

Miljenko Jergović

Rod

FRAKTURA

Miljenko Jergović

Rod

Fraktura

© Miljenko Jergović i Fraktura, 2013.

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja nakladnika.

All rights are represented by Fraktura, Croatia.

Tamo gdje žive drugi ljudi

predavanje

Otac, dva ujaka i ja išli smo u istu sarajevsku gimnaziju.

Prije Drugoga svjetskog rata, u vrijeme kada su njih trojica upisali tu školu, zvala se Velika gimnazija ili Prva muška realna gimnazija. Nakon rata, u vrijeme kada više nije bilo muških i ženskih škola, nazvana je jednostavno – Prva gimnazija. A 1984, pred moju maturu, škola je i treći put promijenila ime. Tada su je nazvali Heroji i revolucionari prve gimnazije. Ime joj je vraćeno u ratu, kada je opet postala Prva gimnazija.

Iako je od vremena kada je stariji ujak upisao gimnaziju, a bilo je to 1934, prošlo skoro i pedeset godina, interijer je ostao isti. Primjećivala je to moja baka, koja nam je obojici dolazila na roditeljske sastanke. A mlađem ujaku i mome ocu, koji su školu upisali pet-šest godina kasnije, povijest umjetnosti predavao je profesor koji će predavati i meni. Kada je na početku školske godine, u vrijeme kada sam krenuo u drugi razred, stari profesor umro, sva trojica smo mu išli na sprovod.

Od svoga osnivanja, osamdesetih godina devetnaestog stoljeća, bila je to elitna građanska škola. Završio ju je, nakon puno muka, i bosanski književni nobelovac Ivo Andrić, o čemu je kasnije govorio s užasom i nekim gađenjem. Vjerojatno je to i razlog što se Andrićevo ime nije spominjalo na školskim svečanostima, kada bi direktor nabrajao koji su sve uglednici i velikani pohađali gimnaziju. Za mojih školskih dana najznačajnijim uglednicima poteklim iz naše škole smatralo se komunističke revolucionare, te atentatore na austrougarskoga prestolonasljednika Franju Ferdinanda. Sam Gavrilo Princip, koji je upucao Ferdinanda i njegovu trudnu ženu, nije završio Prvu gimnaziju, jer se preselio u Beograd, ali neki njegovi bliski suradnici jesu.

Profesori su nam često govorili da se trebamo ugledati u te svijetle primjere. Živjeli smo u socijalističkome društvu, u kojemu se do svijetlih primjera osobito držalo. Između ostaloga, i naši roditelji, ujaci i stričevi također su nam, često, isticani kao primjeri žrtve i herojstva.

Eto, recimo, moj otac, koji je bio odličan đak, jedan od boljih u svojoj generaciji. Ali i mlađi ujak, koji će postati svjetski čovjek, predstavnik jugoslavenske metalurške industrije u Sovjetskom Savezu. Često bi se njih dvojice sjetili, pa bi mi ih spomenuli. O starijem ujaku su šutjeli, premda je bio bolji đak od obojice, on nije bio svijetli primjer. Bio je od onih o kojima se šutjelo, a kakvih je bilo u većini jugoslavenskih građanskih obitelji. Bilo je to kao u bajci: barem jedan od trojice sinova nije bio svijetli primjer.

Moj stariji ujak nikada nije dobio ocjenu manju od one najbolje. S prijateljima iz stranih zemalja dopisivao se na latinskome, rješavao je nerješive matematičke probleme, svirao je gitaru i pisao esej o Paulu Valéryju. Na fotografijama je, onako plavokos i plavook, visok i fragilan, izgledao kao mladi aristokrat u romanu Thomasa Manna, koji će umrijeti pred kraj knjige, recimo od meningitisa ili će mu se otvoriti kaverne na plućima, ali ta smrt neće biti obična smrt, nego će u njoj biti sabrana sudbina jedne obitelji ili cijeloga naraštaja. Kažem, tako je izgledao stariji ujak, ali ništa u vezi s njim nije bilo kao u Manna, osim što bih mu rado, kao epitaf na grob koji možda više ne postoji, ispisao riječi s kojima se doktor filozofije Serenus Zeitblom oprašta od svoga

prijatelja, kompozitora Adriana Leverkühna: “Osamljen čovjek sklapa svoje ruke i govori: neka se Bog smiluje vašim jadnim dušama, prijatelju moj, domovino moja.”

Ali nije baš sasvim izvjesno da znam što je bila domovina moga starijeg ujaka. Izvjesnije je, međutim, da ja domovine nemam. Tako da na kraju i ne znam što bi, zapravo, značio takav epitaf na njegovome nevidljivom grobu.

Evo od čega je bio sastavljen mogući pojam njegove domovine: rodio se u Usori, gradiću u centralnoj Bosni, gdje mu je otac, a moj djed, službovao kao šef željezničke stanice; odrastao je duž pruga koje je sagradila Austro-Ugarska, često mijenjajući prijatelje i krajolike; od oca – porijeklom Slovenca – naučio je slovenski jezik, materinji mu je bio hrvatski, ali je njemački progovorio prije slovenskog i hrvatskog. Učio ga je od svoga djeda, a moga pradjeda, visokog željezničarskog činovnika, koji je bio banatski Švabo, rođen u varoši koja se nalazi u današnjoj Rumunjskoj, a školovan u Vršcu, Budimpešti i Beču. I on je sav svoj radni vijek proveo duž bosanskih željezničkih pruga.

Shvaćate, dakle, kako je moj stariji ujak, recimo već i to da se zvao Mladen, jer ako nastavimo bez imena, zbrka će postati prevelika, živio u složenom okruženju i kompliciranoj jezičnoj situaciji. Ali tek ćete vidjeti koliko je bila komplicirana, i kako jezik zna odrediti čovjekovu sudbinu. Naime, Mladenov djed Karlo bio je nacionalno svjestan Nijemac, pa je sa svoje četvero djece sve do smrti govorio isključivo njemački. Nikada im nije uputio nijednu hrvatsku riječ. Sa zetovima svojih kćeri, dvojicom Hrvata i Mladenovim ocem Slovencem, razgovarao je na hrvatskom, bez obzira na to što su sva trojica perfektno govorili njemački. S unucima je govorio na oba jezika, ali tek nakon što bi mu se obratili na njemačkom. Ako bi ga pozdravili na hrvatskom, otata Karlo se pravio da ih ne čuje.

Čudni su, priča se, bili nedjeljni ručkovi kada bi se okupila cijela obitelj. Postojala je stroga jezička procedura, kakve danas, vjerojatno, ima samo u sjedištu Europske Unije, a da se nitko nije upitao zašto tako treba biti. Otati Karlu silno je bilo stalo do njegovoga njemstva, i njegove odabranosti među drugim ljudima, čemu su se svi drugi morali prilagoditi. Zauzvrat, nitko im, a ponajmanje on, nije branio da budu ono što jesu i da između sebe govore na jezicima koji su im po volji. Otata je volio svoje zetove i nije mu smetalo što nisu Nijemci, ali je, recimo, bio ponosan na njihova građanska zanimanja. Pripadanje željezničarskome cehu za njega je bilo poput pripadanja nekoj tajnoj organizaciji, masonskoj loži, čiji se članovi od drugih ljudi razlikuju po pogledu na svijet, ali i po vlastitoj ulozi u svijetu. Nijemac željezničar sa željezničarom Hrvatom čini bratstvo koje se međusobno bolje razumije nego bilo koji narod unutar sebe. Otata Karlo bio je ljevičar, pa je početkom dvadesetih godina dvadesetog stoljeća bio zaglavio u zatvoru, a onda i izgubio posao, jer je podržao štrajk željezničara. Ne bi to bio skandal da nije bio šef stanice i da nije bio Nijemac među divljim Slavenima, pa je zbog iznevjeravanja svoga nacionalnog i kastinskog položaja oštro kažnjen od kraljevskih vlasti.

Ali u kući se o ideološkim pitanjima nije raspravljalo. Osim ako nekakva ideologija nije i kućni odgoj, po kojemu svi ljudi imaju ista prava, bez obzira na vjeru i imovni status. Siromašna zemljica Bosna, u kojoj je tih dvadesetih i tridesetih godina prošloga stoljeća bilo skoro devedeset posto potpuno nepismenih ljudi, u kojoj bi svako malo zavladale epidemije tifusa i kolere, a endemski sifilis je neprestano harao i prenosio se s koljena na koljeno, kao neka vrsta zle tradicije, takva je Bosna za otatu Karla i njegove ideje bila idealno mjesto za život. Nikada nije poželio vratiti se u Banat, ali ni preseliti se u Beč ili u Njemačku. Iako je bio Nijemac, to je za njega bila strana zemlja. Kada bi ga o tome pitali, mirno je odgovarao kako tamo nikada ne bi mogao živjeti, jer “tamo su drugi ljudi”. Što se mene tiče, do danas nisam čuo za tačniju

definiciju onoga što nije domovina.

Ujak Mladen vezao se za svoga djeda više nego drugi njegovi unuci, iako se ne bi reklo da je fizički na njega sličio. Stari je Karlo bio tamnokos, duge sijede brade i nižega stasa, pa je, sudeći po fotografijama, više nalikovao kakvom rumunjskom rabineru, ili barem židovskome učenjaku, nego Nijemcu. Mladen, pak, svoje nordijski plave oči, visinu i držanje nije naslijedio po majčinoj, njemačkoj liniji, nego naprotiv, po očevoj lozi, slovenskih seljaka iz okolice Tolmina. Dok ih obojicu gledam na blijedim crno-bijelim slikama, zamišljam kako bi izgledali njihovi životi da Mladen nije tako lako učio njemački, da nije volio slušati djeda kako svira violinu, da je sjedio dalje od njega u vrijeme nedjeljnog ručka. Zamišljam što bi bilo da je stari u svome unuku barem malo mrzio Slavena.

U dvorištu zgrade u kojoj su moji živjeli od početka tridesetih nalazila se velika nova aškenaska sinagoga. Svi su je, a ne samo Židovi, zvali Templ. Tu su se Bogu molili oni ljudi koji su, kao i otata Karlo, kao i moj drugi pradjed – Slovenac, po volji cara i kralja Franje Josipa poslom došli u Sarajevo, te se trajno u njemu nastanili. Ranije su, u vrijeme turske vladavine, u našem gradu živjeli Sefardi, španjolski Židovi, dok Aškenaza nije bilo. Bili su uglavnom sirotinja, a bili su i nepovjerljivi prema novome okupatoru, pa došljake nisu htjeli pustiti u svoj hram. Na neki način nisu ni vjerovali kako su i oni Židovi, pa su ih, kao i njihove carske i kraljevske pokrovitelje, nazivali Švabama. Na kraju je morala biti sagrađena još jedna, aškenaska, ili švapska, sinagoga, koju su svi, eto, zvali Templ.

Odmah na početku rata, čim su Nijemci ušli u grad, nekoliko dana prije no što će ustaše preuzeti vlast, svjetina je provalila u sinagogu i sve porazbijala. Nisu to bili ljudi u uniformama, nego neki običan, svakodnevn i sasvim civilni narod. Među napadačima na hram bilo je gradskih besposličara i nasilnika, sitnih lopova i fine gospode, ali bilo je i Roma, onih koji će se, skupa sa sarajevskim Židovima, kroz koji dan naći u transportima za koncentracijske logore.

Moj djed Slovenac, imenom Franjo, gledao je sa svog prozora kako njegov narod razbija Templ. Nona Olga ga je odvlačila u kuću, da ga netko ne vidi, ali on je, bez obzira na strah, ostao na prozoru. To je bila mjera njegove hrabrosti. Gledao je ljude među kojima je živio u časovima njihova konačnog preobražaja. Najprije će postati razbojnici, potom ubojice, i na kraju mučenici, ratne žrtve.

U vrijeme rušenja sinagoge, njihov sin Mladen išao je u sedmi razred gimnazije. Naučili su ga da nije u redu to što se događa, rekli su mu da je Pavelić divljak, a da je Hitler luđak, koji će na kraju, sigurno, izgubiti rat. Poučili su ga, i njih dvoje, kao i otata Karlo, svemu onome što nam se iz današnje perspektive čini važnim i potrebnim. Ali, naravno, rekli su mu i to da nigdje, ni za živu glavu, ne govori što misli o Hitleru i Paveliću. I neka bježi od onih koji se bune protiv nove, ustaške vlasti. Moji djed i baka, kao i njihovi roditelji, kao i cijela naša familija, shvaćena u najširem smislu te riječi, načelno su bili protiv svakog suprotstavljanja vlastima. Ne može tu čovjek ništa. Nije na nama da mijenjamo državu. Čovjek samo može zaglaviti u zatvoru, i ništa drugo.

Mladenu su rekli i to da se drži što dalje od Ustaške mladeži, neka ne ide na njihove priredbe i okupljanja, a ako ga pitaju o tome, neka kaže kako je po nacionalnom osjećaju Nijemac, nije Hrvat. Tko zna je li ikada ikome morao reći da je Nijemac, ne bi li izbjegao posljedice toga što je Hrvat, ali sigurno mu je znanje njemačkoga i vladanje svim onim lijepim vještinama kojima je obilježena germanska rasa, recimo floretom i violinskim gudalom, pomoglo da ga počnu doživljavati kao nekoga tko nije Hrvat, pa samim time ne može biti ni ustaša.

Nakon što je godinu dana kasnije maturirao, Mladen se spremao da pođe na studij u Zagreb ili u Beč. U Beču smo imali rodbinu, koja i nije bila siromašna, pa bi mogao kod njih živjeti. U Zagrebu bilo bi već malo teže. A htio je studirati šumarstvo, i otata mu je govorio da je ludost živjeti u Bosni, a ne živjeti sa šumama.

Ali onda je iznenada, početkom ljeta 1942, stigao vojni poziv, i to ispisan dvojezično, na njemačkom i na hrvatskom, po pravilima ujedinjene Europe. Jedinica u koju je Mladen pozvan bila je dio Hitlerove vojske, a ne Hrvatskih oružanih snaga, i u nju su pozivani najizvršnji sarajevski mladići njemačkoga ili austrijskoga porijekla.

U tom su trenutku postojale dvije mogućnosti: ili će se Mladen prijaviti po vojnom pozivu i poći u rat, ili će pobjeći u partizane. Njegovi roditelji, dakle moji djed Franjo i baka Olga, ni trenutka nisu sumnjali da će Hitler izgubiti rat, a da će Pavelić završiti na vješalima. To sam već rekao, ali moram deset puta ponoviti: nikada, nijednoga dana, nijednoga sata u svome životu Franjo nije pomislio da bi mogli pobijediti oni koji su razbijali Templ i odvodili naše židovske susjede. Iako nije bio vjernik, nije dolazilo u obzir da zlo na kraju pobijedi. On nije bio komunist, ali njegov punac, otata Karlo, pomalo jest, a komunisti su i partizani kojima bi Mladen trebao bježati pred njemačkim vojnim pozivom. Ako to učini, on će u svakom pogledu biti na strani pravde.

Znali su to njih dvoje, ali ipak su svoga sina, moga starijeg ujaka, umjesto partizanima, poslali Nijemcima. Računali su da će tamo lakše ostati živ. Bit će nekoliko mjeseci na obuci, a do tada će Hitler već izgubiti rat. Bila je to kriva računica, jer je četrnaest mjeseci kasnije moj stariji ujak poginuo u borbi s partizanima. Njegovoj jedinici to je bila prva bitka, a on je bio prvi i posljednji poginuli. Nekoliko dana kasnije cijela jedinica je, na čelu sa zapovjednikom, prebjegla partizanima. Nakon rata su, u ljeto 1945, četvorica Mladenovih ratnih drugova, obišli njegove roditelje. U tom času oni su bili oslobodilačka vojska, a Franjo i Olga bili su roditelji mrtvoga neprijateljskog vojnika. Nakon što joj je poginuo sin, moja baka više nikada nije otišla na misu, nikada se više nije prekrížila, prestala je slaviti Božić i Uskrs. Kada sam je, kao petogodišnji dječak, upitao ima li Boga, odgovorila je:

– Za nekoga ima, za nekoga nema.

– Ima li ga za tebe?

– Nema.

– A ima li ga za mene?

– To moraš sam vidjeti.

Dok mu je unuk ratovao kao njemački vojnik, otata Karlo živio je u svojoj kući na Ilidži, u južnome sarajevskom predgrađu, u koje su noću često provaljivale razne, uglavnom pijane, vojske. Kada bi ustaše kretale u svoje noćne pohode, da ubijaju i pljačkaju po srpskim kućama, otata bi susjede primao u kuću. Znalo bi ih biti i po pedesetak. A kada bi ustaše stigli pred njegova vrata, da izvrše premetačinu, on ih je na kućnome pragu dočekivao onako mrk i bradat, pa bi im na hrvatskome govorio:

– Ovo je njemačka kuća. Tu nećete ući!

I koliko god bili pijani, okrenuli bi se i bez riječi odlazili. Gledao ih je s mržnjom, onim nekim pogledom koji bi sasvim izmijenio njegovu fizionomiju, tako da je tada izgledao kao drugi čovjek. Strašni čovjek. Netko je jednom rekao da sam od njega naslijedio taj pogled.

U aprilu 1945. oslobođeno je Sarajevo. Mjesec ili dva kasnije došli su po otatu Karla da ga vode u logor, iz kojega će zatim, kao i svi njegovi sunarodnjaci, biti deportiran u Njemačku. Do

željezničke stanice na Ilidži pješačilo se oko kilometar i pol. Išao je između dvojice partizana, a treći ga je bez prestanka gurkao puščanom cijevi u leđa. Taj ga je poznao od prije rata, i jako je dobro znao tko je i što je otata Karlo, ali ga je, eto, baš veselilo da ga malo maltretira. Tako je to, u stvari. Nikada ne znaš koga će se, kada i zašto voditi u koncentracijski logor, samo što ljudi rijetko misle o tome da bi se i sami mogli naći među onima koje vode.

Ali kada su stigli na stanicu, pred stočne vagone, kojima su i partizani svoje žrtve transportirali u logore, tamo su se već okupili otatini susjedi Srbi. Rekli su da ih je četiri godine spašavao od ustaša, pa neka je sto puta Nijemac, oni druga Karla ne daju, nego će i oni tamo kamo će i on. Partizani su ih pokušali rastjerati, sijevnuli su i kundaci, bilo je i razbijenih glava, ali što su više udarali, to su ljudi bili tvrdoglaviji.

Tog su dana otatu Karla vratili kući i više nikada nisu došli po njega, premda je bio Nijemac, i bilo mu je suđeno da, skupa s ostalim jugoslavenskim Nijemcima, ode u Njemačku. Tko zna da li bi živ stigao do tamo, tako da se može reći kako su mu i glavu spasili ljudi kojima je on spašavao glave. Time je, kao u kakvoj pedagoškoj bajci, dobro uzvraćeno dobrim. Otata je umro nekoliko godina kasnije, prije desetljeća u kojemu ću biti rođen.

Njegove kćeri nisu u Jugoslaviji tretirane kao Njemice, jer su bile udate za Slavene, ali ni njegov sin jedinac, Rudolf, kojega su svi zvali Nano, osim ukućana i ljubavnica koji su ga zvali Rudi, također nije smatran Nijemcem, i nije odveden u logor. Kojim su kriterijima bili vođeni jugoslavenski komunisti, kada su poslije rata Nijemce slali u logore, i što je, iz njihove perspektive, bilo potrebno da čovjek bude Nijemac? Do dana današnjega ne znam odgovor na ovo pitanje. Naime, naš Nano izgledao je “njemačkije” od svoga oca, nosio je njegovo prezime i nikada ga nije pohrvatio, niti ga je prilagodio fonološkome pravopisu, imao je biblioteku punu njemačkih knjiga, odlazio je na koncerte klasične glazbe, s prijateljima je govorio njemački, šetao Bašćaršijom s rođacima iz Beča i njihovim lijepim prijateljicama, sve samim Austrijankama, a ipak ga, eto, partizani nisu smatrali Nijemcem. Zašto? Vjerojatno zato što su nekim svojim policijskim čulom osjećali kako se njemstvo naše obitelji završava s otatom Karlom, a da je Rudolf indiferentan prema svome porijeklu. Njima je to bilo dovoljno da čovjeka poštede logora, i u tom su smislu komunistički koncentracijski logori bili neusporedivi s njemačkim ili ustaškim logorima.

Mlađi ujak, imenom Dragan, i otac, mobilizirani su po oslobođenju Sarajeva u partizanske jedinice, i borili su se na jednome od najkrvavijih ratišta s kraja rata, negdje kod Karlovca. U rat su otišli kao nesvršeni gimnazijalci, a maturirali su kao demobilizirani partizani. Poslije je ujak upisao metalurgiju, a otac medicinu. Obojica su u svojim strukama postali uspješni i uvaženi članovi društva. I obojica su na svojim srcima i u svojim glavama, a onda i na svojim imenima, u policijskim dosjeima, nosili obiteljske stigme. Ujakova je bio njegov rođeni brat, koji je poginuo kao njemački vojnik, dok je očeva majka, skupa s dvije sestre, bila vrlo aktivna u Ustaškoj mladeži u Sarajevu, pa je nakon rata osuđena na zatvorsku kaznu, dok su joj sestre emigrirale u Argentinu.

Obojica su se učlanili u Savez komunista, i ostali su lojalni članstvu sve do raspada Jugoslavije. Kao i moja majka, koja je u vrijeme bratove pogibije imala tek godinu dana. Međutim, i njoj se, po potrebi, znalo spomenuti to da joj je brat bio na krivoj strani u ratu. Ona se pomalo zbog toga osjećala krivom. Kao i njezin brat. Kao i njezin budući muž, moj otac, zbog svoje majke i tetaka.

Ta je krivnja obilježila njihove živote, i ostala je važan dio njihovih identiteta. Tu krivnju osjećam i kao dio vlastitoga identiteta, premda je sam nikada nisam osjetio, kao što nisam osjetio ni njemstvo svoga pradjeda, otate Karla, a ni slovenstvo svoga djeda, Franje. Moj slučaj je, to

danas znam, malo složeniji, jer je moj identitet u velikoj mjeri sastavljen od onoga što – nisam. Možda i više nego od onoga što jesam.

Kada sam u ljeto 1993. napuštao Sarajevo, koje je tada bilo pod opsadom tenkova i topova zločinaca Mladića i Karadžića, a napuštao sam ga u transportnome avionu američke vojske koji je letio za Split i prevezio humanitarnu pomoć i novinare, domaće i strane, imao sam na umu to kako, možda, odlazim zauvijek. Samo sam spašavao živu glavu, ništa više od toga. Majka i otac, svaki za sebe, jer su odavno razvedeni, ostali su u gradu. Padalo mi je na pamet da ih, možda, više nikada neću vidjeti. Ali svejedno, nakon sedamnaest mjeseci rata i opsade, ja sam spašavao svoj život. Činio sam ono što moj stariji ujak nije mogao. Bježao sam iz svoga rata.

Znao sam da idem u Zagreb, u Hrvatsku. Iako je to zemlja moga jezika, iako sam Hrvat, odlazio sam kao što bi otata Karlo išao u Njemačku. Tada to nisam znao. Spašavajući glavu, nisam ni razmišljao o tome da u Hrvatskoj žive “drugi ljudi”, među kojima sam stranac na način na koji je otata u Njemačkoj bio stranac. On nije bio Nijemac čije se njemstvo ogledalo u onima koji nisu bili Nijemci, pa je samo tako i moglo postojati, u svakodnevnom kontaktu s drugima, u čudnim jezičkim ceremonijalima nedjeljnih ručkova, u arogantnom odnošenju prema hrvatskim fašistima, kada bi ovi htjeli napraviti premetačinu njegova doma. Moje hrvatstvo bilo je bosansko, ali još više od toga – kuferasško. Kuferasšima se nazivalo ljude koji su se u Bosnu doselili u vrijeme cara Franje Josipa, iz različitih dijelova Monarhije. Oni su sa svojim kulturama i jezicima tvorili jedan izvannacionalni identitet, čiji je kulturni supstrat bio jači od njihove narodne pripadnosti. U mome slučaju, ili u slučaju moje obitelji, to znači da smo bosanski Hrvati u čiji su identitet upisani slovenstvo, njemstvo, talijanstvo, te još pokoja nacija bivše Monarhije. Da nije bilo Austro-Ugarske, nikada se ne bih rodio, jer se ni moji roditelji nikada ne bi rodili, jer se ni njihovi roditelji ne bi rodili, a jer se roditelji njihovih roditelja nikada ne bi sreli... U tom smislu moje rođenje je politički projekt.

Našavši se u Hrvatskoj, u zemlji “drugih ljudi”, shvatio sam kako tu mogu provesti cijeli život, mogu biti i sretan, ali nikada neću biti jedan od njih. Kada budem izgovarao mi, to će najčešće biti lažno mi, ono mi od kojega je čovjeka pomalo sram. Zato ću, češće nego – mi, izgovarati zamjenice – ja i oni. O sebi ću govoriti uglavnom ono što ljudi ne vole čuti, ili što sami nikada ne bi rekli, da se ne bi razlikovali od okoline. Svejedno je li razlika u pozitivnome ili u negativnom smislu, ali čim je razlika, čim se čovjek na bilo koji način izdvaja iz svjetine, ona stvara odbojnost.

U vrijeme moga dolaska u Hrvatsku, to je bila etnički vrlo homogena zemlja, s devedesetak posto Hrvata i katolika, u kojoj se većina iznimno neprijateljski odnosila prema svima koji su pripadali nekoj manjini. To je neprijateljstvo bilo u osnovi državne ideologije, ali je bilo određeno i činjenicom što je u zemlji trajao rat i što je trećina njezinoga teritorija bila okupirana. Ulogu okupatora igrala je bivša JNA, a ulogu domaćih izdajnika igrali su pripadnici srpske nacionalne manjine. Međutim, neprijateljima su doživljavani i malobrojni hrvatski muslimani, jer su u to vrijeme, u jesen 1993, hrvatske vlasti pokrenule agresiju na muslimanska područja u Bosni i Hercegovini. Izvan nacionalnog koda neprijatelji su, unutar društva, bili još i ateisti, koji su građane podsjećali na četrdeset godina komunističke vladavine, a vjerojatno i na vlastito licemjerje po pitanju vjere u Boga. Dok je takva bila poželjna društvena norma, masovno su ga negirali, a sada kada se vrijeme promijenilo, jednako su masovno pohrlili u crkve.

Pritom, ljudi su uživali u svim tim svojim mržnjama i neprijateljstvima. Ali ni to nije ništa novo: nijedan osjećaj nije tako sveobuhvatan i ispunjavajući kao mržnja i ništa osim mržnje ne može od privatne postati javna i društvena emocija. Devedesetih godina, u vrijeme predsjednika Franje

Tudmana, Hrvatska je doista bila zemlja mržnje. Ta mržnja, uglavnom, nije bila usmjerena prema van, nego prema unutra, prema dijelovima vlastitoga društva, a onda i vlastite kulture, povijesti, identiteta, jezika... U Hrvatskoj se mrzilo i riječi, ako su te riječi zvučale nedovoljno hrvatski. A zvuk je često varao, ili je nedostajalo objekta mržnje, pa su ljudi uživali i u mržnji prema onome što s manjinama i s drugim identitetima nije bilo u vezi.

Čovjek može pronaći niz opravdanja da u takvim vremenima bude dijelom većine. Pogotovo ako je došao iz opkoljenoga grada, ako je tu bez ikoga svoga, materijalno nezbrinut, podstanar, intelektualni proleter... Napokon, Sarajevo su u opsadi i držali pripadnici naroda koji se u Hrvatskoj tada najstrastvenije mrzilo. I što bi se onda protivilo razlozima da se uz takvu mržnju i pristane, da se bude socijaliziran i prihvaćen član društvene zajednice i da se, kako je i red, iz faze progonstva pređe u stanje nekakve društvene situiranosti? Ako zaboravimo moralne norme koje bi se tome protivile, a takve su norme uvijek problematične ako o njima govori pojedinac koji je suprotstavljen društvu, ako zaboravimo i to da mržnja također pretpostavlja izvjestan intelektualni i duševni napor – koji nekim ljudima ipak teško pada, onda je doista teško pronaći razlog zbog kojega bi se onaj tko 1993. godine stigao iz Sarajeva usprotivio vladajućem raspoloženju grada i zemlje u koje je stigao. Nisam toliko tašt da bih se pošto-poto morao razlikovati. I znam kako se iz takve razlike ne rađaju naročito povoljne životne okolnosti.

Dakle, razlog zbog kojega sam svako svoje mi sveo na ja, zbog kojega sam u dugoj sezoni mržnje htio biti izuzetak, premda u tome doista nije bilo nikakvoga, pa ni moralnoga užitka i sladostrašća, ticao se konstitucije moga identiteta, u kojemu je, na različite načine, sudjelovalo i ono što nisam bio, ili čemu nisam pripadao. Moj je pradjed kao banatski Švabo, nastanjen u Sarajevu, hrvatski govorio s puno turcizama, karakterističnih za govor bosanskih muslimana. On je svoje susjede Srbe sakrivao od ustaša ne zato što je bio dobar i požrtvovan čovjek, ili ne primarno zato, nego ih je sakrivao jer su oni bili važan dio njegovoga svijeta, jer kakav bi on bio Švabo, da oni nisu bili Srbi? On vjerojatno i nije znao što to znači biti Nijemac tamo gdje nema Srba (Hrvata, Bosanaca, muslimana, Židova...). Iz njegove, pa onda i iz moje perspektive, u višenacionalnoj zajednici svaka je mržnja samo mržnja. Stoga se moje hrvatstvo supstancijalno jako razlikovalo od hrvatstva ljudi među kojima sam se s dolaskom u Zagreb našao. Pa čak i od hrvatstva mojih prijatelja i poznanika. Naime, dok su oni mržnju odbijali iz intelektualnih i moralnih razloga, ili naprosto iz razloga dobrog kućnog odgoja, ja sam ju odbijao jer me je ugrožavala. Iako sam Hrvat, ugrožavala je Srbina i Bošnjaka (muslimana) u meni.

Moj mlađi ujak, Dragan, koji će kasnije postati slavni metalurg i predstavnik bosanske teške industrije u Sovjetskom Savezu, rođen je u Kaknju, još jednome gradiću u kojemu je moj djed Franjo bio šef željezničke stanice. Kakanj je bio naseljen većinskim muslimanskim stanovništvom, a u vrijeme kada je Dragan krenuo u školu, bio je jedini kršćanin u razredu. Tridesetih godina vjeronauk je bio obavezan u svim školama u Kraljevini Jugoslaviji, tako da se i moj ujak od malih nogu, u neobičnim okolnostima, morao učiti vjeri u Boga. U vrijeme prvoga sata sva druga djeca otišla su u obližnju džamiju, kod islamskoga vjeroučitelja, a Dragan je ostao sam u razredu, jer nije bilo katoličkoga vjeroučitelja, niti je mjesni župnik, koji ga je po potrebi zamjenjivao, znao da ga u školi čeka jedna krštena ovčica. Tako sam, između četiri bijela zida, ispod školske ploče i fotografije kralja Aleksandra Karađorđevića, moj je ujak osjetio onu ubitačnu i zbunjujuću samoću, od koje i odrasli ljudi bježe, pa se sele iz gradova i zemalja u kojima su manjina, u gradove i zemlje gdje će biti većina.

Ali umjesto da se preseli zajedno s obitelji, ili da pristane da mu sina vjeri u Boga uči mjesni župnik, dok sve njegove razredne prijatelje toj vjeri uči mjesni hodža, Draganov otac a moj djed

Franjo rekao je učitelju kako ne želi da se njegovo dijete izdvaja od druge djece, nego neka lijepo, skupa s njima, ide na islamski vjeronauk. Bio je to neobičan roditeljski prohtjev, ali niti je bio protuzakonit, niti je itko imao išta protiv.

Tako je Dragan završio sve četiri godine mekteba, islamske vjerske poduke, pa iako je bio kršten u katoličkoj vjeri, od malih je nogu, i iz prve ruke, poznao pravila muslimanske molitve. To ga nipošto nije činilo manje onim što je po svome nacionalnom ili vjerskom određenju u životu bio, ali ga je svakako razlikovalo od većine drugih ljudi koji su pripadali istoj vjeri i naciji. S tim da nije toliko važno to što je završio mekteb, nego je važno to što je odgojen u obitelji koja je bila spremna svoje dijete dati u mekteb, jer joj je bilo važno da ne ostane samo između četiri zida, da ne bude uskraćeno za ono što je u toj školi i u toj čaršiji pripadalo svoj drugoj djeci.

Ali nije razlika u višenacionalnom društvu, naspram društva koje je nacionalno homogenije. Razlika je u odnosu prema različitostima. Možemo uživati u mržnji i od mržnje graditi svoj identitet, a možemo i živjeti bez tog užitka. Ako ne mrzimo, tada se nužno ogledamo u drugome, i tada drugi nužno postaje dio našega identiteta. Otata Karlo je to znao kada mu se nije išlo u Njemačku, jer su tamo živjeli neki drugi Nijemci. A kako bi on s njima uspostavio komunikaciju, kako bi se s njima razumio, kako bi, osim u otporu i konfliktu, takav Nijemac živio u Njemačkoj?

O pradjedu banatskome Švabi i njegovoj obitelji, o ujaku koji je stradao kao neprijateljski vojnik, o djedu i baki koji su svoga sina u tu vojsku poslali, i o drugim, glavnim i sporednim likovima uz čije sam sudbine odrastao, pisao sam u svojim romanima i pričama. Miješao sam stvarnost i fikciju, dovodio ih u izmišljene životne situacije, oživljavao ih i produžavao im živote. Njihove sudbine sam više puta ispričao u različitim formama i žanrovima. I ovu priču koju sada pričam, u kojoj, na žalost, ne smije biti izmišljanja i nadopisivanja, također sam već nekoliko puta pričao. Ne mogu se od nje odmaknuti i ne mogu svoga ujaka, čiji je grob već odavno nestao u travurini seoskoga groblja, negdje u Slavoniji, pustiti da počiva među milijunima Hitlerovih vojnika. On je dio moga identiteta, grizodušja koje se prenosi iz naraštaja u naraštaj, kao i onoga što unosim u pojam vlastitoga nacionalnog određenja. Ja sam, naime, takav i takav Hrvat, osim što sam takva i takva osoba. Kolektivni identitet, nacionalni pa i vjerski, često nije sav sadržan u nominalnom određenju, u imenu. Često je i biti katolik suprotno masovno prepoznatom pojmu i identitetu katolika.

Vjerovao sam da će, nakon smrti Franje Tuđmana i urušavanja nacionalističke oligarhije u Hrvatskoj, s vremenom blijedjeti razlike između nas i da će moja ozloglašena među nacionalnom elitom naprosto utonuti u prošlost, razvodniti se, kao što su se, s krajem rata, sve druge mržnje počele razvodnjavati. Konačno, bilo je to vrijeme kada je Hrvatska počela u svoja majčinska njedra primati disidente iz devedesetih, dijeliti im nacionalna odlikovanja i potvrde o uzornome patriotskom držanju. Nacionalistička patetika pretvarala se tako u patetiku kolektivne europeizacije koja je, možda, jednako iritantna, ali uz nju se barem lakše živi. Uz hrvatsku zastavu, sada se po jarbolima vješa zastava Europske Unije. Možda i u tome ima nekoga kolonijalnog podaništva, rastočenog i šizofrenog identiteta, ili se naprosto radi o tome da su ispred svake javne institucije pobodena tri jarbola, pa bi bilo glupo da samo na jednome visi zastava. Naime, jarboli su postavljeni u vrijeme kada je u sredini vješana jugoslavenska, a uz nju hrvatska i partijska zastava. Danas je uz hrvatsku europska, dok je treća najčešće nekakva izmišljena zastava grada ili županije...

Ali naše živote ne određuju zastave. Ono što je do jučer bio barjak mržnje, danas može biti zastava slobode. I obrnuto. Pogledajte samo kako se u nekoliko godina Bushove vladavine

temeljito izmijenilo značenje američke zastave. Na jednoj dopisnici, moj stariji ujak pisao je tetki u Sarajevo: “Nedjelja je, slobodan je dan, pusto je taborište, vihori zastava njemačka. Mi smo svoju prodali.” Iako nije sasvim razumljiv, to je jedini njegov politički iskaz. Tim su se riječima nakon rata mogli tješiti preživjeli članovi obitelji, ali u osnovi ni one puno ne znače. Mi smo ljudi koji baš i ne znaju koja je njihova zastava. Oni koji su to znali, također su znali i to da se pod zastavama najslabije mrzi. Zašto bi ih inače toliko isticali u vrijeme nogometnih prvenstava i olimpijada? Naše će zastave poniziti poražene, više nego što će proslaviti pobjednike. Svi znaju da je tako. Najpoznatija hrvatska navijačka pjesma glasi: “Neka pati koga smeta, Hrvatska je prvak svijeta!” Zašto bi netko patio jer je Hrvatska prvak svijeta? Čovjek koji si postavlja takva pitanja, vjerojatno i nije supstancijalni Hrvat.

Godinu dana nakon pada nacionalističke vlasti, u vrijeme koalicijske vlasti, predvođene socijaldemokratima Ivica Račana, pred čijim je europejstvom odahnula dušom cijela Europa, a bogme i prvi hrvatski susjedi, bio sam na filmskome festivalu u Istri. Održavan u drevnome utvrđenom gradiću, na vrhu brijega, koji je nekada bio naseljen gotovo isključivo Talijanima koje su, nakon što je Istra pripala Jugoslaviji, komunisti stavili pred izbor – ili da postanu Talijani, ili da ostanu Jugoslaveni, pa su ti ljudi s vrećicama u rukama otišli svojim putem i godinama živjeli po izbjegličkim logorima u Italiji, i zauvijek ostali bez svojih istarskih domova, taj je, dakle, festival, u takvome gradiću, bio neka vrsta društveno-političkoga, a ne samo kulturnoga, ceremonijala neke nove, antinacionalističke Hrvatske. Naravno, na njega je stigao i novi ministar kulture, kojega su njegovi simpatizeri i pobočnici nazivali “hrvatskim Malrauxom”, a on je takvo tituliranje spremno prihvaćao, budući da je u Hrvatskoj, i općenito u bivšoj Jugoslaviji i na Balkanu, uobičajeno i poželjno svoje prvake i odličnike nazivati po inozemnim veličinama, po Franzu Beckenbaueru, caru Selasiju ili Shakespeareu, to je, zapravo, baš i svejedno. Inače, taj naš ministar, taj hrvatski Malraux, prethodno se bavio leksikografijom, dakle, uglavnom je ljenčario, ili je vodio intelektualne debate po krčmama, nakon što bi pregledao one dvije-tri leksikografske jedinice koje bi mu tog dana stigle na urednički stol. Meni se nije dopao način na koji je vodio ministarstvo pa sam o tome, istina nježno, puno nježnije nego što sam to radio Tuđmanovim nacionalistima, u novinama napisao članak.

I nije mi taj članak padao na pamet, dok sam tog popodneva prilazio stolu za kojim su, u hladu golemoga slavenskog stabla, za kavanskim stolom sjedili režiseri, producenti i intelektualci opće prakse, na čelu s ministrom Malrauxom. Poznavao sam te ljude, a bogme i ministra pa sam ih, eto, onako usput, kao i svakoga dana, htio pozdraviti.

– Marš, smeće jedno bosansko, idi tamo odakle si i došao, da te mi ne bi tamo vraćali! – povikao je Malraux.

Nisam se previše naljutio, jer je prethodna noć očito bila radna i naporna, tako da se ministrov mamurluk produžio sve do popodneva. Ali, ipak, zastao sam i dobro se zagledao u slavnoga režisera, koji je u Tuđmanovo vrijeme bio na crnoj listi a filmovi mu se nisu smjeli prikazivati na televiziji. Težak je to bio disident, težak skoro kao Kundera, ako ne i teži. Spustio je pogled i nije progovarao. Morao je pripaziti na ministrov mamurluk, jer je namjeravao ponovo snimati film, a to u Hrvatskoj ne ide bez državnih novaca. Pogled je spustio i producent, mladić koji obećava, borac protiv svakoga nacionalizma i apologet međunacionalne ljubavi, a poglede su, jedan za drugim, spustili i ostali, odreda disidenti iz Tuđmanovog vremena, sve dok se, nakon što sam predugo tako stajao i čekao, nisam okrenuo, i uz povike hrvatskoga Malrauxa otišao niz taj istarski brežuljak.

Išao sam, i dalje idem, kao sretan čovjek, jer me, za razliku od otate Karla, ne vode dvojica, niti

me treći puškom bocka u bubrege. To je, dakle, ta važna nijansa u našim identitetima, zbog koje živimo tu gdje živimo, premda većini ne pripadamo. Sreća nas drži na ovome mjestu, a sreća nas je, u to vjerujem, često koštala života. Pomireni s onim što jesmo, a noseći u sebi i smisao onoga što nismo, mi predstavljamo identitete koji se ne mogu odrediti jednom riječju, pasošem, osobnom iskaznicom, propusnicom... Svjetina zna što je po grbu, zastavi i imenu, pa onda to i skandira, a nama preostaju duga i nejasna objašnjenja, romani, filmovi, izmišljene i stvarne priče, potreba da se posjeti selo u rumunjskome Banatu, gdje više nema Nijemaca, ali gdje je horizont isti kao kada je otata Karlo bio dječak, nama preostaju pusti gradići u Bugarskoj, Ukrajini, Poljskoj, gdje su živjeli ljudi koji su pošli u dim, preostaju nam nejasna sjećanja, osjećaj da smo danas jedno, a sutra drugo, da nam himne i državne granice neprestano izmiču, preostaje nam kajanje, dugo i bolno grizodušje, jer je naš rođeni živio i umro kao neprijatelj, pa smo i sami pomalo neprijatelji, preostaje nam vjera u ono što pod jezikom skrivamo, istina da našega zavičaja više nema, i možda ga nikada nije ni bilo, jer je svaka stopa zemlje za nas tuđina.

Stubleri

jedan porodični roman

Jeste li sreli Reginu Dragnev?

Moj pradjed Karlo Stubler tamo je u Bosowiczu, u rumunjskome Banatu, po odlasku u Bosnu ostavio starijega brata. U porodičnom sjećanju bratu se izgubilo ime, ali nije njegovoj kćeri: Regina. I Karlo je jednoj svojoj kćeri, drugoj po rođenju, nadjenuo ime Regina. A tako će se zvati i njegova praunuka, moja prva rodica. Na kraju, ime Regina ponijet će i moja majka, kad je po rođenju, svibnja 1942, ni u matičnome uredu ni u crkvi ne htjedoše upisati kao Javorku. Tako je postala Regina Javorka, i zvat će se tim imenima, sve dok joj, dvadesetak godina kasnije, u istome matičnom uredu, ne zapovjede da bira između dva imena, budući da u našem društvu socijalističkom ništa ne smije biti dvosmisleno i dvoimeno, pa tako ni ona. Odlučila se za drugo svoje ime, da je sudbina ne bi zamijenila za neku od brojnih porodičnih Regina.

Zna se i po kome su se sve one tako zvale.

Majka pradjeda Karla i brata mu kojem se ne pamti ime prva se tako zvala. Do nas nije došlo po čemu je ta žena bila izuzetna. Jedino što znamo da je rodila dvojicu sinova, i da je njezino ime do danas živo. Ne znamo po čemu je bila velika i važna ta prva Regina Stubler, ali ju to naše neznanje, porodični i historijski zaborav, vjerojatno čine još većom.

Kći pradjedovog brata bila je starija od svih svojih bosanskih rodica i rođaka. Na neki način, bila im je daleki uzor, jer ju nikada nisu sreli. Iako iz seljačke kuće, istina dobrostojeće i švapske, Regina je u Temišvaru redovito pohađala gimnaziju, a onda je u vrijeme balkanskih ratova, dok je porađajuće jugoslavenstvo prolijevalo svoju srpsku krv i umiralo od ljepote u svojim hrvatskim snovima i tuberkuloznim groznicama, Regina pošla u Sofiju na studij medicine. Nije tako često bilo, čak ni među banatskim Švabama, ni u Rumunjskoj koju nazivahu Francuskom Balkana, da početkom dvadesetog stoljeća cura sa sela odlazi u daleki grad, na studij medicine.

A možda Sofija u to vrijeme i nije bila tako daleko od Bosowicza. Bilo je i u Bugarskoj puno Nijemaca, pa su, možda, Stubleri u glavnome gradu imali rodbine ili prijatelja, koji će se za Reginu pobrinuti.

Liječnicom je postala malo po završetku Prvoga svjetskog rata.

Zaposlila se i udala za Bugarina o kojem, također, ne znamo ništa, osim da se prezivao Dragnev.

Moj pradjed Karlo Stubler protjeran je 1920, zajedno s obitelji, iz Dubrovnika, gdje je kao visoki željezničarski činovnik sudjelovao u štrajku. Izgubio je posao i završio u “mjestu zavičajnosti”, u Sarajevu, skupa sa ženom i s troje od četvero svoje djece. Sljedećih godina o njihovom će se preživljavanju brinuti sindikati. Dvojica ili trojica sindikalaca, radnika na željeznici, ložača ili mašinovođa, svojim će plaćama pomagati Karla i njegove, i na taj način će mu djeca završavati škole. U ono vrijeme ranoga kapitalizma na Balkanu takvi su bili običaji i tome su služili sindikati.

Poštovalo se i to što je Karlo Nijemac i obrazovan čovjek, djeca mu se bave glazbom i teže nekom boljem životu od djece ložača i mašinovođa. Činjenica da se žrtvovao za radničku stvar, zbog čega su ga iz Dubrovnika i prognali, nije smjela njegovu obitelj pretvoriti u najgoru sirotinju. Možda, zbog brige o mom pradjedu, neko skretničarsko dijete nije moglo nastaviti škole. Ili je pretjerano tako misliti. Dovoljno je reći da su u to vrijeme vjera i ideali bili na cijeni.

Jedna od Karlovih kćeri, i to baš Regina, najprije se zagledala, a onda i udala za Vilka Novaka, sina jednoga od porodičnih sindikalnih povjerenika. Iz njihova će se braka roditi moja tetka Nevenka, koja će, opet, roditi moju rodicu Reginu.

Prije Prvoga svjetskog rata, kao mladi i poletni željezničar, Karlo Stubler obilazio je brata u Bosowiczu. Ali nakon što izgubi posao, a pokazat će se da ga je izgubio zauvijek i bit će bez posla sve do smrti, godinama nakon Drugoga svjetskog rata, više neće odlaziti u rodni kraj. Sva će se komunikacija i s bratom i s ostalom rodbinom odvijati preko pisama, ali će, dijelom, biti vrlo živa, dinamična i na neki način plodotvorna. Kao što bi Židovi iz Amerike slali pisma s fotografijama, sitne memorabilije, pa čak i prave pakete, rodbini po malim i danas bezimenim galicijskim štetlovima, tako su Karlo i njegovi suobraćali s rođacima u Banatu. Tekla je prepiska između Ilidže i Bosowicza, u kojoj se, istina, i nije znalo što je od toga Amerika, a što Galicija, i hoće li se Ilidžanci zaputiti u Banat ili će Banaćani poći na Ilidžu, ali se desetljećima pripremao susret do kojega nikad neće doći.

U Sofiju su rođici Regini Dragnev pisali njezina imenjakinja Regina Novak i rođak Rudi, Rudolf Stubler, Nano iz mog djetinjstva. Pisana na njemačkome jeziku, pisma su razmjenjivana u redovitom dvomjesečnom ritmu, uz posebne čestitke za Božić i Uskrs, i ta se prepiska održala kroz dvadesete, tridesete i početak četrdesetih, sve dok se epistole nisu raspršile pred užasima rata.

Negdje među ostacima porodične pismohrane, u Kasindolskoj, na Ilidži, u porodičnoj kući Novaka i Ceznera, gdje je ostalo najviše od onoga što je pripadalo Stublerima, postojale su, ili još uvijek postoje, trebalo bi to provjeriti, fotografije Regine Dragnev. Uznosita i lijepa, nasmijana kao što i treba biti kada se za rođake slika, ova sofijska doktorica gleda nas sa slike.

Naše porodično zajedništvo, ono što smo bili i što je činilo naš identitet, bilo je, kao i svako drugo zajedništvo kulture, roda ili kućnoga sljemena, zasnovano na iluziji. Dio iluzije bilo je i to da imamo rodicu u Sofiji, i da će nam ona jednom doći ili ćemo mi ići k njoj. Nikada se s njom nismo rukovali, nismo je zagrlili i izljubili.

Nitko Reginu Dragnev nije dodirnuo, osim Karla Stublera. On ju je, djevojčicu, kao mlad željezničar zabavljao ispred naše kuće u Bosowiczu (i ta kuća je iluzija, ni nju nikada nismo vidjeli...). Ispružio bi svoju desnu preko lijeve noge, ona bi mu sjela na potkoljenicu, i onda bi je ljuljao.

Njegova noga je bila konj na kojem je Regina jahala, daleko.

Po završetku rata, već krajem 1945, kada je i zaživjelo to žalosno dozivanje ljudi i njihovih iluzija, Rudolf Stubler je preko Crvenog križa oglasio potragu za svojom i našom rodicom Reginom Dragnev, rođenom Stubler, liječnicom iz Sofije.

Tražit će ju sljedećih dvadeset godina, preko raznih organizacija, naših i stranih, dok god bude onih koji nekoga traže i dok god se na radiostanicama te potrage za nestalima nekom čudnom žanrovskom transformacijom ne pretvore u emisije želja i pozdrava ili u pomorske večeri, ali je neće naći, niti će se ikada išta o njoj doznati. Regina Dragnev u zemlju je propala, pretvorila se u dim i u ništa, pa je lako zamisliti da je ova priča, zapravo, izmišljena i da nije bilo ni onih koji su tražili, ni onih koje se tražilo.

O ovakvim su potragama pisala barem tri pisca: Amos Oz, David Grossman i Ivan Lovrenović. Oz i Grossman pisali su o traganju za rođacima čije su sudbine zamračene u holokaustu, a Lovrenović je pisao o očevima i stričevima koji su, kao vojnici poraženih ili neprijateljskih vojski, prhnuili u ništa u vrijeme pobjedničkog slavlja i velike odmazde. Ali ima nešto zajedničko

Ozovim, Grossmanovim i Lovrenovićevim nestalima: oni koji su ih tražili, mogli su tragačima reći tko su i što su bili ti ljudi, jesu li bili žrtve ili su bili agresori, kako će se to jednom u nas govoriti.

Njezin rođak Rudi, moj dragi Nano, s dvije će strepnje tragati za Reginom Dragnev. Prvu će strepnju podijeliti s milijunima Europljana: je li živa, ako jest gdje je, ako nije, zna li se gdje joj je grob? Druga će strepnja biti samo njegova i naša, porodična: tko je, zapravo, bila Regina Dragnev, naša rodica, iz perspektive ratnih pobjednika, pravde i antifašizma? Naime, koliko god se u tih dvadesetak godina dopisivali, ni Rudi ni ilidžanska Regina nisu ništa znali o njezinim političkim afinitetima. Imala je muža i dvoje djece, radila je u bolnici, brinula se za svoje pacijente, katkad o njima pisala svojim dalekim rođacima, išla je u kazalište, čitala iste knjige kao i oni, sjećala se Bosowicza, raspitivala se o živim i mrtvim rođacima, ali nikada ništa nije rekla, niti su oni njoj govorili, o Hitleru i njemačkome širenju na istok, o komunizmu i o fašizmu, te o svemu drugom što je sada tako važno, ali o čemu se ne pripovijeda u rođaćkim pismima.

Što je mislila i tko je 1941. i 1945. bila naša rodica Regina Dragnev, banatska Njemica, udana za Bugarina. Je li kolaborirala s neprijateljem? To pitanje je u mom Nani stvaralo nelagodu, ali svejedno nije odustajao. Nije bio hrabar čovjek, plašio se da mu ne banu jednoga dana na vrata i ne priupitaju ga zašto traži tu ženu i planira li, možda, s njom pokrenuti nekakvu kontrarevoluciju, ali što je drugo mogao kada je to traženje postalo važan dio njegova i našeg porodičnog identiteta. Njemu je bilo važno da nađe rodicu, a nama je danas važno znati tko je bila Regina Dragnev. To će nas vječno neznanje pratiti dok budemo živjeli. Toliko dugo će još trajati i Drugi svjetski rat.

Moj pradjed Karlo Stubler nije se raspitivao o bratu. Odveli su ga iz Bosowicza 1945. i nisu ga više vratili. Karla su na Ilidži spasili njegovi dobri komšije Srbi, jer je i on njih spašavao od ustaša. Zatvorio bi ih u svoju kuću, i stao na prag, a ustaše su bili kukavice i nisu se usudili udariti na Nijemca, pa makar i takvog, nejakog.

Nije se raspitivao o rodbini u Bosowiczu. Nitko nije preostao: prhnuli su 1945, pretvorili se u praznu, bezrječnu i pustu misao, u nešto o čemu se za Karlova života, a ni mnogo kasnije, neće govoriti. Za razliku od židovskih sudbina, njemačke su neizgovorive. To je tako i tako je za mog pradjeda Karla Stublera moralo biti. U kući je sa svojima govorio njemački, ali je o Nijemcima šutio. Od šutnje je sagradio spomenik, jednu malu kulu babilonsku.

Njegov sin Rudolf Stubler često je putovao Europom, ali nije bio u Bosowiczu. Gdje god bi došao, u koji god grad, ušao bi u telefonsku govornicu pa bi listao onaj debeli, lancem privezani imenik. Govorilo se da to Nano čini iz zabave. Prezime Stubler nije često, pa tako od duga vremena traži Stublere. Tako se govorilo.

Meni se čini da je u telefonskim imenicima Beča, Pariza, Berlina, Rima, Lenjingrada i Moskve, Budimpešte, Praga, Amsterdama i Madrida tražio samo Reginu Dragnev. Ali to se više nije dalo izgovoriti, jer nije bilo onoga tko bi mogao čuti i tko bi shvatio smisao ove duge potrage.

Ovako smo izgledale na prvi dan rata

Kada je Karlo Stubler 1920. protjerivan iz Dubrovnika, najstarija kći nije htjela s obitelji poći u progonstvo. Već je bila punoljetna, završila je u Gradu trgovačku akademiju, nije se ona zamjerila kralju i kraljevstvu, pa da ide u Bosnu, nego je ostala, odlučna da se osamostali i da živi svoj život, mimo željeznice i željezničarskih sindikata. Iako nije bio običaj da se kćeri tako odmetnu od očeve volje, Karlo nije imao drugog izbora nego da digne ruke od svoga prvog djeteta, koje je po njemu nosilo ime Karla, premda su je svi zvali Lukre i Lola. Njoj se još kao djevojčici nije dalo nositi muško ime, ustvari ime koje je smatrala muškim i očinskim, krenula se predstavljati kao Lukrecija, pa joj je tako i ostalo za cijeli život. Svom će se imenu vratiti tek u ljeto 1974, kada će, kao i svaki dan, nakon ručka poći da prilegne. Nije se više digla, umrla je u snu, mirno, nije se ni pomakla. Aneurizma, rekli su. Sutradan, u novinskim obavijestima o smrti, pisat će da je umrla Karla Ćurlin, rođena Stubler.

Kada su njeni otišli za Sarajevo, zatekla se u Gradu u kojem više nije imala nikoga svog, rodbine ni prijatelja, kuferaška kći, neprilagođena, svojeglava, u vječnome ratu s okolinom. Snašla se tako što je omađijala dobrostojećeg financijskog službenika, rodom s Pelješca, osamnaest godina starijega Andriju Ćurlina. Naš dundo Andrija bio je od onih starovremenih muževa, koji su predugo vagali sudbinu, mjerkali podobne udavače, odlučivali pa se predomišljali, sve dok im ne bi isteklo vrijeme. Tada su, u strahu da ne ostanu stari momci, odlučivali naglo, i u pravilu pogrešno, pa su se ženili nekom koja je, poput naše tetke Lole, zaostala iza kakvoga progonstva, političkog prevrata ili elementarne nepogode.

Bilo bi grubo reći da se tetka Lola udala iz interesa. Udala se jer joj je trebalo čvrsto uporište, netko na koga će se osloniti, u tom času uvjereni kako će joj biti lakše ako o svemu on bude odlučivao umjesto nje, da bi već drugoga dana od toga odustala i bila ona koja o svemu odlučuje sama, i koja će i njega, dunda Andriju, od sebe tjerati, kao što je tjerala i staroga Karla Stublera. On, nesretnik, o tome ništa nije mogao znati, jer kod njega, u Kuni Pelješkoj, kao ni u Gradu, među gosparskim kćerima, nije bilo takvih žena kakva je bila Karla, Lukrecija, Lukre...

Nije ga voljela. Zato što se ljubavi ne možeš silom prilika naučiti, zato što je drukčije zamišljala svoga muškarca ili zato što tetka Lola nikoga nije mogla stvarno zavoljeti, jer je velika, silna i čista bila njezina ljubav prema sebi? Bit će, ipak, da je istini najbliže ovo zadnje.

Rodila je Željka, a pet-šest godina kasnije i Branku.

Ni to ju nije promijenilo. Mater ili jest ili nije, to se unaprijed može znati, i prije nego što se djeca rode. Ali obično se krivo misli da će se rađanjem mijenjati svojeglavi ženski karakteri, pa će onda i u onom zatvorenom i zakovanom ženskom srcu doći do velike promjene. Tetka Lola se nije mijenjala, nije bila majka, i tu se ništa, ili skoro ništa, nije mijenjalo.

Kada bi joj dodijao takav život, ili kada bi joj dodijao takav dundo Andrija, ostavljala ga je s djecom, i bez puno je riječi odlazila. Vraćala se za desetak, petnaest dana, pa bi s ulaza ljutito rekla:

– Ja došla!

I to bi bilo sve. Niti bi išta više rekla, niti je on išta pitao. Nikada se nije saznalo kamo je tetka

Lola odlazila za tih svojih sezonskih turneja. Dubrovnik je u to doba bio malen grad, svakoga bi pravovremeno olajao, tako da nije moglo biti nikakvih tajni, osim što bi se, možda, ponešto slagalo i nekoga se nepravедno potvorilo, ali svejedno, nije se raščulo, nitko o tome nije pustio glasa, kamo je odlazila Lukre Ćurlinova. Ni u obitelji, među njezinim sestrama, nećakama i nećacima, ništa se nije saznávalo, niti se, sve do njezine smrti, itko usudio pitati. Jedino što se znalo i što su svi prepričávali, neki u šali, a neki u strahu da i njih takva jedna ne zadesi, bilo je ono:

– Ja došla!

Branka je još bila mala, ali mora da su Željka grdno potresala majčina izbivanja. Sve je učinio da što prije odraste i ode od kuće. Nakon niže gimnazije otišao je u vojnu, pa u Vazduhoplovnu školu, i postao je pilot onoga slavnoga, niškog zrakoplovnog korpusa, koji će se 1941. rasturiti i podijeliti prema porodičnim i nacionalnim sklonostima, i prema predviđanjima i prognozama o tome što će se događati u nastavku rata. Željko Ćurlin je najprije završio u zrakoplovstvu Nezavisne Države Hrvatske, kod slavnoga pukovnika Franje Džala, da bi vrlo brzo prebjegao Englezima i do kraja rata nastavio letjeti kao pilot RAF-a.

Za to vrijeme tetka Lola i dundo Andrija su nastavili živjeti svojim pustim i pomaknutim bračnim životom. Branka je rasla, dundo je vrijedno radio, a tetka Lola se i tada, već u četrdesetima, nastavila zabavljati kao kakva mlada cura, živeći, zapravo, životom koji će krajem dvadesetog stoljeća većini ženskoga svijeta postati običan i normalan. Tetka Lola je, moglo bi se reći, bila avangarda budućega, raspusnog turističkog Dubrovnika. I nije se pretjerano brinula zbog toga što Željko leti, gore, negdje visoko, niti što u zraku, jednu za drugom, mijenja odore zaraćenih armija. Bila je uvjereni ateist, ni u kakvoga Boga nikada nije vjerovala, niti je išta od njega očekivala. Smrt je njoj uvijek bila konačni kraj.

Prvoga dana rata, u nedjelju 6. travnja 1941, tetka Lola je u svome uobičajenom raspoloženju za izlaske, sva euforična, poslala s prijateljicom u šetnju gradom. I tada su, kao i desetinama godina kasnije, Dubrovnikom patrolirali lutajući fotografi. Slikali su građanke i građane, pogotovo strance, koji im se učine pogodnima, da im zatim ponude da otkupe fotografiju. Ako pristanu, slikanje bi se odmah naplaćivalo, a izrađene su slike dostavljane naknadno, obično poštom. Tako će ostati sve do početka osamdesetih, kada su fotoreporter i izgubili posao, jer je već svaki putnik i turist imao vlastiti aparat i smatrao se dovoljno vještim da uslika svijet oko sebe.

Tako je, tog prvog dana rata, dubrovački fotograf (foto Berner) snimio tetku Lolu i njezinu nama nepoznatu prijateljicu. Ne možemo pouzdano znati, ali možda mu je to bio jedini uspješni posao na taj dan kada se cijeli Grad okupio oko radioaparata i slušao vijesti o bombardiranju Beograda i javne pozive vojnim obveznicima na mobilizaciju. Lukre se, međutim, držala svoga, prkoseći svojom naravi neumitnoj logici povijesnoga vremena. Tog dana, kao i dvadeset i jednu godinu ranije, kada je odbila poći u progonstvo.

Fotografija joj se toliko svidjela da ju je poslala sestrama u Sarajevo, uz kratko objašnjenje na poleđini: “Ovako smo izgledale na prvi dan rata, tako da je i fotograf našao za vrijedno da nas snimi.” Sestrama je Lolina ludost još uvijek djelovala utješno. Kao da će ih njezina ludost zaštititi od svih razumom predvidljivih nevolja koje su se tek trebale dogoditi i koje će sasvim odrediti njihove životne putanje.

Živjelo se u domu Ćurlina sigurno i mirno, dobro se stajalo i u ratna vremena. Dundo Andrija, ugledan i distanciran gospodar, s vlastima se oduvijek petljao onoliko koliko je trebalo, dakle malo ili nikako, i svima je bio koristan zbog svoje stručnosti u financijskim i trgovačkim poslovima. U

onodobnom Dubrovniku bio je među rijetkima koji su doma imali telefon. Ime mu nalazimo i u Brzglasnom imeniku Nezavisne Države Hrvatske, za godinu 1942. Na 396. stranici, on je jedan od šest pretplatnika iz Dubrovnika čije prezime počinje sa Č/Ć. Piše da je “tajnik Trgovačke komore” i da stanuje na adresi Bunićeva poljana 1. Ta će adresa, sve do smrti tetke Lole, ostati jedna od rijetkih nepromjenjivih činjenica iz povijesti Stublera. Sve drugo se više puta mijenjalo, gubilo, brisalo ili nestajalo. Broj telefona na koji se moglo dobiti dunda Andriju Ćurlina bio je 640.

Na taj broj u jesen 1943. javljamo da je u boju s partizanima poginuo Mladen, sin mlađe Loline sestre Olge, moje None.

Bit će to i za nju strašan događaj. Slutit će da to nije kraj, nego je početak nečega što se ni danas, poslije svih njihovih smrti, još ne smiruje. Posljednji Stubleri već su se bili rodili i samo je trebalo vidjeti kako će koji umrijeti i na čiju će savjest pasti.

Kada se u budućemu miru sretnu sve tri sestre i brat, prvi put će se jasno čuti razlike u govoru, u naglascima i u intonaciji. Lukre je govorila po dubrovački, a njima se čulo da su Bosanci. Samo je njemački ostao isti. Porodični, očinski jezik.

Nakon što je rat već bio gotov, porodični zrakoplovni as Željko još jednom mijenja uniformu: od britanskoga kraljevskog letača postaje pilot mlade Titove armije. Jednoga dana napit će se kao zvijer, uzletjeti sa zagrebačkog Borongaja i strmoglaviti se u smrt. Zašto se to dogodilo? Je li se Željko ubio?

O njegovoj sudbini i karakteru, o tome kako je u rano proljeće 1945. bombardirao Sarajevo, a poslije govorio tetkama Olgi i Regini da je izbjegavao pogađati njihove kuće, pripovijedao sam u romanu *Gloria in excelsis*. U toj je priči skoro sve bilo izmišljeno, da bi Željko mogao biti što stvarniji.

Između dvije sestre Stubler i njihovih muževa stajat će nakon rata mrtvi sinovi.

O tom dugom grizodušju, izjedanju, tihom i neizgovorenom međusobnom optuživanju, ne može se puno toga ispričati. Moj djed Franjo i dundo Andrija svoje sinove nisu slali u smrt, niti su od njih očekivali ikakva junaštva. Moja baka Olga i tetka Lola nisu učinile ono što su njih dvojica od njih očekivali, pa da Željko i Mladen ostanu živi. Tako se to godinama, i sve do smrti, osjećalo. Matere su, za svoju nevolju i za nevolju sinova, bile moćnije i jače od očeva. One su odlučivale, one su ih pritiskale, nekad za njihovo, a nekad za vlastito dobro, da ugone svojim naravima i hysterijama, i da umjesto muževa koje nikada nisu sasvim prihvatile i voljele, nađu dobre sinove. I onda su sinovi izginuli.

Tetka Lola je bila uzdrmana Željkovom smrću više od svake brižne majke. Ludjela je po stanu i po Dubrovniku, ludi i danas po obiteljskim epistolarima i po odavno nesigurnim sjećanjima, koja se već prenose iz treće ruke, riječima onih koji se tetke Lole i ne sjećaju.

Kao da je do tada živjela slobodna i sama, a sad joj je živjeti sa Željkovom sjenom. Na više se načina pokušavala izvući: natjerala je dunda Andriju da se sele u Peru (o čemu govori jedna priča u *Mami Leone*), ali je ubrzo htjela da se vrate u Dubrovnik. Rekla je da joj je u Limi prevelika nadmorska visina. Zatim su usvojili jednoga dječaka. Zvao se Šiško. Šiško joj je trebao poslužiti da zaboravi Željka. Bio je njezin novi sin. Nije joj odgovarao. Bio je drukčiji, činilo joj se slabiji, od Željka, čije su pamet i dobrota u međuvremenu poprimile herojske razmjere.

Kada je poodrastao, Šiško je pobjegao u pomorce. U Dubrovnik je, doma, dolazio jednom godišnje. Imao sam tri godine kada sam ga upoznao. Dundo Andrija je već odavno bio mrtav,

dolazili smo tetki Loli u njihov lijepi, veliki stan, iznad gradske place. Šiško me je vodio u luku i pokazivao mi brodove. Fotografirao me je na velikoj metalnoj bitvi. Umro sam od straha da ću pasti u more.

Tog ljeta se posvađao s pomajkom. Ne znamo oko čega, ni što mu je ona rekla, ali ga više nikada nismo vidjeli. Šiško je zauvijek nestao iz Dubrovnika i iz naših života. Nikada nije bio sasvim srođen s porodicom, kao ni tetka Lola, uostalom, ali je bio njezin dio. Ne znamo je li živ, ali ako jest, možda danas i dolazi u Dubrovnik. Nas tamo više nema, nigdje nas nema, jer smo, redom i mimo reda, nestali. I sad Šiško živi u miru Božjem, ako je živ.

Moja teta Branka, odrasla je u markantnu, vrlo uspravnu ženu. Završila je medicinu, postala anesteziolog. Od oca je naslijedila blagu i čistu narav, od majke sklonost lijepome i slobodnom životu. Radila je u Vinogradskoj, u Zagrebu, i bila udana za glumca Jovana Ličinu. Kada su se nakon velike i ničim pomućene ljubavi rastali, preudala se u Njemačkoj, u kasnim četrdesetim rodila kćer Katarinu i ubrzo zatim umrla u snu. Aneurizma, rekli su. Živjela je pet godina duže od tetke Lole.

Karla, Lukrecija, Lukre, Lola Ćurlin, rođena Stubler, počiva na Boninovu, uz dunda Andriju, Željka i Branku. Velika je gužva u njihovoj grobnici. Kada je umrla Branka, pa kad ju je trebalo pokopati, činilo se da unutra više i nema mjesta. Ali je onda jedan od grobara lopatom barnuo u sanduk u kojem je ležala tetka Lola, i sanduk se sasuo u prah. Loše drvo, iverica, rekli su. Nije to više kao što je bilo nekad. Pa su, da nam učine uslugu i oslobode nas štrapaca oko traženja novoga groba, u stranu pomeli ono malo Lolinih kostiju, da sanduk s Brankom, dopremljen iz Njemačke, ima gdje stati. Da nisu tako postupili, tko zna što bismo s pokojnicom. Ovako je dobro. Baš jako dobro. U Dubrovniku više nemamo nikoga, osim tog prepunjenog groba, koji ne posjećujemo, pa ga više ni ne bismo znali među tolikim tuđim grobovima naći.

Neka vam Josip Sigmund bude na duši

Šteta što naš Nano nije rađao djecu. Ovako su u vjetar prosuti lijepi životni talenti, a loza nam je zatrta. Prezime Stubler je nestalo, jer se on, kao jedini Karlov muški nasljednik, nije ženio, niti je za sobom ostavio zakonitih potomaka.

A nije se ženio iz vrlo sentimentalnih razloga. Premda se, gledajući sa strane, dugo moglo činiti da je Rudolf Stubler danguba i vjetropir – do u zrele četrdesete nije imao ni dana radnoga staža – Rudi je bio muž slomljena srca.

Od rana, u svemu odličan, uredna cifrastog rukopisa, načitan i darovit u svim lijepim umjetnostima, rođeni matematičar – sa svih su strana Bosne i Dalmacije u Dubrovnik stizali učenjaci da gledaju i da se čude kako sedmogodišnji Rudi rješava najkompliciranije aritmetičke i geometrijske zadatke – pučku školu i gimnaziju završio je s odlikom i lako, kao da je sva ta znanja već svojim rođenjem nadrastao – pa se nije ni razgovaralo o tome hoće li Rudi na visoke škole. Podrazumijevalo se da će na studije u Beč, samo je bilo pitanje koju će znanost izabrati i u kakvim će znanjima i otkrićima obilježiti naše doba.

Veliki svjetski rat upravo je priveden kraju, Njemačkoj su polomljeni zubi i za sva su vremena, tako se barem vjerovalo, poništene njezine imperijalne aspiracije, na istoku Rusiju je gutala ognjena zora komunizma, a od carstva Habsburga nije ostalo ništa, osim tog prevelikog Beča i malenih genija koji su stizali odnekuda s periferije iščezlog imperija, predodređeni da obilježe veliki vijek Europe. Uglavnom Nijemci ili Židovi, poneki Srbin, Hrvat, Slovenac, Čeh, darovit mladi slikar ili violinist, dolazili su na visoke škole, gonjeni ambicijom, a katkad i mučnim i mračnim strahom, nastranom dušom koja je najavljivala propast za sve koji se ne uspiju skriti u velikim gradovima.

Rudolf Stubler bio je dijete toga budućeg vijeka. Ili je trebao biti. Ali Rudi je bio slobodan od svake ambicije i straha. Pa je zato postao danguba.

Studirao je politehniku u Beču i Grazu. Redovno je pisao kući duga i lijepa pisma, u kojima je opisivao život u prijestolnici, susrete s našim bečkim rođacima, pozorišne predstave, opere i koncerte. O svemu je pisao Rudi, kao neki dobar novinski reporter, a o studiju samo toliko da provodi dane po fakultetskim predavaonicama, i da ne vidi sunca ni dana od silnoga učenja. Obično jedna ili dvije kratke rečenice, da umiri staroga Karla.

A njemu je dugo trebalo da shvati čime se, zapravo, Rudi bavi na tim svojim studijima. Ili je odmah shvatio, ali se nadao da će se s vremenom nešto promijeniti, da će se, nakon što godinu ili dvije prolumpuje i propije po bečkim kafanama i varijeteima, napokon smiriti i uozbiljiti, pa se prihvatiti ozbiljne nauke.

Ali to se nije dogodilo ni za dvije, ni za pet, ni za deset godina.

Nikada naš Nano nije priveo kraju svoje studije. Otac ga je u Beču i Grazu trpio, slao mu džeparac od svoje sirotinje i od sindikalne pomoći, sve dok izdaleka, do Sarajeva i do Ilidže, nije stigla vijest o velikome skandalu.

Rudi se u Beču zaljubio. I to u koga, u Doru Dussel, blisku nam rodicu.

Tom lakom i vedrom incestuoznom avanturom Rudi je prevršio očevo strpljenje. Karlo Stubler je

kratkim i oštrim pismom pozvao sina da se odmah vrati kući. On ga je poslušao, kao da i nije imao drugoga izbora nego da ga poslušā. Takva su bila vremena ili je takva bila moć autoriteta staroga Stublera. Uglavnom, Rudiju nije bilo ni na kraj pameti da se ne vrati ili da dezertira pred patrijarhalnom stegom. Doru je bez pogovora ostavio, pa će ona, sve do kraja, do smrti i poslije, ostati naša draga bečka rodica. Dolazit će u Sarajevo, pedesetih ćemo je voditi na Vrelo Bosne, priređivat će se i u siromašna socijalistička doba veliki porodični ručkovi, i nitko nikada neće spomenuti ono što se dogodilo između Rudija i Dore.

Sjedit će njih dvoje jedno do drugoga, za trpezarijskim stolom na Ilidži, i razgovarati o svemu o čemu rođaci i inače razgovaraju kada se dugo ne vide. Bilo je to vrijeme kada su svi živjeli sa svojim tajnama. A tajne su bile takve da su i drugi za njih znali. I razgovaralo se kao da nikakvih tajni nema.

Po povratku u Sarajevo, Rudi je nastavio živjeti svojim životom. Kako nije bilo bečkih kafana i varijetea, rješavao je matematičke zadatke, igrao preferans i odlazio u pozorište.

Godinama je, prije i za vrijeme projekcija, svirao violinu po sarajevskim kinima.

Srećom, moda ton-filma teško je i sporo stizala do Sarajeva, pa je posla uvijek bilo. I još su mu vlasnici kina bili zahvalni, jer otkako se Rudi vratio iz Beča, nije im više trebao pijanino. Mogli su ga izbaciti iz dvorane. Rudijeva je violina bolje dočaravala ono što se zbivalo na filmskome platnu od svakoga klavira. Tako se po gradu govorilo.

Karlo Stubler nikada nije išao u kino. Na sina se nije ljutio. To je njegov život, ako je već odabrao da uludo proćerda sve svoje talente, neka mu tako i bude. Ali je svejedno bio malo tužan.

Nakon šašavoga i nastranog ljubovanja s rodicom Dorom, naš Nano samo se još jednom zaljubio.

Nekoliko godina nakon što se vratio iz Beča, u Mostaru se zagledao u djevojku kojoj ne pamtimo ime. Samo se zna da je bila muslimanka. Njihova romansa bila je kratka i burna. Njezina se obitelj nadigla protiv mladoga Sarajlije, inovjernika, spremna izginuti da obrani vjeru, čast i intaktnost mlade nevjeste.

Žestina s kojom su nastupili začudila je, a zatim i uplašila sve Stublere.

– A zašto oni nas tako mrže? – čudio se stari Karlo, i ta je njegova rečenica, takva naivna, ostala u porodičnom sjećanju, i prenosila se dugo, kao kontrapunkt prilikama u državi, ratovima i susjedskim svađama i klanjima. Tom se uspomenom, možda, prizivalo neko drugo vrijeme, kakvoga nikada nismo ni doživjeli, kada su ovakva pitanja imala smisla:

– A zašto oni nas tako mrže? – pitao je otata Karlo, samoga sebe a ne svoje oko sebe. Pitao je iz straha, ali i iz oholosti. Ohol je bio jer se osjetio boljim, pošto nikoga ne mrzi. Ali zanimljiviji je, opet, bio njegov strah. Plašio se, Švabo iz Bosowicza, onoga što je za njih bio, kao stranac u Bosni, vječni stranac, ahasver, kojemu ne bi dali svoju kćer za snahu, taman i da im se sruši svijet na glavu.

Karlo Stubler u Boga nije vjerovao, nikad u svoju nevjeru nije posumnjao. Bog je iz njegova života bio trajno odsutan. Sve što se danas događa, dogodit će se zauvijek. Ali to ne znači da nije osjećao razliku u odnosu na muslimane. Isus Krist, koliko god bio neprisutan, i Jehova, Otac, Sin i Duh Sveti, bili su njegovi u svome nepostojanju, dok je Alah, njihov Bog, bio nešto drugo. O Alahovom postojanju i nepostojanju nije bilo njegovo da misli.

Pitanje o mržnji postavljao je, jer je u Bosni bio stranac, a ne zato što u sebi ne bi mogao pronaći

razloga da svoju kćer ne da za inovjerca. Da je ostao u Bosowiczu i da se kojim čudom Rudi u Banatu zagledao u muslimanku, tko zna, možda mu i ne bi bilo drago.

Naš Nano je, porodična priča kaže, bio spreman učiniti sve da zadrži svoju izabranicu. Ako treba, odmetnut će se, pobjeći s njom, učiniti sve što od njega budu tražili. Htio se Nano poniziti, samo da mu je daju za ženu.

Ali bilo je uzalud: ta će nesretna ljubav biti zadnja u njegovu životu. U Mostar više neće putovati. Taj grad gledat će kroz prozore vlaka. I tako sljedećih tridesetak godina, dok se ne zaboravi.

Sve do pod kraj Nanina života, a umrijet će u prosincu 1976, zabavljali smo se tražeći Rudiju nevjestu. U prvo vrijeme, sestre su ozbiljno pokušavale oženiti ga. Dovodile bi mu poznanice s posla, lijepa i neudane cure, nastavnice francuskog i hotelske dekoraterke, a on bi se ispričao da mora u toalet, pa je bježao preko bašči i kroz komšijska dvorišta, i vraćao se tek navečer, kada bi bio siguran da je još jedna nevjesta minula. To bi se zatim prepričavalo, i tako su nastajale nove porodične legende, u čijem je prenošenju i sam sudjelovao, sve dok se sve nije pretvorilo u šalu. I njegov se ljubavni život pretvorio u šalu, kako to obično biva u starih momaka i usidjelaca.

U ono vrijeme starim momcima postajali su oni koji bi predugo birali, čudaci, namćori i osobenjaci, kao i oni koji su, obično platonski i nikad ostvareno, voljeli muškarce. Naš Nano je ostao stari momak, jer mu je lijepa Mostarka slomila srce. Ustvari, slomili su ga njezini, jer je nisu htjeli dati za kršćanina.

Koliko se zna, sve do rata Rudi nije imao drugog zaposlenja, mimo tog sviranja violine pred kinopredstave. Dangubio je, bavio se lijepim umjetnostima i rješavanjem matematičkih zadataka, i s navršenih četrdeset bio je bez dana radnoga staža. Bilo je u ono vrijeme takvih sinova, pogotovo u kuferaskim obiteljima, među onima koji u Bosni i u Sarajevu nisu bili ukorijenjeni, nego su, još od austrougarske aneksije, živjeli u atmosferi neke privremenosti, kao pred skorbu selidbu, pa očevi često ne bi ni primijetili da im sinovi dangube i da u toj svojoj dangubi već ulaze u neke zrele godine. Ionako će, mislili su, sve ovo uskoro odnijeti vrag, ionako će nas sve skupa nekamo potjerati, a zemlja će ostati sama i pusta.

Nije prošlo dugo, a Rudolfa Stublera već su mobilizirali.

Naprосто je bio idealan regrut. Bez ikakvog zaposlenja, vrlo obrazovan, pa još narodnosni Nijemac. Dodijelili su mu čin natporučnika, premda nije prethodno služio vojsku, i poslali ga u Bijeljenu. Premro je od straha, i svakoga je dana, mjesecima, živio u svome strahu. Tem je po prirodi bio poprilična kukavica, jedinač okružen sestrama, tem Stublerima junaštvo ni inače nije bilo prirodno, tem se Rudi našao među ljudima s kojima je imao malo toga zajedničkog. Bio je legalist, pristojan građanin, odlikaš, i ne bi se on nipošto pobunio protiv državnih vlasti, o kakvoj god i čijoj god se državi radilo, ali ne bi on ni ratovao, niti bi bio rad proliti jednu kap svoje ili tuđe krvi u ime svejedno kakvih državnih razloga.

Nakon pada Staljingrada i gladne zime, uslijedile su mahom neuspješne njemačko-ustaške ofenzive, poslije kojih su partizani udarali iznenada i s leđa, često po mirnim i čednim domobranskim garnizonima, negdje u dubokoj pozadini. Tako su, u neka doba, navalili na Semberiju, stigli sve do Bijeljine i usput razbili jedinicu u kojoj je Rudi vojevao. U bici u kojoj je izvukao živu glavu tako što je u nekom bezizlaznom trenutku legao u plitak zaklon, iz kojeg mu je izvirivala samo stražnjica, pokrio glavu rukama i čekao da tutanj prođe, pa su se nad tim prizorom, sam je to kasnije pripovijedao, sažalili i prekaljeni partizanski mitraljesci, nije na kraju bio ni zarobljen, nego se spašavao trkom kroz kukuruze. Kada je shvatio da ga nitko ne goni,

strgnuo je sa sebe časničke činove, namjeren da pješice stigne do Sarajeva. Uza se je imao i jednog druga, očito slične naravi, i provlačili su se tako danima kroz polja i šume, hranili se onim rijetkim šumskim plodovima koje su kao gradska djeca uspijevali prepoznati, i već su skoro umrli od gladi, kada ih je, negdje blizu Kladnja, slučajno zarobila partizanska patrola.

Doveli su ga pred partizanskog komesara, nekoga finog i gospodstvenog čovjeka. Ponudio mu je da sjedne, popričao s njim, i ispravno zaključio kako Rudi nije nikakav ozbiljan neprijatelj.

– Hoćete li ostati s nama, gospodine Stubler? Neće vam biti loše, trebaju nam i prevoditelji. A borit ćete se za ispravnu stvar.

– Moram li ostati?

– Borba za slobodu je dobrovoljna stvar – namrgodio se komesar – nikoga se na slobodu ne primorava.

– Ako je tako, ja bih radije svojoj kući – pokunjeno će Rudi.

– Dobro, ako ste tako odlučili. Ali upamtite: drug Josip Sigmund bio je Nijemac kao i vi, i položio je svoj život za ovaj narod. Sigurno ćete dočekati slobodu, takvi uvijek prežive, pa neka vam Josip Sigmund tada bude na umu i na duši, ako duše imate.

To mu je rekao i dodao mu potpisanu propusnicu, s kojom se Rudi, preko partizanskih teritorija, mogao vratiti u Sarajevo.

Kada se pojavio na vratima našega stana, nismo ga prepoznali. Moja Nona, Rudijeva sestra Olga, nije ga prepoznala.

– Šta hoćeš? – pokušavala je zvučati ljutito, dok je gledala u tog odrpanca, luđačkih očiju i lica pretvorenog u plačni grč, koji je u rukama držao kutiju od cipela, i gadno je zaudarao.

– Ali to sam ja... – šapnuo je, uzmičući.

Da je tada Olga tresnula vratima, da još jednom nije pogledala i u trenutku ga prepoznala, tko zna što bi bilo s našim Nanom.

Najprije ga je temeljito pregledala, provjerila je li ušljiv, ima li buha, a on iz ruku nije ispuštao kutiju od cipela.

– Šta ti je to? – zgrabila je kutiju.

Bila je prazna, baš ničega unutra nije bilo. Poslije smo ga pitali zašto je tu kutiju nosio sa sobom, a Nano je odgovarao:

– To sam vam ja bio sišao s uma!

Nikada nisam povjerovao u takvo njegovo objašnjenje.

Razmišljao sam o tome često, u ovih četrdesetak godina, pošto mi je prvi put ispričana priča o kutiji. Odrastao sam, gledao filmove, čitao knjige o ratovima i o ludilima, preživio jedan rat i pretvorio se u neku vrstu kuferasa, našavši u Zagrebu i u Hrvatskoj najdalju svoju tuđinu, ali nisam dokučio što je natporučnik Rudolf Stubler nosio u praznoj kutiji za cipele. Što god to bilo, moralo je biti važno. Teško je čovjeku hodati praznih ruku. Pogotovo ako je odrpan i gladan. Pogotovo ako je u sinemaskopima onoga Sarajeva svirao violinu.

– Dosta mi je tvoga brata i njegove dangube. Ovo su ozbiljna vremena! – rekao je moj Nono, visoki željezničarski činovnik Franjo Rejc, i upro da Rudiju nađe posao, da ga opet ne pošalju u rat.

Bio je to najveći slučaj protekcije, zapravo i jedini, u novijoj povijesti Stublera.

Našao mu je posao u Željezničkoj ložionici. Rudiju su tad bile četrdeset i tri. U Željezničkoj ložionici on će i nakon rata biti marljiv i vrlo cijenjen činovnik, koji nikada ne ide na bolovanje, niti bi ikada, ama ni na pet minuta, zakasnio na posao. Pravi Švabo, govorili su, a on je, mimo pravila i običaja, istodobno obavljao i računovodstvene i knjigovodstvene poslove. Ali kao samac stan nije mogao dobiti. Do kraja života živio je kod rodbine na Ilidži, u sobi u prizemlju, kao neformalni podstanar.

Pokraj ulaza u zgradu u kojoj je Rudolf Stubler radio sve do mirovine, stajala je spomen-ploča, posvećena drugu Josipu Sigmundu Pepi, skijašu, planinaru i predratnom komunistu, mašinbravaru u Željezničkoj ložionici, koji je djelovao kao partizanski ilegalac, sve dok ga ustaški zlotvori nisu razotkrili.

Pod nogama kao sunce sja žuti jelov pod

Najmla-de Karlovo dijete, moja Nona Olga, rođena je 1905. u Konjicu, gdje je otac kratko službovao kao šef stanice. Odrastala je u Dubrovniku, išla u pučku školu, pa u talijansku gimnaziju. Bilo joj je šesnaest kada je stari protjeran u Bosnu. Iz Dubrovnika je ponijela neke riječi i naglaske u svome govoru, te jedan sasvim mali ožiljak na potkoljenici; to se očejala o stijenu dok se kupala na Porporeli. Rana nije bila duboka, ali je morska sol tog ljeta 1916. ili 1917. razjedala i upisivala trag, koji će joj ostati za cijeli život, uspomenu, jedva centimetar široku, nalik srpu mladoga mjeseca, koju će ona rado pokazivati, spominjući svaki put koliko dugo taj ožiljak nosi i kako ga je stekla. Jednoga ratnog ljeta, u gladnom i pustom Dubrovniku, na Porporeli, dok je s prijateljicama skakala na glavu, a narod je bio izluđen i zabrinut vijestima koje su stizale s istočnih fronti i pismima vojnika koja već mjesecima nisu stizala...

Lipnja 1986, u sobi koševske bolnice, podigao sam plahtu i zavirio ispod: ožiljak je bio na svom mjestu. To me je smirilo. Ako je ožiljak još tu, dobro je sve. I bit će dobro sve. Još koji dan, a onda će na sve pasti mrak, i više neće biti ni ožiljka.

Olga je bila najpametnije, za književnost i za umjetnost najzainteresiranije Karlovo dijete. A čim vijek dođe svome kraju, moći ćemo da kažemo: i najnesretnije.

Nešto od njezine nesreće, u tragu, prenijelo se i do mene, i nastavilo živjeti, stvarati posljedice i žalosti, čineći me, već odavno, stogodišnjakom.

Čim je stigla u Bosnu, Olga se zaljubila. On je bio lijepi, kao čempres uspravni, mladi željezničar, koji se prije nekoliko mjeseci vratio iz talijanskoga zarobljeništva, u kojem je proveo skoro četiri godine, moj budući djed Franjo Rejc.

Je li je Franjo nabrzinu obeščastio ili je Olga, jedva sedamnaestogodišnjakinja, bludno sagriješila i zanjela, ili je sve to bila burna, ali čista ljubav, u kojoj će oboje doživotno sagorjeti, to danas ne znamo, jer su neki važni datumi u međuvremenu zagubljeni (netko ih je namjerno zagubio?), pa ne znamo što se kad dogodilo i koliko je mjeseci prošlo od Olgina i Franjinog vjenčanja do rođenja njihova prvorođenca, mog starijeg ujaka Mladena.

Znamo tek to da je Olgino obraćanje ocu bilo vrlo ceremonijalno i da smo svi strepili što će se dogoditi i kakva će izaći iz njegove sobe, u koju je ušla da mu kaže da se zaljubila i da joj se udaje za mladoga željezničara, Slovenca. Moja je strepnja, možda, bila najdublja, jer je od tog razgovora ovisilo hoću li se roditi.

Svašta je tu Karlu moglo zasmetati. Olga nije završila sedmi i osmi razred gimnazije, bila je malodobna, uzrasta u kojem se vjenčavaju Ciganke, u dobi u kojoj se u svibanjske dane mlada kuja prvi put tjera, sasvim neprikladnoj za udaju Stublerovih kćeri. Osim toga, jedna mu je – Karla – ostala u Dubrovniku, nije htjela s njime u Bosnu, a druga bi se nakon nekoliko mjeseci na Orijentu već udavala. Slutio je, sigurno, stari da se okolo vucarala; njegovo najdraže i najdarovitije dijete. Tako je divno svirala citru, taj žalobni, samački instrument, koji je nosio sa sobom iz Bosowicza...

Dugo nije ništa govorio. Samo je bezizražajno gledao u nju, i na kraju rekao ono što i danas zvuči kao presuda, a ne kao očinski blagoslov.

– Dobro, tako si odlučila. Ali zapamti, povratka ti nema!

Živjeli su u tuđoj, unajmljenoj kući. Izdržavao ih je novcima sindikalne pomoći, skupljene od siromašnijih nego što je bio on, bio je ponižen i nije bilo izgleda da se tu išta promijeni. A onda se, iznenada, netko smilovao, ili su mu zaturili policijski dosje, pa je dobio posao na najvećem željezničkom čvorištu u Bosni, i na neko se vrijeme selio u Doboju. I što mu je onda preostalo, nego da Olgu tako pošalje da se uda za prvoga u kojeg se zagledala.

Da ju je odbio, Olga bi, možda, pobjegla za Franjom. Ili bi ispila esenciju, skočila s Jekovca, ubila se. Ali sigurno je jedno: u ona doba ona ne bi rađala nezakonito, izvanbračno dijete.

Da Karlo nije pustio svoju najmlađu kćer da sama odluči, možda bi mnoge buduće nesreće bile izbjegnute. A priča o Stublerima, ako bi ju netko ispričao, bila bi čista fikcija. Da se moja Nona tad ubila, ja tu priču ne bih pričao. I to bi mi, zapravo, bio najveći gubitak, to što bi jedna važna priča, zajedno sa svim drugim pričama, ostala bez mene. Dobitak bi se, međutim, sastojao u tome što bih u tom slučaju ja bio – priča. A nije moguće izmjeriti pa reći što je u ovom trenutku bolje: biti priča ili biti onaj koji priču priča.

Moj stariji ujak Mladen rođen je 1923. u Usori, maloj željezničkoj postaji blizu Doboja, gdje je Franjo Rejc bio šef stanice. Rodila ga je kod kuće, daleko od bolnice, u krvi i znoju lica svojega, usred teške i maglene, zelene i čađave Bosne, siromašne, neutješne i zapravo ružne. Barem kada ju se gleda očima jedne švapske kćeri, Dubrovkinje, koja je nekad davno, za posljednjih sretnih vremena, sablažnjavala zabrinuto građanstvo skokovima na glavu s Porporele.

Mladen je bio dijete ljubavi.

Ali to nije Olgi smetalo da se zaljubi i u nekoga usorskoga učitelja, čije ime nikada nismo doznali, iako o njemu maštamo već skoro devedeset godina. Je li bio Čeh, Poljak, Austrijanac, Hrvat, ili je – daj nam i njega Bože – bio kakav šarmantni Srbijanac, s brčićima ljubavnika iz nijemih holivudskih melodrama, kojega je u katoličku Usoru poslalo da obraća i popravlja sinove i kćeri manjega, prema braći nepovjerljivog, rimskoj šizmi sklonog jugoslavenskog plemena? Neki su toga Olginog prvog ljubavnika zamišljali s očajem i bijesom iznevjerene i napuštene djece, a ja sam o njemu mislio s milinom i dragošću, jer se moja Nona, još kao mlada majka, u njega zagledala, pa se, aman, prokurvala, za sve nas buduće, rođene i nerođene, koji za takve ljubavi nećemo imati srca.

Franjo je u to vrijeme mnogo putovao. Bio je službeno odsutan. Odlazio svojim u Tolmin. Pa u Sarajevo, u Direkciju željeznica. Učio je strane jezike, nabavljao knjige o pčelarstvu, čitao domoljubne slovenske novine, Aškerca i Prešerna, dopisivao se s rođacima, a je li za učitelja doznao, to ne znamo. Ili je tako da do njega nikada nije došla vijest o onome što su znali svi. Ili je znao, pa se pravio da ne zna. I jedno i drugo je moguće. A moguće je i to da se i on zagledao u kakvu lijepu učiteljicu. Ili u časnu sestru, u zeničkoj bolnici, koja mu je previjala bolni apsces u repnome dijelu kralježnice, boljku koja će se povremeno javljati i mučiti će ga do kraja života.

Tri godine nakon Mladena rodio se Dragan. Bilo je to u Kaknju, gdje je Franjo Rejc dobio premještaj, i opet je bio šef stanice.

Kakanj je bila posljednja postaja na njihovome polaganom kretanju prema Sarajevu. Tu su ostali do sredine tridesetih, kada je Franjo prešao u Direkciju željeznica, gdje će uskoro prihvatiti svoje najviše namještenje: postat će konstruktor reda vožnje.

Kakanjske godine pamtit će se kao najljepše u polustoljetnome Olginom i Franjinom braku. U tome malom, rudarskom i industrijskom gradu, izgrađenom u austrougarska vremena, koji jedva

da je i imao nekakvu, minijaturnu, orijentalnu čaršiju, živjeli su većinski muslimani, izmiješani s katoličkom manjinom, koju su činili starosjedioci sašli iz okolnih sela, a zapravo iz one najstarije, drevne kraljevske Bosne, i kuferasi sa svih strana nekadašnje francjuzofovske monarhije. Inženjeri, majstori kovači, alatničari i bravari, željeznički i poštanski činovnici, poneki botaničar, zalutali nastavnik klavira, geolog i geometar, živjeli su u Kaknju i s nekom neočekivanom lakoćom prihvaćali životne ritmove, pa i običaje, lokalnoga muslimanskog svijeta. Ti inovjerci su im, na neki čudan način, bili bliži od katoličkih gorštaka. Po naravi, bili su bliži gradu i građanskome načinu života, često su bili i boljega imovnog stanja, pa su im i kulturni i socijalni interesi bili nekako širi.

Nije poznato je li se i u Kaknju Olga zaljublivala. Vjerojatno nije, tem je imala dvoje djece na leđima, tem je i društveni život bio intenzivniji nego u Usori, pa za takve intimne ispade nije bilo ni vremena. Išlo se na izlete po okolnim brdima, ili na rijeku Bosnu, obilazila se rejcovska familija – bilježim taj pridjev, koji smo duže od pola stoljeća koristili, da ga ne zaboravim – a nje je, rejcovske familije bilo po Kaknju, kao i po Zenici, toliko da smo u to vrijeme, početkom tridesetih, posljednji put imali iluziju da nas je mnogo i da smo jedna velika i razgranata obitelj, koja se bliskošću i brojnošću štiti od svakoga zla.

Olga je u Kaknju stekla jednu od najboljih, ako ne i najbolju, prijateljicu u životu. Za razliku od svih drugih njezinih prijateljica, dubrovačkih i sarajevskih, čija su imena odavno pozaboravljena, pa ih, lijepe i mlade, gledamo na slikama iz albuma, a da o njima ne znamo ništa, osim da su bile Nonine prijateljice, za razliku od sviju njih, Zehra je bila priprosta, nepismena žena.

Ustvari, nije bila ni najmanje priprosta, ali kako to nekome objasniti, a da povjeruje. Muž joj je, kao i većina Kakanjaca, radio u rudniku. Živjeli su u vrlo, vrlo skromnoj kući, koja je, ipak, imala jedno, sasvim neočekivano, obilježje komfora: umjesto poda od nabijene zemlje, kakav se vidao po domovima većine rudara i željezara, Zehra je imala pod od jelovih dasaka. Uvijek besprijevano čist, blistao je i žutio se kao sunce. Kada već odavno nije bilo ni Zehre, ni Kakanja, a od života je samo joj ostalo da se umire, moja Nona govorila je da pod nogama nikada nije vidjela nešto čišće i sjajnije od tog Zehrinog poda. Da ima nekakvog raja i da i nju Bog, kao i većinu Stublera, nije kaznio ateizmom, Nonin bi raj bio popođen žutim jelovim daskama.

Zehra je vjerovala u Boga. U njezinom svijetu bi se pitanje o Božjemu postojanju činilo nemogućim i besmislenim, jer nikako ne može biti a da nema Boga. Čega onda ima, ako Njega nema. Postila je, molila se i činila sve ono što bi se očekivalo od jedne starovremene muslimanke. Ništa u njezinom životu nije bilo nalik onome kako je živjela Olga. Ali Zehra je, očito, razumjela sve, i ako je moja Nona ikada nekome iznijela svoju životnu muku, ako je ikada ikome rekla zašto se udala za Franju Rejca, onda je to bila Zehra. Njihovo prijateljstvo bit će doživotno i duboko, ali će njegov sadržaj ostati tajnom. Mogli smo, međutim, naslutiti što je ona vidjela u Zehri, i zašto je pamtila njezin blistavi žuti pod i do smrti o njemu sa čežnjom govorila, ali nismo u stanju ni zamisliti zašto je Zehri Olga bila toliko važna, zašto joj je ta gradska žena, po mnogo čemu strankinja, ostala najbolja prijateljica u životu? I kako je o njoj s Bogom razgovarala? U jedno sam siguran: o mojoj Noni, okruženoj bezvjernicima, u cijelome njezinom životu nitko s Bogom nije toliko razgovarao kao Zehra.

Karlo Stubler je iz Bosowicza, kao obiteljski dar i znak, ponio nešto što će nam duže potrajati od svih sjećanja, pa će se prenositi i kada više ne budemo znali ni svoj njemački jezik – migrenu. Od povremenih žestokih glavobolja, praćenih svjetlosnim i njušnim iritacijama, bolovat će većina njegove djece, i djeca njihove djece, a šublerovske ću migrene, istina manje žestoke, i sa starenjem sve rjeđe, naslijediti i sam.

Kada bi Franjo otišao na posao, a Olga je ostajala sama, sa svojom migrenom, i s dvojicom sinova, s to dvoje na trenutke nemoguće djece, ona bi se zatvarala u zamračenu sobu, a njih bi pustila da rade što hoće, samo neka ne ulaze.

– Neka i tanjure razbijaju, neću ih niti naružiti!

Znalo bi to potrajati i danima. Ležala je u mraku i tiho stenjala, ne sluteći, srećom, da su, skupa s tim migrenoznim danima, tjednima i mjesecima, to najljepše godine njezina života.

Kroz zatvorena vrata čulo se kako se braća svađaju.

– Kakanjac, Kakanjac! – govorio bi Mladen Draganu.

– A ti si Usranac, Usranac, Usranac...

Nona bi se tad nasmijala, pa bi ju migrena boljela još više.

Ivo Baškarad i vječni Mujo

U kući Stublera slavili su se božići i uskrsi, ali otata Karlo nije vjerovao u Boga. Bio je savršeno areligiozan, na način na koji su neki ljudi posve nemuzikalni. Racionalno je znao što bi to Bog trebao biti, nije se protivio dubljoj ili plićej religioznosti svojih ukućana, žene i djece, niti je imao nešto protiv Crkve i popova. Iako je u duši bio i ostao sindikalist, uvjeren u jednakost i pravdu za sve, i bio je u tom pogledu vrlo načitan, tako da mu ni Marx i Engels nisu promakli, njegovo bezboštvo nije imalo nikakve veze s njima. Nije Karlu Stubleru religija bila “opijum za narod”, nego igrarija i danguba, folklorna svečanost za zabavu i utjehu priprostoga svijeta, protiv koje on nema ništa. Ustvari, Karlo ne samo što nije vjerovao u Boga, nego on nije vjerovao da u ovom današnjem modernom svijetu, u kojem je objašnjeno porijeklo munje i groma, u kojem se zna da je Zemlja okrugla i okreće se oko Sunca, a plima i oseka su u nekoj vezi s Mjesečevom gravitacijom, postoje ljudi koji zaista vjeruju u Boga. Iz njegove perspektive, civilizaciju Zapada čine ljudi, plemena ili narodi kojima je zbog nečega važno da se prave kako vjeruju u Boga. Nije on imao ništa protiv toga, niti bi se u nekoj revoluciji borio protiv Crkve, vjere i praznovjeric. To je za njega bio neozbiljan posao, i možda je u tome razlog što Karlo Stubler nikada nije postao komunist.

Godinama nakon što je umirovljen, već u dubokoj starosti, nakon Drugoga svjetskog rata, događalo mu se da nakratko izgubi svijest. U vrijeme popodnevnih siesta, dok bi sjedio pod gustom krošnjom oraha, promatrajući ljude dok prolaze Kasindolskom cestom, ili usred nekog živog razgovora, dok bi od duga vremena djeljao orahovinu i od nje gradio škatulju za lijekove, najednom bi zastao, zamuknuo, isključio se, i svi bi se u trenutku zaustavili i čekali.

– Dogodila se nesreća, vlakovi su se sudarili...

Ili:

– Kompozicija je sletjela u Neretvu...

Ili:

– Vlak je iskočio iz tračnica...

Trebali smo samo uključiti naš kućni radioaparatus, sačekati da zasvijetli njegovo zeleno oko, pa da čujemo detalje o nesreći. Nikada otata Karlo nije griješio. U tridesetak svojih bosanskih godina, koliko je poživio nakon protjerivanja iz Dubrovnika, pet ili šest puta bi tako zašutio, isključio se, nestao, kao da ga je načas otpuhnula kakva blaga epilepsija, i uvijek bi se vratio sa strašnom viješću, i baš svaki put vijest bi se na vijestima potvrdila. Karlo Stubler vidio je željezničke nesreće koje su se zbile stotinama kilometara daleko.

I svaki bi mu put bilo neugodno, jer on nije vjerovao u praznovjericu i u predskazanja.

Ciganke su za sitne novce narodu gledale u dlan, žene su, nakon što popiju jutarnju kafu, okretale fildžane, iz kojih će jedna drugoj čitati sudbinu, stare su babe, pred ratove i nakon što ratovi svrše, po grubo tesanim drvenim stolovima razbacivali zrna graha, da u grahu nađu odgovore hoće li se odnekuda pojaviti nestala braća i sinovi, a neka Ruskinja, za koju se govorilo da je bila dvorska dama s dvora Romanovih – pola Ilidže mislilo je da su dvorske dame ustvari fine carske kurve, a drugo pola, obrazovanih i kulturnih, s prezirom prema prvima govorilo je

da su dvorske dame ustvari grofice – nepogrešivo je junačnijim Ilidžancima saznavala prošlost i budućnost iz nekih svojih karata, nalik onim za šnaps i remi, ali na kojim su, umjesto žandara i kraljeva, bili naslikani obješeni ljudi, dvorske lude i Smrt sa hrđavom varcarskom kosom. Svakome tko bi se ohrabrio i platio joj, Ljudmila bi govorila kada će i od kakve bolesti umrijeti. Pričalo se da joj je, malo nakon rata, došao Ivo Baškarad i pošteno joj platio samo da mu jedno pogleda – gdje mu je suđeno da umre? Na Ilidži, providila mu je Ruskinja. Je l' na Ilidži? Jest, baš na Ilidži.

Istoga dana Ivo Baškarad je pokupio iz kuće najnužnije stvari, pozdravio se sa svojim, i otišao u Sarajevo, da više nikad na Ilidžu ne dođe. Od toga je, sva je prilika, kasnije nastao vic o Muju koji je pitao gataru gdje će umrijeti, pa kad ga je upitalo zašto ga to zanima, odgovorio je: da na to mjesto nikada ne odem. Taj vic je, kao i u tolikim drugim slučajevima, u bezbrojnim prepričavanjima potrošio jednu fantastičnu bosansku sudbinu. Ili je ona bila potrošena čim se živi Ivo pretvorio u izmišljenoga, vječnog Muju.

Ne pamti se kada je i od kakve bolesti umro Ivo Baškarad. A ne zna se ni je li umro, ali živ sigurno nije, jer bi mu bila već sto trideset i koja godina.

Svem se tome Karlo Stubler dobroćudno smješkao, pokraj svega je mirno prolazio, ne vjerujući ni Cigankama, ni Ljudmili, ni konama s fildžanima, a mi smo njegovu nevjeru pripisivali činjenici da je otata – Švabo. A Švabe su, valjda, racionalni ljudi, koji bez čvrstih dokaza ne vjeruju ni samima sebi, i ne bave se dangubom, nego činjenicama. Istina, i mi smo po njemu Nijemci, ali nas je uhvatilo, po nama se nahvatalo i nakupilo koješta bosansko i ilidžansko, pa vjerujemo u sve u što vjeruju i drugi. A Švabe smo samo kada nam drugi žele staviti do znanja da nismo isto što i oni.

I kako je onda Karlo Stubler mirio svoje bezbožništvo i svoje čvrsto nepovjerenje prema svakoj praznovjerici s tim što bi se ponekad isključio, ili bi mu se samo zanebesalo, i vidio bi željezničku nesreću koja se upravo u tom trenutku dogodila?

Možda je to od niskoga krvnog tlaka? Ili nikad nije prebolio što je jednom davno potjeran sa Željeznice, koja mu je u životu bila sve, pa mu se, eto, i dandanas dogodi da vidi sudar vlakova, onim očima kojim bi ga gledao da je otpravnik vozova zbog čije se nepažnje nesreća dogodila? I jedno i drugo mu je padalo na pamet. Podržavali smo ga da je, možda, riječ o niskome tlaku, potvrđivali smo da je on bio i ostao željezničar, čak i danas kad je već prevalio osamdesetu, pa bi se otata smirio, i povjerovao bi, skupa sa svima nama, rođenim i nerođenim, da je sve nastalo iz sitnoga, skoro beznačajnog, fiziološkog poremećaja.

Šutjelo bi se o onome što je Karla Stublera najviše brinulo: vlakovi su se zaista sudarili, i to se dogodilo upravo onako kako je on to vidio u času kad mu se zanebesalo zbog niskoga krvnog tlaka.

Otata Karlo bio je vidovit. A njegova vidovitost se ticala samo vlakova i željeznice. Nije imao uvida u naše buduće živote, u ono što će biti s njegovim kćerima, ni sa sinovima i kćerima njegovih kćeri. Nije vidio vrijeme, koje u budućnosti nije toliko daleko, kada u Sarajevu i u Bosni više neće biti Stublera i šublerovskih potomaka, jer će se ono malo što od njegove loze preostane, skriveno u drugim prezimenima, rasuti po svijetu, utopiti se i nestati u tuđinskim sudbinama i u stranim identitetima.

Nije otata vidio ni sudbinu svojih banatskih rođaka, svoga nestalog brata i cijeloga tog iščezlog svijeta u kojem su se, davno, Stubleri rađali. O njima je šutio, i ta je šutnja bila njihov jedini grob. Ali nije ih vidio dok su nestajali, u snovima, kao ni u zbilji. I bio je posve uvjeren da

čovjek ne može vidjeti ono čemu nije prisutan, niti mu se pred zatvorenim očima mogu ukazati prošlost i budućnost.

Ali vidio je željezničke nesreće, mnogo jasnije i preciznije nego što je Ruskinja Ljudmila vidjela vrijeme i mjesto smrti Ive Baškarada. Čini se da je Karlo Stubler, od svega što je u svom dugom životu mogao biti, ipak najviše bio željezničar. Željezničke kompozicije, lokomotive, vagoni i redovi vožnje dublje su se i trajnije u njega upisali nego Karla, Rudi, Regina i Olga, i nego bogobožna njegova žena, naša omama, o čijoj ćemo cjeloživotnoj srčanoj mani još pripovijedati. Iako se čini da je životnu putanju Karla Stublera, a onda i sviju nas koji smo se za njim nanizali, odredilo njegovo vječno njemstvo i kuferastvo, postojalo je nešto i od toga veće i trajnije.

Iako je dobar komadić života proživio bez posla, najprije na sindikalnoj skrbi, a onda na brizi svoje djece, najdublje ga je obilježilo to što je bio željezničar. Očevi se bude noću, uplašeni. Pa provjeravaju dišu li im sinovi i kćeri. A otpravnici vozova do smrti sanjaju sudare kompozicija koje su se njihovom greškom našle na istom kolosijeku. Istina, Karlo nikada nije bio otpravnik vozova, nego je bio šef stanice.

To smo već rekli: djecu koja su se uludo gordila, Bog je kaznio ateizmom. A Karla Stublera naumio je zbunjivati tako što ga je učinio vidovitim. Tako mu je, na duhovit način, stavljao do znanja da ga, ipak, ima. I da ga on, Karlo, kao i svi ljudi, može zvati kako god mu je volja. Jahve ili Niski Tlak, zar nije svejedno?

Po običajima svoga vremena, u skladu s društvenim statusom i porijeklom, Karlo Stubler je nosio bradu. Svakih nekoliko godina bi je obrijao, ali je ostavljao brkove. Na svojim je brkatim fotografijama najviše izgledao kao Nijemac. Ali to nije bio on. Pravi je otata imao bradu. Valjda je to znao, pa bi se samo jednom obrijao, a onda je opet puštao bradu. Brada bi narasla i sve je bilo u redu. U sjećanju, na fotografijama, u porodičnoj mitologiji, u susjedskim pričama iz Kasindolske ceste, sve do konačnog zaborava Karlo Stubler će nositi bradu. I dugo više nijedan njegov potomak neće biti bradat...

Onda je, početkom pedesetih, dok smo svi još bili vrlo siromašni, dućani su bili prazni, a lica smo prali sapunima za veš načinjenim od loja i pepela, luga ili lukšije, Karlo Stubler fasovao neku gadnu kožnu infekciju, koja je zahvatila korijene dlačica na licu. Otišao je doktoru, koji mu je rekao da za njegovu boljku nema drugoga lijeka nego da jednu po jednu, pincetom počupa sve dlake s obraza i brade.

Svakoga jutra, danima i tjednima, moj pradjed Karlo Stubler je stajao pred ogledalom i čupao bradu. Tako je boljelo da su mu suze frcale iz očiju. Nitko ga nikada nije vidio da plače, ne bi mu priličilo, ali dok je iz meke kože lica čupao jake i debele muške dlake, oči su plakale same od sebe. Nije plakao otata, nego njegove oči.

Kada bi se ukućani počeli buditi, za to jutro bi prekidao seansu čupanja brade, a činilo mu se da se oni bude sve kasnije i kasnije. Eh, ta besposlena omladina, samo bi spavali i ništa ne radili! Tko zna je li ikada pomislio da bi nas mogao buditi svojim jaucima? I je li bilo dlake, jedne od tisuću dlaka, čije bi čupanje poljuljalo bezboštvo Karla Stublera, ili je Bog prema njemu bio toliko nemilosrdan da mu se nije htio ukazati ni u jednoj jedinjoj dlaci?

Srčana mana omame Johanne

Omami su, nakon što je rodila četvrto dijete, dijagnosticirali fatalnu srčanu manu. Najprije liječnici u Dubrovniku, a potom i liječnici u Sarajevu, isto su rekli: ovoj mladoj ženi nema spasa. Čudo živo da je s takvim srcem i ovoliko poživjela. Svaki je njezin porod po jedan za medicinu neobjašnjiv *casus*, ali ako ste vjernik, tada sigurno imate neko objašnjenje, sarajevski doktor rekao je Karlu Stubleru. A njemu se neka kosmička tegoba navalila na pleći. I još se morao praviti da je vjernik i da mu je *casus* savršeno jasan.

Johanna Skedel, udata Stubler, rođena je u mjestu Lokve, blizu Škofje Loke. Jedino to je, u vezi s njezinim podrijetlom, do kraja pouzdano. Jer, možda se omama i nije zvala Johanna Skedel, nego je bila Ivana Škedelj. Ta se dva imena, dva identiteta, s nekom monotonom pravilnošću kroz cijeli život izmjenjuju u njezinim osobnim dokumentima i porodičnim papirima. Na jedan su je način upisivali u školske svjedodžbe, na drugi u knjige vjenčanih, u legitimaciji se zvala ovako, u putnome listu onako. Tamo gdje se zvala Johanna, bila je Njemica, a gdje je bila Ivana, tamo su je smatrali Slovenkom, kasnije i Hrvaticom. Sve je teklo po nekom redu, koji bi nam se danas mogao učiniti apsurdnim, ali u ona vremena kada je omama odrastala i provodila mladost, moglo se živjeti i po takvom redu. Nisu tako živjeli svi, bilo ih je koji su ginuli, dizali revolucije i robijali zbog imena u rodnome listu i prava da ih se zove ovako, a ne onako. Ali omami je bilo svejedno, a kako je njoj bilo svejedno, po nekom običaju vremena i po pravilima pristojnosti pod krovom Stublera, bilo je svejedno i svima nama. Tako je bilo 1910, kada su Južni Slaveni krenuli petljati oko ujedinjenja, spremni da se pobune protiv našega dobrog starog cara i kralja, isto je u Stublera bilo i 1918, kada su se čudom i ujedinili, i 1920, kada je otata protjeran iz Dubrovnika, i 1933, i 1941, i 1945. Omama se na jednim papirima zvala Ivana Škedelj, na drugim Johanna Skedel, i nikoga da je pita je li Slovenka ili je Njemica.

Omama je imala dvije sestre. Starija se udala u Beču, srednja u Srbiji, u Loznici. Johanna je bila najmlađa, i preselila se s roditeljima u Slavonski Brod. U Brodu je stolar Martin Skedel dobio posao na željeznici. A s druge strane Save, u Bosanskome Brodu, radio je Karlo Stubler. Tako su se upoznali, zagledali jedno u drugo i vjenčali jedne od posljednjih godina devetnaestoga stoljeća. Johannin otac nije bio duga vijeka, a majka Josefina, rođena Patat, nastavila je živjeti s kćeri i zetom, seleći se s njima od stanice do stanice, duž bosanskih pruga, upoznavajući tu daleku i tamnu zemlju koja se od njezinih zavičaja činila beskonačno dalekom. Kao meni današnjemu Bangladeš.

Moja šukunbaba Josefina Patat, udana Skedel, majka moje prababe Johanne Skedel, udane Stubler, koja je rodila moju Nonu Olgu Stubler, udanu Rejc, rodila se u Udinama i bila je prava Talijanka.

Tako da se i to znalo: omama je po majci Talijanka, ali po ocu, je li Slovenka ili je Njemica? Odgovor na to pitanje, koji će zauvijek ostati zatajen, ništa ne bi promijenio u priči o Stublerima, u dugoj povijesti njihova nestajanja, niti bi u mom životu moglo biti važno da li mi žilama teče još nekoliko kapi njemačke ili još nekoliko kapi slovenske krvi više, ali za štublerovsko je doba važna omamina nacionalna ambivalentnost. Ili tačnije rečeno – ravnodušnost.

Sudimo li po duhu i logici jezika – što je uvijek fatalno krivo kada sudimo o prezimenima –

vjerojatnije će biti da je omama bila Ivana Škedelj, nego Johanna Skedel. Prezime Skedel je germanizirano slovensko Škedelj, ali mnogi su Nijemci ili Austrijanci ponijeli slovenska prezimena, kao i Slovenci njemačka.

Moguće rješenje dvojbi, ili tek njihovo novo umnažanje, dogodit će se u Doboju 1922, kada najmlađa kći Olga u kuću, na upoznavanje, dovede mladoga, pristalog željezničara Franju, budućega štublerovskog zeta, po narodnosti, ali od toga više – po osjećaju kulturne pripadnosti, Slovenca. Znajući da mu je punica od Škofje Loke, htio joj se svidjeti, pa je progovorio u slovenščini.

I tada smo shvatili da omama ne zna slovenski.

Govorila je njemački, i srpskohrvatski, s udjenutim starinskim srednjobosanskim naglascima i intonacijama, pomalo je pričala i talijanski, ali slovenski nije znala. Ama ni riječi. Nije se pravila da ne zna, zašto bi, nego slovenski stvarno nije govorila. U ona vremena to i dalje ne znači da nije bila Slovenka. Možda je stolar Martin Škedelj mislio da će mu kćeri biti sretnije i da će se bolje udati ako se u kući bude govorilo njemački, ako one budu Njemice. Devetnaesto stoljeće bilo je vrijeme kada su ljudi mogli birati od svega ponuđenog, i koje će nacionalnosti biti i na kojem će se jeziku moliti Bogu. U vrijeme kada su svi oni dolazili u Bosnu, još uvijek su mogli izabrati i vjeru kojoj će pripadati, ali mi tu priliku, na žalost, nismo koristili. Ostali smo katolici, pa smo, možda i zato, ostali bez vjere. Bog nas se umorio.

Za razliku od otate, omama je bila religiozna. Nedjeljom je išla u crkvu, molila se pred spavanje i živjela po katekizmu svojega doba. Nije, međutim, bila od onih obiteljskih misionarki i bogobojaznih baba koje se brinu da im unuci uredno primaju sakramente i idu u crkvu na vjeronauk. Držala se svoje vjere, koja joj je, bit će, jedina mogla pomoći nakon što su joj dubrovački pa sarajevski doktori rekli da će joj srce uskoro stati i da je slabije od svih njima poznatih kucajućih srca. Svoju bolest omama nije osjećala, koliko god bila svjesna njezine prisutnosti. Bolesti srca su, često, čista metafizika, nimalo nalik drugim boleštinama, pa se čovjek s takvim bolestima bori, ili se s njima miri, drugom metafizikom. U ona doba je vjera bila nitroglicerina za posustala srca.

Karlovo namještenje u Doboju dočekano je kao čudo.

Do posljednjeg trenutka, i dok smo svi skupa putovali u Doboju, noseći posteljenu, suđe i ono malo kućnoga namještaja koji smo vukli još iz Dubrovnika, u vlak, dok su jedna za drugom promicale stanice po periferiji, od Alipašinog mosta prema Kaknju, Zenici i dalje, nismo bili sigurni da se to netko nije grubo našalio i s otatom i sa nama. A nismo mogli znati ni hoće li netko u posljednji trenutak zaviriti u policijsku dokumentaciju i zgroziti se nad njegovim *karakteristikama*.

I nismo tada, u kupeu prvoga razreda, s besplatnim “režijskim” kartama, mogli znati da se upravo zbiva sudbonosni događaj, pretpostavka niza naših budućih rođenja: da Karlo Stubler nije protjeran iz Dubrovnika u Bosnu, da se nije dogodilo čudo da dvije godine kasnije dobije namještenje u Doboju, baš tamo gdje je službovao mladi željezničar Franjo Rejc, da Olga nije sreća Franju, da joj se nije svidio, a možda i da Franjo nije – kako će se ona dvadesetak i više godina nakon toga žaliti prijateljicama – “bio šuplja kurca”, ne bih se ni ja imao iz čega roditi.

Za omamu, bila je to volja Božja. Ako jest, imao je smisla za humor.

Nakon što je ponovo dobio posao, Karlo Stubler je odlučio poduzeti sve da izliječi Johannu ili da joj, barem, produži život. Nikada nije sagradio kuću, nije stvorio dom, nego je živio po kućama svoje djece, produžavajući tako do u beskonačnost svoj privremeni odlazak iz Bosowicza, ali

možda je tome razlog što je godinama trošio veliki dio plaće da Johannu pošalje u toplice. Nakon što bi Rudiju poslao novce u Graz ili Beč, sve se nadajući da će sin studije privesti sretnome kraju, i nakon što bi Johannu poslao u neku njemačku banju, novaca bi ostalo taman za normalan građanski život. (Inače, u ono vrijeme, dvadesetih i tridesetih, dobro smo stajali s primanjima i osobnim berivima: strojovođe, šefovi stanica i otpravnici vozova bili su plaćeni otprilike onako kolike su danas plaće pilota i kontrolora letenja.)

Dvapat godišnje, u jesen i u proljeće, omamu smo ispraćali u Njemačku, na liječenje, i nismo znali hoće li nam se vratiti. Sahranjivali smo je, svaki put, u onom posljednjem pogledu s perona na njezinu sitnu glavu u prozoru kupea, i na ruku kojom nam je mahala, i svaki put smo čudom smatrali to što nam se vraćala. Omama nam se vraćala iz mrtvih, nakon što mjesec provede u toplicama. A banja je u Njemačkoj, kako nam se činilo, bilo bezbroj. I kada ih ona sve obiđe, nakon mnogo godina, vratit će nam se, kao u Grimmovoj bajci, zdravoga srca i jaka kao div Rübezahl.

Banjske terapije Johanne Stubler nastavit će se kroz cijele dvadesete i dobar dio tridesetih godina našega stoljeća. Kako joj je bilo u Njemačkoj, koga je upoznala, je li se s nekim sprijateljila, je li primjećivala kako se oko nje mijenja svijet i kako se u tom svijetu, zloslutno, mijenja Njemačka, što je onih jeseni i proljeća 1931, 32, 33. mislila kada se Vajmarska Republika pretvarala u Treći Reich, je li se promjena osjećala u atmosferi lječilišta, što su o Hitleru, što o Hindenburgu, govorili srčani bolesnici i reumatičari; o tome ne znamo skoro ništa. Ili nas to nije zanimalo pa omamu nismo ni ispitivali, ili ona o tome nije htjela govoriti.

U štublerovskoj je naravi, a možda i u naravi većine kuferasa, bilo da okreću glavu od nevolja vijeka. Privremeni i domovini tuđi, poput Židova, Stubleri su jedni pred drugima skrivali loše vijesti.

Uostalom, one dobre vijesti bile su toliko fantastične, da za loše nismo imali ni vremena. Omama je zahvaljujući njemačkim toplicama, barem smo mi u to vjerovali, u vrijeme kada je Adolf Hitler postao kancelar bila nadživjela sve medicinske prognoze. Srce joj je i dalje bilo slabo, skoro da to i nije bilo srce, nego jedva čujan šapat u dnu duboke, mračne pećine. Johanna Stubler svakog se jutro budila pomirena da neće doživjeti večer. Svi životni računi uvijek su morali biti podmireni, nije smjelo biti nikakvih dugova prema bližnjima, ni svađe s komšijama, jer smrt će u njen dom stići kao odavno najavljen, rado viđen gost.

O tome bi, kada bi bilo mira i kada bih svoj život mogao utišati onako kako je njezin bio utišan, pisao roman. O banjskom životu u Njemačkoj dvadesetih i tridesetih godina, o ispraćajima sa željezničke stanice na Alipašinom mostu i o smrti koja je već toliko puta besposleno prolazila kroz kuću Stublerovih da je se omama više nije mogla plašiti. Ona se jedina u našoj kući nije se plašila smrti. Ali ne zato što je bila vjernica, jer s Bogom nije razgovarala o umiranju. O tome je pričala s njemačkim doktorima.

Kada nije bila u toplicama, omama je čitala knjige (romane na njemačkom i hrvatskom, pustolovnog sadržaja, ozbiljnu i neozbiljnu književnost), slušala radio ili tiho razgovarala s djecom. Nije kuhala ručak, spremala kuću, dočekivala goste. Omama nije dizala ništa teže od kašike. Sve je bilo preteško za njezino srce.

Bila je dobra i vedra žena. Nije se rasterećivala patnje tako što bi je prenosila na druge. Rado se i često smijala, pa bi se u smijehu hvatala za srce. Ne bi žalila tako umrijeti: smijući se. Čuvali smo je od svih drugih naprezanja, ali od smijeha ne. Nekad se činilo da bismo omamu najradije ubili smijanjem. Ali tko bi u to povjerovao, u to da su djeca, unuci, praunuci, šukununci

Johannu Stubler ubili smijehom, i tako staroga Karla riješili velikih troškova, sve u nadi da će sagraditi kuću i ukorijeniti nas?

U starosti je već znala biti nervozna. Izgleda da ju je tad spopadala i neka vrsta Parkinsonove bolesti. Ali onda bi se opet počinjala smiješiti. Ili smijati.

Omama je nadživjela otatu. Umrula je prije nego što je doživjela devedesetu. Mirno, bez velike bolesti, onako kako umiru srčani bolesnici.

One godine pred smrt, jednu svoju odraslu unuku, koja je upravo postala članica Saveza komunista Jugoslavije, upitala je pomalo rezignirano: “A prekrstiš li se ti ikad, dijete moje?”

Jedi, neće ti u guzici zapeti

Nedjeljni je ručak u domu Stublerovih na Ilidži. Govedska juha, kuhano meso s restanim krumpirom i hrenom, i na kraju – buhtle. Takav je ručak muka dječja: treba nam odrasti, možda i ostariti, pa da zavolimo tu tešku švapsku supu sa žutim domaćim rezancem i arhipelazima masti, koji plutaju na bonaci nedjeljnoga porodičnog mira i sklada, a nakon supe još i to meso, puno žilica i žlundri, i kosti iz kojih otata i Nano zvučno usrknuju srž – koja je, kažu, od svega najfinija i zbog koje se svake nedjelje i kuha govedska juha. Grdna je muka i nevolja nas za dječjim stolom jer prema starom obiteljskom pravilu moramo pojesti sve što nam je na tanjuru, i žlundre, i žile, i razne kvrge, i sline, i gnojno žute noklice masti, i sve ono čega ima po mesu, u čemu odrasli uživaju, a djeci se i mašta nekontrolirano razigra dok užasnuti zamišljamo što nam je to na tanjuru. I onda netko od velikoga porodičnog stola baca pogled na naš mali stol:

– Ne čeprkaj po tom mesu, jedi, neće ti u guzici zapeti!

Te ružne riječi, povraćotine od riječi, nikada ne izgovara otata. On dobrodušno gleda sa čela stola, kao da se čudi svijetu i njegovoj nepromjenjivosti: uvijek postoje neka djeca koja nakraj tanjura odvajaju žilice iz mesa i uvijek su tu neki odrasli koji će ih primorati da sve to pojedu.

Jer tko ne pojede meso, neće dobiti buhtlu.

U kući Stublerovih buhtle su redovni, svakonedjeljni kolač. Za Božić i Uskrs, za rođendane, imendane i druge proslave, pekli su se specijalni kolači, torte koje nisu uvijek uspijevale, jer su se rijetko pekle, i o kojima bi se dugo pripovijedalo, jer to nisu bile neke obične torte. Torte su pamtile i prenosile tolike porodične sage, biografije nestalih i pomrlih tetaka i strini, baba i prababa koje su živjele u dalekim zemljama, stričeva i ujaka koji se nisu vratili s dalekih europskih bojišnica, pa se činilo da se torte peku i u svečanim prilikama iznose za naše odrasle i dječje stolove da bi se pamtilo i da bi se ispočetka pričalo nešto što je toliko puta bilo ispričano. Samo buhtle nisu imale svoju priču. Pekli smo ih svake nedjelje, ranim jutrom, i sve naše priče bile su u tim buhtlama, pa se zato nijedna od tih priča ne pamti. Stubleri su zaboravljeni. Kada na njih pomislim, glava mi je prazna.

Ali ne mogu zamisliti da ću živjeti u svijetu bez nedjeljnih buhtli.

U stvari, ponekad mi je teško povjerovati da sam se rodio, odrastao i ostario, a da mi je Nona jedva dva-tri puta u životu, u rijetkim prilikama kada bi je spopala štublerovska nostalgija, pekla buhtle. Kao što mi ne ide u glavu to da ne znam njemački, a svi smo tada, u domu Karla Stublera, dvadesetih i tridesetih godina, pa sve do kraja socijalističkih pedesetih, govorili njemački jezik, jer se na njemačkom nije moglo izgovoriti nešto tako odvratno kao:

– Jedi, neće ti u guzici zapeti!

U kući Stublerovih kuhala je Karlova srednja kći Regina, koju smo zvali tetka Rika. Ona je bila najpitomija među sestrama, vjerovala je u Boga i slijedila sva ona stečena i naslijeđena životna pravila koja su je činila dobrom i vjernom kršćankom. Po prirodi prostodušna i snošljiva, samo je u tome pokazivala znakove opasnog fanatizma: kod nje se moralo pojesti sve što je na tanjuru! Pa čak i kada bi se neko dijete, užasnutu pred prizorom čudovišne žlundre, pokušalo oduprijeti ucjeni i odustati od buhtli – jer tko ne pojede meso, neće dobiti buhtlu! – dočekivala bi ga

inkvizitorski mirno i razložno:

– Buhtlu ne moraš, ali meso i pire se u ovoj kući moraju pojesti!

I to bi onda bio kraj: formula “u ovoj kući” bila je bespogovorna na način na koji će malo što u životu biti bespogovorno, jer je u nju bio upisan viši autoritet. Sve si mogao poreći, i majku, i oca, i tetku, ali nisi mogao poreći otatu Karla. On nije vikao ni prijetio, nikome ništa nije naređivao, ni na koga nije “podigao ruku”, ili ustvari jest, pa se i nakon pola stoljeća pripovijedalo kako je ono jednom otata bio toliko ljut, a grijeh je bio tako silan, da je iznenada ošamario grešnika, nije se on mrgodio, niti je na bilo koji način pokazivao da stoji iza tog neporecivog pravila po kojem samo kosti ne moraju biti pojedene, ali onaj koji bi prečuo da se meso i pire u ovoj kući moraju pojesti, udario bi na Karla Stublera i na njegovu kuću. Iako ni kuća, ustvari, nije bila njegova, nego je pripadala teti Riki i dundu Vilku, koji su je sagradili, a otata i omama su samo živjeli s njima.

Nakon nedjeljnog ručka sva bi zatečena djeca išla na popodnevni odmor. Vodilo bi ih se na kat i raspoređivalo po posteljama. Kućna djeca na ovo su pravilo bila naviknuta, a ona koja su samo došla u goste, spavanje nakon ručka doživljavala su kao specijalno poniženje.

Odrasli su za to vrijeme u prizemlju razgovarali. Žene su se vrmale po kuhinji, prale su i brisale suđe, na poleđini liječničkih uputnica zapisivani su recepti za kolače koji će, kada se vratimo svojim kućama, biti prepisivani u đačke bilježnice zamašćenih kartonskih korica. Muški su za trpezom i dalje raspravljali o politici, dok su im se po laktovima džempera i sakoa među niti uplitala suhe krušne mrvice.

Otata je bio znatiželjan čovjek, svašta je znao, o koječemu je imao svoje mišljenje, ali nije pod svaku cijenu vodio glavnu riječ. Rujan 1939. bio je lijep i bogat mjesec, miholjsko ljeto potrajat će sve do u studeni, i bašta pred ilidžanskom kućom bila je puna mirisa, boja i zvukova. Ptice su se svađale, negdje visoko, među granama žalosne vrbe koju je otata tu posadio kad su se doselili na Ilidžu, i koja će krajem dvadesetog stoljeća, kada nas skoro više i ne bude bilo, narasti u džinovsko stablo, debelih grana i čupave krošnje, iz daljine nalik na glavu zelenokosoga rastafarijanca. U zečinjacima su, po drvenim podovima, na vrhovima noktiju toptali zečevi, kokoši su razmahivale krilima, bježeći od žustroga malenog horoza, i sve okolo šumilo je, šuštalalo i škripitalo, kao da nam zemlja pod nogama diše. I sve u isti mah buja i rađa, godina će biti bogata i sita, i svi su zbog toga na rubu suza, jer im se čini da se upravo opraštaju sa životom koji je mogao biti sretan.

– Taj idiot će na kraju izgubiti rat! Ali gdje smo mi, a gdje je kraj?

Tako je rekao Karlo Stubler, dok su njemačke trupe nezadrživo nadirale preko Poljske, koja će uskoro pasti i nestati, razdijeljena između Njemačke i Sovjetskog Saveza, što će među lakovjernim svijetom pobuditi nadu da je to kraj i da će se Hitler sad zaustaviti. Bili su spremni da zaborave na to da su ikada postojali Poljska i Poljaci, samo da se ovo miholjsko ljeto u vječnost produži, a da mi Jugoslaveni od sva tri istorodna plemena nastavimo živjeti u miru i slozi kao što smo i dosad. Ali u kući Stublerovih dobro se znalo da Hitler ne može i neće stati.

– Taj idiot će na kraju izgubiti rat! – citirat ćemo otatu, nakon što sve prođe i nakon što ne bude ni njega ni nas, i ponavljat ćemo tu riječ idiot, uz njegov, njemački, naglasak, onako kako je sami, izvan otatine rečenice, nikad ne izgovaramo.

A u proljeće 1945, kad Hitler napokon izgubi taj rat, po Karla Stublera doći će dvojica partizana, da ga vode na ilidžansku željezničku, pa u stočni vagon jedne kompozicije za koju se ne zna kamo i po kojem voznom redu vozi. Znali su da je otata Nijemac, i partizani su imali neke svoje

popise, ali zašto nisu nikoga drugog odveli kada je kuća još uvijek bila puna Stublera? U nama su se, međutim, već bile dovoljno razrijedile i njemačka krv i njemačka krivnja, mi smo već bili Hrvati, podobni da živimo dalje u bratstvu i jedinstvu složnih nam naroda i narodnosti. Otata Karlo tu je bio da iskupi sve naše grijehе, u nekom deportacijskom logoru, gdje će i umrijeti, a mi nikada nećemo saznati za njegovu sudbinu, kao što ni teta Doležal neće znati što joj se s mužem dogodilo u ranome logoru u Norveškoj, gdje su ga Nijemci poslali na preodgoj. Nosit ćemo ga u sebi, duša gorkih kao gorki bajami, i nikada nećemo, mi Hrvati, prežaliti našega otatu Nijemca.

Ali nije se tako dogodilo. Moglo bi se reći da su otatu spasili – ustaše. A spasili su ga tako što su četiri prethodne godine imali običaj da se kasno noću, naročito petkom i subotom, podnapijaju pa onda kroz pjesmu i viku, u domoljublju i veselju, krenu po kućama da kolju Srbe. Karlo Stubler bi svaki put, čim bi se čulo da su krenuli niz Kasindolsku, a ustaše nisu znali tiho ići nego bi vazda šenluk činili i pucali u zrak, svoju kuću napunio Srbima, svojim komšijama, ženama koje su na rukama donosile svoju usnulu djecu, a on ih je, kao nakon nedjeljnog ručka, raspoređivao među svoje, po posteljama.

Kada su čuli da je odvelo staroga Stublera, nadiglo se naše pravoslavno susjedstvo. I muško i žensko je trčalo prema željezničkoj stanici, muški poluobrijanih, nasapunjanih lica, žene i razbuđena djeca – kao da su upravo poiskakala iz naših kreveta – da mole i kume partizane neka puste na miru Karla Stublera, jer tko će u Kasindolskoj spašavati ljude ako se ustaše jednoga dana vrate? Nisu to baš tako rekli, ali nam se tako za cijeli život utisnulo, i možda bih ratne aktivnosti svoga pradjeda, banatskoga Švabe Karla Stublera, već smetnuo s uma da mi toliko puta u posljednjih dvadeset godina nije na um palo kako je otata razgovarao s ustašama, kad bi mu se pojavili na vratima:

– Ne možete ući! Ovo je njemačka kuća!

Volio bih da sam tu rečenicu ikada imao prilike izgovoriti. Više od toga, volio bih da sam imao hrabrosti za nju.

Često sam razmišljao o tome zašto je Karlo Stubler nakon rata naglo izgubio volju da se dopisuje s rođacima iz Bosowicza, zašto se nije pretjerano raspitivao o bratovljevoj sudbini, zašto je nezainteresirano, skoro tupo, doživljavao Rudijevu potragu za našom rodicom Reginom Dragnev, i zašto o svemu tome nije s nama razmijenio ni riječi? Nakon 1945. u svoje se njemstvo uvukao kao puž u svoju kućicu. Zašto? Ima dana, mjeseci, pa i godina, kad mi se čini da je otata pred novim dobom, južnoslavenskom državom i pravedništvom pobjednika, skrušeno pognuo glavu i da je i on umro kao žrtva, ali možda je istina drukčija, možda se u njoj nećemo gnijezditi kao vječite žrtve u svom stradanju.

Može biti da je 1945. Karlo Stubler prekinuo sa svojim da ne bi s njima morao dijeliti veliki poraz i zločin. Jer on za idiota nije imao razumijevanja, a oni možda jesu. Možda i nisu, ali njemu je život već istekao, pa nije imao vremena za provjere. Nijemac je ostao do kraja, ali svoje njemstvo nakon 1945. nije više sa nama dijelio.

Kada je umro, Rudija su na izdavanju smrtnih listova pitali što je pokojnik bio po narodnosti.

– Hrvat – iz svog je straha odgovorio naš Nano.

Dugo pismo Mihajla Fleginskog

Je li ga mučila savjest ili je i to bilo od duga vremena, bit će ni sam nije tačno znao, ali Rudolf Stubler je po povratku iz Beča – ili po deportaciji koju je zapovjedio otac – pokušao studirati i u Zagrebu. Izvanredno je upisao strojarstvo i vlakom putovao na ispite i predavanja, što od staroga nije iziskivalo dodatne troškove, jer smo svi u to vrijeme, kao članovi željezničarske porodice, imali besplatne vozne karte. Proveo bi u Zagrebu dva-tri dana, ponekad i cijeli tjedan, pa bi se vraćao kući, stvarajući iluziju da još uvijek studira. Zatim bi opet svirao violinu po sarajevskim kinematografima i tako zarađivao novac za sljedeće putovanje. Ili za provod u Zagrebu.

Trajalo je to godinu ili dvije, a onda je, da to nismo ni primijetili, samo prestao odlaziti u Zagreb, i nije više spominjao fakultet. Možda je otata primijetio, njemu je, ipak, do Rudijevih škola bilo najviše stalo, ali nama je, eto, promaklo. Tako su se, vrlo tiho, ugasile i posljednje akademske ambicije Rudolfa Stublera.

Ti njegovi odlasci u Zagreb odavno bi bili zaboravljeni, kao što je zaboravljeno i sve drugo, da nas na njih nisu podsjećale Nanine zagrebačke fotografije. Na Tuškancu, u neko kasnojesenje i zimsko doba, dok okolo propadiva prvi snijeg. Pa na Ilici, nekoliko koraka prije nego što će izbiti na Jelačić plac, osmjehuje se nepoznatom fotografu. Slika u parku ispod kaptolskih zidina, s nepoznatom damom, iza leđa im se vide kule utvrđenog grada.

Mihajla Fleginskog na fotografijama nema, ali priča o njemu, više od svih slika i dokumenata, podsjeća nas na Rudijeva putovanja u Zagreb. Iako ga nikada nismo upoznali, znali smo o tom čovjeku sve, nakon što se, početkom sedamdesetih, godinama nakon otatine i omamine smrti, preko jednog opširnog pisma pojavio u našim životima. Mislili smo o njemu, pa smo tako, preko njega, na drukčiji način počeli misliti o sebi, i o tome kako je slabo i krhko ljudsko tijelo, i kako malo čovjeku treba da ga svi zaborave. A onda je, nekoliko godina kasnije, stigla vrlo kratka obavijest: sin Mihajla Fleginskog javljao je Nani da je otac umro... ime gospodina Stublera tata je naveo na spisku onih kojima treba javiti... i sahranjen je na groblju X, u gradiću Y... Kao da ćemo mu doći i zapaliti nad grobom svijeću. A nećemo, nećemo nikad. Znat će se i zašto...

Mihajlo Fleginski je u Zagreb, na studije, došao iz Jagodine. Tamo je živio nakon što su 1919. emigrirali iz Rusije: otac, majka i on. Tada je već bio punoljetan, ali na fakultet će krenuti sedam-osam godina kasnije, kada se u Jagodini dobro smjeste i odluče da neće dalje ići. Možda je Fleginski u Sankt Peterburgu već bio započeo studije, pa ih je u Zagrebu htio nastaviti, to ne znamo, niti ima načina da se provjeri. Ali je glatko, po redu i na vrijeme, postao inženjer strojarstva, a zatim se vratio u Jagodinu. Našao je dobar posao i vjenčao se ženom čije smo ime zaboravili, ali pamti se da je i ona bila Ruskinja.

Sve do rata Rudi je razmjenjivao pisma s Mihajlom Fleginskim – slanje pisama, dopisnica i razglednica bilo je neka vrsta porodične strasti, do koje su držali svi, zapadalo se u apatiju ako bi prošla dva--tri dana a da nam odnekle ne pišu – a možda su se i vidjeli na nekom od Rudijevih besplatnih putovanja željeznicom. Kada je počeo rat, našli su se u dvije vrlo udaljene zemlje. Rudi je mobiliziran, dobio je oficirski čin, i jedva izvukao živu glavu. Ako je kad i pomislio na Mihajla Fleginskog, bila je to plitka, pusta misao, poput kuverte na koju je upisana adresa i nalijepljena marka, pa je nekom greškom prazna ubačena u sandučić.

Nakon što se pošteno nastrahovao i nakon što su minule ratne i porodične nesreće, a Stubleri izgubili Mladena – u njemačkoj uniformi, i Željka – u uniformi jugoslavenskoga zrakoplovca, Mihajlo Fleginski bio je među onima koji su se negdje zagubili, nestali, iščezli, pa slijedi dugo čekanje da se odnekud, jednom, pojave, ili da, konačno, budu zaboravljeni. Više se ne zna koliko je bilo imena na porodičnom spisku nestalih. I kako bi se znalo, kad smo ih na kraju zaboravili. Ali spisak je bio dug, i morale su proći duge godine pa da te bivše ljude zamijene neki novi.

Je li se Rudi u međuvremenu prestao sjećati Mihajla Fleginskog? Ako nije, sigurno se prestao nadati da će mu se prijatelj iz Jagodine jednom javiti.

Mogla je biti 1971. ili 1972, kada je na adresu u Kasindolskoj ulici na Ilidži, ali na predratni kućni broj, stiglo pismo. Na njemu marka s Lenjinovim likom. Ime i prezime Rudofa Stublera bilo je ispisano ćirilicom, urednim inženjerskim rukopisom, kao po nevidljivoj ravnoj crti. To je Nani pisao Mihajlo Fleginski.

Proći će dani prije nego što se on toliko smiri i sabere da nam pokaže i pročita to pismo. Nano je oduvijek bio lak na suzi, koješta bi ga ganulo: sentimentalni filmovi, kraj Mannova *Doktora Faustusa*, Schummanov *Traumerei*, kada ga dobro odsviraju, pokop kućnoga psa, koji je uginuo u dubokoj starosti pa ga sahranjujemo u vrtu iza pčelinjaka, ali ovo je nešto drugo. Ozbiljnije od ganuća, nešto što se ne da tek tako isplakati.

Vrlo sitnim, čitkim rukopisom, kao po nevidljivoj ravnoj crti, na osam s obje strane ispisanih stranica, Mihajlo Fleginski pisao je o onome što se s njime događalo otpočetak rata. Inženjerski precizno, nizao je događaje, povezivao ih i sklapao u cjeline, kao da sklapa motor s unutrašnjim sagorijevanjem, turbinu, električni mlin za kafu, ne unoseći osjećaje, kao da priča o nekom drugom, samo bi, nakon što se jedna cjelina zatvori, u jednoj kratkoj rečenici spomenuo da mu se žena silno napatila.

Sve vrijeme rata Mihajlo Fleginski proveo je u Jagodini. Nitko ga nije dirao, niti se on u što miješao, nego je radio svoj inženjerski posao, jednako cijenjen i potreban u ratu kao i u miru. Mašine se kvare, strojevi zakažu, i uvijek treba biti netko tko će ih održavati. A onda su 17. listopada 1944, nakon višednevnih teških borbi sa SS divizijom Princ Eugen, združene jedinice Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pod komandom maršala Tolbuhina, ušle u Jagodinu.

Nakon što je prošla pobjednička euforija, proslavljeno oslobođenje grada i postrjeljani zatečeni narodni izdajnici, crvenoarmejci su došli po Mihajla Fleginskog i njegovu porodicu. On nije znao, niti će ikada saznati, zašto su došli, tek odveli su ih do željezničke stanice, strpali ih u vlak, i sljedeća tri i pol mjeseca putovat će obitelj Fleginski po ostacima europskih željezničkih pruga, prema Rusiji. U putničkim i stočnim vagonima, u prvom, drugom i trećem razredu, na štenderima za ugljen, u otvorenim vagonima, pred repetiranim puškama ili pištoljima mladih crvenoarmejaca, policajaca i civila, pa onda pješice, kada bi se pruga prekidala zbog srušenih mostova, išli su, tako, s drugim obiteljima, pa bi njih nestajalo, s njemačkim ratnim zarobljenicima, razoružanim dezerterima, pa opet s emigrantskim obiteljima koje je, kao i njih, pokupilo na spavanju i sada ih vode tko zna gdje, u Rusiju ili na kraj svijeta, svejedno.

Nakon 111 dana puta, vlak je stao, Mihajlu Fleginskom rekli su da ima pola sata da se oprost sa ženom i trogodišnjim sinom. Nisu mu rekli gdje će oni, a gdje on, i o kakvom se rastanku radi. Rastaju li se na dan, na godinu ili na cijeli život? I tu je, u jednoj kratkoj rečenici, napisao da mu se žena silno napatila.

Put do Sibira trajao je kraće. Mihajlo Fleginski život u logoru opisao je bez straha da bi netko

mogao presresti njegovo pismo, pročitati što u njemu piše i za kaznu ga vratiti u logor. Ili je vjerovao da mu nitko neće ništa, jer se ni na što nije požalio, nije napisao da je bio gladan ili žedan, ili da mu je bilo hladno. Nijedan osjećaj nije upisao u priču o svojim dvanaest godina života u kažnjeničkoj koloniji i još osam godina u progonstvu, u Magadanu, gdje je imao i svoju dobro zagrijanu sobu, radio je u strojarскоj radionici, mogao je primiti pakete i pisati kući koliko je htio. Mogao je telefonirati ženi i sinu, kad god su telefonske linije bile slobodne.

O Sibiru je pisao bez osjećaja i žalbi, sažaljenja i samosažaljenja. Vlakove koji su ga do Sibira odveli opisao bi u nekoliko riječi, i predjele kroz koje su prolazili, i onu željezničku stanicu na kojoj se rastajao sa ženom i sinom, ali na dva sitno ispisana lista, koliko mu je trebalo da Rudolfu Stubleru kaže gdje je bio dvadeset godina, nije bilo nijednog opisa. Samo podaci, koliko je u logoru bilo ljudi, koliko su dugo trajale zime, a koliko ljeta. Proljeća i jeseni u Sibiru gotovo da i nema. Niz meteoroloških izvještaja, upamćenih i precizno zabilježenih, broj zubi koji su ispali iz gornje vilice (paradentozna, rekao je logorski liječnik), vijest o Staljinovoj smrti, koja mjesecima kasni i koja se, zapravo, nikada ne izgovori, pa opet niz meteoroloških izvještaja: zima, pa nekoliko dana proljeća, ljeto i nekoliko jesenjih dana pred prvi veliki snijeg, kao da sve to piše nekom tko će uskoro u Sibir, pa da zna kakvo bi moglo biti vrijeme.

Uskoro, u kući Stublera čitat će se *7000 dana u Sibiru* Karla Štajnera. A onda i druge knjige, koje će tih godina izlaziti, prevedene s ruskoga, engleskog, njemačkog, sa svih živih i mrtvih jezika ruske emigracije, i u svim će knjigama biti mnogo opisa. To će nam djelovati utješno, Nani, ali i svima koji su čitali pismo Mihajla Fleginskog, ili su slušali Nanu kako ga čita.

U međuvremenu, nakon što Rudolf Stubler – posljednji među nama koji je do smrti nosio Karlovo prezime, posljednji kojem će to prezime biti na nadgrobnik upisano – umre u prosincu 1976, negdje će se zagubiti i zauvijek nestati dugo pismo Mihajla Fleginskog, koje se završava konstatacijom da mu se žena silno napatila dok ga je dvadeset godina čekala.

Možda je dobro što je tako, možda bih, da ga danas čitam, u njemu pronašao poneki opis Sibira, možda rukopis nije bio tako sitan i uredan, kao po nevidljivoj ravnoj crti, tom horizontu inženjerskoga oka, i možda bih tako izgubio jedan nedostižni ideal: patnje koja se ne spomene i ne opiše nijednom riječju, a postoji na istinitiji način od svake riječima opisane patnje. Ono što je prešućeno, u dobrom književnom tekstu i u pravoga pisca, zna govoriti svojom bjelinom i odsustvom, i tom je nijemom govoru namijenjeno ono što je oko bjeline ispisano. Mihajlo Fleginski prešutio je sve, da bi prijatelja izvijestio što se u međuvremenu s njim događalo.

Rudolf Stubler odgovorio je prijatelju na njegovo veliko pismo. Ne znamo kakav je odgovor bio: vjerojatno dobro napisan, jer je Nano imao literarnog talenta, i patetičan. Jer kakav bi mogao biti, nego patetičan? Sigurno je spominjao Boga i utjehu. Nano je bio religiozan: vjerovao je baš onako kao što djeca vjeruju u anđela čuvara. Na njegov odgovor Mihajlo Fleginski otpisao je pristojno, kratko i ceremonijalno. Nano je ponovo pisao, a Fleginski je opet na sličan način odgovorio. Sve što je stvarno mogao reći, rekao je u prvome pismu. Nema nastavka. Gotovo je.

Mihajlo Fleginski nije se vratio u Jagodinu. Nikada nije posjetio Jugoslaviju. Bilo je to vrijeme Leonida Iljiča Brežnjeva. Nije mogao dobiti pasoš, bio je siromašan, ili mu se više nije putovalo?

Sinu je ostavio spisak onih kojima treba javiti da je umro. Je li mu rekao da navede ime grada i naziv groblja na kojem će biti pokopan? Ne pamtimo kako se grad zvao i koje je to groblje bilo.

Jesi li mislio o Borasu?

A onda je prošlo oslobo-denje, zemlja nad grobovima se slegla, osvetnici su uzeli svoje i otišli. Po Karla Stublera više nisu dolazili, i činilo se da je za sve došao mir. Ali onda je nekim poslom iz Dubrovnika doputovao Marko Bašić, stari Karlov prijatelj i sindikalni drug. Iako od otate mlađi, i Marko je bio u godinama. Zapravo, i on bi već bio starac da ga revolucija nije pomladila te na neodređeno vrijeme odgodila starost. U to vrijeme ljudi su vjerovali u blagostanje koje će jednom doći, ne zna se kada, ali sigurno će doći, pa im nisu prolazile godine dok su na njega čekali. Čim posumnjaju, preko noći će ostariti za cijelu epohu. Oni koji do kraja budu vjerovali, ostatak će vječita djeca i mladići. Time se objašnjava fenomen da se pod kraj komunizma još znalo sresti adolescenata stogodišnjaka, heroja koji su još uvijek bili manji od puške.

Ali to za Stublere nije važilo. Starili smo u skladu s godinama i s porodičnim nesrećama, nezadrživo žureći svome nestanku. Marka Bašića dočekali smo kao starog prijatelja, pa nas je, pomalo, zbunjivalo što je tako mlad. Mnogo je jeo, govorio glasno, imao je velike planove za budućnost, zvao nas da ga što prije posjetimo u Dubrovniku ili kod njega doma, na Brgatu.

A onda su poslije ručka njih dvojica sjeli da razgovaraju.

Karlo je očekivao da će se sad skupa sjećati i to ga je malo mučilo. Kao da ga Marko poziva na sirotinjsku tursku halvu, načinjenu od brašna, vode i šećera. Ali nije bilo razloga strepnji, gost je bio sav okrenut budućnosti.

- Jesi li mislio o Borasu? – pitao je.
- Nisam. Što je s njime?
- Eno ga u Gružu. Živi.
- Neka ga...
- I šta sad misliš?
- O njemu? Baš ništa!
- Što ćeš učiniti?
- A što bih činio?
- Ne znam. Sad je moment. Tvoj moment!
- I što da radim?
- Da mu vratiš!
- Znaš kako je, dragi moj Bašiću, što god da mu uradim, to mi neće vratiti život, ni godine koje mi je on uništio. Pa mi se čini da je najbolje da ništa ne učinim. Najpraktičnije.
- E, baš si pravi Švabo! – rekao je Marko Bašić i nasmijao se.

Možda je Marku Bašiću bilo malo neugodno, pa je zato sve okrenuo na šalu, ili je mislio da je stari Stubler blesav, pa se zato smijao, ali tog dana, i sljedeća dva koliko je još ostao u Sarajevu i kod nas na Ilidži, Borasa nije spomenuo. A nije ga spominjao ni kada je sljedeće pute dolazio iz Dubrovnika, posjećivao nas i donosio tih godina dragocjene darove s juga: naranče, rogače i suhe

smokve.

Stigao je i na otatin sprovod.

Kasnije, *na žalosti*, na bdijenju ili na dugom bosanskom sijelu, koje slijedi nakon što se pokopa pokojnik, kada se svatko trudio da onako usput, u šali i maloj priči, tako da se ne izazovu suze, kaže nešto lijepo o Karlu Stubleru, Marko Bašić je rekao da se Karlo nije želio svetiti kada se to moglo.

I tako se Marko nad vlastitim riječima – rasplakao.

Bio je starac, naglo ga je napustila sva njegova mladost, našao je utočište u tome što Karlo Stubler Borasu nije htio vraćati dug.

O svemu se razgovaralo u kući Stublerovih, ista se priča bezbroj puta ponavljala, nadograđivala i nadomišljala, možda da jednoga dana bude i nadopisana, a stari je Karlo u tome rado i često sudjelovao. Ako je od svoga doseljenja u Bosnu išta dobio, ako smo svi mi dobili, dobio je to strasno, svakodnevno pripovijedanje. U drugome je, možda, ostao Švabo, ali u priči, i u potrebi da se priča neprestano ponavlja, Karlo Stubler je bio Bosanac.

Ali postojalo je uvijek nešto o čemu je odbijao govoriti.

Tko je Boras? Ne znam, niti će to itko od nas znati. Spomenuo ga je Marko Bašić, u prvome svom poslijeratnom razgovoru s Karlom. Nekoliko puta je ponovio to ime, a možda ga je izgovorio i one noći kada se nad samim sobom rasplakao, ali ništa nam o njemu nije rekao. Mogli smo pitati, ali nije nam na vrijeme palo na pamet. A možda se nismo ni usudili.

Jer otata u svom razgovoru s Markom nijednom, koliko pamtimo, nije izgovorio: Boras. Možda slučajno. A kada ga je Rudi poslije znatiželjno upitao za Borasa, Karlo Stubler se smrknuo, kao da će iz njega grom udariti, a onda je sasvim mirno odgovorio:

– Niemand!

I to je bilo sve. Boras je Nitko, Boras je Niemand, i to je neporecivo i nepromjenjivo, zauvijek.

Razgovarali smo, kada nas on ne bi čuo, pretpostavljali, zamišljali, fantazirali tko bi mogao biti Boras, i što je Boras otati očinio, da bi mu otata 1945, četvrt stoljeća po protjerivanju iz Dubrovnika, trebao vraćati milo za drago.

Rudi je pitao Lolu. Ona ili dundo Andrija bi trebali znati, žive u Dubrovniku. Nije to velik grad, pa da se ne sazna. Ali ni oni nisu znali. Mnogo je Borasa u Dubrovniku, ima ih i u Gružu, pa ako bi se po godinama još i moglo otkriti koji se to gruški Boras o Karla ogriješio, kako bi se moglo doznati čime se ogriješio?

Nešto nam je branilo da se dalje raspitujemo. Je li to bio otatin autoritet, ili naš zajednički, šublerovski, strah od onoga što bismo, raspitujući se tako, mogli otkriti, tek Borasova uloga u našim životima ostat će neistražena.

Borasi su, piše u hrvatskim prezimenicima, porijeklom iz Klobuka, kod Ljubuškog. Početkom dvadeset prvoga stoljeća, 749. su prezime po brojnosti u Hrvatskoj, gdje ih živi oko osamsto duša. Kad god čujem za nekog Borasa, malo se štreknem, a da ne znam zašto.

Zašto Karlo Stubler nije želio da njegova djeca, kao ni djeca njegove djece, išta o tome znaju. Zato što je tako – najpraktičnije?

Iako je bio raspričan, pa je govorio i o onome što se u drugim porodicama smatralo strogom intimom, Stubler je šutio o nečemu što ga je, očito, frustriralo, šutio je o onom koji je – ne znamo kako – uništio godine njegova života. Boras je bio važna figura u njegovom protjerivanju iz

Dubrovnika, ali mi ne smijemo znati ništa više od toga. A ni to ne bismo znali, da je bilo po otatinom.

Isto tako, nakon 1945. Karlo je izbjegao kontakte s rođacima iz Bosowicza, nije se raspitivao o živima i o mrtvima, kao da je odjednom izgubio interes za svoje porijeklo. I dalje je rado prepričavao anegdote iz mladosti, opisivao rodnu kuću i selo koje nikada nismo vidjeli – nitko od nas, Karlovih potomaka, do dandanas nije bio u Bosowiczu – pripovijedao je i o onome što se s rodbinom događalo između dva svjetska rata, ali samo do pred kraj tridesetih. Poslije ih više nije bilo u njegovim pričama i sjećanjima, kao da su svi zajedno nestali u nekoj brojci, u 1938. ili 1939, u zatvorenoj kružnici broja 9, kao u crnoj rupi.

Mislio je otata o njima, kao što je mislio i o Borasu – koliko su mu često padali na pamet, koliko su gorke bile uspomene, jedne i druge, ništa o tome ne možemo znati – ali ne samo da o tome nije govorio, nego bi se smrknuo kad bismo ga upitali ili kad bi po nečemu znao da mislimo o onom o čemu ne bismo smjeli misliti. Ljutio se na nas kao na djecu koja poskrivečki vire u Anatomski atlas.

Njegove kćeri i sin su i mislili da to čini zato što, kao što bi i svaki drugi otac, u njima vidi djecu, nedorasle balavce, kojima će se jednom, kad odrastu, kao u onoj pjesmi Jovana Jovanovića Zmaja, sve *samo kaz'ti*.

Ali nije bilo tako.

Karlo Stubler je htio da njegova njemačka muka ostane samo njegova. Da na djecu ne prenosi pitanja koja su ga u vezi rodbine u Bosowiczu mučila. Jesu li preživjeli u svojim kućama? Kamo su ih odveli? Jesu li ih poubijali ili su deportirani negdje po Njemačkoj? Ali i: gdje su bili i što su radili za vrijeme okupacije? Je li ih ponijela vjera da će Banat biti njemački i da drugih u Banatu ne smije biti? I što su radili, ako su u to povjerovali?

Karlo je 1945. bio privatni Nijemac, nije se njemstva odricao, ali ga više nije dijelio ni s rođenom djecom. Njima je namijenio da budu neki drugi narod, i da umjesto njemačkih muka i strahova prihvate muke i strahove svojih bosanskih zavičaja. Tako će im biti lakše, jer će biti manje sami nego što bi bili da su ostali Nijemci.

To što je odlučio da bude privatni Nijemac dvaput mu je spasilo život. Prvi put, kada sa svojim sunarodnjacima nije htio imati ništa, nakon što su 1941. stigli u grad, kao podrška Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nije mogao biti uz njih, ali nije ni ustao protiv njih: u oba slučaja, izgubio bi glavu. Drugi put, privatno mu je njemstvo spasilo život kada je, neočekivano hrabro, u svome domu – ustvari u domu zeta Vilka i kćeri Regine/Rike – za divljih ustaških noći čuvao susjede Srbe. Da je tad bio manje hrabar, skončao bi sam i star u nekom deportacijskom logoru ili bi, s puno sreće, umro u nekom njemačkom domu, a da mu mi nikad ne saznamo za grob.

Ni jedno ni drugo Karlo Stubler nije htio dijeliti sa svojim potomcima.

Pomiren s tim da oni neće biti Nijemci, i sretan zbog toga, jer je njemstvo u samoći mučno i teško, i donosi samo poraze i nesreću, on svoju djecu nije htio izlagati iskušenjima. Ni da učine ono što su, pretpostavljao je, 1941. učinili njegovi rođaci u Bosowiczu, ni da čine ono što je činio on, spašavajući komšije. I jedno i drugo bilo je vrlo njemačko, pa na neki način i vrlo slično, jer između njemačkoga huljstva i njemačkoga junaštva u emocionalnom smislu i nije tako velika razlika. Bili su hulje – ako su to bili – iz osjećaja više vrijednosti, iz gordosti i nadmenosti, ali i on se usudio stati pred pijane Luburićeve ustaše s tog, u dlaku istog, gordog stava. Bez obzira na puške u njihovim rukama i znakove na njihovim kapama, Karlo Stubler ih je smatrao manje vrijednim od sebe. A oni su mu povjerovali, okrenuli se i otišli.

Između njemačkoga zločina prema susjedima i njegovog dobročinstva prema susjedima razlika je samo – u moralnosti postupka. A moral je, u svijetu Karla Stublera, kao i bilo kojeg drugog čovjeka, u dvadesetom stoljeću ili svejedno kad, manje očit i sklon varkama i fatamorganama od čovjekove pameti i osjećaja, od onoga, dakle, po čemu se on nije razlikovao od svojih rođaka u Bosowiczu.

Nije on htio da i mi moramo biti takvi. Ostavio nam je da sami izaberemo svoje sunarodnike, nadajući se da ćemo tako biti manje sami. Tko zna je li se i u tome prevario.

I tako, umjesto da budemo frustrirani Borasovom ulogom u našim porodičnim sudbinama, samo se štrečamo kada čujemo za nekoga tko nosi to prezime. A onda zaboravimo, pa nam bude svejedno.

Sve naše rodice pčele

Iako nikada nije sagradio kuću, Karlo Stubler bio je kućevan čovjek. Izrađivao je male komade namještaja: pomoću priručnoga stolarskog pribora i drvodjeljskog alata, donesenog nekad davno iz Beča, napravio je zidni ormarić za kućnu apoteku, koji je stajao blizu ulaznih vrata, ako se netko povrijedi pri radu na dvorištu ili u bašči da su mu pri ruci zavoj, flasteri, medicinski alkohol, jod, hydrocyclin mast, acisali, aspirini, medicinski ugljen, pumpica za klistiranje... Sagradio je i jednu kuhinjsku stolicu, nekoliko šamlica i štokrla, drvenu kutiju za čuvanje raznih papira i dokumenata.

Ali važnije je ono što je radio oko kuće. Čim su došli zidari da dundu Vilku i teti Riki grade kuću, u kojoj će i on do kraja života živjeti s omamom, Karlo Stubler je dvadesetak koraka od građevine zasadio mladicu žalosne vrbe. Nije bila veća od pruta kojim se kažnjavaju zločesta djeca. I izgledala je tako: običan tanki prut. Dok je trajala gradnja, pazio je da mu netko ne zgazi vrbu ili da je slučajno ne zaliju vapnom. Danas to golemo, čudovišno stablo, najkrupnije je u Kasindolskoj cesti, natkriljuje kuću u kojoj su nekada stanovali Stubleri, i vidi se iz aviona kada se spuštaju na aerodrom u Butmiru.

Još desetak koraka dalje sagradio je malenu stolarsku radionicu i ispred nje zečinjak. Pokraj zečinjaka napravio je kokošinjac. Iza stolarske radionice bio je vrt. U prvom dijelu, bliže kući, bile su lijehe s jagodama, rajčicama, zelenom salatnom, graškom i grahom, uredno postrojene, kao da su na sokolskom sletu, rasle su njegove biljčice. Svakodnevno ih se plijevalo i zalijevalo, motrilo da im se ne približi nijedna divlja travka, korov ili zla gusjenica, a otata je iz daljine nadgledao kako se brinemo o njegovom povrtnjaku, zadovoljan i smiren što sve, ipak, niče, raste, cvjeta i daje plod po nekome prirodnom redu, slobodno od historije i od olova koje sipi s novinskih naslovnica, i čeka onoga tko će ga pretopiti u puščana zrna, topovske projekte, bombe...

Nakon povrtnjaka slijedili su grmovi malina, crnih i crvenih ribizli, od kojih će teta Rika, uz omamin nadzor, kuhati sokove i slatko za zimu. A još nekoliko koraka dalje rasle su ruže, jarkocrvene, ružičaste, crvene kao tamna ljudska krv i bijele. Tu se pojačavao zuj pčela koji će, nakon još nekoliko koraka, postati tako zvučan, kao da tisuće limenih krilca u isto vrijeme dodiruje okrugli limeni oluk, i ništa se više neće čuti osim tog pčelinjeg zuja. Nije on bio glasan, puno tiši od čovjekova glasa, ali svi bi, u tom zuju, počeli tiše govoriti, šaptati, da ne ometaju pčele.

Tu je otata sagradio drveni pčelinjak sa šest košnica. U pčelinjaku su, iza košnica, bile baštenske alatke te u kutu – uredno složene – pčelarski pribor. Tu je bilo, na drvenom zidu, o klin obješeno, visilo i ono tajanstveno pčelarsko odijelo, koje je djecu plašilo, a kasnije i privlačilo pčelarstvu. Kada bi na sebe navukao kukuljicu, obukao široke hlače i rukavice, lica prekrivenog pčelarskim velom, otata bi izgledao onako kako će jednoga dana, kada se u našim životima pojave televizori, izgledati pripadnici Ku Klux Klana, ali tada, u predtelevizijsko doba, izgledao nam je kao neki čarobnjak i alkemičar, koji je u rukama držao spravu koja je ispuhivala dim, ili bi iz prenaseljenih košnica, kao lim iz pećnice, vadio saće puno meda, po kojemu bi se tiskale stotine živih pčela, koje su u tom času nešto važno radile, pa je saće izgledalo kao neka velika tvornica

ili kao njujorška ulica, po kojoj se upravo razmililo cjelokupno čovječanstvo, na samom vrhuncu svoje povijesti. Kao Bog, u Bogovoj svečanoj monduri, s licem čovjeku nevidljivim, otata Stubler svake je godine asistirao vrhuncima pčelinje povijesti.

Ali tako je bilo samo u našoj mašti, jer četrdesetih i pedesetih godina, u vrijeme kada je Stublera bilo najviše, kada je naš društveni život bio na vrhuncima, i nije se činilo da ćemo tako brzo doći svome kraju, ni Karlo Stubler ni njegov sin Rudolf nisu više koristili pčelarsku mondu. Pčele su ih dobro poznavale, navikle su se na vonj njihovih tijela – kažu da su pčele osjetljive na miris znoja, čini ih nervoznim i zato napadaju – a ni otata ni Nano odavno se nisu plašili pčelinjeg uboda, ako su takvoga straha ikada i imali. Goloruki, u košuljama kratkih rukava, prilazili su košnicama, vadili saće, zavlačili šaku u središte pčelinjeg svijeta, izvodili sve one komplicirane, nama nepoznate radnje, opisane u debelim otatinim knjigama, u gotskom pismu i na njemačkom jeziku. Pčele su to dobroćudno podnosile, naviknute na njihove sezonske posjete, i možda su u Nani i otati već zamišljale svoje pčelinje bogove, koji će ih izbaviti od svakoga zla, od gladi, bolesti i požara. Od svega onog što je i ljudima na umu kada se mole svome Bogu.

Jedna od nježnih slika mog djetinjstva – koju nisam umio opisati, pa je ostala neiskorištena, nanapisana, i nije se iz nje, kao delta velike rijeke, račvao niz priča i roman – iz ljeta je 1974, 1975. i 1976. Na Ilidži, u tom već zaraslom i sakrivenom švapskom carstvu cvijeća, voća i kukaca, na stolici na rasklapanje sjedi Nano, i meni i mom rođaku Ladislavu Cezneru, unuku tetke Rike i dunda Vilka, pokazuje pčelu. Drži je na dlanu, igra se s njom, čini nam se da je gurka prstom, možda je stvarno gurka, a pčela mu ništa neće. To je prijateljstvo.

Kada iz straha, ili braneći sebe i svoje, ubode čovjeka, pčela skupa sa žalcem ostane bez utrobe, crijeva joj se prospu, i to je za nju kraj. Bole su Nanu i otatu pčele u životu – govorilo se da je to zdravo za reumu – i bio bi to tužan trenutak. Još jedna nepotrebna smrt, u dugom nizu šublerovskih umiranja. Još jedan nepopravljiv nesporazum.

Izgleda da je i nauk o pčelama Karlo Stubler ponio iz Bosowicza. Ali onda je naručivao knjige, koje mu je Rudi donosio iz Beča, ili su stizale poštom, u kojima su bila sabrana sva ljudska znanja o pčelama i o pčelarstvu. Nakon priručnika o praktičnim vještinama, i o pogreškama u tradicionalnom i pučkom pčelarenju, knjiga o gradnji i arhitekturi košnice, vrstama ispaše i utjecaju klimatskih promjena i godišnjih doba na ritam i vrstu pčelarskih poslova, slijedili su priručnici o bolestima pčela i njihovom širenju, o vrstama i oblicima liječenja, uz kratke preglede najvećih i najpogubnijih epidemija. Bolest i smrt stoje uz kapiju svake metafizike. A onda i svake povijesti civilizacije i društva. U miru i sabranju, kasno navečer i zimi, Karlo je razvijao svoju metafiziku pčela i s osjećajem zebnje zamišljao pčelinju povijest, koja je, kao i čovjekova, samo povijest kuge i nestajanja. Razlika je u tome što su pčele doseglye svoje civilizacijsko savršenstvo, uredne, postojane i uporne, one grade arhitektonski savršeno saće, koje se ne mijenja, nego je vazda isto, već tisućama godina, kao što je i med isti, i jednak je pčelinji dnevni ritam, pa ničega u pčelinjoj povijesti nema osim kuge i nestajanja. Ljudi se ne bi smjeli ugledati u pčele, zato što ljudi nisu savršeni. Ugledajući se u pčele, ljudi postaju nacisti.

Rudi je naslijedio očevu ljubav prema pčelama.

Franjo Rejc, moj djed, zainteresirao se i postao pčelar ubrzo nakon što je, oženivši Olgu, postao član porodice. Još uvijek se selio po Bosni, kamo ga je nosio njegov željezničarski posao, i nije imao svoje zemlje – niti će je ikad steći – pa je svoje prve košnice postavio na tuđoj livadi, čiji će najam plaćati teglama meda, blizu male željezničke stanice u Želeću, između Nemile i Zavidovića. U neradne bi dane vlakom odlazio svojim pčelama, družio se s njima, pripremao ih za zimu, vrcao med, čuvao ih od epidemije i izbjegavao ono što ga je morilo u svakodnevnom

porodičnom životu. Franji su, za razliku od Rudija i Karla Stublera, pčele donijele mogućnost bijega, a kako je on bio još temeljitiji i knjiškiji u svojim fascinacijama, i znao je više stranih jezika, knjige su mu stizale sa svih strana svijeta, pretplatio se na nekoliko pčelarskih časopisa, a preko sarajevskog udruženja pčelara i medara bavio se i nekom vrstom prosvjetiteljskog rada.

Time se Franjo Rejc bavio duže od polovine svoga vijeka. Dugo je bolovao od srčane astme, bio je nervozan, životom i životnim okolnostima unesrećen čovjek, i vjerojatno bi, da nije bilo pčela, umro godinama ranije. One su mu produžile život, ulijevale mu zdravlje i smisao svakodnevice, a vrlo vjerojatno je pčelinja zasluga to što sam upoznao svog Noneta i što mi je stigao odgovoriti na neka važna pitanja. Iako zazirem od pčela, plašim se uboda i nisam u stanju suzbiti taj strah, i njih pomalo doživljam kao neki naš bliski, štablerovski rod. Orodili smo se, pa nestali.

Nono je držao pčele sve do 1966, godine moga rođenja. Navršio je bio sedamdesetu, i tog je proljeća sve svoje košnice predao na brigu prijatelju pčelaru, kojem ne pamtimo ime. Bilo je to blizu željezničke stanice u Dražnici i oko sela Grabovica, na granici Bosne i Hercegovine. Dvadeset sedam godina kasnije tu će, u novome ratu, biti pobijeno cijelo jedno selo. Živi potomci Nonetovih pčela zujat će oko otvorenih očiju i nosnica ljudi, koji ih više neće tjerati rukom.

Iza Stublerovog pčelinjaka na Ilidži je započinjao voćnjak. Stabla jabuka i poneka niska, skromna kruškica, i tako do kraja imanja. Svaki je komadić Karlove zemlje, zemlje koju je posuđivao od zeta i kćeri, bio uređen, i svakome se znala namjena i smisao. Skoro će proći jedan ljudski vijek prije nego što zemlja na njega sasvim zaboravi, i na njegovu odluku gdje što treba rasti.

Marija Brana i Vasilj Nikolajevič

Marija Brana i Vasilj Nikolajevič živjeli su u prizemnoj kućici s dvije prostorije, negdje u Sarajevskom polju. On se, zapravo, zvao Vasilij, Nikolajevič mu je bilo otačestvo, i sigurno je imao i nekakvo prezime, ali za Ilidžance on je bio samo Vasilj Nikolajevič. Sve drugo se izgubilo i nestalo kada su se, u svom dugom izbjeglištvu od kuće, tu smjestili i udomaćili.

Imali su njih dvoje i sina, ali sin je umro, i bili su sami.

Postoji i druga verzija priče, ali u nju Stubleri ne vjeruju: sin se priključio Sovjetima, i više nikada za njega nisu čuli. Ta je verzija strašnija.

Marija Brana, koja se, također, u Rusiji nekako drukčije zvala, rano se razboljela. Još prije rata su joj *otišli* kukovi, pa je po vas dan sjedila na sećiji. Nitko nije vidio da je ikada izašla van. Tko je se sjeća, može je i danas jasno vidjeti kako, povijena kao visibaba, sjedi na sećiji i nasmijanih očiju gleda pred sebe. Marija Brana vrlo je ljubazna žena. Kada govori, zamišljamo ju da je na željezničkoj stanici, pokraj vlaka koji uskoro kreće za Lenjingrad. I vozit će do tamo sve do kraja svih naših života. A ona bi da nam samo još nešto kaže, pa da uđe u vlak.

Vasilj Nikolajevič bio je oficir carske vojske. Takvo mu je lice, izduženo, aristokratsko, i brada, kakvu su krajem devetnaestoga vijeka nosila ruska gospoda, pa i sam car. Na nogama su mu oficirske čizme, do ispod koljena, kakve će u skorom ratu nositi njemački oficiri. Je li u tim čizmama stigao čak iz Rusije? To ne znamo, vjerojatno jest, ali tih godina, kasnih tridesetih, mi smo takve čizme viđali samo u pozorištu, u kostimografiji ruskih i francuskih melodrama, i kod grofa Tolstoja, na cinkografiji iz neke otatine enciklopedije.

Obuća koju nosi Vasilja Nikolajeviča čini nestvarnim. Čest je u dječjim snovima, u kojima je nekad dobar, nekad zao. Budna ga se djeca pomalo plaše i bježe od njega, jer Vasilj Nikolajevič čudno govori. Još nije završio prošlu, a već izgovara sljedeću riječ. Tako govore Rusi koji nisu dobro naučili naš jezik. Nijedan Rus dobro ne nauči naš jezik.

Ponedjeljkom, Vasilj Nikolajevič obuva cipele i odlazi na posao. Radi kao sitni činovnik u nekoj željezničkoj kancelariji. Drugi posao ne može dobiti, jer nikome ne treba oficir carske vojske. Njegova je carevina propala, a za svaku drugu državu neupotrebljiva su njegova vojnička znanja. I to nam se čini nekako logičnim.

Iz Rusije, bježeći, Marija Brana i Vasilj Nikolajevič nisu donijeli zlatni novac, jer ga nisu ni imali. Ali nisu došli bez ičega: donijeli su stolnjake, prekrivače, *zidnjake* i jedan ćilim. Mi za zidnjake nismo znali. Ali u njihovoj kućici, svaki je slobodni komadić bijeloga, svježe okrečenog zida, bio prekriven zidnjakom.

Njih dvoje su za tu stvar imali neki ruski naziv, ali mi ga nismo mogli zapamtiti. Nismo se ni trudili, jer ovo nije Rusija, pa bi svaka stvar trebala imati naše srpskohrvatsko ime. A kako bi se zvao prekrivač za zid, nego zidnjak?

Mi djeca, rekli smo Mariji Brani i Vasilju Nikolajeviču da na njihovom zidu vise zidnjaci.

Vasilj Nikolajevič se nasmijao, ali je već sutradan i on govorio – zidnjak.

Poslije smo ih čuli kako između sebe, dok pričaju ruski, razmjenjuju riječ zidnjak. Možda su

zaboravili kako se ta stvar na ruskome jeziku zove.

Ako bismo nekome u Sarajevu, u školi ili na ulici, spomenuli zidnjake, ako bismo rekli da Marija Brana i Vasilj Nikolajevič njima pokrivaju zidove da bi im bilo toplije u kući, rekli bi nam da izmišljamo i da je izmišljotina vrlo glupa. Ne vjeruje čovjek dok ne vidi svojim očima.

Rat je došao i prošao.

Njih dvoje nisu dirali ni Nijemci, ni ustaše, ni partizani. U Sarajevo, ni na Ilidžu, nije stigla Crvena armija, pa da ih odvedu kao što su iz Jagodine odveli Mihajla Fleginskog, ali i da je maršal Tolbuhin stigao da oslobodi Sarajevo, ne bi ih dirao. Ljudi se plaše nesreće, kao što se plaše i siromaštva.

Samo treba biti dovoljno nesretan, ili dovoljno siromašan, pa da te se uplaše i da budeš doživotno zaštićen, da te izbjegavaju i zaobilaze. To je ona nesreća koja se ne izgovara, ne može se prepričati, jer je bez sadržaja, nesreća kao takva, lijepo uzgojena, kultivirana kao engleska trava, koja je tim strašnija jer ne može biti ni predmet ogovaranja.

Samo se znalo da je Mariji Brani i Vasilju Nikolajeviču umro sin, kratko nakon što su izbjegli u Kraljevinu SHS. I ništa se drugo o tome nije znalo. On je slijegao ramenima, sav unezgođen govorio da je takva bila Božja volja, a ona se osmjehivala kao visibaba, i ne bi rekla ništa.

U takvu nesreću nijedna vojska ne bi dirala, jer ljudi misle da je nesreća zarazna, kao što misle da su u okupiranoj zemlji svi bunari otrovani. Ne bi ih dirali jer su Marija Brana i Vasilj Nikolajevič bili nevidljivi za sve, osim za djecu i za Stublere.

Teško je znati na čemu se zasnovalo naše prijateljstvo s to dvoje ljudi. Bili su emigranti i tuđinci, kao što smo i mi u ovoj zemlji, kao i u svakoj drugoj, bili tuđinci. Dobar je to razlog za međusobna prepoznavanja.

Vasilj Nikolajevič dolazio je u dom Stublera u Kasindolskoj, posjeli bi ga na najbolje mjesto za stolom, počastili kafom, kolačima, onim čime bi se tog časa častili, a onda bi, uglavnom, i zaboravili na njega. Razvezla bi se priča o nečemu što se dogodilo tog dana ili prošlog stoljeća, otata bi rekao svoje, omama dvije-tri riječi, a ostali bi se jedni drugima usijecali u riječ, prekidali misao, pa započinjali neku svoju, koja bi, isto, bivala prekinuta, i tako bi nastala ugodna popodnevna larma, koja bi se rijetko kad prekinula. Osim ako bi se netko s nekim uspio posvađati. Ili ako bi netko stigao izgovoriti vijest za koju drugi nisu čuli. Obično vijest da je netko umro.

Sve to vrijeme Vasilj Nikolajevič sjedio je na svom mjestu, častio se onim što mu je bilo ponuđeno, i ne bi progovorio ni riječi. Šutio bi i slušao, ljubazan i odsutan, kao neki mali bog, koji je stvorio svoj mali svijet, i odavno digao ruke od njega. Vasilj Nikolajevič digao je ruke od života. Ali je i dalje živio jer je tako bilo pristojno. Ako svaki čovjek svojim prisustvom nadoknađuje neki manjak u svijetu, pa to onda i jest najvažniji razlog njegova postojanja, Vasilj Nikolajevič nadoknađivao je manjak ljubaznosti u svijetu.

Zašto je dolazio k nama da šuti?

Malo što je tako važno kao to pitanje. Mi nećemo na njega odgovoriti. Jedni zato što će biti zapitani samo dok Vasilj Nikolajevič bude živ, a onda će zaboraviti svoje pitanje. Drugi neće odgovoriti zato što će se plašiti da iza tog odgovora, kao i iza svega drugog što ima veze s njim i s Marijom Branom, stoji neka nesreća. Treći među nama nikada neće ni postati svjesni svoje zapitanosti.

Meni, koji sam se rodio šest-sedam godina nakon smrti Vasilja Nikolajeviča, ovo će pitanje

dolaziti u pamet dok bih se vozio vlakom od zapada prema istoku Njemačke, ili kroz Poljsku, od Varšave do Krakova, Katovica i Vroclava, ili kad upadnem autom u zagrebačku popodnevnu prometnu špicu, pa više ne mogu ni naprijed ni nazad. Tada bi pitanje postajalo toliko veliko da bih morao isključiti autoradio i samo o njemu misliti:

Zašto je Vasilj Nikolajevič dolazio u kuću Stublerovih, među sve te žene i muškarce, i njihovu djecu, da među njima šuti?

Kad mi je dosadno, kad nemam o čemu da mislim, ili sam očajan i na kraju sebe samoga – kao što sam očajan i sad, dok pišem ovaj štublerovski roman, kojem se otpočetak zna kraj, roman izvan vremena a u vremenu, koji se nastavlja i nakon što je završen, a završen je već prvom svojom rečenicom, koja glasi: “Moj pradjed Karlo Stubler tamo je u Bosowiczu, u rumunjskome Banatu, po odlasku u Bosnu, ostavio starijega brata” – opet pomislim zašto je Vasilj Nikolajevič dolazio k nama?

Na to pitanje, čiju neodgovorenost nastojim sačuvati u sebi, uzgojiti je kao stablo bonsai hrasta, uvećava se niz jednako neizvjesnih odgovora, i svaki je u skladu s pojedinim pripovjednim žanrom, stilskom formacijom ili perspektivom iz koje se uvijek isto pitanje postavi.

U žanru porodičnoga i historijskog romana, valjda i najbližem načinu na koji mi organiziramo svoja privatna sjećanja i slažemo fotografije u porodičnim albumima, Vasilj Nikolajevič dolazio je da kod nas šuti zato što smo mu mi stvarali iluziju obitelji i obiteljske zajednice, a onda zavičaja i domovine. Svega što je izgubio kada je bježao iz Rusije. On je poput paraplegičara, odanih nogometnih navijača, u kolicima pokraj igrališta na kojem se upravo odvija finale Svjetskog prvenstva u nogometu. Katkad, Vasilja Nikolajeviča iznutra obasja sreća što nema obitelj. Dogodi se to u trenucima kada nama netko blizak umre. Bio je on tu i kada je došla vojna obavijest o Mladenovoj smrti, i kada su iz Zagreba telefonirali da je Željko pao s avionom. Grlio nas je sve, utješljiv i snažan, plakao je sa ženama, i bio je tad sretan što osim Marije Brane nema nikoga svog i nikoga ne može tako izgubiti.

Ali odustanimo od porodičnog i historijskog romana, vratimo se sebi.

Bit našega bezbožništva je pusto nebo. Osjećaj da iznad i ispod nas ničega nema. I da nakon nas ničega nema. Nemogućnost da se vjeruje u to da postoji neka viša prisutnost, koja ima utjecaja na nas. Nikada nisam uspio zamisliti kako je živjeti s Bogom, kad nebesa nisu pusta, a mašta je naseljena pripovijestima o stvaranju svijeta, jabuci grijeha ili bezgrešnom začecu.

Ako Boga ima, ako je zamislivo njegovo prisustvo, tada se on pojavljuje u različitim obličjima, s ljudskim i životinjskim maskama. Bog je glumac, koji kroz svoje uloge provjerava čovjekov odnos prema njemu, ili čovjekov odnos prema sebi. On je negativ čovjekova portreta. Bog se nama javljao kod Vasilja Nikolajeviča, njegovo šutljivo sjedenje za porodičnim stolom, kroz duge godine i desetljeća dvadesetog vijeka.

Je li to tako? Nije, kao što ni priča iz porodičnog i historijskog romana nije tačna. Istina je u izmjenjivanju odgovora na jedno nemoguće pitanje.

Marija Brana umrla je krajem četrdesetih.

Bolovala je otkada su došli na Ilidžu. Popustili su joj kukovi, sjedila je na sećiji, povijena kao visibaba, smijala se očima. I činilo se da će tako biti do kraja svijeta. Sahranili smo je na Stupu, na groblju nad koje će se, četrdesetak godina kasnije, nadviti jedan od četiri ulaza u grad, cesta koja s visina obiđe cijelo groblje, i blizu štublerovskih grobova ulije se u aveniju što vodi prema centru grada. Ne znam gdje su na tom groblju grobovi Marije Brane i Vasilja Nikolajeviča.

Srodna tuđina ruske ćirilice.

Vasilj Nikolajevič nastavio je dolaziti nakon njezine smrti. Možda je postao i razgovorljiviji. Dobar i ljubazan, penzioner s minimalnom činovničkom mirovinom, živio je skromno, carski mužik i poštenjačina.

Sarajevo je bilo puno ruskih emigranata. Dobrostojećih ljudi, profesora, liječnika i šumarskih inženjera, naučnika, kafedžija i konobara, kazališnih scenografa, sirotinje, osiromašenih grofova, radnika, pijanica i propalica, provalnika i stručnjaka za sve brave, raznih ljudi, ali ruski emigranti, većinom, nisu htjeli znati jedni za druge. Za Vasilja Nikolajeviča nijedan nije htio znati. Neka crkne, svatko živi koliko mu je dano! A mi smo se, kao, čudili, iako nam ništa nije trebalo biti čudno.

Vasilj Nikolajevič umro je početkom šezdesetih.

Njegova smrt bila je dobro pripremljena. Nije imao nikoga čije bi ime napisali na smrtovnici. Braće ni rođaka. A to je bilo vrijeme kada je svaka smrt morala biti obilježena smrtovnicom, koja je rajsne glama pričvršćena na obližnje stablo i telegrafski stup. Vasilj Nikolajevič je, međutim, bio savršeno sam na svijetu. Sam kao Bog.

Stublerima je ostavio sve zidnjake Marije Brane. Njih su u godinama unutrašnje nesređenosti, nereda i nestajanja izjeli moljci. Ostavio je i službeni džepni sat ruskih carskih oficira. I taj sat negdje je nestao.

Molitva gljiva ili kakva je korist od znanja

Još od dubrovačkih vremena, otata Karlo kupuje enciklopedije. Od ranoga proljeća, do prvih jesenjih kiša, u hladu, na dvorištu, ispružen u ligeštulu, ili za vrtnim stolom, proučava natuknicu koju mu je tog dana nanijela rijeka vremena. Umro je Mahatma Gandhi. On u njemačkim i jugoslavenskim enciklopedijama, leksikonima i priručnicima traži njegovo ime. Nakon što sve prouči, preći će na nove natuknice: Indija, hinduizam, budizam. I tako do sljedećeg dana, i popodnevnog odmora, kada će ga neki novi događaj, sitnica iz svakodnevnog života, navesti da započne s proučavanjem hidrauličnih pumpi, visokih peći ili čileanskih nalazišta salitre.

Nakon što o tome sve nauči, otata prelazi na pojmove koji ga asociraju na hidraulične pumpe, visoke peći ili čileansku salitru. I tako se šire njegova znanja, koja nikada neće biti iskorištena, ukoliko neka korist nije što mu ta znanja pomažu da misli.

Na svoju djecu i unuke otata Karlo prenio je uvjerenje da je čitanje samo po sebi vrlo korisna stvar.

Nedjelja je, popodne, ljeto 1947, on sjedi za stolom u vrtu i petogodišnju unuku uči novu pjesmicu. Šezdeset pet godina kasnije, ona je teško bolesna i izluđena starica, ali pamti svaki stih:

Crvenkapa muhara

i debela puhara

vrganj i paprenjača

kišobrane otvorile

dragom Bogu se molile:

kiše, kiše, daj nam kiše

da nas bude sve to više

Ali ona se ne sjeća naslova pjesme. Nazvat ćemo je “Molitva gljiva”. Gljive su najzagonetnija živa pojava. Samo se stvore u vlažnom dijelu šume, u sjeni bjelogoričnih stabala. Ne zna se da je itko ikada vidio gljive dok niču.

Otata Karlo u Boga ne vjeruje, ali svoju nevjeru nikada ne reklamira i ne prenosi je na bližnje. Pogotovo ne na djecu. Dobro je da djeca vjeruju u maloga Isusa, u anđela čuvara, u dragoga Boga i u sve drugo. U nevjerovanju nema sreće. Ima samo razuma.

Ne zna se iz koje je knjige otata unuku učio “Molitvi gljiva”, ni kako se zvao pjesnik koji je ovu pjesmu napisao. Ali negdje u kući Stublera, uz Kasindolsku cestu, na Ilidži, ispod sedimentnih stijena vremena, okamina starih novina, odjeće i dokumenata, zidnjaka Marije Brane, fotografskih albuma, liječničkih nalaza, izbljedjelih snimki tko zna čijih pluća, magazina za uređenje vrta i magazina za ozbiljnu glazbu, sigurno još postoji, zatrpana i okamenjena knjiga s tom pjesmom, s “Molitvom gljiva”, ali pod nekim drugim, običnijim naslovom, primjerenijim svijetu dječjih pisaca.

Nered svake kuće posljedica je nereda ljudskih života, njihova preplitanja, nadovezivanja i

preuzimanja. Najbolje bi bilo kada bi moglo biti da se svi drugi isele, čim otac kuće umre, i da se nasele u druge kuće, u kojima bi nastavili svoje živote, uz nove ormare, psihe i nahtkasle. Ovako, živi preuzimaju sudbine i živote mrtvih. I nikada do kraja ne isprazne ormare, nego na njihove mrtve košulje, koje više nikada neće biti nošene, slažu svoje žive košulje, i kuća se, s jednom po jednom smrću, pretvara u grob, živi sanjaju snove pokojnika, more ih njihovi strahovi, sve dok im na nepce ne počnu stizati slatki, slani i gorki okusi njihovih raspadajućih biografija.

Nered u kući Stublera sačinjen je od pedesetak, možda i više, proživljenih i neproživljenih života, oko figure Karla Stublera, našega bezazlenog patrijarha. Nikada ta kuća nije sređena i počišćena. Svako je čišćenje, svako brisanje prašine ili bacanje starih stvari, nasilje nad čovjekom i njegovim životom. Svako je čišćenje obračun s vlastitom biografijom ili s biografijama bližnjih. Čas smrti naše i podsjećanje da ništa nije trajno i da će sve biti zaboravljeno.

Treba imati hrabrosti, ili biti bez duše, pa obrisati prašinu.

Ali ovaj je nered i veličanstvena metafora životnih interesa i zanimanja Karla Stublera, koje nisu bili u stanju odbaciti moji rođaci koji su nastavili živjeti u toj kući, preuzimajući njegove mrtve stvari i njegovu sudbinu. Iako kuća u Kasindolskoj nije moja kuća, njezin nered je moj nered. Kada bi ga se moglo srediti, da imam tu snagu i volju, da imam to vrijeme, pisao bih roman u kojem ne bi bilo nijednoga izmišljenog imena, lika ili događaja. U središtu bi bio Karlo Stubler, a okolo, poglavlje za poglavljem, svi Stubleri za koje znam ili za koje ću tek saznati, oni koji su živjeli s njim i oni koji ga dobro poznaju, iako su se rodili nakon njegove smrti. Zatim bi se, u koncentričnim krugovima, širila priča o prijateljima i susjedima, o ljudima koji su stanovali uz Kasindolsku cestu, tu dugu periferijsku ulicu uz ledinu koja se prostirala sve do novoga butmirskog aerodroma, o njima koje su Karlo Stubler i njegovi dobro poznavali, a zatim i o njihovim životnim sudbinama, što su se splele s njegovom, i o životnim sudbinama svih njihovih potomaka, do dana današnjega.

Takvom bi se knjigom, kada bi ona bila moguća, sredio nered kuće u Kasindolskoj, nered naših duša, nastao od viška sjećanja, ali i zato što nismo brisali prašinu, da nam sve bude čisto, kao novo.

Kada ne bi listao enciklopedije i od natuknice do natuknice stvarao mrežu asocijacija i beskorisnih znanja, Karlo Stubler čitao je stručne knjige. O pčelama, o uređivanju vrta, o voćarstvu i agronomiji, o parnim lokomotivama, dizelkama i manevarkama, o željezničkim procedurama, stručne knjige o svemu što je moglo biti predmet njegovih interesa. A sve što bi se moglo rukama napraviti, popraviti ili prepraviti, njega je zanimalo. Svaki mehanički stroj, električna naprava, automobil, kamion, avion, bili su mu toliko interesantni da je mogao s najvećim zanimanjem proučavati vrlo složene specijalističke knjige i fakultetske udžbenike, uživljavajući se u materiju kao u neki vrlo uzbudljiv kriminalistički roman.

Dok bi, u neko vruće ljetno predvečerje, muškadija negdje u hladu igrala preferans, a žene se rashodale po bašči ili se razišle po komšijskim kafama, on bi zalegao u svoj ligeštul i proučavao funkcioniranje motora za hidrofor ili upotrebu betona u mostogradnji. Nikada nije mudrovaio o onome što bi pročitao, čak i kad bi ga se o nečemu pitalo, pomalo stidljivo je odgovarao da ne zna, da nije za tu stvar stručan. Većina onoga što bi naučio, ostajala mu je, arhivirana, u glavi, a da nikada nije iskorištena. Ali zar je u koristi smisao? O motorima i o betonima Karlo Stubler je čitao s istom vrstom zanimanja s kojom se čita Tolstojev *Rat i mir*. Pa nitko tu knjigu nije čitao da bi postao veliki general ili veliki ljubavnik.

Prema kartanju je bio ravnodušan. Nije imao ništa protiv da se oni kartaju, ali on nije znao pravila nijedne kartaške igre. Osim, ako ih je, možda, naučio iz nekog priručnika ili udžbenika. Ali to znanje nije namjeravao koristiti.

U to vrijeme, tridesetih, četrdesetih, pedesetih godina kartanje je bilo vrlo rašireni način za suzbijanje dokolice, ali se, općenito, smatralo činjenicom lošeg ukusa, nižeg kulturnog i društvenog statusa, pa su ljudi često potajice kartali. Karlo Stubler nije dijelio predrasude svog vremena. Bilo mu je svejedno što se mi kartamo. Možda ga je čak i veselilo da se tako družimo, sretni smo, imat ćemo se čega sjećati... O kartanju nije imao ama baš nikakvo mišljenje. Nije kartao i gotovo.

Karlo Stubler ni šah nije igrao. Nije bio sklon nikakvim društvenim igrama. Sve je radio sam, a drugi su mu trebali samo za razgovor. Pripovijedao je i pažljivo slušao pripovijesti drugih, nastojao je da ništa u njihovim pričama ne poremeti, ne skrene ili, ne daj Bože, preusmjeri. Ni tu se nije htio igrati.

Bilo mu je važno da djeca nauče neke važne stvari, koje će pamtili dok su živi. Recimo, "Molitvu gljiva".

Balijanov ljetnikovac

Kada su se Stubleri doselili u Kasindolsku, preko puta ceste, pa malo niže prema budućoj tramvajskoj pruzi, već je sagrađen stajao raskošni ljetnikovac porodice Balijan. Projektirao ga je inženjer Moravec, muž doktorice Marije, za svoga punca i svu njegovu obitelj. Stari Balijan – i njemu smo zaboravili ime – bio je Armenac, ili Jermen, kako se u Sarajevu govorilo, pa je bolje da tako i nastavimo u našoj priči. Živio je u Istanbulu, gdje mu je očito dobro išlo, pa kada su 1915. nastupila zla vremena, a veliki narod Osmanlija odlučio se preporoditi u nešto manju tursku naciju, Balijan je, spašavajući živu glavu, bježao prema Zapadu. Kako je na vrijeme krenuo, nije išao praznih džepova, pa je u novome zavičaju kupio kuću i nastavio živjeti dobro i zbrinuto. Kćer Mariju poslao je u Zagreb, na studij medicine, a na Ilidži, u skladu sa starim običajima carigradske gospode – u čije ćemo se ladanjske navike uputiti kada Orhan Pamuk napiše svoj *Istanbul* – sagrađio je ljetnikovac u kojem će porodica provoditi dane od proljeća do jeseni. Dolazit će čim gora zazeleni, i ostajati sve do prvih jesenjih mrazova. U Bosni, među planinama, to znači da bi se Balijani za ljetnikovac spremali početkom aprila, a u Sarajevo su se vraćali sredinom oktobra.

U zlatno doba Titova socijalizma, kada se Sarajevo gradilo od novaca koje bi velike državne tvrtke zaradile u Libiji i po zemljama Srednjeg istoka, neboderi su izniknuli sve do pod Stup i Otes, grad se spojio s Ilidžom, tako da je Kasindolska cesta danas na samoj periferiji Sarajeva. Ali u vrijeme kada je nono Balijan gradio ljetnikovac, tridesetih godina prošloga stoljeća, na Ilidžu se stizalo vlakom.

Skupili bi se Balijani na željezničkoj stanici na Marijin dvoru, s torbama, koferima i provijantom za sljedećih nekoliko mjeseci, a lokalni bi ih čiro za pola sata dovezao na Ilidžu, odakle su pješice ili zaprežnim kolima nekoga seljaka – ako bi imali previše prtljaga, odlazili u svoj ljetnikovac.

Za Sarajevo, takav način života bio je neobičan. Ljudi su se čudili Balijanima i njihovim životnim navikama – uostalom Sarajlije su se, više od svega, voljeli iščuđavati svakome tko bi se od njih razlikovao – jer u gradu nije postojala kultura ladanja. Oni koji su imali svoje ljetnikovce na Stojčevcu i oko Vrela Bosne, Osmanlije i Austrijanci, odavno su pošli svojim putem, ostavljajući one koji nisu prihvatili njihove navike. Ili su te navike u međuvremenu odbacili, plašeći se da ih netko ne poistovjeti s poraženim carstvima i mrskim okupatorima.

Ali nono Balijan nije imao takvih problema s povijesnim naslijeđem i kulturnim navikama. Došao je u Sarajevo namjeren da nastavi živjeti taman onako kako bi živio i u Istanbulu. Ovdje je sve bilo manje, bliže i nekako praktičnije, jedino što mu je, za potpuni rahatluk, nedostajalo more. Sarajevo je bilo poput Istanbula, zarobljenog u kristalnoj kugli, ali bez mora, jer more nije moglo stati u kuglu. Umjesto da ode daleko negdje, u Francusku, Italiju, Njemačku ili Ameriku, gdje su i odlazili protjerani Jermeni, čija će djeca postajati slavni pjevači, glumci ili književnici, pa će blago izmijeniti svoja prezimena prilagođavajući ih novim jezicima i kulturama, nono Balijan došao je na mjesto koje mu se u to vrijeme, dvadesetih i tridesetih godina, činilo najsličnijim onome birvaktilskom, osmanlijskom Carigradu, u čijim su komšilucima zujali i zvečali svi jezici carstva, a svaki bi taj jezik razumjelo i malo dijete. I Bogu se molilo na bezbroj

vječno suprotstavljenih načina, tako da je u Carigradu, kao i sad u Sarajevu, svatko svakom bio neznabožac i inovjerac, pa su se svejedno razumjeli.

Možda je nono Balijan slučajno, spletom okolnosti stigao u Sarajevo, a možda je baš tako izabrao. To ne znamo i to nikada nitko nije znao.

Nona Balijan izgledala je kao fina, europska gospođa. On je, također, bio fin, ali nama je djelovao kao stambolski serasker iz prošloga vijeka. Ustvari, izgledao je kao negativac iz epske narodne pjesme. Noneta Balijana smo se plašili, sve dok se nismo na njega navikli. A nakon što smo se navikli, išli bismo za njim niz Kasindolsku, vrzmali mu se oko nogu, a naši neprijatelji – stariji dječaci, ilidžanska Cigančad i svi koji su jači od nas – bježali su na sve strane, u strahu od noneta Balijana. On je bio nizak, kao i svi naši Jermeni, nije bio naročito jak, niti se ikada čulo da nekome prijeti, ali je izgledao tako kao da prijeti. A poslije su se svi na njega navikli pa nas od neprijateljskih *raja* nije štitila njegova strašna pojava.

Osim Marije, koju su svi zvali Mica, nono i nona Balijan imali su sina Ivicu. On je bio sitni zanatlija, nije bio sestrine pameti ni ambicija, ali je, kao i nono, bio omiljen u Kasindolskoj. Nije povukao očevu lozu, nije u sebi imao ničega jermenskog, ni stambolskog, nego je više sličio Sarajlijama svoje generacije, onoj olakoj mladosti koja se rađala krajem Prvoga svjetskog rata i u ranim poslijeratnim godinama, a u kojoj je još uvijek bila sačuvana otomanska sklonost polaganijem životu i sitnim svakodnevnim zadovoljstvima što je, u spoju s provincijskim modama habsburških činovnika, činila ubitačan mentalitetni spoj duhovitih sarajevskih danguba, kakve ćemo sretati sve do osamdesetih godina dvadesetog vijeka.

Ivica Balijan zagledao se u Šteficu Reš – koja je zapravo bila Stephania Resch – ona će mu postati žena, s kojom će izroditi dvoje djece Alfreda – Fredija i Jasminku. Dobit će ih u dvije ratne godine što bi, možda, moglo biti potvrda pretpostavci da ni Ivica ni Štefica nisu rat pretjerano dramatično doživjeli. Izvukla se živa glava, ali su u ljeto 1945. počele nevolje. Stephania Resch bila je odnekud iz Vojvodine, Švabica, Folksdojčerka, ali to u kući Balijana, pogotovo za odrođenog Jermena Ivicu, nije bila neka važna tema. Možda je to za njega i za njegov doživljaj svijeta i životnih prioriteta bilo i previše komplicirano. A ako nije, to znači da je bio toliko pametan pa je znao da se od takvih saznanja ne živi, ali bi se od njih, ne daj Bože, itekako moglo umirati.

Tog je ljeta Štefica izgubila sve kontakte sa svojim. Nestali su, kao da su u zemlju propali. Raspitivala se pismima kod susjeda u Vojvodini, ali ni oni ništa nisu znali. Ili su se pravili da ne znaju. Kada se Kasindolskom raširila priča da su partizani vodili Karla Stublera, i da su se da ga spašavaju nadigli Srbi iz komšiluka, koje je vodio Aleksa Božić – ugledan i utjecajan čovjek, ratni suradnik partizana, nesretna Štefica mogla je pretpostaviti što se dogodilo s njezinima. Odveli su ih, a nije bilo nikoga da za njima trči sve do željezničkog kolodvora i spašava ih.

Bila se pomirila da ih nema, nestali su i nikad ih neće vidjeti, kada se, nekoliko mjeseci kasnije, odnekud pojavila majka. Otac je umro u logoru, a ona je preživjela. Ako se to što je od nje ostalo moglo nazvati životom. Nesretna žena bila je izvan sebe, luda i izgubljena. Nije mogla doreći nijednu misao, ni objasniti što joj je i kroz što je sve prošla. Mislili su da će je proći, ali nije ju nikada prošlo. Godinama smo je vidali kako ide uz Kasindolsku, razgovara sama sa sobom, čudi se nebu i oblacima, i tako šeta cestom, od početka do kraja, duž crte koja će 1992. postati crta razdvajanja zaraćenih vojski, omča kojom je davljeno Sarajevo. Uvijek je bila u narodnoj nošnji koja se tu, na rubovima Sarajevskog polja, u dubinama Bosne, činila stranom i dalekom, kao što je daleko i strano bilo i stradanje te žene. Rat je završio, ljudi su bili siromašni, hrana i sapun kupovali su se na tačkice, ali svud se širila vjera u bolju budućnost u koju se ona nije uklapala.

Što li je mislio Karlo Stubler, dok ju je iz svoga dvorišta gledao kako prolazi cestom?

Arhitekt Moravec zamislio je Balijanov ljetnikovac s mišlju i vjerom u dugo dvadeseto stoljeće. Ispred kuće sagradio je bazen, lijepo ukomponiran i diskretan, da se djeca ljeti mogu kupati. Za razliku od današnjih bazena, njegov se nije vidio sa svih strana, niti je napadna modrina bazenskih pločica razbijala sklad zelenila okolnih četinara i zemljanih boja kuće i njezine okoline. Zapravo, cijela je Kasindolska od proljeća do jeseni bila u smeđem zelenilu, kao na apstrakcijama slikara Ljubomira Perčinlića, a ljetnikovac je, zajedno s bazenom, u sebi sabirao sve boje i tonove Kasindolske ceste. U sjećanju Stublera bila je to najljepša kuća u našem susjedstvu, i premda je bila tuđa, na njoj su se, bolje nego po našim fasadama i dvorištima, iscrtavale stublerovske biografije, naše porodično stablo, sve ono što smo bili, ali i ono što smo mogli postati da nas naše sudbine i progonstva nisu potjerali na druge strane.

Na koricama porodično-historijskog romana, pod naslovom *Stubleri*, koji bi se u koncentričnim krugovima, oko kamenčića bačenog u mirnu vodu, širio na pripovijesti o svim stanarima Kasindolske ceste i koji bi, vjerojatno, nakon višegodišnjih istraživanja, snimanja, fotografiranja i tumaranja današnjom Kasindolskom, prikupljanja izjava i sjećanja, fotokopiranja dokumenata i školskih svjedodžbi, pustošenja fotografskih albuma, pregledavanja općinskih i policijskih arhiva, putovanja po svijetu i razgovora s raseljenim žiteljima Kasindolske, imao nekoliko tisuća stranica, i bio bi objavljen u pet-šest tomova, na koricama toga romana bila bi fotografija Balijanovog ljetnikovca, onakvog kakav je bio sve dok ga Balijani krajem pedesetih nisu prodali. Ali takva slika, vjerojatno, nikada nije snimljena ili je snimljena i zauvijek je izgubljena, kao što ni roman neće biti napisan. Spominjem ga, opet, ne zato da bih sažalijevao naše zaborave ili da bih plijevio travke s naših grobova, nego zato što takve romane volim.

Doktorica Marija Balijan i inženjer Moravec krajem pedesetih odlučili su se seliti u Zagreb. Bilo je to vrijeme kada su se mnogi sarajevski kuferasi, Česi, Slovaci, Nijemci, Slovenci, pa i Jermeni – u međuvremenu nacionalno preporođeni u Hrvate – odlučili seliti prema Zagrebu. Svatko je imao neke svoje razloge, a svi su se ti razlozi stekli u isto vrijeme, jer se taman počelo bolje živjeti, nije više bilo racionaliziranog kupovanja osnovnih životnih proizvoda, u trgovinama se prvi put pojavila roba iz uvoza, dijelili su se prvi pasoši, novca je bilo više, a oživjelo je – kako bi se to danas reklo – i tržište nekretнина.

Tako je došlo vrijeme za prodaju ljetnikovca, a zatim i za njegov nestanak.

Nona je bila pet godina starija od noneta, rođena 1879, pa je i umrla prije njega – 1956. On će umrijeti 1962, i doživjet će prodaju i nestanak ljetnikovca. Ne znamo je li ga to pogodilo – vjerojatno mu je bilo svejedno, kako došlo tako i ošlo, govorilo se – Balijani su zauvijek nestali iz Kasindolske, a inženjer Moravec se sa suprugom preselio u Zagreb. Imali su dvije kćeri, Višnju i Ubavku. Ubavka je umrla mlada. Ali tada već odavno ljetnikovca nije bilo.

Ivica i Štefica živjeli su, nakon smrti Štefičine mame, u Sarajevu, i imali su dvoje djece: Fredija i Jasminku. Ivica je umro na vrijeme, 1982, prije nego što će nastupiti konačni kraj. Šteficu je i ta nesreća sustigla: ona je umrla 2000. godine.

Kći Jasminka živjela je na Dobrinji. Imala je dvoje djece: Stelu i Nikolu. Bila je 1993. ili 1994. godina, grad je, kao i veći dio rata, bio bez struje i vode. Jasminka i njezina kći, unuka Ivica i Štefice, išle su na vodu. A na vodi, kako to već biva u novokomponiranoj epici, u turbofolk epici opsade Sarajeva, sustigla ih je srpska granata.

Ubila ih je obje.

Unuka i praunuka Jermena koji je izvukao glavu pred turskim genocidom, unuka i praunuka

Nijemca koji je stradao u osvetničkom gnjevu ratnih pobjednika, koji je narastao do neke vrste kontra-genocida, poginule su u genocidu što ga je Radovan Karadžić pokušao provesti nad narodom kojem, dosljednim cinizmom sudbine, Jasminka i Stela – nisu pripadale.

Ali Balijanovog ljetnikovca odavno nije bilo.

Kupili su ga ljudi kojima nije trebao ljetnikovac, nego kuća u kojoj bi živjeli onako kako žive vrijedni i čestiti seljaci. I nije im trebala arhitektura inženjera Moravca, nego prostori u kojima će od kiše, zime, žege i sunca zaštititi sebe i svoju imovinu. Tako su ljetnikovac počeli nadograđivati i dozidavati, sve dok uskoro nije izgubio svoju fizionomiju i pretvorio se u jednu od onih nakaznih, vječno nedovršenih građevina kakve vidamo po periferiji svih naših velikih gradova. Ničega balijanskog više u toj kući nema. Kao da ju je progutao zaborav, Alzhajmerova bolest opustošila je to mjesto, pa je tamo, na mjestu veličanstvene ladanjske zamisli inženjera Moravca, ostao samo strah u oku koje još uvijek gleda, ali se više ničega ne sjeća.

U *Istanbulu* Orhan Pamuk opisuje kako su u požarima još tokom njegova djetinjstva nestajali napušteni drveni ljetnikovci carigradske gospode. Požari su slučajno izbijali. Tako što bi vatru potpalio neki beskućnik, a onda su ih neki novi ljudi krenuli planski potpaljivati, da bi došli do životnog prostora i parcela na kojima će podizati svoj svijet, s drukčijim sjećanjima i vizurama. Ljetnikovac noneta Balijana nije nestao u požaru, ali sve drugo je isto. Pišući o jednim ljudima i njihovim sudbinama, pisac ih je povezao s drugima, koje nije poznao, nikada ih nije sreo, ali oni u njegovom djelu postoje.

Ispovijed pred sakrament braka

U kratkom životopisu Olge Rejc, rođene Stubler, zabilježeno je da je rodila troje djece, dvojicu sinova i kćer. Prvorođenca je izgubila kad joj je bilo trideset osam. Kćer joj se rodila šesnaest mjeseci ranije. Priču o okolnostima Mladenove pogibije odlažemo, premda je to bio najvažniji događaj u nestajanju Stublerovih, koji je odredio naše životne putanje. Ali o tome se nikada nije glasno govorilo, Mladenovo ime se nije spominjalo, iako je on, ili naša misao o njemu, lebdjela nad svakim našim postupkom, dok god je Nona bila živa.

U kući u kojoj sam odrastao nije bilo Mladenovih fotografija. Nona ih je godinama uništavala. Kako bi na koju naišla, derala bi je u najsitnije komadiće ili bi je spalila u peći. Činila je to skoro četrdeset godina. A slike su ispadale sa svih strana: iz kutija za cipele u kojima su se čuvali uglavnom bespotrebni porodični dokumenti, iz starinskih albuma, iz koverata i debelih, godinama neotvaranih knjiga, iz unutarnjih džepova starih Nonetovih kaputa i žaketa, iz pretrpanih ladica s liječničkim receptima, dijagnozama i uvjerenjima o radnom stažu; odsvakuda su se pojavljivale, a ona ih je uporno uništavala, pazeći da je u tom poslu ne gledamo. Kao da čini nešto sramno, kao da je u zahodu, na zahodskoj školjci, uništavala je fotografije svoga starijeg sina, i činilo se da je uzaludan sav njezin trud, jer su se stalno pojavljivale nove.

Posljednju sam pronašao ja, 1983. u predratnoj Stanojevićevoj enciklopediji. Nisam znao da je na toj slici moj ujak Mladen: prikazivala je scenu iz školskog razreda. Dvojica dječaka, sjede u klupi i smiju se. Smijeh im je histeričan, hormonalni, lica su im čudovišno izobličena. Iza leđa im je, u dubini perspektive, treći dječak. S *monalizinim* smiješkom, miran i zagledan u objektiv. Pomalo kao da nije svjestan što se oko njega događa. To je bio Mladen.

Sličica je bila skoro minijaturna 4 x 3 centimetra, pa je, valjda, zato tako dugo preživjela u kući.

Ostala je na pisaćem stolu, u mom kutku dnevnoga boravka, i sutra je više nije bilo. Po tome sam znao da je na toj slici bio Mladen. Nije on mogao biti jedan od one dvojice izobličениh. Bio je onaj tihi, iza. Zapamtio sam tada njegov lik.

Nona je uništila i sve Mladenove školske svjedodžbe, rodni i smrtni list, pisma i školske radove. U kući nije bilo nijednog lista papira na kojem bi pisalo njegovo ime.

Na dnu ormara, ispod zimskih stvari, čuvala je drvenu škatulju sa zemljom. Nekoliko mjeseci prije nego što će umrijeti, Nona je tu zemlju rasula po bašči. Nakon toga su se u škatulji, same od sebe, počele skupljati sitnice: razglednice, računi za struju i televiziju, neiskorištene poštanske markice. Po njihovoj ljepljivoj poledini ostajala su zrnca zemlje. Ta zrnca bila su posljednji Mladenov trag u našem stanu. Zemlja s Mladenovog groba, u Slavoniji, u Donjim Andrijevcima, groba koji više ne postoji.

Ali ostalo je papira, fotografija i pisama, u sedimentima nereda, u kući Stublera u Kasindolskoj. To nije mogla spaliti i uništiti.

Znamo i to da je Olga Rejc imala barem jedan abortus.

U zimu 1945, malo prije Oslobođenja, dok je Luburić u podrumu vile na Skenderiji kuhao žive ljude, a Nezavisna Država Hrvatska se, uz blagoslov našega nadbiskupa Ivana Evandelistu Šarića, obračunavala sa svima koji nisu živjeli u skladu s Isusom Kristom i poglavnikom

Pavelićem, moja Nona je – tko zna gdje i kako se to u Sarajevu moglo učiniti – posljednji put abortirala. Da su je tad uhitili, našla bi se, skupa s onim ili onom koja joj je u tome pomogla, među obješenima, duž drvoreda na Marijin dvoru. Bili su to posljednji trenuci hrvatske države i nije bilo vremena da se ženu koja bi pobacila šalje u Jasenovac. I bili su to posljednji trenuci u kojima je abortus uopće mogao biti izvršen, jer bi mjesec ili dva potom plod već bio toliko krupan da bi ga bilo nemoguće pobaciti. U posljednjem je trenutku tako izbjegnuto rođenje moje tetke ili još jednog ujaka.

Kada je strina Jele, Olgina jetrva, žena našeg amidže Karla, jednom upitala:

– Pa, dobro, za Boga dragoga, zašto Franjo malo ne pazi? – Olga Rejc, rođena Stubler, moja Nona uzdahnula je:

– Moj ti je Franjo šuplja kurca!

Ta nehotična duhovitost bila je tako upečatljiva da je prošla mimo svih intimnih tajni i osjećaja za diskreciju – koji je kod Stublera uvijek bio vrlo izražen, pa su ga zato tako često i iznevjeravali – i prepričavala se godinama, čak i pred Olgom, koja nije podnosila nikakve razgovore ili aluzije na temu seksa.

Usput, saznalo se i to da je Franjo Rejc nakon rođenja drugoga sina počeo koristiti prezervative. Ali nisu bili dovoljno kvalitetni – tehnologija je još uvijek bila u začecima – pa su mu spadali ili bi se u kritičnom trenutku raspukli. Kći, rođena 10. svibnja 1942, šesnaest mjeseci prije Mladenove smrti, začeta je i rodila se usprkos prezervativu.

Kako je riječ o mojoj majci, može se reći kako je i moje rođenje omogućeno nedovoljno kvalitetnim radom jednoga zagrebačkog pogona za izradu tih delikatnih gumenih proizvoda.

Ali možda je presudna bila i jedna druga okolnost.

Nezavisna Država Hrvatska bila je, po mnogo čemu, navjestiteljica ideja, ideala i političkih praksi države koja će, na užem teritoriju, nastati pola stoljeća kasnije. I kao što je u Tuđmanovoj Hrvatskoj prokreacijska politika, ili politika prirodnog razmnožavanja Hrvata, bila od prvoga dana jedan od glavnih čimbenika narodnoga entuzijazma, ali i crkvene penetracije u intimu sekularnog društva, u NDH je, slijedom Hitlerova nauka i tada već višegodišnje nacističke prokreacijske strategije, pitanje razmnožavanja bilo iznimno važno i prisutno.

Uostalom, zato se abortus kažnjavao smrću – što su s uvjerenjem podržavali i crkveni oci kojima je i tada, kao i danas, život nerođenih bio važniji i nekako više svet od života rođenih – i zato su prezervativi bili deficitarna roba, pa bi se razgrabili čim bi nova pošiljka došla u gradske ljekarne.

Stvorena je tako i mitologija svakodnevice, širile su se glasine, tračevi i dezinformacije – što se, opet, kažnjavalo deportacijama u Jasenovac – a jedna od najzanimljivijih, pomalo šaljivih pomalo prijetećih glasina, bila je da pojedini svećenici, u dogovoru s ljekarnicima, ili čak po nalogu vlasti, vrlo tankim iglicama buše prezervative.

Pričalo se to po Sarajevu već u jesen 1941. Vjerojatno se radilo o izmišljotini, o vicu ili kavanskoj priči, za koju se ne zna kada je i kako pokrenuta, ali je nadograđivana i nadopisivana kroz bezbroj prenošenja, da bi na kraju već zazvučala autentično. Čak pretjerano autentično. Toliko autentično da nikako nije mogla biti istinita. Ukoliko bi netko u njoj i našao zrnce istine, nedostojno bi bilo i to zrnce prihvatiti pa povjerovati.

Tako je mislio i moj djed Franjo Rejc, dok je preko veze kupovao prezervative u ljekarni na glavnoj gradskoj ulici, koja tih dana, u jesen 1941, još nije ponijela ime poglavnika Ante

Pavelića, budući da su se hrvatske vođe u Zagrebu još uvijek premišljale treba li glavna gradska ulica u svakome većem hrvatskom gradu ponijeti ime po poglavniku Paveliću ili po Führeru Adolfu Hitleru. Franjo je prezirao obojicu, ali svejedno nije vjerovao da u gluha doba noći pobožni svećenici zalaze po apotekama i buše prezervative da bi se djeca rađala. I kao što se grešniku provlačiti kroz ušice igle u Kraljevstvo Nebesko, tako je u zla i teška bezbožnička doba katoliku ili muslimanu, vjernome Hrvat, da se provlači kroz najmanju rupicu na kurtonu, kako bi došao na ovaj svijet, u ovu dolinu suza.

Devet mjeseci kasnije, 10. svibnja 1942. rodilo se u koševskoj bolnici djeteta od jedva dvije kile.

Možda je mom Nonetu spao prezervativ, možda je eksplodirao u odsudnom trenutku, ali on se nikako nije mogao sjetiti da mu se to devet mjeseci ranije stvarno i dogodilo. Možda je zaboravio, premda muškarci rijetko zaboravljaju takve događaje, pogotovo kada ne žele dijete.

Iz moje perspektive, na samom zalasku štablerovske loze i sjećanja na nju, u misterij mog rođenja su, pored nekih drugih, slučajnih, tajnovitih, baksuznih okolnosti, upisane i ove dvije:

– slaba kvaliteta zagrebačkih prezervativa

– katolički pastir koji je žudio da se jaganjci sljedećega proljeća narode što više.

Moja Nona nije voljela pričati o svemu tome, ni nakon što je vrijeme prošlo, pa je za sve rođene i nerođene odavno bilo svejedno. Hvatao ju je bijes, govorila je da je sve to obično sranje, i da samo stari šajseri, Franjini kartaški drugovi, o tome razgovaraju.

U većini drugih stvari, u životnim, političkim i duhovnim stavovima, bila je liberalna. Bila je i puno slobodnija od standarda koji će vladati u društvima u kojima će, četvrt stoljeća kasnije, živjeti njezini potomci. Ali oko seksa i svega onog što je slijedilo poslije seksa, bila je tvrda i zatvorena, kao kakva opatica ili kao netko tko nosi veliku tajnu i nesreću.

Obično se misli da je sva njezina životna nesreća vezana uz Mladena i uz njegovu smrt.

Svoje najmlađe dijete, onu sitnu djevojčicu od 10. svibnja 1942, nikada, ali baš nikada, nije do kraja prihvatila i zavoljela. Okolnosti tog odbijanja su, možda, nagonске, životinjske prirode.

Poput vučice, njezino je rođenje nesvjesno povezivala sa smrću najstarijega vučića. Nikad joj nije oprostila. Nije mogla djevojčici oprostiti to što se rodila, jer da je oprostila, izludila bi je, razrezala bi je na stotinu komada, nemirna savjest zbog Mladenove smrti.

Ona je za tu smrt bila kriva.

Djevojčica ju je svojim životom na to podsjećala.

Sve što će se događati od jeseni 1943. do proljeća 1986, od dana Mladenove smrti do dana kada će umrijeti Mladenova majka, a moja Nona, bilo je određeno tom nemirnom savješću, krivnjom koja je za mene dublja i strašnija od svake druge hrvatske i unutarnje ljudske krivnje. Nije ona ubila Mladena, ali je učinila nešto što je, po besmrtnome uvjerenju njezina srca, koje se prenosi s naraštaja na naraštaj – jedne doživotno ranjava, druge privodi vlastitoj savjesti – ravno ubojstvu ili možda veće od toga: umiješala se, majčinski, u njegovu sudbinu i tako ga predala ubojicama. Mladen bi bio živ da ona nije odlučivala u njegovo ime.

Od seksa do rođenja i smrti u Olginom je slučaju stajala jasna i neprekinuta crta.

Da nije bilo te mutne dobojske noći, ili dana, da ju Franjo Rejc nije, kao šesnaestogodišnjakinju, zaskočio i osjemenio, da Karlo Stubler nije, istina nevoljko, blagoslovio njihov brak, da se, nekoliko mjeseci kasnije, Mladen nije rodio, ne bi bilo ni njegove pogibije, ni njezine krivnje.

Tako je to, možda, njoj ili njezinim demonima izgledalo.

Ali u nekim vrlo intimnim, postštublerovskim razgovorima i naklapanjima, u bolesničkom bujanju očaja, pred kraj života posljednjega Olgina djeteta, priča o Mladenu je dopričana još jednom pričom, koja se s prethodnom splela i uplela u nešto što je zamršenije i teže od svake pisane ili izgovorene pripovijesti, stvarne ili izmišljene, ali što se često zatekne u čovjekovu životu, pogotovo nakon što o njemu govorimo i mislimo iz grobnih perspektiva.

Pred crkveno vjenčanje – drugoga i drukčijeg nije u to vrijeme moglo biti – Olga Stubler morala se ispovjediti.

Dogodilo se to u Doboju ili u Usori. Ne znamo u kojoj crkvi, ni kako se zvao ispovjednik. Ali ona je taj čin povjeravanja pred Bogom, ili pred njegovim izaslanikom, vrlo teško podnijela, teže nego abortus. Plakala je dugo, tog dana i sljedećih dana, opet. Ne zna se je li kome govorila zašto plače. Ako je kome što i rekla, nije prenio dalje. Ali tada se, u Doboju ili u Usori, u ispovjedaonici neke male i zapuštene, svakojakim praznovjericama naseljene bosanske crkve, rasuo Olgin duhovni svijet.

Do tada, u dubrovačkom djetinjstvu, ona je bila vrlo religiozna. Kao što to zna biti u djece sa snažnom, bujnom imaginacijom, koja su u stanju zamisliti sve, pa i dragoga Boga, drukčijeg nego što jest na satovima vjeronauka, ona je imala vrlo bogat i maštovit unutrašnji svijet, ispunjen anđelima, svecima i svetim pripovijestima. Od oca to nije primila, ni od majke – Johanna Stubler bila je siromašne mašte i nenametljivog autoriteta – stariji brat Rudi ju je, možda, nečem podučio, on će do kraja života ostati vjernik, ali bit će, ipak, da je sve to bila njezina imaginacija, njezin privatni Bog, i oko njega vrlo živopisna Nebesa, bogata svetom florom i faunom, poput prašuma Amazonije, puna zbivanja, poput rusko-francuskih ratišta u Tolstojevom romanu.

O tome što joj je rekao ispovjednik i koliko je teškim predstavio grijeh koje mu je povjerila, ne znamo ništa. Ali ako se već bavimo detektivskim istragama po vlastitim i porodičnim sjećanjima, dok pokušavamo utvrditi što se doista događalo, što je kome bilo na duši i što je, osim povijesti, života u tuđini i nesolidnih ljubavi, dovelo do nestanka Stublera, tada pokušajmo pretpostaviti što je početkom dvadesetih neki bosanski svećenik, franjevački redovnik ili dijecezanski pastir nadbiskupa Stadlera, mogao reći jednoj šesnaestogodišnjoj djevojci, govorom Dubrovkinji, koja mu se došla ispovjediti pred podjelu sakramenta vjenčanja.

Nismo sasvim sigurni je li Olga tad bila trudna. Ali malo je vjerojatno da nije.

Ona ni u starosti nije bila lažljive prirode, niti bi si svakodnevicu olakšavala sitnim zaobilaženjem istine. Nikada mi moja Nona nije lagala i ljutila bi se, više nego što je očekivano, kad god bih, kao sasvim mali dječak, nešto malo – slagao. Zgranula bi se nad tim kao da joj laže odrastao čovjek. Ništa je u životu nije navelo da se spašava lažima, pa nije htjela ni da ja to činim. (Time mi je učinila lošu uslugu. Lažem, i to mi mučninu stvori, pa onda samoga sebe moram uvjeravati i uvjeriti da je istina ono što sam slagao.)

Ispovjedniku nije prešutjela povod za udaju.

Trbuh koji je, još uvijek nevidljivo, rastao. I onaj silni, golemi, neshvatljivi grijeh koji je tome morao prethoditi. Ne bi mu to prešutjela iz dva razloga: nije voljela lagati i vjerovala je u Boga. Ta vjera nije bila zasnovana na strahu, nego na savezu s Bogom. Da se Boga bojala, zauvijek bi ostala vjernica. Savez je raskinula kad je Bog u kojega je vjerovala dopustio Mladenovu smrt.

Što je početkom dvadesetih godina ispovjednik u dubokoj Bosni, koja je još živjela svoju

orijentalnu sudbinu, govorio trudnim djevojkama koje bi se došle ispovjediti?

Bilo je to, nakon 1878, odlaska Osmanlija i uspostave zapadne vlasti, doba slobodne ljubavi. S Austrijom došle su zabave s okretnim igrama, električno svjetlo, oficirski balovi, pošta, željeznica i telegraf, i sve se, najednom, tako zavrtilo kao cirkuski vrtuljak, a život, koji se odvijao iza avlijskih zidova i u kućama, najednom je postao javan – naravno samo za kršćanske kćeri i sinove – jer ne samo da nova vlast nije imala protiv toga ništa, nego je novo ćudoređe i propisivalo neku vrstu društvenosti i otvorenosti, pri kojoj je bilo mnogo lakše bludno sagriješiti nego ranije.

U ono vrijeme nije bilo statistike, pogotovo ne oko takvih stvari, ali listajući stare novine, čitajući romane i pripovijetke tadašnjih pisaca, a ponajprije – slušajući porodične priče, učini nam se kako su u svakoj bosanskoj kasabi i u svakoj kršćanskoj porodici živjele, uglavnom tragične legende, sjećanja i pripovijesti o mladim curama, još djevojčicama, koje su se zaigrale, ostale trudne i to bi plaćale životom. Ili bi rodile nezakonito dijete, i poput starozavjetnih djevojčura bivale istjerane iz obitelji i iz društvene zajednice, ili bi se spašavale skaćući s visoke stijene, ispijajući esenciju, utapajući se u rijeci, ili bi im se posrećilo – ako je i to sreća – da se udajom spašavaju od sramote.

Šta im je u tom slučaju govorio ispovjednik?

Vjerojatno nije bio milosrdan poput budućega muža.

Bio je to trenutak u kojem je nepoznati bosanski svećenik, čiji bismo identitet u određenoj mjeri mogli i pretpostaviti, kada bismo imali vremena i načina da obiđemo Doboj i Usoru i u crkvenim knjigama provjerimo koji su duhovnici na tim župama služili i ispovijedali tokom 1921. i 1922, usmjerio život i sudbinu Olge Stubler, buduće Rejc.

Na mjestu pastoralnoga, bićima i događajima, duhovima napućenog unutrašnjeg svijeta našli su se, najednom, pusti i sivi, ledeni crkveni zidovi. Njezin se Bog najednom kristijanizirao, pokatoličio i uprosječio, postao nalik Bogu iz vjere i vizije samoga svećenika i njegova malenog stada, ali i tolikih drugih bosanskih svećenika i svih njihovih malenih stada. Bog kada postane običan i opći možda se crkvenim institucijama čini najmoćniji i najutjecajniji, ali takav je Bog umoran, iznemogao i prazan, starac kojeg samo što nije nestalo.

Ali vjernica će, formalna, tradicionalna, ostati sve do Mladenove smrti.

To što Nona nije podnosila razgovore o seksu i što je u tome bila toliko zatvorena i opora da je njezino posljednje živo dijete u časovima sveuništavajuće rezignacije kazalo da se majci seks gadio, moralo je biti u suprotnosti s činjenicom da je, kao šesnaestogodišnjakinja, legla s osam godina starijim željezničarom.

Željezničari su bili dobro plaćena gospoda, i mora da joj je Franjo i s te strane imponirao. A bio je uspravan, vitak mladić, skladne građe i vrlo lijepog lica, pametan i ljubazan. U Doboju nije moglo biti puno tako lijepih i školovanih željezničara, a ona, po prirodi gospodstvena, pa još i Dubrovkinja, nesvršena učenica talijanske gimnazije, iz njemačke porodice, nekako je i morala tražiti upravo takvoga.

No, gdje li je, Bože, i kako, s njime tako brzo i lako legla?

Olga je bila najmlađe Karlovo dijete, nakon sina i dvije kćeri. Po svemu, očekivao je da mu se rodi još jedan sin, ali, eto, bila je treća kći. Najpametnija, najdarovitija, najživljega duha i tijela.

Bio je ponosan na nju, više nego na druge dvije kćeri. Sin Rudi bio je odlikaš i lumen, ali u fizičkom smislu bio je mimoza. Nježniji i od sestara. A Olga je bila čvrsta i jaka, okretna kao

balerina. Da se rodila u Berlinu ili Parizu, bila bi buduća sufražetkinja. U Dubrovniku, počela se baviti plivanjem. U ta vremena, u vrijeme Prvoga svjetskog rata, još nije bio običaj da se ženska djeca bave sportom. Ali ona je plivala, a otac je bio ponosan.

Kao četrnaestogodišnja djevojčica, ljeta 1919, posljednjeg pred protjerivanje Karla Stublera iz Dubrovnika, Olga je bila treća u utrci u Gruškoj luci, za što je dobila medalju. Otac je bio izvan sebe od sreće. Pričat će otata o tom velikom danu sve do kraja života, i kada više ništa ne bude onako kako je trebalo biti ljeta 1919.

Trkala se tada s dječacima starijim od sebe, kao jedina plivačica među plivačima.

Bilo je to i Dubrovčanima malo zazorno, ali Stubler je i u Dubrovniku bio Švabo, vrijedili su za njega neki drugi običaji.

U trenucima bijesa, optužujući majku za vlastite propuštene životne prilike, njena će kći reći da je majka – po svoj prilici – bila sklona ženama, a da tu sklonost nikada nije smjela priznati, niti je ostvariti. Zato je s gađenjem odbijala pričati o seksu, a utrka iz gruške luke više je lijepa filmska slika ili epizoda u romanu, nego što bi bila argument, ali takvim se pričama često i u stvarnome životu dokazuje nešto što se ne može dokazati ili provjeriti.

A onaj učitelj u Usori, s kojim je prevarila Franju?

On je, možda, samo poslužio da samoj sebi dokaže da joj se seks s muškarcima – gadi.

Je li sve baš tako bilo? Ne znam. Moj posao je detektivski, odvija se u prošlosti i u sjećanjima, i ničega u njemu stvarnog nema osim Stublera. A ni oni nisu stvarni i sve je teže dokazati da su ikada bili stvarni. U rodu smo s fantomima i s duhovima.

Mislila je, njena kći, da će me šokirati i potresti konstatacijom da je moja Nona bila neostvorena lezbijka. Da će i meni biti teško i mučno, kao što je njoj, Olginjoj kćeri a mojoj majci, pa da tako neće biti sama u svojoj bolesti i u dokončavanju svojih odnosa s tatom i mamom, koji, znao sam to oduvijek, nisu baš bili dobri.

Slušam je, tako, moju majku, pa mi na um pada da čovjeku pod kraj života, u starosti ili u bolesti, dođe da dovršava nedovršene ili nezapočete svađe sa svojim odavno mrtvim roditeljima. Tako se, valjda, polako prelazi s jedne na drugu stranu.

A možda se radi i o osveti: ona zna da je Nona u mom životu puno važnija od nje. Njezina me uspomena oblikuje, jer od onoga čemu sam rod, ili što jesam, po jeziku ili kulturi, najsigurnija i najčvršća tačka – osnovica osobnog identiteta, moj dom, rod i zavičaj – ipak je to što sam njezin unuk. Sve drugo podložno je promjenama i vrlo nesigurno.

Možda mi se to majka sveti govoreći da je Nona lezbijka?

Može biti, ali i to je samo nadopisivanje. Ili nadoživljavanje. Nizanje uspomena, živih i umišljenih, imaginarnih, lažnih, fantomskih uspomena, kojima čovjek ispunjava praznine, kojih je sve više i koje će nas sve jednom progutati. Smrt je crna rupa u svemiru.

Meni je, na kraju, tako draga i ta moja nova lezbijska Nona. Osim što je čista u svojoj nesreći i patnji, ona je, u priči ili u stvarnosti, potvrda moje savršene samoće, kamen kojim je zazidan još jedan prozor koji je gledao u tu široku i sveprožimajuću tuđinu.

I utješna je misao o njezinom lezbijstvu, pred pričom o Mladenu i njegovoj smrti. Možda je samo to i čini nevjerodostojnom. Nema utjehe.

Nijemci u Sarajevu

U naselju baraka, koje je započinjalo ispred razrušenog Tempła – novoga sefardskog hrama, i širilo se blatnom ledinom, zaklonjenom s dvije strane nizovima zgrada u ulici Jugoslavenske narodne armije i na Obali Vojvode Stepe, pa se prostiralo sve do iza Prve gimnazije, živjeli su Nijemci iz Vojvodine i Slavonije, protjerani prilikom čišćenja tih pokrajina od sluga okupatora, a potom i od sveg etnički nepoćudnog stanovništva. Nakon što su ih odmah po završetku rata partizani sve sakupili u deportacijskim kampovima, koji su, barem po uvjetima života, hladnoći, gladi i epidemijama zaraznih bolesti, sličili nacističkim koncentracijskim logorima, bezuspješno su ih pokušali transportirati u Njemačku. Sravnjena sa zemljom i okupirana od savezničkih armija, Njemačka se nije mogla brinuti ni za vlastite građane koji su ostali bez krova nad glavom, pa su stočni vlakovi puni ljudi vraćeni s granice ili ne bi ni krenuli prema tom kobnom Vaterlandu, koji je narodu folksdojčera trebao zamijeniti izgubljeni Heimat. I jedno i drugo bila je domovina, a razlike u značenju tih riječi bit će naknadno naglašene sudbinama milijuna prognanih ljudi.

Da ne bi morali ponovo formirati logore, a vjerojatno su i sami bili svjesni neugodnih asocijacija i kobnih sličnosti s nacističkim logorima, bivši partizani su tada prerasporedili folksdojčerske obitelji širom Jugoslavije, po barakama i napuštenim izbjegličkim naseljima, gdje će čekati da konačno budu prognani. Godinama će to trajati, dok se Njemačka obnovi i izgradi, a oni će umirati od bijede, očaja i starosti, otplaćujući svoje i tuđe dugove, sve dok se napokon ne nasele u zemlju gdje će, doživotno, biti stranci, e da bi njihova djeca bila Nijemci, koji će na ime kolektivne odgovornosti žrtvovati porodična sjećanja.

U vrijeme kada započinje ova priča, u kasno ljeto 1946, ti ljudi su u stočnim vagonima dopremljeni na staru željezničku stanicu na Marijin dvoru, odakle su, pod vojnom pratnjom, sprovedeni do samog centra grada, do jevrejskoga Tempła i napuštenih baraka, o čijim prethodnim namjenama ne znamo ništa.

Već sutradan, predsjednik Mjesnog odbora penjao se na najviši, peti kat (lift odavno nije radio) zgrade u Ulici JNA, odmah pokraj Tempła. Pozvonio je uz pločicu s imenom Franje Rejca i tražio *drugaricu* Olgu.

– Ja sam – rekla mu je.

– Mogu li da uđem?

I ušao je, ali ona se nije uznemirila. To je, možda, čudno: nikada se ne bismo stigli uplašiti kada bi nam, tokom naše štublerovske povijesti, predstavnici vlasti banuli na vrata. Bit će da smo bili spore pameti, jer bi nas kasnije hvatao strah, pa bismo se pogledima pitali što je taj od nas htio, osim onoga što je rekao da hoće. Jer uvijek oni hoće više od onoga što kažu da hoće, a građanin bi trebao biti toliko lucidan da shvati što je to što je predstavnik vlasti htio.

Predsjednik Mjesnog odbora znao je da Olga govori njemački, štoviše, znao je i to da ona njemački jako dobro govori, toliko dobro da bi u nekoj drugoj situaciji to već moglo biti sumnjivo, pa joj je ponudio da bude kvartovski povjerenik za podjelu tačkica i kartica za racionalizirano snabdijevanje. Zauzvrat neće dobivati plaću, nego će njezina porodica biti prebačena u viši opskrbni razred i primat će bolje američke konzerve, više brašna, ulja, sapuna,

mlijeka u prahu.

Tako je moja Nona dobila prvi posao u životu – do tada je radila samo kao majka i domaćica – i postala je glavna, ako ne i jedina veza između svijeta folksdojčerskih baraka i grada u kojem su se barake nalazile. Osim što su živjeli u smrtnome strahu od svakoga tko bi im se približio, ili tko bi slučajno ili kakvim poslom zašao u njihovo skriveno naselje, ti ljudi su izbjegavali baš svaki, pa i najnedužniji kontakt s građanima. Nisu prihvaćali ni nečiju usputnu ili slučajnu ljubaznost.

Kao da su izbjegavali i samu mogućnost da nogom pogaze sarajevski asfalt, ili da na neki drugi način upišu svoje živote i sudbine u kronike grada. O njihovom boravku u Sarajevu ne postoje novinska svjedočanstva, povijesni dokumenti ili tekst, historiografski ili književni. Sedamdesetak godina kasnije, nema potvrde ni dokaza da je postojalo naselje njemačkih baraka. Tih ljudi nikada nije bilo.

U isto vrijeme kad i ovi nevoljnici, u Sarajevo su počeli da stižu njemački stručnjaci s porodicama. Dolazili su iz istočnih i zapadnih dijelova Njemačke, iz razrušenih i opustošenih industrijskih gradova, kao prvi poslijeratni europski gastarbajteri. Inženjeri, mehaničari, električari, građevinari, projektanti, ljudi s fakultetima ili vrhunski majstori svoga zanata, stigli su da u Sarajevu rade i zarade, da prežive dok im se zemlja ne obnovi i ne podigne, pa će za njihovim znanjima i u Njemačkoj biti potrebe.

Smještali su ih, kako bi dolazili u Hotel Poštu, u Kulovića ulici. Živjeli su tamo, hranili se i bilo im je dobro. Nakon ratnih strahota i života pod savezničkim bombama, nakon dvanaest godina Hitlerove vladavine, tokom koje svatko za sebe zna koliko se napatilo, ali i čime je i kako opteretio vlastitu savjest, tim je Nijemcima dolazak u Jugoslaviju i u Sarajevo morao biti nekakvo rasterećenje duše i tijela. Muškarci – a uglavnom su oni radili, a žene su čuvale djecu – brzo su se prilagodili lokalnim radnim navikama, srodili se s radnicima i malo-pomalo učili jezik. Od svih Nijemaca u Sarajevu, a grad ih se od 1878. nagledao raznih i svakakvih, ovi su bili nekako najotvoreniji i najdruželjubiviji. Silno bi se radovali svakome tko zna njemački, pa je naš stan u Ulici Jugoslavenske narodne armije, nekadašnjoj Tašlihanskoj, često bio pun Nijemaca. Olga i Franjo su se, bez ikakvog zazora, družili s njima i međusobno se posjećivali – godinama kasnije, Franjo će kao penzioner honorarno voditi knjigovodstvo u Hotel Pošti, tada Nijemaca odavno neće biti – ne osjećajući nikakvo opterećenje frustracijama ratnih godina. Ne bi im na um palo da je netko od tih ljudi, možda, ubijao po Ukrajini i Bjelorusiji, ili da je neki od tih finih inženjera konstruirao plinske komore u Auschwitzu. Da su ikad posumnjali, samo bi otežali vlastitu muku i tugu, jer je i Mladen poginuo u njemačkoj uniformi.

Između Hotela Pošta i Templja nema ni sto koraka. Između ovih Nijemaca i onih Nijemaca nije bilo zida, niti ikakve vidljive prepreke. Malo je vjerojatno da su vlasti vodile računa o tome da prognani banatski Švabe iz naselja baraka ne komuniciraju s njemačkim inženjerima i majstorima iz Hotela Pošta. Nisu to ni morali činiti, jer su u tom trenutku sreća i nesreća bile tako jasno među ljudima podijeljene da nije bilo načina da se izmiješaju. I premda su bili zajedničkog jezika i pripadali su istome narodu, bili su međusobno udaljeniji nego što su ikada mogli biti udaljeni od Jevreja, Srba ili Hrvata.

No, postojala je u Sarajevu i treća skupina Nijemaca, onih domaćih, koji se za vrijeme rata nisu kompromitirali i koji su nakon 1945. normalno nastavili živjeti. Za razliku od Karla Stublera, koji je živio na Ilidži, na samome rubu grada ili već na selu, kojeg su namjerili poslati u deportacijski logor, pa su ga spašavali Aleksa Božić i Srbi iz Kasindolske, Nijemce i Austijance koji su živjeli po stambenim zgradama u centru grada nitko nije dirao. Naravno, za svakoga se dobro znalo što je radio i gdje je bio od aprila 1941. do aprila 1945, i nikome se ništa nije

praštalo. Ali ako netko nije bio kriv, onda je nastavljao živjeti kao sav drugi svijet. I opet se 1946. i sljedećih godina moglo čuti kako ljudi na glavnoj, Titovoj ulici, i po gradskim kafanama razgovaraju njemački. Bio je to njihov jezik, i govorili bi glasno, kao što, u pravilu, govore Sarajlije, tako da se putniku i strancu može učiniti da su svi u tom gradu malo nagluhi.

Ti ljudi su, kao i Olga i Franjo, razgovarali i družili se sa stručnjacima iz Hotela Pošta, dok su oni nevoljnici iz baraka bježali i od njih, kao što su bježali i od svakog drugog Sarajlije koji bi im se slučajno prikučio ili bi po nekom poslu zašao u njihovo skriveno naselje.

U rano proljeće 1947. pojavili su se ispred Hotela Pošta, s torbama i kartonskim koferima, gospodin i gospođa Püframent. On je bio visok i plav, gospodin Heinrich, jedan od onih idealnih Nijemaca, koji će petnaestak godina kasnije u svojim opel olimpijama krenuti prema Jadranu, a ona – ime smo joj u međuvremenu zaboravili – zgodna, čusta Švabica, zdravo seljački rumena, pokušavala je dovesti u red dvoje djece, barem dok se ne prijave na recepciji i ne usele se, a poslije neka divljaju...

Mašinski inženjer Heinrich Klaus Püframent dobio je posao u željezničkoj radionici. Trebao je nadgledati popravak parnih lokomotiva i manevarki, ne bi li se nekako doveo u red željeznički vozni park koji je u ratnim godinama bio posve zapušten i opustošen diverzijama partizanskih ilegalaca, mašinovođa, majstora u radionici i skretničara. Oni, većinom, nisu bili razotkriveni, partijska mreža na željeznici nije razbijena ni u onih nekoliko strašnih tjedana Luburićeva terora, nego su i sad tu radili, pa je, između ostaloga, posao inženjera Püframenta bio da nauči majstore da za narodno dobro poprave mašine koje su, također za narodno dobro, u vrijeme rata pokvarili.

Ljudi su njemačkoga inženjera dobro prihvatili, posao je krenuo, a s poslom i društveni život. Inženjer je tako upoznao i Franju Rejca – tada već konstruktora reda vožnje, visokoga činovnika u vrlo urednom i ispeglanom odijelu, kakva se u ta rana akcijaška vremena baš i nisu često viđala – Franjo je govorio *hochdeutsch*, bez ikakvoga stranog naglaska, što je inženjera, već naviknutog na iskvarenu sarajevsku varijantu bečkoga govora, bilo iznenadilo, pa je pomislio da je gospodin Rejc Nijemac.

– Ne, nisam Nijemac, nego sam Slovenac. Nijemac mi je punac.

Püframent se iznenadio kako se to, zahvaljujući puncu, progovori jezikom Thomasa Manna, ali nije postavljao nikakva pitanja. Ipak je on u ovoj zemlji bio gost s vrlo nezgodnom, okupatorskom, reputacijom. Ali Franji ništa nije vjerovao. Kasnije će, kroz smijeh, priznati kako je mislio da je *kamarad* Rejc sovjetski čovjek, zadužen da drži pod kontrolom tu jugoslavensku suradnju s njemačkim stručnjacima.

Uskoro su Piframentovi počeli svakoga petka dolaziti kod nas na sijelo. Piframentovica bi s Nonom u kuhinji nadgledala pripremu sirotinjske gozbe, pa bi međusobno, dok su se u pećnici pekli krumpiri u kori, razmjenjivale recepte za pašticađu, čokoladnu tortu i zečtinu ala vild, ne nadajući se, vjerojatno, da će ih ikada iskoristiti ili da će ikada doći vrijeme kada će se opet jesti kao što se jednom davno jelo. Nona se sjećala vremena od prije rata, a Piframentovica se uopće nije željela sjećati. Ili nije htjela govoriti o tome kojeg se vremena sjeća.

Za to je vrijeme, u dnevnoj sobi, Franjo raspravljao s inženjerom o svjetskoj politici i o budućnosti željeznice. Poslije bi, svaki svojoj ženi, hvalili pamet i kulturu onoga drugog, a da nikada jedan drugoga ne priupitaju što su radili u ratu. Piframentovi su znali da su Olga i Franjo u ratu izgubili sina, ali nisu se usudili pitati kako je Mladen umro, na kojoj strani i u kakvoj uniformi? A oni Piframentove nisu pitali što su oni u to vrijeme radili, kako su živjeli i gdje su bili.

Za to vrijeme, djeca su divljala po kući.

Djevojčica se zvala Wiebke, i bila je vršnjakinja njihove kćeri. Uwe, mlađi brat, bio je živo – govorilo se *zločesto* – dijete, i samo je gledao gdje će se popeti, kako će što razbiti i kako će se na koncu strmoglaviti u sigurnu smrt.

Djevojčice bi trčale za njim, vikale: ne, Uwe! ne Uwe!, onako kako su čule od Pifragmentovice, ali on ih nije čuo, kao što ni majku ne bi čuo, nego se nastavljao penjati, verati, puzati uza zid, otporan na silu gravitacije, a njih dvije, starmale, kažnjavale su ga dlanom po turu, ali Uwe je bio otporan i na udarce, mogle su ga tući koliko su htjele, on im je samo migoljio iz ruku i nastavljao dalje. Penjao se, verao, puzao uza zid i trčkarao po stropu – nemoj, Uwe, past ćeš na glavu! – ali ni oca nije čuo.

I tako bi svakog petka Uwe divljao po našem stanu, i nikome to nije smetalo. Djevojčica se radovala, jer bi tad živnuo ovaj sumorni dom, i na nekoliko sati više nitko ne bi mislio o onome što se nepovratno dogodilo, niti bi itko ikoga optuživao, i svi su bili dragi i voljeni.

Da nije bio živ dječak, neosjetljiv na bol, nego da je bio metafora, Uwe Püfragment bio bi jedna njemačka metafora. Ali stvarni ljudi, čak ni sasvim mali dječaci, nikako ne mogu biti metafore.

Subotom ujutro dijelile su se tačkice za snabdijevanje: jednom mjesečno, svake druge sedmice, a nekad i svake subote. To je zavisilo od neutvrdivih, konspirativnih ritmova i birokratskih pravila, o kojima se mi nismo smjeli raspitivati.

Olga Stubler, ustvari drugarica Rejc, povela bi djevojčicu. Od četvrtog kata na kojem su stanovali, a zapravo petoga, jer se prvi, ne zna se zašto, nazivao *visoko prizemlje*, bilo je više stepenica nego što je bilo koraka od ulaza u zgradu do prve barake.

Čim bi ugledali njih dvije, počeli bi se sklanjati u svoje izbe, sakrivati se i praviti se nevidljivima. Ponašali su se, ti Švabe, kao urođenici iz neke čudne, neistražene afričke zemlje. Samo što su bili bijeli.

Uzalud je Olga sa sobom vodila djevojčicu, misleći da se tad neće plašiti i da bi im se preko nje mogla približiti. Nikada se to neće dogoditi.

U naselju je bilo vrlo malo odraslih muškaraca. Nekoliko staraca, šepavi mladić i još jedan bez ruke, te dvojica na kojima se nije primjećivalo da im nešto fali.

Žene su, sve redom, bile u narodnim nošnjama. U širokim, cigovanim suknjama, s tamnim bluzama i maramama izgledale su savršeno neprikladno. Kao književni likovi koji su se, greškom slovoslagara i štampara, našli u pogrešnoj priči, i sad ne mogu nikako iz nje da izađu.

Djevojčice su bile u istim takvim, minijaturnim suknjama, u tamnim bluzama i s maramama.

Muškarci su govorili naš jezik, ali žene nisu. Ili su se pravile da ga ne razumiju, ili ga stvarno nisu znale. To je bilo neobično, jer su starci govorili srpskohrvatski kao da nisu stranci. Razvlačili su riječi, kao svi Vojvođani, i njihov je govor zvučao posve domaće i vrlo dobrodušno. Bilo nam je nevjerovatno da Nijemci govore upravo tako. Ako već znaju naš jezik, mislili smo, trebali bi ga govoriti nekako ružnije i grublje. Trebali bi govoriti, recimo, kao da su s Romanije ili iz Kalesije, a ne ovako. Skoro da čovjek posumnja da to, možda, i nisu Nijemci, nego je netko napravio neku gadnu grešku kad ih je istjerao iz njihovih kuća koje više nisu bile njihove, nego su bile naše, oslobođene.

U rujnu 1949, u to gladno doba kada je zbog Titovog revizionizma država bila izolirana od zemalja narodne demokracije, a na Zapadu je bila slabo prihvaćena zbog puta u socijalizam i odnosa prema neprijateljima revolucije, s Franjinom i Olginom kćeri u isti su razred krenula

djeca prognanih Nijemaca.

Mihajlo, koji će, ako preživi, postati Michael, bio je vrlo agresivan. Čim bi ga krivo pogledali, on je započinjao tuču. Bez imalo one dječje lukavosti, lišen potrebe da se ikome svidi, prljav i sav u modricama, Mihajlo se životinjski borio za život. Od svih očaja, u ovoj dugoj štublerovskoj priči, Mihajlov je očaj najveći. Prezime mu ne pamtimo.

Laura i Maria su, kao i njihove majke, nosile cigovane suknje, ali su skinule marame s glava. To je bio jedini znak da su krenule u školu.

Laura ni sa kim nije razgovarala, i stalno je plakala. Na velikom i malom odmoru, kada bi se druga djeca sjurila u dvorište, Laura je ostajala u razredu da plače. U početku je plakala zbog neke svoje tuge i nevolje, a poslije je plakala iz navike, jer nije znala što bi drugo radila. Plakala je iz istih razloga zbog kojih se Mihajlo tukao. Ali ona je bila pomirena da je više neće biti. Ako je preživjela, Laura je danas sedamdesetogodišnja njemačka umirovljenica. Ako je imala sreće, više se ničega ne sjeća.

Maria je od njih troje bila najčvršća. Kad bi joj se neka djevojčica zamjerila, ona bi ju krvnički potegla za kikicu ili pletenicu. Bila je glasna i autoritativna, upadala je učiteljici u riječ, nestrpljivo se javljala kada bi znala odgovor na neko teško pitanje iz matematike i srpskohrvatskog. Da se nije znalo čija je i odakle je, i da nije bila Maria, s naglaskom na drugom a, nego da je bila Marija, vidjeli bismo u njoj tipičan sarajevski curetak, bistar i probitačan, koji će uskoro postati komandir čete na omladinskoj radnoj akciji Autoput '59, pa omladinska funkcionerka i članica Saveza komunista Jugoslavije, vrijedna i aktivna u radnom kolektivu...

Ali i Maria je bila predviđena za progonstvo.

Učiteljice su se prema malim Švabama odnosile kao prema svim drugim đacima. Strogo i pravedno, u skladu s oskudnim vremenima i proklamacijama proleterskoga internacionalizma, vodeći računa o još uvijek starinskim pedagoškim pravilima, kada su se dobri đaci javno istaknuli, a loši, također javno, sramotili. Ali nisu znale što bi s Laurinim plaćem, koji se nikako nije uklapao u atmosferu sveopćega optimizma, a još bi im nekako i nalijegao na njihove odrasle savjesti.

Učiteljica bi prišla i pomilovala Lauru po glavi. I svi bismo onda vidjeli kako se Lauri tresu ramena. Učiteljica bi naglo povukla dlan, kao da je jagodicama prstiju dodirnula vreli štednjak. Nekoliko dana kasnije, zaboravljala je, pa bi opet pomilovala Lauru. I sve bi se ponovilo...

U proljeće 1952, Mihajlo, Maria i Laura nisu više došli u školu. Učiteljica je prije prvoga sata rekla da su se – odselili. Kamo, pitao je netko. U Njemačku, mirno je odgovorila. I to je bilo, zapravo, sve što će u sljedećih šezdeset godina biti rečeno. Nitko nije ni primijetio da je nestalo žena u cigovanim suknjama, koje nisu govorile naš jezik, i njihovih očeva i djedova, koji su razvlačili riječi, dobrodušno po vojvođanski.

Odjednom više nije bilo ni baraka, obnova i izgradnja bile su u punom jeku, iznikle su kuće na mjestu gdje je bila blatnjava ledina, a uskoro će biti obnovljen i Templ. Njega će sarajevski Jevreji darovati svome gradu, i tu će biti najakustičnija koncertna dvorana u Bosni i Hercegovini. Da ne bi zvrlijala prazna kad nema koncerata, u njoj su se, tokom sedamdesetih i osamdesetih, svakodnevno održavale kinopredstave, uglavnom akcionih filmova i trilera. I usred julske i augustovske jare, unutra je uvijek bilo hladno, pa se na jutarnjim i ranim popodnevним projekcijama tu hladila i dremuckala sarajevska cigančad i jaliya.

O tih pet ili šest godina, koliko su banatski Švabe proboravili u Sarajevu, nema traga u

novinskim dokumentacijama, kronikama ili romanima, inspiriranim tim vremenom. Tužni i uplašeni minuli su gradom kao ljetni pljusak, poslije kojega se asfalt brzo osuši. Već sutra nitko ih se nije sjećao. Osim djece iz razreda, ali i oni će uskoro zaboraviti Mihajla, Mariu i Lauru, čije je stranice učiteljica prekrižila, pomoću ravnala i nalivpera, pažljivo povlačeći crtu iz gornjega lijevog u donji desni kut, a onda je po sredini, preko ocjena iz poznavanja prirode i društva, matematike i srpskohrvatskog, koje više nikome neće biti važne, krasopisom ispisala: Odselio.

Tako je stavila i za obje djevojčice. Birokratski jezik izbjegavao je osjećaje i bilo kakvo srođivanje s onima kojih više nema, a katkad i rod u riječi i rečenici opreznome kancelarijskom umu djeluje kao nepotrebna i opasna emocija.

U vrijeme njihova iseljenja i nestanka, inženjer Püframant, sa gospođom i djecom, još uvijek je živio u Hotelu Pošta. I dalje su svakoga petka dolazili kod nas na sijelo. Uwe i Wiebke išli su u školu, govorili su srpskohrvatski kao što ga i mi govorimo, i sve je bilo tako normalno i obično. Samo što kafa više nije bila divka, načinjena od preprženog ječma, nego se pila prava kafa, etiopska.

Franjo i Olga su se sprijateljili i s inženjerom Petstotnikom i njegovom ženom, također Nijemcima iz Hotela Pošta, ali oni su se 1949. morali iznenada vratiti u Njemačku. Samo je jednoga petka stigao *befel* da u ponedjeljak, ranom zorom, moraju biti u specijalnom vlaku, koji će ih, mimo redovnih linija i reda vožnje, prevesti u Madžarsku i onda dalje, u Dresden, grad koji već četiri godine nije postojao. Petstotnikovi su bili rođeni u Dresdenu, i njihovi roditelji bili su iz Dresdena. Jednoga dana, u kasnu zimu ili rano proljeće 1945. zatulila je uzbuna, i njih su se dvoje kao disciplinirani Nijemci spustili u sklonište. Kada su izašli van, Dresdenu više nije bilo. Ni prijatelja, ni rođaka, nikoga i ničega u Dresdenu više nije bilo. Nisu osjetili strah, ni žalost zbog gubitka, jer je svega tako naglo i tako temeljito nestalo da čovjek nije imao vremena za neke obične osjećaje. A na kraju, i strah je samo jedan običan osjećaj.

Jedino što se dogodilo tog dana i noći, te sljedećeg dana i noći, jest da Petstotnikovica više nije mogla zatrudniti. Ni jedno ni drugo nisu bili u stanju tačno da objasne u čemu je stvar, u kakvoj su vezi američke bombe i njezin graviditet, ali Nono, a pogotovo Nona, vjerovali su im na riječ.

Kada je stiglo naređenje da se moraju vratiti u Dresden, Petstotnikovici se stužilo. Samo je bez prestanka plakala, kada su u nedjelju, ranim jutrom, došli da se oproste. On je bio ozbiljan i o sutrašnjem je putovanju govorio kao o nečemu što treba biti vrlo profesionalno izvedeno. Sudbina je bila poput motora koji treba popraviti.

Donijeli su nam stvari koje u brzini nisu mogli ponijeti: porculanski servis za čaj i dvije srebrne kašičice s monogramom. U sljedećih pola stoljeća servis će se, onako usput, porazbijati – po tome ću konstruirati jednu fikcionalnu epizodu iz romana *Psi na jezeru* – jedna će žličica biti izgubljena, a druga još uvijek postoji, kao živa potvrda da su Petstotnikovi nekada živjeli u Sarajevu.

Olgi i Franji bilo je te nedjelje, u februaru 1949, na vrh jezika da Petstotnikovima predlože da ostanu, ali je riječ ostala prešućena. Nisu njih dvoje voljeli Staljina, ni Waltera Ulbrichta, u Dresdenu nisu imali ni kamen na kamenu, a u ove dvije-tri godine života u Sarajevu tem su dahnuli dušom, tem su se zbližili s ljudima i naučili jezik, tako da baš nikakvog razloga nije bilo da se u ponedjeljak nađu na staroj željezničkoj stanici na Čengić vili, s dva kartonska kofera, na putu u Istočnu Njemačku, čija je partija odlučno osudila revizionizam jugoslavenskih drugova, izdaju proleterskoga internacionalizma i veliku povijesnu avanturu maršala Tita.

Olga ih je pratila na stanicu. Još uvijek nije svanulo kada je vlak isplovio iz stanice, odnoseći

Petstotnike. Nikada ništa o njima nećemo čuti. Iako su obećali da će se javiti, pisma nisu stizala. Za njima je ostao čudan, nesiguran dojam, i s njim jedno sitno ali neprolazno grizodušnje, da bi Petstotnikovi ostali, samo da je netko od njih dvoje, Franjo ili Olga, takav prijedlog prevalilo preko jezika.

Ali često se Stubleri nisu miješali ni u vlastite sudbine, a kamoli bi se petljali u živote drugih.

Frau Maria Püfament u Sarajevu je treći put zatrudnila.

Za inženjera i nju bila je to velika radost. Wiebke i Uwe bili su sretni jer će dobiti *seku* ili *bracu*. *Seka* će, za razliku od njih dvoje, biti rođena Sarajka i prava Jugoslavenka, čime će onda i njih dvoje biti malo manje Nijemci, i bit će više *naši*. Nitko njima nije rekao nešto ružno, samo zato što su Nijemci, ali svejedno su Wiebke i Uwe htjeli biti skroz *naši*.

Bila je šesti mjesec noseća, kada je jednoga dana stajala u redu za kruh. Više to nije bilo vrijeme one najgore poslijeratne gladi i oskudice, ali se i dalje stajalo u redovima, i stajat će se tako u redovima sve do kraja jugoslavenske povijesti, samo što će artikli zbog kojih se stoji postajati luksuzniji.

Frau Maria je, međutim, još uvijek stajala u redu za kruh, a sjećanje na rat bilo je vrlo živo. Istina, Sarajevo se i tada, kao i pola vijeka kasnije, ponosilo time što nitko nikoga ne pita za naciju i za Boga kojem se moli, u čemu leži i razlog zbog kojeg se većina Nijemaca iz Hotela Pošta tako brzo i lako prilagodila i orodila s lokalnim običajima i mentalitetom. Pa je onda tako, prevarena tuđom ljubaznošću ili već i sama pomalo Bosanka, frau Maria zapodjenula svađu s nekom ženom, lokalnom mahalušom, kršćankom ili muslimankom, to je ovog puta svejedno, oko toga koja je ispred koje u redu za kruh. Ne zna se, i nije važno, tko je u toj svađi bio u pravu.

Ali kada je u frau Mariji ili u njezinome govoru prepoznala Njemicu, žena ju je iz sve snage udarila nogom u trbuh.

Istoga popodneva, u koševskoj bolnici frau Maria i inženjer Heinrich Klaus Püfament ostali su bez jednoga malog djeteta, kojem su se već jasno razaznavale crte lica i spol. Nismo ih pitali je li to bila djevojčica ili dječak.

Olgi je frau Maria ispričala što se događalo u redu za kruh. Baš svaki detalj.

Njoj je bilo neugodno slušati, skoro da se osjećala krivom, i nešto je ružno rekla o ženi koja je u stanju zamahnuti nogom prema trbuhu trudnice. Rekla je nešto ružno o njezinoj pretpostavljenoj vjeri ili naciji, ili o zemlji Bosni, općenito, u kojoj ima takvih žena.

– Nemojte tako – rekla je Pifragmentovica – tko zna kakva je nju muka u životu sastavila!

Ustvari, nekako drukčije je ona to rekla, jer su njih dvije razgovarale samo na njemačkom, ali se priča u rejcovskim i stublerovskim kućama prenosila upravo tako što bi se svaki put ponovila ta vrlo narodska fraza, koju je nemoguće prevesti na njemački: tko zna kakva je nju muka u životu sastavila.

Kada bismo se vraćali na taj događaj, a s njim i na Nonin razgovor s Pifragmentovicom, ne bismo komentirali njegovu pozadinu. Ili je, možda, nismo bili ni svjesni, dok god su Nijemci iz Hotela Pošta, a s njima i Pifragmentovi, bili u našim životima. Osim što je bilo prerano za povijest, između nas i njih uvijek je postojalo nešto o čemu se nije govorilo, nešto što se prešućivalo ili se naprosto nije moglo pretvoriti u riječi.

To nešto naknadno biva razlogom za priču ili za književnost. I da je tu negdje bilo pisca, da je bilo dara i vremena, mogla je biti napisana romaneskna saga, ili roman freska, ili roman toka svijesti, ili infantilizirana višetomna pripovijest, u prvom licu, iz nekoliko različitih dječjih

perspektiva, ili kvazidokumentaristički roman, ili detektivski roman, pripovijedan u nekoliko vremenskih tokova, kao priča iz 1952, 1972. i 2012...

Nemamo dokaza za tu pretpostavku, vrlo kasno smo je postali svjesni, ali šezdesetak godina kasnije čini nam se da su u tom razgovoru Olga Rejc, rođena Stubler, i frau Maria Püframent, čije nam djevojačko prezime nije znano, zamijenile svoje uloge.

Olgu je grizla savjest za nešto što je učinjeno i u njezino ime, u njezinom gradu i domovini, a frau Maria je pokazivala velikodušnost, bez koje nakon 1945. život u Europi ne bi mogao biti nastavljen. Cijena za takvu zamjenu uloga bila je život jednoga nerođenog djeteta.

Godinu ili dvije kasnije, i porodica Püframent odselila se u Njemačku. Inženjer je završio sve svoje poslove, pozdravio se s prijateljima i kolegama na željeznici, i sve je proteklo u najboljem redu. Tko zna kako bi sve to izgledalo da im se treće dijete rodilo u Sarajevu.

Do 1955. i posljednji su njemački stručnjaci i majstori iselili iz Hotela Pošta, koji će tu postojati još dvadesetak godina. Poslije će od hotela ostati samo kafana, a nakon posljednjeg će rata nestati i kafane. Ostala je samo zgrada, isti zidovi, prozori i oluci.

Život i stanari gospođe Emilije Heim

Bilo je rano proljeće, bijelili su se vrhovi Trebevića, kada su došli vojnici da isele gospođu Mariju Peserle. Šutke su iz stana iznosili sitniji namještaj, praznili su ormare s garderobom, zveckali loncima i tanjurima. Sve su to izbacivali na hodnik i na stubište, tako da su rijetki stanari jedva mogli proći. Ali kako bi koji naišao, čuo bi Dragicu, zaovu gospođe Peserle, koja stoji na stubištu, kao da je i sama odbačena stvar, i ponavlja:

– Joj, Bože moj, joj, Bože moj, joj, Bože moj...

Pravilno je, kao uz metronom, Dragica vježbala svoju žalost i beznađe. Ništa drugo nije mogla ni znala, ta stara cura, sestra Ivana Peserlea, slavnoga novinara i vlasnika više hrvatskih i njemačkih listova iz vremena belle époque. Nije Dragica bila nepametna, ali je za nju vrijeme stalo onoga ljeta kada je Princip pucao u Ferdinanda, i više ga ništa nije moglo pokrenuti. A kada vrijeme stoji, nesreće se samo gomilaju, kao sve te stvari po stubištu koje postaju savršeno bezvrijedne čim se nađu izvan ormara, ladica i stalaža gospodskoga stana gospođe Marije Peserle. Kao što izvan tog stana i njihovi životi gube svaku vrijednost.

Gospođa Peserle je, srećom, bila sabrana i vrlo razumna žena. O svojoj i Dragičinoj sudbini govorila je hladno, i nekako s visine, kao da uz popodnevi čaj s prijateljicama, carskim i kraljevskim generalicama i bečkim damama, razglaba o tome hoće li otpustiti neurednu sluškinju. Dok je zaova na stubištu prstokršljivo mantrala – joj, Bože moj, joj, Bože moj – ona je sjedila u našem dnevnom boravku, pila nezaslađenu divku i razgovarala s Olgom.

– Što ćete sad? – pitala je Nona sestru naše bivše stanodavke, pokojne Emilije Heim.

– Ne znam... – dvojila je koji tren stara Peserlica. – Mislim da bi nam najbolje bilo u starački dom, u Turbe. Gospođa Hoffstädter mi je pisala da joj je dobro tamo – odlučila je, u savršenom miru, kao da se razgovara o tome gdje će tko provesti vikend.

A što je bilo sa stvarima?

Zapravo, ništa. Gospođa Peserle je za sebe i za ishaviješćenu Dragicu spakirala dva velika kufera, s kojima je nekada putovala u Opatiju, gdje su prije Velikoga rata ona i Ivan provodili ljeta, a da ne bi bilo *deranžiranja* i *indiskrecije* oko drugih stvari, lijepo je zamolila gospođu Matić s trećega kata da se stvari smjeste u njezin podrum, jer je najprostraniji, ali da prethodno, zajedno s gospođama Rejc, Doležal i Bilić, redom starosjediteljicama i predratnim najmodavkama, sve pregledaju i da, bez ikakvog ustručavanja, uzmu ono što im se sviđa ili što bi im moglo zatrebati. Njoj, kao ni Dragici, ta *krama* više nije potrebna.

Baš tako je rekla stara Peserlica: *krama*.

Ona je, tako, svisoka gledala na svoj život i sudbinu. Da smo, mi ostali, ne daj Bože, s tih visina pali, odreda bismo slomili vratove.

A ona je, praćena – joj, Bože moj, joj, Bože moj – Dragicom, već sljedećega jutra, s dva kofera, koje su nosili predratni tašlihanski Cigani nosači, i u pratnji dvojice muških starosjedilaca iz zgrade, visoko uzdignute glave, u dugoj plavoj haljini i sa šeširom – uparađena kao da je 1901. – odjurila prema željezničkoj stanici, ne osvrnuvši se nijednom.

Nekoliko dana kasnije u stan Marije Peserle, na drugome katu zgrade u Jugoslavenske narodne armije, iznad Templja, uselila se porodica pukovnika čije ime i prezime ne pamtimo. Bio je Krajišnik, fin čovjek, od prvoga dana pristojno je pozdravljao, znao je pridržati vrata, ponijeti susjedama cekere, pomoći, dodati, pričuvati, učiniti...

Žena mu je bila gradsko čeljade, i ona dobra, pristojna i diskretna, da bi je takvu trebalo tražiti. Imali su sina, Brane se zvao, išao je u drugi razred, i nije ga se moglo čuti. Ostala bi djeca potrčala niza stepenice ili bi iznenada zalarmala, što bi, naročito u vrijeme popodnevnoga odmora, izazivalo stanovito neraspoloženje u zgradi, ali Branu se baš nikada ne bi čulo. Kao da je i on išao na vrhovima prstiju, fin i obziran, i samo je gledao kako bi koga pristojno pozdravio.

U početku, komšiluk ih je nastojao držati na distanci. I to bi išlo, jer se pukovnik i pukovnikovica nikome i nisu nametali, ali pomalo se shvatilo da sve to skupa nema baš velikog smisla. Nisu ljudi krivi, nije pukovnik istjerivao Peserlicu iz njezinog stana, nego su to učinili drugi. Iako, ni vojnici nisu krivi – šta vojska zna, radi ono što joj odozgor naredi i broji dane do skidanja – a ne daj Bože da bi se reklo i to da je krivica na onima iz rejonskog komiteta ili iz vojne komande, nego je kriva općenita ljudska nesreća, kriv je Hitler, kriv je Staljin, nepravda u svijetu je kriva, povijest i geografija su krivi, jer su nam odredili da se rodimo upravo sada i upravo na ovome mjestu. To je bila istina uz koju se stalo: krivi su Hitler, Staljin i teške historijske okolnosti, a ne pukovnik koji se uselio u stan gospođe Marije Peserle.

Ali nije to bio Peserličin kraj.

Nekoliko godina kasnije, pukovnik i pukovnikovica su krenuli s Branom od vrata do vrata, svima bi pozvonili da se oproste, jer odlaze, sele se, jer je pukovnik dobio prekomandu za Zagreb. I svi su govorili da im je žao, i vjerojatno su lagali. Ali čim bi, nakon silnih pozdrava, zatvorili vrata svojih domova, i pogledi bi im se zaustavili u zrcalu, uz vješalice s kaputima, shvaćali su, u čudu, da nisu trebali lagati i da im je stvarno žao što zgradu napuštaju tako dobri susjedi.

Odmah nakon njihova odlaska, još istoga mjeseca, veliki četverosobni stan pokojnoga Ivana Peserlea, u kojem je živio sa ženom i sestrom, podijeljen je na četiri dijela. U tri novonastale, priručne garsonijere uselili su se, uglavnom, deklasirani građani, obitelj Resch, sarajevski Nijemci i suradnici okupatora, jedan šutljivi činovnik, sa ženom i rahitičnim sinom, ložač iz željezničke radionice, sa ženom i dvoje djece, a četvrta, još uvijek najveća soba vraćena je gospođi Mariji Peserle.

Iz Turbeta se vratila jednako uspravna i nepoljuljana u svome gospodskom uvjerenju kako u njezinome životu postoji nešto važnije i veće od materijalne dobrobiti, novca i bilo kakvog imanja. Boravak u staračkome domu nije ju ni postarao, ni naučio ičemu što prethodno nije znala ili što nije bila u stanju racionalizirati. Ali Dragice više nije bilo. Ona je umrla u Turbetu, a Peserlica je organizirala da bude sahranjena na Svetom Josipu, starome katoličkom koševskom groblju, u monumentalnoj grobnici obitelji Heim i Peserle, koja se i dandanas nalazi odmah uz grobljanske arkade i uz sam ulaz u Svetoga Josipa.

Dvatriput me je, dječaka, početkom sedamdesetih, Nona uvela kroz tu kapiju. Odstajala bi tako, trenutak dva, bez vjere i bez Boga, pred kamenim memorijalom dviju sestara i njihovih muževa, a onda bismo nastavili dalje, uz Koševo ili niz Koševo. Nisam je pitao zašto ulazimo, čija je to grobnica i tko su nam ti ljudi, kojih ću se jednom živo sjećati, premda su svi pomrli prije godine moga rođenja, jer smo i inače često zalazili po grobljima. Na nekima smo imali svoje mrtve, na drugima nismo, ali mi se čini da sam uvelike odrastao po grobljima, bez straha od smrti, tuge i zebnje, među svijetom koji mi je, povjerovat ću, jedini i pripadao. U današnjem Sarajevu – a

danas je 30. listopada 2012. – čak se i u mislima samo na nekoliko grobalja osjećam kao u svome rodnom gradu.

Stanari takvoga stana, podijeljenog na više dijelova, nazivali su se *partaje*. Službeno i birokratskim jezikom izgovoreno, *partaja* je “nosilac sustanarskog prava, sa neograničenim periodom trajanja”. Svi su imali samo jedna ulazna vrata, hodnik, zahod i kupaonica bili su zajednički, a pored ulaznog je zvona stajala uputa koliko se puta kome zvoniti. I onda bi, pored svih drugih dnevnih poslova i zanimanja, *partaje* brojali broj zvonova. Dogovaralo bi se kada koja porodica koristi kupaonicu, često bi raspored bio istaknut u hodniku, i tinjale su, čak i među nagodnim i snošljivim svijetom, kakvoga je uvijek malo, svađe oko toga tko nije počistio dlake u kadi i tko je na redu da oriba zahod.

Sistemom *partaja*, vjerojatno izumljenom u Sovjetskom Savezu u Staljinova doba i primijenjenom na naše gradove, Partija je rješavala dva *goruća* problema. Nedostatak stambenog prostora i njegov višak. Nekom bi se, krivo, moglo učiniti da je to jedan problem, promatran iz dvije različite perspektive. Ali nije tako. Riječ je o dvije kulture, onoj kojoj je pripadala prošlost i koja je bolovala od kroničnoga viška stambenog prostora, i onoj kojoj je bila obećana budućnost, a koja zaista nije imala gdje da stanuje. Njihova će nepomirenost i uzajamna nesreća trajati dugo, desetljećima, sve dok ne nestanu i jedni i drugi, sve dok se ne uruše prošlost i budućnost, a građanima umjesto komunizma ne bude obećano nešto drugo. Kraj rata, kraljevstvo nebesko, izlazak iz ekonomske krize...

Kada bi neki *partaja* dobio stan od preduzeća ili kada bi, ne daj Bože, umro, za druge bi to bio jednako radostan trenutak, jer bi se preostali širili na taj novostečeni višak stambenoga prostora. Sve bez čega se može živjeti još uvijek je smatrano viškom, ali, ipak, umrli *partaje* nisu zamjenjivani novim *partajama*.

Gospođa Maria Peserle umrla je 1959, i tako je kraju došla povijest one zgrade nad sefardskim hramom, sagrađene početkom vijeka novcem njezine sestre Emilije Heim i njezinoga pokojnog muža, sarajevskog gostioničara i hotelijera.

U toj peterokatnici, ili službeno – četverokatnici s visokim prizemljem, na cijelome prvom katu, u velikom četverosobnom stanu visokih stropova, živjela je gospođa Emilia Heim. Na drugom su katu bile Maria Peserle i zaova joj Dragica, dok su prizemlje, visoko prizemlje, treći i četvrti kat bili sačinjeni uglavnom od lijepih i dovoljno prostranih dvosobnih stanova, predviđenih za iznajmljivanje. Emilia Heim je te stanove izdavala boljestojećim poštanskim i željezničkim činovnicima, profesorima i sarajevskoj gospodi. Vodila je o tome računa, jer je željela svoj mir, ali i da drugima bude ugodno. Uostalom, mislila je, bolje je da svatko živi u svome stališu, sa svojom klasom i rasom, gospođa sa gospodom, radnici sa radnicima, sirotinja sa sirotinjom. Po njenom je mišljenju tako izgledala formula savršenoga društvenog sklada. O revolucijama i o revolucionarima nije razmišljala, niti su je se ticali, protiv komunista nije imala ništa, kao ni protiv bogomoljaca ili Jevreja – njima je rado izdavala stan, jer su, na osnovu njezina uvida, Jevreji veoma uredan svijet, čak i kada nisu osobito imućni – ali je, u skladu sa svojim ograničenim moćima i mogućnostima, činila sve da nikada ne dođe ni do kakve revolucije, crne ili crvene, i da nitko ne strada jer je, mimo svoje volje i želje, ono što jest. I doista, sve do aprila 1941. činilo nam se da je Emilia Heim vrlo uspješna u toj svojoj povijesnoj nakani i da će njezina zgrada ostati oaza mira u ognju zaraćene Europe.

U ta predratna doba, pa čak i u ratu, stubišta su bila savršeno čista, od prizemlja sve do vrha zgrade bili su po stepenicama razvučeni jarkocrveni ćilimi, pomalo nalik na holivudske crvene tepihe, a hauzmajstor i čistačica su se brinuli da u svakome trenutku i svakoga dana zidovi budu

savršeno obijeljeni. Ustvari, stubište zgrade je podsjećalo na fino osvijetljene hodnike nekoga boljeg europskog hotela.

U takvoj su, eto, zgradi, po doseljenju u Sarajevo unajmili stan Franjo i Olga Rejc, rođena Stubler. Stan je bio na četvrtom katu, odmah uz tavan, i možda nije bio dovoljno prostran za bračni par s dvojicom sinova, od kojih je Mladen već bio gimnazijalac, ali oboje su bili takvi ljudi. Draži im je bio manji, uredniji i elegantniji stan, nego nešto što će biti veliko i neuredno, okruženo kojekakvim komšilukom. Ta vrsta građanskoga opreza karakteristična je za Stublere, i možda ju je Franjo od njih preuzeo, a djelovala je paradoksalno svakome tko bi znao za njihovu, naročito Olginu socijalnu prilagodljivost i naklonost prema sirotinji, nepoznatom svijetu, drugim vjerama i običajima. U tom su paradoksu živjeli, i vjerojatno se zbog njega nikada nisu materijalno situirali i skućili. Karlo je plaćao skupe njemačke banje za omamu, što iz uvjerenja da joj srce neće izdržati do sljedećeg proljeća, što zato što je volio urednost i ozbiljnost svijeta kojem, zapravo, nije pripadao, opisanog u Mannovu *Čarobnom brijegu*, Rudi je i očeve i svoje, marljivo zarađene novce trošio na putovanja, koncerte i bečke kavane, a Olga i Franjo su, eto, poželjeli stanovati u lijepoj i gospodskoj stambenoj zgradi Emilije Heim.

Emilia je bila starija i poduzetnija sestra. Muž joj je umro relativno rano, ne pamtim kakav je bio, jer ga nismo ni upoznali. U vrijeme kada smo se uselili u dvosobni stan na četvrtome katu, gospođa Emilia već je bila udovica. Imala je dvije kćeri, ali i one su u to vrijeme već bile udate.

Jedno od prvih sjećanja Olgine i Franjine kćeri, rođene šesnaest mjeseci pred Mladenovu pogibiju, vezano je za gospođu Emiliju.

Godina 1945, opet je rano proljeće, noć savezničkog bombardiranja, u kojem je sudjelovao i naš Željko, sin Olgine sestre Karle Ćurlin, rođene Stubler, koju svi zovemo tetka Lola. Željko će kasnije govoriti Olgi – tetka, pazio sam da ne pogodim vašu kuću! – ali smo svi znali da on usred noći nije mogao paziti i da je to više isprika dobro odgojenog djeteta nego riječ odrasloga čovjeka.

I dok je Željko tako pazio, svi smo bili u podrumu zgrade, i kućevlasnica Emilia Heim, i njezina sestra Maria Peserle, i sestrina zaova, smotana Dragica, i teta Doležal, i Matić i njegova žena, i Bilići koji su stanovali preko puta Matića, i svi drugi koji su od 1941. živjeli u zgradi, i gospođa Rojnik, koja se s mužem i s kćeri Damjancom doselila kasnije.

U podrumu je bio mrkli mrak, padale su bombe, tutnjalo je na sve strane, a da nitko od nas nije mogao procijeniti koliko daleko i je li nam, možda, nad glavom već srušena kuća. Samo bi povremeno zasvijetlila svijeća u ruci gospođe Heim, ili bi Matić kresnuo šibicu da pogleda na sat, pa bi se u trenu osvijetlio cijeli podrum i mala, niti trogodišnja Olgina i Franjina kći ugledala bi tada sva lica, i pamtila ih za cijeli život.

Tu noć, u podrumu zgrade gospođe Emilije Heim opisivao sam kroz cijeli roman *Gloria in excelsis*. U nekoliko minuta, pola sata ili sat – ne sjećam se više u koliko vremena – raspoređivao sam sudbine izmišljenih ljudi, pokušavajući da ne ponovim nijednu stvarnu sudbinu iz njezina podruma. Jer će na ovaj podrum pasti bomba, a stvarne ljude nisam htio ubijati u svojoj priči. Oni su bili izmišljeni, ali nije onaj koji je bacio bombu, moj mrtvi rođak, kojeg sam i u romanu zvao njegovim pravim imenom: Željko Ćurlin.

U zoru, nakon noći velikoga bombardiranja, sjeća se, već starica, Olgina i Franjina kći, sa štapom u ruci, jer su joj propali kukovi, stepenicama se, prema izlazu iz skloništa, uspinje gospođa Emilia Heim.

Za to vrijeme svi stanari ostaju na svojim mjestima. Djeca spavaju, odrasli su budni i gledaju za

gospođom Heim. Samo njihova dvoipolgodisnja kći je budna, gleda i pamti.

Njezino najranije životno sjećanje:

Emilia Heim sa štapom u ruci, visoka i uspravna, stoji na ulazu u sklonište i gleda van. Ispred nje su zidovi opustošenoga sefardskog hrama, a iznad vedro nebo. Vani je tiho, ne čuju se avionski motori, možda cvrkuću ptice, možda nema ni ptica...

I tako stoji Emilia Heim, u pogledu dvoipolgodisnje djevojčice, u njezinom sjećanju, u sjećanju sedamdesetogodisnje starice. Na početku i na kraju života, stoji Emilia Heim.

U travnju 1941. u niskom prizemlju zgrade gospođe Heim živjela je jedna Jevrejka. Njezino ime ne pamtimo. Znamo da je bila udovica i da je bila vrlo tiha i nasmiješena. U prolazu, kada bi trebalo pozdravljati susjede, ona bi se samo nasmiješila. Kao da ju je stalno boljelo grlo ili kao da je, zbog nečega, ili od nekoga, nastojala skriti boju svoga glasa. I zaista, kao što se nitko ne sjeća imena i prezimena te žene, tako se ne sjećamo ni njezina glasa.

Stanari zgrade nad Templom pamte samo njezine urlike.

Rano, u zoru, jednoga svibanjskog dana, došli su po nju. Mogli su to bili ustaše, mogli su biti i redarstvenici, a mogli su biti i domobrani. Jedino što je sigurno: u to vrijeme sarajevske Jevreje nisu sakupljali i odvodili Nijemci.

Ali mi ne pamtimo boju njihovih uniformi, niti znamo kakve su znakove nosili na kapama. Ni jesu li bili u uniformama i jesu li imali kape. Nismo to vidjeli, nego smo se zavlačili duboko pod pokrivače, dok su se po stubištu razlijevali glasovi.

Zapravo, bio je to jedan te isti ljudski glas, u različitim varijacijama.

Molila je, usrdnošću prosjaka.

Nudila je zlato, da se otkupi, iako nije imala nikakvog zlata.

Otići ću sestri u Krakov, po zlato, pa ću vam donijeti, rekla je.

A kad joj nisu povjerovali, vikala je.

Urlala.

Dugo je urlala, ali nikoga da čuje.

Iako se sarajevskim Jevrejima još ništa nije dogodilo, a nije se znalo, ili se nije željelo znati, za sudbine poljskih, čeških ili bečkih Jevreja, naša susjeda, kojoj ne pamtimo ime, znala je sve. I zato je urlala, glasom i glasovima nedužnoga čovjeka, kojeg izvlače iz fotelje u dnevnom boravku i odvođe na gubilište.

Nismo je više vidjeli i nastojali smo je zaboraviti, posramljeni bjelinom i mekoćom svojih pokrivača.

Sve se to zbivalo u ponedjeljak.

A u utorak se u stan jevrejske udovice, kojoj ne pamtimo ime, tihe osmjehnute bakice, koja se kroz naša štublerovska i rejcovska sjećanja glasa samo urlicama i preklinjanjima, uselio visoki službenik u sarajevskome ustaškom redarstvu Stanko Rojnik, sa ženom i djetetom. Rojnikovi su zašli među mirise stare Jevrejke, i bili su okuženi, kao ljudi u srednjemu vijeku što su nekim čudom, nekom od Boga danom povlasticom, preživjeli epidemiju kuge, pa bi se useljavali u domove pomorenih, koji su još uvijek vonjali po njihovome znoju i strahu.

Jesu li Rojnik i Rojnikovica razgovarali o staroj Jevrejki, na čiju su postelju, barem prvih dana i tjedana, svake večeri lijegali? Bit će da jesu, ali do sadržaja tih razgovora ne može doprijeti

nijedna književnost, nikakva i ničija piščeva mašta, premda ništa ne bi tako tačno govorilo o Sarajevu 1941, o ratu i o holokaustu, kao ti, vjerojatno bezazleni, zabrinuti, možda pomalo i erotični, razgovori Stanka Rojnika i njegove žene.

On je bio mrk i distanciran čovjek, obično u jeftinom, loše skrojenom predratnom odijelu i s kožnatom aktntašnom, koja samo što se ne raspadne. U toj je tašni nosio svoje redarstveničke spise. Moji ujaci, Mladen, koji je 1941. krenuo u sedmi razred gimnazije, i Dragan, koji je bio tri godine mlađi, zazirali su od Rojnika, i plašili su se njegove aktntašne. U njoj je, još uvijek osjetljiva, adolescentska, dječja mašta zamišljala smrtne presude i leševe, u toj su torbi bili streljački vodovi, vješala i koncentracijski logori, prijeki pokretni sudovi i zakoni, u njoj je bilo sve ono što su viđali po gradu, o čemu su slušali od roditelja, a naročito sve ono o čemu se šutjelo i što je svatko u svojoj samoći zamišljao. U aktntašni Stanka Rojnika bila je smrt. Strah od smrti za njih će dvojicu, sve do njihovih smrti, ostati strah od pohabane i istrošene torbe za spise.

Rojnikovica je, za razliku od njega, bila dobra i pristojna žena. Morala je primijetiti da je susjedi izbjegavaju, ali možda je to pripisivala činjenici da su oboje, zapravo, bili – Slovenci. To je zbunjivalo u živoj pripovijesti o Stanku Rojniku: visoki ustaški redarstvenik, pa Slovenac. Mom Nonetu, željezničkom službeniku Franji Rejcu, nikako nije bilo jasno kako je to moguće. Franjino slovenstvo bilo je vrlo idealistično i naivno, a naivnost i idealizam su, u slučaju nacije i identiteta, opasni, jer čovjeka vode u pogibelj, bezazleno i lako poput opijuma.

Obično bi Franjo, ranim jutrom, silazio niza stube, u skupom odijelu i s novom torbom, i sreo bi se tako, na ulazu, sa Stankom Rojnikom, u njegovom ružnom, jeftinom odijelu, koje je vazda bilo nadimljeno duhanskim dimom, a u ruci mu aktntašna, koja samo što se ne raspadne.

Pozdravio bi Rojnika zeru srdačnije nego drugi susjedi. I pogledao bi ga u oči, kao što bi svakog drugog gledao. Nije sklanjao pogled od Rojnika, kao što se skloni pogled s očiju policajca.

On je to osjetio, pa bi se Franji, kao, i nasmiješio.

Ili bi se Rejcu samo učinilo. Došao bi popodne Olgi i rekao:

– Jutros sam sreo Rojnika!

– Bog zna gdje je bio! – ona bi ga demotivirala.

I onda je Franjo Rejc, tiho, u svome strahu, mislio što li to, mili Bože, noću radi Stanko Rojnik, Slovenac. I ništa mu lijepo ne bi na um palo.

Cijeli rat su tako proveli Rojnikovi, u stanu u niskom prizemlju, iz kojeg je u smrt poslana naša susjeda Jevrejka. Godine 1943, u ono najgore vrijeme, malo pred Mladenovu pogibiju, rodila im se kći. Dali su joj vrlo neobično ime – Damjana. U Sloveniji, u predratna doba, bilo je Damjana, ali u lijepoj našoj, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, uskrsloj dobrotom i mudrošću poglavnika Ante Pavelića, a uz pomoć velikoga hrvatskog prijatelja i zaštitnika Hrvata, vođe velikoga njemačkog Reicha Adolfa Hitlera, nije se, valjda, rodila još nijedna Damjana.

Rojnik i Rojnikovica djevojčicu su zvali – Damjanca. Damjanca je Franji, a za njim i Olgi, pomogla da učini još jedan korak prema Slavku Rojniku. Ispričao mu je svoj slučaj: kćeri je nadjenao ime koje se nije moglo naći u hrvatskim crkvenim knjigama, a opreznim je svećenicima nadbiskupa Ivana Evandelistu Šarića to ime zvučalo i pomalo srpski, premda je nastalo od naziva za stablo koje raste i u Srbiji i u Hrvatskoj, pa je djetetu morao nadjenuti još jedno ime. Osim imenom po stablu, nazvao ju je i Regina, po Olginoj sestri. I kao Regina, djevojčica je krštena u katoličkoj crkvi.

Ispričao je on to Rojniku, sve se nadajući da će mu ovaj nešto reći. Ali ništa. Policajac je ljubazno klimao glavom i potvrđivao, ali ništa nije rekao. Franjo se nije usudio pitati. Čak se malo i uplašio, jer bi Rojnik mogao pomisliti da ga on, Franjo, vrijeđa aludirajući da je Damjana srpsko ime.

A možda je Damjanca tako i krštena? Ne bi velečasni odbio krstiti dijete jednome Slavku Rojniku.

A onda je Poglavnik u Sarajevo poslao Vjekoslava Maksa Luburića da sređuje stvari. Bio je kraj rata, početak 1945, slutilo se kako će sve ovo svršiti, a u gradskim vlastima, među civilima i vojnicima, vladao je nered koji je postao tim veći i gori nakon što su Nijemci, obuzeti vlastitim brigama i porazima na svim frontama, izgubili interes za ono što se događalo u gradu. Bili su spremni da svakog časa krenu u povlačenje, prema novim crtama obrane, o kojima, pak, svoje saveznike nisu izvijestili, pa ni sam Poglavnik nije imao pojma dokle će se, do koje sudbonosne linije, povlačiti Hitlerova vojnica. Za to vrijeme u gradu je vladala korupcija, cvjetala je crna burza, cijene su sunule u nebo, a partizani su mirno šetali gradom. Samo bi, prije nego što zagaze na asfalt i kaldrmu, navukli civilna odijela, a onda bi pošli na špricer i janjetinu. Tako se to ustašama činilo.

Luburić je stigao kao veliko ohrabrenje. Nakon njega više ništa neće biti isto, pa ni hrvatska povijest u Sarajevu neće biti ista. Zauvijek će ostati upamćeno ono što je učinio u tih nekoliko tjedana, ili u mjesec i pol, koliko je trajala njegova strašna vladavina gradom. Svakodnevno je, u podrumima vile koju je zapasao na Skenderiji, mučio uhićenike, sarajevske gimnazijalce i gimnazijalke, čaršijske zanatlije, poštanske službenice, ljude za koje bi odnekuda našao da bi mogli imati veze s partizanima, Englezima, komunistima, Staljinom, crnim, žutim i crvenim vragovima... Kuhao je žive ljude u kotlovima s kipućom vodom, živima je gulio kožu s leđa, čupao im nokte, ženama rezao dojke, to je radio Maks Luburić, ili su to radili njegovi ljudi, sarajevski pervertiti, odmetnuti sinovi iz begovskih kuća, sifilističari, rođeni u bratsko-sestrinskom incestu, sinovi gradskih sluškinja i periferijskoga župnika, nesvršeni gimnazijalci, tupavi klipani iz Sarajevskog polja, koji su prvi put došli u grad, bogobojažni sinovi hercegovačkih švercera duhana, dečki s Trešnjevke, željni avanture, ratni veterani, propalice, zgubidani i vjerni katolici i muslimani, mučili su ljude, u Maksovo ime, sve dok ne priznaju i ne odaju.

Većina uhićenika nije imala što priznati ni koga odati. Ali bilo je dosta da prizna i oda onaj jedan nesretnik koji je nešto znao. A takvih je bilo mnogo, u svakom haustoru, kafani i uredu, na svakom čaršijskom ćepenku našao bi se netko tko je pouzdano znao za tri komunistička simpatizera, dva partizanska ilegalca i barem jednoga koji u pošti, na željeznici ili u redarstvu radi za pokret.

Bilo je to vrijeme kada je već cijela čaršija znala tko za koga radi i kome se treba prijaviti ako želiš u partizane, što je Maks Luburić – osnivač koncentracijskih logora u NDH, zapovjednik Jasenovca i jedan od najvećih europskih krvoloka u Drugome svjetskom ratu – vješto iskoristio i razotkrio suradnike Narodnooslobodilačkog pokreta u skoro svim gradskim i državnim institucijama, u tvornicama i među trgovcima, telalima, novinarima i običnim, naoko nezainteresiranim građanima. To je bio trenutak u kojem je Sarajevo najvišom cijenom platilo činjenicu svoga mentaliteta: tu svatko o svakome sve zna, ljudi jedni drugima zaviruju u dnevne boravke, mutvake i želuca, a nizom javnih tajni nadomješta se sloboda, koju ovaj grad nikada nije osjetio i koja je, na neki način, protivna i samoj njegovoj naravi.

Jednoga dana su tako, na iznenađenje stanara u zgradi nad Templom, došli po visokog

službenika u sarajevskom ustaškom redarstvu Stanka Rojnika. Odveli su ga i više ga nisu vraćali. Rojnik je bio suradnik partizana, komunistički ilegalac, ubačen u ustaško redarstvo u proljeće 1941, kukavičje jaje u hrvatskome gnijezdu, u tom šeher Sarajevu. Po prirodi vrlo oprezan i pedantan – to se govorilo za Slovence, da su pedantni – u našoj je zgradi igrao ulogu mrzovoljnoga, antipatičnog ustaškog birokrata koji s posla, u svojoj aktntašni, donosi smrt, u svim njezinim oblicima i manifestacijama. Eto, kako se čovjek prevari: Stanko Rojnik u svojoj je torbi, kao u seriji *Otpisani* i u filmu *Valter brani Sarajevo*, nosio konspirativne materijale i tajne dokumente, nosio je slobodu za nas, koju ćemo slaviti sve do sljedećega rata.

Kada je čula što se dogodilo, Olga je učinila nešto nerazumno.

Kao što je njezin otac u svoju kuću primao komšije Srbe, što mu oni neće zaboraviti kad bude ustrebalo, tako se ona, s djevojčicom u naručju, sjurila u prizemlje, da bude Rojnikovici pri ruci.

– Odveli su ga! – rekla je Rojnikovica ono što su svi znali.

I to je, zapravo, bilo sve. Sljedećih nekoliko sati sjedili su u dnevnom boravku, među namještajem stare bezimene Jevrejke i ono malo stvari što su ih Rojnikovi unijeli u taj stan, i lako je zamisliti o čemu su razgovarale.

Olga ju je, čini nam se, oprezno pokušavala utješiti. Rekla joj je: vratit će ga, nije Stanko ništa kriv! A Rojnikovica na to, sigurno, nije imala što reći. Ili je prešućivala ono što je imala da kaže. Iz opreza i straha, zato što je i ona, kao i njezin čovjek, bila ilegalac. Dobro je znala što on radi i za koga radi. Morala je znati zašto je u svibnju 1941. ostao da radi u policiji, koja je tada postala ustaško redarstvo, u vrijeme kada su njegovi kolege Srbi, te poneki Hrvat i musliman koji iz opreza ne bi ni deklarirao narodnost, bježali što dalje od tog redarstva i iz Sarajeva, obično prema Beogradu, ili u šumu gdje su bili partizani. Kako ona, i sama Slovenka, ne bi znala zašto je Stanko ostao da među sve samim Hrvatima najednom bude Hrvat i da sudjeluje u čišćenju grada od Jevreja, Srba i komunista?

Znala je, bezbeli da je znala, kao što je i Luburić znao da ona zna.

A onda je netko pozvonio na vratima u niskom prizemlju.

Je li se Rojnikovica uplašila, to ne znamo, ali je Olga pričala da je sama u tom času – bila pa prošla. Prvo što je pomislila: zašto povedoh dijete? Mogla ju je ostaviti u stanu, kod Dragana, koji se na našem tavanu skrivao od novačenja. Neće je kasnije voljeti onom mitskom, majčinskom ljubavlju, ili je uopće neće voljeti – to ne znamo, ali kada se čulo zvono, unaprijed se osjetila krivom zbog onoga što će se djetetu dogoditi. To je, bit će, obrambeni mehanizam majki i očeva: protiv straha od smrti bore se drugim strahom, da im se djeci, ne daj Bože, nešto ne dogodi. Možda je i to razlog što toliki rađaju djecu.

Na vratima se pojavio redarstvenik u civilu.

Bio je sam. Rojnikovici je pokazao legitimaciju:

– Oprostite na smetnji, gospođo, poslali su me po radioaparata!

Ostavio je potvrdu o preuzimanju *krugovalnog prijemnika*. Zahvalio se i naklonio, uz pozdrav. Bio je vrlo ljubazan. Toliko ljubazan da se Rojnikovica rasplakala. Ako se do tog trenutka nečemu i nadala, sada je znala da Stanka više neće vidjeti živoga.

One travanjske noći, kada su se ustaše povlačili iz Sarajeva i kada je Luburić već bio daleko, navodno u šumama oko Konjica, duž aleje na Marijin dvoru, koja danas više ne postoji, blizu crkve Svetoga Josipa, bili su povješani komunistički ilegalci, simpatizeri pokreta i engleski špijuni, ili oni koje je Maks Luburić smatrao takvima. Među tim preuranjenim božićnim

ukrasima, kojim je katolička i muslimanska Hrvatska obilježavala svoj kraj, visio je i Stanko Rojnik.

Nekoliko mjeseci po završetku rata njegova se udovica odselila u Sloveniju. U Sarajevu nije imala nikoga svog, bila je sama, a trebao joj je netko tko će se, skupa s njom, u ta ružna i gladna vremena brinuti o Damjanci. Osim toga, Sarajevo nije bilo grad u kojem bi se ostajalo. Tu se prvo nastrahovala, pa je doživjela da joj se strahovi ispune.

Ime Stanka Rojnika još neko je vrijeme živjelo u memoriji stanara zgrade nad Templom. Možda sve do 1969, kada je, odmah uz nju, sagrađen Energoinvestov neboder, pa se većina stanara raselila po gradu. Poslije više nije bilo ničega što bi ih podsjetilo na tog čovjeka, čije je ime zabilježeno samo u nekim starim knjigama u gradskome arhivu, na spiskovima *žrtava fašističkoga terora*. Nikada se ništa nije zvalo imenom Stanka Rojnika. Niti će se ikada zvati. Ono za što je život dao, ne postoji više ni u kakvom obliku.

Desetak godina po oslobođenju u zgradu je stigla vijest da je, negdje u Sloveniji, umrla Damjanca. Ni kako, ni zašto, ni od čega. Samo smo saznali da je umrla.

Od Stanka Rojnika zazirali su svi u zgradi. Osim Franje Rejca, koji je bio romantični i naivni Slovenac.

Ali domobranskog pukovnika Bilića i milostive Bilićke nije se plašio ama baš nitko. On je bio stožerni časnik, skoro sve četiri godine rata proveo je u Sarajevu, samo bi rijetko išao na teren, na Romaniju i u istočnu Bosnu, i zapravo nije odavao dojam visokoga oficira, pogotovo jedne takve vojske kakva je bila hrvatska. Prije je sličio nekome dokonom engleskom zgubidanu, kojeg je za kaznu poslalo na službu u Indiju, i on je tu službu obavljao samo gledajući kako da ugodi svojoj guzici. Iz njegove zagrebačke perspektive, a pukovnikova je perspektiva bila zagrebačka, premda nije bio ni Zagrepčanin, Sarajevo, kao i ova zgrada i njezini stanari, bilo je od njega daleko kao Indija. On i njegova gospođa htjeli su uživati u životu i nisu htjeli da ih se u tome ometa. Bili su površni i laki ljudi. Sitan ološ i gospoda.

Pukovnik Bilić je bio kraljevski oficir.

Čim je došlo vrijeme i preturila se država, postao je domobranski časnik. Šlifovan i dobro odgojen, snalazio se i među Nijemcima. Imali su kćer Jolandu, 1941. dvanaestogodišnjakinju, rođenu u Smederevu. U našu zgradu doselili su se još dok je Bilić bio kraljevski oficir. Bilićeva povijesna mijena jednako je bila prirodna svim stanarima, kao i njemu samom. To nije bila tema o kojoj bi se razgovaralo. Bilića se nimalo nismo plašili. Možda o njemu nismo ni razmišljali.

Nakon što je u jesen 1943. poginuo Mladen, a Dragan u proljeće 1944. maturirao i stasao za vojsku i za smrt u ustaškoj uniformi, skrivali smo ga na tavanu da ne pogine i on. Je li Nonetu i Noni na um palo da traže protekciju kod susjeda Bilića? Prvi put, kada je Mladen unovačen u njemačku vojsku, da ga mole za intervenciju da bude prebačen u domobranski stožer, za kakvoga čatu? Drugi put, kada je i Draganu prijetilo novačenje, ovoga puta u hrvatsku vojsku, jer Nijemci više nisu po Sarajevu novačili njemačke sinove i unuke, niti je Dragan govorio njemački onako kako je djedov jezik govorio Mladen? Vjerojatno im nije ni na um palo da razgovaraju s pukovnikom Bilićem. Za njega, oni su bili Indija.

Bilići su u svome stanu često priređivali sijela koja su se, kako bi tekla noć, pretvarala u derneke. Pukovnik kao da nije bio pretjerano zabrinut zbog loših vijesti s bojišnice: 1942, 1943. i 1944, kad god bi bilo prilike, za blagdane i državne praznike, rođendane i imendane, ili bez povoda, tek da se diže borbeni moral, sazivao je u svome stanu gospodu domobranske časnike, koji su dolazili sa cvijećem i bombonijerama, kao usred najmirnijega mira, u Beču ili na Tuškancu, u

sjenovitim vilama, uz glasovirača, gramofon i nove ploče, dopremljene diplomatskom poštom iz Pariza i Berlina.

Za nevolju, Bilići su stanovali tačno ispod nas, pa se često ne bi moglo zaspati od pukovnikovih cjelonoćnih derneka, pogotovo nakon Mladenove pogibije, kada je Olgin i Franjin san nekako oplićao, jer im se i u snove uvlačilo ono o čemu budni nisu mogli prestati da misle. Jedne takve noći, u proljeće 1944, možda baš na Deseti travnja, slavljenici su se toliko raspojasali, ili je Nona bila nervoznija nego inače pa je uzela *partviš* i nagnula se van, da Bilićima kucne o prozorsko staklo, ne bi li se malo utišali.

I kao što se to zna dogoditi noću, kada čovjek nije sasvim u skladu sa svojim tijelom, omaklo joj se, prejako je zamahnula i razbila susjedima prozor.

Sve troje su premrli od straha.

Dernek pod našim nogama se iznenada utišao. Prestala je pjesma, zamrli su gramofoni i klaviri, i samo se čekalo što će dalje biti. Dragan je pobjegao natrag na tavan, Nona je kršila prste – Gospode Bože, šta da radimo, Franjo? – a Franjo je samo ljutito siktao – Sad me pitaš šta da radimo, je li, sad me pitaš! – i oboje su se ustrčali po stanu, kao da se samo trkom nešto može popraviti.

Muk je trajao dugih petnaestak minuta, a onda je slavlje krenulo ispočetka. I još se bolje čulo, jer na stanu pukovnika Bilića nije bilo jednoga prozorskog stakla. Nikada se nismo pjesmi tako obradovali.

Nikada pukovnik i pukovnikovica nisu spomenuli razbijeno staklo. Ili su bili toliko pijani da nisu ni primijetili partviš, kada se ispružio s gornjega kata, ili im je, a to se čini vjerojatnijim, jedan razbijeni prozor bio sitna šteta da bi sad o njemu razgovarali s tim ljudima, čiji ih je očaj plašio ili im je samo išao na živce. Morali su znati da su Rejčovi izgubili sina, poginuo je negdje u Slavoniji, pa još kao njemački vojnik, i baš im se nije dalo da se bez velike potrebe primiču takvoj nesreći. Nesretni ljudi su poput magneta i ambisa, privuku čovjeka i progutaju...

Prvu ratnu zimu stanari zgrade nisu previše osjetili: još uvijek je bilo hrane i ogrjeva, Pavelićeve kune imale su neku vrijednost, pa se za njih moglo nešto i kupiti. Ali zima četrdeset druga na četrdeset treću, u vrijeme kada je padao Staljingrad i naslućivao se ratni pobjednik, a naročito četrdeset treća na četrdeset četvrtu, bile su ledene i gladne. Putovalo se u Slavoniju, u *promičbu*, gdje se od halapljivih i samoživih seljaka, ustvari od onih kojima je Bog dao da uživaju u čarima tržišne privrede, za dukate i naslijeđeni porodični nakit kupovalo brašno te poneko jaje, koje bi njegovi vlasnici cijenili kao da ga je snijeo glavom Gustav Fabergé, ruski carski draguljar i jajar, a ne nekakva šugava slavonska kokoš. U Slavoniju se išlo vlakom, preko zaraćene Bosne, kroz partizanske zasjede, mimo četnika i hajduka, običnih, za politiku nezainteresiranih drumskih razbojnika, u strahu od svih i svakoga. Ali čovjek nije imao izbora. Kao i uvijek, trebalo se preživjeti, a kako su drugi išli u *promičbu*, tako je krenuo i Franjo.

U skladu s arhitektonskim standardima s početka stoljeća, svaki je stan u zgradi gospođe Emilije Heim imao prostranu smočnicu. Prije izuma električnih frižidera, kada je svako gradsko domaćinstvo s jeseni pripremalo zimnicu, a s proljeća istraživalo načine da s rastom temperatura hrana ne propadne, istrune, osuši se, usmrdi i proklia, smočnica je bila poput kemijskog i fizikalnog laboratorija, u kojem je svaka pojedina domaćica bila po jedna Maria Skłodowska--Curie. U vremenima ratne oskudice i gladi, špajze Emilije Heim činile su se širim i prostranijim od inače prostranih i svijetlih dnevnih boravaka.

Samo jedna je smočnica bila do vrha puna.

Naša susjeda na četvrtom katu – ili petom, ako ne riješimo aporiju *visokog prizemlja* – bila je gospođa Vilma Doležal, koju ćemo, sve do današnjih dana i do isteka štablerovske povijesti, zvati samo – teta Doležal. Muž tete Doležal bio je čuvar zatvora i suradnik pokreta. Razotkriven još u predluburićevska vremena i poslan u radni logor u Norvešku. Za njega nisu bili zadušeni Hrvati, nego Gestapo. Ni on se neće vratiti.

S prozora tetine spavaće sobe vidjela se, kao na dlanu, takozvana *djevojačka soba* u velikome stanu pukovnika Bilića. Taj šuplji prostor, rupa u sredini zgrade zbog koje se moglo viriti u djevojačke sobice boljestojećih susjeda, zvala se *svjetlarnik*.

Jednoga dana, u ledenu zimu 1943, netko kuca na vrata.

Dragan hitro šmugne na tavan, Nona po navici namješta frizuru i polako se primiče vratima, dok se on ne stigne sakriti:

– Ko je? – pita onim nevinim, boljem redarstveniku najsumnjivijim glasom.

– Ja sam, gospođu Rejc, Vilma!

– A vi ste, zašto me prepadate? – ljuti se Olga i otvara vrata. (Njih dvije su do kraja života ostale na vi, iako su bile vrlo bliske. Ali to vi je nekako odgovaralo tetinoj ceremonijalnosti i neutaživom smislu za humor, koji nisu mogli narušiti ni svi životni užasi, gubitak muža, rat i sve ono što većinu svijeta trajno ojadi i pod čime se uruše i najčvršći karakteri.)

– Pođite sa mnom, lijepo vas molim, moram vam nešto pokazati!

Odvela ju je do prozora s kojeg se vidi pukovnikova djevojačka soba.

A tamo podignute roletne, blago razmaknute, lake, prozirne zavjese, i stol s bijelim damastnim stolnjakom. Na stolu, pod zubatim januarskim suncem, lijeno se sunča svježije zaklan odojak. Ama, ni tri mu mjeseca nema, kao da se spremio da za Božić bude pojeden, leži on tako mrtav, a nekako živ.

Olga ne misleći pita:

– A što će im prasac u djevojačkoj sobi?

– Draga gospođu Rejc, dojmam sam da im nije mogao stati u špajzu.

Od tada, Olga je dolazila kod tete Doležal da gledaju čega ima kod Bilića. I govorila bi joj neka se pritrpi i ne gleda bez nje, jer je samo ovo doživljaj, kad skupa gledaju i uživaju.

Teta se klela da bez nje nikad ne gleda. I tko zna, možda je govorila istinu i nije gledala. Prizori iz djevojačke sobe pukovnika Bilića i njegove žene ostali su upamćeni bolje od svega drugog. Možda se po prascima, kokošima, šunkama, jabukama, kruškama, vrećama bijelog i vrećama kukuruznog brašna, tukama, guskama i dugim tankim slavonskim kobasicama, košarama s jajima i košarama s orasima u ljusci, i živim šaranima u koritima s vodom, možda se po svem tom blagu i toj mani nebeskoj samo i pamte to dvoje ljudi i njihova kći. To ih je učinilo besmrtnima, inače bi već bili zaboravljeni.

Pukovnik Bilić nije bio lakomislen i blesav, a nije se dao ni očaju. Znao je dobro, za razliku od drugih, krivih i nedužnih, zločinaca i nevoljnika, ubojica i budućih mučenika, koliko što košta i koliko ljudska patnja vrijedi. Iako nije bio osvetoljubiv tip, barem koliko mi to znamo, niti je ikome u zgradi učinio i najsitnije zlo, kao što nije činio ni dobro, pukovnik Bilić je bio svjestan kako će teška i strašna biti odmazda pobjednika.

Nitko ga nije vidio na odlasku i nitko ne zna kada je otišao. Ali otišao je na vrijeme, još dok se moglo putovati *samovozom* sve do Zagreba, i dalje, tko zna dokle. Ne znamo što se s

pukovnikom događalo, ali vjerujemo da je ostao živ. Takav je to čovjek bio.

A Bilićka je s Jolandom ostala u tom lijepom i prostranom stanu. Protutnjalo je oslobođenje, ispraznila se djevojačka soba ili je Bilićka spustila roletnu, toga se poslije nisu sjećale ni Nona ni teta Doležal. Uskoro je, dvije ili tri godine po oslobođenju, Jolanda maturirala, pa su se mirno i uredno odselile u Zagreb.

Za tim susjedima nitko u zgradi nije žalio. Neće ih se sjećati ni po dobru, ni po zlu, jer sve troje nisu bili ni dobri, ni zli. Bili su onakvi kakvo je bilo vrijeme, kojem nisu dodavali ništa svoje. Možda je i bolje tako. Praznih duša, kao cirkuski baloni punjeni helijem, nestali su, odletjeli prema Zagrebu i zapadu. Barem su nam oprostili onaj razbijeni prozor.

Ali nije to kraj priče o Bilićima.

Preko puta njih, na trećem su katu stanovali Matići. Đuro Matić bio je predratni sarajevski pravnik, Srbin, zaposlen u nekoj državnoj ustanovi. Žena, koju smo zvali Matićka, pa joj ne pamtimo ime, bila je Zagrepčanka. Iako je već skoro pola života provela u Sarajevu, govorila je kao da je jučer stigla s Jelačić placa.

Imali su dvoje djece: Seku i Sineka.

Imali su njih dvoje i neka druga, građanska, krštena imena, imena za školu, ali svi su ih u zgradi zvali Seka i Sinek.

Seka je bila brižna djevojčica, u skladu s vremenom i običajima, i ni po čemu se nije razlikovala od generacije sarajevskih cura iz boljih kuća. Ni lijepa, ni ružna, ni jako pametna, a opet nimalo glupa, Seka je uredno rasla i nikome nije bila na smetnji. Za razliku od Sineka, Seku nije trebalo odgajati.

Otkako su se Matići doselili, pamtili smo ga po dreci i vici: dok je još bio dječak, urlao bi po stubištu kao da mu deru kožu s leđa, a sve zbog tko zna kakve i čije nepravde. Poslije bismo slušali kako mu glas mutira, kako odrasta i u svom odrastanju psuje i huli, sve da se napravi važan. A kada je Sinek odrastao, počeo je navlačiti djevojčure po haustoru, tako da opet od njega nismo imali mira.

Ustvari, Sinek je bio jednako tipičan kao i Seka.

Kuferoški deran, pravi mamin sin, nepodnošljivo razmažen, kao da se cijeli svijet oko njega okretao. A mama Matićka, Zagrepčanka, koja nikako nije bila oduševljena orijentalnim mentalitetom, tom bosanskom i balkanskom srdačnošću i neposrednošću, gdje je svatko sa svakim na ti, siromah sa gazdom, džeparoš sa sveučilišnim profesorom, pacijent s liječnikom, pokušavala je u Sineku od malih nogu stvoriti uvjerenje da je bolji, pametniji i sposobniji od drugih, da je iznad svijeta kojim je okružen, jer je iz fine kuće, jer su bakica Erika i dedek Štef s Jelačić placa, i samo je splet nekih čudnih, bedastih okolnosti doveo do toga da Sinek odrasta tu, na Tašlihanu, u Sarajevu, a ne tamo gdje bi po prirodi stvari i po svim Božjim i ljudskim zakonima trebao biti.

A dječak baš i nije bio pretjerano pametan, ili ne mogu ni biti baš jako pametni dječaci koji u takvim uvjerenjima odrastaju, tek Sinek je, zapravo, stasao u priličnog idiota (s naglaskom na zadnjemu slogu).

Kada je počeo rat, već u ljeto 1941, Sinek čini nešto neobično: odlazi u četnike. Kako se to razglasilo po susjedstvu, teško je reći. Valjda onako kako se i sve drugo po Sarajevu razglasi. Ili se Matićka, kakva je, okolo žalila, tek uskoro su svi, ne samo u našoj zgradi, znali da je Sinek na Romaniji, pa u Vučjoj Luci, da je u kraljevoj vojsci, nosi šubaru s kokardom i veliku nožekanju

za pasom.

Đuro Matić je, bit će, umirao od straha, prvo što će svijet reći, a onda i hoće li mu ustaše banuti na vrata, odvesti ga na Vraca i pogubiti ga ni kriva ni dužna. Jer on, to su zaista svi znali i svi vjerovali, sa Sinekovim odgojem nije imao ništa. Dječaka je podizala mater, on je bio njezin ponos, a Đuro se brinuo za kćer. Ona je, onako uredna, ozbiljna i šutljiva, bila njegovo dijete. Sinek je bio sav na mamu, a to što je otišao u četnike, i to je bilo na mamu, a ne na njega, Đuru. On je pravnik i poštuje državu, svaku pa i ovu, i gleda svoja posla.

Naravno da su pukovnik i pukovnikovica znali gdje je Sinek. Nisu to mogli ne znati, koliko god bili nezainteresirani za susjedstvo i koliko god mislili samo o sebi, svojim sijelima i svojoj zaklanoj prasadi. Uostalom, Jolanda je bila skoro Sinekova vršnjakinja, dvije godine od njega mlađa, pa bi, onako prostodušna, i upitala Matićku javlja li se Sinek, a ona bi joj pristojno odgovorila.

Četiri godine rata Bilići i Matići proživjeli su u miru, vrata do vrata. Sretali su se pred ulazom, zajedno se spuštali niz stubište, a da se nikada između njih nije čula ružna riječ. Ni lijepa, ako se i pozdravi među ljudima ne smatraju lijepom riječi.

To što je pukovnik Bilić bio neopterećen Sinekovim odmetanjem u četnike bilo bi neobično u nekoj izmišljenoj pripovijesti ili u romanu o ratnim vremenima u Sarajevu, ali u životu, onakvom kakav je zaista bio, nije u tome bilo ničega čudnog. Čudno će postati tek nakon rata.

Pukovnika njegov ratni neprijatelj, a dojučerašnji susjed, jednako nije zanimao kao ni bilo šta drugo. Prema Sinekovom četovanju bio je isto tako hladan i ravnodušan kao i prema tome što mu susjedi mogu vidjeti sve one đakonije u djevojačkoj sobi. Samo bi zao čovjek ili neki hrvatski idealist zlostavljao susjeda Đuru, zato što mu je sin u četnicima. A Bilić nije bio ni zao, ni idealist. Bilo mu je svejedno i što je Matić Srbin, nije on imao ništa protiv Srba, živio je među njima tolike godine, kći mu se rodila u Srbiji. To što se prilagođavao i povijao pod pritiscima i po nalogima velike povijesti ne znači da je mijenjao uvjerenja. On tih uvjerenja nije imao, dok god mu ne bi zatrebala. Ali i tada je bio vrlo, vrlo umjeren.

Zlo našega vijeka hranilo se takvom umjerenošću.

U proljeće 1945. Bilićka je u jednome stanu bila sama s Jolandom, a u drugome stanu Đuro Matić i Matićka strepe što im je sa Sinekom.

Neće proći dugo, pa će i saznati.

Partizani su ga zarobili negdje na Romaniji, zamazanog i ušljivog, nakon čega mu je, kako i spada, u Sarajevu sudio narodni sud. Ne pamtimo, ili nismo ni znali na koliko je Sinek bio osuđen, ali je odležao dobre tri godine. Zatim se vratio kući, život u zgradi nastavio je svojim tokom, Sinek je opet bio Sinek, samo nekako stariji, tiši i nepovjerljiviji. Čulo bi ga se samo kad popije.

Kada se vratio iz zatvora, Bilićka se sa kćerkom već bila odselila u Zagreb, odakle će Jolanda dalje seliti u Austriju, pa u Njemačku. Dok je živjela u Zagrebu, objavila je knjigu pjesama. Nismo ih čitali, iako je bila i u izlozima sarajevskih knjižara. Knjigu je izdala tada vrlo ugledna zagrebačka Zora, nakladnik izabranih djela Miroslava Krleže.

Gospođa Emilia Heim umrla je 1952. Bila je stara i bolesna. Svi smo tog popodneva bili na groblju Svetoga Josipa, gdje je sahranjena u monumentalnoj porodičnoj grobnici. Ostavili smo je da samuje u tim bijelim i crnim mramornim predjelima, ispunjenim njemačkom goticom i Kranjčevićevim stihovima, teškim kao prvi novembarski snijeg, koji iznenada padne, u zoru

nakon neočekivano tople večeri, u kojoj se svud osjećao mutan, slatkast vonj gradske kanalizacije, i netko je opet povjerovao da zima nikada neće doći i da smrti nema.

Das ist rote tane

Četvrti je april 1945, rano popodne i sve je neočekivano tiho. Odavno je nestalo struje, netko kuca na vratima tete Doležal.

Gospođa Emilia Heim, između dvojice njemačkih vojnika pod punom ratnom spremom.

– Gospođu Vilma – Hajmovica nikako da uhvati dah – gospođu Vilma...

Teta ih uvodi u hodnik, pa u dnevni boravak, pruža Hajmovici stolicu, da sjedne, pomaže joj da odloži štap, a ona dvojica, sve s puškama i šljemovima, ostaju zbunjeno stajati.

– Izvolite, gospodo! – konačno je teta Doležal izgovorila dvije njemačke riječi.

Obojica kao da su se najednom ozarili, nestalo je zida između njih i svijeta, nisu se više držali za remenove svojih pušaka...

– Dobili smo zadatak da osmatramo Trebević – reći će jedan – a s vašeg se prozora planina najbolje vidi!

I tako je četvrtog aprila 1945. teta Doležal – koja u tom trenutku još uvijek nije znala da je postala udovica, jer joj je muž pogubljen ili je umro u njemačkome radnom logoru u Norveškoj – dobila na stan dvojicu mladih, očajnih njemačkih regruta.

Ostali su kod nje sve do sljedećeg jutra, a onda su, uz prostodušne dječачke pozdrave, otišli. Tek tada, dok su se oni još spuštali niza stube, teta Doležal shvatila je da ih nije pitala kako se zovu. Ako odu tako bezimeni, izgubila ih je, otišli su zauvijek. Čak i ako im zna imena, malo je vjerojatno da će ih ikada više vidjeti, ali u tom je slučaju trenutak njihova konačnog nestanka barem prividno odgođen.

Htjela je potrčati za njima, pitati ih za imena, ali opet se predomislila.

Tko zna što bi pomislili, i što bi pomislio svijet koji bi je mogao čuti kako, na samom kraju rata, razgovara s njemačkim vojnicima. Taj razgovor u ovome životu nikome više nije potreban. Oni su otišli, nestali, nema ih više.

Ali vratimo se na trenutak u kojem ta dvojica tek ulaze, a gospođa Heim je upravo sjela, pije vodu i hvata dah.

U tom trenutku u sobi je još netko.

Sjedi na podu, igra se crvenim limenim ibričićem, koji joj je teta napunila grahom pa sad njime zveči, mala dvoipolgodišnja Olgina i Franjina kći.

Trese ona igračku, sitan i suh grah, iz Bog zna koje gladne ratne godine, udara o lim, i to stvara zvuk i zveket, nepodnošljiv svakome odraslom uhu. Zato ju je teta Doležal i dovela k sebi, dala joj ibričić i grah, jer teta, kad god kome u životu zatreba, zna kako da ne bude odrasla. A to je za njezine godine veliko znanje.

I dok se tako igra ibrikom, djevojčica gleda u dvojicu vojnika i govori:

– Rote tane, rote tane, rote tane...

Vojnici je gledaju. Ne razumiju što govori, jer ne razumiju ovaj jezik, ni četiri ratne godine nisu

bile dovoljne da ga nauče. Djevojčica je svijetle puti, žute, skoro bijele kose, sivooka. Gleda u njih, kao da jedinoj njoj na svijetu njih dvojica nešto znače.

– Das ist rote tane! – kaže, a njima se lica u istom času rastvoriše u osmijehe.

Ovaj događaj ostaje upamćen zahvaljujući teti Doležal, kojoj nikako nije moglo biti svejedno kada je njemačke vojnike ugledala na svojim vratima. Prije dvije ili već tri godine, ne pamtimo je li to bilo 1942. ili 1943, tetu Doležal nekoliko je dana ispitivao Gestapo, a njezinog muža, našeg susjeda Pepija, deportirali su u stočnome vagonu, daleko na sjever, u Norvešku.

Josip Pepi Doležal po zanimanju je bio tamničar u Belediji. Beledija je drevni sarajevski zatvor, koji je postojao još od turskih vremena, a svoje najslavnije dane dočekao je pod kraj austrougarske vladavine, kada su tu bili zatočeni pripadnici Mlade Bosne i atentatori na prestolonasljednika Franca Ferdinanda. Ali tada je Pepi još bio dječak i nije se bavio zatvorskim poslovima, nego je bezuspješno pokušavao da završi gimnaziju. Ali nije ga išlo. Padao je razred za razredom. Premda nije bio naročito glup, ali je zato bio najveća lijenčina koja je pohađala Prvu gimnaziju. Ta njegova legendarna, kolosalna lijenost mu je i odredila životni poziv: kao tamničar nije, zapravo, morao ništa raditi, osim čuvati ključeve.

Ali ih nije znao sačuvati.

Uz nerad, Pepi je imao drugu veliku strast: rakiju. Bio je notorna pijanica, vazda pijan, ali u svome je pijanstvu ostajao dobričina. Ili bi tek kada se napije postajao takav, dobar. Teta je živjela s njim takvim, pijanim, i osim tog vječnog alkoholnog smrada, drugih problema u tom životu nije bilo. Brak im je na neki svoj, drukčiji način bio skladan.

Rodila mu je kćer, koja je, po Pepijevoj želji, ponijela majčino ime – Vilma. U vrijeme rata Vilma je već bila odrasla cura, srednjoškolka.

U kraljevinska vremena, Pepi ni na poslu nije imao problema zbog alkoholizma. Tamničari su, često, teški i mračni ljudi, s nekom prikrivenom ljudskom manom ili nastranošću, psihopati ili sadisti, rođeni samoubojice, neostvareni policijski inspektori ili vojni generali... On je, pak, bio samo pijanica. Prema zatvorenicima nikad grub, prema kolegama vazda prijateljski raspoložen, pripravan da u svakom trenutku prikrije posljedice njihovih naopakih naravi. Tako pijan, bio je slijep i gluh za većinu toga što se u Belediji događalo.

U početku, činilo se da se ni s dolaskom ustaša i Nijemaca ništa neće promijeniti. Pepi Doležal je i dalje pio, i možda nije ni primijetio trenutak, sat ili dan kada se tamnica pretvorila u mučionicu. A možda se samo mislilo da on ništa ne primjećuje.

Nikada se neće znati je li zatvorski čuvar Josip Pepi Doležal iz uvjerenja pomogao komunistkinji Olgi Humo da pobjegne iz Beledije ili je to učinio zbog rakije. Činjenica jest da se Olga spasila, dokopala se slobodne teritorije, a njezin je spasitelj završio u rukama Gestapoa. Ona se, kasnije, borila u partizanima, a on je umirao negdje daleko, na sjeveru, od zime i od rada. Teti su stizala njegova očajna pisma. Kao da se na norveške logoraše nije odnosila stroga njemačka i ustaška cenzura, ili su ta pisma svojim sadržajem bila dio neke zajedničke kazne.

Ubrzo je shvatila da se Pepi neće vratiti. Ne može on to preživjeti. Ne bi ni jači, tvrđi i trezveniji od njega. Poslije rata, teta će na Pepijevo mučeništvo dobiti Partizansku spomenicu 1941, ali ni ona nikada neće biti sigurna je li se taj samoubilački čin kojim je spasio Olgu Humo ticao Pepijevih uvjerenja ili njegovoga alkoholizma. Jedan dan bi mislila jedno, drugi dan drugo, a o svemu tome je pripovijedala vedro i u šali, kao da sve, pa i čovjekov život i sudbina, uključujući i smrt u koncentracijskom logoru, mogu biti pretvoreni u šalu.

Poslije rata, Olga Humo živjela je u Sarajevu mirno i sretno sa svojim Avdom i s kćerkom koja je bila vršnjakinja djevojčice s crvenim ibrikom. Obrazovana i veoma ugledna, iz slavne beogradske porodice Ninčića, radila je kao gimnazijska profesorica engleskog jezika, a zatim i asistentica na upravo otvorenom Filozofskom fakultetu. Život je posvetila idealima proleterskoga internacionalizma, drugarica Olga Humo, prosvjećivanju, uzdizanju i obrazovanju svoga zapuštenog i neukog naroda, ali nije se sjetila Vilme Doležal, udovice svoga tamničara, niti je ikada pitala za nju. Godine 1956. Hume su se preselili u Beograd, gdje je Avdo bio savezni političar, a Olga profesorica na Katedri za engleski jezik.

I tako su se, u jednome za povijest beznačajnom času, ukrstile sudbine poštanske službenice Vilme Doležal i slavne jugoslavenske revolucionarke Olge Humo, da se više nikada, u beskrajnu vremena, ne susretnu.

U stanu na petome katu, u zgradi koja je pripadala gospođi Emiliji Heim, teta Doležal živjet će još petnaestak godina, a onda će zamijeniti stan s Vladimirom Nagelom, Nijemcem, pripadnikom malene sarajevske protestantske zajednice, koji joj je u međuvremenu postao zet. Teta se tada preselila u nekada veliki stan Nagela na Marijin dvoru, koji je u međuvremenu, u skladu s racionalizacijom stambenog prostora, podijeljen na dva manja stana, uz zajedničko korištenje zahoda i kupaonice. Nagelovi su dobili obitelj Šlehta za *partaje*, s kojima će, tako je bilo suđeno, dijeliti dobro i zlo, uglavnom zlo, sve dok se jedna od dvije strane ne odseli ili ne izumre, nakon čega će se preživjeli raširiti na cijeli stan.

Vlado Nagel svoj je problem sa Šlehtama, teškim, neljubaznim i mrskim ljudima, riješio tako što im je ostavio svoju punicu. A teta ko teta, *partaje* je podnosila kao i sve drugo u životu, sa smislom za humor i nekom skoro olakom pomirenošću, vjerom da će u budućnosti biti još gore, ali da će i tada njezino biti da se smije i da zbija šale.

Krajem šezdesetih, kada zbog izgradnje Energoinvestovog nebodera bude iseljavana zgrada pokojne Emilije Heim, Nagelovi će se seliti na Rijeku. Nekoliko godina kasnije na Rijeci će mlada umrijeti tetina kći Vilma, i tada će ona, definitivno, ostati sama na svijetu i na Marijin dvoru, među visokim stropovima, okružena Šlehtama i moljcima, posuta prašinom, davno obudovjela, bez ikoga s kime bi se mogla našaliti.

Tada će djevojčica koja ovoga trenutka dvojici njemačkih vojnika pokazuje svoj crveni ibrik, ponavljajući – Rote tane! Rote tane! – vraćati svoje djetinje dugove. Obilazit će je, donositi joj hranu, bolesnu je okretati i prepovijati, te na kraju ispratiti na Novo sarajevsko groblje Bare. Telegrafistkinja u miru, nositeljica partizanske spomenice 1941. Vilma Doležal umrla je krajem sedamdesetih. Šlehte su se tada proširile na cijeli Nagelov stan i priča je bila završena.

Ali do toga je još daleko.

Četvrti je april 1945, djevojčica kaže:

– Das ist rote tane! – a njemački vojnici se smiju.

Bio bi to lijep i utješan kraj rata.

Nekoliko sati kasnije, uznemirena bukom teških i tvrdih koraka iznad svoje glave, od čega se zaljuljao luster i zvecnule su kičaste staklene perle, susjeda Matička, Zagrepčanka, Đurina gospođa i Sinekova majka, pošla je gore, da vidi što se to događa i čula je Vilmu i Olgu kako razgovaraju.

– Šta vi, dvije stare budale, radite po tavanu? – pitala je, kobajagi ljutito.

– Nisu to dvije stare budale, draga gospođo Matić, nego dva njemačka vojnika! – odgovorila je

teta, i sljedećih pedesetak godina svi su se tome smijali, a onda su umrli.

Nijemci su u tetinom stanu i na tavanu proveli noć. Dalekozorima su osmatrali Trebević, pratili sitne figure ljudi kojima se više nigdje nije žurilo, jer im više nitko nije mogao ništa, nisu se plašili ni snajpera i snajperista, a kamoli bi se plašili takvih kao što su njih dvojica, dok ih gledaju iz još uvijek neoslobođenog grada. Nisu se plašili, jer su znali da je sve već gotovo, i rat je gotov, i neće biti nastavka, nego će uskoro započeti neko novo vrijeme, u kojem se više neće sresti sa svojim neprijateljima, jer će svi neprijatelji biti mrtvi ili preobučeni u dalmatinske turiste, njemačke inženjere i majstore, u doktore i medicinske sestre, pred čijim će očima, možda, jednoga dana umirati, ako dođu u Njemačku tražiti lijeka od neke ionako neizlječive bolesti. Ali prije nego što dođe to novo vrijeme, traje kratka pauza, međuvrijeme i intermeco, kada se još nikome ne žuri i svi još žive svoje prethodne živote, samo tiše i sporije, kao pred smrt.

I tako, s tavanskog prozora tete Doležal dvojica bezimenih njemačkih vojnika dvogledima promatraju partizanske pokrete, ljude koji šetkaju po padinama Trebevića, razgovaraju ili grickaju travku i gledaju grad u dolini. Promatraju ih dvogledima, a zatim nešto zapisuju u svoje crne sveščice, premda je i njima već jasno da izvještaji neće biti napisani i da ovo što rade više nikome nije potrebno.

Teta Doležal htjela bi ih počastiti rakijom, šljivovicom koju Pepi nije stigao ispiti, jer ga je odveo Gestapo.

Oni neće, ne piju alkohol njemački vojnici, pogotovo ako su na službi, u osmatranju. Uozbilje se na takvu ponudu, kao da rat i nije završen.

Teta Doležal donosi im tacnu, a na tacni dva fildžana, u fildžanima kafa. Ustvari, to nije kafa, nego preprženi ječam, divka, u koju je dodano malo prave kafe. Na devet kašika preprženog ječma, po jedna je kašika kafe. Tako je barem rekao predratni dućandžija Hasan, koji joj je donio kutiju divke i naplatio je zlatnim prstenom, ali možda je i Hasan lagao, pa nema u njoj ni zrnca prave kafe. Dobro je i ako je tako, jer je važno vjerovati da u tom ječmu ima kafe ili da se kafa od ječma proizvodi, a da je izmišljena priča o etiopskoj ili brazilskoj biljci.

Nijemci se ozare, drago im je, zahvaljuju se na *časti*, a teta ih pita ono što ćemo, tridesetak godina kasnije, ispitivati njemačke turiste: jesu li naučili išta od našeg jezika?

– Vaš jezik nismo naučili, a svoj smo zaboravili – sumorno odgovara Nijemac. Iako nije smiješno, ni to nikada neće biti zaboravljeno. Nikada, dok je živih.

Ujutro, izgledaju još mlađi nego što jesu ili nego što su jučer bili, i odlaze, a da ih teta Doležal nije upitala kako se zovu. Kreće za njima da to ispravi, ali se zaustavlja, mogao bi netko nešto pomisliti.

I opet zvecka grah u limenoj kantici, djevojčica je sretna što teti zveckanje ne smeta – kao što smeta njezinoj mami – a onda započinje svoju mantru:

– Rote tane, rote tane, rote tane...

Grob u Donjim Andrijevcima

Suhomrazica je, ledeno, a nigdje snijega. Autobus sporo mili prema Brodu. Uz cestu, u dvorištima ispred kuća na dvije vode, naglavce raspete više svinje razrezanih utroba. Crijeva, jetre i srca im isparavaju, odlaze u maglu, kao da su životinje još žive, ili im to njihove životinjske duše nakon užasa klanja sukljaju prema nebu. Dvadeset deveti je novembar, Dan Republike 1970, a Javorka Rejc – prvi je put spomenimo po imenu i prezimenu – djevojčica koja je do maloprije zveckala grahom u limenoj kantici i ponavljala rote tane! rote tane! vozi se u autobusu, ide u Slavoniju, u Donje Andrijevice, selo blizu Kopanice. Već dvije godine ona radi u Službi društvenog knjigovodstva, to joj je prvi posao u životu. Prije nego što, trideset sedam godina kasnije, ode u mirovinu, radit će u Zemaljskom muzeju, na Stomatološkom fakultetu, Akademiji scenskih umjetnosti i Pedagoškom fakultetu, ali ona to ne može znati dok sjedi u autobusu, drugi red iza vozača, i gleda kroz prozor kako na ledenom novembarskom danu isparavaju utrobe zaklanih svinja. Dvadeset osam joj je godina, rastavljena je, ima četverogodišnjeg sina, ali pred njom bi, još uvijek, trebao biti život. Ona tako ne misli, ili ne osjeća, nezadovoljna je, uskraćena i nesretna. Dogodile su joj se neke strašne stvari, koje ćemo, možda, jednom ispričovijedati, ali sve je počelo kasnoga ljeta 1943, kada je poginuo Mladen, njezin devetnaest godina stariji brat, čiji grob upravo odlazi posjetiti.

Priču o njegovoj smrti odlažemo do kraja, premda se već dogodila i odavno je upisana u kronologiju Stublera, određujući im porodičnu povijest ne samo u budućnosti, nego i u prošlosti. Taj događaj je promijenio sve: ono što se dogodilo i ono što će se tek dogoditi, i vjerojatno je s njim i dovršena naša porodična povijest. Premda se i poslije živjelo, smrt je već obavila svoje i samo se čekalo da dođe kraj, u skladu sa sitnim ljudskim životopisima i kronologijama koje mi ne moramo poštovati, nego se možemo povesti za nekim tačnijim scenoslijedima, vremenskim tokovima i kronologijama, pa reći i to da je Javorka živjela život nakon porodične i svoje vlastite smrti.

Tog ranog popodneva, u autobusu za Slavonski Brod, Javorka je plavokosa djevojka, mlada i pristala, i nitko od suputnika ne bi pomislio da se već stigla rastaviti ili da ima dijete. U ružnim je lakovanim čizmama, kakve su te zime bile u modi, u suknji malo iznad koljena i u vunenoj dolčevitki, ogrnuta kaputom od ovčje kože, koji su zbog nečega zvali *hanter*. Takvi se kaputi nose i danas, ali se naziv u međuvremenu izgubio. Na koljenima joj je damska torbica, koju ne ispušta, jer je unutra novčanik i sav novac koji ima. Dolje, u spremištu za prtljagu, još je i mala putna torba od crnoga skaja, kupljena proljetos u Stuttgartu, koja će se u različitim ulogama pojavljivati u stanu na Sepetarevcu 23, sve do početka rata, u proljeće 1992, kada će, konačno, i ona nestati.

U Slavonskom Brodu presjeda u rashrdani lokalni autobus koji će je odvesti do Andrijevacu. Autobus je prazan, jer su svi već odavno kod kuće, kolju svinje, slave Dan Republike i griju se ovogodišnjom rakijom šljivovicom. Do večeri, kobasice će biti napravljene, meso izmljeveno i sabijeno u široka i podatna svinjska crijeva, čvarci će biti posoljeni i hladit će se po ljetnim kuhinjama, na prostranim crnim plehovima, mačke će po dvorištima prožderati životinjske slezene i ono malo iznutrica koje čovjek ne uspijeva progutati, i svi će već biti mrtvi pijani, i pjevat će se hrvatske pjesme, o vili Velebita i o banu Jelačiću, a kad im rakija sasvim uzme

pamet, ožunačit će se i zaurlati u spomen na Juru i Bobana, i na poglavnika Pavelića, i neće biti ni narodne milicije, ni seoskih uhoda i špijuna da prijavljuju pjesme i pjevače, jer će i oni u tom trenutku dernečiti nad svojim zaklanim svinjama i pjevati neke druge, a možda i te iste hrvatske pjesme. Jer godina je 1970, budi se sva Hrvatska, kliče Savki i Tripalu, i stiže proljeće narodnoga junaštva, hrabrosti i osvještenja. Ljudi više ne žele da njihov novac odlazi u Beograd, “Hrvatska radi a Beograd se gradi”, nego su za politiku čistih računa, da se zna što je čije, te čime i koliko tko pridonosi ovoj našoj socijalističkoj zajednici. Ljudi su puni radosti i puni gnjeva, pa zato glasno i pjevaju, urlaju ono što se, još do jučer, nisu usuđivali pomisliti. Iz grobova su poustajali nestali očevi i stričevi, pukovnije pod Staljingradom i pod Dravogradom, dvoredi i četveroredi na putu prema plitkim masovnim grobnicama, koje nisu uspjeli prekriti asfalt i beton socijalizma, iz grobova su poustajali uplašeni domobrani, koji su se u međuvremenu mrtvi ožunali, pa i oni uglas pjevaju sa svojim unucima i sinovima, digli su se jasenovački koljači i hrvatski mučenici, koji su 1942. isukanih kurčeva vršljali po Kozari, paleći, silujuć i ubijajući, pa i oni sad sudjeluju u toj grandioznoj hrvatskoj svinjokolji, na Dan Republike, u spomen na 29. novembar 1943, kada je u Jajcu iskovan vječno bratstvo naših naroda i narodnosti.

A ona se vozi prastarim mercedesovim autobusom prema Andrijevcima, gleda ispred sebe u prljavu navlaku naslona za glavu, diže joj se želudac od mirisa koji se miješaju u kabini: vonj znoja i dječje povraćotine, dizel goriva, duhanskog dima i nagorjele plastike, tako pomiješani tvore jedan zajednički, jedinstven miris putovanja autobusom. Trudi se da ni o čemu ne misli, diše na usta, duboko, u pravilnom ritmu. Ona je sama, na ovom putu i u životu, ona se tako osjeća, i žudi za tim da se baš tako osjeća, preplavljena samosažaljenjem i vjerom da je sve već gotovo i da su sve njezine životne prilike uništene i upropaštene. A ni za što nije ona odgovorna: krivi su majka, bivši muž i strašna svekrva, a kriv je i taj dječak, kojega voli, rodila ga je, ali je, ipak, kriv što je njezin život svršen i prije nego što je započeo.

Bilo je gotovo kada je imala jedva osamnaest mjeseci i kada je stigla vijest o Mladenovoj pogibiji.

U Donjim Andrijevcima, na groblju, dočekuje ju Ivan Latić. Čuvar groblja, zapravo mjesni seljak, kojega će rodbina sahranjenih vojnika proizvesti u čuvara groblja tako što će mu, iz zahvalnosti, ne bi li im sačuvao grobove braće i sinova izginulih na pogrešnoj strani, za svake posjete groblju davati novce. Grobova nije bilo mnogo, pet ili šest, pet domobranskih i šesti Mladenov – njemački, esesovski, ali i to je dovoljno za iluziju važnoga i povjerljivog posla.

Latićeva kuća prva je do groblja. Lijepa i uređena seoska kuća, s urednim dvorištem, nasred kojeg upravo šure krupna nerasta. Krv je već davno otekla iz prerezanih vratova, zamirisali su cimet i klinčići, domaćica prži svježe krvavice i sve je nekako tiho i svečano. Kao u crkvi ili na groblju. Ivan Latić, ipak, nije tipičan seljak. On ne pije, nikada nije pio, ne godi mu, strah ga je omame, pokojni otac mu je, kaže, bio težak pijanac pa zna kakva se i kolika nesreća pritajila u rakiji i samo čeka kojega će nevoljnika unesrećiti, ali dobro što će unesrećiti onoga koji pije, nego će unesrećiti ženu mu i djecu, i sve njegove rođene i nerođene, objašnjava tako Latić Javorki, a ona mu samo potvrđuje.

Vodi je do Mladenova groba, iako bi ga ona i sama znala naći. Bila je tu barem deset puta, najprije s majkom, pa s ocem, još kao djevojčica, a zatim sama, nakon što je Olga Rejc, rođena Stubler, 1966, godine kada je Javorka rodila sina – mene koji, u decembru 2012, desetak dana nakon majčine smrti, vodim ova slova po bjelini ekrana – naglo izgubila svaki interes da putuje u Andrijevcu, na Mladenov grob. Od tada, ovo joj je peti put da dolazi, tu je jednom godišnje, manje zbog duše i zbog sjećanja, više iz straha da će, ako ne bude dolazila, vlasti prekopati i

preorati taj grob okupacijskog vojnika. Sretala je ona Ivana Latića u vrijeme dok je još bio mladić, i nije sanjao da će jednoga dana biti promaknut u čuvara groblja, sretala ga je, svjesnog omladinca, dok je još mrko i s prezirom gledao na one koji donose cvijeće i pale svijeće nad tim grobovima, nakon čega je sazeo, ostario i osvijestio se na ponešto tipičan hrvatski način, u onoga kojem ne treba rakija da bi zapjevao ono što nije dobro pjevati.

Ona će tu noć prespavati kod Latića. Tako je svaki put. U blizini nema hotela, a i kad bi ga bilo, nisu to vremena kada bi se novci trošili na hotelske sobe. To je za turiste i za imućne, za direktore i njihove šofere, a ne za nekoga tko izdaleka dolazi bratu na grob. I njezina majka je, najčešće, spavala kod Latića. I otac je prespavao jednom...

Doveo ju je do groba sa crnim željeznim križem, na kojemu je bijela pločica s imenom, prezimenom, godinom rođenja i godinom smrti.

Čupnuo je nekoliko suhih smrznutih travki oko Mladenova uzglavlja, pokazujući, valjda, i time kolika je njegova briga o grobu.

Ona je iz torbe izvadila bijelu starinsku svijeću i lako je zapalila. Nije bilo ni daška vjetra, pa je i plamen stajao uspravno, skoro nepomičan. Onda kao da nije znala što da čini. Uspravila se i čekala, tako, podno groba, da prođe neko pristojno vrijeme. Ono vrijeme u kojem se vjernici mole Bogu ili svoje misli upućuju pokojniku, sjećaju ga se, puštaju da im pred unutarnjim okom proteče neki film. Ali ona se Mladena nije sjećala, a u Boga nije vjerovala. Njezina nevjera bila je čista i nedvosmislena, gotovo jednako naivna kao i nečija vjera. Bog joj nije bio potreban, jer nije mogao riješiti nijedan njezin problem. I nije se znala skrivati, lagati i živjeti u laži. Kada umre, fra Ivo Marković će mi poslati mail sućuti: "Osobno sam je poznavao i zapamtio njezino iskreno ophođenje kakvo imaju samo djeca, a to uvijek imponira. Počivala u Miru." On će mi to otkriti: moja majka nije umjela da laže kao što lažu odrasli. Bila je to samo jedna od njezinih djetinjih osobina.

I zato nije znala što da radi, nego je samo stajala podno Mladenovih nogu, pomalo ljutita što je još netko tu, pa sad ne može mirno da ode.

Ivan Latić nije razumio njezino sjećanje. Pomicao je usnama kao da sriče molitvu, a onda se prekrstio, lako i hitro, kao rutinski katolik.

Tada je, dok su odlazili s groblja, rekao nešto što inače, možda, i ne bi izgovorio da nije bilo tog besmislenog čekanja i da godina nije bila baš ta, pred *hrvatsko proljeće*:

– Čovjek koji vam je ubio brata živi tu, u Andrijevcima, danas ste ga sigurno vidjeli. Hoćete li da vam ga pokažem?

– Ne! – viknula je, kao da ga želi preduhitriti ili kao da je dovoljno da Ivan Latić samo podigne prst i usmjeri ga prema nekome, iako tog časa okolo nije bilo nikoga.

U prostranoj postelji, u dubokim perinama u kojima bi se netko nenaviknut mogao udaviti kao u debelome moru, te noći je ležala Mladenova sestra, a moja majka Javorka, i zamišljala čovjeka koji joj je ubio brata, ali više od toga, čovjeka koji je možda i presudno utjecao da njezin život bude ovakav kakav jest. Sve do pred zoru nije mogla zaspati.

Zamišljat će ga i sljedećih dana, mjeseci i godina, sve dok i on, Mladenov ubojica, ne postane nevažan. Samo će još jednom, 1975. doći na Mladenov grob. Bit će to, opet, u novembru, kada su se Vesna i Andrija vjenčali u Kopanici, pa je, u nedjelju poslije svadbe, kada je većinu svatova morio duboki mamurluk, došla još jednom tu, na groblje u Donjim Andrijevcima. Ivan Latić je tad bio šutljiv i nepovjerljiv, kao da je u međuvremenu naglo ostario, i nije se razmetao

svojom ulogom. Mirno je primio pružene novce i više ga nikada nismo vidjeli.

Bezbroj puta se pokušavala sjetiti svakoga muškog lica koje je na Dan Republike 1970. vidjela u Andrijevcima, prije nego što je s Latićem otišla na Mladenov grob. Mladići, sredovječni seljaci i starci, uglavnom mrtvi pijani, u razdrljenim bijelim košuljama krvavim od klanja, i u teškim krombi kaputima. Neka je lica pamtila, ili joj se samo činilo da ih pamti, a druga su stizala iz njezine mašte. Ali bila je to jedna od rijetkih odluka u životu moje majke, oko koje se poslije nije predomišljala, niti je zbog nje žalila: Ivanu Latiću rekla je da ne želi vidjeti čovjeka koji joj je ubio brata.

Sve do nekoliko tjedana pred smrt nikome ovo nije ispričala. Ocu i majci to nije mogla reći, ni bratu Draganu, jer on, možda, ne bi razumio. Ili bi razumio, pa bi otišao do Ivana Latića, da mu on pokaže čovjeka koji i danas mirne savjesti živi u Andrijevcima, iako je u septembru 1943. ubio – esesovca. A onda je i za to bilo svejedno i važna joj je bila još samo priča, svejedno kakva, ali stvarna, koja će je odvratiti od pomisli da i sama upravo umire.

Rudari, kovači, pijanci i njihove žene

kvarteti

Strina Jele i Kljujići Šumonje

I

Marko Kljujić Šumonja bio je golem čovjek, a vrijedan. Brda bi svojim rukama premještao, samo da ne stoji u mjestu i ništa ne radi. U Gornjim kolonijama sagradio je kuću, a dalje u brdu, iznad naselja uredio je vrelo. Nije bila njegova zemlja, ni njegovo vrelo. Učinio je to za zajedničku stvar, da svi imaju koristi i da svatko može doći na vodu. Ili: *navrelo* kako će se poslije govoriti. To što je tu sagradio nadživjet će i njega i njegovu kuću, pa će postojati sve do sedamdesetih-osamdesetih, kad već odavno cijeli Kakanj bude imao vodu iz vodovoda. Zato su age i veziri, vojvode, velikaši, bogata gospoda i svi oni koji su htjeli da im se dugo nakon smrti pamti ime, po Bosni gradili javne česme, uređivali vrela i izvore. Pa iako Marko Kljujić Šumonja nije imao takvih misli, niti je bio neki važan, u knjige upisan čovjek, vrelo koje je uredio zvali su Šumonjino vrelo, i nakon što se više nije znalo ni za Marka, ni za Kljujiće Šumonje.

Marko Kljujić Šumonja imao je dvojicu sinova. Mato nije imao sreće u životu, oženio se i razveo. U ona vremena kada se svijet nije razvodio. Poslije je do kraja života živio sam. A drugi sin, ime mu se ne pamti, bio je ustaša. Tako je i poginuo. Ne pamti se gdje i kako. Ne zna se ni kakav je bio, je li se ženio. O njemu se zna samo to da je bio ustaša.

Imao je i četiri kćeri: teta Ruže, teta Mare, teta Luce i naša strina Jele.

Strina Jele bila je udata za amidžu Karla. Amidža Karlo bio je brat Franje Rejca. Ali o strini Jeli i amidži kasnije.

Teta Ruže imala je kćer Manku. Ne zna se njezino pravo ime, jer su je svi tako zvali: Manka. A ona je prije Drugoga svjetskog rata rodila sina. Ivica se zvao. Je li bio vanbračan ili je Manku ostavio muž, ni to se ne zna. A nije ni važno. U rudarskim je kolonijama bilo svega, vanbračne djece i odbjeglih muževa, i sve se nekako moglo predurati i preko glave preturiti pa i ta, kako se govorilo, *nezakonita djeca*.

Ivica je jedva jedvice završio prva dva razreda škole, a poslije nije išlo. Učitelj bi rekao da je Ivica – tup. A velečasni nekako blaže, ljudskije, da je Ivica – nepametan. Biva, ne bi ni valjalo da smo svi redom pametni.

Ali imao je Ivica jednu veliku želju: da mu je postati dimnjačar.

U ono vrijeme, odmah poslije rata, za dimnjačara nisu trebale nikakve velike škole. Samo malo vještine, hrabrosti da se hoda po krovovima, crna mondura i četka.

– Nemoj, sine, visoko je! – rekla mu je mater.

Ivica ju je poslušao i nije otišao u dimnjačare, gdje je visoko, nego u rudare, gdje je duboko.

Nije prošlo ni šest mjeseci kad je, u jednoj sasvim maloj rudarskoj nesreći, Ivica stradao. Bio je jedini poginuli. Odlomila se stijena i smrskala mu glavu. Nesretan slučaj. Uzaludna je u takvoj prilici čovjeku sva pamet svijeta. I svejedno bi Ivici što nije imao pameti.

Bilo je to početkom pedesetih.

Stradanje Mankinog sina Ivice, jedinog unuka tete Ruže i praunuka Marka Kljujića Šumonje, koji je bio jak kao zemlja pa je svojim rukama ogradio vrelo, takav je događaj koji će u sjećanju

drugih cijeli jedan životopis svesti na – žalost.

Nipočemu se Ivica ne pamti, osim po žalosti.

II

Teta Luce bila je dobra žena. Svakom učiniti, u nevolji priskočiti, a ne pita kome i zašto. Udala se za nekog Segata, koji je nakon rata tri godine odrobijao. Nije se pitalo po kojem članu zakona i u vezi kakvoga ratnog zlodjela. Robijalo se u to vrijeme dosta, i bilo je bolje ne pitati.

Kakanjci su, čim je svršio rat, koristili svaku priliku za poći na *meraju*. Čim ne bi bilo prehladno i ne bi davalo na kišu, spremali su se za meraju. Rudari, željezarci, činovnici, muško i žensko, svi, ponijeli bi hrane od kuće, džezvu i fildžane, bocu rakije i štamplice pa bi se, obično negdje uz Bosnu, sjedilo, teferičilo i pričalo o svemu. Nekad bi se tako i noć dočekala, pa bi se u Koloniju vraćalo po mraku.

Tako se jednom pošlo na meraju sa Segatom i tetom Lucom. Franjo i Olga došli iz Sarajeva, povelu kćer, koja je mogla imati pet--šest godina. Taman toliko da dijete sve ovo za cijeli život upamti.

Kada se napio, Segat se ohrabrio pa počeo pričati.

Inače nije bio od velike priče. Tih čovjek, mračan, svi bi rekli da mu je to od robije.

I što je više pričao, što je glasniji bivao, našima su se samo glave uvlačile među ramena. I žensku i mušku, jednako. Kao da su kornjače, pa bi da se zavuku u oklop, nestajali su tako, čekajući da Segata prođe luda. A on nikako da stane, nego sve govori, kao da godinama progovorio nije, pa mu je ovo prva, ili kao da mu je zadnja. I taman misliš – stat će, neće dalje, ne može kršteno čeljade baš tako i o tome, a on nastavi, sve gore, grđe i strašnije. Tako i toliko da čovjek samom sebi biva kriv što sluša, koliko je kriv i onaj koji govori.

Bilo je to 1949. ili 1950, u rudarskome Kaknju, u ljeto, na meraji, uz rijeku Bosnu.

Kad je shvatio da nitko ništa neće učiniti, Franjo se digao, pa dijete za ruku, Olgu pod ruku, i tako, bez riječi odoše. Nikoga da upita gdje će.

Segat je pijano vičući pripovijedao o tome kako je služio u Jasenovcu i kako su jednom u zoru klali Cigane.

Godinama bi se u kući raspravljalo je li Segat, da se pohvali, izmislio službu u Jasenovcu.

To je bilo posljednji put da se u Kakanj išlo na meraju. Segata se poslije rijetko viđalo, samo po porodičnim sprovodima. A onda je i on umro. Ne zna se kad i od čega.

III

Bilo je seljaka koji su radili u rudniku. Ili bi zapustili zemlju, ili zemlje nisu ni imali, pa su silazili u jamu i od toga hranili obitelj. Nisu živjeli dugo. Ako ih ne bi zatrpao odron, pošlo bi im na pluća ili bi ih uništio alkohol.

Bio jedan debeo seljak, koji bi jutrom, silazeći prema Kaknju, pa niz kolonije, pjevao na kajdu bećarca vazda istu pjesmu:

– A te tvoje sisice

kad se zadrmaju

mira mi ne daju

tužan sam ja

Bilo sunce, bio snijeg, nigdje nikoga ili sve puno ljudi, on uvijek svoje. Ljudi se na njega navikli.
Pjeva on jednom tako:

– A te tvoje sisice
kad se zadrmaju...

Kad odozdol ide starija žena, u narodnoj nošnji:

– Faljen Isus, dijete!
– Vazda faljen! – pristojno odgovara seljak-rudar i nastavlja:
– Mira mi ne daju
tužan sam ja.

Godinama tako. Ništa se ne mijenja, sve do velike nesreće u jami, kad bude puno sprovoda i dođu delegacije iz Zenice i Sarajeva.

IV

Strina Jele je gospodarila kućom.

Ne zato što je tako htjela, nego zato što je morala. Amidža Karlo bio je zanatlija pri rudniku, miran i vedar čovjek, ali nikada ništa nije odlučio. Takav je bio po naravi. Mogao je da radi, ali ga je zamaralo da gazduje.

Pio je puno i svakodnevno, ali nije bio pijanac.

Strina Jele umrla je 1970. Amidža Karlo pet godina kasnije.

Nije mu bilo lako samome.

Karivani, kratka povijest

I

Karivanova kuća bila je prva uz franjevački samostan u Kreševu. I nije se govorilo kuća Karivana, nego baš Karivanova kuća, kao da je Karivan bio samo jedan.

Na mjestu na kojem će, nakon Drugoga svjetskog rata, biti sagrađena velika državna kovačnica, bio je Karivanov mejdan, stara kovačnica u kojoj se, još od srednjega vijeka, na isti način kovalo željezo.

Država je nacionalizirala zemlju, srušila mejdan i izgradila svoje.

Nitko poslije neće ni pitati za obeštećenje. Nakon 1990, kada je trebalo provesti denacionalizaciju, došao je rat. A poslije je već bilo kasno. Karivanovi potomci razišli su se po svijetu, malo koji se i sjeća priče o kovačnici, a kamoli bi od države tražio obeštećenje.

Osim toga, da bi se obeštećenje tražilo, trebaju se sastati ili na daljinu sakupiti svi nasljednici. A ljudi, možda, i ne žele znati jedni za druge.

Osim kovača, bilo ih je i rudara. Uglavnom, dok god su bili u Kreševu, njihov se život generacijama, možda i stotinama godina, vrtio oko rude, oko uglja i željeza.

Postoji priča da su krenuli odlaziti prema Sarajevskom polju, i tamo se naseljavati, jer je neki Karivan ubio Turčina, pa je morao bježati.

Ali ta priča nije vjerojatna.

Nećeš ubiti Turčina pa bježati u Sarajevsko polje, nego ćeš, valjda, bježati prema moru, tamo gdje Turaka nema i gdje ne vladaju turski zakoni.

Prije će biti da su pošli odlaziti u potrazi za nekim lakšim poslom. Nije svatko ni za rudara, ni za kovača.

A kako su jedni krenuli, bilo je očekivano da i drugi pođu za njima. I tako se, od kraja devetnaestog vijeka, iz generacije u generaciju Karivanov rod selio prema Otesu, Hadžićima i Tarčinu. A onda i prema Sarajevu.

Loza im nije bila jaka, nisu im se rađali sinovi, nisu imali sreće u životu, tko zna što je još moglo biti, ali prezime Karivan nije se širilo i raslo.

II

Nije to bila velika, bogata kuća.

Od ćerpiča načinjenih od nepečene gline, a ne od kamena ili cigle, Karivanova kuća u Kreševu, prva uz samostan, urušila se ubrzo nakon što su otišli.

Nestalo je i avlije, zarasla u travu, u ledinu se pretvorila.

Ostao je samo veliki orah ispred kuće.

Njega su svi zvali Karivanov orah.

Ispred kuće koje nema, na avliji koje isto nema, raste Karivanov orah u Kreševu.

III

Od Kreševa do Otesa po današnjim mjerilima nije daleko.

Da je put bolji, jedva da bi bilo pola sata autom. Ali put nije dobar.

Onaj dio porodice koji se preselio u Otes, ni žene ni muški, nisu više nosili kreševsku nošnju, nego su je zamijenili nošnjom iz Sarajevskog polja.

Pa bi se tako šutke gledale kreševske Karivanuše u crnim dimijama, s tkanicama, bijelim košuljama i crnim jelecima, s oteškim Karivanušama u crnim suknjama i drukčijim bijelim košuljama, dok je između njih rasla i širila se tuđina. Jedne su mislile da su im se snahe, kćeri i zaove odrodile, a druge su mislile da su im svekrve, matere i zaove zaostale u svome jadu i sirotinji.

Prostor koji ih je dijelio još uvijek se mogao prepješačiti.

Ali daljina je bila ista kakva će biti i kada između njih izniknu planinski vijenci, razliju se oceani, usta im zapečate strani jezici. Sve je bilo gotovo već kada je prva Karivanuša u dimijama vidjela drugu Karivanušu u suknji.

Tuđina narasla, progutala ih.

IV

Daidža Mato Karivan kupio je kuću na Bistriku, u katoličkoj mahali.

I ona je nacionalizirana, a zatim srušena.

Ostala je trošna i lohotna drvena šupa za odlaganje alata i bespotrebnih stvari. Ničija.

Nju su susjedi zvali Karivanova šupa.

Cijelih pedeset godina koliko joj je trebalo da se sruši sama od sebe.

Ili su je susjedi srušili tokom ratnih zima, da je nalože i ogriju se.

Tako je nestalo Karivanove šupe i Karivana u Sarajevu.

Majko, jebem ti majku

I

Teta Mare Kljujička udala se za Kvesu, rudara iz Raspotočja.

Kada ne bi bio u jami, Kvesa je pravio djecu. Teta Mare ih je narodila devetero.

Sama se o njima brinula, podizala ih i školovala, a djeca k'o djeca – živa. Kako bi koje od njezinih devetero sinova i kćeri počinilo kakav nestašluk, riječju, činom ili previdom, teta Mare ga ne bi ni prekorila, nego je pamtila.

A onda bi ih u subotu predvečer, poslije kupanja, svih devetero u istome redu presamitila preko klupe, i batinom ih kažnjavala, koliko kojemu spada i koliko je koje u sedmicu Božju skrivilo.

Tukla ih je da u Dan Gospodnji uđu čisti.

Bila je praktična, teta Mare Kljujička, jer tko bi tokom sedmice vodio računa o kažnjavanju svih nestašluka baš svakoga od devetero sinova i kćeri. A imala je dobro pamćenje i nije im ništa zaboravljala. Ne bi bilo pravedno jednome djetetu zaboraviti ili previdjeti, jer bi drugo time bilo dvostruko kažnjeno.

Teta Mare Kljujička je bila starozavjetna rudarska majka.

Jednom je svoga najživljeg i najbistrijeg sina u subotu toliko degenečila da je povikao:

– Majko, jebem ti majku, prestani više!

II

Kada bi se udale, žene su postajale *žalobnice*.

Vezivale su crne marame, ali na poseban način, odostraga, na zatiljku.

U crnim dimijama i sa crnim maramama, one su, vjerovalo se među školovanim svijetom, žalile za posljednjom bosanskom kraljicom Katarinom.

U tu lijepu i romantičnu priču vjerovali su etnolozi i sakupljači narodnih umotvorina, crtači veduta i fotografi, koji su dolazili iz Beča i Zagreba i fatalno se zaljublivali u bosansku pokrajinu i u sve njezine nesreće.

A možda je tako i bilo, možda su *žalobnice* žalile za kraljicom iz neke duge navike, koja se prenosila s koljena na koljeno, sve do našega doba.

Svaka od kćeri Marka Kljujića Šumonje, osim naše strine Jele, po jednoj je svojoj kćeri nadjenula ime Katarina.

Da bi se međusobno razlikovale, ili prema nekoj već postojećoj razlici, koja je nalazila svoj izraz u malo izmijenjenim rasporedima vokala i konsonanata, te bi se Katarine različito zvale.

Teta Ruže svoju je Katarinu zvala – Katina.

A Katarina tete Mare bila je naprosto – Kate.

III

Sve četiri Markove kćeri bile su pismene.

Toliko da su u vrijeme nedjeljne mise mogle čitati iz brevijara.

Potpisivale su se kvrgavim i neraspisanim težačkim rukopisima, u kojima bi do kraja života sačuvale onaj bukvarski oblik slova, ostajući u svojim rukopisima, zauvijek, sedmogodišnje djevojčice.

Čitale su i telegrame s vijestima o smrti bližnjih u stranome svijetu, a onda i smrtne listove i novinske smrtovnice svojih muževa.

Tome im je služila pismenost.

IV

Strina Jele rađala je krupnu djecu.

I Drage i Vlado imali su preko četiri kile. 1944. rodit će Rezu, isto preko četiri kile.

Kada je u maju 1942. Franjina Olga rodila, Jele je sjela na voz i putovala u Sarajevo da je posjeti. Za nekoga to ne bi bio veliki put, nije od Kaknja do Sarajeva daleko, ali za ljude iz Kolonije, i za muške i za ženske, koji su sve svoje obavljali u Kaknju, a tek po nekom velikom moranju išli u Zenicu, putovanje u Sarajevo, veliki grad u kojem nisu imali nikakvog posla, bilo je poput odlaska na kraj svijeta.

A još je bio i rat, glad i sirotinja, nesigurna vremena.

Ali strina Jele se pazila s Olgom, dobro su se njih dvije razumjele, nisu bile samo jetrve, nego i prijateljice, pa je morala poći u Sarajevo.

Amidži Karlu nije bilo ni na kraj pameti da ide. A morao je i raditi. Iako je bio rat, u rudniku se kopalo punom parom. Amidža je bio bravar u *Separaciji*.

Olga je rodila kćer.

Rađala je u bolnici, što je za strinu Jelu bilo prilično čudo.

Djevojčica je bila sitna, jedva preko dvije kile.

I još je po rođenju izgubila deset deka.

– Moja Olga, mene bi bilo stid nešto ovakvo roditi! – rekla je strina Jele, nadvirujući se prema djetešcu u jetrvinu naručju.

Evo, i sad se tome Kakanjci smiju, a prošlo je sedamdeset godina.

Strina Jele bila je duhovita, i znala je pravi trenutak za izreći šalu. Malo ljudi to zna.

Anegdote ili doživljaji koji su postajali smiješni zbog dvije-tri riječi njezina komentara pamtili su se i prenosili.

Prepričavali su se, uglavnom, *na žalosti*, u kući pokojnikovoj, nakon što je već bio sahranjen.

Tada su se s olakšanjem smijali. Sretni što su još živi.

Stričevi i amidže

I

Crkva je bila središte društvenoga života u koloniji.

Na misu se išlo, i tko vjeruje, i tko ne vjeruje, zbog druženja, Boga i velečasnog Divića.

Bio je lijep, sve cure su se u njega zaljubljujivale, najljepši muškarac koji je prošao Kaknjem. I bio je vrlo *lajav*. Tako se govorilo – *lajav*. A rudari su, u ona vremena, baš takve najviše cijenili.

Po riječi su se, kao i po silasku u jamu, razlikovali hrabri od kukavica. Ljudi kojima Bog nije ni dao da biraju hoće li biti junaci, cijenili su to što je velečasni Divić mogao birati i što je tako izabrao.

Od iste su crne bile sašivene Divićeva popovska i njihova rudarska mondura.

Za vrijeme rata, velečasni bi blagoslovio vjernike i pozivao ih da se pomole za sve koje poznaju i koje ne poznaju, za svoje bližnje. I svaki put bi dodao:

– Molimo Boga za one gore...

I prstom bi pokazao, a svi su znali da pokazuje prema šumama, tamo gdje su u zajedničkoj mašti bili partizani.

Velečasni Divić je izazivao. Narod je znao da on izaziva, a znali su i zašto izaziva.

U Kaknju nikada nije bilo puno pravoslavnih. Ni u selima okolo, ni u rudniku. Ali bila je pravoslavna crkva i paroh, pop Miloš.

Po čaršijskom redu, u skladu sa životnim i duhovnim interesima, a vjerojatno i slijedom neke ljudske empatije, slučaja da se srodne naravi tako sretnu, velečasni Divić i pop Miloš su se zblížili. Velečasni je svake nedjelje išao kod njega i popadije na ručak, pomagao pop Miloševoj djeci u grčkom i latinskom, tako da su jedan drugome bili čvrsto pouzdanje u ovoj zaturenoj i tužnoj bosanskoj kasabi.

Prvo što su ustaše učinile po preuzimanju vlasti u Kaknju bilo je da pogube popa Miloša.

Velečasni Divić nije ga mogao spasiti. Pop Miloševa žrtva ostala je na njegovoj ljudskoj i kršćanskoj savjesti. Zato je izazivao.

Možda i zaslugom velečasnog Divića, rudari iz kolonije nisu išli u ustaše. Poneki seljak, koji je radio u rudniku, jest, ali oni iz kolonije nisu. Nego su se molili za sve žive, one koje znaju i koje ne znaju, za svoje bližnje i za one gore.

Ali kada su se spustili oni odozgor i oslobodili Kakanj, velečasnom Diviću je malo trebalo da opet *prolaje*. Svašta mu se kod komunista nije sviđalo, i sve bi to narodu nedjeljom istresao u pamet, pa neka sami misle i zaključuju.

Nije prošlo dugo, došli su po njega.

Bio je mjesec, dva, tri u zeničkom zatvoru, pa su ga pustili.

Velečasni Divić se vratio i nastavio po svom.

Prolazile su tako godine, jedni su u Boga vjerovali, drugi baš i nisu, a on je propovijedao. Sve su

cure bile u njega zaljubljene. Kolonija nije vidjela ljepšega čovjeka.

II

Kada bi se čuo zvuk sirene, svatko bi u tren pogledao gdje je otac, muž, brat, svekar...

I onda bi nastajala strka.

Muški su skakali od ručka, kašike bi zveknule o tanjure. Bez riječi su trčali van, pa prema rudniku, i dugo bi trebalo da se zrak između njih smiri, da stane strka i izgovore se prve riječi.

Gdje je nesreća?

Koji horizont?

Koliko zatrpanih?

III

Žena amidže Rude, strina Anica, bila je pokrštena Jevrejka.

Rodom iz Zenice, djevojački se prezivala Jungwirth.

Njezini su u Bosnu došli s Austrijom.

U Zenici nije bilo sinagoge, a jedva da je bilo i Jevreja. Da ne bi samovali, ili iz straha da ne ostanu sami, Jungwirthi su postali katolici.

Strina Anica izgledala je baš tako: kao djevojka, kao žena, kao starica s platna Marca Chagalla. Prepoznao bi je svaki njemački ili hrvatski nacist, da ju je slučajno sreo na sarajevskoj ili zagrebačkoj ulici.

Ali nijedan od njih ne bi pomislio da u Kaknju, u koloniji ima Jevreja.

Amidža Rudo nije ju oko toga ispitivao. Bio je stolar i nisu ga zanimala pitanja roda i porijekla. Tesao je daske i u slobodno vrijeme pravio vrlo lijep kućni namještaj. Svaki vredniji, solidniji komad drveta u sarajevskome domu Franje Rejca svojim je rukama obradio i oblikovao amidža Rudo.

Ni drugi strinu Anicu nisu o tome ispitivali.

Ili im je bilo neugodno pitati, ili to još nije bila tema o kojoj bi se razgovaralo.

Na Tješinom licu se vidjelo to njezino.

U grubo stesanoj bosanskoj čehri i rejcovskoj svijetloj puti, bilo je utisnuto i doslikano nešto vrlo daleko.

U Tješu se dugo dalo gledati.

IV

Franjo Rejc imao je tri brata: Karla, Rudu i Edu.

Karla su Franjina i Rudina djeca zvali amidžom.

Kao i Franju Karlova i Rudina djeca.

Rudu su Karlova i Rudina djeca, također, zvala amidžom.

I Franju Rudina i Karlova djeca.

Ali Edu su Franjina, Rudina i Karlova djeca zvala – strikom.

Kao što su Edina djeca njih zvala stričevima.

Kada bi se svi zajedno našli, uvijek se tačno znalo, i nikad se nijedno dijete nije zabunilo, tko

koga zove amidžom, tko koga strikom.

Trebali su izbiti ratovi u devedesetima, pa da rejcovska djeca i unuci shvate prirodu razlike.

Naša strina Marica, žena strike Ede, dobra kuharica i prostodušna žena, široka srca i burne naravi, rodom je bila iz Viteza.

Tamo stričevi nećacima nisu bili amidže.

Osim u muslimana.

Razotkrivanje po priči

I

Tih godina zaredali ljetni ramazani.

Dani dugi, a što je duži dan, to je duži i post.

Avdaginica posti i devera oko domaćinstva i petero male djece. A živci joj po prirodi slabi: lako plane a teško bjesove u sebi smiruje.

Pa svako malo mlati djecu.

Ubi Boga u njima, sve od nervoze.

Govori joj Olga, prijateljski:

– Bona nebila, ili prestani tući djecu, ili nemoj postiti!

Avdaginica je gleda.

– Pa jest! – kaže.

II

Svako selo imalo je bega i begovicu. Takav bio običaj.

U ovom selu, ukraj pruge, begovica se sprijateljila s Olgom.

Takvo je to bilo prijateljstvo da bi, kad joj njih dvoje uđu u kuću, skidala zar i feredžu. Kao da joj je Franjo brat. Kao da nije žena. I nije udovica.

Toliko je bilo njihovo prijateljstvo, o čemu se u Kaknju dobro znalo.

III

Žene su se pokrivala i pred ženama, ako su one kršćanke.

Bilo ih strah da će kršćanka ispričati mužu kako joj *prija* izgleda. Toliko će ju vjerno opisati da će on znati sve, kao da ju je svojim očima gledao. I tako će je, možda i nehotice, ravnajući se prema svojim običajima, grdno osramotiti.

Sramota je ako drugo muško zna kako izgledaš.

Bilo vjernik ili nevjernik.

U strahu da bi je muškarac mogao razotkriti, ogoliti i osramotiti po priči i po opisu, nešto je vrlo puteno.

U tom je strahu i najdublja ljudska vjera u priču i u literaturu.

IV

Nakon malo vremena, Olga je po kakanjskim muslimanskim selima počela hodati u dimijama i s maramom na glavi. Tako joj je bilo ugodno. Pogotovo kad nastupi proljeće. Mladog ženi najlakše je potrčati kada je u dimijama. A u to vrijeme, krajem dvadesetih, nema tko ne bi poželio trčati od radosti i lakoće. Barem u ljetna doba, u selima oko Kaknja.

Poslije će se, jedna za drugom, umoriti i otežati.

I vrijeme će otežati.

Olga se čudila vjeri tih žena.

Bila tamo jedna Besima, i imala dvije kćeri.

U proljeće, umrije Besimi kćer.

U ljeto, umrije Besimi druga kćer.

Dolazi joj Olga, kao što je navikla ići, na žalost. U muslimanskom svijetu nije takav običaj. Ali nije običaj ni da se žalost odbije.

I sjede tako, jedna prema drugoj, na podu, preko puste sinije gledaju se.

Besima mirna, Olga samo što se ne razlije preko obala.

– Zaplači, Besima, olakšaj dušu! – govori joj.

– Bog dao, Bog uzeo! – mirno odgovara Besima.

I tako njih dvije žale.

Hvala Bogu, pa smo katolici

I

Daidža Mato Karivan dvaput se ženio.

Obje njegove žene bile su Albanke. Kada je ostao udovac i kada je u kuću doveo drugu ženu, nitko mu nije vjerovao da nije tražio baš Albanke.

Prva je bila dobra domaćica, čestita i postojana u svemu. Išla je u crkvu češće nego što naše žene idu. Ljudi su se tome čudili. Neka je zlobnica rekla: mora da je Arnautka vrlo grešna, kad svakoga dana mora u crkvu.

Jedva se daidža Mato oporavio od njezine smrti.

Ali nije tražio drugu Albanke. Slučajno ju je sreo ili mu je bilo suđeno da ženi Albanke.

– Hvala Bogu, pa smo katolici! – bila je njena uzrečica.

Svima je to bilo smiješno.

Kao da im nije bila katolkinja. Ili im se činilo da je i ona vrlo grešna.

II

U pola osam, osam zvonila je zdravomarija.

Tada su svi bježali u kuću. Govorilo se da su kasna doba. I tko zna što se to po vani događa. Nakon zdravomarije, kada bi se nad Kreševo spustio mrak, život je prestajao teći po Svetome pismu. Zavladaše bi ale i karakondžule, čaršijom bi prošetali mrtvi, oživjele praznovjerice. Ljudi bi jedni drugima upadali u ružne snove.

Trajalo je to do pet ujutro.

Tada su se svi budili, svejedno je li ljeto ili je zima. U zimska doba, u pet sati još uvijek je duboki mrak. Ali više ne onaj mrak, nego naš mrak iz Svetoga pisma.

III

Bakšić je bio činovnik na rudniku.

A Bakšićka muslimanka po starome adetu, pokrivena.

Rodila je dvije kćeri.

Starija umrla mlada.

Pedeset godina kasnije, mlađa kad bi srela Olginu i Franjinu kćer, zagrlila bi je i govorila:

– Drago mi te sresti, kao da sestru svoju gledam!

IV

Kada je oglašen dekret protiv zara i feredže, Zehra je dolazila da se žali:

– Olga moja, ko gola sam ti!

Olgina je Zehrina golotinja bila kao njezina rođena.

Revolucija nije imala razumijevanja za ljudsku sramotu.

Revolucija je u Kaknju i Kreševu bila besramna.

Svinjokolja u koloniji

I

Godina je 1956.

Ranim jutrom, još nije svanulo, idu njih troje prema željezničkoj stanici.

Vlak za Kakanj je pun.

Jutarnji kašalj, žamor i štekatanje ručnog stroja, kojim kondukteri buše vozne karte, zelene i ružičaste. Tri centimetra visoke i centimetar i pol široke pravougaonike od tvrdog kartona.

Visoko. Podlugovi. Čatići. Na svakoj stanici kompozicija se zaustavlja, metalna škripa kočnica, nazalni glas Albanca bozadžije.

Ne nose nikakve darove Kakanjcima. Nije takav običaj. A i što bi se moglo donijeti iz Sarajeva. Vrijeme je oskudice, praznih izloga, sivila, novembarske magle.

Pazi se na svaku riječ, pazi se koga se psuje.

II

U drugoj i trećoj rudarskoj koloniji, svaka kućica ima dvorište i minijaturni voćnjak.

U dvorištu svinjac, u svinjcu krmača s mladima.

Svakoga novembra, pred Dan republike, rudari kolju prasad.

Subota je popodne, i sve do čaršije čuje se skičanje *nečistih* životinja.

Muslimana je u koloniji malo, pa se nitko i ne buni.

Ali takva su i vremena. Ne buniš se ako se i svi drugi ne bune.

Predvečer, krmača obilazi svinjac, tiho grokće, čudi se, dok ispod strehe, razrezanih utroba, naglavce vise njezina djeca.

Rejcovska lica ogledaju se u vatri. Nad vatrom u limenim tepsijama cvrče čvarci i vlada tiha rakijaska omama.

U gornjim kolonijama mater zabrinuto doziva djecu koje nema, a već je kasno. Kada se vrate, dobit će svoje.

III

Prije nekoliko dana pekla se rakija šljivovica.

Oko kazana se okupio komšiluk.

Tekao je razgovor o rudarskim nesrećama.

O braći i sinovima koji se nisu vratili, na koje se, svake večeri, uz radio, čeka od ljeta 1945.

O nekom čovjeku koji je opsovao, pa završio u Zenici, na pet godina.

O tome tko je sve od prošle godine umro. Imena su nanizana u spisak.

I tako se napiju, a da rakiju nisu ni liznuli. Dok udišu alkoholne pare, u rudare se uvuku duhovi. To ih ponekad izludi, pa zaplati žena čim nešto upita.

Uvijek se u stranu sklanja boca, za one na koje se čeka.

IV

U Sarajevo se vraćaju noćnim vlakom.

Ćatići. Podlugovi. Visoko.

Putnika je manje nego jutros, pa se ima gdje sjesti. S drvenih rešetki nad glavama, kane kap krvi. To se događa rijetko, ali dječaci napeto čekaju hoće li kap, pa ocu ravno za vrat.

Iz Kaknja se u Sarajevo nose kobasice i čvarci, i cijeli jedan praščić, stisnutih očiju, kao da spava, jer već je kasno, i u ovo doba noći djeca već odavno ne bi trebala biti budna.

Godina je 1956, vrijeme oskudice, žene u vlaku šute, paze na djecu koja samo što nisu pozaspala, muškarci paze što će opsovati.

U cekeru boca mehke rudarske šljive. Za Božić i ako netko dođe.

Mama Ionesco

reportaža

Drugi prosinca 2012, Pula, Forum.

Drugi kat, kamene stube izlizane koracima, vajane potplatima koji su sto i pedeset godina preko njih prelazili. Sobica za posluhu, pretvorena je u turistički apartman. Vrtoglavo visoki stropovi, bijeli zidovi, bijeli namještaj, posteljina, svijetli daščani pod. Na ormariću u koji gledam: portret Modesty Blaise.

Mobilni telefon vibrira na bijelom noćnom ormariću. Na zaslonu njezino ime, ali znam da to ne zove ona. Javlja se muški glas:

– Primi moje saučešće! – zatim besmislena stanka. – Mama je umrla.

Pomislim da nije u redu što moju majku tako zove.

Dok izgovaram ono što u ovakvim trenucima treba reći, pokazujem mir i sabranost, odgovaram na kratka tehnička pitanja – već se zna da je sprovod u utorak, u pola dvanaest – mislim o indiskretnoj upotrebi riječi: mama.

Dvadeset četvrti prosinca 2011, Hotel Majestic, soba broj 600, Beograd. Vibrira mobilni telefon, na zaslonu je njezino ime, javljam se, pomalo ljutito, jer sam joj rekao neka ne zove dok sam u Beogradu. Roaming je skup. Neraspoložena je, govori o nevažnim stvarima, zaboravio sam o čemu, a onda nakon nekoliko minuta razgovora kaže da je napipala *kvrugu*. Gdje? Na unutrašnjoj strani lijeve noge, malo ispod prepona. Nije to ništa, kažem joj, sigurno nije, ali osjećam da ovoga puta jest. Često je bolovala, uglavnom sitno, i dizala uzbune oko loših znakova, nečega što je napipala, oko tragova krvi, graničnih nalaza... Takva je uvijek bila, upućena na sebe i nesavršenost svoga tijela. Vječni strah da će se u sljedećem trenutku dogoditi nešto loše prenijela je i na mene. Ili sam taj strah naslijedio kao što se nasljeđuje boja očiju.

Prolaze Božić i Nova godina, vrijeme je kada se ne odlazi liječniku, odlažu se pretrage, osim onoga što je vrlo hitno. A ovo, vjerujemo, nije hitno.

– Boli li te? – pitam.

– Ne – kao da drvo pipam – kao da to nisam ja, ta *kvruga*.

Za Novu godinu vratio sam se u Zagreb.

Sad možemo duže razgovarati. Prvi je, drugi, treći siječnja, uglavnom se ne radi, ljudi odlaze na skijanje. Ovdje idu u Austriju, ondje na Jahorinu i Bjelašnicu. Pokušavam je nagovoriti da pričamo o tome. Netko je u nekim sarajevskim novinama rekao da sam ja *nepopravljivi četnik*. Ali to je više ne uznemirava. Nije više tema. Razgovarala bi o *kvrugi*, iako se o *kvrugi* malo toga može reći.

I onda u beskonačnost ponavlja iste rečenice, riječi...

– Je li tako da mi nije ništa?

– Naravno da ti nije ništa! – kažem.

Nekoliko minuta zatim, pitanje i odgovor se ponavljaju.

Započinje godina dugih telefonskih razgovora.

Ona oduvijek ima tu potrebu, neotklonjivu, da razgovara o onome o čemu se malo toga može reći, i zatim ponavlja iste rečenice, ponavlja pitanja na koja onda odgovaram.

Pred pravoslavni Božić odlazi liječniku. On je Srbin, ali to u svemu ne bi bilo važno da mu nije Božić. A ni to, zapravo, nije važno, iako o tome dugo pričamo. Razmjenjujemo riječi koje u nečijim razgovorima, možda, ne bi imale smisla. Jednom, mnogo kasnije, pomišljam: ovako razgovaraju likovi u Ionescovim komadima. Možda ga više neću čitati, Ionesca, neću ići u kazalište da gledam njegove komade. Mama Ionesco.

– Pipao je – kaže mi – *kvrğu*, ali je rekao da na pipanje ništa ne može znati. Naručio me je za poslije Božića.

Četrnaesti je siječnja 2012, petak, vibrira telefon.

Javljam se, znam da je jutros bila na pregledu, na isijecanju komadića tkiva. Vesela je, kao da je sve u redu, prepričava anegdote, koga je srela i s kime je nakon pregleda bila na kavi. Nalaz je, kaže, u ponedjeljak. A *kvrğa*, raste li? Ne, ista je. Ili, možda, malo raste.

Zima je snježna. Preko vikenda se uvlačim u sebe kao u oklop, u savršenu čeličnu kuglu iz koje nema izlaza. Misao je opsesivna, stalno ista, od časa kada se ujutro budim, do trenutka u kojem ću zaspati. I tako ostaje sve do 2. prosinca, kada u bijeloj pulskoj sobi, koja podsjeća na raj, zavibrira telefon, njezino ime na zaslonu, znam da ne zove ona. U svakome budnom trenutku bit će mi na umu njezina bolest. Ili ću o njoj misliti, ili će mi biti u pozadini svake druge misli.

U ponedjeljak, deset je sati, javljam se, i čujem njezin hladni, vrlo udaljeni glas – kao da je bila u školi i otkrila da sam joj tajio jedinicu iz matematike – kaže:

– Ne mogu te čuvati od toga. Najgore je!

Riječ *kvrğa* nikada više nije izgovorena. Zamijenila ju je strana riječ *limfonod*. S njom će se posve sroditi, kao sa šifrom svoga sveukupnog stanja.

Dvije i pol godine ranije bila je na pregledu. Nešto se vidjelo, ali je liječnik, čije se ime sad spominje s gnjevom od kojeg mi se zglobovi razmiču, kosti se razdvajaju jedna od druge, rekao da to nešto nije ništa. I onda je, da stvar bude sasvim po propisu, izrezao to ništa, poslao na analizu tkiva, kojom je samo potvrđeno da je nešto ništa. Ali taj koji je gledao na mikroskop, razabirući apstraktnu sličicu na kojoj se prepoznaju precizni znakovi smrti među kaotičnim znakovima života, nije dobro gledao, ili nije znao gledati, i nije vidio ono što je već tada postojalo. Nije to bilo ništa, nego je bilo nešto. I tad se sasvim lako moglo izliječiti...

Je li to istina, ili se ona tako brani od strašnih vijesti?

Istina je.

I onda ponavlja priču, od koje mi se zglobovi rasklapaju, kosti se razdvajaju, o nesavjesnom liječniku. Alkoholičaru. Ti bi trebao tužiti bolnicu, govori mi. I tražiti odštetu, jer će liječenje biti skupo. Strašno skupo. Trebao bi nekoga nazvati, zaprijetiti da ćeš pisati o tome u hrvatskim i europskim novinama.

Najednom, ona u meni vidi moćnoga i utjecajnog čovjeka, pred čijim će se pisanjem potresti svijet. Usput, pokušavam u razgovore, koji bivaju sve duži, udjenuti da me je netko u sarajevskim novinama nazvao *nepopravljivim četnikom*, ali to više do nje ne dopire. Taj dio stvarnosti isječen je skalpelom, bez potrebe da ga se šalje na histološku analizu. Nepravedan sam

što takve stvari i spominjem: kad bi o njima mogla misliti, kada bi u njenoj glavi bilo mjesta za konstataciju nekoga sarajevskog lirika da joj je sin *nepopravljivi četnik*, ona bi poludjela. Ili bi se ubila, znajući da više nikakve pomoći nema.

Naše se perspektive razlikuju: htio bih da ona bude samo malo smirenija, da ne traži od mene nešto što je nemoguće i ludo, od čega ne može biti nikakve koristi, a ne shvaćam, i ne želim shvatiti, da se ona za mene hvata poput utopljenika, i da ćemo se oboje utopiti ako ne budem pametan.

A što u ovoj situaciji znači biti pametan?

Trebao bih nazvati nekoga u Sarajevu, reći što mi je s majkom, da nam pomogne, nađe joj se pri ruci. Nazivam I., njemu se mogu izjadati, on će sve ispravno shvatiti, ali ja ne znam ni to: jadati se. Drugih, čini mi se, više nema...

Sutradan sve kreće ispočetka: ona očekuje od mene da nekoga nazovem, da zaprijetim, da nađem advokata i tužim, da obavijestim svijet što je jedan liječnik učinio majci slavnoga pisca i što sad zdravstvena birokracija pokušava prikriti. Zatim se vraća na njega, i ponavlja do u tančine ono što se dogodilo prije dvije i pol godine, *dok je još bilo na vrijeme*, ja to slušam, kažem – rekla si mi već to!, ali ona me ne čuje, ili govori:

– Pa šta ako sam ti rekla, znaš li ti šta mi je taj čovjek napravio? O mojoj se glavi radi, a ne o tvojoj!

I započinje priču ispočetka, onako kako se dogodila, ne propuštajući nijedan detalj, kao da je u tom ponavljanju sav smisao i izlječenje.

Rođena je 10. svibnja 1942. Stariji brat Mladen, koji će tih dana primiti vojni poziv da se kao etnički Nijemac javi na vojačenje u jedinice SS-a, poželio je da mu se sestra zove Javorka. S takvim imenom nije mogla biti krštena, nije moglo biti prijavljeno njezino rođenje, pa je pridodano i često štublerovsko ime: Regina.

Imala je šesnaest mjeseci kada je Mladen poginuo.

Okolnosti koje su tada nastupile odredit će do kraja njezin život. Nije bila voljeno dijete. Na njoj se prelomila teška grižnja savjesti majke koja je sina poslala u smrt, ne dopustivši mu da ode u partizane ili dezertira, jer je vjerovala da će u njemačkoj uniformi najprije spasiti glavu. To vjerovanje bilo je ludo, ali uzalud je o tome danas govoriti. Uzalud je o tome bilo govoriti svih onih dana, mjeseci i godina koje su protekle nakon Mladenove smrti.

I uglavnom se nije ni govorilo, nego se šutjelo. Ona je odrastala usred te šutnje.

Njezina majka Olga Rejc, rođena Stubler, bila je pametna žena. Bila je umjetničkog duha, svirala je gitaru, citru, pomalo i violinu. Nakon Mladenove smrti nikad više nije ni zapjevala. Čitala je, uglavnom prozu, i to svakodnevno, cijele biblioteke knjiga, na srpskohrvatskome i njemačkom jeziku. Nitko od nas koji smo je naslijedili nije toliko pročitao. Čitala je brzo, vrlo koncentrirano i halapljivo, u svim okolnostima. I u kuhinji, između dva miješanja kuhačom, nad upravo opranim suđem, dok bi čekala da se kolač ispeče. Čitala je stalno, samo da ne bi morala živjeti ili razmišljati o životu. Iako nije pisala, njezine misli i rečenice tako su se pretvarale u literaturu. Literaturom je liječila grižnju savjesti. Bezuspješno.

Tek rođena djevojčica zauzela je Mladenovo mjesto na svijetu. Njegov djelovodni broj, sudbinu i dah. Bilo je to nepodnošljivo. Zato nije dopuštala da zauzme njegovo mjesto u našem stanu, u njezinom životu i srcu. Vjerojatno i nije bila toga svjesna dok bi ju istjerivala: iz srca, života, a pomalo i iz stana.

Kako je vrijeme prolazilo, umjesto da rane zacijele, a svi užasi razblaže se blagoslovom zaboravljanja, okolnost Mladenova stradanja bivala je u našem stanu, i u široj familiji, sve prisutnija i življa. Javorka ju je svojim postojanjem podsjećala na to. Ona je bila lice Mladenove smrti. I njezina nemirna i užasnuta savjest. Voljela ju je, bit će, kao što svaka majka voli svoje dijete. I mrzila ju, istovremeno, onom nečovječnom, neopisivom i neizrecivom mržnjom, kakva, na žalost, nije postojala niti u jednom romanu koji je pročitala. Takva mržnja nije postojala u književnosti.

Kada sam već objavio svoje prve knjige, a znao sam kakvome kraju vodi naša obiteljska priča – premda okolnosti nisam mogao zamisliti – pomislio sam da je životnu putanju moje majke moglo skrenuti i promijeniti samo to da je neki veliki romanopisac, neki od onih koje je Olga voljela čitati, Pirandello, Dostojevski, Andrić, Gorki, Tolstoj, Pearl Buck, Flaubert, Bunjin, Hamsun, Crnjanski, Bora Stanković, Zola, Thomas Mann..., napisao roman o majci koja je za sinovljevu ratnu smrt okrivila svoju tek rođenu djevojčicu. Da je taj roman napisan, život moje majke, i njezine majke, ali i moj život, imali bi drukčije tokove. Možda bi drukčiji bio i taj štublerovski porodični finale, pa ne bi bila ni započeta priča o Karlu Stubleru i njegovom doseljenju iz Bosowicza.

Javorka je bila odlična učenica, pohađala je i muzičku školu, učila svirati klavir. Rano postala član SKJ – u ono vrijeme, krajem pedesetih, više je to bilo priključenje društvenoj eliti nego politička gesta – proglašena je za učenicu generacije u Drugoj gimnaziji, 1961. upisala je medicinu... Taj fakultet nije završila, zastala je na prvoj godini, što je, dvadesetak godina kasnije, u napadima gnjeva, objašnjavala roditeljskom mrzovoljom prema ambiciji da postane liječnica. Možda je i bilo tako, ne znam, ali u toj je okolnosti, kao i u nizu drugih okolnosti, koje su je dovele do toga da na kraju ostane sama i da umire tako, u sobi koja je nekada imala pogled na Trebević, a sad je zaklonjen bijelim zidom novogradnje, nalazila opravdanje za sebe i razlog da se smatra vječnim, doživotnim mučenikom. Umiranje je došlo kao finale – skoro da je rekla: znala sam da će tako biti! – jedne monotone, neotklonjivo žalosne priče, čiji je tok bio zadan onoga trenutka kada je Mladen, usred partizanske zasjede, pokušao pretrčati od jednoga do drugog stoga sijena. Trčao je, jer se tu skrivao sam, a iza drugog stoga skrivali su se njegovi drugovi. Ubili su ga kao zeca, i priča je dalje tekla u jednome smjeru, monotona poput zubobolje, sve do njezine smrti, ili sve do trenutka kada će biti ispričana priča o njezinoj smrti.

Tog ljeta, pod kraj prve godine medicine, zaljubila se i pobjegla od kuće. Tu epizodu saznat ću vrlo kasno, i nikada cijelu. On je bio omladinski političar, sreća ga je, vjerojatno, na nekoj konferenciji ili kongresu, na proslavi jubileja revolucije na Zelengori, i povjerovala je da je to prilika se riješi svega onog što ju je tištalo i svega na što se njezin život nesretno nastavlja. I naravno, kako to već biva: grdno je pogriješila.

Prema tom čovjeku nije osjećala ništa, za razliku od svih drugih ljubavi i ljubavnika, za koje je sačuvala vrlo strasne emocije, koje bi iskazivala u priči o njima. Sve što joj se s njima dogodilo, kao da je bilo jučer. Govorila je o njima kao da će se, evo, sad pojaviti, i priča će se nastaviti u trenutku u kojem je jednom zaustavljena, i prema svakome od njih osjećat će isto ono što je osjećala tada. Prema svima isto, osim prema čovjeku koji joj je bio prvi muž.

Nekoliko godina pred rat, bio sam već odavno odrastao kad mi je priznala da je prije mog oca već imala jednoga muža. To mi je imponiralo. Samo tada se moja majka preda mnom zbog nečega sramila. I nije imala baš nikakvog razloga za sram.

Taj bijeg od kuće mržnju je učinio dubljom.

Ne samo da se Olga naljutila na kćer, nego se ponovila epizoda iz njezina života. Istina, ona nije bježala, nego je kao sedamnaestgodišnjakinja došla ocu i rekla mu da se udaje za nepoznatog čovjeka. Pustio ju je, nije imao izbora, ali je rekao – sad je gotovo, on može drva cijepati na tebi, povratka kući nema – to ju je zaboljelo i obilježilo. Nikada se nije pokušala vratiti, nije imala zašto, ali mu nije mogla zaboraviti to što je rekao da povratka nema. Osim toga, kada je odlazila, vjerojatno je bila trudna. Morala je otići, a nije se smjela vratiti.

Javorka se, međutim, vratila nakon malo više od godinu dana. Ali nije došla kući onako kako je otišla, nego se vratila jer više nije imala kamo. Ono što ju je dočekalo, opisivala je martirski samouvjerenom, kao kad se majka paloga borca uživi u svoju ulogu, tako da se njezinoj priči nije moglo vjerovati. Ne zato što bi bila netačna, nego zato što je u emociji bila kriva, pa ju se nije moglo slušati. Dok bi pričala, optuživala je majku, a s njom i cijeli svijet.

To što se tako vratila nakon što je jednom bježala, u Olgi je izazvalo bijes i jad, veći nego što se moglo očekivati. Jad se, vjerojatno, ticao činjenice da je njoj bilo zabranjeno da se vrati, makar Franjo na njoj drva cijepao. Jest da on drva na Olgi nije cijepao – bila je uvijek veći autoritet u kući – ali znala je, kroz cijelu svoju mladost, da se ne može vratiti roditeljima i da štablerovski dom za nju više ne postoji. Osjećala se iz njega protjeranom, samo zato što je zatrudnila, ili možda nije ni zatrudnila nego se samo odlučila naprasno udati, i taj osjećaj nikada iz nje neće iščiliti. Ni kada roditelji ostare i sasvim onemoćaju, ni kada umru, i tada će ona znati da postoji mjesto na koje se više ne može vratiti.

Imala je snažnu imaginaciju, vrlo literarnu, i zamišljala je drukčije životne tokove. Uvijek je postojala i barem jedna neostvarena životna prilika, bolja i sretnija od svega što se u zbilji dogodilo. Moralo joj je na um pasti kako bi izgledao njezin život da nije u Doboju sreća mladoga željezničara, da se nije zaljubila i pošla s njim, nego da je ostala još koju godinu očeva ljubimica, da nije rano rađala, nego da je započela neki drukčiji život, koji bi, možda, bio više u skladu s njezinom prirodom. Besmrtnost, možda, i ne bi imala smisla, ali isprobavanje različitih mogućnosti unutar istoga ljudskog vijeka, prilika da se vraćamo na početak i pokušamo još jednom, nekim drukčijim putem, to bi za Olgu bilo ostvarenje sna o vječnome životu.

Umjesto toga, nekoliko mjeseci nakon što je oholo pobjegla – kao što je i ona oholo pošla za mladoga željezničara – Javorka je učinila ono što Olgi nije bilo dano: vratila se.

Moja majka imala je tada jedva dvadeset godina.

Njezina majka, moja Nona, navršila je pedeset i sedmu.

Najprije se pokušala zaposliti, ali nije išlo. Zatim je upisala Ekonomski fakultet. Nije bilo ni govora da bi mogla nastaviti studirati medicinu. Nakon svega što je učinila, nije mogla biti doktorica. Doktorima se vjeruje, a njoj se više nije moglo vjerovati. Siguran život za ženu, još i raspuštenicu, bio bi da radi na šalteru.

Tako je to izgledalo Olgi u njezinom gnjevu. A možda je Javorka umislila da tako izgleda njezinoj majci, i od toga je počela graditi svoje samosažaljenje. Kasnije, početkom osamdesetih, kada Nona počne pobolijevati, a njoj se skrše i posljednje ozbiljne životne ljubavi – iako je jedva bila navršila četrdesetu – za histeričnih napada koji bi se događali, uglavnom, u rana nedjeljna popodneva, među svim optužbama za upropašteni život, bila je i ta da joj Nona nije dopuštala da studira medicinu. Ona bi šutjela i čekala da to prođe. Sve se to događalo negdje oko mene, treskala su vrata soba, moja majka se bacala po podu, čupala si kose – kao dijete – a ja sam, šuteći, uvijek bio na Noninoj strani.

Uskoro je, 1964. sreća mog oca. Ne znam kako se to dogodilo, zaboravio sam pitati. Nakon što je

umrla, istoga tjedna, kada smo se sa sprovoda vratili u Pulu, sjetio sam se da ne znam kako su se sreli otac i majka.

Dogodilo se to u Ulici Sergijevaca, kod stuba koje vode prema Galeriji Svetih srca, tačno pamtim mjesto, trenutak i osjećaj: kao kad se čovjek sjeti da je kod kuće zaboravio ključeve. I sad će se vratiti po njih. Razlika je samo što više nisam imao koga upitati ono što sam zaboravio. Prije nekoliko dana, dok još nije počela primati kapi morfija, svi odgovori bili su tu – jedan život, i još nekoliko okolnih života, sve se o njima moglo saznati – a sad je gotovo, nema više ničega. I nikoga tko bi mi mogao reći kako su se sreli otac i majka.

Ne mogu opisati što sam tada, u Puli, na Ulici Sergijevaca, osjećao, kada se priča u trenutku zatvorila. Da je osjećaj bio intenzivan, kazuje, bit će, to što sam zapamtio mjesto, vrijeme, boju zraka, meteorološke prilike trenutka u kojem sam shvatio da je s pitanjima gotovo.

Otac je četrnaest godina od nje bio stariji. Bio je tridesetšestogodišnjak kada su se sreli, neženja, sin jedinac, s teškom majkom i gadnom porodičnom poviješću. Oca nije imao, odrastao je u minijaturnom sirotinjskom stanu, sa zajedničkim zahodom, koji je bio na hodniku, u Nemanjini čikmi, nekoliko stotina metara od kuće na Sepetarevcu koja će sve do odlaska iz Sarajeva biti moj dom. Bio je odličan učenik, završio je Prvu gimnaziju, diplomirao na Medicinskom fakultetu prije roka, zaposlio se kao demonstrator, pa asistent, radio u bolnici, honorarno obilazio sela po Romaniji, specijalizirao, doktorirao... I sve to, uglavnom, uz ludu, agresivnu majku, i sa zahodom na zajedničkom hodniku, u stanu bez kupaonice.

Otac je, prije nego što će sresti majku, bio heroj socijalističkog rada. Uzoran mladi čovjek, liječnik koji je svojim primjerom dokazivao kako ništa u životu nije nemoguće. Na medicinu su se, uglavnom, sveli njegovi uspjesi u životu. Sve drugo bilo je poraz i žalost, malo sreće, puno straha, srama, jada i pokušaja da se sve ostavi sa strane i da se radnom požrtvovnošću nadoknađuju emocionalni i životni gubici.

Bio je već takav kada ju je sreo.

Pitao sam je više puta, u različitim raspoloženjima i okolnostima tokom trideset i pet godina naših razgovora o ocu, je li ga ikad voljela. Odgovarala je da jest. Ali ne mogu biti siguran da je govorila istinu. Šta je drugo mogla da kaže nego da ga je voljela, a on ju je izdao, izludio, razočarao? Drukčije bi u svojim očima bila preda mnom kriva. A ona nizašto nije htjela da bude kriva.

Ljubav je trajala kratko. Nikada nisu živjeli zajedno. Nalazili su se u gradu, vodio ju je u kino, išla bi katkad s njim na Pale ili na Sokolac, gdje je utorkom i četvrtkom honorarno ordinirao u mjesnim ambulancama. Vozili bi se autobusom, jer on nije imao auto – vozački ispit položit će tek 1975. – a kasno navečer vraćali su se u Sarajevo. Na jednom od tih izleta, u rujnu 1965, začeli su me u Hotelu Panorama na Palama. Umjesto da se po završetku njegovog posla vrate kući, odlučili su da prenoće u Panorami.

U vrijeme moga rođenja njihova veza već se bila raspukla. Brak koji je nabrazinu bio sklopljen, da nitko ne zna ni zašto, u proljeće 1965, raspadao se. Bilo je tehničko pitanje kada će se dogoditi i formalni razvod.

Rođen sam u sarajevskom rodilištu na Jezeru, porod nije bio dramatičan, ali je u rodilji ostao komad placentne, koji je nakon nekoliko dana izazvao tešku infekciju. Jedva je preživjela – za ovaj događaj krivila je liječnike, ali i oca koji ih nije dovoljno motivirao da se za nju pobrinu – tako da sam prije navršenog tjedna života prvi put odvojen od majke. Dojila me je, tu u bolnici, nepoznata žena, muslimanka, uz svoju upravo rođenu kćer. Okolnost da je moja dojilja bila

muslimanka kasnije će se, u devedesetima, često prepričavati. Kao da nas je, i majku i mene, taj događaj politički određivao u vrijeme hrvatsko-bošnjačkoga rata, pa smo o njemu oboje govorili s nekim budalastim ponosom.

Nikada tu ženu nisam sreo. Umrla je prije nekoliko godina.

Nakon što sam tada odvojen od majke, jer je u njoj ostala posteljica preko koje me je devet mjeseci nerođenog hranila, više joj se nikada nisam ni vratio. Iz bolnice me je iznijela Nona, donijela me kući i preuzela brigu za mene, koja će neprekinuta trajati sve do njezine smrti. Olga se nije mirila s kćeri – ledeno ju je odbijala od sebe – bila je emocionalno nezainteresirana i za mlađega sina – nikada Dragan nije mogao zamijeniti Mladena – ali dolazak unuka u kuću ju je preporodio. Okupila se oko mene, podizala me i na neki svoj način zaštitila me od entropije koja je rasla i širila se među zidovima našega doma, u zgradi Emilije Heim, a od ljeta 1969. u kući na Sepetarevcu, za koju je ona, sa svojom nemogućnošću da preboli sina i umiri savjest, bila vjerojatno i najzaslužnija. Bio sam izuzet od hladnoće koju je širila oko sebe, i tek ću pred rat i u ratu, te na kraju vrlo intenzivno – u mjesecima pred majčinu smrt, postajati svjestan od čega me je Nona spašavala.

Još dugo je, u bolnici, a zatim i doma, Javorka болоvala. Prva dva mjeseca nije se ni mogla brinuti za mene, a poslije je tražila i nalazila razloge da to ne čini. Bolest, uznemirenost, potraga za poslom, pa polaganje ispita na izvanrednom studiju, svađe s ocem – sve je bilo razlog da me ne uzme iz Noninih ruku. A poslije, s navršениh šest mjeseci, pokazao sam vrlo snažnu, za moj uzrast neočekivanu, vezanost za Nonu i Noneta. Koja se prepričavala u razgovorima uz kafu, govorili su – o kako će pametno biti ovo dijete! – pa se rodbina koja je dolazila da vidi sina prvorodenca smijala toj nelijepoj bebi, koja se ponašala kao odrasli, užasnuta što ne zna jezik, da iskaže ono što želi, pružala ruke samo u jednom pravcu: tamo gdje je Nona.

Iako imam vrlo rana sjećanja, jedva da će proći još pola godine, i ja ću pamtiti neke doživljaje – kako me teta Mirjana u Drveniku uči hodati, kako se gušim komadićem crnoga kruha, kako me Nono nosi u naručju preko mosta na Miljacki, a ja plačem, jer se bojim da ću pasti u rijeku – ne znam zašto sam se utopljenički hvatao za Nonine ruke, i šta me je odbijalo od majke.

Četrdeset godina kasnije, jedne noći kada sam se, za kratkog boravka u Sarajevu, vratio iz grada, dočekala me je budna, samo da mi kaže da joj se srce kidalo što sam tada znao zaplakati čim bih je vidio, i samo sam, rekla je, pogledom tražio Nonu i prema njoj pružao ruke.

Odgovorio sam da su, koliko znam, šestomjesečna djeca još uvijek slijepa, tako da nisam Nonu mogao tražiti pogledom.

– Jesi, jesi! – rekla je – pogledom ili na neki drugi način.

Nisam se osjetio krivim.

Imao sam sedam mjeseci kada su me Nono i Nona odnijeli u Drvenik. Bilo je to krajem studenoga 1966, vrijeme kada Sarajevo pritisnu magla i smog, a Nono se počne gušiti. Godinama je bolovao od srčane astme, *asthma cardiale*, noću bi ga budio kašalj, gušio se, zraka nigdje nije bilo... Strašna je bila ta njegova bolest, ispunjena strahom koji je, u tih šest godina koliko smo si bili djed i unuk, prenio na mene. Naučio me je strahu, životu sa strahom, odgajanju svoga straha, i tome da u životu nema većega dara od uzdaha punog čistoga noćnog zraka.

Njegova *asthma cardiale* bila je posljedica srčane slabosti, koja je, možda, bila urođena, možda i stečena. To se u ono vrijeme, šezdesetih godina, još uvijek nije istraživalo, a i da jest, teško bi se unatrag mogao ispratiti životopis Franjinog srca: od Mladenove smrti, i svih Franjinih ratnih

strahova zbog petljanja sa slovenskim TIGR-om ili zbog lajavog jezika, koji ga je gonio da govori protiv Hitlera i Pavelića, ali da nakon toga umire od straha da će ga netko prijaviti, preko ratnih godina na onoj najkrvavijoj fronti, na rijeci Piave, kada se spasio padom u talijansko zarobljeništvo, sve do siromašnoga i neurednog bosanskoga djetinjstva, uz oca tešku pijanicu, zbog kojega su obje Franjine sestre skončale mlade, jedna se ubila, druga je svisnula, Bog zna što je istrošilo njegovo srce, tako da više nije moglo dovoljno jako pumpati krv, lijeva klijetka više ne bi mogla istisnuti krv iz plućnih vena, i Nono bi se svake noći gušio.

Liječio ga je otac, i bio je vrlo brižan. Jedino to mu je majka uvijek priznavala: brigu za bolesnike, pa tako i za njezinog oca. Dobro su se razumjeli, njih dvojica, iako su im uloge bile neravnopravne. Iako je liječnik za bolesnika bio autoritet, obojica su, svaki na svoj način, bili slabija strana u braku. Otac se branio od majčinih optužbi, bježao je i sakrivao se od svake odgovornosti, bio je, kako bi to žene govorile, običan slabić. A Nono nije bio u stanju nagovoriti Nonu da Mladena ne puštaju da se javi na poziv za vojačenje, nego da mu traže vezu, koju su mogli naći, kako će pobjeći u šumu, niti ju je kasnije uspio nagovoriti da Mladena pusti da dezertira i da, makar u suludoj avanturi, preko Dubrovnika, bježi prema Englezima. Bio je slab, i zato mu je stradao sin. Da je bio jak, odlučivao bi on, a ne žena mu. Iz te bi joj slabosti, kad sasvim izgubi živce, znao prigovoriti da je Mladena poslala u smrt. Time ne bi rasteretio svoju savjest, ali bi zato nju, s njezinom savješću, ostavljao samu na svijetu i pred Mladenovom smrću.

Moj otac i otac moje majke dobro su se razumjeli. Zato su zajedno igrali preferans. Nono je ocu pomalo puštao na kartama, jer igra inače ne bi bila zanimljiva, budući da je on u preferansu bio skoro nepobjediv. Ozbiljno je, i bez puštanja, mogao igrati samo s trojicom-četvoricom staraca, Židova i Nijemaca, penzionera iz Direkcije željeznica. Asistirao im je njegov najbolji prijatelj Matija Sokolovski, ali on je bio toliko slab da ga je i moj otac katkad pobjeđivao.

Majka je imala drukčiju perspektivu nego ja. Mene priča zanese, mogao bih pričati o Nonetovom kartanju, iako sam mu prisustvovao, vrlo tiho sa strane gledajući, kada sam imao tri, četiri i pet godina. I sjećam se svega. Najprije se sjećam kako sam nijemo, ne izgovarajući ni riječi, jer bi me inače potjerali, navijao za Noneta. On je to, čini mi se, osjećao, pa se trudio više nego inače, pamtio je brojeve na kartama, računao je i na kraju bez gledanja znao kakve tko karte ima u rukama, i uvijek bi pobjeđivao kada sam ja bio tu. Govorili su, kartaškim žargonom, da mu donosim sreću, da bi uz mene mogao postati prvak svijeta u preferansu. Istina je da u tome nije bilo nikakve sreće. Samo je kartaškim genijem nadoknađivao životne gubitke i sve svoje karakterne nedostatke. Nije bio dovoljno jak da se odupre, ali je tako dobro igrao preferans da pobijedi kad god treba. Šteta, jedino, što preferans nema važnije mjesto u životu ljudi.

Majku njegova igra nije zanimala. Ili je tu igru mrzila. Njezin otac prema njoj, za razliku od majke, nije bio hladan. Nije ju odbijao od sebe. Ali dok je kartao, ona mu nije bila važna, nije mogao s njom razgovarati. A sa mnom je mogao. To ju je, možda, vrijeđalo. Možda je bila ljubomorna. Zabranila mu je da me uči preferans. Neće moje dijete postati propalica – rekla mu je. Nije preferans igra za propalice – smijao se. Nemaju propalice ni pameti, ni strpljenja za preferans. Ali nije ga slušala. Ja sam plakao, molio sam da me uči, iako je bilo prerano.

Da je poživio, Nono bi me naučio kartati preferans. Iako nemam dara za matematiku, možda ni praktične inteligencije potrebne za igru i kombinatoriku, potrudio bih se da ga ne razočaram. Ali Nono je umro, i nikada nisam naučio preferans, niti neku drugu ozbiljniju kartašku igru.

Tu prvu drveničku zimu proveo sam u kamenoj dalmatinskoj kući, koja se grijala na jednu plinsku grijalicu. Maloj djeci, kažu, uvijek mora biti toplo. Meni tad sigurno nije bilo toplo. Drveničke zime tih godina bile su hladne, burovite i snježne, ali meni to nije škodilo. Kao što mi

nije naškodilo ni težak odnos između njih dvoje, koji, možda, više i nije bio tako težak nakon što sam se ja pojavio. Kao pomiritelj, kao dar Božji za sve godine patnje i grizodušja zbog Mladenove smrti... (No, pošto njih dvoje nisu vjerovali u Boga, i u tome su ostali do kraja dosljedni, posljednja tvrdnja sentimentalni je promašaj, ili si njome nadoknađujem neki svoj gubitak, sličim svojoj majci...)

Ona je dolazila svakoga drugog vikenda, da nas posjeti. Putovala je vlakom do Ploča, a dalje autobusom. Ta 1966. bila je, čini mi se, prva sezona normalnoga kolosijeka na pruzi Sarajevo – Ploče. Prošle je godine čiro vozio po uskotračnoj pruzi, i putovanje je trajalo po dvanaest sati. Nju bi vlak do Ploča dovezao za tri i pol sata. I još pola sata, autobusom do Drvenika.

Tako je mogla gledati kako rastem. Naočigled rastem, jer dijete u petnaest dana vidno naraste. U Sarajevo će me vratiti početkom lipnja sljedeće godine, nekoliko dana nakon moga prvog rođendana. Tri tjedna prije toga načinio sam svoje prve korake. Toga se sjećam. Ili se sjećam svoga sjećanja na to kako sam se sjećao da se sjećam svojih uvis podignutih ruku, koje pridržava naša drvenička susjeda, teta Mirjana, Beograđanka, koja bi sa svojim mužem, barba Momčilom, provodila po nekoliko mjeseci godišnje u vikendici koju su izgradili do kuće u kojoj smo mi živjeli. Te ljude, i njihovoga unuka Momira, koji tek treba da se rodi, opisao sam, pomalo lakomisleno i budalasto, u knjizi *Mama Leone*.

Ta žena je bila važna u mome najranijem djetinjstvu: naučila me je hodati.

Ne znam što je bilo s njom, je li živa. Ako jest, u proljeće 2013, kada ovo pišem, teta Mirjana ima devedeset godina. I ona se, kao i moja dojilja, nekamo zauvijek izgubila.

Iznad kreveta, u sobi u kojoj sam s Nonom spavao – Nono je bio u prizemlju, da može u miru kašljati, kukati i strahovati od gušenja – visila je mala, uokvirena reprodukcija Djevojke s bisernom naušnicom. Nisam još znao govoriti kada sam prstom pokazivao prema njoj, govorio:

– Mama, mama, mama...

Zbog nečega, djevojka s te slavne Vermeerove slike mene je podsjećala na majku. Nije me na nju podsjećala, krivo. Bila je to ona, vjernije naslikana nego i na jednoj fotografiji. I gledala me je sa zida kao što vjernog kršćanina s njegova zida gleda Bogomajka.

Nona je bila ganuta. I petnaest godina kasnije pričala je o tome s jednako snažnom emocijom, i dok bi pričala, najednom bi voljela svoje dijete, jer je njezino dijete rodilo mene, koji sam vidio majku u Vermeerovoj slici, i nije bilo načina da me se uvjeri da to nije ona.

Ne sjećam se toga, ali Nona je pričala da mi je, kada sam prvi put tako prepoznao mamu na toj slici, donosila Javorkinu fotografiju, pokazivala je i govorila:

– Vidiš, ovo je mama!

Nisam se bunio, bila je to mama, sve dok nisam podigao glavu i vidio bolju njezinu sliku.

Majka je tada imala dvadeset pet godina. Blijeda lika, sivoplavih očiju, drugima nije sličila na lice s Vermeerove slike. Meni, međutim, jest. I kada sam već pomalo postao svjestan sebe, u drugoj, trećoj, četvrtoj godini, za mene bila je to majka. Jedna njezina vrlo mirna, utišana slika. Odraslom govorom rečeno: moja majka u raj, ili na nekom sličnom mjestu, gdje svi ljudi, i sve stvari, izgledaju onako kako bi, zapravo, trebali izgledati kada bi sve bilo kako treba. Kasnije sam, valjda pod utiskom svih tih priča, a možda i iz nekoga drugog, nedokučivog razloga, i kao odrastao čovjek nalazio sličnosti između Javorkinih mladalačkih fotografija, na kojima je onakva kakva mi je bila tih zima, kada bi dolazila svakoga drugog vikenda da me vidi, i Djevojke s bisernom naušnicom, Johannes Vermeera. Ona je, čini mi se, tako izgledala, kada bi se pojavila

u našoj kući u Drveniku, i otvorila vrata u dnu kojih je bila ispresavijana ponjava, da se vjetar i zima ne uvuku unutra...

U proljeće 1998. htio sam da se Vermeerova Djevojka s bisernom naušnicom nađe na naslovnici *Mame Leone*. Predomislio sam se pred odlazak knjige u štampu: našao sam fotografiju na kojoj kao trogodišnjak sjedim u kartonskoj kutiji, u igri uvjeren da sjedim u autu. Godinu dana kasnije objavljen je roman o slici, još nekoliko godina zatim snimljen je film, sa Scarlett Johansson u glavnoj ulozi. I tako je slika izgubila auru.

Ti zimski vikendi, kada bi Javorka dolazila iz Sarajeva prolazili su u miru i porodičnoj slozi. Nije bilo svađa, teških riječi ni prigovora za ono što je netko nekome učinio. Dolepršala bi moja mama, na buri i na jugu, laka kao Vermeerova djevojka. Nekada bi se vlak dugo probijao kroz snježne nanose, jednom je toliko kasnio da je iz Ploča već bio otišao zadnji autobus za Makarsku, pa je provela noć u pregrijanoj željezničkoj čekaonici u kojoj nije bilo nikoga osim nje, jednom ju je dovezao neki Tuzlak koji je vozio prema Splitu. Susreo ju je na trafici na kolodvoru u Pločama, on je kupovao cigarete, ona je čekala autobus koji nije dolazio. Sažalio se na tu mladu djevojku, već majku, koja je išla posjetiti sina – dobro je znala opisati svoju situaciju, uz malo pretjerivanja, ali ne samosažaljiva, kakva će kasnije biti – i čovjeku se, vjerojatno, svidjela. Dovezao ju je do naše kuće, imao sam tri godine, grlio sam joj koljena i potkoljenice, hodao sam bos po kuhinjskim pločicama, iako je bila veljača, a čovjek je ostao – na Nonetov poziv – da barem popije kafu. I rakijicu? Samo jedna, znate vozim! A onda je otišao dalje, prema Splitu, i više ništa se o njemu nije znalo. Ni kako se zvao, ni kome je išao, čak ni koji je auto vozio.

Kada sam ljeta 2012. dolazio da ju obiđem – u to vrijeme još nije započela naša priča o Stublerima i o njezinoj mladosti – pitao sam je o čemu je pričala s tim Tuzlakom, u tih pola sata od Ploča do Drvenika, februara 1970. Najprije se nije mogla sjetiti tog čovjeka – kakav Tuzlak, nije bilo nikakvoga Tuzlaka! – pa sam joj rekao da je to ono kada je stajala kod kioska, jer nije bilo autobusa, pod rukom je držala velikoga gumenog zeca, koji nije mogao stati u torbu, a poderao se cecker u kojem ga je nosila, i tako se sjetila Tuzlaka.

– Bože, blago tebi, ti se svega sjećaš!

Nisam joj to rekao, kao što joj ništa ružno više nisam govorio, nakon što sam u kasno proljeće 1993. otišao iz Sarajeva, više se nisam vratio, i čudom sam je, među svim onim granatama i snajperima našao živu, ali ja se, srećom, ne sjećam svega. I nadam se da ću tako zaboraviti 2012. godinu, koja mi je protekla u njezinom umiranju, i u mucu sa savješću što joj ne pomažem, a lažem da hoću i da će sve biti u redu. Jer nema načina da joj pomognem. Znam, njoj je tako lakše, da mi se objesi oko vrata i gura me pod vodu, i davim se skupa s njom, znam, njoj je lakše da me iznenada ščepa za petu i povlači me za sobom u grob, jer ne želi da tamo bude sama i ne može podnijeti da nitko – osim onoga nesavjesnog liječnika, pijanice, kome ništa ne možemo – nije kriv za njezinu bolest, i da nitko ne može učiniti ništa, ako se čudo ne dogodi, da zaustavi njezino nestajanje. Bilo joj je lakše da me vuče za sobom, da me davi i ubija, jer ona je, u odnosu na mene, svoga odraslog sina, i još uvaženog pisca, bila dijete. I ranije je bila takva, ali u bolesti je samo sve više djetinjila, umirući onako kako umiru vrlo pametna djeca, koju njihova bolest ne učini anđelima – to je moguće samo u romanima Thomasa Manna – nego ih ogorči u odnosu na svijet koji upravo napuštaju.

Nisam joj mogao reći, ali sada to govorim, ne nadajući se da bi me mogla čuti i da iza groba ičega ima, da sam tokom 2012. njezine bolesti i beskonačnih telefonskih razgovora koje smo vodili, shvatio koliko je u životu važan blagoslov zaboravljanja. Do tada sam mislio, oholo i

glupo – kao da je život doista bio samo poljem preći – da bi čovjek najsretniji bio kada ništa ne bi zaboravljao. Kada bi pamtio svaki, lijep i ružan trenutak u životu, baš svaku okolnost, osjećaj, sve doživljaje, od rođenja sve do jako daleke smrti. Tada bi život trajao hiljadama subjektivnih godina, i zapravo bi bio vječan. Njezinih sedamdeset godina bi, da nije zaboravljala, bilo čitava jedna vječnost. Tako sam mislio, i onda sam uz nju, dok je umirala, počeo shvaćati kako je to pakao. Ne zaboravljati ništa, pamtititi sve, to je pakao. Sretan i spokojan čovjek može biti samo ako se ovoga ne sjeća. Ili ako se sjećanje slije u tekst, u literarnu fikciju, koja može biti stvarnija od zbilje i od sjećanja, ali nije upisana u živo meso kao što sjećanje jest.

Što je radila od ponedjeljka do petka, u te prve dvije godine moga života, prije nego što se u rujnu 1968. zaposlila u Službi društvenoga knjigovodstva? Pitao sam je, ali mi nije odgovorila. Pitanje sam ponovio još nekoliko puta, i još jednom: u jesen 2012, dok smo razgovarali telefonom.

– A zašto ti to mene pitaš? – ljutito je odgovorila.

Tih tjedana više nije mogla sama ni do zahoda. Danju ju je čuvala jedna žena, noću druga. (O njima neću pripovijedati: one u reportaži o Javorkinu životu i o njezinoj posljednjoj godini ostaju samo sjene. Žive su, i imaju pravo na svoj život izvan literature. Ako o njima nešto i kažem, bit će to samo zarez i most preko njezine priče. Njihovi jaki ženski pazusi, nadlaktice za koje se grčevito hvatala dok je prelazila tih sedam-osam koraka od postelje do zahodske školjke...) Bila je već skoro sasvim nemoćna, ali je vjerovala u ozdravljenje. A ja sam ju u toj vjeri podržavao, pristajući na njezine dječje iluzije i snove, i nastojeći – vrlo egoistično – da budem što kraće u Sarajevu, tu uz nju, na putu prema zahodu i natrag.

Ali glas joj je vrlo dugo, do nekoliko dana pred kraj, bio vrlo čist i snažan, glas moje majke nije se nimalo promijenio od vremena kada mi je svakoga drugog vikenda dolazila, da me obiđe ispod Vermeerove slike. Danas se tog glasa više ne sjećam. Jedva mogu dozvati u sjećanje nešto što mu slični, visok, uvijek malo preglasan, na rubu nekoga histeričnog smijeha, lijep muzikalan sopran iz vremena kada je, sedamdesetih, u kupaonici na ruke prala rublje i pjevala. Pjesme kojih se iz takvih prilika sjećam: Betlehem nije daleko, Terezinka, Na planincah, Tamo daleko, U tem Somboru. Toliko pamtim. Ali majčinoga glasa više nema, nestao je, jer ljudski glas prvi zaboravljamo. Mislio sam o tome dok su je vješti grobari pomoću dva užeta spuštali u grob, iskopan u sivožutoj sarajevskoj ilovači. Tada sam, činilo mi se, njezin glas još imao u uhu, i mislio sam o tome kako ga uskoro neće biti.

– A zašto ti to mene pitaš? – ljutito je odgovorila na pitanje što je radila prve dvije zime moga života, u Sarajevu, u našem stanu iznad Tempła, ili već tamo gdje je bila dok nije bila uz mene.

Da je znala kako mi je time rekla upravo ono što je htjela prešutjeti, pokušala bi zvučati manje gnjevno, ili bi nešto izmislila.

Prohoda sam vrlo rano, i nakon toga me više nitko nije nosio na rukama. Kolica su nestala iz drveničke kuće, poklonjena mještanima kojima se upravo rodilo dijete. Od tada sam hodao gdje i oni, pješačio uz Nonu ili Noneta, držeći ih za ruku. Uskoro smo tako dolazili do Zaostroga ili do Donje Vale, susjednih mjesta udaljenih tri-četiri kilometra. Nono me nije smio podizati zbog astme, a Nona, iako je imala snage, nije to činila iz nekih svojih neizrečenih razloga. Kada bi nam dolazili rođaci iz Kaknja i Zenice, ili kada bi ujak Dragan i ujna Viola nailazili iz Rusije gdje su tada živjeli, podizali su me u zrak, nosili po konobi i po dvorištu ispred kuće. Vrlo jasno se sjećam tog osjećaja: lijepo je kad si u zraku, ali nakon nekog vremena postane neprirodno, htio bi biti dolje, ne razumiješ zašto to rade, rade ono što nisi od njih tražio...

Ne sjećam se da me je majka ikada podizala.

Vjerojatno jest, ali ja se toga ne sjećam. Svaka dva-tri mjeseca, jednom ili dvaput tokom svakoga našeg drveničkog zimovanja, dolazila je s ocem. Nisu živjeli zajedno, oduvijek sam nekako znao da su rastavljeni, ali bi, ipak, zajedno doputovali, i spavali bi u istoj postelji. On me je bacao po zraku, ili bi me čvrsto zagrlio, tako da ne mogu disati, pa bi svoj neobrijani obraz, oštar kao šmirgl-papir, trljao o moje lice. Taj osjećaj bio je prijatan, iako je u njegovom grljenju bilo nečega pretjeranog.

Majka i otac ponašali su se prema meni kao prema djetetu. Nono i Nona razgovarali su sa mnom kao s odraslim. Nije to bila posljedica njihovog stava, nego se naprosto tako dogodilo. Nisam bio njihovo dijete, niti su me željeli kraj sebe, pa da unaprijed razmišljaju o svojim postupcima, nego se sve dogodilo skoro slučajno. Ostao sam kratko između None i Noneta – jer je on umro već u ranu jesen 1972. – ali moje prisustvo im je donijelo smirenje, stanku u međusobnom tihom i glasnom gloženju, koja je, eto, potrajala do kraja. Iako ga je neprestano mučila astma, i strah da u sljedećem trenutku više neće moći udahnuti, iako je noći provodio šetajući konobom ili, ako je bilo ljepše vrijeme, šetajući po dvoru, jer bi se gušio čim legne, tih šest godina koliko smo jedan drugome bili djed i unuk bile su mu, kao i njoj, umirujuće i lijepe. Stajao sam između njih, kao netko posve novi, netko tko je njihov, ali s njihovim nesrećama nije imao veze. Je li bilo tako?

Poslije sam često razmišljao zašto je majka tih godina dovodila oca? Da sam je pitao, znam što bi rekla: činila je to da mi sačuva iluziju o tome da imam oba roditelja. Pritom se žrtvovala, jer ga nije voljela i jer ju je psihički zlostavljao. Tako bi mi rekla, ali znam da to nije tačno. Ona se na tu vrstu žrtve često pozivala, ali nikada na nju, zapravo, nije bila spremna. Da jest, ne bih već sa sedam mjeseci završio u hladnoj drveničkoj konobi, između djeda i bake. Postojao je neki drugi razlog, nešto u odnosu majke i oca što nikada nisam otkrio, niti mi je bilo objašnjeno, a do čega nisam mogao doći ni posljednjih mjeseci njezina života, kada sam je ispitivao o svemu i svačemu, pa smo, osim razgovora o Stublerima, Karivanima i Rejcima, pričali i o njezinom životu.

Jednom mi je, pred kraj, htjela pričati o tome što je moj otac rekao kada me je prvi put vidio u bolnici. Stigla je reći samo to da se užasnua, ali sam je prekinuo. Rekao sam da me to više ne zanima, nema ga, priče o njemu više mi ne trebaju, jer nisu ni za što, pa ni za literaturu. Rekao sam joj, naime, da ću napisati *Stublere*, i da će podnaslov biti *jedan porodični roman*. Kada sam je posljednji put vidio, dao sam joj da pročita prvo poglavlje: “Jeste li sreli Reginu Dagnev?” U rukama već odavno nije mogla držati knjige, ali je lako držala papire na kojima je priča bila isprintana. Bila je zadovoljna, i nije više spominjala oca, ni to kako se užasnua kada me je tek rođenog vidio.

Ta epizoda trebala je poslužiti tome da me uvjeri kako je ona u tom braku bez braka bila u pravu, i kako je bila žrtva. I htjela mi je reći da me on, zapravo, nije volio. Vrlo joj je u tom trenutku bilo do toga stalo. Nije znala kako da svoju ljubav potvrdi, ili nije ni osjećala potrebu da je potvrđuje, ali je htjela, u tim svojim zadnjim vremenima, danima, tjednima i mjesecima, da utvrdi tu jasnu i čvrstu razliku koja postoji u odnosu na njega. Htjela je da znam koga sam od njih dvoje imao, a koga zapravo nisam imao, iako mene to odavno nije zanimalo. Posljednji put, možda, takva bi me priča zainteresirala kada mi je bilo dvanaest godina. Ali i bez toga, toliko sam puta od nje čuo ponešto što je vodilo tome, i obično bi ponavljala iste stvari, iako je znala da mi ih je već rekla.

Odbio sam je, i to je moglo zvučati grubo. Rekao sam da me zanima književnost, nastojeći je uvrijediti, pošto je ona uvrijedila mene, i razloge za njezine ispovijesti svesti na vrlo utilitarnu

svrhu neke moje buduće knjige. Ali nije ju to uvrijedilo, nije ju bilo briga čemu meni služe njezine priče, jer su one njoj služile nečemu što joj je tada bilo najvažnije na svijetu, važnije od svijeta samog: dok bi ih pričala, osjećala se kao da je izvan vlastitoga tijela, kao da ne boluje, nego živi u priči.

– Sretna sam samo dok ti pričam. A više nemam šta da ti pričam – rasplakala se posljednjeg tjedna pred morfij.

– Imaš, imaš... – odgovorio sam, i možda umetnuo neku grubu riječ, da bih joj i dalje sličio na sebe, da ne pomisli da sam postao nježan jer ona umire. Nisam joj priznao da umire.

Nekad bi me uzimala za ruku, da nas dvoje šetamo prema Zaostrugu ili Donjoj Vali. To bi loše završavalo, postala bi nervozna, brzo bismo se vraćali, jer nije znala kako da razgovara sa mnom. Odgovarao sam na pitanja, možda bih nešto i upitao, ali između nas dvoje nije bilo razumijevanja. Razgovarali bismo kao da smo se slučajno sreli. Imao sam tri-četiri godine, i ona je htjela sa mnom pričati kao što se priča s trogodišnjacima. To nije išlo, jer me taj vrsti razgovora nitko nije naučio. Jedini s kojima sam ozbiljno komunicirao, Nono i Nona, nisu tako razgovarali, i ja, zapravo, nisam znao što se od mene očekuje.

Ona je mislila da je bojkotiram.

Tako malo dijete, a već zna.

I to joj je udaralo na savjest, pa bi odmah zatim, bit će, pomišljala kako me Olga okreće protiv nje. Ili kako nesvjesno svoje grizodušje prenosi na nju.

Kako god bilo, najljepši trenuci bili su kada bi majka iznenada banula na naša vrata, popodne ili kasno noću, ako bi vlak iz Sarajeva kasnio.

Jednom je došla toliko kasno da sam već spavao. Došla je i poljubila me u obraz. Neobičan, lijep osjećaj. Nije mi se to nikada prije dogodilo. Ni poslije.

Kada bi stiglo ljeto i prvi njemački turisti, mi smo se polako spremali za Sarajevo. Svi drugi su dolazili na more, a mi smo odlazili. Činilo mi se da to nije pravedno. S torbama bismo stajali na magistrali i čekali autobus koji je dolazio iz Makarske. Pa bismo onda u ugodno svježoj kolodvorskoj auli čekali vlak za Sarajevo. Nono bi proučavao red vožnje, provjeravao što se sve promijenilo od vremena kada ga je on sastavljao.

Ljeto u Sarajevu bilo je neugodno toplo. Miljacka je zaudarala na kanalizaciju. Mrzio sam svim srcem taj grad, prije nego što smo se, nakon Nonetove smrti, potpuno u njega doselili.

Majka se pokušavala brinuti o meni. Otac je dolazio jednom tjedno. Svake smo nedjelje, tokom ljeta, odlazili na Trebević. Najprije žičarom, samo do Doma penzionera, a kasnije, kada on kupi zemlju i počne graditi vikendicu, autom do Male Ćeline. Majku bi na planini zaboljela glava, dobila bi napad migrene. Ja bih se u ponedjeljak nakratko razbolio. Dobio bih temperaturu, koja bi zatim prošla.

Često bismo, preko tjedna, posjećivali majku na poslu. Radila je u Novom Sarajevu, u modernoj novoj zgradi SDK. Putovali smo do nje tramvajem. Tamo bismo malo posjedili. Njezin radni kolega, podebeo mlađi čovjek, imenom Novica, dao mi je papir, jastučić s tintom i pečat, da se zabavljam udarajući pečate. Novica je, mislim, bio potajno u nju zaljubljen. Ili nije bilo potajno, nego ga je ona odbijala. Nije podnosila tog čovjeka, iako nije učinio nikakvo zlo. I nije joj bilo drago što mi je dao službeni pečat i papir. Govorila je da se to ne radi, pečat je ozbiljna stvar. Ja sam iz pristojnosti, da ga ne povrijedim, otiskivao pečate na bijelom papiru, koji smo kasnije, za svaki slučaj, bacili. Da netko, ne daj Bože, ne zloupotrijebi pečat Službe društvenoga

knjigovodstva. Takvo je bilo vrijeme. I ona je bila takva.

Još nije navršila tridesetu. Toliko će joj biti kada umre Nono.

U Sarajevu je već tih godina bio običaj da se naručuje fotografiranje pogreba. Negdje među kutijama s dokumentima u stanu na Sepetarevcu vjerojatno se još uvijek nalazi stotinjak gumicom povezanih crno-bijelih sličica, formata 10 x 6 centimetara, s Nonetova pogreba. Vidim majku, plavokosu, s visoko podignutom frizurou, kao u pjevačica grupe B-52's, kakva je početkom sedamdesetih bila vrlo moderna, kako otvorena lica, javno plače nad iskopanim grobom u kojem još uvijek nema nikoga. Nona stoji pokraj nje, u crnom kaputu, sa crnim krznenim ovratnikom – crnom lisicom – i velikim ruskim šalom pokriva usta. Zrak je hladan, i ona tako bronhije štiti od prehlade. Uvijek bi zimi tako šalom pokrivala usta. Ili običnom bijelom maramicom. Sada stoji nad iskopanim grobom, gleda dolje, i štiti se od prehlade. Ili od toga da netko ne prepozna ono što upravo osjeća. Ne znam što osjeća. Ali ona to, kao i uvijek, sakriva. Ne znam jesam li to od nje naučio, ili je to naprosto stvar čovjekove naravi, ali tako i ja skrivam osjećaje. Kada sam išao na sahranu, njoj koja na tim crno-bijelim sličicama stoji, plavokosa, otvoreno uplakana, nad istim grobom u koji će i sama upasti četrdeset godina i dva mjeseca kasnije, bilo mi je važno da se na mome licu ne primijeti ništa.

Fotografiranje je naručio otac, koji stoji do nje i drži je pod ruku, iako odavno nisu muž i žena. Ili to nikada nisu ni bili. I svi koji su na tom sprovodu znaju da njih dvoje nisu zajedno. Ali svejedno postoji razlog – jesam li ja taj razlog? – što su skupa na sprovodu njezinog oca. Te sličice s Nonetovog sprovoda najintimnije su zajedničke fotografije mojih roditelja. Postoje i neke druge – jedna iz Pionirske doline, druga iz Drvenika, s magarčićem za slikanje – ali nisu tako intimne. Osim toga, na skoro svim, ili možda baš svim njihovim zajedničkim fotografijama sam i ja. Na Nonetovoj sahrani me nema. Poštedili su me, vjerujući da dijete još uvijek ne zna što je smrt, i ostavili su me u Drveniku, samoga s tetkom Lolom. Ona me je čuvala, i pazila koliko jedem. Mislila je da sam debeo, pa mi nikada ne bi dala da se najedem. Sklonila bi tanjur kada mi je bilo najslađe. Kada se vratila iz Sarajeva, Nona je rekla:

– Uh, pa ti si mi nešto smršao!

Nisam joj tad smio reći, jer je tetka bila tu, ali kasnije sam rekao. Nije mi dala da jedem koliko hoću, govorila je da sam debeo. Poslije je svima to bilo smiješno. Nema u tome zlog sjećanja, ni loše uspomene. Tetku Lolu smo voljeli, i svi smo, uključujući Nonu, mislili da nije skroz normalna.

Ali zašto bi čovjek morao biti normalan?

Obje su, i Nona i majka, bile zgrožene da je otac naručio fotografiranje Franjinog sprovoda.

– To je primitivno! – rekla je Nona.

Ne znam što je majka rekla, ali njoj je smetalo nešto drugo. Plašila se smrti, odlagala ju je koliko god je mogla. Tri tjedna prije kraja, ili dva tjedna prije kapi morfija rekla mi je s dubokom tugom u glasu kako ju je ova bolest fizički upropastila:

– Ako se izvučem, neću ni deset godina!

Tako je rekla, a ja sam odgovorio da se nikada ni za koga ne zna. I da joj je bolje da šuti. Rekao sam tako, praveći se da ne umire. Sudjelovao sam u toj velikoj iluziji. Bilo bi mi lakše, i tada i danas, da nisam. U suštini te prevare – da smrti nema, da bolest nije strašna, da čudo postoji i rezervirano je samo za nas – bio je za mene sav užas njezine smrti. Ono od čega se nikako ne mogu oporaviti i nakon čega sam desetljećima stariji. Tom vrstom obmane služe se roditelji

kojima umiru mala djeca. Misle da djeca ne znaju što je smrt, pa ih vode prema njoj kao kroz finale Disneyjevog filma, s dobrim vilama i čarobnjacima. Majka je sve vrijeme bolesti vjerovala da je od smrti čudom izuzeta. Svaka patnja je moguća, skoro svaku je i doživjela, ali smrti nema, ne, za nju nikako! Pa, iako je Noneta ispratila u istoj sobi u kojoj će i sama umrijeti, na postelji s pogledom na isti prozor i sims po kojem grebu golubovi, samo što je on imao pogled na Trebević, a ona u bijeli zid susjedne novogradnje, bila je dijete, koje od starijih vrlo ljutito traži da joj pomognu i proizvedu čudo.

Ljutila se na mene što ne donosim čudo. Ili što odmah ne sjednem u auto i krenem iz Zagreba sa čudom, koje ću joj predati, jer je njoj teško, jer ona pati. A ja sam je varao i zapričavao, onako kako se zapričavaju djeca.

Ne znam kada sam zadnji put vidio sličice s Nonetovog sprovoda. Sigurno je to bilo nakon rata. Prelistao sam ih ovlaš, s nelagodom kao da gledam pornografske na kojima su bližnji snimljeni u svim pozama iz Kamasutre, a zatim sam ponovo spojio špil i pričvrstio ga gumicom.

Zašto njih dvije nisu bacile te sličice, ako su ih se toliko grozile?

Vrlo jednostavan razlog: nije se bacalo ono što je netko skupo platio. To je ona najgora vrsta naše balkanske štedljivosti. Ne baca se apsolutno ništa što još uvijek nešto košta ili što nije očigledno smeće. Istina, te fotografije se nisu mogle prodati, nitko ih ne bi kupio, a danas je malo onih koji bi, da ih vide, uopće i znali što se na njima nalazi, koga to sahranjuju.

A otac? On nije razmišljao. Platio je nešto što se nudilo. Htio je biti galantan. Ne vjerujem da je sebi uzeo neku od tih sličica, iako su to bile jedine njegove autentične bračne fotografije iz braka s mojom majkom.

Nono nije umirao dugo. I nije se ugušio. Kod nekih srčanih bolesnika smrt se može lako predvidjeti, u tjedan, u dan. Tokom kolovoza već se znalo da je pri kraju. Ali otac se borio, vjerovao je da se može nešto učiniti, iako su Nonetu oticale noge, voda se penjala prema plućima i srcu, koje je bilo tako oslabilo da otac nije znao kako da to opiše.

– Ovakvo je bilo to nesretno srce! – pa je zgužvao maramicu i bacio je na stol.

Nonetovo srce pretvorilo se u zgužvanu slinavu maramicu. S užasom sam gledao pred sebe, nadajući se da nitko ne primjećuje da sam tu. Četrdeset godina kasnije, to je samo metafora. Slika iz porodičnog filma.

U rujnu sam kretao u školu, pa je otac odlučio da Nona i ja odemo sami u Drvenik, gdje sam se bio upisao u prvi razred, a Noneta će pokušati oporaviti u bolnici i na pansionu, u Domu penzionera na Trebeviću. Mogao bi ga ojačati čist planinski zrak. Tako je rekao, nadajući se nekom čudu.

Na terasi ispred Doma penzionera snimljena je posljednja Nonetova fotografija, s Nonom, majkom i ujakom Draganom. Snimio ju je otac.

Miran je, ne vidi se na njemu bolest, ispod odijela vidi mu se čista bijela košulja i kravata. Gleda negdje pored objektiva, pozira.

Voljela ga je više nego majku. Ustvari, njega je voljela, nju nije. Potresla ju je Nonetova smrt, govorila je što joj je rekao na kraju:

– Sve su okolo lopovi – rekao je Nono – ostali smo samo nas dvoje!

A srednjak i kažiprst lijeve ruke, koja mu je visila s postelje, bili su savijeni i skupljeni kao da je između njih cigareta. Poslije više ništa nije rekao. Nije se odazivao kada ga je zvala, spavao je,

više nije bio pri svijesti, ali je srednjakom i kažiprstom i dalje držao nevidljivu cigaretu.

Bez obzira na astmu, pušio je do malo pred smrt. Nakon što ga je pokopala, Nona je ugasila svoj posljednji čik, s navršenih pedeset godina pušačkoga staža. Javorka je prestala pušiti nakon druge operacije, kada su joj ostala još četiri mjeseca života.

Nakon Nonetove smrti, završio sam prvi razred u Donjoj Vali, a onda smo se vratili u Sarajevo. Rekao bih – zauvijek vratili. Vrijeme koje traje nakon moga odlaska iz Sarajeva neko je drugo vrijeme, koje se ne pribraja onom prethodnom i koje je nastupilo nakon onog – zauvijek.

Od tog trenutka, otkako sam navršio sedam godina, živjeli smo skupa. Naše upoznavanje potrajat će dugo, do Nonine smrti 6. lipnja 1986, i još, sve do mog ratnog preseljenja u Zagreb, sve do njezine bolesti i umiranja. Nisam siguran da sam ju skroz upoznao, da me nije u nečemu prevarila. Bila je neobična i nesretna žena. Ni za koga ne mogu s takvom sigurnošću reći da je bio nesretan, kao za nju. Moja majka bila je nesretna kao Varlam Šalamov, i dugo je pokušavala da to promijeni. Ali svašta joj je bilo na smetnji.

Danas to u miru mogu reći: i ja sam joj bio na smetnji. Možda najvećoj smetnji.

Ne znam kada sam je prvi put upitao jesam li bio željeno dijete.

Odgovorila je vrlo spremno. Rekla je da jesam i da ništa nije toliko željela nego da mene rodi. I bila je uvjerena da ne laže. Kasnije mi je, posve razložno, rekla da su i tada postojali abortusi, i da bi me pobacila da me nije željela. Kasnije ću saznati i to da je nakon moga rođenja, 1968. u ambulanti u Skerlićevoj ulici, abortirala moga brata ili sestru. S kim je tad zatrudnila? S mojim ocem.

Nisam je pitao zašto, kada već godinama nisu bili skupa. Znao sam da mi ne bi na to odgovorila, slagala bi, izgovorila nešto samosažaljivo, ali istinu ne bih doznao. Ta me se istina ne tiče, osim što sam tada izgubio priliku da imam još nekoga svog. Ali taj abortus, s jeseni 1968. – što znači da je dijete, vjerojatno, začeto tokom ljeta, dok smo svi bili u Sarajevu – bio je dokaz da sam, ipak, bio njezin željeni sin.

Ili se razočarala u mene tako da nije htjela još jednoga?

To kažem u šali, gorkoj šali, na kakve imamo pravo kada ostanemo sami na kraju jednoga porodičnog i povijesnog slijeda, pa nemamo koga svojim šalama uvrijediti, ali možda i u meni ima nečega dječjeg, kao u mojoj majci, što me tjera da u to povjerujem.

Jesam li je razočarao?

Vjerojatno jesam. Iako sam tek kratko vrijeme govorio, nisam još znao reći r i l, jedva sam se s njom mogao sporazumjeti, jer ona nije znala jezik kojim sam razgovarao s Nonetom i Nonom. Nije poznavala svoga sina, kao što ga nije ni mogla poznavati, jer se govoru i najvažnijim životnim znanjima učio od bake i djeda, pa je pomislila da nije sposobna biti majka? To je sasvim moguće, iako ona to nikada i nikom ne bi priznala. I možda je tada shvatila da sam joj u životu fatalno opterećenje, koje će je onemogućiti da postane sretna.

– Tko bi htio ženu s djetetom?

Te samosažaljive riječi, više potvrdu nego pitanje, čuo sam od nje više puta. Istina, uvijek u šali, uz kafu, s prijateljicama, kolegicama s posla na sindikalnom izletu, i uvijek bi se, nakon što to kaže, smijala nekim ubrzanim smijehom, kao da ga je netko prethodno snimio, pa pustio ploču na većem broju okretaja.

A onda bi one govorele: Bože, Javorka, pa ti si još tako mlada! I ti si tako lijepa! A sin ti je tako

pametani!

Njoj je bilo drago to slušati, ali je svejedno vrebala priliku kada će ponoviti svoje pitanje:

– Tko bi htio ženu s djetetom?

Pomisao da sam, možda, bio neželjeno dijete nije me uznemiravala. To bi, ako je vjerovati Freudu, svakoga odraslog muškarca trebalo uznemiriti. Ali mene nije. Ne bi me, vjerujem, uznemirilo ni da je otkriveno da sam usvojeno dijete, da su moji biološki roditelji neki drugi, meni nepoznati ljudi. I ne bi me uznemirilo ni kada bih znao da nikada neću saznati tko su mi majka i otac. Ono što je bilo važno, i što je, po svemu sudeći, moralo biti pouzdano su Nono i Nona. Nisam za njih bio vezan onako kao što se unuci vežu za djedove i bake. Nisam ih, uostalom, tako ni doživljavao. Kad god bi ih, poslije, u pričama ili esejima, u fikcionalnim i nefikcionalnim tekstovima, nazivao djedom i bakom, umjesto Nonetom i Nonom, bilo bi to krivo, činilo mi se da lažem, da priča najednom pada na detalju koji u bitnom smislu nije istinit. To dvoje starih ljudi, koji su u jesen 1966, kada smo pošli na svoje drveničko upoznavanje i kada sam još bio poluslijepa beba, djetešce, dojenče, imali – Nona šezdeset jednu, Nono šezdeset osam godina – iako su, ustvari, bili još i mnogo stariji od toga, meni su, valjda, značili više nego što su drugoj djeci otac i majka. Osim što nisu imali vremena da sa mnom razgovaraju kao s djetetom, njihovo će biti sve ono što je u meni čvrsto i pouzdano. Svako moje znanje, sve do danas, bit će njihovo.

Zato me pitanje jesam li bio željeno dijete nije mučilo ni pri ulasku u pubertet. Bio sam znatiželjan, i tada sam o tome jednako znatiželjno razmišljao kao i danas. Tada mi je, vjerojatno, bilo i lakše o tome misliti, jer je Nona bila živa. Danas, nije živ više nitko od njih, i možda bi bilo lijepo i utješno vjerovati kako sam, ipak, bio nečija ostvarena želja.

Ako me je prije rođenja i željela, poslije više nije znala što bi sa mnom. Nije znala ni što bi sa sobom. Njezin je život s više strana bio pritiješnjen, i nije bilo lakog izlaza. Ili izlaza uopće nije bilo.

Iz Ulice Jugoslavenske narodne armije, prve zgrade do Narodnog pozorišta, u kojoj su Franjo i Olga Rejc sve do rata živjeli kao stanari u zgradi koja je pripadala gospođi Emiliji Heim, a poslije rata je nacionalizirana, i stanare su dopala stanarska prava – dakle, neka vrsta poluvlasništva – iz te zgrade preselili smo se na Sepetarevac. Između dvadesetak stanova koji su nam bili ponuđeni, ili koji su bili ponuđeni Nonetu, kao “nositelju stanarskog prava”, Javorka je odabrala stan u kući koju su sagradili i međusobno podijelili braća Obrad i Branko Trklja. Obrad je u neko doba prodao svoj stan preduzeću Energoinvest, da bi se preselio u Beograd. U tom ćemo stanu, odlučila je, mi živjeti. Imala je dvadeset sedam godina. (Stalno napominjem koliko joj je kad bilo godina, jer mi se čini da je svoj aktivni život odživjela jako mlada, i da joj se sve već dogodilo prije navršene tridesete godine...)

Taj stan je odabrala, jer je, naivno, vjerovala da je visoko gore na brdu, iznad centra grada, čistiji zrak, i da će Nonetu biti lakše s astmom. Računica je, naravno, bila posve kriva, zrak je bio isti, ali se Nono nije mogao penjati jednom od strmijih ulica u cijelome Sarajevu, nego je morao uzimati taksi. Nikada nije priznala da je pogriješila. A možda nije ni pogriješila: tko zna kako bismo živjeli i što bi s nama bilo da smo se preselili na neko drugo mjesto.

U prirodi je čovjekovoj, valjda, da drugima ne priznaje vlastite greške.

Ovako kada mislim, čini mi se da ni ja nikome nikad nisam priznao da sam nešto krupno pogriješio.

Ili kažem da sam pogriješio sve, i da bih sve učinio drukčije kada bi moglo ponovo.

Ali majka ne samo da nije priznavala svoje greške, nego bi znala svoj život upravljati tako da nas sve uvjeri kako je bila u pravu. I onda bi se tratilo vrijeme, prolazili su mjeseci i godine, prolazio je život na nevažne stvari i na sitnice, na popravljanje nečega što je nepopravljivo prošlo. Živjela je u prošlosti, koja je s vremenom rasla, gutala je, proždimala, a ona je to izbjegavala primijetiti. Nikada se nije razgovaralo o onome što se danas dogodilo, što je uradila da joj bude bolje – ili da meni, njezinom desetogodišnjem sinu, bude bolje – nego se besplodno i beskrajno raspredalo o krivdama i pravdama, o zlostavljačima i zlostavljanima, o dovršenim životima i povijestima, koje se neće nastaviti, i više ne ostavljaju nikakve posljedice.

Kao da se zbog nečega nije mogla pomaknuti s mjesta.

Nakon ranih godina, dva braka i rođenja djeteta, s navršene jedva dvadeset i četiri godine, stajala je kao ukopana. Kao da je s nogama u olovnom blatu. Kao olovni vojnik. Kao olovo. I nije se micala.

U svibnju, još nije posve onemoćala, nazvala me je jednoga jutra da mi ispriča sinoćnji san.

Sanjala je, kaže, da se više ne može pomaknuti. Ni nogom, ni rukom, ni kažiprstom nije mogla pomaknuti. Ležala je u sobi u kojoj i u zbilji leži, i sve je bilo stvarno, osim što se nije mogla pomaknuti. Ni trepnuti, ni udahnuti.

I onda se iz sve snage napela, kriknula moje ime.

Zvala me je, ali ja nisam dolazio.

To je bio njezin san.

Bio sam u Konavlima, stajao nasred staroga francuskog puta, pod golemim orahom, gledao pučinu u daljini, i slušao njezin san. Uvrijedila me je. Naravno, ne time što je takav san sanjala, nego time što mi ga je morala odmah ispričati. Bio sam kriv u njezinom snu, a san je istinitiji od zbilje. Na san se čovjeka ne može prisiliti, san dolazi sam od sebe, i iz sna saznamo ono što drukčije ne bismo mogli znati. Bio sam kriv što joj se nisam odazvao, kao što sam bio kriv i za bolest, koja je napredovala nezaustavljivo, i za liječnike, koji su po njenom mišljenju i dalje reagirali presporo, i za njezinu sudbinu, koja je bila nesretna. Za ovo zadnje sam donekle, možda, i bio kriv. Ali moja krivnja nije bila svjesna, nego sam se rodio s njom. Takva krivnja postoji samo u antičkim tragedijama. Ponekad i u odnosima roditelja i njihove smrtno bolesne djece.

Ona nije moja kći, nego sam ja njezin sin.

Ali to, izgleda, ne mora do kraja života biti tako.

Nakon što je više nema, taj san kojim me je uvrijedila – ili sam jedva dočekao da me uvrijedi, da bi mi tako bilo lakše – pretvorio se u kratku skasku njezina života. Nije se više micala, samo se napinjala da dozove nekoga tko će ju spašavati. Ili nekoga tko će umjesto nje biti kriv.

Majka nije željela ni za što biti kriva, zato što je svojoj majci bila kriva za smrt sina prvorođenca.

Vjerujem da je bilo tako. Pomislio sam nakon Nonine smrti da je tako. I time sam majku opravdao. Pred pričom, pred romanom, pred Bogom – ako je doista na kraju u njega povjerovala, pred svijetom sam opravdao majku zbog jedne njezine osobine, koja ju je činila nepodnošljivo samoživom. To je opravdanje univerzalno vrijedno, važi u svim slučajevima, osim u jednom.

Kada bih je pred sobom tako opravdao, tada bih Mladenovu smrt prenio na sebe, da je nosim do kraja života kao vlastitu krivnju: jer ja sam prihvatio krivnju, pošto majka nije željela biti kriva, zato što je svojoj majci bila kriva za smrt sina. Nisam to htio učiniti. Nisam dobar. Nije me briga

za nju. Ali, opet, takve se stvari prenose i bez čovjekova htijenja. Možda ne u potpunosti, i ne svjesno, ali se, eto, ipak prenose.

To dokazuje i činjenica da je za mene ovog trenutka tako živa ujakova smrt, u jesen 1943. godine, i sve ono što je toj smrti činilo okvir i kontekst.

Majka je znala kuhati, ali nije kuhala još od sredine sedamdesetih, kada bi nedjeljom ispekla pogaču – po nekom specijalnom receptu, izgubljenom Bog zna gdje – i kokoš s krumpirima. Svim drugim danima kuhala je Nona.

A poslije je Nona kuhala i nedjeljom. Taj dan bi majka, obično, preležala, s laborom uz postelju. Migrena. Ili bi bila depresivna. Pa bi, također, preležala nedjelju. Nakon što je Nona umrla, nikada, baš nijednom, nije kuhala, sve do mog ratnog odlaska iz Sarajeva.

Nije više spremala stan, ni brisala prašinu. Radila je samo na poslu. I bila je dobar, temeljit šef računovodstva. Držala se zakona striktno, u skladu sa štablerovskim porijeklom. Onako švapski. Ali u životu više nije ništa radila. Nije se micala, nije ju za sadašnje stanje stvari bilo briga.

Smetalo mi je to prvih godina nakon Nonine smrti. A poslije više nije. Navikao sam se, pomalo, na njezinu nesreću kao na vlastito porodično stanje. Živjeli smo skupa, ali smo, sve do rata, razgovarali samo o tome kako je njoj loše. U vrijeme rata u Hrvatskoj, bila je na vrhuncu klimakterija. Godinu ili dvije ranije imala je žestoka krvarenja. Triput je išla na abraziju, da sastružu svu tu krv. Svakoga sam trenutka tome prisustvovao. Nije imala nikoga osim mene, tako da sam majčin klimakterij odživio od početka do kraja, uza sve detalje. Psihološke i fiziološke.

Kada su napali Hrvatsku, već dugo nije krvarila. Ali je bila na vrhuncu depresije. Uzimala bi godišnji odmor, samo da po tri tjedna ne ustaje iz postelje. Teško je živjeti s nekim tko se ne diže iz postelje, a nije mu ništa. Govorila je da život za nju nema smisla i da će se ubiti. Nije imala nikog drugog, pa je to meni morala reći. Noću bi nazivala telefonski broj za pomoć u takvim situacijama. Ta linija je već godinama postojala u Sarajevu. Osnovao ju je bračni par psihijatar. Ali sad se javljao netko drugi. Njih dvoje imali su drugoga posla, bili su to Ljiljana i Radovan Karadžić.

Vikendom se, također, nije dizala iz postelje. Legla bi u petak popodne, i u ponedjeljak ujutro se jedva dizala da krene na posao. Ležala je u dnevnom boravku, pokrivena preko glave sintetičkom dekom Vuteksa iz Vukovara, dok su se iz pojačanog televizora širili zvukovi rata. Generali su čitali govore o proglašenju ratnog stanja, političari su najavljivali primirja, međunarodni predstavnik govorio je u intonaciji britanskoga turista na Jadranu, televizijske voditeljice histeričnim su glasovima najavljivale obilazak prvih crta fronte, čule su se eksplozije i rafali, patriotske pjesme prearanžirane su u ritmu vojnih marševa, ali ona ne bi ništa čula. Spavala bi tvrdim snom, nakon što proguta nekoliko lexiliuma, i nije bilo te grmljavine i tog rata koji bi je mogli probuditi.

Omamljena je dočekala početak opsade Sarajeva. Uskoro više nije bilo lexiliuma, ni telefona za psihološku pomoć, uopće nije bilo telefona, nestalo je struje i vode, a majka je prestala spominjati samoubojstvo. Još uvijek je bila bezvoljna, često depresivna, ali je odlazila na posao vrlo redovito – radila je tada na Akademiji scenskih umjetnosti – provlačila se ispod kapi kiše, snijega i granata, čak i kada bi drugi, za život od nje spremniji, konačno odustajali, jer nisu shvaćali kakvoga smisla u ratu imaju njihova sitna građanska namještenja. Njoj je njezino namještenje imalo itekakvog smisla, jer je bilo izuzetak od cjelodnevne depresije.

Na poslu je, svih tih godina, komunicirala s okolinom, često se svađala s nadređenima – uvijek bi netko imao nešto protiv nje, ili zato što je žena, ili zato što ona svoj posao obavlja stručno i

savjesno – s kolegicama je vodila ženske razgovore, o djeci, o spremanju kuće, o cijenama na tržnici, o peglanju, govorila im je da ne voli peglati, kao da ne primjećuje da razgovara o nečemu što odavno nema veze s njezinim životom. Godinama nije peglala, uglavnom sam ja uključivao vešmašinu, vješao i sakupljao rublje, ali peglati nisam znao. Nije imala djecu o kojoj bi se brinula, niti je odlazila na tržnicu. Nikada, zapravo, i nije vodila život koji bi se ticao svega toga.

U torbi je na posao nosila školsku bilježnicu, koju je kupila da u nju zapisuje recepte za kolače. U to vrijeme žene bi na poslu razmjenjivale recepte, još uvijek nije zavladao moda štampanih kuharica i gastronomskih priloga u novinama, nego se vjerovalo u tajna znanja i u porodične kuharice, koje su nastajale godinama, zapisivane, uglavnom po bilježnicama i rokovnicima. Druge žene bi, možda, propustile poneki recept, ne bi uza se imale teku, ali majka je zapisivala sve. Osim torti s bijelom kremom i kolača sa šećernim prelivom.

– Moj Miljenko ne voli bijelu kremu! – rekla bi im.

I baš nijednom otkako je Nona umrla nije ispekla kolač. Ni za rođendane koji su se nekada slavili, baš nikad. U početku se još pravdala migrenom, vremenom završnih računa ili šestomjesečnih obračuna, kada je ostajala duže na poslu pa, kao, nije imala vremena za rođendansku tortu, a poslije više ništa nije govorila. Samo je zapisivala recepte.

To me je ljutilo. Bjesnio sam, jer sam mislio da ona tako od kolegica na poslu sakriva istinu. I laže im da kuha i peče kolače. Laže da ima sto briga oko mene. Tek kada me više nije bilo tu, drukčije sam počeo o tome da mislim: majka je dugo vjerovala da će se jednom nekim čudom sve promijeniti, njezina svakodnevnica i život će se promijeniti, svaki dan će kuhati ručak, subotom će, kao i sve druge žene, peći kolače, brinuti se za sina je li gladan, jesu li mu ispeglane košulje, kao što se danas brinu kolegice iz kancelarije. Sve što je radila zapravo su bile pripreme za taj trenutak kada će sve biti drukčije.

Zato je 1972. kupila i šivaću mašinu, koja je do kraja njezina života, zaklopljena, stajala u istom uglu dnevne sobe. Nikada ju nije otvorila, ali je bila tu, i po njoj bi, s vremena na vrijeme, slagala priručnike za šivanje u sto lekcija, koje je kupovala na sniženjima, u knjižarama i kod uličnih trgovaca. Ni nakon rata od toga nije odustala. Posljednju takvu knjigu kupila je, valjda, nekoliko mjeseci prije nego što se razboljela.

Nije to činila iz navike, nego je zaista, i u svojoj sedamdesetoj, vjerovala da će jednoga dana naučiti da šije. Dok će se u pećnici peći tijesto za tortu sa smeđom kremom.

Koligice s posla, znanice s kojima bi se, nakon odlaska u penziju, nalazila u kavani Imperijal, na kavi i kolačima, nikada nisu saznale za tu razliku između njezinoga vanjskog i unutarnjeg života, između onoga što se događalo oko nje i u njoj, onoga što se događalo u našem stanu na Sepetarevcu i onoga što je radila, o čemu je govorila i razmišljala izvan kuće.

Nekada sam joj, u godinama nakon Nonine smrti, zlobno prigovarao za tu bilježnicu od koje se nikada nije odvajala i u koju je vrlo uredno zapisivala svaki recept, uz obaveznu napomenu – kao da za sve, pa i za kolače, postoje autorska prava – od koga je pojedini recept čula: torta od čokolade (Sonja), Muberina baklava, bombice od suhih smokava (Nađa)... Ponekad bi se rasplakala, ili bi počela vrištati, poput uvrijeđenog djeteta bacala je bilježnicu u ugao sobe, a ja bih bez riječi, tresnuvši vratima, izlazio van. Jednom me je, naizgled mirno, pitala:

– Zar bi ti bilo draže da ja jedina ne zapisujem recepte?

Tresla joj se brada.

Ništa nisam odgovorio. Pravio sam se da sam prečuo pitanje, otišao sam u kuhinju da se napijem

vode. Ona je nastavila u svoju bilježnicu prepisivati recept koji je našla u samoposluzi, na vrećici vanili šećera: torta od ananasa. Iako je bijela krema, ja bih tu tortu mogao voljeti. Zbog ananasa.

Ne znam što je bilo s njezinim bilježnicama. Nakupilo ih se pet--šest. Nakon što bi koju ispunila, zgurala bi je u ladicu ormarića na kojem je stajao telefon, i ne vjerujem da je ijednu od tih bilježnica poslije uzimala u ruke. U jednu je godinama upisivala slana jela. Možda su negdje u stanu, pod gomilama papira koji više nikome ne znače ništa, brošura s uputstvima za samostalne računovođe, primjeraka Službenog lista, starih neispisanih rokovnika, telefonskih imenika, knjigovodstvenih formulara, starih novina, fascikli, knjiga s financijskim propisima, ekonomskih udžbenika, logaritamskih tablica, praznih araka trgovačkog papira s uzdužnom crvenom crtom, kutija s potrošenim indigo-papirom...

Od oca se formalno razvela 1974. ili 1975.

To znam jer je tada promijenila prezime. Zapravo, samo je odbacila ono pridodato Jergović, i ponovo je bila samo Javorka Rejc. Rekla je da to čini zbog onog koga će, možda, u životu sresti. Druge žene, govorila je, ostave prezime zbog djeteta, ali ona ne razumije taj razlog. Mnogo je tada pričala o prezimenu. Sjećam se da sam bio uvrijeđen, iako nisam rekao ništa. Bilo mi je osam-devet godina, teško sam se navikavao na Sarajevo, mučno mi je bilo u školi, i mučan je bio život na Sepetarevcu, u novoj scenografiji, s drukčijim rasporedom uloga, između None i majke, u stanu u kojem se jedna soba uvijek izdavala, jer novaca nikada nije bilo dosta, njezina plaća bila je mala, pa sam i njezinu promjenu prezimena doživio kao izdaju, udaljavanje od mene, možda i prikrivenu optužbu da nikoga ne sreće, da ostaje sama i raspuštenica, zato što ima dijete. A tuđe dijete uvijek je teret, kao u Pepeljugi i svim onim bajkama o zlim maćehama i hladnim očusima, pogotovo je teret ovdje, u Bosni, gdje se žensko gleda poprijeko i s podcjenjivanjem, a raspuštenica je napola kurva. Tako je govorila, nalazeći okvir za svoju muku, društveni žanr i opravdanje. Bila je mučenica, radije nego da bude razočarana žena. Nije podnosila razočaranja. Činilo joj se da je svako razočaranje drugima samo novi dokaz njezine nesposobnosti. Vikala je po kući, branila se i kada je nitko nije napadao. Trudila se da njezina privatna nesreća postane javna, neka svi znaju, neka čuju...

Ili je to činila zato što Nona upravo to nije podnosila. Svoj privatni život pokušavala je sakriti pred ljudima, pred rodbinom i pred komšilukom, koji je u Sarajevu uvijek vrlo zainteresiran za sve ono što se događa tamo unutra, iza zidova. Majka je otkrivala sve ono što je Nona htjela da ostane sakriveno.

Rastava je za nju bila neočekivano važan događaj.

Iako nikada nisu živjeli zajedno, i nikada nije moglo biti ni govora o pomirenju. On je to želio, ali ta želja bila je, zapravo, bez ikakvoga emocionalnog sadržaja. Govoreći o tome da bismo sve troje trebali živjeti zajedno, pogotovo kada on uskoro dobije lijep i prostran stan, u novogradnji blizu stadiona na Koševu (taj stan, u kojemu nikada nisam bio, otac je dobio 1973. ili 1974, nekoliko mjeseci prije nego što će se i formalno razvesti), otac je rješavao problem sa savješću, s nekom svojom stvarnom ili umišljenom krivnjom. Kada bismo išli u Pionirsku dolinu, da gledam životinje – volio sam životinje, pa su odlasci u zoološki vrt za me bili veliki događaj, i sjećam se da mi je obećao da će me voditi u Beč i Berlin, da vidim najveće, najljepše europske zoološke vrtove – otac bi pokazivao na maćuhice u prozorima porodičnih kuća na bogatoj ivici grada, gdje su se već miješale kuće za ladanje s kućama za život, pa bi govorio:

– Onakvo cvijeće ćemo i mi imati.

Tako bi ju oneraspoložio, pa je samo šutjela dok smo gledali životinje. Namjerno je to radio, da

na nju prebaci krivicu. Ili naprosto zato da je kinji.

Jednom takvom prilikom, za vrijeme izleta u Kladanj, kad ju je opet povrijedio nekom aluzijom o zajedničkom budućem životu, dogodilo se nešto što sam napisao kao pjesmu:

Događaj

Kasna jesen negdje u Bosni

Bazen sa skakaonicom

Moja majka stoji na njoj

Gleda dolje

Otac i ja pokraj bazena

Hoće li skočiti – pitam.

Objavljena 1988. u knjizi *Opservatorija Varšava*, ova pjesma bila je moj prvi tekst o roditeljima i njihovom odnosu. I prvi tekst o majci, za koji sam vjerovao da bi je mogao povrijediti. Nije reagirala, pjesma joj se svidjela, kao da je previdjela okrutnost djeteta kojemu je, zapravo, svejedno. Nije ga briga, nije me briga, hoće li skočiti u neispražnjen bazen, pun ljetne vode, malo prije nego što će početi da pada snijeg.

Ili se ona tog događaja sjećala na drugi način.

Znam na koji način. Ponižavala ga je upirući u nekoliko njegovih bolnih mjesta. Otac, recimo, nije znao plivati. More je prvi put vidio kada je već uvelike bio punoljetan, a kao dječaku mu je bilo strogo zabranjeno da odlazi s vršnjacima na Bentbašu, tako se na vrijeme nije naučio tom umijeću. Bio je prepun nekoga unutarnjeg srama, koji mu je branio da pred drugima pokazuje da ne zna plesati, voziti bicikl, plivati, dobro govoriti njemački, tako da nije ni bilo načina da kasnije nauči plivati. Ili recimo plesati. Ovu neugodnu osobinu – ili iskompleksiranost, kako se to u gradskome govoru Sarajeva govorilo – naslijedio sam od oca, i cijeli se život, često bezuspješno, borim protiv nje.

Majka se, možda, popela na skakaonicu da mu pokaže da ona sad može skočiti, i ništa se strašno neće dogoditi, jer ona, za razliku od njega, zna plivati. Vjerojatno je bilo tako. Ona je, stojeći gore, znala o čemu on sad misli, i znala je da ga ta misao čini jadnim, pa joj se ni moje pitanje u pjesmi nije učinilo bezosjećajnim prema njoj. Činilo joj se da oca koji ne zna plivati pitam hoće li u bazen skočiti majka koja zna plivati. Svejedno što je kasna jesen. Ona to može.

Osim monologa o promjeni prezimena, o djetetu koje se preziva ovako i majci koja se preziva onako, i o čovjeku koga će jednom sresti, pa se pred njim ne želi opterećivati prezimenom prethodnoga muža, ništa se, zapravo, u majčinom životu nije promijenilo.

Kao i uvijek, sve je ostalo na priči, na mnogo priče, koja se ponavljala i koja će u kasnijim godinama preći u niz verbalnih ceremonija, mantri i litanija, koje se ponavljaju da se ne bi moralo ozbiljno razgovarati i da bi se sačuvala iluzija o komunikaciji. Majka sa mnom više nije znala komunicirati, ili to nije mogla, jer sam jedini vidio obje strane njezina svijeta: unutarnju i vanjsku. Pod stare dane njezini razgovori s ljudima sasvim su isključivali zbilju. Sve je već bilo izmišljeno – kao što su izmišljeni razlozi za sakupljanje recepata – i mogla je izmaštati svoju svakodnevicu po mjeri nekoga idealnoga, zamišljenog života. Ja sam to s užasom odbijao. I bio sam u tome grub. Nemam opravdanja. Mogao sam lakše živjeti s njom, lakše i sa samim sobom, da sam prihvatio njezin način.

Bila je lijepa djevojka, tužnih očiju.

Plavokosa.

Saznanje da su mi roditelji rastavljeni za mene je bilo poput saznanja da je nebo plavo, da je more slano, Biokovo stjenovito; s time sam odrastao, za drugo nisam znao. Majka je bila slobodna žena, i imala bi mladića. Ne bi se on tako zvao, ne bi bio njezin momak i ljubavnik, nego je bio Veljko, Enver, Firuz, Zdenko... Tako su se zvali.

Prvi od njih, Veljko, bio je pomorac, rodom iz jednoga srednjodalmatinskog mjesta, tridesetak kilometara od Drvenika. Jednom davno – nisam je pitao kad – bili su skupa. Je li to bilo prije njezina prvog braka ili između brakova, ne znam, ali tada Veljko nije išao na more, nego je radio kao inženjer. Nakon što su se rastali, oženio je ženu koju nije volio, narodio sa njom dvoje djece, i otišao na more. Otišao je, jer je nije volio, i tako je bilo najbolje. Neki ljudi se rastanu, neki odu u pomorce.

Tako je majka pričala o Veljku. Ne znam je li to bila njezina romantična interpretacija života, ili je zaista bilo tako. Imao sam pet godina kada sam upoznao Veljka. Bilo je to u ranu jesen, malo po našem povratku iz Sarajeva, majka je došla za vikend u Drvenik.

– Doći će Veljko! – rekla je.

Nona je šutjela. Noneta nije bilo tu.

Nije ulazio u kuću, samo je došao po nas, auto mu je bio nasred ceste, pa smo morali požuriti.

Lijep čovjek, godinu-dvije stariji od nje, blagog nastupa. Odvezli smo se autom u Tučepe, sjedili smo u mjesnoj gostionici i gledali more. Stavio je pred nas papirnatu vrećicu sa crnim grožđem iz svoga vinograda.

Uzimao sam malene grozdove, zobao samo one velike čvrste bobice, a izbjegavao smežurane.

– Pa te su ti najslađe! – rekao je.

Bila je to jedna od onih stvari koje govore odrasli, i slušaš ih sve dok ne odrasteš. I poslije se nađe onih koji bi ti rekli da je dobro nešto što izgleda loše, ali tad te nije briga. Nitko te ne može natjerati da zoblješ ružne, osušene bobice grožđa, ako već ima onih velikih, krupnih.

Samo da se ne baci. Zato on to govori. Samo da se ne baci, a ne zato što je osušeno grožđe bolje od pravoga.

I mislio sam da će me sad nagovarati, i već sam bio spreman da jedem i suhe bobice, samo da me ne gnjavi.

Ali Veljko to nije učinio. Ako ti je draže tako, jedi samo te bobice, a ja ću ove. Tako je nekako rekao. Ili ništa nije rekao. Ali nije gnjavio.

Godinama kasnije, prvi sam put okusio grožđe osušeno na trsu. Sjetio sam se Veljka. I poslije u životu, kad god zagrizem u tu osušenu, preslatku bobu crnoga grožđa, slatku kao živi prošek, ne mogu da ne pomislim na tog čovjeka.

Vidio sam ga samo jednom. Poslije joj se još javljao, možda su se i viđali, a onda ga je zauvijek nestalo. Nije znala gdje je, na kojem je moru i je li živ. Ponavljala je da je nesretan u braku, baš kao da ju je njegova nesreća činila sretnom. Kao da je to bila potvrda njezine i Veljkove vječne ljubavi.

Mislio sam da je mogla biti sretna, i da bi svi okolo bili sretni da su Javorka i Veljko bili muž i žena, i da on nije pošao za tu neku ženu koju nikako ne voli. Bila je to velika propuštena prilika, za kojom sam žalio, zamišljajući kako bi njezin život izgledao, i kako bi sve oko nas izgledalo da je bilo drukčije.

Ali tada ne bi bilo mene.

I odjednom se postavilo pitanje što je veće i važnije: ja ili opća sreća. Naravno, odgovor je i za petogodišnjaka samo jedan i neosporiv. Nikada me, ni u najgorim trenucima, ni u djetinja ni u odrasla doba, nije vuklo samoubojstvu. Ili nepostojanju. Ali sam prvi put tada pomislio da sam ja suprotnost općoj sreći. Da sam majci, a možda i ostalima – nesreća.

Pomisao dječja i bezazlena, zabilježena u udžbenicima dječje psihologije, kao nešto vrlo obično, nešto što ne ostavlja posljedice i nikoga ne bi trebalo brinuti. Ali meni je ostalo sjećanje, i dojam da smo se tada razišli, moja majka i ja. Da se tada dogodio rascjep, koji će se nastaviti kroz život, bit će mu pridodavana druga sjećanja i događaji, zbog čega ću je, ponekad, doživljavati kao tuđinca. I sav će mi rod – osim onih kojih više nema, osim na fotografijama – biti rod tuđinaca. Sve ono što mi je doista blisko, svi koji su mi bliski, mrtvi su i leže u svojim grobovima.

Ni ona mi nikada nije bila ovoliko bliska, nisam je tako dobro razumio, sve dok nije u grob pala, sve dok je nisu konačno zatrpali.

Sredinom svibnja 2012, u danima oko njezina sedamdesetog rođendana, obilježenim konačnim užasom, svakodnevnim psihičkim slomovima, kada je njezina tjelesna i mentalna snaga još uvijek bila takva, njezin bijes je bio toliki, da se činilo kao da će se pod njom prolomiti Zlatna dolina, sanjao sam, nakon jednoga od najstrašnijih dana – u kojem sam prošao kroz desetak optužujućih telefonskih razgovora s njom – jedan od svojih najneobičnijih snova, koji nije lako prepričati, jer se u tom snu, zapravo, ne događa ništa.

Sanjao sam fino i precizno iskopan grob, dubok i svijetao, na groblju na Barama.

Na dnu groba rasla je fina, vrlo uredna, djetelina. Kao iz slikovnice.

Dlanom sam prešao po djetelini.

San je, činilo mi se, trajao dugo.

I nije se dogodilo ništa.

Osim što je tu bio grob.

Svijetao i dubok.

I što sam prešao dlanom po djetelini.

Koja je rasla na dnu groba.

Ne znam što mi je san sugerirao, ni što sam pomislio kad sam se probudio. Ali joj san nisam ispričao.

Nikome san nisam ispričao, jer sam zazirao da bi me mogao upitati je li djetelina bila sa četiri lista. Jednostavno i glupavo objašnjenje. A nije se radilo o tome. Nije mi u snu na um palo da brojim lišće djetelini. I tko bi to činio, nakon što ugleda djetelinu na dnu groba, koga bi zanimalo kakva je to djetelina?

Enver je bio desetak godina mlađi od nje, Albanac s Kosova, radio je u Službi društvenog knjigovodstva. Firuz je bio njezin školski drug, profesor matematike, čudak. Brzo su se razlišli. Zdenko je bio Kninjanin, živio je u Zagrebu, dugo je bio s njom, posjećivao nas u Sarajevu. Upoznali su se u vlaku, za putovanja na nekakav simpozij ekonomista. Zaspala je, i glava joj je slučajno pala na njegovo rame. Kada se razišla s njim, to je bilo pred moj odlazak u vojsku, nije imala više nikog.

Poslije više nije imala nikog. Nikad.

Kada je prekinula sa Zdenkom, imala je četrdeset tri godine. Bila je nekoliko godina mlađa od mene koji sad o njoj pričam. Nije više imala muškarca, a živjela je još trideset sedam godina. Skoro do kraja bila je zdrava, do tri godine pred smrt svakodnevno je odlazila na posao, družila se s ljudima.

Čemu se majka nadala, što je očekivala od života u tom vremenu?

Posljednji put je na moru, na ljetovanju bila 1981. godine. Nakon toga je, sve do početka rata, svake godine planirala kako će ići na more, a onda zbog nečega ne bi otišla. Nakon rata ljetovanje joj više nije ni padalo na pamet. Dok su kolegice s posla štedjele za tih sedam dana Dalmacije, za sarajevsku ladanjsku tradiciju koje se taj svijet nikako nije mogao odreći, ili su se vraćale u svoje davno sagrađene vikendice, sudovima iz njih istjerivale uzurpatore, išli na krstarenja po otocima u malenim drvenim jedrilicama – i u Sarajevu je nakon rata jedrenje ušlo u modu – ona je svoje godišnje odmore provodila kod kuće na Sepetarevcu. Ležala bi na kauču u dnevnom boravku, drijemala, čitala beletristiku i priručnike za samopomoć, a nakon što su joj liječnici rekli da bi u starosti mogla imati problema s kralježnicom, pješačila bi do Kozje ćuprije, i dalje, sve do Republike Srpske, gdje je bila neka dobra kafana, u kojoj bi popila kafu i sok, i pričala s ljudima. To pješačenje, koje joj je u posljednjih nekoliko godina prešlo u naviku, tako da je svake subote išla do Kozje ćuprije, s prijateljicom ili posve sama, bilo je zanimljiv izuzetak od njezine ustajalosti. U tom hodanju nalazila je radost. Sutrađan bi me nazvala i pričala mi kako je bilo.

Ali putovati nije mogla.

Ili nije htjela.

U Zagrebu me je tokom devetnaest godina moga života u tom gradu posjetila samo jednom. Htjela je doći, i došla je. Ostala je pet dana, i bila je teška. U svakom trenutku se trebalo o njoj brinuti. Mučila ju je migrena. Ležala je i izvolijevala. Čudno se ponašala prema nepoznatim ljudima. Sramotila me je. Tako sam ja to doživljavao.

Bilo je to, čini mi se, 2000. godine.

Poslije sam nastojao da je ne podstičem da dolazi. Nije joj se ni išlo. Bila je jednom, i to je, valjda, bilo dovoljno. Kad bi je pitali, mogla je reći kako je Miljenku u Zagrebu, gdje živi, je li ga posjetila, je li joj pokazivao grad... U Sarajevu vole postavljati takva pitanja, da bi preko njih saznali nešto sasvim drugo. Sad je mogla nadugo pričati kako je u Zagrebu, govoriti im kako imam mnogo posla i kako sam u tom gradu važan. Voljela je to naglašavati, sve dok u posljednjih nekoliko godina i do Sarajeva nisu počele stizati vijesti o mojoj ozloglašenosti. Ljudi su gledali televiziju, čitali novine, pa bi joj zlurado prenosili ono što se o meni piše i govori. To joj nije bilo drago. Nije bila zabrinuta, njezin odnos prema meni nije bio takav da bi iz njega mogla proizaći zabrinutost. Ustvari, u tim trenucima, kada je od znanaca i znanica, naročito Hrvata, ali i Bošnjaka, slušala tko je u kojim novinama što napisao o mojim političkim, nacionalnim i književnim zastranjivanjima, nju je opet uzrujavalo to što joj razbijaju jednu njezinu iluziju, prostor za priču i za izmišljanje nekog od života koji nikada nisu postojali.

Povremeno bi, vrlo kratko, putovala u Zenicu ili Kakanj, kod rodbine, ili na sprovode, kada bi umro neki od posljednjih među *rudarima, kovačima, pijancima i njihovim ženama*. Vraćala bi se navečer, katkad bi kod njih i prespavala. Kakanj i Zenica bili su mjesta njezina djetinjstva, uz Ilidžu, gdje je dugo bio Stublerov dom, i Dubrovnik, kamo se odlazilo tetki Loli, odakle je povukla i djelić svoga porijekla i identiteta, ta dva industrijska grada u centralnoj Bosni, dvije beznadne ekološke bombe, u kojima se, od dolaska Austro-Ugarske, rađao i umirao domorodački

i kuferiški proletarijat, bila su posuđeni zavičaji moje majke. Tamo joj se, za razliku od Sarajeva, nikada nije ništa loše dogodilo.

Jednom je putovala u Neum, na seminar za samostalne računovođe, jednom u Mostar, jednom u Međugorje. Više su to bili sindikalni izleti nego putovanja. Okupljale su se računovođe iz cijele Bosne i Hercegovine, iz oba entiteta, pa bi po dva-tri dana po ledenim kongresnim dvoranama socijalističkih hotela slušali predavanja stranih finansijskih stručnjaka, koji su sve to – meni se čini – organizirali u sklopu međunarodnoga projekta izmirenja zakrvljenih bosanskohercegovačkih naroda, sve pod krinkom predavanja o novim poreznim zakonima i primjeni kompjutorskih sistema u računovodstvenoj struci. I onda su se, bit će, živim čudom čudili kako se ti ljudi dobro slažu, kako se vole.

U Međugorju je tako za svoga kolegu, vjernika muslimana, koji je bio malo uplašen dolaskom u samo središte tuđmanovske i katoličke Hercegovine, cijelo jedno jutro tražila kompas. Najprije po hotelu, vrlo autoritativno i ljutito – bit će da su mislili da je luda – a onda se zaputila da po mjestu, u dućanima s Blaženim Djevicama od gipsa i drvenim Isusima, traži kompas. Našla ga je na kraju, među suvenirima. Umjesto kazaljke, strane svijeta pokazivao je maleni Krist – metalna replika one slavne figure što bdi nad Rio de Janeirom.

I donijela je, sva sretna, kolegi muslimanu, šefu računovodstva u nekoj tvornici keksa, kompas s Kristom. Stoput mu se zbog toga ispričala, stoput mu je ponovila svaku stopu svoga juriša po hotelu i po Međugorju, a kada ga je konačno pustila na miru, čovjek je, uz Božju pomoć, mogao kompasom odrediti *kiblu*, položaj Meke u odnosu na Međugorje, okrenuti se u tom pravcu, ispružiti molitvenu prostirku, i pomoliti se Bogu, koji se, ako je sve ovo vidio, i sam začudio kakvo je šarenilo nastalo od svijeta što ga je stvorio.

Ali to je bilo sve. Nigdje dalje nije putovala.

Dvije godine pred smrt, trebala je s nekim društvom autobusom putovati u Madžarsku, pa se preko Zagreba vraćati za Sarajevo. Trebali su prespavati u Zagrebu. Laknulo mi je kada im je zbog nečega putovanje propalo. Nisam htio da dođe, da je vidim u svome zaštićenom prostoru, vodim je po kući, pokazujem joj postelju u kojoj spavam – a ona sve to nezainteresirano gleda, i traži mjesto na kojem će prileći, i ponavlja iste rečenice i priče koje sam toliko puta čuo – iako na to danas gledam s nekom žalošću, melankolijom čovjeka koji više nema roditelja, pa je samome sebi mjera, nikome odgovoran, ni za što kriv. Ta žalost će, vjerujem, trajati dok zaborav ne anestezira dušu, i ne izmijeni me.

Tada će majka umrijeti, kao što je umro i otac, a s njom će umrijeti Stubleri, i nestat će svaki njihov trag na zemlji i u povijesti.

Ova reportaža bilježi stanje pred zaborav.

Rasla je u Ulici Jugoslavenske narodne armije, koja se protezala od Baščaršije i Ćurčiluka sve do novoga gradskog zatvora, hotela Istra i samog srca austrougarskoga Sarajeva. Od pozorišta do Prve gimnazije, i od Obale do Titove ulice prostirao se svijet njezina djetinjstva. Tek će u višim razredima gimnazije – bila je posljednja generacija koja je pohađala osmogodišnju gimnaziju – kada se u Ulici kralja Tomislava dovrši zgrada nove moderne škole, izaći izvan toga uskog, stiješnjenog prostora malenih uličica, u kojima nikada sunce nije zasjalo, jer im austrougarske četverokatnice čine vječni hlad.

Ne mogu do kraja osjetiti kakvo je bilo to njezino Sarajevo. Grad po kojemu su se još uvijek kretali starci koji su se sjećali otomanskog doba i visoki austrougarski časnici u mirovini, u kojemu su, baš tu gdje se ona igrala, u svakom haustoru živjele porodice koje su za nedjeljnim

ručkovima komunicirale isključivo na njemačkom, i u kojem su se nakupile nesreće iz različitih vremena i ratova. U tom Sarajevu još uvijek je bilo prognanika koji još uvijek nisu otišli, iako su odavno bili prognani, nego su čekali trenutak, čekali su da se steknu uvjeti, da dođe kamion koji će ih preseliti u Rijeku, Zagreb, ili još dalje, na zapad, prema Beču, i taj kamion je došao, dok je ona, svjetlokosa, u sirotinjskim haljinicama za sezone 1949. i 1950, žurila u školu, gdje je bila odlikašica, učenica generacije, uzor za propalice iz zadnjih klupa, koji će – svi redom – proći bolje u životu, i pružat će mi desnice na sućut, kada se tog utorka, u prosincu 2012. budemo opraštali od nje, i svaki od njih će napominjati, kao da je to od presudne važnosti za svršetak priče, da je išao s njom u razred.

U rano proljeće, u njezinoj bi se kosi pojavile odvratne crne gromuljice, naoko nepokretne, mrtve, koje bi se onda selile po bjelini njezinih vlasi, sve dok ih Nona ne bi s užasom primijetila. I tada bi započinjala dezinfekcija.

Uši, vaške, gamad iz sirotinjskih godina socijalizma, koja će se ponovo pojaviti kada socijalizam bude na zalasku, krajem osamdesetih, malo pred početak ratova, napadali su poslijeratnu sarajevsku dječurliju svakoga proljeća, i postojale su jasne, zakonom propisane procedure, za borbu protiv ušiju. Razredi su zaprašivani di-di-tijem, najslavnijim insekticidom u našoj povijesti, koji je stizao skupa s američkom humanitarnom pomoći i takozvanim Trumanovim jajima, za koji će se, desetljećima kasnije, pokazati da je vrlo škodljiv i otrovan za ljude, a ne samo za gamad. Di-di-tija, međutim, nikada nije bilo dovoljno, često se nije moglo čekati na sve potpise, uvjerenja i pečate koji su bili potrebni za njegovu primjenu, pa se gamad tamanila na razne druge načine, po starim narodnim receptima, uglavnom petrolejem. (Nije važno za ovu priču, i nije u duhu reportaže o Javorkinom životu, ali naftni derivati su u Bosni praktičnu primjenu prvi put i našli u borbi protiv ušiju, i dugo se ni za što drugo neće ni koristiti. Kućne svjetiljke na petrolej došle su kasnije, u moderna doba.)

U školi je procedura protiv ušiju bila vrlo stroga: šišanje na nulu. Tako je to bilo s dječacima – njezina starija braća ni na jednoj prijeratnoj fotografiji nemaju kosu – a u siromašnija vremena i u pasivnijim krajevima nije bilo drukčije ni s djevojčicama. I njih bi šišalo do gola.

Toga se užasno plašila.

I jedino je u tome u majci nalazila saveznika.

Nona bi učinila sve, slala je Noneta da za velike novce kupuje nekakve specijalne šampone i pomade, koje bi naručivao iz Zagreba, kondukteri jutarnjih vlakova kupovali su ih u nekoj apoteci na Zrinjevcu, i donosili mu ih svakoga proljeća.

Djevojčica je bila osjetljiva. Od petroleja bi joj se otvarale rane po koži, tako da se moglo birati između šišanja i skupih zagrebačkih preparata.

Imala je dvadeset osam godina kada je još jednom pokupila uši. Godine 1970. putovala je s Nanom i s ocem u Beč, pa u Stuttgart, Ludwigsburg, München i Strasbourg. Išli su vlakom, i bilo je to posljednje njezino putovanje izvan Jugoslavije. (Još jednom je, 2005. godine, u nekom čudnom aranžmanu, s prijateljicama bila u Pečuhu, popodne su šetali po gradu, i već su navečer putovali natrag, prema Sarajevu.)

U Beču su živjela braća Dusl, Erwin i Erich – o kojima bi se trebala ispričati zasebna priča – štablerovski rođaci, po zajedničkoj babi Josefini Patat. Iako se ne radi o bliskome srodstvu, ta dvojica ljudi, i njihova sestra Dora Dusl – u koju je Nano, premda mu je bila rodica, bio zaljubljen, i imali su mladenačku aferu, u Beču, ludih dvadesetih – bili su im svima vrlo bliski. Toliko bliski da su 1970. Nano, Javorka i Dobro cijeli tjedan živjeli kod Erwina, a on ih je vodio

okolo i pokazivao im Beč.

Majka se hvalila, svima je to pričala, da joj je Erwin u apoteci kupio najbolji preparat protiv ušiju. Jednu malu ampulu, manju od ampule penicilina, poput bočice s kapima morfija, kojoj se otkine vrh, i nakapa se po kosi. Uši mrtve pootpadaju, nestanu!

Tko zna koliko je Erwin platio tu jednu ampulicu – hvalila se svima.

To su bile posljednje njezine uši, pokupljene s naslona sjedala, u prvome razredu gastarbajterskoga vlaka na liniji Ploče – Sarajevo – Zagreb – Ljubljana – Beč.

S tog putovanja donijela je album fotografija, koje je, uglavnom, snimao otac. Male crno-bijele sličice preživjele su vremena nesklona porodičnim memorabilijama, kada se sve pretvaralo u gomile smeća, koje je trebalo izbaciti iz kuće, i kada su se i stvari mnogo vrednije od fotografija s turističkoga putovanja gubile u tom kaosu koji je nastajao u trenucima odumiranja porodice – koje je pomalo nalikovalo Marxovom odumiranju države, jer je čovjeka svodilo na njegovu sudbinu, u slučaju da sudbinu i zasluži.

Fotografije su, kao i slike s Nonetova pogreba, malog formata, snimane amaterskim okom oca, koji se, očito je, nije znao dobro služiti aparatom. Vjerojatno ga je kupio pred putovanje, nije otkrio zumiranje, jedva da je znao podesiti otvor blende, skoro sve su mu slike snimljene u nekim općim planovima, tako da se tek negdje u dubini kadra primjećuju sitne figurice ljudi: jedva raspoznajem ćelavu Naninu glavu, majku u svijetlom šanel kostimiću, u suknji do iznad koljena.

Na nekim slikama uopće nema ljudi. Otac je bio zadivljen Praterom. Morao se jako odmaknuti da snimi golemi kotač. I petlju niz koje bi se, u vagonima za dvoje, naglavce sjurili, dok im je žilama sukljao adrenalin lunaparka. Ali ovako, na toj malenoj slici, ne vidi se ništa od toga, osim metalne konstrukcije, nalik građevinskom kranu, snimljene u vječnome crno-bijelom sumraku fotografa diletanta.

Te fotografije trebale su predstavljati nekakvu porodičnu uspomenu, ali ih, vjerojatno, više nitko nije ni pogledao. Kada su se vratili u Sarajevo, otac je kupio album, poslagaio sličice koje je izrađene preuzeo u fotografskoj radnji kod Ivice Lisca, donio album k nama na Sepetarevac, i to je bio kraj uspomena.

Album sam slučajno pronašao 2005, i ponio ga sa sobom u Zagreb. Nije ni primijetila da ga više nema. Općenito, nije primjećivala da joj odnosim stvari iz kuće.

Najviše su mi se svidjeli snimci majmuna. Otac je, očito, bio njima fasciniran. Bili su to neki naročiti majmuni, iz bečkoga zoološkog vrta. Desetak puta ih je snimio. Što je mislio dok je slikao majmune? Gdje su za to vrijeme bili majka i Nano? Zašto su mu te životinje bile važne? Je li ih meni htio pokazati, nakon što se vrati u Sarajevo, pa ih je zato toliko slikao? Ne znam. Ali razmišljam o tome, o tim očevim majmunima, o sitnicama koje su ostale iza njih dvoje, onima koje se pamte, i jednom će biti zaboravljene, onima koje se pojavljuju u materijalnom obliku – kao fotoalbum iz Beča – i pretvorit će se u smeće. Zaborav je poput smeća, samo što sa zaboravljanjem ne postoji ekološki problem. Zaborav je ekološka spalionica smeća. Ne ostaje ništa. Ali zaborav čovjeka pustoši, kao što smeće pustoši svijet. Protiv zaborava postoji samo priča, koja bi trebala biti ispričana trenutak prije nego što sve bude zaboravljeno. Tada je, pred konačni zaborav, svaka priča konačno zrela. I sličica majmuna, koje je snimio otac, postaje važna čas prije nego što će se pretvoriti u smeće. I nju, kao i sve drugo, spašava priča. I svijet samo priča spašava.

Osim brige za Javorkine vaške, majka se nije previše brinula za nju. Njezina majka.

I to će od nje naslijediti. Nije ju grizla savjest ako se ne brine za mene.

Sve ima svoj red i razlog.

Ali kao djevojčica, imala je volju. Svijet se pred njom otvorio, i bila je tada najbolja.

Njezin razred vodile su dvije učiteljice. Marija K. bila je zla, tukla je djecu, i svi su je se plašili. Javorku nije tukla. Bila je najbolja učenica u razredu. Nju je hvalila, pokazivala kao primjer. Ali nju je to uznemiravalo, nije voljela da je učiteljica Marija hvali. Slutila je da će se dogoditi nešto loše, ili će se situacija promijeniti, pa će učiteljica Marija tući i nju.

Druga učiteljica bila je Nada Vitorović. Dobra, blaga žena, ali nije to jedini razlog zbog kojeg navodim cijelo njezino ime i prezime. Majka je željela da se Nada Vitorović ne zaboravi. Izgovarala je njezino ime, ponavljala ga, mantrala, kad god bi ga mogla udjenuti u priču.

Bilo je to dok je ležala na postelji na kojoj će i umrijeti, i pričala ono što će rasti u *jedan porodični roman*, i bit će prekinuto danom njezine smrti. Tako da je to, možda, jedan nedovršeni porodični roman. Ili je slučajno umrla u trenutku kada je bio dovršen. Imao sam tad još desetak priča, zapisanih u bilješkama, koje neću dovršavati. Kraj Stublera označen je njezinom smrću. Smrću posljednjega Karlova unuka, zadnjega djeteta koje je od njega učilo prve riječi njemačkoga jezika.

Majka nije htjela da se Nada Vitorović zaboravi zbog načina na koji je umrla, 1992. na 1993. Ni ne zna se kako je umrla, bila je osamdesetogodišnja starica, vojnici s oznakama Armije Bosne i Hercegovine odveli su je iz njezina stana. Stanovala je negdje oko Bistrika, ili možda u onom neboderu kod Drvenija mosta, u dijelu grada odakle su odvođene starice i starci koji su živjeli sami, Srbi, ili oni za koje su njihovi krvnici po imenima i prezimenima pretpostavljali da su Srbi. Ne zna se gdje su i kako ubijani, nitko nije pitao za njih, i nitko, u herojskoj povijesti Sarajeva koja je zatim nastupila, i koja je, dijelom, konstituirala novoimenovanu bošnjačku naciju i njezino svjetski poznato mučeništvo, za Nadu Vitorović nije pitao.

Majci je, u njezinome djetinjem umiranju, ali i prije toga, bilo stalo do učiteljice. Bilo joj je stalo do Sarajeva, kao do učiteljice. Iako je svojim štablerovsko-rejcovsko-karivanskim podrijetlom bila sve i svašta, a u deklarativnom smislu – jedan dan Hrvatica, drugi dan Slovenka – majka je, ako naciju određujemo onako kako se ona u posljednjih dvadesetak godina određuje na Balkanu, bila Bošnjakinja. Osim što je s kolegicama sa posla, muslimankama, dijelila njihove sentimente, bila je Bošnjakinja i po tome što je uvijek bila spremna da govori o hrvatskim zločinima, i da se nad njima zgraža, sve se pitajući kako ljudi mogu druge ljude zatvarati u limene hangare, u srpnju, na plus četrdeset, i ne dati im da se napiju vode; bila je spremna da do besmisla ponavlja što su Srbi učinili u Srebrenici i kako su na nju lično tri i pol godine slali granate, ali o bošnjačkim, o sarajevskim zločinima, o ubijanju Srba, pogotovo onih za koje više nema tko pitati, jedva da bi išta rekla. I sve što kaže, bilo bi uz stotinu ograda, tako da se već u sljedećoj rečenici dođe do priča o Prijedoru i o Srebrenici. Snebivala bi se na priče o muslimanskim zločinima, kao da je negdje u dubini duše strepila da bi i ona lično mogla za te zločine biti odgovorna. A što bi više strepila, to bi više prešućivala, i rastao je taj njezin čudni problem, koji, zapravo, i nije bio problem, ni njoj, ni meni, jer bi moj problem nastao samo da je imala potrebu da prešućuje hrvatske zločine. Ovako, bio sam spokojan. Ona je, kao i većina njezinih komšija, imala problem sa Srbima. I s Hrvatima – jer su je lično osramotili. Ili zato što su nastavljali svoju davno započetu priču, onu iz 1941, koja je našoj porodici donijela zlo. Na kraju krajeva, da oni, Hrvati, nisu bili takvi kakvi su bili, njezin stariji brat ne bi poginuo kao njemački vojnik, niti bi

ona, u očima svoje majke, kao sasvim mala djevojčica, bila kriva za njegovu smrt. Kriva zato što je rođena.

Srbi joj nisu omrznuli ni nakon tri i pol godine opsade. Srbi su bili krivi jer su mrcvarili grad i u gradu ubijali ljude, među njima i druge Srbe. Nije ih mrzila, ali je rado pričala o njihovim zločinima. Kako vrijeme više bude prolazilo, i Sarajevo se pretvaralo u netolerantni grad muslimanske i bošnjačke većine, ta priča o srpskim zločinima prestajala se ticati sentimenta vezanih za prošlost, i počinjala je proizvoditi budućnost? Je li majka bila toga svjesna? Jest. U odnosu na Srbe nije lakovjerno preuzela baš sve sentimente bošnjačke većine. Ali ipak: njezin identitet bio je sarajevski, onakav kakav je mogao biti i dok je išla u školu, i bila sretna što joj Marija K. više nije učiteljica, nego je sad uči Nada Vitorović, najbolja učiteljica na svijetu. Ljubav prema majci, ljubav prema učiteljici, ljubav prema Titu...

Njezin niz je možda počinjao od učiteljice Nade, kao što je moj niz počinjao od None. O tome se više ništa ne može znati.

Zaboravio sam ime njezine školske drugarice, prijateljice iz klupe, koja joj je, kada su bile drugi razred, predložila da se jave da idu na vjeronauk. Nisam zapisao njezino ime, ili ga u bilješkama ne mogu naći, a to je za majku bio važan događaj. Djevojčice sazrijevaju prije nego dječaci, ona je sazrela vrlo rano, i ušla u vjersku fazu, koja je mene posve mimoišla.

Pitanje Boga bilo je važno, i trebalo ga je razriješiti. Barem na neko vrijeme.

Nona i Nono nisu se protivili. Kada im je istog popodneva rekla da želi ići na vjeronauk, samo su slegnuli ramenima. Bila je to 1949. ili već 1950, njih dvoje su bili bezvjernici, ali daleko od Partije i svih političkih oportuniteta vremena. A možda im je bilo drago da Javorka pronađe nešto što su oni izgubili.

Kao kad izgubiš nalivpero, pa godine prođu i nađe ga tvoje dijete.

Bila bi to dobra priča: o Bogu i nalivperu.

Jedini problem je bio što se vjeronauk održavao daleko od kuće, na Banjskom brijegu, u samostanu, pa je majka djevojčici dugo objašnjavala kako će prelaziti vrlo prometnu Titovu ulicu. Istina, glavnom bi sarajevskom ulicom dnevno prošlo najviše dvadesetak automobila, ali i to je za nesreću dosta. A nije se ni znalo da će uskoro doći vrijeme u kojem će auta biti mnogo više.

Na vjeronauk se odlazilo dvaput tjedno. Pred tridesetak dječaka i djevojčica stariji svećenik prepričavao je događaje iz Biblije, naglašavajući, uvijek, pouku na kraju. A pouka je bila da je sve Božja volja i da će dobro pobijediti zlo, i svaka će nevolja sretno okončati, jer On tako hoće.

Od njega, Javorka je prvi put čula riječ đavao.

Vrag se u njezinom životu već javljao. Spominjali su ga i Nona i Nono, bio je prisutan u svakoj priči, uglavnom bezazlen, šaljiv, šeprtljav, ali đavao je bio nešto sasvim novo. Zbog onog ao, koje se nije moglo samo tako izgovoriti, zaustavljalo je rečenicu, gonilo da se razmisli o njemu, i da ga se shvati vrlo ozbiljno. Đavao je bio glavni Božji neprijatelj, ali se po snazi i mudrosti s Bogom nikako nije mogao mjeriti. Đavao je Bogu mogao praviti probleme samo tako što će se umiliti ljudima, omađijati će ih i zavesti, tako da se pobune protiv svoga tvorca. Ništa Boga tako ne žalosti kao kad čovjeka zavede đavao.

Tako je u prvim godinama komunizma govorio stari vjeroučitelj, ne izričući ništa što bi se moglo krivo shvatiti s gledišta vjere u komunizam. Bog je mogao biti samo od koristi, kao pomoć i okrepa duši, siguran pratitelj na putu u komunizam, društvo u kojem će svi imati onoliko koliko

im treba, a radit će onoliko koliko mogu. I svatko će u komunizmu naći svoje mjesto, i priliku da ostvari ličnu i porodičnu sreću. I tako će davao ostati besposlen, jer čovjek više neće imati protiv koga da se buni. A Bog, kad više ne bude ljudi spremnih na pobunu i na pakt sa đavlom, i sam će ponovo postati čovjek.

Vjeroučitelj, naravno, nije tako govorio.

To ga ja tumačim i prepravljam, dok mi u četvrtak 8. studenog 2012. majka priča o svome dječjem vjeronauku. Pred sobom još ima manje od mjesec dana života. Brada joj je prekrivena izraslinama, kao u leproznih bolesnika, na lijevoj nozi od koje je bolest i krenula otvaraju se sitne ranice, iz kojih istekne po nekoliko kapi blijede krvi. Te ranice je, srećom, ne bole. Liječnici su joj rekli da su sve to nuspojave terapije pametnim lijekom. Noga joj je ogromna, otekla, kao u slona. U njoj se nastanila smrt.

Ali prije nego što ju noga ubije, Bog će joj se obratiti. Još ne znam, toga novembarskog četvrtka, hoće li ga ona čuti. Nono i Nona nijemo su pokraj njega prošli, nisu ga čuli. Karlo Stubler bio je ateist, uvjereni austromarksist, Nijemac među Slavenima, koji se svakoga dana uvjeravao da iza zrcala i iza života ničega više nema. Njegova žena, omama Ivana Škedelj – koja se, možda, zvala i Johanna Skedel, u Boga je, međutim, vjerovala. I govorila joj je, nakon što je Javorka postala članica Saveza komunista Jugoslavije: “A prekrstiš li se ti ikad, dijete moje?”

U skladu sa crkvenom procedurom, u kasnu jesen 1950. primila je prvu pričest u Katedrali Srca Isusova. Tu će, u utorak 4. prosinca 2012. u pet popodne biti održana misa za pokoj njene duše. Kvae i ukrase na ulaznim vratima Katedrale iskovao je njezin djed Slovenac, kovač i pijanica, koji se zbog tih kvaka i doselio u Bosnu, čime je stvoren jedan od uvjeta za Javorkino rođenje.

Krizmena kuma bila joj je Angelina Bašić, koju su svi zvali Deda. Nonina i Nonetova prijateljica, žena Josipa Bašića, činovnika na Željeznici. Bašić je bio odnekle s Pelješca, možda iz Kune. Otamo su, odmah poslije rata, stizale prve naranče u dom Franje Rejca.

Majka se hvalila kako je, u oskudna poslijeratna vremena, zahvaljujući Dedi Bašićevoj, rano vidjela naranče. Jela ih je prije nego što će okusiti prvu kocku šećera. A to se dogodilo 1948: dobila je kocku šećera na dar, stavila ju je usta, ali se uplašila čim se šećer počeo topiti, te ju je ispljunula.

Deda i Jozo Bašić ostali su im kućni prijatelji sve do kraja života. Jozo je umro sedamdesetih, kad i Nono, a Deda Bašić doživjela je opsadu.

Imali su dvoje djece: Franju, kojeg su svi zvali Kiko, i Maju.

Maja je radila na željeznici, i nikada se nije udavala.

Vanbračno je rodila blizance – samo je ona znala tko im je otac. Jedno dijete umire pri porođaju, a drugo, sin Boris, preživjet će kao jedinac u obitelji. Rođen je 1950, nekoliko tjedana prije nego što će Deda Bašić postati Javorkina krizmena kuma.

Stanovali su na Marijin dvoru, u jednoj od onih ulica po kojima je sipalo najviše granata dok su Karadžićevi Srbi, tokom 1992, pokušavali da prepolove grad, i stari dio Sarajeva pretvore u geto.

Kada bi počelo, a počinjalo je, obično, ranim jutrom, svi su disciplinirano silazili u podrum, gdje se ostajalo do navečer. Samo bi Boris povremeno odlazio gore u stan, da obiđe baku Dedu, da vidi treba li joj što ili da joj odnese ručak.

Deda Bašić u to je vrijeme bila teško pokretna, nije mogla ići niza stepenice, i rekla im je neka je ostave na njezinoj sećiji, jer da neće grom u koprive. Rekla im je neka se ne igraju sa životima, svi će izginuti pomažući joj svakoga jutra da siđe do podruma.

Do posljednjega dana svoga života, bila je bistra i pribrana. Dobro je znala što im govori, pa su je morali poslušati.

I tako su Maja i Boris odlazili u podrum.

A Boris bi dolazio običi baku Dedu.

Dok se penjao iz podruma da je obiđe, taman da će krenuti uza stube prema stanu, pred ulazom u zgradu pala je minobacačka granata i ubila je Borisa Bašića.

I tako je Deda Bašić, Javorkina krizmena kuma, doživjela smrt svoga jedinog unuka. Umrkla je kada je rat već bio gotov. Đavao se već odavno nije javljao da zavodi ljude.

Zgrada u kojoj je majka pohađala vjeronauk uskoro će, nakon 1950, biti nacionalizirana i oduzeta Crkvi. U njoj je otvorena osnovna škola, i nazvana po Silviju Strahimiru Kranjčeviću. To će biti moja škola.

Majka je osnovnu školu pohađala u Vježbaonici Učiteljske škole. Vježbaonica se nalazila na Obali, u zgradi u kojoj će kasnije biti Peta gimnazija, tu su učenici Učiteljske škole dolazili na praksu, tako da su učitelji iz pučke škole istovremeno bili njihovi nastavnici. Učiteljica Nada Vitorović tako je podučavala i buduće sarajevske učitelje.

S njom su u razred išla dvojica Jevreja: Jakob Finci i Isak Kamhi. Godinu dana starija bila je Blanka Kabiljo. Godina 1941. i 1942. u Sarajevu se nisu rađali Jevreji. Godinama kasnije, ona će naučiti zašto se nisu rađali. Tih godina, 1949, 1950, 1951... o tome se u školi nije govorilo. Bilo je rano, i svako zlo i nesreća bili su još živi, tako da su obje učiteljice, zla Marija K. i dobra Nada Vitorović isticale samo pozitivne primjere, hvalile su druga Tita i partizane, dok se o ustašama, uglavnom, nije govorilo. Ni o četnicima. A zapravo se nije govorilo ni o Nijemcima. Samo o Hitleru.

O Nijemcima ni učiteljicama nije bilo lako govoriti, jer su u taj razred išli Maria, Laura i Mihajlo, troje Nijemaca iz logorskih baraka kod pozorišta.

Mihajlo je bio posve divlje, očajno dijete. Svakodnevno se tukao, napadao drugu djecu, samoubilački se bacao na asfalt s garaže u školskom dvorištu. Izbjegavali su ga, mrzili, nisu znali zašto je takav.

Maria je bila agresivna.

Laura je stalno plakala.

U školu su dolazile u narodnim nošnjama.

Mihajlo je bio u švapskim pumparicama.

Jednom je zaspao na satu.

Učiteljica Marija K. za uho ga je izvukla iz klupe, i počela ga tući. Udarala ga je rukama, a Mihajlo se urlajući sručio na pod. Ona ga je udarala nogom, vikala mu neka se digne. Mihajlo se nije dizao, nego je kroz plač izvikivao njemačke riječi. Nju je hvatao sve veći bijes, ili je i Marija K. bila očajna. Nije znala kako da prestane, što da učini, pa ga je nastavila tući, tako pred razredom.

– Mislim da je to bio slom živaca... – rekla je majka.

– Mislim da bi Marija ubila maloga Mihajla – rekla je – da se Blanka Kabiljo nije rasplakala. To ju je odjednom smirilo. Ili je Blanka nešto viknula, ili je skočila iz klupe, ne znam što se dogodilo, Marija se samo skamenila. Ali nije nama na pameti bilo da je Blanka Jevrejka, i da sad

ona plače što učiteljica tuče Švabu Mihajla. Ama kakvi! Mi smo samo bili sretni što ga je prestala tući, i što to više ne moramo gledati.

U trećem ili četvrtom razredu Maria, Laura i Mihajlo nisu došli u školu. Učiteljica Nada kratko je rekla da su se odselili u Njemačku. I opet je to svima bilo normalno i obično. Djeci je sve obično, ako ne znaju za drugo. Za neobičnosti su potrebne usporedbe. S prvom usporedbom neke stvari postaju nenormalne. Isto je i s patnjom. Patnja postoji samo ako je prethodno bilo vremena bez patnje.

U drugom su razredu, za domaću zadaću, pisali rođendansko pismo Titu. (Pisali su ga, pretpostavljam, i mali Nijemci.) Najbolje pismo od svih učenika Vježbaonice Učiteljske škole napisala je Javorka. To pismo je pobijedilo na natječaju svih sarajevskih osnovnih škola, i poslali su ga u Beograd, zajedno sa štafetom, na ruke drugu Titu.

Možda negdje u Muzeju Jugoslavije na Dedinju, ili u nekome beogradskom arhivu, postoji pismo koje je majka pisala Titu.

Spominjala je pismo kad god bi nabrajala dokaze svoga literarnog talenta. To joj je bilo važno, da dokaže kako sam upravo od nje naslijedio taj dar. Bila je ljubomorna kada bih spomenuo Nonetov zarobljenički dnevnik iz 1916. pisan ćirilicom, na talijanskom jeziku, tako da ga nitko ne može uhoditi, jer u zarobljeničkom logoru nije bilo nikoga tko bi istovremeno znao i talijanski i ćirilicu, ili njegove malene dnevničke, vođene u Drveniku, po marginama stolnih kalendara. Ili kada bih se sjetio pisama koja mi je Nona slala u vojsku, ili literarnih radova njezinoga starijeg brata Mladena, ili filozofskih i prosvjetiteljskih rasprava djeda po ocu, koje je objavljivao u međuratno doba u Sarajevu...

Ako sam od nje naslijedio dar za pisanje, tada je ona za nešto zaslužna.

Nešto je sama učinila, marljivo je radila, trudila se, u nešto je utukla godine, napatila se, potrošila život, umorila se, zaslužila je da se dugo i dobro odmori, sve je žrtvovala, nije se više udavala, ostala je sama, nikoga da joj prinese šalicu čaja kada je bolesna, potrošila se, ostarila je, živce je pogubila, naradila se samo da bih naslijedio od nje talent za pisanje. Rugao sam joj se. I sad joj se rugam, dok u crvenoj fotelji i ovo pišem, u istoj crvenoj fotelji u kojoj sam sjedio i pisao kada je u lipnju prošle godine zazvonio telefon, ona se uplakana javila, jer je napipala novi limfonod, a mislila je da ih više neće biti, i tada je rekla ono što nikada više neće reći – da joj se čini da umire; i prestajem joj se rugati kada vidim iste knjige koje sam gledao i tada, isti prozor, komadić zida i na njemu šest uokvirenih slika, četiri portreta, linorez Daniela Ozme, fotografiju glavne sarajevske ulice iz 1937, i vidim da se u prizoru nije promijenilo ništa, iako je prošla godina, i da ću joj se slobodno rugati tek kada me zaborav oslobodi nje. Njezinoga umiranja i smrti.

U to je vrijeme napisala i svoju jedinu pjesmu.

Pjesma govori o veterinaru koji se brine za sve pse i mačke, one koji imaju vlasnika i one koji nemaju nikoga.

On za njih čini čuda.

Odmah zatim govori o sebi i svojoj bolesti, o tome kako i ona, kao te životinje, zaslužuje čudo.

Pjesmu mi je poslala elektronskom poštom, i to je bila posljednja elektronska poruka od majke.

Poslala ju je svim svojim prijateljicama, a njih je uvijek bilo dosta. Površna i požrtvovna majka je bila u prijateljstvima, a takva prijateljstva ljudima gode. Naročito u Sarajevu. I bila je indiskretna, ništa svoje od njih nije sakrivala, malo toga njihovog ju je zanimalo. Za sarajevske

prilike, idealno.

I onda su svi oni njezinu pjesmu postavili na svoje Facebook profile.

I ona je bila na Facebooku.

Mrtvima još neko vrijeme rastu nokti i žive Facebook profili. Jednoga dana, nekoliko mjeseci nakon njezine smrti, stigla mi je mail poruka u kojoj mi majka nudi prijateljstvo na Facebooku. Izbrisao sam poruku, da ne bi uznemirila Anu, a poslije mi je bilo žao što sam to učinio. Nemam Facebook profil, ali bi vrijedilo prihvatiti njezino prijateljstvo. Značilo bi to da je konačno odrasla, ili da sam je ja konačno prihvatio onakvu kakva jest.

Smetalo mi je što njezina pjesma šeta po beskraju interneta, i što nepoznati ljudi razgovaraju o njezinoj bolesti. Uvijek se lako odricala intime. Jedino što bi skrivala bilo je ono što bi nekoga moglo navesti da pomisli kako je ona za nešto kriva.

Pitala me je hoću li negdje objaviti njezinu pjesmu.

To bi voljela.

Da je ljudi pročitaju, ako je dobra.

Jest, dobra je.

Pa neka je onda pročitaju.

I tako bismo razgovarali, tako bi se ponavljala ta telefonska mantra, kad god bi bila malo bolje raspoložena ili kad je ništa ne bi boljelo. Razgovor o pjesmi trajao je cijelo ljeto, sve do prvih kiša, kada se đacima primakla škola, a nama njezino umiranje. Tada je konačno na pjesmu zaboravila.

Nije me više pitala hoću li negdje objaviti njezinu pjesmu.

To bi voljela.

Da je ljudi pročitaju, ako je dobra.

Jest, dobra je.

Pa neka je onda pročitaju.

Rekao sam joj da ću pjesmu objaviti, ukoliko napiše još dvije. Svejedno o čemu. Neka piše ono što joj dođe, i kako joj dođe. Tako kako je napisala i tu pjesmu. I ja ću onda to objaviti, pod njezinim imenom i prezimenom, u književnom časopisu.

Ne, nije sramota tako kasno objaviti svoje prve pjesme.

Zašto bi bilo sramota.

I drugi su tako. Ima slučajeve

Govorila je da će pisati čim joj bude bolje. Kad je ne bude boljelo. Onda je govorila da ne može pisati u stanju u kojem se nalazi. Pa je rekla da ne može držati olovku i blok. I da ne može pisati olovkom, nego jedino na kompjutoru. A za kompjutor više ne može. Poslije više zaista nije mogla držati olovku i blok. Ali ja nisam bio siguran kada se to dogodilo, nikada nisam bio siguran kada se izvlači jer nešto ne želi raditi, nego bi samo razgovarala o tome i tako zamjenjivala svaki rad, a kada više zaista ne može. Nisam mogao znati ni kada je započelo njezino umiranje. Jesam li bio nepravedan prema njoj? Je li ružno ovo što govorim, i može li uopće biti ružno kada čovjek kaže ono što osjeća? Ne može biti ružno osjećati.

Ako sam i bio nepravedan, nikada nisam podigao glas kada bi me pitala:

Hoću li negdje objaviti njezinu pjesmu.

To bi voljela.

Da je ljudi pročitaju, ako je dobra.

Jest, dobra je.

Pa neka je onda pročitaju.

A nisam lagao, pjesma je bila dobra. Ako postoji dar za pisanje, i ako je ovo posljedica toga dara, naslijedio sam to od nje. Ako je dar za pisanje specifična vrsta indiskrecije, vječnoga govorenja o sebi i nespremnosti da se u tom govorenju poštedi tuđa intima, onda sam dar naslijedio od majke.

U drugome razredu pučke škole već je pohađala i muzičku, učila je svirati klavir. Kupili su joj pijanino, koji će ostati u našem stanu, sve do 1969. i preseljenja na Sepetarevac. Klavira je u prvim poslijeratnim godinama bilo u Sarajevu mnogo, prodavali su se u bescjenje, jer su u ratu, izgleda, najbrže ginuli pijanisti. Ili su oni prvi bježali prema zapadu, sve do Zagreba, Amerike i Argentine, i sad je netko morao prodavati njihove klavire.

Kupovina pijanina nije bila veliki trošak. Nije upamćeno od koga je kupljen, ali majka je pamtila da ga je Nono platio u tri rate. Klavir je koštao manje od boljega odijela ili od zimskoga kaputa, ali je bio skuplji od nalivpera. U to vrijeme predratni američki parkeri i watermani mogli su se dobiti po cijeni jednoga kokošnjeg jajeta, jer nikome, izgleda, više nisu trebali, i proći će godine prije nego što se po socijalističkim kancelarijama počne cijeliti dobar pribor za pisanje.

Nono je bio opčinjen nalivperima, bočicama s crnom i modrom tintom, posušilima, finim, ručno izrađenim papirom, grafitnim olovkama, japanskim perima s držalom, koja su pisala pomoću crnoga tuša koji se, navodno, proizvodio od neke specijalne gareži. Toliko je toga bilo uništeno i spaljeno, da se od tog gara moglo dobiti more tuša.

Od njega mi je ostala lijepa metalna kutija s dvanaest Faberovih olovaka, različite čvrstoće grafita, za različite vrste pisanja. Nijedna od tih olovaka nikada nije naoštrena. Nisam to učinio, iako su me kao dječaka privlačile da ih naoštirim. Ali imao sam ružan rukopis, najružniji i u drveničkoj i u sarajevskoj školi, pa je bilo šteta olovaka. Kada mi se jednom rukopis popravi, a popraviti će se sigurno, naoštrit ću prvu olovku iz Nonetove kutije. Poslije sam na to zaboravio, a onda je, u srednjoj školi, prestalo biti važno kakav mi je rukopis – ostao je jednako ružan – i postalo je važno što pišem, a ne kako mi izgledaju slova. Tada je, možda, bio trenutak da naoštirim prvu olovku. Ali nisam se sjetio. Metalna kutija s dvanaest Faberovih grafitnih olovaka različite čvrstine, kupljena prije Drugoga svjetskog rata u Njemačkoj, nenačeta, pojavila se ponovo iz neke ladice na Sepetarevcu, kada sam 1996. prvi put došao u Sarajevo. Odnio sam je sa sobom u Zagreb, i nakon toga je putovala iz jednoga u drugi podstanarski stan, ostajala uz mene nakon burnih i iznenadnih raskida s osobama s kojima sam dijelio te stanove, i nije se gubila u selidbama, ni kada su se gubile druge, u praktičnome životu mnogo potrebnije stvari. To je neobično i zbog toga što mi dugo ta kutija s olovkama i nije bila tako važna, nisam znao zašto sam je uopće i donosio iz Sarajeva, i lako bih se pomirio s njezinim gubitkom. Možda ne bih ni primijetio da je više nema.

Danas, te olovke, svaka od njih, podsjećaju na rad Josipa Vanište *Beskonačni štap*, posvećen Manetu. Dendijevski štap za šetnju, koji s oba kraja završava polumjesecom drške. Zbunjujući štap, koji nikada nije izveden u šetnju. Olovke koje su na oba kraja iste, bez koplja i šiljka, introvertne, zatvorene u sebe i u svoj olovkarski smisao. U sebi arhiviraju stotine stranica rukopisa, neostvarenu mogućnost u srcu grafita.

Nakon što su svi, jedno za drugim pomrli, i nakon što je nestalo Sarajevo – a ja bio prognan iz onoga što je na njegovu mjestu nastalo – bile su važne takve sitnice. Predmeti koji više ničemu ne služe, ili su kroz povijest prošli a da nikada ne budu upotrijebljeni. Kao tih dvanaest Faberovih nenačetih olovaka. Trideset pet godina Nono je imao tu kutiju s olovkama, a da nijednu nije naoštrio. Bile su tu, u ladici, koja je za njegova života bila vrlo uredna. Svakodnevno bi ih vidio, ali mu, izgleda, nisu trebale. Ili je postojao neki razlog da nikada nijednu ne naoštiri. Kada je u jesen 1972. umro, ta ladica je i dalje ostala u ružnome komadu socijalističkog namještaja – ispod bifea s bocama žestokih pića, koja nikada nitko nije otvarao, i u dubini kojeg je bilo zrcalo, tako da je bife izgledao tako dubok da mi se činilo da se mogu uvući u njega – nitko ladicu nije ispraznio, i dalje se zvala Nonetova ladica, samo što je postala neuredna. Naseljavana gomilama sitnica, za koje se nikada neće saznati kako su se u nju uvukle, Nonetova je ladica ubrzo postala moja Amazona i moja Polinezija. Istraživao sam je godinama, zapravo cijeloga svog sarajevskog života, i poslije, sve dok majka nije stari socijalistički namještaj zamijenila novim, tranzicijskim, i iz nje sam o porodičnome životu, o Rejcima, Stublerima, Karivanima, naučio više nego iz svih njihovih priča.

Ali tek na kraju, kada su se odgovori na sva pitanja mogli naći još samo u fantaziji, počeo sam da razmišljam o tome zašto Nono nije naoštio kutiju s olovkama. Danas je metalna kutija srebrne boje, s finom papirnom postavom na kojoj je starinski logitip tvornice, s dvanaest nenaoštrjenih olovaka, jednakih s oba kraja, stara već osamdesetak godina. A trebala je trajati kratko, onoliko koliko je Nonetu trajao njegov potrošni kancelarijski materijal i pribor za pisanje. Olovke se smanjuju što se duže njima piše. Nono je pisao mnogo – na poslu, u Direkciji željeznica, pa, nakon što je otišao u penziju, kao honorarni knjigovođa u hotelu Pošta, a vodio je i svoje dnevnik, dnevnik svakodnevice, tko nas je posjetio, kada je montirana nova boca za plin, pčelarske dnevnik, za svaki roj poseban dnevnik, i sve ih je vodio grafitnim olovkama, tako da se danas teško čitaju. Blijedi trag grafita na blijedom papiru.

Nalivperom je pisao pisma i vodio službenu dokumentaciju. Razliku između osobnoga i javnog, između diletantskog i profesionalnog, između privatnoga i zajedničkog, činila je razlika između Faberovih olovaka i četiri Nonetova nalivpera. Parker 51 (o kojemu postoji priča, sačuvana u fragmentima, i zato pretvorena u fikciju), Parker Obični (možda i nije bio obični, ali tako ga je Nona nazvala kada je pripovijedala o četiri Nonetova zauvijek izgubljena pera), Waterman (taj je, navodno, bio najskuplji) i Pelikan. Pelikan mu je vazda bio zadjenut za unutarnji džep sakoa. Prenosio ga je iz jednoga u drugi kaputić, kao maramicu ili upaljač. Ali kako to nalivpero nije bilo skupo – obični zeleno-crni pelikan, kakvog je imao svaki nastavnik u gimnaziji – nije držao do njega, i zato ga nikada nije ni izgubio. Nikada se ne izgube predmeti do kojih čovjek ne drži. Ili predmeti koji bi na kraju trebali ispričati neku priču.

U svakom slučaju, kupovina pijanina nije bila veliki događaj u obitelji.

Našao se kutak u stanu, najtiša, gluha soba, preko koje se išlo na tavan, u kojoj je Javorka mogla u miru vježbati. Niti je ona kome smetala, niti je njoj netko smetao. Ne znam je li imala glazbenoga dara, lijepo je pjevala i bila je marljiva, ali vjerojatno to za klavir nije dovoljno. Završila je osnovnu muzičku školu, a nakon toga i nekoliko razreda srednje muzičke, pa pretpostavljam da bi bilo nešto od nje da je imala ozbiljnijega talenta.

Bilo bi, zato što je vježbajući za klavirom bila sama.

Jednom smo, sredinom sedamdesetih, bili kod rodbine na Ilidži, u kući u kojoj je nekada živio Karlo Stubler. Bio sam bolešljiv, vjerojatno me je hvatala gripa, pa su me pustili da nakon ručka legnem u zamračenu sobu u kojoj je bio klavir.

Nakon nekog vremena dosadilo joj je duštvo, ili je došla da vidi kako sam, imam li temperaturu. Otklopila je klavir, sklonila prekrivač od zelene čohae, i odsvirala neki vrlo kratak Chopinov klavirski komad. Gubila se, zaboravljala note, jer je svirala po sjećanju, pa se ponovo vraćala na početak.

Rekla je kako je šteta što nisam htio ići u muzičku školu i učiti klavir. To je tako lijepo, rekla je, dok sviraš, osamiš se, kao da drugih ljudi i nema.

Imao sam devet ili deset godina, i dobro sam ovo zapamtio. Vjerojatno zbog načina na koji je govorila, u kojem mora da je bilo nečega dramatičnog. U svakom slučaju, govorila je istinu. Kada bi se žalila, ili kada bi lagala, kada bi se prenemagala i priređivala svoje samosažaljive predstave, to se uvijek moglo prepoznati. I u tome je bila poput djeteta.

Zato bi se uvijek jako osjetilo kada je govorila istinu, i kada je ta istina bila dramatična.

Još od drveničkih godina bili su mi važni takvi trenuci.

Mislio sam da me majka voli kada tako nešto kaže.

To da je šteta što nisam htio u muzičku školu, jer bih tada imao priliku da budem sam.

Bila je to jedna od rijetkih prilika u kojoj me je, skoro nehotice, usporedila sa sobom. Priznala mi je svoju nesreću, kao da je moja vlastita. I kao da sam i ja nesretan zato što ona ne uspijeva biti sretna. Što je, naravno, bilo istina, ali ona istina koja do nje, obično, nije dopirala. Kao da je nije bilo briga za mene, kao da sam i ja, skupa sa cijelim svijetom, mogao biti nesretan, i to uopće nije bilo važno, jer je njezina nesreća, zapravo, jedina.

Svijet je, zajedno sa mnom, bio pozornica njezine nesreće.

Ništa na pozornici nije stvarno, osim nje, koja sve to gleda i kojoj se svijet događa samo kao njezina živa nesreća.

Ničega drugog nema, i ničega nije moglo biti, osim majke i njezine slike svijeta.

Često mi je teško da to odbijem od sebe. Svijet je, ipak, nešto drugo, nije pozornica predstave koja se igra da bih ja bio nesretan. I onda se bunim, pišem protiv malenih Hrvata i države na koju su toliko ponosni, samo zato da bih im rekao da sam živ, ali da su i oni živi, nisu samo slika i predstava, nisu film s nesretnim završetkom, ti maleni Hrvati, njihovo svećenstvo, skupa s njihovom neovisnom državom Hrvatskom, nego su vrlo stvarni, živi, dišu i umiru, kao što je umrla majka, ne mogavši nikad izaći iz čelične ljuske u koju je zatvorena kada je Mladen poginuo. A poginuo je zato što su maleni Hrvati s Hitlerom poželjeli biti veliki.

Kada bi se htjela narugati ocu i svojoj bivšoj svekrvi, koja ju je strasno mrzila, majka bi govorila kako baba Štefanija ima klavir koji joj zauzima pola sobe, jedine sobe koju ima, i služi joj da ispod njega slaže zimnicu. Nakon što je baba Štefanija umrla, majka je priču premjestila u prošlo glagolsko vrijeme, ali ju je pričala jednako strasno. I tako sve do rata, i mog odlaska iz Sarajeva. Kada ju uhvati depresija, kada je ljuta ili osvetoljubiva, pričala je priču o Štefanijinom klaviru, koji, doista, jest bio groteskan. U nevelikoj sobi, podijeljenoj na kuhinju, dnevni boravak i spavaonicu za nju i njezinog sina – čuvala mu je mjesto i nakon što se odselio – veliki, polukoncertni klavir, koji nitko ne zna svirati, jer su i Štefanija i Dobro bili nemuzikalni. Vidio sam ga svojim očima, taj klavir, i pisao sam o njemu u romanu *Otac*, bio je groteskan Štefanijin klavir, poput čudovišno velikog nosa, koji čovjeku naraste na licu kao posljedica neke bolesti, i doista, mogao bih samo o njemu, klaviru, pisati dok sam živ, jer je u priči o njemu, klaviru, sudbina jednoga hrvatskoga i katoličkog svijeta, ali i dio moje porodične sudbine, te me je on, Štefanijin klavir, životno usmjerio kako nije nijedan drugi komad namještaja, glazbeni

instrument. Ali svejedno, koliko god bila čudovišna Štefanijina katolička glasovirijada, iritantno je to majčino ponavljanje iste rugalice, upućene muškarcu s kojim se razlišla, mome ocu, i njegovoj majci, jer su živjeli stisnuti klavirom jedno uz drugo, kao dvoje savršeno nemuzikalnih nesretnika.

Nije mi smetalo što se ruga ocu.

Općenito, nikada mi nije smetalo kada bi rekla nešto ružno o njemu.

A često je to govorila.

Kada joj ništa ružno ne bi bilo na umu, govorila je da ga – žali.

Nije mi, ponavljam, to smetalo. Ali mi je smetalo ponavljanje. I smetalo mi je što sam s vremenom u njezinim riječima počeo da tražim nešto što je bilo izgovoreno po nekom životinjskom instinktu, nehotice, ili iz posve nekontrolirane podsvijesti, koja je u veći dio njezina života podsjećala na američki zatvor u vrijeme pobune. Mnogo buke i nesreće, nikakvog cilja, osim da se izrazi osjećaj povrijeđenosti, osjećaj pretrpljenih nepravdi.

Pitao sam je zašto sve to priča baš meni.

A kome ću drugom? – odgovarala je samosažaljivo. I opet bi pobijedila.

Zato je bilo bolje da ne pitam ništa, da se pravim kao prihvaćam sve ono što mi govori, ili da priču čujem prvi put. Kao glumac koji po pedeseti put igra istu scenu u porodičnoj drami.

Otac nije znao plivati, bio je nemuzikalan, nije znao plesati, bio je slab.

Ona je bila dobra plivačica, svirala je klavir i lijepo pjevala, imala je osjećaj za ritam i samo joj je trebao muškarac koji će je u plesu voditi.

Tako je govorila.

A onda se u ratu, s mojim odlaskom, dogodilo nešto što ju je promijenilo. Ili je u međuvremenu ostarila. Ali više nije ispričala priču o Štefanijinom klaviru. Poslije nekoliko godina, za jednoga dolaska u Sarajevo, podsjetio sam je na nju, misleći da će se zapaliti.

Samo je je klimnula glavom, da, da, rekla je, kao da je riječ o nečemu što se dogodilo davno i što je se ne tiče. Ili je se nikada nije ni ticalo.

Kada je krenula u školu, pitali su je što želi.

Rekla je – sandale.

Da je nisu pitali, možda joj ne bi na um palo, ali ovako su joj sandale postale opsesija.

I njih dvoje su se, pretpostavljam, rastužili. Bila je 1949, vrijeme najgorega siromaštva, kada se činilo da neispunjene želje ostaju za cijeli život. Nakon svjetskoga rata i četiri godine klanja po bosanskim šumama, obješenih ljudi na Marijin Dvoru, nestalih sarajevskih Jevreja, nakon smrti sina prvorođenca, na savjest su im, vrlo teško, pale njezine sandale.

U Sarajevu sandala nije bilo za kupiti.

Bilo ih je u *državnim magazinima*, jednoj čudnoj vrsti dućana, koja, možda, nije ni postojala, koji se ne spominju u knjigama o tom vremenu, ali majka je u svojim pričama insistirala baš na tom nazivu, *državni magazini*, i čudila se kako se tih magazina više nitko ne sjeća.

Tamo je bilo sandala.

Ali bile su skuplje od pijanina. I bilo bi nerazumno djetetu koje raste kupiti tako nečuveno skupu obuću. Osim toga, u *državnim magazinima* kupovali su samo povjerljivi ljudi, ministri u

republičkoj vladi, savezni poslanici... Možda bi Nono nekoga i našao da mu kćeri kupi sandale – bila je to jedna od onih zaraznih opsesija, koje se prenose na obitelj, tako da nitko ne ostane pošteđen, ali zar da gladuju zbog sandala?

Možda bi i gladovali, bilo je to vrijeme u kojem se malo toga događalo, tako da su i dječje sandale mogle postati smisao života, možda bi Franjo Rejc svojoj kćeri i kupio sandale – Olga bi se protivila, ali bi odbijala da u toj stvari bude odgovorna – ali se, srećom, požalio prijatelju, Slovencu, koji je u drvenoj stračari, na mjestu današnjega Filozofskog fakulteta, imao obućarsku radnju.

On mu je rekao neka ništa ne brine, on će djevojčici izraditi sandale, bolje od onih iz *državnih magazina*.

Šuster Slovenac iskovao je Javorki i sašio sandale, koje su izgledale kao obuća djevojčica iz njemačkih alpskih filmova. Takve sandale ljeti je nosila Heidi.

Izgledale su zastrašujuće, ali nitko to nije primjećivao. Nono je bio ganut gestom šustera Slovenca, koji je tko zna gdje nabavljao kožice za sandale i gumu za pravi gumeni potplat, Nona je, bit će, bila dirnuta njegovim ganućem, a majka je imala svoje prve sandale.

Bila je to prva obuća načinjena baš za nju.

I krvnički ju je žuljala.

Uporno je, moja majka, danima u školu nosila svoje alpske sandale. Suze su joj tekle dok je išla Obalom, tih petstotinjak metara do škole, ali nije odustajala. Rekli su joj da treba biti strpljiv, svakim novim cipelama treba da se razgaze. Bog zna je li im vjerovala, ili je nosila te sandale pa makar se nikada ne razgazile, pokušavajući pobijediti okolnosti. Borila se, kako se više neće boriti kada odraste. Kada je odustala? Onda kada se nakon prvoga bračnog sloma vraćala kući, ili kada je mene rodila i kada je shvatila da je to za cijeli život, i da će me imati kao jednu dovršenu i zaključenu životnu činjenicu, nakon koje slijedi umiranje?

Na velikom odmoru igrala se u školskom dvorištu s Babić Gordanom.

Nije bila neka naročito pametna djevojčica, bila je, zapravo, vrlo obična. I bila je ministarska kći.

– Kako ti imaš lijepe sandale! – rekla je Javorka.

– I tvoje su jako lijepe! – rekla je Babić Gordana.

Na tome se i završila priča o prvim sandalama.

Pa jesu li se na kraju razgazile, pitao sam je u srpnju 2012, dok je nakon jedne od operacija ležala u bivšoj Vojnoj bolnici. Nisu, odgovorila je. A šta je na kraju bilo sa sandalama, pitao sam. Odakle bih ja to znala, čudila se, valjda ih je Nona bacila. Takvim razgovorima kratili smo vrijeme, dok sam je, radi održavanja kondicije, pod ruku šetao linoleumskim hodnikom bolnice. Hodala je sporo, vukla je noge, stiskala me za podlakticu, vrlo čvrsto, toliko da bi me zaboljelo. Bilo joj je teško, nije imala snage, ili se sva snaga slila u prste desne ruke, u šaku kojom me je grabila za meso i mišić. Pomislio sam da je tako i bebama – sva im je snaga u šaci. I to sam zapisao, jer mi se dopao taj luk, mislio sam da nešto znači: od dojenčeta do sedamdesetogodišnje žene, koja se čudi pitanju što je bilo sa sandalama.

Tog srpnja ostao sam tri i pol dana u Sarajevu.

Priču nisam zapisao, nisam vodio dnevnik, a mogao je to biti dobar roman, koji bi s romanom *Sarajevski psi* činio cjelinu. Kao ljetni i jesenji izvještaj o umiranju, koje je trajalo beskrajno dugo, a u vremenu kratko, i odvilo se u četiri godišnja doba.

Spavao sam, tada posljednji put, u stanu na Sepetarevcu, među njezinim bolesničkim stvarima, u postelji u kojoj će umrijeti. Bilo je sunčano i vrlo toplo, i bio sam sâm. Čini mi se da u tom stanu nikada nisam bio toliko dugo sam: tri cijele noći. Uvijek je netko bio tu, Nona, Nono, majka, podstanarke, uvijek se netko šunjao hodnikom, puštao vodu u kupaonici, otključavao vrata, uvijek bi se nekom potplati zvučno lijepili za linoleum na početku hodnika. A sad je bila tišina, i nekako sam i znao da se to više neće ponoviti.

Svakoga jutra i u predvečer odlazio sam u bolnicu. Išao sam taksijem, to je u Sarajevu jeftino. Većina taksista poznavala je majku. Godinama su tu na mejtaškome stajalištu, neki među njima još od prije rata, a ona bi se rado i često vozila s njima. Nakon rata bilo je jeftino. Pola Sarajeva vozilo se taksijem, žene su se taksijem vraćale s tržnice, živjelo se po rashrdanim starim autima, uvezenim iz Njemačke.

Neki su znali da je bolesna.

Govorili su neka je pozdravim. I da je ona veliki borac, sigurno će se izvući. Bila je vrlo ponosna kada bi joj govorili da je veliki borac. U kući, na poslu, razvedena žena, samohrana majka, sve to je skladno djelovalo u jednoj fantastičnoj iluziji, u te dvije riječi, pune stvarnoga ili ceremonijalnog divljenja: veliki borac.

To je zadržala i u bolesti. Čim bih je nazvao, za onih dana kada je ne bi toliko boljelo, prenosila mi je tko joj je od jučer rekao da je – veliki borac, žena zmaj, junak.

Ja njoj nisam prenio što govore taksisti.

Nikada prema njoj nisam bio tako dobar da bih to mogao učiniti, da bih mogao udovoljiti njezinoj taštini. To je, vjerujem, najčistiji izraz ljubavi: udovoljavati uvijek, bez ikakvoga vanjskog interesa, nečijoj taštini.

Nije mi teško priznati da je nisam volio.

Kao što nisam volio ni oca.

Ali majku nisam volio na posve drugi način.

Ne voljeti njega na kraju će biti lako, površno, kao tuga za pticu koju je na cesti kroz šumu udario auto, i sad leži mrtva na asfaltu. Mali dio mene okupljen je oko te neljubavi. Kada je umro, ništa se nije srušilo, svijet je nastavio da živi bez njega.

Ne voljeti nju strašno je i sveokupljajuće. Kao magnet koji privlači sve oko sebe, i tim privlačenjem proizvodi pustoš i strašan nered. Iza te neljubavi ostao je golem nered, njezina smrt me je protresla, ispraznila, učinila da me nije briga.

Što god mi sada rekli, nije me briga.

I ako ćete se zgroziti nad tom olako izrečenom istinom – nisam je volio, doživio sam olakšanje kada je umrla, ali mi nedostaje mučenje u četiri godišnja doba, i nedostaje mi ona, nevoljena i nesretna, iz vremena kada je umirala – mene ni najmanje više nije briga. Njezinom smrću postalo mi je svejedno za mnogo toga.

Lijepa su bila ta tri i pol dana, u pustome stanu na Sepetarevcu, usred ljeta, kad nikoga nigdje nije bilo, a ona je ležala u bolnici, nakon operacije. Ja ću u Zagreb otputovati u petak, a nju će iz bolnice dovesti kući u ponedjeljak. Znalo se unaprijed da će tako biti, jer je u svemu, još uvijek, postojao neki red. U sljedećoj fazi taj će se red sasvim izgubiti. Možda bi početak umiranja valjalo odrediti po trenutku kada se u njezinoj bolesti izgubio svaki red?

Stan je bio čist, prozračan i svijetao.

Održavale su ga žene koje su je čuvale. Nekoliko tjedana ranije, u lipnju, već je netko s njom morao biti i preko noći. Danju je još uvijek po nekoliko sati ostajala sama, ali noću je netko morao spavati sa njom u stanu. Sve teže se sama dizala, a često je morala ići na zahod.

One su čistile stan, te žene koje su je čuvale. Načinile su u njemu red, kakvoga nikada ranije nije bilo. Obrisane prašine, opranih prozora, čistoga suđa i besprijekorno pometenih podova, dom na Sepetarevcu izgledao je onako kako nije od 1969. kada smo se doselili.

To sam prvo primijetio čim sam došao.

Tri dana sam uživao u toj urednosti.

I u tišini koja nije bila narušena ničijim glasovima. Nisam uključivao televizor, izlazio sam van da telefoniram, da ničim ne narušim tu nevjerojatnu tišinu, mir zidova između kojih se događalo mnogo toga, i tek se trebao dogoditi kraj.

Palo mi je na pamet, dok sam istraživao po stanu, zavirivao u ladice, u prenatrpanost i svu gužvu njezine tjeskobe, ormara koji samo što ne eksplodiraju od stvari koje su se odavno pretvorile u smeće, polica sa knjigama na kojima su, zastrašujuće, bile pomiješane njezina i moja biografija, i još su se, u tragovima, mogli prepoznati životi None i Noneta, da će ona tu da umre. Nekako sam znao da se to neće dogoditi u bolnici. Morala je umrijeti tu gdje je umro i Nono, a ne u koševskoj bolnici, sa Nonom, ili u bivšoj vojnoj bolnici, sa ocem. Njemu je, ipak bila najbliža, svome ocu, on ju je razumio, iako nije znao kako da joj pomogne, a Nona i otac bili su figure njezine nesreće.

Zato će, činilo mi se, tu i da umre. U sobi koja je, u međuvremenu, između dvije smrti, smatrana mojom sobom. Tu sam živio sve do početka rata, kada smo morali u podrum, jer se s prozora vidio Trebević, padale su granate, u sobu su već u travnju 1992. uletjela dva metka iz protuavionskoga mitraljeza, tu sam noćima gledao televiziju – prijenose utakmica i kongresa raspada SKJ – i popužio junačke količine marihuane i hašiša, ne plašeći se da bi mi majka mogla ući u sobu. Takav je bio dogovor, da ne ulazi. Dogovora se držala zato što je znala što radim, a nije znala kako bi se prema toj stvari odredila. Imao sam dvadeset dvije, dvadeset tri godine, radio sam i zarađivao vlastiti novac, više ništa od nje nisam tražio, čak ni to da se trgne, da ustane iz postelje, da ne spava po cijele dane, a marihuana mi je činila dobro. Bila je blaga prema meni, majčinskom me je rukom marihuana uvela u rat i u apokalipsu.

Činilo mi se, u ta tri dana srpnja, da zidovi kuće sve to pamte.

Bio je to moj oproštaj sa Sepetarevcem.

Kada sljedeći put dođem, noćit ću u hotelu, a tu ću dolaziti kao u bolnicu, da obiđem majku.

Stan više neće biti uredan, i neće to biti moj prostor. Nešto će se u njemu izmijeniti, ili će nečega u toj kući biti previše. Recimo, previše su dvije smrti u mojoj sobi.

Nastojao sam biti što tiši. Zagledao sam redove knjiga, postrojenih onako kako je odredio osjećaj za urednost muža jedne majčine prijateljice, koji je knjige slagao nakon što je zadnji put oličen stan. U zadnje vrijeme umjela je naći ljude koji bi umjesto nje obavili takve poslove. Ljude je radovalo da joj učine uslugu, da namještaju i mijenjaju unutrašnjost tog stana po svojoj mjeri i osjećaju, a da ih ona zatim hvali.

Telefonirala mi je u Zagreb dok je on slagao knjige. Rekla mi je, tako da on čuje, da ću biti oduševljen. A onda mu je gurnula slušalicu, da nas dvojica malo razgovaramo. I tako sam razgovarao sa čovjekom koji je na Sepetarevcu, u stanu moje majke, slagao knjige. Nikada ga nisam vidio. Ne znam o čemu smo razgovarali. Obojici nam je bilo neugodno.

To je voljela: nazvati me u vrijeme kada je netko kod nje, pa da razgovaramo. Bili su to poznati i nepoznati ljudi. Obično ne bismo imali što da kažemo, oni meni i ja njima. Ali zbog nečega joj se to sviđalo. Postao sam poznat pisac, a svi oni su bili njezini prijatelji.

Trećeg sam dana, nakon povratka iz bolnice, uključio njezin kompjutor. Htio sam da vidim kako je izgledao majčin desktop.

Ekran je bio čist, s desetak vrlo uredno nanizanih foldera, uglavnom s računovodstvenom dokumentacijom. Nije instalirala nikakvu sliku, kao što to ljudi rade, da im ukrašava virtualnu svakodnevicu. Dobro je vladala kompjutorom, mnogo bolje od mene. Početkom dvijehiljaditih išla je na informatičke tečajeve, kasnije se zainteresirala za programiranje. Da je bila mlađa, odustala bi od računovodstva, bavila bi se informatikom. Mogla je satima sjediti za kompjutorom, istraživati dušu stroja, to ju je veselilo, nije morala razmišljati. Kompjutor joj je bio poput klavira, nije od nje ništa tražio, nikakav emocionalni angažman, nije ju obavezivao, prisjedao joj na savjest, nego ju je bezbolno i lako selio u drugu zbilju. Ta je zbilja majku smirivala. Sačinjena od binarnih brojeva, od usložnjene jednostavnosti, koja se širila u beskraj i u vječnost, kao ogledala u muškome frizerskom salonu, u berbernici kod hotela Central, gdje me je jednom vodila, kompjuterska zbilja bila je dobra za živce i dušu, nije u njoj bilo rođenja ni smrti. I što je važno: kao ni u klavirskim vježbama i jednostavnim đačkim etidama, u kompjuterskoj zbilji nije bilo drugih ljudi. Samo ona i beskraj.

To je tako jednostavno, govorila je.

U ljeto 1999, i nakon toga, u vrijeme milenijskoga buga, kada se vjerovalo da će čovječanstvo samo sebe detonirati i uništiti, jer kompjutori neće podnijeti prelazak iz jednoga u drugo tisućljeće, iz brojanja od broja jedan u brojanje od broja dva, oduševljeno je nazivala, uvjeravala me kako je sve to jednostavno, upoznava me sa čudom kompjutora i kibernetičkih misli. Nije ju bilo briga što ja o tome znam, zanimaju li me kompjutori uopće – kada bih došao do riječi, govorio sam joj da me nimalo ne zanimaju, osim kao usavršeni pisaci strojevi – u to vrijeme već sam imao dvije-tri godine staža u uključivanju i isključivanju kompjutora, pisanju proze i novinskih tekstova u onome najjednostavnijem programu za idiote, a u to vrijeme sam, pomalo, već i poeziju počeo pisati kompjutorom, gubeći tako i posljednju vezu s olovkom i papirom, ali njoj je trebalo jedva dva mjeseca da me prestigne u informatičkim saznanjima i da progovori o nečemu što više nisam bio u stanju pratiti ni razumjeti.

– Ti si, izgleda, zaboravila da meni matematika ne ide!

– Ali to nije matematika, to je zdrav razum.

– Onda mi ni zdrav razum ne ide. Ne zanima me to. I osim što me ne zanima, ama baš ništa od svega toga ne razumijem.

Bio je to razgovor s jeseni te posljednje godine u povijesti čovječanstva koja je započinjala s brojem jedan, a zapisao sam ga u telefonski adresar – tada sam još uvijek imao blokčić s telefonskim brojevima, jer sam se opirao nabavci mobilnoga telefona – ne sjećam se više zašto sam zapisivao taj razgovor s majkom (Zgb, 15. nov, 21h i 30 min...), osim ako mi se nije svidjelo to svođenje svijeta kompjutora i cyber galaksije na jednostavan, zdrav razum.

Rekla je nešto što je u njezinom slučaju bilo tačno.

Kompjuteri nemaju osjećaje.

Zdrav razum počinje tamo gdje prestaju osjećaji.

Emocije su bolest, ili su posljedica bolesti. Porođična povijest to dokazuje. Povijest njezina

života, a zatim i povijest Stublera. Njih više nema, bez traga su nestali, jer su ih kroz život vodili osjećaji. Da su bili vođeni zdravim razumom, ili da je Karlo Stubler ušao u svijet kompjutera, u jednostavan jezik binarnih brojeva, sve bi se drukčije završilo. I mi se ne bismo ni rodili. Ne bismo se rodili kao posljedica Karlovoga odustajanja od zdravog razuma koji ga je trebao voditi kroz život...

Nakon što je savladala rad na kompjuterima, uputila se u osnove programiranja i do kraja ovladala informatičkim programom za vođenje maloga računovodstva, tako da ga je sama, bez ičije pomoći, znala održavati i obnavljati, majka je, u vrijeme kada su društvene mreže ušle u modu, otvorila svoj profil na Facebooku i fanatično se počela dopisivati s poznatim i nepoznatim svijetom. I meni će, nakon što umre, ponuditi da postanemo prijatelji.

Nakon što se umirovila, od ponoći bi, sve do jutra, ostajala uz Facebook, odgovarala na poruke, sklapala prijateljstva, učlanjivala se u grupe za podršku... Sprijateljila se s jednim mojim drugom iz razreda u Prvoj gimnaziji, koji danas živi na istočnim obalama Kanade. Više puta pokušavao je dopisivati se, ali mu nisam odgovarao. Drag mi je čovjek, ali ne znam o čemu bismo razgovarali. Ne volim telefonirati, ne volim slati elektronske poruke i pisma. I onda mu je majka ponudila prijateljstvo, koje je svesrdno prihvatio. Kada je umrla, poslao mi je kratku poruku, sadržajem istovjetnu nekadašnjim brzojavima sućuti.

Na Facebooku je, u posebnoj grupi, okupljala ostatke štablerovske porodice, koji danas žive u Njemačkoj, Finskoj, Rusiji... Bila je daleko najstarija među njima, većini je bila tetka u drugom koljenu. Razgovaralo se o svakodnevnim sitnicama, čemu, valjda, uglavnom i služi ćaskanje na društvenim mrežama, ali i o jednom sudbonosnom razotkrivanju moje rodice I., kada je majka, nehotice, uspjela inscenirati cijeli jedan kazališni komad. Posljednju veliku porodičnu predstavu. Bilo je to u kolovozu 2011, posljednjeg ljeta pred bolest.

Noću je plovila internetom, istraživala životne putanje ljudi koje nije vidjela pedeset i više godina, pratila izvještaje o ratovima u dalekim zemljama, obilazila forume na kojima su se okupljali izbjegli transilvanijski i banatski Nijemci, raspitivala se ima li netko iz Bosowicza, po Bugarskoj je, na svome indijanskom njemačkom, tražila Reginu Dragnev, čitala je što se o meni piše i govori, lutala po opskurnim ustaškim sajtovima, pokušavajući dokučiti što sam im toliko skrivio, proučavala fragmente književnih djela mojih ljevičarskih oponenta, slabo razumijevajući o čemu to oni pišu, obilazila oko Facebook profila znamenitoga zagrebačkog krležijanca i leksikografa, koji je patentirao otkriće o mome četništvu, ali mu nije ponudila prijateljstvo, i sve ju je to, zapravo, usređivalo, uključujući i skurilne i skandalozne napise o meni, njezinom sinu, uključujući i psovke i uvrede na vlastiti račun, bila je uvjerenjena da je sve to bezbolno i nedužno, da joj se nikakva nevolja ne može dogoditi preko interneta.

Kada su joj saopćili dijagnozu, pomno je istražila sve što se moglo naći o njezinoj bolesti. Otkrila je tada surovost interneta. Pisalo je koliko joj, prema statistikama, još ostaje života. Na kraju je živjela u skladu sa statističkim prosjekom. Skoro u tjedan onoliko koliko je bilo obećano. Nadala se čudu. Napokon, smatrala je da na čudo ima neko pravo, jer ona postoji, a sve okolo samo je slika i privid, ali majci se čuda nikada nisu događala. Ili ih ne bi prepoznala kada su nailazila. Čudo je moguće ako ga primijete oni kojima je namijenjeno. Bila je okrenuta prema sebi, nije gledala što se okolo zbiva. Pored nje u jatima su mogla proletjeti čuda. I bila je veoma ljuta na mene, jer sam trebao biti njezin čudotvorac. Tako je očekivala, a ja sam ju iznevjerio.

Ponavljam to, papagajski. Ponavljam, kao što iskušenik ponavlja istu jednostavnu molitvu. Ponavljam, litaniju. Ponavljam, melodiju koja se jutrom uvuče u glavu, jer su je prvu uši čule s radija. Ponavljam, da bi na kraju napokon izašlo, da bi bilo zaboravljeno.

Posljednjeg tjedna više nije mogla držati telefonsku slušalicu.

Kada bih je nazvao, tuđa ruka bi majci prinosila slušalicu uhu, i ona bi plakala, izgovarala nesuvisle rečenice, kao da je usred noći probuđena, ili između njezine svijesti i svijeta postoji debeli omotač od sirovog tijesta, koji raste i širi se, u njemu buja kvasac, tumor buja, koji će je odnijeti, a ona, činilo mi se tada, više ništa neće znati. Tamo mi se činilo, ali već sljedećeg dana ili za sat-dva više nije bilo tako.

Morfij bi popustio, ili bi se njezina svijest izborila s heroinskom omamom, pa bi ponovo htjela razgovarati. Nekoliko puta mi je u tih nekoliko posljednjih dana prigovarala što joj ne želim dati svoj novi broj telefona. Ona bi me nazvala, htjela bi mi nešto ispričati, ja sam njezin sin – na to bi se ponovo rasplakala – ali ne može me nazvati, jer sam promijenio broj telefona i sad joj ga ne želim dati.

U početku sam govorio da to nije istina.

– Onda reci, koji ti je broj.

– Nula, nula, tri, osam, pet... – nizao sam brojeve svog telefona, na što bi ona za mnom ponavljala:

– Nula, nula, tri, osam, pet... – i činilo se kako tone u san. Sa svakom bi brojkom bila sve udaljenija, a na kraju niza od četrnaest znamenki moga hrvatskog mobilnog telefona, već bi odustala od priče na koju će se vratiti kada je sljedeći put nazovem, ili kad ona bude tražila da me nazovu.

To odustajanje pomalo je bilo i u skladu s njezinom prirodom.

I zato je bilo utješno.

Vjerovao sam da je to još uvijek ona, iako, razumno govoreći, nije više bila. Ili skoro nije bila.

U petak smo otputovali u Pulu, na Sajam knjiga. Trebali smo ostati svih deset dana, do sljedeće nedjelje popodne. Ali nisam bio siguran da će ona toliko živjeti.

Rekao sam joj da sutra idem u Pulu. Radim na sajmu, predstavljam knjige. Tako sam rekao: predstavljam knjige. Ne bih joj tako rekao, nikome se tako ne govori, osim sasvim maloj djeci, i kada više nije važno što se kaže. Kada ovaj jezik, iz svejedno kojeg razloga, postane strani jezik. Ionako se majka do sutra više neće sjećati što sam joj rekao. Morfij ju je pomeo, rastresao joj sjećanja, kao što se u situ rastrese brašno. Nešto se prosije, a nešto ostaje na sitnoj rešetki sita. To što ostaje, više ničemu ne služi. Kao sjećanje na morfiju.

Čim sam izgovorio, pomislio sam kako je to, ustvari, tačno. Idem da predstavljam knjige. I to je jedino što sam još htio raditi: pisati priče, pisati romane, pisati knjige o onome što se stvarno dogodilo – recimo, sjesti u vlak za Sarajevo, provesti se tim dugim, sporim putem, i napisati knjigu o tom putovanju, snimiti nekoliko fotografija, bilješke unositi u vlaku koji se sporo kreće, nalivperom u specijalno kupljenu bilježnicu – to cijeloga života raditi, i predstavljati knjige. Predstavljati ih onakvima kakve jesu, ništa ne popravljati ni kvariti. Biti vjeran čitatelj. Samo sam to htio biti, i dobro je da sam joj tako rekao.

Šteta što se majka neće sjećati mojih riječi.

Živjet će još dva i pol dana.

U petak smo se zaustavili u Vodnjanu, petnaestak kilometara pred Pulom. U konobi s lutkama nestalih Talijana na zidu mi ćemo ručati. To je dobro, uživanje. Simulacija izgubljenog mira. Samo što ja prethodno trebam telefonirati. Ana sjedi za stolom, lista novine, lista jelovnik, igra

se s mobitelom, a ja izlazim van i nazivam njezin broj.

Javlja se žena koja je čuva, krupna, čvrsta hrišćanka, blagoga pogleda, vrlo mekog i šutljivog govora. I kada nešto kaže, ona kao da šuti. Nisam sreo tako obzirnu osobu. Takvi druge ljude mogu učiniti religioznim. U utorak, kada majka već bude ležala u zelenom mraku mrtvačnice, ruke će letjeti prema meni, grlit će me nepoznati, izgovarati riječi koje se u takvim prigodama u Sarajevu govore. Ona će me zagrliti, lako, kao nekoga nepoznatog, i šapnuti mi kao ispriku:

– Čuvali smo je, i nismo je mogli sačuvati.

Sada mi je daje na telefon, i mi razgovaramo.

Hodam za vrijeme telefoniranja, činim to zadnjih tjedana i mjeseci, i u tim telefonskim razgovorima s majkom prehodam čitave gradske četvrti, skoro da se izgubim. Hodao sam tako Beogradom, Wroclawom, Grazom, a sad hodam malim istarskim gradićem, koji su krajem četrdesetih napustili svi njegovi stanovnici. I tu žive drugi ljudi, isto kao u Bosowiczu.

Javlja mi se plačnim, uspavanim glasom. Krivi me zbog nečega što nisam učinio. Njezine rečenice nemaju smisla, ali emocija u njima vrlo je precizna. Već jedanaest mjeseci je tako. A možda i cijeli život. Kriv sam joj, jer sam tako nezainteresiran za njezinu bolest, ništa nisam učinio da joj pomognem. A šta da učinim? Takvo pitanje nikada nisam izgovorio, jer bi bilo kao da kažem da joj pomoći nema. Ne želim to učiniti, ne želim joj niti u aluziji priznati da će umrijeti, da je njezina bolest neizlječiva, raširila se po njezinoj nutrini i skoro će je progutati, ne želim joj to reći, jer znam da majka živi od svoje dječje nade. Koja možda i nije tako dječja. Svakome na kraju treba samo čudo. Ništa osim čuda. Istinski religiozni ljudi imaju sreće, jer oni žive sa svojim čudom. Ostali čudo love po zraku, hvataju ga praznim prstima, zamahuju prema čudu, kao da love muhu koja uvijek pobjegne. Je li itko golim rukama ulovio kućnu muhu? Jest. I čudo se dogodilo.

Ali danas je baš agresivna. Ne mogu prekinuti razgovor, ona se ne zaustavlja, traje to desetak minuta, rečenica za rečenicom, bez ikakvog smisla, kao *Igra staklenim perlama* i one beskonačno duge pjesme Led Zeppelin. Uzaludno pokušavam da je prebacim na nešto drugo, da promijenim temu. Majka se ne da, kaže da sam kriv, i da ću biti kriv dok god budem živio, zato što nisam otišao u apoteku kada je trebalo, zato što joj se nisam javio kad me je zvala, i opet – zato što joj nisam htio reći svoj novi telefonski broj.

Umrijet će, a da ne razriješim odakle je došla ta fiksacija. Odnekuda je morala doći. Morala je postojati rečenica, neki mali događaj, možda misao – prije prve kapi morfija koju je u životu primila – koja ju navodi da me danima tako optužuje da sam promijenio broj telefona i da ne želim da joj dam svoj novi broj. Time je, misli ona, naš kontakt prekinut. I postoji samo u ovakvim trenucima, u vrijeme njezine dnevne nesabranosti, kada ne može ništa drugo, osim da plače, da me moli i majčinski me prekora.

Kako se majka ne zaustavlja, žena koja je čuva odmiče od nje mobilni telefon, i dalje je čujem kako plače i izgovara riječi, optužuje me, a onda izgovara njezino ime, pita je zašto majci ne dopušta da razgovara sa sinom.

– Eto, vidjeli se...

– Da, znam. Teško.

– Jeste. Sad je tako. Ali ne brinite se vi ništa, mi je čuvamo.

Odšetao sam daleko od konobe Vodnjanka, ne znam više ni u kojoj sam ulici, u kojoj kaletu pustoga gradića, ali prije nego što se orijentiram na koju ću stranu, zvoni telefon.

Majka.

– Hvala ti što stalno zoveš – kaže mi uspavanim glasom – to mi puno znači što stalno zoveš. I hvala ti.

Rekao sam joj da se čuva, da mirno spava, i da mi ne zahvaljuje. A ja sad idem da radim ono što mi je preostalo, idem da predstavljam knjige.

Kada se razboljela, pisao sam pikarski roman o čovjeku koji se izgubio u vremenu, i živi samo u avionima i na aerodromima. Struktura knjige je relativno jednostavna, ali nisam je više mogao nastaviti. Prekinuo sam s pisanjem na početku poglavlja u kojem glavni junak Babukić sjedi u avionu i gleda kako mravi koji su izmilili iz sendviča razapinju na križ drugoga mrava. Stao sam, uvjeren da od pisanja više nema ništa, dok je majka živa, dok ne umre ili čudom ne ozdravi. Ali s vremenom, sve je postajalo tako strašno da mi se činilo kako ni nakon te konačne tačke pisanja više neće biti. Ili više ni mene neće biti. Osjećao sam se kao da mi melju kosti u mlinu u kojem se kamen pretvara u šljunak. A onda se, četiri mjeseca pred kraj, stvar naglo izmijenila. Počela je pričati, i ja sam, poglavlje po poglavlje, pisao Stublere.

A sada je i s tim bilo gotovo, uspio sam napisati još jednu glavu, “Grob u Donjim Andrijevcima”, kada je ona već bila na morfiju, i bilo je jasno da dalje više neće ići. Nisam tu knjigu mogao pisati dalje, nakon što se majka pretvorila u nekoga drugog. Ili se nije pretvorila u nekoga drugog, nego mi je pokazivala kako osim života i smrti, osim živoga i neživog svijeta, postoji još jedan svijet, koji smrti neposredno prethodi. Postoji umiranje, koje se u priči ne može opisati, jer su to misli i osjećaji koji nemaju svoga imena.

Ljudi ne stignu izmisliti neke riječi. Zato što umru, ili zato što se više ne žele sjećati, nakon što su živo svjedočili, nakon što su sudjelovali u umiranju drugoga. I to je onda neopisivo, neobjašnjivo. Dok se pokušavaju utješiti ili smiriti, dok pokušavaju nastaviti život koji je u trenutku – zbog tog umiranja – bio zaustavljen, ljudi, zapravo, samo pokušavaju zaboraviti. I ja pokušavam zaboraviti, tako što ću napisati reportažu o majci, njezinome životu i bolesti. Svaka napisana priča prestaje biti zbilja, seli se u bajku i u fikciju, čak i ako je sva prepisana iz stvarnosti. Ne postoje priče koje obrađuju takozvane istinite događaje, i priče koje pisac izmišlja. Ima samo istinitih i lažnih priča, stvarnih i izmišljenih. Andersenova *Mala sirena* i Šalamovljeve *Priče sa Kolime* jednako su istiniti. Govorim sad tako, dok predstavljam knjige.

Sutradan smo u Puli.

Subota je, deset sati i petnaest minuta, hladno je, najavljuju velike snjegove.

Kod Gorke smo, u Galeriji Cvajner. Naručio sam kavu, i sad izlazim van da telefoniram. Prelazim preko Foruma, idem prema moru.

Telefon je triput zazvonio, prije nego što se javio muški glas. Njezin prijatelj. Kaže:

– Evo nas, pijemo kavu, pada snijeg, gledamo goluba na prozoru...

Kao da je neko dijete tu.

– Miljenko, Miljenko zove. Joj, da vidiš kako se smije, kako se lijepo smije. Evo sad ćeš je čuti.

Plakala je, vikala na mene što je glasnije mogla, kao da morfij uopće ne djeluje, vikala je da je gotovo, nekoliko puta je ponovila, gotovo je, gotovo je, gotovo je, rekao sam dobro smiri se, rekla je ništa nije dobro, gotovo je, gotovo je, nije dobro...

Razgovor je trajao dvadesetak sekundi.

U nedjelju su mi rekli da je sprovod u utorak.

U Strasbourgu 1970. bili su u jednome jako hvaljenom i skupom restoranu. Poslao ih je tamo Erwin Dusl, rekao im da je to najbolji restoran u Strasbourgu, i da ga svakako moraju posjetiti. Gotičku katedralu, posvećenu Majci Božjoj, i taj restoran. Zaboravila je kako se zove, ali mu je dugo pamtila ime. Da ti je otac živ, rekla je, on bi se sigurno sjećao.

Hrana je stvarno bila posebna. Njoj se nije pretjerano svidjela, ali ne može dušu griješiti, bila je posebna. Vino je bilo čarobno. Ti znaš, rekla je, da ja ne volim alkohol, napijem se od dva gutljaja, ali to vino, crno vino, bilo je da ti pamet stane.

I onda je podigla pogled, i ugledala golemog štakora kako mirno prelazi krovnu gredu, u tom najboljem restoranu u Strasbourgu.

– Pacov! – viknula je, i pokapala vinom svoju novu bijelu bluzu. Morala ju je baciti, jer je to vino bilo tako crno i tako stvarno, da se nije moglo isprati.

Nano i otac pogledali su gore.

Zbilja, nad njihovim stolom upravo je prolazio veliki sivi miš.

Konobari ga nisu tjerovali. Bili su naviknuti.

A u Beču, kada su tek doputovali, dok su bili onako s torbama, a majka ušljive glave, Nano je iz telefonske govornice s Erwinom dogovorio da se nađu u jednoj kavani na Ringu.

Snalazio se kao da je u svojoj kući.

Rukom joj je pokazao gdje je zahod.

Odabrao je stol kod izloga, odakle se vide ljudi i kočije, dok prolaze.

Vidi se Beč.

Htio se naći s rođakom Erwinom Duslom u istoj onoj kafani u kojoj su se nalazili dok je u Beču studirao. Prošlo je od toga skoro pedeset godina, ali Nano se ponašao kao da su to isti oni konobari, naređivao im, raspoređivao gdje će koji, siguran kao što su sigurni svi stalni gosti u svakoj boljoj birtiji na ovome svijetu. Oni su ga slušali, pratili su narudžbe, smiješili mu se uslužno, ne obazirući se na to što su majka i otac sigurno izgledali kao dvoje ubogih jugoslavenskih gastarbajtera, a ako su, slučajno, progovorili njemački, ni jezik im se nije mnogo razlikovao od gastarbajterskoga, ali gospodin je, naprosto, bio stalni gost. Nano je, kao i Nono, govorio savršen njemački, ali dok je Nono govorio naučeni hoh-dojč, tako da mu je naš kućni prijatelj iz Drvenika, Nijemac Hans, rekao da, po prilici, govori kao oni dosadni spikeri na jutarnjim vijestima njemačkoga državnog radija, Nano je govorio svoj štablerovski očinji jezik, donesen iz Banata, pokriven bečkim naglaskom i vokabularom, tim pomalo fakinskim jezikom onoga davno prošlog vremena, kada Beč, početkom dvadesetih, još uvijek nije postao svjestan da ga je nestalo, i da su nakon stoljeća slave ostale kulise grada s mnogo dobrih krčmi i skrivenih kupleraja.

S divljenjem ga je gledala kako se snalazi u bečkoj krčmi.

S divljenjem je o tome pričala četrdeset i dvije godine kasnije, dok je ležala bolesna, iako u priči, na prvi pogled, nije bilo ničega osim što se Nano i nakon pedeset godina, nakon Anschlussa, okupacije Jugoslavije i Drugoga svjetskog rata, osjećao jednako domaćim u jednom staroj birtiji.

Ali dok je pokazivao Javorki gdje je toalet, koji je bio na istome mjestu kao i u vrijeme kada je Jakob Raumann bio gradonačelnik, Nano nije bio isti. Bio je to neki drugi čovjek, pokreti su mu postali brži i lakši, kao da su najednom sasvim oslabile gravitacijske sile, a njemu se neki težak teret svalio s leđa.

Nije toga bila ni svjesna, ali svidio joj se njezin ujak na neki drugi način nego inače. Majka je voljela Nanu. Njega je, možda, voljela i više nego svoga oca. Ali ne ovoga Nanu, nego nekoga drukčijeg, nekoga koji je neprestano bio na granici da zaplače. Ovom su oči bile vrele i okretne. Sijevao je njima po krčmi, snalazio se kao pilot u kabini aviona.

Mogla se tada, u toj bečkoj krčmi, zaljubiti u svoga ujaka.

Iako ništa u porodici nije bilo toliko zazorno i zabranjeno kao incest.

Još od vremena kada se Nano u Beču zaljubio u svoju rodicu Doru Dusl.

Ne znam je li majka bila ovoga svjesna. Sigurno se nije zaljubila, niti bi, ne daj Bože, priznala da se zaljubljuje u rođenog ujaka. Ali isto tako, ona nikada neku priču ne bi ispričala samo onako, bez smisla. Njezine priče uvijek su imale svoj razlog i poantu. A priča o tome kako se Nano snalazio u kavani u kojoj se dogovorio naći s Erwinom imala je neki neizgovoreni smisao.

A onda je došao Erwin, pa su se zagrlili i izmijenili nekoliko tvrdih bečkih rečenica, koje su njoj zvučale kao jidiš.

Erwin je poznavao mog oca.

Pozdravili su se, bečki arhitekt i sarajevski liječnik, onoliko srdačno koliko bi bilo očekivano. Ili malo više od toga.

Erwin nije znao da su Javorka i Dobro zapravo razvedeni. Zajednički im je samo sin. Ali ako su razvedeni, zašto idu skupa na ovakva putovanja? I to bez sina. Nitko od dalje rodbine nije znao da njih dvoje više nisu skupa. I dugo to neće znati. A Nano je htio da budu zajedno, pravio se da njihova rastava ne postoji, jer je on volio Dobru. Otac mu je imponirao zato što je bio liječnik. Ta se profesija kod Stublera posebno cijenila. Bolji dio čovječanstva činili su liječnici i inženjeri, i naravno umjetnici: veliki pisci i glazbenici. Sve drugo je ispod toga, manje važno i ugledno. Željezničari su recimo, u toj hijerarhiji bili visoko iznad advokata i pravnika. Bili su prvi ispod onih na vrhu, doktora i strojarskih inženjera, mostograditelja, inženjera za struju, fagotista. Karlo Stubler divio se fagotistima. Običnom čovjeku je, mislio je on, nemoguće naučiti da svira fagot, koliko god bio muzikalan. Fagotisti su poput stilita, onih bizantijskih isposnika, koji bi godinama boravili na vrhu stupa. Bio je uvjerljiv, pa je svoje stavove, čak i one najčudnije, poput te usporedbe fagotista i stilita, prenosio na djecu i ukućane.

Tako su i liječnici bili vrlo ugledni kod Stublera i u svim štublerovskim kućama. Zato je Nano volio mog oca i pravio se blesav i gluh na sve priče o njihovu razvodu, pa i na Javorkine pokušaje da mu se povjeri. Nije mogao to slušati, niti je želio da jedan liječnik, pa još tako divan čovjek, koji je u stanju satima kartati i satima gubiti na kartama a da mu to nikada ne dosadi, zauvijek ode iz njegove kuće ili da prestane biti muž njegove nećake.

I onda se u krčmi pojavio Erwin, i tu je sjećanju kraj.

Pamtila je samo kako su se pozdravili.

Ili je umislila i to, jer se sjećanje prekidalo u času kad joj je Nano pokazao gdje je toalet. Krenula je prema tamo, možda da u zrcalu pogleda kosu, da trijebi uši i baca ih u umivaonik... Toga se sigurno više nije sjećala.

Priča dalje:

U Balijanovoj garaži, što ju je nono Balijan sebi izgradio u davna doba kada u Sarajevu i na Ilidži još nije bilo ni auta ni garaža, pedesetih se godina naselio Lugonja.

Snishodljiv čovjek i bijedan, nitko ga u štublerovskom komšiluku nije volio, nije se o njemu

puno ni mislilo, jer se o Lugonji nije imalo što da misli. Nije mu se ni ime znalo, samo prezime – Lugonja. Nije se ni znalo da je Srbin.

A onda se, Boga mi, dobro saznalo.

Nevenka i Naci ostali su na Ilidži, Lado studirao u Sarajevu, Regina u Zadru, a njih dvoje sami.

Nevenka, njezina prva rodica, kći Nonine sestre Regine, u toj je istoj kući već doživjela jedan rat. Tada je bila dijete.

Sada je bila žena u godinama, malo pred rat umirovljena arhitektica, a Kasindolska cesta bila je jedno od spominjanijih mjesta u okupiranim dijelovima Sarajeva. Stizale su iz Kasindolske vijesti o klanjima i o odvođenjima, padale su po Kasindolskoj granate sa svih strana, jurišale su niz Kasindolsku postrojbe branitelja grada, pa bi ih neprijatelj odbijao nazad, u uzaludnim pokušajima raskidanja obruča, ili – tako se govorilo – deblokiranja grada.

Dugo nismo saznavali što je s Nevenkom i Nacijem, jesu li živi. Telefoni nisu radili, telegrami i pisma prelazili su s jedne na drugu stranu preko Crvenog križa i dobrotom stranih novinara, ali je trebalo naći nekoga tko će pismo odnijeti u Crveni križ. Hrvatima i Muslimanima iz Kasindolske srpske su vlasti zabranile kretanje...

Živjelo se kako se moglo, snalazili su se, u kuću su im upadali srpski vojnici, pa bradati četnici kao iz Bulajićevih filmova, pa opet obični vojnici, pa četnici... Prijetili su im da će ih zaklati, ali ih ne bi klali, pa bi dolazili periodi mira, a onda sve ispočetka...

Jedini od svih komšija da se povampirio bio je onaj za koga se nije ni znalo da je Srbin.

Lugonja.

On im je prvi obećao da će ih zaklati.

I onda je otišao, ostavio ih da čekaju kada će Lugonja ispunjavati dana obećanja. Sljedećeg sata ili dana, za dva mjeseca ili za godinu dana. Svejedno kad, ali onaj tko susjedu obeća da će ga zaklati, vjerojatno će obećanje i održati.

A onda je, pomalo i naglo, došlo oslobođenje.

Amerikancima je dosadio rat u Bosni, Sarajevo je deblokirano, Srbi su iskopavali svoje mrtve i odnosili ih sa sobom. Tako su s Ilidže i iz okolnih sela nekamo otišla čitava groblja. I to bi vrijedilo jednom ispričati.

Lugonja je nestao, ne ispunivši obećanje.

U Balijanovoj garaži ostavio je staru mater.

Žena udovica, ni posebno dobra, ni ikome draga. Nije bilo vrijeme da ljudi sažaljevaju Lugonjinu majku. Tri i pol godine širio je strah po Kasindolskoj, tko zna kome je sve i kako prijetio, gledali su ga kako kundači ljude koje su ubacivali u kamione, i više ih nitko nikada nije vidio. Onaj koji bi pošteno govorio, ne bi mogao reći da je Lugonja bio ratni zločinac – to bi trebalo vidjeti i ispitati, to se iz komšiluka baš i nije moglo vidjeti – ali da je mnogim ljudima on lično tri i pol godine život pretvarao u pakao, to više nitko nije mogao poreći.

Mater mu nisu dirali, niti su joj pomagali, niti joj činili zlo.

Nevenka ju je pitala od čega živi.

Lugonjina majka slegla ramenima. Ali nije bila ganuta. Kao da joj je bilo i svejedno, ili nije bila toliko pametna da bi shvatila što je komšinica pita i kakvu težinu ima tako postavljeno pitanje.

Lugonjina majka znala je kakav je junak Lugonja bio u ratu. Nije mogla ne znati. Odgojila je

sina da bude Lugonja. Ono što je činio nije bilo mimo njezinih očiju, u nekome drugom gradu ili barem u drugoj ulici, nego tu u Kasindolskoj. Pred njezinim očima.

Nevenka je išla u općinu da Lugonjinoj majci sređuje penziju. I sredila, bogme, sitnu udovičku penziju, koliko joj je i pripadalo, dosta da ne bude gladna.

Pitali je komšije zašto je to učinila.

A zašto ne bi učinila, odgovorila ona.

Lugonja živio nekoliko kilometara dalje, u Lukavici, gdje je već Republika Srpska. Majku nije obilazio. Nije se usuđivao. Mislio je, jadan Lugonja, da je Nevenka sredila majci penziju da ga namami da dođe, i onda da ga prijavi.

Komšija Boro išao je često u Lukavicu. Kupovao, prodavao, snalazio se kao i svi drugi. Sreo Lugonju, a on ga pita – priča li Nevenka šta? Biva, bezbeli, spominje li kakvo klanje.

Boro maksuz navratio da joj to ispriča.

Pozdravi ti Lugonju kad ga vidiš, i reci mu neka se on Boga boji, a ne Nevenke. Tako mu je rekla.

Ne zna se je li Boro Lugonji to prenio, ali ovaj i dalje nije dolazio. Imao se čega i plašiti, a u Lukavici je bio siguran.

A Boro je ostao da živi u Kasindolskoj. Nitko ga nije dirao, iako je bio u srpskoj vojsci. Jednom je Nevenki i Naciju s linije donio maloga kudravog psa. Da ih čuva, da laje kad netko nailazi. Nazvali su ga Žučo. Šalili bi se, i zvali ga Žučo Četnik. Dugo je Žučo poživio, nadživio Nevenku. Dugo poživje psi u kući Stublera.

Dok tako priča, majka nije bolesna. Onoliko dugo koliko priča traje, nju ništa ne boli.

Početak svibnja 2012. bilo je jasno da se bolest raširila.

Ponovo je morala na operaciju, nakon koje se više neće slobodno kretati, ali još uvijek će biti sama u kući.

U travnju je posljednji put otišla do Pedagoške akademije, gdje je radila do mirovine. Trebalo je popraviti neki sitan kvar na računovodstvenom kompjutorskom programu, a programer je poginuo u prometnoj nesreći. Vozio se na biciklu, i pokupio ga je kamion. Dogodilo se to u Neumu. I sad više nitko osim nje nije poznao taj tko zna kako i od čega sklepan kompjuterski program, a bližilo se vrijeme šestomjesečnih obračuna.

Svi su se okupili kada je došla.

Greška je bila sitna, ili je nije ni bilo.

Ipak, platili su joj na ruke dvjesto maraka.

Rekla je da su dobri, da je to pošteno.

Našli su joj se u bolesti, tako je rekla.

I bila je ponosna zbog obavljenog posla.

Sljedeći put vidjet će je u kovčegu zatvorenu.

Rekao sam da neću ući u kapelu, ako kovčeg ne bude zatvoren. Nisam je vidio mrtvu. I nisam htio da je drugi gledaju takvu. Bila je izmučena, to više nije bilo njezino lice. Ima ljudi koji vole da se zagledaju u lice smrti. Zato se kovčezi i otvaraju. Voštana, siva lica koja izviruju iz gomile bijelih ruža ili nekog jeftinijeg cvijeća, kao da ih učine življim.

Tokom maja intenzivno je maštala o nekome specijalnom kubanskom lijeku za njezinu bolest, koji se primjenjuje u Albaniji. Kad joj bude bolje, govorila je, nakon što provede terapiju pametnim lijekovima – koja još nije bila ni počela – s prijateljima će se, u njihovom autu, zaputiti u Albaniju. Ni da je najzdravija, takvo što ne bi poduzela. Ali je maštala. Opisivala je Albaniju, onako kako ju je vidjela u nekom dokumentarnom filmu, pričala o Albancima, kakvi su to ljudi, a dobri su, čestiti, svi Albanci koje je u životu srela... Sudjelovao sam u tome, telefonski razgovori su nam trajali sve duže – uskoro će moj telefonski račun u VIP-u prijeći dvije tisuće kuna, roaming za Bosnu skuplji je nego za Ameriku – i već sam pomalo počeo i izmišljati pripovijesti o čarobnom djelovanju kubanskoga lijeka. Lagao sam joj, i njoj su prijale te ranosvibanjske laži o kubanskome medicinskom čudu, koje će ju odvesti, makar i u mašti, na put preko Albanije. Takva su bila sva njezina velika putovanja, u snovima, u pričama i u mašti, i to se samo nastavljalo za vrijeme bolesti, koja, međutim, nije imala dar uobrazilje, nije ju se moglo prevariti, nije priznavala drugu zbilju osim svoje. To bi majku ojadilo, često gore nego i sama bolest. Prvi put u životu bila je osuđena i svedena na jednu stvarnost, onu stvarnost u kojoj se nije snalazila i u kojoj je bila nesretna.

Ubrzo je iz Banje Luke stigla srebrna voda.

Jedna njezina poznanica, koja se bavila švercom i pomaganjem ljudima, pričala joj je o čudotvornim svojstvima srebrne vode. Ona čovjeka iznutra ispere, otprilike onako, govorila je, kao što četke u automatskoj autopraonici izvana operu auto, samo treba biti dovoljno uporan i u pravilnim intervalima piti dovoljne količine srebrne vode.

Neko vrijeme je, tokom svibnja, bila zabavljena oko tog čuda, ali joj je bilo sve gore i gore. Entropija se ubrzano širila, zvijer je rasla i gutala je, pojavljivala se tamo gdje ju liječnici nisu očekivali i ostavljala svoje ružne, nakazne tragove. Nalazi su bili sve gori, iako je ordinirajuća liječnica imala savršenu formulu za ublažavanje njihova sadržaja.

Ništa neobično, ništa netipično – govorila je svaki put.

A majka je, valjda kao i svaki drugi pacijent, vjerovala da nije tako loše, da je čak i dobro, ako nije neobično i netipično. Činilo joj se da je smrt neobična i netipična pojava u njezinom životu.

Zatim su se, 10. svibnja, na njezin sedamdeseti rođendan pojavile ljekovite gljive. Dan ranije, u srijedu, bila je na pregledu, i rekli su joj da se terapija pametnim lijekom odgađa za još dva tjedna. Bila je to već druga odgoda, a njezina bolest se širila.

Gljive su joj trebale da ne siđe s uma.

Ali i one su trajale kratko, ni cijeli jedan tjedan.

Čuli bismo se jednom ili dvaput tjedno. Vikendom nema telefoniranja, nagovarao sam ju. Na selu gdje živim, telefonski je signal ionako slab. Slagao sam joj da ga uopće nema, i da moram pješaćiti do drugoga sela da bih je nazvao. Svašta sam izmišljao, samo da se ne bismo čuli subotom i nedjeljom. Mislio sam da je tako bolje, da će odustati od svojih opsesivnih tema, da u ponedjeljak neće ponavljati ono o čemu smo već odrazgovarali u petak. Ali to, uglavnom, nije išlo. Isti bi razgovori započinjali ispočetka, kao da nikada prije i nisu vođeni.

Govorila je da moram nazivati ljude iz bosanskohercegovačkih i sarajevskih vlasti, da joj pomognu, pošto je postradala kao žrtva liječničke nebrige i aljkavosti. Govorila je da ih moram nazvati da joj pomognu, pošto je ona moja majka, a ja sam važna, u svijetu cijenjena osoba. Svi oni znaju za mene, i znaju koliko vrijedi moja riječ. Ako mi odbiju pomoći, trebam o tome pisati u novinama, njezin slučaj iznijeti u javnost.

Govorila je da moram pokrenuti akciju prikupljanja novca za njezino liječenje. Otvoriti specijalni žiro račun, staviti oglas u novine, objaviti koliko je novca potrebno. A ona je izračunala da bi pametni lijekovi – ako je ne uvrste u eksperimentalnu grupu, kada su takvi lijekovi besplatni – uz kasniju autoimunu terapiju, mogli koštati do sto tisuća eura. Govorila je da moram, odmah sad, uputiti pisma svim svojim inozemnim izdavačima, reći im da mi je majka bolesna, i tražiti financijsku pomoć...

Da ju odvratim od svakodnevnog ponavljanja istih beznadnih prohtjeva, i potrebe da svoju bolest učini javnom, počeo sam joj postavljati pitanja o prošlosti.

Biva, baš, eto, sinoć, nekako pred spavanje na um mi pade omama Johanna. Odakle je bio, čime se bavio omamin otac.

– Kako to ne znaš? Pradjed Martin je bio stolar. Bio je iz Škofje Loke.

I onda bi neko vrijeme pripovijedala o pradjedu Martinu, sve što bi o njemu znala, čega bi se sjećala. U početku je govorila bez žara, ali svejedno je odgovarala na svako pitanje. Kada bi završila, bilo je samo važno da imam sljedeće pitanje, novu temu, da je ne pustim da se vrati na priču o bolesti i o tome što bih sve morao učiniti da joj pomognem.

– Šta je otata Karlo volio da jede?

– Kako misliš šta je volio? Jeo bi ono što se skuhalo. Nije se tu previše moglo birati. Omama nije kuhala, bila je bolesna, zbog srca joj je bio zabranjen svaki fizički napor, pa je obično kuhala teta Rika. A šta je kuhala? Supu, masnu govedsku, pa bi se poslije jelo to meso, s domaćim hrenom iz bašte, a često se jela i zečatina. Znaš da smo sve vrijeme imali veliki zečinjak, otata ga je podigao čim su se doselili na Ilidžu.

– Je li otata klao zečeve?

– Bože sačuvaj!

– On ne bi ni kokoš zaklao.

– Zečeve je, nedjeljom u rano jutro, prije nego što se itko probudi, klao dundo Vilko. To je bio njegov posao. Nitko ne zna kako ga je obavljao. Radio je to poskrivečki, daleko od dječjih očiju, ali i da ne vidi stari Karlo Stubler. Poslije bi se svi pravili ludi. I jeli zečtinu kao da je pala s neba.

– Jesu li zečevi u zečinjaku imali imena?

– Jesu.

– I onda biste jeli Duška Dugouška?

– Ne, tek kasnije bismo vidjeli koji zec fali, kojeg više nema.

– Jesu li se zečja imena ponavljala?

– Mislim da nisu. Ime se moglo ponoviti samo ako bismo svi zaboravili da se jedan zec već zvao, recimo, Đuro.

– Dakle, bilo je puno imena.

– Jest.

– I sve ste ih sami pojeli?

– Bilo je puno ukućana. Ručale su zajedno dvije kuće: Stublerova i dida Stevina. A nedjeljom, kada bi se jela zečatina, još bismo i mi dolazili iz Sarajeva, pojavljivalo se svojte s raznih strana,

i znalo bi nas i petnaestak biti na ručku. Stol nije bio velik, pa bi se ručavalo u dvije smjene.

– A šta je otata Karlo večerao?

– Meko kuhano jaje. Uvijek samo to. Teta Rika bi mu ga skuhala oko osam. Ako je ona bila vani, po nekom drugom poslu, sam bi pristavio vodu, a kada bi uzavrela, ubacio bi jaje, i kuhao ga vrlo kratko. Ili sam bila mala, pa mi se to čini, ili otata nije kuhao jaje duže od minuta. Stavio bi jaje na keramički stalak, ne znam što je bilo s tim stalkom, vjerojatno je i sad u kući u Kasindolskoj, odnio bi ga za stol, otkinuo komad kruha, sve namjestio, kao pred početak predstave, a onda bi onom najmanjom kašičicom kvrcnuo po vrhu jajeta. Nikad to neću zaboraviti. Taj trenutak i taj zvuk. Živio je da svake večeri mekokuhano jaje kvrcne po vrhu. I bilo mu je drago kad bih ga gledala. Nisam ništa tražila, već sam večerala, svi su već večerali, jer je on u miru htio pojesti svoje jaje. Volio me je, nisam ništa tražila.

A onda je priča počela rasti, pitanja su mijenjala smisao, a ja sam počeo zapisivati njezine odgovore.

Pri ruci mi se našla bilježnica, koju sam kupio početkom prosinca prošle, 2011. godine, u Beogradu, u Domu vojske, na izložbi tragičnoga srpskog slikara Save Šumanovića. Tog mjeseca dvaput smo išli u Beograd, prvi put samo zbog izložbe, drugi put da Božić kao i svake godine dočekamo kako kršćanima i dolikuje – kao manjina. Prvi put još nije napipala kvrgu, od koje, za sljedećeg putovanja, započinje reportaža o njezinoj bolesti.

Bilježnica za matematiku, tvrdih je korica, izdanje “Galerije slika Sava Šumanović”. Odštampana je u Šidu, u štampariji Ilijanum, pri malenom Muzeju naivne umetnosti, osnovanom kao zaklada slikara i paora Ilije Bosilja. Na naslovnici je reproducirana slika *Iločki put*, iz 1942, jedna od posljednjih koju je Sava Šumanović naslikao, prije nego što su ustaše došli po njega i u kolovozu iste godine strijeljali ga kao taoca. Iste 1942. prestao je potpisivati svoja ulja, valjda da ustaše ne uznemiri pisanim ćirilničnim slovima, potpisom svojim, skoro dječjim, osmoškolskim. Tako je u lijevom uglu slike tankim kistom i crnom bojom upisano samo: 1942.

Uz drvored visokih, bezlisnih stabala teče snijegom prekriven, bregovit drum, koji se, nakon drugoga uspona, stapa s crtom horizonta. Zima je, drum pokriven snijegom, kao i krovovi kuća uz drvored. Nigdje živoga stvora, ni ljudi, ni kola, boje su bijela, svijetloplava i žućkastosmeđa zimom spaljene, smrznute trave, uz put gdje snijega jedva da ima.

Kako bi ova slika izgledala, koje bi slutnje upisivalo oko gledatelja da je Sava Šumanović preživio ustaše i njihovu snošljivost prema ćirilici i ćirilničnim prezimenima, to se ne može znati. Ovako, *Iločki put* jasan je nagovještaj smrti. O tome govori slika.

Ali nisam o tome mislio kada sam u bilježnicu počeo zapisivati telefonske razgovore s majkom, njezina sjećanja na Stublere i na vlastito odrastanje. Tada nisam razmišljao o priči slike sa korica.

Prije nego što sam nabrzinu, ružnim rukopisom, plavom ili crnom kemijskom, flomasterom, olovkom koja bi mi se našla pri ruci, započeo ispunjavati njezinih sto stranica, i na kraju ispisao prvih devedeset, bilježnica nije bila potpuno prazna. Na jednoj njezinoj stranici u Trstu sam zapisao kratku životnu priču Laure Levi, udovice Fulvija Tomizze, čiji je pradjed pedesetih godina devetnaestog stoljeća u Sarajevu imao tkaonicu svile. Zavidljivi komšije su podmetnuli požar, tkaonica je izgorjela, čovjek je preko noći osijedio i oslijepio.

Nastavak je došao slučajno. Ali nakon što je bilježnica poslužila novoj svrsi, slika *Iločki put* postala je ilustracija njezinog umiranja. Gledao sam ju svakodnevno, kad god bih, usred telefoniranja, vadio bilježnicu i otvarao je na koljenima, ili popodne i navečer, dok bih skupljao

koncentraciju u pokušaju da saberem fragmente njezine priče i napišem poglavlje *jednoga obiteljskog romana*, pod naslovom *Stubleri*. Poglavlja nisam ispisivao po redu kako ih je ona pripovijedala, nego po unutarnjoj logici zamišljenog romana, mimo kronologije, izvan svakoga vremenskog okvira, ali tako da priča na kraju, kada jednom bude dovršena, čini cjelinu.

Kada je jednom počela, i kada je u priči ponovo našla svoju paralelnu stvarnost, onu koju bolest nije slijedila ni poštovala, nego ju je remetila i ubijala prije nego njezino živo tijelo, znao sam da će majka pripovijedati do kraja. Ili do morfija. Ali nisam znao kada će doći kraj, koliko će priče stati u vrijeme koje joj je preostalo, i čije se trajanje još i moglo predvidjeti, ali je u ovom slučaju razlika između subjektivnog i objektivnog vremena bila još izrazitija.

Tako da sam *Stublere* započeo kao roman koji se u svakome trenutku može završiti. Ono što se u jednom poglavlju najavljivalo, možda neće biti nikada ispričano. Ali i tako neispričano, imat će svoj smisao i svoj naglašeni kraj.

Ubrzo su me priče počele prestizati. Nisam mogao ukomponirati i napisati toliko poglavlja, koliko je majka imala priča. Osim toga, počela je pričati i još dvije paralelne pripovijesti: onu o Karivanima, kreševskoj porodici, koja potiče od nekadašnjih kovača, majdandžija, i onu o kakanjskim i zeničkim Rejcima, Nonetovoj braći, koja su kao proleter i živjela po rudarskim i željezarskim kolonijama. Ta dva toka nisu pripadala *Stublerima*, niti su imala sadržaj i konzistenciju pogodnu za romaneskna poglavlja. Naprosto, majka o njima nije dovoljno znala, ili je za njihove sudbine bila nedovoljno zainteresirana, jer se nisu dodirivale njezine velike životne poante, njezinog umiranja. Ta dva toka slilo sam u jedan, u niz kvarteta pod zajedničkim naslovom "Rudari, kovači, pijanci i njihove žene". Za razliku od romana, kvarteti imaju svoj glazbeni ritam i strukturu.

Kada je umrla, *Stublere* nisam mogao nastaviti. Osim što je morala biti živa da bi pričala, morala je biti živa i da bih ja pisao ono što je ona ispričala. Na kraju, u *Stublerima* nije ispričano ni ono što je u priči glavno: okolnosti Mladenove smrti. Najavljivano u nekoliko poglavlja, to veliko strašno finale ostaje izvan romana. Kao što je ostajalo i izvan svih njihovih života, kao nešto što se dogodilo, ali o čemu se zauvijek šutjelo. Na kraju, kao da i postoji dobar razlog da Mladenovo stradanje bude dokumentarno opisano izvan *Stublera*.

U tom romanu nisam ništa izmislio, ali to ne znači da je priča do kraja istinita. Ponešto je ona izmislila, slagala ili joj se pričinilo. Svaku vještu laž ostavio sam neka bude istina. Nema takvih laži mnogo.

Stubleri su priča koju je majka odživjela kada joj se život već pretvorio u mučenje, i kada više ništa nije mogla sama. Ali majka se nije ispovijedala, kao što bi to učinili mnogi drugi, ili kao što se to događa u boljoj i lošijoj književnosti, nego je pripovijedala. A pripovijedala je možda upravo zbog onog zbog čega se ljudi ispovijedaju – da joj bude lakše, da odloži muke u stranu, da još malo živi mimo svoje propadajuće fiziologije. Bila je sretna pripovijedajući, a meni je bilo lakše jer mi tada nije nasjedala na savjest i nije tražila da učinim nešto što se učiniti ne može. Bili su to, dakle, trenuci naše zajedničke sreće. Nikada skupa nismo bili tako sretni kao dok mi je pričala. I nikada nismo bili toliko bliski. Samo što to nije bila bliskost majke i sina, ni bliskost prijatelja, ni bliskost odrasloga čovjeka i umirućeg djeteta, nego je to bila bliskost dvoje posljednjih ljudi na svijetu. Na kraju svake priče, na kraju svakoga telefonskog razgovora, više ne bismo bili sami, i ne bismo bili bliski, nego je svatko ponovo ostajao sa svojom mukom. *Stubleri* su bili taj nestali svijet, priča dvoje sretnika. Vjerujem da se ta sreća osjeti u svakoj rečenici, sve do posljednje u kojoj se spominje umiranje, iako je u tom trenutku već bila mrtva.

Što ju je u pripovijedanju činilo tako sretnom? Ono što sretnim čini svakoga pisca kojemu se, iz bilo kojih razloga, književnost pretvorila u usporednu zbilju. Majka je bila sretna, kao što je sretan bio Varlam Šalamov, pišući *Priče sa Kolime*. Iako Danilo Kiš kaže da nije bilo nesretnijega čovjeka. I vjerojatno je Kiš u pravu, ali upravo je zato morao biti sretan dok je pisao te priče.

Nije nas zbližila ljubav. To bi bilo jednostavno, i nakon tolikih godina nemoguće. Ni sažaljenje ljudsko prema nekome tko je bolestan, a u Boga ne vjeruje, i bez nade umire, ni to me nije približilo njoj. To me je moglo samo odbiti, kao što je i nju odbijalo, i ja sam to osjećao, saznanje da sam živ i da sam iz njezine sasvim beznadne perspektive zdrav. Zbog toga me je mogla samo mrziti, pogotovo zato što nisam htio, nikako nisam htio, mislilo je dijete u njoj, i nisam mogao, nikako nisam mogao, čega je razumno morala biti svjesna, da proizvedem čudo i da je ozdravim.

Nas je zbližila priča, koja se pojavila između nas, usred dvije strašne muke koje su nas morile. Njena je, bez ikakve sumnje bila strašnija, a moja je bila takva da sam ju jedva izdržavao. Takva je bila da sam i u snu bio svjestan svega.

Ta priča bila je izraz apsolutne sreće. Rekao sam već to, ali ponavljam na malo drukčiji način, kao što sve ovo treba još nekoliko puta ponoviti i kao što se u strašnim pričama ponavljaju najstrašniji detalji, da bi na kraju postali manje strašni.

Majka nije bila pisac. Nije to mogla biti, ali ne zato što ne bi imala dara – o njezinome daru, to sam već rekao, ne znam ništa – nego zato što je bila tako strukturirana osoba. Svoj je život pretvorila u jednu neobično nesretnu priču, u roman koji se ne bi mogao do kraja ni pročitati, toliko nesreće donosi sa sobom. A istovremeno, isti njezin život, sve dok se nije razboljela, bio je običan, građanski. Izvana gledano, uredan i zdrav život, u potpunome unutrašnjem neredu, i u neredu vlastitoga doma. Pisac ne može živjeti paralelne živote, jer je pisanje jedan paralelni život.

Ali se, u toj priči iz koje su nastajali *Stubleri*, majka ponašala kao pisac. Tako je govorila, vodeći računa o detaljima, ne zamarajući se okvirom priče, koji će, kao što i sami znamo, nastati sam od sebe. Nastat će kada onaj koji priča bude imao dobar razlog da prestane. A nema boljeg razloga od smrti.

– Ne znam šta joj je – izgovorio je glas koji mi je u subotu, 1. prosinca dao da razgovaram s majkom – bila se smijala kada je čula da si to ti.

– Eto, sve sad znaš – rekao je, i još se čuo njezin plač, prije nego što je veza zauvijek prekinuta.

Navečer, oko deset, izgubila je svijest. Odlazila je dugo, cijelu noć, i preživjela je zoru, vrijeme kada se obično umire.

Posljednji put pripovijedala je četiri dana ranije, u utorak 27. studenog.

Prvi put je teško govorila, zvučala je bezvoljno, postavljao sam mnogo pitanja, na koja bi odgovorila samo jednom rečenicom. Ili ju je nešto jako boljelo, ili se dogodila neka suštinska promjena u toku njene bolesti, i sve je ubrzano pošlo kraju. Kao kada se bicikl uspne do vrha brda i započinje spuštanje, strmoglavljivanje u ništa.

Sutra me je već sanjivim i plačnim glasom optuživala da sam promijenio broj telefona, i da me više ne može nazvati. Razgovarala je kao da se jako dugo nismo čuli, možda godinama, i kao da ne znam da je bolesna.

To je bilo u srijedu.

Ali u utorak, htjela je govoriti o omladinskim radnim akcijama na koje je odlazila kao srednjoškolka.

U to vrijeme, majka je bila članica predsjedništva Gradskoga komiteta Saveza socijalističke omladine Sarajeva. Ali nije to bio razlog odlaska na akciju. Htjela je izaći iz kuće, pobjeći od Nonetovog i Noninog međusobnog optuživanja, koje se, obično, provodilo bez ijedne izgovorene riječi, zveckanjem kašičica za kavu, puštanjem vode u sudoperu, i od Nonine hladnoće, upućene njoj, koja je rasla, kako je Javorka ulazila u djevojačku dob. U sljedećih nekoliko godina dogodit će joj se sve u životu, kao na ubrzanom filmskom traci, a zatim će se, zauvijek, sve zaustaviti, u dugom odlaganju kraja.

Radne akcije su, još uvijek, pripadale svijetu djetinjstva.

I njezine čiste i čvrste vjere. S petnaest je, već u četvrtom razredu gimnazije, u vrijeme male mature, postala članica Saveza komunista Jugoslavije. Jedna od najmlađih. O njoj su pisale neke beogradske novine. Izrezak sam dugo prevrtao po rukama i nalazio ga u ladici s dokumentima, a onda ga je nestalo.

Sljedeće godine, bilo joj je šesnaest, kada je sa sarajevskom Srednjoškolskom brigadom išla na akciju u južnu Srbiju. Mjesto se zvalo Džep, kod Niša. Komandant akcije bio je Jovan Lakičević, Crnogorac.

Ljeto zatim, Omladinska radna akcija Sutjeska. Bila je sekretar Štaba naselja. Visoka funkcija. Pitam što je radila. Kaže – ne znam. Ranije nije tako odgovarala. Više ne pripovijeda, nego sporo nabraja činjenice, kao da ću ih unijeti u neki formular.

Pomislim: gotovo je. A onda mi se čini kako joj se samo loš dan. Upozorili su me prije dva tjedna da će u jednom trenutku doći na red kapi morfija. I tada je gotovo. Nema više razgovora. Kao da sam nešto krivo učinio. Ili možda razgovaram s njom o nečemu o čemu ne bih trebao, o glupostima, porodičnim tračevima, radnim akcijama, dobi u kojoj su štublerovske žene dobivale prvu menstruaciju i o godinama u kojima su ulazile u menopauzu. Umjesto da se opraštam s njom, umjesto da razgovaram o ozbiljnim stvarima, ili je, možda, pokušam pripremiti za ono što će se dogoditi, pitam je kako se zvao komandant radne akcije na Sutjesci 1959? Ili je to, možda, bila 1960? Šta meni, uopće, znači majka, ako joj postavljam takva pitanja?

Ja boljih pitanja nemam.

Ne može se sjetiti komandanta. Na vrh joj je jezika, čim prestane o tome razmišljati, sigurno će se sjetiti, ali sad ne može nikako...

– Dobro, sutra ću ti napomenuti da mi kažeš.

– Dobro, sutra... – odahnula je, kao da joj je najjednom bilo teško sjećati se.

Spominjem joj jedan događaj sa Sutjeske.

Pričam joj kako je s nekoliko drugova krenula prema Peručici, da joj pokažu prašumu i neko mjesto gdje su se vodile velike borbe za vrijeme bitke na Sutjesci. Bilo je to, u izvornom smislu riječi – bespuće, ni pastirskih, ni planinarskih, nikakvih staza ni puteva. Samo kompas. Iz jednog stjenovitog klanca potjerale su ih zmije. Užasno puno zmija otrovnica. Pobjegli su u brdo, i tamo, vrlo blizu, ugledali medvjeda.

Prošla ih je tako volja od izleta, samo su se htjeli vratiti do omladinskog naselja.

Ali su mogli birati put povratka: preko brda s medvjedima ili kroz suhi klanac prepun zmija. Kao u nekoj starozavjetnoj priči. (Otkada znam za sebe, znam za ovu epizodu. Majka ju je često

prepričavala, kao jedan od najzбудljivijih dana u svome životu. Ona je morala odlučiti čega se više plaši, medvjeda ili zmija. Drugovi su joj prepustili odlučivanje, jer je bila žensko, jer je bila sekretar Štaba naselja, jer su i sami premrli od straha. Na jednoj od dvije strane čekala ih je, možda, smrt. A možda ih je vrebala na obje. Bibliju sam prvi put ozbiljnije čitao ljeta 1979, u pustome Sarajevu, izdanje zagrebačke Stvarnosti, koje je majka upravo bila kupila od trgovačkog putnika. Stari zavjet podsjećao me je na priču o klancu zmija i brdu medvjeda.)

Nije me prekidala dok sam pričao priču koju je ona trebala ispričati.

I nije priču nadopunjavala.

Samo me jednom ispravila: nije to bio medvjed, nego medvjedica s mladima.

Htio sam je pitati na koju su stranu na kraju pošli, na zmijsku ili medvjedu, jer sam to u međuvremenu zaboravio. Ali nisam pitao. Možda sam mislio da će još biti vremena, a možda sam znao da će priča bez toga biti bolja. Možda sam vjerovao da ću se jednom i sam sjetiti.

Treća njezina radna akcija bila je najljepša.

Autoput kroz Srbiju.

I opet goli podaci, nema više priče.

Komandant sarajevske brigade Pavle Dutina.

Komandant beogradske brigade Veselin Đuretić, budući historičar.

Smjene su trajale po mjesec dana.

Nije bilo seljaka.

Samo gradska djeca.

I nije bilo puno zaljublivanja.

Drukčiji je bio odnos.

Sve je bilo drukčije.

Telefonski je razgovor, piše u bilježnici, završen u 13 i 40. Samo posljednjih nekoliko razgovora sam datirao. I zapisao doba dana ili tačan sat.

Nakon što sam u svibnju 1993. kao novinar otputovao iz Sarajeva teretnim herculesom Ujedinjenih naroda, i više se nisam vratio, majka je ostala sama u kući na Sepetarevcu.

Morilo me je to što se ne vraćam. Bio je to u mome svijetu težak grijeh. Ali za ljude oko mene to je bilo jedino moguće. Tko bi se u ljeto 1993. vratio u Sarajevo, nakon što se jednom našao vani? Tako su mi govorili. Ali bilo je ljudi koji su se vraćali, jer su u Sarajevu ostavili nešto što im je važno. Sobu punu stripova, na policama koje sežu do četiri metra visokih stropova, kućnu biblioteku, klavir, oca, majku, djeda... Bilo je ljudi koji su u Sarajevu ostavili nešto što im je bilo toliko važno da su se morali vratiti.

Šta sam ja ostavio u Sarajevu? Koga sam ostavio?

Majku na ivici samoubojstva, ili na ceremonijalnoj, slabo odglumljenoj ivici samoubojstva, to zapravo nikada nije bilo jasno. Pošto se nije ubila, koristim pravo da govorim kako je u svemu tome bilo loše glume, samoživosti i očaja, ali zar se majka baš morala ubiti da bih joj priznao da je to htjela učiniti?

Ostavio sam je na izlasku iz menopauze, bila joj je pedeset i jedna, izgubila je menstruaciju mnogo prije svoje majke, i prije njezinih sestara, ostavio sam je kada se nije moglo ni naslutiti

kakva će iz toga životnog doba izaći, ako joj pod srpskim granatama i snajperima bude dopušteno da izađe.

Dok bi silazila niz Sepetarevac prema gradu, s brda na drugoj strani doline gledali su je muškarci, kroz okulare nišanskih sprava, načinjenih u Tvornici Zrak u Sarajevu, koja je proizvodila optiku i za prvi svemirski brod koji će se spustiti na Mjesec. Bilo je to čisto savršenstvo: majka u svome zelenom šanel kostimiću, u nekim starim razgaženim cipelama, surih ali ne i sijedih kosa – jer više nije bilo boje za kosu – gledana okom iskusnoga strijelca, koji malo prije podnevnog sata, u vrijeme kada ona kreće na posao na Pedagošku akademiju, procjenjuje koga bi ubio, a koga ne bi.

Nije to tako išlo?

A kako je išlo? I hoće li itko ikada otkriti po kojim su kriterijima odabirani oni u koje će snajperist pucati?

Povremeno bi joj, kao i meni, dok sam bio tamo, negdje iznad glave fijuknuo metak, jedan pa drugi, i zabili bi se u fasadu ili u strmi asfalt Sepetarevca.

To su se amateri učili ubijanju. Ili su kolege srpski pisci vježbali ruku. Nedavno, u godini dok je majka болоvala, jedan će hrvatski pisac u Zagrebu napisati da je Srbima bilo šteta na mene potrošiti metak. Vremena se miješaju, pretapaju se godine jedna u drugu, u prošlost, pa u budućnost, i sreću se međusobno vrlo udaljeni ljudi, stotinama godina udaljeni, a književnost postoji da sve to dovede u red i stvori neku novu, naravi trenutka blisku kronologiju. Hrvatski pisac, koji danas žali novac što bi ga Srbin uložio u metak, kojim bi 1992. ili 1993. mene odstrijelio u Sarajevu, idealna je figura moje samoće. Zahvaljujući njemu, i pretapanju već udaljenih epoha, koje je ostvario svojom rečenicom, Zagrebom se mogu kretati kao da se okom krećem po uljima Giorgia de Chirica. Veličanstvena je i utješna njegova pustoš, u polumraku, kada je, krajem lipnja, sunce već zapalo za horizont.

Ali što sam o njoj mislio, dok sam 1993. i 1994. živio u tom gradu, koji se tada prijateljskije odnosio prema meni, jer sam, u njegovim očima, bio žrtva? A ljudi zaziru od žrtava, u strahu da i sami ne nastradaju. Uvjeravao sam ih da nisam žrtva, jer mi je išlo na živce da budem žrtva. To mi je odvrćalo pažnju, da ne bih morao misliti o majci. I više sam tih godina mislio o Zagrebu nego o njoj. A kada sam ih sasvim uvjerio da nisam žrtva, hrvatski pisac je napisao da je za mene šteta metka. Manje bih o tome mislio, manje bih mislio o Zagrebu, da sam se usuđivao misliti o njoj, koja je ostala u Sarajevu, i o kojoj dugo, vrlo dugo, nisam ništa znao. U godini i pol, do početka 1995, jedva da smo čuli jedno za drugo. Veći dio tog vremena nisam znao je li živa. Slušao sam na radiju izvještaje o bombardiranju grada, u kojima su pominjani Mejtaš i Bjelave, a Sepetarevac je bio tačno između Mejtaša i Bjelava. Kada bi, kasno navečer, na televiziji prikazivani snimci ubijenih i masakriranih s ulica Sarajeva, ja sam premirao da ću prepoznati majku, njezino lice, kosu, njezinu nogu... U to vrijeme sam živio s jednom ženom koja baš i nije naslućivala razloge zbog kojih kao opčinjen zurim u ekran, i skoro da nosom dodirujem staklo zaslona, slala me je da joj donesem sok iz hladnjaka, ispitivala me o proteklom danu, a ja sam se kao luđak, kao Alisa u zemlji čuda, unosio u televizor, i samo što ne bih prošao kroz ekran. Zadivljujuće je, zapravo, kako joj nikada nije na um palo koga to tražim i što to gledam.

Pripremao sam se da ću je prepoznati među stradalima, kao što sam se, dvadesetak godina kasnije, jedanaest mjeseci pripremao za njezinu smrt. Zamišljao sam taj trenutak da bih ga lakše mogao podnijeti.

Tu scenu, kada se napokon odmičem od televizora, i ženi koja ništa ne razumije govorim što sam

upravo vidio, taj trenutak kada mi ona odgovara da sam možda pogrešno vidio, i postaje vrlo nervozna, odmah bi da nešto poduzmemo, pa joj se oči pune suzama i plače jer misli da bih ja sad trebao plakati, to vrijeme koje mi je potrebno da je smirim, govoreći da sam sve ovo već proživio, i objašnjavam joj tada zašto sam svih ovih večeri, u proteklih nekoliko mjeseci, zabijao nos u ekran čim bi se pojavio ratni izvještaj iz Bosne, ta noć koja zatim slijedi, kada ona traži način da me utješi, a ja se njezine utjehe plašim, i sljedeće jutro, dok odlazim do Ambasade Bosne i Hercegovine, uzaludno tražeći načine da provjerim što se dogodilo, i taj dan kada telefoniram po svijetu, nazivam poznanike i prijatelje, bivše urednike Oslobođenja, da pokušaju preko svojih veza saznati što mi je s majkom, u kojoj mrtvačnici leži, gdje je pokopana, u parku ili na groblju, taj trenutak kada konačno doznam što se dogodilo – granata? snajper? u glavu? raznesena? umrla na putu prema bolnici? – i sljedećih pet minuta, kada javljam svima kojima trebam javiti – njezinom bratu Draganu, i kome još? – sve do uzdaha i izdaha iza kojih će biti sakriven svaki osjećaj, razrađivao sam i ponavljao svake večeri prije spavanja, po stotinu i tisuću puta, samo da me ne bi iznenadilo i užasnulo, da mi ne bi umrla iznenada, kao što su svi u ratu umirali iznenada.

Da je majka tada naišla na svoj metak i svoj geler, kao što je u posljednjim trenucima rata na svoj metak natrčao Karim, svijet bi bio pun sažaljenja. Zagreb bi bio pun sažaljenja, moj Zagreb, pun prijatelja, koji su tada bili senzibilizirani za svaku, njima tako blisku sarajevsku smrt. Osjećam kako me čvrsto, muški grli izdavač *Sarajevskog Marlboro*, moj prijatelj, koji će dvadesetak godina kasnije, kada majka doista umre, biti prijatelj onome hrvatskom piscu koji je napisao, i u Književnoj Republici objavio, da se na rđu ne troše meci, da je preskup metak koji bi Srbi potrošili na mene. Što se to u međuvremenu dogodilo? Preživjeli smo, oboje, svoju očekivanu smrt, koja je tada djelovala kao atrakcija. Umrla je nakon što su se svjetla zagrebačkih pozornica ugasila, u dugoj noći Sarajeva, u mraku moga srca.

Preživjevši rat, majka me oslobodila grizodušja. Još kao dječaku, znala bi mi prisjedati na savjest, na savjesti mi je ležala svih jedanaest mjeseci svoga bolovanja, i ostat će mi na savjesti sve dok ne zaboravim ili sve dok se život ne pretvori u literaturu, ali mi baš nikada, nijednom riječju ni pogledom, nije prigovorila što sam otišao i više se nisam vratio. Nikada joj ne mogu, nesretnici, na tome biti dovoljno zahvalan. Valjda i zato što joj, živoj, nikada i nisam bio zahvalan. Ni to ne izgovaram uz višak sentimenta, kao ni sve drugo. Hladno govorim: nikad joj živoj nisam bio zahvalan, niti sam joj ikad, u četrdeset i šest i pol godina koliko smo se poznavali izrekao riječi koje bi mogle zvučati kao neka sinovljevska ili ljudska zahvalnost. Sjećam se dobro, u drugom razredu osnovne, u Sarajevu, kada smo pisali pismeni sastavak pred Osmi mart, proste teme i naslova – Moja majka, prvi put sam se poslužio pravim književnim lukavstvom. Pisao sam o nekoj drugoj, izmišljenoj majci, koja s onom zbiljskom nije imala sličnosti, podsjećala je na Nonu, ali je i to bilo skriveno i zamaskirano, jer bih kao sedmogodišnjak u crnu zemlju propao da mi je netko rekao da svoju baku doživljavam kao majku. Ni samom sebi takvo što ne bih priznao, ali je sličnost bila očita: majka je strpljiva, nikada ne više, priča mi priče, a kada se meni navečer umore oči, ona mi čita *Dječake Pavlove ulice...* Cijeli razred smijao se tome da mi se umore oči, i da mi, klipanu, mater navečer čita knjigu. Istina je bila da mi majka nikada nije pred spavanje čitala. Čitala je Nona. Ali samo dok nisam pošao u školu. Poslije sam morao čitati sam. Čak i kada mi se oči umore. Ja sam ustvari želio da mi netko navečer čita, pa sam to i upisao u lik idealne majke. Nona je vjerovala da sam lijen da sam čitam, i da će me to s vremenom proći. Ali i danas, kada sam već stariji od Nona kada je izgubila Mladena, a za koju ću godinu biti stariji i od majke kada je počela opsada Sarajeva, volio bih da mi netko pred spavanje čita.

U mojoj nezahvalnosti nema mržnje. Ponekad ima prezira, ima jada – ružnoga samoponiženja, možda genetski naslijeđene sklonosti – a ima i glupog inata. Nisam se prema njoj prestao inatiti i u godini njezina umiranja. Iako sam joj u svemu već popuštao, mirno podnosio njezine zahtjeve, radije sam lagao da ih provodim nego što bi ih odbijao kao nerazumne, i činio sam, po njezinim željama, štošta nerazumno, prihvaćao sam njezin očaj kao svoj vlastiti, padao sam pred ljude koji su bili hladni prema mojoj nevolji, podnosio sam sitne i podle osmijehe sarajevske lirske paščadi, suobražavajući se sasvim s ulogom sina kojemu umire majka, s ulogom sluge koji će biti u piramidi živ sahranjen čim umre gospodar faraon, ali svejedno se nisam prestajao inatiti. Nikada zahvalan.

Kada sam otišao, težak mi se teret svalio sa duše. Ali, izgleda da se i ona oslobodila svog tereta. U onoj najgoroj sarajevskoj ratnoj godini, u 1994. promijenila je firmu: sa Akademije scenskih umjetnosti, gdje je radila prethodnih desetak godina, prešla je na Pedagošku akademiju. Čini se da je tada konačno izašla iz menopauze, ili joj se, dok su oko nje tutnjali topovi, presložile životne okolnosti, kao da je svijet najednom bio više po njezinoj volji, i zaboravila je da je ikada spominjala samoubojstvo. Nije se promijenila i provrijednila, i dalje je živjela u spektakularnom, nepopravljivom neredu, ali se te, najgore godine zauvijek odrekla svojih depresija. To, možda, i nije neobično. Život je za sve bio nepodnošljiv, ponižavajući. Već od jeseni 1992, kada je izgubljena svaka nada da će opsada trajati kratko, ali i svaka nada da ćemo ponovo imati struje i vode, u Sarajevu se živjelo kao u neznatno udobnijem koncentracijskom logoru. U odnosu na nacističke i staljinističke logore, Sarajevo je bilo specifično po tome što logoraši, uglavnom, nisu uživo vidjeli svoje ubojice, i što su – iako ni to nije bilo za sve pravilo – živjeli u svojim prijeratnim nastambama. Ali sve drugo: umiranje, bolovanje, smrzavanje, pa i gladovanje bilo je kao u nacističkim logorima. Usporedba bosanskih ratova s nacizmom i holokaustom, na kojoj će insistirati bošnjački nacionalisti, krajnje je neumjesna, agresivno samosažaljiva, no usporedba života u Sarajevu tokom rata sa životom u jedva malo slobodnijem nacističkom koncentracijskom logoru nije kriva.

Majci je, u psihološkom smislu, život u logoru dobro činio. Bilo joj je teško, fizički je patila, smrzavala se i strahovala za život, podnosila je okolnosti koje su u svakom pogledu bile nedostojne čovjeka, ali tako je bilo i drugima. Ne samo tako, nego je drugima bilo i puno, puno gore. To je ono što je majku tješilo i hrabrilo, što ju je tokom opsade ojačalo, tako da ću je, kada se prvi put nakon rata vratim kući, vidjeti preporođenu. Ostavio sam ruinu, a našao sam pomaknutu, šašavu, ali prilično snažnu ženu. Takva je bila 1996, dok su Sarajevom još uvijek lutale aveti, a većina svijeta bila je siva, mršava i krezuba, zatvorena i dalje u svoj logor i u svoj vrlo skućen, posuvraćen, unutra zagledan svijet. Ona je tada bila izuzetak, ali kako godine budu prolazile, i grad se oporavljao, majka će početi da zaostaje, da se urušava i dijeli svoj svijet na onaj dio koji pripada fantaziji i priči, i onaj koji je stvaran, u neredu i u propasti.

Ali više nikada neće biti depresivna.

Neće se, sve do bolesti, ni za što brinuti.

Ljutit će se, bjesnjeti, biti nezadovoljna.

Vjerovat će da su svi protiv nje.

Da je podcjenjuju, šikaniraju. To joj je bila omiljena riječ: šikaniranje, šikana.

Ali depresivna više neće biti.

Ni zabrinuta.

Sve do *kvrge*.

Za njezin ratni preobražaj zaslužno je posljednje veliko prijateljstvo, koje joj se skoro slučajno dogodilo, kao čudo i nagrada za sve dobro što je u životu učinila. Ustvari, bila je to nagrada za njezinu meni nepodnošljivu otvorenost prema drugim ljudima, za onu vrstu indiskrecije, kakvu čovjek ne trpi kod bližnjih, ali mu, zapravo, nije mrska kod ljudi koje slučajno upozna.

Slavica Džeba, udata Šneberger, ili gospođa Cica, stanovala je u prizemlju porodične jednokatnice, jedan ulični broj od nas. Zatekli smo je na Sepetarevcu kada smo se 1969. doselili, ali se nije otišlo dalje od pozdrava. Cica nije bila prava sarajevska komšinica, nije se nutkala da ju se pozove na kafu, ne bi te po ulici grlila i ljubila, osmjehivala bi se manje nego što je to u Sarajevu pristojno. Tako da je komšiluk u njoj mogao vidjeti samo čudakinju. Živjela je s Gezom Šnebergerom, ogromnim, debelim čovjekom, srčanim bolesnikom i šećerašem, crnih klerkgebelovskih brčića koji su, na njemu tako otežalom, umornom i bolesnom, jedini djelovali mladoliko i uredno.

Znalo se samo to da je Geza bio muzičar, bubnjao je po kafanskim orkestrima i u orkestru nekadašnje radiostanice, jer se toga još poneko i sjećao. Sve drugo odvijalo se daleko od očiju i ušiju komšiluka, koji bi nakon nekoga vremena gubio interes za one koji nisu imali potrebu da javno iznesu sve o sebi, svome porijeklu, svojim poslovima i porodičnim relacijama, i za takve bi se uskoro govorilo da su – mimo svijeta.

Na neki način, Cica i Geza bili su mimo svijeta, iako se ne bi moglo reći da su se ponašali i živjeli kao čudaci. Samo su bili mrvu drukčiji, što je bilo dovoljno da ih se isključi iz ceremonijala tradicionalne komšijske prijaznosti, ustvari – zabijanja nosa u tuđe stvari.

Nono je živio još kratko, i jedva da ih je upoznao.

Slušali su, tokom ljetnih noći 1969, 70, 71, Noneta kako kašlje.

– Nesretni gospodin Rejc, kako se samo muči! – govorila je Cica četrdesetak godina kasnije da je tada govorio Geza.

Nona se s oboje pozdravljala, ali ništa više od toga.

Između nas bila je jedna susjedska svađa.

Godine 1985. i sljedeće u bašči smo imali psa Neru. Bio je vezan lancem, živio je u drvenoj kućici, uvijek u blatu. Nisam bio dobar prema njemu, i to će me uvijek moriti. Da sam bio dobar, ne bi Nero živio o lancu, nego s nama, u kući.

A moglo je tako biti, samo da sam htio.

Nakon što je u lipnju 1986. umrla Nona, ostali smo sami s Nerom.

U prosincu te godine, pokušavao je preskočiti ogradu, onako vezan, i ostao je do smrti visiti o svome lancu. Bilo je hladno, minus deset, pokopao sam ga u bašči, gvozdena motika slomila se nadvoje u smrznutoj zemlji.

Nero bi po cijele noći lajao. Nije bio pametan, a bio je usamljen. I bio je dobrodušan. Lajao je na mačke i na ježeve, koji su bili u noćnome lovu.

U to vrijeme Geza je već bio teško bolestan. Jedva je disao, mjesecima je dušu ispuštao, i smetao mu je lavež psa.

Cica je pozvonila na naša vrata da se požali na Neru.

Kao za nevolju, bilo je to onoga dana kada smo Nonu odvezli u bolnicu, odakle se više neće

vratiti. Majka ju je vrlo grubo potjerala. Cica nije znala, a ni majka nije znala da Cica ne zna. Kada je saznala, bilo joj je užasno neugodno. Nikada se više nije požalila na Neru. Gezi je bilo suđeno da svake noći sluša njegov lavež, sve dok ga te zime nije nestalo. Tada je konačno nastupila tišina.

Bio sam ljut. I majka je bila ljuta. Nije nam na pamet padalo kako je čovjeku koji jedva diše, a ne spava, jer Nero laje. Imali smo svoje brige, kao što su Geza i Cica imali svoje.

I ne bi ničega ni bilo da nije počeo rat.

Gezu je već davno sahranila, i živjela je sama u njihovome suterenskom stanu. Iako je bila ista ona Cica, a i komšiluk je bio, uglavnom, isti, njezin odnos sa svijetom se promijenio. Ili su najednom postali prihvaćeni i oni koji su na svoju ruku. U te tri i pol godine rata, u tom malenom krugu s vrha Sepetarevca, i u ta tri zaklonjena i zaturena turska sokaka, živjelo se u skladu sa svačijim mušicama i ludostima, kao u nekoj psihoterapeutskoj zajednici. Počelo je već u travnju 1992, s prvim granatama koje su padale i po našoj bašči, razvijalo se i produbljavalo kako su prilike bivale sve gore i gore. Činilo se već da će opsada trajati zauvijek, pa su jedni drugima morali život činiti podnošljivijim i veselijim, morali su se smijati, da ne bi pobudalili. I tako je Cica ušla u društveni život Sepetarevca. Nije to željela, niti se oko toga trudila, naprosto su takve bile okolnosti.

Kuhalo se po baščama i podrumima, na ulici ispred kuće.

Ginulo se kuhajući.

I tako, u neka doba, kada sam ja otišao iz Sarajeva, majka se našla sa Cicom oko kuhanja. Ona je sa svih strana donosila hranu, skupljala humanitarnu pomoć, i ono što bi dobivala na poslu, a Cica bi kuhala za njih dvije.

Ponekad bi s drugoga kraja grada došao Mišo, Cicin nećak i posinak, koji je radio kao organizator na televiziji. Doputovati od zgrade Radio televizije do Sepetarevca bilo je kao stići s kraja na kraj svijeta.

Cica je kuhala fantastično. Onako kako se u našoj kući nije kuhalo, i kako nitko u Javorkinom životu nije kuhao. U štublerovskim i rejcovskim kućama jelo se po bečkim i kuferaškim receptima, s puno zaprške i škroba, govedskih i kokošnjih juha, knedli i cušpajza. Onako kako bi se jelo u Zagrebu ili Beču, nemaštovito i, uglavnom, nezdravo. A Cica je kuhala kao da je kuhanjem pratila svoje i Gezino porodično stablo, koje se, kako će se u ratnim i poslijeratnim pričama ustanoviti, razrastalo na sve strane, pa je omirisalo različite nacionalne kuhinje, od Beča, preko Bosne i Srbije, sve do Istanbula, i još dalje, čak do Izmiru.

Geza Šneberger rođen je u Turskoj, od oca muslimana, Ciganina, i majke mađarske Ciganke. Otac, Latif Husni Orak bio je cirkuski akrobat i muzičar. Dok je još bio mlad, letio je po trapezu, žonglirao, krotio životinje i godinama putovao s porodičnim cirkusom po Maloj Aziji, Bliskom istoku i po crnomorskoj obali, sve do Odese. Takvim životom se ne može živjeti dugo, barem nije bio takav običaj u porodici, koja se generacijama, još od vrlo davnih otomanskih vremena bavila cirkusantskim poslovima, nego nakon što bi se prva mladost provela na putu, u teškome poslu i u ludovanju, uslijedilo bi smirenje i prekvalifikacija. Artist bi se pretvarao u muzičara, a ženio bi obično djevojku koju je sreo na putu, i koja bi pobjegla za njim od kuće. Kao u narodnim pričama: pobjegla sa Ciganima, pobjegla za cirkusom...

Latif Husni Orak Roszu je doveo odnekuda iz Mađarske. Rodila mu je dvojicu sinova, i više nije mogla rađati. Živjeli su sretno i bogato u Izmiru, svaka strana u svojoj vjeri. Sinovi su, bez

premišljanja oko profesionalne orijentacije i životnoga poziva, nastavljali porodičnu tradiciju. Bilo je to već vrijeme Ataturkove republike, društvo se iz temelja mijenjalo i preobražavalo, tako da je nastradao porodični cirkus. Jednostavno je propao u općoj modernizaciji i ludovanju za zapadnim novotarijama. Publiku u Turskoj nije zanimalo stari ciganski cirkus, s artističkim tačkama i ceremonijalima koji se, valjda, nisu mijenjali od El Fatihovih vremena, u Odesu se više nije moglo ići, jer je u Odesi zavladao komunistički raj, Europom su kružili ruski cirkusi, koji su iz tog raja pobjegli, a bili su neusporedivo bolji od staroga Orakovog cirkusa.

Tako su braća Orak nastupala s malenim pelivanskim drušinama, sve dok mlađega brata, onoga koji će se po majčinom ocu prozvati Geza, cirkuski putevi nisu odveli u Jugoslaviju. U Bitolju se smrtno zaljubio u ženu, pravoslavku, s kojom će dobiti dvoje djece, i od koje će se na kraju razvesti.

Ona i ne bi bila važna za našu priču da Geza zbog nje nije otišao u Beograd, gdje se krstio po katoličkom obredu, i preuzeo majčino djevojačko prezime – Šneberger. Tokom Drugoga svjetskog rata artisti ni u Srbiji više nisu imali posla, pogotovo oni na kojima se poznalo da su Cigani i na koje su vlasti, u najmanju ruku, poprijeko gledale, ali se u ratu, više nego miru, sviralo po kafanama i hotelskim salama, na svadbama i pogrebima, toliko se sviralo da se nije moglo naći muzičara koliko je trebalo za taj posao. Tako je Geza pričao Cici, koja je pričala Javorki, a ona je pričala meni, pa sam ja pitao Cicu, da mi sve potanko ispričovijeda, onako kako je Geza pričao njoj.

Danima mi je, u ljeto 1998, za vrijeme Sarajevo film festivala, Cica pričala o Gezinom izmirskom djetinjstvu i mladosti, o Beogradu u vrijeme Drugoga svjetskog rata, o tome gdje je sve i s kim Geza svirao, nabrajala je kafane i kafanske orkestre, nizala stotine imena, i vezla veliku i raskošnu priču, kojoj kao da nije bilo kraja, nikako da dođe 1945, što ju je, očito, znala do u najsitnije detalje, kao da je i sama bila tamo.

Ništa od toga nisam zapisao, opčinjen pričom. Ne bih tako uživao da sam zapisivao. Nisam tada znao da je važno ono što Cica priča. Nisam znao da nakon njene smrti više nitko neće znati priču o Latifu Husniji Oraku i njegovoj dvojici sinova. Ni ljubavnu priču ciganskoga muzičara i jedne bitoljske damice, i u njoj krštenje u beogradskoj katoličkoj crkvi, kojemu su se njezini zdušno protivili, ali nije bilo izbora. Geza se nije mogao krstiti u pravoslavnoj crkvi, jer mu je majka bila katolkinja. On je mogao biti samo musliman ili katolik, i bio je upravo to: Ciganin, musliman, katolik. Ili nekim drukčijim redosljedom. Sve je to Cica objasnila i ispričala, onako kako je Geza ispričao njoj, i sve je bilo u savršenom skladu, ispravno i logično. Ako se društvena i civilizacijska pravila mogu podvrgnuti logici, tada su pravila efendije Oraka, njegove hanume Rosze i njihove dvojice sinova bila savršeno logična.

Šteta je što će sve to ostati nezapisano.

Jedno rujansko jutro, od onih rijetkih dana kada se majci činilo da upravo ozdravlja i da je sve mnogo bolje nego što je bilo jučer, zajednički smo, telefonom, pokušavali rekonstruirati živote to dvoje ljudi, i povijest njihovih familija, onako kako nam je to Cica pričala. To je, možda, bio naš najduži telefonski razgovor. Trajao je dva sata.

Nakon rata Geza se u miru razišao sa ženom. S djecom je kontaktirao, ali djeca su, pošto su odrasla, pomalo gubila interes za oca. U vrijeme opsade Sarajeva, Cica je pokušavala kontaktirati s Gezinim sinom, koji je živio u Njemačkoj. Zapravo, htjela ga je zamoliti da joj pomogne – sto, dvjesto maraka bilo bi velika pomoć – ali on joj se nije javio. Poslije je sebe krivila što je to učinila. Ne smije se prositi, govorila je. U pravu je čovjek, bolje da se nije javio. I to je govorila.

A zapravo joj je bilo krivo, jer je potrošila nešto što joj je bilo dragocjeno. Kada je Geza, malo nakon None i Nere, umirao, bio je zabrinut samo oko jednoga: što će biti s njom? Iako se već godinama nije mogao ni do zahoda dovući bez njezine pomoći, iako se Cica i brinula da bude lijep, uredan, ispeglan i počešljan, brinula se o svemu – tako da su svi novci koje Geza zaradi, poslije cijela njegova muzičarska mirovina, uvijek bili kod nje, i morala se brinuti da bez novaca ne izlazi iz kuće – iako se, zapravo, otpočetak Cica brinula za sve, a Geza je samo svirao, bio je u paničnom strahu da ona bez njega neće znati kako se živi. I tada joj je, umirući, rekao da se, ako joj ikada nešto, ne daj Bože, zatreba, javi njegovome sinu u Njemačku. Prethodno mu je bio telefonirao, i ostavio mu u zavjet da se pobrine za nju. Iako nije pretjerano brinuo za oca, upamtio je da je dugo u Njemačkoj živio od pomoći koju mu je otac slao iz Jugoslavije.

Ali kada ga je Cica tražila, kada mu je slala pisma preko Crvenog križa, on se nije htio javiti.

Oženili su se krajem pedesetih. Cica je bila mlada cura, Geza već iskusan muškarac, mladić u najboljim godinama. Ali uskoro će se pokazati da ne mogu imati djece. Razlog u to vrijeme čest: ilegalne abortuse su po šupama i garažama, u jezivim uvjetima, obavljale babice i medicinske sestre, umirovljeni liječnici i kojekakav ološ bez diplome i potvrde, koji bi se, da su abortusi bili legalni, bavio nekom drugom vrstom kriminala. U svakom slučaju, pobačaj je valjalo preživjeti, a ako bi ga se preživjelo, slijedile su kojekakve kronične upale, vidljive i nevidljive, koje bi na kraju uzrokovale neplodnost. Cica očito nije bila starovremeni djevojčurak, pustila se u život, zaljubljuje naravi, sklona kafanama, pozorištu i slobodnome životu, imala je prije Geze abortusa, nije rekla koliko.

Ne bi ni to trebalo spominjati, da nije bilo Geze, koji je naravno znao zašto Cica ne može zanijeti. Rekla mu je, kao što bi mu rekla bilo šta drugo.

– Dobro je što je tako – tješio ju je – ne bih ja mogao preživjeti strah da te trudnoća ne ubije tako tanku i nježnu!

Ponavljao je to Geza, govorio joj da su djeca samo briga i muka, nisu djeca za njih dvoje, oni vole život i kafanu, i sve drugo što uz djecu ne ide. Morao ju je često tješiti, udvarajući joj se tako, jer je Cica bila jedna od onih žena koje su stvorene da budu majke. Koliko god pila, pušila i lumpovala, imala je neprestanu potrebu da se za nekoga brine. Prvo se brinula za Gezu, pa za nećaka Mišu, pa za Javorku, i za mene kad dođem iz Zagreba, i tko zna za koga se ona sve u životu brinula, na način posve majčinski. U toj brizi nije bilo ničega pačeničkog, ničega što bi podsjećalo na sve one žalosne patrijarhalne žene, nesretnice kakvih je bilo po Sepetarevcu, koje bi stradavale za svoje sinove i muževe, a izgledale su kao da im se stalno sprema neka velika nesreća i već sutra će obući crninu.

Ona je bila požrtvovna i autoritarna majka. Siguran vladar domaćinstva, i cjelokupne porodične zajednice. Znala je što u kojoj situaciji treba učiniti, uvijek pribrana i laka na odvažnim životnim odlukama. Bila je prava, velika majka, brehtovska majka za strašna vremena, a sva vremena u kojima se izvolimo roditi moraju biti strašna, i nije u povijesti čovječanstva bilo takve epohe koja ne bi bila strašna. Majke su tu da sinove pred vojskama sakrivaju pod pregače. Takva je Cica bila majka, samo što, eto, nije imala djece.

I to ju je grdno morilo, sve do kraja života. Nije to pokazivala, lako je i o svojoj nerodnosti govorila, ali mučilo ju je. I nikako da je prestane mučiti. Geze više nije bilo, i ništa više nije bilo važno, uskoro ni Miše više nije bilo – nakon rata je umro od raka pluća, bolesti koju je odbolovao do smrti, kao što djeca boluju prehladu, kenjkavo i bez svijesti što mu se to događa – ali ni nakon njegove smrti, Cica nije mogla umiriti svoju savjest. Nerođena i nezačeta, izgubljena

po ilegalnim abortivanama poslijeratnog Sarajeva, Cicina djeca ostala su zauvijek neostvarena mogućnost. Imala bi savršenu majku, koja bi ih na leđima nosila preko minskih polja i fronti svih budućih ratova, imala bi sve ono što većina djece ne može imati, sigurnost i pouzdanje nekoga tko bi za njih vječno imao volje i snage.

Majka se divila Cicinome neostvarenom majčinstvu.

Divila se tome što je Cica u stanju da učini za druge.

Tvrdo glava, teška žena, nekadašnja ljepotica, namrgođena, gadljivog izraza lica, dok se mimoilazi sa strancima. Prema komšijama hladna, taman toliko da je ne pitaju ono što ona ne bi htjela reći. Drukčija od svijeta među kojim je živjela, u Sarajevu i na Sepetarevcu, drukčija od Javorke s kojom se, stjecajem prilika, usred rata sprijateljila, luda na svoj način, savršeno je znala kontrolirati majčino ludilo, nositi se s njim, podnositi ga s onom lakoćom s kojom je podnosila i sve svoje bližnje, s njihovim ludostima i s njihovim životnim nevoljama.

Samo u Cicinom životu nije bilo velikih nevolja, osim tuđih smrti i bolesti, osim onoga na što sama nije mogla imati utjecaja. Sve što je bilo u njenim rukama prolazilo je u savršenom redu. Život se kao brašno prosipao između prstiju.

Kada je završio rat, majka je nastavila donositi hranu, a Cica je kuhala. Poslije ručka, majka bi prilegla na Cicinom kuhinjskom otomanu, dok je ona prala tanjure. Nije joj pričala o svom životu, možda je pokušala jednom, ali nije išlo. Sve što je smatrala nesavladivom životnom okolnošću, Cica je mogla riješiti. Istina, samo u priči. Svima koji su joj se smrtno zamjerali, Cica bi lako oprostila. Zašto mučiti sebe tuđim mukama? Lakše je sve to lijepo zaboraviti. Još si ti mlada, nađi si nekoga dobrodržecog starca, da te zabavlja...

Umjesto da ona priča Cici o svome životu, Cica je pričala njoj o svom.

Cicina mati udala se, po nesreći, za nekakvu vucibatinu iz istočne Bosne, koji bi došao, napravio dijete, i ne bi ga bilo godinu dana. Živjeli su u Prači, gradiću okupljenom oko željezničke stanice, na uskotračnoj pruzi prema Višegradu.

Cicu je podizala baka Vida, koja je u životu rodila trojicu sinova i dvije kćeri. Nije joj smetalo što joj je kći Anđelka pošla za Hrvata. Šteta jedino što je vucibatina, nije ga briga za kuću.

Godinu kasnije, umire Rade Džeba. Za njim se nije previše žalilo.

A onda dolazi 1941: pred pravoslavnom crkvom na Palama ustaše ritualno ubijaju dva Vidina sina. Ljudi gledaju. Treći sin, imenom Dušan, bježi i ne staje do Beograda. Ženi se Beograđankom, i nakon rata ne dolazi u Bosnu.

Nakon što je izgubila sinove, dvojicu zaklalo, za trećega ne zna, baka Vida s dvije svoje unučice stiže u Sarajevo. Živjela je sa njima vrlo skromno, u suterenu u centru grada. Iz poštovanja prema pokojnom zetu, djevojčice je poslala časnim sestrama na vjeronauk, slavila njihove Božice i Uskrse, i ustrajno ih odgajala kao katolkinje.

Zahvaljujući baki Vidi, Cica je imala sve sakramente: fotografije s krizme u Katedrali 1943, na kojima se, duboko u pozadini, iznad anđela u bijelim haljecima, vidi zaštitnička figura nadbiskupa Ivana Evandelistu Šarića, prevoditelja Biblije i sastavljača oda poglavniku Paveliću. Baka Vida vjerovala je u Boga koji je iznad politike i iznad onih koji su joj zaklali sinove. Vodeći računa o nekome ljudskom redu, bez kojega bi svijet sišao s uma, i ona skupa s njim, podizala je unučice u vjeri njihova oca i vjeri ubojica njezinih sinova, a njihovih ujaka.

Umrla je poslije rata, mirne savjesti, pomirena sa svijetom.

Cica se na popisima stanovništva izjašnjavala kao Hrvatica, povremeno je odlazila u crkvu, svećenik bi joj svake godine blagoslovio dom. Na zidovima su, negdje ukraj, u svakoj sobi visjele izbljedjele svete sličice.

Bila je katolkinja, kako je to baka Vida odredila.

Međutim, slavila je Božiće i Uskrse po oba kalendara, držala se pravoslavnih pobožnosti, palila svijeće voštanice u crkvi na Varoši, za baku Vidu, za svoje mrtve ujake i za majku Anđelku, pa bi se i u pravoslavnoj crkvi svaki put prekrstila.

Pitao sam je kako se krsti u pravoslavnoj crkvi. Zbunila se. Vidiš, kaže, nisam o tome razmišljala. Krstila se, bez premišljanja, onako kako se krste katolici.

Geza joj je i u tome bio idealan par. Nije postavljao pitanja kakva bi, sigurno, postavljali drugi muževi, i koja su se pojavljivala u komšijskim zavirivanjima i ogovaranjima, kada bi se pokušalo ustanoviti koje su, zapravo, vjere Geza i Cica.

Sve je to za Gezu bilo vrlo jednostavno. Kao što je bilo jednostavno i za Latifa Husniju Oraka, ciganskoga artista, cirkusanta, pelivana i muzičara, oženjenog za mađarsku katolkinju Roszu, s kojom je imao dvojicu sinova: jednog muslimana i drugog katolika. Latif Husni Orak volio je svoju bosansku snahu. Kada bi dolazili, odveo bi je u stranu da je pita je li joj u životu dobar njegov sin.

Bila je to lijepa i strašna priča, koja je najednom pala ispred majke i mene. Ona se na nju već bila i navikla, skoro da je i živjela sa Cicom, a ja bih je doživio svaki put kad bih dolazio u Sarajevo. Tih sam desetak godina, sve do 2007, dolazio često, svakoga drugog mjeseca. Gledano s kraja priče, bilo je to vrijeme dugog opraštanja. S kime sam se i kako opraštao, i to će se znati na kraju.

Bolovala je od srca, ali je odbijala lijekove. Govorila je da liječnici truju ljude, i da sama najbolje zna što joj koristi a što škodi. Pušila je cigarete kojima bi prethodno otkinula filter. Pušila je do kraja. Imala je poderani, pušački glas. I s takvim je glasom lijepo pjevala. Pila je umjereno, s godinama sve manje, iako bismo, kada dođem iz Zagreba, trgnuli po rakiju dobrodošlice. Cica je bila iskusna kafanska dama, a u kafani obično nastradaju pluća i srce.

Majka joj je dovodila liječnike, najbolje sarajevske kardiologe.

Dovodila joj je sugestivne doktorske barabe, ne bi li je kako nagovorili.

Pa one koji bi je pokušavali zastrašiti pričama o smrti. Ona je bila neustrašiva. Hladna prema smrti, jednako kao i prema komšiluku.

Prema doktorima koje joj je Javorka dovodila u kuću, Cica je bila jedva pristojna.

Naprосто, nije ih podnosila, ni njih ni bilo kakvu medicinu, još od vremena kada je Geza bolovao i dugo umirao. A onda nisu pomogli ni Miši.

I šta će joj onda doktori?

Posljednje dvije-tri godine jedva da je izlazila iz kuće. Zadihala bi se nakon treće stepenice, a Sepetarevac onako visok i strm.

Koga jednom noge na Sepetarevcu izdaju, ili tko jednom pri uspinjanju izgubi dah, taj više nigdje ne ide. Na kraju po njega dođe hitna pomoć, da ga vozi u bolnicu. Ili u mrtvačnicu. Tako je to bilo otkako smo se 1969. doselili. Samo bi ljudi prestajali izlaziti iz kuće, i još smo ih neko vrijeme viđali nalakćene na prozorskoj dasci, kako blijedi i sivi gledaju negdje niz ulicu, prema gradu, odakle će, ako sve bude po redu, jednom stići smrt.

Onda je Javorki rekla da joj više ne dovodi liječnike. Ako još jednom s nekim dođe, neće ih pustiti u kuću. Ako to učini, ni nju više neće puštati u kuću. Bilo je dosta.

Majka se uvrijedila

Odmah me nazvala, i rekla da više sa Cicom ne želi imati veze. Toliko ju je ta žena povrijedila. To je bolest, odgovorio sam joj. Svejedno, rekla je, bolest nebolest, sasvim svejedno, ona je za mene mrtva. Nemoj tako govoriti, smijao sam se, ne smiješ za bolesnu ženu govoriti da je mrtva. Svejedno, svejedno, svejedno, ponavljala je. Otići ćeš ti opet k njoj, rekao sam. Neću, nema govora, imam i ja svoje dostojanstvo! Pusti dostojanstvo, nikakva korist od dostojanstva. To sam u Zagrebu naučio. Šta si u Zagrebu naučio? To da nema koristi od dostojanstva. Nemam ja više tih živaca, počela je ispočetka, dovodim joj doktore, a ona tako...

Već sutra je ponovo bila kod Cice.

Ova se pravila ljuta, ali sve bi joj igrao brk od sreće što je Javorka došla.

I onda bi ponovo, ispočetka, krenulo nagovaranje da pije lijekove za srce. Najprije nagovaranje, i tako danima, a onda bi joj majka opet dovela liječnika.

Za to vrijeme, iako se teško kretala, nije mogla uza stepenice, Cica je kuhala ručak, pekla kolače, naručivala sastojke za sirnicu i burek, jer ja dolazim iz Zagreba, a jedino što jedem su pite. I onda bi, onako bolesnog srca, koje se sve premišljalo da li da konačno stane, ili da nastavi još malo, pa ga je, i to njezino srce, znatiželja vukla prema sljedećoj epizodi. Postoje, naprosto, srca koja se ne smiju liječiti. To je za njih ponižavajuće. Ako je u Sarajevu, tih posljednjih godina mog sarajevovanja, išta bilo savršeno zdravo i tačno, bilo je to Cicino srce.

Naravno, sama je razvlačila jufke za dvije pite koje će me dočekati. A to je ozbiljna gimnastika i za zdrava srca. Ni to ju nije bilo briga. Ili je briga za srce bila manja od brige za moje dvije tepsije pite, jednu od sira, drugu od mesa. Majka ju je nagovarala da pravi pitu od kupovnih kora, ali Cica to nije htjela ni čuti. Pa i u Zagrebu on može jesti pitu od kupovnih jufki, govorila je. Samo je onu posljednju sirnicu, tri mjeseca pred smrt, načinila od jufki iz dućana. Nije više mogla. Tu smo pitu, onako u tepsiji, okrugloj tepsiji, kakve i trebaju biti za pite i bureke, umotanu u kuhinjske krpe, nosili sa sobom u Zagreb.

– Sljedeći put ćemo vam vratiti tepsiju! – rekla je Ana.

– Neće trebati – odgovorila je.

Okrugla plava tepsija, nagorenog dna, kako i treba, jer je u njoj ispečeno Bog zna koliko pita, danas stoji u našoj smočnici, kao neka čudna relikvija, kojoj bi, možda, bilo mjesto u vitrini s obrednim predmetima, kada bismo je imali, ili u knjižnici, među najvrednijim knjigama, rukopisima i uspomenama. Nakon što je u dan-dva po povratku nestalo sirnice, nismo oprali tepsiju. Nije to ništa čudno, tepsije u kojima se pekla pita ponekad se danima ne operu, nego stoje tako, dok ponovo ne zatrebaju. Ostaci tijesta, sitne, skoro nevidljive korice, koje hrskaju pod jagodicama prstiju, kao tanko stakalce žarulje, neće se usmrđjeti, niti će se oko njih naseliti bakterije. Ako se i nasele, nije strašna stvar. Oko Cice se, ionako, okupilo čudno društvo, i prirodno je da se i ta priča završi na bakterijama, crvima, moljcima...

Nakon što tepsiju nismo oprali peti dan, više se nitko nije usuđivao oprati je. Ana je šutjela o tome, ja sam šutio, ali je, neizgovorena, između nas lebdjela riječ o Cicinoj smrti. Kraj je lipnja, dvadeset peti dan u mjesecu, imendan Maksima Gorkog, tri su i pol godine prošle od Cicine smrti, a njezina okrugla tepsija u našoj je špajzi, na lijepom mjestu, među predmetima koje ne koristimo. Nešto nam brani da promijenimo stvar, da utječemo na povijesti naših života tako što

ćemo oprati Cicinu tepsiju. Ne razgovaramo o tome, bez riječi je prenosimo u kuhinju, ako treba obrisati policu ili dohvatiti nešto što je iza nje. A onda je vraćamo, onakvu kakva jest i kakva je bila kada ju je Cica posljednji put držala u rukama. Na njoj su, to je sigurno, i njezini otisci prstiju. Objektivnom daktiloskopijom, provedenom, naprimjer, u Mianmaru ili u Asunsionu, ustanovilo bi se da smo okruglu plavu tepsiju dodirivali: Cica, majka, Ana i ja. Po otiscima prstiju ne bi se moglo otkriti što se u ove tri i pol godine sa nama događalo. Gledano iz Mianmara i Asunsiona, četvero smo jednako živih ljudi.

Tri tjedna pred smrt popustila je i počela piti lijekove za srce. Ali kampanjski, nevoljko, u strahu da bi lijekovi mogli nešto poremetiti. Popustila je pred Javorkom, jer nije imala snage dalje se natezati i započinjati uvijek iste razgovore. Ili je osjećala da je sve već svejedno. Liječnik koji ju je posljednji obišao, veteran iz kvartovske ambulante, čovjek raskošnoga iskustva, majci je rekao da je već sve gotovo, i uzalud. Čudo da to srce uopće kuca. Ali neće dugo, možda još koji dan.

Bez obzira na to majka je bila sretna što ju je nagovorila da pije lijekove. I uzrujano bi mi telefonirala, kad god bi je Cica izbojkotirala.

– Evo ti je, pa joj ti reci! – vikala je u telefonsku slušalicu.

I onda smo Cica i ja malo razgovarali. O svemu, samo ne o lijekovima. Bila je zadihana, kao da trči preko poljane dok sa mnom razgovara. Pitala je pišem li novu knjigu. Rekao sam da pišem. Pitala je o čemu pišem, neka joj kažem, jer knjigu neće čitati.

– Zašto nećete? – čudio sam se, tobože.

– Neću imati vremena – odgovorila je veselo. Ponosna na svoju dosjetku, kao na poantu dobrog vica.

Tri dana pred smrt, rekla je Javorki da su na polici, iznad njezine postelje, na križaljka, ispod Vuk-Daničićeva prijevoda Svetog pisma, među naočalama za čitanje i naočalama za gledanje, i dvije kuverte, pa ako se, ne daj Bože, dogodi nešto nepredviđeno, neka ih odmah uzme. Jedna je koverta za nju, druga za najboljega Mišinog prijatelja, koji se, nakon njegove smrti, brinuo za Cicu.

Čim se vratila kući, majka me je nazvala da mi to ispriča. Bila je strašno znatiželjna. Što li je u tim kovertama? Iako ni tada, kada je već bilo jasno da je sve gotovo, nije htjela sebi priznati da Cica umire – kako umire, kada još uvijek sama odlazi do zahoda, a ujutro sjedi na otomanu, gleda kroz prozor, zapali cigaretu i povuče dva dima prije nego što je ugasi, ne može biti da smrt dolazi tako rano, tako živom čeljadetu – ali je svejedno zamišljala da joj je Cica napisala oproštajno pismo, povjerila joj neku veliku tajnu ili je nju, svoju ratnu drugaricu, zavjetovala na nešto vrlo sentimentalno: recimo da joj svakog četvrtka na grob donosi svježe gerbere ili da svakog trećeg ponedjeljka u Katedrali zapali svijeću za njenu dušu... Majka je bila spremna na takve zavjete, rado bi ih ispunjavala, nosila bi gerbere, palila bi svijeće, samo da je netko to od nje zatražio. Takve su dužnosti bile mimo zbilje, nisu bile od ovoga svijeta, dolazile su iz one druge, izmaštane stvarnosti, kojoj se majka dječje radovala i u njoj živjela, a ja sam je zbog toga na neki svoj način mrzio. Ili bolje rečeno – mrzuckao.

Majka će umrijeti u nedjelju, a Cica je umrla u ponedjeljak. Datum ne pamtim, ali znam da je bio ponedjeljak.

Nazvao je susjed koji ju je zadnjih dana obilazio i rekao da je mrtva.

Otvorene su koverta. U omotnici za Mišinog prijatelja bio je papir na kojem je pisalo: sahrana i vijenac. Novca je bilo taman koliko treba. U Javorkinoj omotnici pisalo je: televizija, struja,

telefon, stanarina. I novac za posljednji, neplaćeni mjesec Cicinog života.

Majka se zadnjih šest mjeseci žalila da Cica izgleda mijenja narav. Valjda i to ide sa bolešću. Uvijek je bila velikodušna, nije gledala na novac, i rastrošno je vodila svoje domaćinstvo. A sad je najednom počela škrtariti. Teško joj je dati novce za meso, ne moramo svakoga dana jesti meso, tako je govorila. Javoruku je i to nerviralo. Pa ne može sad živjeti pored nekoga tko je odjednom postao škrt. Makar to bilo i posljedica bolesti. A onda se sve razjasnilo: Cica je štedjela za sprovod i za svoj jedan vijenac. Od Geze joj je ostala mala penzija, muzičarska. Trebalo je mnogo štedjeti da bi se umrlo.

Cica Šneberger išla je u crkvu, slavila Božiće i Uskrse, postila na Veliki petak, ali nije vjerovala da iza ovoga života postoji nešto bolje. Nije vjerovala da išta postoji osim života. Naravno, postoji Bog. A pakao je uznemiravanje mrtvih. Raja nema, mimo života i izvan fine, starovremene kafane, u kojoj Geza svira s orkestrom braće Petković, a Ruža Balog pjeva kafanske i narodne pjesme. To je raj u sjećanju.

Ali, ipak, ostavila je novac da se plati televizijska pretplata i telefon, kao da će na Nebu ili na Zemlji biti netko tko će se raspitivati oko njezinih dugova. Umrkla je, a da nikome ništa nije ostala dužna. Nije joj bilo važno što će ljudi o tome reći, nikada je nije bilo briga za komšiluk, koverta je ostavila za dvoje bliskih, jednostavno ih je poslala na šalter da plate račun.

Svašta ljudi kažu ili učine pred smrt, ali takve pribranosti i osjećaja obaveze prema zajednici rijetko biva.

Stan u kojem je živjela vraćen je kućevlasniku. Namještaj je završio na otpadu, jer ništa nije vrijedio. Cica je imala sreće sa bijelom tehnikom: Obodinov hladnjak bio je star četrdeset godina, štednjak Slobode Čačak bio je još i stariji, a televizor, predratni Grundig. Stan je samo trebalo očistiti od tuđeg života.

Nije više imala rodbine. Majci sam rekao neka pokupi iz stana sve Cicine fotografije. Ja ću ih odnijeti sa sobom u Zagreb. Ali što ćeš s njima? Ništa, neka se ne bace. Na jednoj od tih slika dvoje je upravo vjenčanih, vrlo ružnih ljudi. Netko od Cicine prijeratne obitelji. Crno-bijela slika je rukom kolorirana u fotografskom dućanu u Rogatici, Prači ili Višegradu. Je li u Prači mogao prije rata postojati fotografski dućan? Ne znam, i to više nemam koga pitati. Kada netko umre, njegove se osobne stvari pretvore u smeće, a čovječanstvu ostaje dugi niz pitanja na koja je samo pokojnik mogao odgovoriti. Naravno, čovječanstvo se oko toga ne muči, jer će sva pitanja vrlo brzo biti zaboravljena. Kao pitanje: je li u Prači prije Drugoga svjetskog rata postojao fotografski dućan, ili se na slikanje išlo u Višegrad? I onda bi se, petnaest dana kasnije, dolazilo po izrađenu i obojenu fotografiju. Oko te slike, na kojoj su dvoje nepoznatih, u svjetlosnoj elipsi, kojom se na fotografiji sugerira bračna zajednica, formirana je jedna obitelj, uzdigao se nad njom jedan dom, sagrađena je jedna kuća, odvio se i ostao nezapisan barem jedan porodični roman. I na kraju je ostala samo slika dvoje nepoznatih, komično ružnih ljudi, koja je stajala na zidu moje susjede Slavice Šneberger, a da je ni majka ni ja ne upitamo – tko su oni? Možda smo i pitali, pa zaboravili. Fotografija ne bilježi sjećanja, nego bilježi trenutak smrti. Svako otvaranje blende po jedna je smrt.

Majku nije uznemirila Cicina smrt.

Žalila je, život joj se izmijenio, ostala je sama, ali nije bila uznemirena.

Više joj nije imao tko kuhati ručak, ni dočekivati je na povratku s posla.

Nije više prilegla na kvrgavom otomanu u kuhinji.

Nije vikala i svađala se s nekim tko bi joj bio blizak.

Više nije tražila doktore zbog drugoga. Sljedeći put tražit će ih zbog sebe, i u tome će biti manje uspješna.

Ali nije ju uznemirila Cicina smrt.

Budala, govorila je, baš je bila budala. Sto godina bi doživjela, samo da je htjela piti lijekove. Pa nije se od srednjeg vijeka dogodilo da netko umre tako što će pustiti srce da propadne. Nema toga ni u prašumi! Znaš li ti koliko je ona болоvala od srca, pitala bi. Deset godina, ehej, deset godina je prošlo od prvog EKG-a! I opet, kada se sljedeći put sjeti Cice, ponovit će to isto, bez prevelikog žaljenja, bez uznemirenja... Bila je ljuta na Cicu, i s tim osjećajem ju je ispraćala. Uskoro će, nekoliko tjedana ili koji mjesec kasnije, umrijeti otac, pa će se pričom preseliti na njega. Uto se više neće ljutiti na Cicu, a kada je se sjeti, govorit će da je Cica sama odabrala kada će i kako umrijeti.

Majka je bila vrlo požrtvovna i razumna kada su životi bližnjih bili pri kraju. Ispraćala ih je iz života, bivala uz njih svjesne, dementne, komatozne, budne, usnule, uplašene, pobožne, bezvjerne, umorne, pospane, brbljive, šutljive, gnjevne, blage, uznemirene, pomirene, žalosne, vedre, nasmiješene, uplakane... I ne bi bježala kada više nikoga ne bi bilo uz samrtničku postelju, nego je ostajala do kraja, naginjala se, kao preko ruba nebodera, prema onome svijetu, ne plašeći se ni najmanje da bi i nju moglo povući. Majka je bila kao dijete, mislila je da se smrt na nju ne odnosi. Ili je mislila da se uz samrtnika mora ostati do kraja, biti posljednji glas i slika u toj konačnoj samoći, a kako bi svi drugi pobjegli, ona je uvijek morala biti ta koja ostaje. Majka je izbjegavala skoro sve životne obaveze, ali ovu nije nikad. Lako je pobjeći od samrtnika, lako je ne biti tu. Ljudi će povjerovati ako im kažeš da to ne možeš izdržati. Svejedno, majka to nikada nije rekla.

Što ju je njima privlačilo? Tek uz umiruće osjećala se stvarno živa, pa ju je vuklo baš ono što je druge plašilo? Ljudima se učini da je smrt zarazna, da će iskočiti iz očiju koje se gase i zgrabiti ih za gušu, kao u crtanom filmu. To ih tjera od samrtnika, više nego užas pred trenutkom u kojem, protivno svemu što čovjek misli i osjeća, živa tvar postaje mrtva.

Ispraćala je Nanu, dok je prosinca 1976. ležao na neurološkom odjeljenju bolnice na Koševu. Jednoga jutra mu je pozlilo, krv je prsnula iz nosa. Više nije bio pri svijesti kada je došla hitna pomoć, a zatim je danima ležao u komi. Bila je to klinička slika moždanog udara, iako se nešto nije slagalo, neki su nalazi djelovali kontradiktorno. I onda je, iznenada, posljednje noći došlo do poboljšanja. Nano se počeo buditi iz kome, a zatim je umro. To se dogodilo pred jutro, ali ona nije čekala da se razdani, da se rođaci probude, nego je telefonirala sve po redu, nazivala ih i govorila da je Nano umro.

Nakon što se u srednjoj školi i na početku fakulteta bavila politikom u gradskom komitetu Saveza socijalističke omladine, a poslije bila vrlo redovita na partijskim sastancima u firmama u kojima je radila, majka se početkom sedamdesetih aktivirala u Crvenom križu. Sljedećih nekoliko godina obilazila je bolesnike i sirotinju u našem dijelu grada, donosila im hranu i novac, brinula se za njih, obilazila socijalne službe, smještala ljude po ubožnicama i staračkim domovima. Vodila bi me sa sobom – da vidim kako narod živi, da ne budem objestan, da ne odrastam pod staklenim zvonom, imala je sto objašnjenja, a zapravo je pokušavala podijeliti sa mnom neku svoju fascinaciju ljudskim jadom i nesrećom. Mogla je biti sretna samo dok bi pomagala nesretnijima od sebe. U blizini smrti bila je živa, spremna da potrči ili zapjeva, učini nešto posve neprikladno, što mogu učiniti samo živi.

Nisam o tome nikada pomislio dok su oboje bili živi, nije mi na um palo, evo, do sad, ali moje rano dječastvo, nakon Nonetove smrti i povratka iz Drvenika, bilo je obilježeno očevom potrebom da me vodi sa sobom u liječničke vizite na Palama i po selima oko planine Romanije, i da mi pokazuje bolesne ljude, njihove sitne žuto-sive glave usred pernate bjeline ogromnih seljačkih kreveta, i majčinom potrebom da me vodi u obilasku sarajevske sirotinje. Imao sam osam, devet, deset godina, i to su za mene bila ekstremna iskustva. To me je potresalo i mijenjalo, naseljavalo u mene razne strahove, zbilja bi se nastavljala u noćnim morama, koje su se dugo, tko zna zbog čega, odvijale samo na jednom mjestu. Svi moji strašni snovi su za scenografiju imali dvorište oko Crkve Svetoga Preobraženja u Novom Sarajevu.

Odrastao sam, tako, između očevih bolesnika i majčinih siromaha.

Možda sam se i zato vrlo rano naučio tome da smo svi vrlo blizu smrti. Čudio sam se da smo uopće još živi, a čovjekovo zdravlje jedno je nevjerovatno čudo. Toliko je posvuda bolesti, toliko bolesnika, i te su bolesti, uglavnom, neizlječive, pojave se naglo, izdžikljaju poput koprive u čovjeku koji je do maloprije bio zdrav. Kako je većina očevih romanijskih bolesnika bolovala na srcu, plućima ili jetri, bili su to primitivni seljaci, tvornički radnici koje je ubijao teški posao, pijanice i teški pušači, njihove bolesti bile su sudbinske. Ili ih je otac takvima prikazivao. Trbusi ispunjeni vodom, jetre koje su, poput grbe na krivome mjestu, izbijale ispod desnoga rebra, i ta žuta, siva, skoro zelena lica, koja će me posjećivati u snovima, sve je to bilo posljedica pogrešnoga života, a pogrešan je život bio određen sudbinom. Djed bi umro od ciroze, a sljedećeg proljeća i sin. Na kraju je, kada sam poodrastao, i unuk obolio od ciroze. Bilo je to u selu koje se zvalo Vučja Luka.

Naučio sam i to da je čudo što nismo siromašni kao oni ljudi.

Strašno je bilo to sarajevsko siromaštvo s početka sedamdesetih, haustori turskih višekatnica, koje samo što se ne uruše, sagrađene od nepečene cigle, koju je rastakala svaka veća kiša, i stanovi natrulih drvenih podova, koji su krckali pod nogama, drhtali i ljuljali se, kao da bi se svakoga trenutka mogli provaliti, izbe u kojima su živjeli ljudi o kojima se brinuo Crveni križ. Majku su poslali k njima, a ona se nije znala brinuti ni sama o sebi, ali za njih se borila kao lavica. Vikala bi u telefonsku slušalicu, prijetila da će zvati novinare, da će sve prijaviti u gradski komitet, da će ići do Beograda, ako treba.

Ti starci i njihove oduzete i zanijemjele žene, postradale u nekom jako davnom moždanom udaru, mene ne bi ni primjećivali. Sjedio bih na nekoj sećijici, nepomičan, ništa ne dodirujući, dok su oni izlagali majci svoje potrebe. Lijekovi, hrana iz kuhinje Crvenog križa i ugljen za zimu. Naročito ugljen za zimu, ćumur, ta sarajevska riječ izgovarala bi se kao molitva, ispružena ruka prosjaka, kao riječ od koje počinje svaka ljudskost. Ničega se sirotinja nije toliko plašila kao zime, koju ja tada još nisam ni primjećivao. Da, znalo je biti hladno, ali da hladnoća može biti patnja, gora od svake druge patnje, mnogo gora od gladi i prljavštine, to još uvijek nisam znao, u Sarajevu se to uči s odrastanjem i s ratom, koji zadesi svaku generaciju ovoga grada.

Ti ljudi zvali su se obično. Jozo, Meho, Sulejman, teta Roza, to su sirotinjska imena. Istina, mogu se tako zvati i bogati ljudi, ali nekako mi je bilo prirodno da se tako zove sirotinja. U to vrijeme još uvijek su se u moju svijest upisivale osnovna znanja o svijetu: nebo plavo, kruh svjež, čokolada za kuhanje gorka, psi dobri, ose opasne... Teorija o sirotinjskim imenima pripadala je tim osnovnim znanjima o svijetu. Nakon što su ti nadjenuli ime Jozo, nekako je i očekivano da se za tebe pobrine Crveni križ. Ali zašto ga onda nisu nekako drukčije nazvali? Zato što tako treba biti, zato što na svijetu mora postojati siromašni Meho, i nisam mislio da bi se tu nešto moglo i smjelo mijenjati. Postoji neki red stvari i imena, postoje pravila i osnovno

znanje o svijetu – nebo plavo, kruh bijel, čokolada gorka – kojima se dječak uči.

Ali šta kad se siromašak, najbjedniji od svih, zove Rikard Goldberger? On je stanovao u jednom potkrovlju, u Mehmeda paše Sokolovića ulici. Zapravo, stanovao je na tavanu, na koji se ulazilo kroz vratašca, koja su bila tako niska da sam se i ja morao pognuti. Bilo je ljeto, i bilo je užasno vruće, tavan je vonjao na govna, ali i na još neki miris, koji nisam osjetio nikada prije. Uznemirio sam se, srce je tuklo kao da su mi u ušima dvojica bubnjara, koji se međusobno utrkuju, majka je pobljedjela, uhvatila me za ruku i čvrsto stegnula. Pomislio sam da je dobro što je na ovo mjesto ona dovela mene, a ne ja nju.

Na podu, na trulom jogi madracu, oslikanom žutim i smečkastim mrljama, nalik na zemljopisnu mapu, i na njoj mora i kontinente, sjedio je sićušan čovjek, gole, krastama prekrivene glave, i začuđeno gledao u nas.

Bio je vrlo ljubazan, ponudio je majci da sjedne – ja sam ostao stajati – ali nije razumio zašto smo došli. Njemu je dobro, ništa mu ne treba, ne, nije gladan, zdrav je, ne, ne treba mu ogrjev, vidite da ovdje nema peći. Neće tu dočekati zimu, čeka poštara da mu donese pismo od brata i željezničku kartu za Beč. Svakoga dana to pismo treba doći, još u petak je trebalo, ali možda se poštar napio, znate već kakvi su poštari, oduvijek su takvi, on im ne zamjera, uostalom, zar nije svejedno hoće li pismo stići u petak ili u ponedjeljak. Važno je samo da na voznoj karti nije upisan datum i sat. On je bratu to i napomenuo, iako mu nije ni trebao napominjati, zna brat kakvi su poštari, vole da popiju, a nije im lako, ljudi ih nutkaju rakijom, ljude je teško odbiti...

Susjedi su zvali Crveni križ, da se pomogne čika Rikiju. Dobri čika, djeca ga vole, generacije u Mehmed paše Sokolovića odrastale su uz njega, hranio golubove u Velikom parku, objašnjavao djeci kako se stvara električna energija i kako se grade hidrocentrale, cijeli bi se razredi okupljali oko njegove klupe, ali to je bilo vrijeme dok mu je kćerka bila živa. Nakon što je ona, jadnica, umrla, čika Riki je počeo propadati. Ne može ga se pustiti da crkne kao pas.

Šenuo je umom kad mu je u jesen 1945. umrla žena. Udario ju je vojni kamion, blizu pijace na Markalama. Danima je, nesretnica, umirala, a kada je trebalo upisati u karton od čega je umrla, oni stavili – srčani udar! Pa kako srčani udar, kad ju je udario kamion? Nije to mogao shvatiti čika Riki. Vodili su ga u Oznu, da mu objasne, i valjda je, nesretnik, od njihovih objašnjenja poludio. Od tada, evo trideset godina, skoro, čeka da mu iz Beča, od brata, stigne pismo s voznom kartom za Beč. Komšiluk htio skupiti pare i kupiti mu kartu, ali on je to odbio. Poslije se netko raspitao, ustvari, nije se raspitao, nego je neki penzioner iz vodovoda, stariji čovjek, rekao – ama kakvi, ljudi Božji, kakav brat, Rikardovi su roditelji, skupa s bratom, završili u Auschwitzu, nema on nikoga više u Beču. Išli su poslije čika Rikiju da mu to kažu, da ga prodrmaju da dođe sebi, jer znate, on vam je zavazda bio normalan, fino bi se pozdravio i upitao, o svemu bi pričao kao i svatko drugi, samo ljepše, nekako pristojnije, gospodskije, jer čika Riki je nekada bio gospodin, i danas je gospodin, samo što drugi to više ne vide, ali komšiluk vidi, i zato bi svima bilo krivo da čika Riki crkne kao pas. Ali kada su mu došli i rekli mu da je sve to završilo u Auschwitzu, on se samo ko nasmijao, i rekao – znam ja to dobro, ništa vi djeco ne brinite! I sutra opet ispočetka: čeka pismo i u pismu kartu za Beč.

Rikard Goldberger bio je inženjer u gradskom vodovodu. Oženio katolkinju, iz pobožne švapske obitelji, a njemu je bilo svejedno pa se pokrstio, vjenčao ih je osobno nadbiskup Stadler. On je Jaroslava Černija zaposlio u vodovodu, nakon što se 1933. vatio iz Praga sa studija, a Černi je njega zarazio komunizmom. Samo što je Rikard Goldberger bio gospodin čovjek, zaključan u svih sedam oklopa, i ne samo da se ništa o njemu nije znalo, nego je on 1942. pokušavao spasiti Černija iz transporta za Jasenovac. Zvao je okolo, uzbunjivao njemačku komandu, telefonirao u

Zagreb, i nikome od njih nije bio sumnjiv. Znalo se u Sarajevu sve, ali kao da se nije znalo da je Goldberger pokršteni Jevrejin. A da je komunist, to se i nije moralo znati. Poslije rata, neki zli ljudi govorili su da je Goldberger bio dvostruki špijun, radio je za Gestapo i zato ga nisu dirali ni Nijemci ni ustaše, ali za te ljude je, izgleda, za Gestapo radio svaki Jevrejin koji je slučajem preživio rat. Takvi su pričali da ga je Ozna obrađivala zbog suradnje s okupatorom, a ne zato što se raspitivao oko vojnog kamiona koji mu je pregazio ženu. Ljudi su pogan, ili im je naredilo da tako govore.

Kada se Černi vratio iz logora, Rikard Goldberger je već čekao pismo iz Beča. Je li mu pokušao pomoći, je li mu, možda, i pomogao, to se ne zna. Rano je umro Jaroslav Černi, u zimu 1950, imao je četrdeset i jednu godinu...

Majku je potresao taj posjet tavanu u Mehmeda paše Sokolovića ulici.

Strašno je bilo ono što je vidjela, ali strašnije od toga bilo je to što je ime Rikarda Goldbergera bilo, istina rubno, upisano u povijest Stublera. Naime, kada je 1920. Karlo Stubler protjeran iz Dubrovnika, i kada je obitelj živjela od sindikalne pomoći, inženjer Goldberger obilazio ih je u unajmljenoj kućici na Alipašinom mostu. Razgovarao je s Karlom, donosio knjige, ali bio je nekako stegnut, ukočen. Stekli su posve krivi dojam da ih gleda s visine. Tek poslije rata, već iste one 1945, Karlov dubrovački prijatelj, sindikalist Marko Bašić, isti onaj koji mu je došao da ga pita hoće li se osvetiti Borasu, nakon što su na vlast došli naši, a stari Stubler mu odgovorio kako je za sve već kasno, e taj Marko Bašić otkrio mu je tada i tko je u godinama prije nego što će dobiti posao na željezničkoj stanici u Doboju bio glavni donator sindikalne pomoći, od koje su Stubleri živjeli: inženjer u gradskom vodovodu Rikard Goldberger.

Tada je Nano tražio po Sarajevu Goldbergera, da mu zahvali u otatino ime, ali inženjer kao da je propao u zemlju. Nigdje ga nije bilo, i pojavit će se tridesetak godina kasnije, na tavanu oronule zgrade u Ulici Mehmeda paše Sokolovića.

Ne znam koliko je dana moglo proći otkako smo ga vidjeli, ali mi se čini da je majka odmah nadigla socijalnu službu, da je telefonirala u Udruženje boraca, rekla im u kakvom je stanju drug Goldberger, i da se sve odigralo u dva-tri dana.

Sljedeći put kada je došla da ga obiđe, sav je komšiluk bio na nogama. Limeni mrtvački sanduk, u kakve se smještaju beskućnici, nije mogao proći kroz vratašca tavanskoga stana, pa su ga morali iznositi na rukama. Nitko ne zna kako je umro čika Riki, ali je crknuo kao pas.

Ali meni je tada najčudnije bilo to što se siromašak nije zvao ni Jozo, ni Meho, ni teta Roza, nego Rikard Goldberger.

Uskoro, majka je dobila orden.

Lijepo dizajnirana medalja od patiniranoga bijelog metala, s jarkocrvenim križem jednakih stranica, ležala je na jastučiću u plavoj kartonskoj kutijici. Orden se godinama nalazio po stanu, pojavljivao se po ladicama, među starim papirima i novinama, iskakao iz sve većeg nereda, pojavljivao se u različitim, vrlo udaljenim dijelovima stana, kao da je živ i noću prelazi iz sobe u sobu, progoni nas ili nam svojim prisustvom nešto želi reći. Nalazio sam ga i nakon rata, i zadnjih godina, kada je majka renovirala stan, prilagodila ga mirovini i svojoj lijepoj maštariji, u kojoj sam ju podržavao, da otvori računovodstveni servis, pa je jednu sobu pretvorila u svoj mali ured. I tada se bezimni orden Crvenoga križa pojavljivao po nekim novim ladicama, ispadao, iskakao iz njih, i vjerojatno je još uvijek negdje tamo. U međuvremenu su iz kuće nestajali predmeti do kojih mi je bilo stalo, ili bi slučajno završili u smeću, ili ih je majka tretirala kao posve bezvrijedne, nekome ih poklanjala ili ih, naprosto, izbacivala iz stana u kojem se naselilo

već previše privatnih i porodičnih povijesti. Orden joj ništa nije značio, nije joj bio ni lijep ni drag, niti ga je doživljavala kao priznanje svome talentu, aktivizmu, sposobnosti... Općenito, nije se nikad hvalila volontiranjem u Crvenom križu, kao što se hvalila nekim aktivnostima u kojima, u zbilji, nikada nije sudjelovala. Nije se sjećala ljudi kojima je pomagala, nije to za nju bilo neka velika stvar, a orden je bio komad neupotrebljive bižuterije, kakva se povaljuje po stanu, skuplja prašinu, zauzima prostor i ne služi ničemu.

Kada bih spomenuo Rikarda Goldbergera, ona bi odmah započinjala priču kako je Marko Bašić 1945. došao Karlu Stubleru s narančama i s dvije priče: onom o Borasu, kojem bi se trebalo svetiti, i onom o Goldbergeru, kojem bi se trebalo zahvaliti. O tome kako me je vodila k njemu na tavan, i ne znajući kome me vodi, ne bi ništa pričala. To je za nju bilo samo nešto vrlo tužno, o čemu se ništa više ne može reći. Gledala je kako trojica baraba pokušavaju ugurati limeni kovčeg kroz tavanska vratašca, to im ne uspijeva, i oni strašno psuju. Na neobrađenoj dasci vrata crvenom je olovkom bilo napisano: ing. Rikard Goldberger. Ako dođe poštar, sa pismom iz Beča.

Nevjerojatna priča o Rikardu Goldbergeru vjerojatno bi, da je život literatura, bila vrhunac majčine potrebe da obilazi umiruće i sirotinju. I možda bi se na Rikardu Goldbergeru završila saga o Stublerima, da je pisana kao fiktionalna pripovijest, a ne kao lanac stvarnih epizoda, koji biva zatvoren smrću pripovjedačice. Ovako, štublerovski je dobrotvor, poludjeli čika Riki, koji hrani golubove i čeka pismo, a djeci priča o čudesima električne energije i hidrocentrala, ostao na marginama jedne povijesti, da ilustrira jednu neobičnu majčinu strast.

Puno je bila važnija sezona umiranja tete Doležal.

Zbog nje, majka je odustala od rada u Crvenom križu, jer se skoro dvije godine, 1976. i 1977. morala brinuti o toj ženi. Teta je, piše u *Stublerima*, nekada živjela u našem prvom susjedstvu, u zgradi gospođe Emilije Heim, da bi nakon rata zamijenila stan sa svojim zetom Vladimirom Nagelom, i odselila se na Marijin dvor. Stan Nagelovih bio je lijep i prostran, visokih stropova, u jednoj od impresivnijih, oku ugodnijih austrougarskih zgrada. Ali kako je prema procjeni drugova iz nekakvog komiteta, ili iz stambene komisije pri komandi grada, porodica Nagel imala višak stambenog prostora, u polovicu njihova stana useljeni su Šlehte, a kupaonicu i zahod trebali su bratski dijeliti.

Možda je Vlado Nagel, doista, imao prevelik stan, ali bilo je u tome ciljane osvete: Nagelovi su bili Nijemci, protestanti, a rat je upravo završio, pa ako im se već nije moglo pronaći da su šurovali s okupatorima i domaćim izdajnicima, i da im se sudi ili ih se protjera, onda barem neka im se oteža odlazak u zahod. Kada je Vlado uzeo Vilmu, jedinu tetinu kćer, odlučili su da zamijene stanove, i tako je teti pripalo pola Nagelovog stana i cijela četa Šlehta, vitalnih i zdravih predstavnika novoga doba, spremnih da žive dovoljno dugo da bi se jednoga dana proširili na cijeli stan. Princip partaja zasnivao se na istome principu kao i naše domovine: onima koji nadžive i nadjačaju pripast će cijela zemlja, skupa s kupaonicom i zahodom.

I tako je Vilma Doležal starija, koju su svi, pa i njezine vršnjakinje, zvali teta Doležal, nakon što je u koncentracijskome logoru na dalekome sjeveru, u Norveškoj, izgubila muža, koji je kao tamničar pomogao revolucionarki Olgi Humo da pobjegne iz zatvora, zbog činjenice što joj je zet bio pripadnik njemačkoga neprijateljskog naroda, više nego zato što je imao višak stambenog prostora, završila u stanu s partajama. Zbog zeta je bila kažnjena, a zbog pokojnog muža nagrađena: dobila je Spomenicu iz 1941. i boračku penziju.

Da se majka u posljednje dvije godine nije o njoj brinula, teta Doležal bi, možda, završila kao

Rikard Goldberger. Desetak godina ranije Vladimir Nagel se s Vilmom i sinom Bucikom preselio u Rijeku, a s njim kao da je nestalo i evengelika iz Sarajeva. Lijepa protestantska crkva prodana je državi, koja će u njoj otvoriti Likovnu akademiju. Ubrzo, u Rijeci umire tetina kći, tako da je na kraju života od krvnoga roda imala još samo unuka. Ali i unuk je bio daleko.

Majka je imala važne razloge da se brine o teti Doležal.

Ti razlozi ticali su se duševnoga stanja njezine majke, nakon što joj je poginuo sin. Nona je bila izvan sebe, tražila je krivca, nekoga preko koga će rasteretiti savjest, i optužiti ga za Mladenovu smrt. Osim toga, bile su to godine njezinih najgorih migrena, glava bi ju danima boljela, onoga jednog tjedna u mjesecu ili češće, što je bilo izluđujuće za nju, ali i za sve oko nje. Nona je, možda, željela da poludi i svijet je oko nje bivao lud, što je za malu djevojčicu moralo biti strašno.

Dok je majku boljela glava, ona je morala biti vrlo tiha.

A nju je tako dugo i često boljela glava, pa je djevojčica uvijek morala biti tiha. Šutjeti, ništa ne pitati, ne dati glasa od sebe, sve dok migrena ne prođe.

Onda bi dolazila teta Doležal, vodila je kod sebe u stan, davala joj crveni ibričić, davala joj rote tane, u koji je usula šaku suhoga graha, i djevojčica je mogla zveckati grahom do mile volje, mogla je praviti buku, sve dok ne legne po podu i ne zaspi. I tako, kad god bi majku boljela glava, i kad je ne bi boljela glava, dolazila je po nju teta, davala joj crveni ibričić, i nikad joj ne bi zasmetala nikakva buka. To je nešto što djevojčica neće zaboraviti.

Majka je vjerovala da bi sve bilo još puno gore da nije bilo tete Doležal.

Nitko nije bio tako dobar prema njoj kao ona. Tako je mislila, i štošta je bila u stanju da zaboravi ili da sakrije, ali tetu Doležal nikako nije htjela da zataji.

Dok je teta polako odlazila, majka je bila uz nju i obavljala sve one prljave poslove, kakvih ima u starosti i u teškoj bolesti, i koji mogu najstrašnije poniziti čovjeka, ako je, na svoju nesreću, svjestan. Majka će, u jesen svoga umiranja, biti svjesna tog poniženja, ali teta Doležal više skoro ničega nije bila svjesna. Živjela je kao u klupku vune koje su napali milijuni moljaca. Još dok smo je svi zajedno posjećivali – do godinu dana pred smrt – tetina ogromna soba bila je prepuna moljaca. Letjeli su okolo, lepršali bezglavo, sudarali se s nekada vrlo lijepim secesijskim namještajem, koji će nakon tetine smrti završiti na nekom sarajevskom smetlištu ili među drvima za potpalu – u to vrijeme antikviteti nisu bili na cijeni u Sarajevu – izjedali su zlatasti tapetirung na otomanu i na foteljama, sve dok se nije sasvim raspao, pa je iz njega izvirila morska trava i počele iskakati sive, hrđave opruge, pojeli su dešicu, kojom je teta pokrivala vječno mrzle noge, a onda su prešli na nju; prvo su u prah sasuli njezin stari šal, u koji se, onako sitna, mogla cijela umotati, i nastavili su po džemperima i vunanim haljinama, a onda su joj pojeli kosu, i na kraju nju cijelu, počev od sjećanja na ono što se dogodilo maloprije, nakon čega su prešli na ono od jučer, sve dok ju nisu sveli, onako sićušnu, u sintetičkoj pidžami koju ni moljci ne vole, na neka vrlo davna sjećanja, u kojima nije bilo ni nas, ni majke, ni djevojčice koja trese limenom kanticom punom suhoga graha, i ponavlja: rote tane, rote tane, rote tane... Ničega više nije bilo, sve su pojeli moljci, i bližilo se vrijeme kada će se Šlehte raširiti po cijelom stanu. Tridesetak godina nakon revolucije završavala je u Sarajevu epoha zajedničkih nusprostoriya, zahoda i kupaona, tuđih dlaka u slivnicima starih gusanih kada i obavijesti uz zvonce na vratima koliko se puta treba pozvoniti da se pojavi stanar A, koliko puta za stanara B, koliko puta za stanara C.

Nakon što se teta Doležal više nije sjećala None, prestali smo je posjećivati. Kao da se u njoj konačno smračilo, i u tom je mraku ostala samo Javorka, da izvede stvar do kraja i isprati tetu s

ovoga svijeta. I to će predugo potrajati, a onda će smrt doći vrlo čudno.

Posljednjeg popodneva teta je, priča majka, zaspala. Spavala je dugo i vrlo mirno. Toliko mirno da je majka pošla da provjeri je li živa. I dok se tako naginjala nad nju ne bi li joj kako osjetila dah, teta Doležal je odjednom otvorila oči:

– O, pa to ste vi, gospođo Krašovec! – začudila se i umrla.

Nije ni uzdahnula, samo je umrla.

Nitko nije znao tko je gospođa Krašovec. Majka se raspitivala, telefonirala bivšim komšijama iz zgrade gospođe Emilije Heim, ali nitko nije znao tko bi to mogao biti. Žene s tim prezimenom naprosto nije bilo.

Povjerovali su da te riječi nisu značile ništa, da je teti Doležal to ime iskočilo iza sna, čas prije nego što će umrijeti, a da zapravo nije pripadalo nikome i da nikada nije postojala nekakva gospođa Krašovec. Čak se netko sjetio i toga da je teta veći dio svog radnog vijeka provela kao telegrafistkinja u pošti, svaki dan bi joj kroz glavu prošlo nekoliko stotina imena, i možda je jednom tako čula za nekakvu gospođu Krašovec, pa je onda, bez nekog vidljivog razloga i logike, to ime bilo posljednje čega se u životu sjećala. To je bila posljednja kap svijesti koja je iz nje istekla.

Trideset pet godina kasnije, dok je ležala u bivšoj Vojnoj bolnici, pitao sam majku za gospođu Krašovec, i trebalo joj je vremena da se sjeti. Ni to više nije bilo važno.

Mnoge ih je majka ispratila iz života, ali joj je teta Doležal u trenutku odlaska bila najbliža. Samo što se nisu nosevim dodirnule kada je umrla. Tako je ispalo. Iako se smrt tete Doležal još malo koga na svijetu ticala, ostala je za njom neriješena intriga: tko je bila gospođa Krašovec?

Možda mi je tada bilo deset godina, ali jedini nisam vjerovao da je riječ o nekome nestvarnom ili nevažnom. Mislio sam što i danas: gospođa Krašovec sigurno je postojala, a majka je nečim podsjetila tetu na nju. Iako je bila posve senilna – danas se to naziva staračka demencija, možda i Alzhajmerova bolest, ali tada je to, naprosto, bila senilija – teta Doležal je vidjela nešto što mi nismo vidjeli. I što ja ne vidim kada se zagledam u majku. Kao što drugi ne bi prepoznavali majku u Vermeerovoj Djevojci s bisernom naušnicom, u vrijeme dok sam ja bio siguran da je to ona.

I tako sam počeo zamišljati gospođu Krašovec, tražiti je među starim fotografijama, a najviše u pričama koje sam pričao samome sebi kad bi mi bilo dosadno u zubarskoj čekaonici, dok bismo putovali vlakom prema Pločama ili kada navečer ne bih mogao zaspati. Tako sam se, zapravo vrlo ozbiljno, počeo baviti književnošću, a da toga nisam bio ni svjestan. Išao sam u prvi razred gimnazije, kada sam u kinoteci prvi put gledao *Gradanina Kanea*, film koji započinje posljednjim riječima glavnoga junaka: ružin pupoljak? Što je ružin pupoljak. Odgovor sazna gledatelj, ali ga ne saznaju likovi u filmu. Tako je netko poznao i gospođu Krašovec. I nije znao da bi to moglo biti važno.

Ne znam, i ne želim znati koje su njezine posljednje riječi. Nije ih meni izgovorila. Nisam bio tu. Na mene je vikala, jer sam joj lagao da će biti dobro. To je bilo posljednje. Mislila je da sam je prevario. Bilo je sve gore i gore, i onda više nije bilo.

Majka je umrla kao što umiru djeca. Bila je to posljednja velika nepravda u životu, koji je bio ispunjen tolikim nepravdama. Vjerovala je da nikada nije dobila pravu priliku. Njezin život podsjećao je na frustracije rezervnog vratara u nogometnom timu, koji nikada ne dobija priliku da stane na gol. Barem da pokuša. Tako se ona tješila, tonući u samosažaljenje, kao u kadu punu

pudinga od čokolade. Rugao sam joj se, iako je bilo obijesno rugati se. Moja bijedna osveta.

Nije imala priliku. Otpočetak je sve loše krenulo, bilo je strašno. A onda jedan krivi muškarac, pa drugi krivi muškarac, i sin. Taj sin bio je tuđin u životu. Do pola, i više od pola, sačinjen od muškarca kojeg je zamrzila. On joj je oduzeo onu malu priliku da živi, ako ju je još imala. Tko joj je oduzeo priliku? Taj muškarac? Ili njegov sin? To se, zapravo, i ne zna. Poslije se više nije mogla vratiti. Nije mogla ispočetka. Bilo je gotovo. Djetinjstvo, pa starost, pa opet djetinjstvo. To je bio život.

Inventarna knjiga

Kakanija

Moj djed Franjo Rejc život je proveo u Bosni. Kao visoki željezničarski činovnik selio se od stanice do stanice, sve dok, nekoliko godina pred Drugi svjetski rat, nije došao u Sarajevo i zaposlio se u Direkciji željeznica, sa zvanjem konstruktora reda vožnje. Kada sam u jednome proznom tekstu prvi put spomenuo djeda koji radi kao konstruktor reda vožnje, kritičari su to tumačili kao postmodernističku posvetu Danilu Kišu, čiji je romaneskni, ali i stvarni otac također bio konstruktor reda vožnje. Međutim, meni ta činjenica nije bila na pameti. Život svoga djeda nisam uspoređivao sa životima književnih junaka. Ali mi se svejedno svidjela kritičarska primjedba. Tko god bi me poslije pitao je li lik djeda, konstruktora reda vožnje, posveta Danilu Kišu, lagao bih da jest. Napokon, možda zaista i jest. Možda je stvarni život moga pokojnog djeda Franje Rejca bio palimpsest nekoga Kišovog napisanog ili nenapisanog romana. I možda i mi ostali živimo živote nekih budućih ili prošlih književnih likova.

Ali postoji nešto što stvarno povezuje Kišova oca i mog djeda: to je dugovječni kakanijski car i kralj Franjo Josip Prvi. Pod njegovom su dobrom upravom sagrađene pruge uz koje su obojica radili svoj vrlo odgovoran posao. Posao konstruktora reda vožnje je da na takav način rasporedi kretanje vlakova da se nikada dvije kompozicije ne nađu na otvorenoj pruzi, jureći jedna prema drugoj. Njegov posao je da u budućnosti predvidi i izbjegne sve nesreće i sudare.

Od tog proljeća kada je, kao već iskusni željezničar, došao u Sarajevo da projektira red vožnje, pa sve do kraja života, moj djed je strepio pred željezničkim nesrećama koje su se događale na teritoriju koji je obuhvaćala Direkcija željeznica Bosne i Hercegovine. Svejedno tko bi za nesreću bio kriv, pijani mašinovođa, pokvareni semafor, loše održavane tračnice ili prirodna nepogoda, oluja, zemljotres, požar, on je duboko u sebi vjerovao da bi sve, ipak, bilo drukčije, žrtve bi bile izbjegnute ili bi ih bilo manje, samo da je bolje isplanirao dolaske i odlaske lokalnih, regionalnih i međunarodnih, putničkih i teretnih vlakova. Mreža uskotračnih i normalnih kolosijeka i pruga pretvorila se tako u mrežu njegovoga nervnog sistema. Ali kako su pruge za koje je on bio odgovoran bile dio šire željezničke strukture, najvećim dijelom projektirane i sagrađene u austrougarska vremena, on je svoj red vožnje izračunavao i postavljao u skladu sa svim drugim redovima vožnje, od Baltika i mitske Galicije, Krakovskoga vojvodstva, Ukrajine i Rumunjske, pa preko Mađarske i Vojvodine, sve do Austrije i zajedničke prijestolnice Beča. Svaka nesreća koja bi se na tom prostoru dogodila, bila je dio njegove odgovornosti. Iako je Habsburška monarhija, iako je Musilova Kakanija već desetljećima bila mrtva, domovina moga djeda Franje Rejca do kraja njegovoga radnog vijeka, a zatim i do kraja života, prostirala se na cjelokupnom austrougarskom teritoriju. Nekome će i to biti lijepa metafora, ali njegova domovina bila je, prije svega drugog, domovina njegove ljudske odgovornosti.

U našoj kući čuvali su se svi redovi vožnje, od prvoga, za godinu 1923. do onoga iz 1972, godine djedove smrti. I nakon što je početkom šezdesetih otišao u penziju, on je i dalje strepio nad željezničkim nesrećama i nad redovima vožnje, iako ih on više nije izračunavao, crtao, projektirao...

Naravno, znao je nazive svih željezničkih čvorišta, od Gdanjska sve do Doboja i Vinkovaca. Zapravo, znao je imena svih željezničkih stanica, od sjevernih do južnih mora. U njegovom

svijetu manje su važni bili veliki i raskošni kolodvori, recimo onaj peštanski, koji je bio ponos monarhije u vrijeme njezina zalaska, ili kolodvor u Varšavi, ružno i nedovršeno djelo socijalističke izgradnje, jer je prava, velika nesreća prijetila oko malih, provincijskih i bezimernih željezničkih stanica. Skretničaru je umrla žena ili se šef stanice napio na sinovljevoj svadbi, mislio je da vlak iz Kijeva kasni, i eto užasne nesreće, negdje duboko u Ukrajini, u kojoj ginu stotine ljudi i koja se osjeti od Rige i Kovna na sjeveru, sve do Zelenike, malene stanice na kraju uskotračne željeznice na krajnjem jugu, u Crnoj Gori, gdje su, na obali toplih mora završavale francjozefovske željeznice. Njihovo finale bilo je kao iz nekog sna: sve do 1968, kada je definitivno ukinut taj dio pruge od Dubrovnika do Zelenike, vlak je prije svoga ulaska u posljednju stanicu prelazio preko rive, išao obalom, tik uz plažu na kojoj su se sunčali i kupali turisti, dok su ispred zahuktale parne lokomotive iskakala djeca s pojasevima na napuhavanje i u posljednji se trenutak spašavala skokovima u more. Od 1904. ili 1907, kada je ova pruga otvorena, sve do 1968. u Zeleniki nitko nije stradao pod vlakom. Po narodu koji je ležao na plaži i sunčao se sipio je ugljeni garež iz peći lokomotive. Danas to ne bi bilo zdravo ni ekološki.

Od Rige i Kovna do Zelenike prostirala se domovina mog djeda Franje Rejca. Iako više nije postojala država Austro-Ugarska, nisu postojale državne, administrativne i kulturne ustanove koje bi nosile njezino ime, iako je sva Evropa na raspad Kakanijske gledala s prezirom i s visine, postojalo je ono najvažnije, ono što je u emocionalnom i kulturnom smislu najprije određivalo kulturni identitet mog djeda: postojala je mreža međusobno logično povezanih željezničkih pruga Habsburške monarhije. I njegov osjećaj odgovornosti i jake emocionalne povezanosti s ljudima koji su mrežu održavali. Do danas ne znam za precizniju definiciju pojmova kao što su domovina i patriotizam od definicije koju je živio moj djed, konstruktor reda vožnje pri Direkciji željeznica u Sarajevu. Nekako zamišljam da su i drugi konstruktori redova vožnje bili slični njemu.

Moj djed Franjo Rejc je osim materinjeg slovenskog i srpskohrvatskog, znao sljedeće jezike: njemački – koji je govorio bez stranog naglaska, talijanski – naučio ga je u talijanskome zarobljeništvu u vrijeme Prvoga svjetskog rata i to je znanje održavao cijeloga života, francuski – jer je šteta ne naučiti francuski ako se zna talijanski, mađarski – učio ga je i dobro naučio na izdisaju monarhije u kojoj su svi bolje obrazovani Južni Slaveni znali i mađarski, rumunjski – nemam pojma zašto je učio taj jezik, a kao sedamdesetogodišnjak zaključio je kako je engleski jezik budućnosti, pa je uzeo gramatiku, pravopis i rječnik i krenuo učiti engleski. To je bilo u vrijeme kada sam se ja već rodio. Hodao je po kući i odbijao komunicirati na bilo kojem drugom jeziku osim engleskoga. Svima je to bilo smiješno. Neka je smiješno, govorio im je, ali jezik se uči samo tako. (Kada o ovome pričam, ne mogu prežaliti što od njega nisam naslijedio jezični dar, ali još više hrabrost da progovorim na jeziku koji slabo znam...)

I sve je to bilo nekako prirodno i normalno. U svijetu u kojem se moj djed rodio nije bilo čudno znati sve te jezike. Ljudi s granice obično znaju više jezika. A on je, u svakom pogledu, bio čovjek s granice. Rodio se 1896, dok mu je otac, po nacionalnosti Slovenac, radio kao neka vrsta gastarbajtera u Bosni. Bilo je to vrijeme velikih radova i on je došao iz Tolmina, iz tada užasno siromašne Primorske, pokrajine koja je na samoj granici današnjih Slovenije i Italije. Obavljao je kovačke radnje pri izgradnji sarajevske katedrale. I danas, na katedrali su kvake i brave koje je iskovaio i postavio moj pradjed Slovenac. Osim što je bio dobar kovač, on je narodio šestero djece i cijeloga je svog vrlo dugog života bio notorni alkoholičar, težak čovjek i obiteljski zlostavljač.

Bježeći od takvog oca, moj djed Franjo vezao se za svoje brojne rođake, koji su nastavili živjeti

u Tolminu. Školovao se u slavnoj travničkoj jezuitskoj gimnaziji, a raspuste je provodio kod njih, u Sloveniji. Iako je u zavičajnom smislu bio Bosanac, iako je njegova stvarna domovina bila Austro-Ugarska, moj djed Franjo u nacionalnom je smislu bio Slovenac. I bio je nesretan kada je, nakon raspada Habsburške monarhije, državna granica između Kraljevine Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca presjekla zavičaj njegovih rođaka i podijelila ga na dva dijela, s tim da je veći dio pripao Italiji.

I naravno, kako je u to vrijeme europski običaj bio da se život daje za jezik, zavičaj i kulturu, djedovi rođaci su krenuli da osnivaju tajne organizacije. U početku su tražili svoje pravo da budu ono što jesu, dakle Slovenci, a kako to baš i nije išlo i kako Talijani nisu bili voljni da im omoguće otvaranje škola na slovenskom jeziku, zahtjevi za kulturnu i prosvjetnu autonomiju prerasli su u političke i iredentističke borbene planove. Tako su moji slovenski preci, bliski rođaci mog djeda, krenuli u borbu za nešto za što će se kroz cijelo dvadeseto stoljeće, na različite načine i s različitim emocionalnim i egzistencijalnim ulogom, boriti mali potlačeni europski narodi, ljudi kroz čije su zavičaje i domovine prosječene i prokopane granice novih država. Metode su, naravno, bile svugdje iste: atentati, terorizam, sabotaze, podmetnute eksplozije...

Najveća slovenska revolucionarna organizacija, koju su stvarali djedovi rođaci i zemljaci, zvala se TIGR (ili Trst, Istra, Gorica, Rijeka). Kao i svi pravi revolucionari, odabrali su vrlo sentimentalni naziv. Naime, skraćena je tvorila slovensku riječ tigar. Ne spominjem to da bih sad bio naročito ponosan na svog djeda i njegove rođake, ali oni su bili prva tajna antifašistička organizacija u Europi, jer su osnovani neposredno po Mussolinijevom dolasku na vlast u Italiji, a program im je bio dosljedan u svome antifašizmu i iredentizmu. Štampali su letke, izdavali proglose, pucali su i bacali bombe sve do početka tridesetih godina, kada su bili razbijeni, povukli se u šume ili u ilegalu, ili su emigrirali u Jugoslaviju, pod pritiskom Mussolinijevog državnog terorizma. Tada, kao i danas, državni je terorizam bio moćniji i uspješniji od revolucionarnog, individualnog ili zavjereničkog terorizma. Nekoliko članova TIGR-a, među njima i jedan djedov vrlo bliski rođak, u Italiji je osuđeno na smrt i pogubljeno.

Moj djed Franjo Rejc nije imao ništa protiv Talijana. Čak bi se moglo reći i da je volio i njih i njihov jezik. Godine koje je kao austrougarski vojnik proveo u talijanskom zarobljeništvu (od 1915. do 1919.) do kraja života je smatrao najljepšim godinama svoje mladosti. Među logorskim je čuvarima stekao prijatelje, s kojima se dopisivao sve do kraja, sve dok se jedan za drugim nisu preselili na onaj svijet. Pretpostavljam da s njima nije razgovarao ni o svojim rođacima, ni o ideji da se Istra zajedno s Trstom, Primorska i Kras odcijepe od Kraljevine Italije i pripoje Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja se 1929. nazvala Kraljevinom Jugoslavijom. Njegovi talijanski prijatelji su, vjerujem, također bili antifašisti, jer zašto bi se talijanski fašisti dopisivali s jednim Slovincem iz Bosne, ali oni, ipak, ne bi podržali odcjepljenje dijelova Italije. Pogotovu stoga što su i neki od njih bili Talijani iz Primorske i iz Trsta. Kako je djed mirio odanost svojim talijanskim prijateljima s odanošću svojim slovenskim rođacima? Kako je mirio svoje uvjerenje da dijelovi Italije koji su većinski naseljeni Slovincima trebaju biti dijelom Jugoslavije, s uvjerenjem da su Talijani plemenitiji, kulturniji i obrazovaniji ljudi od nas, njihovih južnoslavenskih susjeda (djed je, naime, posve mirno i to tvrdio)? Kako je mirio terorizam kao metodu borbe za slovensku slobodu sa slobodom i pravom na život svojih talijanskih drugova? Ništa o tome ne znam, imao sam samo šest godina kada je djed umro, i nisam ga stigao pitati.

U Kraljevini Jugoslaviji vlast je prema članovima TIGR-a imala vrlo proračunat odnos. U vrijeme kada su odnosi s Mussolinijevom Italijom bili loši, te ljude se puštalo na miru ili ih se pomalo i poticalo na teror. Ali kada je krajem tridesetih premijerom u Beogradu postao Milan

Stojadinović, koji je u Mussoliniju nalazio svog političkog uzora, tigrovci su se našli pod udarom zakona. Još gore je bilo s početkom Drugoga svjetskog rata. Kvislinške vlasti Nezavisne Države Hrvatske, kao i njemačke okupacijske snage u Sloveniji, te ljude su progonile i ubijale, a ni Titovi partizani nisu u njih imali previše povjerenja. Jednoga djedovog rođaka strijeljali su baš partizani, jer je bio važna ličnost u TIGR-u. U borbi za proleterski internacionalizam i prava svakog čovjeka, komunisti su se rado koristili terorističkim metodama, ali su mrzili, više od svega drugog, da se netko drugi bori za iste stvari kao i oni.

Za vrijeme rata moj djed se, osim što je konstruirao redove vožnje i strepio nad mogućnosti željezničkih nesreća, bavio sakrivanjem članova TIGR-a koji bi, bježeći od progona, stizali sve do Sarajeva. Kod njega se našao i važan dio TIGR-ove tajne dokumentacije. U strahu od pretresa, dokumentaciju je zakopao u nekom vrtu. Taj vrt je zatim betoniran, tako da se ne zna jesu li ti papiri uništeni ili su i danas negdje pod zemljom, zamotani u gumirano platno, pa spremljeni u metalne kutije. Čekaju da ih neki budući arheolozi slučajno otkriju i otkopaju. I tako je završena priča o našem porodičnom terorizmu. Nakon pada komunizma i osamostaljenja države, u Sloveniji je objavljeno nekoliko knjiga o TIGR-u. Jednu je objavila i udovica djedova najdražeg rođaka, kojeg smo svi zvali striko Berti.

Dok je priča o ujedinjenoj Europi još uvijek imala neke romantične privlačnosti za nas koji smo upravo izlazili iz svojih krvavih ratova, započetih 1991. i dovršenih tek 1999, kada je završilo NATO bombardiranje Srbije, često mi je tim povodom na um padao moj djed Franjo Rejc. Premda je mrtav, evo, već punih četrdeset godina, takva je, ujedinjena, Europa trebala biti njegova stvarna domovina. Meni ona neće promijeniti život, niti će mi biti domovinom jer sam ja, za razliku od svoga djeda, Balkanac, u sebe zatvoren čovjek, koji ne voli putovati i na sve gleda iz daljine, sa strane, preko knjiga, filmova i novina. On je, pak, znao mnoge njezine jezike, a naučio bi i sve druge da je imao vremena. Bio je pravi Europljanin, jer je istovremeno Europu stvarao i razarao. Prvo je radio brinući se za sklad njezinih željezničkih pruga, drugo, pak, tako što je pomagao svojim rođacima u njihovim revolucionarnim težnjama. I tako je u jednom posve europskom ritmu izgradnje i razgradnje protekao njegov život. Od svega toga, ja imam samo njegova sjećanja. Imam ono što mi je ispričao, što su mi drugi prenijeli u pričama o njemu ili što sam saznao iz pisama koja je dobivao od prijatelja i koja su ostala sačuvana u dnu nekoga sarajevskog ormara. Njegova Europa bila je "rodbinska Europa", iz memoara Czesława Milosza, a moja je Europa samo sjećanje na tu njegovu Europu, i vjerojatno mi ne može ni biti ništa drugo.

Moj djed Franjo Rejc bio je dovršeniji Europljanin od mene. Iako sam od njega sedamdesetak godina mlađi, iako sam rođen u televizijsko doba brzoprenosivih informacija, a do kraja sam se formirao u vrijeme kompjutorskog, virtualnog i posve globaliziranog svijeta, ja sam, u simboličkom smislu, od svoga djeda već stoljećima stariji, nespremniji na prilagođavanje, distanciraniji od ideala zajedničke zemlje koja bi se prostirala od sjevernih do južnih mora. Ali ja prepoznajem i njegove željeznice i njegove simpatije prema terorizmu naših slovenskih rođaka. Imam sjećanje na Europu i ništa osim sjećanja.

Djed me podsjećao na ujedinjenu Europu, to jest na Europsku Uniju, dok god je taj pojam u meni budio one ranoromantičarske i idealističke primisli, karakteristične za ljude iz istočne Europe i iz bivše Jugoslavije, dok su još bili uvjereni kako će ujedinjena Europa biti zajednica kultura i da će u ujedinjenoj Europi prava pojedinaca, njihova temeljna i izvedena ljudska prava, biti temeljni razlog njezinog postojanja. Nikada i nikome Europa nije bila tako lijepa i uzvišena kao taj istočnoeuropskoj sirotinji i jugoslavenskim narodima i narodnostima, izranjavljenima od

bratoubilačkih, građanskih i nacionalističkih ratova, koji su iskreno vjerovali da će im Europa povratiti njihovo ljudsko dostojanstvo, da će ih izliječiti od nacionalizma i da će ih nekom čudnom čarolijom učiniti boljim i sretnijim ljudima. Energija njihovog razočaranja bit će jednaka energiji njihove nade. Pozitivna energija istočne Europe nije iskorištena, a posljedice energije razočaranja tek će se u budućnosti osjetiti.

S vremenom sam, kao i drugi, shvatio kako je Europska Unija prije svega drugog ekonomska, financijska, korporacijska zajednica, neka vrsta Deutsche Telekom, British Petroleuma ili – još tačnije – globalne banke s kreditnim linijama, zateznim kamatama i marketinški obrađenim paketima financijskih usluga za države i za građane, a da je Europska Unija zajednica kultura samo u onoj i onolikoj mjeri koliko to doprinosi boljem bankovnom poslovanju, prosperitetu telekomunikacijskih tvrtki, opstanku europskih naftnih kompanija na surovome svjetskom tržištu. Kao što se svaka velika banka javno hvali svojim humanitarnim fondovima i izdvajanjima za kulturu i ekologiju, tako se i Europska Unija može pohvaliti svojom zajednicom kultura. Ali ono najgore i najmučnije jest to da temeljna ljudska prava građana Europske Unije ovise od toga jesu li oni rođeni u Njemačkoj, Nizozemskoj, Francuskoj ili, recimo, u Grčkoj, Mađarskoj ili Italiji. Dakle, taj prostor bez carina i graničnih prelaza, sa zajedničkom valutom i zajedničkim proklamiranim idealima, sa stanovišta ljudskih prava onakav je kakav bi bio i da carine i granični prelazi i dalje postoje.

Ne, uopće se ne žalim što je tako, nisam čak ni razočaran, nego samo konstatiram da sam mislio da je drukčije. U tome nimalo nisam Jugoslaven, niti čovjek iz istočne Europe: ne razočavam se lako, ali me je osobna pogreška u viziji ujedinjene Europe navela da razmislim o njoj i o tome iz čega je ona nastala. Kako mi se uopće moglo dogoditi da u svome djedu vidim idealnog Europljanina? Zar to što je znao tolike europske jezike? Pa, u današnje vrijeme na svojim kompjutorima imamo Google Translator, koji sve jezike svijeta jednako površno poznaje. Ili te austrougarske željeznice i strah konstruktora reda vožnje pred željezničkim nesrećama; pa zar bi globalizirane tračnice nekoga danas mogle učiniti Europljaninom, kada su avioni već odavno premrežili nebo, tako da se ni zatočenci američkih tajnih zatvora, tih koncentracijskih logora današnjice, ne prevoze stočnim vlakovima kao nekad, nego ih s mjesta na mjesto prebacuju u ogromnim teretnim herculesima? Za Europu banaka ja sam, ipak, neusporedivo spremniji od svoga djeda. On je živio i premirao od straha za Europu kao zajednicu kultura, za Europu ljudskih prava.

Moja greška se sastojala u tome što sam ujedinjenu Europu zamišljao kao usavršenu i moderniziranu Austro-Ugarsku, zemlju čiji je vladar, dobri naš stari car i kralj, načelno smatrao da bi trebao znati sve jezike svoje monarhije. A njegov sinovac Franjo Ferdinand, kojega ubismo u Sarajevu, na Vidovdan, 28. lipnja 1914, govorio je da će, prije nego što stupi na prijestolje, tečno govoriti i naš, srpskohrvatski jezik. Kakanija je, koliko god smo joj se rugali, bila zajednica kultura. Pa je i propala zato što kao zajednica kultura više nije mogla funkcionirati. Da je bila ustrojena kao kapitalistička korporacija, valjda bi postojala sve do danas, jer njezinim malim narodima ne bi bilo na kraj pameti da se mogu boriti i izboriti za svoja mala kulturna, jezična, identitetska prava. Godinama je, generacijama je, kroz devetnaesto stoljeće stvarana iluzija o Austro-Ugarskoj kao zajednici kultura. Kada su baš svi u nju povjerovali, krenuli su da je razore. I tako su onda pucnjevi Gavrila Principa označili početak Prvoga svjetskog rata. Pa je poslije neki moj slovenski rođak pucao po tršćanskim financima i karabinjerima, jer ga je držalo uvjerenje, koje je stekao prije nego što se raspala velika višenacionalna monarhija, da ima pravo na svoj jezik, zavičaj i kulturu. Na kraju krajeva, da ima pravo na svoju državu.

Put po očaju i gnjevu

U to vrijeme dječaci su se igrali po liftovima. Roditelji su im branili, kažnjavali ih, ali oni bi svejedno nalazili načina da se voze gore--dolje. Moj rođak je imao sedam godina kada se s vršnjakom iz zgrade igrao u liftu, stroj se u jednom trenutku zaustavio između dva kata. Činilo se da je prostora taman toliko da se kroz otvorena vrata provuku van. Prijatelj je prvi krenuo, i u času kada se dopola izvukao, mehanizam se pokrenuo. Nakon toga sam uvijek, pogotovo nakon što smo odrasli, rođaka gledao kroz taj događaj. Kako mu se po izlasku iz lifta nastavio život? Koliko često misli o tome da je, možda, on mogao biti taj koji će prvi pokušati da se izvuče iz lifta? Možda je prijatelj bio hrabriji, možda se htio napraviti važan? Možda se više plašio roditeljskih batina pa je htio izaći, možda je inače bio slabiji u paru pa je želio učiniti nešto veliko? Rođaka nikada nisam pitao, niti ću ga pitati. Ali o tome toliko mislim jer mi se čini da bih sišao s uma da mi se dogodilo ono što se dogodilo njemu. I divim mu se što je tako miran i stabilan, nasmiješen i pun poštovanja prema boljim i pametnijim od sebe. Ustvari, prema onima za koje on misli da su bolji i pametniji, a kada čovjek već tako misli, svi mu se učine bolji i pametniji. I nema baš nikakvog problema s tim.

Drugi veliki događaj u životu zbio se kada je već bio šesnaestogodišnjak. Bila je 1993, rat u Bosni, i usred tog rata još jedan rat: između Hrvata i Muslimana (kasnije Bošnjaka). On je s roditeljima, ocem napola Hrvatom, napola Slovincem, i majkom Srpkinjom, živio u Zenici. Bilo je teško i beznadno, toliko beznadno da je dječak odlučio da pođe starijem bratu u Ljubljanu, a roditelji nisu imali načina da ga zaustave. Nisu znali što bi mu se moglo dogoditi ako ostane, kao što nisu znali što će s njime biti ako krene. Nisu znali što je od to dvoje strašnije, pa se nisu usudili umiješati mu se u sudbinu i zaustaviti ga. S ličnom kartom izdanom u Zenici, i bez ikakvih drugih papira i potvrda, krenuo je preko linija fronte i kroz carine i zabrane, preko kontrolnih punktova, mimo rata i ratnika. Pokušavao je koristiti što očevo, a što majčino podrijetlo, već gdje bi mu koje moglo poslužiti kao preporuka ili opravdanje. Tamo gdje ne vrijedi ni jedno ni drugo, valjda će mu, ipak, pomoći mjesto rođenja. Ako bi procijenio da prijeti opasnost da ga Srbi mobiliziraju, govorio bi da je Hrvat ili čak Slovenac, računajući da mu je bolje da, eventualno, dobije batine zbog krive nacionalnosti nego da završi s puškom u rovu. Isto je činio i na hrvatskoj strani. Istina, u to se vrijeme Srbi i Hrvati nisu baš jako mrzili, jer ih je spajala zajednička mržnja prema Muslimanima.

Bosna je u to vrijeme bila povelika zemlja. Svako mjesto, svaka općina ili selo, bili su drugi identitet, nacija i kultura. Svaki je zaseok imao drukčija povijesna sjećanja, ovisno od toga tko je kada protiv koga ratovao. Dječak nije mogao znati kako s kim treba, nego se prilagođavao, provjeravao, stoput mjerkao, prije nego što bi krenuo. Do Ljubljane se, s te strane s koje je on pošao, tih mjeseci moglo samo preko Srbije. Ili se njemu tako činilo. Ili je presudilo to što je u nekoj varoši zapadne Srbije imao neku tetku, pa je računao da bi mu ona mogla pomoći u njegovom putovanju. Na kraju, kada je do nje stigao, izgleda da mu i nije pomogla onoliko koliko je mogla.

Bosnu je sretno prošao, a trebali su mu tjedni da od Zenice stigne do mostova na Drini. Kada ga pitam kako je ostao živ, kako ga nisu zatvorili u logor, kako nisu od njega načinili vojnika, on mi uvijek spremno objašnjava, i o svemu tome priča kao da je, zapravo, i normalno da se mimo

ljutih bosanskih vojski, kroz hiljadu i jedan gnjev, očaj i nesreću, preko pola zemlje – i to ono pola kojem je Ivo Andrić posvetio skoro cijelo svoje književno djelo – nevino i naivno, praznih džepova i s dobrim i poštenim namjerama, putuje tetki u Srbiju, da bi se stiglo bratu u Ljubljanu. Ono što meni u mom životu i u mojim poimanjima stvarnoga i mogućeg nikako ne može biti normalno, bilo je njegov život i njegova zrela ljudska odluka. Moj rođak nije ekscentričan mladić, uredan je, danas već porodičan čovjek, nema talenta za ekstremne sportove, nesklon je avanturama bilo koje vrste, nikad mu ne bi na um palo da radi išta od onoga što će toliki ljudi već ovoga ljeta raditi u vrijeme svojih godišnjih odmora. Nije on nikakav adrenalinski ovisnik, samo je krenuo bratu u Ljubljanu.

Da ga pitate, pretpostavljam da bi vam rekao kako do kraja i ne razumije zašto mene i dalje toliko zanima njegovo putovanje. Šesnaest je godina prošlo od rata, i on je više nego dvostruko stariji nego što je bio u ono vrijeme. Ljudi su svašta doživljavali, pa je, eto, i on ponešto doživio, ali zašto bismo o tome dalje razgovarali? Između nas dvojice, naime, postoji važna i velika razlika: ono što je njemu bivao život, to je meni mogla biti samo književnost. Ono što je on doživio, ja bih mogao napisati, i to ne tako da saslušam i rekonstruiram njegovu priču, nego prije tako da je izmislim. Naime, vjerujem da bi priča bila bolja ako bih je izmislio. Njegovi neka budu samo čas kada je krenuo iz Zenice i čas kada stiže u Ljubljanu. Naravno, njegova je i ruta putovanja, te na kraju, ono što je najvažnije: vrijeme. Do Ljubljane mu je, naime, trebalo četiri ili pet mjeseci.

Svoju priču on nikada neće napisati. Moj rođak nije pisac. Ali nije to razlog zbog kojeg neće napisati priču. On, vjerojatno, misli da nema dara za pisanje. Nikada ga o tome nisam pitao, ali ljudi koji ne pišu, obično misle da za to nemaju dara. Misle da je dar nešto u što si siguran, ili što je izvjesno, kao što je izvjesno da violinist umije svirati violinu. Ali ni eventualna sumnja u dar nije ono zbog čega moj rođak nikada ne bi napisao svoj putopis od Zenice do Ljubljane. On to ne bi učinio jer ne vjeruje da bi takvu priču vrijedilo ispričati. Njegov problem je sam smisao priče. I kao što se ja nikada ne bih odvažio na takvo putovanje, i jednako to ne bih učinio sa šesnaest kao ni danas, on nikada ne bi napisao takvu priču, ne bi drugoga poticao da je piše, niti bi takvu priču čitao, ako bi slučajno bila napisana. Možda nisam u pravu, ali čini mi se da je ljude moguće podijeliti na one koji u šesnaestoj kreću iz Zenice za Ljubljanu, preko Srbije i Mađarske, kroz rat i mir, bez novca i dokumenata, i na one koji u tome prepoznaju veliku priču. Sreo sam i neke koji su u sebi spajali jedno i drugo. Ali bi se na kraju razotkrili kao lažljivci i fantasti. U pripovijedanju, kao i u životu, laž slabo funkcionira. Laž demotivira. Laž poništava čaroliju.

Moj rođak je ratne 1993, kao maloljetni Bosanac, bez papira i bez ikoga svog, prošao kroz zemlju Srbiju i uspio ući u autobus koji ga je kroz Mađarsku dovezao do slovenske granice. Rekao sam da je to trajalo dugo, mjesecima. Vodila ga je neka neponovljiva životna inspiracija, kakvu, pretpostavljam, više nikada neće osjetiti ni doživjeti, i samo je ona, inspiracija, zaslužna što je tako prošao mimo četnika, ustaša i mudžahedina, mimo srpskih i mađarskih carinika i policajaca, dobrih i zlih, odgovornih i neodgovornih, da je prošao pored ljudi kojima, kao ni meni, nije obično i nije normalno da šesnaestogodišnji dječak iz Zenice krene na istok da bi stigao na zapad, starijem bratu u Ljubljanu. Da se radilo o romanu ili filmu, a ne o životu, o njegovoj bi inspiraciji svjedočili mnogi. Oni koji razumiju i oni koji ne razumiju. Ili bolje rečeno: oni koji osjete i oni koji ne osjete. A ne osjete naprosto zato što nisu muzikalni, zato što im je slon stao na uho, zato što im Bog nije dao da osjete priču, nego im je dao da osjete nešto drugo, možda ljepše i važnije. Ali u svemu tome se, ipak, radi najprije o osjećajima. I o poštovanju koje imate prema nečijem velikom životnom nadahnuću. Da ga nije bilo, moj rođak danas, možda, ne bi bio živ. Istovremeno, da je kao sedmogodišnji dječak pokušao biti veći i

hrabriji nego što jest, isto ga ne bi bilo. Čudo života, kao i čudo priče, sastojalo bi se u tome da čovjek prepozna svoje nadahnuće. I to je ono zbog čega se rođaku divim, a da on to i ne zna, niti može znati, jer ja to ne umijem izgovoriti.

Naš život teče u procjepu između života i pripovijedanja. Uzalud nam je neživjeti, jer koliko god bježali od svijeta, stvarnost će nas odnekuda potkačiti. I to, u pravilu, tako što će nam se, možda i u najosjetljivijim trenucima, događati sve ono čega smo se najviše plašili, i što smo unaprijed zamišljali i samima sebi u strahu ispričavali. I naravno, neće biti nikoga tko bi nam pomogao, jer kada odustajemo od življenja ljudi misle da odustajemo od njih, pa se odaleče, uvrijede i više ih nema. Ne razumiju da pripovijedamo da ne bismo živjeli, da bismo se nekako sklonili, anestetizirali, i da je pripovijedanje simptom neke emocionalne slabosti, nemoći, duševne bolesti, onoga pred čime drugi ljudi traže pomoć od psihijatra. Kada bi svi slabi i nemoćni, kada bi svatko nesiguran u duši i užasnut pred svakim sutrašnjim danom mogao preskočiti taj procjep, taj klanac od života prema pripovijedanju, psihijatri ne bi imali koga liječiti. Ili bi liječili samo divlje.

Ali kada više ne bi bilo onih koji pripovijedaju, ne samo da bi nestali svi jezici, osim onoga jednog – kompjuterskog, nego više ne bismo znali što nam se događa. Možda će se to i dogoditi, tko zna, evo najavljuju propast knjige, kraj pismenosti i civilizacije nastale na pričama iz Tisuću i jedne noći. Ali ako se i dogodi, neće svima. Pripovijedat će pisci i štatpat će se knjige kod najbogatijih i najsiromašnijih naroda. Kod prvih, zato što su svjesni posljedica kraja pismenosti, a kod drugih zato što će do njih prekasno doći vijest o tome da knjiga treba propasti i da samo slabi i nemoćni izmišljaju priče. I tako će se, pretpostavljam, mimo tih sretnih, bogatih i siromašnih naroda razviti nova civilizacija gospodara i robova, koji će komunicirati nekim nemuštim, kompjuterskim jezikom, a među gospodarima će trajati vječni rat, jer su blaga i bogatstva po svojoj prirodi u vječnome ratu, ukoliko ne postoji pripovijest, ili barem iluzija, o nečemu što je od toga vrednije. Neoliberalni kapitalizam takvu iluziju ne podnosi, pa zato njegovim pobornicima toliko i smetaju, na živce im idu, produktivnost im kvare, bajke i maštarije.

Ali i tada će, vjerujem, moj rođak spasiti stvar tako što će se uputiti na istok, od Zenice prema Ljubljani.

Božić u Zenici

Na Staru godinu zove me majka iz Sarajeva. Kaže – imam priču za tebe, božićnu priču. Ona tako, kad joj se nešto zanimljivo dogodi, netko joj usput nešto ispriča, ili – što je najčešće – sjeti se nečega iz vremena djetinjstva, ili još bolje, iz vremena kada se nije ni rodila, nazove me, pa pripovijeda. Uživa u tome i ponekad je šteta što ne snimam te telefonske razgovore. Ponešto iz tih njezinih priča iskoristim, ali većina ostane između nas, samo da bude upamćeno.

Evo, dakle, što mi je ispričala na Staru godinu.

Njezin brat, moj ujak Dragan, odmah je nakon rata u Ljubljani studirao metalurgiju. Čim je diplomirao, vratio se u Bosnu, u Zenicu, gdje se na temeljima koje je postavila Austro-Ugarska gradila jugoslavenska teška metalurgija. Zeničkim čelikom armirat će se svi ti beogradi i zagrebi, njime će se rješavati hrvatsko-srpsko pitanje, na njemu će biti zasnovana slavna jugoslavenska brodogradnja, od njega će biti načinjeni svi oni vitki željeznički mostovi preko planinskih rijeka i klisura jedne lijepe i proklete zemlje, od tog čelika će, napokon, biti iskovana oružja i oruđa koja će srušiti Jugoslaviju i najprije ubijati Vukovar, a zatim ubiti cijelu Bosnu. Mome ujaku nije nedostajalo zanosa za tako velike poslove i ideje, iako je po prirodi više bio znatiželjni hedonist nego vjernik i misionar bolje budućnosti. T. S. Eliot rekao je da se tradicija ne nasljeđuje, nego se stječe, a tradicija koju je on stekao u obiteljskome domu nekako nije bila ispunjena vjerom da bi jednom moglo biti bolje.

Zenica je krajem četrdesetih i pedesetih godina bila grad u kojem su se živo miješali došljaci iz raznih vremena i carstava, poljski i češki činovnici i učitelji, njemački inženjeri, austrijski kovači i radnici na visokim pećima, pokoji Madžar i preživjeli Jevrejini, s domaćim, izrazito orijentalnim muslimanskim, katoličkim i pravoslavnim elementom. Većina tog šarenog svijeta vrtjela se oko Željezare i obližnjih srednjobosanskih rudnika, ili je radila u njima ili je od njih zavisila, tako da je grad, bez obzira na sve razlike u obrazovanju i statusu, bio izrazito proleteriziran. Svi su tu bili radnička klasa, što se i dan danas vidi na licu i razglednici Zenice, puno više nego na ljudima koji tamo žive. To zeničko proleterstvo djelovalo je katkad neobično u spoju s građanskom tradicijom koju su sa sobom donosili, i generacijama je čuvali, svi ti francjozefovski kuferasi, od Sjevernoga mora, Krakova, Galicije i Praga, do Beča, Graza i Ljubljane. Možda je i u tome Partija nanjušila neku opasnost, a možda joj se, ipak, ne treba učitavati takva kulturološko-idejna pronicavost, ali činjenica jest da se društvena stega koja je vladala u Zenici skoro i do naših dana teško mogla porediti s onim što se događalo u drugim bosanskim i jugoslavenskim gradovima. Naprosto, u Zenici se puno lakše išlo u zatvor, koji još od austrijskoga doba nije bio daleko. Eno ga i danas, skoro pa u centru grada. U ono vrijeme još uvijek je bio pun ustaša i četnika, dužnosnika, činovnika i štovatelja Nezavisne Države Hrvatske, a u Zenici su, malo prije nego što će se moj ujak Dragan vratiti iz Ljubljane, robijali i neki moji bliski srodnici s očeve strane. Tako im se, eto, bilo potrefilo da prevelika ljubav prema jednome carstvu bude kažnjiva u drugome carstvu.

U identitetskome i tradicijskome smislu, a ne samo profesionalno, Zenica je za Dragana morala biti idealno mjesto. Podrijetlom je bio kuferasko-domorodačka mješavina oca poluslovenca, polubosanca, majke polušvabice, a drugom polovicom tajanstveno izmiješane podjednanim

udjelima Mediterana, Orijenta i onoga što provincijalci iz malih zemalja s oduševljenjem nazivaju Mitteleuropom. Kako mu je otac, moj djed Franjo, bio željezničar, Dragan se rodio, živio i rastao u malim gradićima uz prugu, sve dok nije stigao u Sarajevo. Imao je djeda koji je inzistirao na tome da se doma govori njemački, oca kojemu je bilo silno stalo da mu djeca znaju slovenski i da budu svjesna toga da im je prazavičaj u Kneži kod Tolmina, a kako u pučkoj školi koju je pohađao nije bilo katoličkog vjeroučitelja, da se ne bi odvajao od druge djece, suobraćanju s Bogom učio se u muslimanskome mejtefu (kako se iskvareno nazivao mekteb). Na kraju, stvarno kao da ga je Bog i načinio maksuz za Zenicu.

Iz Sarajeva je doveo svoju mladu suprugu, ujnu Violu, najljepšu ženu moga djetinjstva, koja ni u kasnim i teškim godinama neće gubiti od svoje ljepote. Ona je također bila iz građanske, kuferaško--domorodačke obitelji. Otac joj je pod starost, za svoju dušu, slikao morske i bosanske pejzaže. Bio je sitan, drag i topao starac, kao i toliki kuferaši njegove generacije fasciniran zemljama Bosnom i Dalmacijom, tim predjelima kojima ga je sudbina podarila. Violin brat Robert je kao napredni sarajevski srednjoškolac završio u Jasenovcu. Uspio je preživjeti, ali logor ga je obilježio. Pamtim ga kao povučenog, izrazito apolitičnog i vlastitom odlukom nekako sasvim skrajnutog čovjeka. Kada pomislim na koncentracijske logore, ja se najprije sjetim njega.

Ali mora da je to bila velika ljubav, kada je Viola u ta vremena, u žaru obnove i izgradnje, pristala s Draganom poći u Zenicu. Jest da je to samo osamdeset kilometara od Sarajeva, ali osamdeset jako dugih i dalekih kilometara, koji se u ono vrijeme nisu prelazili često i bez jasne potrebe. No, Dragan je, kao što se i moglo očekivati, brzo napredovao, pa je već pedeset i neke postao direktor Visokih peći. Bila je to vrlo visoka funkcija, jedna od viših u cjelokupnoj jugoslavenskoj crnoj metalurgiji, na koju se, pogotovo u ta doba, nije mogao ispeti netko tko nije na sve načine potvrđen. Naravno da je Dragan već tada bio član partije, smiješno je i pomisliti da bi bez toga mogao doći na čelo Visokih peći, ali ipak će biti da se za to mjesto više gledala stručnost. Ideje su jedno, ali ideje ne tope čelik. Ono što ga topi ipak je drugo nego ideje. Ovo govorim zato što je Dragan imao nasljedni aferim, koji bi ga u većini drugih poslova i okolnosti limitirao u karijeri, pogotovu političkoj i partijskoj: brata koji je poginuo kao neprijateljski vojnik. Dogodilo se to jedva desetak-petnaest godina ranije. U svakom slučaju, morao je jako paziti na vlastito "držanje", što mu, kao što rekoh, nije lako padalo, jer je kao dobroćudni hedonist bio idejno slab. Kada bi drug Tito dolazio u Zenicu, i kad bi preventivno pohapsilo sve sumnjivce, crkvenjake, bivše pavelićevce i bivše uzornije cvječke hrvatskoga naroda, moj bi ga ujak vodio u obilazak pogona. Negdje u kući, u nepreglednom kaosu relikvija prošlih života, još uvijek bi trebala biti fotografija izrezana iz novina, na kojoj Dragan pokazuje Maršalu usijani inferno visoke peći.

Jedne od njegovih direktorskih godina, možda baš prve, došao je Božić, a Violi je vazda bilo stalo da se jelka okiti baš pred Božić, a ne pred Novu godinu kako je nalagala nepisana partijska disciplina. Tako su ju i te godine lijepo okitili pred Badnju večer, ali se onda dogodilo nešto strašno: drugarica Saveta Jaroš najavila se da će im doći u posjetu. Njih dvoje su se uspaničili, gdje će što će, nego Dragan ugrabi jelku i strpa je onako nakićenu u kupaonicu, u kadu. Vjerojatno su tek kada je drugarica Saveta pozvonila na vrata shvatili što bi se moglo dogoditi. U kupaonici je, naime, bila i zahodska školjka.

Čedo i Saveta Jaroš bili su, a to će i ostati, najbolji Draganovi i Violini prijatelji iz zeničkih dana. Čedo je bio porijeklom Čeh, a Saveta bosanska Srpkinja, svojedobno skojevka, u to vrijeme članica zeničkoga gradskog partijskog komiteta. Možda će to danas nekome zvučati strašno ili barem ideološki toliko impregnirano da je daleko od stvarnoga života, ali u svome stvarnom

životu Viola i Dragan vrlo su se lijepo družili s drugaricom Savetom, razgovarali su sasvim slobodno o svemu i svačemu, osim o onome o čemu se s drugim ljudima ne razgovara. U današnje vrijeme se s kućnim prijateljima ne razgovara o seksu, pogotovo analnom, a u ono vrijeme nije se, recimo, razgovaralo o bratu koji je stradao kao neprijateljski vojnik i o kićenju jelke za Božić. Zašto bi se o tome s bilo kime i razgovaralo, prije nego što prođe vrijeme, a naši se životi pretvore u priče, u kojima smo svi dobri i dragi, osim ako nismo bili zli i naopaki. Ako smo bili takvi, onda nas ionako zaborave.

Elem, ili se drugarica Saveta taj dan dobrano nasjedila kod Rejcovih, ili su se drug Dragan i drugarica Viola toliko nastrahovali straha da im je svaka minuta njezinog sjedenja bila kao godina, a svaki put kada bi Saveta gucnula soka od ruža, hladan znoj bi ih oblio, jer bi svakim gutljajem bila bliže mjestu na koje nije smjela otići. Tko zna o čemu su pričali, to se istoga dana zaboravilo pa se ne pamti ni pedesetak godina kasnije, i tko zna je li Saveti bilo nešto sumnjivo u njihovom držanju – ako i jest, do danas je to zaboravila – ali na kraju se sve sretno završilo, jer gošća nije otišla na zahod i nije se suočila s idejnim zastranjenjem moga ujaka Dragana Rejca, direktora Visokih peći, tog ponosa zeničke i jugoslavenske metalurgije.

Majka me na Staru godinu nazvala da mi ispriča ovaj događaj, koji se godinama u obitelji prepričavao, istina ispotiha, da ne čuje tko ne bi smio čuti ili da ne stigne do Jaroša, pa da se ljudi ne naljute, ali je i mene priča nekako zaobišla. Na kraju se pokazalo da je to dobro, i to iz dramaturških razloga, jer je dobila i svoj nastavak.

Moja majka počesto odlazi kod svoga liječnika Šerkana Talića, zna se s njime već dugo, a to je i svijet u kojem se puno pripovijeda, pa tako oni jedno drugome svaki put ponešto ispričaju. Doktor Talić je, kao i svi liječnici obiteljske medicine, povlašten stotinama priča, svakakvih ljudskih sudbina, nesreća i sreća, čudesa od tuđih i bliskih života, tako da bi, kad bi mu se dalo i kad ne bi bio vjernik samo svoga posla, mogao biti sarajevski kroničar, ili barem kroničar nekoliko sarajevskih kvartova i mahala u kojima ordinira i iz kojih mu dolazi razni svijet. Ali naravno, kako to već jest s onom posvećenom vrstom doktora, koji svoj posao svećenički doživljavaju, a zdravlje prenose kao misionari vjeru, doktor Talić kontrolira i obilazi i ljude iz zgrade u kojoj živi.

Priča on, tako, kako je na ovaj Božić išao svojim komšijama, starome bračnom paru, njemu je osamdeset sedam, a njoj tek koja manje, neki strašno fini ljudi, prava ona starinska birvaktilska gospoda, dobrodržea i čistih glava. Gospodin je i pobolijevao, ali nije se bolesti dao, pa ga bolest nije ni urušila. Najdraže mu je ovo božićno doba, šteta što je samo jednom godišnje, jer tada njih dvoje u kuću donose jelku, a on je kiti nakitom koji je naslijedio od roditelja, mora da je taj nakit stariji od stoljeća, nitko nije vidio ljepšega, takav se danas ni za kraljeve ne proizvodi. Grane dokićuje onim bombonama u reckavom sjajnom papiru, sjećate ih se, prodavale su se još prije pedesetak godina, u vrijeme kada nije bilo za kupiti pravog nakita i bilo se sirotinja pa je djeci nešto značilo ubrati taj ukrasni bombon s jelke. Na kraju, divan bude taj njegov bor, da u cijelom Sarajevu nema ljepšeg. I kako se u svakoj priči moraju znati imena, tako će doktor Talić reći kako se zovu njegovi komšije: gospodin Čedo i gospođa Saveta Jaroš.

Eto, to je cijela priča koju mi je majka ispričala telefonom, i što jest jest, sasvim je božićna, kao da ju je ugađao Frank Capra, kada je, umjesto da krene prema Hollywoodu, završio u Zenici i Sarajevu. Danas se gospođa Saveta sigurno neće ljutiti kada sazna da su joj Rejcovi iza leđa, u banji, u kadi, sakrivali moralnopolitički nepodobnu božićnu jelku. Takvo je bilo vrijeme i takvi su bili običaji. Nezdravo je ponositi se svojom obitelji i širom familijom, jer je to korak do toga da se čovjek počne ponositi i svojom nacijom – što je već teška, prezira vrijedna i mahom

neizlječiva bolest – ali nekako sam, ipak, malo ponosan što se i ova božićna priča u obitelji pričala s humorom i autoironijom, kao šala na vlastiti račun i na račun svojih danas smiješnih strahova i kukavičluka. Dok je 1998. ležao u zeničkoj bolnici, moj ujak Dragan, kojega sam zvao barba Dragan, poželio me je još jednom vidjeti. Bila je zima, iz Zagreba sam putovao autobusom, sva je Bosna bila u magli, snijegu i blatu, Zenica je vonjala na teški ugljeni dim, Željezara nije radila. Bolnica je bila kao i sve bolnice na svijetu, tu se nema što opisivati. Njemu je bolest iskrivila jednu stranu lica pa me je pitao: jesam li ti sad kao Tuđman?

Zehra, Olgina

Već je noseća kada se u proljeće 1926. doseljavaju u Kakanj. Franjin premještaj došao je iznenada. Tako je to na željeznici: stiže brzojav s odlukom o postavljenju u kojoj piše da se petnaestoga sljedećeg mjeseca ima javiti na dužnost šefa stanice u navedenom mjestu. Mladenu su tri godine, miran je i razuman dječak. Očekuje da će dobiti sestru. Bit će razočaran kada mu se trećega mjeseca od preseljenja rodi brat. Da smo ostali u Usori, rekao je ocu, bila bi sestra.

Kakanj je drukčiji od Usore, ali i od Doboja gdje su se upoznali, vjenčali i začeli prvog sina. Ili je redoslijed bio samo malo drukčiji? O tome se neće govoriti. Mala rudarska kasaba, nastala oko ugljenokopa i naseljena proletarijatom iz različitih dijelova propale monarhije, zanatlijama, nadglednicima, sitnim činovnicima u rudničkim kancelarijama, tehničarima i električarima, dok su u kopovima one osnovne rudarske poslove za koje nije trebalo nikakvih škola obavljali muslimani i katolici pridošli iz okolnih sela, u kojima se prije dolaska Austrije stoljećima nije ništa mijenjalo. Živjelo se tamo u legendama, pamtila su se vremena bosanskih kraljeva i turskih osvajača, i malo toga je bilo stvarno. Okruženi čudesnom prirodom koja je, kao i oni, ostajala ista, nedirnuta civilizacijom, svedena na nizanje godišnjih doba, ti ljudi dugo nisu imali pojam o svojoj sirotinji. Ali kada je Švabo otvorio rudnike i oko njih podigao Kakanj, ljudi iz legende mogli su svoje živote usporediti s nečim. Polakomili su se vidjevši kako živi taj daleki tuđi svijet, i počeli su silaziti u jame. Svoju djevičanski čistu oskudicu zamijenili su nečim o čemu nisu znali ništa. Takvi su 1926. još uvijek bili kakanjski rudari.

Olga je onakva noseća išla kasabom, vodeći Mladena za ruku. Razgledala je okolo, zalazila u rudarsku koloniju, među kućice okružene ružičnjacima, pa gore u brdo, prema Šumonjinom vrelu. Franjo nikada nije bio pretjerano druželjubiv, neće on nikoga dovesti kući na ručak, upoznati je s nekim. A ona ne može, i ne zna sama: odrasla uz dvije sestre i brata, u Dubrovniku gdje je uvijek bila puna kuća. Ulazilo bi se i izlazilo, govorili su se razni jezici, išlo se u goste, ili samo u šetnju Stradunom, kad bi se opet razgovaralo na raznim jezicima, i sve se činilo tako blizu, jer su se ti razgovori ticali širokih prostora, od Cetinja i Boke do Beča i Venecije, pa oko zemaljske kugle, koju su već nekoliko puta kao mornari oplovili oni koje je sretala po Stradunu. Olgi je dolazak u Bosnu, u koju će se vratiti kao šesnaestogodišnjakinja – nakon što je 1905. rođena u Konjicu, kojeg se, naravno, nije sjećala – bio ulazak u šutnju i u samoću. I u jednu vrlo tijesnu zemlju, u kojoj se sve događalo u krugu od nekoliko stotina metara, u čaršiji iz koje ti ljudi nikada nisu izlazili, pa im je prva sljedeća kasaba bila jako daleka tuđina. Iz Usore su ih tako u Kakanj ispraćali sa suzama u očima, kao da idu u daleki svijet i više se nikada neće vidjeti. I bio je to daleki svijet. Nisu se više vidjeli.

Franjo je bio po prirodi zatvoren. Nije mu trebalo društvo, pogotovo ne onakvo kakvo se skupljalo oko željeznice i činovničkih ureda, među kuferasima. Ili u Kaknju, oko rudnika. Kao dijete pijanca, on se grozi rakijaških društava. Svud oko njega su pijanice, propali i razočarani ljudi. Oni tamo piju iz žalosti za Krakovom i Katowicama, ovi vamo za Zgošćom i Kraljevom Sutjeskom. Ne znaš koji su pijaniji i u koga je teža nostalgija. Je li dalje od Kaknja do Krakova ili do Kraljeve Sutjeske? Dalje je do Kraljeve Sutjeske. Do nje se više ne može ni stići, pa se zato pije.

Bilo mu je draže da se u miru bavi svojim knjigama, a kasnije i pčelama, nego da razgovara s ljudima.

Za ljude se ona morala pobrinuti, ako ljudi uopće treba biti. A izgleda da treba, jer ne možeš sam kao sova. Treba ti uvijek netko.

Zehru je Olga upoznala prije nego što će roditi Dragana.

Dvadeset jedna joj je godina, Zehri petnaest. Ne znamo kako je do toga došlo, ali bit će to najvažnije upoznavanje u Olginome životu. Zehra je osoba od njezina najvećeg povjerenja, jedina kojoj je govorila sve. Zna da će ona sve što joj kaže čuvati do groba, i nikome nikad neće reći. I još nešto zna: Zehru je nemoguće zaprepastiti. Neće se skandalizirati pred njezinim osjećajima i žudnjama, niti će je odbiti od sebe, nego će je slušati i uvijek će je u svemu pratiti do kraja.

Zehra nije išla u školu. Jedva da je pismena, ali vrlo je inteligentna. Sve Zehra može zamisliti i u sve se uživjeti. Ima bujnu i savršeno kontroliranu maštu. U njenoj kući, u koju Olga sve češće ulazi – iako to nije običaj, i ne miješaju se tek tako po Kaknju muslimani sa katolicima – drveni je pod, a zidovi su od nepečene cigle. Zehrina mater ponosna je na taj pod, svakog ga dana pere, pa je žut kao dukat. Dugo je i kod njih pod bio od nabijene zemlje, a onda se, hvala Bogu, steklo. Bit će taj pod dosta za cijeli naraštaj, toliko je to bogatstvo.

Zehra je pokrivena. Sve muslimanke u Zgošći – jer je Kakanj za domaći svijet još uvijek Zgošća – pokrivena su. Pred kršćankama se vrlo nerado otkrivaju. Ne pokazuju lica, jer ih je strah da će one svojim muževima ispričati kako izgledaju. A to je isto kao da su ih i vidjeli. Zehra se otpočетка pred Olgom otkriva. Otkrit će se i pred Franjom, kad jednoga dana uđe u njezinu kuću. On neće znati koliko je to velika stvar, jer je tada već sasvim obuzet pčelama, knjigama i svojim beskorisnim naukama.

Olga se sasvim oslobodila. Upoznala se sa svakim, i po Kaknju hoda u dimijama. To nekim kuferaskim ženama nije drago, skandalizirane su. Nju nije briga, oholost govori iz nje. Prezire svijet od kojega se otkinula i koji – valjda i podsvjesno – optužuje za očevu protjerivanje iz Dubrovnika, pa zato hoda u onim najšarenijim ciganskim dimijama. Franji to ne smeta. I nije ga briga šta žene pričaju o Olgi. Dolaze rođaci iz Zenice i Dubrovnika, posjećuju ih teta Lola i Branka, pa se ide na Bosnu na kupanje. Netko je tu s fotografskim aparatom: na sačuvanoj slici: Lola, Branka, amidža Karlo, strina Jele, Franjo, Olga i Dragan. Gdje je Mladen, zašto ga nema?

I opet, kada svi odu, Olga je sa Zehrom. Vidjeli su ih kako žure niz čaršiju. Pokrivena i otkrivena. Crna i šarena. Zehri je već osamnaest, uskoro će otići.

Zašto su i kako Zehru dali čak u Sarajevo, to ne znamo. S vremenom se nekako zagubilo i ime njezina muža. Znamo da se prezivao Orman, jer se ona kroz naš život zvala Zehra Orman, i da je u ta dosta rana doba bio – šofer. I bio je dobar i vrlo drag čovjek.

Malo nakon što je Zehra otišla, Olga se sprema za Sarajevo, da vidi u što joj se prijateljica udala. Baš tako bi se u tim prilikama reklo: u što se udala. Obukla se najsvečanije što je mogla – a sačuvalo se, itekako, i dubrovačkih kostima i elegancije iz slikopisa i fotožurnala – stavila je na glavu šeširić koji joj je brat Rudi donio iz Beča i koji se, naravno, nije mogao nositi po Kaknju, pa je takva, u bijelim cipelicama s petom, pošla u Sarajevo, na Donji Soukbunar, kod Ormana. U tu svoju vizitaciju pošla je prije nego što će, po nekom redu i običaju, k Zehri stići njezina kakanjska braća, rođaci, daidže i amidže. Vidjela je njezinog muža i prije nego što će ga vidjeti rođena Zehrina mater.

Što li su mogli pomisliti ti ljudi s Donjega Soukbunara kada im se u svojoj građanskoj ceremonijalnosti, u jesen 1929. na avliji pojavila Olga Rejc, rođena Stubler, i upitala:

Gdje je Zehra?

Morali su biti iznenađeni. A moglo im je biti i drago, jer je njihova Zehra tako ugledna, pa je iz Kaknja dovela priju kakvih se i po Sarajevu rijetko viđa. Olgu su lijepo ugostili, počastili je i držali na sijelu, i zatim ispratili na kolodvor. Putnički za Kakanj čekalo je tada na peronu i veliko i malo iz Ormanove kuće, ispraćajući ženu koju su, a da na to nisu nikako računali, dobili u miraz uz Zehru.

Koliko god se kasnijih godina pričalo o convivenzi i drugim tricama, nije takav miraz bio ni željen ni potreban. Uostalom, nisu li upravo oni, domaći muslimani, nazvali taj svijet uvredljivim imenom – kuferaši, dajući im na znanje da će jednom otputovati onako kako su 1878. u Bosnu i doputovali? Oni su to ime kasnije prihvatili, ironični prema sebi i svojoj očekivanoj sudbini, ali ne treba zaboravljati kako je ono nastajalo. Ako će, mnogo kasnije, u socijalizmu, ljudi živjeti jedni među drugima, pa će se, barem u tom kratkom razdoblju do devedesetih i novoga povratka na staro, čak i ženiti međusobno, te 1929. u Sarajevu se prijateljstvo jedne nepismene kakanjske djevojke i željezničareve žene, katolkinje, doživljavalo kao nešto neobično, strano i prijeteće. Iz drukčijih razloga, ali isto kao što je i Olgino španciranje u šarenim dimijama s perspektive kakanjskih kuferaških dama moralo biti protumačeno kao jedan permanentni škandal.

Ali Ormani su bili dobri ljudi, pa su prihvatili Olgu. Zavoljeli su je zbog svoje Zehre. Kod svijeta koji nije zadrt, zehre će uvijek biti važnije i od velikih načela i od običaja.

Osam kakanjskih godina, prije nego što će obitelj stići na svoje krajnje odredište, u Sarajevo, najsretnije su godine u Olginom životu. Živjela je slobodno i ispunjeno, podizala sinove, snalazila se među ljudima, išla na Bosnu na kupanje, sudjelovala u velikim sindikalnim izletima, svirala gitaru i pomalo zaboravljala sve ono što ju je, možda, razdvajalo od muža. Ali i za njega su te godine bile sretne. Radio je samo ono što je volio i u čemu je uživao. Svakoga ljeta putovao je svojim u Tolmin i u Knežu, i nalazio se na pragu svoga željezničarskog samoostvarenja. Očekivao je da ga prebace u Sarajevo, u Direkciju željeznica, u Odjeljenje reda vožnje, jer je već odavno bio najškolovaniji i najsposobniji među šefovima stanica i otpravnicima vozova. Nije mu se iz Kaknja žurilo, nije bio nestrpljiv, ali kada je jednoga dana konačno stigao brzoglav, nastupila je euforija. Sarajevo će ih zauvijek unesrećiti, bit će to grad njihovih smrti – Franjo umire na Sepetarevcu, listopada 1972, Olga u koševskoj bolnici, lipnja 1986. – grad potpune i nezadržive obiteljske propasti, ali oni toga nisu svjesni dok slave što se konačno sele u glavni grad. Ona će po Sarajevu moći da šeta sa svojim šeširićima, svakoga dana odjevena kao za pozorište, i moći će u Sarajevu da ide u pozorište koliko god joj je volja. Završila je s tim premještajem era dugoga progonstva – nakon što joj je otac 1921. sudskom odlukom ostao bez posla i bio iz Dubrovnika protjeran u Bosnu – i činilo joj se da život ponovo započinje, ili se nastavlja na onom mjestu gdje je davno i prekinut. On će se u Sarajevu baviti onim što ga najviše zanima i što ga, zapravo, na željeznici jedino i uzbuđuje. Umjesto da bude šef jedne stanice, pred sobom će imati čitavu mrežu željeznica, koja je povezana s drugim mrežama, i zajedno s njima čini cjelinu svijeta. Ta ga je cjelina uzbuđivala: lokomotiva koja vuče vagone, od Zelenike sve do Gdanjska. Je li oholo bilo njihovo radovanje? Ili se čovjek ničemu ne smije radovati, nego gorko zaplakati nad onim što ga je na čas usrećilo.

Tamo su ih dočekali Zehra i njezin čovjek.

On je već radio kao taksist. Bile su to tridesete godine. U Sarajevo se ponovo dolazi sa raznih

strana, najviše iz Beograda i iz Zagreba. Ta dva grada natječu se za blagonaklonost domaćih muslimana. Jedni o njima znaju to da su starinom i osjećajem Srbi, drugi znaju da su starinom i osjećajem Hrvati, a oni biraju i mjerkaju kojima će se kad prikloniti, onako kako to već čine ljudi čim im se učini da imaju u životu izbora. Dolaze ponovo i stranci, Hotel Evropa stalno je pun, puni su i drugi konaci, a grad koji je za vrijeme Austrije doživio svoje svijetle trenutke, ali i blagu amneziju nad onim što je bilo ranije, kao da se pomalo prisjeća i onih davnih dana. Kako god bilo, mnogo je ljudi koji bi se vozili taksijem, pa Zehrin muž stalno ima prekoviše posla.

Ona jedno za drugim rađa svoje petero djece. Kada je Olga došla u Sarajevo, bilo ih je već dvoje, a kod preostalo troje našla joj se pri ruci. Rekla joj je da ona ne želi imati više djece. To nije lako ostvariti, jer je Franjo napasan. Ne razmišlja on o djeci, nego o svojim muškim potrebama. Zehra sve to razumije. Općenito, Zehra sve razumije i u stanju je svaku zamršenu i predugu priču svesti na dvije-tri rečenice u kojima je sve tako jednostavno, lako i vedro. Ona se ne srami nijedne Olgine priče – a to je važno, jer se druge njezine prijateljice brzo posrame – nego se u svakoj snađe, i izgovori nešto što je za utjehu. Kako je to moguće, ako je Zehra muslimanka? I to vrlo bogobojazna muslimanka, koja se drži ama baš svakog pravila svoje vjere, i svakoga dana, dok je budna i dok spava, sve radi u skladu s vjerom? Odgovor je čudan, ali i jednostavan: Olga pripada drugom svijetu i drugoj vjeri, onoj koja ženama određuje da okolo idu otkrivenih glava, i određuje im još štošta drugo, različito od islama. Da je Olga muslimanka, Zehra bi umrla od srama, pobjegla bi od njezinih povjeravanja, da je više nikad ne vidi. Ali ovako, ona ne samo da nema razloga da bježi, nego joj uvijek može biti od pomoći. Pred Olginom vjerom Zehra je savršeno slobodna, kao što je, bit će, i Olga slobodna pred njenom vjerom. To ih je učinilo najboljim prijateljicama.

Nikad, u povijesti nestale obitelji, nije bilo prijateljstva koje bi se moglo mjeriti s njihovim.

U Sarajevu se često posjećuju. Odlazi se na Soukbunar, Ormani dolaze u zgradu gospođe Heim, penju se na peti kat, kod Olge i Franje. Zehrin muž uvijek je Franji pri ruci, ako ga treba negdje voziti. On ga kao stariji i iskusniji savjetuje kako će s poslom. S vremenom, Orman mu se povjerava, govori o svemu. Franjo šuti i sluša, priča o vremenima koja dolaze, o kancelaru Hitleru koji je lud čovjek.

U ratu, Orman nastavlja s taksiranjem. U početku mnogo je mušterija, njemačkih i hrvatskih časnika, Talijana, poslovnih ljudi, špijuna i avanturista. On na sve to gleda iz svoje šoferske perspektive. Franjo ga upozorava, govori mu neka bude oprezan. Orman ne zna što bi to trebalo značiti. Nikome ne čini zlo, ne zamjera se, i čega bi se onda trebao čuvati. Zehra je mudrija. Ali njeno je da se brine o djeci. Valja ih svo petero prehraniti, a svaka je zima sve teža, trgovine su prazne, na tržnici ničega nema, nema više seljaka iz okoline. Rastjerale ih ustaše.

Nakon Mladenove pogibije, u ranu jesen 1943, Olga i Franjo doživljavaju konačni životni slom. Zehra ostavlja djecu jetrvi na čuvanje, i s njom je pet dana i pet noći, bez prestanka. Ali pomoći, zapravo nema.

Da mi nije bilo Zehre, rekla je Olga, ja bih se ubila. I to je bilo jedino što je ikada izgovorila o Mladenovoj smrti.

Možda je istina. Ali mimo toga, pomoći nije bilo. U onom što se dogodilo u dušama dvoje koji su izgubili sina, nije se moglo pomagati, čak ni s te druge, Zehrine strane. Jer to nije bila samo jedna smrt. I drugi su u tom ratu gubili sinove, pa bi se poslije nekako utješili i smirili. Ovo je drugo: Franjo je bio protiv toga da Mladen prihvati poziv za vojačenje i ide u njemačku vojsku, a Olga je mislila da će im sin lakše spasiti glavu u njemačkoj vojsci nego u partizanima. Mislila je

da Franjo iz svojih političkih razloga toliko navija za dječakov odlazak u partizane. Nikada ju, makar i nijemo, nije prestao optuživati za Mladenovu smrt, niti je Olga ikada uspjela umiriti svoju savjest.

Nakon toga, Zehra i njezin muž brinuli su se za njih koliko god su mogli. Ali Olga će još dugo ostati nijema, zatvorena i zaključana, i tko zna koliko će joj trebati da Zehri sve ispriča. I to će, na kraju, biti prekasno.

Kako se bližio kraj rata, sve je manje ljudi imalo novca za taksi. Propali su, u sebe se urušili, i njemački oficiri. Nestalo je visokih ustaških i domobranskih dostojanstvenika, ostali su samo razbojnici i halaša. Takvi ne plate ni kada se voze taksijem. Franjo mu je govorio da sada treba biti još puno oprezniji, i da mora izdržati do kraja rata. Djeca su mi gladna, jednom mu je kazao Orman. Čovječe Božji, neka su i gladna, ali su barem živa! Jadan on, nije shvatio zašto mu to Franjo govori. Mislio je, bezbeli, da tako govori jer je izgubio Mladena.

Ne pitajući ništa, ne govoreći nikom, u ožujku 1945. Zehrin muž čini sudbonosnu grešku: ostavlja se taksiranja, jer ionako mjesecima ništa ne zarađuje, i javlja se za vozača u Ustaškome redarstvu. Mjesec dana kasnije naći će se u koloni koja se povlači prema Zagrebu. Vozi domobranskog pukovnika. Navodno stiže do Zagreba, javlja se otamo brzoglasom, dan pred oslobođenje Sarajeva. Tako, barem, Zehri govore. Javio ti se muž iz Zagreba, kažu. A ona ne zna je li joj se rugaju, pošto dolazi novo vrijeme, ili se stvarno javio. Jest, ovoga mi križa, javio se! Potvrđuje izvor.

Zehrin muž nestao je onako kako su nestale tisuće Hrvata, vojnika i civila, sitnih i krupnih dužnosnika i uglednika Nezavisne Države Hrvatske. Ima neke dodatne ironije u nazivu tog događaja: Križni put. Nestao je šofer Orman sa Soukbunara na Križnome putu, e da bi prehranio svoje petero djece.

Jedino što je 1945. Zehra imala bila je dobra i požrtvovna svekrva, koja joj je pomagala u svemu. I podržavala je u nečemu strašnom što je Zehra morala učiniti. Kao žena narodnog neprijatelja, ustaškoga šofera, bila je sa svoje petero djece osuđena na propast. U Boga je vjerovala, uzdala se u njega i u njegovu veličinu, i nije za mužem pustila suzu, ali je svejedno skinula zar i feredžu i otišla na gradilište gdje je radila kao građevinski radnik. Poput muškarca, vukla je na ramenima vreće sa cementom, ta vrlo sitna, skoro i nevidljiva žena. Po završetku posla stavljala bi zar i feredžu i vraćala se kući.

Olajavali su je po Soukbunaru, komšije i oni drugi. Bilo je to vrijeme prije nego što će se zabraniti pokrivanje muslimanki, i prije nego što će žene otkrivenih lica izaći na ulicu.

Olga moja, ko gola sam ti! požalila se.

I to je stvarno bila rijetkost, da se Zehra na nešto požali. Uvijek nasmijana, blaga, dobro raspoložena i duboko uvjerena da će sve na dobro izaći, a ono za što bi nam se, nevjernima, moglo učiniti da ne može izaći na dobro, stradanja i smrti bližnjih, sve je to Božja volja i neki njegov vrlo ozbiljan naum.

Vrijeme je kada dućana nema, ni ičega čega bi bilo u dućanima. Živi se na tačkice, na bonove, koji se dobivaju malo po potrebi, a malo i po zaslugama. Nosi se Zehri i njezinima koliko god se može, i povrća koje dođe iz Stublerove bašče na Ilidži, i sirotinje koja se nanese iz Kaknja, ali svega je toga premalo.

Olga ide na Soukbunar, nosi Zehri izmljeveni prženi ječam pomiješan s kafom. Šećera nema, i neće ga biti još godinama. Uza se vodi svoju malu kćer, koju je rodila u ratu, iako se Zehri klela

da više neće rađati djecu. Ali pobačaj se u ustaškoj državi kažnjavao smrću. Djevojčica, sitna plavokosa, u strahu je dok ulazi u kuću. Sve je drukčije nego što je navikla, čudan miris. I djeca velikih očiju kao na crtežima Brune Schulza. Zehra je grli, a ona se pokušava izmaknuti.

Salko je malo mlađi od nje, može mu naređivati. Radi sve što mu Javorka kaže, i baš mu je nekako drago. Smije se. Dugo će Olga i Zehra piti kafu od ječma, i razgovarati. Neće na djecu ni gledati. Znajuju sama.

Ajde sad ti meni naređuj, kaže djevojčica Salku. Ali uto se majka diže i ide se kući.

Prođe sedam dana, Olga opet odnekle vadi prženi ječam pomiješan s kafom. Šećera nema, i neće ga biti godinama. Uzima Javorku za ruku, idu Zehri na Soukbunar. Djevojčica ne govori ništa, ali joj je drago.

Kad su došli tamo, sve je kao i prošli put, čudan miris, mračna soba. Ali nekoga nema.

A gdje je Salko? pita djevojčica.

Znaš, sine, Salko je umro, odgovori joj Zehra mirno.

Prvi put se tada Javorka susrela sa konačnošću. I jedino tada, bilo je tako mirno. Zehra je ostala suhih očiju, jer je vjerovala da je negdje i nekako sve kako je trebalo biti, po volji Božjoj. Prije Salka umrla je već najmlađa Azra. I to je podnijela u miru. Zehrina djeca umirala su od gladi i bijede. Teško je o tome danas govoriti, trebalo bi se vratiti u ono vrijeme, pa vidjeti kako to izgleda: danas s njom piješ kafu od ječma, kći ti se igra s njezinim sinom, a za sedam dana dječaka više nema.

Ostalo joj je troje djece: Mehmed, Nađa i Munira. Kćeri su postale krojačice, sin je radio kao nosač. Sve ih je izvela na put. Pomogao joj Dane Olbina, sažalio se, pa ju zaposlio u Narodnom odboru grada Sarajeva, kao čistačicu. Sinula je, sebi došla.

I taman kada je sve posvršavala – onih svibanjskih dana 1966. kada će djevojčica koja se igrala sa Salkom roditi sina – razbolje se Zehra, Olgina. Bi tako karcinom jetre. Javorkin muž, dječakov otac, doktor Jergović smjestio je Zehru na svoje odjeljenje, u najbolju sobu. Bila mu je tako zahvalna da se nije prestajala smijati. Išlo se Zehri u bolnicu, tog ljeta i jeseni, sve dok Olga i Franjo s novorođenim unukom nisu s jeseni pošli u Drvenik, zbog Franjine astme. Jednoga petka, bio je kraj rujna, Olga je posljednji put išla Zehri. Dok je išla, znala je da je to posljednji put. Nije to lako. Zehra se smijala. Kaže: Bona, ti sad ode na more, a svi se već vratili s mora.

Zehra je umrla u prosincu. Ranije, u ožujku, umrla je Olgina mlađa sestra Regina. Teže sam podnijela Zehrinu smrt nego Rikinu, samo jednom je rekla. Da mi nije bilo Zehre, ja bih se ubila.

Francíci, Joža i Muc

Josip Francić radi kao elektroinženjer na rudniku. Već je tu kada oni dolaze u Kakanj. Srdačan, vrlo komunikativan i prirodan čovjek, uvijek u razgovoru s rudarima i s nepismenim običnim svijetom po Zgošći. Ne vidi mu se, na prvi pogled, da je gospodin, a jest gospodin, ni da je posvršavao sve te škole u Grazu i Beču. Tamo je upoznao i ženu, tu je sad s njim, u Kaknju. Njoj je ime Marija, ali nitko je tako ne zove. Nadimak joj je za kakanjske prilike i za bosanski govor skoro neizgovoriv, ali svi na njega pristaju, pa i najgora sirotinja, iz poštovanja prema inženjeru, gospođu zove – Muc.

Kako su se Olga i Franjo s njima zbližili, vrlo brzo se toga nitko više nije sjećao. Joža je među rijetkima na rudniku koji ne piju, Muc je iz Beča donijela modne žurnale, rukavice do lakata i šeširiće, herc romane, Karla Krausa i Stefana Zweiga, kristalne servise i koješta drugo što je Olgu zanimalo, pa je, nekako i prirodno, stvorena *simbioza* – kako je to izrekao Joža Francić – dviju kuferaških obitelji. Ono što je Olga nalazila u Zehri, ticalo se emocionalnog i duhovnog svijeta, kao i njene ženskosti, dok je Muc donosila kulturu i duh bečkoga hohštapleraja. Kada bi razmišljala o bratu Rudiju, i njegovim dugogodišnjim bečkim i gracerskim *studijima*, Olga mu je pomalo i zavidjela, tako da joj je Muc svojom pojavom nadomjestila ono što je, možda, i sama mogla imati, da se nije tako rano udavala i rađala djecu.

(Sasvim usput: nije mi mrsko zamišljati Nonu u toj za nju sretnoj okolnosti da 1922. onaj Nonetov spermij nije začeo njezino jajašce, i nije se rodio moj stariji ujak Mladen, nego je ona, umjesto da se uda, pošla u Beč studirati glazbu ili književnost i jezike. Jasno mogu zamisliti njezine bečke godine, i svijet u kojem ne bi bilo ni mojih ujaka, ni majke, svijet u kojem, naravno, ne bi bilo mene...)

Muc govori savršeno jasnim, orođenim i zbliženim kakanjskim govorom. Jezik kuferaša je prepun germanizama, pa tako i njezin. Ali rođena Austrijanka, koja prije dolaska u Kakanj nije znala ni riječi ovoga jezika, i germanizme izgovara onako kako je u Kaknju običaj. Kao da to nisu njene riječi i nije njen jezik.

Prema domaćim ženama odnosi se u skladu sa svojom naravi, hirovito, tako da je neke zovu ludom Švabicom. Zatvaraju prozore kad prolazi čaršijom. Sakrivaju djecu, da ih ne urekne. Ali druge, uglavnom katolkinje, rjeđe muslimanke, smiju se Muc, blesava je, misle, ali draga. I nije zlo ako njena blesavost pređe na njih i na njihovu djecu.

Zehra kaže za Muc: njoj se i dragi Bog čudom začudi kad ju takvu vidi i čuje.

Muc će u toj kasabi nakraj svijeta roditi dvojicu sinova.

U kući, u miru i vrisci porođajnog zora, onako kako rađaju žene u Zgošći. I nije joj, pored svih onih modnih žurnala, palo na pamet da nešto gubi što ne rađa onako kao što se rađa u Beču. Stariji sin bit će Josip. Po ocu, djedu, pradjedu... Najstariji sin uvijek se zvao Josip. Mlađi je Branko.

Joža ti je inženjerska pamet, kaže Franjo, njega politika ne zanima.

Ne *obadava* on ni kralja ni otadžbinu.

O svemu razgovaraju, ali o politici nikad.

Nakon što godine prođu, i dogodi se sve što se jest i što se nije trebalo dogoditi, često se, od duga vremena, raspreda o tome zašto se Joža pravio lud čim Franjo spomene Stipicu Radića, kamarada Lenjina ili Benita Mussolinija. Gledao je u stranu, zijevao ili se čudio Franji zašto se on toliko brine oko nečega na što nema nikakvog utjecaja. Nego, bolje mu je da se bavi pčelama i redovima vožnje. A revolucije neka drugi dižu. Na svijetu postoje dvije vrste budala, rekao mu je Joža Frančić, jedni okolo podmeću požare da bi usrećili svijet, a drugi ih gase. Znaš li ti, pitao ga je, kako se u Dalmaciji zaustavlja požar kada, nošen burom, krene prema maslinicima i vinogradima? Kontrapožarom. Makija se polije benzinom i potpali duž crte kojom se kreće požar. Kada se sudare jedan s drugim, kontrapožar obično nadjača.

Dobro je Franjo upamtio tu priču, koju mu je Joža ispričao, ne bi li ga okrenuo od politike. Zašto je to činio? Da ga nečega poštedi?

Frančići u Kaknju ostaju nekoliko godina iza Franje i Olge. Pred rat sele se u Mostar. Veza među njima ne slabi, iako se rijetko viđaju. Razmjenjuju pisma i božićne čestitke, ali ništa od toga nije sačuvano. Olga se nakon Mladenove smrti potrudila da i tih pisama nestane. Kao da je u strahu da bi netko mimo njezine volje mogao sakupiti sve te papire, i rekonstruirati priču, onako kako se odvijala od dana kada su se ona i Franjo sreli, do trenutka kada nepoznati partizan nišani i povlači okidač kao da puca u divlju svinju. Ili je mislila da će, uništavajući papire i fotografije, prebrisati i svoja sjećanja.

Franjo i Joža posljednji put čuju se telefonom 6. travnja 1941.

Sjedio je u svojoj kancelariji, u Direkciji željeznica, kada je oko deset ujutro netko javio da su sve veze prekinute, i da se očekuje novi val njemačkih bombardera. Htio je provjeriti je li to istina, napamet je otvorio notes s telefonskim brojevima, i nazvao Jožu Frančića. Odmah se javio. Razmijenili su nekoliko konvencionalnih rečenica, nisu ni znali što bi jedan drugome rekli, i to je bilo sve.

Koliko će mjeseci proći prije nego što ustaše u Mostaru provale ilegalnu komunističku grupu, na čijem je čelu inženjer Josip Frančić? U ratu vrijeme drukčije prolazi. Logika ratnog vremena takva je da čovjek uskoro više ne zna što se kad dogodilo, tako da ni Olga ni Franjo nisu sigurni kada je do Sarajeva stigla vijest da je Joža osuđen na smrt i pogubljen. Sigurno je da se to dogodilo prije Mladenovog novačenja u njemačku vojsku. Olga je vjerovala da je važno samo to da Mladen bude što dalje od ustaša i od ustaških sudova – dakle, u njemačkoj vojsci. Franjo je mislio da se od Jožine sudbine može pobjeći samo odlaskom u partizane.

Malo ga, ipak, muči zašto se Joža Frančić pred njim godinama pravio da ga politika ne zanima. Je li to ona čuvena partijska konspiracija? Ili je sumnjao u njega, nije mu se činio pouzdanim? Takva pomisao ga vrijeđa, ljuti se na strijeljanog Jožu Frančića, da može, sad bi mu rekao kako to nikako nije u redu. Družiti se s nekim tolike godine, posjećivati ga, igrati se s njegovim sinovima, a istovremeno ga smatrati tako nepouzdanim da mu nikad ne iskažeš svoju vjeru. Bijedno je to, rekao bi on njemu, ali ne može, jer Jože više nema. Više je vjerovao rudarima nego njemu. Sad je to jasno kao dan, Joža Frančić je sve vrijeme agitirao na rudniku. I zadnjem je nepismenom seljaku više vjerovao. A Franjo je mislio da mu je Joža prijatelj.

On je tebe štitio. Iznenada mu je rekla.

Od čega me je štitio?

Od tvoga mahnitanja i lajanja po Kaknju. Jadan ne bio, Joža ti je glavu spasio kad ti nije priznao tko je ni što je!

Muc ostaje u Mostaru, sama sa sinovima. Pred kraj rata mobiliziraju ih, jednog za drugim, kako navrše punoljetstvo. Joža, sin Jožin, i Branko naći će se u onoj beskonačnoj koloni hrvatskih domobrana i ustaša, kancelarijskih činovnika i pokojeg preobučenog koljača, u kojoj će, za upravljačem crnoga mercedesa, biti i sarajevski taksi šofer Orman. Proći će oni tako vrlo dug put, opisat će svojom hodnjom elipsu, koja će po svom smislu i sadržaju ostati neusporediva u njihovim životnim i emocionalnim iskustvima. I što je najteže, zavjetovat će se, ako prežive, na cjeloživotnu šutnju o onome što im se na tom putu događalo.

Branka su prije pustili. Bio je sedamnaestogodišnjak, Poglavnik ga je, kao đaka, obukao u odoru Hrvatskih oružanih snaga, kakvu su nosili i najkorjeliji ustaše, jasenovački koljači, da bi i njega i cijeli njegov naraštaj dječaka rođenih 1927. izjednačio s ubojicama. Podvodio je tako Poglavnik i djecu pod zajedničku hrvatsku sudbinu, nutkajući ih kao jaganjce gnjevu ratnih pobjednika. Partizani su, uglavnom, odbijali generaciju 1927, nego su im skidali uniforme i slali ih organizirano kući.

Joža, sin Jožin, prehodao je, za razliku od brata, od juga Austrije, gdje je zarobljen, sve do juga Srbije, gdje su ga, kao jednoga od rijetkih preživjelih, napokon pustili, a da, zapravo, nisu ni shvatili da on nije ništa kriv. Bila bi grehota pogubiti ga nakon što je živ stigao do Niša.

Jesi li kome rekao što ti je bilo s ocem? Pitala ga je majka.

Nije se imalo kome reći.

Kako nije?

Nije joj znao objasniti kako se u tih hiljadu kilometara što ih je prešao pješke, praćen puščanim cijevima oslobodilaca, nije našao baš nijedan čovjek kojemu bi on, domobranski podnarednik Josip Frančić, mogao ispričati što se dogodilo s njegovim ocem, elektroinženjerom Josipom Frančićem, i da tako otkupi svoju glavu.

Poslije rata, Muc skupa sa sinovima dolazi u Sarajevo. Obojicu ih vodi Olgi i Franji, da pričaju što im se dogodilo. To traje dugo, došli su popodne, a otići će sutradan, prvim jutarnjim tramvajem. Nisu se Joža i Branko tužili – na što bi se, i kome, mogli tužiti u slobodnom Sarajevu 1947. – nisu, makar i od njih dvoje, tražili neku svoju pravdu. Za njih, kao ni za sve druge u priči, za Muc, za Olgu i Franju, i za stotine likova, koji bi se pojavili da je ova priča roman, ili da je cijela, po redu i do kraja upamćena, druge pravde osim revolucionarne, zapravo, niti nema. Ali toj dvojici mladića trebao je netko kome će reći ono što su prethodno izrekli samo majci. Nakon što u jednoj dugoj prosinačkoj noći, malo pred Božić, ispričaju ono o čemu se mora šutjeti prijateljima svojih roditelja, njihovo stradanje bit će završeno. I više se neće spominjati. Vjerojatno nikad.

Marija Frančić živi u Sarajevu kao umirovljenica.

Sjećam se da me je Nona početkom sedamdesetih vodila sa sobom kod Frančićke. Kada je nestalo onoga svijeta u kojem su obje živjele, Olga je Mariju Frančić prestala zvati – Muc. Prekinula je s tim imenom, jer je postalo smiješno. Ili je nju na nešto podsjećalo. Tako je Muc postala Frančićka, ili gospođa Frančić. Glasna i vedra gospođa, uspravnog držanja, i na svoj način šašava. Ona nije mogla bez muškaraca, što je Olgu užasavalo. A kad je ne bi užasavalo, bilo joj je smiješno. Imala je nekoga Stojana, hercegovačkog seljaka, koji joj je dolazio u Sarajevo. Pričala je o njemu zaljubljeno, kao da joj je osamnaest. Olga bi gledala kako da okrene njezinu priču. Ako ne bi išlo, zašutjela bi i čekala da priča prođe.

Onu rečenicu, koju nakon Zehrine smrti Olga izgovara samo jednom, izgovorit će pred

gospođom Frančić:

Teže sam podnijela Zehrinu smrt, nego sestrinu. Da mi nije bilo Zehre, ja bih se ubila.

I meni bi bilo lakše da su mi stradala obojica sinova, samo da mi je Joža ostao živ – rekla je Muc, začuđena što se o takvim stvarima uopće i govori.

Pa je duboko uzdahnula, pogledala Olgu, onda Javorku, i veselo započela:

A moj Stojan...

Gospođa Marija Frančić umrla je sredinom sedamdesetih. Eno joj na Barama groba.

Erwin i Munevera

Moja šukunbaba Josefina Patat, huda sirotinja iz okolice Udina, sedamnaest puta je rađala, da bi joj preostalo samo dvoje žive djece. Osim tolikih smrti, za Patatima slijedi i jedna lijepa, dugotrajna i vedra porodična veza, vjerojatno i najčvršća u štublerovskoj povijesti: s unucima Josefinine sestre. Braća Erich i Erwin Dusl bili su, kao i njihovi roditelji, rođeni Bečani, i osim tankoga, sirotinjskoga talijanskog srodstva, ništa ih vidljivo nije vezalo za porodicu Karla Stublera, kuferaša i željezničara iz Bosne. A opet, pokazalo se da su nevidljive veze među ljudima čvršće i važnije od vidljivih, tako da boljih i odanijih rođaka od njih dvojice nismo ni imali.

Erich, Erwin i tante Dora, s kojom je Rudi za vrijeme svojih dugogodišnjih bečkih studija imao incestuoznu ljubavnu aferu, bili su naša veza s Austrijom i sa Bečom, i s onim što su Karlo i Johanna, a donekle i njihova djeca, doživljavali kao svoju kulturnu i jezičnu domovinu. Dom Duslovih, čija su vrata za Stublere uvijek bila otvorena, na način koji je i za balkanske prilike neočekivan, bio je važna postaja za zlu ne trebalo, ako se iz Bosne bude moralo ići, da se za prvo vrijeme ima kod koga biti. Tu priliku nitko nije iskoristio, ali je važno da je ona skoro kroz cijelo dvadeseto stoljeće postojala. Toliko važno da bi se moglo reći da su Duslovi bili važan jamac naše građanske stabilnosti. Imali smo kome otići ako nas potjeraju.

U Beč se često odlazilo, još prije Prvoga svjetskog rata, dok je Karlo imao visoko namještenje šefa stanice u Dubrovniku, a nastavilo se ići i između dva rata, tako da se po ladicama, fotoalbumima i kutijama za cipele moglo naći na desetke crno-bijelih sličica na kojima, u svim godišnjim dobima i u različitim godištima, Karlove kćeri španciraju Ringom, slikaju se ispred bečkih kafana i poziraju onako sređene i ušiširane, poput junakinja u nijemim filmskim komedijama.

Tako su tridesetih i njih troje, Erich, Erwin i tante Dora, počeli dolaziti u Sarajevo. Naš put do Beča bio je dalek, ali njihov put do Sarajeva mora da je bio puno dalji. Išlo se tamo negdje na orijent, u šehar pun fatalnih strasti, zle kobi i mračnih nagnuća, koji je u njihovoj mašti mirisao na jasmin, cimet i tisuću nepoznatih istočnjačkih mirisa, da se sretne s rođacima. Uostalom, već i to što su u tom gradu ubili habsburškoga princa nije djelovalo kao neka dobra i sretna preporuka. Ali, bili su znatiželjni i nisu htjeli uvrijediti drage rođake.

Počeli su dolaziti 1933. ili jedne od sljedeće tri godine, i dolazili su sve do kasnih sedamdesetih. U tih četrdesetak godina svijet se izvrnuo naglavce, pomrli su Karlo, Johanna i sva njihova djeca, osim najmlađe Olge, i dogodila se najljepša ljubavna priča u porodičnoj povijesti, zbog koje valja ispričati sve ovo drugo, a koja će, uza sav trud, na kraju ostati neispričana. Ali do nje, ako smo u 1933, valja sačekati još dvadesetak godina.

Erich i Erwin studirali su i završili arhitekturu, od koje će živjeti dobro i sigurno. Ni jedan ni drugi neće imati velikih profesionalnih ambicija, profesija će im poslužiti da zadovolje svoje prohtjeve za hedonizmom i svakodnevnim komforom, dok prema vječnosti nisu imali pretenzija. Tako ih nije zanimala ni politika, pa su dolazak Hitlera na vlast, Anschluss i početak rata u domovima Duslovih doživljavani najprije kao nešto što ih se ne tiče, a zatim kao nekontrolirana prirodna nepogoda, oluja ili katastrofalni zemljotres koji, bez puno mudrovanja i zanovijetanja,

naprosto valja preživjeti. U tom pogledu, braća Dusl bili su tipični bečki malograđani.

I kao takvi – završili su u bici za Staljingrad.

Kako su se otamo izvukli, što ih je spasilo, kakvim čudom nisu pali u sovjetsko zarobljeništvo, o tome se nikada nije pričalo. Općenito, o nevoljama se s njima dvojicom nije previše razgovaralo. U domu koji je u ratu izgubio sina – Karlov unuk Mladen stradao je kao njemački vojnik – o ratu se rijetko govorilo. A nikad se nije govorilo o tome kako je netko preživio. Priča o čudima rastuži sve one koji nisu doživjeli čudo spasenja.

Nakon rata će proći godine prije nego što se pasoši počnu slobodno dobivati, pa da Stubleri, njihova djeca i unuci, ponovo krenu put Beča. Ali Erwin je već 1951. bio u Sarajevu, da obiđe familiju. I tada se dogodilo ono o čemu bi ova priča govorila, kada bi to bilo moguće. Na ulici je, negdje na Ilidži, sreo ženu, koja je izgledala kao da nije s ovoga svijeta. Erwinu je tako izgledala. Drugima nije. Rekli su mu da je pjevačica na radiostanici. Kako se zove? Munevera Berberović.

Vratio se u Beč. Putovao je vlakom preko opustošene i siromašne zemlje, kroz zavičaje i domovine svojih orijentalnih rođaka, pa ako ih do tada i nije razumio, ako mu se ikad učinilo da bez potrebe žive u toj očigledno nesretnoj i žalosnoj Bosni, iz koje će jednom morati da idu, sada mu se srce kidalo što se vraća kući. Jasno je te rane jeseni 1951. Erwin Dusl mogao zamisliti ostatak svoga života. Živjet će i umirati neispunjen i neostvaren, žalostan kao zemlja Bosna, jer mu se dogodilo nešto što se, valjda, događa samo u pjesmama iz te zemlje: vidio je ženu, nije joj prišao, nego je otputovao i sad ne može da o njoj ne misli.

Došao je ponovo sljedećeg ljeta. Pa opet. I još jednom. Prije nego što će prvi Stubler poslije Drugoga svjetskog rata otputovati u Beč, Erwin Dusl se u proljeće 1954. doseljava u Sarajevo. Tu živi pune tri godine, na Ilidži, zaposlen je u nekoj projektantskoj firmi, ali nikada neće progovoriti naš jezik. Razumije ga odlično, ali ne govori. Nego šuti, i sluša. A onda nešto kaže na njemačkom. U te tri godine naslikao je stotine bosanskih akvarela. Slikao je prirodu i prizore staroga Sarajeva. Tipični žanr-prizori europskih putnika po Bosni. Erwin je, valjda, bio jedan od posljednjih takvih putnika.

Ne znamo, niti ćemo kada saznati, kako je izgledala ljubavna priča Erwina Dusla i Munevere Berberović. Šutio je o tome kako su se upoznali, gdje su se i kako viđali, što ih je razdvojilo. Čista od svih životnih okolnosti, od svega ružnog i neugodnog, od prigovora zbog razlike u vjeri, u naciji i u jeziku, oslobođena komšijskih ogovaranja, porodičnih skandala, vanbračne djece i abortusa, ta je ljubav, sve do kraja Stublera i stublerovskog sjećanja – koji je nastupio smrću posljednjih koji su se sjećali Erwina i Munevere – izazivala neko čudno unutrašnje ozarenje svakome tko bi ih se spomenuo. Iako je sve trajalo kratko, i prekinuto je njihovom odlukom, bila je to savršena ljubav. Toliko savršena da je o njoj nemoguće išta napisati.

Poslije je Munevera Berberović išla pjevati našim gastarbajterima po Njemačkoj i Austriji. Ali nikad, baš nikad, nije pjevala u Beču. Nije u tome bilo ljutnje, ni jada. Kada bi u gradu srela Olgu, Rudijsa ili Franju, kada bi srela Javorku, koja je bila još jako mlada, prvo bi upitala: Kako mi je Erwin? A on bi uvijek, u svakom telefonskom razgovoru, pri svakom susretu, pitao za nju. Ali kada bi došao u Sarajevo, nije se trudio da je sretne. Svi su to znali, nitko ga nije pokušavao nagovoriti.

Godine 1970. Rudi, Javorka i Dobro putuju u Beč. Rudi ih vodi na turneju po zemljama svoje mladosti. Običi će južnu Njemačku, posjetiti Strasbourg, ali Beč je, ipak, najvažniji. Tu je Rudi studirao, tu se zaljubljavao, a tu je, bogme, imao i aferu s rodicom, zbog koje se sramio cijeloga života. Javorka i Dobro više nisu zajedno, razvedeni su, ali se prave kao da nisu. Rudi bi htio da

nije tako, htio bi ih ponovo spojiti, imponira mu što je Dobro liječnik. Osim toga, u društvu je blag, dobar čovjek, pa se čini da bi trebao biti idealan muž i otac. Zašto nije tako, duga je priča. Kao što bi dugo bilo za ispričati kako su se dvoje svježih rastavljenih našli na ovom skoro bračnom putovanju.

Rudi je s Erwinom ugovorio sastanak u jednoj od onih kafana u kojima je lumpovao kao mladić. Iako je od tada prošlo četrdeset pet godina, on bi se tu snašao i zatvorenih očiju. Ta je kafana njegov dnevni boravak. Beč poznaje bolje nego Sarajevo. U Beču je Rudi domaći.

Dolazi Erwin. Zajedno će popiti pivo, a zatim će ih voditi kući. Velika, stara bečka zgrada, u čijem je dvorištu nadogradio arhitektonski studio. Sve je vrlo skupo i luksuzno. Erwin je oženjen za Moniku, kćerku bogatoga švedskog industrijalca.

Pita kako su putovali. Javorka kaže da se u vlaku zaušljivila. Riješit ćemo to, smije se Erwin. I prije nego što otrči do apoteke, po najbolji preparat protiv ušiju, o kojem će Javorka pričati sve do smrti, pita:

Kako je Munevera?

I u tom pitanju nema tuge, ne postavlja ga onaj tko je u životu nešto propustio, ili je život uludo proživio, pošto se nije vratio ženi u koju se zagledao. Erwin se vratio iz Beča, odživio je s Muneverom ljubav, a to što ona nije bila doživotna, nimalo ne kvari osjećaj ispunjenosti. Za jedan ljudski život dovoljna je jedna takva ljubav od tri godine.

Munevera Berberović nije se udavala i nije živjela dugo. Njezino ime spomene se od prilike do prilike, u novinama. Glas joj je sačuvan na magnetofonskim vrpčama Radio Sarajeva, a pojedine snimke pojavile su se i na internetu. Dok ih slušam, pokušavam zamisliti ženu koju je volio Erwin Dusl, moj daleki bečki rođak. Upoznao sam ga jednoga ljeta, sredinom sedamdesetih, u Dobrinjoj vikendici na Trebeviću. Na povratku s vikendice sam, kao i uvijek, dobio visoku temperaturu. U očevom sivom renaultu 4 miješao se miris benzina s mirisom Erwinovog parfema. Nešto su živo razgovarali na njemačkom. Nisam ih razumio. Htio sam da što prije stignemo kući. Vrućica od čistoga zraka trajala bi kratko.

Hrvatica

Godinama sam joj govorio da sakupi dokumente i podnese molbu. Na tu će joj stvar otići najviše jedno jutro, a poslije će biti mirna. Za zlu ne trebalo. Obećavala mi je, te danas će, te sutra će, a znali smo oboje da neće. Jedino što nismo bili sigurni zašto neće. Možda joj se u godinama kada je bila dobrog zdravlja, a svud okolo vladao je mir, naprosto nije išlo od šaltera do šaltera. Sarajevo je tih nekih poslijeratnih doba sasvim bivalo njezinim gradom, pomalo ludim, u sebe urušenim i prisnim, kakva je bila i ona, luda, urušena i srdačna, tako da, možda, i nije mogla zamisliti nevolju i zlo u kojim bi njoj zatrebalo hrvatsko državljanstvo. Plašila se da bi to moglo biti doživljeno kao izdaja, da bi sama pred sobom mogla ispasti nekakav izdajnik, primi li taj tuđi pasoš, i uz njega dokument, nalik školskoj svjedodžbi, koji zovu – domovnica. Pola Bosne i dobar dio Sarajlija svake vjere i nacije dokopali su se hrvatskoga državljanstva, imao ga je i Silajdžićev ministar vanjskih poslova, a vrag zna koliko ih je još za koje se ne zna, a negdje duboko u ladicama s rubljem, ispod gaća i čarapa, čuvaju hrvatske dokumente, sve je to ona dobro znala, ali svejedno joj se nekako nije dalo. Osjećala se sigurnijom s tom jednom ličnom kartom i s odavno isteklim pasošem Bosne i Hercegovine. Čim joj netko nešto kaže, ona će njemu reći... Tako je uvijek započinjala: čim mi netko nešto kaže...

Kada se razboljela, odjednom je pitanje papira postalo dramatično. Uslijedila je prva, pa druga operacija, i najednom je postalo skoro izvjesno da će morati u Zagreb. Tako je, u trenutku u kojem joj se lomio život, postala – strankinja. Iako joj se to nije događalo prvi put, roditelji su joj u Bosni živjeli, uglavnom, kao stranci, djed joj je iz Dubrovnika u Bosnu protjeran kao stranac, brat joj je poginuo kao vojnik strane, neprijateljske vojske, i cijeli je život bio iskustvo jednoga dugog stranstvovanja, koje se prenosilo s koljena na koljeno, tek sad ju je ta činjenica pogodila svom silinom. Biti stranac znači biti onaj čije je pravo na život zaštićeno na nekom drugom mjestu. Gdje je to mjesto? U Sarajevu u kojem je rođena, hrvatski pasoš nije tražila da joj netko nešto ne kaže. Takav je osjećaj mogla imati samo kao strankinja u vlastitome gradu. I zato što je bila strankinja u Sarajevu, bila je osuđena da bude strankinja i u Zagrebu.

U Konzularnom odjelu Veleposlanstva Republike Hrvatske u Sarajevu dana 4. lipnja 2012, pod urudžbenim brojem 521-BIH-01/ 03-EP-12-02, sačinjen je zapisnik u predmetu stjecanja hrvatskoga državljanstva. Sastavljanje je započeto u 12 sati i nula minuta, a dovršeno u 12 i 55. Bio je ponedjeljak, sunčan i vrlo lijep dan, kakvi već znaju biti dani u svibnju i lipnju u Sarajevu, naročito kada je čovjek bolestan ili nekom drugom nevoljom odijeljen od ugoda okolnog svijeta. Ona je već bila slabo pokretna, ali je oko sebe imala dobre ljude, prijateljice, prijatelje i mejtaške taksiste, s kojima je još od predratnih vremena održavala prisne odnose. Svakoga je znala po imenu, kako živi, kolika su mu djeca, koja mu je životna muka – ona koju svakoga jutro ispriča prvoj poznatoj mušteriji. Općenito, ljudi s padinskih dijelova grada poslije rata su se zbližili sa svojim taksistima. To sigurno ima veze s pristupačnim cijenama...

Što se događalo u tih sat, manje pet minuta, u hrvatskome konzulatu u Ulici Skenderija 17? To bih mogao lako rekonstruirati, jer je sve još uvijek svježije, dobro je poznajem, znam što bi u kojem trenutku rekla, kako bi osvajala pažnju sugovornika i nalazila svoje mjesto negdje na sredini pozornice, ali sam događaj za ovu priču i nije važan. Zanimljivije je ono što se događalo u njezinoj glavi i duši, a do čega se više ne može doći. Zanimljivije je ono što ne mogu ni

pretpostaviti, koliko god sam je dobro poznao, i koliko god u sebi danas prepoznajem neke njezine motive. Kako se osjećala dok je davala svoj svjesni pristanak za nešto što je izbjegavala svih ovih godina? Bila je bolesna, i nije razmišljala o tome što bi joj na sve ovo netko mogao reći. Kada dobije hrvatsko državljanstvo, osjećala je tako, dovest ću je u Zagreb, u najbolje bolnice i kod najboljih doktora, koji ne liječe ljude, nego čine čuda. Liječe sarajevski doktori, liječe i pritom ponekad pogriješe, ali čuda su u Zagrebu. A teško bi bez državljanstva, jer je za strance liječenje u Hrvatskoj isto tako skupo kao i u Švicarskoj.

Evo što je, prema zapisniku, izjavila:

Zahtjev za stjecanje hrvatskog državljanstva temeljim na činjenici pripadnosti hrvatskom narodu. Prilikom predaje zahtjeva dostavila sam dokumente kojima dokazujem svoje navode o pripadnosti hrvatskom narodu mene i moje obitelji. Izjavljujem da sam Hrvatica i da se tako osjećam i izjašnjavam, što je vidljivo iz priloženog zahtjeva i njegovih priloga. Iz mog ponašanja može se zaključiti da poštujem pravni poredak i običaje Republike Hrvatske. Poznajem i služim se hrvatskim jezikom. Pratim kulturna događanja u Republici Hrvatskoj. U prilogu zahtjeva priložila sam izvornik radne knjižice, za koji se nadam da će mi biti vraćen po završetku postupka. Budući da imam problema sa zdravljem, nisam bila u mogućnosti dostaviti više dokumenata kako bi dokazala da sam se sustavno izjašnjavala kao Hrvatica. Sve isprave priložene uz zahtjev nesumnjivo dokazuju i moje porijeklo i moj osjećaj pripadnosti hrvatskom narodu. Do umirovljenja sam radila na Pedagoškom fakultetu kao voditelj Službe za računovodstvo. U očekivanju pozitivnog odgovora unaprijed se zahvaljujem.

S njom su bili dobri ljudi, dobra je bila i Prva tajnica Veleposlanstva E. P., koja je “izjavu na zapisnik uzela”, ali mene, kad god ove riječi čitam, obuzima ono opasno ganuće, koje se odmah zatim pretvara u bijes. I ništa se u tome ne mijenja, iako prolazi vrijeme, i već skoro napamet znam mantru u kojoj se u svakom sljedećem ponavljanju melodija diže ili spušta za jedan poluton, i varira se tako tema njezinoga hrvatstva pred institucijama strane zemlje, pred dragim Bogom, ali i pred jednim proteklim životom, te nekoliko prethodnih generacija.

Je li lagala? Zavisi što je to laž. Ona jest bila Hrvatica – znao je to i onaj bošnjačko-muslimanski pjesnik, kada je desetak mjeseci ranije, dok je još tumor bio nevidljiv, njezinom sinu ispred Dva ribara pijanim urlicima psovao mater ustašku – pa kada govori o tome da se osjećala i izjašnjavala kao Hrvatica, ona zaziva svoj osjećaj krivnje. Toliko dugo nije tražila hrvatsko državljanstvo upravo zato što se osjećala krivom jer je na to državljanstvo imala pravo. Osjećala se krivom jer bi se našao netko tko je to znao i tko je samo o tome mislio. Našao bi se netko da kaže kako ona, Hrvatica, ima rezervnu domovinu. Iako je, za razliku, od Silajdžićevog ministra, nije imala. Ali on s osjećajem krivnje nije mogao imati nikakvoga problema, pošto za razliku od nje nije Hrvat, nego samo posjednik hrvatskih dokumenata.

Kada je postala Hrvatica? Možda u onome trenutku kada njezin ujak Rudolf Stubler vadi smrtni list za svoga oca Karla. Vrijeme je tvrdoga jugoslavenskog komunizma, sarajevskoga bratstva i jedinstva, travanj 1951. U trenutku kada ga službenik pita za nacionalnost pokojnikovu, Rudija preplavi strah, oprez iz njega progovori, otata je mrtav, ionako ga više nije briga, i izgovori to – Hrvat. Tako je njezin djed, za života Nijemac, u smrti postao Hrvat. Bilo je još Hrvata među njezinim precima, i bilo je drugih emocionalnih, vjerskih, kulturnih razloga da se kao kuferas u onome Sarajevu osjećaš Hrvatom, ali njezino je hrvatstvo, ipak, bilo obilježeno tim štablerovskim poniženjem. Još 1945. partizani su Karla vodili u koncentracijski logor kao pripadnika njemačke nacionalne manjine, pa su ga spašavali komšije Srbi iz Kasindolske, na Ilidži, a šest godina kasnije, eto ti od njega mrtvoga Hrvata.

Sve što je u njezinoj porodici bilo nesretno i proketo, sve što je bilo naopako, stranjsko, tuđe i rastočeno, bilo je hrvatsko. Hrvatska se pojavila godinu prije njezina rođenja, Hrvatska joj je brata obukla u njemačkog vojnika, a zatim ga je Hrvatska i ubila, da bi onda, u travnju 1945. Hrvatska iz Sarajeva nestala, i nju ostavila da raste sa svojim hrvatstvom. Doista, tko bi to mogao više pripadati hrvatskome narodu od nje?

Bila je članica Slovenskoga kulturnog društva Ivan Cankar. Da se oko toga pobrinula, mogla je po ocu Slovincu – jedno vrijeme i talijanskome državljaninu, jer se iskazao zavičajnim u Kneži kod Tolmina – doći do slovenskoga državljanstva. Pomalo je govorila taj jezik, odlazila je na tečajeve slovenskoga, družila se... Kao što se, uostalom, družila i sa članovima hrvatskoga planinarskog društva. Lijepo je pjevala, a umjela je i pripovijedati. U jednoj emisiji na Radiju Vrhbosna ispričala je, na vrlo uzbudljiv način, sudbinu jedne njemačke obitelji u Sarajevu...

Nije ništa slagala kada je pred službenim osobama u konzulatu opetovano izjavljivala svoje hrvatstvo, samo je ponešto prešutjela. Tako prešute mnogi kada optiraju ili svoje različite pripadnosti pokušavaju svesti na jednu jedinu. Nije imala pred kim da izgovori i tu konačnu istinu, koju ja još jednom izgovaram umjesto nje:

Sve što je u toj porodici bilo nesretno i proketo, sve što je bilo naopako, stranjsko, tuđe i rastočeno, sve što se rodilo u Sarajevu da bi iz Sarajeva nestalo, bilo je hrvatsko.

Kako li je samo tužna ova rečenica: *U prilogu zahtjeva priložila sam izvornik radne knjižice, za koji se nadam da će mi biti vraćen po završetku postupka.* I danas, negdje u nekoj ladici Konzularnog odjela na Skenderiji, čeka njezina radna knjižica, sivih platnenih korica, s utisnutim grbom Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, s dimnjacima iz kojih se neprestano vije dim. Čeka dan da bude bačena i reciklirana s ostalim dokumentima kojima je istekao rok trajanja, sa starim registratorima i fasciklima, posljednjim preostacima pretkompjutorske ere. Iako ni dana od punih četrdeset godina radnoga staža nije radila u Hrvatskoj, dokument i povijesno sjećanje na njezino pregalaštvo bit će uništeni kad to odredi jedna hrvatska institucija.

I druga rečenica: *Pratim kulturna događanja u Republici Hrvatskoj.* Sve drugo je samo ispunjavanje forme, kroz ponavljanje riječi koje su prije nje drugi već bezbroj puta izgovorili, ali ova rečenica je sasvim njena. Tko bi drugi, moleći za državljanstvo, izjavio da prati kulturna zbivanja u Hrvatskoj? Ali ni ona, koja se doista zanimala za kulturu, nije htjela to reći, nego nešto drugo. Nešto što u zapisnik i izjavu nikako nije moglo stati, a u što se ona najviše uzdala. Htjela je spomenuti sina, pa ga je i spomenula u toj neobičnoj aluziji. On će joj, vjerovala je, pomoći.

U bolesti i u umiranju čovjek više ne živi balansirajući na tankome koncu između prošlosti i budućnosti. Taj konac raširi se, postane širok kao aerodromska pista, i prvi put čovjek živi u sadašnjosti. Njoj se samo nada, nastoji je produžiti, sve gledajući unatrag. Tako je bilo i s njom.

U međuvremenu, kako je tijelo bivalo sve sitnije, pretvaralo se u jednu jedinu tačku svemirskoga bola, nada je postajala sve veća. Nada u čudo ozdravljenja, u Zagreb. Problem je, međutim, bio u tome što se njezina bolest – po nekoj do zla boga skupoj njemačkoj eksperimentalnoj metodi – liječila samo u Sarajevu. Zagrebački je eksperiment bio dovršen nekoliko mjeseci ranije.

Bila je strašno ljuta na svoju sarajevsku doktoricu. Tako joj je bilo lakše. Neobjašnjivo, nezasluženo, grozno umiranje, poniženje s kojim se život, eto, završava a da još nije kako treba ni počeo, moralo je na neki način biti racionalizirano. Čisto i jasno, da se sve brojke slažu i uredan je baš svaki izračun, kao u dobro načinjenom završnom računu. Zato je doktorica morala biti kriva.

Išao sam k njoj, na visoki kat zgrade kliničkoga centra, jednoga ljetnog dana. Markantna, lijepa žena, očekivala je, vjerojatno, da bih joj mogao doći kao glasonoša bolesničine ljutnje. Iza njenih leđa u ordinaciji, na panou na koji se po uredima lijepe napomene, poruke i privatne sličice, bila je fotografija velikoga, dugodlakog bijelog psa. Bio je to veoma star i bolestan pas. Pitao sam za njega. Tako smo sarajevska doktorica, zvala se Maja, i ja, razmijenili svoje tuge. Pretpostavljam da ni taj pas više nije živ.

Rekao sam joj da boljega doktora ne bi imala ni da je u Houstonu. Ne smiješ se na nju ljutiti, rekao sam joj strogo. Nikako joj nisam htio priznati da umire. Priznam li to, nestat će nade.

Bolest je bila brža od procedure kojom je trebalo biti ustanovljeno pripada li bolesnica hrvatskom narodu ili ne pripada. Nakon što je sve urudžbirano i protokolirano, dokumentacija je, po pravilu službe, poslana u Zagreb na odlučivanje. (Možda je i njezina radna knjižica, ipak, u nekoj od zagrebačkih ladica?) U Zagrebu su se stvari, možda, i otegnule, a možda i nisu. U metafizičkom dosluhu s rečenicom: *Pratim kulturna događanja u Republici Hrvatskoj*, našao sam čovjeka koji bi mi, zatreba li, bio od pomoći u Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu. Ali u rujnu i listopadu bolest je u svom poslu već otišla toliko daleko da je takva intervencija izgubila smisao.

Posljednjega njezinog mjeseca, bio je to studeni, znalo mi je na um pasti kako bi, možda, sama od sebe mogla stići odluka kojom je se prima u hrvatsko državljanstvo. Ta misao podsjećala je na finale romana *Cink Davida Albaharija*:

Stan se ubrzo ispunio ljudima: žene su spremale u kuhinji, muškarci pili u trpezariji. Ništa nije trebalo govoriti: svi su već sve znali. Tada je neko zazvonio, a kada sam otvorio, devojka pred vratima upitala me je da li želim da osiguram život. Imala je svetlu kosu i svetle oči; zapazio sam i oblinu kolena. Odmahnuo sam glavom i zatvorio vrata. Anđeli uvek dolaze prekasno.

Ali nije pozvonio nitko, niti su mene tražili telefonom, da mi kažu da je njen slučaj riješen. Možda su nekako saznali da je umrla? Sumnjam, jer takve vijesti do kancelarija i šalterskih institucija putuju desetljećima.

Ovakav završetak u skladu je s poetikom našega porodičnog izumiranja. Majčin duh lebdi nad onim uskim prostorom ničije zemlje, između Bosne i Hrvatske, i nada se čudu.

Ali priča ima još jedan kraj, sadržan u posljednjoj rečenici njezine izjave pred službenicima konzulata: *U očekivanju pozitivnog odgovora unaprijed se zahvaljujem.* Trebalo je stajati: unaprijed zahvaljujem. Ovako, ispada da se ona zahvaljuje na hrvatskom državljanstvu, i odbija ga. Anđeo je ponekad u pravopisnim greškama. Čim joj nešto kažu, da im može reći...

Glad, šareni kamenčići

Prva sjećanja moje majke su iz travnja 1945.

Skoro će navršiti tri godine, njezina majka nosi je u sklonište, nebo paraju saveznički bombarderi. Paraju ga kao crnu suknju koja će biti pretvorena u krpe za pod. Djevojčica se ne boji, odlazak u sklonište veliki je događaj. Svi su tamo.

Između zgrade gospođe Heim u kojoj živimo, i Narodnog pozorišta, još uvijek su sitni, nakrivljeni bosanski kućerci, sagrađeni od drveta i ćerpiča. U našem skloništu su i obitelji iz tih kuća. U skloništu je i mali Kemo, godinu-dvije stariji od moje majke, koji stanuje u najmanjem kućerku, tik uz pozorište.

Prvo čega se majka u životu sjećala bio je Kemo, koji sjedi nasuprot ulazu u sklonište, i jede veliki komad pite. Vrijeme je gladi, komad, možda, i nije tako velik, ali ona veću pitu nikada nije vidjela, niti će je do smrti vidjeti.

– Mama, mama, gledaj, Kemo jede pitu! – viče djevojčica. I to je prva izgovorena rečenica koje se sjeća.

Sljedeće što pamti je gospođa Matić, susjeda s trećega kata, majka Seke i Sineka. Matićkin muž je Srbin, ali ona je rođena Zagrepčanka. Sinek je idiot: početkom rata otišao je u četnike. Svi to znaju, ali Matićku ni njezinog Đuru nitko ne dira. Eno je, sjedi u skloništu, na vojnoj bačvi za benzin, i kusa nešto iz šerpe koju je ponijela sa sobom u sklonište.

Možda je to isto bombardiranje, možda su i dva različita bombardiranja, pa je jednoga dana Kemo jeo pitu, a drugoga dana Matićka grabila iz šerpe. To se u ranim sjećanjima ne može razabrati. Ali majka se sjećala hrane. Bilo se gladno u proljeće 1945, a bolje neće biti ni sljedećih nekoliko godina.

Kraja rata, ulaska partizana u grad i velikih promjena među ljudima ona se nije sjećala. Kao dijete, ništa od toga nije doživjela, jer ništa nije bilo upečatljivo kao Kemina pita.

Igrala se iza kuće, u dvorištu Templja. Bio je to raj za djecu iz zgrade. Sve je bilo puno šarenih kamenčića. Ona bi ih skupljala i donosila kući. Prvi put nisu joj ništa rekli. Njezina majka okrenula je glavu. Otac je šutio. Drugi put, oduzeo joj je kamenčiće i rekao:

– S time se ne igra!

To joj se duboko upisalo u sjećanje. Iako nije ništa skrivila, niti je otac vikao na nju, djevojčica se posramila. Zbog srama se ovog i sjećala.

U prvom bombardiranju Sarajeva, travnja 1941, kada se ona još nije ni rodila, bomba je pala na novi sefardski hram, na Templ koji se nalazi uz zgradu gospođe Heim, i ošteti ga. Dan kasnije, domaća je halaša navalila da pustoši i skrnavi sinagogu. O tom strašnom događaju, koji su moji Nono i Nona gledali sa svog prozora, i nisu učinili ništa, slušao sam cijeloga života. Bio je to argument protiv svakog i svačijeg nacionalizma i rasizma, a naročito antisemitizma, nešto što su njih dvoje vidjeli i doživjeli, i zbog čega su osjećali doživotni sram. Nisu učinili ništa. A šta su mogli učiniti, suprotstaviti se ustašama?

Podrazumijevalo se da su Templ pustošili ustaše i njihovi pomagači. Uz tu činjenicu sam

odrastao, ona se prenosila kroz vrijeme, o njoj se govorilo, ona je određivala naše postupke i stavove. Toliko da sam u jednome svom romanu (*Gloria in excelsis*), te u više eseja i novinskih tekstova pisao o ustaškome pustošenju Templu.

Prije nekoliko godina zagrebački povjesničar Zlatko Hasanbegović upozorio me je na grešku. Koja i nije bila greška, nego cijelo jedno vjerovanje, upisano i ovjereno u porodičnoj memoriji. Naime, ustaše su u Sarajevo ušli nekoliko dana nakon pustošenja hrama, koje je obavljeno u danima bezvlašća. Bilo je to spontano divljaštvo sarajevske halaše, u kojemu su sudjelovali domaći muslimani i Cigani. Oni su iznosili menore, razmotavali svitke Tore, izbacivali namještaj, pljačkali i šenlučili... Njih su, a ne ustaše ili Nijemce, Nono i Nona gledali kroz prozor svoga stana.

Zašto se toga nisu željeli sjećati? Nema odgovora, vjerojatno ga nikada nije bilo. Možda im je, kao i drugima, bilo lakše optužiti ustaše, koji su, ionako, počinili u Sarajevu nepojmljiva zla, pa je najjednostavnije pripisati im i nešto za što nisu mogli biti krivi? Možda su pokušavali sami sebe opravdati, skinuti sa sebe krivnju što oboje nisu učinili ono što im je u tom času, vjerojatno, palo na pamet: skupa s komšijama iz zgrade sići pred Templ i stati pred taj ološ? Zbivanja koja su uslijedila dala su im za pravo, Nono i Nona sasvim sigurno ne bi pred ustašama izvukli živu glavu da su se tog dana suprotstavili svojim sugrađanima koji su, nošeni slijepom mržnjom prema Jevrejima – koja je, očito, bila starija i od Pavelića i od Hitlera, a o kojoj se u Sarajevu znanovjek šutjelo – pošli da pljačkaju sinagogu. Ali dok se to događalo, njih dvoje nisu znali što će se događati u budućnosti, i zaista su, kao i svi drugi u zgradi gospođe Heim, bili suodgovorni za zlo koje se dogodilo.

A možda su istinu smetnuli s uma i zato što su znali da se s tim ljudima mora dalje živjeti. Ustaše dođu i odu, ustaše su uvijek neki drugi, nisu to nikada bili naši sugrađani, dok oni koji su pustošili Templ ostaju zauvijek tu. Oni su domaći, njih nikada neće osuditi nijedan sud, jer ih i ne može osuditi, pošto nisu – ustaše. I nisu Nijemci, nisu četnici. Nono i Nona su, kao i svi kuferasi, mogli osjetiti svoju privremenost u ovome gradu. Ta ih je privremenost vezivala za one kojima je opustošen hram. Ona je bila osnova svakoga njihovog straha.

– S tim se ne igra! – rekao je Javorki i oduzeo joj šarene kamenčiće.

Ti su kamenčići bili dijelovi uništenog mozaika iz sinagoge, koji je najprije bio razvaljen njemačkom bombom, a onda je raznošen i rasturan kundurama i šakama onih koji su ulazili u Templ i raznosili njegova bogatstva. Bilo ih je po dvorištu, na ulici i po cijelom gradu. Šareni kamenčići prekrivali su Sarajevo. Bio je to pravi dječji raj. Uz njih se zaboravljalo i na glad. Trebao je veliki trud da se to šarenilo potisne u svijesti.

Mozaik u Templu nikada nije obnovljen, onakav kakav je bio. Niti je više ikada bilo nove sefardske sinagoge. Ono malo Jevreja, kojih je nakon rata u gradu preostalo, Bogu se molilo u aškenaskom hramu. Tamo se mole i danas, iako među njima odavno nema Aškenaza. Kamenčići mozaika su rasuti i raznešeni, i odavno im se više ne može naći traga. Ima ih, vjerujem, po cijelom svijetu. Ljudi su ih, možda, odnosili sa sobom kada su odlazili u *aliju*, da u Palestini nađu svoj Izrael, ili u Ameriku, Kanadu, Argentinu, da nađu neki komšiluk koji će biti bolji prema njima. Šarenih kamenčića iz mozaika našlo bi se u koritu Miljacke, ispod uličnog asfalta, u bistričkim baščama, u gradskoj kanalizaciji... Ali baš nijedan od tisuća njih nije uništen, jer je materija, kažu oni koji znaju, neuništiva. Tako će trajno ostati i potvrda odgovornosti onih koji su prisustvovali rasturanju mozaika. Moj djed i moja baka, Nono i Nona, skupa s mojom majkom, djevojčicom koja je sakupljala šarene kamenčiće, leže u istome grobu na Barama, ali i dalje nema načina da se umiri onaj strašni osjećaj iz dana kada svjetina upada u hram. Mozaik je

trebalo sastaviti, a priču ispričati, onako kako se stvarno dogodila.

Svjatoslavu Rihteru majka je pružila ruku da se popne na brod za Lokrum

Nakon rata, godinama su na more išla samo bolesna i siromašna djeca, siročad i samrtnici, kojima bi morska klima čudom trebala povratiti život. Iako je to bilo vrijeme čuda, ti ljudi su umirali, tako da je mnogim Sarajlijama, Zemuncima ili Dobojlijama kao mjesto smrti upisan Cavtat, Hvar, Baška Voda... A pogotovo Dubrovnik. Tamo se krajem četrdesetih i pedesetih godina odlazilo bolovati i umirati, tako da je na Boninovu, u godinama kada sam još obilazio to groblje, bilo odraslih i djece iz Sarajeva, Kaknja i Zenice koji su tu, negdje u blizini umrli, pa ih je pokopalo među gospodarima i oriđinalima, među običnim svijetom dubrovačkim, koji je tu živio i na tom se mjestu kopao po nekome ljudskom, porodičnom i historijskom redu. Oni su, sa svojim smrtima, bili incident, zarastao u travu, čije će drvene piramide – koje su u to vrijeme zamjenjivale nadgrobnne križeve i nišane – istrnuti i nestati, kao što je nestalo i svega drugog o čemu govori ova priča.

Djeca koja su rođena u ratu bila su rahitična i škrofulozna, bolovala su od tuberkuloze kostiju i bubrega, ili od one obične tuberkuloze pluća, patila su od svih poznatih avitaminoza, slabo hranjena, tankih i plitkih korijena, umirala su lako, a društvo se pokušavalo o njima brinuti tako što ih je slalo na more. U školskoj poliklinici, blizu kina Partizan, radila je tih pedesetih godina doktorica Carole Delianis. Distancirana, postarija dama u savršeno bijelom mantilu, sa naočalama zlatnih okvira, bila je od onih osoba za koje se ne bi moglo reći da se nisu primile u Sarajevu, nego se Sarajevo nije primilo u njima, niti im je u govoru, izgledu i ponašanju ostavilo ikakvog traga. Bila je požrtvovna i nasmiješena, dok je razvrstavala i sortirala djecu, tražeći načina da svako od njih dobije priliku za život, onako kako je proklamirano u Hipokratovoj zakletvi i u programskim dokumentima Saveza komunista Jugoslavije. Doktorica Delianis određivala je koja će djeca ići u Vilu Kaboga, na oporavak.

Majka je tamo poslana u rujnu 1950. Imala je osam godina, bila je izrazito malokrvna, pozitivna na besežiranju, slabog apetita, tiha i nevidljiva, pa je doktorica procijenila da će joj more pomoći. Do Dubrovnika djeca su putovala u pratnji odgojitelja i medicinske sestre, najprije uskotračnom željeznicom do Mostara, a dalje kamionima sve do Dubrovnika. Put je trajao oko šesnaest sati.

Vila Kaboga, patricijski dubrovački ljetnikovac, pretvorena je nakon 1945. u odmaralište za siročad i djecu palih boraca, ali ubrzo zatim postala je lječilište i oporavalište djece Sarajeva. Priča Vile Kaboga, u petnaestak poslijeratnih godina, kada su kroz nju prolazile tisuće djece, u dobi od nekoliko mjeseci do petnaest godina, propuštena je tema neke “male povijesti”, rubno opisana u romanu Mome Kapora *Provincijalac*. Majka je tu boravila punih mjesec dana, sve do 10. listopada, kada su ih na jednak način, kamionima pa vlakom, vratili u Sarajevo. Iz Dubrovnika u čije se mire i zidine nije moglo gledati, koliko su bliještali na jesenjem suncu, pa će joj se taj grad do kraja života vraćati uz ugodnu senzaciju bola u očima stisnutim prema svjetlu, stigla je u Sarajevo, zatvoreno u školjci magle i ugljenog dima, u kojem će uskoro pasti prvi snijeg. Iz Dubrovnika ju je ispraćala tetka Lola – koja joj je s Brankom i dundom Andrijom dolazila i u Kabogu, da je vode kod Cele na kolače – a kod kuće su je dočekali majka i otac, tmurni i zatvoreni u svoju nesreću i u bezizlaz kuferaaškoga grada, iz kojega ćemo otići tek kada

nas više i ne bude.

To je bilo prvo njezino ljetovanje. Do sljedećega proći će punih osam ljeta. U međuvremenu, ići će se u Dubrovnik kod tetke i dunda, ali kad nisu vrućine, s proljeća i s jeseni, tako da se tih godina nije okupala u moru. Jednom će se, 1955. u Dubrovnik ići i zimi. Dundo Andrija umro je krajem prosinca te godine, pa su Nono, Nona i majka po snijegu i ledu putovali na njegov sprovod. Imala je tada trinaest godina, putovanje je bilo takvo da joj se činilo da neće stići, da će umrijeti, smrznuti se negdje na Ivan planini, preko koje se vlak i usred ljeta sporo penjao, a u Dubrovniku ih je dočekala velika bura. Dok su dunda spuštali u grobnicu, uza sami zapadni zid groblja na Boninovu, bura je bila toliko jaka da je daleko na more bacala ono što je govorio svećenik. Samo se vidjelo kako otvara usta, ali se nisu čule riječi, jer su već bile daleko, negdje iza Lokruma i Dakse, na pola kanala prema Italiji. Kada su se svi krstili, pošla je i njoj ruka, ali ju je Nona udarila po prstima. Zašto? O tome bi se, opet, mogla ispočetka ispričati priča. Ali odavno već nema vremena... Za Sarajevo su se vraćali na Božić 1955, probijali su se od kolodvora kroz snijeg koji nije prestajao padati. Okrenula se kada su stali pred ulaz u zgradu, dok je Nona tražila ključ, i više nije bilo njihovih tragova u snijegu. Tako je gusto padoo.

U srpnju 1958. išla je na prvo pravo ljetovanje, dva tjedna u Budvu. Njezina rodica Nevenka, koja će na jesen diplomirati na arhitekturi, vodila je svog zaručnika Nacija, Ignjaca, Vatroslava, kako god je kome drago, a mog budućeg tetka. Išli su i njihovi prijatelji Milan Ristanović, pa Jug Milić i Zdenkica, tako da im majka, kojoj je tad bilo šesnaest, nije teško pala. Tih godina već se potihlo i stidljivo kretalo u prve turističke avanture. Prošlo je pet ljeta od Staljinove smrti, Hruščov je došao u Beograd kao u svoju Canossu, ugled Jugoslavije u svijetu silno je porastao zbog te konačne pobjede maloga Tita nad velikim Hazjajinom, pa se, po prvi put, znatnije popravio i životni standard. Istina, putovala je, još uvijek, samo mlađarija, umjetnici i čudaci, i proći će još nekoliko godina prije nego što zavlada masovni ljetni turizam i jugoslavenska se porodica spusti na more.

Majka se u Budvi prvi put stvarno zaljubila, u onoga beogradskog glumca koji će kasnije igrati derviša Ahmeda Nurudina, u filmu *Derviš i smrt*, režisera Zdravka Velimirovića. Neće ta ljubav potrajati samo dva tjedna toga budvanskog ljeta, nego će se provlačiti godinama kroz njezin život i kroz proreze za pisma, i pretvoriti se na kraju u neku životnu legendu. Kada bi se sedamdesetih i osamdesetih pojavio na televizijskome ekranu, u nekom filmu, ona bi samo zastala u prolazu: "Mili Bože, kako je samo lijep!" I nastavila bi dalje, ne pogledavši film i ne zanimajući se previše za glumačka umijeća svoga budvanskog izabranika.

Sljedećih ljeta, bit će problem pomiriti odlaske na radne akcije s odlascima na more. Za majku će, kao i za veći dio njezine generacije, radne akcije biti važnije. Na njima se događao stvarni život, a ne san, i postojala je nada da bi se sav njezin život mogao preobraziti nakon jedne radne akcije. Kako se to nije dogodilo, svijet moje majke kliznuo je u propast. A onda sam se rodio ja, što će propast pretvoriti u trajno stanje.

Ali ipak, uspijevala je da svakoga ljeta ode u Dubrovnik, na sedmicu dana kod tetke Lole. Sve dok njoj nije dojadilo, pa joj je rekla: "Ne moraš mi baš stalno dolaziti, ne moraš se baš toliko brinuti za mene!" Mislilo se da će obiteljska ljutnja na tetku Lolu trajati do groba i preko groba, ali nije prošlo ni dva mjeseca, a tetka je došla kod nas u Sarajevo: "Evo me, ja došla!" Rekla je, kao i svaki put što kaže, a majka se sve trudila da negdje u razgovor udjene, pa da ona sad njoj kaže: "Ne moraš baš stalno dolaziti..." Ali nije se to s tetkom Lolom moglo, pa je odustala, i sljedećeg ljeta ponovo joj se pojavila na sedmicu dana u Dubrovniku.

Majka nije bila od velikih odlazaka na plažu. Kupala se na Porporeli, gdje se i njezina majka

kupala kad je bila mlada, i gdje je jednom davno, krajem Prvoga svjetskog rata, osvojila zlatnu medalju na gradskom plivačkom prvenstvu, i gdje su se, uostalom, kupali i drugi Stubleri, sve dok nas 1920. nije zbog sindikalizma protjeralo iz Dubrovnika u Bosnu. Porporela je jedna od tačaka u kojima se može fiksirati povijest ove porodice. Tu možemo, nakon što nas više nema, u fikciji i fantaziji snimiti jednu veliku zajedničku fotografiju, na kojoj bismo bili svi, od Karla Stublera i njegove srcoboljne žene, naše omame, Ivane Škedelj (ili Johanne Skedel) do nas koji odlazimo plaćajući, za sljedećih nekoliko desetljeća, račune na sve njihove sarajevske grobove.

Kada sam se rodio, i mene su nosili tetki Loli u Dubrovnik. Proplivao sam na Porporeli, u onome strašnom, dubokom moru, koje nikada nisam volio, jer mu se ne vidi dno. Imao sam tri godine. Majka je bila sretna jer je, po njezinom mišljenju, postojala opasnost da nikada ne naučim plivati, pošto mi je otac – neplivač. A ja sam fizički isti on, imam i neke njegove osobine, te brojne naslijeđene antitalente.

Majka se nikada nije zaljubila u Dubrovniku, iako je Dubrovnik bio pun glumaca i glazbenika. Jednom je pružila ruku Svjatoslavu Rihteru, da se popne na brod za Lokrum. Dlan mu je bio mekan, ruka čvrsta kao čelik. Obujmio joj je šaku dugim gipkim prstima, svu ju progutao, tako da je majci srce jako zakucalo, jer je pomislila da će maestro Rihter u stisku njezine šake otkriti da ona ne svira klavir baš tako dobro. Sitan je njezin talent, i odjednom se, prvi put, zbog toga posramila. Dok su plovili na Lokrum, šake je držala skrivene u širokim lanenim rukavima. Skrivala ih je i iste večeri, dok je u Kneževu dvoru slušala njegov koncert.

Svaki je grad na obali, od Rovinja do Ulcinja, imao svoje slavne ljetne goste. Nije važno bilo njihovo, eventualno, bogatstvo. Uostalom, većina slavnih bili su prosječno siromašni ljudi. Ali bili su umjetnici. Od početka šezdesetih, sve do pred propast Jugoslavije, nakon čega majka više nikada nije ni ljetovala, u ljudima je živjelo strahopoštovanje prema slikarima, glumcima, režiserima, a pogotovo slavnim piscima. Izbezumljivala ih je pomisao da će sve ovo netko opisati, da će ovo ljeto, koje bi po svemu bilo jedno sasvim obično ljeto, ući u priču, u književnost i u rečenicu koja je istinitija i tačnija od svih drugih rečenica, u rečenicu književnika. A može biti i da će cijeli jedan roman biti posvećen ovome ljetu...

Mjesto koje ne bi imalo svoga slavnog pisca, slikara i režisera, bilo je beznačajno, jer se nije kvalificiralo za vječnost. Ako je takvo mjesto na obali uopće postojalo, iako nam se danas čini da nije.

Ali nijedan grad na obali nije se mogao mjeriti s Dubrovnikom. Na Banjama i na Šulićima, pa čak i na našoj Porporeli, svakoga dana kupao se neki slavan svijet. Vidim ga i sad, kako do nas, na svome kratkom peškiriću, valjda uzetom iz hotelske sobe, sjedi veliki glumac Branko Pleša, i gleda prema Lokrumu, kao da se pokušava sjetiti nečega što je zaboravio. Gospodstveno uzvišen, debele donje usne, koja licu stvara izraz zadovoljstva, dok njome prelazi preko suhe gornje usne, Branko Pleša, već dugo mrtav, još duže odsutan, i danas, vjerojatno, sjedi na Porporeli, dok ga majka sa strane gleda, ne usuđuje se progovoriti, a nešto bi mu rekla. I smetnja joj je što je tu s djetetom. Srećom, oboje su mrtvi, tu na Porporeli, u nekoj svojoj vječnosti, u kojoj ih ne mogu omesti ni kruzari, ni današnji gospodari tog grada u čiju se ljetnu kamenu bjelinu nije moglo gledati.

Ljeto je 1974, majka se sprema za premijeru *Hamleta*, u režiji Dine Radojevića. Kraljevića igra dvadesetosmogodišnji Rade Šerbedžija, a ona se dugo uređuje, ima tremu, nervozna je što kasni. Predstava je na Lovrijencu, gore pod nebom, odakle se može pasti i poginuti. Vraća se očarana, govori da život ne vrijedi ništa ako svaki osjećaj u životu ne košta skupo kao u *Hamletu*. Tri dana kasnije, vijećanje hoće li Nona voditi mene na *Hamleta* ili će ići sama. Na premijeri, jedan

se dječarac mojih godina uplašio i rasplakao. Uvjeravam ih da sam hrabar, neću se prepasti. Svijet će mi se raspasti ako me ne bude vodila na *Hamleta*. Imam osam godina, i sljedećih četrdeset sjećam se svakog trenutka te predstave. Dubrovnik mi je, vjerujem, danas prenisko da bih u Dubrovnik odlazio, jer mi je tada Lovrijenac bio tako visoko. Ne trebam ići tamo gdje majka još uvijek sjedi otvorenih usta, premisslja se da nešto kaže velikome beogradskom glumcu, i četrdeset i nekoliko dugih ljeta ne izgovara ništa. Dubrovnik je grad nevidljivih spomenika i nevidljivih ljudi, dok oni stvarni, i ne primjećujući to, gaze po Plešinom peškiriću i po prstima moje majke, ometaju Svjatoslava Rihtera koji se pokušava popeti na brod, a nikoga da mu pruži ruku.

Kuferiši

Vladimir Nagel bio je naš obiteljski prijatelj i komšija. Stanovali smo u Ulici Jugoslavenske narodne armije, u zgradi iznad Tempa, pokraj koje će krajem šezdesetih biti izgrađen Energoinvestov neboder, a mi ćemo se preseliti na Sepetarevac. Nešto ranije, Nagelovi su se preselili u Rijeku (ili kako se to nekada govorilo – na Rijeku), ali bi se moji s njima čuli, razmjenjivali su blagdanske čestitke, a Vlado Nagel nekoliko je puta i dolazio u Sarajevo. Zadnji put bilo je to sedamdesetih, u vrijeme kada je bivša Evangelička crkva trebala biti prenamijenjena u Likovnu akademiju, pa je trebalo potpisivati neke papire, a kako evangelika, ili kako se govorilo – protestanata, u Sarajevu više nije bilo, morao je doći on. Iako to vjerojatno i nije sasvim tačno, moglo bi se reći da je naš nekadašnji komšija Vlado Nagel bio posljednji sarajevski protestant.

Po okupaciji Bosne i Hercegovine, već ranih osamdesetih godina devetnaestog stoljeća, u Sarajevo su, trbuhom za kruhom, a neki i kao dobrostojeći eksperti u svojim strukama, počeli dolaziti ljudi iz različitih dijelova Austro-Ugarske Monarhije. Najviše je bilo onih kojima je Bosna bila najbliže, Hrvata i Slovenaca, ali došli su i Austrijanci, Mađari, Česi, Poljaci, o čijim se biografijama i poslovima, a često i o neugaslome domotužju, još uvijek moguće obavijestiti obilaskom staroga katoličkog groblja na Koševu i čitanjem natpisa s nadgrobnika. Ti su ljudi odmah pogrdno nazvani kuferišima: i to ne samo zato što se domaći svijet htio narugati činjenici njihovoga seljakanja i neukorijenjenosti na prostoru koji su zaposjeli, nego i zato što je kufer tada prvi put viđen u Sarajevu. Stotinjak i više godina kasnije, kada kuferiši već skoro sasvim izumru, a kuferiške se obitelji rasele po Zapadu, ili se sasvim asimiliraju i srode s lokalnim stanovništvom, riječ kuferiš izgubit će svoj pogrdni smisao i postat će neka vrsta praidentitetske odrednice.

Većina tih ljudi bili su katolici, manje je bilo evangelika, a najmanje aškenaskih Jevreja. Ali carske su vlasti na lijepome mjestu sagradile velebnu evangelističku crkvu, nastojeći tako i u Sarajevu održati vjersku, nacionalnu i kulturnu ravnotežu na kojoj je opstajala Monarhija. Morali su, istina, graditi i novu, aškenasku, sinagogu, pošto su domaći Jevreji, bez ostatka Sefardi, bili vrlo nerasporeženi prema svojoj novoj braći po vjeri, te ih nisu puštali u svoj hram i nazivali su ih pogrdno Švabama, smatrajući kako oni uopće i nisu Jevreji. Osim klasnoga momenta u ovoj priči – naime novopridošli su bez ostatka bili dobrostojeći ljudi, dok su domaći većinom bili puka sirotinja – u toj su se stvari, posve prirodno, sarajevski Jevreji ponašali kao i svi drugi Bosanci. Valjda i zato što im još uvijek nije bio poznat mit o suživotnoj Bosni i o Sarajevu kao europskome Jeruzalemu, tim uzorima ravnopravnosti svake vrste.

I taman kada su se kuferiši smjestili u novosagrađenim kućama i zgradama između Bašćaršije i Marijin Dvora, a na obali Miljacke dovršena je lijepa evangelička crkva, te – širom grada – nekoliko katoličkih crkava i samostana, skupa s Katedralom, izbio je Prvi svjetski rat i propala je država koja je te ljude u Sarajevu naselila. U prvih nekoliko mjeseci, 1918. i 1919, veliki broj kuferiških porodica zauvijek je napustio Bosnu, ali više ih je ostalo, i to zato – suprotno našoj romantičnoj predodžbi kako su se napili vode kod Begove džamije, pa ih je Sarajevo zauvijek za sebe vezalo – što naprosto nisu imali kamo. Domovi koje su u nekom Beču, Brnu ili Pragu, ili u nekoj bezimenoj sudetskoj ili banatskoj zabiti, napustili prije dvadeset i više godina, više nisu

postojali. Te nulte godine svoga novog identiteta, kada više nije bilo Austro-Ugarske, oni su bili ljudi bez domovine i bez jasnog osjećaja pripadnosti. Postali su apatridi.

Katolicima je, ipak, moralo biti lakše nego drugima. Manje zato što su u Bosni, i u Sarajevu, živjeli okruženi velikim brojem pripadnika svoje vjere, jer su ih od njih dijelile goleme socijalne, kulturne, pa i jezičke razlike, a više zbog duhovnoga i još više političkoga naslijeđa nadbiskupa Stadlera. Naime, on koji je i sam bio neka vrsta kuferasa, prilično je ambiciozno, uz moćnu agitaciju, krenuo s definiranjem hrvatskoga nacionalnog okvira bosanskih katolika, a u taj okvir su, pogotovu u ta rana vremena rođenja nacije, lako mogli uskočiti, i uskakali su, i Poljaci, Austrijanci, Česi... Nije to bila naša bosanska specifičnost, a još manje činjenica naše zaostalosti: nisu se, neznatno ranije, drukčije "nacionalizirale" narodne mase ni u Hrvatskoj ili u drugim europskim zemljama.

Oni, pak, koji nakon 1918. nisu postali Hrvatima, pohrvatit će se u naredne dvije-tri generacije, i to najprije zato što je bosanska vjersko-nacionalna i identitetska shema bila čvrsto zadana, pa je bilo teško ostajati izvan nje. Značilo bi to da si mimo svijeta, a u nas, kao što znamo, nikada nije bilo dobro biti mimo svijeta. No, kuferasčki identitet, barem među sarajevskim građanskim svijetom, ni tada nije bio jednostavan i jednosložan. Osim što bi bio Hrvat, kuferas je, vrlo često, imao i neke svoje češke, slovenske ili austrijske sentimente. Ili mu je, recimo, rođeni brat bio druge nacionalnosti. Tako je moj djed Franjo, bez obzira na to što je rođen u Travniku i što je cijeli život proveo u Bosni, seleći se kao željezničar od stanice do stanice, sve dok se nije našao u Sarajevu, bio nacionalno vrlo svjestan Slovenac, savršeno je govorio materinji (u njegovom slučaju – očinski) jezik, bio je pretplaćen na slovenske novine, održavao je veze s rodbinom u Tolminu i Ljubljani, ali je pritom imao trojicu rođene braće, s kojima se jako dobro slagao, volio i posjećivao, koji su bili – Hrvati. Između njih i njega zapravo nije bilo razlike, osim što su svoje kuferasstvo rješavali na prividno različite načine i u drukčijem nacionalnom ključu. Ali njihova ukorijenjenost i iskorijenjenost u Bosni i u gradovima u kojima su živjeli – trojica amidža (tako smo ih, eto, zvali) živjeli su u Zenici i u Kaknju, bila je u dlaku jednaka.

U svim državama koje su nastajale nakon 1918, pa sve dok ih nije nestalo, kuferasi su stradavali dokazujući svoj patriotizam, e ne bi li poništili to po čemu se razlikuju od većine. Prepravljali bi prezimena u skladu s novim pravopisom, djeci su davali domaća, narodna imena, u vojsci su bili najstroži oficiri, u policiji najnemilosrdniji isljednici... I svejedno nikada nisu bili sasvim prihvaćeni, jer naša društva nisu bila u stanju prihvatiti Drugoga, dijelom ga asimilirati, a dijelom se priviknuti na njega. Iako smo imali vrlo lijepo mišljenje o sebi, u svakome smo carstvu bili duboka i daleka provincija.

Kuferase su, kao i svaku drugu manjinu i osjetljivu društvenu skupinu, uništavali društveni prevrati, ratovi i revolucije, crvene i crne. Dokrajčio ih je rat iz 1992. Odlazilo se autobusima, pa preko Kiseljaka, a odlazilo se, bogme, i poslije rata, u eri novoga, mehkoga etničkog rekonponiranja, kada bi se shvatilo da je zadnji čas za odlazak. U zadnji čas, na isteku vlastite povijesti i znanja o svome porijeklu, tražila su se i dobivala državljanstva stvarnih i izmaštanih djedovskih i pradjedovskih domovina. Odlazilo se zauvijek, a kao spomenik svoga postojanja i nestanka ostavljala se – arhitektura. Sve, ili gotovo sve, što je u Sarajevu sagrađeno u četrdeset godina austrougarske vladavine, ali i poprilično onoga što je potom niklo – izuzimajući drveće – nosi potpis identiteta koji je u tom gradu na izdisaju, i koji zapravo više ne postoji. Zgrada Likovne akademije – bivše evangelističke crkve – metafora je kraja jedne povijesti. Čeka se još samo neki novi Vladimir Nagel da stavi nekoliko potpisa na darovnice...

Ali nije to ništa novo ni drukčije od onoga što se drugima već dogodilo. Treba prošetati Izmirom

ili Solunom, pa vidjeti gradove koje su gradili oni kojih više nema. U takvim su gradovima sretnije prolazili svi koji su ranije otišli.

Dom

Prvi put selio sam se, ustvari selili su me, početkom srpnja 1969. Iako sam imao samo tri godine, sjećam se svakoga trenutka u tome danu, od posljednjeg zatvaranja vrata na izlasku iz staroga stana, prenošenja stvari u kamion, crne kožne torbe koja mi je bila prebačena preko ramena i u kojoj su bile sve meni važne stvari, cijeli moj tadašnji kosmos, sve do prvoga spavanja u stranom prostoru i prve noćne more. Preselili smo se iz stana na šestome katu u velikoj stambenoj zgradi iznad židovskog Tempła u centru grada, u kuću na brijegu kroz čije se prozore vidio grad u dolini, a baka mi je odmah sljedećega dana pokazala i gdje se vidi naša stara zgrada. Osim što se iz nove kuće sve vidjelo, i čulo se bolje nego ranije. Noću sam slušao pisak parne lokomotive s druge strane grada, koja polazi sa stanice Bistrik prema Višegradu.

U starome stanu ostavili smo namještaj, crni bidermajer stol i kredenac, fotelje i otomane, koje ću puno kasnije čežnjivo prepoznavati u leksikonima art decoa, što su ih djed i baka kupovali dvadesetih i tridesetih godina, kada su se kao mladi bračni par kućili. Luster iz dnevne sobe dobili su za svadbenu dar: bio je ogroman, od crnoga čelika i bijelog stakla, lijep i raskošan, kao da je pripadao nekome bogatijem domu i boljestojećem svijetu do kojega ni oni, a ni ja, nikada nećemo doprijeti. Volio sam taj luster: valjao sam se po otomanu i gledao ga naglavce izvrnut. Većina tog namještaja prošla je prije Drugoga svjetskog rata nekoliko selidbi, kako je djed kao željezničar dobivao premještaje, tako da je, vjerojatno, bio i pomalo raskliman, što će mojoj majci ostati opravdanje kad joj prigovaram jer je taj lijepi, s ljubavlju birani, a sada znamo i skupi namještaj prodan za sitne pare nekome staretinaru.

Istina je, međutim, drukčija. U naletu nekog čudnog optimizma, uvjeren da će s promjenom namještaja promijeniti nešto i u vlastitome životu, moja je majka, tada dvadesetsedmogodišnja razvedena žena s djetetom, digla kredit i kupila novi namještaj za cijeli novi stan. Tako će djed i baka umrijeti, ona će već ući u pedesete, a ja ću odrasti u tom pomalo bizarnom, čoškastom i loše mebliranom socijalističkom dizajnu šezdesetih, u kojem je njezin uzaludni pokušaj da nešto promijeni u svome životu tako groteskno nadopunjen estetiziranim optimizmom jedne epohe. I dan danas, kada dođem u svoj rodni grad, u tu istu kuću na brdu, gledam ostatke tog namještaja, koji je otplaćivala dobrih petnaest godina, a koji me je, zapravo, uvijek podsjećao na gubitak moga pravog doma, onog čija smo vrata posljednji put za sobom zatvorili u ljeto 1969.

Prvi sam put osjetio domotužje kada sam s djedom prošao pokraj naše stare zgrade. Zamolio sam ga da pođemo do haustora. Otvorio sam vrata i udisao poznati miris. Kada je iz svoga stana provirio naš bivši susjed Džemidžić, ja sam pobjegao glavom bez obzira, jer sam, valjda, mislio da radim nešto zabranjeno vraćajući se tamo gdje više nije moj dom. I dalje sam imao samo tri godine. Zauvijek ću s istim tim osjećajem nailaziti pokraj židovskoga Tempła i naše stare zgrade, čak i kada više ne budu živi naši bivši susjedi. Prvu selidbu doživio sam kao neku vrstu progonstva, premda toga nisam bio svjestan onoga dana kad smo se selili.

Sljedeći put selio sam se u ljeto 1993, kada sam usred rata došao u Zagreb. U deset godina promijenit ću pet podstanarskih stanova, ali ne pamtim puno toga. Jeftini tuđi namještaj, sakupljen bez reda i smisla, tek da bi se stan mogao izdati, tuđi kreveti prema kojima sam osjećao blago gađenje, mirisi na koje se nikada nisam navikao, poluoguljene naljepnice Paje

Patka i njegovih sestrića na tuđem frižideru... Danas kada prolazim pokraj zgrada u kojima sam u to vrijeme stanovao, osjetim olakšanje i malu sreću srećicu, kao da sam prošao pokraj bolnice u kojoj sam ležao nakon vađenja krajnika. Ne sjećam se ničega dobrog i lijepog iz tih stanova, osim, možda, kako sam 1995. s petog kata u Kranjčevićевой 11, svake druge nedjelje, iz dnevne sobe gledao utakmice NK Zagreba. Sve me je u tim stanovima, pogotovo dok je u Bosni još trajao rat, podsjećalo kako to nije moj dom i kako, zapravo, mjesto koje bih nazvao domom iz niza razloga više ne postoji. Počeo sam da ga gubim kada više nisam mogao naglavce gledati veliki crni luster u našem dnevnom boravku.

U jesen 2003. više nisam bio podstanar. Iz stana na vrhu najstarijih nebodera u Zapruđu gledao sam obilaznicu niz koju se preko mosta spuštaju auti i tramvaji, i Turopolje u magli koja se neće dići do podneva. Tamo negdje iza, u predjelima koji se ne vide, toponimi su Krležinih *Balada Petrice Kerempuha* i Hegedušićevih ilustracija za ono prvo, kanonsko izdanje. Mislio sam: kada bi ovo bio moj dom, bio bih saživljen s Krležinim turopoljskim maglama kao s onim piskom parne lokomotive koja polazi prema Višegradu sa stanice na Bistriku. Ali i taj je vlak ukinut 1974. Prošlost je moj dom, a sadašnjost je, uglavnom, daleko inozemstvo, kamo god se pomaknem. Inozemstvo i podstanarstvo.

U proljeće 2007. nas smo se dvoje, pomalo snebljivo, u strahu kako će nam tamo biti, preselili na selo, u kuću na brežuljku s kojega se vidi, dvadesetak kilometara udaljen Zagreb. Nikada nisam živio na selu, pa me je iznenadila sva ta tišina. I susjedov neurotični pijevac, koji počinje kukurikati već oko jedan po ponoći. Tu sam našao mir, u kojem je sve drukčije nego što je bilo u mome prethodnom životu i u stanovima kroz koje sam prošao, zatvarajući – u većini njih – vrata posljednji put, bez imalo žaljenja.

Bez koncepta i svijesti o strategiji uređenja životnoga prostora naseljavali smo našu kuću. Kućili smo se, i još uvijek se kućimo, polako, stvarčicu po stvarčicu, kako nam se koja sviđi.

Opisat ću radnu sobu u potkrovlju kuće, jer bi se u tom opisu mogao prepoznati smisao onoga o čemu pričam. Uza zid, nasuprot prozoru koji gleda na Zagreb, kauč je na razvlačenje, presvučen zelenom kožom; zgodna replika otomana iz tridesetih. S njegove desne strane je, duž cijeloga zida, biblioteka, ručni rad majstora Milivoja. Uza zid s lijeve strane kauča stoje, jedno do drugoga, secesijska komoda, koju je prijatelj Vojo donio iz Švedske, i bidermajer pisaći stol s pripadajućom stolicom, kakvih je nekada, ne tako davno, bilo u skoro svakoj našoj građanskoj kući. Bilo ih je velikih, za velike i bogate kuće, manjih, još manjih i sasvim malih pisaćih stolova. Naš je stol jedan od manjih.

Uz pisaći stol su zid i prozor. Na zidu su slike. Fotografija glavne sarajevske ulice iz 1937. Kada se pokušavam nešto sjetiti dok pišem, ili kada se naprosto zamislim, ja gledam u tu sliku. I ta je prošlost moj dom, iako je nisam doživio. To je jedan od razloga zbog kojih pišem: mogu se nastaniti u vremenu u kojem me fizički nije bilo. Iznad fotografije portret je moga djeda Franje Rejca, nacrtan 1942. olovkom na poleđini *Prometne primjetbe*, formularu Hrvatskih državnih željeznica. Nacrtao ga je školski drug njegova sina, a moga pokojnog ujaka Mladena, tadašnji sarajevski gimnazijalac i kasniji zagrebački karikaturist Ico Voljevica. Ispod je fotografija stećaka na Radimlji pokraj Stoca, uz koje pase jedan magarčić. Snimio ju je pedesetih Tošo Dabac. A još niže, u razini mojih očiju, je linorez, treći od dvadeset otisnutih listova, naslovljen *Iz bosanskih šuma*.

Ispričat ću priču o toj grafici: kada smo zadnji put bili u Beogradu, ušli smo u antikvarijat u Knez Mihajlovoj, gdje redovito svraćamo. Gledali smo knjige i plastificirane mape sa starim zemljopisnim kartama, vedutama gradova iz devetnaestog stoljeća, fotografijama kralja

Aleksandra i obitelji Karađorđevića, izrescima iz bečkih modnih žurnala i sličnim sličicama koje su zgodne za uokviriti i koje puno ne koštaju. Listajući, tako sam naišao na nešto pred čim sam se sledio: dva grafička lista, zaštićena plastičnom omotnicom, na kojima je bio potpis kojega se sjećam iz djetinjstva, iz školskih posjeta Umjetničkoj galeriji BiH: Daniel Ozmo. Ti su listovi koštali manje i od izrezaka iz modnih žurnala, jer to ime u Beogradu, kao ni u Zagrebu, ne znači ništa.

Daniel Ozmo, sefardski Židov, rođen 1912. u Olovu blizu Sarajeva, bio je slikar i lijevi intelektualac. Crtao je i slikao prizore iz svoga zavičaja, uvjeren u misiju i smisao socijalne umjetnosti. Imao je Božji dar da vidi ono što je važno i da ostavi jasan trag na papiru. Deportiran je u Jasenovac i ubijen 1942.

Daniel Ozmo nema svoj dom pa njegove slike tako malo vrijede ljudima koji imaju domovinu. Za mene, one su neprocjenjive. Onima koji još uvijek imaju dom i nikad ga nisu izgubili teško je reći u čemu je njihova vrijednost. Ni u jednom priručniku za uređenje životnoga prostora ne piše ništa o onome što meni nedostaje. Težnja za domom težnja je za neredom i neskladom, a to je suprotno uređenju životnoga prostora. Dom po priručniku uređuju oni koji ga imaju viška, oni kojima dom nije potreban, ili oni koji nisu ni svjesni da ga nemaju.

Mejtaš, opis mjesta

Mejtaš je trg nad gradom. S tog mjesta vidi se Sarajevo, ili ono što je Sarajevo bilo sedamdesetih i osamdesetih godina. Ime je dobio po kamenom kubusu, na koji se tokom dženaza namaza polagao tabut. Mejtaš je kamen za mrtvaca.

Ali groblje nije bilo tu, na mjestu na kojem stojiš. Ono se nalazilo s lijeve strane, na padini na vrh koje je sagrađen Dom izviđača i astronomski opservatorij. Tu je, još za našega vremena, bilo sačuvano nekoliko nišana. Ali mejtaša, kamena za mrtve, odavno nema i ne zna se što je sa njim bilo. Bit će da su ga razbili u manje kamenove i uzidali u neku kuću.

U širinu, Mejtaš se prostire između Ulice Mehmeda paše Sokolovića i Nemanjine. Na taj trg na brijegu stizalo se Ulicom Mahmuta Bušatlije, koju su svi zvali starim imenom: Dalmatinska. Usporedo s Mehmed pašinom na mejtaški trg ulijeva se uska uličica Ivana Cankara, koja dijeli ugao s Ulicom Miladina Radojevića. Usporedo s njom ulica je Ahmeta Fetahagića, dalje, pogledom koji ide suprotno od kazaljke na satu, još jedna je uličica: Mile Vujovića. Ona se na Mejtaš spušta niz dvadesetak stepenica, pa prolazom kroz stambenu zgradu, sagrađenu pedesetih ili šezdesetih godina, u čijem je prizemlju samoposluga. Slijedi Nemanjina ulica, i na kraju Ulica Mustafe Golubića.

Sedamdesetih, u vrijeme tvoga odrastanja, na Mejtašu je, pri vrhu Dalmatinske, bila malena pumpa za lož ulje, s dvije pumpne stanice od kojih je jedna uvijek bila pokvarena. Nafta je tih godina bila jeftina, ili su peći naftarice ušle u modu, tek većina Mejtašana grijala se na lož ulje. U kupovinu se išlo s plastičnim kanisterima od pet, deset, dvadeset i dvadeset pet litara. Obično su dolazile cijele obitelji: curice s kanisterima od po pet litara, dječaci deset, majke dvadeset, očevi dvadeset pet litara. Katkad bi se čekalo u redu i po pola sata, da se natoči nafta.

Često bi, već sredinom rujna, naglo zahladilo, preko noći bi došla zima, a nitko nije na vrijeme kupio lož ulje. Tako bi se ranim jutrom, prije posla, u šest, pola sedam, nizbrdo, prema Mejtašu, spuštale porodice s kanisterima. Očevi bi kašljali, s cigaretom među zubima, matere bi po ulici skupljale djecu, a spavačima bi, iza zatvorenih prozora, u san dolazio zvuk praznih plastičnih kanti, koje se sudaraju u ritmu dječjih koraka. Bio je to zvuk jeseni.

Zimi, kad dobro smrzne, i kad se niz Ulicu Miladina Radojevića uglača zaleđena sanjkaška staza, trebalo je vještine da se na vrh uznesu kanisteri s lož uljem.

Početak osamdesetih je, valjda, svijetom zavladała još jedna naftna kriza, lož ulje je poskupjelo, narod se vratio drvima i ćumuru, a pred Zimske olimpijske igre 1984. napokon je provedena plinifikacija Sarajeva, tako da je malo nakon Titove smrti nestalo i pumpe za lož ulje.

Nad pumpom su rasla dva gorostasna jablana, iznikla davno, još u otomanska vremena. Možda ih je posadio neki siromašak koji se brinuo o mezarju, i od toga živio. Ili su se po Dudi-bulinoj mahali naganjala balavurdija, pa su se zabavljali tako što su jedni druge šibali po golim nogama tankim, vitim šibama. Tako su se čeličili, i odrastali u buduće jalijaše, razbojнике i palikuće, ili u askere, koji će braniti granice carstva i ginuti po Galiciji, Slavoniji i Ugarskoj, braneći zemlju od krsta i od nevjernika. I kad su se dobro išibali, u akšam, jednoga proljetnog dana, ne misleći što čine, zaboli su šibe u vlažnu i toplu zemlju. Iz tih su šiba izniknula dva golemo mejtaška jablana, zdrava i jaka, u koja su, za ljetnih oluja, često udarali gromovi. Govorilo se da privlače gromove

jer sigurno rastu na nekoj dobroj vodenoj žili.

Pod kraj povijesti mejtaške pumpe za lož ulje, jablani su se naglo počeli sušiti. Vjerojatno se prošupljio nesolidno sagrađen betonski spremnik, zemlja se natopila naftom i otrovala ova dva čudesna stabla. Došli su komunalci s kamionima, i sjekli ih dugo, danima i tjednima, jednoga ljeta početkom osamdesetih. Kada smo se vratili s mora, vidik je bio prazan i pust, poput usta bezubog čovjeka. Jablana više nije bilo, ni priče o njima. Djeca koja su tih godina odrastala po Mejtašu danas su već navršila tridesetu, i ne sjećaju se da su tu ikada rasli jablani. Ti jablani su u podsvijesti starije braće i očeva. Izniknut će, opet, na Sudnji dan.

Još jedan jablan stoji pri vrhu Ulice Ahmeta Fetahagića. Golem i raskošan, otomanski spomenik, nišan među drvećem.

Prošloga ljeta, krajem srpnja, dan je bio sunčan i čist, nigdje oblaka. A onda se najednom u pola sata natmurilo, tresnuo je grom u vrh tog jablana, i po komšiluku sagorio bijelu tehniku. Majci je ubio kompjutor, za koji, ionako, više nije mogla sjesti. Došao je komšija informatičar i odnio ga na popravku, da bude kad ona ozdravi. Kompjutor je nakon desetak dana vraćen, popravljen. Ona je umrla, a da ga više nikada nije uključila. Gromovi nam više neće udarati u jablane, jer nas više tamo nema.

Najveća i najljepša zgrada na Mejtašu, koja stoji između Mehmed pašine i Ivana Cankara, siva dvokatnica s gipsanim ukrasima u obliku minore i Davidovog slova. To je jedna od sedam sarajevskih sinagoga, Il kal di Bilava, koju su, malo po dolasku Austro-Ugarske, za svoje potrebe sagradili članovi jednoga sefardskog dobrotvornog društva.

Tada je, preko puta, na mjestu samoposluge, još uvijek stajala Dudi-bulina džamija. Bila je to stara i trošna, sirotinjska mošeja, bez kulturno-historijske vrijednosti, ali važna u životu i trajanju jedne gradske mahale. Kasnije je nekoliko puta gorjela u požarima, stradavala i urušavala se, sve dok je u neka doba, valjda za Kraljevine Jugoslavije, nije nestalo.

Sinagoga je tu postojala sve do Drugoga svjetskog rata. A onda su sarajevski Jevreji, ime po ime, preselili na drugu obalu Miljacke, na lijepi i tužni spomenik na Vracama. U školi smo učili da su ih poubijali ustaše i Nijemci, ali žalosna istina je da su, između ostaloga, Jevreji stradali i od velike komšijske ljubavi.

Sedamdesetih, u nekadašnjoj sinagogi bile su društvene prostorije i nekoliko sirotinjskih stanova. Jedan je Slavenko, od nas dvije godine stariji, imao prozor nad kojim je stajalo gipsano Davidovo slovo.

Na uglu Cankareve, ispred sinagoge, telefonski je stup, na koji su, pribadačama, prikivane smrtovnice. Bilo ih je zelenih, crnih i onih najtužnijih, plavih. Zelene muslimanske, crne kršćanske i ateističke, s crvenom petokrakom zvijezdom, plave su bile smrtovnice mladih ljudi.

Između Miladina Radojevića i Ahmeta Fetahagića duga je katnica, sagrađena u austrougarska doba. Dvorišna kapija vodila je prema stanu u prizemlju, u kojem je živio moj školski drug Behaudin, sin starog bjelobradog hadžije, s mnogo braće i sestara. Lijevo od kapije, uz Behaudinove prozore, obučarska je radnja, u kojoj su svi popravljali cipele ili stavljali gumu na pete. Do obučara je bila zelenara "kod Alje". Iako je bila u takozvanom društvenom vlasništvu, pripadala je nekoj trgovačkoj tvrtki iz Kiseljaka, svi su tu radnju identificirali s njezinim poslovođom. Aljo je bio prosijed, mršav muškarac, u plavoj radničkoj kuti, i nabavljao je najbolje voće i povrće, bolje nego u svim drugim zelenarama u okolini. Ili se na Mejtašu i okolici vjerovalo da je tako? Možda su širom Sarajeva tih godina ljudi vjerovali da je baš u njihovoj piljarnici najbolje voće i povrće u gradu?

Kod Alje se dolazilo u kupovinu i na stajanje. Na pijacu Markale išlo se jednom ili dvaput tjedno, obično petkom, bila je to velika kupovina, ali kod Alje se dolazilo svakoga radnog dana, po kilo jabuka, dvije-tri mrkve, bamiju... Na stajanje su dolazile žene u šlafrucima, s maramama na glavama, ispod kojih su izvirivali plastični, ružičasti i plavi vikleri, ali i muški svijet, umjereni alkoholičari, bubrežni bolesnici, sitni činovnici u depresijama i ranim invalidskim mirovinama. Razgovarali su s Aljom o zdravlju, žalili se na stalna poskupljenja, na "skupotinju", kako bi to govorili došljaci i doseljenici iz pasivnih krajeva. U zelenari su se prepričavali bezazleniji tračevi, tko je umro, tko se odselio, tko je slomio nogu na poledici, a onda bi se saznalo i da se neki bivši komšija javio iz dalekog svijeta u koji se davno odselio, s Alipašino polja, iz Beograda ili iz Kalifornije, to je, zapravo, bilo svejedno, jer je u to vrijeme bilo dovoljno da se s Mejtaša odseliš na Alipašino polje pa da te godinama ne sretnu i da desetljećima ne prošetáš Mejtašom.

Sarajevo je grad koji se oduvijek spušta prema vrlo uskoj dolini jedne planinske rječice. Sve je tu uzbrdo, uspušeš se i kad pomisliš koliko su Pothrastovi visoko, gdje je samo Sedrenik, gdje su Jarčedoli, tako da se ljudi, u pravilu, ne vraćaju u mahalalu iz koje se jednom odele. Nemaju više tu šta da traže, a nikome se baš uzbrdo ne šeta, jer to onda i nije šetnja nego planinarenje. A zašto bi čovjek planinario usred grada? Tako je, barem, bilo sedamdesetih i osamdesetih. Kako je danas, ne znam. Sve ono što nam je trebalo, škola, banka, robna kuća, ambulanta, nalazilo se u dolini.

Zato je ljudima kod Alje bilo jednako čudo sresti nekoga tko se odselio na Alipašino polje ili na Novi Zeland.

Samoposluga je otvorena početkom sedamdesetih. Velika, svijetla i raskošna, s blagajnicama svježih frizura, u snježnobijelim radnim ogrtačima. Izgledale su kao doktorice. Stotinjak metara dalje, na početku Nemanjine, ubrzo zatim otvoren je i prvi mini market. Mini marketom su se nazivali manji dućani, koji su nadrasli granap, ali nisu dorasli do samoposluge. Početkom osamdesetih, ispred samoposluge je postavljen i prvi novinski kiosk.

Na uglu Mehmed paše Sokolovića, uz sinagogu je stajala telefonska govornica. U početku, izdužena staklena kućica, s crnim telefonskim aparatom i debelim imenikom, koji je izgledao kao neka raskupusana enciklopedija. Sedamdesetih, telefoniralo se na kovanice, a kada je, malo pred Titovu smrt, započela ekonomska kriza, s njom i inflacija, kupovali su se žetoni za telefoniranje, metalni, okrugli, s rupom na sredini. Kasnije će ih zamijeniti plastični žetoni, a krajem osamdesetih pojavit će se kartice za telefon. Tada više nije bilo kućice za telefoniranje. Umjesto nje pojavio se komad pleksiglasa, koji bi jedva zaklonio onoga tko telefonira. Tada su već nestali i imenici.

Obiđimo još jednom, posljednji put, pogledom svih sedam mejtaških ulica. Leđima smo okrenuti prema gradu, stojimo nasred trga, promet je rijedak, jedva da naiđe koji auto, nema ni taksi stajališta ispred sinagoge (pojavit će se tek krajem osamdesetih), nisu postavljeni ni semafori...

Mehmed paše Sokolovića najstarija je i najšira mejtaška ulica. Prva nam je s desne ruke. Nekada je povezivala Banjski brijeg, ili Nalčadžići hadži Osmanovu mahalalu, s Dudi-bulinom mahalalom, današnjim Mejtašom. Alija Bejtić, u knjizi *Ulice i trgovi Sarajeva*, koju je 1973. objavio Muzej grada Sarajeva, piše da je Mehmed pašina ulica prosječena, po današnjoj svojoj trasi, a vjerojatno prvi put i temeljena, još u šesnaestom stoljeću. Zvala se, u gornjem dijelu Banjski brijeg, jer se nalazi iznad Gazihusrefbegova hamama, ili banje. Prvi put je, piše Bejtić, ulica tako nazvana 1931. godine.

Ivana Cankara stari je, sirotinjski sokak, od kućica koje su načinjene od ćerpiča. Te žute cigle od nepečene gline topile su se, stoljećima, na svakoj većoj kiši, ali se do dana današnjeg nisu sve rastopile. Sarajevo je, velikim svojim dijelom, i to onim davnijim i sudbinskim, sazidano od blata. Priče ovoga grada su od blata, kada ih pričaju Isak Samokovlija i Ivo Andrić. Jedna od Andrićevih priča zbiva se u Ulici Ivana Cankara, na Mejtašu, pokraj sinagoge. Nekada, ulica se zvala Tuzlina, po vratničkoj porodici Tuzlo, iako se ne zna što su Tuzle radile na Mejtašu, kada nisu živjeli tu, pogotovo u ovoj najsirotinjskijoj mejtaškoj ulici, po Ivanu Cankaru nazvanoj početkom pedesetih.

Naša ulica nazvana je po Miladinu Radojeviću, narodnome heroju, Hercegovcu, rodom iz Stoca, o kojem postoji lijepa priča. Školovan čovjek, državni činovnik i član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije, organizirao je ustanak na Trebeviću. Poginuo je rano, već u jesen 1941, boreći se kod Kalinovika prsa u prsa s ustašama. Oni su ga i pokopali, ali su ga seljaci iz sela Šivolje noću potajno iskopali i sahranili ga, uz pravoslavni obred, na svome groblju.

Tu smo se doselili u ljeto 1969, iz one zgrade gospođe Emilije Heim pokraj Narodnog pozorišta.

Moj djed Franjo Rejc živio je tu samo tri godine. Umro je u ranu jesen 1972. Ali i u te tri godine samo smo ljeti bili tu, a zimi, u jesen i na proljeće živjeli smo u Drveniku. Međutim, kada bi se vraćao iz grada taksijem – a morao se vraćati taksijem zbog svoje astme – i kada bi taksistu rekao svoju adresu, znao bi vozi li ga neki “stari Sarajlija” ili netko tko se u Sarajevo doselio. Stari Sarajlija bi na spomen Ulice Miladina Radojevića upitno uzvraćao:

Sepetarevac?

Da, Sepetarevac.

Bilo je to sjećanje. Mom Nonetu je bilo neobično važno da ljudi imaju sjećanje. Nije imao ništa protiv onih drugih, onih koji su zaboravljali ili su se odnekle doselili, samo mu je bilo važno da oko njega postoje oni koji se sjećaju, i bilo mu je draže da ga taksist pogleda onim kosim taksističkim pogledom i kaže: Sepetarevac? nego da samo šuti i vozi ga u Mile Radojevića ulicu. Njegov život bio je u sjećanju. Nikada nije sagradio kuću, nije zaradio veliki novac, nije mu život nanio sreće. Sadašnjost je bila, uglavnom, žalosna, budućnost je bila prijeteća. A prošlost, prošlost je bila raskošna i bogata pričama. Zato su bili važni i taksisti koji su znali upitati: Sepetarevac? Pokazivali su da se i oni sjećaju, da je i njima sjećanje važno. Bili su mu braća po sjećanju.

Uz Dudi-bulinu džamiju tekao je potočić koji bi u proljetna doba i s jeseni narastao u bujicu. Ali ljeti mora da je bilo lijepo, uz tu plitku živu vodu, na Mejtašu, na ledini, gledati grad u vrijeme ljetnih ramazana, prije nego što se kandilji popale. Taj potok se u svome gornjem dijelu zvao Kevrin potok, a samo stotinjak koraka niže Mejtaša mijenjat će ime u Buka potok. Kevrinim su ga zvali po porodici Kevra, zanatlijama limarima, koji su živjeli tu, negdje kraj potoka. Godina 1934. i 1935, u vrijeme velikih komunalnih zahvata u gradu, kada su prekriveni i neki drugi sarajevski potoci – recimo, Bistrički i Koševski potok – nestalo je i tog potočića, a na njegovom je mjestu prosječena ulica koja će se do poslije rata tako i zvati: Kevrin potok. A onaj dio, ispod nekadašnjeg mezarja i livade ispod Doma izviđača, gdje se potok zvao Buka, nastat će Ulica Stake Skenderove.

Šezdesetih godina Kevrin potok mijenja ime u Ulicu Ahmeta Fetahagića, koju komšiluk i dalje zove po Kevrama. Ne iz tvrdoglavosti i velike dosljednosti, pa ni zbog sjećanja do kojeg je Nonetu i njegovim taksistima bilo toliko stalo, nego da bi se razlikovali od ljudi izvan naše mahale. Naime, samo su Mejtašani, ili Mejtašlije, Kevrin potok tako zvali. Nije to bilo jedno od

onih jakih toponimskih imena, koja su preživljavala i promjene carstava, i izmjene stanovništva, i humana i nehumana preseljenja: Kevrin potok Sarajlijama je bio, uglavnom, mimo ruke, važan onima koji su tu stanovali.

Nazvali su ga po Ahmetu Fetahagiću, čije je ime ponijela i jedna gradska škola – u kojoj sam kao osmoškolac pobijedio na republičkom takmičenju iz geografije i zemljopisa – predratnome studentu i španskome borcu, jednom od velikih partizanskih junaka Drugoga svjetskog rata, koji je poginuo baš na Božić po gregorijanskome kalendaru, godine 1944, kod sela Izačić, nekoliko stotina metara od mjesta na kojem se danas nalaze granične rampe između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

U Ulici Mile Vujovića, maloj, neuglednoj, nikakvoj, u tom ćorsokaku, koji je u dnu završavao stepenicama, niz koje se spuštalo na Mejtaš, kroz kratki pasaž, zapišan mjehurima mahalskih pijanaca i očajnika, stanovali su, u jednom suterenu, Nađa i Šerif s djecom. Nađa je bila Zehrina kći, a Nona, kako u životu i nije imala bolju prijateljicu od Zehre, prenijela je prijateljstvo na njezino dijete. Išli smo kod Nađe i Šerifa u posjete, barem jednom mjesečno. Na neravnom, obijeljenom zidu, pod niskim stropom njihove dnevne sobe, visila je tapiserija na kojoj je bila prikazana Čaba. Golemi crni kamen, a oko njega poput mrava sitni ljudi. I sve to ukrašeno ornamentima. Sjedili bismo tu, ušuškani i zaštićeni, na niskim sećijama i stolićicama. Nona je razgovarala s Nađom, a ja sam čika Šerifa ispitivao o njegovom motoru. Imao je veliki crni motocikl s prikolicom. Njemački. Uspravan, crn čovjek, s klerkgebelovskim brčićima, Šerif je bio ozbiljan čovjek iz mog djetinjstva. Umro je mlad. Ali tada su se već bili preselili, negdje u Novo Sarajevo, tamo gdje žive ljudi koje više ne srećemo.

Mile Vujović, po kome je ulica nosila ime, bio je učitelj, Sarajlija sa Nadkovača, kulturno-prosvjetni referent Užičke partizanske brigade. Poginuo na Zelengori, travnja 1947. su mu kosti prenesene na groblje kod Lava, da leži tu na svom.

Nemanjina ulica je, kao i Mehmed pašina, prosječena još u šesnaestom stoljeću. Bila je sokak u Kulin hadži Balinoj mahali, koju će narod pamtiti kao Čekalušu. A Čekaluša nije dobila ime po čekanju, ni po čekačima, kao što bi se danas pomislilo. Izvorno, to je bila Čegaluša, i vjerojatno je, piše Alija Bejtić, dobila ime po Čegaleu, kako su zvali velikoga vezira Rustema pašu, koji je sagradio Brusa bezistan i onaj čudesno lijep mostić na rijeci Željeznici.

Rustem paša umro je 1561, a ako ne laže mletački bailo Navagere, bio je rodom iz nekog zaseoka vrlo blizu Sarajeva. Kako je u to vrijeme i ovo bio samo jedan sarajevski zaseok, koji se zvao Bilave, možda je tu i rođen veliki vezir Rustem paša. Istina, tu priču kvari Hazim Šabanović, ozbiljan povjesničar i istraživač, koji na osnovu dokumenata tvrdi da se Rustem paša rodio u Hercegovini, u Bijelom Polju kod Mostara, kao rođeni brat onoga Karadoz bega, po kojem će se nazvati i ona čudesna mostarska džamija, kojoj je Skender Kulenović posvetio još ljepši sonet.

Po Stefanu Nemanji, osnivaču slavne srpske dinastije, ulica je nazvana 1919, jedne od onih naših godina koje su smatrane godinama oslobođenja, da bi, potom, bile proglašene godinama porobljenja.

U Nemanjinoj postoji jedna vrlo strma čikma. Čikme su appendixi, slijepa crijeva, crvuljci sarajevskih ulica i sokaka. U Nemanjinoj čikmi, u stanu od jedne sobe, sa zahodom na hodniku, odrastao je moj otac. U jadu i siromaštvu neprijateljskog djeteta. Tu je živjela njegova mati, moja baba Štefanija. Samo sam jednom bio kod nje.

I na kraju, prije nego što ćemo zatvoriti puni krug: Ulica Mustafe Golubića. Nekada se zvala po

hrvatskome i jugoslavenskom političaru Anti Trumbiću, a u lipnju 1948, dvadesetak dana prije Rezolucije Informbiroa, imenovana je po uhodi i Kominternovom atentatoru Mustafi Golubiću. U toj ulici nalazi se nekoliko lijepih austrougarskih ladanjskih vila, oronulih i propalih, i Dom milicije, iznad Velikoga parka, mezarja koje je u austrougarska doba pretvoreno u vrlo lijep, dobro uređen i osmišljen park, kojem su novojugoslavenske vlasti dodale i javni zahod. Nisu mislili o tome da je to nečije groblje. Sarajevo je puno grobalja, ali i nestalih ljudi, imena, a pomalo i nestalih naroda.

Nema ih i neće se vratiti.

Sepetarevac, uspon

A sad polako, pa uz Sepetarevac.

Ići ćeš gore dvadeset i četiri godine. Sve do ljeta 1993, kad nakratko odeš u Zagreb, i više se ne vratiš. Dobro je što se nisi vratio, danas to znaš, ali možda nije dobro što nisi otišao dalje. Iako je i to samo igra slučaja, i tko zna što bi s tobom bilo, i da li bi te, dušo, bilo, da se išlo dalje...

U Sarajevu sigurno ima strmijih ulica. Ponekom od njih si se, jednom-dvaput, i penjao, ali nijedna te neće upamtiti, nijednoj njezina strmina nije upisana u ime, kao Sepetarevcu. Iako Alija Bejtić u svojoj knjizi to ne govori, nego kaže da se ne zna po čemu je Sepetarevac dobio ime, izvjesno je da je tako nazvan po sepetima što su ih na leđima gore nosili, sve do radnji na Bjelavama – uglavnom – jevrejski nosači. Jednoga od njih, Samuela, opisao je u svojoj pripovijetki sarajevski pisac i liječnik za pluća Isak Samokovlija, i tako upisao Sepetarevac u mapu književnoga Sarajeva, koja se nužno razlikuje od mape i plana stvarnoga grada. Onaj prvi grad postoji onoliko koliko je napisan, i postoje samo one ulice koje su žive u pripovijestima i ponekoj pjesmi dobrih pisaca. Neke u stvarnosti male, između kuća stisnute, jedva vidljive uličice i sokaci na književnoj mapi grada važniji su i vidljiviji od širokih gradskih avenija, blijedih i bezimernih, koje vode prema izlazu iz Sarajeva. Sepetarevac jedna je od takvih važnih ulica.

Ima i strmijih ulica u tom gradu, ali nijednoj strmina nije tako opisana i opričana kao Sepetarevcu.

Koji se, dok ti uz njega polako ideš, zauvijek službeno zove Ulica Miladina Radojevića.

Uz tu ulicu nitko ne žuri. Ili žure oni koji je ne poznaju, i nisu odavde: mladići koji idu djevojkama u Ženski učenički dom u Duvanjskoj ulici, ili u trgovačku i medicinsku školu, u Ulici Lajoša Košuta, ili na Bjelave, Bog zna kojim i kakvim poslom. Ali to je sigurno: da bi se uz Sepetarevac žurilo, ne smije se biti odavde, ili moraš biti jako ljut, pa da te huja uzbrdo tjera. Svatko tko tu živi, i zna da će se i sutra penjati uz tu ulicu, ne nalazi razloga za žurbu. Penjati se treba tako da se ne oznojiš i ne zadišeš, da misliš svoje penjući se, da ti bude ugodno, da se odmoriš.

Živjet ćeš tu tako dugo da ćeš se i ti, na kraju, naučiti tome da se odmaraš penjući se. S kuhinjskog prozora, kada se malo nagneš, vidiš ulicu. I gledaš ljude, svoje poznate i nepoznate susjede, kako sporo uzbrdo mile. I ponekad sreću one koji se ruše, survavaju, lete nizbrdo. Ima ljudi koji iz nekih svojih unutrašnjih razloga ne žure ni nizbrdo, ali većina se obrušava prema gradu, uživajući u nizbrdici kao da više nikada neće morati nazad i uzbrdo.

Prvih pedesetak metara uspona je najteže, iako to nije najstrmiji dio Sepetarevca. Valja se naviknuti, pronaći misao koja će te držati sve do gore i olakšavati uspon. Prva kuća s desne strane, na uglu s Ulicom Ivana Cankara, pripadala je ženi koju su svi zvali Dalmatinka. Nikada nisi znao njezino ime. Ako si ga i čuo, nisi ga povezivao s njom. Bila je udovica, sitnija žena u šarenim gradskim haljinama, nikada pretjerano uređena. Jedno od onih godišta iz vremena Prvoga svjetskog rata, u govoru joj se čulo da je iz Dalmacije, ali nije na tome insistirala. Sreli biste je dok bi onim velikim gvozdenim ključem otključavala vrata avlije. Nona bi sa njom porazgovarala, ali nikada nisi stupio u tu avliju. Nije bilo razloga.

Sve ulice, osim jedne, slivaju se u Ulicu Miladina Radojevića s desne njezine strane. Prva nosi ime Fadila Jahića Španca. To je vrlo duga ulica, jedan od onih vijugavih sokaka koji sijeku sarajevske strmine, spajaju penjališta. Od Sepetarevca pruža se sve do Hajduk Veljkove. U stara doba prolazila je kroz dvije mahale: Sarač Ismailovu, koju se kasnije zvalo Donja Saračeva, i Kasim katibovu, koja se s vremenom stopila u Više Husrevbegove banje. Od turskih vremena, kroz austrijska i kraljevinska doba, pa i za Nezavisne Države Hrvatske, ulica je nosila ime po nekom Hadži Sulejmanu. Ne pamti se tko je bio taj, ali vjerojatno je stanovao u toj ulici.

Ime po kojoj ćeš je ti zvati ulica je dobila u lipnju 1948. Nazvana je po bijeljinskome stolaru i idealistu, predratnome partijskom ilegalcu Fadilu Jahiću, koji je 1936. iz Bijeljine odlazio braniti Republiku. Pravio je prozorske okvire, vrata, šamlice i krovne grede, i onda se, nošen vjerom, zaputio u Andaluziju, u Granadu, u Kastilju, Barcelonu, pa je, ratujući, stekao nadimak koji je bio čest po našim provincijama – Španac. U tom nadimku bilo je i zvanje, i znak vjere. Lijepo bi bilo vjerovati da je hadži Sulejman bio sličan Fadilu, da je bio hadžija onako kako je on bio Španac. Nešto je slično u te dvije titule i nadimka. Do njih se teško dolazilo, samo u velikoj vjeri.

Poslije je Fadil Jahić Španac bio komandant pa politički komesar slavnoga Majevičkog odreda. Poginuo je 20. veljače 1942, u borbi, opkoljen četnicima, zajedno s drugim partizanskim herojem Ivanom Markovićem Ircem. Bilo je to na Majevecu, u Vukosavcima.

Nakon što si prošao prvi uspon i Ulicu Fadila Jahića Španca, slijedi jedini ravniji dio Sepetarevca, pedesetak koraka dug, prije one velike strmine, koja počinje nakon skretanja za Ulicu Džemila Krvavca. Od turskoga vaktā do naših dana, i ova je ulica nosila svoje staro ime: Vejsilagin sokak. Ne pamti se, naravno, ni tko je bio Vejsilaga, iako je, za čudo, u tvoje vrijeme baš u toj ulici stanovao jedan stariji Sarajlija, imenom Vejsil, kojeg su komšije od milja ponekad zvali Vejsilaga. Nije to bilo zbog imena sokaka, ime Džemila Krvavca dobro se primilo, pa ga se nitko nije ni sjećao, nego je uz starca Vejsila nekako dobro išlo to – aga, i u ritmu i melodiji, a možda i u smislu.

U toj ulici, u jednoj naherenoj turskoj kući od ćerpiča, koja samo što se nije srušila, a stajala je u avliji sa česmom i s onom finom okruglom kaldrmom, stanovao je sa ženom i sinom naš hauzmajstor Vjenceslav Šulc. Predratni zrakoplovni mehaničar na vojnom aerodromu u Rajlovcu koji je, prije nego što je početkom osamdesetih umro, popravljao sve kvarove u vašoj kući, osim kad bi se pokvario televizor. Tada bi se zvalo majstora Fišekovića.

Iako o njemu nisam mnogo znao, napisao sam o hauzmajstoru Šulcu knjigu pjesama. Bio sam njime impresioniran, nakon što ga više nije bilo. A tebi je sasvim obično bilo uz njega živjeti. Nisi znao da u drugim životima nema zrakoplovnih mehaničara u mirovini koji se bave popravkama svih pokvarenih stvari. Djeca takvih saznanja nemaju i ničemu se ne čude. Vremena čuđenja počinju kasnije, kada se odraste i kada svega nestane.

Džemil Krvavac bio je činovnik u Direkciji pošta u Sarajevu. Poznao ga je čika Budo Dimitrijević, muž tvoje tete Mile, Jergovičke. Budo je bio solunski borac, nositelj Karađorđeve zvijezde i Ordena svetoga Save, ugledan i vrlo cijenjen poštanski službenik. A u ono vrijeme, između dva rata, pošte su, nakon željeznica, bile najvažnija civilna služba. U pošti su radila gospoda. “Sve što radiš, sine Džemile, radi tiho. Neće za tvoju stvar biti koristi ako budeš radio tako da svi čuju i znaju šta radiš, a za tebe će biti štete. Poslušaj me, tiho radi, sine Džemile...” Džemil je od čika Bude bio mlađi petnaestak godina, ali kako on i teta Mila nisu imali djece, sve je mlađe on zvao sinovima. Bio je apolitičan, u komunizam se nije razumio, kralja je poštovao, moj pratetak Budo Dimitrijević, ali Džemila nije uvjerio. Rodom Hercegovac, negdje od Gacka, novinar i publicist, prozaist u pokušaju, Džemil Krvavac uhićen je po ustaškome redarstvu 12.

studenog 1941, da bi šest dana kasnije bio deportiran u Jasenovac. Pao je u proljeće sljedeće godine, u većoj skupini logoraša, pri jednom od neuspjelih pokušaja pobune. Čika Bude ga je spominjao sve do kraja. Onda je i on umro, a Džemil, nesretnik, sasvim se pretvorio u jednu ulicu.

Nakon što se prođe Ulica Džemila Krvavca, slijedi najstrmiji dio Sepetarevca. Tu bi vozači prebacivali u prvu – što u fići nije bilo tako jednostavno, jer se auto morao prvo zaustaviti da bi se ubacilo u prvu, a zatim krenuti pod ručnom kočnicom, što je bio jedan od delikatnijih zadataka za vozačkih ispita u tim godinama – dok bi zimi, kad padne snijeg, zamrzne se po kolovozu, a djeca ga sankama pretvore u savršeno glatku i klisku ledenu ploču, ovaj dio Sepetarevca bio skoro neprelazan. Penjali bismo se, držeći se noktima za fasade, mlado i staro, jednako. Starija gospoda, strogi očevi na povratku s posla, tu bi gubili svoje autoritete, u teškim planinarskim cipelama, sa šeširima, u odijelima i dobrim kaputima, pokušavali su ostati ozbiljni, ali uzaludno, jer je ozbiljnost vodila k očaju, na tom najnezgodnijem dijelu Sepetarevca, od broja devetnaest do broja dvadeset i tri.

Ti si stanovao na broju 23.

Tu kuću su krajem pedesetih sagradili braća Trklje, Branko i Obrad. Desetak godina kasnije Obrad je svoju polovicu prodao i preselio se u Beograd. Vi ste se 1969, usred ljeta, dok su svi bili na moru, useljavali u njegov stan. Profesor Branko Trklja predavao je ekonometriju i druge predmete na Ekonomskom fakultetu. Miran i tih susjed, introvertirani neženja, nezdravo uredan i čist čovjek. Nosio je neku tajnu, nikada ništa o njoj nećeš saznati.

Prije nekoliko godina čitao sam sabrane kratke priče Franza Kafke, debelu knjigu s dovršenim i nedovršenim prozama, vrlo različitim, ali odreda tjeskobnim. Na nekoga me je podsjećao glavni lik svih tih priča. Dovršio sam knjigu, a nisam se mogao sjetiti na koga. Onda mi je sinulo: pa Branko Trklja! Tko zna što bi bilo, i kakvim bi ga očima gledao da si tu knjigu čitao dok je bilo vrijeme...

Osamdesetih, kada je otišao u penziju, prodao je stan i preselio se u Osijek, selo iza zapadnih sarajevskih predgrađa, gdje je u miru živio sve do rata. Umro je u izbjeglištvu, u nekom kolektivnom smještaju, negdje u istočnoj Bosni. Imao je dubok glas, nikada se nije smijao.

Niže vas bila je garaža Franje Hauptmana, a ispod garaže trokatnica na broju 21. Stara, vrlo nesolidna i oronula turska zgrada, od žute, nepečene cigle. Nakon što su već prošli svi ratovi, krajem devedesetih, odvojio se od kuće i srušio zid kuće. Iz vaše spavaće sobe vidio se presjek – bokocrt – kuće na broju 21, od prizemlja do tavana. Nekoliko mjeseci kasnije kuću su srušili.

Još niže, preko puta Džemila Krvavca ulice, stanovala je Milojka. Sama, u kući staroj, turskoj. Jednoga proljeća objesio joj se sin.

Nakon što prođeš taj najveći uspon, kod broja 25 malo je raskrižje. Lijevo se, jednom kratkom i bezimenom uličicom, spušta prema Ulici Ahmeta Fetahagića, a desno je Abdićeva. Na uglu Abdićeve i Sepetarevca lijepa je Čarkadžijina trokatnica, sagrađena u novija doba, možda malo poslije Drugoga svjetskog rata. Ne znamo tko ju je projektirao, ali na njezinom obliku, na balkonima i stubištu osjeti se duh modernizma.

Abdićeva ulica odvajkada nosi to ime, nazvana po muslimanskoj porodici koja je tu, prije dva-tri stoljeća imala nekoliko kuća. Danas se proteže između Ulice Miladina Radojevića i Drvarske, a do početka dvadesetog stoljeća nastavljala je i dalje, današnjom Bulbulinom, koja je 1900. dobila ime po nekom Bulbuliji, koji je tu stanovao.

Nakon Abdićeve, uspon se nastavlja, ali se gubi niz kuća s lijeve strane, i neko vrijeme kuće su ti samo zdesna. Tu kao da se Sepetarevac prepolovio, već si vrlo visoko nad gradom, okreneš li se, vidjet ćeš ga cijelog, ako nije studeni ili prosinac, ako magla i smog nisu pritislili dolinu.

Dalje ćeš morati sam, jer ja više nisam siguran, dok se po sjećanju penjem. Nemam plana Sarajeva, ničemu mi više ne bi koristio, tako da, prije izbijanja na Bjelave, pamtim još samo jednu ulicu. Tristotinjak, možda i više koraka od Abdićeve, dolazi Hadži Hajdarova.

Taj vrlo stari i lijepi sokak, zaklonjen, skriven i ušćuvan, zračio je duhom nekoga prošlog vremena. Kada bi došao u Hadži Hajdarovu, učinilo bi ti se da si ušao u muzej. Tako je ta ulica mirisala, tako su izgledali ljudi koji su u njoj živjeli. Mogao si tada povjerovati da oni nikada ne silaze u grad. Njihove žene su već jako stare, kreću se u dimijama, a na glavama nose marame, po kojima su prosuti smeđe-zlatni ornamenti, a oni su s francuzicama, u okračalim odijelcima boje tinte, ili u zamrljanim molerskim hlačama i kutama, s kapama načinjenim od jučerašnjeg Oslobođenja. U Hadži Hajdarovoj godina sigurno nije ni 1975, ni 1979, nego neka barem stoljeće ili dva starije. I ne znamo kada je vrijeme tu počelo teći mimo vremena u kojem smo mi živjeli, ali to je, izgleda, bilo davno. Neke od prvih mina i granata, koje su na ovaj kraj udarale u travnju i svibnju 1992, pale su po Hadži Hajdarovoj. Time su se kalendari izravnali, nestalo je vremena u kojem je živio ovaj sokak.

Dugo se krivo mislilo da je ulica dobila ime po divani katibu, ili dvorskom bilježniku Hadži Hajdaru, koji je utemeljio Bijelu džamiju na Vratniku. Ovaj Hadži Hajdar je, međutim, bio stariji, i bio je sarač na čaršiji. Bogat i pobožan čovjek, nešto je htio iza sebe ostaviti, pa je sagradio džamiju, oko koje se formirala mahala, u šesnaestom stoljeću nazvana Mahala sarača Hadži Hajdara. Ona će postojati još u austrijska doba, pod imenom Gornja saračeva mahala.

Nakon što si prošao Hadži Hajdarovu, Sepetarevac će uskoro naglo saviti na lijevu stranu, i onda izbiti na Bjelave.

Ta duga i strma ulica, u kojoj su automobili nekada bili rijetki i koja je, otkad pamtiš, bila jednosmjerna, iako su na raskrižju prema Kevrinom potoku šoferi često čupali znak i tako je proglašavali za dvosmjernu, pripadala je, kao i svi strmi sarajevski sokaci, ljudima koji su oko nje živjeli. Nitko se, bez velike potrebe i iz čista mira, nije uz nju uzverao. U Sarajevu ti je mogao proći život, a da nijednom ne kreneš gore, da se nijednom ne ispenješ na njezin vrh. Pogotovo zato što se do Bjelava i Višnjika dolazilo nekim i pitomijim i ravnijim putevima, gdje bi se penjali u manjoj samoći, i ne bi te s obje strane ulice pritiskale prijeteći nadvijene kuće i ljudske sudbine u njima.

U vremena nosača Samuela, išlo se od sinagoge na Mejtašu, do jevrejskih radnji i dućana na Bjelavama, teškim, mukotrpnim putem, svakoga dana po više puta. O čemu se mislilo, ne znam, je li se išlo nadalo, osim da se preživi još jedan dan ili još jedna godina, ne znam ni to, ali taj uspon morao je za jevrejsku sirotinju imati neki dublji, metafizički smisao. U tom hodočašću sa sepetima na leđima protekli su njihovi životi, i uskoro će sve već biti kao da ih nikada nije ni bilo. Jedino sjećanje, i ono nesigurno, u imenima je ovih ulica.

A Bjelave, Bjelave su ravne i široke. Jednom davno, u predotomanska doba, bile su to Bilave, selo, koje će selom ostati i nakon što nastane Sarajevo. Tek kada je 1530. neki hadži Alija podigao bogomolju, selo će se pretvoriti u gradsku mahalau, koja je, piše Alija Bejtić, u katastarskom defteru upisana ovako: "mahala hadži Alijina mesdžida, poznata pod imenom Bilave".

Na Bjelave se išlo do pekare kod Krunića, po kruh i kifle, a u vrijeme Ramazana i po somune.

Onih godina kada te svakoga jutra Nona vodila na Očnu kliniku na vježbe – bio si razrok, bolovao si od strabizma, pa bi te posjeli za jedan hladni, gvozdeni uređaj s dva okanca, i onda bi, gledajući kroz njih, trebao papagaja uvesti u kavez, papagaj je bio zelen, s velikim žutim kljunom – išli ste zaobilaznim putem, preko Bjelava, da kod Krunića kupite prve jutarnje kifle.

I sad jasno osjećam okus tih kifli, i često se tako ponadam, kada u nekome stranom gradu na istoku u pekari kupim kiflu, da će se taj okus ponoviti. To je jedna od onih izgubljenih stvari koje tražim i kada na njih ne mislim...

Sredinom osamdesetih, otvorilo se po Sarajevu mnogo pekara, narod se prozlio od dobra života, pa mu više ni svaki kruh nije bio dobar, nego se tražio bolji, i pekari su jedni drugima postali konkurencija. Tako se po mahali najednom raširila glasina o Krunićevoj pekari: u kasno doba noći, pričalo se, kada nitko ne vidi i ne gleda, neki mu donose prasad, i on u pećima za somune tad peče krmetinu. Naravno, nije u tome moglo biti ama ni zrnce istine, znao je to tko god bi malo porazmislio, ali glasina je svoje obavila već i time što se nesretni pekar na sve načine morao pravdati da ne radi nešto što su, ionako, svi znali da ne radi. I sigurno se osjećao krivim, jer čovjek se osjeti krivim kada ga za nešto optužuju, koliko god optužba bila nevjerovatna. Nije kriv pred onima koji su ga lažno optužili, nego pred onima koji su u te optužbe iskreno povjerovali...

U ta doba smijao si se i čudio. Svi su se oko tebe čudili: kakvog sve svijeta ima, šta su sve ljudi spremni izmisliti. Danas, kada se toga sjetiš, hvata te jeza. I ništa ti, odjednom, više nije smiješno. Sve je stvar čovjekova osjećaja i perspektive. Ono što je nekada bilo smiješno, danas ti djeluje kao strašni nagovještaj nečega što će se tek dogoditi. Ustvari, nečega što se već dogodilo, i sada je, kao i sve drugo, prošlost.

Istina je, međutim, i jedno i drugo. Smijeh, kao i jeza. Ali kada bi se pisao roman o Sarajevu osamdesetih, taj roman bi morao biti napisan iz onog starijeg osjećaja, kada je priča o krmetini u Krunićevoj pekari djelovala kao neka gruba šala, ali ipak samo šala.

Zatikuša, zaboravljeni sokak

Jedna dama me u vrlo ljubaznom pismu upozorava da sam pogriješio: Sepetarevac ne izbija na Bjelave, od njih ga, naime, dijeli ulica u kojoj, slučaj je tako htio, ona stanuje. Odmah sam, naravno, znao, pred očima mi je bila ulica koju spominje i kojom sam toliko puta prošao. Sepetarevac je slijepi sokak, ali umjesto da se bubne u zid, nastavlja se lijevo, ulicom koja je iščezla iz sjećanja, po nekoj neodgonetljivoj, ali uvijek prisutnoj logici zaboravljanja. Ništa se ne zaboravlja slučajno i na preskok, nego po nekome redu i u skladu s unutrašnjom ravnotežom čovjekovom.

I nakon dvadeset godina života u Zagrebu, kada sanjam, i kada san ima određeno mjesto zbivanja – što i nije tako često – to mjesto je negdje u Sarajevu. Osim ako sanjam da sam negdje na putu. Ljudi koje tako sanjam sada su već, uglavnom, mrtvi, iako ih ja sanjam kao žive. Moji ujak, ujna, Nono, Nona, majka, otac, tetka, pojavljuju se, skupa s mrtvim komšijama, prijateljima i školskim nastavnicima, u tim sarajevskim snovima i nešto mi vrlo živo govore, ili sudjeluju u događajima koji karakteriziraju njihove naravi. Ponavljaju se zbivanja od prije dvadeset-trideset godina, koja su se odvila u zbilji ili su i tada bila odsanjana, u kojima oni ponešto isprave i poprave, ili stvari učine još i gorim. U snu se na njih ljutim i bjesnim, iako obično znam da su mrtvi i ponovo ih više neće biti čim se probudim. Ali to nije važno. U takvim snovima nema ničega sentimentalnog ni patetičnog, ne događa mi se da ih sanjam a da nisam svjestan da je to samo san. Tako je i sa Sarajevom kao mjestom svih tih zbivanja. Grad u snu nije nalik današnjemu gradu, ali nije to ni onaj grad u kojem sam živio. To je samo grad iz sna.

Tom gradu, malo-pomalo, počinju nedostajati dijelovi. Nestaju ulice i čitave mahale, kao što nestaju i ljudi. Nešto od toga je razumu dohvatljivo, nešto nije. U posljednjih desetak godina, tako, razišao sam se, pa i vrlo grubo, u okolnostima po mene neugodnim, s mnogim sarajevskim znancima i drugovima, s nekima koje sam znao nazivati prijateljima. Nije više važno zašto se to događalo, minuli su i gotovo je, ali dok mrtve i dalje sanjam kao žive, njih ne sanjam nikako. Ili ih sanjam tako da ih se ujutro više ne sjećam. Nestali su, kao što nestaju ulice kojima dugo nisam prošao, niti sam na njih pomislio. Sarajevo iz sna mali je grad, naseljen mrtvima.

Sepetarevac s Bjelavama spaja uličica u naša doba nazvana Zlatikuša. Tako su je nazvali jer se u međuvremenu zaboravilo što znači njezino pravo ime – Zatikuša. Ovako to ime tumači Alija Bejtić: “U starom Sarajevu, koje se snabdijevalo vodom iz uličnih česama, pojedini vodovodi nisu bili izdašni, pa su se na nekim česmama izljevna mjesta, lule, morale *zatiskivati*, začepljivati da bi se voda akumulirala u samom vodovodu. Takve česme zvale su se po tome *zatikuše*, a jedna takva bila je i u ulici koju promatramo.”

Kako se više nisam sjećao ni ulice, sve dok me njezina stanovnica nije na nju sjetila, tako se ne mogu sjećati ni da je tu bila česma, u vrijeme kada sam zadnji put tuda prolazio. A moglo je to biti u proljeće 1993, ili ranije, još prije rata... Ulicu su već dugo zvali Zlatikuša, jer je praznu riječ bez ikakva značenja malom preradbom valjalo prilagoditi prohtjevima čovjekove mašte. I tako se u Zatikuši, povrh Sepetarevca, pojavilo – zlato.

Sada, kad me je ona podsjetila, meni se čini kako se opet svega sjećam. Ali to je, naravno, privid, jer ne mogu znati sjećam li se doista, ili što je vjerojatnije, neko tuđe iskustvo prihvaćam kao

svoje vlastito. Ono što je zaboravljeno ne može se obnoviti, nema podsjećanja.

Veliki park

Jesen je dolazila oko Velike Gospe, čim se august prepolovi i pođe svom kraju. Iako nije bilo velikih žega, sunce nikada ne bi upeklo kao što upekne u Mostaru, niti bi kada bilo sparno kao u Zagrebu ili Beču, nego bi i usred najgorih julskih vrućina u sumrak nastupala prijatna svježina, te bi se i po tome znao smisao akšama i akšamluka iz narodnih pjesama, s prvim bi se znacima jeseni osjetilo kratko olakšanje jer bi tada, s Velikom Gospom, dolazilo najljepše doba godine, koje bi trajalo kratko, negdje do petnaestog septembra, rijetko koji dan duže, kada nigdje nije bilo kao u Sarajevu, i kada bi se sve, i klima, i povijesno vrijeme, i ljudi, našlo u savršenom skladu, i čovjek bi nakratko znao zašto se zatekao tu, i zašto živi u tom gradu, daleko od svijeta i od svojih. Zatim bi, kada se i rujana popolovi i pojave se, iznenada, prvi jutarnji mrazevi, i krene se od Otesa i od Sarajevskoga polja navlačiti magla, nastupalo ono najduže i najgore doba godine, koje bi se znalo razvući sve do kraja aprila, tokom kojega se nad gradom ne bi zaplavilo nebo, niti bi zasjalo sunca, niti bi se imalo po čemu znati da će ta klimatska nevolja ikada proći. Cijelih sedam mjeseci tokom godine čovjek ne bi mogao razumjeti kome je i kako na um palo da na tom mjestu, u tom grotlu među planinama, podiže grad. Osim ako Sarajevo nije nastalo jedne godine između petnaestog augusta i petnaestog septembra, a ljudima se poslije više nije dalo seliti.

Nakon što je iz Direkcije željeznica otišao u mirovinu, Franjo Rejc honorarno je radio kao knjigovođa u Hotelu Pošta. Sve do 1966. kod Konjica je, na Glavatičevu, držao pčele, i obilazio ih vikendom, da bi u proljeće te godine, kada mu se rodio unuk, poklonio posljednjih dvanaest košnica, čime se naglo okončala njegova skoro četrdesetogodišnja pčelarska karijera. Na jesen iste godine predat će i knjigovodstvo, koje je bilo tako uredno i sređeno da se iz njega mogla iščitati cijela povijest ovoga činovničkoga hotela, čiji su se fragmenti još dugo mogli naći po Franjinim ladicama u stanu na petome katu u zgradi gospođe Heim, u Ulici Jugoslavenske narodne armije, a potom i na Sepetarevcu, i bit će tih pabiraka, dopola ispisanih sveščica, hotelskih prospekata i praznih žučkastih listova s memorandumom pri vrhu, sve do 1992. i početka opsade, nakon čega će i toga iščeznuti.

Knjigovodstvo, kojim se u životu bavio kratko, jedva sedam-osam godina, nakon što je umirovljen kao konstruktor reda vožnje, Franjo nije lako ostavio. Bio je radan čovjek, posao ga je smirivao, životni smisao nalazio je dovodeći stvari u red, sređujući papire i protokole, administrirajući svakodnevicom i pretvarajući je u povijest, tako da je napuštanje posla za njega značilo polagano odustajanje od života, umiranje na rate, s godišnjim dobima koja su u Sarajevu djelovala tako sudbonosno.

Od knjigovodstva je morao odustati zbog bolesti. Pritiskala ga je srčana astma, i sve teže je podnosio dugu sarajevsku zimu, rastegnutu od kraja rujna do sredine travnja, pa su liječnici savjetovali da zime provodi na moru. Tako je, sa ženom Olgom i s tek rođenim unukom 1966. na 1967. prvi put zimovao u Drveniku, u staroj dalmatinskoj kući, koju je njihov sin Dragan kupio nekoliko godina ranije. Prijala mu je, srcu i plućima, morska klima, ali se, istovremeno, suočio sa skorim nestankom i s uzaludnošću i besmisлом života, kada se ništa ne radi i ništa se ne piše. Tako je, da si olakša muku, počeo učiti engleski jezik. Uz slovenski koji mu je bio očinj i srpskohrvatski koji mu je bio materinji, te njemački na kojem se školovao, talijanski koji je

naučio u zarobljeništvu i bio je jezik najljepših godina njegove mladosti, mađarski koji je naučio kao vjeran podanik Monarhije i kojim se služio na željeznici, prevodeći službene dopise, i u pčelarstvu, dopisujući se s mađarskim pčelarima i raspravljajući s njima o europskoj i američkoj truleži, o majskoj bolesti i o toj čudesnoj pčelinjoj preosjetljivosti na putovanja, o tome da su selidba i egzil glavni uzročnici kuge, te francuski jezik, koji je naučio nekako usput, čitajući knjige koje nisu bile prevedene na naš jezik, Franjo Rejc posljednjih je godina svoga života učio engleski. To je, pričalo se, jezik budućnosti. U njegovom slučaju, bio je to jezik pomoću kojega se varakao sa smrću.

Sa zimskim selidbama u Drvenik izgubio se i sarajevski ritam godišnjih doba. Ali jedno je, ipak, ostalo: prvi jasan nagovještaj jeseni, oko petnaestog augusta, svake godine.

Otkako je otišao u penziju, Franjo bi u kancelariju u Hotelu Pošta išao svakoga dana, malo poslije podne. Ostajao je obično do pet, a onda bi, umjesto da pređe tih pedesetak koraka od hotela do zgrade u kojoj je živio, kretao Kulovićevom, pa niz Titovu, sve do Velikog parka. Šetao bi asfaltiranim stazama, pod visokim, nikad obnavljenim stablima, koja su na tom mjestu rasla od osme godine austrougarske vladavine, kada su mladice zasađene, a park prvoga listopada te 1886. svečano otvoren. Nakon što bi se popeo sve do Ulice Mustafe Golubića i Doma milicije, Franjo bi sjedao na klupu da se odmori. Bila je to uvijek ista klupa, koja danas na tom mjestu više ne postoji. Govorio je da tu ima najviše zraka, da je najsvježije i najugodnije ljeti baš tu sjediti. Zimi bi samo stajao uz klupu, i osluškivao.

Tačno na tom mjestu, polovinom augusta, dahнула bi jesen niz Veliki park, i nastupalo je najljepše doba godine u Sarajevu, koje je trajalo kratko, i zato se morao tačno znati njegov početak, da bi ga se cijelo moglo doživjeti.

Nakon što bi se na klupi odmorio, Franjo bi se polako, nogu pred nogu, zaputio kući. I tako svaki dan, nastojeći da uspori vrijeme koje je, međutim, sve brže prolazilo.

Trideset dunuma koliko je zapremalo groblje Čekrekčinica, Vakufska je uprava 1885. ustupila Zemaljskoj vladi, uz poštenu naknadu i uz uvjet da nišani ostanu tu gdje jesu, a da okolo njih bude zasađeno drveće i načinjeno groblje. Nije to bilo sasvim u skladu s vjerom, u mezarja se ne dira, među grobove se bez potrebe i razloga ne zalazi, ali došla su bila moderna vremena, bečki je cesar tražio svoje, ljudi su se promijenili, a i groblje je, ruku na srce, bilo vrlo staro. Navodno ga je na svojoj zemlji ogradio i svojim vakufom učinio Muslihudin Čekrekčija, početkom šesnaestog vijeka. Tu je i pokopan, tako da mu se i danas znaju nišani.

Projekt za Veliki park bio je djelo činovnika Zemaljske vlade Huga Krvarića. Iako nije bio vrtni arhitekt – kakvih je bilo u Beču, a projektirali su i lijepe i raskošne zagrebačke parkove – njegov se projekt ostvario i trajno održao, tako da se u vrijeme kada Franjo na uvijek istoj klupi dočekuje jesen ne razlikuje od stanja iz 1886. Staze su ostale iste, klupe su još uvijek na istim mjestima, samo je, u međuvremenu, izniknula, usred parka, kosturnica narodnih heroja, a u dnu, pri Titovoj ulici, fontana.

Hugo Krvarić bio je iz Dugog Sela, blizu Zagreba. Školovao se u Zagrebu i u Beču, a u Sarajevo je došao odmah po okupaciji Bosne. Tu se nastanio i dobio sina. Možda je u Sarajevu i umro, tko to više zna. Sin Huga Krvarića, Kamilo, rodio se 1894, kada su stabla Velikoga parka već ojačala. Rodio se 25. travnja, taman u vrijeme kada su olistala. Školovao se u Prvoj gimnaziji, pa u Zagrebu. Postao je kazališni kritičar, cijenjen i aktivan između dva rata. Seli se u Osijek, i postaje urednik Hrvatskog lista, dnevnih novina koje su izlazile za vrijeme NDH. Godine 1945. odlazi u emigraciju, živi i 1958. umire u Argentini. Blizak Pavelićevom krugu.

Je li se Kamilo Krvarić u Argentini sjećao Velikog parka? U kojim bi trenucima, u koja doba godine, i koliko puta, pomislio na to mjesto? Nemoguće je to znati, i već dugo nikoga nije briga za Huga Krvarića i njegova sina Kamila, zabludjeloga kazališnog kritičara, pristigloga iz sarajevske provincije i iz kuferaske obitelji, od onih koji nikome nisu pripadali i nigdje nisu prispjeli, bez domovine i bez zavičaja, i onda bi ponekad, poput Kamila, političkim radikalizmom, viškom nacionalnih i vjerskih osjećaja, svakodnevnom mentalnom i socijalnom gimnastikom, pokušavali negdje postati – domaći. Iako se o njemu ne zna gotovo ništa, biva jasno, u prisjećanju na kolovoški šum lišća u Velikome parku, i na Franju Rejca koji tu, na klupi, čeka jesen, kako je Kamilo Krvarić postao blizak Paveliću.

Hugo Krvarić, njegov otac, imao je dara. Tako je od jednoga starog mezarja načinio lijep austrijski park, s fascinantnom mrežom staza, na koje su se ljudi toliko navikli da ih i ne primjećuju. Te staze izlaze na sve četiri strane, i na četiri ulice koje drže Veliki park. S donje je strane Titova. Kroz guste krošnje i između visokih vitkih stabala, Franjo sa svoje klupe vidi Hotel Istru, koja će uskoro, dvije godine nakon njegove smrti, biti srušena. Ali on to ne zna, i nije ga briga. Iz njegove perspektive, ta građevina vječno će stajati tu, u Ulici Stjepana Radića, nazvana po najvećemu jugoslavenskom poluotoku – kako se govorilo u školi – koji su Titovi partizani vratili matici zemlji. U Istri je Franjo imao prijatelje, drugove s kojima je nekada davno sudjelovao u uroti za oslobođenje Trsta, Istre, Gorice i Rijeke od talijanske uprave. Njegovi drugovi pomalo su se bavili terorizmom, a on ih je iz Sarajeva potpomagao. Zvali su se TIGR. Bio je to akronim, a bio je i – tigar.

Tokom Drugoga svjetskog rata, u Sarajevu se skrivao inženjer Bonić. Puljanin i tigrovac, koji je iz rodnoga grada morao bježati pred smrtnom osudom. Da su to znali, ustaše bi ga deportirali svojim saveznicima Talijanima, ili bi ga, nakon pada Italije, postali u Jasenovac. U Sarajevu inženjer Bonić je kupio kuću koju će, nakon što se poslije rata on vrati u Pulu, Franjo godinama prodavati, sve dok ju konačno ne proda... I na kraju, od svega je ostalo samo ime jednoga hotela: Istra.

Zdesna od njegove klupe ulica je Kralja Tomislava. Nazvana po hrvatskome kralju, u povodu tisućgodišnjice njegova kraljevstva, koja se te 1925. slavila diljem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, čemu i danas svjedoče mramorne spomen-ploče diljem zemalja bivše Jugoslavije. O Tomislavu je tadašnja propaganda stvorila legendu kao o ujedinjućemu, zajedničkom kralju svih Južnih Slavena. Po njemu je kralj Aleksandar Karađorđević 1928. nadjenuo ime sinu drugorođencu, ali i hercegovačkome gradiću Duvnu.

U Ulicu kralja Tomislava ulijeva se Ulica Mustafe Golubića, koja park štiti s gornje strane. Mustafa je bio sovjetski obavještajac, atentator i silan čovjek, po čijoj bi se mračnoj legendi trebao napisati roman, ako je već preskupo snimiti film. A nema ni glumca koji bi odigrao Mustafu Golubića i ostao živ. Nijemci su ga 1941. živog uhvatili u Beogradu. Kažu da je na sebi imao uniformu SS oficira. Mučili su ga danima, lomili su mu kosti, koliko god ih je imao, ali on im nije htio reći ni kako se zove. Nije mogao hodati, pa su ga na drvenoj kancelarijskoj stolici odnijeli na strijeljanje. Nijemci nisu ni znali koga su pogubili. Nije ih, izgleda, bilo ni briga, kao što je i danas malo koga briga za Mustafu Golubića, Hercegovca iz Stoca, Kominterninog ubojicu, kojemu bi se, kažu, oči napunile suzama kada bi trideset i neke, u kasno noćno doba u nekoj praškoj pivnici tiho zapjevao: “Cvati, ružo, nemoj opadati, boluj Ahmo, nemoj umirati, jer te nemam nigdje ukopati...”

Sa četvrte strane Veliki park iviči jedna uličica, koja je tako malena i neugledna da nikada nije ni ime mijenjala, iako se nalazi u samome centru grada, tamo gdje se imena ulica, a ponekad i živih

ljudi, najčešće i najradije mijenjaju. Nikada Franjo Rejc nije njome prošao, jer se Trampinom nije imalo kamo ići. Trampina je bila čikma, nazvana po Trampama, kojih danas više nema, porodici koja je, piše Alija Bejtić, davala hatibe i imame Čekrekčijine džamije podno Kovača, koju je dao sagraditi isti Muslihudin Čekrekčija, koji je ogradio zemlju za ovo mezarje.

Hadži hafiz Abdulatif Trampa bijaše hrabar čovjek, poput Mustafe Golubića, i isti takav usamljenik usred velikih europskih buna i prevrata, pa je stao uz ono nesretnika koji su u ljeto 1878. odlučili braniti Sarajevo od vojske baruna Filipovića. O tim danima, ali ne o Abdulatifu Trampi, nego o Mari milosnici, pisao je Ivo Andrić u jednoj od najljepših i najpotresnijih svojih priča, u kojoj i danas ima više Sarajeva nego što ga je u svim našim sjećanjima i što ga je na zemlji, ali bi i o njemu, posljednjemu velikom izdanku Trampi, netko mogao napisati barem priču.

Nakon što je pobuna skršena, kao što skršene bivaju sve pobune koje bi vrijedilo pamtiti, Abdulatifa nisu pogubili, kao što su mnoge druge, nego su ga predali možda i strašnijim mukama. Robijao je dugo, u zatvoru u Olomoucu, u Češkoj, da bi se vratio u Sarajevo, kada su se već primile mladice u budućem Velikom parku.

Poslije rata, taksisti te je provezao Trampinom ulicom, koja više nije bila čikma, i niz koju se, uz kafanu Park, vozilo brzo, kao po svakome drugom drumu. Tebi se to činilo nepristojno prebrzo, baš kao da je drum pregazio čikmu, a s njom i njezinu povijest koja će, što zbog brzine, što zbog umiranja, na kraju biti zaboravljena. Tim putem, od Obale vojvode Stepe, pa kroz Radićevu i preko Titove, pa preko onoga širokog pločnika, i niz Trampinu, pa desno, uz staru štampariju, Slogu i do Dalmatinske, taksisti izbjegavaju prometnu gužvu i vječne zastoje u Kulovićevoj, kao da svojom vožnjom i sebi i putniku nastoje namiriti izgubljeno vrijeme. A namirenja nema, niti ga može biti. Čovjek ništa ne dobiva kad projuri Trampinom, takvom brzinom da ne stigne ni izgovoriti hadži hafiz Abdulatif Trampa.

Djelo Huga Krvarića trajno je kao malo šta u Sarajevu. Rušile su se zgrade, austrougarske vile gorjele su u više ratova, turske kuće od nepečene gline rastapale su se na stoljetnim kišama, padali su hoteli, a na njihovom mjestu nicali su robne kuće, jedna pa druga, lice grada se nagrđivalo češće nego uljepšavalo, sve dok ga za mnoge, i lica i grada, nije nestalo. Izumrle su i Trampe, nestalo je Krvarića, ali je Veliki park čudom ostao. Samo što više nema klupe na koju bi o Velikoj Gospi dolazila jesen, ono kratko, najljepše doba u godini kada je Sarajevo imalo svoj razlog, i kada se kuferasima činilo kako ih je i Bog, i kralj i car naš Franjo Josip nagradio kada ih je poslao tu.

Klupa je sad dvadesetak metara niže, ali to više nije isto mjesto. Ali svejedno, ako netko za njega još zna, lako će ga naći. Pa može tu odstajati, ili čučnuti i sačekati da dođe ono što će svima jednom doći.

Ulica maršala Tita, san i sjećanje

Ako bi dovoljno dobro opisao ulice, njih nekoliko, koje se javljaju u scenografiji tvojih snova, počeo bi napokon sanjati neko drugo mjesto, drugi grad. Koliko god se to činilo jednostavnim, zamisao je krajnje ambiciozna. Teško je do kraja opisati grad iz sjećanja, Sarajevo u kojem si živio, i opisivanjem svakoga detalja, uličnoga ćoška i fasade, rasaniti to mjesto i tako ga istjerati iz glave. Veliki je to poduhvat, mogao bi potrajati do kraja života. Zato je bolje odustati, i prihvatiti da se, kao po nekom prokletstvu, snovi odvijaju tamo gdje tebe više ne smije i ne može biti.

Tvoj svijet, tlocrt sjećanja, prostire se po ravnoj, rukom povučenoj crti, koja malo krivuda jer se crtač nije služio ravnalom, od Marijin dvora do Varoši, gdje se crta ulijeva i nestaje u vrvežu, žamoru i ćepencima Baščaršije. Sve drugo što si vidio u Sarajevu, i u svim svojim budućim gradovima, te u Zagrebu pokraj koga najduže živiš, u snovima se, više nego na javi, pokušava uklopiti i suobraziti s tom jednom, slobodnom rukom povučenom crtom. Zagrebačka Ilica, mnogo duža i krivudavija, užih pločnika i stiješnjenoga kolovoza kojim u dva kolosijeka prolaze tramvaji, sasvim se, u snovima, preslikala na tu sarajevsku crtu, koja se službeno zvala Ulica maršala Tita. Titova je Ilicu progutala i prekrila, kao što prekriva i sve druge ulice, stvarne ili izmaštane, one ulice koje su nekada postojale ili još uvijek postoje, kao i one koje će postojati jednoga dalekog budućeg dana.

Ona započinje na samome kraju grada. Sve iza nje, sve u što je zagledano marijindvorsko pročelje, neko je predgrađe, usred kojeg je narastao sasvim novi grad. S jedne strane, tamo gdje je Hotel Holiday Inn, još donedavno je, sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, bio Cirkus plac. Bit će da ima onih koji to mjesto i danas tako zovu, slijepaca koji ne primjećuju da ne primjećuju da su tu narasle kuće i dva nebodera, te žuta Štrausova kocka u sredini, ili onih koji su iz Sarajeva prognani tako davno i tako temeljito, da iz svojih njujorških, beogradskih ili bečkih perspektiva ne vide ništa osim pustoga Cirkus placa, na kojemu će preko noći, nekoga svibanjskog ili lipanjskog dana, niknuti šator. Ogromni prugasti modro-bijeli šator, u kakvom su 1903. i 1904. održavane i prve velike kinopredstave u historiji Sarajeva. U tih nekoliko sezona bioskop je bio veće čudo od cirkusa.

Na drugoj strani avenije koja vodi u svijet, preko puta Cirkus placa, tamo gdje su izrasle zgrade Skupštine i Izvršnoga vijeća, jednom davno bila je musala. Pa se ta poljana u otomanska doba i nazivala tako – Musala. Na otvorenom je prostoru po potrebi ozidavan mihrab sa mimeterom, ali bi do sljedeće prilike, do nekoga masovnog namaza, koji se ne bi mogao obaviti u džamiji, mihrab nestajao, ili tako što bi ga raznijeli kao građevinski materijal, ili bi stradao od vremenskih neprilika i od života. Musala je bila džamija na otvorenom, s najvišim svodom na svijetu, omeđena sarajevskim brdima, nevidljiva džamija pred ulazom u grad. Tako je to bilo u otomanska doba.

Tu bi, u vremena davne slave, klanjale vojske pred odlazak na daleka bojišta.

S jedne strane Cirkus plac, s druge strane Musala.

Ta dva mjesta jasno se vide s prozora zgrade od koje počinje Sarajevo. Nikada nisi u nju ušao, nisi s tih prozora gledao, ali možeš zamisliti što se sa njih vidi.

Tu, uz desni bok te zgrade, i malo niže, kod ulaza u haustor tete Doležal, započinjala je crta o kojoj govoriš. Ne savršeno ravna, nego crta povučena slobodnom rukom. Tu je započinjala Titova ulica.

Od skretanja u malenu i važnu uličicu, koja nosi ime kralja Tvrtka, pa sve do Koševskoga potoka, kada se Titova nekako raširi i progospodi, pretvori se u glavnu ulicu jednoga grada, nekada je, istom trasom, tekao sokak koji se zvao Gornja hiseta. U posljednja turska vremena i za Austro-Ugarske, dok se gradio Marijin dvor, bila je to otužna, prigradska mahala, koja će nestati pred prvim valom francijozefovske modernizacije i europeizacije grada.

Istina, Gornja hiseta su se i drukčije zvala.

Sirotinja u Sarajevu nije bila jasno odijeljena od dobrostojećeg, bogatog svijeta. Tako je bilo i u tvoje doba. Za razliku od Zagreba i Beograda, ovaj grad nije imao svoje rezidencijalne kvartove, Pantovčak, Šalatu, Dedinje, nego su jedni uz druge, kao u nekom ciganskom naselju, živjeli jedni i drugi. Sarajevo nije bilo velegrad, niti je to ikada moglo postati, jer velegrad ima svoje versaje i svoje favele, Sarajevo cjelovitost i kompaktnost turske kasabe. Posljednji koji je toj izmiješanosti podizao spomenik za vječnost, nakon što su je već opisivali Samokovlija i Andrić, bio je Emir Kusturica, mistificirajući Goricu iz svoga djetinjstva.

Tako su Gornja hiseta imala svoju imućniju, možda i ljepšu stranu. I svoje drugo ime. U ista turska vremena, neki su taj široki sokak prema gradu nazivali Podmagribija, po malenoj i čustoj mahali uz džamiju Magribiju, koja je nastala kao otočić izvan grada. Tu je, preko puta džamije, bila poslovnica Privredne banke, u kojoj si otvorio svoj prvi žiro-račun u životu. Dolazio si, sve do rata, da provjeriš jesu li ti uplatiti honorar. Tu si, kada je započeo rat, zaboravio nekoliko tisuća jugoslavenskih dinara, ili manje od toga, neki sitan novac, uplaćen kao autorska prava za pjesme prevedene na mađarski i objavljene u nekom vojvođanskom časopisu. Taj novac je kliznuo, iscurio kroz procjep u vremenu, nestao. Bilo bi zanimljivo pratiti kako je nestao, kada je izbrisan posljednji birokratski trag o njemu... U ratu, s jeseni 1992, kao i sljedećeg proljeća, vidat ćeš gomile registratora, koje su vojnici bacali kroz prozore opustošenih kancelarija, obično bivših banaka, gdje su useljavali svoje štabove. Sarajevo je, u toj prvoj godini ratničkoga entuzijazma, bilo prepuno štabova. U izbačenim registratorima bile su naše stilizirane predratne biografije. Životi transformirani u tokove novca, ljudi metaforizirani kroz žiro-račune. Povijest svakoga žiro-računa jedna je čovjekova povijest, koju bi svakako trebalo napisati. Koliko god su se ti registratori pretvorili u smeće, njihov sadržaj bio je dragocjen. Nisi bio toga svjestan, ali cijeli tvoj predratni život pretvoren je u gomile smeća, koje će uskoro postati dragocjeno.

Bez rekonstrukcije sadržaja tih registratora, bez tog ustrajnog prebivanja po smeću, nikada se neće promijeniti scenografija tvojih snova.

Od Koševskog potoka do Velikog parka, ta kratka, ali vrlo široka džada, koja je u turska doba imala širinu trga, nazivala se Gazilerski put. Nazvana je tako po dvojici gazija, Ajni dedi i Šemsi dedi, junacima iz ranih doba Sarajeva, čija je uspomena dugo lutala i transformirala se po narodnim pričama, da bi na kraju sasvim iščeznula.

Nastaviš li dalje, a često si prelazio taj put, od silaska Ulice kralja Tomislava u grad, pa Titovom, pokraj Parkuše, pločnikom, koji natkriva bivša štamparija Oslobođenja, uz trafikku beogradske Politike i veliku raskošnu prodavaonicu igračaka, Olomanovu slastičarnicu i Narodnu banku, sve do Čeke, mjesta na kojem se Dalmatinska napokon spusti u grad, taj dio Titove ulice zvao se Žabljak.

Tu se do pred dolazak Austro-Ugarske nalazila Hadži Idrisova mahala, u kojoj, po svojoj prilici,

nije živio neki sretan i bogat svijet. U baruštinama Žabljaka je, naime, bilo mjesto za sirotinju. Iz te su se mahale, kako zamišljaš, Sarajevom širile epidemije raznih bolesti, širio se jad i bijeda svijeta koji je svoje utočište nalazio u močvarnom kraju kasabe, među žabama i punoglavcima – čemu su se komšije gorko narugale, nazivajući Hadži Idrisovu mahalju Žabljakom – i vjerojatno je da se samo u srpnju i kolovozu, u vrijeme najvećih žega i suša, tu normalno živjelo.

Inače, žabljačke baruštine nastajale su od Buka potoka, koji se prije austrougarske regulacije svih sarajevskih potoka spuštao današnjom trasom Dalmatinske ulice, a još prije toga, gore u brdu se, kako pamtiš, znao pod drugim imenom: Kevrin potok.

Je li na svijetu bilo manje tekućice, a da svejedno ima dva imena: bliže izvoru Kevrin potok, a do ušća Buka potok.

To je bio toliko oskudan potočić da nije imao snage da si prosiječe tok i ulije se u Miljacku, nego bi se nakon spuštanja niz brdo samo razlio po žabljačkim močvarama. Koje ti pamtiš kao najljepši dio Titove ulice. Onaj dio koji ti se usjekao u pamet tako da ne možeš riječ grad, opći grad, isprve drukčije da vidiš nego kao Titovu, između Parkuše i Dalmatinske, i još malo dalje, do Vječne vatre.

Nakon što pređeš Dalmatinsku, dalje možeš naslijepo da nastaviš. Zatvorenih očiju, kuckajući kamenčićem zaglavljanim u gumenom potplatu desne cipele, uzdignutom lijevom rukom pokazuješ, dok oko tebe nema ljudi, jer sve je u snovima pusto, i svi su mrtvi: Unima, izlozi puni sive i ćoškaste socijalističke konfekcije, iz vremena kada su svi bježali u Trst po haljine i traperice, ili u komisijama u Vase Miskina ulici; pa dvorište u kojem je caffè Lisac, tamo nikada nisi ušao, jer je taj kafić bio metafora, a ne stvarno mjesto, jer je izniknuo na mjestu fotografske radnje Ivica Lisca. Sve sarajevske crno-bijele fotografije porodica Rejc i Stubler snimane su njegovim fotografskim aparatima i kamerama. Nono dok prelazi trg ispred pozorišta, i smiješi se poznatom oku koje ga gleda kroz objektiv. Nona 1942, nasred Ferhadije, koja će kasnije postati Ulica Vase Miskina. Jedina sačuvana sličica njihova starijeg sina Mladena, koji je 1943. stradao kao neprijateljski vojnik, snimljena u jednoj od učionica Prve gimnazije – sve druge je Nona uništila, tu nije našla, skrivenu u nekoj knjizi – i sve druge, izgubljene, uništene i žive naše fotografije, snimljene u Sarajevu prije 1945, izašle su iz fotografskoga dućana Ivica Lisca.

Lisac je bio Nonetov prijatelj. S njime nije igrao preferans kao s Matijom Sokolovskim i njegovim društvom, jer Lisac nije bio naročit kartaroš, ali i zato što je s njim vodio svoje konspirativne razgovore o politici. Sjedili bi u tamnoj komori, Ivica je petljao po kemikalijama, a kako nikoga nije bilo u blizini, nije bilo prozora, prostorija je u svakom pogledu bila izolirana, obojica su mogli govoriti ono što se inače ne govori.

Franjo Rejc, moj Nono, nije bio naročito hrabar čovjek, ali je bio vrlo lajav. I trebao mu je netko s kime će otvoreno razgovarati o politici. Ivica Lisac je bio rječit, ali ne i brbljiv. Svijet je gledao kroz slike, a ne kroz ideje. Užasnua se kada je u beogradskoj Politici vidio sličicu razbijenoga jevrejskog dućana, snimljenu negdje u Njemačkoj. Rekao je da ovo neće na dobro izaći. Kasnije, kada je Hitler provalio u Čehoslovačku, Nono je Ivici Liscu prvom izgovorio rečenicu, koju će godinama ponavljati, sve premirujući od straha da će ga netko prijaviti (strah bi se, naravno, javljao čim nešto izlaze, nikako prije toga...): “Ovaj će idiot izgubiti rat!” Lisac se, vjerojatno, zagledao u svoje još uvijek neporazbijane izloge, i izgovorio: “Ali nas tada više neće biti...”

Obojica su preživjeli Hitlerov poraz, ali je Ivica Lisac na neki način bio u pravu. Više ih obojice nije bilo.

Kod Lisca, u fotografskom dućanu, Franjo Rejc slušao je prijenos nogometne utakmice iz

Tampere, odigrane na Olimpijskim igrama 1952. Tu je utakmicu Kusturica sjajno udjenuo u finale *Oca na službenom putu*. Petnaest minuta prije kraja, Jugoslavija je vodila 5 : 1, ali su Sovjeti na kraju izjednačili. Ta četiri gola promijenila su povijest, Jugoslavija se našla pod Staljinovim nogama, da bi se u ponovljenoj utakmici izdigla i pobijedila 3 : 1, a Ivica Lisac je iz beogradske Politike izrezao, uokvirio i na zid svoga dućana objesio crtež Zuke Džumhura. Smrtonosno bijesni Staljin, sjedi i nalakćen na stol drži se za čelo. Pored njega radioaparata, rascopan sjekirom.

I kako bi sad ti ušao u kafić koji je živio na mjestu njegove fotografske radnje? Iako si se rodio u vrijeme kada je Ivica Lisac polako već zatvarao svoj dućan, a u tvome su djetinjstvu i dječastvu, sve do početka rata, ljudi odlazili u kafić što ga je držao njegov sin Damir, i to je mjesto postalo važno u životima tih ljudi i Titove ulice, za tebe je vrijeme stalo još prije rođenja.

Tu si, dok pod ljubičastim svjetlom tamne komore Franjo Rejc sjedi na drvenoj štokrli, otpuhuje dim i bijesno govori: "Ovaj će idiot izgubiti rat!" A Ivica Lisac mu pomalo odsutno odgovara, dok drvenom pincetom vadi fotografiju iz razređivača: "Ali nas tada više neće biti..." Poslije ni tebe više nije bilo.

Landesbanka, u vrijeme tvoga odrastanja Služba društvenog knjigovodstva, ispred koje gori vječiti plamen – u spomen na osloboditelje grada iz 1945. (mjesto koje je opričao Dario Džamonja, u jednoj svojoj priči), razdijelila je ulicu, kao rascijepljenu vlas kose, na Ulicu Vase Miskina, koja će poteći desnom, i Titovu, koja nastavlja lijevom stranom. Taj dio Titove, sve do Gazi Husrevbegova hamama, bila je čuvena Čemaluša. Sokak i mahala u kojoj se živjelo bolje i veselije nego u močvarama Hadži Idrisove mahale, i gdje će se rađati kultura i književnost skrajnute turske kasabe, u vrijeme kada će se ta kasaba preobražavati u najistočniju austrijsku varoš, kojoj je od Habsburgovaca bila namijenjena uloga jedne od metropola višenacionalne carevine i kraljevine.

U Gazi Husrevbegovu hamamu bio je za tvoga djetinjstva zloglasni Hamam bar. Možda i nije bio tako zloglasan, ali se po Sepetarevcu govorilo da je Hamam bar ustvari – kupleraj. Tako su pričale brižne matere, čiji su sinovi upravo ušli u adolescentska doba, ali i stroge nastavnice, koje su u Hamam baru vidjele kvarilište socijalističke mladeži, mjesto na kojemu se vragu prodaje duša, mjesto svih muških i ponekoga ženskog životnog posrnuća. Hamam bar kao da je bio slivnik, koji će netko jednom preko noći ostaviti odčepljenim, i niz njega će se u kanalizaciju sliti i nestati cijelo Sarajevo. Ujutro više neće biti ničega.

Tako se, sredinom sedamdesetih, na Sepetarevcu zamišljala apokalipsa.

Blago onima koji su umrli prije 1992, uvjereni kako će Sarajevo nestati – u Hamam baru. Lijep je i pakao, onima koji zlo samo zamišljaju.

Od hamama do Ulice Abdulaha efendije Kaukčije, sokak se zvao Za Banjom.

A nakon toga je počinjala Varoš, srpski dio Sarajeva, sa starom pravoslavnom crkvom kao njegovim središtem. Na pokrajnjem zidu jedne kuće, na komadiću fasade koji se još uvijek drži, iako se čini da bi mogao otpasti sa sljedećim velikim pljuskom, predratna je reklama za trgovca rakijom Uglješu Cucića. Kada više jednom ne bude ni te fasade, i nestane imena Uglješe Cucića, nestat će i pomena Srba iz Varoši, i ostat će još samo stara crkva, kao turistička znamenitost i suvenir nečega što odavno više ne postoji. Suveniri, suveniri, suveniri...

Crtu o kojoj govoriš prvi je put netko povukao nakon ubojstva Franza Ferdinanda i njegove supruge Sofije. Tada je Titova ulica postala jedna. Četvrtoga novembra 1914, dok su austrougarske trupe u kaznenoj ekspediciji navaljivale preko Drine, i spremale su se slavne bitke

Velikoga rata, najljepši dio Titove nazvan je imenom ustrijeljenog princa prestolonasljednika, nastavak je imenovan po vojvotkinji Sofiji, a dio od hamama do čaršije nazvan je po zemaljskome poglavaru Oskaru Potjoreku.

Samo mjesec dana po uspostavi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 10. siječnja 1919, cijela je ulica, od Marijinog dvora do Baščaršije, nazvana imenom budućega kralja Aleksandra Prvog Karađorđevića. Kada sredinom travnja ustaše vlakom i kamionima doputuju u grad, koji su Nijemci već okupirali, a domaća halaša – bez značajnije pomoći okupatora – munjevito razvalila i oskvrnula novi jevrejski hram, ne čekajući nikakve njemačke ili ustaške naloge, ulica je nazvana imenom doktora Ante Pavelića.

Nakon oslobođenja, 20. kolovoza 1945. gradske vlasti donose odluku da se ulici vrati ime kralja Aleksandra. Partizani, bit će, u tom trenutku nisu znali po kome da nazovu glavnu sarajevsku ulicu, crtu koja vodi tvojim umom i osjećajima, pa su joj privremeno vratili prethodno ime. Time su učinili jasnu i tako važnu razliku između kralja Ujedinitelja, svoga klasnog neprijatelja, na zgarištu čije je monarhije uspostavljena republika ravnopravnih jugoslavenskih naroda i narodnosti, i Ante Pavelića, zločinca o kojemu se ništa drugo i ne može reći, osim da je bio zločinac. Možda i nisu imali takvu namjeru, ali partizani su učinili važnu stvar time što su Sarajlijama naložili da glavnu ulicu, sve do 6. travnja sljedeće 1946, ponovo zovu imenom omrznutoga kralja. Tih sedam i pol mjeseci bilo je dovoljno da se svi zagledaju u svoje dlanove, u molitvi ili bez molitve, i da vide je li im po rukama, možda, ostalo tuđe krvi.

A onda im je na prvu godišnjicu oslobođenja rasterećena savjest, i tako je nastala Ulica maršala Tita.

Ulica porodice Foht, ili kraj umjetnosti

Često ti se u posljednje vrijeme događa da opisuješ neku sliku ili događaj, i da se usred priče zaustaviš, i zbunjeno šutiš, jer ti se odjednom učinilo da ne opisuješ nešto što si u životu zbilja vidio, nešto što ti se dogodilo, nego je to nečiji tuđi život, a ti pripovijedaš o nekom drugom svijetu, o kojem sve znaš, ali on nema veze sa svijetom u kojem živiš. I onda nakon nekoliko sekundi, nastavljaš govoriti, uvjeren da si sve izmislio. Pa počinješ izmišljati. I više to nisi ti, kao što si prethodno već prestao biti ja da bi mogao pričati o Sarajevu. I tada ti postaješ sljedeći ti, umnožavaju se osobe, poput odraza u muškome frizerskom salonu pored Hotela Central, i svaka od njih priča o vlastitome životu, sve dok u jednom trenutku ne shvati kako priča o nečemu čega više nema. Tad ušuti, pa počinje izmišljati, i pretvara se u sljedećega ti, koji nastavlja priču o sebi...

Posljednji put ovo mi se dogodilo u Poznańu, u biblioteci, dok sam pred publikom govorio o prvoj javnoj biblioteci u koju sam bio upisan. Poznań je grad na zapadu Poljske, u kojem su nekada, među Poljacima i Nijemcima, živjeli Jevreji. Onda su Jevreji pretvoreni u dim, a zatim su Nijemci nestali prema Njemačkoj.

Ne znam što me je navelo da govorim o svojoj prvoj biblioteci, ali već sam u drugoj izgovorenoj rečenici čuo nešto što se tu, u Poljskoj, među duhovima i odsutnim ljudima, iza fasada u čijim se arhitektonskim fizionomijama ogleda nestali svijet, snalazi kao u svome stvarnom zavičaju.

I čuo sam te kako pričaš o odjeljenju Višnjik, Dječje biblioteke Vlatko Foht u Sarajevu 1975. Godinu dana ranije, upisali su te u biblioteku, pa si dvaput tjedno išao s Nonom da zamijeniš knjige. Ali njoj je dodijalo da te prati, a ti bi za jedno popodne pročitao dvije knjige, pa si opet sutra morao u biblioteku. Nisu se mogle posuditi više od dvije knjige. Rok posudbe bio je petnaest dana. Ti si tog ljeta, od početka raspusta, u biblioteku išao svih pet radnih dana u tjednu. Kada dođe rujana, i počne škola, nastavit ćeš u istome ritmu. Tako će biti sve do kraja četvrtog razreda, kada ćeš se prepisati u biblioteku za odrasle. U dječjoj biblioteci više nije bilo knjiga za tebe.

O imenu onoga po kome je biblioteka nazvana tada nisi razmišljao. Ne razmišlja se o imenima ulica, trgova ili škola, sve dok se imena ne počnu mijenjati, ili dok te ne presele. Dječja biblioteka, s nizom kvartovskih odjeljenja, osnovana je 1961. Sljedeće godine otvoreno je odjeljenje na Višnjiku. Biblioteka je ponijela ime Vlatka Fohta.

Iste 1961. Vlatkov je stariji brat Ivan objavio knjigu *Sudbina umjetnosti*. A kada je otvoreno odjeljenje na Višnjiku, Ivan je postao izvanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Živio je u gradu u kojem nije imao živih rođaka, i u kojem ga je sve podsjećalo na njihovu smrt. Cijeli je život profesora estetike Ivana Fochta bilo podsjećanje na smrt. Bio je marksist, i nije bio marksist. Bio je slobodan čovjek, obuzet glazbom Johanna Sebastiana Bacha. U njoj je nalazio savršeni pitagorejski red. Profesor Focht je, i ne htijući to, u matematici Bachove glazbe nalazio potvrdu o materijalističkoj prirodi svega svijeta, i o dijalektici koja materiju vodi prema njenom konačnom ishodištu. Bachova glazba mu je pomagala da ne poludi.

Ivan Focht bavio se glazbom i gljivama. Sakupljao ih je po šumama oko Sarajeva, a kako u nas nije bilo pouzdanih mikologa i pisaca o gljivama, Focht je pisao mikološke knjige i leksikone.

Najpoznatiju je 1979. objavio beogradski Nolit: *Gljive Jugoslavije*.

U mirovinu je otišao 1974. Nekoliko godina ranije počeo se polako iseljavati iz Sarajeva. Otišao je u Zagreb, ali je još uvijek dolazio svakoga tjedna, da drži svoja predavanja iz estetike. Mjesec dana nakon Titove smrti, 14. lipnja 1980, u beogradskoj je Politici objavio još jedan esej na svoju životnu temu: *Hegel i kraj umjetnosti*. Evo kako on završava: “Ako dakle umjetnosti uskoro dođe kraj, to neće biti iz Hegelovih razloga, ne zato što bi ona postala duhu preuska i tuđa, nego zato što je sam duh izgubio bitku. Ne zato što bi se duh popeo na viši stepen, nego što je pao na najniži mogući.”

Profesor Ivan Foht umro je u trenutku kraja umjetnosti, 20. listopada 1992, u Zagrebu. U gradu u kojem se rodio prije šezdeset i pet godina, uskoro je započinjala prva zima pod opsadom. Jedna se ulica, čudna oblika, zavojita, nepravilna, još uvijek zvala po imenu porodice Foht. Tu je bila kuća s mramornom pločom, u kojoj su se rodili profesor i njegov mlađi brat Vlatko. Na ploči je u dvije, najviše tri rečenice ispričana sudbina porodice Foht.

U tu si ulicu prvi put slučajno zabasao, jedne od onih prvih godina po doseljenju iz Drvenika, kada si još uvijek nastojao sklapati prijateljstva s vršnjacima. Odbacivali su te, ali si se trudio. Mislio si da je u tome smisao, u dječjim prijateljstvima, koja su isto što i odrasla prijateljstva, i koja zatim traju u starosti, do kraja života, pa Nono i Nona već imaju mnogo mrtvih prijatelja, o kojima razgovaraju kao da su živi, i govore pokojni ovaj, pokojni onaj. Možda je u tome smisao, činilo ti se, da jednoga dana svi oni poumiru, pa da imaš prijatelje s kojima se ne moraš družiti.

Igrali ste se neke od onih skrivalačkih igara, kada biste bili podijeljeni u dva tabora, pa biste trčali i sakrivali se po mračnim haustorima i ruševnim kućama od ćerpiča, duž cijele padine, između Nemanjine ulice i Muzičke akademije, pa sve do Muzeja grada Sarajeva.

Tako si se našao u Ulici porodice Foht, i pročitao natpis na mramornoj ploči.

Sutra si se probudio s temperaturom 39 sa 5. Majka je rekla da je to od jučerašnjeg divljanja. Došao si oznojen kući. Nona je rekla da je to sigurno od jučerašnjeg divljanja. Nono je već nekoliko godina ležao u grobu na Barama, u koji će, na kraju, leći sve troje, i igrao je ulogu nećijega pokojnog prijatelja.

Nisam im mogao reći da se nisam razbolio od trčanja i sakrivanja po haustorima koji su vonjali na kupusnu kalju i u kojima se moralo tiho govoriti i još tiše disati, jer je po stanovima, iza zaključanih vrata, uvijek netko umirao, nego sam se razbolio od onoga što je pisalo na mramornoj ploči, pokraj ulaza u kuću u kojoj je stanovala porodica Foht.

Gledao sam u prozore na prvome, drugom i trećem katu, i zamišljao gdje su stanovali. Jer to na ploči nije pisalo. Samo je pisalo: “U ovoj su kući...” Zavjese koje se ne pomiču, svjetlo lusteru, visoki žučkasti stropovi, sve je moralo biti isto kao u njihovo vrijeme. Osim toga, možda postoji razlika između moga vremena, dok prvi put stojim pred tom kućom i čitam natpis na mramornoj ploči, i vremena u toj kući. Možda unutra, mislio sam, porodica Foht čeka da joj se tek dogodi ono što piše na mramornoj ploči, i što se nikako ne može izbjeći, pošto je već zapisano.

To sam mislio i razbolio se.

Cijeloga tjedna nisi išao u školu. Zabranili su ti da ubuduće divljaš. Zar se ne možete u miru igrati? pitala je Nona, a ti si joj odgovarao – Možemo! Iako nisi vjerovao da je to moguće, ali na tako postavljena pitanja moguće je samo tako odgovarati. Ili se u tvoja vremena samo tako moglo odgovarati, a poslije se, možda, nešto i promijenilo.

Josip Foht bio je pokršteni zagrebački Židov, rođen 1897. Zaljubio se u Bosni, i oženio za Saru

Ozmo. Ona je bila od olovskih Ozma, u Olovu se i rodila. Da bi joj ime zvučalo manje jevrejski, ili da bi se udjenulo u švapsko uho muževljeve familije, postala je Šarlota. Dvojica sinova rodila su im se u razmaku od četiri godine, Ivan pa Vlatko.

Porodica Foht nalikovala je tolikim sarajevskim činovničkim, učiteljskim i željezničarskim kuferaskim porodicama, koje su se u Sarajevo doseljavale nakon 1878, a iz Sarajeva će se iseljavati sve do ovih dana. Razlika je, međutim, započinjala na tome što su Fohtovi bili židovskoga podrijetla.

Preživjeli bi rat, nitko ih ne bi dirao, jer je Josip bio pokršten, pa komšije u Čadordžinoj – tako im se ulica zvala – nisu ni znali da je Josip Židov, a ono što nisu znali komšije, u pravilu nisu znali ni ustaše, da nije bilo onog u što su Josip i Šarlota Foht vjerovali, i čemu su učili svoje sinove.

Povijest iz nekih prošlih ili iz paralelnih vremena, koja se nekada učila u školi, bilježila je ovo: u stanu obitelji Josipa Fohta od ožujka 1943. bila je smještena tehnika Mjesnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije: šapirografski stroj i radio prijemnik. Foht je sa svojom ženom, a kasnije i sa starijim sinom Ivanom, sastavljao dnevne biltene o prilikama u zemlji i svijetu, te o događajima na jugoslavenskom ratištu. Umnažao ih je i dijelio povjerljivim kuririma, koji su partijske biltene raznosili povjerljivim ljudima, ili ih ostavljali na onim mjestima u gradu gdje su ih mogli pročitati obični građani. Šarlota i Josip su vodili informativni rat protiv hrvatskoga promidžbenog stroja i cjelokupne njemačke propagande, koja je dopirala do Sarajeva, tog grada na jugoistoku nove Europe, u kojemu su se na posve prirodan način i oko zajedničkih interesa sjedinile dvije vjere i dva velika vjerovanja arijevske svijeta: katoličanstvo i islam. U to doba, malo nakon sloma na Staljingradu, u kojemu su postradali i najodličniji hrvatski, posebice bošnjački sinovi, a prije odlučne tenkovske bitke kod Kurska, zaratili su Šarlota i Josip i protiv vrhbosanskoga nadbiskupa Ivana Evandelistu Šarića, zakletoga ustaše, koji je sastavljao ode Poglavniku i pozivao katoličke sinove da sudjeluju u čišćenju Europe i naše drage zemljice Bosne od svakojake nečisti i pogana, od antikrista, šizmatika i komunista, a u grožnji prema Židovima i u vjeri u jednoga Boga našao se i s jeruzalemskim muftijom Mohammedom Aminom al-Husseinijem, kojemu su naročito na srcu bili njegovi Bošnjaci, pa ih je više puta obilazio i bodrio na europskim ratištima, da izdrže u borbi za pravednu stvar, predvođeni Führerom Velikoga Njemačkog Reicha Adolfom Hitlerom. O svemu je tome javljao sarajevski krugoval, čiji se program mogao čuti po gradskim trgovima i kafanama, pisale su sve novine i dojavljivali njemački, talijanski i hrvatski telali, a protiv svijetu njih zaratili su s jednim skrivenim šapirografom i radioaparatom Šarlota i Josip Foht. Ono što su radili zazivalo je svakoga dana barem po deset smrtnih presuda na njih. Činili su to zbog istine, i zbog vjere u neke univerzalne ljudske vrijednosti, koja je bila mnogo veća i od uzdanja u život vječni, nadbiskupa našeg Ivana, i od svega u što se uzdao i sa čime se pred Sudnji dan preporučio muftija Al--Husseini. Da je tako, potvrđuje i to što su Šarlota i Josip za istinu i za vjeru u jednakost svih ljudi spremni bili žrtvovati dvojicu svojih sinova. Bilo je to u skladu s jednom jevrejskom tradicijom, opisanom u Romanceru što će ga u budućnosti koju oni neće doživjeti sastavljati sarajevski profesor Muhamed Nezirović, ali bilo je to i u skladu s istinom vremena, koje su to dvoje ljudi bili savršeno svjesni: život njihovih sinova neće vrijediti ništa, niti će njih dvojica na život imati pravo, ako se istina ne bude širila Sarajevom, šapirografirana strojem Komunističke partije Jugoslavije. Pobijede li laži muftije Al-Husseinija i nadbiskupa Šarića, kao i laž onoga koji je bio upisan u ime glavne sarajevske ulice, poglavnika Ante Pavelića, tada više neće biti života za njih.

U srijedu 17. siječnja 1945, u zoru, porodica Foht je razotkrivena. Uhićeni su majka, otac i

obojica sinova. Dogodilo se to u vrijeme kada je kompletna ilegalna mreža u gradu bila razotkrivena, provaljeni su ljudi na željeznici, u pošti, na redarstvu, u svim institucijama gdje god ih je bilo. Zasluga je to Vjekoslava Maksa Luburića, generala Hrvatskih oružanih snaga, osnivača mreže sabirnih logora NDH, vrlo hrabrog i savršeno bezosjećajnog čovjeka, razbojnika i demona, koji je stigao u Sarajevo u vrijeme kada je već svima, a naročito njemu samome, bilo jasno da je rat izgubljen. Stigao je da se osveti, da povješa i pokolje sve ono što je u protekle četiri godine konspirativno djelovalo protiv vječne nam Hrvatske i novoga europskog poretka, te protiv Nijemaca, s kojima je Luburić bio u trajnoj zavadi, jer je njegovu narav iritirala njemačka popustljivost i impersonalnost njihovoga djelovanja, a oni su bili užasnuti Luburićevim otvorenim i vrlo osobnim krvološtvom. Stanovao je u jednoj modernističkoj vili pri vrhu Sepetarevca, a djelovao je u zgradi koju je osobno odabrao, u Skenderija ulici. Birao ju je, kažu, zbog masonskoga znaka izlivenog u fasadi. Htio je osvetiti se Židovima i komunistima baš na mjestu koje im je, kako je imaginirao, bilo dom.

Porodica Foht privedena je u zgradu Župskoga redarstva, u ulici koju ti pamtiš kao Ulicu Boriše Kovačevića. Dan kasnije, dok su ih još ispitivali, stariji sin Ivan skočio je s drugog kata redarstva. U tom skoku, koji je – mislio si tako, dok si stajao dolje i gledao koliko su visoki prozori na drugome katu – trebao biti spas u samoubojstvu, rođena je jedna originalna filozofska estetika. Prvenstveno estetika glazbe, premda je profesor Focht, spomenut ćeš to kao bizarnost, bio prvi jugoslavenski znanstvenik koji je pisao o naučnoj fantastici. Pri tom skoku sedamnaestogodišnjeg gimnazijalca iz Čadordžine ulice, začule su se Goldberške varijacije, u onoj najgenijalnijoj izvedbi Glenna Goulda, koju će profesor Focht svakako upoznati. U matematici glazbe, u njezinim savršenim simetrijama, koje se šire u raskoši katedrala, u onome pred čime kao opčinjeni zastanu i životinja, i lemur širokih očiju, umire se duševni bolesnici, djeca i pingvini, i dragi se Bog začudi – ako je u Boga moguće vjerovati nakon njegovih vjernih slugu Ivana i Amina – kako je čovjek mogao stvoriti takvu glazbu, u njoj se, u toj glazbi, sabralo sve čudo skoka Ivana Fochta, sa drugoga kata, u slobodu.

O tome on nikada nije govorio, a ni pisao. Dosljedno velikim umovima svoje generacije, dosljedno izuzetosti filozofije od argumenata svakodnevnoga svijeta i života, koliko god život mogao biti okrutan i strašan, dosljedno na kraju i svome židovskom podrijetlu, profesor Ivan Focht do kraja je života šutio o skoku s drugoga kata Župskog redarstva u budućoj Ulici Boriše Kovačevića. I prolazio je godinama uz tu ulicu, a možda i niz nju, kao što je prolazio i drugim ulicama kojima su išli njegovi brat, majka, otac.

Odselio se više po kuferашkoj logici – jednom se iz tog grada mora otići, kao što se jednom došlo – nego što je u tom odlasku bilo potrebe da se ne umire s njima na istome mjestu. Iako, pobrinulo se i u Fochtovom slučaju Sarajevo da mu ne uzmanjka razloga za odlazak...

Šarlota i Josip osuđeni su 12. ožujak pred prijekim ratnim sudom Maksa Luburića, i strijeljani. Četrnaestogodišnji Vlatko završio je u transportu za Jasenovac. Ne zna se kako je ubijen. Ili su, možda, i znali oni koji su ga tražili živog, pa su se raspitivali. Ali povijest prestaje prije nego što započne takvo raspitivanje, u ime neke ljudske nade da bi slučajem mogao biti živ i da bi se mogao odnekuda pojaviti. Dječak po kojem je nazvana sarajevska dječja biblioteka.

U neka buduća nedoba, kada ni tebe više ne bude tu, a u ime argumenata tradicije, Ulica porodice Foht postat će Čadordžina, kako se zvala i u vrijeme kada su oni stanovali tu. Po Fohtovima će se, istina, imenovati nekakva ulica, na suprotnoj strani grada, negdje podno Zlatišta, na padinama Trebevića, gdje oni nikada nisu svojom nogom stali. Ili možda jest Ivan, kada je išao u gljive...

Crkva Svetog Preobraženja, povijest košmara

Prvi sam razred završio u Drveniku, i onda smo se sasvim preselili u Sarajevo. Djed je umro, i više nije bilo razloga, nije bilo njegove astme, pa da zimujemo u Dalmaciji, a ljetujemo u Sarajevu.

Istoga ljeta po povratku, prije polaska u drugi dva razred Osnovne škole Silvije Strahimir Kranjčević, počele su me mučiti noćne more. Opsesivni, strašni snovi – uglavnom o smrti – koji bi se ponavljali, ili su trajali u nastavcima, poput televizijske serije, iz noći u noć. I ranije sam, u Drveniku, ružno sanjao. Većina takvih snova se ponavljala, ili bi se čekali nastavci. Ali nešto se promijenilo: scenografija snova.

Sve moje noćne more nekoliko sljedećih godina zbivat će se na istoj, vrlo uskoj pozornici, u dvorištu ispred Crkve Svetoga Preobraženja u Novom Sarajevu, i unutra, u crkvi. Snove neću opisivati, bili su raznoliki, ticali su se mojih dnevnih strahova, onoga što mi se u zbilji događalo, i naravno – smrti. Nekada bi neki običan san kliznuo u košmar, i tada bih se najednom iz nekoga drugog prostora premještao u crkveno dvorište.

I godinama poslije, kada sam poodrastao, sve do rata i u ratu, događalo mi se, istina vrlo rijetko, da sanjam dvorište Crkve Svetoga Preobraženja. Snovi više nisu bili onako strašni, ali uvijek su bili neugodni.

Otkad sam se preselio u Zagreb, mislim da više nikada nisam sanjao tu crkvu. Većina mojih snova, po nekoj uobičajenoj matrici, opisanoj u udžbenicima psihologije, i danas se zbiva u Sarajevu. Zagreb sanjam vrlo rijetko, ali i tad san započne na Ilici, a završi na Titovoj ili kod Higijenskog zavoda. No, pravoslavne crkve u Novom Sarajevu u snovima više nema. Oslobodio sam je se, otišavši iz Sarajeva.

Dugo bi se, pretpostavljam, i posve krivo moglo nagađati o razlozima zbog kojih je moja nekontrolirana, noćna imaginacija odabrala baš tu pozornicu za sve strahote koje je moja svijest mogla proizvesti.

Nekom psihoanalitičaru bi to bila zanimljiva tema.

Bavi li se danas, izvan američkih filmova, još netko psihoanalizom?

Ali ja imam objašnjenje, koje, možda, nije pravo, ali nije ni sasvim krivo, do kojeg sam došao kada sam, godinama kasnije, nastojeći da ne zaboravim sve ono što mi je nekada bilo važno, pa i svoje djetinje snove i njihovu scenografiju, razmišljao o crkvi koja me je nekada plašila.

Kao dječak, izbjegavao sam da je pogledam. Kada bismo se tramvajem, a poslije fićom, vozili na Ilidžu, u nedjeljnu posjetu rođacima, okrenuo bih glavu na drugu stranu. Vjerovao sam da ću je tako istisnuti iz misli, da mi neće noću dolaziti. Naravno, bilo je to posve krivo. Iako sam je dugo izbjegavao gledati, nijednu sarajevsku građevinu nisam tako dobro znao i pamtio kao tu crkvu.

Poslije rata bih se, dolazeći u Sarajevo putem od Zenice, provezao širokom avenijom prema Marijin dvoru i centru grada, i uvijek bih se zagledao u nju. Eto, oslobodio sam se ružnih snova, mislio sam, barem neki ozbiljni dobitak od odlaska u Zagreb. Tada sam, krajem devedesetih i u prvih sedam-osam godina novoga vijeka, u Sarajevo dolazio s nekom vrstom ozarenja, pa mi je trebao podsjetnik na zlu kob, na nešto što nije dobro na tom mjestu koje sam volio. Kasnije su se

stvari po mene veoma promijenile, promijenilo se Sarajevo, ali bih se u crkvu vozeći zagledao s istim interesom.

Lijepa, neobična građevina.

Crkvu Svetoga Preobraženja projektirao je tridesetih godina slavni beogradski arhitekt Aleksandar Deroko. Kao stilski uzor poslužila mu je Crkva Svetih apostola Petra i Pavla u Rasu, blizu Novog Pazara, najstarija crkvena građevina u Srbiji, koja potječe iz osmoga stoljeća, dakle iz predraskolnih vremena kada je kršćanska Crkva bila samo jedna. Svojim izgledom, ta crkva živo evocira sakralno graditeljstvo na Mediteranu tog vremena, a podsjeća i na one prastare armenske crkve, koje povremeno vidimo u televizijskim dokumentarnim filmovima.

Naravno, Deroko nije htio načiniti repliku, niti je prostačkim zahvatom – kakvi su u današnje doba postali uobičajeni – nastojao povećati lijepu i skladnu rašku crkvicu, nego ju je reinterpreterirao. Poslužila mu je kao tema – kao što bi se tradicijskom temom poslužio Bela Bartok, ili kao što je Thomas Mann po Svetome pismu reinterpreterirao i nadogrudio priču Josipa i njegove braće – i projektirao je jednu posve novu, u osnovi fascinantnu građevinu. Ono što u izgledu Crkve Svetoga Preobraženja promatrača najprije fascinira – ukoliko ima svijest o viđenome, kakvu ja kao dijete nikako nisam mogao imati – jest to da njezina arhitektonska zamisao savršeno podrazumijeva svijest o kontekstu, o svim drugim kućama i tradicijama pored kojih će se ona naći. I tu će negdje biti i razlog zbog kojega je ta crkva postala prizorište mojih najgorih noćnih strahova. Naime, Sarajevo nije bilo zamišljeni Derokov kontekst.

Kao u čudesima iz svetih knjiga, u narodnim legendama i latinoameričkim romanima, Crkva Svetoga Preobraženja preletjela je nekoliko stotina kilometara, i iz Splita, gdje je već bio postavljen kamen-temeljac za Derokovu građevinu, doletjela tu, u Novo Sarajevo. Slavni arhitekt se nije pobunio, nije insistirao na izmjeni projekta, ali crkva se, najednom, našla izvan svoga mediteranskog konteksta, u gradu u kojem će, kao novogradnja, izgledati starije od crkve na Varoši, posvećene svetim arhangelima Mihailu i Gavrilu, u našim životima najpoznatije kao Stara pravoslavna crkva na Baščaršiji, sagrađene u šesnaestom stoljeću, na temeljima mnogo starijim.

U Europi je već godinu dana trajao Drugi svjetski rat, Nijemci su tog ljeta pregazili Francusku, kada je 8. rujna 1940. posvećena Crkva Svetoga Preobraženja u Novom Sarajevu. Uz prisustvo mnogo svijeta, pravoslavnih episkopa, gostiju drugih vjera i predstavnika vlasti, održana je ceremonija, a nakon nje i veliko slavlje. Sve je tad još izgledalo mirno i starodrevno, pogotovo u Sarajevu, kao da nas se svjetski rat nije ni ticao, ili je – kao i pedesetak godina kasnije – vladala iluzija da se nas ne tiču razlozi zbog kojih su ratovi započeti, daleko smo, mimo svijeta i mimo svih putova, i zato će, s Božjom pomoći, rat protutnjati mimo nas.

Godinu dana kasnije, sve će biti drukčije. I drukčiji će biti svačiji osjećaji. Ljudi brzo zaborave što su mislili i čemu su se nadali prije nego što je izbio rat. U Derokovoj crkvi više nije bilo vjernika, i neće ih biti sve dok ponovo ne nastupi mir.

Aleksandar Deroko bio je dugovjek čovjek. Umro je 1988, malo pred nove ratove, u devedeset četvrtoj godini života. Ratovao je, kao srpski kaplar, još u u Prvome svjetskom ratu, krajem dvadesetih po Parizu se družio s Picassom i Le Corbusierom, projektirao je Hram svetoga Save u Beogradu, dovršavan nakon zadnjih ratova, bio je srpski akademik i sveučilišni profesor. Bio je poznat crtač: drhtavim, vrlo preciznim linijama, portretirao je građevine, koje su na njegovim crtežima izgledale kao da plešu. U televizijskim je emisijama vrlo živo pripovijedao o arhitekturi. Njegove kuće bile su življe od ljudi u pričama drugih pripovjedača. Ali to se osjećalo

i u zbilji, ne samo u pričama i na Derokovim crtežima. Crkva Svetoga Preobraženja kao da je živa građevina.

Nisam znao ništa o arhitekturi kada mi je dvorište njegove crkve postalo pozornica noćnih košmara. Ali sam osjećao kuće, kao što ih svako dijete osjeti. Taj osjećaj se, kao i sve drugo što nam je prirodno i instinktivno, s odrastanjem gubi. Crkva u Novom Sarajevu bila je fatalna, jer se izdvajala od svih drugih građevina, nije pripadala kontekstu, drukčija od kuća koje čine Sarajevo i kakve se u ovome gradu podižu. Nije to stvar znanja, nego osjećaja. Kao što se i umjetnost, kada je uspjela, i arhitektura, kada je umjetnost, tiče osjećaja više nego znanja. Znanje će, možda, pomoći čovjeku da razumije ono što osjeća. Ili će ga uputiti na krivi trag.

Osim što nije bila u društvu drugih kuća, nego im je bila tuđa – društvo ovoj crkvi bi, recimo, mogla praviti Eufrazijeva bazilika u Poreču, sagrađena u isto vrijeme i iz istoga osjećaja kad i crkvice u Rasu – Crkva Svetog Preobraženja bila je vrlo živa. Njezina zlokobnost proizlazila je samo iz toga. Djetetu bi i Gaudijeve građevine, i Sagrada familia, djelovale užasno zlokobno, savršena mjesta za ružne snove, jer su Gaudijeve kuće najživlje od svih kuća.

Noćna mora teži tome da iščezne razlike između živoga i neživog svijeta. Sve postaje živo, sve vodi u smrt.

Slučaj je htio da je u vrijeme za ovu priču starješina hrama bio protojerej Jadran Danilović. Njegovo ime figura je neobične povijesti građevine koja mi je u san ušla, a da nisam znao zašto. Jadranska crkva usred Sarajeva. Dobro je imati tu građevinu danas u sjećanju, kao što je nekada bilo zlo sanjati je.

Dva groblja

Godinama u Sarajevo ulazim zemaljskim putem, vozeći auto u kasno popodne, kada su sjene uske i duge, kao Giacomettijeve figure, kao njegovi starci i logoraši. Tako biva kada smo u kolovozu. U studenom je već mrak, gust od magle i smoga, žmirka ulična rasvjeta kao u Cankarevim socijalnim novelama, i sve je već mrtvo, iako je isto sati koliko je bilo i ljetos.

U grad ulazim sa dvije strane, rajlovačkom ili vogošćanskom cestom. I s koje god strane stižem, proći ću pokraj groblja. Na ono starije – na kojemu je sahranjena većina Stublera i štublerovskih potomaka, skupa s Karlom Stublerom, rodonačelnikom loze, željezničarem – nadvijam se preko prometne petlje, sagrađene tačno iznad groblja, u vrijeme priprema za Zimske olimpijske igre. Betonskim polukrugom, kojim se cesta priključuje na najširu sarajevsku aveniju, koja vodi sve do središta grada, usput se sužava i račva, obilazi Bašćaršiju i vraća se niz Titovu ulicu natrag, obilazim skoro cijelo katoličko groblje na Stupu, gledam ga sa svih strana i malo prije nego što će se kolona izliti prema gradu, vidim, prepoznajem nekoliko skromnih i starih štublerovskih nadgrobnika.

Preko Vogošće i Kobilje Glave, uz zavjetnu ostakljenu džamiju novovjekoga bošnjačkoga dobrotvora, pokraj slabo urbaniziranih naselja, koja su tu izrasla šezdesetih i sedamdesetih, u vrijeme cvjetanja namjenske industrije, proizvodnje oružja koja je bila naivno prikrivana ekspres-loncima što su se, valjda, proizvodili u istome pogonu kao i topovi, vozim se prema Barama.

Novo gradsko groblje Bare, kako se desetljećima službeno nazivalo, projektirano je, sagrađeno i otvoreno malo nakon nove 1966. Bilo je to prvo jedinstveno sarajevsko groblje, na kojemu će se, u zasebnim, jasno ograđenim parcelama sahranjivati pripadnici svih vjera i svjetonazora. Sagrađeno je i uređeno po projektu arhitekta Smiljana Klaića, dok je zidne freske, ili murale, na trijemovima katoličke, pravoslavne, muslimanske, jevrejske i ateističke kapele naslikao sarajevski slikar Rizah Štetić. Da je kad bilo posjetiti Bare mimo žalosnih prilika, sahrana ili dženaza na koje se moralo ići, moglo se vidjeti s kakvom je pažnjom i s kakvim darom, kulturnim znanjima i obzirima Rizah Štetić obavio naručeni mu posao. Bio je dobar slikar, zagrebački predratni student na klasama Maksimilijana Vanke, Vladimira Becića i Marina Tartaglije, grafičar i crtač bosanskih veduta i žanr-scena socijalne tematike, radio je kao nastavnik na Školi primijenjenih umjetnosti, gdje je dočekao i mirovinu. Tih i povučen, nesklon likovnim modama vremena, s vjerojatnim manjkom samopouzdanja, ali i sa silnom umjetničkom i intelektualnom znatiželjom, ovaj rođeni Brčak slikar je vrlo lokalnoga, sarajevskog i bosanskog značaja. Razlog nije u njegovome djelu, nego u oskudnim socijalnim ambicijama, u tome što se zakopao u provinciji, bez imalo želje da se mjeri s jugoslavenskim slikarskim veličinama. Štetić je nevidljiv, skriven slikar, kao što su skriveni, nevidljivi, i ti njegovi murali s grobljanskih kapela, koje nikada nismo mogli vidjeti, obuzeti svojim pogrebnim ceremonijama.

Na elektronskoj stranici Pokopa, “kantonalnoga javnog komunalnog preduzeća” piše da je “sa 33 hektara površine groblje Bare među najvećima u Evropi, a po konfiguraciji terena i pejzažnoj realizaciji jedno od najinteresantnijih i najljepših vječnih počivališta u ovom dijelu svijeta”. Sarajevo nije veliki grad, nije to bilo ni u vrijeme kada je groblje građeno, niti se očekivalo da bi

se Sarajevo moglo jako razrasti. Ograničeno kotlinom u kojoj je grad nastao i položajem u samome središtu Bosne, među planinama, daleko od svih europskih putova, daleko od svake potrebe ljudi da se baš tu naseljavaju, Sarajevo je, međutim, po broju mrtvih i njihovome rasporedu bilo veliki grad. Odluka da se ta činjenica uvaži izgradnjom velikoga groblja, "među najvećima u Evropi", bila je u tom pogledu vrlo racionalna i smisljena. Na Barama se, u svijetu mrtvih, Sarajevo po prvi put u svojoj povijesti, možda samo nakratko, ujedinilo i izmiješalo. Do Bara, svatko je imao svoje groblje, tako da su mrtvi jedni od drugih bili kilometrima udaljeni.

Od 1966. kada je Novo gradsko groblje Bare otvoreno, pa do početka sedamdesetih, trajalo je razdoblje prilagođavanja, kada su vlasti, uglavnom represivnim metodama, primoravale ljude da se ukopavaju skupa i u historijskom zajedništvu na koje će se preživjeli, uglavnom u razgovoru s turistima, ponosno pozivati. Sva muslimanska groblja sišla su tako s obronaka nad gradom, i ujedinila se tu, na središnjoj i najvećoj parceli, dok su kršćani, katolici i pravoslavni, izmješteni s Koševa, gdje su po tradiciji, od austrougarskih vremena, bila njihova ukopališta. U početku, na grobljima Svetoga Mihovila i Svetoga Josipa, te na Svetome Marku, mogli su se sahranjivati oni koji su imali zakupljena grobna mjesta ili porodične grobnice, da bi se od 1971. to zabranilo, i svi su se morali sahranjivati na Barama.

U vrijeme kada je u listopadu 1972. ukopavan tvoj Nono – konstruktor reda vožnje u miru, pčelar i član Slovenskoga kulturnog društva Ivan Cankar Franjo Rejc – Bare su još bile skoro sasvim puste, nenaseljene mrtvima, tako da su tvoji lako dobili parcelu dvjestotinjak metara od ulaza u groblje, taman za kratku šetnju, tokom koje se starci u pogrebnoj povorci neće umoriti. Zakupljena su tada dva grobna mjesta, i započelo je vijećanje hoće li se graditi grobnica ili će Nono ostati u goloj žutoj ilovači, u koju će, ako sve bude po redu, za njim leći i Nona – domaćica, majka troje djece od kojih jedno u to vrijeme više nije bilo živo.

Grobnica je mali podzemni stan, građevina od kamena ili betona, obično sa šest niša, za šest sanduka. Pripada kršćanskoj, uglavnom katoličkoj i mediteranskoj tradiciji, i vezuje se, imenom, za obitelj. Sve grobnice su, u pravilu, obiteljske, često nose ime po onome tko je grobnicu sagradio, po obiteljskome patrijarhu, a u šest raspoloživih niša sahrani se obično mnogo više mrtvih, jer se uvijek neko tijelo već sasvim raspalo, rasulo se u prah, i ostale su samo po dvije čvrste bedrene kosti, iskolačena lubanja, kralješci koji se ne drže skupa... I sve to se onda pomete ustranu, za lak i furnir novoga sanduka, i u sanduku svečanoga odijela za kazalište, cipela koje više nikoga neće nažuljati, i u svemu tome tijela koje se predaje vremenu i kojemu će trebati dvadeset, trideset, katkad i pedeset godina da se svede na dvije čvrste bedrene kosti, na lubanju s dvije-tri crne plombe, na kralježnicu koja se lomi u kralješke, u kamenčice i šljunak na plaži u Drveniku...

Nono je tako ležao u ilovači, dok se razgovaralo o grobovima i o grobnicama, kada je Nona na kraju presudila: nikakva se grobnica neće graditi! Ali ne zato što je izgradnja grobnice nečuvano skupa, niti zato što se već tada, 1972. godine, nije vidjelo smisla u obiteljskoj grobnici, pošto smo sve manje bili obitelj, bivalo nas je sve manje, slutio se dan kada nas u Sarajevu više neće biti, i previše nam je bilo tih šest grobničkih niša. Nije to Noni bilo na umu, nego je nekoliko godina ranije, na Stupu, vidjela jednu otvorenu grobnicu, punu vode, po kojoj su plivali ostaci nekadašnjih života. Raspitala se, i rekli su joj da su Bare izrazito vodoplavno područje, i da bi i njezina grobnica, vrlo vjerojatno, bila stalno pod vodom.

Nije vjerovala u zagrobni život – u ovome spisu to ponavljamo po Bog zna koji put – osjećala je da je smrt kraj, i nije se na kraju, 6. lipnja 1986. imala kome ispovjediti, ali imala je, istovremeno, neki vrlo neobičan odnos prema posmrtnoj sudbini i propadanju svoga tijela.

Užasavala ju je pomisao da bi u svome sanduku mogla ploviti kao u Noinoj arki, u njemu trunuti, poput ljudskih lešina, koje je Nono vidio 1942. kod Broda, kako plove niz Savu, i godine će proći prije nego što shvati da je Brod nizvodno od Jasenovca, a da su te lešine Srbi, Židovi, Cigani, ili Hrvati uvjereni u bratstvo i jednakost među ljudima... Ta je njoj priča bila na pameti, i zato nije htjela grobnicu. Ugodnije je, ljudskije je, raspadati se u zemlji, mislila je. Ali još nešto je u njoj stvaralo nelagodu: plašila se gušenja, a pod vodom se ne može disati. I mrtvoj joj je trebalo zraka, kojeg u zemlji ipak ima. Tada još, hvala Bogu u kog nije vjerovala, nije znala da će je četrnaest godina kasnije ugušiti tumor u grlu.

Tako je odlučeno da se Nono ne štrapacira i ne otkopava zarad izgradnje grobnice, nego da se i ona sahrani u zemlji, a da se u međuvremenu sagradi lijep, ležeći dvodijelni nadgrobnik.

U crnom je kamenu, na desnoj strani je Nono, na lijevoj je, od lipnja 1986, i Nona. Tražila je da ju, kada umre, s pažnjom spuštaju u grob, jer je mramorni okvir uzak. Neka grobari budu dobro plaćeni, da, ne daj Bože, ne odleti u grob naglavce ili da joj se ne izvrne sanduk. Nije joj bilo svejedno, iako nije vjerovala da ičega više ima.

Nakon što ona umre, sljedeći put ću na taj grob doći kada umre Franjina i Olgina kći, moja majka. U međuvremenu me, punih dvadeset i šest godina, nije tu bilo. Groblje sam gledao iz daljine, dok bih se vogošćanskim putem vozio prema gradu, i činilo bi mi se da iz daljine vidim njihov grob.

S koje god strane da sam se zemaljskim putem vozio prema Sarajevu, morao sam proći pored naša dva groblja. Ponekad, dok sam se spuštao preko stupske petlje prema glavnoj gradskoj aveniji, među posjetiteljima groblja, u rijetka doba i prilike kada ih je bilo, prepoznavao sam, htio sam prepoznati, mršavu, uspravnu gospođu u crnini, i uz nju dječaka. Ta žena bila bi Nona, a dječak si ti, koji si u međuvremenu, logikom protoka vremena, odrastanja i gramatike materinjeg jezika, postao ja. Drag si mi dok te tako gledam iz daljine, koja je postala neprelazna, ali čija bit nije u vremenu koje je prošlo i koje se više ne može vratiti, nego u osjećaju da taj grad, i groblja koja u mislima obilazim, za mene nije, niti više ikada može biti, ono što je bio za tebe. Iznenadim se ponekad, kada me šalterska službenica suho upita: mjesto rođenja? Svome se odgovoru iznenadim: Sarajevo? Je li to danas stvarno moguće?

U proljeće, kad prozračimo grobove

Od ranoga proljeća, sve do prvih snjegova, jednom mjesečno išlo se na groblje. Autobus je stajao pri dnu Ulice kralja Tomislava. Pored stanice bila je cvjećarnica u kojoj je Nona kupovala žuto grobljansko cvijeće, narcise, ponekad i gladiole. Kupila bi i crvene ruže – one su bile najskuplje – ali samo za Nonetov i Vesnin grob. Ostali grobovi koje ćete obići nisu joj bili tako važni, ili pokojnici koji u njima čekaju čas uskrsnuća svojega nisu toliko galantni, da bi im se nosile crvene ruže. Osim toga, u ružama bilo je nečega pomalo skurilnog, i skoro da je nepristojno nositi ih kome bilo. Ostavi li ružu na grobu nekoga tko nije njezin pokojni muž ili njezina pokojna unuka, netko će to vidjeti i svašta može pomisliti. Recimo, to da je s dotičnim imala nešto za života, da joj je, naopako bilo, bio ljubavnik. Sarajevo je iz njezina iskustva bilo takav grad: uvijek netko vidi nešto što ne bi trebao vidjeti, i trač se raširi po cijelom gradu, prenose ga poznati i nepoznati, tako da ljudi jedni druge često i upoznaju preko tračeva.

Volio si je pratiti na groblje. Nakon što više niste skupa išli u pozorište ili na Markale, kao što je običaj da idu baka i unuk, nego si se već sasvim osamostalio i odbio od nje – kao što se druga čovječja mladunčad odbiju od matere – i dalje si išao s njom na groblje. U tom svakomjesečnom ceremonijalu sudjelovat ćeš i kao maturant, sve dok posljednjega dana srpnja 1984. ne odeš u vojsku. Ne sjećam se, a volio bih se sjetiti, kada ste posljednji put zajedno otišli na Bare. Vjerojatno se to dogodilo u lipnju, možda i u srpnju, nakon što je škola već završila.

Kada se vratiš iz vojske, ona će već biti stara.

Ili u tih četrnaest mjeseci nije imala s kime da ide na groblje, pa je odustala. Jednostavnije joj je bilo da se proglasi starom, nego da samoj sebi, a onda i svojoj kćeri – tvojoj majci, objašnjava što se, zapravo, dogodilo. Nema smisla obilaziti sve te grobove, ako te ne prati onaj kome bi mogla ispričati priču o svakome od njih. Ili kraj kojega bi mogla šutjeti, uz svijest da neka priča postoji samo ako je tu netko uz koga se ona može odšutjeti.

Sljedeći put ići ćeš na Bare kada 8. lipnja 1986. Nonu budu sahranjivali.

Svake godine, prvih dana mjeseca ožujka, negdje oko Osmoga marta, kada bi se načas digla magla nad gradom i odmrznula zemlja na sarajevskim grobljima, ona bi, nekoliko dana ranije, najavila da idemo na groblje. Taj prvi odlazak bio je drukčiji, složeniji od svih drugih tokom godine. Tada nismo išli autobusom, nego bi se telefonom naručivao taksi. Već je u petak na Markalama kupovano cvijeće, koje je prenoćilo u svim vazama koje su se mogle naći u kući, i bilo je tog cvijeća više nego ikad, i majku bi od njegova mirisa redovito zaboljela glava, i bila bi to prva njezina proljetna migrena, i bila bi ljuta zbog toga, jer zašto se grobljansko cvijeće moralo kupovati na pijaci, pa još dan ranije, i uzaludna su bila sva objašnjenja – ne može se taksi zaustaviti uz cvjećarnicu u Kralja Tomislava ulici – uzaludno je bilo ponavljati i to da se cvijeće na Barama nikada ne kupuje, jer je u grobljanskim cvjećarnicama bezobrazno skupo, i uzaludno je bilo sve, jer je majku zbog svih tih pogrebnih mirisa tako strašno zaboljela glava...

U subotu bismo se dobro obukli, jer ćemo dugo biti na zimi. Nona je oblačila svoj crni vuneni kostim – sva je njezina zimska odjeća zbog nečega i uvijek bila crna – i svoj debeli crni kaput, kupljen u Moskvi, kada je 1970. išla u posjetu sinu i snahi, a preko svega je dolazio krzneni ovratnik, koji smo zvali lisica, iako je, zapravo, bio sličniji lasici. Ovratnik je imao životinjsku

glavu, s njuškom, dva staklena oka i kopčom u obliku čeljusti, kojom bi se ovratnik ugrizao za rep kada bi ga Nona stavila oko vrata.

Već je pola devet kada Nona naziva broj auto taksija, i naručuje “jedno komfornije vozilo”. Pionirsko je vrijeme te službe, pa se taksi čeka tačno pola sata. Tad stiže crni mercedes, repaš, model s početka sedamdesetih, ili čak onaj tebi najdraži, stari mercedes, model Ponton. A može biti i da dođe bijeli ili bordo peugeot 404. U svakom slučaju, ako je gospođa naručila komfornije vozilo, samo takvo je i moglo doći. Divit ćeš se, kao sasvim mali dječak, i kasnije kao već odrastao čovjek, pa ćeš to divljenje prenijeti i na mene današnjega, tom Noninom prirodnom autoritetu – ono što bi za svoj novac tražila, to bi ona i dobila – i dugo si vjerovao da ćeš i ti, kada odrasteš, uspostaviti tu vrstu autoriteta, pa ako si i imao kakvu iluziju o svome putu u književnost, ona se ticala tvoje vjere da ćeš jednoga dana u telefon moći odnekuda da naručiš “jedno komfornije vozilo”, a da ti ne dođe neka stara i rashrdana mazda.

Trebat ćeš da postaneš ja, pa da pomalo shvatiš kako stoje stvari s prirodnim autoritetima. Od svoga oca, mog pradjeda Karla Stublera, Nona je naslijedila nešto što se u narodnim pjesmama i pričama – a na žalost i u novobošnjačkim kič-narativima – zove: visok nam. U našem jeziku bi se još i mogao za takvo držanje pronaći sinonim, ali samo takav kojemu bi nešto falilo, koji bi bio oštećen za dio svoga značenja, i ne bi sasvim tačno opisao držanje Karla Stublera i njegove kćeri, tu u Sarajevu, gdje su došli kao kuferasi, i nikada nisu bili ni dobrostojeći, a kamoli bogati, pa da imaju neko prirodno pravo na takvo držanje, tako da je, ipak, i pored straha od potrošenih riječi i uludo spiskanih fraza, najbolje govoriti o njihovome – visokom namu.

Ti ga kao dijete nisi ni mogao imati, a ja ga, kao suštinski bezdomnik, nisam mogao steći, jer je u nama već bilo izbljedjelo sve naše štublerovsko. Mi smo samo mogli zapisivati priče i sjećanja na jedan nestali svijet, i na porodicu čija se povijest završava na nama, posljednjim izdancima jednoga švapskoga i kuferaskog porodičnog stabla.

Osim naramaka cvijeća, na groblje bismo ponijeli kantu za vodu, metlicu, krpe, deterdžente. Nona bi sjela naprijed, uz taksistu, a ja bih odozda bio zatrpan cvijećem, između koljena bih držao veliku putnu torbu, punu sredstava za čišćenje.

Put do Bara trajao je kratko, mnogo kraće nego krajem osamdesetih, kada si se posljednji put, u svojoj modroj bubi, vozio tim krajevima. Bilo je manje automobila, naselje na Ciglanama još uvijek nije sagrađeno, ili se tek gradilo, puste su i široke bile ceste prema groblju i izlazu iz grada. Početkom ožujka u Sarajevu priroda je još uvijek bila mrtva, drveće bez lišća, okolo su sivjele livade mrtve trave, dok ste vas dvoje išli u važnu sezonsku misiju.

Kao što ljudi u rano proljeće odlaze otvoriti i prozračiti vikendice oko grada, ladanjske kuće u kojima će, sve do kasne jeseni, provoditi vikende, tako je Nona prve subote u ožujku otvarala sezonu posjete groblju.

Najprije bismo išli kod Noneta, na naš glavni, obiteljski grob. Iako nam je Vesnin grob usput, njemu ćemo poslije navratiti. Zimski snjegovi, smog, čađ i blato isprljali bi čestito ploče od crnoga mramora, onu pod kojom leži Nono i drugu pod koju će, bude li sve, akobogda, išlo po redu, leći Nona, tako da bi čišćenje i pranje nadgrobnika trajalo cijeli sat, ili duže. Nona mete, čisti, briše, ja odlazim po vodu. Česma je dolje nizbrdo, iza kapelica, u dnu katoličke parcele, pa treba hodati dugo. Ali meni nije mrsko: svašta se na groblju događa, sve više je ljudi, nije proljeće došlo samo nama, i drugih ima koji su došli da pootvaraju svoje grobnice kao vikendice, operu ih i prozrače za nailazeće dugo ljeto. Neke od njih, starce ili starice, poznajem, pozdravljam ih, oni pitaju za Nonu – Baka je gore, je li? Gospođa Rejc je stigla? Pozdravi Nonu,

nađite na povratku! – dok druge znam samo iz viđenja. Malo nam je tko nepoznat, ipak tu dolazimo godinama, svakoga ožujka, malo pred Eliotovu poemu, i tako je to od 1973, dok smo tu još uvijek imali samo zemljani grob oko kojeg je Nona sadila maćuhice, i trajat će tako sve dok bude naše nadzemne obitelji, koja bi se brinula o našoj podzemnoj obitelji. Svi se tu znamo, smiješimo se jedni drugima dok stojimo u redu za vodu, dok kupujemo svijeće voštanice, koje su ljepše od stearinskih svijeća ali brzo sagore, smiješimo se jedni drugima dok obavljamo svoje grobljanske rituale i tako najavljujemo još jedno sarajevsko proljeće. Tih proljeća za nas neće biti još mnogo, ali mi to ne znamo, i ne razmišljamo o tome kako je grobova već mnogo i kako se naš poznati svijet pomalo seli iz ovoga grada, uglavnom među duhove.

Nakon što je dobro opran, očišćen i uređen Nonetov nadgrobnik – koji je u našem razgovoru spomenik, samo je na papiru i u knjigama nadgrobnik – i nakon što je žuto cvijeće raspoređeno u dvije vaze, Nona će, u specijalni metalni stalak zabosti svijeću i zapaliti je šibicom. Ako ne bude vjetra, kao što ga, obično, u ožujku nema, svijeća će u miru dogorjeti do dna, ako pirka sjeverac, plamičak će se ugasiti, ali će tu istu svijeću pripaliti onaj tko sljedeći bude naišao na Nonetov grob.

Godine su sedamdesete, svi su još živi i u snazi, željezničari, pčelari, kartaški drugovi, i njihove žene su žive, s naramcima cvijeća u naručju, džepova punih svijeća. Oni znaju gdje Franjo leži, grob mu je na lijepom mjestu, odmah uz put, svima naruku, pa kad pođu nekome svom, navrate i k njimu, zabodu svoju svijeću, i usput zapale stijenj i našoj, koja se zbog vjetra ugasila.

I tako, svaka svijeća na našem spomeniku na kraju sagori do dna. Više puta pripaljivana, i ta svijeća potvrđuje da nas se sjećaju, ugledni smo u ovome gradu, pamte nas, pričaju o nama...

Od Nonine vjere odavno nema ništa, demonstrativno je njezino nevjerništvo, i to stalno vrijedi ponavljati. Odbacila je sve ceremonijale Katoličke crkve, ni Božić ne slavi više nego što mora zbog rodbine i komšija, ali ovoga se nikako ne bi odrekla. Ti o tome ne misliš, jer to traje otkako za sebe znaš, cijeloga života odlaziš sa njom na groblje i u tome uživaš, jer svaki je odlazak jedna velika priča, u koju je udjenuto više malih priča, i nigdje se o ljudima koje nisi upoznao ne naslušaš toliko priča kao kada idete na groblje. Ti još uvijek ne znaš da su svi grobljanski ceremonijali povezani s vjerom u Boga ili u to da iza ovoga života još nešto postoji, što onda treba podsticati plamenom svijeća, cvijećem i brigom da mramorne ploče nad nama uvijek budu uredne i čiste. A kada to jednom shvatiš, krajem osmoljetke ili u prvim gimnazijskim godinama, nećeš to povezivati s njom. Drugi na groblje odlaze jer vjeruju u Boga, a ona iz nekog razloga o kojemu ti ne razmišljaš. Da si je o tome nešto pitao, ona ti ne bi kazala istinu. Znam što bi rekla: grobove treba paziti, jer je takav red! Za sve što bi htjela sakriti ili prešutjeti, govorila je – takav je red!

Kada danas o tome mislim, čini mi se da je Nona obilazila naše grobove, i mene vodila sa sobom, samo zbog priče koju bi ispričala, ili neke druge koju bi prešutjela, ali je imala nekoga pred kime priču može prešutjeti. Pripovijedanje je, u njezinom slučaju, zamijenilo vjeru, riječima je nadomještala izgublenu iluziju, priča je bila zamjena za religioznost, a u toj priči je stanovao još uvijek živi Bog. Njezinoj kćeri, mojoj majci, u zadnjim mjesecima života događat će se ista stvar, samo još na mnogo intenzivniji način. Bog prebiva u priči, i još uvijek je vrlo živ. Možda i nema življava Boga od onoga kojeg su njih dvije osjećale dok su pripovijedale o onima koji više nisu bili živi. On nije u priči, nego u osjećaju koji pripovjedača obuzme kada istinito i tačno pripovijeda, pa prelazi iz zbilje na drugu stranu i učini mu se da bi se tamo mogao i nastaniti, u tom svijetu u kojem se bol pretvara u neku od tisuća različitih žalosti. Dok pripovijeda – čini li to istinito i tačno – čovjek može jasno osjetiti kako je više sreće i nade u tim iz konkretne životne

boli nastalim žalostima nego u svim svakodnevnim radostima.

U tome je bio njihov stvarni, neosviješteni osjećaj Boga, kojim je potvrđeno da bi zbiljski ateist mogao biti samo netko tko nema dara za pripovijedanje ili, ne daj Bože, nema ničega živog za priču.

Slijedi obilazak ostalih grobova.

Da opišem taj put, morao bih njime još jednom proći. U zbilji ne mogu to učiniti, jer mi nedostaje kontekst. Put po današnjim Barama bio bi poput šetnje među ruševinama, razgovora s avetima. To groblje je živi svijet, i tako treba da ostane. Rješenje bi stoga bilo u preciznom nacrtu groblja, planu tog podzemnog grada, u koji bi bili upisani svi grobovi, sa svim natpisima na nadgrobnicima. Neka nacrt bude na prostranome bijelom pakpapi, dimenzija tri puta četiri metra, po kojemu ću ja onda crvenom olovkom iscrtati moguću putanju obilaska groblja, nakon što je opran, sređen i nakićen Nonetov nadgrobnik, skupa s još uvijek praznin Noninim grobnim mjestom.

Do takvog se nacrta može doći nakon što se groblje na Barama precizno snimi, onako kako su, za potrebe satelitske navigacije automobila, snimljeni svi veći gradovi. U sljedećoj fazi, nakon upisivanja putanje, plan bi se trebao kopirati u umanjenju, tako da reproduciran stane, u preklopu, s unutrašnje strane korica budućega romana. Dužinu knjige nije moguće predvidjeti, ali bi, vjerojatno, petstotinjak stranica bilo dovoljno da se po sjećanju ispričaju i dokumentarno rekonstruiraju životopisi onih čije grobove Nona i ja obilazimo prvih subota u ožujku. Svaki bi nadgrobnik bio po jedno zasebno poglavlje, a svoja bi poglavlja imali i grobovi pored kojih godinama prolazimo, u kojima leže ljudi koje nismo poznavali, niti imaju veze sa Stublerima i Rejcima, ali smo se s njihovim pričama nekako srodili.

Uvod u roman bio bi putopis od tridesetak stranica, u kojemu bi bile ispričane okolnosti kupovine cvijeća, a zatim ispričan put taksijem, od vrha Sepetarevca do groblja Bare.

Zaključno poglavlje obuhvatilo bi priču o drugih nekoliko groblja koja, istina rjeđe, obilazimo, jer Nona i tamo ima svoje mrtve, neke zaboravljene rođake, prijatelje i prijateljice iz mladosti. Negdje tu, vrijedilo bi umetnuti i pripovijest o Zehrinom mezarju, koji na jednome sarajevskom muslimanskom groblju gledamo iz daljine, nikada mu ne prilazimo, jer nije takav običaj. Nona tad uvijek ponovi istu priču o muslimanima koji za razliku od nas nemaju taj običaj da hodaju po grobljima i obilaze svoje mrtve. To je kod njih, kaže, skoro pa zabranjeno, da se ne bi uznemiravali mrtvi ili da se Bogu – u kojega muslimani vjeruju, za razliku od nas kojima je Bog samo u priči – ne pokazuje žal za onima kojih na ovoj zemlji više nema. To bi ga moglo naljutiti, jer bi ga uvjerilo da u nama nema vjere.

Tako je Nona, zagledana u naheren Zehrin nišan, iznosila svoju teoriju o islamu. Znala je dobro da ti je to već ispričala. I ti si znao da zna, pa si zato šutio i slušao. Čekao da se priča dođe svome starom kraju.

Ne znam ni danas zašto je tu priču ponavljala i zašto je hvalila odnos muslimana prema grobljima i grobovima. Ponešto je, s godinama, nehotice izmislila, upisala i pridodala onome što je, u temelju, bilo istinito. Na mezarima ne gore svijeće, nema cvijeća, ni žena u crnini. Zarasli u travu, oni su u Sarajevu nekada bili prirodna arhitektura livade, ledine koja se obrušava nad gradom, stariji od svakoga groblja i od misli o njemu. Na njima nije bilo latiničnih natpisa, nego samo bijeli ornamenti arapskoga pisma. To joj se sviđalo, jer je mislila kako muslimani imaju nešto što im zamjenjuje obilaženje grobova i pripovijedanje o pokojnicima. Umjesto da ih mrzi ili ih smatra nevjernicima – što bi bilo uobičajeno u svim vremenima, među pripadnicima

različitih konfesija, i što je danas napokon našlo i svoj legalni izraz u teroru dominantne većine nad sve više nepostojećim manjinama – ona je, čežnjivo, u njihovoj, u muslimanskoj vjeri vidjela neki izlaz. Osim toga, Zehru je voljela više nego ikoga drugog na svijetu. Mi smo joj bili rođeni, njezina kost i meso, na nas je bila suđena, a Zehru je birala sama.

Sa Zehrom ne bi, međutim, trebalo završiti taj roman. Djelovalo bi tendenciozno, lažno i sentimentalno. Naša zbilja, pogotovo nakon što pređe u prošlost i nakon što je povijest pregazi, često djeluje tendenciozno, lažno i sentimentalno. Zato bi se roman trebao još malo produžiti i završiti na Barama, u podnevni sat, kada je taksija na ulazu u groblje malo i Nona ne može birati komfornije vozilo, nego sjedamo u prvi fiat 1300, koji nas vozi prema gradu. Ruke su nam opuštene i slobodne, na njima nema naramaka žutoga grobljanskog cvijeća, narcisa i gladiola. Dlanovi nam drhte nakon tog velikog rasterećenja.

Teta Finka na Svetom Mihovilu

Na Groblju svetoga Mihovila počivala je u to vrijeme teta Finka. Jedna od onih neudanih tetki, za koje se ne sazna po kojoj su nam obiteljskoj liniji tetke, jer oni koji bi to znali umiru prije nego što bi nam to mogli objasniti, pa onda zauvijek tetke ostanu sa strane svakoga obiteljskog stabla, naše tetke usidjelice, posve mimo zbilje i života, ali za literaturu idealne. O teti Finki moglo se napisati nekoliko romana, ali šteta što su, u međuvremenu, sve njezine priče temeljito zaboravljene. Bila je duhovita, vedra, opsjednuta seksom, ali na starinski, birvaktilski način, kada se one stvari ne nazivaju pravim imenima, i o svemu se priča u metaforama, prenesenim značenjima, dalekim i nimalo skurilnim aluzijama.

Umrla je nekoliko godina prije nego što si se ti rodio, ali si je u ranome djetinjstvu jako dobro upoznao. Dok su još bila živa djeca Karla Stublera i svake se nedjelje išlo na Ilidžu, na nedjeljni ručak i na izlet, a ljeti se sastajalo u Dubrovniku, kod tetke Lole, teta Finka bila je živa figura u svim razgovorima. O njoj se pripovijedalo, prepričavale su se njezine stvarne i izmišljene dogodovštine, vicevi, anegdote i šale, a čak su imitirali i njezin glas, s Finkinim šprahfelerom: kotrljajućim, takozvanim francuskim R, koje ju je činilo nekako stranom – iako je bila rođena Sarajka, ili, možda, ipak Fojničanka, Kreševka... – upravo kao da je iz Zagreba. Ona će već biti godinama mrtva kada se u kinima pojavio film *Tko pjeva zlo ne misli*. Svi su ga odmah pogledali, i rekli: da, to je film o teti Finki! Scenarist je sigurno od nekoga čuo njezinu životnu priču. I tebi će, kada film budeš prvi put gledao na televiziji, reći: vidiš, ovo je o teti Finki!

Grobno mjesto na Svetome Mihovilu je, tako se pričalo, kupila još prije rata. Mogla je tada biti u četrdesetim, pedesetim godinama života, nije bila starija, ali htjela se osigurati. Nije imala nikoga svog, iako je svima nama bila tetka, i ne samo što si je na vrijeme zakupila grob i podigla fin spomenik od betona i kamena, u skladu s modom toga vremena, nego ga je obilazila na Svisvete, kad bi se svi okupljali na grobljima, ali i s proljeća, kada je nadgrobnike trebalo oprati i očistiti, pa bi pomela oko svoga budućeg počivališta, a onda bi – da se godinama nakon njezine smrti o tome priča – zapalila svijeću i u kamenu vazu udjenula buket gerbera. Gerberi su našoj teti Finki bili najdraže cvijeće. Pa i danas, kada netko spomene gerbere, ti se sjetiš nje. I pomisliš, Bože, postoji li još na sarajevskome Groblju svetog Mihovila njezin nadgrobnik? Zadnji put si ga s Nonom obilazio početkom osamdesetih, dok se gradila nova cesta, koja će pregaziti dobar komad susjednoga Groblja svetih arhanđela Georgija i Gavrila, i preći preko kostiju sarajevskih pravoslavaca, o čijemu posmrtnom stradanju i gaženju u novija doba neće biti riječi. Na tom su groblju, pričao je davno jednom na radiju pjesnik Duško Trifunović, pregažene i kosti njegova oca.

Groblje svetoga Mihovila bilo je skoro u predgrađu još u vrijeme kada teta Finka tu zakupljuje grobno mjesto. Ograđeno je 1884, projektant se zvao Josef Rekveny, koji je i sam tu ukopan. Na ovome groblju, koje će nevidljivom, ali jasnom granicom biti odijeljeno od pravoslavnoga groblja, sahranjivani su, sve do 1966. sarajevski katolici, uglavnom doseljenici, često stranci, Nijemci, Poljaci, Česi, pokoji Madžar, po vjeri katolik, rijetki Talijani, Slovenci i Hrvati, oni domaći i oni koji su se doselili, uglavnom po carskim i kraljevskim činovničkim naložima, iz Zagreba, Dalmacije, Slavonije. U ono vrijeme kada te je Nona dovodila na ovo mjesto – a činila je to kad god bi ju zapekla savjest, pošto Finka nema nikoga na svijetu i nitko ne obilazi njezin

grob – na Groblju svetoga Mihovila, kao i na obližnjemu Svetom Josipu, podaci na nadgrobnicima, uz riječi vječnoga žalovanja i preporuke dragome Bogu, a katkad i uz nostalgična prisjećanja na daleke zavičaje i domovine, bili su ispisani na skoro svim jezicima nekadašnje Monarhije, ali najviše na njemačkom. Tu si, na tom groblju, u vrlo rana doba stekao predodžbu o onima koji su nekada živjeli u ovome gradu, koji su ga gradili i podizali i kojima Sarajevo, zapravo, i pripada, barem onoliko koliko pripada i živima. Ta će te predodžba, više nego išta drugo, privesti iluziji – skoro cjeloživotnoj – o memoriji grada, čiji si i ti dio, bilo da se samo sjećaš, ili pripadaš svijetu kojega se drugi sjećaju. Kada se ta iluzija rasprši, kada ju vrijeme raznese kao podne maglu, sjećanja će se pretvoriti u fikciju, a grad u kojem si rođen u fikcionalnu činjenicu, u toponim iz mašte, koji postoji samo u tekstu. Zato mi je teško i zamisliti ono što ti znaš, čega se sjećaš i o čemu ja pišem, da u Sarajevu još uvijek postoji Groblje svetog Mihovila, a možda i nadgrobnik naše tete Finke, kojoj ne pamtimo kako nam je to, po kojoj obiteljskoj liniji, bila tetka.

Tu, pedesetak koraka dalje, tako ti se barem čini u sjećanju, grob je majke pisca Ive Andrića. Nije to bio sporedan podatak, nije nikako, štoviše, valjda i niste nikad došli teti Finki na grob, a da ne prođete i pored nje, i da ne spomenete jedno drugom kako je Ivo Andrić kao gimnazijalac bio zaljubljen u Finku, i da ju je mnogo godina kasnije tražio kada je dolazio u posjetu gradu. Bilo je to 1960, pozvonio joj je na vratima, ali nje nije bilo kod kuće. Znalo se čak i to da je bila kod pedikera – u to su vrijeme sve žene imale problema s kurjim očima – on je na komadiću papira napisao poruku i gurnuo je kroz otvor za pisma. Sljedeće godine, krajem ljeta 1961, teta Finka je iznenada umrla, a dva mjeseca kasnije u Stockholmu su objavili da je Andrić dobio Nobelovu nagradu. Dok su čistili njezin stan, koji je poslije preuzela općina, nisu se sjetili da potraže papirić s njegovom porukom. Ako je taj papirić postojao, ako ga teta Finka nije izmislila, skupa s tom neostvarenom ljubavnom pričom. Navodno su i sve druge njezine ljubavne priče bile neostvarene, iako je, pričalo se, bila lijepa žena. Nijedna njezina fotografija nije sačuvana, iako je postojala jedna, malena crno-bijela, koju si viđao u djetinjstvu, na kojoj Nona i teta Finka stoje na Carevoj ćupriji i smiju se. Poslije je i ona nestala. Nona nije voljela fotografije na kojima se smije, pa ju je, možda, uništila. Općenito, ona se svojski trudila da za sobom uništi sve dokumente, pisma, slike, uspomene, i da nakon njezine smrti ne ostane nikakvoga traga. Da ne ostane smeća, u koje se pretvore papiri onih kojih više nema.

Jedino o čemu Nona nije vodila računa bilo je da bi ti mogao nešto od svega toga da zapamtiš. Ali tetu Finku umalo da zaboraviš. Nisi je se sjetio svih ovih zagrebačkih godina, a ni prije toga, u ratu, i još prije, kada se još moglo otići do Svetog Mihovila i pogledati postoji li još njezin spomenik. Bezbroy puta prošao si Ulicom kralja Tomislava, pored Druge gimnazije, i dalje, uz Koševo, a da ne uđeš na groblje i ne pogledaš ima li tete Finke. Bit će da postoji razlog što je tako, pa ima smisla u načinu na koji sam se, prije nekoliko dana, sjetio nje, čas prije nego što ću je zauvijek zaboraviti. Nju i svih šest-sedam romana, koji su se mogli napisati o teti Finki, uključujući i ovaj jedan, koji bi se sav događao na Groblju svetoga Mihovila.

Bilo je rano jutro, na aerodromu u Helsinkiju čekao sam avion za Frankfurt i čitao knjigu austrijskoga pisca Gerharda Amanshausera *Varvarin u Prateru*. U jednom mikroeseju ili fragmentu, od kojih je sastavljena ova autobiografija, Amanshauser opisuje svoju tetku – koja se na kraju utopila u kadi – od koje su po kući morali sakrivati ranjene dječje lutke, koje nisu imale ruku, nogu ili glavu, jer bi tetka dobila histerični napad ako bi takvo što vidjela.

Nisam bio iznenađen, više od toga, pomislio sam na trenutak da je teta Finka živjela dvostrukim životom: u Sarajevu i u Salzburgu. Tu je bila neudana, tamo je imala muža, tu je bila duhovita i

luckasta, tamo je bila zla, tu je umrla u snu, tamo se utopila u kadi, a jedino što je bilo zajedničko i jednome i drugom životu, a što je, za razliku od svega ostalog, bilo posve nevjerovatno i jedinstveno, bio je taj njezin užas pred prizorom obezglavljenih lutki, njihovih otkinutih ruku i nogu, kojih je bilo u svim kućama i stanovima onoga vremena. Svejedno ima li u kući male djece: našla bi se, kao za nevolju, posvuda neka bezglava lutka, otkinuta plastična ručica crvenih namazanih noktiju, plastično truplo u suknjici...

Sve je drugo u njezinom životu bilo lako, bezbrižno. Neutažena spolna želja, nevinost teška kao tuč, kao zla sudbina, samoća u Sarajevu među svojim, samoća u životu cijelom, i nesposobnost da se nešto započne, da se oko nečega namota klupko vremena, okupi pažnja, usmjeri ljubav, nego životarenje ni tamo ni vamo, kroz smijeh, pričanje šaljivih doživljaja, nabranje izmišljenih ljubavnika, opisivanje sitnih bijelih šaka gimnazista Ive Andrića, sabiranje nećaka po avliji, koji joj, zapravo, i nisu nećaci, sve to je bilo teti Finki lako, i lak je bio njezin život, sve dok joj pred oči ne ispadne bezglava, bezruka, beznoga dječja lutka.

Kako je teta Finka u takvim trenucima reagirala, to se, zapravo, više tačno i ne zna. Nitko o tome nije pričao, samo su granali rukama, ponavljali – strašno, strašno, i onda se vraćali priči, smiješnoj i zabavnoj, o tome kako su se sklanjale lutke kada bi Finka trebala doći, i kako su, kao za nevolju, odsvakuda izranjale, čak i po kućama u kojima u zadnjih pedesetak godina nije bilo djece. U svačijemu domu, kakvi god matusi, udovi, raspuštenci i jalovi parovi u njemu živjeli, naći će se već poneka sakrivena dječja lutka, prašna, ćelava, i obavezno bez ruke, noge ili glave. Ili će odnekuda, ne daj Bože, izroniti lutkina glava. Koja još uvijek trepće kad ju se pomiče.

Kada bi se to dogodilo, a događalo se, koliko god čistili kuću pred Finkin dolazak, cijeli bi dan – obično je to bila subota ili nedjelja, kada se i odlazilo u posjete – prolazio u brizi oko obalještene tetke. Donosila se voda i šećer, dovodili su se doktori, poznati i nepoznati, šetalo se Finku po parku, onako pod ruku, uz pokušaje, uglavnom uzaludne, da se tetka vrati u normalno stanje, da progovori normalno i počne se šaliti na svoj račun. Nakon svakog “nastupa” pošto bi ugledala lutku bez noge – to njezino stanje uvijek se nazivalo “nastup” – prisutni bi se uspaničili, alarmirala bi se rodbina, komšije, kućni prijatelji, da se Finka možda više i neće vratiti, neće se prizvati pameti i smiriti, nego će trajno ostati ovakva. Luda.

Grdno su se tad krivim osjećali oni kojima je teta Finka došla u posjetu i ispod kauča ugledala lutku bez noge.

Što se toj ženi dogodilo, što je vidjela u tim lutkama, koje su izranjale sa svih strana, kao što svakoga čovjeka, uvijek, odsvakuda napada ono čega se najviše boji, to nikada nećeš saznati. Nema više onih koji su znali. Ako su uopće i znali. I nema tete Finke od koje bi, bit će, svaki bolji psihijatar, psiholog ili psihoanalitičar hobist, izvukao priču, doživljaj iz kojega je izniknuo njezin strah. Nesretna teta Finka, ne bih je se više ni sjetio da me na nju nije posjetio Gerhard Amanshauser, koji je imao istu takvu tetku.

Tebi je, međutim, i dalje teško da povjeruješ kako je njezina priča zauvijek izgubljena. Ako postoje groblja, misliš da bi negdje morala postojati i kartoteka, arhiv u kojem se čuvaju anamneze duševih stanja, životne priče i sudbine ljudi nad čijim kostima stoje kamene ploče, da ih psi ili vukovi ne bi iskopali i raznijeli im tijela. Zbog toga su, naime, ljudi krenuli podizati nadgrobnike, tako su nastala groblja. I kako koji nadgrobnik padne, pregažen cestom ili samljeven u građevinski materijal, tako da se iz kartoteke izuzmu, spale ili recikliraju podaci o životu i smrti pokojnika.

Pretpostavljam da na Groblju svetog Mihovila više nema spomenika jednoj sarajevskoj

usidjelici, našoj teti Finki. Trideset i koju godinu nitko nije obišao njezin grob, zapalio svijeću, udjenuo gerbere u kamenu vazu. Ona je to činila za sebe, punih dvadeset godina prije nego što će umrijeti, palila je svijeće, donosila gerbere, jer poslije neće imati tko.

188 fenjera

Civilizacija je stigla kao poniženje. Nakon kratkotrajne, ali krvave pobune i otpora okupacijskoj vojsci, koja je po nekom unaprijed dogovorenom redu došla u Sarajevo tek nakon što su grad napustili i posljednji turski vojnici, barun Josip Filipović primao je u Konaku poklonstvene deputacije građana Sarajeva, raspoređene po vjerama i nacijama, onako kako se i danas raspoređuju, gdje god još u Bosni različitih vjera i nacija ima. Tada je, piše u svojim memoarima protopop Nedeljko, barun Filipović grdno naružio muslimanske izaslanike, ovakvim riječima: “A vi, lopovi i skotovi, vi rđe i kukavice! Vi i vaša blistateljna Porta, kojoj svaki trag smrdi, kao što se ni vašim ulicama ne može proći od smrada i nečistoće. A zašto junački i pošteno ne objaviste rat, nego kurvanski i lopovski?! I čudim se kako je ovaj nesretni narod mogao živjeti među takijem zlikovcima. Pokazaću ja vama silu Austrije, buntovnici i skotovi.” Tako veli protopop Nedeljko, a znajući kakvo je držanje generala koji su nam na svojim sabljama donosili i odnosili civilizaciju, bit će da nije mnogo slagao, ni dodao. Osim toga, ima u tim Filipovićevim riječima nešto od onoga čemu ćeš se i sam naučiti, živeći dvadeset godina u Zagrebu, nešto od naravi tog svijeta, malenog a silnog u svome malograđanskom bijesu, koji je na istoku, osobito u Bosni, nalazio i još uvijek nalazi stvarni ili imaginarni prostor za istresanje svoga jada i svojih hrvatskih frustracija. Često će ti se učiniti kako Bosna jedino tome i služi da metropolski Hrvati, i oni koji gravitiraju Zagrebu, nečemu budu veliki i nekome budu kulturni i civilizirani. Prolazit ćeš godinama zagrebačkom Ulicom baruna Filipovića, pored kasarne u kojoj se svekoliko muško hrvatstvo učilo egzerciru, i prolazit će ti kroz glavu one njegove riječi, kako ih je upamtio protopop Nedeljko: “A vi, lopovi i skotovi, vi rđe i kukavice. Vi i vaša blistateljna porta...” Pa ćeš, ciničan prema sebi i svojim ograničenjima, razmišljati o tome čime li se to, Bože, ovi Hrvati ponose, ne bi li se, kad shvatiš, i ti ponosio time. Ali nikako ti u glavu ne ide, nikako ne shvaćaš... S vremenom, kako se bude mijenjao tvoj odnos prema Sarajevu, i kako se bude iz korijena mijenjalo Sarajevo, sve dok ti se taj grad ne pretvori u najdalju tuđinu, tvoja začuđenost pred generalskim ljeporijecima jednoga hrvatskog baruna gubit će zavičajnu i identifikacijsku notu. U početku si se u sebi jasno identificirao s muslimanskim izaslanicima, koje vrijeđa ovaj visoki predstavnik okupacijske sile, i hvatao te bijes. A od bijesa nikakve fajde. Kasnije se ta identifikacija izgubila, tvoj zavičaj otplovio je niz Miljacku, niz Bosnu, Savu i Dunav, i eno ga danas u Crnome moru, zadnji put viđenog negdje kod Odese, i ostalo je samo čuđenje. I pokušaj da se razumije i tog Josipa Filipovića, rodom iz Gospića, graničara, krajišnika, svirepog sina granice, pripadnika tog vazda sumnjivog hrvatskog plemstva, i one koji su mu došli u poklonstvo, razumnije među sarajevskim muslimanima, melankolike i vječne introverte, koji su dobro shvatili historijsku logiku i koji su u svojim glavama i srcima uspjeli provesti veliku mentalnu, intelektualnu i emocionalnu transformaciju. Za razliku od bundžija i junaka, koji su završili na vješalima i po tamnicama, za razliku od Muhameda Hadžijamakovića, šezdesetčetverogodišnjeg vođe oružanog otpora, oni su mogli u svojim mislima obuhvatiti jedno vrlo dugo vrijeme, mogli su ga zamisliti u trajanju mnogo dužem od čovjekova života i od porodičnog sjećanja, i prilagoditi se toj velikoj promjeni u svijetu. Uvrede baruna Filipovića njih se nisu ticale jer su oni, na neki čudan, dugoročan način, bili pobjednici. Njihova imaginacija ne samo da je nadmašivala imaginaciju onih koji su uzaludno pružali otpor, nego je bila visoko iznad onoga što je mogao zamisliti Josip Filipović. Između ograničenja tog hrvatskog

malograđanina, koji je postao austrijski general, i Fadilpaše Šerifovića, vođe muslimanskih poklonstvenika, kojemu je barun zbog njegovih godina ponudio da sjedne, prije nego što će održati svoj govor, razlika je u vojnoj i civilizacijskoj moći, i u imaginaciji. Prvo je na strani historijskog pobjednika, drugo na strani poraženog. Povlastica je, često, biti gubitnik. Samo poraženi, satrveni, poniženi mogu pisati povijest, oni mogu misliti u visinu i u širinu, onako kako se piše u velikim romanima. Na njihovoj strani su historija i vječnost, a na barunovoj strani je ta dugotrajna hrvatska privremenost, uslužnost sobarica na hrvatskim ljetnim plažama, svirepost vojnika u hrvatskim vojnim misijama. Fadilpaša je čovjek iz najdublje i najudaljenije provincije jedne imperije, sa samog ruba orijentalnog svijeta, istočnjak u srcu zapada, ali je njegov svijet, za razliku od Filipovićevog, prostran i širok. Takvim ga naglašeno čini i njegov veliki poraz. Srušite li mu hram, nebom će se mjeriti visina njegova svoda.

Civilizacija je u Sarajevo stigla kao poniženje. Svaki događaj, istina je, ima barem dvije verzije. Oprezan i mudar, veliki selekcionar, arhivar i antikvar bosanske povijesti, koji je izbjegavao literarizacije, ali bi mu se one omaknule, Hamdija Kreševljaković u spisu *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave*, što ga je objavio 1946, citira i drugu verziju Filipovićeve govora pred muslimanskim deputatima. Muhamed Enveri efendija Kadić, sarajevski kroničar i pisac, nije bio u izaslanstvu, ali se raspitao kod izaslanika, i oni su mu prenijeli da je barun Filipović ovako govorio: “Unatoč što tri godine vidite da turska vlada ne može postaviti red i ugušiti ustanak, i unatoč što vam ne valjaju putovi i mostovi i što nema pravde, slobode i jednakosti, trebalo bi da dočekate objeručke i sa zadovoljstvom prijateljsku vojsku velike sile Austrije, koja dolazi da uguši bunu i uspostavi mir, a vi se, naprotiv, prihvatite kao neprijatelj za oružje i prouzročite tolike gubitke u vojsci. To je jako žalosno. A zar vi ne znate (ovdje je digao ruku uvis), da bi ova gvozdena ruka za petnaest dana stigla u Mitrovicu. S Bogom!”

Istina je, vjerojatno, da je Josip Filipović kazao i ono što prenosi protopop Nedeljko i ono što su muslimanski izaslanici prenijeli efendiji Kadiću. Tek u odnosu te dvije različito impostirane deklamacije, u odnosu dvije suprotstavljene emocije, slobodni smo zamišljati kako je to izgledalo 23. kolovoza 1878, u petak, odmah nakon džume, kada su, nemoćni pred budućnošću, predvođeni Fadilpašom Šerifovićem, muslimani prihvatili poraz u ratu kojeg nije ni bilo, jer je sve unaprijed već bilo dogovoreno. Taj događaj će se kroz naše školske udžbenike transponirati na različite načine, kako kojem režimu bude trebalo, ali njegova zbiljska društvena drama neće biti ispričana. Nikome ona ne treba. Osobna drama Fadilpaše Šerifovića, sedamdesetčetverogodišnjeg starca, koji sjedi, dok barun Filipović drži svoj strašni govor, nikada nikome neće biti zanimljiva, iako se u tom čovjeku sabralo iskustvo vijeka i naraštaja. On, tako sjedeći, predstavlja jedan svijet koji nestaje, svijet koji odlazi poražen. Ali kako se ni povijesno, ni romaneskno vrijeme ne mjeri trajanjem jednoga ljudskog života, tako Fadilpaša u Filipovićevom konaku predstavlja sve bosanske svjetove koji su dočekali svoju 1878, svoje krajnje i konačno poniženje i poništenje, i sad odlaze: kuferasa iz 1918, koji nakon poklonstava srpskim generalima putuju željeznicom prema Austriji, sarajevske Jevreje i Srbe iz 1941, koji nakon što su ih se komšije u ime države odrekli putuju istom tom željeznicom prema Jasenovcu, sarajevske Hrvate i ostatke kuferasa iz 1945, koji nakon oslobođenja putuju prema Zagrebu i Hrvatskoj... Fadilpaša Šerifović, u pozi svoga konačnog poniženja, dok sjedi, oslonjen na štap i pravi se kako ne čuje sve ono što dobro čuje, podsjeća te na sarajevske Jevreje, koje si viđao po hodnicima židovskoga staračkog doma Lavoslav Schwarz u Zagrebu, godinama si ih viđao, sve dok jedno za drugim nisu pomrli, a s njima i njihova sjećanja, s njima i Sarajevo koje doživljava tko zna koju po redu svoju rekonkvistu. Fadilpaša umire 25. studenog 1882. u Istanbulu.

Vođa otpora Muhamed Hadžijamaković predao se austrijskim vlastima u subotu 24. kolovoza,

dan nakon što je barun Filipović primio izaslanstva sarajevskih naroda. Boravio je na tavanu jednoga svog jataka, i tog je dana odozgor sišao i zaputio se u grad. Na mostu ga je presrela jedna vojnička patrola i odvela ga u Konak. Bio je u svome najsvečanijem odijelu, pripravan za sve što će se dogoditi.

Suđen je pred austrijskim vojnim sudom, i sve je priznao. Ništa nije tajio, nije se kajao i osuđen je na vješala. Barun je osudu i potvrdio, uz naredbu da se odmah izvrši. Hadžijamaković je to mirno prihvatio, tako da nitko ne primijeti da ga se presuda tiče. Pogubljen je ispod Gorice, na mjestu gdje se, piše Kreševljaković, “od puta Sarajevo-Pofalići odvaja put za Velešiće”. Kada su mu pred vješanje skinuli lisičine, starac je skočio, oteo jednome časniku revolver i dvaput opalio. Vojnici su ga izboli bajunetama, tako da je mrtav obješen. Pokopan je u njivi, preko puta gubilišta.

Između Fadilpaše Šerifovića i Muhameda Hadžijamakovića razlika je u imaginaciji. Hadžijamaković nije mogao zamisliti svijet koji je upravo nastajao, tu u Sarajevu, ali ni Fadilpaša u takvom svijetu nije mogao živjeti. Otišao je u Istanbul, u samoodabrano progonstvo, kao što je Hadžijamaković otišao u smrt. On je odabrao mučeništvo, pa je mogao računati na to da će mu to biti honorirano. Fadilpaša takvu računicu nije mogao imati. Mirno je i bez borbe prepustio svoj svijet drugima, što ga u ovom času čini literarno zanimljivijim. Po njegovoj se paradigmi nastavila povijest toga grada, po njoj se odvijaju i naše porodične povijesti, slično Fadilpaši i mi nestajemo, dok Hadžijamakovićeva tragika pripada žanru junačkih pjesama i spomenkosturnica svih pobjednika, tko god bili i koje god vjere bili. Neka se lirika, možda, nađe samo u grobu kojeg nema, na njivi koje, također, više nema, preko puta gubilišta kojeg nema, nego je preko svega toga legao asfalt i niknuo grad.

Josip barun Filipović Filipsberški ili Joseph Feiherr Philippovich von Philippsberg iz Sarajeva je otišao razočaran, jer Beč nije prihvatio njegov prijedlog uređenja Bosne i Hercegovine. Barun je bio tvrdoglav i nije odstupao od svojih ideja, koje nam ovom prilikom nisu zanimljive. Zanimljivo je, međutim, to da je iz Sarajeva otputovao 2. prosinca 1878. Preko Mostara išao je za Kotor, odakle je brodom otplovio prema Trstu. Iz Trsta je pošao u Beč. Tamo su ga 1882. imenovali za vojnoga zapovjednika Praga, što je ostao sve do smrti 6. kolovoza 1889. Prije nego što je otišao iz grada, Josip Filipović je po odluci Gradskoga zastupstva proglašen prvim počasnim građaninom u povijesti Sarajeva.

Sarajevo je palo pod austrijsku vojnu upravu 18. kolovoza 1878. Samo četiri dana kasnije, preko telala se gradom pronosila naredba da se u čaršiji moraju otvoriti dućani i da se svatko prihvati svoga posla. Gazde nisu bili baš sigurni što da čine, pogotovo oni koji su sudjelovali u protuokupacijskom pokretu, mislili su, bit će, je li sramota otvoriti radnju, je li to izdaja, hoće li izgubiti obraz pred komšilukom... A naravno, iznad svega ih je zanimalo što će učiniti drugi, pa da se prema tome ravnaju. Sve do tvojih doba, u Sarajevu je to bio način: gledaš šta će učiniti drugi, ravnaš se prema tome i kada si spreman da slijediš većinu, i kada bi da budeš mimo svijeta. O tom sarajevskom načinu govore i dva Selimovićeva velika romana. Pobuna Ahmeda Nurudina događa se u stalnom osluškivanju toga što misle drugi i što govori čaršija. Tako su 22. kolovoza 1878. činili i čaršijski gazde, s namjerom da učine ono što je suprotno pobuni, za što ne možeš naći dobru i tačnu riječ, pa su svoju djecu slali da otvaraju dućane. Tog je četvrtka, samo tada i nikad više, u Sarajevu bila otvorena dječja čaršija. Ozbiljni i zabrinuti desetogodišnjaci, čela naboranih od briga, sjedili su po ćepencima, dok im ne prođe vrijeme... Kreševljaković: “Tako je čaršija za stalno otvorena i nije više nikada u znak kakvog protesta zatvarana.”

Jedna od prvih naredbi nove vlasti ticala se javne rasvjete. U tom smislu bilo je naređeno da ljudi

nakon akšama iz kuća ne izlaze bez fenjera. Godinama kasnije, Austrija će veliku energiju i novac uložiti u osvjetljivanje Sarajeva i Bosne. To će, uz željeznicu i poštu, biti najveći civilizacijski pothvat, koji će biti do kraja proveden. Svjetlo je metafora Zapada i zapadnoga kršćanstva, metafora one Europe koja je 1878. u Bosni zamijenila neku stariju, odavna dotrajalu Europu, koja je tu propadala u zadnjih tristo godina. Ništa tako ne svjedoči veličinu Otomanske Imperije kao njezina duga dekadencija. Ništa u povijesti čovječanstva nije toliko dugo propadalo kao Osmansko Carstvo, a to se propadanje nigdje nije tako zorno osjećalo kao u Bosni. Mentalitet te zemlje i njezina kultura, njezino pjevanje, sagrađeni su na propasti. To je Ivo Andrić, tu je njegova književnost.

Ulice su 1878. osvjetljene petrolejkama.

Iz jednog popisa uličnih fenjera, koji je provela Gradska straža, utvrđeno je da Sarajevo na 9. travnja 1880. ima 188 fenjera. Već petnaest godina kasnije uvedena je ulična rasvjeta. Taj nečuveni civilizacijski skok, preobražaj neprihvatljiv za ljude Fadilpašinog i Hadžijamakovićevog staroga kova, imao je, naravno, svoju praktičnu funkciju koju je današnji svijet spreman apsolutizirati. Teško je, naime, i zamišljati Sarajevo od prije sto pedeset godina, nad kojim bi se nakon svake večeri spuštao apsolutni mrak, kada su po njegovim ulicama i sokacima noću lutali samo luđaci i razbojnici, a svijeće bi gorjele samo u vrlo zaposlenog ili jako nesretnog svijeta, u domovima znanstvenika (onih nekoliko pismenih imama, rabina, fratara ili popova) ili u domovima umirućih. Ali čemu više svjetla? Odgovor na to pitanje stizao je sa zapada, pa će uskoro biti rasvijetljen cijeli svijet, a s njim i Sarajevo, mrak će postati izuzetak, dok će ono unutrašnje čovjekovo svjetlo, ili svjetlo vjere, ostati samo metafora. I što je, možda, najgore po priču, mrak i noć doći će na zao glas, što će nas na kraju već izbezumiti. Svijet će stradavati od viška svjetla, i od njegova razornog djelovanja na čovjekovu imaginaciju. Svjetlo nas, i stvarno i metaforično, udaljava od snova. A čovjek poludi, ako prestane sanjati.

Sagrađena je 1894. i prva električna centrala u gradu, tako da su u noći između 3. i 4. travnja u Sarajevu zasjale prve žarulje, “a do punih šest godina (april 1901.) providene su glavne ulice sa 18 lampi na luk (Bogen-lampe)”. Nekoliko mjeseci pred Prvi svjetski rat uvedena je i plinska rasvjeta, a u Sarajevskom je polju, blizu Čengić vile, sagrađena prva plinara. U to vrijeme tvoji se već polako doseljavaju u grad, koji će, uskoro, sustići novi veliki prevrat, praćen novom nesrećom, u kojoj će se samo malo izmijeniti uloge što su ih svojim sudbinama već postavili jedan hrvatski plemić i dvojica gradskih muslimana.

Stizali su u Sarajevo Karivani, uskoro će Stubleri i Rejci. Iako su prvi došli iz Kreševa, njihov je put bio i najduži. Od Kreševa do Sarajeva, u onoj je Bosni, u ono vrijeme, trebalo preći pola svijeta i oprostiti se s jednim načinom života, kojim se živjelo stotinama, možda i cijelu tisuću godina. Trebalo je, na kraju, prihvatiti poniženje civilizacijom, koje i nije bilo puno drukčije od poniženja kakvo prihvaća Fadilpaša Šerifović. Koliko god se trudio, taj karivanski put od Kreševa do Sarajeva nikada nećeš moći opisati. On je za tebe tajna, izgubljen je, jer ti o njemu nisu mogli pričati, za razliku od putovanja, u kilometrima neusporedivo dužih ali u onom bitnom smislu kraćih, na koja su se Stubleri otputili iz Bosowicza, a Rejci iz Kneže kod Tolmina, o kojima znaš skoro sve. Između onih koji su bili ukorijenjeni i onih koji su vječno ostajali iskorijenjeni, tvoja je porodična povijest. Uzalud je dovodiš u red.

O jednoj svojoj pjesmi

Teta Branka, tetke Lole i dunda Andrije kći, živjela je u Njemačkoj i radila kao anesteziolog. U već zrelim godinama udala se za Nijemca, također liječnika, i rodila Katarinu. Umrkla je iznenada, u jesen 1979, od aneurizme. Samo joj je prsnula žilica u mozgu, i više je nije bilo. Bez muke i bolesti, bez riječi, nestala je. Tih godina vijest o smrti obavezno je stizala noću. Zvonio je telefon i budio ukućane poput kamena koji bi se pokrenuo u bubregu.

O njezinom starijem bratu, kraljevskom, pa hrvatskom, pa britanskom zrakoplovcu Željku pisao sam u romanu *Gloria in excelsis*. On je poginuo malo nakon Drugoga svjetskog rata, tako što je pijan uzletio s borongajskog vojnog aerodroma. O Šišku, njezinome drugom bratu, kojega su tetka Lola i dundo Andrija godinama nakon rata usvojili, ne bi li im nadomjestio sina, ili ne bi li ga kako zaboravili, nisam pisao. On me je, kao trogodišnjaka, vodio u Akvarij, pa na Porporelu i u luku. Podigao me je i posjeo na visoku glatku bitvu, da me fotografira. Bio sam prestravljen da ću pasti u more, ali nisam se usuđivao zaplakati. Šiško je bio pomorac. Jednom se posvađao s tetkom Lolom, svojom pomajkom, izašao je iz kuće i nismo više za njega čuli. Ni mi, ni itko njegov.

Teta Branka medicinu je studirala u Zagrebu. Bila je naočita žena, s nekim neobičnim prirodnim autoritetom. Kao da je sve što bi rekla stizalo odnekud poštom, promišljenije i smirenije, blago nadneseno nad naše svađe i nesreće. I bila je duhovita. Ako se netko od naših starih jako razboli, mislili smo, pobrinut će se za njega Branka u Njemačkoj. Na mene kao dječaka neobično je intenzivno djelovalo to što ona uspavljuje ljude prije operacije, uvodi ih u san, a možda i u smrt. Način na koji je umrla djelovao je kao konačna profesionalna deformacija anesteziologa. Sebe je samu uspavala.

U mladosti, teta Branka je u Zagrebu bila udana za glumca Jovana Ličinu. Ah, Jovan, dragi Jovan, raznježila bi se, i uzdizao se tada i lebdio stol, uz koji smo, za nedjeljnim ručkom, sjedili u stanu tetke Lole, u Bunićevoj poljani 1, i svi bi se, osim mene koji sam bio mali, sjećali Jovana, ah dragog Jovana, kao dijela Brankine, ali i zajedničke, obiteljske prošlosti, od koje nas nije rastavila smrt, a još manje rastava braka, nego postoji tako neki red da nam neki naši mili ostanu u prošlosti, da je čine lijepom.

Po stotinu puta je ponavljala, svaki put kad bi netko spomenuo rođenja i rođendane, da je ovaj dječak rođen 28. svibnja, kao i njezin Jovan. Znao sam, svakoga rođendana to mi je na um padalo, da je na ovaj dan i on rođen.

S Jovanom je živjela burno i živo. Slavilo se i lumpovalo, trošilo godine lako, razmjenjivalo ih kao krupne novčanice, bez žaljenja i neoprezno, kao da se sprema smak svijeta. Na kraju, od svega ostala je samo nježnost, i činilo se kao da se s Jovanom i razišla iz čiste nježnosti. Okolo su bili sve sami strašni razvodi i bračni lomovi, krvavi abortusi i mrakovi, dok je njena prošla ljubav sjala svojim čistim sjajem i čuvala njenu mladost od svakoga zla. To je bila teta Branka.

Umirovljenog člana Drame Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu Jovana Ličinu nikada nisam upoznao, iako sam ga dvatriput tokom devedesetih sreo na ulici. Jednoga ranog jutra, u ljeto neke od tih godina, umalo što ga nisam zaustavio na Ilici. Dugo smo išli jedan prema drugom, bili smo sami, nikoga nije oko nas bilo, i da me je samo pogledao, da me je imalo

prepoznao, ja bih to učinio. Ali po čemu je on mene mogao prepoznati? Nije on znao da je Branka Ćurlin bila prva rodica moje mame, niti da se, pri spomenu njegova imena, uzdizala naša nedjeljna trpeza u Dubrovniku.

Potresla me vijest o njegovoj smrti. Umro je 18. prosinca 2002. u Zadru. Pročitao sam to dva dana kasnije, u novinskoj čitulji, u dnu koje je stajalo jedno žensko ime. Mislim Lada. Tekst u toj privatnoj smrtovnici bio je lijep i nekako uznosit. Ili se meni činilo da je uznosit. Ta meni nepoznata žena voljela je Jovana Ličinu isto onako kako ga je voljela teta Branka. Ah Jovan, dragi Jovan...

Njegova smrt bila je savršeno nevažna za sve zagrebačke novine, za televiziju i za sva zagrebačka kazališta. Nitko ga nije spomenuo.

Smrt glumca

za R. Š.

Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Cvijetak u vrtnoj arhitekturi HNK, svečani frak Franje Josipa I

I njegov čekić, mistrija neka se javi i kamen temeljac

Kazališna kavana – jedna i druga, pješački prijelaz

Sat na uglu trga i sva tri parkirna sata neka se jave

Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Vatrogasni aparati i potvrda sanitarne inspekcije

Ugljen za slučaj trovanja, metak u revolveru podrumskih kockara

Afiše, programi, ženski i muški šešir nad zahodima

Bijeli prsti blagajnice i ulaznice s pečatom datuma neka se jave

Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Prosjakinja koja se na Krista pozove, a u teatru nikada nije bila

Iako pred glavnim ulazom vazda prosi, neka se javi ako ga je ikada srela

Mladić obrijane glave iz crnog mercedesa izlazi i naljepše grudi za ruku vodi

Ako već metak u potiljak dobio nije, neka se javi i on

Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Ekскурzija iz Križevaca neka se javi, neudate sirotice s jutarnje matineje

I oni koji su u teatar pobjegli od zime i oni koje k dosadi samo ljubav vodi

Trpke duše u crnini sa zlatnim križevima oko vrata i abortusom kao najvećim grijehom

Melankolične prostate odbjeglih mladosti, ubojice u civilu neka se jave

Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Raznosači pica u glumačkoj garderobi, scenski radnici i garderobijeri
Kafe kuharice s plinskim rešovima, frižideri po imenu Moskva neka se jave
Vlasuljarke, šminkerice, pederasti s baletnim papučicama pod nosom
Neka se jave pijani rekviziteri i njihove tužne borongajske ljubavnice
Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Hermafroditi u ulogama kazališnih ravnatelja, histerične dive obljahanih duša
I njihovi muževi što zavlače po mostarski, neka se jave ako boga znaju
Treći glasnici i štitonoše, pomoćnici manikira barunice Castelli
Članovi središnjice koji vele – pa Čehov je genije, ali šteta što je Rus, neka se jave
Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Mladi epizodisti koji će do kraja svijeta igrati debilne dječake
A perverzni slovenski redatelji navlačit će im žensko rublje – i oni neka se jave
Neka se jave umirovljeni prvaci hrvatskoga glumišta, histrioni koji trbuhe nose nisko
I puštaju vjetrove usred scene prinčeve smrti da zabave jedni druge, nužno neka se jave
Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Profesori scenskoga pokreta i redatelji slavni neka se jave
Što mudro zборе o fenomenu zagrebačke škole i novinarskih uvreda na račun glumačkog ceha
Akademici što izviruju iz opanaka dida Vidurine, Krležini hagiografi sa slovom U na kapi
Neka se jave i svi koji istražiše kada je i koliko Matoš o srpskoj pokvarenosti govorio
Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

I mladić koji je ispod Pavelićeve slike u Clevelandu igrao Hamleta
I čekao pljesak trojice prisutnih, zbunjenih metalčkih radnika porijeklom s Brača – o neka se jave
I rodbina na premijeri, i drugovi s klase, i novinski kritičari, naručeni aplauderi
I manekenke s košarama cvijeća, i suze tronuća u oku prvakinje scene, avaj neka se jave
Neka se javi taj kojem je glumac zagrebački

Ličina Jovan učinio zlo

Dok radosno iz čaša vinskih nas dvojica njegovu ispijamo smrt

Kalendar svakodnevnih događaja

fikcije

Božić s Kolčakom

Poslije rata zaredale su hladne i snježne zime. Snijeg bi pao oko Svisvetih i nije se topio sve do sredine marta. Ceste nije imao tko da očisti, osim što bi Titovu i nekoliko okolnih ulica u centru grada čistili zatvorenici iz Beledije i Centralnog zatvora, i ratni zarobljenici, dok ih je još bilo. Sve drugo je ostajalo zameteno i ušuškano, kao pod nekim velikim jorganom koji je prekrrio svu Bosnu, što bi svijetu bilo baš potaman, kao odmor nakon godina užasa, da pod tim jorganom nije bilo tako hladno i da špajze, hladnjaci, smočnice, trapovi, sušare za meso, tavani i pećnice za kruh nisu bili, uglavnom, prazni.

U tom nizu gladnih i snježnih zima ona iz 1950. nekako je najranije došla. Karlo Stubler u svoj *Kalendar svakodnevnih događaja, prihoda, troškova i meteoroloških prilika* bilježi da je prvi snijeg pao 11. septembra, i da je “bio težak i gust, pod njegovom težinom salomila se stara trešnja i nekoliko grana na stablima jabuka petrovača”, ali nije dočekao podne sljedećega dana, nego se “otopio i za sobom ostavio svaku štetu po gospodarstvo”. Još jednom je sniježilo 5. oktobra, a onda je deset dana kasnije, u nedjelju petnaestog, zapadao onaj pravi, zimski snijeg, padao je tri sljedeća dana, a kada je “u utorak popodne stao, dosezao je visinu prozora, preciznije metar i sedamdeset dva centimetra, najveći snijeg otkako smo se 1920. doselili u Bosnu i otkako su 1935, s Božjom pomoći, Vilko i Rika sazidali ovu kuću.” (Napomena: kao što već odavna bi zapisano, otata Karlo Stubler bio je savršeno areligiozan, nije vjerovao u Boga, čak nije bio ni praznovjeran, ali je u svoj dnevnik rado upisivao fraze poput ove “s Božjom pomoći”, bilo iz stilskih razloga, bilo iz razloga građanske ceremonijalnosti.)

Snijeg koji je pao sredinom listopada nije se otopio kroz cijeli novembar, premda taj mjesec nije bio studen onako kako to njegovo narodno ime jamči, pa su učestale južine, uz žestoke jutarnje mrazove, ljudima samo otežavale čišćenje snijega i probijanje puteva i prtina oko kuća pa sve do Kasindolske ceste. Po takvom se vremenu snježna masa pretvarala u led, mekani jorgan se kamenio, poput skulptura Ivana Meštrovića, pa nam se činilo da bismo se i mi tako, u jednom trenutku, mogli okameniti i pretvoriti u spomenike, u biste i statue, memorijale vlastite narodne sudbine, muke i trpljenja pod brojnim neprijateljima i zavojevačima. Nakon što se obranila od nacista i fašista, te domaćih izdajnika, ustaša, četnika, balista i slovenskih domobrana, nakon što je Tito, jedini na svijetu, izrekao odlučno Ne! Josifu Visarjonoviču Staljinu i nakon što smo, gladni, goli i bos, i još obamrli od straha, za njim svi uglas ponovili Ne! Staljinu i zavedenom međunarodnom proletarijatu, na čelu s velikim Sovjetskim Savezom, ostalo nam je samo da se pretvorimo u spomenik, i da Jugoslavija bude europski i svjetski park skulptura, zemlja turizma, bez ljudi i bez života.

Otata Karlo nije se mogao s nama kameniti. On je Nijemac, on je naš zavojevač, i zato tako star, pomalo već i bolestan, i ovoga jutra razbija led ispred kuće. Kao i uvijek, on je prvi probuđeni, pa njegovi brzi i ritmični udarci gvozdenom pritkom po ledenoj stazici koja vodi prema zečinjaku ulaze u naše snove, razbijaju ih, pa se jedno po jedno, onako bunovni, dižemo iz svojih postelja, jedni se mole Bogu, drugi samo uzdišu ili tiho opsuju, ali ne otatu Karla Stublera, nego onu prvu jutarnju misao, prvu brigu koja im je na um pala i pratit će ih cijeloga dana.

Otata će dočekati da se otopi i ovaj veliki snijeg, i umrijet će malo zatim, sredinom aprila

sljedeće, 1951. godine, u travnju, kad trava zazeleni cijeli njegov veliki vrt. Ali on to, naravno, ne zna – kao što živ čovjek ne može znati datume svoje smrti i uskrsnuća, naravno ukoliko nije osuđenik na smrt ili Bogočovjek – iako u tom svakojutarnjem čišćenju snijega i razbijanju leda ima nekog iskonskog straha ili uvjerenja, koje biva sve dublje što je otata stariji, da zimu neće preživjeti, nego će umrijeti kad dani budu najkraći i najhladniji, a njegova ljudska nada najtanja. Oni koji u Boga vjeruju, a u domu Stublerovih uvijek je, kao po nekom pravilu, pola vjernika i pola nevjernika, imaju Božić – dan djetetova rođenja – da im čuva nadu i ogrije im dušu i kosti, pa ne moraju ovako kao on u ledeno sibirsko jutro razbijati led na puteljku prema zečinjaku.

Otata Karlo voli zečeve. Zečevi ga podsjećaju na Boszowicz, na njegovo rodno selo u rumunjskome Banatu, u kojem je svaka švapska kuća imala i svoj zečinjak, a sve su kuće u Boszowiczu bile švapske, i zečeva je bilo barem dvadeset puta više nego ljudi. Kada smo se doselili na Ilidžu, prije nego što su dundo Vilko i teta Rika i počeli graditi kuću, otata je na četiri duluma zemlje isprojektirao svoje ogledno gospodarstvo s voćnjakom, povrtnjakom, kokošinjem i štalom sa dvije kravice, svinjcem, golubarnikom i pčelinjakom, ali zečinjak je tu bio najvažniji, uz njega je bilo vezano najviše priča, jer nisu u njemu živjeli samo zečevi, niti se u zečinjaku vodio samo zečji život, nego je unutra, u tim kavezima postavljenim slamom, bio i otatin život, sve njegove uspomene, kao i njegova velika grižnja savjesti.

Karlo Stubler volio je zečeve više nego ljude, ali nije im nadijevao imena. I ne bi mu bilo drago ako bismo mi to činili. Ako bi neki zeko, po djeci i dječjoj mašti, postao Konstantin, Eleonora ili Moša Pijade (to je bio jedan maleni i vrlo drčni crni zec, s bijelim krugovima oko očiju, koji su podsjećali na naočale), otata je izbjegavao da o tome išta dozna, jer ukoliko sazna kako se životinja zove, njegova će mu sudbina naleći na dušu i savjest. Tako će biti, jer je svim zečevima u zečinjaku zapisano da jednoga dana, za nedjeljni ručak, budu pojedeni. A la wild ili u pećnici s krumpirićima ili na gulaš ili na pašticađu, svaki će zec završiti razapete kože na vratima pčelinjaka, koja će se tjednima sušiti, da bi se jednoga dalekog dana, u budućnosti koja nikada neće doći, pretvorila u bundu neke od Karlovih kćeri ili unuka. Da nije tako, zečinjaka ne bi ni moglo biti – naročito u ova gladna i oskudna vremena. Uostalom, ni u Boszowiczu nitko nije držao zečeve da mu budu za ukras, da se druži s njima i nadijeva im imena, nego su i tamo svi zečevi bili pojedeni. Ali tada je otata bio dijete, ili je bio mladić, i nije mu bio problem s apetitom prionuti na Božjeg stvora koji ga je još do jučer, s povjerenjem, gledao ravno u oči. Čak bi i gledao kako njegov brat i dvojica bratića kolju zečeve pred Božić ili Uskrs, a zečevi u strahu vrište kao izbezumljena djeca, ostavljena gola na snijegu, i nije ga to nimalo uznemiravalo. Sam nikada nije životinji prerezao vrat, ali je gledao. A sad ne može ni to. Kada, obično subotom popodne, dundo Vilko kolje zeca za sutrašnji ručak, otata se zatvori u sobu na katu, spusti rolete, upali svjetlo i čita Brockhaus. Nasumce otvori stranicu i čita slučajem odabranu enciklopedijsku natuknicu. Tako se on, kažu, opušta. Ali mi znamo da on na taj način od sebe sakriva zečju smrt, još jedno umorstvo za koje je odgovoran, jer je on podigao ovaj zečinjak i naselio ga osuđenicima na smrt.

Odmah po završetku rata, već u jesen 1945, jugoslavenske su novine počele objavljivati izvještaje i reportaže o užasima njemačkih koncentracijskih logora u Poljskoj, Ukrajini i Bjelorusiji, u kojima su, u samo nekoliko godina, pomoreni milijuni ljudi. Otata je oduvijek čitao sve novine do kojih je mogao doći, a u prvim poslijeratnim godinama svakodnevno je kupovao Oslobođenje i beogradsku Politiku. Osjećao je obavezu, kao čovjek i kao svjesni sindikalist, davni austromarksist, da dozna sve o stradanju tih ljudi. Njih su, kako je pisalo u našim novinama, sistematski likvidirali, pomorili, u dim pretvorili, Hitlerovi nacisti, uz obilatu pomoć domaće, njemačke i europske buržoazije. Otata nije bio nacist, ni buržuj, ali je bio Nijemac.

Zašto bi, međutim, kao Nijemac iz Boszowicza, a ustvari s Ilidže kod Sarajeva, osjećao odgovornost za ono što su radili Nijemci iz Njemačke? Ne, njemu to kao ideja, makar bila vrlo humana, intelektualno uzvišena i po svemu ispravna, nije bilo blisko. Više bi se on osjetio odgovornim za ustaška i četnička klanja, iako nije bio Hrvat ni Srbin, ali su mu Hrvati i Srbi uvijek bili tu negdje blizu, vrzmali su mu se oko nogu, bili su njegova djeca i unučad, zetovi, prije i prijatelji, za razliku od svih tih Berlinčana, Prusa pa i Bavaraca, koji žive negdje tamo daleko, na kraj svijeta. Oni jesu Nijemci, ali se njihova njemačka odgovornost razlikovala od njegove njemačke odgovornosti. Tako se to njemu činilo dok je čitao izvještaje iz koncentracijskih logora.

Ali mu nije bilo svejedno kada je pročitao da su svi ti nesretnici, njemački Jevreji, Jevreji iz Poljske, Češke i Galicije, u koncentracijske logore otputovali – željeznicom. Razmišljao bi o svim tim skretničarima, otpravnici vlakova, šefovima stanice, mašinovođama, koji su svoje putnike sprovodili u sigurnu smrt. Ako Nijemci i nisu svi isti, ako i nije isto biti Nijemac iz Kasindolske ceste na Ilidži, i Nijemac iz kakve pomeranijske vukojebine, svi skretničari ovoga svijeta su isti, i svejedno je rade li na uskotračnom, normalnom ili širokom kolosijeku – kakav je Staljin prosjekao kroz Sibir – u dlaku im je zajednička procedura, na jednak način iščekuju vlakove, provjeravaju skretnice i kuckaju po kotačima, pa nakon što jedan od njih, skretničara, sprovede u smrt kompoziciju stočnih vagona punih Jevreja, svi skretničari odjednom imaju nešto s tim i dok kuckaju po kotačima i pomiču skretnice, i svi vlakovi koji se pomiču svim prugama svijeta u času postaju onaj prvi vlak, ona kompozicija stočnih vagona, koje je prvi među skretničarima prosljedio u logor, u plinsku komoru, u krematorij i u nebo. A nad skretničarem je otpravnik vlakova, a nad njim je šef stanice, a nad šefom stanice je uprava željeznica, konstruktori reda vožnje, direktori, intendanti, ravnatelji, koji slijede stroge željezničke i prometne procedure, ponavljaju iste pokrete ruku, nogu i glave, potpisuju iste dokumente, dijele iste strepnje i strahove od zakašnjenja, kvara na otvorenoj pruzi, nesreće, i svi su oni, užasnut je shvatio otata Karlo, pomicali ruku onoga prvog skretničara, koji je vagone pune Jevreja otputio u smrt.

Iako je već dvadeset godina u penziji, umirovljeni su davno i svi njegovi otpravnici vlakova, skretničari i mašinovođe, Karlo Stubler se osjetio krivim. Nepopravljiva je njegova krivnja, ponijet će je sa sobom u grob i u ništavilo, jer nema načina da on svoju krivnju iskupi, osim da vrijeme odjednom promijeni tok, da se svi skupa vratimo u prošlost i popravljamo ono što smo pokvarili. Tada bi, mislio je, Jevreji spašavali Isusa Krista, a on bi spašavao Jevreje, tako što bi tom skretničaru, čije ime ne zna, i svim drugim skretničarima, pomaknuo ruku na drugu stranu, pa bi, umjesto u logoru, kompozicija završila na mrtvome kolosijeku, među Ciganima, vranama i gradskom sirotinjom, tamo gdje je pitomo i dobro i gdje nema Hitlera ni antisemitizma.

A onda je čitao dalje Politiku i Oslobođenje, pa je pročitao da su nacisti Jevrejima uskraćivali pravo da nose imena i prezimena. Svaka je žena postala Sarah Izrael, a svaki muškarac Juda Izrael. Tako je, barem, pisalo. Kada bi Jevreje iz geta transportirali dalje, u logore smrti, više se ne bi zvali Sarah Izrael i Juda Izrael, nego bi im u nadlancu tetovirali brojeve.

Tada se otata Karlo sjetio svojih zečeva i shvatio je zašto je svih ovih godina izbjegavao da zna njihova zečja imena, koja bi im djeca iz milja nadijevala. Ali svako je ime na svijetu, zečje kao i ljudsko, nadjeveno iz milja. To je prvi čin ljubavi koji djetetu biva upućen po rođenju, tada se počinjemo razlikovati od drugih novorođenih, s imenom bivamo pojedinci, zaštićeni emocijama i moralom jednoga društva. Da bi se ljude tovarilo na stočne vagone, da bi ih se ubijalo zato što su Jevreji, moraju se najprije zaboraviti ili prečuti njihova imena. Jedino je tako moguće, jer kakva

bi to savjest morala biti, ljudska, skretničarska, željezničarska ili njemačka, pa da podnese smrt tolikih drugih ljudi. A ako nema imena, nego postoje samo brojevi, tada nema ni ljudi, mislio je otata.

Zečevi su postali njegovi Jevreji, zečinjak je bio koncentracijski logor. I svi su zečevi bili osuđeni da, kad-tad, budu pojedeni. Nije otata bio blesav, ni lud, nije bio slabih živaca i nestabilne naravi, bio je čvrst i racionalan, pravi Nijemac i željezničar, i uvijek se ponosio time što je takav, ali mu usporedba zečeva i Jevreja nikako nije izlazila iz glave. Životinje nisu isto što i ljudi, jeo je on i dalje zečetu, ali je bio istinski užasnut otkrićem razloga zbog kojih je oduvijek izbjegavao zečja imena. Kao što su nacisti izbjegavali jevrejska imena. A zašto je uopće i gradio zečinjak? Iz istoga razloga iz kojega su njegovi roditelji i roditelji njegovih roditelja, i svi ljudi u Boszowiczima oduvijek gradili zečinjake i uzgajali zečeve. Ali zašto su oni to činili? Ljudi u okolnim selima, Rumunji i Srbi, rijetko su uzgajali zečeve. Samo ako bi se povelili za svojim njemačkim susjedima. Dakle oni, mislio je otata, nisu osjećali potrebu da drže zečeve u zečinjacima, u kavezima iz kojih će ih samo jednom pustiti van: kada im dođe vrijeme za klanje. Postoji li nešto u njegovome njemačkom jeziku, u njegovom Goetheu i u Johannu Sebastianu Bachu, u njegovom razlikovanju od slavenskih susjeda, što ga je navelo da to čini? Ako postoji, mislio je, to je, možda, isto ono što je Nijemce navelo da žive ljude pretvaraju u dim i ništa. Nakon što je završio rat, otata nije žalio što njegova djeca i unuci nisu Nijemci. Svi oni su dobro govorili njemački, i dalje su s njim govorili samo njemački, ali srećom po sebe, oni nisu Nijemci. Vjerovao je da će, kada on umre, nestati i zečinjaka u Kasindolskoj.

Zečevi su ga učinili odgovornim za ono što su radili njemački nacisti, ali nisu promijenili njegov odnos prema životu i smrti u zečinjaku. Bio je čvrst i racionalan, naš otata Karlo Stubler, a godine su bile oskudne i gladne, ali mi smo se i dalje svake nedjelje častili svježom zečetinom, dok su na tavanu, uredno složene po velikim kutijama, čas Uskrsnuća svojega, čekale fino i po pravilu osušene kože svih naših pojedanih zečeva, od kojih nikada neće biti sašivene bunde za otatine kćeri i unuke, nego će ih, te kože, desetljećima kasnije, izjesti crvi, moljci i ostala tavanska gamad, ali nikoga za to neće biti briga, jer otatine djece više neće biti među živima.

I sve vrijeme dok mi pričamo o tome kako se mijenjao njegov odnos prema zečevima, kakav je bio njegov stav prema holokaustu i prema vlastitome njemstvu i željezničarstvu, te posljednje zime svoga dugog i vedrog života, 24. decembra 1950, u rano Badnje jutro, otata Karlo Stubler željeznom pritkom razbija led duž staze prema zečinjaku, a mi se budimo, ustajemo, ali ne izlazimo van, jer je vani minus dvadeset. Najhladniji je dan ove zime, i ostatak će najhladniji, jer će odmah nakon Nove godine zajužiti i više neće biti pravih hladnoća, a on, ponovno uvjeren kako živ neće dočekati proljeće, čisti put da se ne polomimo kada budemo išli zečevima da ih nahranimo i napojimo. Ako njega sutra više ne bude, da mu zečevi ne pomru od gladi jer nismo preko leda uspjeli do njih stići.

Nakon što su mu već poplavili prsti na rukama, i svrbe ga nožni palci od promrzlina, otata negdje na pola puta odustaje od razbijanja leda. Odlaze željeznu pritku, zabija je u snijeg da tako stoji do sutra, kada planira nastaviti, i oprezno zagazi na led, pa malo-pomalo, sporošću puža ili ostarjelog hodača po žici, nastavlja prema zečinjaku. Da već nismo rekli kako će otata umrijeti sredinom aprila sljedeće godine, kada će travanj zatraviti i naše duše, strahovali bismo da će otata pasti na ledu i slomiti kuk – kao što je, godinu dana ranije, slomio kuk, a zatim i umro, naš susjed Feliks Šlajher, ložak željezičke ložionice u miru – ali ovako smo sigurni da će, nakon dugog i sporog putovanja, stići do zečinjaka.

– Regina, Regina, dijete! – dozivao je kćer na njemačkom.

– Vilko, majka mu stara, gdje si kad te trebam! – teta Rika se nije javila, pa je prešao na naš jezik, ne bi li dozvao dunda Vilka.

Na kraju oboje su se doklizali u kućnim papučama, nadigla su se i djeca, svi smo padali po ledu sve do zečinjaka, nastala je grdna gužva, a otata je promuklo ponavljao:

– Nema zeca, nema zeca!

Nikada ga nismo takvoga vidjeli. Bio je uznemiren, kao da gubi razum ili je naglo, u trenutku, iščumijehao i ishlapio poput boce kiseljaka, pa ne zna što govori, onako pogrbljen i star, nego stoji pored otvorenog kaveza u kojem je, još sinoć, bio krupni, nestvarno bijeli zec, kojeg smo mi, da otata ne čuje, prozvali Gering. Naime, zec je, onako debeo i plavook, nas podsjećao na Hitlerovog reichsmarschalla, ali ne samo da nas otata nije smio čuti, nego ni omama, ni bilo tko drugi, jer bismo čuli svoje kada bi se saznalo da zeca zovemo po jednom zločincu.

A i plašili smo se da bi taj zeko mogao prvi platiti glavom, da bismo ga već u nedjelju mogli pojesti, kada bi se čulo da se zove kao ratni zločinac. Nakon što je Hermann Göring u Nürnbergu osuđen na smrt, pa je na prevaru pregrizao tabletu s otrovom da ne bi bio obješen, svaki će po njemu nazvan Gering biti pogubljen, čim mu se za ime sazna. Tako se to nama učinilo.

Geringa nije bilo teško pronaći. Iako je vrt bio zaleđen, kradljivci našega debelog bijelog zeca ostavili su za sobom tragove. Ili nisu bili nimalo oprezni, ili su htjeli da ih nađemo, ili nisu znali, niti su o tome ikada razmišljali, da za sobom ostavljamo tragove koje bismo trebalo zamesti, jer će i život i sve priče o životu u suprotnom biti nezanimljivi.

Svi smo se, u koloni, zaputili prema pčelinjaku, po tragovima koji su vodili kroz dubok i zamrznut snijeg cijelac. Zapravo, to i nisu bili tragovi, nego se činilo kao da je prošao neki vrlo krupan i snažan čovjek-tenk, ili je našega zeca ugrabio div, džin iz priča tete Hasne, samo je sad pitanje je li to dobar ili zao džin, je li Allahov ili je šejtanov sluga...

Otatu Karla Stublera nije bilo briga ni za divove, ni za džinove, nije se više nikoga plašio. Povratila mu se njegova snaga, bio je ljut i spreman da muški raspravi stvari sa zecokradicom, naravno ako ga pronađe. Tapkao je, gnjevan, na čelu kolone, gubio je dah, posrtao i dizao se iz snijega, i sve je, odjednom, bilo smiješno, i više nikome nije bilo strašno to što smo ostali bez Geringa, nekako smo znali da ćemo ga naći, i nismo se plašili onoga što se tek treba dogoditi. Kad god bi se otata tako razgnjevio, kad god bi postao Švabo i poveo računa o kosmičkom redu i disciplini, svi bismo postajali hrabri, jer smo znali da se više ništa loše ne može dogoditi. Smijuljili smo se ne progovarajući, i išli za njim sve dok nas prtina nije dovela do pčelinjaka. Tragovi su, kao u nekom nijemom crno-bijelom filmu, išli tačno do drvenih vrata pčelinjaka, a u snijegu se vidio trag njihovog otvaranja i zatvaranja. Nije bilo ama baš nikakve sumnje da je netko unutra, u pčelinjaku. Otata se u trenutku ukočio, ispravio se kao da želi izgledati veći, pa je odlučno zgrabio kvaku.

Pčelinjak je, zapravo, bio duguljasta daščara, petnaestak metara duga i tri i pol metra široka, koju je Karlo Stubler sam sagradio ljeta 1940, nakon što se stari pčelinjak pokazao premalenim i nekonformnim za sve njegove pčele. Jelove daske nabavio je u pilani u Olovu, o čemu je u *Kalendaru svakodnevnih događaja, prihoda, troškova i meteoroloških prilika* ostavio ovakav zapis – koji je, kao i sve citate iz *Kalendar*a preveo njegov sin Rudolf: “Po obrađenu drvenu građu za pčelinjak, izrezanu po nacrtima koje sam osobno načinio i odaslao ih poštom gospodinu Konstantinoviću, na dan 27. mart o.g. pošli smo jutarnjim ubrzanim vlakom za Zavidoviće, i dalje, uskim kolosijekom prema Olovu. U Olovo smo sretno stigli u 13 i 57 (zakašnjenje po redu vožnje 12 min.), gdje nas je čekao g-din Konstantinović s radnicima. Utovar uredno izvršen, kao

i pretovar u Zavidovićima, tako da smo se u Sarajevo vratili u 21 i 12 (zanemarivo kašnjenje od 2 min. kombinirane kompozicije iz Zagreba). Sutradan ujutro, kamionom je građa sretno dopremljena u Kasindolsku...”

Svoju precizno projektiranu građevinu Karlo Stubler sklopio je u jednome danu. Duže mu je trebalo da je, zajedno sa susjedom Aleksom Božićem i sinom Rudijem, pokrije crepovima, nakon čega je uselio devet košnica, koje su prethodno bile raspoređene na planinskim pašnjacima iznad Fojnice. I tako je, prema otatinom *Kalendaru*, 1. kolovoza 1940. svečano otvoren novi pčelinjak porodice Stubler. Prije nego što će doći jesen, otata će svoju građevinu premazati nekom svojom mješavinom željezničke kolomasti, koja će konzervirati drvo i sprečavati truljenje, ali će nakratko, na dva-tri dana, mirisom uznemiriti pčele. Izgubljeno će i mamurno zujati po vrtu i bašči, otata će stajati sa strane i zabrinuto ih pratiti pogledom i sluhom, sve dok se nisu konačno smirile i prihvatile svoj novi dom.

Od jeseni te 1940. sljedećih deset godina pčelinjak je živio svojim urednim pčelinjim i štublerovskim životom, po čeličnom kalendaru otate Karla i po strogim pčelarskim ceremonijalima, koji su isti posvuda u Europi, a možda i na svijetu, i zasnovani su na onoj istoj tačnosti i urednosti kao i željeznica. Što je pčelar uredniji i tačniji, i što bolje vodi računa o vremenskim promjenama i o kalendaru godišnjih doba, to je med kvalitetniji, pčele zadovoljnije, a život sređeniji. Ista stvar je i s vlakovima, voznim redovima i prugama, ista je stvar s Direkcijom željeznica, koja je nalik na jedan veliki pčelinjak. Samo što u tom pčelinjaku pčele moraju sve same urediti, jer – po otatinom mišljenju – žive i rade bez svoga pčelara, iako polovica Stublera smatra da i u Direkciji željezničara postoji višnji pčelar, u sveprisutnoj Osobi dragoga Boga.

Otata je pritisnuo kvaku i odlučno gurnuo vrata. Vrata su glasno tresnula, a on je stao na ulazu, čekajući da mu se oči priviknu na mrak.

Tamo su, u dubini pčelinjaka, na slami, skrivajući se od svjetla i od naših pogleda iza posljednje košnice, sjedili starac i starica. Ona je na krilu držala našega bijelog zeca.

– Kolčak, o mili moj Bože, jeste li to vi, admirale! I Nataša, ljubim ruke, gospođo, kakav divan susret! – pritrčao je otata kao da se u trenutku pomladio, pa je starici ljubio ruku, pruženu kao da baš svakoga dana tako oficirima i gospodi pruža ruku na rukoljub.

– O, pa nije li to Nikolaj, draga Nataša, već je to veliki dečko, tko bi rekao, a sjećam se, kao da je bilo jučer, kad ste ga, s Božjom pomoći, iznijeli na ovaj naš zbuñeni i nesretni svijet! – brbljao je otata Karlo i milovao našega bijelog zeca, kao da je djetešce, a ne domaća živina...

Okrenuli smo se i krenuli trkom prema kući. Otatin sin Rudi, naš Nano, pokušavao nas je zaustaviti, smijao se i govorio da je sve u redu, da je sve dobro, da i mi trebamo pozdraviti generala Kolčaka i njegovu Natašu, i da će im biti drago ako pomilujemo njihovog sina Nikolaja, ali mi ga nismo čuli, derali smo se kao da nam kožu s leđa deru, bježali smo, i bili smo sigurni da je otata Karlo Stubler konačno sišao s uma.

Nije ga bilo duže od sata, a kada smo ga čuli da ulazi, posakrivali smo se po kući. Bili smo u panici, plašili smo se rođenog otate, dok smo, izvirujući ispod sećije, iz ormara i s tavana, iz mraka ljetne bašte i dvaput zaključane kupaonice, prislušivali kako dundu Vilku i teti Riki radosno priča da su se vratili admiral Kolčak i gospođa Natalija, i da će ovo biti divan Božić s njima i s malim Nikolajem.

Bio je to najneobičniji Badnjak u kući Stublerovih i u našoj cjelokupnoj štublerovskoj povijesti. Otata je kitio bor, veseo kakvog ga dugo nismo vidjeli, ili ga nikada nismo vidjeli takvog, i bez

prestanka je govorio. Radovao se božićnom ručku, govorio je da moramo razvući veliki trpezarijski stol, jer će nas biti više nego inače, dolaze nam admiral i njegova gospođa...

Te smo noći sanjali svoje najstrašnije djetinje snove, zamišljajući admirala Kolčaka, Nataliju i našega zeca, koji je sad beba po imenu Nikolaj, kako sjede za našom božićnom trpezom i s otatom Karlom razmjenjuju ludosti. Kada si dijete, onda se bojiš mahnitosti, bojiš se ludila i strašnih snova, više nego odrasli. Kada si dijete, tada si lud i mahnit, i svaki je san strašan san. U međuvremenu, neki će se među nama pretvoriti u obične, zdrave i na sve spremne odrasle ljude, u normalne ljude, koji s ludima nemaju nikakvog posla, jer su ih posakrivali u ludnice. A drugi, eh, drugi, oni će, u skladu sa svojom štablerovskom tragikom, tek kada odrastu shvatiti admirala Aleksandra Vasiljeviča Kolčaka i gospođu Nataliju Aleksandrovnu, i to da je njihova stvarnost, kao i ova priča o Božiću 1950, zapravo i jedina ljudska stvarnost. Sve drugo je obmana, laž, tuga i nesreća. Sve drugo je mržnja i pustoš praznih srca, koju za sobom ostavljaju pobjednici. A pobjednici su oni koji su tog Badnjeg dana, u mraku pčelinjaka, na majčinskom krilu Kolčakove Nataše vidjeli zeca Geringa, a ne njihovog sina, čovjekova mladunca.

Tačno u jedan, kao i svake nedjelje u kući Karla Stublera, kao i svakoga Božića, svi smo bili za svečanim stolom. Na čelu su sjedili otata i omama, uređeni kao da su pošli u kazalište, a na začelju gospodin i gospođa Kolčak. On, u pukovničkoj uniformi ruske carske vojske, koju su temeljito izjeli moljci i rastočilo je vrijeme, ona u bijeloj haljini, nalik na vjenčanicu, sašivenoj od zavjesa, u naručju drži našega zeca, a svog sina Nikolaja.

Mi šutimo, zadubljeni u svoje tanjure, a odrasli razgovaraju. O ratovima, o svadbama i pogrebima, o dječjim bolestima, o gradnji kuće, o klimatskim razlikama između Petrograda i Sarajeva, o Tolstoju i Dostojevskom, o bolešljivom Petru Iljiču Čajkovskom, koji je skladao najljepšu muziku na svijetu (otata laže, laže ko pas, on ne voli Čajkovskog, laže da ugoditi gostima), i u svim tim pričama admiral Kolčak i njegova gospođa djelovali su normalno i razložno, čak i pomalo dosadno, na način na koji su dosadni svi oficiri na ovome svijetu, pa su, vjerojatno, i oni pomalo lagali, e samo da ugone domaćinima.

Bio je to jedini Božić bez zečetine. Dvije stare i žilave dvorišne kokoši platile su glavom prvu pojavu djeteta u našoj kući. Jer dok smo ih tako slušali, obične, odrasle i pametne, Kolčakovicu i njezinog muža, počeli smo u čudu primjećivati promjenu: naš Gering više nije bio Gering, i nije bio zec, nego je postao pravo malo Rušče, dječak, drekavac, beba, novorođenče jedne starice i njezinoga muža.

Tako je, eto, prošao posljednji Božić u životu našeg otate Karla Stublera, banatskog Švabe, austromarksista i sindikalista, koji je, kao šef stanice, podržao štrajk željezničara u Dubrovniku, pa je otpušten s posla i protjeran u Bosnu, nakon čega ćemo se svi mi rađati kao Bosanci i čekati čas svoga progonstva u neku drugu, još dublju i beznadniju Bosnu.

Nakon što su Kolčakovica i Kolčak, ruku pod ruku, nestali u ledenom ilidžanskom sumraku, na prtini koja je preko livade vodila prema Butmiru, mi više nismo vidjeli našega debelog bijelog zeca. I nismo za njega pitali. Uskoro su se nakotili novi zečevi, Geringov kavez je ponovo naseljen, i život se nastavio po redu i ceremonijalu pčelinjaka i željeznice. Kolčake više nismo vidjeli, ali smo znali da negdje na ovom svijetu, skupa s nama, raste dječak Nikolaj.

Godinama poslije otatine smrti po kući se pričalo nešto u što nikada nismo povjerovali, ali što vrijedi zabilježiti, makar i kvarilo priču o proslavi Božića s admiralom Aleksandrom Vasiljevičem Kolčakom, gospođom Natalijom i njihovim sinom, koji je ime dobio po ruskome caru Nikolaju, koji će mu, dat će Bog, jednoga dana biti kum.

Ovako je išla ta priča, koja je ovoj, upravo ispričanoj, nepotrebnim višak, ali mora biti ispričana, u skladu s etikom pripovijedanja i ceremonijalom koji je uspostavio Karlo Stubler u *Kalendaru svakodnevnih događaja, prihoda, troškova i meteoroloških prilika*: u vrijeme kada je val ruskih emigranata zapljusnuo Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca i kada su, dobrotom kuće Karađorđevića manje nego fanatičnim antikomunizmom regenta Aleksandra, dočekani svi ti nevoljnici, dobrostojeći i siromasi, univerzitetski profesori, generali, pisci, muzičari, balerine i apotekari, ali i probisvijeti, lopovi, očajnici, provincijski šusteri, šloseri i šnajderi, u Sarajevu se, u odori pješadijskog pukovnika, pojavio i Mihail Karlovič Štark-Kempinski sa ženom Natalijom Aleksandrovnom Kručonih. Par savršenih luđaka, duševnih bolesnika za koje je bilo čudo kako su uopće i uspjeli stići od Petrograda, preko pola Europe, sve do Kraljevine SHS i Sarajeva. Sarajevo je uvijek bio željno mahnitih, umno zaostalih i poremećenih, gladno svake ljudske nesreće i puno spremnosti da se sa svakom nesrećom suživi i sjedini, da u nesreći, tuđoj i svojoj uživa i nesrećom se brani od vlastite nemoći i nezadovoljstva.

Tako su, dakle, pukovnik Štark-Kempinski i njegova žena, koju su, tko zna zašto, svi zvali po latinsku dona Nataša, ostali u gradu, čije su im vlasti dodijelile jednu malu, ali dovoljno čvrstu i solidno sazidanu kućicu u ciganskome naselju Gorica. A Cigani k'o Cigani, lako su se na njih prilagodili i prihvatili ih kao svoje, skupa s pukovnikovom aristokratskom i vrlo dosljednom, čak bi se moglo reći i sasvim racionalnom, mržnjom prema – Ciganima.

Ta ga je mržnja tjerala da s donom Natašom silazi u grad, među građanski svijet i čaršijske gazde, te da im pred noge izlijeva svu svoju nesreću. Dona Nataša bi tako negdje iskopala dječju lutku i nosala je okolo, pokazivala je, govorila – ovo je moj Nikolaj, moj sin, car će mu, nakon što sve ovo prođe, biti kum! Zato ga još nismo krstili!

Drugi put bi pronašla ošuganog psa lutalicu – sina Nikolaja.

Mrtvoga goluba – sina Nikolaja.

Slijepo mače – sina Nikolaja.

Onih dana kada je cijela Jugoslavija žalila kralja Aleksandra, kojega ono ubiše na pravdi Boga, dona Nataša okolo je išla s povelikom cjepanicom u njedrima – pogledajte moga Nikolaja!

A pukovnik ju je zaljubljenom držao ispod ruke, jer je on više volio nju nego rođenog sina Nikolaja.

Jesu li Mihail Karlovič Štark-Kempinski i Natalija Aleksandrovna nekada rodili živoga čovječjeg sina, kojega su zatim izgubili, to nitko nije mogao pouzdano znati. Ali to da su oboje sišli s uma, čaršiju je držalo u uvjerenju da je Nikolaj zaista postojao. Umro je ili je nestao u ognju revolucije, ubili su ga boljševici, skončao je u onim kolicima koja se i dandanas kotrljaju niz stube Ejzenštajnovog filma, ili se dogodilo nešto još strašnije što je u istome trenutku salomilo duše oboje roditelja, svatko je o toj stvari imao svoju teoriju, i svatko je mogao pustiti mašti na volju, jer se pouzdano znalo da se istina nikada neće doznati.

Za predratne Sarajlije, pukovnik Štark-Kempinski i dona Nataša bili su bića mašte. Njihove stvarne ljudske sudbine, njihov čovječanski bol, malo koga su se ticali.

Početkom rata, aprila 1941. kao da su propali u zemlju.

Nestali su, nitko ih nije vidao, niti se išta o njima znalo. Odveli ih gestapovci, ustaše ih kao pravoslavce zaklali na Vracama... I to je bilo sve. Nije se čak o njima puno ni pričalo.

A onda su se pojavili u našem pčelinjaku, pred posljednji Božić otate Karla Stublera, godine 1950. Tog dana je nestao naš bijeli zeko Gering. A sutra smo, za ručkom, u naručju tete Nataše

vidjeli maloga, tek rođenog dječaka Nikolaja, kojem će, jednoga dana, kum na krštenju biti sam ruski car. Svega je drugog nestalo, svi drugi su mrtvi, sigurno je još samo to.

Žongler palidrvcima, Furtwängler

– Da smo znali da će vlak ovako dugo stajati, mogli smo prošetati do Medulića ili do Gradske kavane, na kifle i kapuciner. Radi li uopće Medulić?

– Mislim da radi. Znače, ne krećem se ja tim dijelovima grada. Kada sam 1944. stigao u Zagreb, bilo je zabranjeno i opasno, a poslije rata mi je prešlo u naviku da ne odlazim tamo. Ordiniram po Trešnjevki i Knežiji, pođem do Save, pa do Remetinca, Blata, Hrašća. Jeste li čuli za Knežiju?

– O, kako da ne! Živio sam vam ja u Zagrebu, cijelu školsku godinu 1929. na tridesetu. Bila su to lijepa vremena, mladost...

– Da, mladost. A sada smo, mislite, tako stari?

Gledao ga je nekako ispod oka, Rudi nije znao što da misli o njemu, čas mu je djelovao podlo i opasno, čas kao umiljato dijete. Kao dobro i vjerno pseto. Mršav, ispijen čovjek, golemoga, mesnatog nosa, savijenog tako da mu je skoro sakrivao usta. Rekao je da se zove Joška – ja sam Joška Hercl! – tako je kazao, i pružio mu ruku čim je ušao u kupe. Prvo što je pomislio bilo je: džeparoš. Onaj pravi predratni džeparoš. Nije ih viđao svih ovih godina, otkako se džeparenje počelo kažnjavati pred prijekim sudovima, a nisu se pojavili ni po svršetku rata, kao da su se opoštenili ili su ostarili, kao da su, ne daj Bože, svi džeparoši iz Jugoslavenskih kraljevskih željeznica završili po jasenovcima i nad jamama.

Ali, ipak, nije mu se obradovao. Provjerio je čvrstinu lisnice, koja mu se zavukla negdje pod pazuh, i pomislio kako neće smjeti da spava sve do Beča i do presjedanja. To je dug put, pospan je i umoran.

A onda se tješio da džeparoši ne govore ime i prezime nekome koga kane džepariti. Makar ime bilo i lažno. Kako je ono rekao da se zove?

– Joška Hercl! – ponovio je, i jezikom skinuo nekakav trun s vrha nosa – ako niste upamtili, Joška Hercl. Jest, mojsijevske sam vjere, iako sam, zapravo, bezvjernik, ali dugo sam tajio kako se zovem, pa mi je sad nekako milo da kažem. Ime kao i svako drugo, ništa naročito, Pero, Ivo, Haso, sve vam je to, manje-više isto. Imena, imena, imena... A vi ste, gospodine?

– Rudi. Rudolf Stubler.

– Niste...

– Ne, ja sam katolik. Iz Sarajeva. Pomalo Švabo... Ustvari, radim na željeznici. Činovnik na željeznici.

– I sigurno imate besplatnu kartu! Možete putovati koliko vas je volja. Dali su vam pasoš?

– Jesu, putujem poslom.

– Poslom, pa to je izvanredno! – poskoči Joška Hercl, i ponovi ono s jezikom. Nije to trun, izgleda da ima tik. Nešto što ga iznutra sili da to radi s jezikom. Odvratno, pomisli Rudi.

– A vi? I vi imate pasoš.

– Da, došao sam u Petrinjsku i zatražio pasoš. Zašto, upitao je jedan u milicijskoj uniformi. Sačekajte moment, rekao je i otišao negdje iza s mojom ličnom kartom. Ti bogca, Joška,

pomislio sam, sad te buju aretirali...

– I nisu vas aretirali?

– Ne, pozornika nije bilo pola sata, sat. A onda mi je ljubazno vratio moje dokumente i rekao mi da dođem za tri tjedna po svoj pasoš. Po putnicu, kako se nekad govorilo. Nisam mogao vjerovati. Je li to sigurno, pitao sam.

– I sad putujete?

– Da, nevjerojatno, pogledajte... – gurao mu je knjižicu u krilo.

Rudi je otvorio pasoš, i zbilja: Joška Hercl, visina: 173, boja kose: crna, boja očiju: smeđa, posebni znaci: nema. Na fotografiji djeluje napeto, kao da će svakoga trenutka prasnuti u smijeh.

Vlak je i dalje stajao na glavnom zagrebačkom kolodvoru. Na peronu nije bilo ljudi, samo bi povremeno, u pravilnim intervalima, svakih desetak minuta, s jednoga na drugi kraj kompozicije, prošetao skretničar s ugašenim opuškom među zubima. Počinjala je kiša, sitna jesenja, iako je konac kolovoza i još bi, po kalendarima, trebalo pred nama biti ljeta. Godina je 1954, Rudi prvi put nakon rata putuje u inozemstvo. Šalju ga u Berlin, u džepu su mu dva pisma: jedno ima namjenu propusnice, drugo je pismo preporuke, oba su potpisana i protokolisana u Beogradu, u Ministarstvu željeznica. Šalju ga da provjeri hoće li biti moguća narudžba plamenika za parne lokomotive s uskotračne pruge Sarajevo – Ploče. Odabran je jer zna njemački jezik, ali u Berlin ide i po nekom svom tajnom poslu, o kojem nije govorio ni blišnjima pred polazak na put.

Od prtljaga Rudi nosi svoj studentski kožni kofer i liječničku torbu, oboje je davnih godina kupio u Beču, nakon jedne uspješne katraške noći, kada je na preferansu zaradio barem tri očeve mjesečne plaće. U koferu je crno odijelo za kazalište i koncerte, jedino koje ima, tri bijele košulje, oprane i ispeglane pred put, sedam pari čarapa i siva leptir-mašna s crvenim točkicama, rođendanski dar od mlade barunice Christine Vogel von Steuben, koju je kratko poznao, i preporučivao joj svoju vječnu naklonost, na drugoj godini politehnike u Grazu. U neseseru, naslijeđenom od oca, higijenske su potrepštine: sapun iz poslijeratne američke humanitarne pomoći, koji je godinama stajao u ormaru i čuvao miris plahtama i jastučnicama; britva i četka za nanošenje sapunice na lice, bočica tableta protiv glavobolje, komadići medicinskog ugljena u papirnatoj vrećici – u slučaju da pokvari želudac, četkica za zube, kalodont i predratna kolonjska voda. Pored nesesera, na vrhu kofera dvije su knjige: Thomas Mann *Der Zauberberg* i Ivo Andrić *Travnička hronika*. Andrića je ponio za svaki slučaj: budu li se naši carinici čudili zašto nosi knjigu na njemačkom jeziku, i kakva je to knjiga uopće, on će im reći da je kamarad Tomas njemački Andrić.

Liječnička torba je skoro prazna. U njoj su maramice, sedam pari čistih, ispeglanih maramica, u starinskim kockastim dezenima, također naslijeđenih od Karla Stublera, i jedna svilena maramica, boje purpura, kakva se nosi u vrlo svečanim prilikama, obično u džepiću sakoa. Osim maramica, u toj je torbi još samo drvena školska pernica, s dvije naoštrene Faberove olovke i oštrilom, dvobojna crveno-plava olovka, također Faberova, nalivpero marke Parker, kupljeno pred rat, nikad korišteno, s bočicom plave tinte i rezervnim, zlatnim percem.

Uza se ima, zataknuo u unutrašnji džep sivoga putnog sakoa, i drugo pero, zeleno-crni Pelikan, koje svakodnevno koristi, a uz njega, u istom džepu, i metalnu kutijicu s desetak čeličnih perca. U tom je džepu i jugoslavenski pasoš. U lijevom unutrašnjem džepu je novčanik, s novcem koji je od željeznice dobio za put, te s nekoliko vlastitih, dinarskih, banknota.

U pojas hlača pred putovanje je zašio tajnih pedeset dolara.

Preko sakoa, Rudi nosi sivi kišni mantil, također predratne proizvodnje, u vrlo dobrom stanju, iako ga nije nosio od 1939, nego je sve vrijeme ležao u drvenoj kutiji na tavanu, među vunanim džemperima, koje su u međuvremenu izjeli moljci.

Šešir je naručio kod Hlapke, u Titovoj ulici, čim je saznao za putovanje u Berlin. U direkciji su mu se čudili, pola svoje mjesečne plaće dao je za taj šešir, samo je slegnuo ramenima i rekao da se u Berlin ne putuje bez šešira. Šta god se s Nijemcima i Njemačkom dogodilo, a strašne su se stvari dogodile, onaj Berlin je srušen, nema ga, svi smo to mogli vidjeti u Filmskim novostima, i sagrađen je novi grad, koji sa starim, vjerojatno, nema previše veze, ali postoji nešto što ni Hitler nije mogao promijeniti i uništiti: u Berlin se ne dolazi bez šešira na glavi!

Gledali su ga, slušali, i možda je netko već posumnjao da se drug Rudolf Stubler neće vratiti iz Njemačke, da će emigrirati na Zapad. Mnogi su to učinili, nisu se vratili. A opet, zašto bi kod Hlapke, u Sarajevu, naručivao šešir, kad u Berlinu, na Zapadu, ima boljih, vjerojatno i jeftinijih šeširdžija?

Vrijeme je takvo da ljudi jedni o drugima, zapravo, ne znaju ništa. Skrivaju se, i u tom skrivanju donose odluke za cijeli život.

– Kako ste putovali od Sarajeva, je li bilo gužve? – upitao je Joška Hercl, samo da promijeni temu, nakon što mu se učinilo da se gospodin obrijane glave malo štrečno i povukao, čuvši za njegovo zanimanje: žongler! Ljudi misle da to i nije neko zanimanje, da svatko za svoju dušu može žonglirati, ako mu je baš do toga i ako je savršeno besposlen...

Rudi je slagao da nije bilo gužve i da je putovanje vrlo udobno proteklo. Rekao bi on strancu istinu – gle, opet jezikom dodiruje nos! – da tripot do Zenice nije ulazila milicija da vrši pretres. Njemu su samo pregledali pisma, i nije morao otvarati kofer. Ali bolje je o tome ne govoriti, konačno, Rudi ne može znati što stranac zna, je li slučajno ušao baš u njegov kupe, ili je došao da ga provjerava, i zato je najbolje reći kako je putovanje bilo ugodno i nije bilo gužve. Kažeš li samo da je bila gužva, da su ljudi stajali po hodnicima i na spojevima vagona, može ispasti da se nešto žališ, da bespotrebno kritiziraš Željeznicu...

– A čime vi žonglirate?

– Onim čime se žonglira – nasmija se Joška Hercl – keglama, jabukama, ručnim bombama... Ne, šalim se, nikada nisam žonglirao keglama. Ja žongliram palidrvcima.

– Palidrvcima – iznenadio se.

– Da, žigicama žongliram. Žigice su mi spasile glavu. Sunuo bi u nebo, u dim bi se pretvorio, ne bi me bilo, razumijete?

Uto se na vratima kupea pojavio milicioner i zatražio im dokumente. Iza leđa mu je, na hodniku, zlokobno čekao krupan, kosmat muškarac u civilu. Zurio je u njih, kao da ih prepoznaje obojicu. Zna im zadnje namjere i pregled dokumenata samo je formalnost.

Rudi se osjeti krivim. Uvijek se pred redarstvenicima osjećao krivim. Ušeptrljao se, legitimacija mu je ispala iz ruke dok ju je pružao milicioneru. Zavukla se pod sjedala, pa se zavlacio ispod, sve je bilo puno paučine i prašine, glas mu je drhtao dok se ispričavao.

– Ime oca?

– Karlo.

– Ime majke?

– Ivana.

– Prezime, rođeno?

– Škedelj.

– Cilj putovanja?

– Berlin.

– Berlin! Svrha putovanja, papiri, pasoš!

Pružio mu je pasoš i oba pisma. Milicioner je izašao na hodnik. Bio im je okrenut leđima, dok je grmalju pokazivao Rudijeve papire i nešto mu pritom objašnjavao.

Dugo je tako stajao, malo predugo za Rudijevu plahu narav. Uzvrpoljio se i sneveselio, mislio je što bi sve ta dvojica mogli pronaći u njegovim papirima.

– Oni to sad rade da biste se vi osjetili krivim – šaptao je Joška Hercl – sve su vam to tajne jedne profesije!

Milicioner mu je papire vratio isprevtane i zgužvane, tako da je Rudiju trebalo vrijeme da sve to dovede u red, da svako pismo vrati u svoju kovertu, ali tako da koverta bude preklopljena izvana, a ne iznutra, da se slučajno preklop ne zalijepi za pismo.

Joški Herclu vratio je pasoš i voznu kartu, a da ga ništa nije pitao.

– I šta kažete, žonglirate palidrvcima? – upita Rudi još jednom, da otkloni nelagodu.

To dokono ponovljeno pitanje, kakva obično jesu pitanja koja jedni drugima postavljaju ljudi koji se prvi i posljednji put sretnu u kupeu nekoga vlaka, za Rudija će biti fatalno. Ono što se bude događalo u sljedeća tri sata, koliko će vlak za Maribor, Graz i Beč još stajati na zagrebačkom kolodvoru, obuzimat će ga do kraja života, i pričat će o tome živo svima. Jedni će mu vjerovati, drugi neće, ali koga briga za to. Ili koga briga za sve one kojima je važno jedino to je li se neka priča u zbilji dogodila upravo onako kako je ispričana.

Prije nego što će mu prikazati svoju žonglersku vještinu, Joška Hercl ispričao je Rudiju svoju žalosnu životnu priču. Drukčije i nije moglo, bez takve priče ne bi bilo ni Joškine vještine. Ili umjetnosti. Jer svaka vještina koja proizlazi iz čovjekove sudbine, ovako ili onako mora biti nazvana umjetnošću.

Rodio se kao sin jedinac slavni roditelja, zagrebačkoga pijanističkog para Maksimilijana Stinčića i Bosiljke Kamauf Stinčić. Maks Stinčić je, to znamo, bio prvi Hrvat i Južni Slaven koji je snimio gramofonsku ploču, ali je manje poznato da je na razmeđu stoljeća, pa sve do početka Velikoga rata, vjerojatno bio i najtraženiji europski koncertni pijanist. Nastupao je i u Americi, premijerno je izvodio Debussyjeve komade, bio domaći na svim važnijim njemačkim i francuskim pozornicama.

Njegova žena, profesorica Bosiljka Kamauf Stinčić prva je hrvatska akademska pijanistica i još uvijek je, u vrijeme ove priče, profesorica na konzervatoriju u Salzburgu. Tu je i moguće objašnjenje zašto je Joška Hercl, njezin sin, tako jednostavno dobio putne dokumente. Profesorica često dolazi u Zagreb, drži predavanja na Muzičkoj akademiji, a među poraženom klasom i zavidljivcima godinama se već šire glasovi da je Bosa zapravo ljubavnica nekoga visokoga partijskog funkcionera.

Slom velike karijere “zagrebačkog Franza Liszta” – kako je Stinčića titulirao nitko drugi nego Antun Gustav Matoš – zbio se po rođenju sina Josipa. Kada je dječak napunio tri godine, otac je konačno i s užasom shvatio da je Josip savršeno nemuzikalan. I to doista – savršeno! Jer kako postoji apsolutni sluh, tako postoji i apsolutna nemuzikalnost.

Bio je veseo i razigran, sve ga je zanimalo, lako je i brzo učio, već će sa četiri godine znati i sva slova, po svemu je bio napredno i dobro dijete, osim po onome što je roditeljima, a pogotovo ocu, bilo najvažnije: nije mogao pogoditi nijednoga tona.

Majka bi se, vjerojatno, s vremenom i privikla, iako ni njoj nije bilo lako, dok je razabirala po obiteljskim stabalcima, uzalud tražeći nemuzikalne izdanke, prastričeve i šukuntetke od kojih je zlosretni sinek povukao lozu, ali otac je bio upravo očajan. Počeo je otkazivati nastupe, zapadao je u neurotična stanja, tokom kojih bi prijetio samoubojstvom, i što je najgore – plašio se da će netko otkriti da Josip nema sluha i da će to već sutra znati cijeli Zagreb. Otpustili su svu kućnu poslugu, osamili se i zatvorili u vili na Zelengaju, samo bi se gospođa spuštala do grada, da obavi ono što je osnovno za preživljavanje domaćinstva, nakon čega se vraćala sve očajnija, jer su je svi koje bi sreća pitali: a kako su gospodin Maks? A kako je sinek, raste li?

Na kraju, kada je već bilo izvjesno da će Maksimilijan Stinčić svisnuti od tuge, a bližilo se i vrijeme kada bi dječak morao krenuti u školu, Bosi Kamaufovoj pala je na pamet ovakva ideja: objavit će da je Josip umro od difterije! Bit će veliki sprovod na Mirogoju, prazan će kovčeg položiti pod arkade, u grobnicu Maksimilijanovoga oca, crkvenoga skladatelja i orguljaša Antuna Svetolika Stinčića, nakon čega će uslijediti dugih četrdeset dana žalovanja, kada će sav Zagreb kondolirati po zelengajskoj vili i uvjeriti se u veličinu roditeljske tuge za sinom jedincem. Nakon svega što su preživjeli, neće ni njoj, ni Maksimu biti teško da je i pokažu.

Dok se sve to bude događalo, Josip će već biti u Grazu, kod Rozalije Hercl, Bosine tete Ružice, udovice, koja nema drugoga posla osim da se brine o svojoj blago slaboumnoj kćeri Doroteji. Ona će dječaka posiniti. Naravno, teta Ružica je Židovka, i ništa ne smeta ni ako Josip postane Židov. Neće biti ni prvi, ni posljednji. A to što je kršten kod Svetoga Marka, uz nazočnost narodnih prvaka i uglednika, ne može mu nikako smetati. Dječak se toga ionako ne može sjećati.

Naravno, sve ovo nikako ne znači da su se Maksimilijan Stinčić, naš prvi i najslavniji glasovirski virtuoz, i Bosiljka Kamauf Stinčić, slavna profesorica i glazbena pedagoginja, naumili odreći sina. To oni nikako ne bi učinili. Samo su potražili način da izbjegnu sramotu koja im je oboma, a pogotovu Maksu, bila nepodnošljiva: apsolutno nemuzikalno dijete.

I tako je zagrebački dječčić Josip Stinčić, koji je, možda, mogao postati vrhunski profesor botanike – jer ga je drveće veoma zanimalo, ili čak, možda, i konkurent gospodinu Krleži i njegovim dramskim igrama – jer je Josipa i kazalište silno zanimalo, postao gracerski Židov Jošua Hercl, zvani Joška.

Teta Ružica bila je brižna i blaga žena, ali kao da ni ona nije bila velike pameti. Ili je, provodeći dane, mjeseci i godine u razgovorima s Dorotejom, ne viđajući se i ne razgovarajući ni sa kim drugim, gospođa Rozalija Hercl, rođena Rosenzweig prihvatila da je svijet upravo onoliki i onakav kakvim se činio toj prerasloj djevojci, izduženog lica i goleme čeljusti, koja bi je, na prvi pogled, činila nalik kobili, pa bi svatko tko je prvi put ili samo jednom pogleda pomislio kako još nije vidio ružnije žensko čeljade. Tko god bi je, međutim, pogledao i drugi put, ili malo porazgovarao s Dorotejom Hercl, drukčije bi mislio. Kada su Bog, ili priroda, ili taj fatalni rulet nasljeđivanja, ili svi oni skupa, oštetili djevojku za komad ljudskoga razbora, učinili su to tako da su joj oduzeli svaku sumnjičavnost, pizmu, neraspoloženje prema drugima, potrebu za dokazivanjem, samodopadnost ili pomisao da bi joj itko mogao poželjeti zlo. Bila je veoma marljiva i čista, gledala je kako da majci ugodi, i iznad svega – bila je presretna kada je odjednom dobila maloga brata. Nije Doroteja bila toliko izvan priče da ne bi znala kako se rađaju djeca, i vjerojatno je dobro znala da mama Rozalija nije rodila Jošku, ali zašto bi to moralo biti važno pred činjenicom da je Dora dobila brata?

Joška u prvo vrijeme nije ni osjetio veliku promjenu. Ili je ono što je osjećao samo bilo dobro i pozitivno. Umjesto oca koji je po cijele dane u pidžami, pije ili plače, dok sjedi u glazbenoj sobi, za svojim klavirom, i majke koja na većinu njegovih pitanja – koji je glavni grad Mongolije?, zašto ljudi vjeruju u Boga?, zašto se kotač na biciklu okreće?, koliko ima centimetara od zemlje do mjeseca?, tko će prvi od nas umrijeti? – nema odgovora i ne pokušava ih naći, dobio je veliku sestru Doroteju i tetu Ružicu. I još je postao Židov! Iako je, u samom početku, židovstvo bilo povezano s nekoliko neugodnih i jednim čak i fizički bolnim doživljajem, Joška je bio oduševljen. Biti Židov značilo je neprestano živjeti u bajci, i vjerovati samo u bajku, koja tokom godine donosi sve nova uzbuđenja i doživljaje. Za Židova nijedan dan nije običan, čak je i kuhanje jedna velika židovska avantura... Sve čega se sjećao iz prethodnoga života, sada je, najednom, postalo uzbudljivije i zanimljivije. Nije ga iznenadilo kada se, nakon nekoliko mjeseci sreo i s tim da drugim ljudima Židovi nisu dragi.

Dok je s tetom Ružicom prelazio glavni trg, neki pijani momci u lovačkim odijelima nešto su im ružno dobacili. Jesu li to katolici? – pitao je tetu Ružicu. Ne, to su neki ružni i nesretni lovci! Jesu li ti lovci katolici? – insistirao je. Pa jesu, što bi drugo mogli biti! – odgovorila je. I sve je već Joški bilo jasno, ništa on nije zamjerio tim lovcima katolicima, jer je znao da su im oni zavidni. Oni znaju da je Židovima svaki novi dan drukčiji od prethodnog, Židovi žive u bajkama, a katolicima su svi dani isti, katolici piju, plaču i vrlo su zabrinuti. Joška to pamti, jer je i on bio katolik.

Mama Bosiljka dolazila je jednom mjesečno. Tatu je viđao rjeđe, možda svaka tri mjeseca. Majka je donosila novce, koje bi na odlasku ostavljala ispod heklanog stolnjačića, tako da svi vide, a da, ipak, izgleda kao da je poskrivečki. Nije mu se sviđala ta igra, jer bi se ona poslije uvijek zacrvenila. Teta Ružica bi joj rekla – Ali Mizzi, nisi trebala! – pa bi uzimala novce i trpala ih u džep svoje kućne haljine. Bilo je nečega ružnog u tome, mislio je Joška, i činilo mu se da je Doroteja i sretna i pametna što takve stvari ne primjećuje.

– Kada porastem, i ja ću biti kao Doroteja! – rekao je jednom teti Ružici.

– Nitko ne može postati kao Doroteja – odgovorila mu je – kao Doroteja se moraš roditi.

Ali nije ga to pokolebalo. Ako dovoljno dugo gledaš u nešto i zamišljaš da si to, na kraju ćeš se u to i pretvoriti, mislio je dječak, nalazeći u svojoj velikoj sestri prvoga i jedinog životnog uzora.

Očevi dolasci bili su još manje ugodni.

Nikad ga nije uzimao na ruke, nije ga podizao u zrak, bacao i hvatao, kao što to drugi očevi rade sa svojim sinovima. Dobro je tako, rekao je Doroteji, jer bi me bacio i onda me ne bi uhvatio. I ti bi se onda razbio o beton! – nasmijala se velika sestra toj dobroj šali, u koju, naravno, nije povjerovala. Ali Joška je znao da je to istina.

Jednom su iznenada banuli iz Zagreba, baš pred sam Božić. Tata je nosio božićno drvce. Ali mi smo Židovi! – rekao je Joška. Teta Ružica se samo nasmijala, a Doroteja je već raščišćavala kut u kojem će stajati stalce i pod njim pokloni.

Da ugođe gostima, tog su Božića, pa sve do Nove godine, svi u kući bili kršćani, ponašali su se tako i radili sve ono što kršćani rade. Velika Doroteja išla je po kući snuženog izraza lica, kakav nose samo kršćani u naročito svečanim trenucima za kršćanstvo, što je ocu Maksimilijanu užasno išlo na živce, vrijeđalo ga je da je svako malo Bosiljki na uho siktao: Zakaj se ta retardirana krava ruga Majci Božjoj? Na što bi se ona samo čudila, jer nije u Dorotejinim grimasama prepoznavala rujanje, niti je vjerovala da bi se ta nesretnica nekome ili nečemu umjela narugati. Na kraju, Dorotejin pokušaj da se pred kršćanima drži kao kršćanka doveo je i do manje bračne

svađe, kada je Maks Stinčić, ne vodeći previše računa o tome čuju li ga domaćini, dreknuo da to iz nje, Bosiljke, progovara njezina baba Židovka! Teta Ružica i Doroteja, istina, slabo govore hrvatski i, možda, nisu razumjele što govori, ali Joška je jako dobro razumio.

Još nešto je oca uzrujalo: u domu Rozalije Hercl, Bosiljkine židovske tete, nije bilo klavira. Istina, klavir je tu nekada postojao, za života tetka Mozes, koji je, uostalom, bio i nekakav glazbenik, u gracerskome gradskom orkestru svirao je violinu, ali kada je Mozes umro, Rozalija je prodala klavir. Nije to izgovorila, no kao da ga je, taj klavir, optuživala za nesretnu Mozesovu sudbinu, tešku bolest i kratak život. Tu stvar Maksimilijan Stinčić doživljavao je vrlo osobno. Zapravo, on je mrzio tu babetinu. Joškinu dragu tetu Ružicu, kao i njegovu sestru Doroteju.

I kako u kući nije bilo klavira, Maks nije mogao uz glasovir pjevati božićne pjesme. Prvi put otkada zna za sebe, rekao je, proći će mu Božić, a da ne zapjeva. To je loš znak: pjesma je molitva, objašnjavao je Joški, a otpjevana molitva pred Bogom dvostruko vrijedi. Onaj tko ne zna pjevati, taj će, po svoj prilici, ravno u pakao.

To mu je govorio i pred očima mu je, negdje visoko u zraku, razgibavao svoje duge, koščate prste. Bio je Maksimilijan Stinčić ponosan na te svoje prste, zato ih je tako rado pokazivao svima, pa i rođenom sinu. U razgibanim prstima tajna je velikog glasoviranja, rekao mu je, ali ti to ne znaš i nikada nećeš saznati, uzdahnuo je, i nije prestajao pomicati prstima, kao da pritišće tipke, i svaki prst kretao se sam za sebe, kao da nisu međusobno povezani u istu šaku ili kao da svaki prst razmišlja sam za sebe. To je fasciniralo maloga Jošku Hercla. I tada se u njemu rodila želja da općini oca, onako kako je otac svojim koncertiranjem općinjavao publiku. A mogao ga je općiniti samo prstima.

U početku ga je htio općiniti.

A poslije, gorak, htio je ocu pokazati, njemu Maksimilijanu Stinčiću, da postoji veća vještina od njegove, i da njegovi prsti misle, svaki za sebe, i pokreću se, svaki u svome času, iako u njima nema, niti će ikada biti glazbe.

– Glazba spašava dušu! – rekao je na Božić otac. – Samo će one koji lijepo sviraju i pjevaju Isus primiti k sebi, svi drugi su izgubljeni!

Joška mu je upamtio svaku riječ.

I tako je počeo da uči žongliranje palidrvcima. Rudi ga je više puta upitao je li za takvu vještinu od nekoga čuo, je li vidio nekoga tko žonglira palidrvcima, ali Joška Hercl bi svaki put prečuo njegovo pitanje. Na kraju, to mu neće ni reći, a Rudi će u svojim dugim pripovijestima o putovanju u Berlin, Furtwängleru i o žongleru palidrvcima, koje je ponavljao i varirao kad god bi bio raspoložen ili kad god bi netko došao u posjetu domu Stublerovih na Ilidži, uvijek jednako žaliti za tim nedostajućim detaljem u priči. Životopis Joške Hercla, ispričan u tih nekoliko sati, koliko je vlak za Maribor, Graz i Beč stajao na zagrebačkom glavnom kolodvoru, bio je kljast i nepotpun bez priče o tome gdje je i kada dječak vidio žongliranje palidrvcima.

Između Božića i Nove godine počeo je vježbati, najprije samo sa srednjakom desne ruke.

Postavio bi palidrvce na jagodicu prsta, tako da na njoj balansira, a onda bi ga, samo pokretom prvoga zgloba, odbacio u zrak i pokušao dočekati. Šest je mjeseci Joški Herclu trebalo da jednom, pa dvaput i treći put jagodicom srednjega prsta pogodi palidrvce. To nije bilo žongliranje, da ga je netko sa strane, osim velike Doroteje i tete Ružice, mogao vidjeti, ne bi u tome prepoznao nikakvu veliku vještinu, za koju je trebalo najmanje deset sati vježbanja dnevno. Kad nije bio u školi ili kod rabina na vjerskoj poduci, kad ne bi ručao, pisao zadaću ili spavao,

Joška je vježbao žongliranje tim jednim prstom.

Nakon što je već sedmi put jagodicom pogodio drvce, na kažiprst je postavio drugo, i pokušao upravljati s dva prsta i dva palidrvca odvojeno. Činilo se nemogućim. Mjeseci su prošli prije nego što je prvi put pogodio, s oba prsta, drvca odbačena u zrak. I to samo jednom. Proći će još pola godine prije nego što se dogodi i to čudo da svaki prst i drugi put pogodi svoje palidrvce.

Doroteja nije ništa pitala. Samo bi sjedila i zurila u Joškine prste. Za nju to je bilo čudo, i kada bi pogađao i kada bi promašivao. A teta Ružica je znala da dječak pokušava nešto veliko i važno, i nije se brinula oko toga hoće li on u tome uspjeti. Nije ju bilo briga hoće li ikome drugom biti važno to što on radi.

Za to vrijeme anonimni njemački podoficir Adolf Hitler razbijao je sa svojim društvom minhenske pivnice, padale su vlade, premijeri su ginuli u atentatima, mladi su pjesnici umirali od tuberkuloze, narod je bio, uglavnom, gladan i očajan, i tražio je krivce za svoju glad i očaj. A kad god se za nešto traže krivci, pravilo je da će se na kraju netko sjetiti Židova. Ovaj put se to dogodilo vrlo brzo, brže nego što je Joška Hercl uspio da jagodicama kažiprsta i palca deseti put pogodi palidrvce. U Njemačkoj su se otvorili prvi koncentracijski logori, razbijeni su izlozi židovskih dućana i spaljena brda najvećih njemačkih romana i spjevova, rabinima su počupane brade, a njihovi su hramovi pretvoreni u javne zahode i konjušnice, tisuće sretnika Mojsijeve vjere, kojima je uspjelo da pobjegnu iz zemlje filozofa i pjesnika, doplovile su do obala Palestine, i još dalje, do Amerike, Kanade, Argentine, prije nego što je Joška Hercl prvi put uspio žonglirati sa sva četiri prsta svoje desne ruke. Samo je palac stajao čvrsto priljubljen uz dasku od stola, jer palac i nije prst, palac je misao koja prstima pomaže da budu prsti, i da svaki za sebe misli i svaki se zasebno kreće, kao da su odvojeni i ne pripadaju istoj ruci.

Da bi se žongliralo palidrvcima, objašnjavao je Joška Hercl Rudiju, šaka mora biti čvrsto fiksirana, ne može se pomicati i ploviti, ne mogu prsti loviti žigice, kao što žongler rukama lovi šest, devet, pa dvanaest čunjeva, jabuka, lopti, jer žongliranje palidrvcima i nije akrobatika, nije to cirkus, nego je to disciplina uma, filozofija i filozofski pokušaj da se po prvi put u ljudskoj historiji, u životopisu ljudske vrste, prsti odvoje od šake i da se svaki zasebno kreće, u savršeno skladnoj i uigranoj simfoniji pokreta, tako da jagodicom uvijek dočeka vrh žigice i odbaci ga tako da se žigica ne sudari s drugom žigicom, koju je trenutak ranije odbacila u zrak jagodica susjednoga prsta.

Glasovirački je ideal, podučio je Joška Rudija, da svaki prst pogađa dirku neovisno o raspoloženju ili stanju drugoga, naročito susjednog prsta. Najteže je s domalim prstom, jer je tetivama anatomski povezan s oba susjedna prsta. Da svira, priječe ga i fizički i metafizički razlozi. Robert Schumann, tragični skladatelj – meni najdraži!, uzviknuo je Rudi – težio je pijanističkoj virtuoznosti. Imao je brze prste, savršenu memoriju i potpunu muzikalnost. Imao je takav sluh da je čuo tonove koje drugi ljudi nisu mogli čuti, i čuo je glasove koje drugi nisu čuli. Njegov apsolutni sluh odveo ga je na kraju u ludilo.

Ali postojalo je nešto što je Schumanna mučilo mnogo gore od glasova koje nije čuo nitko drugi. Bio je to njegov domali prst. Koliko god nastojao da misli jagodicom domalog prsta, i svoju dušu u njega da stoči – pa dok je drugim ljudima tog vremena sjedište duše bilo u grudima, Robertu Schumannu duša je bila u dva domala prsta na šakama – čim bi se domali prst pokrenuo, krenula bi za njim i dva prokleca, sa svake strane po jedan. Da to promijeni, da pobijedi svoj domali prst, Schumann je načinio mehaničku spravu, koju je priključio na svoju desnu šaku, ali umjesto da izvježba prst i učini ga neovisnim o dva pokrajnja prsta, prekinuo je tetivu na šaci, nanio si nezalječivu ozljedu. Tako je Schumann lomeći volju svoga domalog prsta slomio vlastitu dušu.

– Pogriješio je, fatalno – razmahivao je Joška Hercl u žaru priče – trebao ga je upoznati, umjesto da ga lomi, nositi se s njegovom naravi, pobijediti prst vlastitom lakoćom, ako je prst težak i tvrd, da oko njega sve bude kao perje meko!

Zato je jednoga sajmenog dana s uma sišao veliki romantičarski skladatelj Robert Schumann. Za razliku od Joške Hercla, on nije imao pravog razloga za svoju borbu. Njegov je razlog bio razlog artista: htio je biti virtuoz, pijanistički žongler veći od svih drugih, ali to nije dovoljno da svaki prst počne misliti za sebe i da se šaka razdvoji na četiri uma i na petu, veliku misao palca. Da bi se to postiglo, vikao je Joška, unosio se Rudiju u lice, čovjek mora imati razloge u sudbini. Samo prava, velika nesreća može navesti prste da svaki za sebe misli, da se nikada ne pokreću u isto vrijeme, nego se precizno prate, tisućiti djelić sekunde jedan za drugim, i nikada se u istome trenutku i u istoj misli ne susreću.

– Sretan čovjek nema razloga da bude umjetnik! – skakao je po kupeu, dok su ga, prolazeći hodnikom, gledali zbunjeni milicioneri – Sretan čovjek samo će se unesrećiti, svršiti pomračena uma i raskidane duše, bude li pokušavao da iz čista mira i bez ikakve potrebe bude umjetnik.

– A šta je umjetnost, dragi moj gospodine, znate li vi, uopće, što je umjetnost? – vikao je na Rudiju, koji se povlačio u kut, skoro se već zalijepio uz prozor, i kajao se što je s tim čovjekom ušao u priču.

– Umjetnost je žongliranje palidrvcima! Čudo koje nikome i ničemu ne služi, ali zbog kojega se živi, sve u uzaludnom pokušaju da se dosegne savršenstvo. Šest sati vježbanja, svakoga dana. Pa deset, dvanaest, osamnaest sati, samo da bi se jagodicama četiri prsta desne ruke deset, dvadeset, trideset, stotinu puta žongliralo palidrvcima... U početku sam vježbao šest sati na dan, pa deset, dvanaest i na kraju osamnaest. Prestao sam ići u školu, hram je bio spaljen, i više nisam išao u hram, odustao sam od molitve, samo sam, na kraju, spavao i vježbao. Je li bilo onih koji su mi se divili? To biste htjeli pitati, je li tako? Pa, pitajte onda, a ja ću vam reći: ne, nitko mi se nije divio. Tko bi se u Grazu, dok su Hitlerove trupe marširale gradom, divio vještinama nekoga malog i beznačajnog Ćifutina? Doroteja? Velika Doroteja? Mislite da mi se ona, možda, divila? Ne, ta draga djevojka, moja velika sestrice, bila je lišena toga dara. Da biste se nečemu divili, morate prepoznati čudo, a za moju Doroteju nije bilo čuda. Sve što sam ja radio, za nju je bilo normalno i obično, kao što je za vjernika normalna i obična Božja svemoć. Da nije tako, nikada ne bih naučio žonglirati sa četiri prsta desne ruke, a zatim i sa četiri prsta lijeve ruke, i nikada ne bih naučio istovremeno žonglirati prstima lijeve i desne ruke, palčeva čvrsto oslonjenih na glatku površinu stola...

Na dan, bio je ponedjeljak, kada su esesovci nogom provalili u dom Rozalije Hercl, i uz užasne krike i plač odveli nju i njezinu maloumnu kćer, Joška Hercl je sjedio za pisaćim stolom i prvi put žonglirao s osam zapaljenih palidrvca. Palčeva oslonjenih na crni furnir, dlanova neprirodno izokrenutih, žonglirao je minijaturnim bakljama tako da je u jagodicama svakog od osam Joškihih prstiju bio po jedan genijalni um, um velikog pijanista, cirkusanta i budista, koji je znao odmjeriti snagu svakog udarca u skladu s gubitkom težine palidrvca, koje je nestajalo u dimu i sitnome pepelu, i sa svakim je sljedećim udarcem bivalo sve lakše, sve dok, nakon što dvadeset i treći ili dvadeset i četvrti put poleti u zrak, od drvca ne ostane ništa.

Esesovci su bili zapanjeni. Prizor ih je tako opčinio da su Jošku Hercla zaboravili povesti sa sobom. Ili nisu znali kako da odvedu Židova koji žonglira zapaljenim palidrvcima, i sami svjesni da još nitko nije bio u stanju da izvede takvo što. Ljudi je mnogo, i čim povjeruje u to da su svi oni isti, da mnoštvo njih čini jedan narod ili rasu, čovjek je spreman da postane ubojica. Ali kao hipnotiziran stane čim se pojavi netko tko se jasno razlikuje od svih drugih ljudi. Nije moguće

ubiti žonglera palidrvcima i pritom ostati živ.

Dok je žonglirao, on nije primjećivao što se oko njega zbiva. Palio je žigice, jednu za drugom, vrhom prsta odbacivao u zrak i dočekivao nezapaljeni kraj, a zatim palio sljedeću, bacao je, i gledao kako mu se žigica vraća, u letu se obrnuvši za tristo šezdeset stepeni, i tako osam puta, pa nije mogao vidjeti ni čuti tetu Ružicu i veliku Doroteju dok su ih Nijemci odvodili.

Prije nego što je u zraku sagrojelo svih osam žigica, njih više nije bilo.

Joška Hercl nikada nije saznao što je bilo s njima, jesu li odvedene u logor ili su ih pogubili negdje usput, ali kada je mislio o njihovoj smrti i nestanku, vidio ih je obje kao dvije uskovitlane žigice, koje lete zrakom i nestaju. Nekoliko sekundi je dovoljno da za njima ne ostane nikakvog traga, osim u njegovome sjećanju, u sramu i u grizodušju koje će ga nadživjeti.

Mislit će da ih je mogao spasiti da u tom trenutku nije žonglirao zapaljenim žigicama. Prvi na svijetu, prvi, a možda i posljednji, u cjelokupnoj povijesti čovječanstva... No, zar bi to moglo biti vrednije od dva njihova mala i beznačajna ljudska života? Ako žongliranje palidrvcima vrijedi više od njih, tada između njega i esesovaca koji su ih odveli nikakve razlike nema.

Nakon što je Hitler krenuo u osvajanje Austrije, Joška Hercl prestao je misliti i učiti, odlaziti u školu i u sinagogu, prestao je šetati gradom i razgovarati s ljudima. U to vrijeme većina Gracera otkrila je da su ustvari Nijemci a ne Austrijanci, i da su im, kao i svim Nijemcima, najgori neprijatelji upravo njihovi susjedi Židovi. Istina, u Grazu nije bilo mnogo Židova, nikada ih u tom gradu nisu voljeli pa se nisu naseljavali, ali time njihov nestanak nije bio ništa manje dramatičan. Na kraju, samo nekoliko tjedana po Hitlerovom osvajanju Austrije, Joška Hercl ostao je jedini Židov u Gracu. Pustili su ga na miru, nisu ga primjećivali, ni njega ni njegov očaj zbog gubitka obitelji, ili je istina ono što neki danas govore da su nacisti u svakome očišćenom gradu ostavljali na slobodi po jednog Židova, da se u njemu sabere iskustvo istrijebljene rase, očaj i strah svih prognanih i ubijenih, čime će se, od sada pa do kraja svijeta, spriječiti ne samo naseljavanje novih Židova, nego i to da se Židovi kao turisti ili kao slučajni putnici pojave u gradovima iz kojih su istjerani.

Nacisti su zazirali od nakaznoga dječaka, ili je već bio mladić, čovjek srednjih godina – nije mu se mogla ustanoviti dob, toliko je u svojoj nesreći bio ružan, koji je žonglirao palidrvcima.

Sjedio je u parku, leđima okrenut vodoskoku, palčeva oslonjenih o naslon klupe, i jagodicama u zrak bacao, jednu za drugom, minijaturene baklje, koje će sagorjeti u letu, i neće za sobom ostaviti nikakvog traga. Poći će u dim i prah, kao što će uskoro, za godinu, dvije ili tri, u dim i u prah odlaziti židovski narod. I to će biti čudo, u koje dugo nitko neće vjerovati, jer kome bi moglo na um pasti da usmrti šest milijuna uglavnom mirnih i nenaoružanih ljudi, bezazlenih izopćenika koji su se svakome uklanjali s puta, sitnih trgovaca, zlih zelenaša i lakovjernih bankara i industrijalaca, rabina, seoskih slugu, postolara, prodavača lutrije, sitnih lopova i prevaranata, idealista, komunista i cionista, tihih mojsijevaca, koji su se plašili života, ali još više onoga što slijedi nakon života, slavnih liječnika, kirurga, pedijataru i psihoanalitičara, učenika doktora Freuda, kojega nacisti nisu pogubili kada su ga zatekli u njegovome stanu u Beču, nego su ga protjerali u London, jer je i doktor Freud bio žongler palidrvcima, profesora biologije, koji su načinili najljepše herbarije u povijesti Europe, arhivara, bibliotekara i seoskih učitelja, čije su brižne ženice skrivale svoje židovsko podrijetlo, velikih njemačkih pjesnika i putopisaca, koji su putovali sve do Indije i Nepala, da bi njemačkoj kulturi o tome ostavili svjedočanstvo, cirkusanata i vlasnika cirkusa, seoskih stolara, vlasnika zalagaonica i antikvarijata, kemičara i proizvođača otrova, brijača i mistika, varalica bujne mašte, nadriliječnika koji su za sitan novac

obilazili stanove u centru grada i obavljali pobačaje nad malodobnim kćerima zabrinute gradske gospode, profesora filozofije, mirnih i osmjehnutih kao Buda, u kojima je vrila ideja o svjetskoj revoluciji i preporodu, o sretnome dobu čovječanstva, koje će nastupiti kada jednom prođe strašni dvadeseti vijek, kućnih hauzmajstora, vlasnika malenih košer restorana na rubu geta, u koje su dobrodošli i oni koji nisu Židovi, kućnih pomoćnica, služavki, babica, prvih pisaca astečke, turske i aramejske gramatike, gluhonijemih slikara, prodavača zjala, fantastičara i pouzdanih knjigovođa, industrijalaca koji nisu imali srca za svoje radnike i njihove rahitične sinove koji neće živjeti dugo, krpara, pokućara, krovopokrivača, sladoledara, besposličara, nosača, čistača i perača suđa po narodnim kuhinjama, u kojima se hrani židovska sirotinja, dobrotvora, donatora, kolekcionara i krivotvoritelja novca, lažnih proroka, obraćenika i neofita, koji su vjeru mijenjali kasno, jer je već naišao vijek nacizma? Kome bi, doista, moglo na um pasti da u pepeo i dim pretvori sve te ljude? Ili bolje pitanje: tko bi mogao povjerovati u to da će se pojaviti onaj tko će poželjeti, i svoju želju ostvariti, da nestanu svi ti ljudi?

Joška Hercl sjedio je na klupi u parku – iako je Židovima bilo smrću zapriječeno da stupe u park – i leđima okrenut svijetu, palčeva oslonjenih o naslon, žonglirao je zapaljenim palidrcima. Htio je da ne misli na tetu Ružicu i na svoju sestricu Doroteju, veliku Doroteju, u čijoj se glavi do časa smrti njene nikada nije javila nijedna zla misao, i htio je da ga ubiju tako, dok žonglira malenim bakljama, koje se pale i nestaju jedna za drugom.

Ali se nitko nije usudio da mu ispuni želju. Nije poznato čega su se plašili. To će biti tema neke velike buduće književnosti, nakon što prestane biti temom našega vijeka. O tome će, u posljednjim trenucima svoga postojanja, misliti izdanci štablerovske loze, a onda će ih nestati, i s njima će nestati priče o Rudijevom putovanju u Berlin, s ljeta 1954, i o žongleru palidrcima, kojeg je upoznao za dugog stajanja vlaka na zagrebačkom glavnom kolodvoru.

I tu bi žalosna životna ispovijest Joške Hercla mogla stati, i pravi bi trenutak bio da žongler palidrcima pokaže Rudolfu Stubleru svoje umijeće, e kad bismo bili spremni zaboraviti i u povijesti dvadesetog stoljeća zametnuti onaj dio priče koji je tiče velikoga hrvatskog pijanista Maksimilijana Stinčića – po kojemu danas, 2012. ime nosi jedna lijepa zagrebačka ulica, koja se do početka devedesetih zvala po Stevanu Stojanoviću Mokranjcu, i njegove životne družice, slavne muzičke pedagoginje Bosiljke Kamauf Stinčić. Možda bismo ga i mogli zametnuti, e kada to dvoje ljudi ne bi bili stožernici hrvatske kulture i kada priča o njima ne bi istodobno bila i priča o Zagrebu jednoga doba. Onoga doba kada je i Rudi, nakon svojih neuspjelih bečkih i gracerskih studija, posljednje dane i mjesece svoje mladosti provodio u ovome gradu.

Nakon onog fatalnog Božića, koji su proveli sa svojim skrivenim sinom, tetom Ružicom i njezinom maloumnom kćeri, kada je Maks Stinčić vrijeđao dječaka i izazvao ga da postane žongler palidrcima, nastavili su ga posjećivati u Grazu onoliko često koliko im je nalagala savjest. A kako se Njemačka nakon izbora 1933. polako postavljala na noge i ponovo postajala sila, to je savjest u Stinčića radila sve sporije i bivala je sve blaža prema njihovim čutilnim umjetničkim dušama. Dijelom, bila je to posljedica teških prilika u zemlji, nevolja u kojima se zatekao hrvatski narod, nakon što je jedan srpski ratni dragovoljac tvorno ustrijelio zastupnike HSS-a u beogradskoj Skupštini, nakon što su se našalili s njegovim ratnim zaslugama, i smrtno ranio narodnoga vođu Stjepana Radića. Maksimilijan Stinčić, kao ni Bosa Kamaufova, nisu se ranije isticali svojim domoljubljem, ali taj ih je atentat na hrvatsku stvar toliko ojadio i razbjesnio da su se sve manje bavili svojim obiteljskim prilikama, ter ih je obizimala urotnička ognjica oko rečene nacionalne stvari. Okupljali su se u društvima istomišljenika, mrgodili se i gnjevili, da bi listopada 1934. potihom slavili umorstvo seljačkoga kralja Aleksandra, tiranina i nasilnika, u

Marseilleu.

O sinu će ponovo misliti 1936, kada po novinama počnu izlaziti najave o Hitlerovom mogućem zauzeću i pripojenju Austrije. Vjerojatno će netko od njih dvoje, možda Bosiljka, pomisliti kako bi bilo prirodno, i u skladu s naravi obiteljskih odnosa, toplinom i solidarnosti među ljudima, da tetu Ružicu i njezinu maloumnu kćer, skupa s Joškom, spašavaju iz Graza, da ih dovedu u Zagreb i smjeste u svoj dom na Zelengaju. U podrumu njihove vile nalazi se ugodan stančić, istina pomalo vlažan, ali vjerojatno stoga što se u njemu ne boravi, u kojemu bi se sve troje moglo smjestiti. Gužva ne bi bila prevelika, Doroteji bi se moglo reći da bude tiho, naročito popodne, dok se gospon Stinčić odmara, i da joj se zabrani vrziranje po vrtu, mogla bi pogaziti ružičnjak, koji gospođa Bosa Kamaufova godinama podiže, ali opet, kako objasniti ljudima, što im ispričati, što reći poznatima u Glazbenom zavodu, tko su najednom to troje u njihovu podrumu? Treba li ljudima kazati da su Židovi, ili bi, možda, pametnije bilo prešutjeti? Uostalom, je li ovo baš pravo vrijeme da se svijetu kaže kako je Bosiljkina rođena teta Židovka i kako je i blagopočivajuća madame Elene Levy Kamauf, njezina gospođa majka, ustvari bila polužidovka? Ne bi to gospodinu Stinčiću bio problem, on je svjetski čovjek, godinama je nastupao sa židovskim glazbenicima, pa i pokojni gospodin Stein-Baruch, Maksimov impresario iz najboljih dana karijere, prije te nezgode s rođenjem sina i njegovom iznenadnom smrću, bio je Židov, i to fanatičan Židov koji bi na šabat sve četiri digao u zrak, pa zato ni Maksim nije nastupao petkom navečer, ali zar je baš sad pravo vrijeme da se ljudima sve to ispriča? Na kraju krajeva, ljudi bi to mogli doživjeti kao provokaciju, kao neku vrstu političkog opredjeljenja, kada bi, eto, upravo danas, kada se u Europi rađa novi poredak, u kojem bi i Hrvati trebali naći svoje mjesto, Bosiljka obznanila cijelome Glazbenom zavodu da joj je mama bila Židovka, i da je, eto, tim povodom, vrata svoje vile odlučila otvoriti nekakvim austrijskim Židovima.

Ali nije to nipošto sve. Kako Maksimilijan i Bosiljka mogu do kraja vjerovati u Joškinu diskreciju? Stara Židovka će, to je sigurno, već zbog sebe same i svojega života, čuvati porodičnu tajnu. Teta Ružica dobro zna što bi se s njom i njezinim djetetom događalo da su ostali u Grazu, da ih Stinčići nisu tako velikodušno spašavali, ali kako biti siguran da maloumna Doroteja nekome neće ispričovijedati istinu o podrijetlu Joške Hercla? Tko će vjerovati mentalno defektnoj djevojčuri? U svemu drugom nitko, ali u ovo će povjerovati svi. Poslije je dovoljno da se otvori grobnica pod arkadama, i uvjeri se da je maleni bijeli sanduk prazan, tojest da je unutra vreća dopola napunjena zemljom, i da Josipa Stinčića, “za kojim vječno tuguju tatek Maksimilijan i mamica Bosiljka, moleći se usrdno dragome Bogu i Blaženoj Djevici, u vjeri da je njihov sin jedinac sada među angelima”, u toj grobnici nema. A ako ga unutra nema, tada je, možda, istina ono što govori maloumna djevojčura.

I u tom trenutku, Zagrepčani će, polako, u nakaznoj fizionomiji pogurenoga židovskog mladića, koji ima tik da svojom palacavom jezičinom dodiruje vrh nosa, prepoznavati lica dvoje slavni glazbenika. I to će biti kraj Maksimilijana Stinčića i Bosiljke Kamauf Stinčić, njihovo socijalno i umjetničko samoubojstvo, a da u cijeloj stvari nikakve njihove krivnje nema. Hrvati su mali narod, kao slamka među vihorovima, bez utjecaja na europska povijesna zbivanja, i bez krivnje za nepravdu koja je nad velikim i slavnim njemačkim narodom počinjena mirovnim ugovorom 1918, nemoćni i pred njemačkim pravednim bijesom, i pred židovskom odgovornošću za takav mir, a među malim Hrvatima, još je sitnije i nedužnije to dvoje umjetnika, pače glazbenika, koji na svoja pleća nikako ne mogu preuzeti odgovornost povijesne nužnosti, niti u svoj podrum mogu primiti jednu židovsku obitelj.

Nakon što su 12. ožujka 1938. njemačke trupe provalile na austrijski teritorij i nakon što su tim

nepostojećim proglašene granice između zemalja u kojima se govorilo istim, njemačkim, jezikom, Maksimilijan Stinčić i njegova žena zapali su u neku vrstu religijske ekstaze. U prvi mah, činilo se, možda, da bi to moglo biti samo trenutno stanje njihovih duša, izazvano ranim dolaskom proljeća, neuroza živaca – kako bi to rekli medicinski diletanti sa stranica Jutarnjeg lista, Obzora i Svijeta – i da će ustreptalosti ubrzo nestati, čim nastupe travanj, svibanj i lipanj, ti mjeseci u Zagrebu naročito lijepi, kada se na smrtno bolesnome agaru kraljevine Jugoslavije najbolje prepoznaje kulturna i civilizacijska različitost te srednjoeuropske metropole, u odnosu na šljivarske i opančarske boje i mirise Šumadije i Balkana.

Ali ekstaza nije minula ni tog proljeća, ni ljeta, nego su i u jesen i zimu te posljednje europske mirnodopske godine Stinčići jednako naručivali mise zadušnice po svim crkvama u središtu grada, popodneva i večeri provodili na Mirogoju, klečeći pred grobnicom svoga sina jedinca, nesposobni da zaustave tu navalu žalosti, koja se iznenada pojavila tog ranog proljeća i o kojoj su, u iskrenom ganuću, pripovijedala zagrebačka gospoda za stanki na kazališnim i glazbenim matinejama, kada se i inače najtemeljitiije pretresa društveni život grada. Događa se tako da roditelji nakon smrti djeteta godinama žive u šoku, nemoćni da pojme što im se dogodilo. Gubitak koji su doživjeli nadilazi mjerila svakoga drugog životnog gubitka, onoga što čovjek može shvatiti, zamisliti i podnijeti. To što nije moguće zamisliti, nije moguće ni podnijeti.

Mudrovala su tako zagrebačka gospoda, sablaznuta nad tim svakovečernjim mirogojskim prizorom roditelja koji kleče i mole se Bogu, dok se oko njih širi barica suza, natapa im koljena, vlaži hladni brački kamen i pod njim u blato pretvara suhu grobljansku zemlju, zasićenu već nebrojenim smrtima. Ako je do proljeća 1938. još i postojala nada u povratak prvoga velikog zagrebačkog i hrvatskog pijanista Maksimilijana Stinčića, čija je karijera naglo zamrla iz razloga koji su javnosti uglavnom nepoznati, nakon sezone očaja i žalovanja Zagrebu je postalo jasno da je s njegovim glasoviranjem definitivno gotovo i da je, kao što to u nas često biva, Stinčićeva fiziologija nadživjela umjetnika u njemu.

Nakon Anschlusa i odvođenja tete Ružice i velike Doroteje, Joški Herclu roditelji se više nisu javljali. Pisama iz Zagreba, koja su ranije stizala u mjesečnom ritmu, više nije bilo, niti su teklići donosili pakete i novac, i ostavljali pošiljke u kafeu Emanuel, kod gazde Hansija, Zagrepčanina iz Kustošije. Jednom je uspio ući u poštanski ured, iako je Židovima bilo zabranjeno ulaziti u poštu, i izmoliti poštanskog službenika da mu pozove zagrebački broj 47-39, iako je Židovima bilo zabranjeno telefoniranje, ali kada se s druge strane žice javila mama Bosiljka, na sve što joj je stigao reći, ona je odgovarala: halo, halo, Zagreb ovdje, ne čujem ništa, pogriješili ste broj...

Iako, i da mu se javila, da ga je čula i da je htjela s njim razgovarati, Joška Hercl ne bi znao što da joj kaže i što da od nje traži. Danima je obilazio oko pošte i tražio način da utrči unutra i isprosi od neke dobre duše samo taj jedan telefonski poziv, i dok je to pokušavao, imao je na umu da moli tatu Maksa, slavnoga pijanista, koji je jednom nastupio i pred maršalom Hindenburgom – o čemu svjedoči uokvirena fotografija, koja je u Joškinom ranom djetinjstvu stajala iznad kamina vile na Zelengaju – da urgira kod njemačkih vlasti da oslobode tetu Ružicu i veliku Doroteju, pošto je u pitanju jedna velika greška, nisu njih dvije nikome ništa skrivile, da bi tek kada je došao do telefona shvatio koliko je besmisleno to što pokušava, jer niti bi tata Maks takvo što učinio za njih, niti bi Nijemci poslušali tatu Maksa, e kada bi se najednom razmekšala i uljudila njegova tvrda glazbenička duša.

Dok je vikao u slušalicu, a mama Bosiljka ga nije čula, Joška Hercl je prvi put osjetio grizodušje. On je bio kriv, nikakvi esesovci, nikakav Hitler, za stradanje ta dva njemu najbliža ljudska bića: njegove sestrice Doroteje i tete Ružice. Bio je kriv zato što nije imao sluha, zato što je bio tako

nemuzikalan, jer da nije tako, da njegove uši imalo haju za glazbu, da mu je duša u stanju osjetiti tu najveću od svih umjetnosti što ih je stvorio čovjek, ne bi on danas bio Židov, nego vjeran katolik, i pijanist, kao tata Maks, i sam bi spasio tetu Ružicu i veliku Doroteju. Njegova krivnja počinjala je od toga što nije znao pjevati, no bi li i Joški duša otvrdnula od glazbe, kao što je otvrdnula tati Maksu i bi li onda i Joška dopustio da esesovci odvedu njih dvije, kao što je dopustio tata Maks? O tome je pokušao misliti, ne bi li bio manje kriv, ali uzalud.

Od trenutka kada je shvatio da je on, a ne Hitler, kriv što je ostao jedini živ, dok su svi drugi mrtvi, Joška Hercl je u suštinskom smislu postao Židov.

U kasno ljeto 1954, u septembru, dok još ne ruji lišće po zrinjevačkom parku, nekoliko stotina metara od vlaka koji stoji i ne miče se s glavnoga kolodvora, priča koju sluša Rudolf Stubler, i u kojoj se iznenada javlja osjećaj židovske krivnje zbog vlastitoga stradanja, još uvijek nije postala opće mjesto europske kulture i osjećajnosti. Tek desetljećima kasnije, nakon Rudijeve smrti u prosincu 1976, trivijalizirat će se i Joškina sudbina, pa će židovski kompleksi samomržnje i krivnje za holokaust na takav način preplaviti javnost i sve svjetske knjižnice, da će i priča Joške Hercla postati nemoguća.

Ali tad nas se ona više neće ni ticati, jer neće biti onoga koji je tu priču ispričao toliko puta, neće biti nas koji smo je slušali, niti će biti Stublera, koji su se prema toj Rudijevoj priči orijentali, kao prema putokazu u magli nasred jahorinske skijaške staze, što smo ga ugledali kada smo već pomislili da ćemo se smrznuti u magli i da će takva biti naša smrt.

Kada je postao svjestan svoje krivnje, Joška Hercl dostigao je savršenstvo u žongliranju palidrcima. Otvorenih ili zatvorenih očiju, zapaljene i nezapaljene žigice baca u zrak, dočekivao ih je vrhovima prstiju i vraćao natrag, u vis, onoliko dugo koliko bi mu se prohtjelo ili koliko je trebalo da se palidrvca pretvore u dim. Na svijetu više nije postojalo ništa, ničega nije bilo ni u Joškinoj duši, što bi se ispriječilo između njega i žigica koje su padale po njegovim jagodicama, i zatim se dizale u zrak, nije bio zemljine gravitacije ni straha od promašaja, nije više bilo ni svijesti da još nikada otkad postoji čovječanstvo i otkada je čovjek izumio žigice nije bilo takvoga žonglera palidrcima. Bio je od takvih pomisli slobodan, jer nije, otkada postoji čovječanstvo a čovjek osjeća svoju krivnju, bilo nekoga tko je kriv kao što je on, Joška Hercl kriv za stradanje tete Ružice i sestrice Doroteje, i svih Židova iz Graza koji su otišli zajedno s njima. Joška je kriv jer je ostao posljednji, a od te krivnje veće ne može biti. Ako bi o tome mislio, sigurno bi poludio. Pa onda ne misli, a žongler kada ne misli, tada je dostigao savršenstvo.

U petak, 1. rujna 1939, onoga dana kada su njemačke trupe provalile preko poljske granice i kada je prema kasnijim saznanjima i školskim bukvarima započeo Drugi svjetski rat, na Mirogoju je, podno arkada i grobnice skladatelja i orguljaša Antuna Svetolika Stinčića, održan koncert njegova sina Maksimilijana, slavnoga hrvatskog i europskog pijanista, koji se davno povukao sa svjetskih pozornica, ali je nastupio u spomen na svoga nikad prežaljenog sina jedinca Josipa.

Dan ranije, u četvrtak, na kamionu je iz Glazbenog zavoda dovožen polukoncertni glasovir, kojega su zatim istovarivala i u groblje unosila petorica pojačih ličkih Srba, unajmljenih na ranžirnome kolodvoru. Instrument su do sutradan popodne u pet, za kada je bio najavljen koncert, čuvali studenti profesorice Bose Kamaufove: Irfan Ibrahimkadić iz Banje Luke, te dvojica Zagrepčana Josip Pepi Mrak i Đorđe Steiner.

Predvečer se iznenada naoblačilo, sa Sljemena su se nad grad navukli teški i mokri, sivocni

oblaci, počelo je sijevati, gore iza brda, i činilo se da će svakoga trenutka pljusnuti kiša. Ovaj događaj izvanredno je dobro opisan u knjizi *Prisjećaji jednoga muzikaša*, Irfana Ibrahimkadića, objavljenoj u izdanju Knjižnice Hrvatske revije München-Barcelona, 1981. godine. Joška Hercl nije ga 1954. mogao ovako podrobno opisivati Rudiju, jer je znao samo ono što mu je netko u Zagrebu, nakon rata, usput ispričao i što je zatim pročitao u knjizi uvezanih brojeva *Obzora za rujnu 1939*, kod prijatelja koji je radio kao slovoslagar u *Vjesniku*, ali mi u svome lamentu nad jednom putnom epizodom iz života Rudolfa Stublera ne možemo odoljeti da u priču ne udjenemo ono što smo o pijanističkom nastupu Maksimilijana Stinčića pročitali u *Prisjećajima jednog muzikaša*, nakon što Rudija, a vjerojatno ni Joška Hercla, više nije bilo živih.

No, vratimo se u to predvečerje i noć s trideset i prvog kolovoza na prvi rujna 1939, opisanih onako kako ih je doživio Ibrahimkadić u dugom i inspirativnom poglavlju “Koncert za kišu i glasovir”.

Dakle, kada su se navukli oblaci, i već su po crnome furniru pljusnule dvije-tri krupne nebesne kapi, Pepi Mrak, koji je od sve trojice bio najmlađi, ali i najpoduzetniji, sjurio se prema prvim vilama uz mirogojsku cestu, da traži nešto čime bi pokrili glasovir.

Vratio se s dva vojnička šatorska krila, dio ratne časničke opreme, koja mu je ljubazno pozajmio pukovnik Simović, zamjenik zapovjednika grada, Srbin iz Beograda. (Ovu činjenicu Ibrahimkadić u svom djelu navodi hineći da nema nacionalnih predrasuda, da je Europejac premda je kremen Hrvat...)

Pokrili su glasovir, ali su znali da od toga neće biti koristi bude li oluje ili one prave velike kiše. Zato je Pepi Mrak otišao do Glazbenog zavoda, ali tamo više nije bilo nikoga, pa je kucao na vrata dirigentu Borisu Papandopulu, i na kraju, sav očajan, išao na Zelengaj, do Stinčićevih, i tamo mu je konačno netko otvorio. Profesorica Bosa Kamaufova – tako su je, naime, zvali njezini studenti, a tako ju na više mjesta u knjizi imenuje i Ibrahimkadić, ne navodeći nijednom njezino cijelo ime i prezime – smirila je svoga uplakanog studenta, rekavši mu da njih trojica nikako ne mogu biti krivi ako kiša uništi glasovir. Jest, glasovir je skup, osobni je dar princa Pavla Glazbenom zavodu, i teško da ćemo skoro imati novaca za novi instrument za vježbu – eventualno za pijanino – ali što god se dogodilo, studenti koji su se dobrovoljno javili da preko noći na Mirogoju čuvaju glasovir, nikako ne mogu biti odgovorni za meteorološke prilike.

Ali to ne znači da i ona nije bila uznemirena.

Maksimilijana Stinčića, naravno, nije bilo kod kuće. Vjerojatno je bio u nekoj krčmi, s društvom, pio je rakiju i žderao lanjske čvarke sa lukom, i bit će da nije ni primjećivao da se naoblačilo. A ako je, slučajno, i pomislio da će kiša, sigurno mu nije na um pao klavir na Mirogoju.

Dok se sve to događalo, i dok su Ibrahimkadić i Steiner čekali Pepija Mraka da se vrati iz grada s nekim tko bi im pomogao, već se nad grobljem spustila noć, i dalje je sa svih strana sijevalo, od turopoljskih ravnica čula se grmljavina, sa sve četiri strane svijeta je, činilo se, pljuštala kiša, samo nije tu, nad crnim glasovirom mirogojskoga groblja.

Događa se to i danas, da kiša pada u Novom Zagrebu, u Dubravi i na Črnomercu, a da je na Jelačić placu suho, ali malo tko to primijeti, jer kome bi bilo toliko važno hoće li kiša, kad svi imamo krov nad glavom ili kišobran pri ruci. O čudu se govori samo ako vam se glasovir nađe pod golim nebom ili ako naumite zamijeniti crepove na kući. Tada priča postaje velika, ili sjećanje postaje veliko i naraste do pedesetak stranica “Koncerta za kišu i glasovir”, tog neočekivanog proznog komada beznačajnoga hrvatskog glazbenika, koji je karijeru provodio, uglavnom, svirajući po buenosajerskim noćnim klubovima i na proslavama Desetog travnja.

Ibrahimkadić će tokom rata biti žestok ustaša, viši dužnosnik Ustaške mladeži, pa djelatni vojni časnik – krajem 1944. preuzima nekakvu dužnost u logoru Jasenovac – što će ga sve kvalificirati za potjernicu za ratne zločine, koja će za njime biti izdana 1946. u Beogradu, ali izgleda da mu se u životu nije dogodilo ništa što bi ga tako intenzivno obilježilo kao ta noć s trideset prvog kolovoza na prvi rujna 1939, kada je s dvojicom studentskih drugova čuvao klavir, na kojemu će sutradan Maksimilijan Stinčić muzicirati sinu jedincu. Kao da je sve drugo u njegovu životu bilo laž, kao da se lažima hranio i od njih živio, taj propali muzičar, pijanist ograničenog dara, jer je laž i cijela ta knjiga ironičnoga naslova *Prisjećaji jednog muzikaša*, u kojoj, uglavnom, lamentira nad stradanjima svoga revolucionarnog hrvatskog pokoljenja i nad komunističkim zločinima nad hrvatskim narodom, osim tog nevjerojatnog “Koncerta za kišu i glasovir”, duboko doživljenog i sjajno napisanog, u kojemu se prepoznaje paradoks svakoga neostvarenog ili neprepoznatog spisateljskog dara: tada je pisao o nečemu što ga se doista ticalo, tada i više nikad.

Ibrahimkadić je, kao i dvojica njegovih drugova, bio prestravljen da će biti izbačen s Muzičke akademije i sa svih škola u Kraljevini Jugoslaviji, ukoliko dopuste da im pokisne glasovir. I taj strah, sitan dječji, bio je motiv dovoljno jak da napiše prozu čije veličine i snage Irfan Ibrahimkadić svakako nije mogao biti svjestan. Pritom, on je znao samo dio priče – koji će Rudiju, u vlaku koji stoji na Glavnome kolodvoru, ostati nepoznat, jer ga tada nije znao, niti će ga ikada saznati, Joška Hercl, Rudijev suputnik iz kupea – dok će drugi dio pripadati žongleru palidrcima i njegovoj životnoj priči.

Dva dijela iste priče nisu se, koliko nam je poznato, do ovoga trenutka spojila.

Ono što Irfan Ibrahimkadić nije znao, niti će kada naići prilika da sazna, jest to da je u grobnici staroga orguljaša i crkvenoga skladatelja Antuna Svetolika Stinčića bio samo još jedan mrtvački sanduk. Malen, dječji, s vrećom zemlje iz zelengajskog vrta, umjesto neprežaljenog sina jedinca. Tom praznom sanduku i vreći zemlje Maksimilijan Stinčić je naumio koncertirati, izloživši time vrijedan instrument svoj pogubi vremenskih prilika.

Tko zna bi li se što promijenilo u duši i u životu Irfana Ibrahimkadića da je znao ono što Joška Hercl zna. Bi li on bio ravnodušan prema iskustvima i saznanju jednoga Židova?

Te noći, dok su njemačke trupe gazile prve kilometre Poljske, prije nego što će ranim jutrom Radio London o tome sročiti vijest, trojica studenata klavirskoga odsjeka zagrebačke Muzičke akademije zurili su u mračno nebo nad Zagrebom, na kojemu se nije raspoznavala nijedna jedina zvijezda. Cijele večeri i noći bilo je oblačno, kao da će se svakoga časa podići oluja, sijevalo je, grmjelo i pale bi opet dvije-tri krupne kapi, tek da upozore ili da razbude u njima strah, da bi jutro osvanulo bistro, kao da je netko krpom prebrisao zamagljeno staklo prozora. Gdje su nestali svi ti oblaci, gdje se ispadala sva ta kiša, svoj trojici to nije bilo jasno. Skinuli su šatorska krila s glasovira, otkrili su ga, i ubrzo potom iznova pokrili, sad da ga sunce ne ošteti.

O njihovoj strepnji pred pljuskom, o tome što su cijele noći razgovarali, i kako mu se Đorđe Steiner povjerio zašto ne može nastaviti studije u Salzburgu (zbog židovskoga podrijetla), i kako su, negdje već oko četiri, nakon što su se pijevci već dobrano iskukurikali, razgovarali o čovjekovom junaštvu i o smrti, i o tome za što bi koji, za kakve ideale, za oca, majku, kćer, prijatelja, bio spreman položiti svoj mladi život, i kako je Josip Pepi Mrak kazao da bi on umro za umjetnost, Irfan Ibrahimkadić da bi dao život za narodnu slobodu, a Đorđe Steiner nije se mogao sjetiti za što bi umirao, o svemu tome čitamo u “Koncertu za kišu i glasovir”.

Đorđe Steiner bio je smrtno uplašen, a uplašen čovjek teško se dosjeća ideala koji bi bili veći od njegova straha.

Ibrahimkadić, začudo korektnom frazom, iako bez pravoga emocionalnog angažmana, spominje da je Steiner 1942. pogubljen u Jasenovcu. Bio je talentiran pijanist, svakako najdarovitiji od sve trojice, nije bio komunist, niti ga je, osim glazbe, zanimalo išta drugo. O Steinerovim koncertnim aktivnostima – nastupao je više puta kao mladi solist u Glazbenom zavodu, tokom 1940. održao je Chopinove tematske večeri u Osijeku, Novom Sadu, Sarajevu i Beogradu, a posljednji koncert imao je 3. travnja 1941, na beogradskome Kolarcu, također u cijelosti posvećen Chopinu – pisao je, vrlo detaljno, Emanuel Saks, u elaboratu s prijedlogom da se jedna zagrebačka ulica nazove Steinerovim imenom. Prijedlog nije prihvaćen, ali je Saksov tekst, odštampan pisačim strojem, u rahlom proredu, na šesnaest uvezanih stranica, ostao sačuvan u Hrvatskome državnom arhivu. Taj dokument sadrži i jedini Steinerov životopis, iz kojega proizlazi da je, osim pijanista, u Jasenovcu i Auschwitzu stradala i cijela njegova obitelj, nije preživio nitko. Strah Đorđa Štajnera bio je razložen, a njegova smrt potpuna.

Rat je Pepija Mraka omeo u studiju glazbe. Ali da nije bilo rata, omelo bi ga nešto drugo. Dobar, drag i uslužan, ali lišen svake kreativne i duhovne imaginacije, bez koje nema umjetnosti, čak ni reproduktivne, Pepi je bio vedar i jednostavan čovjek. Tko god ga je poznao s akademije, ili ga je upamtio iz ratnih vremena, kada se okolo skrivao izbjegavajući vojačenje, da bi 1944, prije igrom slučaja nego vlastitom odlukom, završio u partizanima, učinio bi neku šalu ili doskočicu s Pepijevim prezimenom. Zbilja, ničega u njemu nije bilo mračnog, nimalo melankolije, tamnih tonova i raspoloženja, ničega što bi toj osunčanoj duši činilo kontrast i kontekst nije bilo u Josipu Pepiju Mraku. “Pijanist takvoga temperamenta i takve duše mogao bi nastupati samo u cirkusu, kao pratnja slonu koji hoda na lopti i psu koji vozi bicikl, ali što s njim kad mi nemamo svoga originalnog, socijalističkog cirkusa!” cinično je o Papiju govorio jedan njegov bivši profesor s akademije.

S partizanima se zatekao u tek oslobođenom Beogradu, gdje je završio u propagandnome odjelu Agitpropa, sudjelovao je u osnivanju Tanjuga, bio je urednik kulturne rubrike u Borbi, da bi ga malo zatim nestalo. Čak je i u optimističnoj atmosferi agitpropa i socijalističke propagande monolit Pepijeve vedrine djelovao malo pretjerano. Za razliku od drugih pravovjernika, pa i samoga Radovana Zogovića, u čijem je držanju bilo nečega teškog i turobnog, jer teško je i doista turobno u svakome trenutku, budan i u snu, vjerovati i vjeru širiti na druge, Pepi Mrak bio je vedar, lagan kao leptir. Druge je to moralo živcirati ili, što je gore, demotivirati ih u njihovim pregnućima. Umjesto da u ljudima budi elan i entuzijizam, Pepijeva narav djelovala je suprotno.

I tako je – saznat će se, pedesetak godina kasnije, iz svjedočanstava bivših komunističkih uznika i zatočenika – Josip Mrak prekomandovan u sektor državne bezbjednosti. Radio je u Beogradu, pa u Zagrebu, u zloglasnoj Petrinjskoj ulici, bilo ga je na Golom otoku, u Sarajevu i Tuzli, da bi karijeru završio osamdesetih godina, u Prištini, gdje je isljeđivao sudionike kosovske kontrarevolucije, albanske iredentiste i teroriste. Tihom je 1987. umirovljen, vratio se u Zagreb, a negdje u blizini Samobora imao je kućicu s velikim vrtom, punim ruža, o kojima se sam brinuo, uzgajao ih i nabavljao sa svih strana svijeta. Već skoro osamdesetogodišnjak, Josip Pepi Mrak objavio je 1997, u izdanju Matice hrvatske, *Leksikon ruža*, sa sedamsto pedeset natuknica, o isto toliko vrsta ruža. Svaku je, osim jedne burmanske i sedam ruža uzgojenih u Sjevernoj Koreji, Pepi imao u svome vrtu, i fotografirao ju je za svoj leksikon. Na promociji knjige, koja je održana u Hrvatskome novinarskom domu 10. travnja 1997. nazočili su brojni politički i kulturni uglednici, predsjednik Republike Tuđman, ministar obrane Šušak, pisci Šegedin i Majstorović, a stari je gospodin bio tako ganut da nije mogao govoriti. Suze su mu tekle same.

Prvog dana 2011. godine, u dubokoj starosti, umro je u bolnici Rebro hrvatski florist, jedan od

najvećih svjetskih stručnjaka za ruže, autor *Leksikona ruža*, koji je preveden na sedamnaest jezika, gospodin Josip Mrak. Ispraćaju na mirogojskom krematoriju nazočilo je mnoštvo, a telegrame sućuti obitelji pokojnika uputili su predsjednik Republike, premijer i ministar kulture. Kamo su njihovi brzojavi poslani, tko ih je primio i pročitao, ostat će nerazjašnjeno, jer se Pepi Mrak nije ženio, a od bližeg je roda imao samo brata blizanca, Stjepana, koji je umro još početkom sedamdesetih, u emigraciji u Torontu.

Vedra narav i lakoća Josipa Mraka dobra su tema hrvatskoga društvenog romana, koji će, na žalost, kao i toliki drugi romani koje prigodno spominjemo, ostati nenapisan, ali nećemo o tome, ionako smo predaleko otišli od priče o putovanju Rudolfa Stublera u Berlin i o njegovome susretu sa žonglerom palidrvcima Joškom Herclom, dok je vlak stajao na zagrebačkome glavnom kolodvoru, kasnoga ljeta 1954.

No, ako smo, mimo Rudijevih i Joških saznanja, već rekonstruirali sudbine dvojice studenata koji su preko noći, s trideset prvoga kolovoza na prvi rujna 1939, čuvali glasovir na kojemu će zasvirati Maksimilijan Stinčić, dužni smo reći i što je bilo s trećim i najpoznatijim među njima.

Irfan Ibrahimkadić umro je od komplikacija izazvanih operacijom apendixa, u rano proljeće 1990, ne dočekavši samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu, o kojoj je snivao i na čijem je stvaranju ustrajno djelovao od trenutka kada je u proljeće 1945. u poglavnikovoju pratnji napuštao Zagreb. Drugi su se umorili, drugi su rezignirali, odustali, propili se, s uma sišli, ali on je vrijedno ustrajavao, vjerovao i “Allahu se za Hrvatsku molio”, kako je to, u javno objavljenom pismu obitelji, u povodu Irfanove smrti iskazao akademik Dalibor Brozović. Prvotni interes za Ibrahimkadićevom biografijom i njegovim literarnim djelom brzo je, međutim, minuo u vrijeme hrvatsko-muslimanskoga rata u Bosni i Hercegovini. Izuzetkom je bio trud književnoga historičara i esejista Branimira Donata, koji je u to vrijeme, u proljeće 1993. za tisak priredio i uredništvu Nakladnog zavoda Matice hrvatske predao knjigu Irfana Ibrahimkadića *Noć mirogojska*, koja je, dijelom, predstavljala “Koncert za kišu i glasovir”, jedino literarno vrijedno poglavlje iz njegovih memoara, uz zanimljiv poduži dokumentarni dodatak Ibrahimkadićeva dnevnika iz svibnja i lipnja 1945. Knjiga, međutim, nije izašla ni te, ni sljedeće godine, a ni 1995, kada su odnosi s bosanskim muslimanima već odavno bili sređeni. O razlozima se da nagađati, ali kako rečeni nakladnik odavno ne postoji, a Branimira Donata više nema među živima, priča o knjizi *Noć mirogojska* neće biti ispričana. Tek to da je Donat 2005, u svojoj privatnoj izdavačkoj kući Dora Krupićeva, objavio knjižicu *Koncert za kišu i glasovir*. Od dnevnika iz 1945. odustao je, vjerojatno zbog nedostatka novca za tisak.

Sad krenimo polako nazad, u kupe u kojemu još uvijek Joška prepričava Rudiju svoj život.

Ali prije toga ćemo, da bi priča bila cijela, pogledati što se u Zagrebu, na Mirogoju, događalo u petak, 1. rujna 1939, dok se cijela Europa tesla pod čizmama njemačkih vojnika koji su marširali kroz Poljsku.

Vrijeme se sasvim razbistrilo, na nebu nije bilo nijednoga oblaka, samo je sa sljemeskih strana pirio vjetrić, lagahni ljetni sjeverac, koji je raznosio mirise cvijeća, sagorjeloga stijenja, voska i stearina, kako je i najprikladnije na tom najljepšem, reprezentativnom zagrebačkom groblju, na kojemu se desetljećima pokojnici susreću i mimoilaze kao na promenadi, siromašni sa siromašnima, bogati s bogatima, onako kako su se susretali i dok su bili živi. Oko grobnice hrvatskoga orguljaša i crkvenoga skladatelja Antuna Svetolika Stinčića u širokome poluluku okupilo se nekoliko stotina Zagrepčana – događaju se moglo nazočiti samo uz predočene pozivnice, koju su zajednički potpisivali “otac Maksimilijan i majka Bosiljka, u iščekivanju da se sa svojim neprežaljenim sinom ponovo susretnu pred licem Gospodinovim” – bilo ih je koji su se

posve neprilično verali po okolnim grobnicama, “samo da bi vidjeli i čuli maestra Maksa Stinčića kako, prebirući po dirkama J. S. Bacha, Mozarta, Beethovena, žali svoga anđela jedinka”.

Ovaj događaj se u zagrebačkoj kulturnoj povijesti, ili u povijesti svakodnevice – što bi bio pristojniji naziv za povijest zagrebačkoga društvenog trača – spominje na različite, u smislu i sadržaju krajnje suprotstavljene načine. O samom koncertu nisu izvijestili ni Jutarnji list, ni Obzor, niti su o njemu pisali tadašnji glazbeni kroničari i kritičari. Nastup Maksimilijana Stinčića, pokazat će se – posljednji u životu, ne spominje se niti u jednom pregledu historije hrvatske glazbe, premda je uslijedio nakon dugogodišnje izvođačke stanke i premda je ovakvim događajima, pomaknutim i bizarnim, začinjena svaka bolja europska glazbena historija. Razlog prešućivanju da se naslutiti: Maksimilijan Stinčić, “dok su mu se teške suze očinske spuštale niz lice i kapale po dirkama, po kojima su virtuožno prebirali njegovi prsti”, svirao je užasno. Svirao je tako da su svi ovaj događaj htjeli što prije zaboraviti, jer to nije bila samo njegova sramota, nego i sramota svih koji su se njegovome ljubaznom pozivu odazvali, svih koji su ikada hvalili njegovu izvanserijsku glasoviračku vještinu. Konačno, Stinčić se vazda spominjao, uz Ivana Meštrovića, Krležu ili maestra Matačića, kao jedna od nedvojbenih hrvatskih veličina, potvrda kulturne i narodne samosvojnosti Hrvata, pa bi zla kritika na njegov račun mogla značiti podrivanje onoga što je zajedničko, svima svojstveno, onoga što je, u najkraćemu, domoljubno.

Miroslav Krleža se rubno, u razgovorima sa Čengićem i u dvije--tri aluzije u svojim dnevnicima (“ah, ta mirogojska delikatnost prstohvata Maksimilijana Maksuma Maksa Stinčića, u kojoj se umjetničke istine nađe koliko i u Von Ribbentropovim argumentima kontra Poljske”) dohvatio ovoga događaja, ali nije tog petka bio na Mirogoju. Nitko ga ne bi pozvao, niti bi on na takvo što došao, iako ga je, ruku na srce, nosila znatiželja. Napokon, Bosa Kamaufova i Maksim Stinčić bili su lica iz njegovih dramskih komada i proza, sretao ih je, nervirali su ga, ali ih je, mimo fikcije i izvan kazališnih scena, ustrajno izbjegavao. Ili su oni izbjegavali njega. Jer Zagreb je, sve do dolaska maršala Tita i srpskih partizanskih odreda, željnih osvete, koji su s istočnih strana nagrnuli u grad, više bio grad Bose Kamaufove, klimakterične ekspertkinje za prstohvate i solfeđo, koja je o glazbi znala sve i u glazbu se istodobno razumjela kao Mara u krivi kurac, i hrvatskoga glasoviračnog genija, njezinoga dok-ih--smrt-ne-rastavi druga Maksimilijana Stinčića, nego njegov, Krležin. Bili su potrebni srpski topovi – komunistički ili rojalistički, e to je, bogme, svejedno – da Miroslav Krleža konačno dobije na važnosti i postane neprijeporna hrvatska kulturna veličina. Krleža je, budimo poštenu, priznajmo tu muku endemskim ustašoidima, za Hrvate bio srpski okupatorski pisac. On je bio živi spomenik hrvatskoga poniženja, zaslužene kazne za Jasenovac, Jadovno i glinsku crkvu, i to je ostao dok god je u Hrvatskoj bilo onih koji bi mogli razumjeti njegovu pisanije. Kada su takvi izumrli, za sve hrvatske mudrace i inteligente koji Krležu nikada nisu čitali, on će postati veliki nacionalni pisac. Medvjed brundo hrvatske književnosti, autentičan kao čokolada s rižom, lagan i paperjast kao čokolada s rižom...

Rudi Krležu nije čitao. Plašio ga se kao strogog profesora. Osjećao je, premda to nije znao, da je Miroslav Krleža bio otrov za onaj Zagreb na koji je Rudi gledao s visina bosanskoga provincijalca s dobrih deset godina bečkih i gracerskih studija.

Za razliku od Krleže, njegov kritičar i supolemičar iz mladih dana, veliki zagrebački i hrvatski kroničar, feljtonist i ubogi liberal Josip Horvat našao se 1. rujna 1939. na mirogojskome glasovirskom recitalu Maksimilijana Stinčića. Taj neobični događaj, istina, opisuje retroaktivno, sjećajući ga se u zimu 1942. na 1943, dok se na istoku spremao debakl kod Staljingrada, u

Zagrebu je vladala nestašica svega i svačega, Pavelić je uz njemačko asistiranje čistio posljednje Židove iz grada, a redarstvo što ga je ustrojio i idejno osposobio vojskovođa sin Dido Kvaternik ranim je jutrom dolazilo po masona i komunističke sumnjivce, da ih se ispita i sprovede u Jasenovac. Horvat je strepio da će i po njega doći, ponižen i sabran pripremao se za to mjesecima, opsesivno tragajući, uglavnom po vlastitoj duši, iz čega se izleglo sve to zlo. Horvatov svijet bio je tada u obliku jednoga golemog jajeta, tako da i njegova knjiga *Preživjeti u Zagrebu* ima formu jajeta. U njoj, u tom sjećanju iz 1942. na 1943. Horvat vedro, pomalo nostalgично, pripovijeda o mirogojskom recitalu. Ni on, tvrdi, nije poštom primio pozivnicu, iako je, za razliku od Krleže, bio na neki način blizak Maksu Stinčiću i Bosi Kamaufovoj. Zapravo, njih dvoje imali su potrebu da budu bliski njemu: imponirao im je kao društveni i kulturni kritičar, pisac biografskih romana o mnogim znamenitim Hrvatima, prvorazredni žurnalista, koji nije imao potrebu za skandalima, a za kojega se po gradu pripovijedalo da je – mason. Njih dvoje su se grozili masona, vjerovali su na riječ biskupu Alojziju da su masoni đavolji poslanici na zemlji, neprijatelji kršćana i Hrvata, ali kada bi se za nekoga pričalo da je mason, a u to vrijeme, krajem tridesetih, nakon kratkotrajne vladavine Milana Stojadinovića i njegovoga pokušaja da bude jugoslavenski duče, postalo je vrlo moderno za poznate ljude govoriti da su masoni, Maksim i Bosa osjetili bi neko uzbuđenje, naslutili bi zabranjenu avanturu, poželjeli bi pogledati u oči masona, upoznati se s njime, sjediti uz njega, rame uz rame, na koncertu u Glazbenom zavodu i maštati o masonstvu kao o zaraznoj bolesti društva, koja se prenosi pohodaњem koncerata i kazališnih predstava ili čitanjem knjiga koje su već pročitali masoni. Osim toga, Josip Horvat bio je liberal, govorkalo se i to da je engleski čovjek, a Englezi su, koliko god podli i nadmeni, za njih dvoje predstavljali neku višu rasu, prema kojoj treba biti udvoran, ponekad i ponizan. Uostalom, nikada ne možemo biti do kraja sigurni da će Njemačka prevladati, da će u ovom i svakom sljedećem ratu pobijediti, jer može biti, nikako to nije isključeno, da Gordi Albion nadgornja i nadbije, kao što to neočekivano biva u nekom gombačkom srazu. A rat što je, vjerovali su oni, negoli ponešto krvavija utakmica, rat je gombalaštvo, i ne pobjeđuju baš uvijek oni koji se čine jačim, većim i moćnijim.

No, unatoč svemu tome, eto, Josipu Horvatu nisu poslali pozivnicu. U epizodi iz kronike *Preživjeti u Zagrebu* Horvat ne zdvaja nad time, uopće mu i ne pada na um da je trebao biti pozvan na takav javni događaj, nije on do kraja svjestan ni svoga položaja u malograđanskome Zagrebu, niti je u stanju da sebe vidi očima Bose Kamaufove i Maksimilijana Stinčića. Osim toga, on ne zna ono što bi u cijeloj priči moglo biti važno: grobnica je prazna, u bijelom dječjem kovčegu samo je vreća zemlje, i nigdje sina jedinca. Možda su u Horvatovu pronicavost vjerovali toliko da ih je bilo strah da će razotkriti njihovu strašnu roditeljsku tajnu. (Doista, u Zagrebu toga vremena samo bi još Josipu Horvatu mimo Krleže moglo na um pasti da su Stinčićevi pokopali živoga jedinca, samo da sakriju tu sramotu da se rodio – nemuzikalan.)

Opisuje on kako se tog dana zatekao na Mirogoju: gospodinu Miroslavu Albiniju, koji se početkom tridesetih odselio u Latinsku Ameriku, gdje trguje kavom, prvoga rujna tužna je godišnjica majčine smrti. Kada je odlazio iz Zagreba, Albini je prijatelju ostavio u amanet da svake godine, ako je u Zagrebu, obiđe njezinu grobnicu, položi gladiole, zapali voštanicu... Koliko je pritom Albini bio ozbiljan, to Horvat ne zna. Obećanje je bilo olako dato, bez previše razmišljanja i bez stvarnoga uvjerenja da će on, doista, svakoga prvog rujna odlaziti na grob Albinijevih. No, kako to već ponekad biva, dogodilo se tako da se sljedeće godine, prvoga dana mjeseca septembra, Josip Horvat sjetio Mireka Albinija, i istog je popodneva zapalio voštanicu kraj uzglavlja njegove pokojne majke. To se zatim iz godine u godinu ponavljalo, odlazak na Mirogoj postao je Horvatovim privatnim ritualom, tim je danom, prvim rujna, njemu počinjala

jesen, i tako se, sasvim slučajno, dogodilo da je istoga dana, 1939. upriličen važan zagrebački društveni i kulturni događaj, i da mu je Horvat nazočio.

Opisuje on svoju nelagodu pred Stinčićevim koncertiranjem. “Kao da se glasovir u transportu raštimao, kao da su šuplje mramorne kutije gutale zvuk, tek sve je zvučalo jezivo i nekako zlokobno. A najgore jest što je čovjeka od svega toga hvatao smijeh.”

Malo je vjerojatno da se Josip Horvat nasmijao, bio je previše pristojan i sabran čovjek da bi mu se to moglo dogoditi, ali možda je koji smiješak, možda je kakav cerek pobjegao kome od pozvanih, a tko je imao uha da čuje što to i kako Stinčić svira.

I tako je, tim cerekom, u Zagrebu, na groblju, objavljen početak Drugoga svjetskog rata.

Irfan Ibrahimkadić u “Koncertu za kišu i glasovir” nije napisao ni riječi o samome koncertu, niti o vrsnoći Stinčićeve svirke. Tomu je posvećena samo jedna rečenica: “Usred polegle trave, u mirisu bogate truleži i hranljive hrvatske zemlje, pod prstima maestra Maksimilijana Stinčića odjekivala je naša hrvatska tragedija, zajednička, ali i posve privatna.” Tko zna, možda bi netko i iz ovih riječi detektirao negativnu glazbenu kritiku.

Ono što je Joška Hercl mogao Rudiju ispričati o tom koncertu, stalo je u dvije-tri oskudne, suspregnute rečenice, u koje je, međutim, bio sabijen sav jad jednoga židovskoga mladića, ali je u tom dijelu priče i stvarni razlog zbog kojega se Rudolf Stubler toliko vezao i opsesionirao Herclovom sudbinom da je do kraja života, u bezbroj različitih verzija, pričao i nadopričavao ono što je čuo tog dugog popodneva, dok je vlak stajao na zagrebačkome glavnom kolodvoru.

Ne bi za njegovu priču bilo dovoljno to što se dvoje slavni zagrebačkih glazbenika odrekli djeteta, samo zato što se rodilo nemuzikalno. Više od toga, ali još uvijek nedovoljno za upamtiti do kraja života, bilo je da su ga, malo pred Hitlerov pogrom, učinili Židovom. Ono što je priču učinilo konačnom bio je taj koncert, održan na dan kada je u Europi počeo Drugi svjetski rat.

Rudolf Stubler je, kao što smo u više prilika ponovili, i to potvrdili epizodama iz njegova života i iz sjećanja drugih od Stublerove obitelji, bio vjernik. Tako je slučaj htio (ili je tako htio Bog): Stubleri su se dijelili na duboke, istinske, što onda znači i – naivne vjernike, i na uvjerenе i potpune bezvjernike. Nikada se među njima nije gubilo razumijevanje, oko Boga nije moglo biti nerazumijevanja, samo što je jednima nebo bilo plavo, a drugima je bilo prazno.

Rudi je, dakle, bio od prvih, i vjerovao je u sve u što treba da vjeruje neko kršćansko i katolično dijete. Tako do kraja života. Osim što je to okupiralo njegovu duhovnu stranu i oslobađalo ga onog bespotrebnog i užasnog straha od ništavila, širilo se i prelijevalo na Rudijev život i sva njegova znanja i uvjerenja. Premda je bio vrlo obrazovan i racionalan, vrlo darovit matematičar, u svim velikim povijesnim i životnim zbivanjima sudio je po nekome svom katekizmu, čistom i naivnom.

Tako mu se, nesvjesno, zavuklo u pamet da je užas Drugoga svjetskog rata nastao iz prevare Maksimilijana Stinčića. Kao u biblijskim pričama: veliko zlo izazvano je opačinom jednoga jedinog čovjeka, možda sitnom u odnosu na vječnost, ali markantnom poput starozavjetnih moralnih prekršaja. Svijet je kažnjen, osjećao je Rudi, zato što je jedan otac sahranio svoga živog sina, a zatim je sabrao narod da gledaju kako mu nad grobom svira Johanna Sebastiana Bacha.

I što je na to mogao Bog, nego da na ljude pošalje veliku nesreću, u kojoj će se dobro razabrati i odijeliti od zla.

Tokom rata, pijanist Maksimilijan Stinčić živio je u Zagrebu, tihim i povučenim životom nekoga tko je rano postao matuh, urušio se i postarao, kao da je od lošega materijala bio načinjen.

Rijetko je izlazio iz zelengajske vile, sjedio je u vrtu, pod stoljetnim trešnjim stablom, gledao u plodove kako zru, slušao cvrkut, i razlikovao ptice po vrsti i porijeklu.

Ovo je židovska sjenica, jedna li joj majka, kako se ružno glasa.

Ovo je kos, nordijska crna ptica, Grieg među pticama.

Ovo je vrabac, eh vrabac, milijuni ljudi ginu u ovome ratu, od Normandije sve do dalekih istočnih mora, kao milijuni vrabaca, da se ne zna ni tko su, ni što su, ni pod čijim su barjakom poginuli...

Slušao je tako ptice, i sam za sebe mudrovao nekada slavni glazbenik Maksimilijan Stinčić, dok je njegova žena, profesorica Bosiljka Kamauf Stinčić predavala na Muzičkoj akademiji, putovala svakoga mjeseca u Salzburg, išla u Berlin i Rim, jednom bila i u Parizu, gdje je mlade darovite ljude poučavala onoj vrsti glazbene mudrosti koja se u porobljenoj i zaraćenoj Europi najviše cijnila i zbog koje će, nakon 1945, europskim i američkim pozornicama vladati virtuozi u čijem će se tonu čuti nešto što je zlo i bešćutno, ravnodušno prema svakome ljudskom stradanju, i proći će desetljeća prije nego što će se prvi put u nekom velikom interpretatoru Mozartovih i Bachovih djela čuti tragika Auschwitza i Treblinke, proći će dugo vrijeme prije nego što publika potresena krene izlaziti iz koncertnih dvorana, jer je upravo svjedočila nesreći našega vijeka.

Bosa Kamaufova nije bila zla žena. Ona nikada ne bi prijavila Židova koji bi se skrivao po susjedstvu. Radije bi okrenula glavu na drugu stranu. Da je imala drukčijega muža, pomirila bi se Bosa i sa Josipovom nemuzikalnošću. Bila bi žena-mučenica, ako bi se to od nje tražilo, ali, eto, nije. Glazba kakvu je ona poučavala bila je upravo takva. Da je povijest bila drukčija, da je Hitler dvadeset i neke u nekoj od minhenskih pivnica dobio kriglom po glavi, nitko u Goldberškim varijacijama ne bi osluškivao odjeke svijeta koji se ruši, ne bi u Chopinovim etidama čuo žalopojke geta. Glazba bi ostala nevina, i profesorica Bosiljka Kamauf Stinčić, ta slavna i ugledna Hrvatica, bila bi – sa stanovišta glazbene i opće povijesti – savršeno nedužna. Njezin tajni sin, mali Židov, anonimno bi živio u Grazu, i nikada ne bi dosegnuo savršenstvo u žongliranju palidrvcima. Ta je vještina, takav artizam, mogla postojati samo u svijetu u kojem je glazba bila osramoćena.

Rudi će to shvatiti čim se vrati na Ilidžu, sa svoga prvog poslijeratnog putovanja u inozemstvo. I to će ga saznanje opčiniti i nagoniti da stalno priča ovu priču, svakome tko bude spreman da ju čuje, svakome koga on bude smatrao dostojnim priče o glazbi.

Tada je to bilo u vlaku koji se i dalje nije pomicao, u kojem, zapravo, kao da i nije bilo putnika, nego bi, osim onoga kolodvorskog manekena koji je paradirao peronom i kuckao čekićem po metalnim kotačima, vlakom žurno promicali pozornici u modro-sivim uniformama, koji su se mrgodili kao da upravo love neku krupnu zvjerku ili kao da, povremeno je strepio Rudi, čekaju da Joška Hercl dovrši svoju priču, pa da onda odluče kojega će od njih dvojice da hapse. Rudi je tada, iz priče žonglera palidrvcima, počeo shvaćati zašto je glazba odjednom postala tako obična da se u njoj već čula svaka nota i više nije bilo nikakvog čuda. Sjećao se sa žalom posljednjih prijeratnih koncerata, svojih ushita pred manje dobrim pijanistima, beogradskim i zagrebačkim studentima, koji bi nastupali u Sarajevu pred kinopredstave, svirajući neke kraće, običnoj publici prijemčivije Mozartove, Chopinove i Lisztove komade. Udarili bi falšni ton, zakazala bi poneka dirka na rashrdanom pijaninu, glasovir ne bi bio ugođen, ništa nije bilo kao što danas jest u zagrebačkome Glazbenom zavodu ili u Narodnom pozorištu u Sarajevu, kada gostuju najveći jugoslavenski i strani glasovirači, osim što su oni nekad svirali s uvjerenjem i u ognjici, svirali su prije nego što su ljudi nestali u krematorijima, u jamama i u zatrpanim vojničkim rovovima,

svirali su prije nego što je Hitler onako usput, ne razmišljajući previše o tome, ubio Mozarta i Chopina.

Kako je Joška Hercl preživio rat u Grazu?

Nema ni tu velike priče ni čuda. Nakon što su nekamo nestali svi drugi Židovi, nacisti su izgubili interes za njega. Za njih, kao ni za obične, mirne i stradanjima drugih ljudi nevične susjede, Joška Hercl više nije bio Židov. To je ta ljudska nevolja: za njih više nije bio, a pred sobom i svojom velikom krivnjom, bio je više Židovom nego što je to mogao biti itko drugi, u Grazu, u Austriji, u Europi. Joška Hercl svoju je nesreću vidio tad u vrlo širokom kontekstu. Tako je o njoj volio razmišljati, dok bi od jutra do mraka, iz proste zabave, ili da ne digne ruku na sebe i ne ubije se, žonglirao palidrvcima.

U zimu i proljeće 1944. sve se počelo raspadati, kuće su trunule kao da su sagrađene od krumpira, asfalt se gulio s ulica, i izbijali su loše temeljeni i blatnjavi seoski drumovi, koji su se, zatim, dalje raspadali i trunuli, pretvarajući se u živo blato, koje je prijetilo da proguta taj nekoć mirni i skladni austrijski gradić.

Dok je Joška Hercl to pričao, Rudi je širio oči u nevjerici. On je dobro poznao Graz, studirao je tamo politehniku, studirao je dugo, sve dok mu otac nije naredio neka se vrati kući, i dobro je upoznao Graz, nakon Beča to je bio grad koji je najbolje znao, mnogo bolje i od Zagreba i od Sarajeva, i bilo mu je čudo da se sve dogodilo baš tako kako Joška priča, da su se kuće i ljudi počeli raspadati i trunuti, nestajati u smeđoj zemljanoj magmi, ljepljivoj od smrada – “evo, i sad taj miris imam u nosnicama!” vikao je Joška Hercl i hvatao se za grlo – i sve se to događalo prije nego što je Britancima i Amerikancima na um palo da bombardiraju Graz. Odustali su kada su vidjeli što je ostalo od grada.

Možda nije želio da i sam završi u toj općoj truleži, ili je, ipak, bježao od svoje židovske krivnje, tek u rano proljeće te godine, Joška se odlučio na nečuven, posve nerazuman pothvat. Krenuo je u Zagreb, da nađe oca i majku, ili da strada na putu. Druga mogućnost bila je mnogo izvjesnija, ali nije se on nimalo zbog toga brinuo. Bit će kako mora biti ili kako je već odavno određeno da bude.

Bio je bez novaca, s dvije kutije žigica u džepu i s legitimacijom u koju je bilo upisano da ga smije ubiti svako za to ovlašteno lice.

Kupio je kartu i ukrcao se na vlak.

Iako se bližio kraj rata, partizani su vršili diverzije po prugama, Englezi su nekoliko puta bombardirali glavna željeznička čvorišta na putu za jugoistok, na kolodvoru u Grazu sve je bilo kao nekad, živo, mirno i svježije. Kravlja balega vonjala je iz stočnih vagona, uredno obučena i obućena sirotinja tamarala je peronima u potrazi za kompozicijom koja će ih odvesti u davno napuštene zavičaje, esesovci i domaće redarstvo kontrolirali su sumnjivce, pregledavali legitimacije, iskali propusnice, odvajali u stranu... Kad bi ih uočio, Joška bi se poput odlučnoga samoubojice zatrčao prema njima, i već je prekopavao džepove da im pokaže svoju židovsku legitimaciju, ali svaki put bi mu mrzovoljno odmahivali rukom, neka prođe, neka im nestane s očiju. Tih dana šizofrenija je postajala infektivna bolest, esesovci su se plašili ludila, a iz lubanje toga odrpanog mladića gledale su ih oči ludog čovjeka.

– Pogledajte me! – zapiljio se u Rudija. – Pa zar biste rekli da sam ja lud čovjek? Recite mi otvoreno, mogu ja to podnijeti! A oni su, vidite, svi odreda, i na stanicu u Grazu, i u vlaku, kroz koji su prošle barem tri kontrole i barem su desetinu putnika iz svakog vagona skinuli s kompozicije i odveli nekamo, od mene bježali kao da sam kužan i ne samo da me nitko nije

legitimira, nego i kondukt, koji me je također mogao prijaviti kao sumnjivca, jedva da se udostojio da mi pregleda kartu!

Uza sve te preglede, kojih je Joška ostajao pošteđen, na željeznici je vladao mir. Nisu ga mogli poremetiti ni esesovci sa svojim kontrolama, ni partizani, ni crnoburzijanci, baš nitko, jer su u vlaku i oko njega, na eksteritorijalnom području velikih kolodvora, provincijskih postaja i slijepih kolosijeka, dokle god se prostirala pruga, vladale stroge željezničarske procedure, na koje nitko, pa ni sam Adolf Hitler, nije mogao imati utjecaja. Željeznica je, u to proljeće 1944, prije nego što će je ratni pobjednici izbombardirati, a poraženi preorati u povlačenju, bila posljednji sigurni teritorij u Hitlerovom dijelu Europe, gdje su vladali razum, sabranost i neki viši red, koji je, činilo se, nadživio i tiranina, i dvijetisućgodišnju vjeru u Isusa Krista, sina Božjega. Samo željeznica nije trunula i urušavala se, nego je postojala onakva kakva je bila i u prethodnih stotinu godina, s redom vožnje kao svojim jedinim katekizmom.

Tu je, slušajući znani šklopot metalnih kotača, Joška Hercl na trenutak ponovo poželio biti živ. Ta želja u njemu je izazvala strah i jad, pa je ubrzo zaboravio na nju, i nastavio nutkati svoje židovske isprave na pregled.

– Eto, to vam je spasilo život! – radosno je uzviknuo Rudi.

– Šta mi je, po vašem mišljenju, spasilo život?

– Pa to što ste ih pokušavali natjerati da vam pregledaju dokumente. Tako jednostavno. Šteta za mnoge što se nisu toga dosjetili.

– Ne, niste u pravu. Život mi je spasilo to što mi se nije živjelo.

Zagrebački glavni kolodvor bio je prljav i pun izbjeglica, koji su, uglavnom, govorili teškim i gustim bosanskim naglaskom, uz mnoštvo žalobnih, domotužnih psovki. Okolo njih su bili redarstvenici, ustaše, koji su im branili da izađu van i krenu prema gradu. Što su Bosanci tamo htjeli, zašto bi išli prema Jelačić placu, nije se moglo znati. Nije se znalo ni tko ih je potjerao. Čas su to bili Srbi, pa četnici i partizani, već kako bi koji od njih bio raspoložan i koliko bi mu teška bila psovka, ali istina će biti, osjetio je to Joška Hercl, dok je išao prema izlazu, ravno na ustašu koji bi mu trebao zatražiti legitimaciju, da su bježali od svojih ludih glava, od nečega što su sami izazvali, bit će od viška prigodnoga desetotravanjskoga hrvatstva, koje ih je na štošta nagovorilo, a sada su se, eto, počela mijenjati vremena i oni su se, iz straha da ne ostanu bez tih ludih glava, zaputili u Zagreb, na Markov trg, tamo odakle je sve i započelo, ne bi li se tu pobrinuli za njih. Uzalud im bilo. Kasno je za njih, a uskoro će, sve su prilike, biti kasno i za Hrvatsku.

Ustaša ga je bez pitanja propustio, ne dopuštajući mu da izvuče ruku iz unutašnjeg džepa.

Stigao je do Zelengaja, ali ga u roditeljsku vilu nisu pustili.

Vrata je otvorio neki nepoznat, stariji muškarac. Rekao mu je da sačeka, i vratio se nekoliko minuta kasnije, vrlo ljut, u ruci je, za svaki slučaj, imao nekakvu drvenu batinu.

– Kako vas nije sram! – vikao je. – Vi vrijeđate uspomenu na sina jedinca. Gospođa su rekli da zovem redarstvo, ukoliko se istoga časa ne sklonite s kapije i ne odmaknete se od kuće, i ja ću to, bogme, i učiniti!

Sljedećih dana i mjeseci Joška Hercl spavao je po podrumima i šupama. Izbjegavao je centar grada i parkove, u koje Židovi ne bi smjeli zalaziti da ih je tada, u travnju 1944. u Zagrebu bilo, ali ubrzo je uvidio da više nikome nije sumnjiv. Nije izgledao kao komunistički agent – takvi su, shvatit će i to poslije rata, u pravilu bili lijepo obučeni – niti je odavao dojam nekoga tko je

svojom rasnom pripadnošću ostao izvan zakona. Židova, rekli smo, više nije bilo, a on je takav, prljav i neuredan, izgledao upravo onako kako je i trebao izgledati netko tko je u Zagreb došao tražeći nešto što mu po pravdi Boga pripada: izgublenu rodbinu, svoja ljudska i hrvatska prava... Izgledao je tako da su ljudi imali potrebu da spuste pogled, praveći se da im je nevidljiv. Joški je u Zagrebu bilo lakše, jer tu nikome nije bio kriv, teta Ružica i velika Doroteja bile su u svakom pogledu daleko.

Osim toga, tu ga se nije ticalo što su oko njega trunule i raspadale se zgrade, kao da su sagrađene od sirovog krumpira.

Neće se pouzdano znati jesu li Maksimilijan Stinčić i Bosiljka Kamauf Stinčić bili svjesni da im se tog dana, pred vratima vile na Zelengaju, pojavio sin Josip – ubogi Židov Joška, kojega nijedan redarstvenik u novoj Europi nije htio legitimirati i tako ga osloboditi muka. Čini se da su mislili da im se to netko ruga, šali se netko na najružniji način, podsjeća ih na njihovog mrtvog sina. Nije im na um palo da bi on mogao živ stići od Graza do Zagreba, a možda nisu ni vjerovali da je Joška uopće živ.

Prvi put su ga vidjeli, barem tako je mislio Joška Hercl, i tako je rekao Rudiju, u vlaku koji je stajao na zagrebačkom kolodvoru krajem kolovoza 1954, u rano proljeće 1945.

Dan je bio sumoran i leden, vladala je suhomrazica, snijega niotkud, ali se temperatura već tjednima spuštala do minus deset, a od Sljemena je pirkao vjetrić koji je propuhivao kosti i prolaznike svodio na skelete u kaputima, sive i šklopotave, omršavjele i izgrižene moljcima i ratom. Već dugo kuna nije vrijedila gotovo ništa, nacionalna valuta doživjela je slom, svud okolo vladao je zakon crne burze, protiv kojega se vlast, uglavnom bezuspješno, borila prijekim sudovima i deportacijama u Jasenovac. Dok su se povlačili pred partizanima, koji su, uz podršku Crvene armije s istoka, pripremali odlučnu proljetnu ofenzivu, ustaše su jedino još i ratovale protiv kojekakvih krijumčara i crnoburzijanaca, stvarajući iluziju među građanima kako je sve u najboljem redu i kako država brani svoj integritet u onome u čemu je i u mirna doba on najviše ugrožen: na tržnici, u mesnici i u dućanu. Istina, nije više bilo, pogotovo izvan Zagreba, ni dućana, ni mesnica, ni tržnica, ali od te činjenice su svi okretali glavu. Tko god bi se suočio s njom, znao je da državi otkucavaju posljednji sati i da svi dugovi stvarani u prethodne četiri godine, kolektivni i individualni, dolaze na skorbu naplatu. Ali kako bismo mogli znati koliko je tko dužan? I tko će biti zadužen da dugove naplaćuje?

Jedino što je još uvijek živo funkcioniralo i čime je održavana iluzija o postojanju Nezavisne Države Hrvatske bili su koncerti, kazališne predstave, kulturni život, općenito. Muziciralo se u Glazbenome zavodu svakoga tjedna, Hrvatski krugoval držao se čvrsto svoga godišnjeg repertoara, zamišljenog u neka vrlo davna vremena, prošle godine, kada su se perspektive europske uljudbe i naroda predvođenih velikim njemačkim Führerom Adolfom Hitlerom činile puno boljima... I tako su, privučeni krajem zime, ohrabreni tim ludim optimizmom hrvatskih muzikaša – kako ih je ironično nazivao Irfan Ibrahimkadić, u naslovu svojih emigrantskih memoara – Stinčići jednoga popodneva, bio je četvrtak, krenuli na koncert u Glazbeni zavod. Mladi pijanist, neki Perinčić, kojemu nikako da upamte ime, pa se to ime u međuvremenu i zaboravilo, svirao je Sibeliusa.

Sreli su ga na pustome Iličkom placu.

Nikoga okolo nije bilo, ljudi su se pozatvarali u kuće, virili iza zastora i čekali da se nešto dogodi, iz predgrađa se već danima čula pucnjava, premda je radio javljao da su partizani daleko, negdje u tamnoj i dubokoj Bosni i da hrvatski vitezovi svakodnevno potiskuju, “i nije dalek dan

kada će izvoštiti veliku konačnu pobjedu”, tako da se više nikome nije ništa moglo vjerovati. Osim programu Hrvatskoga krugovala, koji je još jesenas, dok je cijeli Zagreb vjerovao u ono u što danas vjeruju samo posljednji preostali poglavnikovi promidžbenici, najavio da će Perinčić – kojemu nikako da se imena sjetimo – svirati Sibeliusa, u slavu vječnoga prijateljstva hrvatskoga i finskog naroda, koji se na dva kraja Europe bore protiv istoga neprijatelja, što sa svojim crvenim barjacima domahuju iz svojih dalekih i nama tuđih azijskih stepa.

Mislili su da vide avet.

Maksimilijan je zadrhtao, kao da stresa smrt s ramena.

– O Bože mili! – cijuknula je Bosa, i oboje su zastali u koraku, ukopali se kao da očekuju da će Joška Hercl proći, ne primjećujući ih, da će, valjda, misliti da i nisu živi, nego da su po nalogu doglavnika Budaka tu, na Iličkome trgu, kojega će komunisti, avaj, nazvati Britanskim, izliveni od bronce, spomenici.

– Mama! – iznenađeno je rekao, iako se mjesecima pripremao za ovaj susret.

I odmah ga je spopala nelagoda. Nazvao ju je onako kako nije trebao i kako nije htio. Onako kako mu nikada ne bi na um palo da se sve nije dogodilo tako iznenada. Još od vremena kada su živjeli skupa na Zelengaju, i on još nije ni bio Židov, još od toga vrlo davnog i nevjerojatnog vremena, on je nije nazvao tako. Nije mu to branila, kao ni on, niti je to za vrijeme njihovih posjeta ikada spomenuto, ali se nekako podrazumijevalo da oni više nisu njegovi roditelji, niti je on njihov sin. Uostalom, to je svima moralo biti jasno čim je Josip postao Joška, i čim je postao Židov.

Nisu se ni pomakli.

– Joška, dijete, pa gdje su ti žniranci? – valjda nije znala šta drugo da pita.

Maksimilijan Stinčić je šutio i tupo zurio pred sebe, kao da čeka da sve ovo prođe. Ali nije prolazilo, kao što ne prolazi duga i uporna zubobolja. Ono što boli, tad nije zub, nego boli vrijeme u kojemu bol, jednakoga intenziteta i ritma, koja pulsira sporo, kao srce budista u molitvi, nikako ne prolazi. I kako ne prolazi, sve je teže podnošljiva, izludi čovjeka, učini ga životinjom, biljkom, iako ta bol i dalje nije jaka, ništa jača nego u početku, i više zaboli kada čovjek samoga sebe uštupne za stražnjicu. Jer to ne boli zub, nego boli čovjeka vrijeme, boli ga čekanje, kao što, evo, upravo sad, na Iličkome placu koji će uskoro postati Britanskim trgom, Maksimilijana Stinčića boli čekanje pred tom odrpanom židovskom barabom, koji je ustvari, prema zakonu biologije – a zakone biologije naša mater Sveta Rimska Katolička Crkva uglavnom ne priznaje, njegov rođeni nemuzikalni sin. A kako nemuzikalan može biti sin najvećega hrvatskog pijanista, osim ako nije i on, najveći hrvatski pijanist, skupa sa cijelim, drevnim i mučeničkim hrvatskim narodom, nemuzikalan kao što je nemuzikalan on? Stoga bit će, po strogoj Aristotelovoj logici, mudruje u sebi Maksimilijan Stinčić u svome predugom čekanju, da to pred njim i nije njegov sin, nego je to, eventualno, njegov grijeh, produkt bludnih radnji što ih je vršio s Bosom, u časovima dokolice i neznaboštva, kada i nije mislio o tome da u slavu Božju upravo provode Božji naum preporađanja svijeta te da, shodno s tim, tog Židova treba odmah prijaviti redarstvu, neka ga odvedu i neka s njega, najvećega hrvatskog pijanista, i sa cijeloga hrvatskog naroda, skinu muku. Mislio je tako Maksimilijan Stinčić, iako to nikada neće biti potvrđeno historijskim dokumentima, niti će Joški Herclu na um pasti da se ijednom upita što misli ta siva, snuždena prilika pred njim, taj trodimenzionalni zagrebački relikv minhenske slikarske škole, ali mi znamo da je Maksimilijan mislio upravo to, i znamo da bi on tako mogao na istome mjestu stajati cijelih tisuću dana, a da maloga Židova ne prijavi redarstvu.

Njegovo je samo da čeka, i on će čekati, i šutjet će onoliko koliko mu Bosa odredi da šuti, i slušat će kakve gluposti ona izgovara pred tim njihovim takozvanim sinom, a ako je to nužno, ako mu se to naredi, ili ako ona tako odluči, neće on ni slušati, ništa neće čuti, nego će tu stajati samo onako, kao stup, kao stablo, kao kandelabr, kao vojskovođa Slavko Kvaternik dok 1941. salutira kolonama onih koji stupaju u smrt za Boga, za Poglavnika i za Hrvatsku, uz Isusa Krista protiv komunista.

I dok tako čeka Maksimilijan Stinčić, lice mu se počinje kriviti u cerek, u pijani birtaški grohot, jer je najednom shvatio koliko je smiješno to što Bosiljka svog sina pita:

– Joška, dijete, pa gdje su ti žniranci?

Baš kao da je u našim sitnim i vrlo ranjivim ljudskim životima od najveće važnosti da svi, i u svakome trenutku, imamo žnirance u cipelama. A oni koji su u prošle četiri godine stradali boreći se protiv srbokomunističke i četničke nemani, protiv azijskih boljševičkih hordi i judeomasonskoga zvjerinja, zapravo su zginuli jer su, nekim čudom, ostali bez žniranaca, kao ta odvratna židovska nakaza što upravo stoji pred njim i ljulja se, premeće se s noge na nogu, upravo kao da će u sljedećem momentu zatražiti neki novac...

– Idemo na koncert... – napokon je progovorio, i odmah zastao. Nije se mogao sjetiti kako se, do đavola, zove taj mladac, Peričić, Perišić, Perinčić, koji će svirati Sibeliusa, i sad se izbečio, iskolačio oči, kao da mu je riblja kost zapela u grlu...

– U Glazbeni zavod, daju... – a onda se, najednom, nije mogao sjetiti ni Jeana Sibeliusa, nije se mogao sjetiti njegova imena, nego mu je navrh jezika bio Grieg, Norvežanin, koji pritom sa Sibeliusom nije imao baš nikakve veze, i nosio je ime kakva ne nose Finci. Finska obiteljska imena završavaju na – onen, i bunilo ga je kako se ne može sjetiti tog najslavnijeg onena.

Tek kasnije, kada stignu u Gundulićevu, pred Glazbeni zavod, i kada ugleda plakat s najavom Perinčićeva recitala, Maksimilijan Stinčić shvatit će zašto se nije mogao sjetiti: pa Sibelius, vrag neka ga nosi, uopće nije onen.

Susret je trajao kratko i činilo se da su i Joška i oni željeli samo da što prije pobjegnu. Majka je još neko vrijeme trabunjala o žnirancima, kao da je prethodno popila bocu konjaka, a otac je svaku rečenicu izgovarao samo do pola, nakon čega bi se izbeljio i nije znao nastaviti, falile su mu riječi, nije se mogao sjetiti Sibeliusova imena, ni imena pijanista, pa je Joška Hercl pomislio da je Maksimilijan Stinčić u međuvremenu postao sklerotičan.

Bio je to jedini njihov susret prije nego što je završio rat.

Sljedeća tri mjeseca Stinčići nisu izlazili iz vile na Zelengaju, osim što bi Bosa Kamaufova odlazila da za dukat-dva kupuje provijant. Sve do ulaska partizana u grad crna burza je savršeno funkcionirala, do kraja je svega bilo za kupiti, samo što su cijene rasle, sve dok u jednome trenutku nisu postale besmisleno visoke...

A onda je došla sloboda.

Prvih tjedana nije se događalo ništa. Nova vojska marširala je gradom, čule su se zabranjene komunističke pjesme, uz cilik ciganske violine i nadimanje harmonike, i sve je bilo kao u kazalištu, ispred pozornice na kojoj se upravo izvodi komad Maksima Gorkog. Bosa Kamaufova i njezin muž nisu voljeli kazalište. Čak ni operu. U svakome kazališnom predstavljanju bilo je nečega lažnog i pretjeranog. Već sama scenografija predstava u HNK činila se Maksimilijanu uvredljivom. Gavella bi pozornicu pretvorio u dnevni boravak, sa stolom, stolicama, otomanom i foteljom u pozadini, s kredencom i slikama predaka po zidovima, i ta ga je soba podsjećala na

njihov zelengajski salon. Onda bi utrčali glumci koji bi, uglavnom na tekst gospodina Krleže, ruglu izvrgnuli taj ambijent, što je za njih oboje bilo apsolutno nepodnošljivo. Kazalište je, činilo im se, prljanje vlastitoga gnijezda, kazalište je ruganje svima koji u ovome gradu i u ovoj zemlji žive i ponašaju se kao normalni ljudi. U ime koga se to čini? Gdje i kako žive svi oni koji se rugaju normalnim ljudima. Konačno, gdje živi taj Krleža, skupa sa svojom scenskom divom?

Bili su revoltirani, čim bi pomislili na kazalište.

I sada su, opet, bili revoltirani, nakon što ih je prošao prvi strah od komunista, dok su ih gledali kako teatralno marširaju kroz grad i kako svoja spaljena potkozarska i lička sela zamjenjuju Zagrebom. Već početkom lipnja u pogledu profesorice Bosiljke Kamauf Stinčić bilo je nečega otvoreno prezrivog. Gledala ih je s visine, te sitne i beznačajne crvene termite, crvene mrave, koje bi mogla zgnječiti jednoga za drugim, samo kada ih ne bi bilo tako mnogo. Maksimilijan je bio nešto oprezniji. Ili je njegov strah bio dublji i na neki način mudriji.

Bio je petak, 15. lipnja 1945. kada su došli po njega. Dvojica partizana, nenaoružani, u urednim britanskim uniformama, pokucali su na vratima, jer zvonu nije radilo, ljubazno se predstavili i odveli ga. Ona je bila posve izgubljena, nije znala što bi pitala, srce joj je tuklo u grlu... Nije bila bijesna ni uplašena, bio je to neki nedefiniran, ali vrlo intenzivan osjećaj, koji joj je sasvim zakrio razum, tako da ga je pustila da ode u kućnom ogrtaču i u papučama.

On je to, međutim, učinio vrlo demonstrativno. Neka vide ljudi, ako ima još nekoga tko gleda, kako ga odvođe u šlafroku i u pantoflima, kako su se u domu Stinčić-Kamauf nazivale papuče, neka vide što su i kakvi su ti naši oslobodioci...

Naravno, da su ta dvojica partizana naredili Maksimilijanu Stinčiću, slavnome hrvatskom pijanistu, jednome od prvih naših glazbenih velikana, koji je vladao europskim pozornicama kad i velika Milka Trnina, i širio tako hrvatsku slavu, da ogrne ljetni sako i navuče cipele, on bi to bez pogovora i učinio. Da su mu rekli da odjene svoj paradni smoking, on bi i to učinio, ali ako su se već odlučili brukati, on je rad da im to dopusti.

Bosa Kamafova prvo nije znala gdje joj je muž.

Danima ga je tražila, obilazeći urede u Petrinjskoj i na Zrinjvcu i raspitujući se kod ljudi, profesora i glazbenika, za koje je pretpostavljala da su bliski s komunistima. Jedni nisu znali, drugi bi je prezrivo potjerali, a onda joj je na um pala spasonosna ideja: Joška! Pronaći će ona Jošku Hercla, preživjeloga Židova, čija će joj sudbina otvoriti sva vrata u Zagrebu.

Joška je, međutim, i sam u to vrijeme bio pritvoren.

Uhitili su ga na Glavnome kolodvoru, još krajem svibnja, u raciji koja je tragala za preostalim krijumčarima i crnoburzijancima, a možda se u mrežu ulovi i kakav preobučeni ustaški pukovnik, jasenovački koljač ili pop koji je po Lici i Bosni blagosiljao krvave kame i samokrese.

Upravo je dvojici starijih građana – od kojih je jedan bio partizanski agent u civilu – demonstrirao žongliranje zapaljenim palidrcima. Netko ga je šćepao za ovratnik, plamičci su se razletjeli na sve strane, nosnice je zaparao jak miris fosfora, adrenalin je suknuo krvotokom, a Joška Hercl završio je u tamnici.

Sve što im je ispričao, partizanskim isljednicima činilo se fantastičnim i nevjerojatnim.

U prvi mah nije se uplašio, mislio je da će se nesporazum vrlo brzo razjasniti. Zaboga, ipak je on Židov, a komunisti, jugoslavenski partizani, zaštitili su Židove, to cijeli svijet zna, i partizanske jedinice bile su pune Židova, trubila je o tome ustaška štampa dok je postojala, propovijedali su na tu temu hrvatski biskupi i popovi, i nije valjda da bi sve to moglo biti krivo i da bi on, Joška

Hercl, mogao stradati zato što je Židov...

Nakon što je dovršio svoju žalosnu pripovijest o staroj teti i maloumnoj sestrici, koje su odvedene od kuće, dok se on igrao žigicama, isljednici su ga – čisto iz pedagoških razloga, zato što su bili uvjereni da je lažac, i to priglupi lažac – temeljito istamburali. Mlatili su ga dobrodušno, onako kako se mlate djeca, remenima za hlače i šamarima, vodeći računa da ga ne povrijede više nego što bi bilo pristojno. Možda ih je dirnula naivnost njegove priče, može biti da su povjerovali da je mentalno zaostao, a možda, ipak, nisu bili sigurni stoji li iza njegove priče nešto ozbiljnije, u što se ne bi smjelo dirati.

Kako god bilo, smrtno su ga uplašili i izbezumili. Drečao je kao da mu deru kožu s leđa. Još odavno, Joška Hercl bio je spreman umrijeti. Ali nije mogao podnijeti da ga netko mlati bez namjere da ga konačno i umlati.

Osim toga nije znao što da im kaže, pa da mu povjeruju.

I tako je odlučio ispričati im cijelu istinu.

Priču je, odmah zatim, morao ponoviti pred višim oficirom. Pa još jednom, pred liječnikom psihijatrom, koji je i sam, vjerojatno, bio Židov. I još triput, pred ljudima koji su dolazili da čuju pripovijest o dječaku kojega su se roditelji odrekli jer je bio nemuzikalan, poslali ga u Graz, kod tete Židovke, koja ga je učinila Židovom.

Posljednji put, sedmi ili osmi po redu, pričao je Joška Hercl svoju žalosnu životnu priču Davorinu Gubijanu, predratnome komunistu i u tom trenutku, u ljeto 1945. najpoznatijem partizanskom proznom piscu, čiji je roman *Krvava godina* upravo bio u štampi i bit će objavljen prije jeseni. U toj prvoj poslijeratnoj književnoj sezoni, Zagreb je tim Gubijanovim romanom parirao Beogradu, gdje su u isto vrijeme tiskani romani Ive Andrića *Travnička hronika* i *Na Drini ćuprija*. Iako tu natjecanja nije bilo, u velikoj prednosti bio je onaj koji je svoju knjigu pisao po šumama i gorama naše zemlje ponosne, a ne u beogradskoj podstanarskoj sobici, podno Hotela Moskva. No, pustimo sad to za neku drugu priliku, možda za kakav književnohistorijski ogled... U ovoj priči, onako usput, vrijedi napomenuti da Joška Hercl nikada nije čitao ni Gubijanove, ni Andrićeve romane – zapravo, od školskih doba nije on čitao ništa, jer da jest ne bi našao smisla u žongliranju palidrvcima, niti bi imao vremena da u tome dosegne savršenstvo – dok je Rudolf Stubler bio vrlo pomnjev Andrićev čitatelj, volio je tog pisca i držao je njegove knjige među njemačkim originalima Brocha i Thomasa Manna, doživljavajući ga ravnim tim piscima, dok je Gubijana, u vrijeme njegove kratke i burne slave, izbjegavao kao crnu kugu, tako da mu u ruke nikada nije ni došao roman *Davidov psalam*, objavljen u proljeće 1948, čija je cjelokupna preostala naklada zaplijenjena i uništena nakon što se istoga ljeta Davorin Gubijan vrlo pozitivno i neočekivano agresivno odredio prema Rezoluciji Informbiroa. Zatvorili su ga, poslali na Goli otok, gdje će boraviti u dva navrata, i skoro bez prekida ostati sve do kraja 1959, nakon čega će, za duga vremena, njegov književni rad biti zabranjen, potom i zaboravljen. Roman *Davidov psalam* Davorin Gubijan objavit će u vlastitome izdanju, u Beogradu 1991, ali odjeka nikakvog neće biti. Dvije godine kasnije, sam i ojađen, umrijet će ovaj partizanski pisac i golotočki mučenik, u devedeset i trećoj godini života.

Joški Herclu u njegovoj tamnici na Zrinjvcu nije trebalo više od dva, najviše tri sata, da Gubijanu ispriča svoju životnu priču. Na kraju je zatražio kutiju žigica, da slavnome piscu pokaže svoju vještinu, ali tamničari mu je nisu odobrili, iz opreza da ne zapali zatvor. Gubijan nije insistirao, da jest, možda bi oni i popustili, veliki je bio njegov autoritet, ali očito ni on nije vjerovao Joški. Mislio je, bit će, da je mladić apsolutno sve izmislio, svoj navodni život i

sudbinu, ali imao je, mali vrag, dara! O, itekako je imao dara!

Na kraju, cijelu njegovu priču je, vrlo vjerno, bez ikakvih odstupanja, dosljedno prenio u svome romanu. Samo je glavnom junaku promijenio ime: Joška je, tako, postao David Šlomo. I naravno, promijenio mu je zanimanje, ali ne baš sasvim: umjesto žongliranjem palidrvcima, nemuzikalni sin slavne zagrebačke gospode glazbenika postao je šibicar. Po kolodvorima okupirane Europe on je, u romanu Davorina Gubijana, šibicarenjem varao naivne putnike. Vrtio je po peronima tri kutijice, a loptica je uvijek bila pod onom koju nitko neće otkriti...

Davidov psalam bio je skandalozan, čak i u to posljednje proljeće jugoslavenskoga staljinizma. Način na koji je Gubijan ismijavao hrvatske malograđane i inteligente i grubo izrugivao moral zagrebačke gospode, nasuprot proletarijatu koji je hroptao i dirinčio po predgrađima, bio je opskuran čak i za mjerila sovjetskoga i istočnoeuropskog socijalističkog realizma. Najstrašnji je bio kraj knjige, kada se David Šlomo nakon rata preporuča u zeničkome kazneno-poporavnom zavodu, gdje izučiti za stolara i postaje vrijedan radnik, socijalistički građanin, muž otac... Priča završava partijskim sastankom na kojemu će ponosnoga Davida primiti u Komunističku partiju Jugoslavije, kada on u zanosu deklamira rečenice iz Komunističkoga manifesta. I to je ono što se u naslovu knjige zove Davidov psalam.

Stari Davorin Gubijan mislio je da će, u ratno ljeto 1991, beogradska i jugoslavenska publika konačno shvatiti njegovu priču o zagrebačkim malograđanima. Ostao je razočaran, jer nitko, opet, nije shvatio ništa.

Nakon što više nisu znali što će s njim, a uvjerali su se da nije nikakav neprijateljski element, zaostali suradnik Nijemaca i ustaša, krijumčar, opskurant, makro, nego samo uboga lažovčina, prosjak minhauzenovske mašte za kojeg je nemoguće tačno ustanoviti ni kako se zove, Jošku Hercla pustili su na slobodu. Neka ide svojim putem, kamo god ga taj put vodio.

Bilo je to krajem kolovoza.

Bosa Kamaufova već se pomirila s tim da je njezin odmetnuti sin propao u zemlju, nema ga i neće joj pomoći, pa je potražila pomoć među zagrebačkim glazbenicima, simpatizerima partizana, Srbima i Židovima, koji su mogli garantirati da je Maksimilijan Stinčić u cijeloj stvari savršeno nevin. Ne samo da je nevin, nego je poznato, svima u Zagrebu je to poznato, da najslavniji hrvatski glasovirač nije nijednom nastupio, za sve vrijeme postojanja kvislinške Nezavisne Države Hrvatske. To je bio njegov način pobune protiv okupatora i njegovih suradnika. I što je drugo, molit ću lijepo, jednome starcu bilo na raspolaganju? Da li je on u toj dobi trebao zgrabiti pušku, poći u šumu i pucati? Pa Maksim je, ljudi Božji, barem deset godina stariji i od druga Vladimira Nazora, kojemu svaka čast, da se razumijemo!

I tako je 31. kolovoza, omršavjeo i već sasvim sijed, Maksimilijan Stinčić pušten iz svoje zrinjevačke tamnice. Možda ga je samo zid dijelio od Joške Hercla, ako jest, on to nije tada znao.

Uskoro, Bosa Kamaufova počela će predavati na Muzičkoj akademiji, i ubrzo će joj, po nekoj diplomatskoj intervenciji, dopustiti i da putuje u Salzburg, kao gostujući profesor. Nadoknadit će sve što je propustila tokom rata, a njezino će glazbeno učenje, amoralno i hladno, matematički precizno i vrlo jasno, dominirati srednjoeuropskim sveučilištima i muzičkim školama. Bach, Mozart i Chopin tih će prvih poratnih godina ljudima biti potrebni kao laka razbibriga, naraštajima koji su, uslijed užasa rata, patili od teške nesаницe bila je potrebna samo uspavanka. Glazba nema savjesti, pogotovu ako je bez teksta, a većina dobre glazbe je bez teksta. Tako onda ni glazbenicima savjest nije potrebna kada izvode svoju glazbu. Potrebna im je samo kao privatnim građanima, jednako kao i limarima, pekarima i oružarima, učila je Bosa Kamaufova

svoje studente, i to je njezino učenje osvojilo Europu onako kako tenkovi i topovi nikada ne bi mogli.

Sve dalje bilo je predvidljivo, skoro dosadno u vječnome ponavljanju istoga.

Maksimilijan Stinčić tonuo je sve dublje u svoju alkoholnu melankoliju, već sasvim nalik brončanoj bisti koja će jednoga dana stajati u auli Muzičke akademije – kada se Akademija jednom konačno useli u Ferimportovu zgradu na Trgu maršala Tita – nije radio ništa, ni sa kim nije razgovarao, niti je više prilazio klaviru. Nakon što su ga pustili iz zatvora, nekoć slavni hrvatski pijanist nijednom nije otklopio svoj stari glasovir, nije dotaknuo dirku. Kada bi Bosi dolazio neki od njezinih darovitijih studenata, Vojkan Milić, budući vođa Revijškoga orkestra Radio televizije Beograd, ili Husnija Beglerbegović, danas slavni sarajevski glasovirač i skladatelj, autor *Simfonije opsade*, koja je 1993. u bezbroj izvedbi obilazila svijet, Maksimilijan bi odložio svoje novine, digao se iz fotelje i uz duboki uzdah napuštao sobu.

Pitala ga je što mu je.

Odgovorio je da mu glazba više ne prija. Kao da je riječ o hrani koja mu teško padne na želudac.

Polako su, s vremenom, u svoje razgovore počeli uvoditi Jošku Hercla. Sažaljivo, uz slijeganje ramena i ceremonijalne uzdahe, spominjali su ga kao što bi spomenuli i Miškeca, ili nekog drugog gradskog beskućnika, ludog i siromašnog rođaka, ekscentrika kojem odavno nema pomoći. Više im nije bio na savjesti nakon što je završio rat, a on je, kao i oni, ostao živ. Nije im smetalo ni to što živi tu negdje u blizini, Bog zna gdje, bit će u kakvom iličkom ili vlaškouličanskom podrumu, niti su strepili da bi kome mogao ispričati svoju žalosnu životnu priču, i da bi mu netko mogao povjerovati.

Na kraju, ni njih dvoje nisu vjerovali da se sve dogodilo baš tako, da su imali sina i da su ga se odrekli jer je bio nemuzikalan. Rat je svakome život prerezao na dva dijela, i ono što je ostalo prije rata kao da više nije bilo važno, nestalo je odgovornosti, poništeni su svi dugovi i zajmovi, ali malo koga je taj rez oslobodio kao Stinčiće. Prestali su svakoga tjedna paliti svijeće na praznome grobu svoga neprežaljenog sina jedinca, na Mirogoj su išli još samo na Svisvete, u vrijeme svezagrebačke grobljanske promenade, ali ni tada nisu imali potrebu da ljudima pokazuju svu tugu i očaj što nisu imali od srca poroda.

To je ono što znamo o Joškinim roditeljima, što je zabilježeno u zagrebačkim novinama tog vremena ili što prenose svjedoci, u svojim predsmrtnim ispovijestima i memoarskim knjigama. Naravno, ponešto od svega je nadopisano, izmišljeno, izmaštano – prvi je njihovu priču nadopričavao Rudi, u bezbroj verzija koje je od 1954. do 1976. prenosio Stublerima i štublerovskim potomcima, njihovim prijateljima, znancima i gostima doma na Kasindolskoj cesti, a onda ju, još opširnije, možda i tendencioznije, nadopisuje i konstruira sam pripovjedač, kojega je pretpostavljena atmosfera vile na Zelengaju znala tako ponijeti da je ispisao desetine i desetine stranica bračnih šutnji i razgovora Bosiljke Kamauf Stinčić i njezina muža, koji su potom svršavali u ambisima i jamama Recycle Bina, da svojom proizvoljnošću ne progutaju ono što je u ovoj priči posve autentično, premda u Rudijevim sjećanjima prerađeno: ispovijest Joške Hercla, na glavnome zagrebačkom kolodvoru, u vlaku koji bi trebao krenuti prema Mariboru, Grazu i Beču...

Joška je ostao u Zagrebu. Živio je kao beskućnik i potukač, kakvih je u tim poslijeratnim godinama u Zagrebu bilo malo i uglavnom su, poput Miškeca, imali neki mentalni defekt, bili su pomalo luckasti ili posve psihotični, jer ih drukčije vlast ne bi tolerirala. Redarstvo je u tim prvim poslijeratnim godinama, za vrijeme staljinizma, ali i poslije, kada se Tito obračunao s

njegovim mračnim duhom, paranoidno zaziralo od svakog potucanja i besposličarenja, jer su u svakome tom sirotanu i siromašku prepoznavali mogućega britanskog, američkog, a poslije i sovjetskog špijuna, koji sigurno negdje, u svome brlogu, ima sakrivenu radiostanicu, putem koje svojim gospodarima dojavljuje tajne informacije o stanju u Jugoslaviji. Tajna je, naravno, bilo sve: od cijene kruha u dućanu, do rezultata nedjeljnih nogometnih utakmica, jer se nije znalo što sve neprijatelj može upotrijebiti protiv nas. I tako će ostati još dugo, sve do kraja pedesetih, možda i kroz šezdesete, sve dok se Jugoslaveni posve ne emancipiraju od svoga praroditeljskog grijeha prema komunizmu i Sovjetskom Savezu, i pomalo ne zaborave na upozorenje koje je nekada stajalo ispisano uza svaki službeni telefonski aparat: “neprijatelj nikada ne spava”.

Od svih zagrebačkih uličara, beskućnika i potukača – a krajem četrdesetih moglo ih je biti četvero, najviše petoro – jedini je Joška Hercl bio mentalno i emocionalno savršeno normalan. Ili se to njemu samo činilo, možda su i njega u Petrinjskoj – toj zagrebačkoj redarstveničkoj ulici, u kojoj još od Franje Josipa stoluju policajci, žbirovi, žandarmi, redarstvenici, milicionari – smatrali jednako ludim kao i Miškeca.

Uostalom, tko je samo jednom vidio žonglera palidrcima na djelu, taj bi shvatio da samo potpuni luđak ili genij može jagodicama prstiju premetati osam minijaturnih baklji, sve dok se svih deset ne pretvori u dim i prah, a prsti ne nastave igrati po zraku još neko vrijeme, kao prsti pijanista koji svira po nevidljivim dirkama nebeskoga glasovira...

– Uostalom, tko je samo jednom vidio žonglera palidrcima na djelu, tome je bilo jasno da je Joška Hercl potpuni luđak, ili je genij! – rekao je Rudi, prepričavajući Stublerima doživljaje s puta u Berlin.

– Uostalom! – digao je ruku u zrak. – Tko je samo jednom vidio žonglera palidrcima na djelu, tome je ostala samo dvojba je li Joška Hercl luđak, ili je genij! – rekao je Rudi 29. studenog 1970, za trpezom prazničnoga ručka, u kući u Kasindolskoj, obraćajući se na njemačkome jeziku doktoru Werneru G., za kojeg se Branka Ćurlin, Lolina kći, upravo vjenčala, pa je došao u prvu posjetu svojt, kada mu je morala biti ispričana i ova priča.

– Uostalom – uzdahnua je Rudi – tko je jednom vidio Jošku Hercla kako žonglira palidrcima, tome bi ostala samo jedna dvojba, je li taj mladić lud ili je genijalan!

Izgovarao je to ljeta 1976, dok je u hladu, iza pčelinjaka, kartao svoj posljednji preferans s Matijom Sokolovskim i dvojicom do danas zaboravljenih partnera u igri. Ono što ga je mučilo, i što mu je bilo na pameti svaki put kada bi izgovarao te riječi, bilo je da on, Rudolf Stubler, nikada nije vidio Jošku Hercla kako žonglira.

U trenutku kada je Joška Hercl izvadio iz džepa kutiju žigica, kompozicija se pokrenula, a čak ni on ne bi mogao žongirati u vlaku koji se kreće.

– Dobro, to ćemo kasnije – rekao je i pružio Rudiju kutijicu, neka bude kod njega.

Ali više nije bilo prilike, kupe se uskoro natrpao putnicima, svi su išli prema Mariboru, vlak više nije zastajao, svi signali uz prugu bili su otvoreni – tako se to govorilo željezničarskim žargonom – a kako je zastala priča o životu Joške Hercla, tako ni njemu ni Rudiju nije na um palo da bi još trebalo vidjeti ono glavno, pa da priča bude cijela.

Tek kada se vrlo ceremonijalno oprostio sa saputnicima, a njemu pružio ruku i rekao – mi ćemo se sigurno još vidjeti! – tek kada ga je ugledao kroz prozor, kako zamiče niz peron kolodvora u Grazu, Rudolf Stubler shvatio je da nije vidio žongliranje palidrcima. Osjetio je žaljenje zbog toga, snažnije nego što bi bilo normalno, pa je pomislio da izađe iz vlaka, da ga nagovara da se

vрати i prikaže mu svoju artistsku tačku. Otvorio je prozor, viknuo:

– Joška! – ali on je već bio daleko, i potrčao je u tom trenutku, kao da je ugledao nekog poznatog.

Na ovom bi se mjestu u priči moglo završiti prvo poslijeratno putovanje Rudolfa Stublera u inozemstvo. I on bi ga, da je to bilo moguće, tu završio. Ako već ne može dozvati žonglera palidrvcima, da mu demonstrira svoju tačku, pokaže mu ono što nijedan artist prije njega nije mogao izvesti, najbolje bi mu bilo da se vrati kući. Njegovo je putovanje izgubilo smisao: plamenici za parne lokomotive koje je, u ime Direkcije željeznica Sarajevo, trebao naručiti u Berlinu ionako se više ne proizvode, tvornica je srušena sa zemljom za savezničkih bombardiranja, i on je to znao prije nego što je krenuo na put, ali je prešutio i u sarajevskoj Direkciji i u saveznome Ministarstvu željeznica, a Wilhelm Furtwängler, slavni dirigent zbog kojega je i krenuo na ovaj put, najednom ga više nije zanimao.

Veliki njemački dirigent, najveći u našem vijeku, kojem se Rudi divio i slušao njegove izvedbe na krckavim gramofonskim pločama, tokom rata spasio je živote nekolicini Židova koji su u Berlinskoj filharmoniji svirali rijetke instrumente. Fagotist, oboist, možda i flautist, dobili su, zahvaljujući slavnome dirigentu, privilegij počasnoga arijevtva. Himmler je bio protiv, možda je i Goebbels bio protiv, ali umjetnost glazbe je, ipak, bila nadređena volji smrtnika. Velika Njemačka nije mogla dopustiti da Nibelunški prsten Richarda Wagnera ne zvuči savršeno. Savršenstvo Wagnerove glazbe jamčilo je konačnu pobjedu njemačkoga duha, a do tog savršenstva nije se, eto, moglo stići bez židovskih fagotista i oboista... I tako je, kažu, Furtwängler tim ljudima spasio živote i iskupio se za sudjelovanje u kulturnom i glazbenom životu Hitlerove države. Ikonična figura režima tako se 1945. premetnula u pravednika.

I Rudi je negdje pročitao priču o fagotistu, oboistu, možda i flautistu, i bio ju je spreman ponoviti od riječi do riječi, s imenima spašenih glazbenika, prigovori li mu netko to što hvali genijalnost Wilhelma Furtwänglera. Ako ga razotkriju, ako u Berlinu ima jugoslavenskih špijuna, pa netko dojavu u Sarajevo da je drug Rudolf Stubler prisustvovao koncertu jednoga nacističkoga konfidenta, on će na policiji, pred čuvarima poretka, ispripovijedati ganutljivu priču o židovskim glazbenicima. Ako to ne bude dovoljno, neka mu sude, neka ga šalju na Goli otok.

Rudi je bio slavna obiteljska kukavica, najplašljiviji od svih, muških i ženskih Stublera, ali oko Furtwänglera se ohrabrio. Ili to nije bila hrabrost, nego osjećaj da je glazba veća od svega drugog, od svake patnje, straha i smrti, i da će ga na kraju glazba i zaštititi od svijeta koji bi imali neku primjedbu na Furtwänglerovo držanje u ratu, ili bi, možda, iz Rudijeve njemačke narodnosti, ili iz toga što je rat provodio kao domobranski natporučnik, mogli izvlačiti zaključke o njegovim simpatijama za Hitlera i za nacizam.

Ni oko čega se on pred odlazak na put nije brinuo, osim oko toga da pređe sve državne granice i stigne do Berlina.

I onda mu je Joška Hercl, žongler palidrvcima, pokvario sve planove.

Nije mu se više išlo u Berlin, na Furtwänglerov koncert.

Tako da se nije razočarao što koncerta nije ni bilo.

Zatekao se u gradu koji se, ciglu po ciglu, dizao iz ruševina. Ulicama novog Berlina, čije su konture jedva podsjećale na onaj stari, brundali su američki i ruski kamioni, u noćnim je barovima svirala crnačka džez muzika, čuli su se svi okupatorski jezici, i još uvijek je nevidljiva bila granica između istočne i zapadne zone, duž koje će, uskoro, biti sagrađen zid koji će postati

simbol jednoga podijeljenog svijeta u kojem će Rudi živjeti do kraja života i taj će mu se svijet, kao i svima drugima, činiti nepromjenjivim i vječnim. Svih sedam dana, koliko je ostao u Berlinu, lutao je gradom bez jasnoga cilja i interesa, iritiran prizorima, mirisima i zvukovima narastajućeg grada. Ništa tu više nije bilo njegovo, a s Nijemcima koje je susretao i s kojima bi slučajno zapodijevao razgovor – na trafici kada bi kupovao novine, u dućanu, na recepciji skromnog hotela Hansa – osjetio je manje srodnosti nego s okupatorskim vojnicima i oficirima u vrijeme rata u Sarajevu. Prema njima je osjećao otpor, plašio ih se i izbjegavao svaki razgovor, ali su to, ipak, bili ljudi koje je, u nekom dubokom smislu, još mogao razumjeti, kao što se razumijevaju nečije nesreće i moralna posrnuća, kao što se, uostalom, može razumjeti i neki ubojica i silovatelj čiji je slučaj proučio neki darovit pisac, dok s ovim Nijemcima, koje su okupirali džez i kazačok, Rudi nije nalazio ništa zajedničko. Pogruženi i mrki, kao da im je nisko sjeverno nebo pritisnulo tjemena, izgledali su kao da im je učinjena neka velika nepravda. I sad žele da svi to vide, svaki stranac čim dođe u Berlin, čim im se obrati, zatraži upaljač ili upita za put prema Charlottenburgu, da to odmah vidi i da se osjeti krivim. Iako su te prve godine nakon Staljinove smrti Nijemci još uvijek bili krivi cijeloj Europi, Berlinčani koje je Rudi sretao iskazivali su nešto suprotno: nastojali su da se vidi kako su drugi krivi njima.

Njega je to ozlojedilo, i tada je, konačno, godinama nakon očeve smrti, nakon odlaska porodičnoga patrijarha Karla Stublera, od kojeg je ova duga, isprekidana priča i započela, Rudolf Stubler prestao biti Nijemac. Naprosto se više nije tako osjećao. U kasno ljeto 1954, u Berlinu, dogodilo se nešto što ga je promijenilo i učvrstilo u nekom drugom identitetu, koji bi se, barem za potrebe priče, i da što prije preko toga pređemo, mogao nazvati hrvatskim. Ili možda bosanskim, najbolje ilidžanskim, katoličkim identitetom, uskim i malenim kao San Marino, ali od tada, pa do kraja Rudijevoživog života i prilično čvrstim i sigurnim.

Prije toga, otkada se zamomčio, Rudi je bio malo jedno, malo drugo. Kada bi se jako uplašio, tokom rata, u zarobljeništvu, ili poslije, nakon što su došli po otatu, da ga vode u logor, i poslije, dok taj strašni događaj nije pomalo izbljedio iz sjećanja i priča, Rudi se osjećao Nijemcem. Za vrijeme kartanja, kada bi u posjetu dolazili Sarajlije, Franjo s Matijom Sokolovskim, i nekim od svojih željezničarskih ahbaba, za tih dugih proljetnih i ljetnih subota, na dvorištu, pod gustom krošnjom, ispred kuće na Kasindolskoj cesti, dok bi cestom prolazili ljudi, pozdravljali ga, pitali za zdravlje, a on im vrlo koncentrirano odgovarao, iako bi istovremeno računao, sabirao i oduzimaao usred kartaške igre, Rudi se osjećao dijelom tog svijeta, i bio je Hrvat, Ilidžanac. I tako su se, s obzirom na društvene prilike, raspoloženja i doba godine izmjenjivali Rudijevi nacionalni osjećaji i identiteti. Ali Nijemac bi, obično, bio kada bi se našao u manjini, kada bi se uplašio ili bi u novinama pročitao nešto o velikim njemačkim ratnim zločinima, Nijemac bi bio kada bi ga suočili s Auschwitzom ili Jasenovcem – iako drugi Nijemci s Jasenovcem nisu imali baš nikakve veze, dok je Hrvat bio kada bi pozdravljao ilidžanske seljake ili kad bi djecu svojih sestara vodio na Vrelo Bosne, i onda bi, dok su išli niz dugu aleju, tiho zapjevao: aj kolika je Jahorina planina, aj siv je soko preletjeti ne može...

S ovim ljudima nije imao ništa, nije se prepoznavao u njihovim zjenicama, samo ga je hvatao potmulji bijes pred njihovim doživljajem vlastite nesreće, i imao je potrebu da ih grabi za ovratnike, unosi im se u lica i govori o tome što su Nijemci učinili njemu i njegovim bližnjima, kako su Mladena obukli u svoju uniformu, zakitili ga značkama SS-a, poslali u borbu s partizanima i onda je Mladen poginuo, pretrčavajući od jednoga do drugog stoga sijena. Nas su od vaših metaka štitili stogovi sijena – zauralao bi Rudi na prvoga Berlinčanina koji bi mu dopao šaka, nakon što ga onako samosažaljivo i optužujuće pogleda, ali naravno, ništa taj ne bi razumio, nitko ovdje ništa ne bi razumio, ne znaju oni, jer žele što prije da zaborave, samo bi

osluškiavao Rudijeve naglaske, i u njima, vrlo precizno, određivao njegovo podrijetlo. Ah ti Donauschwaben, oni su nas u sve to uvukli, ta njihova bolesna potreba da se priključe domovini, da zajedno sa svojim rumunjskim i bugarskim selendrama postanu dio velikoga njemačkog carstva, tog Trećeg Reicha, zasnovanog na optičkim varkama i iluzionističkim trikovima, koji omogućuju da transilvanijske zabiti, Volga i Staljingrad, gdje god su živjeli ti provincijalci, postanu predgrađa Berlina! I onda su naši sinovi – ah, naše silovane kćeri, ah naši mrtvi i nestali sinovi – ratovali po Rusiji, išli sve do Jugoslavije i Grčke, samo da bi tim nezahvalnicima omogućili da njihov šugavi Heimat uđe u sastav njemačke. Kakva luda geostrategija, koje uzaludno stradanje, i to samo zato što je Führer tim ljudima želio ispuniti njihov tisućgodišnji san. Što nije ni čudno, jer i on je bio samo Austrijanac, nije Hitler imao njemačko državljanstvo, zar ne? I kao Austrijanac bio je sentimentaln prema tom aljkavom i nečistom svijetu, koji nema ničega njemačkog u sebi, osim što govore neki svoj iskvareni njemački. Ako smo nekada i mislili da su to Nijemci, sad smo se uvjerali da nisu. Deportirali su ih k nama nakon propasti i 1945, kao dodatnu kaznu za sve ono što smo učinili i što nismo učinili, kao kaznu za taj bolesni sentiment Adolfa Hitlera prema svim tim Slavenima, Rumunjima, Bugarima, svim tim, sve u svemu, Mongolima, koji su žarko željeli da se njihove mongolije priključe Trećemu Reichu.

Čitao je Rudi njihove misli, dok je lutao Berlinom i zalazio po trgovinama, u kojima je sve za naše prilike bilo tako skupo, znao je što bi koji od njih mislio kad bi ga sad šćepao za ovratnik i urlao da Mladen nije bio nikakav esesovac, da Mladen nije bio zločinac, uostalom nije bio ni Nijemac, nego je samo znao njemački, a oni, koji se sada tako samosažalijevaju i kriv im je cijeli svijet, Mladena su od partizanskih rafala zaštitili plastom sijena. Takav je to svijet – bjesnio je Rudi – čovjeka će obući u esesovsku uniformu, uzdignuti do arijevske časti i zaštititi plastom sijena!

Poslove oko plamenika za parne lokomotive na uskotračnoj pruzi Sarajevo – Ploče, Rudolf Stubler završio je već trećega dana boravka u Berlinu. Tvornica je u bombardiranjima sravnjena sa zemljom, pa je nanovo sagrađena i sad proizvodi plamenike peći za parno grijanje. Ima isti naziv i znak – u znaku je malena parnjača – što je, vjerojatno, zbunilo ljude u Direkciji i u Ministarstvu željeznica, pa se nisu raspitali, ili nisu znali njemački jezik da se raspitaju, proizvodi li nova tvornica plamenike za parne lokomotive.

Nakon toga je, ipak, da se u Sarajevo ne vraća neobavljena posla, otišao u Upravu njemačkih željeznica, koja se nalazila u sovjetskoj zoni, i tamo je vrlo brzo saznao da rashodovanih plamenika za parnjače imaju na pretek, nalaze se na željezničkom otpadu u Charlottenburgu, i vrlo će ih rado, za vrlo male novce, prodati Jugoslavenima. Otišao je u Charlottenburg, i doista, plamenika je bilo za sljedećih stotinu godina prometovanja za pruzi Sarajevo – Ploče.

U prvi mah, htio se odmah vratiti u Sarajevo, iako mu je do ugovorenog povratka ostalo još pet dana. Berlin mu se nije svidio, grad je u Rudiju izazivao mučninu, ne samo ti ljudi, Nijemci, ili ono u što su se u međuvremenu pretvorili Nijemci, nego mu je odbojan bio način na koji se Berlin dizao iz ruševina. Bio mu je odbojan, i plašio ga je. Veliki, sivi betonski div dizao se iza sna, iz mrtvih se dizao, i rastao u nebo s besmisleno visokim tornjevima usred nigdine i jedva raščišćenim ruševinama; stotinama metara duge stambene zgrade, s tisućama prozora jednake veličine, izgledale su kao zatvori ili kao kasarne neke čudovišno velike vojske, koja će tu zauvijek ostati. S jedne strane nevidljive crte gradilo se po američkim nacrtima, i grad je sličio kazališnim kulisama Chicaga, s druge strane projektirali su sovjetski arhitekti, i kulise su bile kao iz predstava Nikolaja Ostrovskeg. Berlin je izgledao kao zastrašujući spoj Amerike i sovjetskoga komunizma. I činilo se kao da bi svakog trenutka tu mogao izbiti novi, još veći rat. Amerikanci i

Sovjeti kao da se međusobno nisu primjećivali, prolazili su jedni pored drugih, mimoilazili se na velikim raskrsnicama i na prilazima gradu, kao da su nevidljivi suparničkoj strani. Samo su Nijemci, ulični lumpenproletarijat velikoga grada, stvarali svijest i sliku o dva okupatora okupatora, čineći ih, svojim optužujućim pogledima, nekako vidljivim.

A onda je, ipak, odlučio ostati.

Imao je plaćen hotel, imao je nešto novca – koji je za put dobio u Ministarstvu željeznica u Beogradu, ali i tajno prošvercanih pedeset američkih dolara, koje je namjeravao potrošiti za kupovinu ručnog sata i darova za obitelj – pa je pomislio da možda više nikada dok je živ neće imati priliku da ima pet slobodnih, savršeno besposlenih dana u Berlinu. A i tko zna hoće li uopće moći ponovo da otputuje u Berlin... I tako je Rudi ostao.

I tako mu se, kako je ostao, u pamet vratila Berlinska filharmonija i Wilhelm Furtwängler. Koncert od kojeg je odustao, nakon što mu je Joška Hercl ispričao svoju životnu priču, bio je najavljen prije pola godine, i trebao se održati 1. rujna 1954. Na programu su bili: Šesta, Patetična simfonija Pjotra Iljiča Čajkovskog, Beethovenova Deveta i, kao simbolički vrhunac, Chopinov Drugi koncert za klavir i orkestar. Nije toga bilo u novinskim najavama, ali se nekako podrazumijevalo da filharmonija koncert daje o petnaestoj godišnjici početka rata, a da je Chopinovo finale trebalo poslužiti kao neka vrsta tihe njemačke isprike što je u rano jutro, 1. rujna 1939. napadnuta Poljska. Rudi je o tome čitao u beogradskoj Politici, zatim je slušao izvještaj s najavom koncerta u noćnom programu berlinskoga radija, pa je tada i odlučio da pokuša otputovati u Berlin. Sve je glatko išlo, u Direkciji željeznica već je mjesecima trajala uzbuna oko plamenika za parnjače, nikom nije bila sumnjiva njegova ponuda da pokuša riješiti stvari, jer je malo tko u Direkciji znao njemački. A oni koji su taj jezik znali, nisu se baš gurali da to pokažu. Još uvijek je to bilo bolje ne pokazivati.

Kada se došao raspitati za ulaznice, rekli su mu da je koncert otkazan. Odavno već, prije dva mjeseca, ali nisu oko toga htjeli dizati preveliku buku. Kako je tiho najavljen – Rudiju je kazao biljetar – još tiše je trebao biti otkazan! Ali zašto? naivno ga je upitao. Čovjek ga je samo pogledao, i nije rekao ništa. Možda se sažaljivo nasmiješio, misleći kako ljudi još uvijek mogu biti glupi i naivni, ili je pomislio da je taj visoki, uspravni čovjek, obrijane glave i malo čudnog naglaska, nečiji špijun, i da je došao provjeriti njegovo držanje tokom procesa denacifikacije.

– Osim toga, maestro je bolestan. Naglo je oronuo nakon što se vratio iz Luzerna. Tamo je, znate, dirigirao Londonskom filharmonijom – rekao je biljetar, zbog nečega smatrajući da bi neznancu moglo biti veoma važno upravo to da je u Furtwängler u Luzernu dirigirao upravo britanskim glazbenicima.

– Maestro je već i u godinama – odgovorio je, tek da nešto kaže.

– Skoro sedamdeset. Ali i meni je sedamdeseta, pa...

– Težak život.

– Da, svi smo imali težak život, barem u posljednjih dvadesetak godina. A prije toga... – zastao je, kao da se pokušava sjetiti – prije toga isto je bilo teško. Uvijek je u Njemačkoj bilo teško.

– A gdje nije bilo?

– To ste dobro rekli: siguran sam da je posvuda bilo teško.

– I maestro je, velite, ostario.

– Bojim se da nije samo to. Propada iz dana u dan, kao da u njemu raste nešto što ga ždere. U svakom čovjeku to postoji, samo što se u nekima razvije, u drugima ne. Eto, naprimjer, ja, da

vam se predstavim, moje ime je Alois... – pružio je Rudiju ruku kroz rupu na zastakljenom šalteru – u meni, uz Aloisa sigurno postoji i jedan Anti-Alois. Ali, ne žalim se, dobrog sam zdravlja, Anti-Alois je još uvijek sitan, neznatan u odnosu na Aloisa!

Dvaput se desnicom snažno udario u prsa, pokazujući koliko je zdrav. Tupo je odjeknulo, kao da je negdje duboko u šumi sjekira pogodila hrastovo deblo.

– Znači, držite da je problem u Anti-Furtwängleru! – nasmijao se Rudi.

– Apsolutno! – i nemojte se smijati. Bit će vam žao, jer maestro, čini mi se, neće još dugo.

Starčić je čilo najavio dirigentovu smrt.

– Moram se smijati, kad vi tako govorite.

– A odakle ste vi došli? U glasu vam čujem da niste Berlinčanin.

– Ja sam Jugoslaven.

Biljeter se štrečno, ali zakratko, jer je već imao odgovor, dovoljno bezazlen da se razgovor nastavi, i da svi špijuni, američki, britanski, sovjetski, a Alois je, očito, bio uvjeren da su špijuni posvuda, ostanu kratkih rukava...

– Moja pokojna žena rodila se tamo, u Jugoslaviji. Istina, tada se država drukčije zvala: Austro-Ugarska Monarhija. Tako se nekako zvala, nitko se više ne sjeća koje joj je bilo pravo ime. Personalna unija Austrije, Ugarske i još nekoliko zemalja, pod upravom habsburške carske i kraljevske kuće. Sve je to bilo izuzetno komplicirano. Zato je i moralo propasti. Ljudi teže jednostavnosti.

– I to ih vodi u rat.

– Može biti, dragi gospodine, zaista može biti. Ali ja vam o tome, znate, ne znam ništa. Oslobođen od vojne službe, davno prije svih ovih ratova. Ja sam vam, ne biste vjerovali, dustabanlija. Osim toga, imam samo jedno plućno krilo. Drugo su mi, cap! cap!, odsjekli zbog tuberkuloze, kad mi je bilo sedam godina. Mislilo se da neću ostati živ. I vidite, prevarili su se. Alois je nadjačao Anti-Aloisa.

U tom trenutku, Rudi je osjetio da mu netko stoji iza leđa i čeka. Okrenuo se, pomislio je da muškarac iza njega želi kupiti ulaznicu, učinio je pokret rukom, kao da ga pušta da uđe u tramvaj.

Bio je srednjega rasta, niži od njega, ali jedan od onih ljudi, savršeno uspravnih staraca, koji izgledaju mnogo viši nego što zapravo jesu. Uskih bokova, poput revolveraša iz filmova sa Divljeg zapada, istaknute, vrlo prepoznatljive glave, strpljivo je čekao svoj red.

Nasmiješio se Rudiju, koji je zapanjeno u njega zurio, a Alois mu je kroz otvor na šalteru pružio paketić, umotan u smeđi pakpapier.

– Izvolite, maestro! – bio je ponosan što Rudi sve ovo vidi i čuje.

Starac je prihvatio paket, prsti su mu bili vrlo dugi i koščati, kao u skeleta iz biološkog kabineta, naklonio se nepoznatom čovjeku:

– Hvala vam! – rekao je, pa se opet okrenuo Aloisu. – Gospodine Stickelgruber, molim vas, prenesite moje pozdrave pukovniku Stewartu. Recite da ću mu ovih dana napisati pismo. Sve drugo on već zna.

S leđa je izgledao mnogo starije. Kretao se vrlo sporo, stopala nije odvajao od zemlje, potplatima je strugao po tlima, kao da boluje od Parkinsonove bolesti. Sve je to dugo trajalo, i prošlo je

vremena prije nego što se dovukao do izlaza.

Treskom su se zatvorila vrata, nestalo je zvukova berlinske ulice, glasova ljudi i automobilskih sirena, kao da se prostorija hermetički zatvorila.

– Pođite za njim, slobodno. Bit će mu drago, sigurno dugo nije sreo nikog iz Jugoslavije.

Rudi ni samom sebi ne bi poslije mogao objasniti zašto je poslušao biljetera. Samo je istrčao van, i samo što se nije sudario s Wilhelmom Furtwänglerom, koji jedva da je odmakao nekoliko koraka niz ulicu.

– Oprostite, maestro...

Rekao mu je da muzici nema spasa. Beethoven je mrtav, i to mu je rekao, jer je Rudijev nećak, genijalni sarajevski mladić, koji je dvojio da li da studira šumarstvo ili filozofiju, stradao u esesovskoj, nacističkoj uniformi, dok je pretrčavao između dva stoga sijena. Vi to ne možete shvatiti, rekao je Furtwängleru, dok su stajali tu na ulici.

Starac ga je poslije odveo u čajdžinicu, odmah iza ugla, u zgradi u kojoj je stanovao dok bi boravio u Berlinu.

Sjedili su do prozora, i pili ruski čaj.

Rekao mu je da uskoro odlazi u Baden Baden. Muče ga zglobovi, prijat će mu banjske vode i klima, koja, međutim, nije blagodarna kao nekad. A što se Beethovena tiče, rekao mu je, sasvim je moguće, čak je i vjerojatno, da je Beethoven mrtav. Više od stotinu godina je mrtav. Ali ni drugi nisu ništa življi, premda se kreću, plaze zemljom. I pate! To je Furtwängler naglasio: patnja nipošto ne može biti potvrda da je čovjek živ. Samo glazba može dokazati kako postoje znakovi života među ovim stijenjem, rekao je Furtwängler. Ali i ako nije tako, ako ni glazbe više nema, nemojte zbog toga žaliti. Barem vi Jugoslaveni nemate razloga žaliti za Beethovenom. Vi, naime, imate more. A u kasna ljetna doba, baš sada, krajem kolovoza, pred zoru se digne vjetar, i tad valovi udaraju o stijene ispod dubrovačkog hotela, i zvuk je to dostojan Beethovena, iako lišen glazbene forme i harmonije. Šteta što gospodin Arnold Schoenberg – čuli ste za tog Bečliju? – nije ljetovao u Dubrovniku, jer da jest, shvatio bi da je njegova glazba suvišna, pored valova koji udaraju o dubrovačko stijenje i proizvode taj savršeni, atonalni zvuk, usporediv s Beethovenom. Stoga mislim, rekao je maestro Furtwängler Rudiju, dok su u čajdžinici na uglu pili ruski čaj, da vi Jugoslaveni ne biste trebali žaliti za Beethovenom.

A što se tiče oboista, fagotista, možda i flautista, učinio sam što sam mogao, rekao mu je Furtwängler, ali ne kažem da mi je savjest mirna. Nakon svega, samo hulje još spominju mirnu savjest. I naravno da žalim vašega nećaka. Toliki su mladi ljudi, rekao mu je Furtwängler, životom platili ono što ste vi upravo nazvali smrću Beethovenove glazbe. Ja mogu samo da žalim, ništa drugo.

A onda mu je ispričao priču o Karlu Holbeinu, silno darovitom dječaku, koji je, bez obzira na silno prezime, bio siromašak, pekarev sin, Židov. To vam je taj židovski smisao za humor, rekao mu je Furtwängler, da najveća sirotinja uzima takva prezimena. Karl Holbein imao je savršeni sluh: budio ga je zuj komarca u drugoj sobi. I bio je idealno muzikalan: glazbu je mogao čuti izvan zadanih tempa i skladateljevih uputstava, onakvu kakva nikada nije odsvirana i kakva bi glazba mogla biti, kada bismo imali savršen sluh i muzikalnost, ali i nešto veće i važnije od toga, rekao mu je Furtwängler, kada bismo imali – imaginaciju.

Židovi su darovitiji za glazbu, rekao je Furtwängler, zato što Židovi, općenito, imaju snažniju imaginaciju. Ona je rođena iz straha, koji se prenosi s koljena na koljeno, desetinama naraštaja,

od pradjedovskoga grijeha i razapinjanja Sina Božjega. Židovi se plaše, i obično imaju razloga za svoj strah, plaše se onoga što bismo im mi mogli učiniti, ali se plaše i nemilosrdnoga starozavjetnog Boga, što im onda raspaljuje maštu. I iz tog zamišljanja svih užasa i nesreća koje bi im se mogle dogoditi, govorio mu je Furtwängler, rađa se poseban talenat zamišljanja onoga što je Beethoven čuo u Devetoj simfoniji, ali nije znao, ili nije mogao precizno napisati.

Mali Karl Holbein zamišljao je Beethovena. I Čajkovskog, i nesretnoga Gustava Mahlera, i slatkoga Mozarta je, također, savršeno znao imaginirati... Ali imao je drukčije ambicije. Nije htio postati veliki dirigent, što sam ja želio i čemu sam ga pokušavao učiti, nego je htio svirati prvu violinu u Berlinskoj filharmoniji.

Bio mi je učenik, i štíćenik – govorio je Wilhelm Furtwängler – ali ga nisam mogao zaštititi. Rekao sam mu: sine, idi u Švicarsku, idi u Ameriku, gdje god te noge nose, svugdje ćeš imati kruha, bit ćeš slavan, veliki violinist, a jednom kad odrasteš, shvatit ćeš da je za tebe još nešto osim violine, samo odlazi odavde, nije za tebe Njemačka.

A za vas jest? uzvrćao je vragolasto, govorio je Furtwängler Rudiju o Karlu Holbeinu. To ime mu nije bilo znano, htio je maestra nešto o njemu pitati, ali on se nije zaustavljao sve do kraja njegova Holbeinova životopisa.

Za mene Njemačka jest, da, ali za tebe nije! vikao je slavni dirigent na dječaka, vikao je i na Rudiju, prepričavajući mu njegov život.

Ja sve to ne želim, smiren je ostajao Holbein. Želim tek to da postanem prva violina u vašem orkestru. Ako vi pođete u New York, ako u Londonu prihvatite mjesto šefa filharmonije, ako odete na Mjesec, ići ću za vama...

Ali Wilhelm Furtwängler, kao što će pisati u svim njegovim biografijama, nije želio napustiti Njemačku. Dirigirao je pred publikom, dok je u prvome redu sjedio Adolf Hitler, okružen svitom odabranih njemačkih zlotvora, i pretpostavljao je maestro kako će sve to završiti, i potvrđivao je sad to Rudiju, priznavao mu je svoj grijeh, ali iz Njemačke nije htio otići. Vjerovao je da mu nigdje, osim u Njemačkoj, neće biti omogućeno da dirigira Devetu simfoniju onako kako on to želi, mimo uputa o tempu i davno prihvaćenih navika lijenoga glazbenog duha iskvarene Europe. Tom Europom, i Amerikom, desetljećima već vlada Arturo Toscanini, koji i nije dirigent, nego jedan jeftini metronom, koji razmahuje za pultom, samo da glazbenici ne izgube ritam. A takvih je dirigenata bilo, govorio je Furtwängler Rudiju, u svakoj robijašnici, na željezničkoj pruzi koju grade zatvorenici, dok im dirigent diktira ritam, kada će svi skupa podignuti tešku čeličnu šinu, i kada će je spustiti na pragove. Zna li zašto Amerikanci tako vole Toscaninija, ljutito je pitao Rudiju, zato što on i Mozarta pretvara u crnački blues. A što s Beethovenom radi, o tome ne bih ni govorio, rekao mu je Furtwängler. I bolje je za sve nas ako ste vi u pravu, ako je doista Beethoven mrtav.

Zbog Toscaninija, tog nagluhog talijanskog metuzalema, i zbog Toscaninijevih učenika, Wilhelm Furtwängler nije mogao otići iz Njemačke. Kao što zbog njega, najvećega dirigenta našeg vijeka, Židov Holbein nije mogao pobjeći pred nacistima. Maestro mu je htio pomoći, ali nije mogao. Da je otišao, rekao je to Rudiju, bio bi gastarbajter, od kojeg bi tražili da dirigira kao Toscanini. Gastarbajter radi onako kako mu se naredi, rekao je Rudiju, pogledajte samo te mladiće koji po Berlinu kopaju kanale. Zar mislite da bi im njihovi gazde dozvolili da kopaju na neki drukčiji, svoj način?

Karl Holbein nije svirao fagot, obou, možda flautu, i uzaludno je bilo sve. Bio je samo učenik slavnoga Wilhelma Furtwänglera, koji mu je pribavio krivotvorene dokumente, na ime nekoga

arijevskog dječaka, stradalog u prometnoj nesreći. Hodao je Berlinom bez obaveznog znaka Davidove zvijezde, sve dok ga netko nije prepoznao i prijavio Gestapou. Maestro Furtwängler je molio da ga poštede, govorio da nikada nije imao darovitijeg učenika, telefonirao Goebbelsu, ali se Goebbels nije javljao na telefon. Bilo je uzalud, jer Holbein nije svirao fagot, obou, možda flautu, tako da će Beethoven i bez njega biti jednako savršen.

Da je netko drugi skrivao Židova i još mu nabavljao falsificirane dokumente, u najsretnijem slučaju po sebe završio bi u logoru. Nikome, osim Furtwängleru, u cijeloj Njemačkoj nije bilo dopušteno da nekažnjeno sakriva Židove, i još hvali njihov glazbeni dar.

Tako je rečeno Wilhelmu Furtwängleru, to je on, od riječi do riječi, prenio Rudolfu Stubleru, koji je ove događaje prepričavao u vrijeme porodičnih okupljanja, kad bi se netko ženio ili bismo nekoga sahranjivali. U Stublera se, kao što je zabilježeno i kao što potvrđuje finale porodične povijesti, mnogo više sahranjivalo nego što se vjenčavalo.

Dopustili su mu i to da ostane nasamo s Karlom Holbeinom – ili s Judom Izraelom Holbeinom, kako će u službenim papirima mladić biti zaveden, izmišljenim imenima, koja su nacistima, bit će, zvučala uvredljivo – i jedino što je tad mogao učiniti bilo je da iz svoje aktntašne izvadi list papira i nalivperom na njemu crnom tintom ispiše objavu kojom se Karl Holbein postavlja na mjesto koncertmajstora i prve violine Berlinske filharmonije.

Sutradan bio je Karl Holbein samo glava među tisućama glava u stočnom vagonu, koji je ljude prevezio na istok. Karl Holbein završio je u logoru, Furtwängler nije saznao kojem, i maestro će još dugo, uzaludno, moliti Goebbelsa, Goeringa, sve bliske Führeru, da učine nešto, da spasu njemačkoga glazbenog genija. Možda je on Židov, ponavljao je Furtwängler, i govorio Rudiju u malenoj berlinskoj čajdžinici, možda je Holbein Židov, ali glazba koju Holbein zamišlja njemačka je glazba. Najveća njemačka glazba našega doba. Tako je govorio Furtwängler, ali više ga nije imao tko čuti. Kotač povijesti nastavio se okretati, a njemu je na savjesti ostao jedan bezazleni mladić, koji je sanjao o tome da bude prva violina u orkestru kojim maestro dirigira. Za taj je san bio spreman umrijeti.

A čim je netko spreman umrijeti za svoj san, mora postojati i onaj na čiju će savjest pasti njegov život. Da je Wilhelm Furtwängler bio spreman napustiti Njemačku, što je, uostalom, od njega očekivala čitava kulturna Europa, Karl Holbein ostao bi živ, jer bi pošao za njim. Istina je, međutim, i to da bi tada u logoru završili oboist, fagotist, a možda i jedan flautist...

– Ali znate li što ću vam reći, dragi gospodine, mislio sam o tome dugo, i sada znam: Karl Holbein umro je sretan, jer se u ćeliji berlinskoga zatvora ispunio njegov san. Postao je prva violina i koncertmajstor Berlinske filharmonije, što mu je osobno potpisao i svojom umjetničkom čašću ovjerio Wilhelm Furtwängler. Ostvario mu se san, i nije se stigao razočarati. Da je bilo drukčije, da je Karl Holbein zasvirao u filharmoniji, svakako bi doživio velike trenutke, doživio bi veliku glazbu, jer tada, kao što biste vi rekli, ni Beethoven ne bi bio mrtav, ali bi istovremeno doživio i onu vrstu razočaranja koja bi nužno raskrila, obesmislila, razorila njegov san. Shvatio bi kako u tom snu i nije bilo smisla, kako ne znači mnogo, pred dragim Bogom, ukoliko u njega vjerujete, i pred glazbom, postati prva violina Berlinske filharmonije, kao što ne znači mnogo, gotovo ništa, biti njezin dirigent. Sve je to sitno, nezatno, ali mi kao ljudi za veće i ne znamo. To je ono za što je sretan umro Karl Holbein. Trenutak prije nego što bi se razočarao u svoj san...

Pripovijedao je tako starac, Rudi je najprije bio fasciniran njime, gledao je te ruke, zamišljao kako Furtwängler maše njima, u misli mu je dolazila glazba koju je mogao slušati samo na radiju

i s gramofonskih ploča, i sada je pokušavao pred oči dozvati kojim je pokretima maestro dozivao tu glazbu; ali onda ga je spopala tuga za tog mladića, Karla Holbeina, koji nije bio te sreće da svira obou, i osjećao je sućut za maestra koji se brinuo za njega, i činio je sve da Holbein preživi pogrome; no kada mu je Furtwängler u ćeliji potpisao postavljenje, i kada je pobjedonosno ustvrdio da je mladi violinist umro sretan, jer se nije razočarao u svoje snove, Rudi je odjednom poželio da udari Wilhelma Furtwänglera, da ga udari snažno, pesnicom, i da u tom udarcu bude sabrano sve ono što se njemu, Rudolfu Stubleru, dogodilo od toga 1. rujna 1939...

Dok je putovao vlakom, koji je sve sporije milio kroz opustošenu i podijeljenu Europu, u kojoj se, još uvijek, svatko plašio svakoga, najviše se, ipak, plašeci vlastite prošlosti, i onih koji su joj, možda, svjedočili, Rudiju je na um palo kako je, možda, riječ o jednoj velikoj prevari. Taj starac možda nije Wilhelm Furtwängler – uostalom, zar bi ga slavni dirigent zvao na čaj, da mu ispriča svoj život – nego je prevarant, lažov, koji je svoj vijek proživio lažući o sebi. Propalica i potukač, mijenjao je uloge i maske, preuzimao sudbine i identitete slavnih ljudi, živio od tuđe genijalnosti, mučeništva i žrtve za domovinu, i redovno bi počeo sličiti na onoga čijim se imenom i djelom predstavljao. Mogao je, u mladosti, biti Ernst Toller, Rudolf Valentino ili ludi ruski šahist Aleksandar Aljehin, kasnije Goeringov zet, jugoslavenski princ Đorđe Karađorđević, kojega je vlastohlepni mlađi brat proglasio neuračunljivim i zatvorio ga u ludnicu, ruski pisac Ivan Bunjin, a sad je, evo, slavni dirigent Wilhelm Furtwängler, Toscaninijev konkurent za najboljeg dirigenta našega vijeka, koji, međutim, za razliku od njega dirigira glazbu onako kako je zamišljena, a ne kako je napisana, uvlači se u Beethovenovu, Sibeliusovu, Mahlerovu dušu, popravlja im tempa, mijenja strukturu, i preinačuje partiture u duhu njihove genijalnosti, opismenjuje genije europske glazbe...

Ovu posljednju ulogu stari prevarant maestralno igra, razmišlja Rudi dok putuje u praznom kupeu, vlaka na liniji München – Salzburg – Beč. Objašnjava ono što bi ljudima trebao da objasni Wilhelm Furtwängler, i tako spašava europsku glazbu. Da nije varalice kojoj će on, Rudolf Stubler, u očaju reći da je Beethoven mrtav, jer je mrtav njegov nećak Mladen, koji je u uniformi esesovskog vojnika pretrčavao od jednoga do drugog plasta sijena, vjerujući, naivno, da će ga plast zaštititi od partizanskoga rafala, više nikada on ne bi mogao slušati Devetu Beethovenovu, i gasio bi, noću, Radio Berlin, čim bi spiker najavio Furtwänglera. Da nije staroga berlinskog varalice i ciničnoga biljetera, koji je njega, stranca i Jugoslavena, upoznao s njime, kao da je Wilhelm Furtwängler lično, glazba bi danas bila mrtva. Za Rudolfa Stublera glazba bi bila mrtva, a možda i za druge kojima se stari prevarant predstavljao kao Furtwängler. Tko zna kolike je ljude tako prevario, možda njih stotinu, možda nekoliko stotina, a možda je i tisuću ljudi, čitavu diviziju građana, prevario storijom o svojoj nečistoj savjesti i o genijalnome židovskom violinistu Karlu Holbeinu, koji je imao samo jednu želju – da postane prva violina Berlinske filharmonije – i on mu je, Furtwängler, tu želju ispunio?

Rudi je mislio dalje: a što ako se prevarant zatvorskim čuvarima predstavio kao slavni dirigent, i ako je on Karlu Holbeinu potpisao lažno postavljenje, i tako ga, pred deportaciju u Auschwitz, učinio najsretnijim Židovom i glazbenikom na svijetu? Ako je njegov životni san ostvaren na prevaru, ako uopće nije ostvaren, ali Holbein toga nije bio svjestan, je li varalica učinio nešto dobro ili nešto loše? I hoće li povijest, ako je riječ o povijesnim činjenicama, Wilhelmu Furtwängleru u zasluge pripisati ono što je u njegovo ime učinio netko drugi? Na kraju, je li pred Bogom – a Rudi u svakom trenutku svoga putovanja i svoga svjesnog života, sve do upokojenja u prosincu 1976. ne sumnja da Bog postoji i da upravlja životnim putanjama svih ljudi – je li, dakle, pred Bogom Furtwängler iskupljen, jer ga je iskupio netko tko se lažno koristio njegovim imenom?

Jedino što se nije uklapalo, i što ga je u cijeloj stvari mučilo, bilo je to što je starac i sebi i Rudiju platio čaj. Vi ste putnik, rekao je Furtwängler Rudiju, nije vaše da plaćate. Kada ja budem putnik, vi ćete meni platiti čaj.

Dnevnik pčela

U podrumu kuće na Sepetarevcu, među stvarima koje su preostale još od doseljenja i nikada nisu prenesene u stan, nađena je u ljeto 1998. natrula vunena torbica, takozvana *zobnica*, i u njoj olovka – jedina nedirnutu protokom vremena i podrumskom vlagom – zahrđali upaljač na benzin, dva komada crvenog voska za pečačenje pisama i bilježnica.

Zobnica, upaljač i vosak završili su u smeću – kome još treba vosak za pečačenje pisama – sudbina olovke nije poznata, a bilježnicu sam sačuvao, jer sam vjerovao da bi u njoj mogao biti odgovor kome je pripadala i čemu je služila vunena muška torbica, nalik zobnici za hranjenje konja, po kojoj je i dobila ime. Gdje je izgrebena i sašivena, teško je znati, jer su se šare i ornamentu izgubili u truleži i prljavštini, a takve se torbice nose duž cijeloga dinarskog pojasa, od Krasa i Istre, preko Velebita, Dalmacije i Hercegovine, sve do Albanije, gdje god je ovaca i muškinja koje ih čuva.

Zanimalo me kome je zobnica pripadala zato da poslije ne bih razbijao glavu misleći o njoj. Često tako mislim o izgubljenim stvarima, tražim odgovore na pitanja koja su zaostala iz prošlosti ili pokušavam rekonstruirati događaje čiji su svjedoci pomrli. Mučim tako maštu, naročito dok sam u nekoj čekaonici, kad mi je dosadno, ili ležim u mraku jer me boli glava, i razvijam teorije o svemu i svačemu. Ništa dobro od toga ne nastaje, nikakva literatura, samo mučenje bez smisla i kraja. Laže Wittgenstein kada kaže da se ne može misliti o onome o čemu se ne može misliti: o da, itekako se to može, takve misli najprije bole, pa vode u onu vrstu tuposti i obamrlosti koja podsjeća na sediran zub, oko kojega, čas prije vađenja, marljivo struže zubarska špahtla.

Htio sam da zaboravim tu zobnicu, i zato sam htio otkriti kome je pripadala.

Osim toga, bile su mi trideset i dvije, sljedeće sam godine Isusov vrsnik, i kasno je za profesionalnu prekvalifikaciju. A istraživanje sadržaja torbice nađene u podrumu, rekonstruiranje povijesnog vremena iz naoko običnih predmeta, objašnjenih onim što piše u bilježnici, da bi se na kraju razotkrilo kome je pripadala, to je, nakon godina kopanja po arhivima i putovanja po mjestima na kojima su živjeli i koja su posjećivali još uvijek nepoznati akteri ove priče, i nakon stotina ispisanih i pažljivo redigiranih stranica, smisao *male historije*, kao najzabavnijega znanstvenog žanra, ali i smisao bavljenja znanošću, kakvom se ja, na žalost, nikada neću baviti, nego ću do kraja života biti novinar i romanopisac, koji izmišlja stvari i pokušava kraćim putem doći do onoga do čega se znanošću mnogo sigurnije stiže.

E, pa ako je već tako, barem da jednom istražim predmet svoga interesa i otklonim od njega svaku sumnju i spekulaciju.

Nakon što sam krpicom očistio debele naslage prašine i plijesni, ukazale su se sivo-modre, kožnate korice, s utisnutim jednostavnim ornamentima duž rubova, i s danas jedva vidljivim natpisom u donjem desnom uglu. Imitacijom pisanih slova, podvučenih crtom, kao što ljudi podvuku svoj potpis, piše: Notes. Iako se i natpis i ornament, nalik međusobno povezanim spajalicama, danas još jedva naziru, lako se može naslutiti njihov nekadašnji sjaj. Ako se dobro pogleda, u utorima slova primjećuju se tragovi pozlate, a estetika ukrasa i oblik slova dosljedno pripadaju razdoblju art decoa.

Notes, tako ćemo ga od sad zvati, a ne bilježnica, nije mogao biti skup. Vjerojatno je kupljen u nekoj sarajevskoj knjižari ili papirnici, jer se ne čini toliko vrijednim da bi kao dar bio donošen iz Zagreba, Beča ili Graza.

Notes je formata 10,3 x 15,8 centimetara, ima 44 ručno paginirane stranice, od kojih su dvije, između 32. i 37. stranice, iščupane, te po jedan neobilježen predlist i zalist.

Ispisan je od stranice broj 1 do broja 18, a potom i stranice 21, 25, 27, isključivo olovkom. Rukopis je vrlo sitan, ali čitak, osim gdje je izbljedio od vremena, pošto se sasuo grafitni prah. Ali i ti bi se dijelovi – koji ne obuhvaćaju više od četvrtine teksta – uz malo truda i lupu mogli u potpunosti rekonstruirati. Svaki zapis u notesu ima svoj nadnevak, od prvoga, 18. VII. 1935. do posljednjega, na stranici 27, 14. VII. 1937.

Na unutrašnjoj stranici predlista nalazi se legenda “Kratice i znakovi”

M = matica

T = trut

R = radilica

D = društvo

L = leglo

Lp = poklopljeno leglo

J = jaja

= otraga

= sprijeda

O = sredina

+ = roj

Otpočetak kraja, radi se o istome rukopisu, koji odmah prepoznajem, ispisanom i osobenom, vrlo kontroliranom, uvijek sitnom. Primjećuje se kad je pisano tako što bi se notes držao u lijevome dlanu, a kad je bio na čvrstoj podlozi, ali rukopis nikada nije uznemiren, nijedno slovo nije veće od omeđenog polja, takozvane kockice iz bilježnice za matematiku, što je vjerojatno obilježje naročite samokontrole i uravnoteženosti pisca ovoga neredovitog dnevnika.

Samo jedna rečenica napisana je drugom rukom, jednako sitnim slovima, na unutrašnjoj stranici zalista. Rečenica glasi: “7. juna, subota, bila Mina.” Kako je sedmi juna padao u subotu tek 1941, rečenica je upisana nakon što se notes već prestao koristiti, premda postoji i sasvim mala mogućnost da je Mina bila u nedjelju, godine 1936.

Tu jednu rečenicu napisala je Olga Rejc.

Sve drugo napisao je Franjo Rejc.

U notesu sivo-modrih korica tri je godine vodio dnevnik jednoga pčelinjeg društva. Tada je, između 1935. i 1937. Franjo upravljao još jednom zajednicom: onom u Želeći kod Žepča, gdje je na jednoj livadi, nedaleko od željezničke stanice, imao devet svojih košnica. Ali to se u notesu ne spominje. Sigurno je postojao i drugi dnevnik, koji je pratio život druge zajednice. On nije sačuvan, a više nema ni živih svjedoka koji bi potvrdivali priču o devet košnica, postavljenih na livadi koja je pripadala Dušanu Zlatkoviću, skretničaru zaposlenom na stanici Žepče. Franjo Rejc medom je Zlatkoviću plaćao najam livade, ili “kiriju na polen”, kako se to govorilo, iako on to nije tražio. “Sreća je za svakoga normalnog čovjeka da mu pčele budu na zemlji. Bog pčele voli,

Božja ljubav je u među ljekovita.” Tako je, po Nonetovom sjećanju, ili po mome sjećanju na Nonetovo sjećanje, Dušan Zlatković govorio o pčelama. Iako je bio samo skretničar, bio je vrlo pobožan čovjek – što među željezničarima i pružnim radnicima, pogotovo pravoslavicima, nije bilo često – štio je svake večeri svete knjige, popeo bi se na planinu i pojao psalme, i oko svake bi se stvari zapitao: što Bog o tome misli, kako Bog na to gleda?

Za šest ilidžanskih košnica Franjo nije trebao plaćati kiriju na polen, jer je ova pčelinja zajednica obitavala u vrtu Karla Stublera. Brigu oko pčela preuzimali su ponekad Karlo i njegov sin Rudi, ali tih godina dogodilo se da bi Rudi s proljeća svirao po sarajevskim varijetima i sinemaskopima, a otata je pobolijevao – čini se da ga je mučila nekakva proljetna alergija, u vremena kada se za alergije nije ni znalo – tako da je briga o pčelama pala na Franju. Zato je on i vodio dnevnik.

Potreba za bilježenjem i dokumentiranjem kod njega je cijeloga života bila vrlo izražena. Možda kao izraz nekoga zapretenog literarnog talenta, i potrebe da se zaustavi vrijeme i spasi se od zaborava, a možda je to bila posljedica Franjine birokratske urednosti, koja ga je nagonila da sve važno pribilježi, selekcionira, obradi i arhivira. Oduvijek je vodio dnevnike, ne samo pčela i pčelinjih društava, nego i svega drugog. U stolne kalendare upisivao je svoje telefonske razgovore: datum, vrijeme, trajanje razgovora, je li bio pozivatelj ili je bio pozvani. Ispod bi zapisao je li tog dana stigla pošta, pismo, telegram ili knjige koje je naručivao iz Njemačke. Na papirićima koje je lijepio po radnome stolu u svojoj kancelariji bilježio je događaje u Direkciji željeznica, kome se rodio unuk, čiji je sin diplomirao u Zagrebu, kome je umrla žena. Poslije bi ih spremio u fasciklu, ili su nestajali negdje na putu prema košari za smeće, a da nitko, pa ni on sam, nije znao čemu služi takvo dokumentiranje stvarnosti. Osjećao se nesigurno ako ne bi vodio dnevnik.

Karlo ga je jednom upitao zašto zapisuje ono što će i bez toga upamtiti.

Na trenutak se smeo, a onda je vrlo razumno odgovorio:

– Da se zna kako postupati sa pčelama ako se meni nešto dogodi. Bila bi nepotrebna šteta da skupa sa mnom stradaju i pčele.

Nije mu povjerovao. Nitko tko ga zna ne bi Franji vjerovao da vodi dnevnik da bi zaštitio pčele od vlastite sudbine. Uostalom, kada bi pčelara nestalo, i kada se više nitko ne bi brinuo o košnicama, pčele bi svejedno preživjele. Društvo bi im se izmijenilo, košnice opustjele, bilo bi mnogo mrtvih i nerođenih, trunule bi larve po leglima, širio bi se octeni miris smrti, ali pčelinja loza svejedno bi se nastavila.

To je Franjo znao bolje od ikoga, ali se nije mogao sjetiti boljeg objašnjenja zašto vodi pčelarski dnevnik.

I zašto vodi sve druge svoje dnevnike.

Ako mu se nešto dogodi, da ne budu zaboravljeni dani koje je proživio.

Zapravo, uredno bilježeći svoje kronike, Franjo Rejc pokušavao je savršeni red svoje sitne literature prenijeti u život, koji je oduvijek bio u neredu. Ili je malo-pomalo svoj duh, misli i osjećaje počeo ravnati prema tim dnevnicima, prepustajući život kosmičkome kaosu.

To sam, dakle, lako otkrio: zobnica s olovkom, upaljačem na benzin, voskom za pečaćenje pisama i notesom pripadala je mom djedu.

I bilo je vrijeme da odustanem, da zaboravim nju, a da notes zaboravim u nekoj od ladica svoga radnog stola u Markuševcu, gdje bi ostao toliko dugo dok se grafitni prah sasvim ne saspe s

papira, i ne ostanu puste požutjele stranice neispisanoga papira. Tako bi se, konačno, sve Franjine povijesti i kronike vratile svome prapočelu. Nikada ih nije bilo, kao što ni njega nikada nije bilo, i kao što nas nikada jednom neće biti.

Ali morao sam doznati još dvije stvari.

Zašto je prestao voditi dnevnik pčela?

I kada je Mina bila u posjeti Olgi i Franji: u subotu 7. juna 1941. ili u nedjelju 7. juna 1936? Je li Olga pogrešno navela dan u tjednu ili je napomenu na unutrašnjoj stranici zalista ispisala pune četiri godine nakon što je Franjo prestao u ovom notesu voditi dnevnik ilidžanskih pčela?

Notes je vjerojatno i tada bio u zobnici s olovkom, upaljačem za benzin i voskom za pečaćenje pisama. Izvadila ga je samo zato da napomene kojeg je dana i datuma dolazila Mina? Kome je i čemu napomena trebala poslužiti?

Tokom augusta 1998. istraživao sam po ladicama i starim bilježnicama, uzaludno sam istraživao tavan kuće na Sepetarevcu, tražeći ostale pčelarske dnevnike. Nije ih bilo, kao što više nije bilo ni pet kartonskih kutija s Franjinim knjigama i pčelarskim leksikonima, koje je pola života sakupljao. Nestalo ih je, možda su naložene za hladnih ratnih zima, ili ih je Javorka, njegova kći i moja majka, bacila na otpad onoga prvog mirnodopskog proljeća, nošena euforijom novoga doba.

Telefonirao sam, nazivao starce koji su ga se sjećali. I one koji su ga zaboravili. I kod jednih i kod drugih obično bih probudio neku sumnju. U boljem slučaju mislili bi da sam prevarant, i da ih kanim orobiti, pa bi naglo spustili slušalicu. Gore bi bilo s onima koji bi povjerovali da sam smrt, i da upravo dolazim po njih. Takve se nikako nije moglo skinuti s telefonske veze: ili bi, izazvani nekim čudnovatim olakšanjem, započinjali svoje cjeloživotne ispovijedi, ili bi me, plačnim glasovima, molili da ih poštedim i darujem im još koji dan života. A oni će se za to vrijeme sjetiti tko je bio Franjo Rejc, pa će mi sve reći o njemu.

U Zagrebu sam, u židovskome staračkom domu Lavoslava Švarca, našao Đorđa Bijelića, koji je 17. januara 1937. izabran u upravu Društva pčelara i medara Kraljevine Jugoslavije. Sjednica je održana u dvorani Radničkoga doma u Sarajevu, Franjo Rejc bio je zadužen za vođenje zapisnika.

Padala je kiša i bilo je neobično hladno za početak septembra.

Ispred zgrade skrivene u gustome zelenilu, negdje u istočnom dijelu grada, tamo gdje ne smeta nikome, stajala je statua komunističkoga konspirativca i mučenika, prevoditelja Marxova *Kapitala*, akademskog slikara s minhenske škole Moše Pijade, koji je prije rata 1991. bio izložen na jednoj važnoj zagrebačkoj raskrsnici. Umjesto da ga dinamitom dignu u zrak – što bi svakako uznemirilo i stanovnike okolnih zgrada – crnokošuljaši su ljubazno ponudili lokalnoj židovskoj zajednici da Mošu odnesu na neki svoj posjed, tamo gdje neće biti vidljiv revoltiranom pučanstvu, niti će vrijeđati osjećaje katoličke većine. Zahvalni su Židovi kip premjestili pred svoj starački dom. Tu ga nitko nije primjećivao.

Iako nije bilo vrijeme ručka, starci su sjedili oko zajedničkoga trpezarijskog stola, prekrivenog bijelim stolnjacima. Neki su pili čaj, ali većina nije pila ništa. Jedna je svježije ondulirana gospođa na licu imala masku za kisik.

Na čelu stola, kao da drži predavanje, sjedila je vrlo krupna, sredovječna žena, poznatog lica. Slavna operna pjevačica, koja je godinama nastupala u njujorškome Metropolitanu, gibala se lagano, u pravilnome ritmu nevidljivoga orkestra, grudima je dodirivala rub stola i zatim padala

nazad prema naslonu.

Pjevala je staru kafansku pjesmu: *Tebi majko misli lete, preko gora i planina, izdaleka primi pozdrav, od jedinog tvoga sina...*

Starci su skupa s njom otvarali usta, na usnama su im se prepoznavale riječi, ali malo kojem se čuo glas. I ondulirana je gospođa otvarala usta ispod prozirne plastične maske za kisik.

Đorđe Bijelić sjedio je u invalidskim kolicima.

Georg Weiss, sin Josepha Pepike Weissa, profesora matematike u Velikoj gimnaziji, rođen je 1901, prvoga siječnja, prve godine u novome stoljeću. Na Poljoprivredni fakultet u Beogradu upisao se kao Đorđe Bijelić. Tako piše u *Enciklopediji Jugoslavije*, izdanju Leksikografskoga zavoda iz Zagreba. Nakon što je diplomirao, nekoliko godina predavao je na istom fakultetu, predviđali su mu veliku naučnu karijeru, gostovao je na Sorboni, gdje je 1933. održao čuveno predavanje "Hrišćanstvo i pčelinja duša", da bi se iznenada, dvije godine kasnije, iz Beograda vratio u Sarajevo. Napustio je univerzitetsku karijeru, ubrzo je bio zaboravljen i u naučnim krugovima, predavao je biologiju u istoj onoj sarajevskoj Velikoj gimnaziji, a u slobodno vrijeme bavio se pčelarstvom. Tako je 1937. izabran u upravu Društva pčelara i medara Kraljevine Jugoslavije, kao jedini Bosanac. U upravi je ostao sve do početka rata, kada se Društvo raspalo, a Đorđe Bijelić pred ustašama prebjegao u Dubrovnik, pa u Italiju. Nakon rata vratio se u Sarajevo, gdje je do odlaska u mirovinu 1966. po srednjim i osnovnim školama predavao biologiju. Odbijao je posao na novoosnovanom Poljoprivrednom fakultetu, ali je sudjelovao u nekim znanstvenim projektima, sam ili u suradnji s profesorom Ignjatom Pobegajlom, autorom knjige *Pčelinja kuga (larva pestis)*. Deset godina po umirovljenju, 1976. u izdanju sarajevske Svjetlosti objavljuje svoje životno djelo, magnum opus Đorđa Bijelića, i jednu od najneobičnijih knjiga jugoslavenske kulture, *Kuga i egzodus*. O tom trotomnom izdanju, od dvije tisuća stranica, na sve strane je pokrenuta vrlo žučna rasprava, a nadležni urednik je ubrzo smijenjen, dok je na sastanku partijskoga aktiva Bijelićeva knjiga proglašena izdavačkim promašajem te je naglašeno da će se o odgovornosti pojedinih drugova i karika u samoupravnome lancu odlučivanja raspravljati naknadno, ali da stvar ne može stati na smjeni operativnog urednika.

Dok su jedni *Kugu i egzodus* ocijenili kao nečuvenu kupusaru, "proizvod megalomanskoga uma", "djelo provincijskoga uče koji pati od manije veličine", ciljanu podvalu skupine luđaka ili, naprosto, smeće, kakvo se povremeno svuda pojavljuje kao rezultat izdavačke hiperprodukcije, drugi su, malobrojniji, ali mahom moćniji i autoritativniji, *Kugu i egzodus* dočekali kao jednu od epohalnih knjiga i "konačno ostvarenje jedne briljantne intelektualne biografije, dokaz kako se u samoći redovničkih ćelija, daleko od sveučilišnih katedri i akademija, u miru i u tišini, stvaraju najveća književna djela i historiografske sinteze, antropološki zahvati u dubinu naše civilizacijske podsvijesti, veličanstvena kulturno-povijesna obašaća i sabiranja, razotkrivanja ljudske i pčelinje duše, teološki traktati o kukcima i o cvjetovima, koji licem u lice stavljaju čovjeka i Boga, čak i nama koji ne vjerujemo ni u jednoga, ni u drugoga. Sve to je, i još mnogo više od toga *Kuga i egzodus!*" Tako je o Bijelićevoj knjizi pisao profesor estetike Ivan Focht, ali sve polemike su zaustavljene, svako ruganje umuknulo je kada se u obranu Bijelićeva djela digao glavom Miroslav Krleža. U to vrijeme više nije izlazio iz kuće, bio je star i teško pokretan, ništa nije pisao, ali se javio u dvije prigode, da brani dvije knjige: Kišovu *Grobnicu za Borisa Davidovića* i Bijelićevu *Kugu i egzodus*. Obje su napisali Židovi, jedna je govorila o logorima, druga o pčelinjim košnicama.

Prevedena na francuski i njemački, Bijelićeva je knjiga do rata objavljena još u dva izdanja, i

dalje se znala spomenuti kao “nedjelo jednoga hohštaplera”, ali kako se bližio rat i budili se jugoslavenski nacionalizmi, najprije velikosrpski pa ustaški sentiment, a izluđeni se narod sve više zavladao po crkvama i džamijama, tražeći od Boga ono što se nepovratno izgubilo u ljudima, tako je *Kuga i egzodus* tonula u zaborav. S krvavim Uskrsom 1991. na Plitvicama, pa s Vukovarom i bombardiranjem Dubrovnika, više se nitko nije sjećao Đorđa Bijelića i njegova djela.

Kada je započelo bombardiranje Sarajeva i stegnula se srpska omča oko grada, on je bio još samo teško pokretni devedesetogodišnji Jevrejin, koji je, po sreći svoga jevrejstva, mogao biti transportiran iz grada. U Zagrebu, gdje ga više nitko nije znao, smješten je u starački dom, gdje ga nitko nije obilazio. Bio je udovac bez djece, sin jedinac Dragutin umro je od difterije, 1930. u Beogradu. Bile su mu tri godine. Žena Blanka, od beogradskih Albaharija, više nije mogla zanijeti. U Sarajevu je radila kao učiteljica engleskog u školi za strane jezike. Umrula je rano, u snu, krajem augusta 1940.

To je sve što sam saznao o Đorđu Bijeliću.

Nadam se dok ovo pišem da bi netko, ipak, mogao znati više, i da bi se priča o njemu mogla otvoriti, a preko nje, možda, i sve ono što je ostalo neispričano i nepoznato u vezi s dnevnikom pčela mog djeda Franje Rejca. Zato je važno da ova priča bude toliko zanimljiva da zainteresira čitatelje, koji će o njoj zatim raširiti glas, i važno je da bude prevedena na što više jezika, budući da se svijet Đorđa Bijelića, svijet sarajevskih Židova i pčelara, rasuo svijetom, i još su se triput zatim rasuli njihovi potomci, pa je vjerojatno da onaj tko zna cjelinu priče, ako takav uopće postoji, i ako neispričane priče ima, živi negdje veoma daleko od Sarajeva i od ovoga jezika, koji ponovo, u inat svima, zovem srpskohrvatskim. Ako me čuje, neka se javi!

Kada je završila pjesma, pitao sam ga sjeća li se Franje Rejca.

Gledao me je, ljubazno se smiješio, i potvrdno klimao glavom.

Nije ga se sjećao.

Pitao sam ga za članove uprave Društva pčelara i medara Kraljevine Jugoslavije iz 1937, ima li koga još među živima?

Nije me razumio

– Znaš, čika Đorđe boluje od alzajmiera – rekla je medicinska sestra, sažaljivim glasom.

– Da, da, alzajmer! – uzviknuo je starac, kao da se sjetio riječi koja mu je bila navrh jezika.

Nakon nekoliko konvencionalnih rečenica, obećanja da ću ponovo doći da ga posjetim, priznanja da sam i ja iz Sarajeva, premda se već godinama tako ne osjećam, krenuo sam prema izlazu.

A onda mi je na um palo to pitanje. Mislio sam da je, ipak, važno da ga izgovorim.

– Gospodine Bijelić, zašto bi u junu 1937. na Ilidži jedan pčelar iznosio maticu iz košnice?

Starac se prenuo, pogledao me kao da sam ga probudio:

– Iz sentimentalnih razloga, gospodine, samo zato. Mogu vam kazati i što je učinio nakon toga. Sačekao je zalazak sunca, zatim je podavio pčele otrovnim plinom, zakopao ih tu na licu mjesta, a košnicu je spalio.

Nisam ga razumio. Mislio sam da starac bulazni. Tek kada sam nekoliko mjeseci kasnije u antikvarijatu Brala, preko puta Botaničkog vrta, nabavio antikvarno izdanje knjige *Pčelinja kuga (Larva pestis)*, autora Ignjata Pobegajla, objavljene 1933. u Beogradu, i nakon što sam pročitao kakve su procedure pri pojavi američke truleži, razumio sam o čemu je starac govorio. Ali bilo je

kasno da još nešto pitam, jer je u prosincu 1998. Đorđe Bijelić umro, Vijest o tome objavljena je samo u kulturnome dodatku beogradske Politike, gdje i esej Muharema Pervića o knjizi *Kuga i egzodus*, i njezinome utjecaju na intelektualna kretanja u Jugoslaviji krajem sedamdesetih, te u Pčelarskome glasniku iz Zagreba.

Kada sam, čitajući Pobegajlovu knjigu, shvatio da se Franjin ilidžanski dnevnik pčela prekida u trenutku kada se u košnicama pojavila kuga, otišao sam do Sveučilišne knjižnice, da u kompletima dnevnih novina za svibanj i lipanj 1937. potražim vijesti o epidemiji pčelinje kuge u okolici Sarajeva. Pomno sam izlistao Politiku, Obzor, Jutarnji list, Večernju poštu... Ali nigdje ni jedne riječi o bolesti pčela. U trenutku sam rezignirao, htio sam od svega odustati, pomislio sam da je svaki dalji trud uzaludan i da nikada neću saznati što se događalo na Ilidži i kako je Franjo Rejc među sklopljenim dlanovima iznosio maticu iz košnice, dok se svud naokolo osjećao strašni, kiselkasti vonj pčelinje smrti, njemu strašniji od zadaha masovnih grobnica i od svakoga ljudskog stradanja.

Vjerojatno bih i odustao da u jednoj ladici na Sepetarevcu slučajno nisam pronašao pismo koje je Mina Jelavić poslala 23. svibnja 1941. iz Dubrovnika i u kojem se kod Olge raspituje je li joj pametno, s obzirom na novonastale okolnosti, da se drži dogovora s liječnicima i da putuje u Sarajevo, na pregled zakazan za petak, 6. lipnja. U pitanju su "one stvari", iz čega biva jasno da je Mina naručena kod ginekologa. Iako piše Olgi, i pismo je povjerljivo, nema nikakve sumnje da bi ga mogao pročitati itko osim nje, o onim stvarima Mina piše krajnje nejasno, u šiframa i metaforama, tako da je nemoguće znati od koje je to bolesti bolovala. Najjednostavnije bi bilo zaključiti da se liječila od neplodnosti, i to bi vrlo lijepo i tačno funkcioniralo u nekoj pripovijetki ili romanu, ali u zbilji Mina je bila neudana cura, i takva će, kao i njezina starija sestra Franica, ostati do kraja života. Ako je kojim slučajem i bila neplodna, nije bilo načina da to ikada sazna.

Dvije sestre Jelavičke živjele su na Lapadu, u prizemnici koja se nalazila u prostranom mediteranskom vrtu, punom kaktusa i mirisnog bilja, među smokvama, limunima i narančama. Tu sam kao trogodišnjak, u ljeto 1969, prvi put vidio vrtne patuljke. Činilo mi se, pamtim, da je veoma bogat netko tko u svome vrtu ima njih. Bili su, po mojim procjenama, mnogo skuplji od spomenika drugu Titu, brončanoga kralja na Zagrebačkome kolodvoru i svih drugih spomenika koje sam do tada vidio. Ništa mi nije izgledalo tako dragocjeno kao patuljci u vrtu naših tetki Mine i Franice.

Zapravo, one nisu bile naše tetke, nego neki vrlo daleki rod, ali okolnosti su se tako namjestile, ili su ljudske naravi tako odredile, pa su se Olga i njezine sestre, a poslije njih i moja majka, s Minom i Franicom pazile i posjećivale cijeloga života, od kraja Prvoga svjetskog rata, sve do sredine osamdesetih, kada su jedna za drugom brzo i tiho umrle, ne našavši se nikome na smetnji. Sestre Jelavičke legle su pod ploču na Boninovu i za sobom nisu ostavile traga. Uskoro će umrijeti i Olga, posljednja Karlova kći, tako da je u samo nekoliko dubrovačkih ljeta nestalo i jednih i drugih.

Dakle, na unutrašnjoj stranici zalista, subota 7. juna odnosi se na 1941. godinu. Tada je Mina bila u gostima.

Prethodnoga dana, u petak bila je na pregledu kod ginekologa, ne znamo gdje je prenoćila, i sutra se pojavila kod Olge i Franje.

Bio je kraj školske godine, vikend pred posljednji tjedan, Mladen je završavao sedmi razred, Dragan je bio pred malu maturu. Tog ljeta Olga će još jednom zanijeti, sljedećeg svibnja rodit će

kćer. Rat je bio na početku, u Sarajevu se nije ni osjećao, osim što su jevrejskim dućanima dodijeljeni povjerenici, Hrvati, arijevc, uglavnom ustaše ili ustaški simpatizeri, ali još uvijek nije bilo strašno. Nije bilo tako strašno. Osim što su pred pravoslavnom crkvom na Varoši zaklani neki ljudi i što je netko trgovcu alkoholom Cuciću porazbijao boce i prolio svu šljivovicu, pa je Aleksandrova ulica još danima vonjala na rakiju i na teške jesenje prehlade. Sve je bilo normalno, i nije još uvijek bilo tako strašno. Osim što ni Aleksandrova ulica više nije bila Aleksandrova, nego je nazvana po doktoru Anti Paveliću. I trebalo je oprezno i polako govoriti, jer bi se čovjeku moglo dogoditi da ulicu nazove starim imenom. Ništa još nije bilo strašno, tako strašno. Još uvijek svi nisu ni znali za doktora Antu Pavelića, i bilo je maloumnih hamala i sklerotičnih starica po stanovima u visokim i tamnim austrougarskim zgradama u centru grada, koji su vjerovali da je doktor Pavelić liječnik, koji živi tu negdje, i da su došla tako neka vremena da cijeli svijet bude izliječen. Ali kao da se s izlječenjem nije bilo započelo. I ništa još nije bilo strašno, tako strašno.

Mina je tako govorila, ponavljajući riječi i fraze. Drukčije nije mogla. Kao što neki ljudi mucaju, tako je Mina morala ponavljati riječi, da bi mogla nastaviti rečenicu, da bi joj se nastavila misao i da bi razgovor trajao. Ako bi je netko u šali upozorio, Mina bi zamuknula, i ne bi progovarala do kraja dana. Ne bi mogla. A trudila se. Nije to bilo strašno, tako strašno, za one koji su Minu dobro poznavali. To bi nas zabavljalo, cijelu obitelj, sve Stublere, od Karlove generacije, sve do mene. Nije nam bilo strašno, tako strašno. I možda su Olga i Franjo, a kasnije moja majka, bili toliko privrženi našim dalekim rodicama, zato što ih je usrećivalo to što je Mina morala ponoviti riječ, ili cijelu rečenicu, frazu. Nije ništa još bilo strašno, tako strašno. A kada bi Mina otišla, ili kada bismo mi izašli iz velikoga i mirisnog vrta na Lapadu, dugo bismo se smijali, i ponavljali riječi koje su tog dana Mini bile poput cigli ili kamenova preko kojih je preskakala blatnjavu lokvu, a da se ne smoči. Ili da ne zamukne.

Franjo, čija je glava bila puna riječi i raznih jezika, tako da mu se mijenjala fizionomija, izraz lica mu se mijenjao prema tome govori li srpskohrvatski ili govori njemački, jednom sam ga se uplašio, imao sam dvije ili tri godine, kada je progovorio mađarski, sakrio sam se ispod sećije i dugo nisam htio izaći, Franjo je bio najsretniji zbog načina na koji Mina govori, zbog riječi i rečenica koje je morala ponavljati, i zavidio joj je pomalo na tome, pa bi i on ponavljao riječi i rečenice, ali onda bi se zaboravio, i više ne bi ponavljao, jer nije mogao biti kao Mina. Nitko nije mogao biti kao Mina.

I kako to već zna biti, ono što je drugima bilo lijepo i veselo, što nas je usrećivalo i bilo je dio Minina jedinstvenoga šarma, ona je doživljavala kao prokletstvo i najgoru duševnu nakaznost. Moja Olga, govorila je, ja ti se nisam udala zbog govorne mane. Ama, neka i nisi, mirnije spavaš, tješila ju je Olga, jer je već bilo kasno, početak sedamdesetih, Mina je starica, visoka, koštunjava, kao suho maslinovo stablo, i više joj nije mogla reći ono što bi joj govorila onih davnih godina, kada bi se Mina požalila – Moja Olga, ja ti se nisam udala zbog govorne mane! A ona joj je tad odgovarala: Mina, jadna, ne luduj, to se muškima sviđa, muškima ionako svaku stvar dvaput treba reći da bi je ikako čuli. Mom Franji se i tripud treba ponoviti, i on svejedno ne čuje. A Franjo bi se onda, kao, ljutio, i sve bi prolazilo tako u veselju. I rasipale su se riječi i osjećaji, kao da će život vječno potrajati, a u tom općem rasipništvu i obijesti, Minu se voljelo nekom čistom, svijetlom ljubavlju. I svima je bila smiješna njezina govorna mana, a njezina ih je nesreća učinila sretnim, nakon što je već nisu uspijevali otkloniti. I ništa još uvijek nije bilo strašno, tako strašno. A Mina je bila sretna, jer smo svi mi bili sretni s njezinom nesrećom.

Franica je bila ozbiljniji slučaj. Za razliku od sestre, koja je bila visoka i razgranata, ona je bila

malena i okrugla. I bila je šepava. Nosila je onu ružnu ortopedsku cipelu, zbog koje sam je se pomalo plašio. Djelovala je prijeteće, ta cipela, kao da bi mi, ako ne budem dobar, mogla izrasti na nozi.

Ali Franica nije dala reći kako se nije udavala zato što je šepava. Zato što je kao djevojčica imala tuberkulozu kostiju, i svi su očekivali da umre, a ona je čudom ozdravila. Ama kakvi, to ju je činilo sretnom! Šepanjem bi se podsjećala koliko je život lijep, i kako je dobro što je još uvijek živa, čudo je veliko što je živa, i svaki je život čudo, i trebalo bi se tome zauvijek čuditi, tako je mislila Franica, i još je mislila, ili je samo tako govorila, da su i drugi zadovoljni zbog njene šepavosti. A nije se udavala zbog Mine. Samo zbog nje. Bila je starija sestra, i morala se brinuti o mlađoj. A poslije, kada je postalo svejedno koja je starija, koja mlađa, nije ju mogla ostaviti takvu. Što bi Mina da se ona udala? Prvog bi dana zaboravila u banji zavrnuti *kanilu*, pa bi joj kuća poplavila, drugog dana kuća bi odletjela u zrak dok bi Mina montirala bocu od plina, trećeg bi se dana Mina otrovala, i usput bi otrovala sve nas koji bismo joj došli u goste, jer bi ocat zamijenila solnom kiselinom... I kako da ju onda ostavi? Kako da se onda Franica uda?

Živjele su tako, dvije neudate sestre Jelavičke, svaka sa svojim razlogom, u sve trošnijoj lapadskoj prizemnici, u sve raskošnijemu i ljepšem vrtu. Obje su vodile računa o biljkama, okopavale bi ih, gnojile zemlju, grlile stabla limuna i narančina, štiteći ih tako od zime, i svi su se, cijeli Dubrovnik, divili njihovome vrtu. Turisti su dolazili do raskošne ograde od kovanog željeza, o kojoj su jednako vodili računa, piturali je u crno svake druge godine, i stajali bi dugo pred tom mirisnom prašumom, o čijem podrijetlu i razlozima nisu znali ništa. Kao što, uostalom, ni Dubrovčani o tome nisu znali ništa. Svijet Mine i Franice Jelavić za sve je njih bio velika tajna, u koju nisu mogli prokuknuti, jer su se rugali sestrama. A od ruganja čovjek po kazni oslijepi.

Kada su jedna za drugom umrle, Dubrovnik je promijenio miris. Prvi put, krajem sedamdesetih, čula se dubrovačka kanalizacija. To je od viška turista, pisale su novine, kanalizacija je projektirana za mnogo manji grad. Prvi put, zaudarala je peskarija, na gnjile školjke i na ukvarenu riblju utrobu. To je od lijenosti, od lajavih peskaruša i od toga što su na peskariji počeli raditi ljudi s druge strane brda, a toga nije bilo otkako je svijeta. Tako se govorilo u Dubrovniku. Pa su počele zaudarati trule naranče iz parka pod Pilama, i mačketine koje su se namnožile oko pravoslavne crkve, i užeglo ulje iz restorana na Preku, i zapišane zidine na Krmenu i na Pustjerni, i pasja govna, i staračke prostate, i ustajalo more u luci, i kreme za sunčanje, i mrtvaci s Boninova, sve se *usmrđelo*, i cijeli je Dubrovnik smrdio, i ljudi nisu mogli doći sebi, nisu shvaćali što se to dogodilo i što se promijenilo. A onda su se s vremenom naviknuli, ne otkrivši nikad prirodu promjene.

Nije više bilo mirisa iz lapadskog vrta sestara Jelavički, pa se svaki smrad počeo osjećati, kao što bi se osjetio i u svakome drugom gradu. I tako je nestalo mirisnoga Dubrovnika.

Zašto je Olga zapisala da je Mina bila u posjeti, 7. juna, u subotu?

To je bilo sljedeće pitanje koje me morilo, i na koje, tako se činilo, nikada neću naći odgovor, nego ću misliti samo o tome zašto je u odbačeni Franjin notes, s prekinutim dnevnikom pčela, Olga zapisla da je Mina bila u posjeti 7. juna, u subotu.

Uzaludno je bježati od opsesivnih misli. Sve, otpočetak, bilo je uzalud. Umjesto da bacim trulu zobnicu, i ne pogledavši što je u njoj, ili ako sam već pogledao, umjesto da mirno bacim i nju i zahrđali upaljač, olovku, vosak za pečaćenje pisama i notes, umjesto da notes bacim a da ga nisam ni otvorio, danima se tako mučim, onda mjesecima i godinama, da se oslobodim pitanja na

koja ne može biti odgovora, o toj zobnici i njezinom sadržaju, pa kad na neko pitanje slučajno nađem odgovor, na njegovom mjestu pojave se tri nova pitanja. Kao u narodnim bajkama o alama i zmajevima, kojima bi na mjesto jedne odsječene glave uvijek izrastale tri, tako se do kraja 1998. umnožio, i sa svakim danom, koji sam provodio nad notesom, samo ih je bilo sve više.

Ali zašto je Olga zapisala da je Mina bila u posjeti, 7. juna, u subotu?

Ona i Franjo nisu se voljeli na način na koji se vole žena i muž. Moja majka je, umirući, ustvrdila da je njezina majka bila lezbijka. Bila je na nju doživotno gnjevna, ona joj je uništila život, govorila je, pa je to kasno otkriće, vjerojatno, djelovalo utješno. Osim toga, malo pred bolest, u jednome uzbudljivom dopisivanju preko Facebooka, saznala je to da je naša rodica lezbijka, i da živi u sretnoj vezi sa ženom, da imaju dvoje djece od istoga oca, i da su sretne kao što već dugo nitko u štublerovskoj lozi nije bio sretan. Toj rodici Olga je prabaka, pa je majka, misleći kako se baš sve nasljeđuje, fatalno uvjerenjena – kao što su Stubleri bili u to uvjereni, kao što sam i ja uvjeren – u neporecivi utjecaj porodičnoga stabla na naše odluke i sudbine – možda povjerovala da je rodica morala od nekoga naslijediti svoje lezbijstvo.

Možda je, čak, bila u pravu.

Možda je Olga, moja Nona, voljela žene.

Možda me je podigla lezbijka, i možda je sve ono u što vjerujem od djetinjstva, čemu sam naučen, čime je ucijenjena moja narav, što me iznutra progoni i što svakoj mojoj samoći daje sretan kontekst, određeno time što je Nona bila lezbijka. Ako je bila.

Činjenica je, međutim, da je imala jedva sedamnaest kada se udala za Franju. I vjerojatno je već bila noseća. Došla je pred Karla, očeva ljubimica, i rekla mu da se udaje. Otac je bio razočaran, bila je njegovo najdraže dijete, bila mu je sin, pored druge dvije kćeri i lakoumnoga, nježnog Rudija, i to joj je razočaranje pokazao. Pred vjenčanje se ispovjedila. To joj je teško palo. Bit će da je, zaista, bila noseća.

I prisjela joj je avantura s mladim, vrlo lijepim željezničarom. Slovencem. Tako joj se, možda, za sva vremena smučio seks s Franjom. I nevoljko mu se podavala. O tome nikada nije razgovarala, gadile su joj se priče o tome, razgnjevila bi se... Zato što su je takve priče podsjećale kako je sve počelo? Ili zato što je bila lezbijka.

Kako god bilo, njih dvoje nisu se tokom života voljeli kao žena i muškarac. Najprije su bili par u kojem je ona bila dominantna, a nakon što je poginuo Mladen, međusobno su se optuživali i progonili. Ali u tome je uvijek bilo neke duboke odanosti, uvjerenja da su jedno drugome suđeni i da su, takvi kakvi jesu, cjelina. Nisu bili konzervativni, niti su vjerovali u Boga, nisu jedno drugome bili prava žena i pravi muž, premda su tripud postali majka i otac, ali je njihov brak bio čvrst kao kamen. Svađali su se, užasno, ali niti je ona njega, niti je on nju ikada opsovao. Ili udario.

I tako su, u mnogo čemu, postajali slični. On je bio opsjednut svojim sitnim kronikama i dnevnicima, u svakoj je košnici pratio kretanje matice, sve svoje pčele znao je u dušu, a dan kada bi trutovi bivali izbacivani iz košnice, za njega je bio silan događaj, ravan početku Drugoga svjetskog rata, ili bolje, trenutku kada Rhett Butler sustiže svoju sudbinu i ruši mu se nad glavom svijet, tako da je i ona, s godinama, počela voditi računa o tome kojeg je datuma Mina bila u posjeti, i je li to bilo u subotu ili u nedjelju. I počela je zamišljati svijet na njegov način, pun vrlo sitnih detalja, koji su zbog nečega važni i valja zabilježiti njihove koordinate, imena, mjesta na kojima se pojavljuju.

Treba pamtit i datume.

18. IV. 35. Pao je na 15. 16. i 17. mraz. Sav cvat uništen. Svi su rojevi dobro opskrbljeni praškom i mladim medom. Gnijezda su rasprostranjena na 7-12 okvira. Trutovi su izleženi. Broj 1, 2 i 3 dobio nastavke. Paša popustila.

2. V. 35. Donose manje praška (dvije riječi nečitke). Zalihe meda upadno smanjene. Na košnici broj 6 istjeruju trutove.

Mraz sredinom travnja u Sarajevskom polju česta je pojava. Bivalo ga je svakoga proljeća. U travnju padne snijeg. Prvomajsku povorku, koja je neke od predratnih godina pošla na Vrelo Bosne, na uranak, zamelo je u putu. Mećava je bila takva da nisu znali kamo idu, ništa se nije vidjelo, samo ih je drvored upravljao da se ne izgube i ne smrznu. Da Švabo nije sadio stabla, sarajevski radnici i sindikalci izginuli bi na Prvi maj. Ali to nije bilo 1935, nego ranije. Karlo, Rudi i Franjo spašavali su pčele, otkopavali košnice ispod snježnih smetova. Snijeg se otopio već drugoga svibnja, i nastupilo je jedno od najsunčanijih i najtoplijih proljeća u vijeku. Možda je to bilo 1933? I to piše u nekom od izgubljenih Franjinih kalendara.

Iako je proljeće počelo kako ne treba, prerano je probegaralo, zatim je udario mraz, godina je, ipak, bila dobra. Nije bilo pčelinjih bolesti, čak ni onih koje se liječe lako, a radilice su morale letjeti daleko, širili su se cvjetnjaci prema Stojčevcu, Vrelu Bosne i Igmanu, pa je med bio raskošan, donosio je mirise dalekih krajeva, vrijeska, lipe i livada oko Rimskog mosta. Ili je to samo smišljala Franjina mašta, dok ih je gledao, sirotice, kako letaju oko kržljavog i ranjenog cvata, prikupljajući polen preostao pred mrazom. Bio je to med pčelinje muke.

Četrdeset godina živio je među pčelama, znao je o njima sve što se moglo pročitati i saznati. Sakupio je biblioteku knjiga, na svim jezicima koje je govorio, i na još koje je, uz pomoć rječnika, mogao čitati, uključujući i golemu knjižurinu *Rječnik i običaji pčelara na Zapadu i na Istoku, s uvidom u religijska učenja o pčelama*, mladoga rumunjskog pisca, znanstvenika i lunatika Mircee Eliadea. I kada je o tim svetim kukcima naučio sve što znaju drugi ljudi, Franjo se zatekao pred zidom. Shvatio je da ih ne razumije, to ga je mučilo, i često je o tome razgovarao, dok bi u Kasindolskoj, pod stablom, ispred buduće garaže, igrali preferans.

Ne razbijaj glavu time, rekao je Karlo Stubler, nije razumno očekivati da bi pčelar mogao razumjeti pčele.

Ne trudi se, rekao je Rudi, da je Bog htio da se ljudi i pčele razumiju, dao bi im zajednički jezik.

Pčele su svugdje iste, i u Poljskoj, i u Bosni, i na kraj svijeta, a ljudi su različiti. Zato nije na čovjeku da razumije pčele, mudrovao je Matija Sokolovski.

To je glupost, odgovorio mu je, ne znaš ti o pčelama ništa. Pčele u Poljskoj i pčele na Ilidži nikako ne mogu biti iste pčele.

A ti, Rudi, ako misliš da se Bog bavi izmišljanjem jezika, ja ti moram reći da griješiš.

I to bi, obično, bio kraj razgovora. Nitko nije htio razbijati glavu onim što je Franjo očekivao od sebe i od pčela. Osim toga, nitko, osim Karla Stublera, nije bio siguran koliko je on u svemu tome ozbiljan, a koliko se šali sa njima, umiruje nervozu pričom i krati dan filozofijom pčela. Karlo nikada nije kartao, nije se mogao uživjeti u igru, karte su za njega bile danguba, ali je znao da njegov zet misli ozbiljno. On bi, doista, da razgovara sa pčelama i da razumije njihove razloge.

Pomalo ga je grizlo što je on postavio prve košnice na Ilidži i Franju uveo u pčelarstvo.

Ništa se ti ne brini za njega, rekla mu je Olga.

A onda je ispričala kako je otata zabrinut za Franjino duševno zdravlje, da nije šenuo pameću zbog pčela.

Svima je to bilo smiješno, osim Karlu i Franji. Njih dvojica su se, svaki iz svojih razloga, ljutili, i nisu nalazili ništa zabavno u toj priči.

Obojica su pčelama prilazili na vrlo ozbiljan način.

Karlo ih je volio, ali je na njih gledao hladno i racionalno. Proučavao je pčelinju anatomiju, bio je tužan kada bi naišla epidemija, ako bi zbog kuge morao uništiti roj, činio je to po svim pravilima, i bilo mu je važno da se pčele ne muče. Ali je bio apsolutno siguran da pčele nemaju dušu. Nemaju svoj jezik, misli i osjećaje. Pčele, zapravo, i ne postoje izvan roja, društva i zajednice. Reagiraju po instinktu, kao roj, i odlučuju u roju. Po tome se razlikuju od ljudi, mislio je Karlo, zabrinut kako Hitler Njemačku pretvara u košnicu.

Franjo je pčele doživljavao pojedinačno. Roj je savršenstvo njihove organizacije, koje ne bi bilo moguće bez pčelinjega jezika. Htio je nešto znati o tom jeziku, ako ga već ne može naučiti i razgovarati s pčelama na ravnoj nozi. A da bi se jezik naučio, trebalo bi znati što pčele osjećaju.

Recimo, što osjećaju, kada trutove izbacuju iz košnice.

Ti otežali, tromi pčelci, nesposobni za život, neće preživjeti izvan košnice.

Oni ne mogu letjeti, živjeli su od onoga što radilice na svojim krilima donesu, i uživali, ako pčele, poput ljudi, nalaze užitak u produženju vrste.

Kada su obavili svoje, njihova je alavost i proždrljivost postala teret roju. Zadovoljena je pčelinja ženskost, dogodilo se čudo produženja vrste. I tako su ih jednoga dana, u rano proljeće, vrijeme kada se obnavlja život, krenule izbacivati iz košnice.

Franjo je volio biti tu u trenutku kada pčele izbacuju trutove. Bio je praznovjieran, vjerovao je da mu to donosi sreću. Osim toga, bio je to početak godišnjega ciklusa, vrijeme kada se košnica obnavljala. I priroda se, također, obnavljala, a čovjeku se činilo da se i sam preporađa.

Nije životni vijek kratkih sedamdeset i pet godina, nego sedamdeset pet puta po godinu dana. Sedamdeset i pet rođenja, to i nije tako malo.

Tako se činilo Franji, otkako se počeo baviti pčelarstvom.

Osjetio bi, ipak, neku nelagodu zbog sudbine trutova. Podizao bi ih iz trave, puštao da mu laze po dlanu, da uzalud uzmahuju krilima, pa mu se učinilo da jedan od njih počinje glumiti pčelu. Dodirnuo je njegov tupi žalac, i on se presavio, kao da će ga ubosti. Nije se, međutim, dogodilo ništa.

Onda ga je vratio u travu, gdje će trut svisnuti od gladi, ako ga prije toga ne pojede slučajna šumska zvjerčica. Sigurno neće doživjeti sljedeće jutro. Sutra će ga mravi raznijeti po svojim mravinjacima, i uskoro mu neće biti ni traga.

Ubila ga je lijenost, netko se nasmijao.

Nakon što je mraz pao po beharu, godina 1935. nije bila medna, ali je med bio dobar i zdrav. Pčele su morale letjeti daleko, na krilima su i na nožicama donosile vijesti iz vrlo udaljenih krajeva. Letjele su, govorilo se, sve do Igmana. Na planini je ispaša uvijek bogata. Tamo raste otporno i vrlo mirisno bilje. U tom krugu od desetak kilometara, koji bi mogao okružiti vrlo veliki šestar, raširio se golem i prostran svijet.

U medu je zapisana povijest tog kruga šestarom, koji je 1935, zbog travanjskih mrazova, bio širi

nego drugih godina.

Franjo se nikada nije bavio prodajom meda. U četrdesetak godina svoga pčelarenja znao se brinuti o mnogo košnica. Od 1933. do 1939. imao je, na tri mjesta, u Želeći, iznad Bistrika i na Ilidži, tridesetak košnica, ali med je dijelio prijateljima i rođacima, ili bi se pojeo u našoj kući. Zanimljivo bi bilo izračunati koliko je meda pojedeno u domu Franje Rejca, otkada ga je punac uputio u pčelarenje, pa do njegove smrti, u jesen 1972, ili do kraja sedamdesetih, kada su nestajale i posljednje staklenke s medom koji je on vrcao.

Na najvišoj stalaži, u smočnici, bile su staklenke od po pola kilograma, s uzorcima meda iz svake godine njegova pčelarenja. Prve tri iz 1935. Na požutjelim naljepnicama nalivperom bilo je zapisano: Ilidža 35, Želeća 35, Ilidža 35 (Falatar). U trećoj staklenki bio je med Stjepka Falatara, čija bi se priča trebala ispričati, koji je te godine bolovao, pa se Franjo brinuo o njegovim pčelama, i sačuvao uzorak njihova meda. U nastavku, na istoj stalaži, prašnjave i pomiješane, bile su još četrdeset tri staklenke.

Taj med se ni za živu glavu nije smio jesti. Kada smo se selili iz zgrade gospođe Heim na Sepetarevac, Franjo je lično nadgledao transport teglica s uzorcima. Iako je već bio star i bolestan, srce mu je bilo potrošeno i nije pred njim bilo dugog života, on je i dalje fantazirao o pčelinjem jeziku i o tajnama povijesti koja je zapisana u medu i on će te zapise jednom dešifrirati. Po odlasku u penziju počeo je proučavati organsku kemiju, nalazio se s profesorom Ignjatom Pobegajlom, autorom knjige o pčelinjoj kugi i najpoznatijim jugoslavenskim stručnjakom za pčele, koji je bio i Bijelićev mentor i savjetnik, i onda bi s njime vodio duge razgovore o dešifriranju zapisa u medu.

Iz meda ćemo saznati kakva je bila koja godina, ali ne samo u klimatskom smislu. Recimo, moći ćemo usporediti 1940. i 1941, posljednju predratnu i prvu ratnu godinu. Sve što se između te dvije godine dogodilo, zapisano je u medu. Govorio je Franjo.

Možda si u pravu, možda si u pravu, zamišljeno je ponavljao Matija Sokolovski, ne ispuštajući karte iz ruku, ali sve to možeš mnogo jednostavnije saznati ako odeš do Vijećnice i prelistaš kompletne starih novina. U njima, sasvim pouzdano, piše sve.

Da mu je to rekao netko drugi, Franjo Rejc bi se, možda, naljutio. Ovako je, kao šalu, prepričavao riječi staroga Sokolovskog.

I zaključivao kako su obojica stare budale. Svaki na svoj način.

Ali nikada nije odustao od svoje maštarije da progovori sa pčelama i da iz meda pročita povijest.

Krajem septembra 1972. već je bio pao u postelju iz koje se nikada neće dići. Moj otac smjestio ga je kod sebe na odjeljenje, na takozvanu Prvu internu, ali je on tražio da ga vrati kući.

Ako mi ne možeš pomoći, onda me pusti kući. Nemoj me držati kao u zatvoru.

Pusti me da umrem kod kuće.

Tako je rekao. I otac ga je pustio kući.

U to vrijeme, i u sva kasnija vremena, kada bi im se primakla smrt, ljudi bi tražili da ih vrate kući, da umiru između svoja četiri zida. Postojao je za to razlog. I danas postoji. Franjo Rejc umrijet će u istoj sobi u kojoj će, tačno četrdeset godina kasnije, umrijeti njegova kći.

Posljednje noći, one koja će završiti tako što će joj reći: sve drugo su svinje, ostali smo još samo ti i ja, i više neće reći ništa, te noći je, nekoliko sati ranije, rekao: neka se pojede onaj med!

Kakav med, pitala je Javorka.

Kako kakav, onaj koji se nije jeo!

Mislila je da bunca, ali sve do kraja, do posljednje svoje rečenice, u kojoj su na svijetu ostale još samo svinje, Franjo je bio vrlo pribran.

Pojedite uzorke. Bio bi grijeh da se takav med baci.

Rekao joj je da se boji da bi Olga taj med mogla baciti u smeće. Takva je ona. Boji se. Gadjljava je. Misli da se med može pokvariti. A ne može! I da stoji dvjesto godina, i da se pretvori u jedan jedincati, veliki kristal, med je jednako svjež kao i onoga dana kada je izvrcan. Med je vječnost.

Tako je rekao, i opet ju molio da se njegov med ne baci.

Ako ga ti nećeš jesti, ja ću sav ovaj med sama da pojedem, rekla je Olgi kada je Franjo umro.

Začudo, Nona se nije bunila. I tako sam za doručak, pred školu, jeo kruha, maslaca i meda iz 1943.

Godinama nam je taj med potrajao.

U proljeće 1993, za vrijeme opsade, dok sam po špajzi tražio alkohol koji bi se mogao popiti, našao sam teglu Nonetovog meda: Konjic 1953. Zavukla se negdje iza, u neku bužu, u rupu u zidu, pa je u svem tom kaosu smočnice, koja se nikada nije krečila, niti se kada pošteno očistila, nismo nalazili.

Staklenku s medom odnio sam Cici Šneberger, da nam ispeče medenjake.

Kada sam, nekoliko dana kasnije, išao u Zagreb, odakle se neću vratiti sve do kraja rata, Cica mi je za puta spremila vrećicu medenjaka od meda iz godine Staljinove smrti.

Tako smo izjeli jednu povijest. Sjećam se kristaliziranog meda koji se u samo nekoliko minuta otopi na osunčanom prozoru, i postane savršeno proziran i čist. Taman, boje konjaka, svijetao, kao limun, med odavno izumrlih pčela, iza čijih je tijela ostao sitan prah, i ništa. Med mog djeda, također izumrlog odavno, a s njim i svi njegovi talenti, jezici koje je poznao, a ja ih ne znam, knjige koje je pročitao, a ja nisam. Izumrle su skupa s njim i njegove zamisli, većinom vrlo racionalne, jer Franjo Rejc je bio krajnje racionalan čovjek, ali među njima i jedna šašava: da nauči jezik pčela i da iz meda prouči njihovu povijest. Koja je, vjerovao je Franjo, u velikoj mjeri i naša povijest. Štoviše, najtačnija ljudska povijest. Povijest koja nije objektivna, kao što objektivne nastoje biti sve društvene, države i ratne povijesti, nego je zbir svih subjektivnih povijesti, sabranih u jednoj staklenki meda. Milijun subjektivnih povijesti čini povijest zajednice koju obleti radilica, dok s proljeća prikuplja polenov prah.

Među svim šašavim zamislima za koje sam čuo, zamisao mog djeda o pčelinjem jeziku i povijesti čini mi se najšašavijom.

Šteta što nisam dostojan da o njoj pišem.

Ne bih ni pisao da nije bilo zobnice s upaljačem, voskom, olovkom i notesom. Ili da od njega nisam naslijedio strah da bi nešto važno moglo da bude zaboravljeno.

19. V. 36. *Ilidža, roj 2.*

Maticu vidio. Dobra je. Leže bez prekida. Legla imala u svim stadijima radiličkog. Trutova je vrlo malo. Našao sam trutove, mada imade samo za vlastitu potrebu. Praška je dovoljno. Miris ugodan. Cio roj je slabiji od roja 1, ali zato imade mnogo zrelog legla. Gnijezdo gravitira prema letu. Usred gnijezda stavio sam 2 prazna okvira.

Treba ga pregledati na 4. VI. 36.

dne 20. VI. 36. Izvadio 2 okvira sa legla za broj 3.

dne 30. VI. 36. U medištu nema mnogo meda. Poslije podne posmatrao predigru – vrlo živahna.

dne 7. VII. Medište kao na 30. VI. Našao na zadnjem okviru maticu, zrelo leglo i dosta meda. Predzadnji okvir med i pokriveno. Pčele djeluju sretno. U košnici mir.

(Predvečer, naišao Falatar. Dobro je. Razgovarali.)

Stjepko Falatar bio je strojovođa parne lokomotive na uskotračnim prugama prema Višegradu i Pločama. Živio je na Višnjiku, u tuđoj kući, kao podstanar. Oženjen za Rozaliju, lijepu Madžaricu, kraće noge. To je u ona doba, pogotovo u nižim slojevima, među sirotinjom, bila velika falinka. Dok je stajala u mjestu i ne bi se micala, Rozalija je bila jedna od ljepših žena u onom Sarajevu. Čim bi se pomaknula, bila je kuća koja se ruši, kompozicija koja zajedno s lokomotivom pada u Neretvu, nesreća pred kojom matere djeci protiv uroka zaklanjaju pogled, i svi bi govorili – pođe kljasta za sirotinju, ne daj Bože nikom, tugo moja, jadi moji – a Rozalija bi se pravila da ih ne čuje i ne vidi, i nastavljala bi svojim putem, sve dok ne bi stala. A kada stane, i stoji tako, bila bi opet najljepša žena u Sarajevu. Divili bi joj se, zavidjeli i čekali da nastavi hodom, i da im srce opet bude na mjestu.

Rozalija je Falataru rodila petero djece, sve jedno za drugim, između 1915. i 1921. Bilo je to doba rata i poratne gladi, najveće sirotinje, gripe španjolke, tifusa i kolere... Od troje novorođenčadi, dvoje bi umiralo. Pa se onda nije ni pazilo. Ako žena u kući zatrudni, a nema mjesta za još jedno dijete, nije strašno, ionako će to ili neko drugo dijete umrijeti. U doba velikih smrti, kakvo je bilo to potkraj Velikoga rata, svijet se prepusti nagonima, popada muško preko ženskoga – to se ljudska vrsta bori za opstanak – i djeca se rađaju više nego inače. A popovi imaju pune ruke posla, jer dojenčad valja krstiti prije nego što poumire.

Kod Falatara je bilo drukčije. Madžarica je rađala sve samu živu djecu, koja su đikljala usprkos svim epidemijama, pa ako bi ih kakva bolest i zahvatila, brzo su ozdravljala, još veća i jača. Ali sa svakim novim djetetom bivali su sve siromašniji.

Stjepko Falatar rodom je bio odnekle iz srednje Bosne, iz Jajca ili iz Varcara. Rano se posvadio s ocem i otišao od kuće. Otac ga je zvao da se vrati, prijetio mu da će ga razbaštiniti, ali Stjepko se nije odazivao. Bio je mlad, pun sebe. Imao je dara za školu, fratri su ga htjeli školovati, ali da se pomiri s ocem. On nije htio, nego je otišao za mašinovođu. Austrija taman tražila domaće ljude za željeznicu, i on to iskoristio.

Tako je, vrlo rano, oblikovan i dovršen Stjepkov život.

Madžaricu je doveo iz Sombora. Nije mu smetalo što je šepava, i nije ga bilo briga što će misliti svijet. Učinio je to iz ljubavi i u inat svijetu. Još je neko vrijeme prkosio, ali onda je došao Veliki rat, glad i sirotinja učinile su svoje, rodila su mu se djeca...

Da bi dohranio djecu, Stjepko Falatar počeo se baviti pčelarstvom. Možda su mu djeca i bila zdrava i jaka, nikakva im bolest ništa nije mogla, zato što su se hranila medom. Travom, koprivom, korijenjem, natrulim krumpirom, onim čega je već bilo, i golemim količinama meda, kojeg je u Falatarevoj kući bilo uvijek. Prvih godina košnice je držao na tajnim mjestima, za svoje pčele gradio je gnijezda po šumi, domišljao se kako da mu ne pokradu med, i domislio se, bogme. Ljudi su se plašili Falatarovih pčela. Govorilo se da ih je dresirao, naučio ih na sebe tako da su ubadale svakoga tko bi se nepozvan primakao košnici. Bit će da je on sam širio takav glas.

Iako, bilo je u tome nečega. Pčele se nauče mirisu pčelareva znoja. Po njemu ga prepoznaju, pa ako naiđe netko tuđ, pčele postaju nervozne. One ne podnose miris ljudskoga znoja, izbezume se

načisto pred njim, i onda se samoubilački zalijeću na izvor tog mirisa. A na pčelara se naviknu, znaju ga cijelog života, iz generacije u generaciju prenose vijest o njemu. Tisuće pčelinjih godina tako prođu, nastaju i nestaju civilizacije, nailaze epidemije kuge, grade se i razgrađuju košnice, uz istoga pčelara i uz njegov vonj.

Upoznali su se tako što je Franjo od ljudi u pčelarskome udruženju čuo da Stjepko Falatar razgovara sa pčelama.

Jesu li u to stvarno vjerovali, ili su siromaška tako podjebavali, Franjo nije znao, niti ga je zanimalo. On je vjerovao da negdje postoji netko, ili je u posljednjih nekoliko tisuća godina koliko se ljudi bave pčelarstvom postojao netko tko je razgovarao sa pčelama. Ako Falatar i nije taj, a vjerojatno nije, zanimljiv je već po tome što se o njemu priča da razgovara sa pčelama.

I tako su se, malo-pomalo, počeli družiti.

Njih dvojica razgovarali su samo o pčelama i o medu. Ne zato što ne bi imali o čemu drugom pričati, nego zato što do drugoga nikada ne bi stizali. O pčelama se može do kraja života razgovarati, a da se ne progovori ni o čemu drugom. Pčele nikada ne dosade, jer je pčelinji svijet toliko obuhvatan i širok da se nikada ne može sav opričati.

Falatar se bavio pčelarstvom da prehrani djecu, a Franjo da ostane malo sam. Iako su njihovi razlozi bili različiti, priča ih je vodila k istom.

U jesen 1934, kada počinju Falatareve nevolje, preko kojih će ući u priču o zobnici i o dnevniku pčela, djeca su mu već bila poodrasla. Stariji sin Josip uskoro će se zaposliti na željeznici, mlađi Ilija bio je gimnazijalac i pjevao je u crkvenom zboru, sve tri kćeri, rođene jedna za drugom, išle su u školu, pa se činilo da bi uskoro sve moglo biti lakše.

Ali onda je Falatar u izlogu Šnehajmovog dućana ugledao cipele.

Plitke crne cipele na vezivanje, onakve kakve nose stotine Sarajlija, gradskih službenika, visokih poštanskih i željezničkih činovnika, novinara, umjetnika i glumaca, cipele koje nisu nikakvo čudo, ne bi ih ni primijetio da ulicom prođu i pronesu zabrinutoga kancelarijskog namještenika ili Franju, kad s Olgom pođe na premijeru u Narodno pozorište, ali cipele koje nikada nije zamišljao na svojim nogama, u trenutku su zaludjele Stjepka Falatara, i stvorile mu takvu duševnu muku kakvu nisu sve godine gladi i siromaštva.

Pomislio je kako život nema nikakvog smisla, i svaka je muka uzaludna, ako zna da će cijeloga života prolaziti pokraj tih cipela, a neće imati novca za njih.

Nikome to nije ispričao, ni Rozaliji, ni drugovima sa željeznice, ni Franji.

U nedjelju, kad su se nalazili kod pčela u Želeći, Falataru prvi put nije bilo do priče. Djelovao je utučeno. Rekao je da ga boli želudac.

Nakon što su obavljene sve pripreme za zimu, došlo je vrijeme pčelinjeg mirovanja, kada bi se rijetko viđali. Bio je početak studenog, kada je došao na Bistrik, na stanicu, da se raspita o Falatarevom radnom vremenu. Rekli su mu da je bolestan, ima upalu pluća. Leži kod kuće. Nekoliko dana kasnije opet je došao da ga traži. Rekli su mu da je pošto po zlu i da je Falatar u bolnici.

Zabrinuo se i odlučio da ga potraži.

Ponio mu je dvije naranče da ne dolazi praznih ruku. A znao je da Falatar ne jede naranče. Nije ga vidio da išta drugo jede osim kruh, svinjsku mast, luk i med. To bi založio u svako doba godine, bila zima ili peklo sunce. Kad bi ga Franjo ponudio sirom, slaninom ili bečkim šniclima,

koje bi mu Olga pripremila za put, Falatar bi odbio.

Ne smije se čovjek navikavati, rekao je.

Što se više navikavaš, to ti potrebe rastu.

Djeca neka jedu sira i kisela mlijeka, rekao je.

Djeci će trebati, da im kosti ojačaju.

Tko zna može li se živjeti od kruha, svinjske masti, luka i meda, dumao je Franjo. Jednom će, puno godina kasnije, kada Falatar već odavno bude mrtav, pitati moga oca, dok budu igrali preferans, šta on kao liječnik misli, koliko dugo čovjek može preživjeti samo na kruhu, svinjskoj masti, luku i medu.

To zavisi od čovjeka, koliko mu je jaka volja, odgovorio je, tko zna zašto, moj otac. Nikad ga nisam čuo da govori o snazi volje i o sličnim metafizikalijama, kakve bi pristajale govoru svećenika ili psihijatra.

Na plućnom odjeljenju nisu znali za Stjepana Falatara.

Ni na internom, zaraznom, srčanom, jetrenom, bubrežnom odjeljenju koševske bolnice nije ga bilo.

Našao ga je na psihijatriji. Ležao je u slabo osvijetljenoj sobi, čiji je jedini prozor gledao u zid druge zgrade, udaljene jedva dva metra, i plakao. Bila je to soba s dvanest postelja. Njegova je bila prva do vrata.

Drugi se nisu čuli, obamrli od lijekova ili od teškoga bolesničkog sna, tihi i polumrtvi disali su luđaci. Nisu to luđaci, dreknula je Olga, nego nesretnici, duševni bolesnici. Svakome se to može dogoditi! Dobro, svakome se može dogoditi, nervozno je odvratio Franjo, pa ponovio da je Falatara našao kako plače, u sobi s dvanaest kreveta, u kojoj se u po bijela dana jedva vidjelo, jer je jedini prozor gledao u zid.

Pa šta mu je, pitala je.

Slegnuo je ramenima.

Jesi li pitao doktore?

Doktor Besarović rekao je da oni, zapravo, ne znaju što se dogodilo s pacijentom Falatar Stjepanom, osim da je doživio slom. I da je njegov slom vezan za nekakve cipele.

U izlogu obućarske radnje Jakoba Šnehajma, u Aleksandrovoj ulici, vidio je cipele koje su mu se svidjele. I umjesto da ih kupi, iako koštaju pola njegove plaće, Falatar je doživio slom. Ali ne zato što nikada u životu nije kupio cipele, ni za sebe, ni za svoje petero djece – morao je, svake dvije godine, ženi kupovati ortopedsku cipelu, i to je bila jedina obuća koja se u Falatarevom domu kupovala – nije ga to potreslo, nego misao da će mu život proći, a da nikad, baš nikad, ne obuje cipele iz Šnehajmovog izloga. I kako je to shvatio, svijet se oko njega najednom počeo rušiti.

Da nisu bile cipele, bilo bi nešto drugo, rekao je doktor Besarević. Ljudska duša je duboki tamni bunar, rekao je. Ne vidimo ništa, dok u nju zavirujemo. Eventualno možemo osluškvati, kada negdje dolje, duboko kanta pljuske u vodu. I onda na osnovu tog zvuka pretpostavljati što se dogodilo.

Cipele.

Duboki tamni bunar.

Franjo se zabrinuo što će biti s Falatarovim pčelama.

Kada je sljedeće nedjelje išao na Ilidžu, obišao je njegove košnice, postavljene na Balijanovoj zemlji, na onim ledinama prema Butmiru. Bilo je tiho, pčele su u miru zimovale. Falatar im je ostavio dovoljno meda, i pripremio košnice za zimu, kao što se na kraju ljeta zaškure prozori kuća na moru, koje nitko neće obilaziti sve do proljeća.

To ga je umirilo.

Vjerovalo se da će Falatar do proljeća doći k sebi.

Ali nije bilo tako.

Kući su ga pustili tek pred Božić. Dali su mu neke lijekove, rekli mu da što više pješači, da se odmara od ljudi i ne svađa sa ženom. Falatar se nikada nije svađao s Madžaricom. Ali doktore, ja se sa svojom ženom ne svađam, rekao je u čudu. Neka, neka, samo ti nju slušaj, odgovorio mu je Besarović nezainteresirano. Previše on ima takvih na odjeljenju. Godina je 1934, psihijatrija je puna muškadije i ženskadije, s kojom on ne zna što bi. Kad mu se odjeljenje prepuni, kad mu u svakom krevetu leži po dvoje bolesnika, doktor odredi dane velikog čišćenja. Obično su to ponedjeljak i utorak. U dva dana procijeni koji su mu najteži slučajevi, tko mu pravi nered po sobama, pije rakiju, tuče se ili, ne daj Bože, reže žile, i onda sve takve razašalje po umobolnicama. Njegovih bivših pacijenata ima već posvuda, od Zagreba i Popovače, preko onoga otočića u šibenskome arhipelagu, do Crne Gore, Kosova i Srbije, svugdje se nađe poneko koga je zakačilo to njegovo veliko čišćenje. Ali dok se sa psihijatrijskoga odjeljenja i odlazi kući, pa ima i takvih kojima duša ozdravi i nikad se ne vrate, iz umobolnice se ne izlazi.

Zato se njegovi pacijenti toliko plaše velikog čišćenja. Umire se i utišaju, nekako se smanje, tako da je postelja i s dvojicom prazna, pa se mole svojim bogovima da ih zaobiđe strašna dijagnoza.

Nema tu pravila, ne gleda Besarović u kartone, nije ga briga je li mu netko na odjeljenju pola godine i je li povratnik, ili je došao dan pred veliko čišćenje. Ako mu nađe sakrivenu bocu rakije, ili ga čuje da glasnije govori, poslat će ga na Sokolac, ama da je i najnormalniji! A na Sokolcu, kažu, iako svjedoka nema, poludi svatko tko jednom uđe.

Tako je, priča se, greškom pokupilo nekoga monaha, dok se vozom vraćao u svoj manastir, negdje u južnoj Srbiji. Nalikovao nesretnik nekom Simeunu, pijanici i čudaku, koji zbrkano i nerazumljivo govori, ali od njegova govora svatko labilniji namah poludi, pa se Simeuna drži u najstrožoj izolaciji. A teško ga je zadržati, jer Simeun se provuče kroz ključaonicu. Ako ga zatvoriš u ćeliju s ključaonicom, možeš računati da će Simeuna u minuti nestati. Dvanaest je puta, kažu, bježao sa Sokolca, i pri svakom bi bijegu svojim pričama u duševnu bolest odveo barem po desetero što ženskinja, što muškinja, mladog i starog jednako. Uzalud su ga zatvarali u sobe bez ključaonice, jer ga se nije moglo stalno držati zatvorenog u istoj prostoriji, a već bi u prvoj sljedećoj bila – ključaonica. I nigdje Simeuna.

Tog puta, pričalo se, žandarmerija lovila odbjegloga Simeuna đaka, tako su ga zvali zbog njegove učenosti i brade: Simeun đak, fotografiju su mu imali, i prepoznali ga kako mirno sjedi, u monaškoj odeždi, i gleda kroz prozor, u vozu od Sarajeva prema Višegradu.

Može biti da je mašinovođa bio Falatar, ali to je nemoguće provjeriti.

I kako su ga prepoznali, tako su na njega skočili, tako su nesretnoga monaha u lance okovali, i uzalud im je ovaj govorio da su pogriješili, da je on Božji čovjek i da se vraća svome domu, nego su od njegove priče bili tim sigurniji da u rukama imaju Simeuna đaka. Osim toga, nalikovali su kao jaje jajetu, Simeun i taj nesretni monah.

Kažu da je samo dvije sedmice bilo potrebno da se uvidi greška. Toliko je, naime, trebalo pravome Simeunu đaku da svojim pričama sludi pola Banje Koviljače, i da ga ulove.

Ako je ovo Simeun đak, upitali su se na Sokolcu kad su im ga doveli, a tko je onda onaj u ćeliji bez ključaonice?

Da možda stvarno nije monah Sava, Božji čovjek iz manastira u Mileševi?

Javili su na Pale, u prvu poštu, odakle je telegrafisano u Prijepolje, pa je netko iz Prijepolja otišao u Mileševu, da priupita fali li im, možda, monah po imenu Sava, koji je išao u Sarajevo, da obiđe majku na samrti. Tako im je, naime, govorio dok su ga okovanog vodili: da je išao u Sarajevo, obići majku na samrti.

U Mileševi im rekli da su prije dva tjedna policiji prijavili nestanak jednog redovnika. Ukrcao se u voz za Višegrad, i nestao negdje usput. Sumnja se na umorstvo.

Trebalo je još tri dana da na Sokolac stigne vijest o nestalome monahu i da napokon shvate tko je dvojnik Simeuna đaka i koga drže u ćeliji bez ključaonice.

Ocu Savi ljubili su ruku, ispričavali mu se najbiranijim riječima, upravnik umobolnice klečao je pred njim i molio ga da se pribere, ali je čovjek bio načisto lud. Sedamnaest je dana bilo dovoljno da monah s uma siđe u umobolnici na Sokolcu. Uzalud mu sve molitve, uzalud mu njegova vjera i sabranost, uzalud saznanje o iskušenjima na koja Bog stavlja sebi posvećena čovjeka, na Sokolcu u samo nekoliko dana i najnormalniji čovjek poludi. I Svevišnji bi na Sokolcu sišao s uma!

Tako se pričalo, i takva je bila poanta, pri čemu bi se kažiprst desnice ruke dizao visoko u zrak, iznad stola sa čašama, flašama i punim pepeljarama.

Ili šapatom, dok bi se preko limene nahtkasle lovili pogledi uplašanih supatnika.

Falatar je, dakle, imao sreće. Pustili su ga kući pred Božić, a na Badnji dan po katoličkom kalendaru, Besarović je provodio veliko čišćenje. Da nije dan ranije pušten, tko zna što bi sa njim bilo, jer je i dalje po cijele dane plakao.

Malo se smirio kada je ugledao djecu. Madžarica mu je prinosila kruha i masti, između koljena je uglavio veliku teglu s medom, pa bi ploškama luka zahvaćao med, i ljuštio ga tako sve do sredine i zelene lukove klice. Zagrizao bi u kruh i mast, pa bi lukom zahvaćao med, i sve tako, dok ne dokrajči i treću krupnu glavicu zdrave crne kapule, što je, po uvjerenju svih koji su ga obilazili, vraćalo Falataru zdravlje i duševni razbor. Neprestano je bilo gladan, ali ne bi ni za živu glavu pojeo ništa drugo osim kruha, masti, luka i meda. Navika je zlo, govorio je Falatar, ne smije se čovjek navikavati na dobro, govorio je, jer ga takva navika upropasti.

Cipele nije spominjao, ali se nekako osjećalo da samo na njih misli.

Izdržao je tako do kraja veljače, a onda je naglo zatoplilo, proljepotalo se kao da je već svibanj, krenulo pupati u baščama po strmim gradskim padinama, na šta su stariji ljudi zabrinuto odmahivali glavama, dok se luda mladost kao i uvijek veselila, da bi onda, kako u notesu stoji, u travnju naglo udario mraz:

18. IV. 35. Pao je na 15. 16. i 17. mrz. Sav cvat uništen. Svi su rojevi dobro opskrbljeni praškom i mladim medom. Gnijezda su rasprostranjena na 7-12 okvira. Trutovi su izleženi. Broj 1, 2 i 3 dobio nastavke. Paša popustila.

2. V. 35. Donose manje praška (dvije riječi nečitke). Zalihe meda upadno smanjene. Na košnici broj 6 istjeruju trutove.

Jednoga od tih dana, na granici zime i proljeća, odveli su Falatara. Bio je sasvim izvan sebe. Vikao je, razgovarao s nekim koga drugi nisu vidjeli, i taj razgovor je bio strašan.

Gospodin u crnom, vrlo visok, lijep kao Isukrst, dugoprst, s prstenom na lijevom prstenjaku, i krupnim rubinom u prstenu, tihim mu je, vrlo umirujućim glasom nudio cipele iz Šnehajmova izloga. I to besplatno. Falatar samo treba klimnuti glavom, ne mora ništa reći, i već će mu cipele biti na nogama. Kada klimne, umrijet će mu najmlađa kći. Takav je dogovor, takva je njegova velikodušna ponuda: ta mu kći nije ni marljiva, ni naročito pametna. Ružna je, tko zna na koga, jer ni Falatar nije ružan, a Madžarica je rođena ljepotica, pa će se teško udati. Zato neka umre, čim Falatar klimne glavom, čim mu se na nogama nađu Šnehajmove cipele, najljepše cipele u Sarajevu.

Urlao je, nesretni Stjepko Falatar, borio se, rukama mahao, tjerao je gospodina u crnom od sebe, sve u smrtnome strahu da će slučajno klimnuti glavom, i da će mu umrijeti dijete. A zapravo, to i nije bilo slučajno. Nešto ga je tjeralo da to učini, govorilo mu da tako treba, podsjećalo ga na onu ljepotu i sreću koju on još nikada nije doživio, i vjerojatno nikada neće doživjeti, kada čovjek na nogama ima nove cipele.

Njegovo je samo da klimne glavom, i umrijet će mu dijete.

Bolničari su jedva savladali nesretnika. Besarović je naredio da ga privežu za postelju, a iste je večeri na pacijentu Falatar Stjepku prvi put isprobana elektrokonvulzivna terapija. Obasuo ga je elektrošokovima, premda nije vjerovao da bi od toga moglo biti neke koristi. Doktor Besarović uopće nije vjerovao da bi ozbiljna duševna bolest mogla biti izlječiva, ali bio je red da se na odjeljenju isproba nova oprema. A pomalo i da se drugim pacijentima utjera strah u kosti.

Sljedećeg jutra Falatar je bio posve miran.

Ničega se nije sjećao. Ili je lagao da se ne sjeća.

Na sva postavljena pitanja odgovarao je vrlo razložno.

Tako da je doktor odustao da ga se odmah šalje na Sokolac.

Bio je uz njegovu postelju i kada je došao Franjo s dvije naranče.

Ti znaš da ja to ne jedem, rekao je Falatar. Nije dobro navikavati se na dobro.

Znam, odgovorio mu je, ali red je da se bolesniku nešto donese.

Ih, baš sam ti ja neki bolesnik!

Jesi, čim si u bolnici.

Nisu u bolnici samo bolesnici. Nađe se i budala.

To si dobro rekao. Nađe se i takvih.

Dok ih je slušao kako razgovaraju, doktoru Besaroviću se činilo da su obojica jednako ljudi i jednako normalni. Franju Rejca poznavao je godinama, nekada je sa njim i kartao, i bio je siguran da on ne može biti duševni bolesnik. A Falatara je još do maloprije htio poslati na Sokolac. Pa bi ga i poslao, samo da o njemu više ne misli, ali bilo mu je neugodno zbog Franje.

I tako je dva sljedeća mjeseca pacijent Falatar Stjepko ostao ležati na psihijatrijskome odjeljenju koševske bolnice. Za to vrijeme protutnjala su dva velika čišćenja, mnogo ih je završilo po umobolnicama širom kraljevine, od Vrapča i Popovače, preko jadranskih otočića, sve do istočne Srbije, ali Falatara se nije diralo. Ponovo je po cijele dane plakao, govorio je da će se ubiti, i da bi se već ubio da mu nije djece, svašta je govorio što ga je u doktorovim očima preporučivalo za

Sokolac, ali doktoru je, eto, bilo neugodno pred Franjom Rejcom. I ostavljao je Falataru da se tako muči sam sa sobom, umjesto da lijepo poludi.

Kao monah Sava iz Mileševa, za kojeg se više nikada ništa nije čulo.

Franjo je još u ožujku, prije nego što će na 15. 16. i 17. IV. udariti mraz po beharu i uništiti sav cvat, došao Falataru u bolnicu, i rekao mu pošteno da se plaši njegovih pčela, ali da ih ne bi htio nositi na duši, puštajući ih da pocrkaju ili podivljaju.

Odgovorio mu je da se nema čega bojati, nego da im ide kao što ide i svojim. I neka im učini sve što čini svojim, da se sirotice ne osjete napuštene. Kako je to rekao, oči su mu se napunile suzama. Pa su se i Franji oči napunile suzama. Nije u njima, u tim suzama, bilo nikakve ludosti. Samo su mislili na pčele, pa im je došlo da plaču. A to je najnormalnija stvar među pčelarima.

Kažeš, neće me napasti? na odlasku ga je upitao, pola u šali, pola u zbilji.

Neće, ja sam im tako rekao, odgovorio je Falatar ozbiljno.

I doista, Falatarove su pčele prema Franji bile pažljivije i obzirnije nego njegove rođene. Kada bi letjele oko njega, pazile su da ga svojim zujem ne uznemire, da slučajno ne pomisli na njihove žalce. Ako bi mu bilo vruće, one su mu svojim krilcima činile propuh. Ako bi mu bilo hladno, popadale bi po Franjinim rukama, da ga ugriju.

Sebi nije mogao doći od čuda. I bio je siguran da Falatar razgovara sa svojim pčelama. Ali onda je najednom shvatio da je to nemoguće. Nije s pčelama mogao razgovarati, jer ih od jeseni nije ni vidio. On se to sa svojim pčelama sporazumijeva na daljinu.

Kada bi pričao o tome kako je u proljeće 1935. shvatio da mašinovođa parne lokomotive Stjepko Falatar, sirotinja pusta sarajevska, na daljinu razgovara sa pčelama, Franjo je ostajao smrtno ozbiljan. Jedni su mislili da se šali, i smijali su se priči o Falataru kao dobroj šali, a onim drugima se činilo da je Franjo smrtno ozbiljan, i redom bi mu povjerovali. Tako bi za istim stolom, nedjeljom, u vrijeme ručka na Ilidži, ili kasnijih godina, u Drveniku, pod odrinom, u sumrak prvih dana rujna, bili ljudi koji bi u priči o Falataru čuli šalu i oni kojima bi to bila suha istina. To, možda, i nije bilo čudo, ali jest bilo čudo što se oko toga nikada ne bi posvađali. Ama ne da se ne bi posvađali, nego se ne bi ni zapitali kako jedni mogu misliti jedno, a drugi drugo, i kako ista pripovijest za neke može biti komedija, a za druge tragedija.

Nije se nikada znalo što je ta priča za Franju.

Prvo bi izgledalo kao da se šali, a onda bi se učinilo da se ne šali.

Ali sigurno se nije šalio kada je govorio da su ga Falatarove pčele voljele više nego njegove rođene.

U staklenci s naljepnicom na kojoj je pisalo Ilidža 35 (Falatar) bila je sačuvana jedna pčelinja povijest. Možda najzanimljivija od svih koje su se čuvale na najvišoj stalaži, u smočnici na Sepetarevcu. U tom je među bila priča Falatarevih pčela, o cvjetovima koje su tog proljeća obišli, o Franji koji se tada brinuo o njima, o Falataru, a možda i o razlozima njegove opčinjenosti novim cipelama, iz izloga u Aleksandrovoj ulici. Samo je trebalo naučiti jezik pčela i pročitati priču iz meda.

Stjepko Falatar se sporo oporavljao, nakon drugog boravka na psihijatriji i Besarovićeveih elektrošokova, u bolnici je ostao sve do kraja ljeta 1935, kada je pušten u vrijeme velikog čišćenja. Umjesto da ga pošalje na Sokolac ili u Popovaču, doktor ga je poslao kući.

Iako je Besarović bio uvjeren da će mu se Falatar vratiti, to se nije dogodilo.

Živio je kao snužden, utučen čovjek. Dali su mu invalidsku penziju, a on se nastavio brinuti o svojim pčelama. Djeca su odrasla, poženili su se i poudali. Najmlađa kći, koja nije bila velike pameti i ljepote, a nije bila ni kućevna i marljiva, završila je u Zagrebu, na glumačkim školama. Poslije rata udala se za slavnoga beogradskog redatelja, bila je glumica Jugoslavenskoga dramskog pozorišta, zvijezda Dubrovačkih ljetnih igara, suverena u vrlo širokom rasponu uloga, od Držićevih i Nušićevih komičnih likova, do Brechtove Majke Hrabrost, koju će igrati do kraja života.

A đavo mi je, moj Franjo, nudio da njezin život zamijenim za nove cipele!

Vajkao se tako Falatar, dok bi sjedili, svaki na svom panju, na livadi kod Glavatićeva, početkom pedesetih, dok se svud uokolo čuo zuj pčela.

Falatar je već bio star, i smatralo se da je lud – što bi drugo bio, ako su ga poslali u invalidsku penziju, a nije ostao bez noge ili ruke? – samo je šutio, a kad bi progovorio, svi bi se sklanjali od njega.

Ali Franjo je razumio što govori, pa je Falatarove riječi pretvorio u uzrečicu.

A đavo mi je nudio da njezin život zamijenim za nove cipele!

Govorio bi to moj djed Franjo Rejc, kad god bi u kinu ili u pozorištu gledao neku stvarno dobro glumicu.

A đavo mi je, moj Franjo, nudio da njezin život zamijenim za nove cipele!

Rekao je Franjo Rejc, dok se jedne večeri, kod Kostanića, u Drveniku, na televiziji gledala komemorativna emisija povodom iznenadne smrti velike srpske i jugoslavenske glumice Marije Falatar Belović.

Dok god je bio živ, Franjo je branio da se u njegovu kuću unosi televizor.

On unutra, a ja van! – kratko bi odgovarao na svaku ideju o kupovini tog đavoljeg aparata, koji “ne da živu čovjeku da čita, uči i misli”, a ako bi bilo daljih pitanja, vrlo bi tolerantno dometao kako televizor možemo kupiti čim ga sahranimo.

Ako sprovod bude u tri, govorio je, stići ćete ga kupiti do zatvaranja radnji.

Jedan jedini put išao je s Olgom i sa mnom na gledanje televizije kod Kostanića. Bila je zima, decembar 1971, dan nakon katoličkog Božića, koji se u partizanskome Drveniku tih godina nije baš slavio, puhala je najjača bura te zime, djed me je držao za ruku, išli smo na gledanje emisije o teti Mari Falatarevoj. Držao me je za ruku da me bura ne odnese daleko na pučinu, tamo prema Hvaru, do Sućuraja, i još mnogo dalje, u Italiju, kod Vittorija de Sice, velikoga režisera, jedinog koji bi, govorio je Franjo Rejc, mogao ispričati priču o Stjepku Falataru, čovjeku koji je razgovarao sa pčelama i poludio zbog cipela.

dne 7. VI. 36. Oduzeo dva okvira sa medom i malo pčela, a sa jednog okvira ispunjenog leglom stresao pčele u posebnu košnicu u kojoj ću prekosutra osnovati jedan mali pomoću matičnjaka, kojega ću dobiti od gosp. Fabijanija iz Dovlića (dalje čitaj pod košnicom broj 3).

dne 30. VI. 36. Medište imade ½ meda. Roj je vrlo jak.

dne 7. VII. 36. U medištu imade dosta meda. Dodao jedan prazan okvir. U plodištu izdvojen predzadnji okvir ispunjen medom.

dne 14. VII. 36. Vrcao med.

Lucio Fabiani, zvani Ćučo, radio je kao sudski pisar. Povremeno i kao crtač portretist, kada bi

sudac, u procesima koji su zanimljivi javnosti, dopustio portretiranje stranaka u postupku. Ti crteži izlazili su u svim novinama, što je Čuču Fabijanija činilo sretnim, taman kao da je imao izložbu u Louvreu. Dodatni posao mu, naravno, nije bio plaćen, radio ga je besplatno, kao činovnik suda, ali bi u većini slučajeva u beogradskoj Politici i sarajevskoj Večernjoj pošti portreti bili potpisani njegovim imenom. Kupovao je desetak kopija novina, da ih šalje rođacima u Italiju, kumu u Ljubljani, prijateljima u Beograd, tako da je žena Anđa kršila prste i zapomagala svaki put kad bi sudac odobrio crtanje osumnjičenika. Jednom je, kažu, išla na vrata suda Fahriji Kahrimanoviću, govoriti mu da joj djeca kreću u školu, da treba kupiti ćumur za zimu, i da ona ne zna kako će i šta će odobri li gospodin sudija Čuču da se bavi tom mamiparom.

Kahrimanović prvo nije razumio. Kakvom mamiparom? Što je to, uopće, mamipara? I kakve veze on može imati s tim?

A kada je shvatio o čemu žena govori, smijao se kao lud.

I naložio je da se u auli suda priredi izložba sudskih portreta pisara Čuču Fabijanija, a da se njemu, kao honorar, isplati dvostruka mjesečna plaća.

Tko zna što je tu samo priča što istina, osim što je pouzdano da je sudski pisar Lucio Fabiani imao izložbu u auli suda, i da su o toj izložbi izvijestile sve dnevne novine, a da je sarajevski slikar i komunist Vojo Dimitrijević objavio vrlo povoljnu kritiku o radu tog neobičnog samouka. U tom ga je prikazu, na više mjesta, nazvao "gosp. Fabiani", pa je Čuču među sarajevskim barabama stekao novi nadimak, koji će uskoro prihvatiti i njegovi prijatelji: Gosp Fabijani. Nastao iz sitne zavisti i ljubomore, nadimak Gosp Fabijani toliko će urasti i primiti se da će Čuču tako potpisivati karikature koje će početi da objavljuje u sindikalnom glasniku po prilici u vrijeme kada će Franji Rejcu donositi matičnjak za košnicu broj 3. I taj će ga posao skupo koštati, mnogo skuplje od novina u kojima je objavljivao svoje sudske portrete.

Ne pamti se kako je Lucio Fabiani stigao u Sarajevo. Majka mi na umoru to nije znala reći, a tvrdila je da to nisu mogli znati ni Nono i Nona. O takvim stvarima ljudi se u ona vremena nisu raspitivali, jer je bilo nekako i prirodno da se u gradu pojavi neki činovnik, željezničar, poštar, pa čak i kafedžija, koji ne bi znao ni riječi našega jezika, a doselio bi se s drugoga kraja carevine, tu da živi. Lucio Fabiani čak i nije rođenjem bio građanin Austro-Ugarske, nego pravi Talijan, odnekle iz Umbrije, gdje je imao mnogo rođaka, sedmero braće i sestara, i majku koja će doživjeti sto i neku, pa će je Čuču oplakivati kada i sam već bude starac, a pčelari će ga tješiti kako u njegovim godinama nije ni pristojno imati živu mater. Trebao bi čovjek poživjeti s mišlju da je nekad u životu imao majku, a ne umirati odmah za njom. Tako su mu govorili, ali uzalud. Morao je on oplakati majku onako kako to, vjerovalo se, Talijan čini. Kada mi je, početkom prosinca prošle godine, umrla majka, pomislio sam na Gosp Fabijanija i priču o njegovim suzama. Prošlo je vrijeme plakanja, davno.

No, vratimo se njegovoj nevolji, da priča o karikaturama koje je objavljivao u sindikalnom glasniku ne bi bila prešućena i zaboravljena.

Ne pamti se ni kako se sindikalni glasnik zvao, možda se baš tako zvao – Sindikalni glasnik, ne pamti se ni ime urednika, ali se, naravno, zna i pamti da je iza novina stajala zabranjena Komunistička partija Jugoslavije. Naravno, članci su objavljivani pod pseudonimima ili inicijalima, osim onih koje su potpisivali Veselin Masleša, Otokar Keršovani ili još netko od intelektualnih prvaka radničkoga pokreta. Upozorili su i Lucija Fabijanija na pravila redakcijske konspirativnosti, pa je on odabrao da će svoje karikature potpisivati kao Gosp Fabijani. Rekli su mu da to nije nikakav pseudonim, da cijelo Sarajevo zna da je to on, a da se, osim toga, novinske

ilustracije i ne moraju potpisivati. Ali zašto bi Ćuće objavljivao svoje crteže, a da se ne zna da su njegovi?

Na sudu, začudo, nije imao problema što surađuje s komunističkim novinama. Svi su, bit će, ipak znali da Lucio Fabiani nije komunist, nego revan i uredan sudski pisar. Ne samo da nije bio komunist, nego nije pravo ni znao što su komunisti i u čemu je njihov grijeh, osim što ne vjeruju u Boga. Politikom se nije bavio, niti je ikakvu politiku razumio. Nije shvaćao zbog čega bi netko bio protiv kralja, ni što Hrvati imaju protiv Srba – kada već govore istim jezikom, s kojim se on do kraja života mučio – ali ni što i jedni i drugi imaju protiv komunista. U osnovi svega je, vjerovao je Lucio Fabiani, jedan veliki nesporazum. Politika i postoji samo zbog toga velikog nesporazuma, u kojem on ne treba sudjelovati, jer kao Talijan nema ništa protiv kralja, ali ni protiv kraljevih dindušmana. Tako je mislio i dugo su ga takvim prihvaćali.

Gosp Fabijani nije čitao novine, nije izlazio na izbore, nije slušao što ljudi pričaju po kafanama i berbernicama i nije imao nikakvo mišljenje o Benitu Mussoliniju. Kada su 1936. i u Sarajevu počeli pristizati izbjegli njemački i austrijski Jevreji, šireći priču o nacističkome teroru, iskreno je žalio te ljude i bio im spreman pomoći. Teglom meda, kojim dinarom, ručkom u kantini suda. Ali nije mogao slušati njihove životne priče. Zapravo, slušao je, pa bi mu se prispavalo. Dosađivao se pred tom provalom ljudske nesreće, koja je djelovala manje uvjerljivo od filmske melodrame ili herc romana. Gosp Fabijani nije razumio o čemu ti ljudi govore.

Njegove pčele bile su sretnе. Mnogo sretnije od Falatarovih, sretnije i od Franjinih pčela. Svoje košnice držao je u Dovličima, malom zaturenom seocu s one strane Trebevića. Naputovao bi se i napješačio dok bi do njih stigao, ali nije mu bilo teško. Ništa Gosp Fabijaniju nije bilo teško, osim zamišljati tuđu nesreću. Teško mu je bilo čitati novine. Zato ih nije ni čitao. Treba se živjeti onako kako pčele žive, mislio je on, ne želeći nikome zla, ne otimajući nikome njegovo, nego polako i stalozeno, cvijet po cvijet, saće po saće, kretati se prema zimi svoga života.

Tako je govorio Lucio Fabiani: zima svoga života.

S umekšanim suglasnicima, onako po talijanski,
pa bi zima bila cima, svoga zvoga, život zivot,
i čim bi Ćuće spomenuo cimu zvoga zivota
oba bi mu oka bila puna suza. Ali ne onih koje
niz obraze poteku, nego naročitih suza stajaćica,
kakvih u to vrijeme u Sarajevu nije bilo,
ni oko njega, na pašnjacima, među pčelinjacima,
te su ih ljudi nazvali – suze talijanke, i čim bi
netko u društvu spomenuo da su se kome oči
napunile suzama, upitalo bi ga – je li talijankama,
i svi bi tad znali o kakvoj se žalosti, o kakvom čovjeku,
o kakvim se suzama govori.

I u tom bi sentimentu Ćuće pomalo i zaboravio na zbilju. Zaboravio bi ono što je svakodnevno bilježio kao sudski pisar, da bi mu se zatim, kada je 1. rujna 1939. rat provalio sve europske granice, to bilježenje i zapisivanje tako izmaknulo iz stvarnoga života da mu se činilo kao da ispisuje petrarkističke sonete. Zapravo, njihove prijevode na srpskohrvatski jezik. Sve te presude

za mučka ubojstva, ubojstva iz strasti i iz naročito niskih pobuda, presude za bunarenje po tramvaju i noćne prepade, za pljačke poštanskog vagona, za veleizdaju i djela protiv kralja i države, za komunističku propagandu i vrijeđanje javnoga morala, za psovanje na javnome mjestu, bogohuljenje, uvredu časti, i za sve drugo za što se sudilo pred sarajevskim sudom, doživljavao je kao krajnje artificijelnu pjesničku formu. Popunjavao je listove teškoga, masnog papira, uživao u lakoći s kojom je perce nalivpera klizilo po njemu, osjećao je sigurnost u vodenom žigu, u kojem se nazirao grb Kraljevine Jugoslavije, sa ćiriličkim i latiničnim natpisom, i trudio se, premda to odavno nitko od njega nije tražio, da rečenice sudskih presuda ispisuje krasopisom. Kako se bližio rat, o kojem Ćućo nije znao ništa, i nije ga bilo briga za rat, kao što nije ni pčele u njegovome pčelinjaku, tako mu je rukopis bivao sve ljepši. Ali onda je, negdje u polovini premijerskoga mandata Milana Stojadinovića, došla naredba iz Beograda da se svi poslovi pisarnice ubuduće vode i obavljaju uz pomoć Remingtonovih pisanih strojeva. Već ranije, većina je kraljevinskih sudova pisarske poslove obavljala strojopisom, ali zahvaljujući Luciju Fabianiju i njegovu krasopisu sarajevski sud dugo se opirao modernizaciji.

Iako je postavljen za nastojnika sudske pisarnice, Ćućo je bio razočaran. Nije mu značilo mnogo što su u njega imali povjerenja, bez obzira na to što crta karikature za sumnjive sindikalne novine, pa su ga unaprijedili na tako odgovornu i važnu dužnost, nije ga obradovala ni plaća koja je bila dvostruko veća, jer je sve to skupa bilo malo i ništa prema užitku u percu koje klizi po teškome državnom papiru.

Utjehu je našao u pčelama i u crtanju.

A onda je bombardiran Beograd. Četiri dana kasnije nastupio je prevrat i proglašena je Nezavisna Država Hrvatska, kojoj je petnaestak dana trebalo da doputuje do Sarajeva. Prije Države, dovezli su se Nijemci na crnim motociklima s prikolicom, u kamionima i u mercedesovim limuzinama. Kada ih je vidjela, bijesna je čaršijska svjetina opljačkala i oskvrnula novi sefardski hram. Olga i Franjo gledali su to s prozora svoga stana, i nisu učinili ništa. Ne zna se kako je reagirao i što je osjećao Gosp Fabijani. I je li uopće znao za uništavanje hrama, pošto je u to vrijeme bio u Dovličima, uz svoje pčele?

Prethodnih dana, za vrijeme bombardiranja, dok su nebom tutnjali Luftwaffeovi messerschmitti, uplašeno je grlio svoje košnice i pokušavao zaštititi pčele od toga strašnog zvuka i trešnje. Pjevao im je napolitanske pjesme, zapričavao ih besmislicama koje je izgovarao na talijanskome – sa pčelama je Ćućo uvijek razgovarao na talijanskom – ne bi li ih kako obranio od rata i od izvjesnog smaka svijeta. Nije ga još uvijek bilo briga za ono što se događalo ljudima, ili nije vjerovao da im se nešto događa, ali je pčele pokušavao zaštititi od kuge. A kuga će doći, ako se pčele uznemire. To već piše u svim pčelarskim knjigama, to znaju svi dobri pčelari, o tome govori profesor Ignjat Pobegajlo, najpoznatiji stručnjak za pčele u Kraljevini, a to je pisalo već u Starom zavjetu. Pred Sudnji dan nestat će pčela, popadat će, nestati, sva pčelinja legla istrunut će američkom i europskom truleži, pomorit će ih strašna pčelinja kuga, da pred Boga, na Sudnji dan ne dođu s ljudima, s dušama onih koji su živjeli od dana nastanka svijeta, jer pčelama nije mjesto među grešnicima, pčele ne sagriješe nikad, nego su onakve kakve bijahu i prvoga dana, kada ih stvori Bog. Pčelinja kuga, piše u Starome zavjetu, potvrđuje da na pčelama nema nikakvoga grijeha.

Ali čim se iz Dovlića spustio u grad, u kojemu su već vladale ustaše, Lucio Fabiani bio je uhićen i zatvoren. Najprije su ga ispitivali u novoustanovljenome Župskom redarstvu, a zatim ga je preuzeo Gestapo. Domaće ga je redarstvo sumnjičilo zbog višegodišnje suradnje u komunističkome sindikalnom glasniku. On je bio jedini suradnik kojeg su uspjeli uhititi. Drugi

su se povukli u strogu ilegalu, otišli su iz grada ili su se štitili neprobojnim inicijalima i pseudonimima. Samo su za Gosp Fabijanija znali svi, jedino se Gosp Fabijani nije skrivao.

A Nijemci, kako su pomno kontrolirali što rade domaći ustaše, jer još uvijek nisu bili do kraja sigurni u njihovu revnost, a nisu htjeli ni da im promakne neka velika riba, komunistički urotnik ili pobunjenik, tako su došli i po Lucija Fabianija. Pored svega drugog, radilo se o Talijanu, što je cijelu stvar činilo još zanimljivijom. Možda su u njemu vidjeli pritajenog člana Centralnog komiteta Komunističke partije Italije, a možda i Mussolinijevog špijuna, svoga konspirativnog saveznika, kojega bi trebalo štititi od hrvatskoga javašluka.

Ćućo nikada nije pričao kako je izgledalo ispitivanje u Župskom redarstvu, a kako u Gestapou. Ništa nikome nije rekao o tih jedanaest mjeseci, od kraja travnja 1941. do 9. travnja 1942, koje je proveo po ustaškim i njemačkim zatvorima, te u jasenovačkom logoru, a ljudima nije bilo ni na kraj pameti da ga ispituju. Iako im je, vjerojatno, bilo zanimljivo što je Gosp Fabijani mogao ispričati onima koji su ga ispitivali o njegovim komunističkim aktivnostima, što im je mogao reći o pisarnici sarajevskoga suda i o procesima koji su se pred tim sudom vodili protiv hrvatskih idealista, zakletih ustaša ili nedaćama hrvatstvu sklonih seoskih hodža i popova? Što im je on mogao reći o onome o čemu nije znao ništa? Ili su mu se u tim strašnim trenucima, u sjeni vješala i pod prijetnjom jedine presude koju je donosio sud pred kojim se zatekao, najednom pojavila nekakva politička saznanja? Kako god bilo, jednoga se dana opet pojavio u gradu. Dopotovao je vlakom iz Jasenovca. Bio je mršav i usukan, za glavu niži nego nekad, kao da su ga nekom čarolijom živoga smanjili do dječaćkog uzrasta, a oči su mu bile suhe kao pustinjska prašina. U njima još dugo neće biti suza talijanki.

Kako je bilo? pitao je Franjo.

Dobro.

Kako dobro, može li biti dobro?

Ne može.

Pa kako je onda bilo?

Dobro.

Znači, strašno!

Dobro.

I gore od strašnoga?

Kažem ti, bilo je dobro.

Znači i gore?

Eto.

Jedino što mu je jednom, nakon što je rat već odavno prošao, možda i koju godinu nakon što smo se razišli sa Staljinom, Ćućo rekao da u Jasenovcu nije bilo pčela. Tišina kao u grobu, rekao je. Nigdje pčela.

U Dovličima je našao puste košnice. Usmrđene i ukiseljene, naseljene muhamama, stršljenima i drugom gamadi. Ali nije ga to ganulo. Ćućo je vjerovao da su se njegove pčele snašle. Izbjegle su u šumu, skupa s ljudima. Govorio je da će ih prepoznati po glasu, te svoje pčele, ali ih nikada nije prepoznao. Mora da su otišle vrlo daleko.

Tek poslije rata obnovio je svoje košnice, opet u Dovličima. I život se za njega nastavio onakav

kakav je bio i prije. Nije se razumio u politiku, nije čitao novine, niti se barkao u novi poredak. Iako su komunisti bili spremni da ga nagrade za njegov konspirativni rad u Kraljevini Jugoslaviji, koji, kako vidimo, baš i nije bio konspirativan, Ćuće je i za tu stvar bio nezainteresiran. Do početka pedesetih radio je kancelarijske poslove na sudu, a onda ga je penzionisalo. Od tada se posvetio samo pčelama. Nakon što mu je 1955. umrla žena Anđa, a djeca se raselila na sve strane, od Pule sve do Beograda, Lucio Fabiani preselio se u Dovliće. Sagradio je drvenu kolibu, nije se više brijao, i svijet ga je poznavao po dugoj bijeloj bradi. Tako je dobio svoj treći i posljednji nadimak – Tolstoj.

Na jednoj od onih užasnih fotografija, s pogreba Franje Rejca, koje je moj otac naručio od nekoga grobljanskog fotoreportera, u trećemu redu, iza None koja preko usta drži crni ruski šal, kupljen u Moskvi, i iza mojih oca i majke, koji su za tu priliku ponovo bili braćni par, vidi ga se kako stoji na uzvišenju, možda i na ploči susjedne grobnice, na tuđim natrulim kostima, bjelobrad i već jako star, Gosp Fabijani, Ćuće, Tolstoj.

Više puta sam uzimao povećalo i pokušavao razaznati cackle li mu se to u očima suze talijanke. Ali uzalud, loše su snimke, loša rezolucija, slab fotograf. Ne pamti mu se ni ime.

Ilidža 1936, broj 3 ima 14 okvira na 22. V. 36.

Na šestom okviru tražio maticu (ovaj je prije 10 dana umetnut radi odgoja matice), nema nje, a nema ni matičnjaka. Do njega sedmi okvir koji je dosta slab i prazan, mada blind matičnjaka. Hrđavo stanje. Dok sam na 9. okviru našao maticu, uklubljenu sa pčelama. Klupko sam otvorio, matica je vrlo stara. Košnicu zatvorio. Treba je pregledati na 24. V. 36.

dne 24. V. 36, pregled

Matice nema. Na 12. V. umetnuti okvir sa leglom izvadio i prenio ga u košnicu broj 4.

dne 25. V. 36, pregled

Oduzeo jedan potpuno prazan okvir i prenio ga u košnicu broj 1 iz koje sam izvadio jedan okvir i stavio ga u sredinu nastambe pčela, da bi si na tom (zaležanom) okviru odgojile novu maticu.

dne 30. V. 36.

Na 25. V. dodani okvir nisu pčele iskoristile da izvuku matičnjak. Vjerojatno zato što nema mladog društva. Odlučio sam se da odgojim jedan mladi roj (čitaj košn. 1) i da ga sa oplodnom maticom priključim ovom roju.

U tu svrhu na 2. VI. smjestio sam dva medna okvira u poseban sanduk, da bi na 4. VI. dodao matičnjak.

dne 3. VI. 36.

Jučer odvojena dva medna okvira opljačkana; našao sam na putu umetnutom na 25. V. matičnjake i ostavio ih.

dne 15. VI. 36.

Matica je oplodena. Novi matičnjak.

Pregledao otraga 4 okvira. Pčele su nemirne, mnogo zuje i bodu. Zatvorio košnicu. Na letu je uočljivo kretanje trutova, koje je živahnije nego kretanje radilica. Ove na letu i oko njega sporo hodaju, kao da nešto traže. Prašak donose iznimno.

dne 20. VI. 36.

Nema matice. Samo stare pčele. U sredinu dodao 2 okvira iz broja 2 da odgoje maticu. 30. VI.

na okvirima dodanim 20. VI. našao zatvorene matičnjake. Imade velika zaliha meda.

dne 8. VII. 36.

Našao uklubljenu maticu. Oslobodio je, imala je samo 1 par krila. Na 14. VII. ukinuo sam ga, pčele stresao u travu, med izvrcao.

Pčelinji ubod je zdrav, hvalio se Franjo, pomaže protiv reume, štiti od kojekakvih bolesti, služi kao protuotrov, i liječi dušu. Preneš se kada te pčela ubode, govorio je, zaboli te i sjetiš se da si živ. To je ono što čovjek počesto zaboravlja, mudrovao je Franjo, a na život ga ne mogu podsjetiti ni zubobolja, ni trbobolja, ni glavobolja, nego samo dvije stvari: ubod pčela i izronjavanje iz duboke vode. Čim nanovo prodiše, čovjek se sjeti da je živ. I kada ga ubode pčela, sjeti se da je živ.

Tako je govorio, i ne znajući što govori. Nije slutio da izaziva sudbinu ili najavljuje bolest od koje će umrijeti. Ili ju je, tu bolest, već osjećao. Iako, prvi put ga je noću počelo gušiti u onu hladnu i strašnu zimu 1943. na 1944, prvu nakon Mladenove pogibije. Bilo se jadno i gladno, ložilo se ugljenu prašinu, koja bi dimila i dimom gušila vatru u peći, dimnjak bi se začepio, i dim se vraćao u ledenu sobu, pa su se i drugi gušili od toga paklenog sumpornog smrada.

Tada ga je prvi put gušilo, ali je Franjo mislio da je to dim.

Ili ga guši onaj grob u Slavoniji, zemlja koja se ulegla i spustila nad njim, probila limeni poklopac vojničkoga mrtvačkog sanduka i pritisnula mrtve Mladenove grudi. I guši njega, koji mu je otac, i kriv je za njegovu smrt, jer je slušao Mladenovu majku, kada je, vrlo autoritativno tvrdila da im je sin svakako sigurniji u njemačkoj, nego u partizanskoj vojsci. Popustio je, iako je od 1938. dobro znao da ništa u Hitlerovim rukama ne može biti sigurno, i rekao je to Ivici Lisicu, nakon što su Nijemci provalili u Njemačku.

Ovaj idiot će izgubiti rat, kazao mu je dok su sjetili u tamnoj komori iza njegove fotografske radnje. Ali nas tada više neće biti, razložno mu je, i vrlo oprezno odgovorio Lisac, poznati sarajevski fotograf.

On ga, međutim, u svome samoživom bijesu nije čuo. Htio je protiv Hitlera, bijednik! A rođenog sina pred Hitlerom nije znao sačuvati, jer je pustio ženu da odluči, i važniji mu je bio mir u kući od Mladenovog života. Ili se plašio odgovornosti? Toliko se plašio da je zaboravio na ono što je rekao 1938. Idiot će izgubiti rat i mrtvi će biti svi njegovi vojnici.

To ga, vjerovao je, guši.

Pije kapi valerijane, da se smiri i da u miru spava. Valerijana u početku pomaže, a onda sve postaje još gore. Sanja kako se utapa u moru. Sanja da je u hermetički zatvorenoj kutiji, u kojoj je sve manje i manje zraka. Sanja gluhu sobu u kojoj ga nitko ne čuje dok vrišti da ne može disati. Prolazi petnaest godina prije nego što mu doktor Rittig ne dijagnosticira astmu. Trebao bi da prestane pušiti. Ali to nije moguće. Za što će se držati ako mu oduzmu cigaretu? Osim toga, dok puši, ne osjeća gušenje. Dok puši, ne misli. Zatim će mu dijagnosticirati dekompenzaciju srca, kroničnu srčanu slabost. Pumpa nema dovoljno snage da upumpava krv u pluća. To ga onda guši. Hidrodinamika ljudskoga tijela. Sve je to vrlo jednostavno, gospodine Rejc, vrlo jednostavno. Duša je materijalna stvar, duša je najsnažniji mišić u ljudskome tijelu, govorio je Rittig. Njegova bolest zove se srčana astma, tako mu je konačno rečeno.

Pitao je od čega ta astma dolazi? Ona druga je od alergije na livadu i na lipov cvat. Doktor Rittig ga je ispitivao o djetinjstvu. Njegovom. Pitao ga je za bolesti od kojih je kao dječak bolovao. To ga je skoro razbjesnilo. Onda ga je pitao je li mu netko u obitelji bolovao od srca. Jest, punica.

Rittig se nasmijao.

Gospodine Rejc, rekao je, držite se vi svojih pčela. To je zdravo za srce.

To je jedino što mu je dobro rekao. Sve drugo bilo je krivo. Franjo se nadao da će mu doktor reći da mu je srce propalo od velike patnje.

Ali pčelinji ubod je zasigurno zdrav, ponovio je.

Pusti da te pčela ubode, zdravo je.

Olga je bila alergična na pčelinji ubod. Zato se nije smjela ni primaknuti košicama. Tako je bio siguran da će kod pčela uvijek biti sam.

Ponekad pčele uguše maticu. To se često događa. Okupe se oko nje, odaju počast kraljici, žele joj se naći pri ruci, svaka nastoji da joj bude bliža, i pretvore se u klupko, koje se ne može samo razmrsiti. Ako bi se koja i odmaknula od matice, ne da joj ona koja je legla preko nje. Čovjek može razmrsiti pčelinje klupko, kažiprstom i palcem razdvojiti pčele od matice. Neće ga ubosti. Važno je samo da se ne boji dok to čini. Općenito, za pčelara je važno da se ne boji uboda pčela. U strahu, čovjek luči hormon koji razgnjevi pčele, i one bodu. Ili ih vrijeđa čovjekov strah. Pčelar ne može biti onaj tko se plaši pčela.

Franjo ih se ne plaši, ali njihovi ga ubodi rastuže. Čim ga bodu, one nemaju povjerenja u njega. Izdao je svoje pčele, zato ga bodu. Ili su one izdale njega. Oboje čovjeka rastuži. I onda izmišlja da je pčelinji ubod zdrav.

Svaki je ubod po jedna smrt.

Nakon što ubode, pčela živi još nekoliko sekundi.

Koliko je to dugo u njezinom vremenu? Čovjekovo i pčelinje vrijeme nije isto. Čovjek živi hiljadama pčelinjih godina. U pčelinjem Svetom pismu, ljudi su hiljadugodišnji starci. Pčelinje Sveto pismo zapisano je u medu. Najviša polica u smočnici na Sepetarevcu, na kojoj smo čuvali uzorke Nonetovog meda, bila je Aleksandrijska biblioteka civilizacije pčela. Pojeli smo je, jer više nije bilo onoga tko bi naučio pčelinji jezik i pismo.

Bila je to propuštena prilika čovječanstva. Jedna od posljednjih propuštenih prilika čovječanstva.

Kada je stigao telegram o Mladenovoj smrti, Olga je sjela na stolicu u kuhinji i šutjela. Ne pami se koliko je dugo tako sjedila. Dotrčala je teta Doležal i odnijela djevojčicu sa sobom. Javorka je imala sedamnaest mjeseci, ništa još nije mogla razumjeti, ali teta Doležal odnijela ju je da je zaštititi.

Odnijela sam te da ti Olga u očaju nešto ne učini.

Tako je rekla Javorci, dok su je, tetu, u posljednjim mjesecima života razjedali moljci i alzhajmer. Cijelo jedno popodne opsesivno je pripovijedala o danu kada je stigao telegram o Mladenovoj smrti. Nitko je nije izazvao, Javorka je ništa nije pitala o tome, ali se teta Doležal nije mogla zaustaviti. Sutradan, pitala ju je nešto što je zaboravila reći, ali teta se više ničega nije sjećala. Ni telegrama, ni Mladena, ni gospodina i gospođe Rejc, kojima dolazi vojni listonoša Hrvatskih oružanih snaga, dječarac, neprisegnuti ustaša, musliman, ponosan na svoj posao i na svoju hrvatsku domovinu, uvjeren da šehidima postaju svi koji padnu na Božjem putu, a Allah i Hrvatska jamačno istom stazom hode, i svoj telegram predaje kao da predaje nagradu ili odlikovanje.

Moja sućut, kaže, vaš sin, njemački vitez, pao je u bratskoj borbi ujedinjenih naroda Europe, pod vodstvom velikog Führera, izgovara mladi sarajevski ustaša svoj napamet naučeni tekst.

Ali ničega se teta Doležal drugoga dana ne sjeća.

Isparilo je ono što je još jučer do u tančine znala.

Neki vrug me, govorila je, natjerao da izađem na hodnik taman u trenutku kada je gospođi Rejc deklamovao tekst:

Moja sućut, vaš sin, njemački vitez, pao je u bratskoj borbi ujedinjenih naroda Europe, pod vodstvom velikog Führera!

Ona u tom času ne razumije o čemu je riječ. Taj tekst joj ne znači ništa, jer ništa joj ne znači riječ – pao. Drukčije se to na njezinom jeziku kaže – poginuo, ubijen, stradao, umro – a sve to ne ide ni uz: njemački vitez. Nikada ona ne bi uz Mladena povezala takvo zvanje. Oklopljeni Teutonac, s kopljem pod desnom rukom, iz knjige otisnute u gotskome pismu i slogu, nipošto ne bi mogao biti njezin sin. Mladen, uostalom, nije Nijemac. Istina, on govori njemački, govori ga savršeno, u dva vrlo različita oblika. Kao književni, Goetheov jezik, jezik Buddenbrookovih i profesora Velike gimnazije Huga Elsner-Rosenzweiga, koji je rekao da on maloga Rejca ne može ocjenjivati, jer dječak njemački poznaje bolje od njega, koji se u tom jeziku u Pragu rodio. On osjeća tu gramatiku! rekao je gospođi Rejc, a majka je bila ponosna. Ali u pola rečenice, Mladen bi, kada otata uđe u sobu, Goetheov jezik mijenjao jezikom banatskih paora, isto njemačkim, ali različitim i dalekim, onim jezikom koji nikada neće biti dostojan veličine hochdeutscha, jezikom tvrđim i djedovskim.

Ali svejedno, nije on nikako mogao biti njemački vitez, koji je pao. Recimo, s konja...

A onda je, odsječnim pokretom, mladi poštar tutnuo gospođi Rejc telegram u ruku.

Kada je vidjela što piše, njezino se lice promijenilo. Nije to bila grimasa, niti se promjena ticala bilo kojeg trenutnog, makar i vrlo dubokog osjećaja. To lice promijenilo se kao što se mijenja fasada kuće u koju se usele novi stanari. Zauvijek je takvo ostalo, lice gospođe Rejc, pa je teta Doležal jasno razlikovala je li neka Olgina fotografija snimljena prije ili poslije Mladenove pogibije. I nikako joj nije bilo jasno kako drugi ne vide tu promjenu.

To je bilo lice druge žene, rekla je, pošto je ona jedina svjedočila trenutku promjene.

A meni je bilo samo na umu da tebe ugrabim i odnesem, da ti majka nešto ne uradi, ponovila je Javorki.

Protrčala je pored Franje, koji nije još znao što se dogodilo. Zbunjeno je gledao kako Vilma Doležal grabi djevojčicu, diže je u zrak, i bez riječi je iznosi van.

U ruci je držao novine, naočale su mu pale skoro do vrha nosa. Zinuo je da nešto kaže, i kratko je još trajala njegova zbunjenost.

Olga je sjedila na stolici, u kuhinji, i nije progovarala.

Oči su joj bile suhe. Prozor na Tašlihansku ulicu, buduću Ulicu Jugoslavenske narodne armije, bio je otvoren. Uzak, malen prozorčić, kroz koji se nije moglo iskočiti van.

On je vikao: Osveta, osveta, osveta...

Što je to značilo, kome se tog ranog jesenjeg popodneva Franjo Rejc kanio osvetiti, neće se saznati nikada. Nitko ga to nikada nije pitao, o Mladenovoj smrti nikada se nije razgovaralo, o tome se šutjelo, ili se u trenucima krajnjega očaja međusobno optuživalo, ali da su ga pitali, Franjo bi im rekao što mu je značila riječ osveta i kome se on to htio svetiti, u trenucima kada je saznao da Mladena više nema.

Mladena je ubio partizan. To se nije moralo reći, to je odmah bilo jasno. Ali Franjo se nikada,

osim, možda, u tom trenutku, nije htio svetiti partizanima. Nije vjerovao u Boga, kao što ni partizani nisu vjerovali. Bilo mu je odurno to crkveno zastrašivanje puka paklom. Nema gorega pakla, niti ga se može zamisliti, od praznine koja slijedi, od pustoga neba nad nama i od Mladenovog groba u Slavoniji. Partizani su se borili za slobodu, bratstvo i jednakost. To mu je bilo blisko. I borili su se protiv Hitlera. On nije mogao imati ništa protiv partizana, tako da je malo vjerojatno da je čak i u tom času na njih zazivao osvetu.

Je li se htio svetiti ustašama? Nijemcima? Kome?

Osvećivao se, sve do kraja, Olgi. I ona se osvećivala njemu. Bila je kriva za Mladenovu smrt, jer je vjerovala da će im sin biti najsigurniji u njemačkoj vojsci. Tamo će malo vježbati, učiti se vojnim vještinama, špansirati i salutirati, i uto će već biti kraj rata koji će, naravno, Hitler izgubiti. A partizani se potučaju po šumama, rijetko se peru, bubrezi im stradavaju od vlage i hladnoće, ginu kao mušice na plamenu svijeće, tako da ona nikako ne bi bila mirna kada bi Mladena pustili u partizane.

Ti hoćeš da se tvoj sin bori za ono za što ti nemaš hrabrosti! To je tvoj problem, rekla mu je. Ti bi htio da Mladen umjesto tebe ode u partizane.

To je, čini se, bio konačni argument, s kojim ga je Olga nadjačala i nadglasala. Mladen se javio na poziv za vojačenje.

Teta Doležal vjerovala je tog dana kada se sjećala svega da bi gospođa Rejc u nastupu očaja učinila zlo djevojčici. Prozor na kuhinji bio je uzak i malen, tako da odrastao čovjek ne bi mogao iskočiti van. Ali je bio taman toliki da se kroz njega probaci dijete. Ili je, možda, to govorila da bi naglasila svoju važnost u tom trenutku?

Osjećala je da Javorke upravo to želi čuti?

A možda je istina da bi Olga ubila svoju djevojčicu, koja je i tako bila neželjeno dijete, začeto usred rata, kada je majka već prevalila trideset i petu, a pobačaj se kažnjavao smrću pred prijekim ustaškim sudom i vječnim prokletstvom nadbiskupa vrhbosanskog Ivana Evandelistu Šarića?

Tada bi ova povijest drukčije tekla. Netko bi drugi pronašao zobnicu s upaljačem, dva komada voska za pečačenje pisama, olovkom i notesom u kojem je dnevnik ilidžanskih pčela za godine 1935, 36. i 37, ili više ne bi bilo ni zobnice, ni upaljača, voska, olovke i notesa? Ne bi bilo pripovijesti o uminuću štublerovske loze, o čupanju njezinih plitkih sarajevskih korijena, dovršavanom u novome vijeku, kada su potomci onoga ustaškog listonoše čupajući posljednji kuferiški korov uređivali sebi đul-bašču za duge buduće vjekove? Ne bi bilo Javorke, niti bi bilo onoga koji u ljeto 2013. dovršava ovu priču, i pokušava razriješiti sve misterije dnevnika pčela, e da bi, konačno, priča mogla biti zaboravljena.

Kako su pčele doživjele Mladenovu smrt?

Tko je s jeseni 1943. dohranjivao pčele i zatvarao košnice?

O tome se ništa ne zna, iako je vjerojatno da se za ilidžanske košnice pobrinuo stari Karlo Stubler, a pčele u Želeći su, bit će, zadivljale, razišle se po šumi, nestale. Sljedećeg proljeća Franjo više nije držao pčele u Želeći, niti je Dušanu Zlatkoviću plaćao kiriju na polen.

Vjerovao sam da je Mladenova smrt bila razlog tog prekida, ali onda sam, opet slučajno, listajući jasenovačku knjigu mrtvih, u njoj našao ime Dušana Zlatkovića, po zanimanju željezničara, rodnom iz sela Želeća kod Žepča, koji je u logor dopao u studenome 1943, a ubijen je dva mjeseca kasnije, 17. siječnja 1944. Vrlo je vjerojatno da se u jednome selu dvojica ljudi mogu isto zvati,

nije nevjerojatno niti to da su obojica Dušana Zlatkovića istih godina, ali nije vjerojatno da su u Želeći živjela dva ispisnika Dušana Zlatkovića, i da su obojica radili na željeznici.

Dakle, početkom 1944. postradao je vlasnik livade u Želeći, na kojoj je Franjo držao svoje košnice. Zaklan od ustaša, ubijen maljem ili kamenom, bačen u Savu rasječene utrobe, likvidiran na neki čovjekovu razumu nezamisliv, sluđujući način, jer je Nezavisna Država Hrvatska vodila računa o svojoj ekonomiji. Vlaška, židovska i komunistička hrđa bila je nedostojna skupoga hrvatskoga metka.

Na Zlatkovićeve livade Franjo Rejc neće se više vratiti, iako će poslije rata obnoviti pčelinjak u Želeći, ali s druge strane željezničke pruge, na livadama Save Čekrka, poštanskog službenika iz Žepča. I njemu je najam plaćao u medu, ali to više nije bila kirija na polen. Taj naslov, sintagma koja zvuči poput naslova za knjigu pastoralnih novela, što bi je valjalo napisati u spomen na Dušana Zlatkovića, bila je vezana za onoga tko ju je prvi izgovorio, pa je Franjo, iz praznovjerice ili iz poštovanja prema pokojniku, u drugim prilikama, vezano za druge najmodavce, nije koristio, niti se u njegovome domu inače često spominjana kirija na polen spominjala uz nekoga drugog, osim uz Dušana Zlatkovića. Bila je to njegova riječ, i umrla je, kao što je i red, skupa s njime, u Jasenovcu, pod okolnostima koje u jasenovačkoj knjizi mrtvih nisu navedene.

Sinovi Dušana Zlatkovića, bilo ih je nakon rata petorica živih a nijedne kćeri, već su početkom pedesetih prodali zemlju u Želeći, i svu očevinu, s dvije kuće, seoskim gazdinstvom i štalama, i preselili se u Beograd. Njihove pojedinačne sudbine moguće je pratiti zahvaljujući zborniku *Srpskopравoslavni rod Zlatkovića od Žepča i Maglaja*, uvezanim kompletima smederevskog Glasa pčelara i memoarskoj knjizi *Jedan Titov gardist*, autora Milorada Zlatkovića, a u zajedničkom izdanju beogradskoga Rada i riječkog Otokara Keršovanija. Jednoga od sinova upoznao sam 2001. u Beogradu. O tome kad dođe na red.

Milorad Zlatković, najstariji Dušanov sin, rodio se 1923. Prvoborac od jeseni 1941, prošao je u pratećoj četi Vrhovnoga štaba Sutjesku, Neretvu i Drvar, i završio uz Tita na Visu. Po dolasku u Beograd, nagrađen činom pukovnika, iako je od škola imao samo srednju trgovačku, koju je završio u Sarajevu. Htio je studirati medicinu, ali mu nije dopušteno. To je bio njegov prvi sukob s nadređenima i prvo razočaranje u ideale komunizma. Demobilizirao se tek 1950, uz objašnjenje kako se želi baviti književnošću. Uz Milovana Đilasa sudjelovao je 1953. u pokretanju časopisa Nova misao, čiji je urednik bio Skender Kulenović. Godinu dana kasnije, kada je Đilas pao u nemilost Partije, a zatim i završio u zatvoru, Zlatković ga se ne odriče, nego piše pripovijetku s ključem "Kojeg smo se sramili". Nakratko ga zatvaraju, ali do suđenja ne dolazi. Od 1955. živi povučeno u stanu na Obilićevom vencu, ništa ne objavljuje, ni sa kim ne kontaktira. Kada izađe iz kuće, prolazi ispred kavane hotela Mejestic, u kojemu se, često i za istim stolom, okuplja jugoslavenska književna i udbaška inteligencija, ali on ne ulazi unutra, ne pozdravlja se ni sa kim. Još neko vrijeme sumnjaju u njega, zatim ga smatraju luđakom, pa ga zaboravljaju. Šezdesetih godina Dušan Zlatković otkriva Boga. Napušta Beograd i odlazi na Svetu goru da se zamonaši. Tamo ga ne primaju, sumnjiv im je zbog svoje komunističke prošlosti – mogao ju je i prešutjeti – nalaze u njemu uhodu Titove tajne policije. Umjesto da se s Atosa vrati u Jugoslaviju, Zlatković ostaje u Solunu, otvara malu duhandžinicu, kiosk od tri i pol kvadratna metra, u kojem po cijeli dan sjedi i sa svijetom komunicira kroz mali prozorčić. Kada nema mušterija, piše pjesme, gazele, arzuhale i kratke zaokružene prozne cjeline, što će sve ući u knjigu *Zima stilita*, objavlvenu u sarajevskoj Svjetlosti, mjesec ili dva pred početak rata. U Solunu ga sredinom osamdesetih slučajno pronalazi Kazimir Finci, ratni drug iz prateće čete, glazbenik i prevoditelj sa španjolskoga i hebrejskog. Šta ti radiš tu? Pišem neke pjesme i trgujem

duhanom. Trguješ duhanom? Da, trgujem duhanom. Finci ga nagovara da se vrati kući, kasna su doba vijeka, u Solunu nema nikoga svog – Imam Boga! Pusti to, imat ćeš Boga i kod kuće. – i na kraju Zlatković popusti i u ljeto 1986. stiže u Beograd. U Palmotićevoj se, nakon trideset i koju godinu, ponovo susreće sa Đilasom. O čemu razgovaraju, to se ne zna, jer Zlatković u nekoliko završnih proza u *Zimi stilita* pomnjivo opisuje Đilasov dom, stol i stolice, šare i ornamente na ćilimu, hrpte knjiga iza Đilasovih leđa i nad njegovom glavom, sivi strop, prazan i pust, na kojemu i dalje nema Boga, ali o razgovorima koje su vodili ne kaže ništa. U jesen 1987. pojavljuje se Slobodan Milošević na Osmoj sjednici Centralnoga komiteta Saveza komunista Srbije, a Zlatković plaća zadužnice za partizanske borce koji su pali na Sutjesci. *Zima stilita* već ima petsto stranica. Nudi je u Nolitu na objavljivanje, ali mu kažu da takva literatura danas ne ide. Svi čitaju memoare komunističkih pokajnika, a on, Titov gardist, nije se pokajao. Ja sam hrišćanin, kaže Zlatković uredniku poezije, a hrišćanin se pred đavolom ne kaje. Odlazi u Jasenovac, pod Bogdanovićev spomenik, sa dvojicom monaha iz manastira Dečani. Hapse ih usred molitve. U zagrebačkoj štampi izlaze članci o najnovijoj srpskoj provokaciji. Istražiteljima u Zagrebu kaže isto što i Nolitovom uredniku: među vama je đavao, ali vi ga ne primjećujete! Puštaju ga, i on s onom dvojicom sa zagrebačkog željezničkog kolodvora odlazi u Beograd. Gleda u spomenik kralju Tomislavu i kaže: samo zao čovjek može podići konja na tako visok postament, konji se, kao i djeca, plaše visine. Nakon što je u ljeto 1989. Slobodan Milošević održao govor na Gazimestanu, Zlatković je rekao Đilasu da bi tog čovjeka trebalo ubiti. U pakao će onaj tko to zna, a ne ubije ga, rekao je. Đilas mu je odgovorio da su obojica već veoma stari. Previše smo ubijali, rekao je. Ja nisam, sumorno je odvratio Zlatković. Umro je 28. prosinca 1991. u svome beogradskom podstanarskom domu, u Ulici Čarlija Čaplina broj 36. Pucao si je u sljepoočnicu.

Savo Zlatković, drugi brat po starini, rođen 1927. krajem 1943. iskakao je iz vlaka koji je jurio prema Jasenovcu. Nije to bio isti transport kojim je odveden otac Dušan. Pokupljeno je petstotinjak srpskih mladića iz Zenice, Maglaja i Zavidovića, i rečeno im je da idu na rad u Slavoniju. Imat će spavanje i hranu, a možda i nešto zarade. Savo jedini nije povjerovao, nego je iskakao iz kompozicije koja je bila u punoj brzini. Ti si lud, rekao mu je Todor, mladi đakon iz Zenice. Bože daj da sam lud, Bože daj da se plašim posla više nego smrti! Smijali su mu se, ali ga nisu zadržavali. Svakome neka je njegova sreća. Njih uskoro nije bilo živih, tako da im se ni grob ne zna, niti ih je na spiskovima u jasenovačkoj knjizi mrtvih. Ono što se, međutim, o Savi Zlatkoviću zna, govori nam da je u tom skoku iz vlaka potrošio svu sreću, i za dalje mu je nije preostalo. Na planini Motajici, rugobnome, ružnom brdu blizu Save, do koje je tko zna kako dopješačio, Savo je naišao na četnike majora Stevana Sremčevića. Ostao je s njima, a da nije znao zašto. Natrag u Želeću nije smio, i na koju god bi se stranu okrenuo, zatekao bi se ponovo u jurećem vlaku prema Jasenovcu. Drugi su vjerovali da ih voze na rad u Slavoniju, a Savo se pouzdao u onu malu mogućnost da mu, kada se probaci kroz rupu u podu vagona i padne na šine, noge i ruke neće biti samljevene pod kotačima i da neće u padu udariti glavom o drveni prag, tako da mu se lubanja rasprsne i šikne mozak po crnom premazu karbolineuma. Jednom je imao sreće i ostao čitav, drugi put neće. I tako je ostao sa četnicima majora Sremčevića. Bašibozuk s koca i konopca, paori kojima su ustaše spalili ljetinu, seoske bitange, varoške uhode i špijuni, poneki drag prostodušan čovjek, poneki rođeni ubojica, od onih koji orgazam dožive samo kada im u kasnu jesen pod rukom zadrhti svinjče kojemu su oštrim nožem upravo prerezali vrat, takvi su bili ti Sremčevićevi četnici, odmetnuti od svake komande, sami i slobodni, upadali su u muslimanska i katolička sela, u pljačku i palež, ali već dugo nisu imali cilja, niti su znali kamo ih ta njihova borba vodi. Okupljalo ih je, čini se, još samo to što se nisu imali kamo vratiti.

Muškarci bez obitelji i bez očevine, čija rodna mjesta više ne postoje na novim zemljopisnim kartama, časnici iščezlih vojska, odbjegli idealisti, tumarali su tih mjeseci Posavinom, plašeći se povratka u bosanske šume, a još više strahujući od prelaska rijeke. Već se u ljeto 1944. počelo govoriti o bijegu preko granice, tamo gdje su engleski i američki saveznici, koji će doći da se obračunaju s komunistima. Očekivalo ih se tu nakon pada Italije, ali oni nisu došli. Sad im je trebalo doći u susret. Savo Zlatković o svemu tome nije imao mišljenje. Dok je bilo kaše i kupusa, njemu je bilo dobro. Pomalo se i propio, rakija mu je, sedamnaestogodišnjaku, prijala, grijala ga je i dovodila do uvjerenja da bi i drugi put, nakon što se provuče kroz rupu u podu vagona, ostao u jednom komadu. Činila ga je rakija hrabrim, ali to je trajalo samo dok se ne otrijezni. U travnju 1945. major Sremčević pregovara s ustaškim natporučnikom Ljubom Milošem, koji njemu i njegovim ljudima jamči sigurnost i zaštitu Oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske. Zajedno će se, takav je dogovor, probijati prema Austriji, gdje će se spojiti sa saveznicima i sudjelovati u angloameričkome udaru na Tita i partizane, i odsudnome boju protiv Crvene armije, koji će se zbiti negdje u slavonskoj ravnici ili, ako bude sreće, na Dunavu i Drini. Savo Zlatković ni ovaj put nije vjerovao Hrvatima, nego je iste noći klisnuo u mrak. I tu se njegova priča završava. Ujutro ga je major Stevan Sremčević proglasio dezertrom i poslao za njim potjeru, uvrijeđen time što je seljačić opovrgnuo njegov dogovor s Ljubom Milošem, a možda je time skrivao vlastiti strah pred mogućom ustaškom izdajom postignutog dogovora. Potjera se vratila neobavljena posla. Savo Zlatković kao da je u zemlju propao. Nikada ga više nitko nije vidio, niti je porodica išta doznala o njemu. Vjerojatno je stradao u posljednjim danima rata, ali se neće doznati od čije ruke i od koje vojske.

Treći sin Dušana Zlatkovića, Aleksandar, rodio se 1932. Kada su ustaše oca odvodili, bio je jedanaestogodišnjak. Stajao je u dovratku, nijemo, i gledao glavnog među njima, zavidovičkoga bozadžiju Mehu Ciganina, ravno u oči. Šta gledaš, mali? rekao je i zamahnuo puškom, kao da nema čekić, nego će cjepanicom u zid prikucati čavao, da o njega vješa raspelo. Udario je snažno kundakom, i čuo se tup zvuk, kao da čavao probija mekanu šindru zida, po kojoj jedva da je tanak sloj maltera, ali nije Meho Ciganin udario u zid, nego je kundakom izbio zube Aleksandru Zlatkoviću, koji je nakon tog događaja trajno zanijemio. Živio je bezub i nijem, u Rakovici pokraj Beograda i radio kao drvodjelja. Bio je oženjen za Bosiljku, katolkinju negdje iz Bačke, koja mu je narodila petoricu sinova i nijedne kćeri. Umro je 1996, od srca, ne izgovorivši riječi od dana kad ga je Meho Ciganin ubio kundakom, kao da cjepanicom zabija u zid čavao, o kojem će visjeti raspelo.

Petar i Miloš rođeni su kao blizanci, krajem rujna 1939, šesnaest godina nakon prvorodenca Milorada. Majka Jelica jedva je ostala živa, pa se vjerovalo da neće više rađati, ali je početkom rata, prije nego što će navršiti četrdesetu, još jednom zanijela, i u zimu 1942. rodila sina Đorđija. Kada su odveli Dušana, ostala je s troje male djece i nijemim Aleksandrom. Savo se kratko još mogao brinuti za njih, a onda su i njega odveli. Da je završio sa četnicima majora Sremčevića, majka će saznati tek nakon mladićeva nestanka. Nadat će mu se dok bude živa, čekat će ga da se odnekud pojavi, uvjereni da je njezin Savo živ. Jer ako je mogao pobjeći iz ustaškoga vlaka, kako se ne bi spasio po savskim šikarama i vrbicama? Majčina nada će se pojačavati, sve dok se ne razvije u neku čudnu vrstu ludila, nakon što se po Miloševićevom dolasku na vlast u Srbiji pojave neki novi četnici. Suze su joj same potekle kada je na ekranu crno-bijelog televizora, u stanu na vrhu jednoga novobeogradskog nebodera, u televizijskome dnevniku ugledala četničkoga vojvodu Mirka Jovića, kako se u Novoj Pazovi obraća svojim istomišljenicima. Sad će i moj Savo! Pa se sve podvirivala, i prislanjala nos uz zaslon, ne bi li ga prepoznala negdje u stražnjim redovima demonstracija. Savo se nikada nije gurao naprijed, Savo je uvijek bio

skroman, on je negdje iza, pušta druge da se istaknu... Sin Đorđije, slavni beogradski violončelist, glazbeni pisac i jedan od prvaka antiratnoga pokreta i građanske opozicije Slobodanu Miloševiću, koji se brinuo o majci Jeli i svakodnevno ju obilazio u njezinome čardaku pod samim nebom, u početku je na majčin preobražaj pokušavao gledati kroz šalu. Tako je odagnavao vlastitu nelagodu zbog povampirenja nestaloga brata, o kojem nikada ranije nije puno razmišljao, izbjegavao ga je kao što ljudi obično nastoje izbjeći misao o onome što bi ih i same moglo preobraziti ili ogorčiti, ili što bi ih privelo nekim odveć dubokim osjećajima i sudbonosnim idejama, za koje nipošto nisu spremni. Za razliku od najstarijega brata Milorada, Đorđije je bio, i danas je, vedar čovjek, obdaren silnim muzičkim i verbalnim darom, ali zazoran pred velikim dubinama, kada se više ne vidi dno.

“Uostalom, ja se i trudim biti ispravan čovek, da se ne bih morao baviti zlom, i da sa zlima ne bih morao deliti isti hleb”, rekao mi je Đorđije Zlatković, u intervjuu koji sam 2002. s njime radio za zagrebački Globus. Sjedili smo na terasi njegova lijepog, prostranog stana, u vili na beogradskome Senjaku, i razgovarali o glazbi i o njegovome pokojnom bratu Miloradu, a pomalo i o Želeći, o onim livadama kojih se Đorđije nije sjećao, niti je ikada na njima bio, gdje je moj djed Franjo Rejc držao košnice i njegovu ocu Duđanu Zlatkoviću plaćao kiriju na polen.

Tada mi je, da ga nisam ni pitao o tome, Đorđije ispričao priču o majci.

Jela je nakon tog prvog četničkog skupa u Novoj Pazovi, kada sina Savu nije pronašla na ekranu svoga televizora, krenula da obilazi Srbiju, a zatim Bosnu i Hrvatsku, gdje god se širio probuđeni duh srpskoga nacionalizma, da traži nestalog sina. Dvije godine pred rat, 1989. bila je dobrodržea osamdesetsedmogodišnja starica. O njoj su pisale novine. Na četiri stranice Duge Dragoš Kalaić objavio je esej o Jeli Zlatković, naslovljen *Naša majka*. Tražeći sina Savu, majka Jela traži hiljade svojih sinova, koji su nestali 1945. i svih kasnijih godina Brozove strahovlade i rasrbljivanja ovoga naroda. Traži majka Jovana, Milana, Dragana, traži i Dimitrija, traži majka Stevana, Radivoja, Petra, Dušana, i Bogoljuba traži, Dobrosava, Milisava, Svetislava, Dragoljuba, cveta svojega majka Jela traži, tražeći, usput, pravdu za Srbiju koja je imala pravo na svako svoje ime i koja je to pravo izgubila pristajući na ono najstrašnije od svih hiljadu sedam stotina i sedamnaest đavolovih imena, koliko ih se zna u hebrejskoj geheni, na ime koje joj je podvaljeno u ledu vaticanskih zidina, u tom dubokom zamrzivaču ljudskih srca, ali i čovekove sve pameti, na ime otomansko i teheransko, na ime kumrovečko i kupinečko, na ima šizmatično i bezbožničko, na ime koje je u naša uha zabijeno vrhom ustaške kame, na ime koje će za sledećih sedam milijardi godina prokleta biti u srpskome jeziku, sramno ime Jugoslavije. Kada nađe jednom svoga sina Savu, naći će majka Jela hiljade svojih sinova, vaskrsnuti će tada srpski junaci iz trulih kostiju, razasutih od Egejskoga mora do slovenačkih planina i austrijske ravnice, vaskrsnuti će Srbija i gde je nikada nije bilo, i smirit će se tada sve u nama nesmireno, i moći ćemo da umiremo kao ljudi, kada majka Jela pronađe sve svoje sinove...

Pisao je tako Kalaić u Dugi, a uz njegov članak objavljena je fotografija Jele Zlatković, ravne, ispijene starice, zabrađene, u crnini, sa četničkom kokardom, zakačenom sa lijeve strane grudi, malo iznad usahle sise.

Dok mi je pokazivao isječke iz novina, koje sam tada, krajem osamdesetih sve čitao, tako da mi je i priča o četničkoj majci bila iz daleka poznata, slavnome violončelistu Đorđiju Zlatkoviću, koji je 1993. preko Igmana žurio u Sarajevo, da održi koncert i traži oprost od grada kojeg su ubijali u njegovo ime, oči su se napunile suzama.

Eto, to vam je bila naša majka, rekao je.

Uzalud su joj govorili da se Savo neće vratiti. Mrtav je već četrdeset i pet, četrdeset i šest, četrdeset i sedam godina... I tko zna tko ga je ubio. Mogli su to biti i njegovi četnici. Mogli su biti Nijemci, ustaše, partizani, a možda je umro vlastitom smrću. Kako god bilo, njega odavno nema, i s time bi se trebala pomiriti. Tako su joj govorili, ali ona je sve odmahivala glavom, govorila znam ja, moj Savo je živ, osjeća mater da joj je čedo živo, i nije ih slušala, nego bi već sutra bježala iz kuće, prateći to narastajuće čudovište, koje se množilo prostom djelidbom u svim krajevima raspadajuće Jugoslavije, i tražeći svoga sina Savu.

Jela Zlatković postala je tako jedna od amblematskih pojava, ikona srpskoga nacionalističkog ludila s početka devedesetih. Baba Metuzalemuša, koja je najavljivala smrt, mračni prorok zla, stara vrana, gavranuša, kako li je sve nisu zvali, pojavljivala se na vrlo neobičnim mjestima, širom Jugoslavije. U ljudima je budila strah, najavljivala rat i buduću nesreću. U Vukovaru je bila dva mjeseca prije nego što se grad našao u opsadi JNA, u Sarajevo je došla, na skup Srpske demokratske stranke u hotelu Holiday Inn, dan prije velikih demonstracija pred Skupštinom Bosne i Hercegovine. Tražila je Savu, a Save nije bilo.

Pitao sam Đorđija Zlatkovića je li Miloradovo samoubojstvo 28. prosinca 1991. imalo veze s majkom? Odmahnuo je, nije on za nju već dugo htio znati. Ne zna se ni zašto. Samo se u jednom trenutku, pred odlazak na Svetu goru, otuđio od nje, kao što se životinja odbije od matere, i više ga nije bilo briga. S braćom je održavao kontakte, brinuo se, ali nikada nije za nju pitao. Precjenjuje se, kroz cjelokupnu ljudsku historiju, vezanost čovjekova za ženu koja ga istrese na svijet, rekao je Milorad jednom na Đorđijevo insistiranje da razgovaraju o majci. Iz toga su proizašla mnoga zla. Najkrvaviji ratovi vođeni su zato što su sinovi među nogama tih starih žena vidjeli nešto više od onoga što ih je izbacilo van, skupa sa sukrvicom i unutarjom nečistoćom, odbacilo ih poput stranog tijela, oslobodilo ih se kao glupih dobroćudnih tumora. Svijet bi bio sretan i slobodan kada bi tog pretjerivanja jednom postao svjestan. Ali to se, na žalost, nikada neće dogoditi, rekao je Milorad Zlatković 1989, nekoliko dana nakon Gazimestana, kad mu je Đorđije došao sav uplakan i inezvijeren da ga pita što da rade s majkom.

Nije u njoj problem, kao ni u stotinama hiljada drugih, njoj sličnih.

Nestala bi ona kad bi njega nestalo. Ali to se neće dogoditi.

Rekao je Milorad Zlatković, i braća više nisu razgovarala o majci.

Blizanci Petar i Miloš odmalena su se bavili pčelama i pčelarstvom. Petar Zlatković bio je profesor na beogradskome Poljoprivrednom fakultetu, najpoznatiji europski stručnjak za patologiju pčela i drugih insekata, a Miloš Zlatković, historičar umjetnosti, pčelama se bavio iz hobija, ali se po Beogradu govorilo da o pčelama i pčelarstvu zna više od brata. Godinama je uređivao smederevski Glas pčelara, gdje je, od broja 2 za 1981. do trobroja 1-3 za 1989. u tridesetak nastavaka objavio *Istoriju južnoslovenskoga pčelarstva i medarstva kroz vekove*. Zagrebačka Mladost najavljivala je, pod istim naslovom, knjigu Miloša Zlatkovića, ali ona zbog rata nije izašla. Njezin rukopis i danas negdje, vjerojatno, postoji, samo što je autor, kako se čini, trajno izgubio interes za njegovo objavljivanje.

Nakon što je započela opsada Sarajeva, a priča o Jeli Zlatković, devedesetogodišnjoj starici koja prati srpske trupe, tražeći sina nestaloga u prošlom ratu, dospjela do inozemnih novina i najpoznatijih svjetskih televizijskih stanica, blizancima je život u Beogradu i u skraćenoj Jugoslaviji, od koje su se odvojile njezine zapadne republike, a s njima i Makedonija, postao nepodnošljiv.

Zemlju su napustili preko Budimpešte, ali onda su se morali odvojiti. Petar je otišao u Kanadu,

gdje je dobio posao u Ottawi na Institutu za pčelarstvo, a Miloš je otputovao na Novi Zeland. Godinama je živio kao slobodni umjetnik, videoartist i performer, da bi 1999. prihvatio profesuru na državnoj filmskoj školi. U Beograd, koliko se zna, nisu više dolazili. Navodno se više izdavača, a sigurno Vladislav Bajac iz Geopoetike, raspitivao o *Istoriji južnoslovenskoga pčelarstva i medarstva kroz vekove*. Bajac je i telefonski kontaktirao Miloša Zlatkovića, koji mu je kratko i ne pretjerano ljubazno odgovorio da nije zainteresiran za objavljivanje knjige, i da ne vjeruje da se “tamo dole netko uopšte još i bavi pčelarstvom”, te da je čuo da su pčele na Balkanu izumrle početkom devedesetih.

Jela Zlatković umrla je u jednome beogradskom staračkom domu, krajem augusta 1995. Do kraja je bila svježje pameti, premda posve dementna, ali kako njezina demencija nije nastala kao posljedica starosti, i uopće nije bila osobna, nego ju je majka Jela dijelila sa srpskim narodom, a pomalo i s ostalim jugoslavenskim narodima i narodnostima, tako ni kolektivna ludost njezinoj pameti nije oduzimala na svježini. Posljednjih se mjeseci već teško kretala, nestalo je hrskavice u njezinim koljenima i kukovima, bolno je kost strugala o kost, tako da je veći dio dana provodila u invalidskim kolicima. Njegovateljice bi je provezle niz hodnik, prekriven zelenim linoleumom, i namjestile je ispred televizora u dnevnom boravku, pa bi ona sjedila s daljinskim upravljačem u krilu, povremeno mijenjala programe i tražila, ali je na ekranima bilo sve manje četnika. Sredinom jula, u vrijeme najgorih vrućina, a u staračkom domu još uvijek nisu bili instalirani klima-uređaji, na nekom je stranom programu ugledala kolonu žena, djece i staraca, odrpanih ljudi u rasparenim vojnim uniformama, kako oznojeni nekamo idu. Ekran je sniježio, slika je povremeno nestajala, nije bilo zvuka, nego samo slika koja bi se opet pojavila i prikazivala isto: kolonu koja se sporo kreće, dronjavoga i musavog svijeta, oznojenih, zabrađenih žena, spuštenih pogleda, kao da im u oči bije svjetlo od kojeg bi mogli oslijepiti. Nije znala tko su ti ljudi, ni kamo idu. Sutradan, opet je tako mijenjala programe, i opet su se, na nekoj stranoj televizijskoj stanici pojavili oni. Samo što je žena bilo još više, starci su prorijedili, nestalo je mladića u rasparenim vojnim uniformama, nije više bilo ni dječaka, i svi su bili mnogo umorniji nego jučer. Nije znala tko su oni. Zvala je medicinsku sestru: Kosara, dušo, gdje se zaputio sav ovaj svijet? Kosara nije znala, ali je zastala otvorenih usta, dok je slika ponovo blijedila, šum je postajao sve jači, ekran je nestao u snijegu. Danima je trajalo, prije nego što je majka Jela saznala da su to muslimani iz Srebrenice. Turci, sumorno je rekla Kosara, i više je nisu zanimali. Jest, biva, Turci, pokušala je majka prihvatiti, ali najednom joj nije išlo. Danima je gledala te žene, činilo joj se da ih je već nekoliko puta vidjela, da je neke od njih upoznala, gledajući ih tako, putem nepoznate strane televizijske stanice, i nije za njih mogla reći samo to – Turci. Drugo je to bilo kada je s brda oko Sarajeva branjeno raspomamljeno srpstvo, kojem se prijetilo sa tih minareta, iz crvenila tih krovova, jer tada nije bilo ljudi. Nije ih majka Jela vidjela, dok je tražila svog sina Savu. A sada je, eto, ugledala ljude. I gledala ih je svih ovih julskih dana, dok se okolo sve žarilo od ljetnih vrućina, zaudaralo je na amonijak i na ljudske iznutrice, na starost je vonjalo i na smrt, dok su svi osim nje plegli i pozaspali, posakrivali se po svojim sobicama, čekajući dašak vjetra, spas prve jesenje kiše. Njih nije bilo briga, ni oni nisu vidjeli, tu dugu kolonu koja je svoj put nastavila i danas, na toj stranoj televiziji, a majka Jela ih je gledala, razaznavala im lica, sve dok slika sasvim ne posniježi, trudila se da ih zapamti ili da među njima prepozna nekoga koga je vidjela ranijih dana. Ženu koja za ruku vodi sedmogodišnjega dječaka – toliki je njezin unuk Moris, Đorđijev stariji sin, zna ona, ujesen će Moris u školu, pa je pomislila gdje li će, dragi Bože, taj dječak u školu, koji toj Turkinji, majci svojoj, već danima visi o ruci – vidjela je nju, i njezinog sina, pa će ih sutra tražiti pogledom, i prekосуtra; vidjela je starca, možda starijeg od nje, mršavog kao grana, kao tifusar u onome filmu, i pamtila ga je misleći o tome da su se,

možda, nekada negdje sreli. Jest da je Želeća daleko od Srebrenice, o veoma je daleko, i nije ona sigurna je li se uopće iz Žepča i Maglaja ikada išlo u Srebrenicu, i zašto bi se išlo, ni to nije znala, ali onda se sjetila gospodina Rejca, koji je prije rata imao pčelinjak na njihovim livadama, i sjetila se da je gospodin Rejc bio željezničar, ne kao njezin Dule, nego je bio željezničar iz kancelarije, mudrac željeznički, i obišao je sve pruge, da provjeri kakva je koja, da vidi sva oštećenja i ustanovi koliko brzo po kojoj pruzi mogu ići vozovi, pa je pomislila da bi njega, gospodina Rejca trebalo pitati može li se željeznicom do Srebrenice, i ima li Srebrenica željezničku stanicu. A onda se sjetila da ga već dugo nije vidjela, još od prije onoga rata gospodina Rejca nije vidjela, šezdeset i više je godina od tada prošlo, i vjerojatno nije ni živ. Čudno je to, pomislila je majka Jela, da ljudi umiru i onda kada o njima ne mislimo. Bilo bi prirodno da pričekaju da ih se sjetimo i da onda umru. Ali onda se slika na ekranu naglo razbistrila. Nije to više bila strana stanica, nego Radio televizija Srbije, i ljudi više nisu pješačili, nego su sjedili u traktorskim prikolicama. Bila je subota, predvečerje 5. augusta, i majka Jela iznenada je živnula, podigla se iz kolica, rekla – Turci. Nisu Turci, nego Srbi, jednako sumorno uzvratila je Kosara. Sala za gledanje televizije polako se punila ljudima, i uskoro više neće biti slobodne stolice. U invalidskim kolicima, poštavajući se stalcima na kojima su visile vrećice s infuzijskom otopinom, na štakama i bez njih, držeći jedni druge pod ruku, došli su svi koji su još bili pri pameti, da gledaju egzodus Srba iz Hrvatske. Turci, rekla je još jednom, majka Jela, kao da bi da provjeri. Nisu Turci, nego Srbi, zagraktalo je oko nje. Pustite ženu, strogo ih je opomenula Kosara. Srbi, rekla je majka Jela. Da, Srbi, uzdahnula je Kosara, koja se već nije micala od nje, kao da joj je tjelohraniteljica. Tako znači, rekla je. Tako, potvrđivala je Kosara. Pomalo su i vrućine minule, nije više bilo kao dok su osniježenim ekranom prolazile žene, djeca i starci iz Srebrenice. Moglo se već disati. Netko je opsovao. Osjećao se miris duhanskog dima. Iako je pušenje zabranjeno, neki je liječnik zapalio. Oči su mu bile pune suza. On je iz Zadra, rekla je Kosara. Njegovi su u koloni, rekla je. Majka Jela je osmotrila doktora. Duhanski dim grizao ju je za oči. Tražiš li sina, pitao je netko, jer je majka Jela ponovo gurala nos u ekran. Nema ga, rekla je. Već dugo nije pomislila na Savu. Otkako su počele ove ljetne vrućine. Moj Savo je nestao na kraju onoga rata, rekla je. Ali nitko je u tom trenutku više nije mogao čuti. Vikali su, proklinjali, ridali pred televizorom, dok se kolona već primicala granici. Okolo su razrušene kuće, spaljene automobilske karoserije, tenkovske prepreke i zamršena klupka bodljikave žice. Jedne će noći, šaptala je majka Jela, jedne će hladne zimske noći, majka razmrsiti svako klupko i svojim sinovima isplesti će džempere za zimu. Svojim će mrtvim sinovima jedne hladne noći majka isplesti džempere od bodljikave žice, mislila je majka Jela. I sve je već bilo uzalud. Sina Save neće biti, neće se Savo nikada vratiti, a s televizijskog je ekrana uskoro nestalo jedne i druge kolone.

Jela Zlatković, četnička majka, umrla je 30. kolovoza 1995, dok je s daljinskim upravljačem u krilu sjedila ispred televizora, dok su ekranom plesale zvijezde Grand produkcije. Sestra Kosara pokušavala joj je napipati puls dok je djevojčica s velikim plastičnim dojčkama, u kožnoj minici, pjevala stari hit Snežane Savić: Tri poljupca hoću ja, neću jedan neću dva, ništa manje neću, jer tri su za sreću, tri poljupca hoću ja... Vijest o njezinoj smrti objavljena je i u jednim hrvatskim novinama, uz cinični komentar dežurnoga kolumnista koji je, valjda metaforično, ustvrdio da je kao hrvatski vojnik, dok je držao stražu na čuki, na nišanu imao četničku majku, i da će se do kraja života pitati: je li, ipak, trebao povući okidač.

Ovu, zasigurno predugu priču o Dušanu Zlatkoviću, kojem je Franjo Rejc godinama plaćao kiriju na polen, o njegovim sinovima i o udovici Jeli, ispričali smo, iako nije u izravnoj vezi sa sivim notesom, sa zobnicom, zahrđalim upaljačem, olovkom i dva komada crvenog voska za pečaćenje

pisama, pronađenim trideset godina nakon useljenja, u podrumu kuće na Sepetarevcu. Ali i ta je priča u vezi s dnevnikom pčela, i sa svim drugim, uglavnom izgubljenim dnevnicima, koje je Franjo Rejc u životu vodio. U nekoliko tegli meda, u kojima je bilo arhivirano pčelinje znanje o Želeći i o događajima na ledinama u blizini doma Dušana Zlatkovića, a koje smo pojeli nakon Franjine smrti, jer više nije bilo nikoga tko bi dešifrirao pčelinji jezik i iščitao pčelinju povijest, morala je, barem u naznakama i u pčelinjim aluzijama biti ispričana i priča o rođenju Dušanovih i Jelinih sinova. Iz nje bi se, možda, naslutila i neka skrivena povijest našega vijeka.

za 1935, napomena za broj 4

Matica se sporo kreće. Pčele su neobično osjetljive, reaguju i na dah. Inače je pravilno uređeno gnijezdo. Imade legla u svim stadijima.

Ilidža 1936, broj 4

U rano proljeće najživahniji roj. Pred kraj aprila nestala je matica, spojen s brojem 5 na 12. maja 1936. Postepeno dobiva br. 4 (ova rečenica je podebljana i podvučena, napomena prepisivača).

dne 19. V. 36. Pregled. Imade 12 okvira. Maticu vidio. Jaja leže dobro, kreće se malo sporije. Trutova sam vidio legla. Svega imade za 2 okvira. Meda i praška imade prilično. Miris ugodan. Cio roj dosta slab. Gnijezdo je u sredini košnice; dodao 1 okvir. Ne treba nadgledati prije 14. VI.

dne 24. V. 36. Dodao jedan okvir s poklopljenim radiličkim leglom, koje sam oduzeo broju 3.

dne 2. VI. 36. 13 okvira. Praznog prostora imade za 3 okvira. Maticu sam našao na 4 okvira pozadi. Cio okvir zaležen je pretežno jajima. Leženje je ispravno. Matica se vrlo sporo kreće, zadak je prilično pocrnio, stara je. Daljim pregledom našao sam dovoljno zrelog legla. Pošto nema trutovskog saća, pčele su proširile radiličko i odstranile trutovsko leglo. Na 10 okvira pozadi računajući našao sam pored zrelog legla 2 još nezatvorena matičnjaka. Jedan prazan okvir izvadio. Ne treba ga pregledavati do 20. VI. 1936, radi tihog prematičenja.

Franjo stoji nad okvirom prepunim pčela i ne diše. Osjetljive su i na dah. Uznemire se, ustrče se kao po baščaršijskoj kaldrmi, gaze jedna po drugoj, dok se s obje strane sokaka, nakon podnevne žege, otvaraju orijentalni bazari. Živa je čaršija, ali on se tu ne osjeća dobro. Bježao bi kući, ili na posao, ili bi bježao pčelama. Najbolje je, ipak, pobjeći pčelama. Među njima se može, čak i onih dana kada budu, ili su osjetljive na njegov miris, i tada su bolje od toga orijentalnog vrveža, od svijeta čija ga ljubopitljivost i srdačnost guše, i kojem ne pripada, pa da se stotinu puta a ne jednom rodio u Travniku. Oni ga smatraju strancem, kao što i njegove sinove smatraju strancima, i kao što će djecu njegove djece, i njihove unuke i praunuke jednako smatrati strancima, strpljivo čekajući dan kada će se spakirati i otići iz Sarajeva i iz Bosne, onako kako su i došli njihovi šukundjedovi, s dva kofera u rukama, držeći tako ravnotežu nad ambisom tuđine. I ne pitaju se nikad oni, a gdje bismo to mi trebali poći sa svoja dva kofera, gdje je ta naša stvarna domovina? Jer za njih je, dok se smješkuju i ljubazno se klanjaju sa svojih ćepenaka, domovina kuferasa gdje god ima krsta. Širok vam svijet, pa bujrum!

Franjo je živio duž pruge u mnogim bosanskim varošima. Ili u kasabama, kako se to ovdje kaže. Od one prve, travničke, pa do ove, akobogda, posljednje sarajevske, obišao je centralnu Bosnu uzduž i poprijeko, a željeznicom se više puta provezao i pod sobom je osjetio svaku šinu pod nadležnošću Direkcije bosanskohercegovačkih željeznica. U vlaku, na otvorenoj pruzi, na stanici, na otvorenom i na mrtvom kolosijeku, osjećao se kod kuće. Bila je to njegova domovina, slobodno je prolazio vagonom, hodnikom pokraj kupea, i tijesnim prolazom između drvenih

klupa, u vagonima uskotračnih kompozicija; razgovarao je sa ljudima, nije pazio kako izgovara riječi, u punoj brzini zapisivao je u bilježnicu njihova imena i adrese, ne bi mu zadržala ruka, rukopis mu je ostajao prav i čvrst; iako nikada nije radio u vlaku, nije bio kondukter ni strojovođa, niti je ikada bio šef na izvanrednoj liniji, sigurno je koračao, kao da mu se ne ljulja tlo pod nogama, kao da je stari mornar na olujnom moru, i dok god bi bio u vlaku, u lokomotivi, na željezničkoj stanici, u kolodvorskoj čekaonici, dok god bi, poput gimnastičara, klanjajući se gore-dolje, gore-dolje, gore-dolje, pokretao drezinu, na nekoj napuštenoj pruzi u istočnoj Bosni, Franjo Rejc je bio na svome. Čim bi sišao na peron i napravio onih desetak koraka do ceste, do civilnoga svijeta, ponovo bi se našao u tuđini. Vječni kuferas, tuđin, stranac, koji se u Travniku rodio kao stranac, i umrijet će kao stranac, jednom, još uvijek nije siguran gdje, jer da bi prestao da bude stranac, morao bi otići tamo gdje ga šalju, u Sloveniju, u Hrvatsku, u Njemačku, jer i njemački govori kao i oba svoja materinja jezika, morao bi tamo biti veći Slovenac od Slovenaca, teži Hrvat od najtežeg Hrvata, pa da konačno živi na svojoj zemlji, o svome kruhu i u svojoj krvi, a ne ovako, uznemiren, ustreptao, sam, i bez zraka. Godinama, činilo mu se da mu nedostaje zraka, da ga ljudi po čaršiji guše, tako što se tiskaju oko njega, guraju ga, skaču mu po prsima. Onda je doktor Rittig rekao da je to astma, srčana astma, i bilo mu je lakše. Nakratko mu je bilo lakše, jer je povjerovao da je konačno otkrio što ga to guši, povjerovao je da to nema veze s njegovim tuđinstvom... Ali ubrzo je sve krenulo otpočeka. Gušio se, jer su mu pritiskali prsa – mali nakazni udbaški isljednik penje se u njegovome snu na metalnu kasu, i skače mu na grudi, san se ponavlja godinama. Gušio se, zbog Mladenove smrti. Gušio se, jer je gušenje već postalo oblik njegova života. Rak se kreće unatrag, zmija migolji između kamenja, kit izroni da udahne zrak, a on se guši, i više se ne sjeća da je ikada bilo drukčije.

Od 1945. Franjin je život bio gušenje.

Disao je kao da diše u pčele koje reaguju na dah.

Disao je da ne diše, da ih ne uznemiri.

Disao je kao da ga sa svakim uzdahom u grlo i u bronhije bodu stotine žalaca. Stotine pčelinjih smrti za jedan pčelarev bol, za gušenje koje traje godinama.

Pitao je doktora Rittiga smije li se baviti pčelarstvom, je li med dobar za njegovu bolest. Tjelesne aktivnosti, rekao je Rittig, to je važno! I bez uzrujavanja, svakako bez uzrujavanja, a meni se čini, gospodine Rejc, da među pčelama nema uzrujavanja? Naravno, rekao je Franjo, pčele ne trpe nervozu. Pčele preziru nervozne ljude. Da nije nervoze, nikada pčela ne bi ubola čovjeka. Ako je tako, rekao je doktor, onda je pčelarstvo jako zdravo za vašu bolest. A što se meda tiče, moram vam reći da je medicina još uvijek nemoćna pred tim fenomenom. Pozitivnim fenomenom, razumije se! Znamo da med čovjeku ne škodi, kao što mu, recimo, škodi bijeli šećer. Nema bolesti u kojoj je med kontraindiciran. Ali o njegovoj ljekovitosti, o vitalizmu meda, o tome ne znamo ama baš ništa. Iako se mnogo sluti, gospodine Rejc, mnogo se o medu sluti...

Doktor Rittig bio je čudan, zagonetan čovjek. Kada je Luburić potkraj rata došao u Sarajevo, njega je uhapsio među prvima. Rittig je mason, govorilo se po čaršiji. Tri ga je tjedna držao zatvorenog, ispitivao ga je u kući strave na Skenderiji, koju je zauzeo čim je došao u grad. Birao ju je, kažu, zbog masonskog znaka utisnutog u fasadu, da antikrista dotuče u njegovim odajama. Malo tko je vjerovao da bi doktor više ikada mogao vidjeti bijela dana. Iz kuće na Skenderiji čuli su se krici, Luburićevi krvnici otvarali su prozore, biva da prozrače svoje mučionice, a zapravo da se strava raširi gradom, a s njom i priča koja će nadživjeti Nezavisnu Državu Hrvatsku, o mučiteljima i o mučenicima. U tome je pukovnik Luburić, kojega su zvali i general Drinjanin, do kraja uspio. Prošlo je od tog vremena skoro sedamdeset godina, a još uvijek se nad gradom

začuju krici, naročito za vrućih ljetnih večeri, kada su prozori na većini kuća otvoreni. Nitko ne zna odakle dolaze, i tko to vrišti, nego trče nerasanjeni, u spavaćicama i pidžamama, da zatvaraju prozore. Ujutro, ljudi se, obično, toga ne sjećaju. Onima koji pamte ježi se koža od neke čudne strave, po kojoj je Sarajevo nadaleko poznato, pa meteorolozi smatraju da je to mjesto ugodno za život, jer u noćima jula i augusta niz Miljacku pirne neki hladan vjetar. Iako nikakvog vjetra nema, nego se ljudima ježi koža, mrznu se na vrućini, jer slute što su to kroza san čuli. O tome govori novela *Freelander*, o ježenju kože i o sarajevskoj zimi usred ljeta.

Doktor Rittig je, međutim, izašao živ iz kuće na Skenderiji. Nije izgledao kao da su ga mučili, nije nešto ni smršao, samo je malo ublijedio u licu, što i nije čudno pošto dugo nije vidio sunca. Je li ga tko upitao kako mu je bilo kod Luburića, to se, naravno, ne zna. Ali znajući Sarajlije, nisu ga pitali ništa, nego su se pred njim pravili kao da se ništa i ne događa. Ako ga je neki ludov i pitao, Rittig mu ništa nije rekao. Prešućivao je on i manje stvari, ništa nije govorio, nego bi se samo smješкао i dijelio one jednostavne liječničke savjete, kakvi se pacijentima daju i bez pregleda i postavljene dijagnoze. Samo se vi nemojte sekirati. Pijte puno vode, to vam je zdravo, voda je najzdravije piće. Pazite na obuću, kapa i šal vam nisu toliko važni. Razne vam bolesti dođu od mokrih nogu. Manite se duhana, i samo zamislite kakva su vam pluća nakon tolikih godina pušenja, ko sulunar! Šetajte koliko god možete i kad god možete, šetnja je zdrava. Imajte mjere u piću, a najbolja vam je mjera da nikako ne pijete alkohol. U Boga se pouzdajte, ali idite liječniku kad vas nešto zaboli, nije Bog uludo izmislio medicinu. Sklanjajte se u hlad, nije dobro kad čovjeku sunce udari u glavu. Trudnoća nije bolest, i nemojte se ponašati kao da ste bolesni, ako ste već trudni. Pranje ruku važnije je od pranja nogu, a ako ste već oprali ruke, nije vam teško ni noge da operete, makar zbog gimnastike...

Tako je doktor Rittig govorio nakon izlaska iz Luburićeve mučionice.

Kada su došli partizani, nakratko su ga postavili za upravnika bolnice. Nije to za mene, govorio im je. Ja sam rođeni ordinarijus. Poslije su išli da provjere što je to ordinarijus. Uskoro je Rittig vraćen na svoje staro mjesto u najzabačenijoj zgradi koševske bolnice, do koje se stiže kroz park, uza stube, pa pokraj smrada bolničke praonice i kuhinje. Sve su to morali proći ljudi koji su poznatome sarajevskom pulmologu i kardiologu uglavnom išli požaliti se kako ne mogu disati. Napinju prsa, zijevaju kao ribe na morskome mulu, čas prije nego što će im kuharica nožem otkinuti glavu i baciti je mačkama, a niotkuda zraka. Rittig im je bio posljednja nada. Kao da će on otvoriti neki tajni ventil, i tako prozračiti Sarajevo.

Nikada se nije ženio, bio je stari momak, oslobođen svake spolne strasti. Imao je neku drugu, veliku i tajnu strast, koja ga je lišavala životinjskih nagona i erotskih interesa. O toj strasti ne znamo ništa. Živio je u Titovoj ulici, u velikom, vrlo mračnom stanu, u zgradi pokraj Napretkove palače. Nakon rata k njemu se na studije doselila nećaka Abela, šutljiva, tankovijasta djevojka, koja je svirala violinu i učila za nastavnicu glazbe. Zašto je iz Zagreba dolazila na studij glazbe, kada je tamo prošla na prijemnom ispitu, ni to se neće saznati. Od nečega se sklanjala, kao što joj se i stric sklonio u Sarajevo. Rodni Zagreb nije spominjao, niti se izjašnjavao Hrvatom. Oko toga, doktor je bio nestrastven kao i oko erotike. Kada bi se zapodjenula priča na nacionalne teme, Rittig bi neko vrijeme u njoj nevoljko sudjelovao, a ako se tema uskoro ne promijeni, sklanjao bi se u stranu, odlazio svojim putem ili bi, usred razgovora, uzimao novine ili knjigu, udubljavao se u čitanje, podižući oko sebe onaj isti, ritigovski zid, koji je ostao trajno neprobojan. Razgovori o naciji njemu su bili dosadni, samo se smješкао, nekako tugaljivo, kao da mu je malo neugodno, ali uskoro će zaspati. Vi ste Nijemac? upitao bi ga netko. Da, solidno govorim njemački. Ali niste Nijemac, mislio sam da jeste, jer imate njemačko prezime? U pravu ste,

prezime je njemačko. Rittig bi bio dobar jahač. Iako, ja znate, uopće ne znam jahati. Vidite kako riječi ponekad prevare, znače jedno, a čovjek misli drugo...

Doktor Rittig imao je ladanjsku kuću u Herceg Novom, blizu željezničke stanice, kupljenu još prije rata, za novac od nekog zagrebačkog nasljedstva. Kakvog, kolikog i čijeg, ni o tome nije govorio.

U Herceg Novom je provodio zime, nakon što se 1960. umirovio. Ljeti bi bio u Sarajevu, jer je tu hladnije. Ili se noću koža ježi onima koji znaju odakle se čuju krici. Doktor Rittig je znao, pa mu nikada nije bilo vruće. I noću bi se, uz otvorene prozore, pokrивao pernatim jorganom, da se ne smrzne.

Tako je, šetajući u Herceg Novom uz more i uz prugu – čudne li ljepote, Bože, uz more i uz prugu, istovremeno – upoznao Ivu Andrića, koji u to vrijeme još nije dobio Nobelovu nagradu, pa su ga mnogi gnjavili, prilazili mu, raspitivali se, očekujući da slavni pisac kaže nešto mudro, tako da je u Herceg Novi bježao od ljudi. Tu je bio miran, u malim mjestima uz more ne obraćaju se strancima koji šetaju i misle svoje, nego ih samo ljubazno pozdrave. A odzdravljati ni njemu nije bilo teško. Tako su se, u tim šetnjama, i počeli pozdravljati. Obično su nailazili jedan drugom u susret, i nisu mogli tek tako proći, a da se ne pozdrave. Šetnica je uska, ljudi malo, a pogotovo onih koji se prepoznaju po fizionomijama ili po puti, koja ih razlikuje od domaćeg stanovništva. Obojica, sivkastobljedi, kao da su poprimili jesenu boju sarajevske kotline, austrijskih fasada osmuđenih dimom i smogom i nebom koje se duže od pola godine nijednom ne zaplavi. Na kraju su se i stvarno upoznali, zahvaljujući don Niku Lukoviću, zajedničkom prijatelju i povremenom Rittigovom pacijentu. Od tada više nisu šetali jedan drugome u susret, nego bi išli zajedno, s kraja na kraj uvale. O čemu su razgovarali, i jesu li uopće razgovarali, to se nije imalo od koga saznati. Novljani su ih viđali godinama kako zajedno idu – navodno je fotoreporter Dubrovačkog vjesnika ispodalje snimio i njihovu zajedničku fotografiju, ali nisam je uspio naći, iako sam godinama za njom tragao, i nekoliko puta mi se činilo da sam joj nadomak – sve dok, jedan za drugim, u šest mjeseci razmaka, nisu umrli. Andrić u Beogradu, potkraj zime 1975, a doktor Rittig u Herceg Novom, sredinom rujna iste godine.

U njegovome sarajevskom stanu živjela je nastavnica glazbe Abela Rittig, nestala svibnja 1992. Nije se spakirala i otišla. Jugoslavenski pasoš nađen je u ladici radnog stola, bosanski nije izvadila. Nitko nije mogao reći kada je izašla iz kuće, susjedi se nisu sjećali kad su je posljednji put vidjeli, pretpostavlja se da je uza se imala samo ličnu kartu. Od stvari u stanu, tokom policijskog pretresa izvršenog na traženje ljudi iz Hrvatskoga kulturnog društva Napredak, nedostajala je samo Abelina violina. Nije to bio nikakav stradivari ni guarneri, nego obična malo bolja violina, izrađena u Beču, početkom dvadesetog stoljeća, koju je doktor Rittig poklonio Abeli kada je diplomirala. Gdje bi Abela Rittig, neudata stara cura, u danima velikog granatiranja grada, pošla s violinom? Godinama nije nastupala, i sad joj je odjednom zatrebao instrument da s njime izađe iz kuće? Ali policiju nisu zanimala takva pitanja. Možda nije bilo vrijeme za njih. Uskoro su i susjedi Abele Rittig zaboravili na violinu, i na intrigu koja se oko nje pokrenula. Da ne bi o njoj previše razmišljali, izrečeno je da je Abela sa jevrejskim konvojem napustila grad. Prvi koji je to izgovorio, bio je svjestan izrečene laži. Ali onaj koji ga je čuo, već je pomalo u to povjerovao. Sljedeći će vjerovati još više. I sve tako, dok u jednom trenutku svi ne prihvate da je Abela Rittig otišla iz Sarajeva sa Jevrejima. Zar i njezino ime i prezime ne zvuče nekako jevrejski? Samo su se u Napretku oko nje brinuli, ili se ni oni nisu brinuli, nego im je priča o nestanku Abele Rittig za nešto poslužila. Nije više važno za što. Isteklo je vrijeme, izbljedjele su

sudbine onih koji više ne žive u tom gradu, a domaće se stanovništvo, oni koje Franjo Rejc 1936. sreće po Bašćaršiji i među njima se osjeća kao stranac, vrlo brzo naviknulo na to da nikoga osim njih u Sarajevu nije ni bilo. Dok njihove brižne žene peru prozore, viseći nad ambisom sa fasada starih austrougarskih zgrada, oni sa stakala brišu lica onih koji su iza tih prozora živjeli. Uskoro, svi prozori u Sarajevu bit će oprani, sva lica pobrisana.

U stolnom kalendaru za 1966, na marginama stranice za tjedan od 23. do 29. svibnja, dvije su bilješke. Obje napisane nalivperom, vjerojatno Franjinim Pelikanom, i modrom tintom. Prva bilješka, od utorka 24. svibnja:

“dr. Rittigu predao teglu 2kg meda od G(lavatičeva), da nosi u H. Novi, za I. A.”

U bilješci za subotu stoji:

“oko 11. Javorka rodila Vuka”.

Tada sam, prvi i posljednji put, zapisan kao Vuk. To moje nesuđeno ime, koje bi mi izmijenilo sudbinu i koje me već dvadeset godina izaziva da napišem fikcionalnu autobiografiju Vuka Jergovića, postojalo je prije mog rođenja i još nekoliko dana po rođenju, a onda sam ponio ime koje me i danas prati. Ali ostaje to da je Franjo Rejc tog utorka vjerovao da je Javorka rodila Vuka, to je zapisao i zauvijek je ostalo da je Vuk, ipak, postojao.

Ali subotnja bilješka manje je važna, jer se ne tiče doktora Rittiga. Njemu je u utorak, 24. svibnja 1966. Franjo odnio staklenku svoga glavatičevskog meda, ljekovitog, jakog, mirisnog, sa same granice kontinentalnoga i mediteranskog svijeta, koju će Rittig odnijeti piscu Ivi Andriću. Pričao mu je o Franjinom medu, pa je Andrić poželio da ga kuša. Nije meni do meda, jer boljeg meda od hercegovačkog vrijeska teško bi se moglo naći, a vrijesak mi je tu, pri ruci, nego dok mi vi govorite o tom pčelaru, čovjeku željezničaru, i o njegovome medu od Konjica, s onih strana blizu izvora Neretve, ja kao da osjetim te krajeve i čujem ljude iz nekoga drugog vremena, s početka austrijske uprave u Bosni. I sve mislim da bi me taj med mogao podsjetiti na njih. Pa ako u pčelara ima teglica tog meda, bio bih mu od srca zahvalan. Tako je, navodno, Andrić rekao doktoru Rittigu. Tim je riječima njegove riječi prenio Franji Rejcu, kojemu je, naravno, imponiralo da se veliki pisac zanima za njegov med.

Na kraju će biti da je do Andrića došla staklenka meda iz posljednje Franjine pčelarske godine. U subotu mu se rodio unuk, i on je zbrinuo svoje posljednje košnice. Još neko vrijeme će se govoriti da je to učinio zbog mene, a onda će i priče minuti, utišati se i prekinuti, tako da nikada nisu do kraja ispričane. On će, možda, i vjerovati da je pčele predao drugima da bi mogao razgovarati s unukom, iako je pravi razlog bio taj što više nije imao snage, astma ga je satirala, srce mu je sve slabije pumpalo krv, u plućima mu se skupljala voda, i Franjo se primicao grobu. Oko njega je bilo sve manje zraka.

Godina 1937. na Ilidži. Broj 8.

Početak aprila imao trutove. Od druge polovine aprila do konca maja padala kiša. Zaliha meda skoro potpuno, a praška potpuno utrošena. Oko 15. do 20. maja izgone trutove. Za to vrijeme hranio sam ih šećerom. Početkom maja prestala intenzivna kiša, paša se popravila toliko da sam 11. VI. stavio nastavak za 5 okvira iz plodišta, umjesto kojih sam dao u plodište prazno saće. Prazno saće u plodištu stavio sam pozadi, a plodišne okvire u medištu stavio sam sprijeda.

Još se 11. juna činilo da će sve biti dobro. Istina, proljeće je donosilo zle slutnje. April je, a kiše ne staju, kao da živimo u Indiji, a svud okolo monsuni. Na blagu, slinavu zimu, a upravo takva je bila zima 1936. na 1937, bez snijega i mraza, koji bi posušio trulež i dokrajčio svu umiruću

vegetaciju iz prethodne godine, nastavilo se kišno proljeće, livade prema Butmiru pretvorile su se u baruštinu, zemlja nije mogla upiti toliku vodu, na sve strane širio se vonj truleži.

Mladen, koji inače nije pobolijevao, pao je u postelju s visokom temperaturom. Šta ti je, dijete moje? brinula se Olga. Ne mogu micati glavu, odgovorio je. Boli me. Do ujutro su mu otekale vratne žlijezde, došao je doktor Sarkotić i rekao – zaušnjaci. Nije to dobro, dječak je u najgorim godinama, kada se razvijaju spolne žlijezde, mogao bi ostati neplodan. Bilo je to u martu 1936, Olga je kod Svetoga Ante, na Bistriku, platila misu za Mladenovo zdravlje. Uplašila se da Mladen neće imati djece, i da će s njime umrijeti njegova dobra narav i svakovrsni talenti. Bit će to i posljednja misa za žive ili za mrtve, koju će Olga naručiti. Otići će u jedno predvečerje na Bistrik, klečat će u polupraznoj crkvi, zagledana u djetesce iznad oltara, dok nepoznati fratar bude izgovarao ime njezina starijeg sina. U tom trenutku, Olga je istinski pobožna, tako da njezina pobožnost mora biti negdje zapisana.

Uskoro se razbolio i mlađi sin Dragan. Ali za njega nije važno, jer on još nije navršio desetu, njemu ne prijete opasnost da ostane sterilan. Osim toga, Dragan nikada nije bio toliko voljen kao Mladen. Osim što nije bio prvorođenac, svojom ljepotom ni pameću, a pogotovo talentom, nije ravan bratu. To se već tada zna, dok su svi živi, i sve nesreće male su i dječje. Kasnije će razlika između mrtvoga i živog sina narasti do čudovišnih razmjera. U mrtvoga će sve biti bolje nego u živog, i živi će se nositi s tim da ima netko mrtav tko je toliko bolji od njega. Mogao bi ga dostići samo tako da i on umre, a u Draganu nikada nije bilo ničega samoubilačkog. Htio je živjeti, dobar i naivan, ljubitelj žena, kurvar, dobar i nevjeran muž, okrutan poput djeteta i nježan, zauvijek je ostao mlađi brat. Koji se preko vlastite kože učio da ništa u životu ne može biti tako savršeno kao smrt.

Čim je ozdravio, početkom aprila, dok je bez prestanka u Bosni padala kiša, vodili su Mladena liječniku. Najprije doktoru Rittigu, on će znati kome dalje. Rekao im je da se ne brinu, ali oni su se i dalje brinuli. Rekao im je da mums nije tako fatalna bolest, ima mnogo strašnijih dječjih bolesti, a onda je digao slušalicu svoga crnog telefona i nazvao doktora Damjana Hadžidamjanovića. Primio je Mladena, uveo ga u sobu oličenu od poda do stropa masnom bijelom bojom, rekao mu da se skine, sjeo na stoličicu pred njim i dugo mu prstima desne ruke pipkao testise, kao da ih vaga na dlanovima.

Mislim da nije riječ o upali testisa, rekao je. Jeste li sigurni, pitala ga je Olga. Mislim da jesam, odgovorio je. Strepnja ostaje sve do kraja, kada ju zamjenjuje nešto mnogo strašnije. Od proljeća 1936. do jeseni 1943. brinuli su se da Mladen nije ostao neplodan. Nakon toga započelo je vrijeme njegove smrti, koja će ih moriti dok budu živi, i na kraju će ih i nadživjeti. Vrijeme Mladenove smrti traje još i danas, u ljeto 2013, i nastavit će se do kraja ovoga romana, i knjige o rodu kojoj roman pripada, ako ta knjiga uopće ima kraja. Mumsom je pripremljena Mladenova pogibija, ili je mums Olgi i Franji trebao biti opomena?

Zaušnjaci su, to je sigurno, bili posljedica blage zime. Tih tjedana Sarajevom su se širile i druge dječje bolesti, odrasli su padali u postelje od gripe i kojekakvih upala, upale pluća, upale bubrega, upale mozga. U neka ranija vremena, takva je zima najavljivala kugu koja bi, u kišno proljeće, pomorila pola grada. Iako je Bosna tada bila nakraj svijeta, a Sarajevo mimo puteva, našlo bi se načina da epidemija stigne u grad. Posljednja je kuga Bosnom prošla tristotinjak godina ranije. Koje je pomorila, tih više nije bilo. Nestale su brojne porodice, s njima i neka stara gradska prezimena, ali sve to je bilo prije nego što će Austrija stići u Bosnu, a s njom i svjetlo civilizacije. Bilo je to prije onoga vremena, po Mladena i po Stublere fatalnog, kada će Bosna postati dijelom Europe, pa će i bosanski mladići ginuti za ono za što se gine po Hamburgu, Pragu

i Parizu.

Sedam godina dugih Olga se brinula je li joj sin uslijed mumsa ostao neplodan.

A onda se prestala brinuti.

U četrdeset i tri godine koliko je nadživjela sina, Olga je uništila sve njegove školske svjedodžbe, osobne dokumente, fotografije, školske teke, knjige koje je dobio kao nagradu za dobro učenje, sve što je u kući podsjećalo na njega. Kada smo se u ljeto 1969. iz kuće gospođe Heim selili na Sepetarevac, razvrstala je svaki papir, pregledala svaku stvar i bacila u smeće ono što je moglo podsjećati na njega.

Radila je to šutke. Nije govorila, niti su je drugi šta pitali. Nikada sa njom nisam progovorio ni riječ o Mladenu. Nitko mi nije branio, niti je kada rečeno da se o njemu ne smije govoriti. To se podrazumijevalo. Naučio sam da se o Mladenu šuti, kao što sam naučio riječi: kuća, kamen, lice, ruka, stablo, dom, nebo, vatra, nož, puška, zemlja, smrt... Ni za jednu ne znam kada sam je prvi put izgovorio (Zaista, kada sam prvi put rekao – smrt?), ali je svaka ušla u govor neprimjetno, uz neku priču koja nije mogla biti zapamćena, priču koja ne postoji, iako se zna da je jednom morala postojati. Konačni smisao autobiografije bio bi pronaći svaku od tih priča o riječima, oživjeti je i napisati. Napisati priču o Mladenu, o njegovome neizgovorenemu imenu.

Nekoliko godina prije Javorkine smrti, dobio sam, na posudbu, korespondenciju koju su ilidžanski Stubleri vodili s Mladenom, nakon što je poslan na obuku u Stokerau. Većinom, riječ je o pismima njegove rodice, moje tetke Nevenke, koja je imala osam godina i išla je u drugi razred osnovne škole. Činjenicom da piše djetetu određen je i ton Mladenovih pisama.

Pisma su datirana od kraja 1942. do rujna 1943. Uz Mladenovu i Nevenkinu prepisku, tu su pisma koja mu šalje teta Rika, Nevenkina majka, i njegovi odgovori njoj. Priloženo je i nekoliko dopisnica domobranskoga natporučnika, Nevenkinog ujaka, Rudolfa Stublera, koje on šalje, uglavnom, iz vojarne u Bijeljini, te iz Šida.

Sva je pisma Mladen napisao naliveperom, zelenom tintom. Trudio se pisati urednim, đačkim rukopisom, jer očito Nevenka još uvijek nije dobro čitala ispisane rukopise odraslih. Dopisnica koju je krajem ljeta 1943. poslao Rudiju u Bijeljinu, pisana je drukčijim, urednim, ali vrlo ispisanim rukopisom.

Na većini pisama, onih koja su išla prema njemu i njegovih koje je slao u Kasindolsku, vidljiv je trag vojne cenzure: blijeda modra dijagonala, ili crta povučena olovkom, iz gornjega lijevog u donji desni kut, kao kad pisci kratae svoje rukopise pa poništavaju cijelu stranicu.

Bila je srijeda, 24. III. 1943.

Piše Mladen:

Draga Nevenka,

evo ti odmah odgovaram na tvoje pismo. Uvijek me obveseliš pišući. I kod nas je lijepo vrijeme. U jutro, čim ustanemo idemo napolje, pa trčimo i vježbamo bez košulje. A poslije toga pjevamo Eriku. Poslije toga uzmemo pušku i strojnicu pa po šumi pucamo na Ruse i partizane od papira.

I mi imamo školu, samo se u našoj školi ne može propasti, pa nema ni domaće zadaće.

Već skoro dva mjeseca nisam bio kod tante Dore. Jedne nedelje imamo vježbu, druge nemamo izlaz i tako ne znam kada ću dobiti dopust. Ali kada odem u Beč reći ću tante Dori da vrijedno učiš goticu i da ćeš joj pisati.

Kod nas čitav dan svira radio, samo što ga nikad ne čujem od drugog posla. I mi kao i vi jedemo

svaki dan kolače kad nam je imendan. A pure sam poželio. Jedino nam nekad naprave puding od nje. Ali zato krumpira nisam poželio. Baš ga imamo puno i svaki dan.

Možda ću iza Uskrsa dobiti dopust i doći kući, a možda i neću. Možda će rat brzo svršiti pa ću se sasvim vratiti kući, a možda i neće.

Ali sigurno je da ću sutra uprtiti strojnicu na rame i dobro se oznojiti.

Sada još moram pisati Željku.

Pozdravi mamu i tatu, i omamu i otatu i Nanu.

Tebe puno voli tvoj Mladen

Dvije sedmice kasnije, opet je bila srijeda, 7. IV. 1943. Nevenka mu odgovara. (Zanimljivo je da u svim pismima i na dopisnicama korespondenti, bez izuzetka, upisuju cijeli datum, godinu i sve brojeve u njoj. Dok je u Franjinom pčelarskom dnevniku vrlo rijetko navedena cijela godina, nego obično pišu zadnja dva broja, 35, 36, 37, ovdje se to neće dogoditi. Datumi su naglašeni kao u udžbenicima iz povijesti. Možda je to slučajno, možda je dio općeprihvaćene manire ili mode vremena, a možda postoji svijest o povijesnom trenutku. Ili to patetično zvuči? Možda postoji svijest o tome da im je smrt bliska i da u sljedećem trenutku mogu nestati, kao što pod rafalima iz strojnica nestaju Rusi i partizani od papira.)

Dragi Mladen!

Primila sam tvoje pismo. Obveselilo me jer mi nisi dugo pisao. Kod nas je bilo vojske. Njemaca vražija divizija. Bila su polja puna šatora, kola, konja. Kod nas je spavao Major. Javorka će na ljetu hodat, već puže. Pripravljamo za 10. travnja neku akademiju i ja predstavljam malu predstavu. Svi smo zdravi, tata, mama, omama, otata, ali je Nano bijo malo bolestan. U bašči radimo, samo što nam ti fališ. Ja sam malo prehladena a inače sam zdravo. Nano je već dobijo namještenje u ložioni. Dobijo je već prvu plaću. Danas pada snijeg, a do sutra će bit sunce. Kod nas cvrkuću vrabci pod prozorom od kuhinje.

Tebe puno ljubi i voli tvoja Nevenka Novak

pjevaš li još i sviraš li na gitaru?

Nevenka Novak, udana Cezner, bolovat će kao djevojka od reumatske groznice. To će joj oštetiti srce. Radit će kao arhitektica, nikada neće projektirati nijednu važnu kuću. Imala je za taj posao dara, ali vremena nisu pogodovala njezinom daru. Nije zbog toga previše žalila. Rodila je dvoje djece, koja danas žive u Njemačkoj. Bila je umjereno religiozna, nikada u Partiji. Svoj drugi rat, onaj koji je započeo 1992, preživjela je pod srpskom okupacijom, na Ilidži, u Kasindolskoj ulici, u onoj istoj kući u kojoj je njezin djed Karlo Stubler sklanjao komšije Srbe kada bi nailazile ustaške patrole. Umrla je nekoliko godina poslije rata, od srca koje se već pomalo raspadalo. Srčani zalisci joj vise na tankim končićima, rekao je kardiolog. Možda je to izmislio, ali takve se slikovite dijagnoze pamte. Do kraja Nevenkinog života, u bašči Stublerove kuće stajao je drveni pčelinjak za četiri-pet košnica, koji je Karlo svojeručno sagradio. Premazan karbolineumom, kojim se zaštićuju željeznički pragovi, preživio je dva rata, stajao na istome mjestu više od sedamdeset godina. Zadnjih dvadesetak godina u njemu više nije bilo pčela. Karbolineum je svome puncu donio Franjo Rejc. Kupio ga je u željezničkoj radionici, i tražio da mu izdaju račun. Bilo ih je koji su uzimali željeznički materijal, čak i alat, drvene pragove i šine, i odnosili to kućama, a da ne plate. Zato je Franjo tražio račun za karbolineum, i dugo je još taj račun stajao u koverti, u jednoj od tisuću ladica i ormarića kuće u Kasindolskoj ulici. Možda taj papir postoji i danas, iako pčelinjaka više nema.

U petak 23. IV. 1943. Mladen Nevenki šalje dopisnicu. (Tipska, ružičasta kartonska vojnička karta, na kojoj u gornjem desnom uglu stoji FELDPPOST, a u lijevom, ispod imena i prezimena pošiljatelja, sitnim slovima: "Bezeichnung des Truppenteils verboten. Als Dienstgrad nur Soldat, Getreiter, Leutnant usw. angeben.") Na dopisnici su tri žiga: jedan s njemačkim vojnim orlom, drugi s datumom slanja pošiljke i treći, s imenom Ilidže, na kojem je datum prispjeća pošiljke. Taj datum je 4. V. 1943. Od Stockeraua do Sarajeva dopisnica je putovala deset dana.

Na poledini karte piše:

Draga Nevenka,

hvala ti na tvom zadnjem pismu. Ja moram puno raditi pa nemam vremena da pišem. Jučer sam ustao u tri sata u jutro, onda sam čitav dan bio na maršu, a služba je trajala sve do 11 sati na večer. A danas smo opet ustali u 5 sati. Danas je Veliki petak, a mi imamo službu kao i svaki dan. U nedelju ću otići kod tante Dore. U prošlu nedelju sam bio u dvorcu u kojem je živio car. Sada mi ovo pjevamo:

Der Spiess, der hat ein dickes Buch

Und drinnen slecht...

Neka ti Nano kaže šta je to. Sretan Uskrs tebi, tvojoj mami i tati!

Puno te voli Mladen

U to vrijeme, Mladen je već duže od pola godine u Stockerauu. Obuka se bliži kraju, ali ne zna se još uvijek gdje bi mogla biti poslana njegova jedinica. Nije sigurno važi li još uvijek pravilo da Nijemci koji su zavičajem izvan Njemačke, pa nemaju ni državljanstva Velikoga Njemačkog Reicha, a Mladen je takav Nijemac, služe vojnu službu u zemljama svoje zavičajnosti. Franjo je nervozan, potajice sluša Radio London, izmjenjuje informacije s Ivicom Liscom, kojemu njemački časnici svašta kažu. Dolaze mu da ih fotografira, oni te slike šalju kući, i onda mu govore da nije dobro. Trebat će pojačati istočnu frontu, koja se već mjesecima pomiče prema zapadu. Vijest da je Staljingrad pao i da je zarobljena čitava jedna njemačka armija, do fotografske radnje Ivica Lisca došla je u svojoj punoj dramatičnosti. Gore je nego što govori Radio London. Ništa tu Englezi ne pretjeruju. Crvena armija nadire niz beskrajnu Rusiju, kao da ju više nitko ne može zaustaviti...

Franjo ne želi da Crvenu armiju zaustavlja njegov sin.

Ne želi on da itko zaustavlja Crvenu armiju, jer ona nikako ne može biti gora od onoga protiv koga se bori. Od Hitlera ništa nije gore. Franjo to otpočeka zna. Hitler ratuje protiv Crvene armije, protiv Amerike i Engleske, Hitler ratuje i protiv Zapada i protiv Istoka, ali on u isto vrijeme ratuje protiv protiv Franjine komšinice iz prizemlja, Jevrejke, koju su odveli, a onda je usred noći dozivala susjede da je spašavaju. Hitler ratuje protiv Franjine savjesti.

Zato on ne želi da Crvenu armiju zaustavlja njegov sin.

Olga ne želi da njezin sin nastrada. Zato se opire zamisli da Mladen u prvoj zgodnoj prilici, čim dođe na odsustvo, dezertira. Dezertere se kažnjava po kratkom postupku. Smrću. Ona je uvjerena da je lakše ostati živ stupajući u Stockerauu i pucajući po Rusima i partizanima od papira nego se boreći protiv fašizma po bosanskim šumama.

Olga se smrtno plaši ustaša, zato se u jesen 1941. nije usudila pobaciti, iako nije željela još jedno dijete. Ratno dijete. Nadbiskup Ivan Evandelist Šarić propovijedao je da će u paklu završiti svaka bludnica koja iz sebe izbaciti nerođeni plod. Ružni, nedaroviti starac, koji piše loše stihove i prevodi Bibliju. Nije ju bilo briga što on govori, iako je vjerovala u Boga i išla u crkvu. Nije ju

bilo briga za njegov pakao, ali se plašila ustaša. Ustaše su pobačaj kažnjavale smrću. Zato je ona 10. svibnja 1942. rodila djevojčicu. Po Mladenovoj želji, nazvali su je Javorka. Katolički popovi nisu je htjeli pod tim imenom krstiti, rekli su da je to ime srpsko. Franjo nije odustajao. Neka je ime srpsko! Jesu li Srbi ljudi, pitao je mladića u crnoj mantiji. On se zacrvnio i rekao mu: svi smo mi Božja djeca! I još: ali dijete ne može biti kršteno pod takvim imenom. I tako su je u knjige upisali kao Reginu Javorku.

Moja majka rođena je iz straha svoje majke od ustaša. Da nije bilo tog straha, pobacila bi je, kao što je to već jednom učinila, u ljeto 1940. Da se Nona nije toliko plašila ustaša, ruka koja ovo piše ostala bi samo jedna kosmička pretpostavka. Trebam li biti zahvalan ustašama što sam se rodio? Pitam se to u Zagrebu, u ljeto 2013, o sedamdesetogodišnjici Mladenove smrti, u vrijeme tihe i podrazumijevajuće zahvalnosti ustašama za sve što su učinili za Hrvatsku. Nezahvalan sam onima koji su mi dali život. Kao što sam nezahvalan i onima koji su me u proljeće 1993. tako lijepo prihvatili u Zagrebu, nakon što sam izbjegao iz Sarajeva. Kako bi čovjek mogao biti zahvalan ustašama, a da se ne pretvori u govno? Kada bih to znao, bio bih im zahvalan.

Moja majka rođena je iz straha svoje majke od ustaša, ali Mladen je bio sretan što je dobio sestricu. Spominje je u svakome pismu i dopisnici, raspituje se o njoj kod Ilidžanaca, jesu li je vidjeli, kolika je narasla, puže li, a oni mu odgovaraju. Odgovara mu Nevenka, starmala djevojčica, koja sa svojih osam godina zna sve i sve razumije, i utaborenu Vražju diviziju, tu na livadi ispred kuće, prema budućem butmirskom aerodromu, i njemačkoga majora koji spava u kući Karla Stublera – što starome nikako ne može biti drago, iako ljubazno razgovara sa svojim sunarodnikom – i proslavu Desetoga travnja, kada će i ona na školskoj akademiji predstavljati svoju predstavu, i svoju malenu rodicu Javorku, Mladenovu sestru, i njegovu brigu oko sestre, o kojoj razmišlja daleko tamo u Stokerauu, gdje se obučavaju njemački vojnici, pred odlučni boj za slobodnu Europu, koji se zapodijeva po šumama u okolici Beča, gdje Mladen sa svojim drugovima strijelja papirnate Ruse i partizane, koji iskaču iz grmlja. Iz Nevenkine perspektive, iz njezina dječjeg majčinstva, sve je tako uzbudljivo i obećavajuće, puno je briga koje valja brinuti, i ona ih spremno prihvaća. Za nju je dopisivanje s Mladenom igra, i sve je igra do prve sljedeće smrti.

U srijedu 9. II. 1943. prvi put je pisala Mladenu. Tresla ju je trema, bila je uplašena, možda je to bilo i prvo pismo koje je u životu napisala. Pisala je na trgovačkom papiru, crvenom tintom. Mladenovo ime napisala je malim početnim slovom, a zatim ispravljala u veliko. Netko ju je, očito, nadgledao dok je pisala. Vjerojatno, Nano.

Dragi Mladen!

Hvala ti što si mi pisao. Drago mi je da ti je dobro. Izvini mi što ti nisam već prije pisala. Jel ti tamo jedeš puru a ja sam se naučila već jest puru i Mara već pomalo jede puru. Al da znaš Mladene kako jedemo svaki dan torte i kekse kada nam je rođendan. Sada me Nano uči pisat goticom. Kad naučim pisat onda ću pisati tante Dori, a kad budeš išo opet reci joj da sam je pozdravila. Dobila sam za Božić korito nudlvalger, dobila sam nudlbret, knjigu Petrica Kerempuh od Dragana i Pisma iz mog mlina. I knjigu za bojiti i bojice, 2 teke pisanske i 1 računsku, gumicu cirkl 2 olovke šiljalo.

Ljubite i voli tvoja Nevenka Novak

Ovo pismo Nevenka je prepisala čistopisom, popravila greške i poslala ga, ali ono nikada nije stiglo. Sljedeće je pisala u četvrtak 11. III. 1943. Pisala ga je olovkom, tako da može brisati pogreške. Nakon sedamdeset godina osipanja grafitne prašine s glatkoga trgovačkog papira,

pismo se teško čita. Dobro je vidljiv znak vojne cenzure, i broj: 184415. Cenzorski broj se, inače, nije redovito otiskivao na pismima.

Dragi Mladene!

Odgovori mi odma na ovo pismo. Jesi li primijo i jesi li razumijo sve. Nano me uči pisati goticom. Kad naučim pisat ću tante Dori. Kad budeš išao kod tante Dore pozdravi je. Dobila sam za Božić knjigu Pisma iz mog mlina, knjigu za bojiti i boje. I knjigu Petrica Kerempuh, korito nudlbret i nudlvalger. Da znaš Mladene, svaki dan jedemo torte i kekse kad nam je rođendan. Kad ti pišem smiješne stvari, jel se ti smiješ?

Ljubi te i voli tvoja Nevenka Novak

Većim dijelom, ovo je pismo prijepis prethodnoga. Ili djevojčica nije znala što bi drugo pisala velikome rođaku, ili su joj božićni pokloni toliko važni. Puru više ne spominje, ali joj ni dalje iz glave ne izlaze božićni kolači. Mjesec je ožujak, sarajevska zima tek ide kraju, ispod Igmana, na južnim izlazima iz grada, uvijek je najhladnije. Vjetar šiba niz butmirsko polje, po vrhu skuplja i u lica nanosi oštar, sitan snijeg. 1943. prva je zima prave, velike gladi, kada se rat stvarno osjetio u trbuhu. Ničega nije bilo osim pure i krumpira, i obećanja da će se za rođendan jesti torte i kolači.

Pčele miruju u pčelinjaku. Ne smije ih se dirati ni uznemiravati, da ne pomisle da je stiglo proljeće. Franjo im je preko zime ostavio dovoljno meda, otata ih je obilazio, provjeravao je li sve u redu, da nije netko provalio u pčelinjak.

Kasindolskom, povremeno, prođu odredi vojske. Više ne stupaju, kao što su stupali ljetos i proljetos, nego hodaju obično, da se ne zamore, pješače kao i sav drugi svijet, i glave im se sve više uvlače među ramena. S vremenom, čovjekovo se tijelo, u strahu i strepnji pred smrću, pretvara u kornjačin oklop. Glava se uvlači u njega, nestaje, samo oči zvjeraju na sve strane, hoće li odnekud iz snijega iskočiti naoružani odmetnik, partizan, i zapucati po njima. Vojnici se boje, i taj strah, uskoro, postaje njihovo najjače, možda i jedino uvjerenje. Ono što Nevenka uči u školi, o vojničkome žrtvovanju za lijepu našu domovinu, o hrabrosti i o domoljublju, posve je krivo. Od svega, vojnicima je ostao samo strah.

Osim toga, to uopće nisu hrvatski vojnici. U Kasindolskoj ih skoro nije ni bilo. Otpočetak rata, sve do ove zime, jednom, ili dvaput, prošao je, stupajući, odred domobrana. Sve drugo bili su Nijemci. Na kamionima, u oklopnim kolima, oficiri u crnim limuzinama, pješaštvo, kao pod konac postrojeno, u dvoredima, dugim i razvučenim poput gusjenice, u miru, bez izgovorene riječi, pogleda uprtog pred sebe, prolaze njemački pješadinci, sve do trenutka kada postaju svjesni svijeta oko sebe, i svoga straha, pa počinju zvjerati okolo, a glave im tonu među ramena, nestaju u kornjačinom oklopu. To se dogodilo malo nakon nove 1943. godine, kada se raščula katastrofa kod Staljingrada.

Noću se, naročito o katoličkim i muslimanskim blagdanima, u Kasindolskoj pojave ustaške patrole. Trojica-četvorica pijanih i raspuštenih mladića upadaju u bašče, gaze po lijevama luka, ispaljuju rafale prema nebu i glasno psuju Boga. Negdje dolje, u dubini prizora, u mraku, na bijelim se zidovima Baškarada i Pavlovića kuća odraze sjene ljudi, muškaraca, žena i djece, i onda kao u Karađozovom teatru minu u tmuni, da onaj koji gleda ne može biti siguran je li ih uopće i bilo. Pijani ustaški mladići, koji su se upravo vratili iz istočne Bosne, iz krvavije, u kojoj se ginulo i stradavalo, u kojoj su klali i bivali klani, ali pri kojoj je postojala čvrsta vojnička disciplina, sada si daju oduška, dok tako gaze po luku i salati, pa u svome pijanstvu ne vide Karađozovu igru sjena po bijelim jednokatnicama Pavlovića i Baškarada. Kada bahnu u dvorište

srpskih kuća, kojih je na početku Kasindolske tri, i kada udare kundacima o drvena vrata, zauraju i pozovu se na Poglavnika i na Hrvatsku, iznutra im ne odgovara nitko. Nikoga u kući nema, ni u prvoj, ni u drugoj, ni u trećoj, pa Đulaga, Ismet i Jozo Posušak ne mogu čudu svom da se načude kako to Vlaha u ovo doba noći nema, kamo su se zaputili baš u noći kad ih je namjerilo klati, jer su njihova vlaška braća oko Rogatice, Prače i Ustiprače poklala sve hrvatsko što nije u zbjeg pobjeglo, i čedo u bešici od tri mjeseca, i mater mu, i slijepoga hodžu, stogodišnjaka, koji nikome nikakva zla nije učinio. I umjesto da ih lijepo sačekaju, što bi i učinili da imaju obraza i poštenja, da im išta vrijede krst njihov i krštenje, pa da kažu što misle o zaklanom hrvatskom čedu u bešici, o materi zaklanoj i o slijepome hodži Abdulrahimu, isto tako zaklanom, oni tako noću nestaju! Nije to drago Đulagi i Ismetu, nije drago Jozi Posušaku, pa ljutiti sipaju u nebo rafale, a onda idu pred kuću Švabi, koji u svojoj kući krije Vlahe, i to se na cijeloj Ilidži zna, da ga pozovu na red i da njega malo priupitaju što misli i kako gleda na zaklano hrvatsko čedo u bešici, na mater djetetovu zaklanu, zaklanoga hodžu i vascijelu zaklanu Hrvatsku. Bi li on tako puštao da kolju Njemačku njegovu, jebala ga stoput ona i on nju? Tako će oni njega da pitaju, Đulaga, Ismet i Jozo Posušak, trojica zakletih ustaša i hrvatskih junaka, koji bi i dragoga Boga za zdravlje pitali, i rafal mu u lice sasuli, kada bi tako radio protiv Hrvatske.

Đulaga tresne kundakom o vrata, ista ona vrata o koja će pedeset godina kasnije kundakom udarati četnik Lugonja. Iza sna mu otvara Karlo Stubler, ledenog pogleda, i govori Đulagi. Iza sna mu otvara Nevenka, i govori Lugonji. Ali njen pogled nije leden. Ne plaši se, jer je ovo već jednom, dvaput, pet puta doživjela, samo što je tada imala osam, a sada ima pedeset i osam godina. Pita ga: Lugonja, šta hoćeš? Došao sam da vas koljem, kaže njoj Lugonja. Šta ono radite Srbima u Sarajevu? Tko im radi, pita ga Nevenka, zar ja? Tvoji im rade, odgovara Lugonja. Gdje ti je sin, Nevenka? Otišao je, neće valjda tebe čekati. Nego, idi ti, Lugonja, lijepo kući, i dobro se naspavaj. I Lugonja, šta će, nego ode. Kao što su i pedeset godina ranije neobavljena posla odlazili Đulaga, Ismet i Jozo Posušak, iako su znali da je Švabi kuća puna Vlaha. Nisu znali što da učine, kad ih je čovjek onako hladno gledao.

Najlakše je, zapravo, bivalo s proljeća, kada bi se njemačke trupe na putu za istok, prema Albaniji, Makedoniji i Grčkoj, utaborile na butmirskoj ledini, i kada bi njihov zapovjednik, obično pukovnik, a ovog proljeća major, pristojno zamolio da ga se primi na konak. Otata bi ga primio, što je drugo mogao učiniti, ali mu je, činilo se, bilo lakše odvrćati od svoje kuće Đulagu, Ismeta i Jozu Posušaka nego na konak prihvaćati njemačke oficire. Ne radi se o tome što je otata protiv Hitlera, ne predstavljaju ti oficiri otati Hitlera, zna on dobro kako su postali to što jesu i kako su završili u Bosni. Oni su, zna otata, u istoj nevolji kao i njegov unuk. Nikada, u ove dvije godine rata, Karlo nije upoznao nijednoga pravog nacista, nije takvoga u kuću primio, niti je razgovarao s oficijom koji bi rekao lijepu riječ za Hitlera. Ili su o njemu mudro šutjeli, ili bi izgovorili koju gorku na njegov račun. Ali nije te ljude volio primati k sebi zbog komšiluka. Svi su tih dana i tjedana znali da u Stublerovom domu konači njemački oficir. I mislili su o tome što su mislili. A otati je važno, uvijek će mu to biti važno, što misle komšije u Kasindolskoj. Svakako mu je to bilo mnogo važnije od onoga što će misliti Đulaga, Ismet i Jozo Posušak, ali i onoga što bi o njemu mogli reći njegovi njemački sunarodnjaci. Otatin život bio je što slučajem, što sudbinom, a što njegovom voljom tako vođen da su mu od svega što nije njegova krv i meso ostali samo susjedi u Kasindolskoj. Oni su njegov narod, dom i domovina, sav njegov Blut und Boden, jer se sve drugo rasulo i raspalo, i već tada, u proljeće 1943. nema više Bosowicza, u kojem se rodio i gdje su se tristo godina rađali svi njegovi, nema za njega ni Nijemaca, ni Njemačke, nema željeznice, ni njegovih drugova željezničara; svega je toga nestalo, i još uvijek nestaje, dok ti ljudi, čije se sjene noću nakratko ocrtaju na bjelini Baškarada i Pavlovića kuća,

stvarno postoje. I on ne može prestati da misli o tome što oni misle dok u njegovoj kući konači visoki njemački oficir.

Povjerio se, jednom, zetu Vilku, Rikinom mužu. Šta vam je, dragi otata, snebivao se Vilko, pa oni su sretni, imaju mira Božjega, jer čim se Nijemci utabore na Butmiru, nema više ustaša u Kasindolskoj. Ali to ga nije smirilo. Nešto u svemu nije štimalo, kao kad ključ neće u bravu, a bravar ga je napravio tačno po mjeri. Nije mogao prestati da o tome razmišlja, kao što se nije usuđivao misliti o Mladenu. Kad god bi mu na um palo da je njegov unuk sad u Stockerauu, gdje se obučava za njemačkog ratnika, Karlo Stubler bi bježao na nešto drugo. Otpočetka je znao za Olginu svađu s Franjom, oko toga što treba učiniti. Hoće li se Mladen javiti na njemački poziv za novačenje, ili će se skrivati po tavanu kao dezertar, riskirajući da završi pred prijekim sudom, ili će otići u šumu, partizanima. Franjo je bio za to da Mladen ide k partizanima. Opasno je, rizično je, ali je vrlo izgledno da će oni na kraju pobijediti. To je rekao u lipnju 1942, kada se nikome drugom nije činilo da su stvari baš tako izgledne. Istina, jednom je Olga rekla da ne mogu pobijediti oni koji usred noći odvođe žene iz njihovih domova, samo zato što su te žene Jevrejke. Bog ne bi takve pustio da pobijede, rekla je. Kada bi oni pobijedili, bilo bi kao da Boga nema, još je rekla. U to vrijeme ona je još uvijek vjerovala. Ali svejedno, bila je za to da se Mladen odaziva na njemačke vojne pozive. Nisu Nijemci isto što i Hrvati, nisu isto što i ustaše. Oni su ozbiljna vojska, vode računa o životima svojih vojnika, a ionako ništa drugo nije važno, nego da Mladen preživi rat. Tako je rekla, i tako se Mladen odazvao pozivu.

Karlo, kojem su sve to šaptali preko stola na kojem je bio još uvijek bogat nedjeljni ručak, gledao je čas u jedno, čas u drugo. Nije ništa govorio, nego se kamenio. Da je mogao govoriti, rekao bi da je, ipak, sigurnije da Mladena puste u partizane. Ali kamen ne govori. Da se nije okamenio, i da se na čovjeka jednom ne sruče izgovorene riječi, poput kuće koju je sam gradio, nakon što udari zemljotres, otata bi se složio s Franjom: izgledno je da će partizani pobijediti. Ako i nije tako, zbog mirne savjesti, bolje je ići k njima. Ne pobijede li, život ovdje neće vrijediti ništa, jer će svake noći nekome na vrata dolaziti Đulaga, Ismet i Jozo Posušak, pa je bolje da ti život uzmu u šumi nego da ti ga uzimaju na kućnome pragu. Tako bi Karlo Stubler rekao Olgi i Franji, samo da se nije okamenio. I da ga nije bilo strah da to iz njega govori netko tko se želi osloboditi svoga nijemstva. A on se uopće nije htio oslobađati njemstva. To bi bilo nedostojno. Nikada nije učinio ništa što bi vodilo tome. A mogao je, i vjerojatno bi mu koristilo da se izjasnio kao Hrvat ili kao Srbin, pošto je u Bosowiczu bilo i Srba, ali ne bi on to nikada mogao učiniti. I sada nema pravo da unuka šalje u partizane, da bi ga unuk oslobađao sveg užasa njegovoga njemstva.

I tako se Mladen javio na poziv za novačenje. I sve je još uvijek bilo u redu, u vrijeme dok su se, oprezno, otvarale košnice, a pčele su se vraćale svijetu, nakon dugog i mučnog zimovanja. Svega se od prošle jeseni dogodilo, kao da se svijet više puta naglavce izvrnuo, u ratu se preobrazivši u nešto što je za Karla Stublera i sve njegove bilo posve nepoznato. On je uvijek i o svemu imao svoje mišljenje, koje nije skrivao i koje ga je koštalo protjerivanja iz Dubrovnika u Bosnu, ali je živio u svijetu u kojem nikome, zapravo, i nije bilo važno što misle i koju stranu u ratovima biraju željezničarski činovnici, poštanski službenici s djecom, pravoslavni popovi i popadije, sudski pisari, krčmari i brijači, poslovođe i trgovci u dućanima kolonijalnom robom, kuferasi koji su carskim dekretima o namještenju bacani s kraja na kraj imperije. Ako bi takav čovjek o nečemu nešto i mislio, to ga nije moglo koštati glave. Njega je, istina, koštalo života, pa je protjeran iz grada u kojem je bio cijenjen i ugledan, živio je u velikoj kući na Lapadu, a bilo je izgledno i to da se iz željezničarskog seli u dom koji bi sam podigao, ali i to je, još uvijek, bilo u granicama onoga starog, carevinskog života. Možda se zaletio i pogriješio, podržavši sindikalni

poziv na štrajk u vrijeme kada se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca tek temeljila, možda ne bi bilo nikakvih posljedica da je to učinio pet ili šest godina kasnije, ali kako god bilo, nije njemu ni u Bosni tako loše. Tješio se otata, ali onda je došao rat, a s njime, najednom, vrijeme kada su odluke običnoga svijeta postale važne kao da ne živimo svoje male živote, nego živimo niz antičkih tragedija, u kojima je pojedinac u rukama bogova, koji će mu odrediti sudbinu, ali je na njemu da im se suprotstavi. Na trenutke, Karlo Stubler više nije znao kome se treba suprotstaviti. Ali o Mladenovoj odluci nije mogao misliti. Takva bi ga misao dovodila do ludila. Zato mu je bilo draže nemisliti. Ili se držati toga kako majka i otac najispravnije znaju što je bolje za njihovu djecu.

Ali svima je bilo važno da Mladen što dulje ostane u Stockerauu. A već je tamo jako dugo, mnogo duže nego što se na obuci ostajalo dok se činilo da njemačkoj vojsci ide dobro na svim frontovima.

Tada mu svi pišu, raspoznaju se karakteri pismopisaca, njihova skoro opipljiva strepnja. Ali nju osjećamo tek sedamdeset godina kasnije, kao potonji čitatelji pisama koja nisu nama upućena. Mladen tu strepnju nije osjetio. Bio je gol do pasa, oznojen, cijelo je dopodne stupao, popodne je proveo na streljačkoj obuci, svirao je gitaru i pjevao njemačke pjesme. Pjevao je Eriku.

Na onom istom trgovačkom papiru, piše mu 9. I. 1943. tetka Rika (Regina), Olgina sestra. Piše crnom tintom, njezin rukopis teško je čitljiv, slova su tanka, povijena u desno, nalik spaljenoj borovoj šumi, sva ista.

Dragi Mladene!

Primili smo Tvoje pismo. Drago mi je da si nas se opeta sjetio. Nisam Ti kod mame u Sarajevu bila, ne znam kad, i znam kako su samo po onome što pišeš. Mi smo ti ovdje kao pustinjaci, ne možemo u Sar. bez naročite dozvole. Ti si se kako vidim sasna snašao tamo. Pišeš da Ti ne pišemo. Pisala sam Ti, ali izgleda nijesi primio.

Mi smo Božić sproveli kako si možeš zamisliti skromnije. Čak ni šećera nijesmo imali za kolače. Pisala sam Ti da je unkl Vili bolestan, sada je već ozdravio i stupa na 11/V na službu u Prači.

Jedino što smo za sada opeta svi zdravi, i da nijesmo kao lani pravi izbjeglice, nego opeta u svom makar i oskudnom stanu.

Odavle kako ti je poznato izselili su se Nijemci, otata je htio ići, ali mu zdravlje nije dozvolilo, zato je nervozan, sve mu je krivo.

Željko je bio na proputovanju baš na Badnji dan. Njemu je dobro. Otežao je za 4 kilograma. Nije ni čudo. Nama je svakako, a u Dubrovniku još gore, pa se je jadan najeo malo sremske krmetine. Šalabajzaju tamo po Fruškoj gori pa dok je bilo grožđa, kaže nikad ga se u životu nije tako najeo.

Ovdje je inače sve po starome. Pomalo imamo patlidžana. Pčele su nesretnice prozujale. Ali tata ih ne može obići, jer ni on iz Sarajeva ne može bez posebne dozvole. A neće dozvolu dobiti zbog pčela. Brine se otata za njih koliko može. I unkl Vili, ali on ne zna. Pčele opet osjete da tate nema i nije im drago. Svejedno će dati meda. Žao mi je što Te nije tante Dora našla. Ići ćeš ti možda do njih. Pozdravi ih. Javi se opeta skoro.

Pozdravlja te tante Rika

Na drugoj strani lista, piše i dundo Vilko:

Dragi Mladene!

Evo da se i ja sa par riječi javim. Ja sam sada kako ti je tante Rika pisala hvala Bogu dobro, a bio sam ti jako hasta. Mi imamo ovdje priličnu blagu klimu pa sam ti se izvukao malo da ne moram biti cijele zime u Prači. Mama tvoja mi je kad sam bio kod nje rekla da ćeš doći ovamo malo u šetnju jer da imaš slobodnih dana.

Kako vidim po tvom pismu ti si postao pravi pravcati vojnik i nije ti teško, samo da je drugo vrijeme da bi bili svi doma. Inače, nema ništa naročitoga, primi pozdrav od unkl Vili

Nevena piše pa će poslati.

O sirotinjskom Božiću pričat će se sve do Uskrsa koji će, također, biti sirotinjski i koji će 1943. istoga dana, 25. travnja, slaviti i katolici i pravoslavci. Tetka Rika je, još uvijek, tante, dok je dundo Vilko unkl Vili. Možda i jest bilo tako, ili je njima bilo drago da ih Mladen tako zove, a može biti i to da su pazili da se svide njemačkoj cenzuri. U dijelu pisma koji piše tetka Rika ima barem jedan detalj koji je pisan direktno za cenzuru: *Odavle kako ti je poznato izselili su se Nijemci, otata je htio ići, ali mu zdravlje nije dozvolilo, zato je nervozan, sve mu je krivo.*

Kada su krajem 1942. u Sarajevu i na Ilidži popisivani Nijemci za repatrijaciju, tojest iseljenje u Njemačku, sa ciljem zaokruživanja njemačkoga narodnog prostora, popisivači nisu nastupili onako čvrsto kao u nekim drugim dijelovima zemlje. Ljudima je ostavljeno da biraju hoće li se seliti u Njemačku, gdje im je, istina, bio obećan dom, pa su popisivači dolazili sa prospektima i fotografijama stanova i kuća, uglavnom u gradovima i mjestima Šlezije i istočne Pruske. Starome Stubleru su tako ponudili da seli u Lemberg, poljski Lavov, koji će nakon rata pripasti Ukrajini i postati dio Sovjetskog Saveza. Karlo se vrlo ljubazno, u ime cijele svoje obitelji, zahvalio na ponudi. Jedni tvrde da je rekao kako su dvije njegove kćerke udane za lokalne ljude, jedna za Dubrovčana, druga za Travničanina, a ni treća, Regina, nema za muža pravoga Nijemca, koliko god se, možda, unkl Viliju moglo učiniti da je Nowak, a ne Novak, pa onda i nema smisla da se on kao starac seli u taj lijepi i daleki grad, dok drugi kažu da nije rekao ništa, nego je samo potpisao da se neće seliti.

Popisivači su upozorili samo na to da oni koji ostanu možda i neće više biti pod zaštitom Velikoga Njemačkog Reicha, nego će dijeliti sudbinu lokalnoga stanovništva.

To je, bit će, tetku Riku pomalo štrechnulo, navelo je na oprez i na taj pomalo ganutljivi i naivni pokušaj da s vlastima Reicha, a možda i sa samim Velikim Vođom, razgovara putem vojne cenzure, predstavljajući svoga oca idealnim, premda pomalo bolešljivim Nijemcem. Cenzoru je moralo biti jasno kako stoje stvari, i on je to prenio do najviše instance: Otata je bolestan, i ne može u Njemačku, omama je još bolesnija, pa zbog nje pogotovo ne može ići, a ona i unkl Vili se, eto, moraju brinuti o otati i omami, te ni oni ne mogu u Lemberg.

Na kraju, rijetki su sarajevski Nijemci i Austrijanci prihvatili poziv za repatrijaciju i preseljenje u Njemačku. Oni koji su mislili otići, otišli su nakon 1918. Osim toga, potajno se slušao Radio London, širile su se kojekakve vijesti i glasine, a ni to što se s njemačkim armijama događalo na istoku nije baš bilo obećavajuće. One koji su, ipak, otišli, i za koje se više ništa nije čulo, nije toliko privukao zov Velikoga Njemačkog Reicha, koliko im se činilo da je sigurnije bježati čak i u Njemačku od ustaša i ustaške države, koja je bila samo privid države, pošto su joj šume, planine i predgrađa velikih gradova puni partizana i četnika, a ne zna se ni dan kada će u NDH pofaliti Srba i Jevreja, pa će ustaše svoj gnjev okrenuti i prema njima kuferasima. Takvi su učinili istu onu kobnu grešku kakvu čine Olga i Franjo kad navode Mladena da se odazove na poziv za vojačenje. Učinilo im se da su njemački vojnici, pogotovo u odnosu na ustaše, pristojni, ljubazni i u svakom smislu korektni.

Tetka Rika bila je draga i vesela žena, najrazumnija od Karlovih kćeri. Prihvaćala je sve životne okolnosti onakve kakve jesu i pokušavala se nekako snaći. Dok su Olga i tetka Lola bile spremne na razne ludosti i na pobunu, ona je gledala kako da se, skupa s dundom Vilkom, provuče kroz život i kroz strašni dvadeseti vijek. Brinula se za otatu i omamu, i za Rudija oko kojeg se, također, trebalo brinuti, jer nikada taj neće postati svoj čovjek. Kada je Karlo Stubler onemoćao, ili kada se, još prije toga, povukao u neku vrstu unutrašnje osame, tetka Rika, naša ratna tante Rika, postala je porodični patrijarh. Nije se za taj položaj sama izborila, nego ju je dopao prema dramaturgiji po kojoj se razrješavala i kraju privodila povijest porodice Stubler, koju bih, da imam daha i da šublerovski raspad nije tek jedan od mojih raspadnutih identiteta, napisao kao svoje Buddenbrookove. Malograđanske, kuferaške, ilidžanske, ali ipak Buddenbrookove.

Tetka Rika nije imala izrazitih talenata. Opet za razliku od svojih sestara i brata Rudija. U svemu, ona je bila prosječna, uravnotežena, obična, kao da je jače potegnula žicu svoje babe Talijanke, Josefine Patat, koja je svoje grandiozno sirotinjstvo sigurnom rukom nosila kroz život, rađajući djecu dokle god je Bog to od nje očekivao, i ne tražeći od njega nikad da joj namiruje životne račune. Sedamnaest puta rađala je Josefina, a petnaestero djece umrlo joj je prije sedme navršene godine. Uglavnom od sirotinje i od dječjih bolesti. Ostale su žive omama i njezina sestra, koja se poslije udala u Mostaru, ali ni ona nije bila duga života. Josefina Patat živjela je uz zeta Karla Stublera i kćer Ivanu, vodili su je sa sobom kako su se niz Bosnu selili prema Dubrovniku, kojega nikad nije vidjela. Umrla je u Konjicu, gdje se rodila Olga, i tamo joj je nekada bio grob. Je li i danas, ne zna se.

Prostodušna, poput svoje babe, tetka Rika bila je vrlo duhovita. Spremno je svaku nevolju okretala na šalu, budalesala je, radila okolo cirkuse, i kao usput pokušavala nasitno prevariti svaku vlast, dodvoriti se njemačkoj vojnoj cenzuri, prikazati se dobrom Njemicom, našom tante Rikom, koja s unkl Vilijem predstavlja jednu samoprijegornu, hrabru i smjernu njemačku obitelj, o kojoj bi se, možda, mogao snimiti film.

Jezik njezinog pisma malo je čudan. Skoro da nema turcizama, neke riječi čudno piše – opeta umjesto opet – ili hiperijekavizam nijesmo umjesto nismo... Rječnik Rikina pisma, skupa s vrstom pravopisnih pogrešaka i leksičkih ekscentričnosti, arhiviran je još za njezine adolescencije, u Dubrovniku, gdje su Stublerova djeca išla u školu. Tetka Rika nije previše čitala, osim Svetoga pisma i zabavnih knjižica na njemačkome, tako da je pisala onako kako je to i naučila i kako se u Dubrovniku pisalo početkom vijeka. U tom ljupkom spoju raguzinske i folksdojčerske malograđanske poetike, nasadenom posred Bosne, na ilidžanskoj Kasindolskoj cesti, ima nečega ganutljivog. Iako tetka Rika nije previše razmišljala o identitetima, nego se trudila prilagoditi vremenu i porodičnim okolnostima, njezino je pismo metafora svih naših nemogućih šublerovskih identiteta.

Između Sarajeva i Ilidže stajala je malta. Redarstveni punkt s granicom, koja je bila čvršća od većine budućih državnih granica. Da bi se prešlo na drugu stranu, moralo se u zimu i proljeće 1943. pribavljati *naročitu dozvolu*. Očito je da to nije bila tek formalnost, jer da jest, tetka Rika bi vrlo rado obavila takvu formalnost, pribavila dozvolu i putovala sestri u grad. Granica je postavljena da bude čvrsta, jer se računalo kako je unutra, u Sarajevu, država, dok je izvan Sarajeva tko zna što. Da bi se ljudi držali u strahu, i da bi se moglo ubijati one među njima koji su po bilo kojoj osnovi nepoćudni, morala se izmisliti *naročita dozvola*. Pišući Mladenu, i prikrivajući brigu što će biti s njim, ona dvaput spominje dozvolu. Na početku i na kraju. Prvo ona ne može u Sarajevo, tako da i ne zna što je s Olgom i Franjom. A onda Franjo ne može do pčela, pa se o njima moraju brinuti otata i Vilko. Tetka Rika, možda, i ne bi da bude tako, ali

gore je što Franjo ne može do svojih pčela. One ga prepoznaju, sjećaju ga se na svoj pčelinji način, i postaju nepovjerljive prema svima drugim. A pčelama se ne može objasniti da je između Ilidže i Sarajeva redarstveni punkt, koji se može proći samo uz predočenje *naročite dozvole*.

Dundo Vilko bio je vedar i jednostavan čovjek, nalik svojoj ženi, premda manje vičan životu od nje. Željezničar, sin sindikalnog aktivista, koji je prihvatio Karla Stublera i njegovu obitelj, nakon što su izgnani iz Dubrovnika. U njegovoj su kući neko vrijeme i živjeli, pa se tako i dogodilo da se mladi Vilko zaljubi u Karlovu kćer. Premda je sve pošlo od interesa, i to od najdublje ljudskog interesa, budući da je Novak Stublere spašavao od beskućništva i potucanja po Bosni, vrlo brzo se pretvorilo u sasvim običnu mladalačku ljubav, pa u brak, koji je nalikovao tolikim drugim brakovima. Premda su Stubleri došli na Novakovo ognjište, nikada se iz toga nije stvarao razdor, niti se povlačilo pitanje tko je kome ušao u kuću, ili tko se gologuz doselio iz Dubrovnika. Ako je u njihovome braku bilo problema, oni se sasvim sigurno nisu ticali toga. Zajedno su sagradili kuću, u koju su se potom uselili njezini majka i otac. Ni to nije problem. Zato je Karlo Stubler mogao stati na vrata svoga doma, i onako hladno gledati ustaše Đulagu, Ismeta i Jozu Posušaka, pa im još govoriti: nećete ući, ovo je njemačka kuća! Uistinu, to uopće nije bila njegova kuća.

Dundo Vilko je godinama pred rat, a onda i na početku rata, radio u Prači. Bio je vezist i mehaničar za vezističke uređaje i telefone. Vladao je s dva zanata, u oba bio dobar i cijenjen na željeznici. A Prača je bila malena i zaturena istočnobosanska kasaba, koja se, malo-pomalo, počela razvijati nakon što je Austro-Ugarska probila željezničku prugu prema Višegradu. (U školi se učilo da je ta pruga sagrađena da bi se njome prevozili topovi u budućem ratu protiv Srbije, ali to je bilo u svakom pogledu pretjerano...) Dugo će ta pruga ostati jedina prava veza između Sarajeva i većeg dijela istočne Bosne. Drumovi su bili stari, turski. Podlokani, urušeni i uski, tako da se do Višegrada prije stizalo i takvom, sporom uskotračnom željeznicom.

Lijepo je, kažu, bilo u kasnije tridesete raditi u Prači, na željeznici. Malehno mjesto, a sve puno zraka, vode i zelenila. Tko bi se tamo doselio, nije imao drugih briga, osim da vozovi dolaze i odlaze po redu vožnje, da je pruga održavana i da normalno teče poštanski i telegrafski saobraćaj. Sve drugo je bio mir Božji, milina, i život čudesno spor, dan dug, tako da se sve moglo lijepo stići, sa svakim porazgovoriti, popiti kafu, rakiju, dočekati voz, s lahkim, ugodnim uzbuđenjem gledati tko će izaći iz vagona. A uvijek bi netko izašao.

Loše vijesti do Prače su stizale sporo, ili nikada ne bi ni stigle, tako da ni vijest da je počeo rat u Europi nije naročito odjeknula. Znali su ljudi, čitale su se novine i slušao se radio, ali na toj meraji, među mirnim i razumnim svijetom, a samo takvoga je u Prači i moglo biti, jer bi svatko nerazuman bježao glavom bez obzira, rat se činio nečim veoma udaljenim i stranim. Čovjeku nije lako zamisliti sve užase ovoga svijeta, ako 1939. ili početkom ožujka 1941, dok je još uvijek sve pod snijegom, živi u Prači. Onima koji žive u raju, pripovijesti koje govore o paklu djeluju pretjerano i neuvjerljivo.

Ali, ipak, sredinom travnja 1941. dundo Vilko i tetka Rika poslali su Nevenku na Ilidžu, kod omame i otate. Trebat će nekoliko mjeseci da rat stigne do Prače i da dokrajči idilu, koja nigdje nije opisana i opričana, a meni je poznata samo u fragmentima, i iz nekoliko različitih izvora, pa je tako i donosim. Fragmentarno i općenito, kao jednu od onih priča za koje se nisam zainteresirao dok su bile žive, a danas više nema nikoga tko bi ih ispričao. Negdje postoji groblje takvih priča.

Dogodilo se da 1941. u Prači dočekaju još neke poznate obitelji, čije će se putanje desetinama godina kasnije dodirivati s našima.

Šef stanice bio je Ibrahim beg Mulalić, neobičan, vrlo gospodstven čovjek, stranac u zemlji u kojoj se rodio. Ima takvih ljudi, ne srode se i ne ukorijene, iako su odavde. Mulalići su, inače, dobili begovat nakon što su Osmanlije izgubili Mađarsku. Bili su ugarski muslimani, doselili su se u Bosnu, u kojoj će biti stranci, a Ibrahim beg je, stoljećima kasnije, naslijedio nešto od tog stranstvovanja.

Oženio je Ibrahim beg Štefaniju, habsburšku Poljakinju, cijeloga života veliku katolkinju, vjernicu kojoj je vjera zakrilila sve druge identitete i pripadnosti, ali joj u isto vrijeme nije smetala da s Ibrahim begom ostvari pravu i veliku životnu ljubav. Voljeli su se i poštovali tako da im je Prača sa svojom merajom i udaljenošću od svake civilizacije bila idealno mjesto za život.

Štefanijini roditelji bježali su u devetnaestom stoljeću iz Poljske. Bježali su negdje s istoka, od Rusa koji su navalili u tko zna kojem ratu, i sa sobom su ponijeli samo dvije relikvije: raspelo i sliku Majke Božje, koja neodoljivo podsjeća na rusku ikonu. Krist na drvenom raspelu bio je načinjen od porculana. Drvo je s vremenom i sa selidbama sasvim istrunulo i raspalo se. Sin Božji ostao je raširenih ruku, bez križa. Takvim će ga Štefanija, nakon što umre neke od sedamdesetih godina, ostaviti u nasljedstvo svojoj unuci Mireli. Ona će opsadu Sarajeva i novi rat dočekati u svome stanu u Hrasnom. Krist je bio tankim čavlicima pričvršćen na zidu sobe, posred koje će u proljeće 1992. udariti tenkovska granata. Od sobe i od zida neće ostati ništa, osim neokrhnutog Krista od porculana, koji se blago spustio na uništen otoman, među šutu, prašinu, komadiće betona, kako je to već i znalo biti u Poljskoj i u Bosni.

U Prači su u proljeće 1941. bile porodice Novotni, Misirlić i Lončarić. Bio je tu i Rade Džeba, otac susjede sa Sepetarevca Slavice Šneberger. Lončarići, Josip i Beba, bili su Olgini i Franjini prijatelji. Imali su troje djece. Sinu Mladenu nadjenuli su ime po našem Mladenu, nakon što je on legao pod slavonsku zemlju.

U početku, sve je bilo ko i normalno. Vlakovi prema Višegradu saobraćali su po redu vožnje. Nijemce jedva da se moglo i vidjeti, ustaše su došli da preuzmu vlast, da bi i oni ubrzo zatim otišli. Bilo je to lijepo, bogato i zloslutno ljeto. Od drinskih strana noću bi se čuli rafali, stizale su vijesti – nitko ih nije mogao potvrditi – o tome da su ustaše spalili neko srpsko selo i da su klali ljude. Učinili su to, govorilo se, iz osvete, ali nije rečeno za što su se na takav način svetili.

A onda se u danu raspukla slika jednoga svijeta.

Na Praču su navalili četnici, gruhalo je i pucalo sa svih strana, i sve se odvijalo tako munjevito, da su željezničari i domaće muslimansko stanovništvo jedva pobjegli, praznih ruku, onako kako su se tog jutra zatekli. Mala ustaška posada, zadužena da štiti stanicu i poštansku zgradu, brzo se povukla, ne vodeći previše računa o tome što će se dogoditi s ljudima. Četnici su bili žedni osvete, i bit će da su se i osvetili kome god su mogli i koliko su mogli. Pucali su po nedužnom svijetu, koji je bježao prugom, koja im je mnogima bila jedini orijentir, pošto je svud okolo bila šuma. Iako su neki još od austrijskih vremena bili u Prači na službi, ništa o šumi, planini i o kretanju mimo cesta, drumova i pruga oni nisu znali. Gradski ljudi, kakvi su bili u vrijeme kad ih je rasporedilo u ovaj zemaljski raj, ostali su do kraja, pa su se zato u bijegu držali pruge, na kojoj su bili laka i zabavna meta onima koji su došli da se osvećuju.

Rade Džeba imao je sreće, pa je uspio pobjeći sve do istočne Hercegovine, odakle se poslije lako vratio u Sarajevo. Ali nije bio još duga života. Pričalo se da je radio negdje na nekoj pruzi, oprao kosu i tako mokre kose otišao voziti drezinu. Od toga se razbolio i umro. Godina je bila 1942.

Teta Rika i dundo Vilko su pošli na drugu stranu, pa preko Pala. Kako su na tom putu prošli, ne

pamti se više, premda su o tome mnogo i često pričali. To je bila jedna od onih legendarnih porodičnih pripovijesti, koja se ponavljala, nadopunjavala i prenosila, da bi u jednom trenutku iščezla među grobovima. Pomrli su svi oni koji su ovu priču znali. Mogao bih je izmisliti, kao što izmišljam mnoge epizode i priče u ovoj knjizi, a izmišljeno je koješta i u ovome dnevniku pčela (autentičan je, međutim, svaki redak prepisan iz sivoga notesa, kao i sva pisma i dopisnice iz 1943), ali time bi bila narušena istina zaborava. Egzodus tetke Rike i dunda Vilka dogodio se, u svom užasu, u zbilji jednoga rata. Zatim se pretvorio u priču koju su njih dvoje rado pričali, pa u porodičnu priču, koju su prenosili svi drugi, i u legendu, kada više ni njih dvoje do kraja pouzdano nisu mogli znati što se stvarno dogodilo, a što je oživjelo u priči, da bi potom jedna za drugom nestale sve forme u kojima je egzodus postojao. Prvo je 1966, nekoliko mjeseci prije moga rođenja, umrla tetka Rika, desetak godina kasnije umro je dundo Vilko. Legenda je s vremenom blijedila, jer se ljudi više nije ticala četnička ofanziva na Praču iz davno prošloga rata, pa se i obiteljska priča prestala pričati, da bi u neutvrdivome trenutku, u danu koji će ostati nezabilježen, sasvim iščezla pripovijest o jednom egzodusu. Ili zbjegu, kako se to nekada govorilo. Pamti se još samo Olgina rečenica:

Moja sestra iz Prače je bježala gole guzice.

Već zbog te rečenice ne bi bilo dobro imaginirati i izmišljati priču, i po vojnim zemljopisnim kartama, zvanim specijalke, koje su nekada predstavljale tajni vojni materijal, zbog čijeg se posjedovanja išlo u zatvor, crtati put kojim su teta Rika i dundo Vilko bježali iz Prače, pa preko Pala, u Sarajevo.

Šef stanice Ibrahim beg Mulalić nije bježao, nego je sasvim mirno, u skladu sa svojim birvaktilskim, bečkim osjećajem za činovničku dužnost, dočekao četnike na svojoj željezničkoj stanici, u posve ispražnjenoj Prači. Svi drugi su pobjegli, i imali su dobar razlog da bježe. Ispred svih ostalih, bježali su pračanski muslimani, i znalo se zašto je tako. Na njih su četnici bili najljući, jer se na njima provodio čitav niz osveta, što su se nakupile tokom epohe, a pamćene su uz pomoć gusli i epskih deseteraca.

Ali to se Ibrahim bega nije ticalo. Ili ga se ticalo na takav način da nije smio bježati. Mornar koji prihvati tu čast da bude kapetan broda, prihvaća i da bi ga jednog dana njegova čast mogla obvezati da do kraja ostane na brodu koji tone. To je bio jedini razlog Ibrahim begu Mulaliću da ne bježi. On ga je mirno i sabrano prihvatio, bez velike priče i dirljivih oproštaja, premda više nije bilo države, ni prve, druge, a ni treće, koja ga je častila namještenjem šefa stanice u Prači. Ničega više nije bilo, pa ni onih koji bi pamtili i hvalili njegov čin, ali njega ništa nije moglo razriješiti odgovornosti njegova položaja. Ibrahim beg od svoga naloga časti nije mogao odustati, nego je mirno prihvatio ono što mu je odredila sudbina. Nije tu bilo velike priče, niti će je kada biti.

Četnici su se u svom punom bijesu stuštili na Praču. Bivalo je u tom ratu često da se ljudi u skladu sa znakom koji nose na kapi pretvore drugim ljudima u biblijsku nepogodu, ali svaka od tih apokalipsi bila je po nečemu različita od drugih. Sve su one rasute po bezbrojnim porodičnim sjećanjima, ali nikada nije bilo, niti će biti takvoga sjećanja koje bi ih sve popisalo, arhiviralo i upamtilo, nego svakome je pripala njegova nesreća i njegov razlog za osvetu.

Ali šefa stanice nisu dirali. Dočekao ih je u uniformi, dobro su znali kako se zove, ako bi s njime razgovarali, nisu ga oslovljavali imenom, nego kao i svi drugi, imenom i čašću – Ibrahim beže, a on bi se odazivao taman onako i onoliko koliko treba. Svo vrijeme koje su četnici proveli u Prači, prije nego što ih je iz Prače istjeralo, Ibrahim beg Mulalić obavljao je svoj posao. Ako vozova nije bilo, a nije ih moglo biti jer je pruga bila prekinuta, on je održavao stanicu, da sve

bude pripravno za prvi sljedeći voz, u skladu s redom vožnje i pravilom službe, koje se kod željezničara nikad ne mijenja. Jednom kada bude premještan u Sarajevo, a zatim umirovljen, Ibrahim beg Mulalić mirno će prihvatiti i tu promjenu. Dovoljan će biti jedan papir, potpisan, muhurleisan, protokolisan, da provede ono što ne bi mogla ni najdiscipliniranija vojska svijeta ni raspuštena četnička banda. U tom neobičnom spoju orijentalnog mira i kafkijanske činovničke revnosti sačinjen je lik toga čovjeka. Takav je Ibrahim beg bio u životu, a isti je i u romanu koji bi se o njemu morao napisati. Njegov dramski vrhunac i finale nije u miru s kojim u Prači dočekuje četnike, niti u njihovom odlasku iz mjesta koje više nikada neće biti onakvo kakvo je nekad bilo.

Poslije rata Ibrahim beg Mulalić i njegova Poljakinja Štefanija, čiji su jednom, u to vrijeme ne baš toliko davno, protjerani iz njihovih poljskih zavičaja, na način jednako strašan kao što su sada neki drugi ljudi protjerani iz svojih zavičaja, živjeli su u miru i rahatluku, među svojim u Sarajevu, sve dok im nisu došli zadnji dani. A onda je nakon Štefanijine smrti Ibrahim beg zatražio da se pokrsti i postane katolik. Učinio je to nakon što je poživio život po redu i tabijatu, držeći se svega što mu je kao muslimanu bilo propisano. Ali kada je stigao kraju, Ibrahim begu bilo je važno da leži sa Štefanijom u istome grobu. I to je bio jedini razlog što je najednom poželio biti kršćanin i katolik. Nije htio tražiti veze i prečace, izlagati se riziku, opterećivati djecu time gdje će ga i kako sahranjivati, nego je lijepo napravio da sve bude po zakonu. Prvo po državnom, onda po Božjem zakonu. Njegovoj želji je udovoljeno, eno ga leži na Barama, na katoličkoj parceli, i čeka čas uskrsnuća svojega.

Posljednja sačuvana dopisnica koju Mladen šalje iz Stockeraua na Ilidžu jedina nije datirana. (Svi, inače, navode puni datum, često i dan u tjednu, kad pišu svoja pisma i dopisnice.) Na karti su dva žiga: njemački, s datumom 7. 5. 43, te ilidžanski, sa 17. V. 43. Kako se pošta pečatirala nakon pregleda vojne cenzure, proizlazi da je u svibnju te godine od Beča do Sarajeva pismo putovalo deset dana. Godinu dana ranije, isto putovanje trajalo je, u prosjeku, upola kraće.

Dopisnica je od žučkastog kartona, dizajnirana slično dopisnicama iz mirnih vremena, s jednakim brojem i rasporedom crta na kojima se ispisuju ime i adresa primatelja, ali bez označenog prostora za marku. Umjesto toga piše: Feldpost. Više nema širih upozorenja o pravilima vojne pošte ili vojničkog dopisivanja. Umjesto toga, u poprečnom slogu, koji prostor za adresu dijeli od prostora za poruku, piše: "Entnommen aus 'Soldatenblätter für Freizeit', herausgegeben vom OKW.", a ispod toga: "Offsetdruck: Bibliographisches Institut AG., Leipzig, Graphischer Großbetrieb". U odnosu na 1942, izdavač je unio mali dodatak na svoje dopisnice. Na lijevom gornjem dijelu aversa pridodana je karikatura u skladu s godišnjim dobom. Pod Suncem koje im se smiješi kao na dječjim crtežima, dvojica njemačkih vojnika sa šljemovima, u zimskim šinjelima, stoje pred bezobličnim snježnim čudovištem, koje im se upravo otapa pred očima. S desne strane, na sličici, je prolistalo stabalce, negdje u visinama ptice, možda divlje guske, koje se vraćaju s juga. Crtež je, začudo, potpisan. O umjetniku, Hugu Franku, koji je načinio ilustracije i za zimsku i ljetnu dopisnicu, može se naći toliko da je rođen 1892. u Stuttgartu, umro 1963. u Gerlingenu. Na internetskim aukcijama se povremeno mogu naći njegovi crteži. Ispisane vojničke dopisnice iz 1943. s karikaturama Huga Franka mogu se kupiti za pet eura po komadu. Sadržaj dopisnice ne utječe na cijenu.

Draga Nena,

opet ti pišem jer imam vremena. Kaži Nani da nisam primio novine koje je poslao, ali neka opet pošalje. Mi se veselimo kad dobijemo sarajevske novine. Hoćete li se skoro početi kupati? Mi ćemo skoro ići na jedno veliko jezero pa ćemo se preko ljeta moći kupati. Šta radi Otata? U koji

ti razred ideš? Sada pozdravi mamu i tatu i Omamu i Otatu i Nanu. I Javorku kada je vidiš.

Puno te voli tvoj Mladen.

Bio je dekoncentriran, kao da mu nije bilo do pisanja. Kaže da će s vojskom ići na jezero, i da će se preko ljeta na tom jezeru kupati. To je izmislio. Napisao je “veliko jezero”, jer se tako govori djeci. Jedno veeeeeeeliko jezero, veće i od mora... Kada je dobro raspoložen i koncentriran, Mladen s Nevenkom razgovara kao da je odrasla. Pita je u koji razred ide, kao da je to mogao zaboraviti. Govori joj da kaže Nani da nije primio novine koje mu je poslao. Kao da je to važno. Nekoliko dana kasnije natporučnika Rudolfa Stublera će stići poziv da se javi u vojarnu u Bijeljini. Nije mu pomoglo to što je našao posao u željezničkoj ložionici. Radio je kao ložač, samo da ga ne bi zvali u vojsku. Mladenu se to, naravno, ne smije pisati, ali on zna kakva je Nano junačina. Još uvijek to nikome ne izgleda tako nego obrnuto, ali Nano je imao sreće što je, valjda zbog godina, uvojačen među hrvatske domobrane. Kao školovan kadar, dobio je natporučnički čin. Iako je Rudolf Stubler bio Nijemac, za razliku od Mladena Rejca postao je hrvatski vojnik. Čudno bi to moglo biti onome tko ih nije znao i samo će uspoređivati njihova imena.

Mladen, vjerojatno, sluti da će ga uskoro poslati u Hrvatsku i neće se kupati na velikome jezeru. Šta on o tome misli? Dekoncentriran i bezvoljan, ispisuje rečenice koje nemaju puno smisla, samo da bi ispunio prostor dopisnice. Pita malenu rodicu koji je razred. Starinska poučna pedagogija. Ona će mu, vjerojatno, i na takvo pitanje u pismu odgovoriti. Ali to pismo nije sačuvano. Ili je stiglo kada su njega već poslali u Hrvatsku. Nevenka je drugi razred. Ne znamo kako je prošla akademija u povodu Desetoga travnja. Nije o tome pisala, ili je pismo izgubljeno. Kako je izgledala predstava koju je povodom Desetog travnja u školi na Ilidži predstavljala osmogodišnja Nevenka Novak? Je li spominjala Poglavnika i hrabre hrvatske bojovnike? O tome se nakon rata nije pričalo. Kao što će se nakon rata malo i rijetko pričati kako su se Mladenu pisala pisma i kako su mu se slali paketi.

Pred Božić 1942, u vrijeme prve prave ratne gladi, nakon što se te jeseni išlo u Slavoniju, gdje su se jaja kupovala za dukat po komadu, i skovana je tada u hrvatskome jeziku riječ – promičba, kao gorka šala na račun one stvarnosti koju su proizvodili promičbenici NDH, Mladenu se pripremao paket. Sudjelovali su u tome Ilidžanci, izdavale su se naročite dozvole, prenosila se hrana u Sarajevo, pekli su se suhi kolači, koji se neće pokvariti na putu, putovalo se prigradskim vlakom i tramvajem, i pomalo se u svim tim aktivnostima zaboravljalo gdje je Mladen i što mu uskoro predstoji. On će s puškom i strojnicom braniti Veliki Njemački Reich, što će nakon rata dobiti svoj moralni smisao, svoju semantiku i olovnu težinu, s kojom ćemo sljedećih sedamdesetak godina u hodu do koljena tonuti u zemlju, u asfalt sarajevskih pločnika, u travu trebevićkih ledina, saplitat ćemo se o Mladenove kosti, i sve se praviti kao da je sa nama sve u najboljem redu. Zatim ćemo nestati, i rat će konačno biti završen. Tada se više nitko neće sjećati da je naš Mladen branio Veliki Njemački Reich, pucajući po Rusima i partizanima od papira i stupajuć po asfaltiranoj vojničkoj pisti u Stockerauu, čvrsto gazeći površinom zemlje, u koju ćemo mi zatim tonuti.

U paketu je svega moralo biti više, da Mladen može dijeliti s drugovima. U njemačkoj vojsci zna se red. I vlada solidarnost u svemu. Franjo će mu poslati dvije tegle, jednu s ilidžanskim, drugu s grabovičkim medom. Grabovički med je iz 1940, iz posljednjega našeg mirnodopskog ljeta. Dok ga bude izjutra dijelio s drugovima, svakome u spavaonici po jedna kašika meda, svi skupa sjećat će se kako izgleda mir. Nije dobro da ratnik zaboravi na mir. Franjo to zna, on je ratovao u prošleme ratu, pa su ga 1915, hvala Bogu, Talijani zarobili. Čim su promijenili stranu, izdali

Habsburge i prešli na stranu Francuza, Engleza, Amerikanaca, koga li već, zarobili su njega. Nimalo im to nije zamjerio.

Tegle s medom umotao je u novinski papir, da se ne razbiju. Mladen ih u predvečerje 23. prosinca 1942. razmotava. Srijeda je pred Badnji dan, otac je dobro spakirao paket, ništa se nije zgnječilo ili razbilo. Paket je zamotan u plavi pakpapir, od kojeg mu je majka nekad pravila omotnice za školske knjige i bilježnice, i podvezan očevom pčelarskom *kanafom*. Kada bi Franjo slao pakete, a stalno je nešto pakirao i slao rođacima u Knežu, tante Dori, Erwinu i Erichu u Beč, svojim drugovima pčelarima po cijeloj Jugoslaviji, Mladen ili kasnije Dragan našli bi se uz njega dok bi podvezivao paket.

U jednom trenutku otac bi rekao: ovdje stavi prst,
i ako bi obojica bili tu, počelo bi naguravanje koji će brat
na mjesto na kojem *kanafa* pređe preko *kanafe*
svoj staviti kažiprst. Otac bi, katkad, podviknuo na njih,
jednom je rekao e neće nijedan, i zvao je Matiju Sokolovskog
da ostavi kartu i dođe, tu da svoj stavi prst. Trideset godina
zatim, djed će podvezivati paket, stavi tu prst, na mjestu gdje
kanafa preko *kanafe* pređe samo jedan je ostao prst, nikada više
dva, nikada više dva...

Mladen je odmotao tegle s medom, ali nije bacio komade starih novina u koje su bile umotane. Jednu je Franjo, ne gledajući, umotao u ćirilicu stranicu beogradske Politike, od 23. oktobra 1940. Mladen je nadlanicom izravna i sprema. Večeras će biti toliko toga za čitanje.

U bijelu maramicu otac je umotao i poslao mu komad pčelinjeg saća. To je zdravo ako zaboli grlo. Mladen odlama ljepljivi komadić i stavlja ga u usta. Osjeti daleki okus meda i okus najsavršenije arhitekture u prirodi, savršenije od svega što čovjek svojim rukama može sagraditi. Od Sikstinske kapele, skupa sa stropnom slikarijom, egipatskih piramida, nebodera u Chicagu, Westminsterke palače i crkve Notre Dame u Parizu, čak i od sarajevske Vijećnice, savršenije je svako pčelinje saće. Njegov okus tupo je slatkast. Između zubiju, sutra ujutro, ostaju mu komadići saća, koje dugo ne može očistiti četkicom.

Zimske jabuke, sitne i kvrgave, iz bašče na Ilidži. Mladen njuška jednu. Jabuka miriše na sve njih, i sada ih jasnije nego ikad može vidjeti pred očima. Otata, omama, tetka Rika i dundo Vilko, unkl Vili, kako ga sad zovu, otac i majka, i zečevi iz ilidžanskog zečinjaka, pčele... Zuj tisuća pčela obujmio je bašču u Kasindolskoj. U tom je zuju trodimenzionalna slika bašče, s proljeća i u kasno ljeto, kad zimske jabuke zru, u zuju i u mirisu jabuke, i pred oči mu izlazi pognuta figura bradatog starca, koji čupka korov među lijevama s pitomim jagodama. To je otata, a on je zbog otate u Stockerauu. Da nije njega, ni Mladen ne bi bio Nijemac. Kao što ne bi bio Slovenac, da nije oca. I ne bi bio Jugoslaven, da nije bilo Velike muške gimnazije, preko puta Oficirskog doma. Na rođendan maloga kralja, i na godišnjicu uskrsnuća države Južnih Slavena, sjede u školskim klupama i pjevaju: Jugoslavija je naša mati i naš mili dom... Samo dvije godine kasnije, sve se promijenilo, Mladen je Hrvat, i svi su, najednom, u Velikoj muškoj gimnaziji Hrvati. Židovi su nekamo nestali, spasili se po šumama iznad Betanije i Jagomira, ili gore na Trebeviću, ili se uopće nisu spasili; uglavnom, nema ih više, a Jugoslavena nikada nije ni bilo. Godinu kasnije, iznenada, Mladen je već Nijemac. To je posljednje što će u životu biti, ali to ne zna, dok pred Božić 1942. njuška jabuku iz bašče na Ilidži.

U subotu, 23. svibnja 1943, u rano popodne, dok je otata u ligeštulu, pred topolom, listao Brockhausov leksikon, izdanje za 1910, stigao je pozivar u domobranskoj uniformi, i pitao za Rudolfa Stublera.

Rudiju su se oči napunile suzama, i prije nego što je potpisao poziv.

U ponedjeljak u sedam sati, mora se javiti na zbornu mjesto na Butmiru.

Nedjelja je posljednji dan Rudijeva života. Ni sa kim ne razgovara, nego hoda po bašči. Jednu po jednu, uzima pčele na dlan. Doziva ih, a one mu dolaze. Ne smeta im miris njegova znoja, nije sad važno što nema Franje koji nikako ne može dobiti naročitu dozvolu, nego se opraštaju na svoj pčelinji način, tiho. Sitno mu nožicama dodiruju dlan, što Nano osjeća kao neku posebnu i posljednju nježnost svog života. Samosažaljiv, jadan i napušten, domobranski natporučnik Rudolf Stubler oprašta se sa svijetom. Oprašta se s pčelama, koje mu po izdubljenim linijama života i sreće ostavljaju polenov prah, što će ga on prenositi na rukohvate po vagonima željezničke kompozicije koja će ga vući prema sjevernoj Bosni, oprašta se s bašćom i s butmirskim livadama, s kojih su pčele kupile prah, i s roditeljima se oprašta, sa sestrom i sa zečevima, koji se plaše još više nego on, i proći će mu u tom opraštanju dugi nedjeljni dan.

Nanina predsmrtna nedjelja, nakon koje cijele noći nije spavao.

U svibnju je još uvijek mrak u pet ujutro. Upalio je svjetlo i navlači domobransku odoru, koju je zadužio nekoliko mjeseci ranije. U međuvremenu je dobio posao u željezničkoj ložioni. Važna dužnost, bez koje država ne može funkcionirati, tješio se, misleći da će ga posao ložača osloboditi vojske.

Rudi dragi, tješi ga otac, na mjesto ložača može biti raspoređen kompletni idiot. A bolje je za sve da vojskom ne zapovijeda takav kompletni idiot.

Ja sam kompletni idiot, odgovara mu.

Na svoju žalost, nisi.

Otata se za Rudija brine, sin mu je, zaboga, ali na živce mu ide što Rudi neprestano cendra otkako je dobio vojni poziv.

On će na kraju rata ostati živ. Svi to znaju, ne sumnja nitko da bi se Nani nešto moglo dogoditi. Oči su mu pune suza stajačica, koje nikad ne poteku i Franjo ih zove suze talijanke, one su siguran jamac da će Rudi živ i neogreban preživjeti ovaj rat.

Prije nego što ode, svi su na nogama.

Grle ga i ljube, govore mu neka se čuva.

Omama.

Otata.

Vilko je u Prači, njega nema.

Rika.

Nevenka.

Nju Nano ne diže u zrak, nego se saginje i ljubi je. Kao da je onemoćao ili je Nevenka otežala.

Žučkasta dopisnica, s lažnom markom od dvije kune, na kojoj je sličica zagrebačke katedrale, prikazane s istočnih strana, od Tuškanca. Vide se stabla nadbiskupskoga parka i dvije kule stražare. Marka je crvene boje, kao i pleter koji prolazi gornjom četvrtinom dopisnice, nestaje

ispod katedrale i ponovo izroni i produžava se sve do kraja dopisnice. U lijevome uglu na pleteru je hrvatski grb u obliku štita i iznad njega, manjim pleterom opleteno slovo U, nad kojim verzalom piše Nezavisna Država Hrvatska. Nema naziva štamparije koja je dopisnicu izradila.

Nano piše modrom tintom. Rukopis mu je mnogo ljepši nego Mladenu. Njegov rukopis još uvijek je dječjački. Kao da je sretan što je izašao iz gimnazije, ne vodi računa o pravilima krasopisa, tankoj kosoj, uspravnoj debeloj, nego piše slobodno i razuzdano. Prepoznaje se po obliku slova je li raspoložen ili je zabrinut.

Nanin je rukopis ispisan, ali skladan, lijepih, starinskih slova, kao iz matičnih knjiga. Ime i adresa naročito su lijepo napisani. Ali ne nametljivo. Tako da se zna kakav treba biti zvanični dio pošte, onaj koji će čitati nepoznati, nevidljivi ljudi. Veliko pisano slovo N, Nano je pisao na isti način kao Javorka. (Nema ih više, pa to gledam kao što sigurno ne bih gledao da su živi. Mislim da je kao djevojčica vidjela kako Nano piše N, kopirala ga je i onda joj je ostalo za cijeli život. Mnoga naša slova takva su kao da smo ih od nekoga kopirali, čak i kada su nam ružni rukopisi.)

Draga Nena, evo sam stigao sretno u Bijeljini. Putovao sam dobro. Ovdje je liepo, ali je ljepše u Ilidži. Izgleda da ću dugo ovdje ostati. Sazrijeti će, i obrat ćete bašću Ti i otata dok ja dođem. Nećemo se ići kupati na Željeznicu, niti u šetnju s biciklom. Ako se sjetiš piši i meni koji put.

Srdačno Te pozdravlja Tvoj Nano.

A zatim red niže:

Draga Rika, došao bez komplikacija. U Šidu sam morao noćiti. Nisu ovdje prilike ni izdaleka više tako dobre kao nekoć. Sve je skupo i ne može se dobiti.

Pozdrav Tebi i Vilku. Rudi.

Za razliku od Mladena, Nano se trudi pisati novouvedenim korijenskim pravopisom. I to mu dobro ide. Zainteresiran je za takve stvari, poznaje etimologiju riječi, tvorbu glasova, gramatiku i pravopis. Tome je, kao i matematičari, poučavao generacije štablerovske djece. Tko god bi krenuo u školu, Nano bi mu uskoro postao instruktor za predmete koji mu ne idu: matematika, fizika, kemija, gramatika i pravopis, solfedo i note, latinski, grčki i njemački jezik, botanika i zoologija, prešanje biljki za herbarij, sve to je Nano radio za svoje nećake i pranećake, i u svemu je bio dobar.

Mladen piše onako kako je pisao u gimnaziji. U tome je tvrdoglav. Vjerojatno i za to postoji razlog. Iz Stockeraua sa sobom je u vojničkom sanduku ponio knjigu koju je nekoliko mjeseci ranije naručio da mu pošalju od kuće. Pisac: Antun Bonifačić. Naslov: *Paul Valéry*. Valéryjeva monografija jedna je od onih rijetkih Mladenovih stvari koje Olga neće sakriti, baciti u smeće ili spaliti. Dočekat će me u kućnoj biblioteci, kada se kao trinaestogodišnjak zainteresiram za francusku poeziju, za Valéryja i za pokojnog ujaka koji je stradao kao neprijateljski vojnik. U gornjem, desnom uglu titularne stranice zelenom je tintom napisano: Mladen Rejc 1943. Ime i prezime napisao je da mu drugovi ne ukradu knjigu. Ako je posudi, da se zna da je njegova. Godine 1943, u Stockerauu, blizu Beča, bosanski su vojnici u SS jedinici sastavljenoj od djece folksdojčera i kuferasa, čitali Paula Valéryja. Toliko se još znalo o životu i o poeziji. A zašto je uza svoje ime upisao godinu? Nije slutio da je to godina u kojoj mu je suđeno da umre? Ili možda jest. Na svakom dostupnom papiriću, u pismima i na knjigama Mladen je pisao datum i godinu. Nakon rata ti brojevi bit će magični. 1943. Taj broj više znači od bilo koje riječi hrvatskoga jezika. Srpskohrvatskoga jezika, čija je pravopisna pravila, kao i ja, naučio u Velikoj gimnaziji u Sarajevu.

I Nano se zanimao za Valéryja, ali ne i za ono što je u Mladenovom slučaju išlo uz Valéryja. Nano nije imao ama baš nikakvog interesa za politiku. Ili se plašio politike, kao što je se plaši svaki manjinac i izrod, ako je svjestan svoga manjinstva. A Nano je manjinstva bio itekako svjestan, pa će zato u otatin smrtni list, u rubrici nacionalnosti upisati – Hrvat. To će se dogoditi poslije rata, i tako će Karlo Stubler u smrti postati netko tko nikada nije bio. Mислеći o tome u dane kada se već popolovilo ljeto 2013, i kreće se vrijeme ka još jednoj dugoj zimi bez sviju njih, učini mi se da su se djed i unuk u smrti zamijenili. Mladen je umro kao Nijemac, a otata kao Hrvat, iako je otata bio Nijemac, dok je Mladen bio Hrvat. Ili bi to bio da je preživio i da mu se rukopis razvio i ispisao kao odraslome čovjeku.

Mladen se nije plašio politike.

Mi smo svoju zastavu prodali.

Napisao je tako u pismu, koje je poslao iz Beča, nakon posjete tante Dori. To pismo nije prošlo vojnu cenzuru. Olga ga je, kao i sva druga Mladenova pisma, spalila nakon rata, ali tu su rečenicu upamtili. Nju je ponavljala i Javorka, kad bih je pitao za brata, u godini njezina umiranja.

Na koju je zastavu Mladen mislio, to nije znao nitko. Ali se po toj rečenici dobro znalo da se zanimao za politiku. Na kraju, od svih rečenica koje je napisao u pismima koja je poslao roditeljima, ostala je samo ta. Sve druge su izgorjele ili su umrle zajedno s onima koji su ih mogli pamtit.

U kasno proljeće i rano ljeto Rudi je u Bijeljini, Željka još uvijek nisu prebacili u Rajlovac, gdje će konačno poletjeti, nego je u Šidu i na Fruškoj gori, na kondicijskim pripremama. Mladen je u istočnoj Slavoniji, oko Županje.

Vrlo su blizu jedni od drugih, ali se nijednom neće sresti.

Stiglo je prvo Nanino pismo Nevenki:

Draga Nena, danas sam primio Tvoju kartu. Hvala Ti! Vrlo si me razveselila. Rado sam čitao novosti, koje si mi pisala. Ovdje kiša pada, nigdje ne mogu ići. Nemam nikoga, pa mi je teško. Večer je. Zapalio sam fenjer i razgovaram s Tobom makar i preko pošte. Kad mogu, tražim uši, jer i toga ima kod mene. Istom sam došao a jedva čekam kad ću opet kući. Kako si Ti? Ideš li u školu? Učiš li marljivo? Jesu li još vojnici u školi? Kako su mi pčele, mogu li bez mene? Ima li kuge? Veoma će mi biti drago ako mi opet pišeš. Ako mognem poslat ću ti štogod da si kupiš trešanja. Pozdravi tatu i mamu. Ljubi Te Tvoj Nano.

Nadporučnik Rudolf Stubler, I odsjek utvrđivanja Bijeljina.

Nano se žali svojoj maloj nećaki. Govori kako trijebi uši kad god ima vremena. On je takav: reći će kad god mu je teško, za razliku od Mladena, koji je junačan. Mladenom se svi ponose, pa u tom ponosu zaboravljaju na rat, tko tu protiv koga ratuje. Nano je strašljiv, pa njegovo ratovanje malo tko uzima ozbiljno. Kao da nisu tako blizu jedan drugome, ne sudjeluju u istome ratu, i nije ovo isto vrijeme. Svoja pisma i dopisnice Mladen im šalje iz neke daleke budućnosti, koju će oni tek da dožive. On ne priča o gladi i o vaškama. Njemački vojnici možda i nisu ušljivi.

Kad kiša malo stane, hrvatski domobrani pod zapovjedništvom natporučnika Stublera kopaju rovove u ravnici, spaljuju strništa da se neprijatelj ne može prišunjati, i utvrđuju glavni semberijski grad. Bijeljina je ugrožena sa svih strana, i teško će je braniti. A onda kiša ponovo počinje padati, pa ih natporučnik povlači u barake. Rovovi se pune kišnicom, voda nadire sa svih strana, krupne i uhranjene uši izlaze iz slamarica i zavlache se vojnicima u njedra, pod pazuha i

među noge. Do kože su ošišani, ali ne zbog vojničke stege, nego zbog tih zlosretnih srbokomunističkih vaški, koje plivaju preko rovova, stižu s istoka, prelaze Drinu, Dunav i Savu, nadiru prema Bosni, da ih im dušu izjedu. Natporučnik Stubler ne mora se šišati za razliku od većine njih. Bile su mu dvadeset i dvije, i tri, kada je ostao bez kose. Najprije se pretvorila u paperje, bila je mekana kao u djeteta, a onda je, malo-pomalo, u jednoj godini očelavio. Brijao je onaj preostali vjenčić, i nije mu pred gracerskim i bečkim ljepoticama nimalo smetalo što je bez kose. Nije smetalo ni Dori Dusl, onoj tante Dori koja je Mladena obilazila u kasarni, a on ju je posjećivao u Beču kad god je imao slobodni dan, u koju se Rudi strasno zaljubio, premda mu je rodica. Bio je skoro tridesetogodišnjak, već je protratio mladost po kafanama, noćnim barovima i bordelima, ne nalazeći vremena za studije, kada je do Karla Stublera na Ilidžu došla vijest kako se Rudi spetljao s Dorom. Poslao mu je pismo, i naredio da se odmah vrati kući. Nije mu preostalo ništa nego da ga poslušati. Bio je to veliki skandal, iako nisu bili toliko bliski rođaci da se po zakonu ne bi smjeli uzeti. Ali svejedno, Karlo je bio zgranut i zgađen kako mu se sin mogao zaljubiti u rodicu. Iz njegove perspektive, bilo je to prljavo i nastrano. U Dubrovniku je viđao takve stvari, pa i u Bosni, pogotovo među katoličkim svijetom, ali on je to smatrao divljaštvom. A sada se, eto, Rudi zaljubio u rodicu, pa još u Beču.

Posramio ga je, pa se ni o tome nikada nije govorilo. Iako su svi znali za aferu s kojom je okončano Nanino školovanje. Vjerojatno je znao i Mladen – nije moguće da on to nije znao – dok je odlazio kod Dore u stan, da se istušira i opere od muške i vojničke prljavštine. Je li u tante Dori zamišljao Naninu ljubavnicu? I kako je ona tada izgledala? Od afere nije prošlo ni petnaest godina, tako da se nije mogla previše promijeniti. Dora Dusl neće se, kao ni Rudi, nikada udati. Ili se, možda, ipak udala, ali je vijest o tome zauvijek izgubljena, jer se više nema koga pitati, nema Stublera, niti se u Beču itko sjeća da su postojali.

Dok trijebi uši u baraci, koja vonja na petrolej i na mokru vojničku čohu, na prljave čarape i na raskvašena muška tijela, Rudi pomišlja na rodicu Doru. Ne mora to biti mašta kroničara, niti znak da na ovome mjestu dokumentarna pripovijest ponovo prelazi u fikciju. Ne može biti da upravo tada nije pomišljao na nju. Dora je bila prva od dvije žene u koju se Rudi stvarno zaljubio. U drugu, mostarsku muslimanku, zaljubio se sredinom tridesetih, smrtno. Htio ju je ženiti, išao je u Mostar da je prosi, a njeni su ga kao inovjerca htjeli ubiti. To je, što se ljubavi tiče, bio kraj. Dugo još nakon rata nije putovao u Mostar. Tada mu se, u kišno popodne početkom lipnja 1943, još uvijek čini da više nikada neće ići u Mostar. Na tu ženu, kojoj ne znamo ime, Rudi ne želi misliti. Zavjetovao se na celibat, nikad više, nikad više, jer nije mogao podnijeti to što ga je na kraju odbila. Predlagao joj je da bježe, i da žive negdje daleko, slobodni od rodbine. Nije to htjela. Prije bi umrla.

Zato je mislio na Doru. Na Ilidži se morao sramiti, dugo otati nije mogao pogledati u oči, ali se sad više nema čega sramiti. Dok trijebi uši u domobranskoj baraci u Bijeljini, koja vonja na petrolej, na mokre uniforme i na muška tijela, Rudi razgovara s Dorom Dusl. Žali joj se, i opet su mu oči pune suza. Nije trebao poslušati otatu i vratiti se. Bez obzira na sav otatin gnjev, bio je to njegov i Dorin život. Da je bilo hrabrosti, mogli su ga živjeti.

Tad uzima dopisnicu i piše: *...Zapalio sam fenjer i razgovaram s Tobom makar i preko pošte.* Piše to maloj Nevenki, a ne Dori. Rudijeva pisma Dori Dusl, koja su sigurno postojala, i moralo ih je biti mnogo, vjerojatno su uništena. Čak i ako slučajem postoje, ona su, možda, u posjedu nekog antikvara, koji kolekcionarima nudi vojnička pisma iz Drugoga svjetskog rata. Pisana na njemačkom, jeziku kojem bolje pristaje ona vrsta sentimentalnosti kojoj je Rudi uvijek bio sklon, kada riječi i osjećaji nadmašuju povod, ta su pisma vrlo dragocjena. Možda toliko dragocjena da

bi ih vrijedilo rekonstruirati, ali ja ne poznajem njemački jezik. Prvi u lozi Stublera koji ne govori jezikom Dore Dusl.

Nano je zabrinut za pčele. Kao i Franjo, on ima fiks-ideju o pčelinjaku kao o jednoj pčelinjoj civilizaciji. Košnice su narodi koji civilizaciji pripadaju. Obojica strepe pred pčelinjom kugom, pred američkom i europskom truleži, jer u njoj stradavaju pčele koje su poznavali i s kojima su razgovarali. Navikle su se na njih, njihove nožice osjećaju na svojim dlanovima. Ne postoje dvije iste pčele, kao ni dva ista čovjeka. Od kuge stradava i pčelinja zajednica. Da bi zaustavili zarazu, pomorit će ih u sumrak plinom, spaliti i zakopati u vrtu. Što više rat prolazi, Rudiju je ta slika sve više na umu. Proljetni sumrak, vonj pčelinje truleži, crni dim koji suklja u nebo, a zatim plitka raka, i gotovo. Ono što biva uništeno pred kugom, i čemu drugoga lijeka još uvijek nema do uništenja svih pčela, uvijek je kraj jedne pčelinje civilizacije. Neponovljive kao Atlantida. Da bi se se spasilo druge pčele i pčelinjake od epidemije, nužno je bilo uništiti njih.

Pita djevojčicu za pčele, više da bi joj se pojadao nego da bi mu ona nešto o njima rekla. Što bi ona uopće mogla znati o pčelama?

Ako mognem poslat ću ti štogod da si kupiš trešanja. A štogod su, naravno, novci. Ali to je riječ koja se u finom razgovoru ne izgovara. Spominju se uši, spominje se kuga, ali novac se sakriva iza riječi – štogod. Tako će uvijek biti, novci će za Stublere ostati prljava riječ, i zato ih, bit će, nikada neće ni imati.

Karlo Stubler projektirao je baštu na Ilidži po svim pravilima dobrog i naprednog vrta, počev od lijeha u kojima su se sadili mladi luk, grah, grašak, mahune, salata i makedonski paradajz, lijeha s pitomim jagodama, a onda, bliže pčelinjaku, grmovi crvenog i crnog ribizla, maline i ogrozda. Pa stabla jabuka, raspoređena po vrsti i vremenu zrenja, u vojničkim četveroredima, i još po dva stabla kruške, nekoliko šljiva požegača, višnja blizu ograde i orah na samoj međi, tako da je pripadao i Stublerima i Pavlovićima. Svega je tu bilo, i za pola je stoljeća otatu nadživjelo to njegovo vrtno carstvo, samo nije bilo – trešnje.

Postoji razlog zašto Karlo Stubler nije sadio trešnju. Možda je njezina krošnja bujna, natkriljujuća, pa bi ometala sitnija stabla krušaka i jabuka? Ali zašto je onda na međi prema Pavlovićima raslo najkrupnije drvo od svih, ono čiji se rast ne može zaustaviti, koje će natkriliti svaku kuću i nadživjeti ukućane – orah? Ili u Bosowiczu nije bilo trešanja, pa Karlo zbog toga nije sadio trešnju? Nije je bilo u njemačkim vrtnim priručnicima, u Brockhausovom leksikonu, u voćarskim udžbenicima koje je cijeloga života pažljivo proučavao? Sigurno postoji razlog zašto otata nije sadio trešnju iza kuće u Kasindolskoj, gdje će tokom dvadesetog stoljeća izrasti mitska štublerovska bašča, čiji su tragovi još uvijek vidljivi, ali da bi se do tog razloga došlo, morao bi se život potrošiti na istraživanje: studirati agronomiju, specijalizirati voćarstvo, putovati po Bosni, Srbiji i Banatu, savjetima pomagati sitne poljoprivrednike i voćare, potajno učiti od njih, pohoditi pijace u Bratuncu, Srebrenici, Šapcu, Bajinoj Bašti, Beloj Crkvi, Vršcu, i pijace u Sarajevu, Beogradu i Subotici, raspitivati se o cijenama, njuškati urod, zobnuti s tezgje prvu majsku alicu, pristigli vozom iz Mostara, ašlamu i teški, raspukli hrušt, obilaziti bijele trešnje, slađe od crvenih, koje zru kratko i burno, i treba ih jesti čim se naberu, jer lako trunu... Tome je trebalo posvetiti život, da bi se otkrilo zašto otata u bašči nije zasadio jedino trešnju. Odgovor je zasigurno jednostavan, nimalo literaran i poetičan. Takav da ga drugima ne bi vrijedilo ni spominjati. Ali do njega se moglo doći samo da mu se posvetio život, na način na koji je veliki profesor Ignjat Pobegajlo svoj život posvetio pčelama.

S datumom na pečatu 15. VI. 43. i nazivom mjesta Bijeljina, sačuvan je i kartonski odrezak poštanske uplatnice, širok dva i pol centimetra, a dužine dopisnice. "ODREZAK smije nalovnik

odrezati”, a ispod toga “Doznačeni iznos”, i zelenom tintom upisano: 100 kuna. “Doznačuje:” Nadporučnik Rudolf Stubler, I odsj. utvrđ. Bijeljina. Zanimljivo da na poštanskom pečatu i dalje piše: Bijeljina. Sa stražnje strane odreska, “Prostor za priopćenja:”

Draga Nena, primio sam i Tvoje pismo i vrlo me je veselilo. I slika je dobra! Evo Ti šaljem, da si kupiš trešanja.

Pozdrav Tebi, tati i mami.

Za sada nema špeka, niti se mogu slati paketi.

Tvoj Nano.

Kiše su potrajale kroz cijeli lipanj, tako da bi opkopi i rovovi iskopani danas, već sutra bivali puni vode. Blatnjavih odora, ušljivi, ošugani i grudoboljni, vukli su se hrvatski domobrani po Bijeljini i izazivali sažaljenje. Sličniji logorašima nego nekoj vojsci, onako ćelavih glava sličili su jedan drugom kao da su braća blizanci, potekli iz velike kolektivne maternice. U početku, lokalni ih se svijet plašio, pogotovo Srbi kojih je mnogo u gradu ostalo, ali taj strah uskoro je iščilio, i zamijenila ga je ravnodušnost. A onda su se ljudi nad njima već pomalo rastužili. Ti su se domobrani u gradu pojavili kao da su bez oca i matere, bez braće i sestara, nego ih je rodilo kad i Nezavisnu Državu Hrvatsku, da budu njezina vojnica, koja će oko grada kopati rovove i živjet će tu po natrulim drvenim barakama, naslijeđenim od jugoslavenske kraljevske vojske, i sva je prilika da će i njih, tih zlosretnih domobrana, jednom nestati, kao što će nestati i države. Dok su ih tako gledali i iščuđavali se njihovoj bijedi, Bijeljincima se činilo kako tih ljudi nije bilo prije nego što je nastala Hrvatska, i neće ih više biti nakon što Hrvatska jednom nestane. A sve se izvjesnijim činilo da će nestati, jer je bilo sve manje razloga zašto bi jedna takva zemlja postojala.

Natporučnik Rudolf Stubler raspitivao se kod srpskih seljaka oko dimljenoga svinjskog špeka. Govorili su da nema. Pognuli bi se i nekako smanjili pred njim, snishodljivo se smješkali, i više puta ponavljali: nema, nema, nema... Činilo mu se da ima, da po njihovim tavanima i pušarama vise šunke i kobasice, i da seljaci lažu. Kao da žele da crkne od gladi! Ako su takvi pred njim, kakvi li su, Bože, pomislit će Rudi, pred nekim ustašom, kad ih priupita za špek. Nema, nema, nema...

U Bijeljini Rudi nikoga nije poznao. Katolika u gradu jedva da je i bilo, nikoga od poznatih na željeznici i u pošti, ali onda ga je otata u pismu, krajem lipnja 1943, zamolio da posjeti gospođu Gertrudu Seghers-Stein, prenese joj njegove pozdrave i ostavi joj novca koliko god više bude mogao. On će mu to prvom prilikom nadoknaditi.

Nije ni znao da je gospođa Gertrude u Bijeljini.

Nije na tu ženu pomislio skoro petnaest godina.

Prvoga slobodnog dana, kada se nije moglo kopati ni utvrđivati rovove, jer je opet padala kiša, išao joj je u posjetu.

Gertrude Seghers-Stein bila je udovica upravnika pošte u Dubrovniku Maximiliana Seghers-Steina. On je Karla i njegove dočekao kada su se doseljavali u Dubrovnik, pokazao mu grad u kojem će proživjeti najljepše godine života, i do kraja ostao najpouzdanije njegovo uporište u Dubrovniku. Seghers-Stein bio je vrlo visok, snažan čovjek, grubo klesanog lica, oštre plave kose, preko koje bi jedva natukao šešir, kada bi subotom popodne odlazio u šetnju Stradunom. Subotnje popodne baš i nije bilo vrijeme za špansir po Stradunu, ali Seghers-Stein imao je svoj razlog. Kao što je i za sve drugo imao neke svoje tajne razloge, oko kojih se više nije ni

raspitivalo, jer se znalo da on neće ništa reći. Ako bi ga se upitalo, samo bi se nasmiješio, slegnuo ramenima i rekao:

Sve su vam to, dragi moj, fiks-ideje. Ne vrijedi vam se oko njih raspitivati. Koliko ljudi, toliko i fiks-ideja.

Maximilian Seghers-Stein bio je savršeno nepovjerljiv čovjek, a istovremeno je bio i vrlo druželjubiv. Znao se sa svakim, bilo ga je po krčmama i birtijama, sudjelovao je u društvenim zabavama, kakvih je u Dubrovniku tradicionalno bilo više nego u drugim varošicama tadašnje monarhije. Te dvije njegove osobine, bolesna nepovjerljivost i tajnovitost, i otvorena druželjubivost slagale su se na neki čudan i sasvim neočekivan način. Dubrovčani su ga poštovali, a na neki način i voljeli. Gospar Maksim im je tako visok i uspravan poput katarke, sav ušeširen pod svijetlim klobukom, koji je svako malo pokušavao navući preko tršavih vlasi, a klobuk bi se ponovo dizao uvis, donosio svojom pojavom i šaljivost bečkoga oriđinala, i dostojanstvo velikog imperija. Prvo im se sviđalo, a drugo im je imponiralo. Laskalo im je što je car i kralj Franjo Josip u Dubrovnik odaslao tako reprezentativnu figuru. Doživljavali su ga kao ličnoga monarhova poklisara, premda je svatko pametan mogao znati da car ne postavlja upravnike poštanskih ureda po monarhiji.

U slobodno vrijeme, a takvog je vremena početkom vijeka bilo više nego što će ga ikada poslije biti, gospar Maksim svirao je violinu i violončelo. Najprije je nastupao samo po diletantskim priredbama, ili kada je trebalo davati pratnju solistima koji su dolazili u goste iz Zagreba i Beča, jer je, onako oprezan, smatrao da bi upravnik pošte morao biti vrlo umjeren u umjetničkim pregnućima. Šta će na njegovo muziciranje reći građanin kojem se izgubilo pismo što ga je poslao sinu u vojsku? Što bi rekli u bečkim ministarstvima ili u upravi svih monarhijskih pošta, kada bi do njih došlo da on u slobodno vrijeme gudi po violončelu? Ali s godinama, to ga je prošlo, ili je, možda, iz Beča dobio dopuštenje da se smije ozbiljnije baviti umjetničkim poslima i muziciranjem, pa je 1910. održao svoj prvi solistički koncert u Dubrovniku, a zatim je nastavio nastupati o državnim svečanostima i vjerskim blagdanima po gradovima do kojih se nije trebalo dugo putovati. U sljedeće dvije godine, već su ga zvali da svira u svakom većem mjestu od Zadra i Splita, preko Mostara do Kotora i Cetinja. Ti predratni koncerti, na kojima je koješta svirao, od Vivaldijevih i Mozartovih violinskih koncerata do narodnih i crkvenih pjesama, te modernih njemačkih i talijanskih šlagera, na kraju će imati važnog utjecaja na život gospara Maksima, njegove Gertrude i njihovo četvero djece. Naime, kada dođe 1918, i uruši se jedno carstvo, a odmah zatim se uzdigne drugo, Maximilian Seghers-Stein neće doživjeti sudbinu drugih upravnika, šefova i direktora postavljenih po carskome befelu, niti će biti na bilo koji način degradiran, nego će ga nove vlasti potvrditi kao upravnika pošte, jer je svih ranijih godina, otkako se ojunao da samostalno nastupa, po pozivu svirao po svim srpskim crkvenim i narodnim svečanostima, onako kako je to činio i kada bi ga pozivali Hrvati i katolici, pa i svi drugi koji su imali potrebe za njegovom violinom. (Naravno, nisu ga zvali da svira violončelo, ako su uopće i znali za tu veliku, debelu violinu...)

Na priredbi u čast oslobođenja Dubrovnika i povratka Grada carstvu Dušanovom i kraljevstvu Tomislavovom, Maximilian Seghers-Stein svirao je žalosnu pjesmu srpskih vojnika izbjeglih u Grčku, Tamo daleko. Pred cilikom njegova ćemaneta, zastajala su najtvrdja i najneprosvjedenija srca, dok su glazbeni znalci, kakvih u ovim gradovima ni u to vrijeme nije bilo mnogo, bili istinski osupnuti i zadivljeni glazbenim darom i kulturom, ali i virtuoznom sviračkom spremom ovoga neobičnog poštanskog službenika.

Ime Gertrude Seghers-Stein i danas se može naći u glazbenim enciklopedijama i u historijskim

pregledima i kronikama bečkoga kulturnog života u vremenu fin de sièclea. Osim što je bila prva žena koja je u Habsburškoj Monarhiji studirala glazbu, i što su o njoj Simfonijeti, te o vokalnoj rukoveti po tekstovima mladih bečkih pjesnika, pohvalno govorili mnogi važni suvremenici, uključujući i mladoga Gustava Mahlera, Gertrude Seghers-Stein (ranije Gertrude Morgenstern) važna je figura društvenoga i kulturnog života prijestolnice na prijelomu stoljeća.

Ali onda je Maximilian, iz razloga koji će ostati do kraja neistraženi, (možda) po kazni dobio premještaj u Dubrovnik, i tako je Gertrude okončala ulogu u kulturnoj i glazbenoj povijesti Beča. Ako je i bilo onih koji su se pitali gdje je nestala ta žena, njihova pitanja nisu se daleko čula.

U Dubrovniku, Gertrude Seghers-Stein rađala je djecu, održavala domaćinstvo i pješačila po brdima u potrazi za ljekovitim biljem, ali glazbom se, barem javno, nije bavila. Možda nije bilo zgodno da se žena upravnika pošte okolo predstavlja kao muzikantkinja, a možda se glazbom nije mogla baviti daleko od Beča, u tom predjelu rajski lijepom, koji bi, govorila je, mrtve od smrti ozdravila, ali su u tom svijetu ljudi oslobođeni glazbe i svake visoke umjetnosti, na način prostodušnih divljaka iz kakve afričke prašume.

Zašto bi slikali oni koji svakoga dana gledaju papige tako divnih boja? Što je Mozart onima koji svakoga jutra slušaju ptice pod prozorom, a zvon crkvenih zvona širi se okolo njih u savršeno akustičnoj kamenoj školjci grada?

Tim je riječima Gertrude Seghers-Stein objašnjavala nedostatak glazbenoga i umjetničkog interesa među Dubrovčanima.

Dubrovčani su je, Bog zna zašto, prozvali gospođa Danica.

Osim što je bila žena upravnika pošte, što je samo po sebi već bilo vrijedno njihova poštovanja, u gradu je bila poznata i uvažena po interesu za ljekovito i jestivo bilje. Iz nekih svojih bečkih knjiga gospođa Danica izvlačila je znanja o svakoj travki koja se može naći u Dubrovniku i oko njega, na Lokrumu, Koločepu, Lopudu, u Župi i u Konavlima, ili odmah tu, ispod gradskih zidina, među stijenjem. A svaka je trava, pokazalo se odavno, nečemu lijek. Nema biljke koja samo tako raste, ni korova koji bi bio samo korov, ali ni biljnog otrova koji, ako ga se pravilno dozira, ne liječi neku bolest.

Druga strast i drugo važno znanje ticalo se pčelarstva. Preko biljaka je, valjda, nekako prirodno došla i do pčela. A tako i do Karla Stublera, Maximilianovog prijatelja, koji je o pčelama znao sve. U brdu, malo iznad Groblja svetoga Mihajla, održavao je svoje tri košnice. Više je on hranio svoje pčele nego što su mu one davale meda, jer je ispaša bila nikakva, letjele su nesretnice daleko za polenom, ali su na svojim nožicama donosile više morske soli nego cvjetnog praha. Karlov med bio je tih godina težak i ljut, od soli, vrieska i pčelinjeg znoja, i slutio je na zlo. Ali umjesto da ga pčele nauče oprezu, da nauči nešto preko tog meda sa Mihajla, Stubler se zanio i zagledao u radničku sirotinju, onako kako se mladić zagleda u lijepu ali zlosretnu djevojku.

Kad ga je protjeralo iz Dubrovnika, tri košnice na Mihajlu ostavio je gospođi Danici. Tako je Gertrude Seghers-Stein, prva žena koja je u Beču studirala glazbu, postala i prva žena koja se u povijesti Dubrovnika bavila pčelarstvom. Pčelara u ovom kraju ionako nije bilo mnogo, med je na placu u Starome gradu i na Gružu dolazio iz Trebinja i iz istočne Hercegovine, a našlo ih se, pogotovo među željezničarima, koji su nakon dolaska Austrije postavljali košnice iznad Zvekovice i na gornjoj konavoskoj bandi, uz prugu prema Herceg Novom i Zeleniki, ali sve je to bilo na malo. Neće se ni ubuduće puno toga promijeniti, tako da se i ne zna tko je, nakon gospođe Danice, bila druga dubrovačka pčelarka, i je li se u Dubrovniku do današnjih dana još neka žena bavila pčelarstvom.

Ali još nešto će vezati Stublere i Seghers-Steinove.

Gospar Maksim i gospođa Danica bit će Karlovoj djeci prvi učitelji glazbe.

Ona će ih učiti notama, i uskoro će sve četvero biti u stanju da pročitaju svaki notni zapis. Tako će im se, s papira, otvoriti glazba, naučit će kako da je čuju i bez instrumenta, zasvirat će tako Karli, Regini, Olgi i Rudiju Mendelssohn, Brahms, Chopin, Mozart i Bach, i ljudi Schumann, koji je izgubio razum za vrijeme jednoga ludog karnevala, pa je skočio u rijeku da se utopi. Olga i Rudi imali su tako snažnu imaginaciju da su u orkestracijama mogli zamisliti svaki instrument, čuli su i ono čega nema u notama: uzdahe divljenja, kašalj iz publike, teško disanje staroga dirigenta, bruj ulice pokraj koncertne dvorane, zvukove epohe koja je pljuštala po notnome papiru poput iznenadne ljetne kiše, rastapala tintu i u ništavilo vraćala genijalnu glazbu koju više nikada nitko neće ponoviti. A onda bi nestalo struje, bura bi udunula petrolejke, nastupio bi mrak, i više se nije moglo pročitati ništa, osim straha, mladalačkog i djetinjeg, pred životom koji je nailazio, koji će ih unesrećiti, a zatim raznijeti poput bombe koja u neko ljetno doba 1993, kada su svi oni već odavno mrtvi, pada u dvorište nekoga sarajevskog obdaništa.

Gospar Maksim ih je, nedjeljom popodne, a nekad i preko tjedna, nakon što bi se vratio s posla i malo odspavao, poučavao violini i gitari. Gospođa Danica učila ih je osnovama klavira, ali ona za to nije imala ni vremena ni živaca.

Plače mi se čim se primaknem klaviru.

Zašto vam se plače, pitala je omama Johanna začuđeno.

Moja vam je žena vrlo osjetljiva, preduhitrio ju je gospar Maksim.

Tako da klavir nisu naučili svirati. Osim toga, željezničarska djeca ne sviraju klavir. Željezničari se sele duž pruge, od stanice do stanice, od grada do grada, i ne mogu okolo prenositi klavire. Židovi i željezničari, rekao je otata, sviraju violine. Židovi ih sviraju zato što su najmuzikalniji od svih naroda, a željezničari zato što nemaju tog životnog komfora da sviraju klavir. Klavir je za gospodsku djecu, koja ionako nemaju sluha.

Maximilianu Seghers-Steinu veoma se svidjelo to da Židovi i željezničari sviraju violine:

Dopuštate li da zapišem tu misao?

Smijem li govoriti da je gospodin Stubler to rekao?

Kako ne biste smjeli kada je to istina? Suha istina kao suho zlato. Premda sam u tome izuzetak. Naime, kako u našoj kući u Bosowiczu nije bilo violine, pošto se u Banatu u to vrijeme općenito smatralo da se na violini svira isključivo ciganska muzika, a naši roditelji nekako i nisu htjeli da mi sviramo cigansku muziku, jer su mislili da ćemo se uz nju pretvoriti u seoske bekrije, kafanske mladiće, te na koncu, u pijanice i probisvijete. Tako je meni ostala čežnja i za violinom i za ciganskom muzikom i za kafanom. Niti sam se u životu nasjedio po birtijama, niti sam se naslušao čardaša, a violinu nikada nisam uzeo u ruke. Ne, gospodine Stein, neću ni dotaknuti vaš instrument! Odbijam! Od toga mi se, kao što reče vaša gospođa, plače. Ja sam vam vrlo solidno svirao klavir, koji nakon odlaska u željezničare nisam mogao imati, i naravno, flautu. Flautu sviram praktično cijeloga života, od svoje sedme godine, i nije prošlo tjedna, osim u onih nekoliko mjeseci vojne službe, a da nisam vježbao instrument. Ili ljepše rečeno: da samom sebi, rjeđe i drugima, nisam svirao! Flauta je moj put u glazbu. Preludiram, variram neku izmišljenu temu, ili neki slučajno odabrani fragment, nešto što mi se zavuklo u uho, i onda čujem čitav svemir. Dok na Badnjak na taraci sam za sebe sviram jednostavnu frazu dječje Božićne pjesme, ja iz daljine, od Elafita, čujem Johanna Sebastiana Bacha kako mi prilazi.

Na jedrenjaku? upita gospodar Maksim u šali.

To vam se, gospodine Karlo, zove komponiranje. Vi ste na neki način kompozitor.

Ne, gospođo Gertruda, ja sam vam samo željezničar.

Onoga tjedna kada je Karlo Stubler s obitelji trebao napustiti Dubrovnik, Maximilian Seghers-Stein obilazio je Dubrovnik, išao načelniku grada, predsjedniku suda, vojnome komandantu grada, tražio je intervencije, telefonirao nekom u Beograd, slao brzojave i molio da se odluka promijeni i da se Stublera zbog njegove besprijekorno revne službe, u kojoj nikada nije bilo nikakve mrlje ni pogreške, poštedi i da mu se zaboravi to što je podržao radnike u štrajku.

Možda bi mu i oprostili – rekao je netko od onih kod kojih je zaiskao intervenciju u prijateljevu korist. – Možda bi i oprostili gospodinu Karlu Stubleru, ali da je bio manje revnosan u službi. Vi sigurno znate kojoj je on državi služio. Ako znate, zašto onda to spominjete? Tako je gospara Maksima pitao onaj kojem nije htio odati ime.

Nikada se više njih dvojica nisu sreli.

Rudi je dolazio u Dubrovnik, pošto Karla, kao punoljetna, nije htjela ići iz grada. Posjećivao ju je, pogotovo nakon što se udala za Andriju Ćurlina. Tada se već pomalo i zaboravljalo njezino pravo ime, nego su je svi zvali onako kako je, od milja, prozvana u roditeljskom domu: Lola. Tako ju je zbog njezine čudne naravi, svojevrsne ženske tvrdoglavosti i samouvjerenosti, prozvao otac Karlo, i ne sanjajući da bi joj to moglo ostati za cijeli život. Htio joj se narugati, kazniti je na neki svoj švapski način, tako što će ju prozvati imenom Lole Montez, plesačice i ljubavnice kralja Ludviga Bavarskog, koja je u ono vrijeme bila sinonim za kurtizanu. Sve bi se druge djevojčice, pa i druge dvije njegove kćeri, uvrijedile da ih je tako prozvao. Ona je, međutim, prihvatila dobačenu uvredu, odrekla se imena koje je dobila upravo po ocu, i zauvijek ostala Lola.

Za vrijeme studentskih ferija, u tim svojim redovnim, iako kratkim sezonskim dolascima u Dubrovnik, Rudi bi svaki put sreo gospara Maksima i gospođu Danicu, prenosio im pozdrave od kuće, ugovarao susret do koga nikada neće doći, i za koji, na žalost, nije još ostalo puno vremena. Premda to nitko nije znao.

Rekli smo to: Seghers-Steinovi imali su četvero djece.

U vrijeme kada ova epizoda ide svom finalu, u proljeće 1926. najstariji sin Emil već je završio medicinu, živi u Beču i radi u jednoj psihijatrijskoj klinici. Sljedeća po redu, Rosalia, rano se udala za ljubljanskoga arhitekta Bogdana Lipovšeka i otišla s njim u Sloveniju. Krajem marta najmlađe njihovo dijete, desetogodišnji Adrian, ruši se u postelju s visokom temperaturom. Jedva diše, bdiju do jutra uz njega, pa Maximilian odlazi po doktora Karela Karela, staroga dubrovačkog pedijatra, koji je u grad došao kad i oni. Karel im govori da Adrianu ne može pomoći, neka se mole Bogu ako u Boga još vjeruju, jer će sljedećih pet dana biti kritični. Ako šestoga dana dječak bude živ, tada će i živjeti. Ali neka se ne nadaju, nego neka se mole. Od difterije se samo čudom ozdravlja, takve difterije. To im je rekao doktor Karel Karel, ali njih dvoje nisu vjerovali u Boga. Među stvarima o kojima Maximilian Seghers-Stein nije govorio, nego ih je sakrivao i od njih gradio svijet svojih tajni, bilo je i sve što se ticalo Boga.

Ipak, gospođa Danica odlazi kod jezuita, i naručuje molitve za Adrianovo ozdravljenje.

Don Emanuel Prpić, pop Manojlo, rimski doktorant dogmatike, lijep i mlad Bosanac, pomalo nastranih, ženskih kretnji, prihvaća bez riječi i njezin novac, i roditeljske molbe. Oči su mu pune suza, dječaka dobro poznaje, Adrian Seghers-Stein pjeva u crkvenom zboru.

Vjerujete li vi u Boga? pita majka kad mu je ugledala suze.

Potvrдно je klimnuo, ali nije ništa rekao.

Od nedjelje 28. ožujka tekli su dani Adrianove bolesti, koje je doktor Karel Karel odredio kao kritične. Kada bi usnula, svladana užasom i umorom, padajući u san kao u grob, Gertrude bi svaki put jasno vidjela trenutak dječakove smrti. Zagrcnuo se jednom, dvaput, i prestao disati. Odmah zatim se budila, ne bi spavala ni dvije minute, i provjeravala diše li Adrian. I disao je, svih pet dana, i onaj šesti, tada je već bio petak, i sve to vrijeme trajala je duga molitva don Emanuela Prpića za dječakovo ozdravljenje. Nijednom, pričalo se, u tih šest dana nije sklopio oči, nije zaspao, nego se molio Bogu sve dok se oko pet popodne nije obeznanio. Kada su ga sestre dozvale svijesti, don Emanuel Prpić bio je slijep, niz lice su mu tekle krvave suze.

Progledat će ponovo, u ponedjeljak ujutro, na dan dječakove sahrane.

Adrian Seghers-Stein umro je sedmoga dana difterije, nakon kratkoga, iznenadnog oporavka, kada se ocu i majci činilo da je već sasvim zdrav.

Nemoguće je zaustaviti priču, voditi je kraju, a ne reći sve o svima. Zato još o don Emanuelu Prpiću, dubrovačkom popu Manojlu. Tako ćemo odgoditi i razvodniti sudbine Maximiliana Seghers-Steina i gospođe Gertrude, učiniti ih podnošljivijim onome tko ih prvi put sluša.

Don Emanuel rođen je 1898. u Otesu pokraj Sarajeva, u obitelji Ilije Prpića, školskoga podvornika, i Mare, rođene Pamuk, pralje u gradskoj bolnici. Krsno mu je ime Marko. Odrastao je u sirotinji, na Banjskome brijegu, gdje su u jednoj staroj kući, preko puta samostana, živjeli kao podstanari. Do njihova suterena sunce nikada nije dolazilo, prozori su im bili zaklonjeni visokim zdanjem što ga je dao sagraditi nadbiskup Stadler, ne bi li učvrstio katoličku vjeru i hrvatstvo u Bosni. Otac je ranim jutrom odlazio na posao u Veliku gimnaziju, mati u bolnicu, tako da je dječak od malih nogu ostajao kući sam. Brinuli su se o njemu koliko su mogli, Marko će im ostati jedino dijete, ali niti ga je majka mogla držati uza se u praonici, niti je zbog njega mogla napustiti posao. Samo od Ilijine podvorničke plaće nije se moglo živjeti i plaćati najamninu, a ako se vrate u Otes, gdje imaju pristojan, lijep kućerak, i on će ostati bez posla, pošto je prigradski voz nesiguran i nema načina da svakoga jutra na vrijeme stigne do gimnazije. Jedan njegov izostanak poremetio bi održavanje nastave, ne bi imao tko raznijeti ćumur po učionicama, pripaliti peć u zbornici, obaviti sve ono što se mora dok još nikoga nema. A ako bi izgubio posao, od čega bi tek tada živjeli? U Otesu nisu imali nikakve zemlje, na Ilidži se nije moglo naći posla, tako da su život na Banjskome brijegu, i rad od jutra do mraka svih šest dana u sedmici, za njih jedino rješenje. A sedmoga dana, nedjeljom, odlazilo se kući u Otes.

Ovako kada se priča, ispada da je njihova sirotinja bila strašna. Vlažni zidovi u sobi u kojoj spava mali dječak, prozori blizu stropa, težak vonj sarajevske memle, koji se čovjeku uvuče u nosnice, u mozak i u dušu, pa više nikada ne izlazi, i dugo besciljno samovanje. Trebalo bi zamisliti koliko dugo petogodišnjem dječaku traje tih deset sati, od šest ujutro do četiri popodne, kada se mati obično vraća iz praonice. To vrijeme ne da se izmjeriti nikakvim odraslim pojmovima o vremenu, jer je mnogo duže od najdužeg vremena koje u svojim životima možemo zamisliti. U deset sati dječak se po nekoliko puta preobrazi, izmijeni i postane netko drugi. Onaj Marko kojeg su ostavljali nikada više neće biti isti Marko. Od predvečerja do rane zore on živi, a zatim ponovo, u sljedećih deset sati, postaje drugo Božje stvorenje.

Samo jedno se u njemu nije mijenjalo: sveobuhvatni pogled kroz prozor pod stropom, na sivi manastirski zid, i negdje, u najvišim visinama, crkveni toranj. Vrlo rano dječak je shvatio najvažniji fizikalni zakon svih svojih života: kada ne bi bilo tog zida i tornja nad njim, sunce bi

ulazilo u njihov dom.

Tko ti je to rekao? začudio se otac.

Ja sam sebi to rekao i to je tako.

Pa jest, to ti je dobro, složio se.

Otac je bio blag i vrlo tih čovjek. I nevjerojatno sramežljiv. Lijepo je pjevao, ali samo kada bi mislio da ga nitko ne čuje. Bio je duhovit. Kada bi se materi život stuzio, on bi izgovorio nešto čemu bi se ona smijala. Uvijek tako. Don Emanuel nije pamtio te njegove šale. Kako bi ih i upamtio ako su to bile šale za odrasle. Ali se sjećao njezina smijeha. I to ne jednoga. Činilo mu se da pamti sva sedamstočetdesetri smijeha, nakon što se majci sedamstočetdesetri puta stuzilo, nakon što se vrati iz bolničke praonice.

Nagledala sam ti se, jadan, smrti, tužila mu se.

Kakve, bona, smrti, kad po vas dan pereš zavrane čaršafe?

To su čaršafi mrtvih. Živi ih ne isprljaju tako. Kad god mi koji čaršaf donesu, ja znam je li živ onaj koji je na njemu ležao.

Ih, bona, pa što tolko u njih gledaš? Pobudali čovjek od prevelikog gledanja u čaršafe kao što pobudali od prevelikog gledanja u knjige. Peri, jadona, i ništa ne gledaj!

Bih ja, da se može tako.

E, vidiš te kakva si! Isto mi je to reko profesor Mitrinović. Kažem mu, pusti svjetsku muku, živi dok ti Bog da, budi sretan što si zdrav. Muka će i sama biti muka, ne trebaš joj ti držati svijeću. A on meni kaže isto ko ti: bih ja, da se može tako. I onda mi ispriča priču o nekom Nijemcu, slavnome mudracu, filozofu, kojem su otišli živci, jer je tako ko i ti i Mitrinović previše gledao u čaršafe...

I tu se već Mara počinja smijati.

Ti mene našo, ovako umornu...

Čekaj, bona, da čuješ kako je bilo. I kad je vidio da će se s pameću rastaviti ako malo ne dođe k sebi, ode ti mudrac u Italiju, da se tamo dobro odmori. Italija, more, sunce, smijeh, pa misli da će mu to pomoći. Kad tamo, magla, led stegnuo Italiju, neki mračan grad, a veliki, onako ko naš Beč. Nikog na ulici, nego kočijaš koji tuče iznemogla konja. Tuče ga iz svoga jada, ali baš onako krvnički. A beštija šta će, ne umije plakati, ne umije govoriti, nego onako, znaš kako. I tu ti mudrac izgubi svu pamet, ako ju je ikada imao, pritrča, zagrli onu izubijanu konjsku glavu, pa pođe vikati: nedam, nedam, nedam... Vikao tako, sve dok ga nisu stavili u okove. Nakon toga je do smrti u ludnici bio, nikad više nije sebi došao. Samo viče: nedam, nedam, nedam. Ispriča meni to Mitrinović, ja se, pravo da ti kažem, malo i prepao od te njegove priče. Ne znam koga mi bi više žao, konja ili čovjeka. A on pita: I, šta ćeš sad reći, Ilija? Je li to od previše gledanja u knjige ili od nečega drugog? Rekoh, to je, moj Mitrinoviću, nesreća gospode. Kako, bolan, začudi se on. Tako, fino, samo gospoda mogu na tako dalek put, u Italiju. Svašta se na putu može vidjeti. I ja bih isto pobudalio da mi se tako dogodilo ko njemu. Ali otkud meni pare za Italiju? Ja, Mitrinoviću, gledam u zid kad nisam dobar sa živcima. A u zidu nema ničega strašnog. U tim vašim čaršafima ima.

A Mari je od te priče bilo lakše.

Nije ju nasmijao, kao u ona sedamstočetdeset i tri puta, nego ju je isprepadao. Ali bit će da joj je i taj strah bio drag.

Kada je jednom, u crkvene svrhe, pisao svoj životopis, koji će na kraju čitati i sam nadbiskup Šarić, don Emanuel je dvojio o pobožnosti svojih roditelja. Išli su u crkvu onoliko koliko se stizalo, molili su se koliko je trebalo, nisu psovali Boga, bili su dobri prema ljudima, ali kad bi im bilo teško, nisu zazivali ni Isukrsta, ni Blaženu Djevicu, ni dragoga Boga. Jednostavno im nije bilo na vrh jezika. On se začudio kada je prvi put, u školi, čuo da se čovjek spomene Sina Božjega, čim se udari čekićem po palcu. Bio je to neki stolar, koji je popravljao prozor od učionice, dok im je učitelj držao nastavu.

Priprosta ljudska dobrota u njihovim je naravima bila u svakom pogledu izrazitija od vjere.

Tako je napisao don Emanuel u svom životopisu, a o toj se naizgled jednostavnoj rečenici dugo, godinama raspravljalo na crkvenim kolegijima, pod propovjedaonicama i u redovničkim prostorijama za druženje, sve dok nisu bili zaboravljeni i taj svećenik i njegova rečenica, a dvoje Prpića već odavno ležahu na stupskome groblju.

Marko je upravo navršio pet godina kada se prvi put ohrabrio, izašao iz kuće, prešao cestu i pokucao na samostanska vrata. Otvorila mu je starija časna sestra, a on ju je upitao s kojim pravom taj zid stoji pred njegovim prozorom. Nije ga razumjela, namrštila se, na šta joj je dječak dodatno pojasnio da je zlo i naopako što je samostanski zid stao pred njegov prozor, tako da sunce nikada ne može zasjati.

Pozvala ga je da pođe s njom. Odvela ga je u kuhinju, gdje mu je odrezala komad kruha, koji je zatim posula bijelim kristalima šećera.

Ali mene zanima...

Dječak je bio uporan.

Kako je dalje išlo, je li ta zauvijek bezimena sestra, kojoj će don Emanuel zaboraviti lik, a ime nikada nije ni znao, pozvala don Izidora Štoka, ili se on slučajno tu pojavio, to se također nikad neće znati. I nije, na kraju, ni važno.

Od tog dana dječak je svakodnevno prelazio cestu i lupao na vrata samostana. Najprije da nešto pita, a poslije i bez unaprijed pripremljenog pitanja. Svima je, sestrama i svećenstvu, postalo normalno da dječak dolazi, zabrinuli su se kad ga jednom dva dana nije bilo – Mara je dobila dopust, pa je s Markom otišla u Otes – a između sebe su ga zvali: Komšo. Taj nadimak, u određenom smislu neprimjeren i nemio onima koji su ga izmislili, pratit će dječaka sve do mladićkih godina, ostat će mu i nakon što se zaredi, i sve dok ne ode iz Sarajeva. Njemu nije smetao, ali njima jest. Pokušavali su da ga odbace, kao što se zbog kašlja odbaci duhan, ali kao što ne ide s duhanom, tako nije išlo ni s nadimkom. Komšo je ostao Komšo. Bio je to prvi nadimak, u nizu koji će odrediti don Emanuelov život na takav način da bi se poglavlja njegove biografije trebala nasloviti po nadimcima koje je u životu stjecao.

Majci i ocu trebalo je nekoliko mjeseci da otkriju što dječak radi dok su oni na poslu. Uplašili su se kada su otkrili, pokušali su mu zabraniti da odlazi preko puta, ali već je bilo kasno. Marko je postao siguran u sebe i u svoja pitanja, odlučio je da mu to bude životni poziv, a i oni su ga zavoljeli. Dug je dan u zajednici koja je svoje živote posvetila Bogu, zna se raspored molitvi, sve je uređeno u sat i u minut, što pojačava subjektivni doživljaj vremena, i produžava ga, ponekad i do dosade. Redovničko i dječje vrijeme traju skoro jednako dugo. Po tome su svećenici sličniji djeci nego odraslima, i žive mnogo duže od drugih ljudi, čak i kada umiru mladi. Zbog toga, a ne toliko zbog vjere, njima je lakše odijeliti se od života.

Mi smo se, gospodine Ilija, na njega navikli. Neka bude kod nas dok vi radite. Mi ćemo ga čuvati

i hraniti, pa možda nešto korisno i nauči.

Tako je Iliji Prpiću rekao don Izidor Štok, i on je pristao. Majka Mara oslobodila se velike brige, koje je tek tada postala svjesna. I dalje će previše gledati u čaršave, ali sada već pomalo i iz navike, da Iliji ne bude dosadno, da ju ne zaboravi zasmijavati kad joj se stuži.

Poslije je sve išlo nekim očekivanim tokom.

Dječak se pokazao neobično inteligentnim i višestruko nadarenim. Lako je učio, sve ga je zanimalo, a sva su mu se znanja primala lako i bez imalo muke. Na Banjskom brijegu bio je okružen brigom i ljubavlju onih koji nisu mogli imati vlastite djece, pučku školu prošao je a da ga se nije ni dotaknula, niti je došao u priliku na vlastitoj koži upoznati vršnjačke okrutnosti. Naučiti nije imao što, jer je već odavno sve znao. Slično će proći u travničkoj gimnaziji i u sjemeništu, i naći će se pred kapijama Rima prije nego što shvati da u životu nije donio nijednu važnu odluku, nego mu se sve događalo samo od sebe, po nekom unaprijed zacrtanom redu, kojem se nije odupirao, niti su se odupirali oni s kojima je živio.

Don Emanuel nije se mogao sjetiti trenutka kada je majci i ocu saopćio da će se zaređiti. Takav trenutak nije postojao, niti je on ikada to njima rekao. Kao što ni oni nisu nikada pomislili da bi s Markom moglo biti drukčije. Rodio se, ostajao u mračnom podrumu i prešao cestu da pokuca na crkvena vrata, samo zato da bi postao svećenik. Ilija Prpić, podvornik Velike gimnazije u Sarajevu, i Mara Prpić rođena Pamuk nisu zamišljali da bi im sin mogao produžiti lozu. Ona će se sa njima završiti, i zatim nastaviti na Nebu. Ako ikakvih Nebesa nad njima dvoje ima.

Dio o školovanju don Emanuela Prpića i o njegovome specifičnom interesu za dogmatiku preskočit ćemo, jer bi se time priča o dnevniku pčela, o sivome notesu nađenom u podrumu kuće na Sepetarevcu, mogla fatalno izmaknuti. Emanuel Prpić pet noći i šest dana molio se za ozdravljenje Adriana, sina Maximilianova. Maximilian Seghers-Stein dočekao je Karla Stublera pri njegovom dolasku u Dubrovnik i sa žalošću ga ispratio kada je Stubler protjeran. On i njegova žena Gertrude Seghers-Stein poučavali su Karlovu djecu glazbi. I tako je jednoga dana, krajem lipnja 1943. domobranskim natporučniku Rudolfu Stubleru u Bijeljini stiglo očevo pismo, u kojem ga Karlo moli da hitno obiđe Maximilianovu udovicu i ostavi joj novca, koliko god može više. U toj priči don Emanuel je samo jedan krug u njezinu širenju, i u dugoj potrazi za odgovorom na pitanje zašto je s proljeća 1937. Franjo pokušavao spasiti jednu maticu, iz košnice zaražene kugom, i što je sve taj njegov čin izazvao.

Nakon što je i u Rimu očarao profesore i redovnike, pa je među jezuitima prihvaćen kao čudo koje se rađa jednom u vijeku, don Emanuel Prpić učinio je prvu veliku grešku. Umjesto da poslušno prihvati odluku nadređenih i prihvati službu u Madridu, tako se snažno odupro tome da je premješten u Dubrovnik. Bit će da su pomislili da s tim mladićem, ipak, nešto nije u redu, da iza te silne erudicije i imaginacije, iza čiste i pomalo naivne pobožnosti Orijeanta koju je studij dogmatike trebao uozbiljiti, možda i dovesti do kreativnog cinizma, stoji neka ludost, nekakav hereditarni poremećaj, koji se prikazuje kao genijalnost. Sve je to, pomislili su, samo lucida intervala, ali prije nego što uslijedi nastavak s pogoršanjem, bolje ga je imati što dalje od metropolitanskih zbivanja. Neka bude, recimo, u Dubrovniku, gdje imaju iskustva i znaju kamo sakriti i skloniti bolesnika.

Ne zna se, naravno, niti će se to znati, osim ako se jednoga dana otvore dubrovački crkveni arhivi, kakve su preporuke stigle iz Rima i što je pisalo u zapečaćenom pismu što ga je don Emanuel nosio uza se, da ga preda kome treba. Rečeno mu je da je pismo važno i da ga mora uručiti prije nego što prvi put uđe u Crkvu svetog Ignjacija na Boškovićevoj poljani, i tu se

pomoli Bogu. Bi mu čudna takva uputa, vonjala je na praznovjericu ili na zavjeru, a ne zna se što je od to dvoje gore: ako su praznovjerni i crkveni oci u Rimu ili ako su po njemu poslali pismo kojim ga osuđuju.

Nekoliko puta je imao to pismo na dlanovima, kao da drži pregršt pustinjskoga pjeska, i gledao je u žig od crvenoga voska u koji je bio utisnut znak Isusovačkog reda. Ako ga prelomi, pa otvori pismo i pročita što u njemu piše, znat će sve što o sebi treba da zna, i prema tome će se ravnati. Samo što će odati povjerenju mu tajnu, i neće stići u Dubrovnik. Ovako piše u Prpićevim *Zapamćenjima jednog pustinjaka*, izdanju Srpske pravoslavne opštine iz Chicaga: *Da mi se tada u džepu našao komad crvenoga voska, popustio bih pred iskušenjem, otvorio bih pismo, a onda ga ponovo zatvorio, u skladu s onim što bih u njemu pročitao. I vjerojatno bi drukčija bila i moja sudbina. Ali kome bi na um palo da uza se nosi vosak za pečaćenje pisama?*

Jadao se tako don Emanuel Prpić, dok je petnaestak godina kasnije, i tristotinjak kilometara sjeverozapadno od Dubrovnika, Franjo Rejc u svojoj pčelarskoj zobnici posvuda nosio dva komada voska za pečaćenje pisama. Čemu mu je taj vosak služio?

U Dubrovniku su ga dočekali pompozno. Uz osmijehe koji su obavezni u jezuita, i na koje turiste odvajkada upozoravaju gradski turistički vodiči, kao na jednu od većih znamenitosti ovoga renesansnog grada, bilo je u don Emanuelove braće nekog suviška teatralnosti. Obraćali su mu se nekako razmahano i preglasno, poput zagrebačkih glumaca kad glume u Držićevim komadima, pa širokim gestama nastoje prikriti da dundo Maroje kajka poput pijanoga zagorskog birtaša. Nije nesretni don Emanuel to baš na takav način prepoznao: u vrijeme kada će se njegova subraća prisposodobiti u zagrebačke glumce, njegove će kosti već odavno trunuti ne nepoznatome mjestu, dok će mu se ime toliko puta preobraziti, a životopis razbiti kao šoferšajbna u tisuću djelića, da se zadugo neće ni znati što je sve taj čovjek bio.

Nakon što su mu se dobro narugali, jezuiti su rimskoga doktoranta dogmatike odredili za voditelja biskupijskoga dječackog zbora. Je li u tome bilo neke đavolske nakane, teško je danas reći, ali na onoj jednoj slučajno sačuvanoj snimci, objavljenoj u knjizi *Dubrovnik, stoljeća kulture i strpljenja*, izdanje skupine autora Matica hrvatska 1995, na kojoj vidimo don Emanuela Prpića kako u ekstazi dirigiranja širokim zamahom grli tri reda dječaka u bijelim košuljama, usta široko otvorenih, kao u pjevu, naslućuje se, vrlo jasno, sve ono što slijedi. (Nije toliko zanimljivo to što u Matici hrvatskoj nisu prepoznali svećenika s fotografije, ali je zanimljivo kako nisu osjetili motiv prikazan na slici, taj skurilni prizor raskriljenoga muškarca, odveć lijepog za jednoga katoličkog redovnika, pred tri postrojene desetine dječackih Lolita.)

U vrijeme kada je don Emanuel Prpić proplakao krvavim suzama, nakon što se pet noći i šest dana molio za ozdravljenje dječaka Adriana Seghers-Steina, koji je bolovao od difterije, još uvijek nije izbila afera među jezuitima. Ali don Emanuel je već ponio nadimak pop Manojlo, s kojim je nastupila sljedeća faza njegova stradanja. Prvo poglavlje njegova romansiranog životopisa, pod naslovom “Komšo”, smijenjeno je drugim, koje je naslovljeno kao “Pop Manojlo”. Ne zna se jesu li ga tako prozvali zbog njegova sarajevskog naglaska koji ih je, valjda, mogao podsjećati na vlaška plemena s druge strane Srđa, ili je razlog bio drukčiji, ali nema baš nikakve sumnje da su mu se i time htjeli narugati. On nije mario, dopuštao je i da ga dječaci iz zbora zovu pop Manojlo.

O okolnostima protjerivanja don Emanuela Prpića iz Dubrovnika jako se malo zna. Ako bismo htjeli izbjeći onodobna ogovaranja i pornografske fantazije don Emanuelovih progonitelja, građana Dubrovnika i pojedinih crkvenih dostojanstvenika, mogli bismo reći da se – ništa ne zna. Osim imena Frane Bogdana, četrnaestogodišnjaka, dječaka bez oca i matere, o kojemu se starao

njegov ujak, pomorski kapetan u miru, Lazar Vuk Paštrović.

Frane se nasamo našao s ocem Emanuelom, u negrijanoj sali za probe, u zimski sumrak, pred Božić, dok je niz more od grada i crvene krovove kuća tako puhala bura da se činilo kako će ih odnijeti na more, i nitko bez velike potrebe nije izlazio iz kuće niti izvirivao iz debelih perina. Kada su se iznenada otvorila vrata sale za probe, zadrhtali su plamenovi svijeća, puhnuo je tako da se jedna i ugasila, zavonjalo je na stijenj i na nesagoreni loj. Taj miris će zauvijek ostati u nosnicama svjedoka, i svaki put kad ga osjete vraćat će im se pred oči ono što su vidjeli. A mi ne znamo što su, zapravo, vidjeli, jer se svjedočanstva razlikuju, u skladu s njihovim pojedinačnim erotskim fantazijama. Oni koji nisu prisutni u trenutku kada se vrata sale otvaraju, zadrhte plamenovi svijeća, a jedna se ugasi, prizoru će pridodati nešto svoje, da nadomire činjenicu što govore o nečemu što sami nisu vidjeli. Njih se može razumjeti. Ali kako razumjeti to što su oni za koje se zna da su stajali na vratima vidjeli toliko različite stvari. Jedan veli da je don Emanuel stajao, pogleda zagledanog u visine, a mali je Frane klečao pred njima, ruku sklopljenih kao da se moli Bogu. Drugi da je stajao Frane, a molio se don Emanuel. Treći je vidio popa Manojla presamićenog preko klupe, kao da dohvća molitvenik koji je kliznuo negdje iza, a mali Frane mu je prišao s leđa i pomaže. Četvrti kaže da je mali Frane dohvćao molitvenik, i red je da on to čini, a da mu otac samo pomaže...

Pop Manojlu odsjekli su uho, koje je krčmar s Pila Jozo Novokmet godinama držao na šanku, u tegli s alkoholom. Kada su 1944. partizani oslobodili Dubrovnik, Jozo je pogubljen zbog suradnje s okupatorom, a neki je Crnogorac, da se napravi važan, na dušak ispio alkohol iz tegle, prožvakao pop Manojlovo uho i ispljunuo ga. Tako je nestao i posljednji tjelesni trag don Emanuela Prpića, kako iz Dubrovnika, tako i s ovoga svijeta.

Godinama zatim, jednouhi se nesretnik, skitnica, lunatik i pustinjak, potucao po istočnoj Hercegovini, spavao po špiljama, zavlacio se u kraške jame i po njima prebiraio ljudske i životinjske kosti, živio od milostinje naroda koji je naširoko poznat po svojoj nemilosrdnosti. Glas o don Emanuelu i njegovu grijehu se, naravno, bio proširio. Prepoznavali su ga u u Ostoji Jednouchom – kako glasi sljedeći nadimak i novo poglavlje životnoga romana – pa su ga više puta pretukli u Trebinju, ispod platana, u Ravnome i na željezničkim postajama uz prugu prema Čapljini. Lik Ostoje Jednouchog, sakriven, nadopisan, pomalo i utješén kroz imaginaciju pisca, pojavljuje se u nekoliko dužih i kraćih proza Mirka Kovača, kao i u romanu *Vrata od utrobe*. Viđen je i na stranicama još dvojice beogradskih pisaca, imena im iz ljudskoga i književnog obzira nećemo spominjati, jer nije sasvim pouzdano jesu li ta dvojica – obojica, kao i Kovač, podrijetlom iz istočne Hercegovine – susreli Ostoju Jednouchog, je li im netko o njemu pričao, ili se njegov lik pojavio tek kao posljedica imitiranja velikoga književnog uzora. Možda bi i za don Emanuela Prpića i za dvojicu pisaca najbolje bilo kada bi lik Ostoje Jednouchog nastajao u toj nesretnoj razlici između originala i falsifikata. To bi mu pružilo uvjerljivost, jer su mnogi ljudi, u zbilji i u knjigama, a možda čak i većina naših suvremenika, rođeni upravo u tom procjepu, u razlici između čovjeka i njegove sjene.

U svojim potucanjima, vele oni koji znaju, Ostoja Jednouhi odlazio je sve do Foče i do Višegrada, pa se spuštao prema Bileći i išao prema Nikšiću, vraćao se sve do Mostara, ali Neretvu nije prelazio. Zašto je nije prelazio, ne zna se. Ništa o tome nema u *Zapamćenjima jednog pustinjaka*, gdje piše samo: *to je bilo vrijeme kad me je Gospod iskušavao, i kad sam ja, ljudski mrav, iskušavao njega, posumnjavši u Božje postojanje, da bi mi se onda Gospod ukazao u svoj Njegovoj veličini.*

Posve iznemoglog, primiše ga u zimu 1939. monasi u manastiru D., u blizini Trebinja. Imao je

vrućicu, bacao je krv i buncao, pa se samo čekalo da umre. Kada im se pojavio na manastirskim kapijama, redovnici su znali koga primaju. Bila im je dobro poznata priča o isusovcu don Emanuelu Prpiću i njegovu strašnome sagrašenju s dječakom Franom Bogdanom. Znali su i dječakovo ime, stizala je ta priča do manastira, gotovo svakodnevno prije više godina, a njezine različite verzije, prema različitim svjedocima i grupama koje su kako koje svjedočenje podržavale (recimo, konačno, devet je svjedoka, sedam redovnika i dvojica laika, koji su, kažu, vidjeli svojim očima prizor s don Emanuelom i Franom), širile su se naizmjenično, kao da ih sam đavao šalje ljudima, čas jednu, čas drugu, pa treću, sve do devete, a onda ispočetka. Kratko su monasi vijećali: iguman je tražio da svaki bude načisto hoće li se nesretnika primiti pod manastirski krov, ako samo jedan odbije, potjerat će ga se da skapa na nekom drugom mjestu, a taj koji ga je odbio neka se nosi s vlastitom savješću. Bila je to vrlo mudra odluka igumanova, jer se nitko nije odvažio da izloži svoju savjest takvom iskušenju, nego je Ostoja Jednouhi primljen da po volji Božjoj umre u manastiru D., pristankom sve i jednoga člana zajednice.

Kada sušičavi bolesnik počne bacati krv, pravilo je da smrt dolazi tako što se u svojoj krvi i uguši. Može to biti istoga dana, može biti sutradan, ali preživljavanja skoro da i nema, kada se pluća pune krvlju umjesto zrakom. Čovjek obično umire kada ga usred gušenja uhvati panika, izgubi prisebnost, pa više ne diše onim malim dijelom pluća s kojim još može uhvatiti dah, nego snažno udahne i ubije ga vlastita krv. A Ostoja Jednouhi još je i gorio u vatri te ili neke druge bolesti, i nije bio pri svijesti.

Trebao je umrijeti do jutra, ali je i sutra oko podne ponovo bacao krv. I još nekoliko puta do večeri. Sva postelja bila je krvava. Brat Arsenije jedini mu se približavao, brisao mu znojno čelo, pokušavao mu pomoći, dok su drugi stajali sa strane, zaprepašteno gledali i molili se Bogu za dušu nesretnikovu. A onda su se molili da ga Gospod konačno uzme k sebi, da prestanu njegove muke. Htjeli-ne htjeli, mislili su i na sebe, umorilo ih je to dugo umiranje, boljele su ih noge, možda im se činilo da gube razum.

Onda se bolesnik nekako smirio. Nije više bacao krv, uskoro je prestalo i hripanje i krkljanje, kad je netko rekao: evo ga, odlazi! Nekoliko puta zatim prinostili su maleno damsko zrcalo, provjeravali diše li, a zrcalo bi se svaki put zamaglilo.

Ujutro se probudio.

Kako se zoveš? pitao ga je Arsenije, tek da nešto pita, da mu provjeri razum.

Marko, prošaptao je.

A nisi Emanuel?

Jesam i to, kao da se dosjetio.

Isusovac.

Bio sam.

Mi imamo jednog Marka, čovjek iz sela. Ne bi nam trebao drugi.

Marko ga je tužno pogledao.

Ne, nisam tako mislio. Nego, zvat ćemo te Ignjatije. To pristoji isusovcu.

Ignjatije više nije nadimak, nego novo ime i sljedeće poglavlje u životopisu čovjekovom. Don Emanuel Prpić, krsnim imenom Marko, u početku je bio Komšo, zatim je postao pop Manojlo, pa je u godinama patnje i iskušenja bio Ostoja Jednouhi, a onda je u manastiru D., blizu Trebinja postao Ignjatije. Najprije su ga tako zvali, a zatim se sasvim oporavio i čudom ozdravio, tako da

su mu se zatvorile kaverne i vele da je nestalo tuberkuloze, pa se zamonašio, prihvativši pravoslavlje, i prozvao se po svetome Ignjatiju Bogonoscu.

Vjerovali su da to čini samo da ne bi još jednom mijenjao ime, bilo je i takvih koji su sumnjali da je u dubini srca ostao odan redu Ignjacija Lojole, ali gledano s kraja njegova života i sa sviješću o tome kako je završio monah Ignjatije Prpić, bilo je u tome Božjeg nauma. A onome tko u Boga ne vjeruje: strašnoga Slučaja. U što god vjerovali, ime Ignjatija Bogonosca preokrenulo je i preusmjerilo njegovu sudbinu.

Poučavajući učenike svoje smjernosti, Hristos je uzeo na ruke neko dijete, pa im rekao: Koji se ponizi kao ovo dijete, taj je najveći u Kraljevstvu nebeskom. To dijete bilo je Ignjatije, učenik budući svetoga Jovana Bogoslova, pa episkop u Antiohiji. Tamo je uveo antifonski način crkvenoga pojanja: kad jedna strana s pojanjem staje, druga počinje. Uto, rimski je car Trajan naišao kroz Antiohiju, na putu prema Perziji, gdje će zametnuti nekakav rat, pa je čuo za Ignjatija i za njegov dar. Pokušao ga je odvratiti od vjere, nudio mu položaj rimskoga senatora, a kada je sve te zemaljske časti Ignjatije odbio, naredio je da ga se okovanog odvede u Rim, gdje će biti bačen lavovima. Tako je i bilo, a od Ignjatija Bogonosca ostalo je samo srce i u njemu ljubav za Gospoda.

Krajem 1940. ni iz čega je u Dubrovniku ponovo buknila ona ista afera. Naime, jedan od onih devet, koji su vidjeli sve kada su se otvorila vrata sale za probe zbora, pao je na bolesničku postelju i zavapio kako ništa nije istina. Tražio je neka mu dovedu biskupa, ali biskup nije htio ili mogao doći. A onda je pred dubrovačkim odvjetnikom Jakšićem i pred još dvojicom svjedoka prisegnuo da je sve ono bila velika podvala, kojom su se htjeli osloboditi popa Manojla. Nisu znali da će se raščuti, da će priča puknuti po gradu, da će nesretnik biti onako protjeran, nego su ga mislili ucijeniti, pa neka on sam ode. Podmetnuli su mu dječaka Franu Bogdana, koji je prethodno orobio crkvenu škrabicu, pa su mu kazali da ga neće odati dundu, ako bude radio ono što mu kažu. Oni ga neće odati dundu, a dragi Bog će mu oprostiti njegov strašni grijeh, jer je pokušao ukrasti ono što je crkveno.

To je posvjedočio jedan od onih devet, i odmah zatim umro.

Advokat Jakšić je, skupa s onom dvojicom, otišao u Risan, gdje je našao Franu Bogdana. Ovaj mu je ubrzo potvrdio sve što je pokojnik ispričao. I još je rekao da je spreman to ponoviti pred svakim crkvenim ili svjetovnim sudom, jer je i njegov život uništen u ovoj aferi. Sa stenografskim ispisom njegova svjedočenja odvjetnik je išao dubrovačkom biskupu, koji ga je molio da stvar ne iznosi pred narod i u javnost. Bilo je to u veljači 1941, dok je desno uho oca Ignjatija stajalo u prašnjavao staklenki s alkoholom, na šanku krčme na Pilama. Krčmar Jozo Novokmet bi se svakome novom gostu hvalio da ga je on osobno svojom britvom sjekao toj ljudskoj nesorti i živini, u ime Oca i Sina i Duha Svetoga, pa bi se, široko zamahujući desnicom, na kraju priče prekrstio.

Krajem ožujka, dan ili dva pred pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnome paktu, tajno izaslanstvo dubrovačkoga biskupa zaputilo se prema Trebinju, gdje su se kratko zadržali u parohijskoj kući, i skupa s parohom nastavili prema manastiru D. Ne zna se što su nudili ocu Ignjatiju, jesu li mu došli s poniznom isprikom, ili su naprosto htjeli sklopiti nekakvu nagodbu, to nije poznato, niti se ovaj susret spominje u *Zapamćenjima jednog pustinjaka*, niti je potvrđen u biskupiji. Pouzdano se zna da je do njega došlo, čak i postoji fotografija izaslanika, snimljenih kako, zajedno s trebinjskim parohom, sjede ispred hotela, pod platanima. Paroh je, mnogo godina kasnije, potvrdio da je te ljude vodio u manastir D., ali neka ga ne vuku za jezik da kaže kome ih je i zašto vodio. U čije god ime se raspitujete, tako je rekao paroh onima koji su pitali, znajte

jedno: svakome pripada dio velike sramote, zmija koju možete izvući budete li me vukli za jezik otrovna je koga god da pecne!

Molili su me da se vratim, nakon što su otkrili da je sramota njihova, a ne moja. Ali nisam htio, pošto sam svoje srce predao pravoj vjeri, Isusu Hristu i braći koja su me spasila. Piše tako u Zapamćenjima jednoga pustinjaka, ali se ne govori tko mu je i kada nudio da se vrati. A nije jasno ni to čemu bi se trebao vraćati: isusovcima ili Dubrovniku?

Kako se u našim krajevima često najbolje zna ono o čemu se najustrajnije šuti, tako su u Dubrovniku svi saznali za nastavak afere. Odvjetnik Jakšić odbio je govoriti, dvojica svjedoka su nestala: jedan je iznenada umro, drugi se preselio u Split. Ali svejedno se sve znalo i o svemu se mudro mučalo. U međuvremenu se i zaratilo, grad su zauzele talijanske snage, odnekud su bahnuli i ustaše, pa je započelo razdoblje terora, kada se ništa nije ni smjelo pitati. Jakšića su pokušali ubiti, ali je uspio prebjeći partizanima. S njim i panični strah da se sve ne sazna. Do kraja 1941. svih pet lažnih svjedoka don Emanuelova sagrešenja, koliko ih je još bilo u životu, premješteni su u Zagreb i u Rim.

Kako mrtva usta ne govore, trebalo je samo još ušutkati oca Ignjatija.

Kada su ustaše došli pred manastir D., njega nije bilo unutra. Zaprijetili su da će zapaliti manastir i pobiti sve žive koje nađu unutra, ukoliko prevjerenik ne bude predan, ali uzalud. Prevrnuli su manastir i svaku stvar u njemu, tražili ga po ladicama i ormarićima, kao da se otac Ignjatije u međuvremenu smanjio do porculanske figurice koju sad treba razbiti, ali uzaman. Nema ga.

Što vam je on, zašto ga skrivate? upitao je ustaški zapovjednik igumana.

Brat nam je. Ali ne bi dozvolio da ga skrivamo i da zbog njega stradavamo i mi i ovaj dom Božji. Njega nema.

Uho mu je još uvijek izloženo u krčmi Joze Novokmeta, na Pilama. Može biti da je otišao da ga uzme.

Ustaša se rugao igumanu.

On mu nije odgovorio.

Otišli su, a da tom prilikom nisu spalili manastir. Ima i za to dana. Dugo će to vrijeme trajati u kojemu je slobodno paliti kuće i ubijati ljude.

Otac Ignjatije to vrijeme proboravio je u jami punoj ljudskih i životinjskih kostiju. Navikao je Ostoja Jednouhi na ono na što nije bio naviknut pop Manojlo i o čemu nije sanjao Komšo. Mnogo života može stati pod istu kožu i u jedan ljudski vijek. Mnogo života i još više imena, lažnih i pravih. U slučaju oca Ignjatija, monaha iz manastira D., sina dobrih i slabovjernih katolika Ilije Prpića i Mare rođene Pamuk, u stjecanju brojnih života i imena najvažnije je, ipak, bilo to što je dječak Marko prešao cestu na Banjskome brijegu i zalupao na samostanske kapije, da upita nešto. Život mu se nastavio na taj prvi odgovor, a onda još jedan, i još jedan...

Kada je pomislio da su ustaše otišli, izašao je iz jame, u kojoj je sad bilo više kostiju nego prije rata, i neke od njih bile su još žive, popeo se na brdo i pogledao prema manastiru. Iz dimnjaka je pućkao čist, bijeli dim. Kuhao se ručak. Braća su žurila niz dvorište i uz dvorište, kao i svakoga drugog dana.

Kada su mu rekli što se dogodilo i oko čega su se ustaše raspitivali, otac Ignjatije još jednom je prestao biti ono što je prije bio. Otkako je ponio ime Ignjatija Bogonosca, pa do trenutka kada je shvatio da su ustaše dolazili da mu odsijeku jezik, da ne bi govorio o onome što se događalo u sali za probe zbora, kada je ostao sam s dječakom Franom Bogdanom, da ne kaže kako se nije

dogodilo ništa, nego su mu razbraća sve namjestila, otac Ignjatije je, negdje duboko u srcu, održavao dva zavjeta, ili je na dva različita načina ljubio dragoga Boga. Možda je bio više jedno nego drugo, više pravoslavni monah nego katolički redovnik, ali u njegovoj prirodi nije bilo da prihvati kako se mora prestati vjerovati da bi se iznova povjerovalo. Koliko god se svjesno trudio, to nije išlo, sve dok mu ustaše nisu u ime Crkve, a ne u ime države, kakva god i koja god ona bila, htjeli sjeći jezik, kopati oči, rezati grlo, samo da ne bi govorio istinu. Netko ih je poslao. Ako im i nije naredio, onda ih je, barem, naveo da ga posjete u manastiru D. A lako je ljude navesti na zlo, ako za sobom imaš širinu i visinu oltara i svih oltarskih ukrasa. Tamo su samo ukrasi, pomislio je, a da nije bio svjestan ni svoga gnjeva, ni svoje oholosti.

Na praznom mjestu u srcu oca Ignjatija, na mjestu nekadašnjega isusovca don Emanuela, došao je osvjetnik. Rekao je braći da neće čekati ustaše da ponovo dođu, niti da ga kolju na spavanju. Također, ne želi njih izlagati vlastitoj sudbini, nego će sam s njima razriješiti stvari. Iguman mu je rekao neka se pazi. Lako se, čak i iz ispravnih razloga, u ime dobra i pravde, prelazi na stranu zla. Čovjek nije savršen, upamti to, rekao mu je. I još mu je rekao kako stvari ponekad i nisu onakve kakve nam izgledaju. Ljude ponese gnjev, pa se ohlade. Ali često je tada kasno. Najgore je, međutim, na gnjev ići gnjevom. Ništa ga Ignjatije nije mogao čuti. Igumanove riječi bile su šušanj suhoga lišća na miholjskome vjetru. Šušanj se ne pamti.

Sljedeća etapa opisana je vrlo pomno u *Upamćenjima jednog pustinjaka*. Koga zanima, neka potraži knjigu, jer mi za taj dio priče nemamo vremena, niti bi nam pomogao u našem istraživanju, kao ni u priči o Ignjatiju Prpiću, koja se nalazi u priči o porodici Seghers--Stein, a ona u priči o ljetu 1943, koje će završiti Mladenovim stradanjem u Slavoniji.

Recimo toliko da se Ignjatije pridružio prvoj pobunjeničkoj jedinici na koju je naišao, četničkome odredu majora Karanfilovića. Četnici su tražili da ih blagoslovi, on je od njih tražio pušku. Dali su mu neki vrlo sumnjiv mitraljez, dio naoružanja talijanske vojske u Etiopiji, koji je već nekoliko puta zakazao usred bitke. Nitko više nije htio pucati iz njega, jer se vjerovalo da će jednom metak eksplodirati u cijevi i sunuti u lice onoga koji puca. Zato su mu dali taj mitraljez, a on ih je blagosiljao mrzovoljno. Pili su i šenlučili, nisu znali tko im glavu nosi, smisao ratovanja bio im je da ih se narod boji. Naravno, muslimanski narod. Nije se to sviđjelo Ignjatiju Prpiću, dok su se, uglavnom sasvim besciljno, kao divokoze verali po hercegovačkom kršu, on s mitraljezom na ramenu i s redenicima prekrštenim preko grudi. Onako bradat i kosmat, zažarenih očiju, izgledao je kao ludak iz romana Fjodora Mihailovića Dostojevskog.

Dva je mjeseca ostao sa četnicima majora Karanfilovića, a onda ga je nestalo. U *Upamćenjima* piše da im je ostavio mitraljez i municiju. Sa sobom je od vojne opreme ponio samo čaturicu za vodu. Tako se zaputio prema Bosni. Bilo je to u proljeće 1943, u vrijeme velikih njemačkih ofanziva na Titove parizane. On se pojavljivao usred spaljenih sela kao jurodivi, neki su u njemu prepoznavali vruga, trčali su prema njemu s vilama, ali Ignjatija bi samo nestalo. Dvapat su ga seljaci i opkolili, ali kada su stegnuli obruč i proboli bajonetama grm u kojem su ga vidjeli kako se skriva, njega nije bilo.

U planinskim selima oko Sarajeva prozvali su ga pop Avet.

Takav su mu, bit će, nadimak nadjenuli zbog velikoga drvenog krsta, što ga je nosio oko vrata. I vjerojatno da su ga prvi tako nazvali gorštaci u muslimanskim selima s planine Bjelašnice. Ali glas o njemu i ime prenosili su se, koliko god sela međusobno bila zavađena, a narodi zaraćeni. Tako se pop Avet pojavio u spaljenom srpskom selu, odakle su, kroz prozor jedne od rijetkih nesagorjelih kuća, pucali na njega. Iako pogođen u rame, uspio je pobjeći. Srbi su mislili da je pop Avet poludjeli katolički pop, kao što će i Hrvati sa Stupa u prikazi s podvezanom rukom, i s

bradurinom, vidjeti izbezumljenoga srpskoga popa, kojemu je poklalo parohiju i on se sad osvećuje zalazeći ljudima u snove. Kome jednom dođe u san, taj i sam poludi, pa glavinja po Bosni, dok ga ne zatuku. I oni su ga zvali pop Avet.

To mu je sljedeći nadimak i naslov novoga poglavlja, koje, srećom po oca Ignjatija, nije trajalo predugo, jer ga je negdje kod Trnova zarobila jedna partizanska jedinica. Bilo je ljeto, pa su ga prvo, pod stražom, natjerali da se okupa. Zatim su mu podrezali kosu i bradu, obukli ga i predložili mu da ga strijeljaju kao klasnog neprijatelja. Otac Ignjatije slatko se nasmijao ideji četnog komesara Jovana Bjelobabića Kompanjera.

Zašto se smiješ, pope? začudio se Kompanjero.

Valjda zato što sam pop, sluga Božji, a ne vaš klasni neprijatelj.

Mi smo takve strijeljali po Španiji.

Kakve?

Crkvenjake. Strijeljali smo ih, jer su zaludili narod.

Možda vam je to bila greška.

Greška je tvoja ako misliš da ima Boga.

Možda, ne velim da nije, možda je greška. Ali nije me briga za to.

Za šta te je onda briga?

Za to da ljubim dragoga Boga i da mu se molim.

Kako ćeš ljubiti onoga kojeg nema?

Vjerom i molitvom, kako bi drukčije.

Iako ga nema?

Ja vjerujem da ga ima.

Maloprije si priznao da je to možda greška.

Bože sačuvaj, ne može biti greška to što vjerujem. Ja sam ti samo kazao da lako može biti greške u svemu što mislim.

Ja ne vjerujem i borim se protiv onih koji vjeruju.

Prvo je u redu, a drugo ti je greška. Nikako, brate, ne možeš pobijediti ako se boriš protiv onih koji vjeruju. Bit će da si zato i izgubio rat u Španiji. Postrijeljaš sve koji vjeruju, i izgubljen si, jer ničega ne ostane. Razumiješ li ti što ti ja govorim?

A razumiješ li ti mene?

Razumijem, kako te ne bih razumio.

Šta razumiješ?

To da ti je teško i da sad više ne znaš šta bi sa mnom.

I tako riječ po riječ, razotkriva se Jovan Bjelobabić Kompanjero, koji će 1950. biti proglašen za narodnog heroja, a deset godina kasnije završiti u Lepoglavi, na robiji, zbog neprijateljskoga i kontrarevolucionarnog djelovanja. Na nekom kongresu Saveza boraca je s govornice rekao da bi on lično u ratu strijeljao i Tita, i Staljina, i svakog od trideset najvećih komunističkih vođa današnjice, zbog onoga što rade danas, u miru. I onda je još neko vrijeme iznosio razloge zbog kojih bi on, narodni heroj Jovan Bjelobabić Kompanjero, strijeljao Tita, ali prije nego što je

završio svoje izlaganje, tu su već bili organi reda, koji su ga na licu mjesta uhapsili. Nudili su mu da ga proglaše neuračunljivim, zbog ratnoga ranjavanja u glavu. Odbio je: nije bio ranjen u glavu, nego u prsa i u obje noge. Zatim su mu predlagali da emigrira, na šta je rekao da bi to bilo neprilično za narodnoga heroja i da on ne napušta zemlju koju je stvarao. Oduzeli su mu zvanje narodnog heroja. On se nasmijao, i rekao da je to nešto što se ne može oduzeti, ili si junak ili nisi junak. Na kraju je osuđen na kaznu doživotnog zatvora, koja je pretvorena u dvadeset godina robije, zbog planiranja atentata na druga Tita. Mogli ste me vala i strijeljati, bio je razočaran. Kao klasnog neprijatelja, nasmijao se. Nitko nije znao čemu se Kompanjero smije. Mislili su da je lud.

Jovan Bjelobabić Kompanjero očito je bio opsjednut strijeljanjima.

Ignjatije Prpić u *Upamćenjima jednoga pustinjaka* piše da je provjeravao, koliko je to bilo moguće, je li Kompanjero za vrijeme Španjolskoga građanskog rata i Narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji naređivao i provodio strijeljanja ljudi. Nije našao nijednu potvrdu da jest. Osim što su svjedoci potvrđivali: da, Kompanjero je i kao komesar čete, i kasnije, kao komandant divizije, stalno nekome prijetio ili obećavao da će ga strijeljati. Ali se držao podalje od svih suđenja, govoreći da je vojnik i nesvršeni student francuskog jezika i književnosti, a da nije pravnik.

Možda je uživao u ljudskome strahu.

Gledao je u oči čovjeka kojem je rekao da će ga prije jutra strijeljati. I to je učinio bezbroj puta. A ljudi reaguju na različite načine. Šteta što Kompanjero nije postao pisac, ili barem što nije napisao memoare kad je 1977, nakon odsluženih sedamnaest godina kazne, izašao iz zatvora, iako bi najzanimljivija bila knjiga u kojoj bi samo popisao njihova imena i ispričao što je poslije sa njima bilo. Kakve su oči čovjeka kojem je rečeno da će biti strijeljan? Nitko to nije bolje od njega znao. Pa ako nakon propasti jednoga svijeta i poretka, i sloma ideala za koje se borio Jovan Bjelobabić Kompanjero, nekoga zanima čime se taj čovjek cijeloga života, zapravo, bavio, najtačnije bi bilo reći da je ljudima vrlo ustrajno izdavao lažna uvjerenja o smrtnosti. A svi su oni, kako će se na kraju pokazati, bili besmrtni.

S Kompanjerom otac Ignjatije provodio je ljeto 1943. Oko njih dvojice sve je bilo strašno i krvavo, ali oni to nisu osjećali jer su, gotovo opsesivno, bili upućeni jedan na drugoga. Kompanjero ga je pratio u stopu, i pokušavao ga preobratiti na svoju vjeru. Boga nema, Boga nema, Boga nema, ponavljao mu je u ritmu svojih sigurnih koraka, i s vremenom je na Ignjatija prešlo nešto od njegove neustrašivosti.

Ako nema Boga, nema ni smrti, rekao mu je, da ga iskuša.

Vidiš, ta ti je dobra, zamislio se Kompanjero.

Život Ignjatija Prpića, iskušenika i mučenika, koji mijenja živote, a s njima i imena, pa su ga u partizanima zbog stalnog druženja s komesarom prozvali pop Španac, otišao bi na sasvim drugu stranu, e da se, kada su bili negdje u okolici Tuzle, kod slavnoga sela Husina, nije dogodilo da Jovana Bjelobabića Kompanjera pozovu da se javi na Ozren, u komandu divizije, odakle će biti upućen na ispomoć Vrhovnom štabu. Rastali su se kao stari drugovi, i pop Ignjatije ostao je sam.

Koliko je puta pomislio na živoga Boga, družeći se s tim čovjekom i svjedočeći mu svoju vjeru? Kakve su u to vrijeme bile njegove molitve? Napamet naučene litanije, koje se okreću kao mlinski kotač, ili usrdna, sobom ispunjena obraćanja Svevišnjemu? Je li se uzoholio i povjerovao da on to Boga brani pred partizanskim komesarom, pred šaljivdžijom? O tome će Ignjatije Prpić misliti mnogo kasnije. Tada neće. Neće on ni o čemu misliti, u ratu se mnogo vidi, štošta osjeti,

srce se koječim prepuni, ali misli se veoma malo. Zato mnogi polude čim nakon rata počnu da misle.

Prešli su Savu i stigli u Slavoniju. Zemlja ravna, bogata i prijeteća. Ustaše još uvijek drže položaje, gradovi su sigurni, narod vlastima lojalan, partizana malo. Nema partizanskoga rata, ako se zaklon traži po kukuružištima.

Bilo je to krajem septembra, rujna kako se nekad govorilo u jezuita, i trajalo je ono najljepše miholjsko ljeto, kada se Bog prikaže i onima koji ne vjeruju. Proljeće je bilo ružno, teško i kišno, zato je jesen i morala biti ovakva.

Ležali su u zasjedi, uz stazu kojom će proći patrola njemačkih vojnika. To, zapravo, i nisu Nijemci, nego naši mladići, Bosanci, uglavnom Sarajlije, njemačkoga podrijetla, ili samo znaju jezik, pa ih je unovačilo u nekakve lažne SS jedinice, umjesto da ih pošalje među domobrane. Rekli su im to, u povjerenju, seljaci iz Andrijevac, Hrvati, ali otpočetak naklonjeni partizanima. Ne bi lagali. Kažu, ima ih stotinjak. Tri voda, jedna četa. Nije to ni malo. Stigli su s obuke iz Austrije, ali kao da ne znaju gdje su došli. Nisu oni prava vojska. Tako su im rekli. Pa je, možda, i bolje ne dirati u njih.

Danima su ih tako dočekivali i ispraćali u zasjedi. Nišani u njih, u glavu, među oči, pa u grudi, i onda u leđa. Ali ne bi pucali. Nije bilo takvo naređenje. A možda i ne bi imalo smisla. Poubijaš ih svu trojicu, i šta onda? Ama, nije ovo više četrdeset prva, govorio je komandir voda Husnija Mehmedagić. Je li tako, Španac, da to sad nema smisla? Pitao ga je, a pop Španac je klimao glavom. Zaista, vjerovao je, nema smisla ubiti njemačkog vojnika, koji, možda, i nije njemački vojnik.

Kako su se izmjenjivale njemačke patrole, prolazeći uvijek u isto vrijeme, istom stazom, tako su se izmjenjivale i zasjede.

Tog dana, kojemu se više ne zna datum, pa čak ni koji je bio dan u tjednu, Ignjatija Prpića dopalo je da ide u zasjedu s dvojicom Bosanaca i s Jakovom Matićem, Splićaninom, predratnim komunistom, nesvršenim studentom filozofije, i s nekim Pericom, lokalnim mladićem iz Andrijevac, koji bi nekad noćio s jedinicom, nekad kod kuće. I opet je sve izgledalo tako neozbiljno.

Perica je zalegao s jedne strane staze kojom će Nijemci naići, a njih dvojica s druge strane. Tako su se rasporedili, jer su imali o čemu da razgovaraju, dok se s Pericom nije moglo o mnogo čemu pričati, osim o svinjama i o razlici između hrastovine i čamovine.

I tako je prolazilo vrijeme, možda su Nijemci malo i kasnili, a Ignjatije je s Jakovom zapodjenuo onu priču kakva se, obično, povede s nepoznatim putnikom u kupeu ili s čovjekom koji u željezničkoj čekaonici čita knjigu, pa umjesto da mu se podviruješ, upitaš ga za naslov, i tako kreće priča.

Schopenhauer, šapnuo je Jakov.

Ignjatije se tiho nasmijao: pa priličnije je da Schopenhauera slavi kočoperni gimnazist nego čovjek u vašim godinama, pa još komunist.

To vi, sigurno, govorite zbog vjere. Schopenhauerov pesimizam baš i nije u skladu s vjerom.

Ne, on je vjernik. Pesimisti su vjernici, ali on je dječji filozof. Dobar dječji filozof. Nije za odrasle.

Da ja vas nešto pitam...

Pitajte, Matiću.

Postoji li ideja koja je vrednija od ljudskog života? Ili od života jedne kišne gliste? Razmislite, pa mi recite.

Ne moram razmišljati, reći ću vam...

Ne, inzistiram, prvo razmislite.

Ono što se dalje događalo bilo je kao u snu, i trajalo je veoma dugo. Barem tako navodi Prpić u *Upamćenjima jednog pustinjaka*. Sljedećih tridesetak sekundi, on opisuje na dvadeset sedam stranica knjige, više, dakle, nego što mu je trebalo da opiše cijeli svoj ratni put.

U trenutku kada je naišla njemačka patrola, seljaku Perici opalila je puška. On je kasnije tvrdio da puška nije slučajno opalila, nego ga je jedan Nijemac primijetio – i to baš onaj koji će kasnije stradati – ili je mahinalno okrenuo oružje prema njemu, i Perica je pucao. Nikoga nije pogodio, iako je bio jedva pet metara od njemačke patrola. (To je za većinu bio dokaz da mu je puška, ipak, slučajno opalila.) U tom času, Jakov Matić još nije bio završio rečenicu:

Ne možete znati postoji li ideja vrednija od ljudskog života, sve dok ne ubijete čovjeka. Pogledate ga u oči i pucate.

Seljakov pucanj pokrio je zadnju Jakovljevu riječ.

Ignjatije je pomislio da je on to pucao.

Nijemci, bilo ih je trojica – katkad su patrolirali i u četvorkama, ali danas nisu – odskočili su poput srndaća kada ih lovac uplaši, i poskakali u zaklon. Ona prva dvojica bacili su se iza niskog zida, kojim je nekada bilo ograđeno dvorište gazdinske kuće. Više nije bilo ni kuće i dvorišta, ostao je sam taj zidić, posred kojega su, vjerojatno, nekada bile nasadene drvene tarabe.

Treći Nijemac, onaj koji je išao na začelju, bacio se iza plasta sijena.

Između plasta i zida nije bilo više od četiri metra.

Sve je tu bilo veoma blizu, ili se Ignjatiju činilo da je sve tako blizu, i da su jedni od drugih blizu. Nijemac iza zida nešto je viknuo. Riječ je bila na našem jeziku, ali Ignjatije ju, valjda od uzbuđenja, nije razumio. Bila je to neka posve obična srpskohrvatska riječ, prepoznao je, čak, i naglasak. To gutanje samoglasnika, taj tvrdi, reski zvuk, s kojim se rodio i u kojem je odrastao. Tako se samo u Sarajevu govori, nigdje više. Ali nikako da odgonetne riječ. Čuo ju je dobro, mogao bi je i ponoviti, ali srce mu tako bubnja u ušima da nije u stanju dokučiti što ta riječ znači. To ga je uzrujalo, a istovremeno ne može prestati da razmišlja o onome što ga je Matić pitao. Zatim ga je prekinuo, pa je sam odgovorio.

Razmišljao je o tome Ignjatije, kao da sanja, u trenutku kada je treći Nijemac, tanak i dugoruk, kao pauk u zelenoj uniformi i sa šljemom, iskočio iza stoga, i učinio prvi korak. Trebala su mu, možda, još dva koraka, pa da se baci među svoje.

Ignjatije je bio svjestan trenutka kada je povukao obarač, i u kojem je bila povučena savršeno ravna crta između njegove cijevi i čovjekova vrata. Kao u geometriji, tangenta koja dodirne kružnicu, i zatim odlazi u beskraj. Savršenstvo sadržano u pitanju postoji li ideja vrijedna smrti baš ovoga čovjeka. To Jakov Matić nije naglasio, tu ga je, nehotice, prevario: baš ovog čovjeka. Dok je mladić padao, s glave mu je odletio šljem, bio je plavokos – možda pravi Nijemac? – Ignjatije je već bio u paklu iz kojega više nema izlaza. Ne postoji ideja za koju je trebalo ubiti njega. Nekog drugog, možda, ali ovoga koji nauznak leži u prašini, hvata se rukama za vrat, pokušava zaustaviti gejzir krvi i samrtnički krklja, nije smio ubiti.

Bio je to drugi, ujedno i posljednji pucanj.

Nijemci nisu izvirili iza zida.

Partizani nisu više pucali.

Ni Perica.

A imao sam im guzice na nišanu. Obje. Glave im nisam vidio, ni noge i ruke, samo guzice. I nisam pucao. Kako ćeš čovjeku pucati u guzicu.

Tako je rekao seljak Perica, koji nikoga nije ubio. On će se nakon što završi rat mirno vratiti u Andrijevce. Pa će se pijan hvaliti da je ubio jednoga Nijemca. Eno mu groba na malenom njemačkom vojničkom groblju. Istina, po imenu to i nije bio Nijemac. A možda se i Nijemci ponekad zovu kao i mi.

Ali čim bi se otrijeznio, Perica bi govorio da je Nijemca ubio Ignjatije, pop koji nakon toga danima nije progovorio ni riječi. A onda ga je nestalo iz jedinice. Valjda je dezertirao. Samo ga je nestalo.

Kada je ranjenik prestao krkljati, upokojio se u času i postao mrtva stvar i mrtvo slovo na papiru, poiskakali su iz zaklona i stuštili se prema kukuruzima. Jakov Matić i seljak Perica. Ignjatije nije trčao, nego je išao polako, držeći dlan na čelu, kao da će u sljedećem trenutku otresti znoj. Da su samo izvirili iza zida, mogli su ga ubiti.

Kraj je 1949. godine. Pop Ignjatije Prpić živi u Innsbrucku. Vodi brigu o srpskim izbjeglicama, odbjelim oficirima bivše kraljevske vojske, crnogorskim i bosanskim četnicima. Ne pita šta je tko radio u ratu, nego ih šalje preko mora. Izdaje im lažne dokumente, jedan beogradski Jevrejin koji je, kao i on, u Innsbruck dobjehao 1946, skrivajući se tko zna od kakve krivnje, izrađuje za njega pasoše. Pomoći će on, ne pitajući, i ponekom ustaši ili zagubljenom domobranskom pukovniku, kojem nema tko drugi da pomogne. Ne traži ni od njih novac, ne pita ih što su radili u ratu. Ni prav, ni kriv o tome neće govoriti istinu.

Sve vrijeme mu je jedno na umu: spašavajući mnoge krivce, krvnike i koljače, on će spasiti barem sedmoricu nevinih, koji bi bili pogubljeni da nije njega. Sedmorica nevinih svjedočit će za njega pred Bogom. A Boga ima, i to Ignjatije zna, jer ga je vidio u metkom preklanom vratu onoga vojnika. Njegovim metkom.

Novac za ovu operaciju osigurao mu je, kako piše u *Upamćenjima jednog pustinjaka*, fra Krunoslav Draganović, direktno iz vatikanske blagajne. Draganović se bavio spašavanjem ustaških zlotvora, i ponekog nevina čovjeka. Spašavao je, to se zna, i četnike, kao i ljude iz marionetske vlade generala Nedića. Je li i među njima bilo nevinih, znat će Bog, ali fra Krunoslavu je pop Ignjatije bio zauvijek zahvalan. Nije ga prešutio u knjizi, niti je zatajio pomoć koju je od njega dobio. Da nije bilo fra Krunoslava, poludio bi pop Ignjatije Prpić, pred slikom vrata iz kojeg prska krv.

Tada je, u Innsbrucku, pop Ignjatije Prpić došao na zao glas u Jugoslaviji. A tko bi na takav način postao ozloglašen, Udba bi ga nagradila vrlo pomnim i sadržajnim dosjeom. Vjerojatno on i danas postoji, negdje u Beogradu, u nekom od arhiva, a možda i u nečijoj privatnoj dokumentaciji. Malo što je, vjerujem, toliko vrijedno kao ti fascikli i registratori – tako, naime, zamišljam dosje popa Ignjatija – pa kada bi bilo moguće, a nije, i kada bi se mogao u novine dati takav oglas, dušu bih prodao vragu i zlatom bih žeženim plaćao Udbin dosje popa Ignjatija. Od tih bi se papira, sama od sebe, sastavila velika knjiga, mnogo veća i od Grossmanova *Života i sudbine*, čiji je originalni rukopis baš ovih dana, krajem ljeta 2013, ruska tajna služba,

nasljednica KGB-a, predstavila na konferenciji za novinstvo i ponudila istraživačima i književnoj publici na uvid. (Pišem ovo, kvareći priču, u pustoj nadi da bi mi se na telefon ili na mail adresu mogao javiti posjednik Ignjatijevog dosjea...)

Što je Udbine mračne i bezimene šefove – jer o takvima je riječ, a ne o stvarnim ljudima, poput Aleksandra Rankovića ili Svetislava Stefanovića – inspiriralo da šalju ubojice u Chicago, gdje je nakon okončanja austrijske avanture otac Ignjatije živio u miru, molitvi i isposništvu, i nije se bavio baš nikakvim javnim ni crkvenim poslovima, to također nećemo saznati. Ako je njegov zločin bilo spašavanje četnika i četničkih koljača, izbjeglih iz Jugoslavije, ministara iz Nedićeve vlade, i nekoliko ustaša, neobično je kako Udbin atentator nije pucao u njegova pokrovitelja fra Krunoslava Draganovića, koji je bio puno dostupniji, slobodno se kretao po Italiji i Njemačkoj, bavio se javnim radom, propovijedao i držao mise, pa ga se lako moglo smaknuti?

Bit će da je krivnja oca Ignjatija, ipak, starija i dublja, ozbiljnija od onoga što se, obično, pripisuje Udbinim žrtvama. Namjere Titove tajne policije, s čijim djelovanjem nitko nije smio biti do kraja upoznat, pa ni sam Maršal, očito se nisu ticale fizičkih manifestacija zločina. Nakon što su se upoznali s činjenicama o popu Ignjatiju, popu Aveti, Ostoji Jednouhom, popu Manojlu, don Emanuelu, Komši i o Marku Prpiću, a možda i još ponekome tko je živio u istoj čovjekovoj koži i osobi, shvatili su da tog čovjeka treba ubiti jer zna mnogo više od drugih ljudi i jer je sa svih strana upoznao svijet koji su oni štitali. Nije ih plašilo da bi takav mogao upotrijebiti svoja saznanja – znali su da je nesposoban za takvo što i da je dušom preokrenuo i u srcu sedam puta svisnuo kada je ubio njemačkoga vojnika – nego su se bojali onoga što on nosi u svojim očima. Jednom bi to mogao napisati, netko bi mogao fotografirati te oči, ili ih na neki drugi način preslikati i prenijeti ovome svijetu, da vidi ono što je vidio on.

To je bio razlog da nevidljivi atentator ustrijeli popa Ignjatija i odsiječe mu glavu. Glava nikada nije pronađena, pa je tijelo sahranjeno tako obezglavljeno. Kako i priliči Ignjatiju Bogonoscu, srce je, čudom, bilo balzamirano. Kada je godinama kasnije otvarana grobnica, pred sahranu staroga čikaškoga paroha, našli su bezglavi kostur, sa savršeno uščuvanim srcem među rešetkama rebara.

Na stolu, u sobici u kojoj je pogubljen otac Ignjatije Prpić, ostao je rukopis *Upamćenja jednog pustinjaka*. Stajao je nasred stola, atentator ga je vidio, ali ga nije zanimao. Iako se o toj knjizi govorilo i u Srbiji, u vrijeme kada je, nakon pada komunizma, aktualizirana priča o Udbinim likvidacijama pripadnika srpske emigracije po inozemstvu, knjiga do ovoga vremena još uvijek ima samo ono jedno, čikaško izdanje.

Tako završavamo priču o isusovcu koji se molio za ozdravljenje Adriana Seghers-Steina, sina upravnika pošte u Dubrovniku Maximiliana Seghers-Steina i žene mu Gertrude, koje su Dubrovčani onoga doba zvali gospodar Maksim i gospođa Danica. U ponedjeljak 5. travnja 1926. na Boninovu je pokopan Adrian. Sahranjen je brzo, dan nakon smrti, pa nitko od Stublera nije mogao doći na sprovod, ali bili su Ćurlini, Lola i Andrija.

Lola šalje dopisnicu u Sarajevo:

Dbk.6. IV. 26.

Dragi moji,

pišem svima, nikome po imenu, te ni pozdrave ne šaljem pojedinačno, osim majci i ocu. Jeste li zdravo, moji stari? Mutti, lupa li srce uredno?

Bili smo na pogrebu malog S-S, Adriana, koji umrije u nedjelju. Nije mu bilo spasa, difterija ga

pokosila. Žalostan događaj. Mnogi je bio narod. Nema ga da suzu nije pustio. Sanduk bijelo lakiran, malen. Jedino Maksim kao skamenjen. Drži majku pod ruku. Ona za se ne zna. Nisu imali svoju grobnicu, niko od S-S nije umirao u Dbk, pa su ga kopali u zemlju. Još mi zemlja i kamenje bubnjaju u ušima, koje su bacali po sanduku.

Drugo sve je kako znate. A. radi, ja čuvam Ž. Već su vrućine za april. Ko zna kako će biti u maju.

Smrt djeteta, koliko god bila nenadana, mogla se i morala preboljeti. Pogotovo u ta vremena, kada se još umiralo od dječjih bolesti, a epidemije su bile česte. Sve dok ne poodrastu, negdje do četrnaeste godine, računalo se da se djeca kreću po rubu života i smrti, i nikad ne znaš na koju će stranu prevaliti. Tako djeca žive, to je normalno, i normalno je onda i da ponekad umiru. Dječja smrt je jeftina, jer djeca nisu mnogo grešna, ne ostavljaju za sobom veliki imetak, ni mnogo sjećanja. Brzo se zaboravljaju, jer ih se, uglavnom, i nema po čemu pamtit.

Ali na Adriana, iako mu je bilo tek deset, kao da se ovo nije moglo odnositi. To čudesno muzikalno i pametno dijete odrastalo je u sve samim obećanjima, i roditeljskim očekivanjima. Znalo se da će biti glazbenik, i nadoknadit će ono što su i majka i otac, stjecajem okolnosti, propustili da učine, pisat će simfonije koje Gertrude nije napisala, svirat će s najvećim orkestrima svijeta, ići u Ameriku, o čijim je visinama sanjao Maximilian Seghers-Stein. Njegovi snovi imali su oštrinu i šiljatost nebodera i tornjeva New Yorka i Chicaga, domahivali su iz njih, iz tih snova, i Kip slobode, taj čudesni hermafrodit kojega prvog vide svi emigranti, kada pristaju u luku koja se zove Amerika, na otok koji se zove Amerika, gdje ih pregledaju američki liječnici i medicinske sestre ledenih ruku, pred kojima se, srećom, ne moraju skidati, da ne vide svu njihovu sirotinju; domahivali su iz Seghers-Steinovih očinskih snova i ti emigranti, tankovijasti mladići iz Bukovine, krivonogi dječaci golemih glava, koje je, nakazne, Bog darivao čudesnim darom za glazbu, pa su mogli otići, pobjeći iz Velikoga vojvodstva Litve, iz Galicije, Bjelorusije i Ukrajine, iz malih i neuglednih štetlova, nad koje se nadvila velika opasnost, nitko još uvijek ne zna kakva, nadvila se stoljetna mržnja i zavist njihovih susjeda, zašto zavist?, zbog čega mržnja?, tko bi mogao zavidjeti krivonogom patuljku goleme glave, ako ga nikada nije čuo kako svira; o svemu tome je mislio Seghers-Stein u svojim snovima, noćnom legurom načinjenom od svih njegovih dnevnih strahova. Htio je da dječak postane slavni violinist, jer on to nije imao hrabrosti biti. Nego je nastavio živjeti sa svojim svakodnevnim strahovima, kao upravnik pošte u Dubrovniku, nastavio je strepiti kada će konačno netko pregledati njegov dosje i u njemu pročitati ono što svim ministrima i carskim zemaljskim poglavarima, namjesnicima, deputatima i prinudnim ratnim upraviteljima promiče godinama. I bio je zahvalan svakoj historijskoj ili elementarnoj nepogodi, ratu i nesreći, epidemiji španjolske gripe, svemu što je kancelarijske činovnike moglo odvratiti od namjere da pregledavaju prvu stranicu njegova dosjea, na kojoj je pisalo ime, prezime, zavičajnost, narodnost, vjera i datum ulaska u službu.

Smrt Adrianova za oboje roditelja činila se nemogućom, kao da se radi o nekoj greški, koja se ubrzo mora ispraviti, jer su se s nestankom tog djeteta zatekli goli pred svijetom, skupa sa svojim neostvarenim životnim željama. I tako goli idu u smrt, ili na Boninovo, pred svježe iskopan grob u koji će biti spušten njegov lijes.

U kratkom međuvremenu koje je uslijedilo, Gertrude i Maximilian Seghers-Stein odlučivali su što će sa sobom. Dubrovnik je od sigurnoga utočišta, od mjesta gdje se gospodar Maksim uspijevao skriti, postao mjesto velike nesreće. Grad se odjednom smanjio, uvukao se u sebe i sveo na vrlo ograničen niz simetrično raspoređenih kamenih građevina, izvan kojih se nije moglo pobjeći. Tada je gospodar Maksim shvatio da Stari grad ima formu labirinta, kakve, zabave radi, oko svojih dvoraca od žive ograde stvaraju engleski plemići. Iz tog labirinta nema logičnog izlaza ni puta,

nego bi trebalo preći preko crvenih krovova kuća, preskočiti zidine i nestati.

Na svakom uglu toga naglo smanjenog Dubrovnika, u svakoj uličici, u Starome gradu, ali i na Lapadu i u Gružu, vidio je Adriana. Tu se dječak igrao, tu ga je majka vodila za ruku da ne potrči i ne padne u more, tu ga je vodila da gleda ribe u gradskom akvariju, tu žive Ćurlini, Lola i Andrija, uz te se skaline, sve do vrha, sam penjao, jer nije volio da ga nose. Tada su mu bile tri godine. Kasnije je već dolazio sam, s violinom, da dundu Andriji priređuje koncert za imendan. Bilo je hladno, kraj studenoga, puhala je bura, i sve se mrznulo. Trebalo je vremena da mu se ugriju prsti, ali on nije htio čekati. Bio je nestrpljiv. I očajan kad mu je violina zaškripala pod gudalom. Rasplakao se. Mislio je da više ne zna svirati.

Toga se gospodar Maksim sjećao.

I nije više bilo mjesta u Dubrovniku koje ga ne bi podsjetilo na dječaka.

Razmišljao je o tome da zatraži umirovljenje, i da se negdje odsele. Ali nije se mogao vratiti u Beč.

Onda je isteklo vrijeme koje im je preostalo do sljedeće nesreće. A s njom i konačnog sloma.

Wolfram Justus – koji je to, za dubrovačke prilike vrlo neobično, ime dobio u čast Gertrudinog profesora kontrapunkta, slavnog Woframa Justusa von Barsewische, koji je umro na dan dječakova rođenja. Ako se rodi sin, ranije je predlagala Gertrude, neka se zove Nicolas. Ocu je bilo svejedno, nije se bavio imenima, niti je htio da mu se djeca po imenima pretjerano razlikuju od okoline, ali onda se majka iznenada predomislila.

S tim imenom može postati biskup, rekao je.

Kao da je u njegovome glasu osjetila razočaranje.

Ili orguljaš, dodao je veselije.

Wolfram Justus Seghers-Stein nije, međutim, bio ni za biskupa, ni za orguljaša. Vuko ili Vukota, kako su ga prozvali u Dubrovniku, bio je golem, jak i prostodušan dječak, stvoren za sportaša, lučkog radnika ili kolodvorskog nosača. Nije on bio bez pameti, bio je i muzikalan, naravno ne poput Adriana ili starije sestre Rosalije, koja bi, da se nije naprečac udala, završila na Muzičkoj akademiji, ali je lijepo pjevao i pomalo svirao gitaru. Dobro mu je išao latinski, lako je i brzo učio, i sve bi on to radio, i učio, i svirao, i pjevao, da je kako moglo – trčeci. Ili prenoseći vreće cimenta. Plivajući do Lokruma i natrag ili, barem, hodajući po zidinama oko grada. Nešto je u njemu bilo što mu je branilo da stoji na istome mjestu, nego se stalno morao kretati. A u kretanju se svašta dogodi, pogotovo dječaku.

Bio je početak lipnja, prvi topli, sunčani dani u Dubrovniku, ali prerano za kupanje. Još nisu počela pristizati vlakom gospoda iz unutrašnjosti, da pootvaraju škure i prozore na svojim vilama i ljetnim stanovima. Gruška je željeznička stanica bila pusta, stizali su samo hercegovački trgovci sirom i mlijekom, sitni krijumčari duhana, poneki sreski špijun, žandar, uhoda, čehoslovački pjesnik u terminalnom stadiju tuberkuloze... Isparavali su iz kamena zimušnji mrazovi, vlaga je svakim časom izlazila iz zidova, Dubrovnik se budio iz čamotinje. Od nekog vremena, od dolaska Austrije, to je postao ljetni grad, i takav će biti sljedećih stotinu godina, a što će biti nakon toga – ne znamo i ne zanima nas previše, jer više neće biti ni Stublera, ni Seghers-Steinova, ni sivoga notesa s dnevnikom pčela. Neće biti misterija oko njegova sadržaja. Ni pitanja zašto je iz okužene košnice, usred kišnoga proljeća 1937, Franjo Rejc u sklopljenoj pregršti, iznio živu maticu. Neće tad biti košnica. I neće biti pčela.

Wolfram Justus izmolio je oca da ga odvede na prvo ovogodišnje kupanje na Banjama. Da smo

usred ljeta, da Wolfram Justus cijeloga proljeća nije vukao tu dosadnu upalu mjehura, da doktor Karel Karel nije izgovorio kako to može biti opasno ako zahvati bubrege, ali od svega važnije – da nije bilo Adrianove bolesti i smrti – pustio bi ga neka sam ide na kupanje. Prošloga ljeta sam je odlazio da pliva, sve do sredine studenoga. Možda je tako i navukao upalu.

Kasnije će, već sasvim izluđen, misliti o ovome: dan ranije privilegao je poslije ručka, zatvorio oči i zaspao. Možda je samo nekoliko sekundi bio u snu, kada je osjetio da mu kameni stup pritiska grudi, ne može udahnuti, ne može se pomaknuti, strop mu se okreće oko glave, uzalud otvara usta da dozove Gertrude. Učinilo mu se da umire. A onda je u trenutku prestalo. Skočio je s postelje. Hodao po sobi. Otišao je na hodnik da se pogleda u zrcalo. Šta je bilo? pitala je. Ništa joj nije rekao. Ponovi li pitanje, mislio je, reći će da je ružno usnio.

Zato se nije htio kupati s Vukom, nego je sjeo u ligeštul ispod suncobrana, i zadubio se u knjigu. A knjiga *Mali lexicon pošte, telefona i telegrafa*, u izdanju beogradske Knjižarnice prof. Dimitrija Mite Maksimović, objavljena samo nekoliko mjeseci ranije, ostala je do današnjeg dana najcjelovitiji i najbolji povijesni kompendij poštanske službe u našim krajevima. Dugogodišnji upravnik dubrovačke pošte njime je bio omađijan, jer su u knjizi pominjani mnogi koje je poznao, a na devet mjesta, u različitim dijelovima *Malog lexicon*a, zateklo se i njegovo ime. Taština mu nije dala mira, nego je uzeo notes, pa je tako zavaljen u naslonjač brojao na koliko se mjesta spominju upravnici pošta u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, kao i njegovi prijatelji, bivši i sadašnji ministri pošta u prijestolnici i metropolama bivše Monarhije, pa ih uspoređivao sa sobom. Bio je zadovoljan jer je u tim usporedbama odlično prolazio. Na više je mjesta spomenut nego ijedan drugi upravnik pošta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. To ga je odvrćalo od mračnih misli, zaboravio je na Adriana i njegovu smrt, pa je tako zaboravio i na Wolframa Justusa, svoga Vuka, koji se rasplivavao, s kraja na kraj obzora, odlazio prema Lokrumu i vraćao se nazad s pola kanala...

Digao je pogled, i vidio sablasno prazno more.

Presjeklo ga je posred srca, ali ne kao jučer, nego gore.

Tako ga je presjeklo kao da mu neće srce stati, neće umrijeti.

Nego će vječno živjeti, u tom pustom horizontu.

Kriv što se Vuko utopio.

Šta je bilo, ćaća? s leđa mu je prišao, onako moker.

Srce mi je stalo, mislio sam da si se utopio.

Ja da se utopim! nasmijao se dječak.

Uznemirenost je trajala kratko. Iščezla je u onih nekoliko trenutaka odistinske sreće, kakvu čovjek može osjetiti samo u blizini velikoga životnog gubitka. Ili kada mu smrt zamahne nad glavom, i samo ga blago, po licu dodirne svojim skutom.

Spokojno je nastavio čitati. Poslije će, očajan, misliti kako je mogao tako brzo pasti u svoj spokoj. Odgovora neće biti, a očaj će rasti sve dok ga život ne proguta. Maximilian Seghers-Stein izgubio je razum, i vrlo brzo umro u ludnici blizu Modriče, u Bosni. Zato se Gertrude i selila sve do Bijeljine, da bude mužu bliže, dok je umirao, ne prepoznavajući više ni nju, ni djecu, ni bilo koga drugog.

Pred očima mu je, bit će, bio pusti morski horizont, koji je gledao drugi put, i nije vidio sina. Znao je da ga više nema, mrtav je, utopio se, a nije ga presjeklo posred srca. Nije moglo, jer ne može čovjeka dvaput presjeći. Ne može mu dvaput u tako kratkom vremenu adrenalin šiknuti

žilama. Imao je priliku da spasi sina, ali nije ju iskoristio. Bog ga je pomilovao upozorenjem da ne smije čitati knjigu, dok je dječak u moru. Ali Maximilian to nije iskoristio. I zato mu je uzeo još jednoga sina.

Na trenutke nije znao jesu li se, možda, dva događaja spojila u jedan. Nije mu dječak prišao s leđa, onako moker, i pitao – što je bilo, ćaća? – nego je to bila prikaza. Kao što i sad pred njim stoji mokra prikaza, koja ga grabi svojim mokrim, ledenim kandžama, drži ga da ne pobjegne i sve više:

Šta ti je, ćaća? Šta ti je, ćaća?

Kako je sišao s uma Maximilian Seghers-Stein, prijatelj Karla Stublera i sve njegove familije, upravnik pošte koji je Karlovu djecu učio glazbi, to će ostati jedna od onih vječnih stublerovskih zagonetki. Prema njoj nitko neće iskazivati znatiželju, nego će se, mudro i ustrajno, plašiti iznenadnog ludila, koje nije započelo s nekom blagom duševnom bolesti, neurozom ili depresijom, nego je prasnulo ni iz čega i zamračilo razum čovjeku. Samo zbog gospara Maksima i njegove strašne sudbine, sloma koji se dogodio dok je u ligeštulu, na Banjama, listao *Mali lexicon pošte, telefona i telegrafa*, Stubleri su zazirali od psihijatarata i bježali od njih kao što djeca bježe od zubara. Tog zazora nestat će tek s Olginom i Franjinom kćerom Javorkom, koja je, zaboravivši na porodičnu priču o Maximilianu Seghers-Steinu, krenula odlaziti k psihijatru, i najavljivati mu samoubojstvo.

Wolframa Justusa gonio je od sebe onako kako se razgone prikaze. Dječak je bio očajan, i trajno će ga taj očaj obilježiti, zatamnit će njegovu vedru i prostodušnu narav, jer neće shvaćati zašto ga je otac odbacio. Prije nego što je ušao u more, sve je bilo normalno i obično, kao i svih ranijih dana, mjeseci, godina... Otac je bio staložen, vrlo miran čovjek, povučen i zatvoren pred svijetom, ali blag prema djeci, do poniznosti odan ženi. Šta se najednom dogodilo da je tako vikao na njega, odgurivao ga, grabio kamen s plaže, kojim će mu razmrskati glavu. Sreća da je Vuko bio tako jak, i da je već odavno bio jači od oca, jer da je bio od njega slabiji, on bi mu kamenom razbio glavu, ubio bi ga i smoždio u tom svom mahnitom grizodušju i uvjerenju da se njegov stvarni sin upravo utopio u moru.

Tražio je da izrone dječakovo tijelo, da ga traže po plažama i u luci, a kada ga nađu, da Wolfram Justus bude sahranjen na Boninovu, uz brata Adriana. Ugodili su mu, nadajući se da bi se nakon toga mogao prizvati razumu. Na sprovod Wolframa Justusa Seghers--Steina, koji se utopio u moru kod Dubrovnika, došlo je više svijeta nego na sprovod njegova mlađega brata. Mnogo više. Prvi put došli su oni koji su istinski žalili dječaka, porodični prijatelji, drugovi i poznanici s posla gospara Maksima, susjedi i običan svijet, koji je poštovao staroga upravnika pošte, dok je na drugi sprovod pristigao cijeli Dubrovnik. Svi koji su htjeli vidjeti pokop nekoga tko je zapravo živ, prazan kovčeg, dopola pun mokrog salbuna, da ožalošćenom ocu što ne bude sumjivo, svi koji su svoju normalnost htjeli usporediti s iznenadnom ludošću Maximiliana Seghers-Steina, da bi se nakon toga osjećali dobro, došli su tog podneva na Boninovo. Bio je to, valjda, najveći sprovod u Dubrovniku, koji neće biti nadmašen ni tri godine kasnije, kada cijeli grad dođe da isprati svoga pjesnika i dramatika, conte Iva Vojnovića. Jedini je izostao zlosretni Vuko. Njega na sprovodu nije moglo biti, iako je baš on umro, pretvorio se u utvaru.

Sve do u duboku jesen 1926. Gertrude Seghers-Stein vjerovala je da će spasiti muža i povratiti mu razbor ako bude ispunjavala sve njegove želje. Išla je s njime na groblje, plakala nad grobom dvojice sinova i nad pločom u koju su bila uklesana njihova imena, Adrianovo i Wolframovo. Ispotiha bi poslije govorila sinu, tješeci i njega:

Ionako nisi bio sretan što se zoveš tako. Sada je ime sahranjeno, a ti si Vuko.

Kada navrší dvadeset i prvu, službeno će promijeniti ime i postati Vuko Seghers-Stein. To ime nalazimo u beogradskoj Politici, s početka svibnja 1936, gdje je Vuko Seghers-Stein najavljen kao predstavnik Kraljevine Jugoslavije na predstojećim Olimpijskim igrama u Berlinu. Nije, međutim, oputovao na to najveće sportsko natjecanje. Razlog se ne može pronaći u novinama onoga doba.

Na nadgrobnoj ploči, iznad imena dva brata, nije uklesan križ. Grob se nalazi na najvećem, katoličkom dijelu Boninova, što znači da su, prema ondašnjim pravilima, Gertrude i Maximilian Seghers--Stein morali župniku predočiti dokaze o pripadnosti Svetoj Rimskoj Katoličkoj Crkvi, ali križa na kamenoj ploči nema. Možda se može na tom dijelu Boninova pronaći još neki nadgrobnik bez kršćanskih insignija, no to su izuzeci.

Rat će Vuku Štajna zateći u Beogradu, gdje je radio kao učitelj plivanja i mačevanja. Neki kažu da je bio u nekakvoj vezi s tajnom ćelijom Komunističke partije Jugoslavije. Drugi se kunu da su ga u svibnju 1941. vidjeli na Terazijama i u Knez Mihajlovoj, kako špancira s Kominternovim konspirativcem Mustafom Golubićem. Golubić je bio u uniformi pukovnika Wehrmachta, a Vuko Štajn u civilu. Ali sve su to, vjerojatno, mistifikacije, laži i izmišljotine beogradske čaršije, koje će se godinama širiti po kazališnim foajeima i književničkim kafanama, te među Udbinim oficirima i pouzdanicima sa subotnjih matineja u hotelu Majestic. Vjerojatnije je da su Vuko Štajna krajem srpnja iste godine uhitili, jer su posumnjali da je Jevrejin. Krštenica koju je predočio bila je krivotvorena – što je ustanovljeno telefonskom provjerom u Dubrovniku, najprije kod ustaškog povjerenika pri talijanskim okupacijskim vlastima, a zatim i u uredu neke bečke katoličke župe – čime je u Gestapou sumnja u Štajnovo jevrejsko porijeklo bila nedvosmisleno potvrđena. Vuko Štajn pogubljen je u dušegupki, pokretnoj plinskoj komori, kojom su upravljali SS-oficiri Götz i Meyer, već opisani i opričani u romanu Davida Albaharija.

Kako je do Gertrude Seghers-Stein stigla vijest o smrti još jednoga njezinog sina, o konačnoj smrti onoga čije je ime umrlo prije tijela, i uklesano je nad grobom u koji tijelo nikada neće biti položeno, to nećemo saznati, kao ni mnogo toga što je za ovu priču važno, pogotovo u trenucima kada se priča vraća Rudolfu Stubleru, domobranskom natporučniku, koji će, prema očevoj želji, posjetiti Gertrudu i odnijeti joj novca, koliko god bude imao.

U subotu 30. lipnja 1943. nad Semberijom je pljuštalo iz neba i iz zemlje.

Domobranci su imali odobrenje za izlazak u grad, ali otišli su samo najodvažniji. Ili najočajniji. Drugi su sjedili po slamaricama, kartali se ili su, poput majmuna, jedni drugima trijebili uši. Od jutra su, pomireno, raspravljali o tome zašto je domobranu strogo zabranjeno da nosi kišobran kada pada kiša. Dobro, razumljivo je da se s ambrelom ne ide na frontu, bilo bi to smiješno, a i opasno. Kako ćeš repetirati pušku, ako nad glavom držiš otvoren kišobran? Ali zašto je domobranu zabranjeno da otvori kišobran ako ima ispravno, od višega časnika uredno potpisano, odobrenje za izlazak u grad? Je li to u drugim vojskama tako? Ne, ni Nijemci ne nose kišobrane, ali to su Nijemci, zna se kakvi su Nijemci. A Talijani? Može biti, može biti... Zapravo, to je i vrlo vjerojatno da talijanski vojnici za vrijeme slobodnih aktivnosti, i kada dobiju dozvolu za izlazak, otvaraju svoje zeleno-bijelo-crvene kišobrane. Također i Englezi. U Engleskoj kiša tokom godine i ne prestaje padati, i što bi se, uopće, dogodilo s engleskom vojskom kada bi im bilo zabranjeno da otvore kišobrane? Odavno bi već rat bio gotov, Churchill bi potpisao kapitulaciju, debela bi pijančina pred Führerom pognula glavu, u Berlinu bi Gordom Albionu sjekli jaja, kada bi u Engleskoj vladao ovakav blesavi zakon...

Slušao je, tako, natporučnik Stubler domobranske tužaljke, a onda se digao od radnog stola u uglu spavaonice, ogrnuo se kabanicom i izašao van.

Pješačio je na drugi kraj Bijeljine, i znao je da će do stana gospođe Gertrude biti mokar do gole kože. Ali nije više mogao slušati kako mrtvi hrvatski domobrani tiho puštaju vjetrove, bacaju karte po truloj ćebadi, zaplijenjenoj od jugoslavenske kraljevske vojske, kao najznačajniji hrvatski ratni plijen, i razgovaraju o kišobranima. Osim toga, posušit će se kod gospođe Danice. Pobrinut će se ona za njega, kao što se za sve njih brinula u ona davna vremena, kada su joj, svih četvero, dolazili na glazbenu poduku.

Vukao se, tako, gradom, i tonuo sve dublje u neko žuto blato, u kojem kao da je zamiješen saharski pijesak s bolesnim ljudskim govnom. Zabavljala ga je ta usporedba, dok je gledao u vrhove svojih cokula, za čije se gumene potplate lijepilo blato, pa je sve teže dizao nogu za nogom. Saharski žuti pijesak i bolesno ljudsko govno. Svijet je za Rudija, barem nakratko, bio objašnjen, salivan u riječi. I on je bio zadovoljan.

Gertrude Seghers-Stein stanovala je u sivoj trokatnici s koje se ljuštila fasada i otpadale štukature, sagrađenoj u neka habsburška doba. Stubište je zaudaralo na kupus i mačju mokraču, bilo je mračno, rasvjeta nije radila. Gospođa Danica stanovala je na vrhu, na mjedenoj pločici krasopisom je urezano Seghers-Stein. Samo prezime, i to sa crticom. Rudi je bio siguran da gospodar Maksim svoje prezime nije pisao sa crticom. Graver je učinio grešku, a gospođa Danica nije se bunila, nego je mirno prihvatila i tu crticu. I kasnije, nakon što mu u ruke dođu dokumenti i pisma s njihovim prezimenom, on će začuđeno gledati u tu crticu, uvjeren da se nekim čudom naknadno pojavila. Crtice u njegovom sjećanju naprosto nije bilo.

Rudi moj! širila je ruke i grlila ga je, pa mu se mokra potkošulja lijepila za tijelo. Naježio se. Okolo je bilo mračno, hladno i zagušljivo. Kao da je zima, a ne kraj lipnja.

Drvena fotelja je škripnula pod njim, ali je izdržala. Odlučio je da ne traži ništa, nego da tako mokar sjedi. Samo je skinuo vojničku kabanicu, koja bi trebala biti načinjena od nepropusnog materijala. *Časnički ogrtač od gumiranog platna*, tako se službeno zvao taj dio odore. Bio je namočen kišnicom, kao i sve drugo. Mogao bi se iscijediti.

U Zagrebu kažu – izmikati, mislio je. Ili nekako slično.

Zavukao je ruku u džep i izvadio mokri svežanj novčanica, spojen gumicom. Sakupio je tisuću i petsto kuna.

Ovo vam tata šalje, rekao je.

Ali, Rudi, zašto? čudila se gospođa Danica.

Javlaju li se Emil i Roza? pitao je, samo da nešto pita, ali odmah se pokajao.

Da, Emil je bio proljetos. Ali znaš kako je, ima toliko posla da ne zna tko mu glavu nosi. Rat je, pa je i mnogo ludih. Teško je ostati normalan. A Roza ko Roza, njoj je dobro, zove me da dođem u Ljubljanu. Što ću ja tamo. Ljubljana, Bijeljina, Dubrovnik, sve ti je to, moj Rudi, isto.

Lagala je, i to se osjetilo, ali proći će godine prije nego što Rudi sazna u čemu se sastojala Gertrudina laž. Treba li to reći, ili da taj dio priče ostane neispričan? Ili da otvorimo još jednu priču, sačinjenu od dvije elipse, koje se međusobno sijeku na dva mjesta, i odložiti će ono što se odlaže kroz cijelu ovu knjigu i sve njezine priče: događaj iz rane jeseni 1943? Ipak ćemo to izbjeći, pa pripovijesti o Emilu i Rosaliji ostaviti za neku buduću knjigu, koja, možda, i neće biti napisana.

Ukratko, samo ovo: bečki neuropsihijatar Emil Seghers Stein autor je kultnoga

postpsichoanalitičkog romana *Vječni umor Katharine von Obervellach*, o jednoj bečkoj pralji, porijeklom Slovenki, koja ima dar prekognicije. Psihijatru, samcu, kojem svakoga tjedna pere rublje, Katharina predskazuje da će svijet uskoro izgubiti dušu, a on će pobjeći među svoje bolesnike, jer će luđaci biti jedini spašeni. Roman Emila Seghersa Steina bit će i u nas preveden, i objavljen 1955, u izdanju zagrebačke Zore, pod naslovom *Pralja Katarina od Gornje Bele*.

Emil Seghers Stein je, kako piše u prvome izdanju Krležine Opće enciklopedije, 1939. doživio slom živaca, te je hospitaliziran na otvorenom odjelu bolnice u kojoj je do tada ordinirao. Tu ostaje do proljeća 1943, kada je, zajedno s nekoliko stotina duševnih bolesnika, deportiran u Auschwitz. Na kraju natuknice stoji uvjetna tvrdnja, posve netipična za strogu Krležinu klasifikaciju leksikografskih podataka, da je Seghers Stein, navodno, bio židovskoga porijekla, ali da to nacisti nikada nisu otkrili, nego je stradao kao, isto tako navodni, duševni bolesnik.

Rosalia Lipovšek, jedina Gertrudina i Maximilianova kćerka, nakon aprilskoga rata 1941. s mužem bježi u Argentinu, odakle se nikada nikome ne javlja, tako da se dugo mislilo da su nestali negdje nasred oceana, izgubili su se u prašumama Amazonije, ili ih je naprosto progutao taj daleki, tuđi kontinent. Međutim, kada su 21. travnja 1960. urbanist Lúcio Costa i arhitekt Oscar Niemeyer govorili na svečanosti proglašenja Brazilije, koju su zamislili i projektirali za glavni grad Brazila, iza njih je, među dvojicom-trojicom ljudi, najbližih suradnika, stajao i Bogdan Lipovšek. Prepoznali su ga na televizijskim snimkama i fotografijama njegovi ljubljanski studenti, nakon čega je iz Beograda pozivan da se vrati u Jugoslaviju i pridonese razvoju domovine. Ali Lipovšek nije bio zainteresiran, niti je ikada pristao na razgovor za jugoslavenske novine. Poput Coste i Niemeyera, i on je bio vrlo dugovjek. Umro je 2003, u devedeset petoj godini života. Rosalia je, navodno, još uvijek bila živa. Spominje se u nekrologu objavljenom u *Folha de Sao Paulo*, najvećim novinama u Brazilu, kao “maestrova vječna inspiracija, životna družica koja mu je čuvala uspomenu na slovenski jezik iz kojega je potekao”.

To su kratke bilješke o sudbinama dvoje Gertrudine djece, koje bi, nađe li se pisca, mogle narasti u dva uzbudljiva romana-reportaže. Sva je prilika da za takav pothvat neću imati ni vremena ni novca. Teško ću se ispetljati i iz ovog *Dnevnika pčela*, i svih konotacija proizašlih iz trule vunene zobnice, pronađene 1998. u podrumu na Sepetarevcu, u kojoj nije bilo ničega osim olovke, dva komada voska za pečačenje pisama, zahrđalog upaljača na benzin i sivog notesa, nakon čega još slijede i dalji radovi na upisivanju u knjige mrtve porodice, tako da vremena za Rosaliju Lipovšek, rođenu Seghers Stein, i njezina brata Emila Seghersa Steina sigurno neće biti. I da nije tako, ovome piscu nije suđeno da piše o suradniku arhitekta koji je projektirao Braziliju i o njegovoj ženi, te o bečkome psihijatru i romanopiscu, koji je stradao u Auschwitzu. Takve su priče skupe, zahtijevaju novac za putovanja i višegodišnja istraživanja, koji nemam niti ga mogu dobiti.

Ovo vam tata šalje, nutkao ju je opet.

Ali zašto, sine moj, meni novci ne trebaju!

Na kraju je uzela smotak novčanica, da mu ih osuši na stolu. Poslagala je novčanice po stolnjaku koji su sasvim izjeli moljci, kao da slaže karte za pasijans.

Poslije ćeš ih uzeti, je li tako? smiješila mu se.

Ne mogu, tata bi me se odrekao. Ionako mi ništa ne vjeruje.

Je li?

Da, da... Iznevjerio sam ga kada sam propao na studijima. Pa mi ništa ne vjeruje. Naročito kada

su novci u pitanju. On misli...

Da ćeš potrošiti na ženske?

Upravo tako, nasmijao se.

Eh, Drago, Drago, on živi u nekim davnim vremenima. U ovome ratu nema ženskih. Barem u Bijeljini ih ne viđam. A mislim da ih nema ni u Berlinu i Moskvi. Ima li ih u Sarajevu?

Nema.

Eto vidiš, nema. Takav je to rat. Strašan. A u prošleme ratu, i u vrijeme kada je tvoj tata bio mlad, gdje god bi se vojska utaborila, u ratu ili u miru, pojavljivale bi se ženske. Doletjele bi kao golubice, i poredale se po štriku za sušenje rublja. Sve ljepša od ljepše, pa ti biraj. Takvi su nekada bili ratovi, takve su bile vojske. Zato nije bilo ni dezertera. Dečki su jurili u vojsku, jurili su u smrt, jer su znali da ih, prije nego što umru, čekaju golubice, poredane jedna do druge, na telegrafskim žicama oko tabora, dok kroz žice struje vijesti sa fronta. Deset, pedeset, pet stotina, tisuću mrtvih... A sada je sve drukčije. Nema više ženskih.

Nema.

Ja komponiram.

Poskočila je, kao da će joj pokipiti mlijeko na štednjaku.

Drago je volio moju simfonijetu, sjetila se.

Šteta što neće čuti ovo, rekla je, i otklopila pijanino, kojemu su nedostajale neke tipke, a ostale su širile jezive zvukove. Kao da se namještaj ruši niz kamene stube, lomi se staklo i praska porculan, ječi orahovina u tom strašnom lomu Gertrudinih tužnih molova. Pljuštali su akordi s neba, poput skršenog stakla, i ranjavali mu kožu. Otvorio je usta, i htio kriknuti. Nije to učinio, jer ga je bilo sram. I bilo mu je žao te drage žene, koju je cijeloga života znao, naučila ga je čitati note i razumijevati glazbu. Gertrude Seghers-Stein naučila je Rudija što je to kontrapunkt. Kontrapunkt je nesklad koji zvuči skladno, tri kaosa koji se niz tri riječna korita slijevaju u more čiste, svemirske glazbe. To je kontrapunkt, govorila je dječaku, a on je začuđeno širio oči, i nije ništa razumio, ali je dobro upamtio. I poslije je, kroz život i kroz glazbu, sve pojave gledao kroz Gertrudinu teoriju o kontrapunktu. Da nema Boga i da nema glazbe, shvatio je Rudi, svijet bi bio kaos. Gertrude ga je naučila glazbi i učinila religioznim.

Zato ga je i uhvatio toliki užas od zvukova koji su izlazili iz uništenog pijanina, dok je ta, očito već posve luda žena, šakama koje su se granale u koščate, posivjele prste, udarala svoje akorde, u kojima više nije bilo ni slutnje nekoj melodiji.

Kada je shvatio da će to potrajati, jer mu Gertrude Seghers-Stein, prva žena koja je na bečkom konzervatoriju studirala kompoziciju, upravo svira jednu od svojih simfonija za glasovir i nogu koja udara u truli hrastov parket, Rudi se polako smirio. Zatvorio je usta, namjestio se u fotelji, i više mu nije bilo hladno. Drhtavica je prestala, i ubrzo je bio spreman da tako ostane satima. Onoliko dugo koliko će Gertrudi biti potrebno da odsvira svoju simfoniju, koja, sudeći po svesku notnog papira što ga je stavila pred sebe, nije više bila samo simfonijeta.

Čim ga je prošla nervoza i više mu nije bilo hladno, Rudi je počeo primjećivati sve prednosti ove situacije. Umjesto da ostane s domobranima u baraci, i sluša otužne priče toga priprostog svijeta koji se, kao i on, sveo na strah od smrti, i ništa više ne osjeća, ni o čemu drugom više ne misli, osim što ga je strah, strah, strah, sjedi tu i šuti, u potpunome miru i duševnome blagostanju, koje ga guta i vari svaku njegovu nelagodu i zlu misao. Osjeća kako se na njemu suši uniforma, krv mu struji žilama u nekom normalnom ritmu, novostvorene stanice u organizmu zamjenjuju one

koje su odumrle, iz njega, skupa s vlagom, polako isparavaju otrovi, i čini mu se da će tako zauvijek biti. Naopako vrijeme poteklo je mimo njega, ostavilo ga poput vlaka koji napušta stanicu, a on stoji čvrsto, s obje noge na peronu, i zna da se vlak ne može vratiti po njega.

U kojem je trenutku počeo stvarno slušati *Prvu simfoniju za glasovir i nogu koja udara u truli hrastov parket*, zaboravljene bečke skladateljice Gertrude Seghers-Stein, Rudolf Stubler nije kasnije mogao odrediti. Glazba ga je sasvim obuzela, utonuo je u nju kao u san, prihvativši sasvim raštamani pijanino kao neki novi instrument, svakako drukčiji od glasovira. Taj je instrument izmišljen u ljeto 1943, u Bijeljini, da na njemu bude odsvirano ono što ne može ni na jednome drugom glazbalu. Čula se u Gertrudinom pijaninu škripa slavenskoga đerma, tresak vrata na teretnom vagonu koja se zatvaraju pred očima čovječanstva i posljednja svjetlost probija se između neravno stesanih dasaka vagona; tutnjava topova s druge strane horizonta, motori tisuća tenkova koji se u istome trenutku pale u rano zimsko jutro, negdje daleko na istoku; škripa ciganskih violina, neskladan i grub zvuk malenih batova koji očajnički čekićaju po prašnjavim žicama, tisuće zagušenih žena i muškaraca, koji se pred gubitak svijesti sjećaju Mozarta, zvuk zemlje koja dobuje po mrtvačkom sanduku, slušan iznutra, jezovita pomirenost sa smrću, krkljanje prerezanih ljudskih grla, koje se u vremenu općeg kolinja miješa s krkljanjem svinja, pa slušatelj pomiren sa smrću i s vlastitom sudbinom ne zna kad umiru ljudi, a kad umiru svinje.

Slušao je, obuzet i očaran, svoju učiteljicu glazbe, za koju je do maloprije mislio da je sišla s uma, kako svira veličanstvenu *Prvu simfoniju za glasovir i nogu koja udara u truli hrastov parket*, pomiren s tim da će i on završiti kao čovjek ili kao svinja, i da se razlika više neće znati. Uzaludno je tražiti razliku u 1943, posljednjoj godini svega živog na zemlji.

Kada se digao iz fotelje, odora na njemu bila je već sasvim suha. Osušile su se, odavno, i novčanice na stolu.

Nemojte me ljutiti, gospođa Danica, kako bih ocu pred oči.

Ah, Drago, Drago, on je vazda bio tako galantan.

Samo je ona Karla Stublera zvala Drago. Tako će i ostati. Nitko drugi više neće izgovoriti to ime.

Kada sljedeći put dođeš, rekla mu je, slijedi *Druga simfonija za glasovir i nogu koja udara u truli hrastov parket*. Pripremi se i budi strpljiv. Napisala sam sedamnaest simfonija. Sedamnaest je sretan broj. Samo ti ćeš ih čuti.

U srpnju i kolovozu smjenjivali su se sunce i kiša. Kao po nekom pravilnom rasporedu naišla bi iznenada ljetna oluja. Vjetar je čupao drveće i raznosio niz Andrijevce svježje oprane plahte, bacao ih u visine, i puštao da se polako spuštaju na vrhove starih hrastova, daleko tamo prema istoku. Naglo bi zahladilo, pa bi se učinilo da je usred srpnja stigla jesen, ali već sutra bi opet bilo sunčano, a za dan--dva i vrlo toplo. Vojska je bila utaborena u blizini sela. Nitko nije znao zašto su ih postavili tu, na čistinu, osim da posluže kao mamac. Među vojnicima se govorilo da je sve to privremeno i da ih uskoro vraćaju u Njemačku. A možda i na Istok, sumorno bi pridodavali. Riječ Istok već je neko vrijeme bila poput smrtne presude. Najstrašnja riječ njemačkog jezika. I oni koji bi prkosili komandi, pa su govorili srpskohrvatski, premda je naređeno da se u taboru i izvan njega opći isključivo na njemačkom, u domu bi rečenicu ubacili to grozno Ost.

Posljednje Mladenovo pismo Nevenki nosi datum 13. VIII. 43.

Kao i uvijek, pisano naličjem, ali nema više zelene tinte. Mastilo je obično, plavo, rukopis uredan, tako da nema sumnje da je pismo sastavljao na nekom stolu, možda u andrijevačkoj

krčmi, jedinoj u blizini tabora, u koju su vojnici uz posebnu dozvolu smjeli zalaziti. Mladen zvuči odsutno, kao da niže rečenice samo da bi pismo što prije priveo kraju.

Draga Nevenka,

sigurno si poželila da ti pišem. Nisam ti pisao jer sam došao u Hrvatsku pa imam malo vremena. Da znaš samo kako imam puno krušaka i šljiva i jabuka za jesti. Sada ima i puno grožđa. Nas njemačke vojnike puno vole pa nam sve daju badava.

Možda ću uskoro natrag u Njemačku a možda neću. Ideš li se kupati? Kod nas je jako vruće a nema nikakva rijeka pa se ne možemo ni kupati.

Piše li Željko? Je li počeo letiti i je li još u Borovu?

Šta je sa Nanom?

Puno pozdravi Mamu i Tatu, Omamu i Otatu, a tebe mnogo voli tvoj Mladen.

Tokom 1943, nakon Uskrsa, a zatim i nakon dolaska u Hrvatsku, Mladen je dvaput po tri dana bio na odsustvu. Drugi put, u kasno proljeće ili rano ljeto, bio je i na Ilidži, u Kasindolskoj. O tome, negdje u kući Stublera, postoji i svjedočanstvo: desetak fotografija, sličica malog formata, snimljenih ispred kuće i u bašči. Mladen u odori njemačkoga vojnika, a oko njega cijela porodica. Samo Franje nema. On je na poslu, ili se zbog nečega nije htio slikati.

Mladen sjedi na vrtnoj stolici, laktom oslonjen o stol, a Nevenka stoji do njega, ponosna. Lijevu je ruku prebacila preko njegova ramena. Nepoznati fotograf rekao joj je da to učini, da bi slika djelovala dinamičnije. Oko stola, s obje strane, sjede i stoje Karlo, Johanna, Rika, Vilko i Olga. Nema ni Nane. On je već u Bijeljini. Nadgleda kopanje rovova oko grada.

Mladen pored pčelinjaka. Sam. Drvenu građevinu podizao je Karlo, uz Rudijevu pomoć, a zatim je premazivao karbolineumom, sredstvom za premazivanje željezničkih pragova, koje je Karlov zet Franjo kupio u Željezničkoj radionici, i tražio da mu izdaju račun, da ga netko ne optuži da je ukrao. Račun je dugo čuvan. Možda i danas postoji u nekoj ladici u Kasindolskoj. Pčelinjak je trebao biti privremena građevina, dok se ne sagradi nešto čvršće i solidnije, ali je na istom mjestu stajao sedamdeset godina. Lijepo je izgledao, pa su se generacije Stublera i štublerovskih unuka fotografirale pored njega. Mladen je s fotografom morao preći tih dvjestotinjak metara, pored lijeha sa jagodama i zelenom salatnom, uz žbunje crnoga i crvenog ribizla, da bi se na tom mjestu slikao. U uniformi njemačkoga vojnika, sa znakovima i epoletama čije nam značenje nije poznato, ide Mladen niz bašču, a za njim žuri fotograf sa kamerom i stalkom. Kada su čuli da im Mladen dolazi, vjerojatno su doveli jednog od dvojice fotografa koji su tokom rata imali dućane na Ilidži: Alfonsa Kafku ili Đuru Karlovića. Vjerojatno Kafku, jer se Karlo Stubler s njim godinama poznao, neko vrijeme su se i posjećivali.

Mladen stoji pokraj okrugloga vrtnog stola u bašči. Oko njega, opet, svi. Tu su i dvoje nepoznatih. Vjerojatno susjedi, kojih se, u vrijeme kada smo gledali ove slike – godinu ili dvije nakon Olgine smrti – više nitko nije sjećao. Na stolu zdjela sa jabukama. Otkud jabuke na Ilidži u svibnju ili u lipnju? Da Mladen, ipak, na odsustvu nije bio krajem srpnja kad zru jabuke petrovače? Ali ovo na slici nisu petrovače? Dugo sam tim pitanjem razbijao glavu, jabuke su krupne, mirnodopske, kakvih nikada nije ni bilo u bašči u Kasindolskoj, a godina je gladna 1943. Ljudi na slici paze da ne zaklone zdjelu, jabuke se moraju vidjeti, kao što se vidi i Mladenova uredno zakopčana uniforma.

To su umjetne, plastične jabuke, koje su ušle u modu posljednih predratnih godina. Njima domaćice ukrašavaju stol. Ne trunu, i ljepše su od pravih. Kada su se išli fotografirati, iznijeli su

sa sobom u bašču i te jabuke. Godina je 1943, ali oni ne žele da se na slikama vidi glad. Ta godina za njih, još uvijek, nije strašna. To će postati tek kada prođe. Sada je to njihova sadašnjost, listić iz živog kalendara, pa stvarnost treba uljepšati. Neka se vidi da su u čast unukova dolaska na odsustvo iznijeli najkrupnije jabuke. Nitko ih ne jede.

Da je Mladen preživio, možda bi ga ove slike kompromitirale. Ili da je povijest porodice drukčije tekla, da su nakon rata ljudi sa slike došli na visoke položaje, da su bilo šta značili u novom društvu, te bi slike bile opasne. Ovako je svejedno. Porodična povijest Stublera potekla je mimo društvene i političke povijesti, koja je se nakon 1943. više nikad neće ni ticati. Istina, i jedna i druga povijest, politička i društvena, završit će, otprilike u isto vrijeme, propašću. Stublera će nestati, i nestat će Jugoslavije, posljednje zemlje u kojoj su njihove kuferaske biografije mogle pronaći svoj razlog.

Dok sam 1987. ili godinu kasnije gledao te fotografije prvi i posljednji put, učinilo mi se da su svi na slici, a ne samo djevojčica, ponosni na Mladenovu uniformu. Neugodna pomisao, nisam je izgovorio, niti sam ikoga išta pitao. Kako bih pitao, kada su sjedili tu pokraj mene, blago osmjehnuti, kao da vide maloga Krista u majčinom naručju, i zurili u te sličice. Izgovarali imena fotografiranih, podatke i datume. Mogao sam pitati je li snimao Kafka ili, ipak, Karlović, ali nikako ne i to zašto su ljudi na tim slikama, zašto su Mladenovi bližnji najednom tako ponosni na njegovu uniformu? Besmisleno pitanje. Težili su redu, uredno su popunjavali sve ponuđene formulare, stajali na šalterima, vadili uvjerenja, fotografirali se, vodili evidenciju o godinama radnog staža, i – mimo one Karlove fatalne greške, kada je podržao radnike u štrajku – s birokratskom urednošću trošili svoje živote, nadajući se da će im država iskazati zahvalnost tako što će ih zaštititi od pogibelji. Ništa se 1943. nije činilo tako sigurnim, kao uniforma njemačkog vojnika. Svima osim Franji.

Na to je odsustvo Mladen došao s razrađenim planom o dezertiranju. Umjesto da se vrati u tabor u Slavoniju, vlakom će krenuti prema Dubrovniku. Samo mu treba kvalitetno krivotvorena propusnica, ali on već ima čovjeka koji će mu je načiniti. U Dubrovniku bi ga trebao dočekati dundo Andrija Ćurlin koji će ga, zatim, preko svojih veza, brodom, prebaciti do Engleza. Zamisao smjela, dječja, Englezi se još nisu iskrcali ni na Siciliju, ali Mladen je sve vrlo pažljivo razradio. Propusnicu mu je trebao nabaviti jedan poznanik. Zapravo, nije bio poznanik, nego brat od strica Mladenove djevojke. Franjo je s nekog telefona koji se ne prisluškuje trebao nazvati dunda Andriju u Dubrovnik. Dundo je Mladenu već bio obećao da će ga nekako sakrivati, ako dezertira. Više se nije spominjao odlazak u partizane. Zašto?

Olga je bila užasnuta. Siktala je po stanu, vikala je tiho, urlala bez glasa, u strahu da je netko ne čuje. Franji je zabranila da zove Andriju u Dubrovnik. Rekla je Mladenu da će se ubiti ako on dezertira pa ga uhite i strijeljaju. Ubit će se, i neka Franjo, skupa s partizanima, vodi brigu o Javorki.

Tri su dana trajale svađe i optuživanja oko nečega što bi se tek trebalo dogoditi. Ona je prijetila, i prijeteći zamišljala Mladenovu pogibiju. Skače iz vlaka negdje kod Konjica ili Jablanice, zasipaju ga rafalima, i mrtav pada u Neretvu. Love ga po Mostaru i Čapljini, u Trebinju i u Gružu. Strada i gine nekoliko puta, i ona mu to bijesno u lice izgovara, tjerajući ga da se vrati u njemačko taborište kod Andrijevac, pa da sve bude po redu, u skladu s protokolima i pravilima, onako kako se građanin treba ponašati pred državnim i vojnim vlastima...

Posljednjeg jutra vlada mir. Snužden je, propali su mu veliki planovi, otac nije telefonirao dundu Andriji, nego ga tužno gleda, naslonjen na kuhinjska vrata, i više ne govori ništa. Majka je ljubazna, kao da je sve dobro, mirna i tiha, kao da ga šalje na sokolsko logorovanje, i htjela bi ga

pratiti na stanicu. Nemoj, govori joj, pratit će me L. Nju je majka samo jednom sreća, Mladen je bio u sedmome razredu gimnazije, L. godinu starija. Ovo je moja djevojka, rekao je majci. Pružila joj je ruku. Djevojka se rukovala vrlo čvrsto, bila je lijepa. Olga je bila ponosna na Mladenov izbor. Snaha, rekla je nekom u šali. To je naša snaha. Ali je mislila da će ih brzo proći. Gimnazijske ljubavi kratko traju.

Ime L. J. nije se u našoj kući nikad izgovaralo, iako smo ga svi znali. Ne zna se kako, ali bi se, u godinama koje su za to predviđene, saznavalo da je L. J. naša tajna svojta. Prva i jedina Mladenova djevojka, s kojom je bio od sedmoga razreda gimnazije, pa sve do kraja. Olga se s njom jednom rukovala, stisak joj je bio čvrst i odlučan, Franjo je nikada nije upoznao. S njom nismo progovorili ni riječi. Nitko. Samo bi joj se nasmiješili, i prošli. Ona bi se isto nasmiješila. Tako smo, mi njoj, i ona nama, smiješkom izricali nijemu sućut. Nakon što sam odrastao, i ja sam se smiješio L. J., i ona se smiješila meni. Je li znala da mi je Mladen ujak, iako sam rođen dvadeset tri godine nakon njegove smrti? Vjerojatno nije. Sarajevo je bilo mali grad, i stalno se netko smiješio L. J.

Bila je iz stare srpske tašlihanske porodice, vrlo znamenitog prezimena, koje se pojavljuje u svim sarajevskim kronikama i povijestima. Njezin je pradjed 1878. u ime pravoslavnih dočekivao austrijsku vojsku, ne da bi barunu Filipoviću izrazio pokornost, nego da bi predstavnike carstva, za koje je vjerovao da će u Bosni ostati dugo, koliko i Turska, upitao kako bi im on i njegovi mogli pomoći. Nije to bila poniznost, nego je stari Srbin, inače trgovac, mislio da će na takav način najlakše otkloniti svaki jad sa svoga plemena, a nastaviti će se i poslovi koji su zbog rata nakratko prekinuti. Takav stav Austrijanci su znali poštovati, kao što su tašlihanskoga gazdu poštovali i Turci dok su vladali Bosnom, a njegov je ugled s novim okupatorom samo narastao, jednako među domaćim svijetom, vjernim i inovjernim, kao i među kuferasima. U trideset i pet godina mira naraslo je porodično bogatstvo, a L.-in se otac, kao i njezini stričevi, školovao u Beču. Tek je ubojstvo princa s kojim započinje Veliki rat narušilo mir široke, turskim načinom kaldrmisane J.-ićeve avlije, opkoljene visokim bijelim zidovima, porazbijana su stakla na dućanima, propale su trgovačke mjenice i dio bankovne uštedevine, u zidove se, poput vlage, počela uvlačiti bijeda. Ali zakratko. Iako je u ratu razdavao većinu onoga što je imao, zlata, novca i robe, L.-in djed je 1918. dočekao na nogama, i uspravno, sa crnim, hrišćanskim fesom na glavi. Prema osloboditeljima, premda su bili njegove vjere i jezika, nije pokazao prevelik entuzijazam. Javno je negdje rekao da se prema drugima treba biti otvoren, a prema svojim oprezan, pa mu je to i zamjereno. Govorio je ono što misli, ali jasno i odmjereno, tako da ga njegove riječi nisu koštale. J.-ići nikada neće steći onoliko bogatstvo koliko su imali u austrijska doba, ali će i dalje biti jedna od dvije-tri najbogatije srpske porodice u Sarajevu. Moglo se i više, ali djed nije dao da se ulazi u poslove s državom i da se pred vlastima previše ističe porodično ime. Ne bi bilo dobro da netko u čaršiji pomisli da J.-ići bolje prolaze jer imaju srpskoga kralja. To nikako ne bi bilo dobro, govorio je djed, a otac i stričevi nisu o tome dalje mislili, nego su, kao i uvijek, postupali kao da je on do kraja u pravu. Djed je umro usred ljeta, godine 1940. Cijela mu je srpska čaršija bila na sprovodu, koji je vodio vladika dabrobosanski. Sahrana starog J.-ića bila je najvažniji društveni događaj u Sarajevu posljednjega predratnog ljeta.

Nakon što su krajem travnja 1941. stigli u Sarajevo, ustaše su J.-ićima oduzeli dućane, ali kuće im nisu dirali, niti su ukućani doživjeli ikakva zla. L.-in otac vješto je izbjegao sve ponude da izrazi lojalnost hrvatskim vlastima, te da kao Hrvat pravoslavne vjere sudjeluje u poklonstvima koja su nakon prvih velikih zločina krenula prema Zagrebu, popravljajući istodobno ustaški ugled kod Nijemaca – koji su im zamjerali bespotrebne zločine nad Srbima, ali i životne uvjete svojih sunarodnika u Sarajevu. On u tome nije htio sudjelovati ni po koju cijenu, smatrajući da se

zlu ne smije biti od pomoći, čak ni ako se tako spašavaju ljudski životi.

Otac je znao da L. ašikuje s Mladenom. Vjerojatno se raspitao, barem to u Sarajevu nije problem, iz kakve je mladić kuće. Je li mu smetalo što je katolik? To se ne zna, iako je malo vjerojatno da mu je takvo što moglo zasmetati, pošto mu je mlađi brat, L.-in stric, već bio oženjen za katolkinju, Poljakinju, kćerku Emila Streche, profesora latinskog u Velikoj gimnaziji. Tri godine su L. i Mladen bili zajedno. Da mu je smetalo, učinio bi nešto da ih razdvoji.

Je li mu 1943. bilo od koristi što mu kćerka hoda s njemačkim vojnikom? Možda i jest. Nisu se javno držali za ruku, Mladen to nije htio, ali vidjeli su ih kako skupa šetaju Ferhadijom. On visok, tanak i plav, uspravan kao obelisk njemačke pobjede, ona rasna tašlihanska cura, slična budućoj Claudiji Cardinale, raspuštenih kosa, koje lete na sve strane, obojenih stambolskom k'nom, tako da se činilo da bi L. svojom kosom mogla zapaliti drvene dućane na čaršiji.

Zašto je nije držao za ruku, nego su hodali tako, jedno uz drugo, dodirujući se ramenima, tako da između njih dvoje nije mogao pasti list papira? Nema odgovora. Nema se koga pitati, a ne smije se izmišljati. Svijet bi se srušio da se o L. izmisli ijednije riječi. Svaka bi je bila nedostojna.

Možda se plašio da joj netko ne dovikne da je njemačka kurva? Srpkinja, pa još i njemačka kurva. To je u Sarajevu bilo sasvim moguće. Iako će maloj Nevenki reći – *Nas njemačke vojnike puno vole pa nam sve daju badava* – i možda će u te riječi vjerovati dok ih bude ispisivao, Mladen dobro zna što su u Sarajevu njemački vojnici. I zašto ih u Slavoniji narod voli, pa im daje voće za badava. On može zamisliti da neki njegov gimnazijski drug, skojevac, L.-i kaže da je njemačka kurva, kao što bi, možda, i on, da su se okolnosti tako udesile, takvo što nekoj djevojci s uvjerenjem dobacio. Ili ipak ne bi.

Ono što se zna: povjerio joj je svoj plan da dezertira i prebacuje se u Dubrovnik. L.-in brat od strica izradit će mu papire. B. J. poslije rata će raditi u Saveznom izvršnom vijeću, a onda će otići u diplomaciju. Postat će jugoslavenski ambasador negdje u Latinskoj Americi. U to vrijeme, ranoga ljeta 1943. on je partizanski ilegalac u Sarajevu. U gradu će ostati sve do ulaska partizana, kao jedan od rijetkih koji nije provaljen od Luburićeva redarstva. Nasmijan i vedar čovjek, miran i sabran u svim prilikama. Mladen je tokom svoga posljednjeg odsustva, vjerojatno, razgovarao s njim. Što mu je rekao B. J.?

L. ga je pratila do željezničke stanice, i posljednja ga je vidjela živog. Posljednja od onih koji su Mladenu bili bliski. Nakon toga su još neko vrijeme stizala pisma – koje će Olga uništiti, pismo Nevenki jedino je sačuvano – stizale su dopisnice, također uništene, a onda je došao kraj.

Mladen je stradao između dvije Nanine dopisnice. Ne šalje ih više iz Bijeljine, nego iz Osijeka, gdje je nakratko premješten. Sudeći po adresi, kao časnik smješten je u nečijem privatnom stanu. Istina, adrese se neobično razlikuju. Na prvoj dopisnici potpisani “nadporučnik Rudolf Stubler, I odsjek utvrđivanja” stanuje u Crkvenoj 26/I, dok na drugoj dopisnici piše: Cvjetkova 26/priz. Jesu li to dvije različite adrese, ili ista, pisana na dva načina, pa je tako i prvi kat postao prizemlje, teško je znati. A nije ni važno.

Na prvoj dopisnici, pisanoj crnom tintom, datum je 21. IX. 1943.

Draga Nena, već Ti dugo nisam pisao, pa sam zaželio da Ti se javim. I Tebe sam se zaželio i kuće. Kako Ti živiš? Ideš li u školu i učiš li marljivo? Ja znam da si bila i jesi uvijek dobra djevojčica. Meni je ovdje dobro, ali bih ipak radije kopao krumpire, negoli ovdje bio. Zadnje je dane bilo lijepo, sunčano vrijeme. Ljudi se kupali u Dravi. Ali upravo dok Ti ovo pišem naoblačilo se, sieva i strašan se vjetar digao. Bit će kiše. Jesen dolazi, a Mladen je u ratu. Bio sam kod Željka, i on kod mene ovdje. Sad će on isto otići iz Borova. Možda će u Rajlovac. Pozdravi tatu i

mamu. Voli Te i ljubi Tvoj Nano.

Šest dana kasnije, nova dopisnica, pisana olovkom, tekst blijedi, sedamdeset godina kasnije, 3. rujna 2013, nevidljivi grafitni prah ostaje po prstima.

Draga Nena, evo Ti pišem sa groba Mladenova. Tužan sam i žalostan. Gutam suze. Neće nam više svirati i pjevati, niti će nam dolaziti u goste. Sve je prošlo. Mrtav je. Malo prije mene bila je teta Olga ovdje. Jako mi je žao što se nismo vidjeli. Sada sam sam ovdje i čekam na vlak. Kako si Ti? Jesi li primila moju kartu? Piši mi i nacrtaj štogod. Je li Javorka na Ilidži? Kako tata i mama? Je li pajcek već narastao? Jedete li zečeve? Mnogo te pozdravlja i tatu i mamu, Tvoj Nano.

Andrijevcima, 27. IX. 1943.

Između utorka 21. rujna i ponedjeljka 27. Mladen je ubijen i pokopan. Koji je datum njegove smrti, to više nemam koga pitati. Nedavno sam još mislio da je stradao u listopadu. Je li L. ikad bila na grobu u Andrijevcima? Vjerojatno nije. Ljubav srpske djevojke iz Sarajeva i jednoga njemačkog vojnika, koja je okončana njegovom smrću, posljednjih dana ljeta ili prvih dana jeseni 1943, mogla je biti zanimljiva filmska priča. Ili roman. Tako bi, možda, i bilo da je priča izmišljena, ali to se u stvarnosti dogodilo, i više ništa oko njih dvoje ne može biti izmišljeno. L. je bila jedina ljubav mog starijeg ujaka, i da su se stvari drukčije odvile, da je drukčija bila putanja jednoga metka, gore u Slavoniji, kod Andrijevac, oni bi se, vjerojatno, vjenčali. Ili ne bi...

L. J. je poslije rata, u Beogradu, studirala filologiju. Radila je kao nastavnica po sarajevskim srednjim školama. Početkom šezdesetih otišla je u Kanadu, namjerila je tamo ostati, ali se nekoliko godina kasnije vratila. Bila je sekretarica u redakciji časopisa za književnost. I opet nastavnica srpskohrvatskog jezika u gimnaziji. Nikada se nije udavala. Oni zlobni, koji je nisu voljeli, ili su samo živjeli od ogovaranja, sumnjali su da je L. J. sklona ženama. Visoka, crvenokosa, nikada nijedne sijede vlasi, vječna Claudia Cardinale, imala je, zaista, muške kretnje. U mladosti, kažu, nije bilo tako. Ali kako je sazrijevala i starila, kao da je u njoj prevladavala muška strana. Dugo je bila čvrsta u tijelu i licu, bez bora, vječno mlada. Kao da su joj starile kretnje, prelazile u drugi spol.

Smiješila se, dok bismo joj se smiješili, kao da smiješkom govori da će sve biti dobro.

Sarajevo je napustila onim autobusnim konvojem koji je u lipnju 1992. iz grada izvodio Jevreje, uključujući i one koji će se jednokratno proglasiti Jevrejima, dok se ne dokopaju svijeta po kojem ne pljušte bombe. Više se za nju nije ništa čulo. Tada joj je bilo sedamdeset, ali je izgledala dvadeset godina mlađa. Svojim je kosama, na odlasku, zapalila šume podno Igmana. Ako je živa, prevršila je devedesetu. Ali vjerujem da je više nema. U jednom telefonskom razgovoru, prošle jeseni, Javorka me je iznenada pitala za nju, šta mislim gdje je. Mislim da je umrla, rekao sam. Nisam ti to htjela reći, rekla je Javorka, ali sam je sanjala mrtvu.

Dne 2. VI. 1936. 13 okvira. Praznog prostora imade za 3 okvira. Maticu sam našao na 4 okvira pozadi. Cio okvir zaležen je pretežno jajima. Leženje je ispravno. Matica se vrlo sporo kreće, zadak je prilično pocrnio – stara je.

Daljim pregledom našao sam dovoljno zrelog legla. Pošto nema trutovskog saća, pčele su proširile radiličko i odstranile trutovsko leglo. Na 10. okviru pozadi računajući našao sam pored zrelog legla 2, još nezatvorena matičnjaka. Jedan prazan okvir izvadio. Ne treba ga pregledavati do 20. VI. 1936. radi tihog matičenja.

U dnevniku pčela nema podataka o pregledu legla broj 2, od 20. VI. 1936, ali nema sumnje da je obavljen, da je tiho matičenje sretno i sigurno provedeno, i da je tako započeo novi ciklus. Pčelinji svijet, za razliku od ljudskog, nije obuzet pojedinačnim stradavanjima. Pčele imaju dušu, koja živi i umire, pčele pokazuju ljubav i mržnju, uglavnom su ravnodušne kao i ljudi, pčele putuju s kraja na kraj horizonta, ako postoji pčelinje pismo, tada i pčele sastavljaju putopise, pčele se razgnjeve samo jednom, ljudi mnogo puta, i taj jedan gnjev plaćaju glavom. Smrt jedne pčele drugim pčelama ne znači ništa. To je razlika između pčela i ljudi.

Kada obuku vojničke uniforme, mladići iz svijeta ljudi prelaze u svijet pčela. Vojska je cijeli jedan pčelinji roj. Gnjev do gnjeva, svaki gnjev po jedna je vojnička smrt. Po smrtima šalju se brzojavi na drugu stranu, ocu, majci, bratu i maloj sestrici. Njima nije poginuo vojnik, čija je smrt sitna u odnosu na veličinu vojske, nego im je poginuo sin i brat, preobučen u pčelu. U nekoga čija smrt košnici ne znači ništa. Njihov sin i brat bio je lažno preobučen u pčelu, i stigla ga je tuđa smrt. U uniformi njemačkoga vojnika trebao je stradati Nijemac. On je lažna pčela, lažipčela, kukac nalik na pčelu, koji je nastao tako što je pčelar začeo pčelarevu ženu dok mu još nije bila žena, u Doboju, gdje će se i vjenčati. Pčelar i njegova žena.

Kada je shvatio da ne može spasiti maticu iz legla zaraženog kugom, Franjo Rejc sklopio je ruke, zgnječio pčelu-majku, ali ona ga nije ubola. Nije ga mogla ubosti, jer nije u njoj bilo baš nimalo gnjeva, ili matica nema žalca koji bi mogao ubosti? Tko bi to više mogao znati. Nemoguće je ustanoviti gdje je nabavio zobnicu, jer se to dogodilo prije kuge. Kuga briše sva pčelinja sjećanja. Sa kugom se mijenjaju uspomene i sjećanja pčelara.

Mladen se, rekli su im poslije rata njegovi ratni drugovi – koji su u rat otišli u njemačkim, a vratili se u partizanskim uniformama – bacio iza jednog stoga sijena, a njih dvojica skočili su iza zidića. Ostao je sam kada su upali u zasjedu, i pokušao je pretrčati k njima. Jedan jedini ispaljeni metak presjekao ga je preko grla. Tako su rekli. Ne znaju tko je taj metak ispalio. Ništa se ne bi promijenilo da znaju.

Parker 51

Poznanstvo s pukovnikom Carlom Schmittom – imenjekom njemačkoga pravника i teoretičara apsolutne države – započinje slučajno, krajem kolovoza 1943. Pukovniku je pozlilo, srušio se ispred njegova ureda. Udario glavom u vrata, koja su se otvorila, i Franjo Rejc ugledao je izvrnuto lice njemačkoga oficira, koji je zakovrnio očima, a na usta mu je izbijala pjena. Od tog ga prizora podilazi jeza, mahinalno se stresa, i vrhom nalivpera lako klizne po papiru, tako da je slovo A, u riječima Dragi Andrija, u pismu koje je upravo započeo Andriji Čurlinu u Dubrovnik, ostalo kljasto, nagnuto ulijevo, kao da će se prevaliti na leđa. Kada dva sata kasnije odluči nastaviti s pismom, Franjo neće zbog jednoga slova zgužvati papir i baciti ga u smeće, nego će nastaviti:

Dragi Andrija,

upravo mi se pred očima srušio čovjek. Visoki njemački oficir, obeznanio se, na usta mu je izašla pjena. Karakteristična epizoda padavice...

U tom kljastom, kljakavom velikom pisanom slovu A sadržana je cijela ova priča. Da se premišljao, da je zgužvao list papira i da je odlučio Andriji pisati sutra, niti bi u pismu stajalo *upravo mi se pred očima srušio čovjek*, niti bi Franjo Rejc upoznao Carla Schmitta. Tako ne bi bilo ni priče.

Skočio je od stola, kleknuo iza čovjeka u nesvijesti, i jednim odlučnim pokretom – kao da će prstima raščetvoriti pečenu janjeću glavušu – širom mu rastvorio čeljust, izvukao jezik koji je već zapao prema grlu i počeo da ga guši. Time željezničar Franjo Rejc spašava život pukovniku Schmittu. Sve što se dalje bude događalo, bit će rutina: čaša s vodom, žlica sa šećerom, bolničari, šef Direkcije Ismet Hadžiahmetović, koji sav ponizan zahvaljuje pukovniku, kao da je svima u Direkciji učinio čast svojim epileptičnim napadom... Ali da nije bilo Franje Rejca, i znanja koje je stekao kao KuK-soldat u Bosanskoj regimenti o postupanju u slučaju padavice, Carl Schmitt bio bi mrtav. Spasila ga je slučajnost.

Kada su pukovnika odveli u ambulantu, smirila se strka u Direkciji pa se i Hadžiahmetović povukao u svoje odaje, Franjo nastavlja započeto pismo:

Dragi Andrija,

upravo mi se pred očima srušio čovjek. Visoki njemački oficir, obeznanio se, na usta mu je izašla pjena. Karakteristična epizoda padavice. Izvukao sam mu jezik, okrenuo na bok, onako kako stoji u pravilima. Uznemirili smo se svi. Olgi neću govoriti šta sam doživio. Ona bi odmah pomislila na Mladenu. Šta će sa njim biti, ako se pukovnici okolo ruše.

Mi smo svi dobro. Javorka raste. Prohodala je, ali nije progovorila. Govori samo mama, tata, tante Jika (Rika). Na Ilidžu ne možemo. I dalje treba ishoditi posebne dozvole, objasniti cilj putovanja. Koji je cilj puta od Sarajeva do Ilidže? U mom slučaju, to su pčele. U Olginom zelena salata, povrće, jagode. Kako to pretvoriti u riječi razumljive redarstvenim stražama? Zadatak teži nego što se na prvi pogled čini. Da to umijem, bio bih književnik, a ne željezničar.

Kako Lola? Kako Branka? Željko nam se redovno javi dopisnicom. Kaže da će uskoro, možda, biti premješten u Rajlovac. Olga se obradovala, a ja joj govorim kako je i do Rajlovca nužna

posebna dozvola, pa nam je isto je li Željko u Borovu ili je u Rajlovcu. Kao da smo u zatvoru.

Pokušavam Te danima dobiti brzoglasom. Zovem u kasno popodne, odgovaraju da je veza u prekidu. Nadajmo se boljoj sreći.

Pozdravi sve, Lolu, Branku, Minu, Franicu!

Tvoj ahab i šogor Franjo

Sve ovo zbivalo se u petak.

U ponedjeljak, već oko osam, pukovnik Carl Schmitt stiže u Direkciju. Dovozi ga crni mercedes benz, model koji će godinama kasnije biti poznat iz ratnih filmova. Schmitt na dolaktici prislonjenoj uz trbuh, kao novorođenče, nosi paketić umotan u plavi pakpapier – koji stari kasablije 1943. još uvijek zovu mavi čage. Pita za visokog, schlank gospodina u sivom odijelu. Iako je većina onih koji tu rade, ili dnevno prođu kroz Direkciju, u sivim odijelima, a nakon dvije ratne godine već sumnjivi bivaju svi koji nisu schlank, znali su, nekako, da SS pukovnik traži Franju Rejca.

Carl Schmitt u njegovu kancelariju ulazi u trenutku koji je za Franju vrlo bolan. U kasno ljeto i s kraja zime njega spopada njegova neugodna boljetica, stečena još u doba kada je kao fetus, obrastao dlakom, počivao u majčinoj utrobi. U vrijeme pred okoštavanje kralježnice, u repni kralježak urasta dlaka njegova primalnoga, životinjskog krzna, koja će mu zatim, cijeloga života, činiti nevolje i proizvoditi žestoku fizičku bol. Krajem kolovoza i kroz veljaču, svake godine, sazrijevat će bolna fistula, koja će mu smetati pri sjedenju, a pogotovo pri ustajanju, i koju će, kada sazrije, rasijecati kirurg da iz nje istekne gnoj. Tu nevolju Franjo će pronijeti kroz cijeli svoj životni vijek, a posljednji put će na resekciju fistule ići 12. rujna 1972, manje od dva mjeseca prije smrti. I urlat će od bolova, kao i svaki put, jer mu fistulu režu bez anestezije.

Zbog fistule nije se digao kada je SS pukovnik Carl Schmitt ušao u njegovu sobu. Onako sjedeći pruža mu ruku, a bolni grč na Franjinom licu gost će lako protumačiti kao zlovolju i neraspoloženje.

Schmitt se iznenadio kada ga je čuo kako govori.

Vi ste Nijemac?

Nisam, odgovorio je kratko.

Nije mu objasnio što je po narodnosti, ni zašto tako dobro govori njemački, što je pukovniku moglo biti dodatno sumnjivo. Franjo i Olga kasnije će o tome misliti, on će u strahu rekonstruirati svaku svoju kretnju, prisjećati se svih izgovorenih riječi, i čudit će se, u svom strahu, kako se čovjek, kada ga nešto pritisne, može sjetiti baš svega.

Kada se schlank gospodin u sivom odijelu nije digao sa stolice da ga pozdravi, a na pitanje – vi ste Nijemac? – odgovorio mu kratko i odsječno, poput ratnoga zarobljenika kada salutira neprijateljskom oficiru, Carl Schmitt bez riječi mu je pružio zamotuljak u plavom pakpapieru, podvezan plavo-bijelim konopčićem za podvezivanje poštanskih paketa, i uz kratak konvencionalni pozdrav izašao iz kancelarije i za sobom zatvorio vrata.

Na rastanku se nisu rukovali.

Možda će ta okolnost najviše Franju uplašiti.

Umjesto da džepnim nožićem prereže konopčić, što bi učinila većina ljudi, žureći da provjere što je u paketu, Franjo Rejc vadi iz ladice obučarsko šilo i vrhom strpljivo raspetljava čvor. Zatim kanaficu namotava oko kažiprsta, vezuje maleno klupko, i sprema ga u drugu ladicu, u kojoj su

olovke, perca i bočice s tintom, ovlaživač za prste i posušilo za tintu. Sigurno je u toj ladici još nekoliko uredno spremljenih konopčića različite dužine i kvalitete. Jedna od stvari koju Franjo neće učiniti ako ne mora: neće uništiti, nožicama izrezati, ni najbeznačajniju kanaficu. Upotrijebit će te svoje konopčiće pri košnicama, tu u kancelariji, za slanje paketa, ili će ih, jednoga dalekog dana u budućnosti, kada bude umirovljen, ponijeti kući. U svijetu Franje Rejca ne postoje mrtvi čvorovi. Nema na svijetu čvora koji se ne bi mogao rastvoriti i raspetljati vrhom dobrog obučarskog šila. Svaki bi činovnik u svojoj ladici trebao imati po jedno obučarsko šilo.

Rastvorio je papir, a da ga nije poderao, i izvadio bocu francuskog konjaka, uz koji je priložena ceduljica. U prijevodu s njemačkog:

Poštovani gospodine,

inženjer Carl Schmitt, Schutzstaffel pukovnik, dužan Vam je izraziti zahvalnost jer ste mu spasili život.

Samo to. Bez potpisa.

Bocu je spremio u aktntašnu, a ceduljicu će, nakon sati potrage, Olga pronaći u džepiću za maramicu Franjinoga sako.

Sljedeća četiri dana za ovu priču nisu važna. Poslužit će samo tome da Franjo već zaboravi incident u Direkciji, tupi zvuk lubanje koja udara u čvrsto hrastovo drvo, trenutak prije nego što je ugledao izvrnutu glavu njemačkoga oficira, ali i pukovnikovo ime. Franjo, za nevolju, nije imao jurističkih interesovanja, niti je ikad čuo za slavnoga njemačkog pravnika i teoretičara države, tako da mu je ime Carla Schmitta zvučalo toliko obično da ga nije upamtio.

U petak, ranim jutrom, pojavilo se ustaško redarstvo. Udarili su kundacima po vratima stana na petom katu, u zgradi gospođe Heim. Franjo je premro u duši, sav se stopio u strah. Dok su ga odvodili, čulo se kako škripe i ječe parketi po stanovima, kratko bi škljocnuo poklopčić na špijunki, zvecnuo bi lanac na vratima, ali nitko nije provirio van.

Zašto odvođe gospodina Rejca? To pitanje se ponavljalo s kata na kat, sve do prizemlja, i vrijedno bi bilo znati kako je tko na njega odgovarao, što je u tih nekoliko trenutaka stvarala mašta gospođe Vilme Doležal, Matičke i njezinog muža, pukovnice Biličke, gospođe Peserle i njezine sestre, sve do Rojnika i Rojnikovice, nitko to ne može znati, jer su i oni, komšije, brzo zaboravljali zamišljene ili izgovorene odgovore na isto pitanje: zašto ustaše odvođe gospodina Rejca? Da je ovo književnost, a ne zbilja, i da smo u nekom drugom vremenu, a ne u kasnome ljetu 1943, od petoga kata do prizemlja odvio bi se roman o zamišljanim Franjinim krivnjama i o predstojećem njegovom mučeništvu.

Olga se nasmrt prepala. Sjedila je navrh stepenica, u spavaćici, i dršćući je pokušavala pripaliti cigaretu.

Šta je bilo, pitala je gospođa Doležal.

Ne znam. Sigurno je negdje nešto lajao, rekla je.

Ispitivali su ga u ustaškome redarstvu, a da mu nisu rekli što mu stavljaju na teret. On se nije usudio pitati, samo je odgovorao. Ime, prezime, ime oca, ime majke? Mjesto rođenja, zavičajnost, vjera, narodnost? (Lagao je da je Hrvat.) Gdje je bio tog i tog dana u toliko i toliko sati. Rekao je da ne zna. Isljednik je ponovio pitanje. On je rekao da se ne sjeća. Isljednik se digao od stola i ponovio pitanje. Franjo je rekao da je tog i tog dana u toliko i toliko sati bio na poslu u Direkciji. Zašto to odmah nije rekao, zašto je lagao?

Noć je proveo u ćeliji s dvadesetak ljudi. Spavali su na podu. Beton je bio leden i vlažan, iako su

vani još uvijek vladale ljetne vrućine. On nije do jutra trenuo. Sjedio je u kutu, odmah uz kibli sa govornima, tu je imao najviše mjesta, i razmišljao o svojoj krivnji. I čim bi se nečega dosjetio, hvatao se Mladena. Pozvat će se na sina, njemačkoga vojnika. On je dokaz njegove ispravnosti. Prije nego što su zorom počela treskati teška zatvorska vrata, i čula se vika čuvara, Franjo se prisjetio svake prilike u kojoj je izgovorio nešto na račun Adolfa Hitlera, od vremena kada je 1933. postao kancelar, sve do neki dan, kada je Ivici Liscu na kavi rekao da naš Führer u zadnje vrijeme zvuči kao hadži Noso (nesretnik, kafanski prosjak, kojem je endemski sifilis odnio nos sa lica). Ali mimo toga što bi izgovorio u krčmi, na kartanju ili na sastanku pčelara, nikako se nije mogao sjetiti zbog čega bi ustašama mogao biti kriv. To ga je mučilo. Nekako bi mu bilo lakše da se nečega mogao sjetiti, nekoga svog zlodjela koje ga je dovelo na to mjesto. Čovjek se može nositi sa svakim svojim grijehom, i pred tužiteljima i pred sudom, ali kako da se nosi s izgovorenim riječima?

Te noći i sljedećeg dana Franjo Rejc premire od straha zbog onoga što je govorio o Hitleru i o njegovoj bandi, i Svevišnjemu, u kojega ne vjeruje, obećava da će, ako iz ovoga sretno izvuče glavu, o politici šutjeti do kraja života.

Olga se od ranog jutra rastrčala po gradu, ne bi li saznala što joj je s mužem. Javorku je ostavila kod gospođe Doležal, a Draganu je na stolu ostavila cedulju s porukom šta da radi kada se vrati iz škole. Ako nje nema do sljedećeg jutra, neka na svaki način bježi otati i omami na Ilidžu. Ključ neka ostavi kod tete Doležal. Ona zna što će i s Javorkom i s ključem. On samo neka bježi i ne raspituje se za njih.

Dragan poruku čita u rano poslijepodne. Možda je pola dva. Vani je sunčan dan, čuju se glasovi iz svjetlarnika, pukovnikovica Bilić objašnjava sluškinji kako da opere prozore, od obale se čuje zvuk kamiona. U zraku je miris borovnica, trulih jabuka, kasnoga ljeta. Ovoga se Dragan sjeća do smrti. Bilićkinog glasa, ritma četverotaktnoga njemačkog motora, mirisa trulih jabuka, krajem augusta 1943. Kao da je u sjećanju sijevnula bljeskalica nebeskoga fotoaparata.

Takav je efekt Olgine cedulje, njenog iznenadnog straha, koji on zatim istražuje cijeloga života. Nekoliko puta je pita što se to dogodilo, što je mislila kada mu je napisala da bježi na Ilidžu, u Kasindolsku, ako nje nema do sutrašnjeg jutra. Pita je deset godina po završetku rata, a zatim opet, u Drveniku, na taraci kuće uz more, početkom rujna 1976. Odgovara mu da ne zna zašto je to napisala, da je bio rat, ljudi su nestajali u ratu... Rujna 1976. kaže da se ne sjeća te cedulje.

Predvečer, po Franju dolaze dvojica Nijemaca u civilu. U crnome policijskom autu, u kabini bez prozora, voze ga prema Marijin dvoru. Ne razgovaraju s njim, on ništa ne pita. Pokušava ih čuti kada se došaptavaju, ali uzalud.

U improviziranoj zatvorskoj ćeliji, u podrumu jedne od onih stambenih zgrada na Marijin dvoru, vlažno je i hladno. Ćelija je bez prozora i bez svjetla. Samo kroz špijunku na gvozdanim vratima, prozorčić promjera pola centimetra, prodire tanak, oštar trak svjetlosti, ukoso prolazi kroz prostoriju i zaustavlja se na zidu. Okrugla tačka svjetla, koje se ne širi i ne obasjava ništa. Franji se čini da će mu, ako podigne ruku, to svjetlo probiti dlan.

Nekoliko sati ili nekoliko minuta kasnije, vrata se otvaraju. On osjeća žestok bol u očima. Svjetlo ga boli i kada ih pokušava zatvoriti, kao da su mu zjenice pune atropina. Netko ga grabi pod ruku i vodi niz hodnik.

Gospodine Rejc, jeste li vi napisali da su njemački oficiri padavičari?

Nisam, odgovara. I odmah zatim, sjeti se da jest. Napisao je to u pismu Andriji Ćurlinu, ali kako to oni znaju?

Jesam, ispravlja se.

Obrišite oči, izgovara glas. On ga još uvijek ne vidi, i tek tada osjeti da mu teku suze.

Bio sam u mraku, kaže kao da se opravdava.

Sve je u redu, kaže glas.

Franjo tad vidi mladoga njemačkog časnika, jedva malo starijeg od Mladena, u crnoj uniformi, s oznakama Schutzstaffela. Začudi se što mu se Nijemac obraća na našem jeziku. Ali to ne kaže.

Dakle, napisali ste da su njemački oficiri padavičari. Zašto ste to napisali? Vi smatrate da su njemački oficiri padavičari?

Ne, nego je pred vratima moje kancelarije jedan gospodin pukovnik doživio epileptični incident. Morao sam mu pomoći. To me je ganulo, pa sam pod tim dojmom šogoru u pismu opisao događaj.

Znači, njemački oficiri su padavičari?

Ne, nego gospodin pukovnik, vjerojatno, boluje od padavice. To je bolest kao i svaka druga.

Vi ste liječnik?

(Uplašila ga je ta ironija. Osjetio je kako mu adrenalin šiklja žilama...)

Ja sam željezničar.

I kao željezničar ste dijagnosticirali padavicu?

Da, to sam naučio u vojsci.

Čijoj vojsci?

Austro-Ugarskoj.

Koja jedinica?

Bosanska regimenta, prvi puk...

Dovoljno je.

Vi, dakle, tvrdite da su njemački pukovnici epileptici? Luđaci i epileptici?

Ne, nego ovaj pukovnik boluje od epilepsije.

Koji pukovnik?

Taj kojem sam pomogao.

Kako se pukovnik zove?

Franjo se ne može sjetiti imena Carla Schmitta. On dobro pamti imena. Lica odmah zaboravlja, ne pamti ni ljude s kojima je imao više kontakta, ali svako će ime upamtiti. Ali sad ga se, najednom, ne može sjetiti. Strah? Nervoja? Što će se dogoditi ako se ne sjeti imena pukovnika kojem je spasio život?

Carl Schmitt, skoro nesvjesno je izgovorio.

Carl Schmitt, isljednik je uzalud pokušavao sakriti svoje čuđenje.

Više ga nisu vratili u podrum. Sljedeća dva sata sjedio je na hodniku, na stolici koju su mu donijeli iz isljednikove sobe. Poslužili su ga kavom i domaćim sokom od ruže. Miris ruže bio je dovoljan da Franjo pomisli kako mu se više ne može dogoditi ništa loše. Pomislio je, i odmah zatim povjerovao.

Ispred zgrade je čekao auto.

To više nije policijska marica, nego lijepi, elegantni mercedes benz, u kakvim su se po gradu vozili visoki njemački oficiri. Vojnik mu je otvorio vrata:

Bitte...

Ugodno su vonjala kožna sjedišta. Miris kože, nafte i jasmina. Vozač u sivom, vrlo skupom odijelu, s kravatom i dijamantnom iglom. Nikad nije vidio takvoga vozača. Gdje idemo, upitao ga je na njemačkom. Vozim vas kući, odgovorio je. Mogao sam i pješke, nije daleko, rekao je. Tako mi je naređeno, odvratio je vozač. Osim toga, uskoro će policijski sat. Ne bi bilo zgodno da se zateknete na ulici. Ljudi su zadnjih dana nervozni. Neki ljudi su uvijek nervozni. Da, to ste dobro rekli, neki ljudi su uvijek nervozni.

To je bio njihov razgovor.

Što se dogodilo, pitala je Olga, vraćajući u rukav maramicu kojom je upravo brisala nos.

Gledao je, kao da ju prvi put vidi. Markantan nos, poput kljuna ptice grabljivice. Takav nos imaju Židovi. Nije to ranije primjećivao.

Ispričao joj je po redu, sve što se dogodilo. Rekao je da je sreća što se ipak sjetio da se pukovnik zove Carl Schmitt. Tako obično ime, kao Josip Horvat ili Ivan Perić, da ga se ne može tek tako upamtiti.

Sutra je opet bio na poslu.

Sjedio za pisaćim stolom, piše novo pismo u Dubrovnik:

Dragi Andrija,

imam razloga da vjerujem kako nisi dobio moje pismo. Teška su vremena, pa više ni u poštu ne možemo biti sigurni. Ponavljam ti ono što je u prošlom pismu bilo najvažnije. Mi smo svi dobro, Javorka raste, Mladenu uskoro počinje škola, a Ilidžance već mjesecima ne vidimo i ne čujemo. Kao da smo preko svijeta. Ne znam šta mi je sa pčelama. Otata se brine za njih, a on je star. I slabo ih poznaje, jer su navikle na mene.

Kako su Lola i Branka? Željko nam se javi dopisnicom. Hoće li dobiti premještaj u Rajlovac? Ništa nam o tome ne govori.

Sve vas pozdravljam! Franjo

P.S. Pokušat ću vam telefonirati, ako veze nisu u prekidu.

Razmislio je, pa prekrizio P. S. A zatim je čistopisom sve prepisao, izostavljajući post scriptum. Glupo je da u pismu koje će do Andrije stići za tjedan-dva, ako uopće stigne, piše da će mu telefonirati ako veze ne budu u prekidu, jer će se to, ionako, dogoditi prije nego Andrija pročita pismo.

Dekonzentriran je. Stalno pogledava prema vratima. Kao da ima osjećaj da će se ponoviti događaj od prije neki dan. Čut će se udar lubanje o hrastova vrata, i pred očima će mu se naći izokrenuta glava njemačkoga oficira. On će skočiti, i priča će se ponoviti. (Samo što ovaj put neće dobro završiti.)

Oko dvadesetoga rujna stiže Andrijin odgovor.

Dragi naši,

mi smo vam dobro i zdravo. Ja radim, Lola planduje, a Branka ide u školu. Sve je kako i treba biti. Hrane imamo, hvala Bogu, dosta. Željko nam se javlja kada se sjeti, a to nije često. Znete vi

njega.

Sreća što znaš kako s padavicom.

Pozdravlja vas sve vaš dundo Andrija.

Znači da je, ipak, dobio prvo pismo. Ali kao da to skriva, šuti, govori u zagonetkama, uostalom kakva mu je to rečenica – *Sreća da znaš kako s padavicom*? Andrija tako ne govori. Nitko tako ne govori. Franjo se uznemirio, pa uplašio. Cenzura je pročitala pismo, ali umjesto da ga zadrži kao dokaz, propustila ga je primatelju. Zašto? Prate li Andriju i hoće li ga uhiti?

Franjina briga traje kratko.

Za nekoliko dana, više se i ne zna kojeg datuma, stiže telegram. Olga otvara vrata. Muški glas kaže – žao mi je, i ona se ruši na stolicu i šuti. Franjo viče – osveta, osveta, osveta... Kome će se osvetiti, nećemo to saznati. Mladen je mrtav, pokopali su ga u Andrijevcima, Olga sinu putuje na grob. Tamo se za sat ili dva mimoilazi s Rudijem. Ali to više nije važno.

Na rečenicu iz Andrijinog pisma Franjo više ne pomišlja. Možda je se više nikad nije sjetio. Ako i jest, sjetio se nakon rata, kada je i ta rečenica bila bez značaja. Ali i to je malo vjerojatno. Franjo se, vjerojatno, nikada nije sjetio rečenice – *Sreća da znaš kako s padavicom*, koju je Andrija istaknuo u novome redu, tako da je onaj koji je bude čitao dobro upamti.

Užasnut sinovljevom smrću, više nego ožalošćen, Franjo je zaboravio da upozori Andriju Ćurlina da ga, možda, prate, iako je znao da Andrija nešto muti u Dubrovniku, koristi svoj utjecaj u gradu, ugled koji ima i kod Talijana i kod ustaša, pa ljude prebacuje partizanima, a možda se sastaje i s britanskim špijunima. Da su ga uhvatili, otišla bi mu glava, pa bi to bila još jedna smrt koja bi kao kamen pala po njemu i raspametila ga. Srećom, dogodilo se tako da dunda Andriju Ćurlina nitko nije hapsio. A ostala je ta priča, taj Mladenov san, koji će se jednom razviti u roman o spasenju, ako još bude snage i pribranosti, o dezertiranju iz njemačke vojske i o bijegu na englesku stranu. On je to bio s dundom dogovorio...

Prošli su dani i mjeseci žalosti i život bi se trebao nastaviti. Ili bi se trebalo objesiti. Ako za drugo ne nalazi snage, ili mu je žao drugoga sina, koji se pred vojačenjem skriva najprije na tavanu, a zatim kao rudar pod lažnim imenom, u kakanjskome rudniku ugljena, ako ne želi ostaviti bez oca djevojčicu koja još uvijek ničega nije svjesna, pa ni toga da je imala još jednoga brata i da će joj taj, mrtvi brat, odrediti život, onda mora nastaviti sa životom. Tako Franjo ponovo počinje razmišljati o pčelama. Kada o njima ne misli, mašta o tome kako se vješa i kako ga Olga pronalazi obješenog. U tom času Mladenova smrt pada sasvim i samo na njenu dušu. I kada mu to dodije, kada se nad sobom zgadi, nad sobom i svojim kukavičlukom, jer se ne usuđuje objesiti, Franjo opet misli o pčelama. U mislima gradi košnice, raspoređuje ih u Želeći, na Ilidži i na Glavatičevu...

Prvih dana siječnja 1944. na ulici je sreo pukovnika Carla Schmitta. Vidio je visokog, ispijenog muškarca, nalik avetinjskim prilikama sa slika švicarskoga slikara Alberta Giacomettija, kako zanosi u hodu, kao da će se svakoga časa srušiti. Ne zanosi kao pijanac ili paralizik, nego kao da mu se sa svakim korakom zemlja izmiče pod nogama. Nije mu pogledao lice, zašto bi njemačkoga oficira gledao u lice, ne poznaje on njemačke oficire, niti ih želi upoznati, pa bi i prošao pokraj njega, da ga Carl Schmitt nije u prolazu ščepao za nadlakticu.

Sad vam je žao što ste me spasili?

Iznenadeno je digao pogled, u prvi mah nije ga ni prepoznao. Imao je udubinu na čelu, nedostajao mu je komad kosti, i činilo se da odmah ispod kože pulsira mozak, što nije primijetio

kada ga je prvi put vidio...

Nije mi žao, ali ne gledam.

Ne brinite se, uskoro ćemo otići.

Nije me briga.

Kako vas to nije briga? Niste patriot?

Ne, ni u kom slučaju. Sin mi je poginuo.

Kao hrvatski vojnik?

Ne, gospodine Schmitt. Kao njemački vojnik.

Žao mi je.

Niste krivi.

Kada se to dogodilo?

Krajem rujna, u Slavoniji.

Dok tako stoje nasred Ferhadije, malo niže od gradske tržnice, pored njih prolaze ljudi. Ulica je najednom puna, i kao u nekom ružnom snu, sve je to neki poznat svijet. Prave se da ga nisu vidjeli, ali Franjo dobro zna da jesu. I zna da će pričati o tome da su ga zatekli kako razgovara, smije se i šali s esesovskim pukovnikom. S Carlom Schmittom.

Rastali su se nakon što je Nijemac još jednom rekao da mu je žao. Franji je bilo neizdržljivo to slušati. Otišao je, skoro bez pozdrava. Pukovnik je gledao za njim, poluotvorenih usta, kao da će ga zazvati da se vrati. Bilo je hladno, ali sunčano. Jedan od onih rijetkih siječanjskih dana u Sarajevu bez magle i snijega, bez smoga, pa bi se čovjeku učinilo, kada bi tako s visina gledao ljude, i iz vremenskih daljina od sedamdesetak godina, da smo u srpnju, i čudno je što Ferhadijom prolaze ljudi u debelim kaputima.

A onda je pukovnik zatvorio usta, sklopio je čeljusti, kao kostur čije su koščice spojene komadićima žice, pa je nastavio svojim putem. A zemlja mu se izmicala pod nogama.

Znaš li ti, jadan nebio, tko je Carl Schmitt?

Matija Sokolovski bio je zabrinut i uplašen. Vrag zna tko mu je rekao da su vidjeli Franju kako nasred Ferhadije nešto raspravlja s pukovnikom Schmittom.

Ne znam, i nije me briga. Zašto mi nisi govorio tko je on dok sam mu izvlačio jezik iz grla. Možda bih se predomislio. Nego si samo stajao i šutio.

Gledao ga je i zabrinuto mahao glavom kao da je Franjo učinio nešto što bi se teško moglo popraviti.

Sokolovski radi u susjednoj kancelariji. U Direkciji je duže od Franje. Kada je dolazio u Odjeljenje reda vožnje, Sokolovski ga je dočekaao, i pokazivao mu gdje će sjediti. Matija je Poljak, miran i povučen čovjek, bezvjernik. Neobično je to da Poljak ne vjeruje u Boga. Ali je odličan u preferansu. Bio bi najbolji da obično nije za istim kartaškim stolom s Franjom. Bezvjernici su nepobjedivi u preferansu. U matematici igre Bog njima ne stoji na putu. Bog prezire matematičare.

Ispričao mu je sve o Carlu Schmittu.

Odakle ti to znaš, pitao ga je Franjo. Nije mu vjerovao. Mislio je da ga Sokolovski pokušava impresionirati i uplašiti. Ljutilo ga je to. Matija inače nije takav. Ali se, možda, promijenio.

Mnogi su se u posljednje vrijeme promijenili. Teška je zima. Glad. Promijenili su se prema njemu otkako je Mladen poginuo. Očekuju da nešto učini. Zaziru od njega. Očekuju, možda, da se objesi. Pitaju se zašto već nije. U zla vremena ljudi su zli, nisu kao pčele. Ali ako se Matija Sokolovski prozli, neće više ostati nitko. S kime će igrati karata.

Odakle ti sve to znaš o Carlu Schmittu? pitao ga je ljutito.

Matija Sokolovski gleda ga vlažnim plavim očima, koje kao da plove po vodi koja se prelijeva, kao prepunjena kada, biba se i pljušti po pločicama, tako da bi mu najradije rekao neka se pošteno isplače, ne bi li mu se osušile oči. Što je to u Matiji da su mu oči tako mokre? Jesu li mu prije rata bile mokre? Nije se toga mogao sjetiti.

Znam, odgovorio je Sokolovski i dodirnuo mu podlakticu, kao da ga pokušava smiriti.

Franjo ne voli kada ga smiruju. I ne voli kada ga dodiruju.

Ali podnio je i to. Smirio se, nije vikao na Sokolovskog. Pristao je saslušati njegovu priču, ali ne zato što ga zanima Carl Schmitt, nego da ne izgubi druga za preferans.

Inženjer Carl Schmitt aktivist je Hitlerove partije iz vremena kada su se nacionalsocijalisti pripremali da dođu na vlast. Radio je sve do početka rata kao projektant visokih peći za Kruppove čeličane, a onda se u jesen 1939. priključuje Schutzstaffelu, dobiva pukovnički čin i sudjeluje u operacijama na istoku. Viđen je u Poljskoj, Litvi i Ukrajini. Trag koji za sobom ostavlja mogao bi se opisati samo jednom riječju – muk. Tko ga je samo jednom vidio, taj će ga sanjati do kraja života.

Ali što to znači? prekinuo ga je Franjo.

Ne znam, tako su mi rekli, i ja tako tebi prenosim.

Stradao je u zimu 1942, sa vozačem i dvojicom pratilaca upao je u zasjedu. Dogodilo se to negdje u Ukrajini. Ne zna se gdje. Svi su izginuli, on je bio prorešetan mitraljeskim rafalom, ali još je bio živ. Crvenoarmejac mu je iz blizine pucao u glavu. Da mu prekrati muke. Metak mu je raznio kost iznad desnoga oka i izašao kroz zatiljak. Ležao je u blatu dvanaest sati, sve dok ga nisu pronašli. Mislili su da je mrtav, tako da nisu žurili s prebacivanjem do bolnice. Tek sutra ujutro, kada je mrtve trebalo ukopati, netko je primijetio da je pukovnik Schmitt živ.

Nekoliko je tjedana umirao, a zatim se šest mjeseci oporavljao. Desna mu je moždana polutka, ona koja upravlja lijevom stranom tijela, bila mrtva. I koješta je drugo u Carlu Schmittu bilo mrtvo. Kada čovjek umre, to je samo jedna obična smrt. Ako ne umre, u njega se mogu naseliti stotine jednako velikih smrti. I hiljade. U živome čovjeku može nastati cijelo jedno mrtvo čovječanstvo. Nevjerojatno, kažu, koliko je smrti u Carlu Schmittu, otkako mu je revolverski metak prošao kroz glavu. Svake od tih smrti Schmitt je svjestan. Centri u mozgu zaduženi za sjećanja nisu mu stradali. Sjeća se i onoga čega se ranije nije sjećao.

Bilo mu je neizdržljivo sjediti kod kuće. Žena je uplašena, djeca su mala i ništa ne razumiju. Nikoga kome bi ispričao što mu se dogodilo. Kada su svi išli u sklonište, jer su nailazili britanski bombarderi, on bi ostajao u stanu. Nije se dugo moglo tako. Molio je da ga vrate u službu, da ga pošalju negdje na front. Tamo će se njegove smrti odomačiti među drugim smrtima. Smilovali su se, i poslali ga u Sarajevo. U Sarajevu nikome neće smetati.

Ne zna se što je zadaća SS pukovnika Carla Schmitta u ovome gradu, tko mu je podređen i koji su mu ciljevi. Svojom pojavom, više nego visokim činom u Schutzstaffelu, koji mu je omogućavao da kontrolira apsolutno sve njemačke oficire u gradu, ali i svakoga, i najvišeg, ustaškog i domobranskog zapovjednika, Schmitt je u ljudima budio strah i neku čudnu nelagodu.

Pred njim bi saginjali glavu i osjećali se krivim. Sve što je živo, kreće se, hoda, diše i leti, bilo je uvredljivo po tog čovjeka. Čim bi se našli u njegovoj blizini, psi, mačke, štakori, pretvarali su se u crkotine. Izvrnuli bi se nasred ceste, ispuštali grozan smrad, sve dok pukovnik ne mine, rušeći se po cesti, kao da mu se zemlja neprestano izmiče pod nogama.

Bilo je dana i mjeseci kada su bili skloni povjerovati kako je pukovnik Schmitt bog i batina u Sarajevu, gospodar svih sarajevskih života, veliki smrtonosac koji će na Sudnji dan odlučiti o svemu i svakome će naći njegovo mjesto. A onda bi u njemu vidjeli nesretnika, invalida i luđaka, koji je tu poslan zbog svojih ranijih zasluga, da crkne u miru. Ili bi povjerovali u to da je Carl Schmitt mamac za komunističke atentatore. Ubiju li ga, a on se svakodnevno nudi tome, nastupit će velika osveta, Nijemci će srazniti Sarajevo sa zemljom.

I šta ti onda imaš pričati s takvim čovjekom, govorio mu je Matija Sokolovski, i kako te nije strah razgovarati s njim?

Zašto bi me bilo strah?

Sve živo se njega boji!

Možda ja više i nisam živ.

Kako to misliš?

Znaš ti dobro.

Ne znam.

Objesio bih se, najradije. Ali mi strah ne da.

Svi bismo se tako povješali, i šta onda?

Ti nisi izgubio sina.

Nisam ga ni imao.

I ne znaš kako je to.

Ne znam.

Zato se i plašiš Schmitta. Stalo ti je do tvoga malog kancelarijskog života. Kao što je i meni bilo stalo...

Imaš još jednog sina, Franjo, i kćerku, i ženu...

Lakše bi mi bilo da nikoga oko mene nema.

Zima 1944. trajala je dugo, razvlačila se sve do pod kraj travnja, kada je naglo zatoplilo, da bi uskoro sunce tako zapeklo da se činilo kao da je već došlo ljeto. Dugo, sušno sarajevsko ljeto, koje će spržiti povrtnjake i izroditi čmale plodove po šljivicima i voćnjacima. Rodit će samo orasi, koji svake godine rađaju, bez obzira na suše i ratove, ali i u njima će gorčati očaj vremena koje se, najednom, krenulo zgušnjavati, kao da će uskoro stoljeća prolaziti u jednome danu. Franjo ne zna kako mu je prošlo vrijeme od Mladenove smrti pa do kraja rata, ničega se iz tih doba ne sjeća, osim da je sve bilo gladno i bezvoljno, i da ni u čemu oko njega više nije bilo života. Tako se njemu čini, a tako je, možda, i bilo. Carla Schmitta bi se rijetko sjetio. Ako ga se i sjetio, bilo je to mučno i ružno, kao što je i sve drugo, uglavnom, bilo mučno i ružno. Je li još kad pomislio da bi ga poslije rata netko mogao krivo pogledati, jer je onda stajao nasred ulice i razgovarao s pukovnikom SS-a Schmittom? Vjerojatno nije.

Tog bi čovjeka, možda, već i zaboravio, od siječnja 1944. nije ga više susreo, niti je čuo da se o njemu što priča, da se prvih dana travnja 1945. nije dogodilo nešto bez čega ne bi ni bilo ove

priče, niti bi bilo sjećanja na Carla Schmitta. Moglo je to biti u ponedjeljak prvoga ili u utorak drugoga travnja 1945, nakon što su se Nijemci, uglavnom, već povukli iz grada, u kojemu su ostali samo još ustaše, mahom luburićevci, da se krvavo osvećuju svima koji su radili na njihovoj propasti, a onda i dragome Bogu, koji je stvorio svijet u kojemu oni tako gube rat za jedinu i vječnu Hrvatsku. Svi su već znali da je gotovo, partizani su po svim okolnim brdima, samo se čeka dan, čeka se jutro kada će se spustiti s brda. Napad na grad dugo je planiran, i sigurno se već dugo zna njegov dan, samo ga valja živ dočekati.

Franjo se vraćao s noćnog dežurstva u Direkciji – ipak je to bio utorak, drugoga, a ne ponedjeljak prvoga travnja – umoran i pomalo izluđen od vijesti i glasina koje su sustizale jedna drugu, jedva je čekao da legne u postelju.

Ušao je u haustor, popeo se do stana, i na vrhu stepenica, pred svojim vratima, zatekao Carla Schmitta, kako sjedi, raširenih nogu, laktovima naslonjen na koljena, kao da je tu već dugo.

Nisam htio uznemiravati gospođu, a žuri mi se, pa sam vas morao ovako dočekati.

Rekao je, i pružio mu pravokutnu kutijicu od smeđeg safijana.

Držao ju je zbunjeno u ruci. Ništa nije pitao, čekao je da se pukovnik dignu, pa da prođe do svog stana.

Nećete otvoriti?

Šta je to?

Otvorite, pogledajte. Stilograf. Veoma lijep stilograf. Ako se sjećate, bio sam jednom u vašoj kancelariji. Tada ste mi spasili život. Ne sjećam se što sam tada vidio na vašem radnom stolu, ali siguran sam da koristite stilograf. Pa sam mislio da će vam ovaj poslužiti. Malo je korišten. Koristio sam ga samo za službene potpise. Ništa drugo. Možda sam se dvadeset puta potpisao, i to je sve.

Otvorio je kutijicu. Na jastučiću od crvene svile ležalo je nalivpero. Tijelo mu je bilo isto tako crveno, a poklopac od pozlate.

Isprobajte ga, nutkao je Schmitt.

Odvinuo je poklopac i u ponuđeni notes, modrom tintom napisao svoje ime, prezime i mjesto rođenja: Travnik.

Vidite kako lijepo piše. Brzo će se naviknuti na vašu ruku.

Rekao je to kao da govori o živome stvoru.

Zašto mi to sad dajete?

Ne brinite se, nije to znak zahvalnosti. Učinit ćete mi uslugu ako ga uzmete. Tamo gdje odlazim stilograf mi neće trebati, a ne bih htio da dopadne u krive ruke.

Pružio mu je ruku, i krenuo niza stube. Njegovi su koraci odjekivali u nepravilnom ritmu, kao da se komad namještaja ruši niza stubište. Kao da je pri selidbi nekome iz ruku ispaao noćni ormarić i sad se kotrlja i lomi sve do prizemlja. Franjo je stajao, nije se micao sve dok nije čuo da su se zatvorila stubišna vrata. Nastupila je tišina, koja će trajati sve dok po stanovima, ranim jutrom, ne zazvone budilnici. Za njima će se čuti i prva jutarnja sirena: znak zračne opasnosti, pred posljednja saveznička bombardiranja grada.

Nalivpero, što ga je u rano jutro 2. travnja 1945. dobio od SS pukovnika Carla Schmitta, Franjo Rejc rijetko je koristio. Nije ga nosio sa sobom u kancelariju, možda se dva-triput potpisao

njime, pomišljajući što li je pisalo na dokumentima koje je potpisivao pukovnik Schmitt. Jednom mu je, u ljeto 1945, palo na pamet da su partizani, možda, zarobili SS pukovnika i u njegovom notesu pronašli: Franjo Rejc, Travnik. To ga je zabrinulo. Ali onda je zaboravio.

Parker 51, tako se stilograf zvao, Franjo je ispraznio, očistio i naumio sačuvati za vremena kada nitko neće biti opterećen njegovom pričom, jer se neće sjećati ni Carla Schmitta, niti će razmišljati o dokumentima koje je on potpisivao. Kada mu se 1966. rodio unuk, odlučio je da će mu, pokaže li se dobrim i pametnim, darovati to nalivpero. Bit će to vrijedan dar, velika dragocjenost, i jedan neispisani stilograf, proizveden 1939, povodom Parkerova jubileja, konačno će dobiti ruku kojoj će se prilagođavati i koju će slijediti. Jedinственu ruku jednoga nalivpera. Ljudi se razlikuju po stilografu i po otisku prsta.

Plašio se lopova. Mogli bi provaliti u kuću i odnijeti nalivpero. Za ostale dragocjenosti nije se brinuo. Ništa osim tog pera više nije bilo vrijedno. Zato je odlučio da ga posvuda nosi sa sobom. Jedino tako može biti siguran da ga nitko neće ukrasti.

Posljednja je godina njegova života. Dopješačio je iz Drvenika u Zaostrog, sjeo u krčmu i naručio lozu i kiselu. Osjeća se zdravo, kao da će živjeti još stotinu godina. Sve je dobro, sve su nesreće daleko iza njega. Dok vadi novac da plati, za rub novčanika uhvatio se stilograf. On to nije primijetio, a ni kada se nalivpero otkočilo i niz njegov kaput, lagano i tiho kliznulo na pod.

Izvan priče ostaje tko ga je uzeo.

Uzalud se vraćao u krčmu, raspitivao se o izgubljenom nalivperu, govorio krčmarici da nije riječ samo o nalivperu, nego o nečemu puno važnijem. Ona ga je slušala, onako kako pristojan svijet strpljivo i do kraja saslušava starce.

Ali ne upamti njihovu priču.

Sarajevski psi

U sobu sam ušao kasno.

Skučeni hotel, adaptiran od malo veće obiteljske kuće, pri vrhu Bašćaršije, kada se krene prema Kovačima. Ljubazna recepcionerka, studentica psihologije – znam to, na pultu recepcije bila je otvorena knjiga, ispodvlačena drvenim bojicama, zelenom, plavom i crvenom – uputila me je u sobu broj 17. Doručak je, kaže, od 7 i 30 do 10. Nije me prepoznala, i dobro je da je tako.

Pokušavao sam, barem pola sata, isključiti grijanje. Okretao sam kolutove na radiatorima, na lijevu, pa na desnu stranu, prvo na jednom, pa drugom. Vrtili su se kao što se vrti beskonačna traka, bez smisla i učinka, jer je u sobi ostajalo jednako toplo. Vruće i suho, pedesetak stupnjeva iznad nule, u odnosu na dvadesetak ispod nule, koliko je bilo vani.

Kada bih otvorio prozor, ulazio je ledeni zrak, koji se, kao u pokvarenoj tuš-bateriji, nije miješao s vrelim zrakom u sobi, nego bih se istovremeno smrzavao i znojio. Na jednu je nosnicu ulazio hladni, a na drugu vrući zrak, dopola sam se kuhao, otpola sam se smrzavao. I to je, na neki paradoksalan, zastrašujući način savršeno odgovaralo mojim trenutnim životnim prilikama.

Osim toga, kada bi se otvorio prozor, u sobu je, i u glavu, ulazio lavež. Ne jednoga, dva ili tri psa, nego stotina, tisuća pasa, koji su se našli tu, opkoljeni među planinama, u dolini nečiste rječice, u slavnome gradu, nakraj svijeta.

U gradu u kojem sam rođen i u kojem prvi put spavam u hotelu.

Ne znam kako sam i kada zaspao, ne znam ni jesam li zaspao kad me je, vrlo jasno i živo, probudio ovaj san. Ne znam ni je li to bio san ili je stvarnost, koja je najednom potekla usporedo sa stvarnošću vrole sobice u malenom sarajevskom hotelu.

Sjedim u fotelji i čitam knjigu Pétera Nádas *Paralelne pripovijesti*. Teška knjižurina, od nje me bole ruke. U svojoj sam zagrebačkoj sobi, zaštićen njezinom brigom i pažnjom, dok vani pada snijeg.

Uto zazvoni telefon. Majka. Javljam se, uplašeno, a ona mi s druge strane optužujućim glasom govori da je liječničkom greškom živa sahranjena. Nešto su krivo učinili, terapija je krivo izračunata, citostatici nisu djelovali, nismo imali novca za skupu terapiju takozvanim pametnim lijekovima, i zaključili su da je umrla. Danas popodne je nabrzinu sahranjena.

Dobro, a zašto meni nitko nije ništa javio? – pitam.

Otkud ja znam! – odgovara ona i počinje plakati.

A gdje si sad? – pitam dalje.

U grobu, iznad none, učini nešto! – viče.

Šta da učinim?

Nazovi nekoga, iskopaj me. Valjda možeš toliko za mene učiniti!

Dobro – kažem – javit ću ti se kad sredim stvari.

Požuri – veli ona – nestaje mi zraka, kovčeg je čvrsto zatvoren, a okolo je, sjećaš se ilovača, masna i neporozna, kao u tegli sam, ugušit ću se... – plače majka.

Senjalibar s natpisom Dubrovnik stavljam između 178. i 179. stranice. Ona dolazi iz kuhinje, pita me tko je to zvao.

Nitko, lažem.

Ne mogu joj reći istinu, jer ako kažem, neće se užas dijeliti između nas dvoje, nego će se množiti. Zato je bolje da sve ostane na meni. Ali kako? Majka će opet zvati, a ja ne znam što da joj kažem, kako da odgodim stvari sve do trenutka kada će ona postati onako mrtva u svome grobu kao što su to predvidjeli liječnici.

U Sarajevu nemam nikoga koga bih mogao nazvati da ju otkopa. Ili ne postoje telefonske veze sa Sarajevom, mimo ove jedne, s grobom na Barama. Ili telefon još uvijek nije izumljen – osim ovoga koji vodi do groba.

Ne znam što je, ali znam da će se moja majka ugušiti u svome grobu, čak i ako odmah sjednem u auto i krenem prema Sarajevu. Ugušit će se kada budem kod Dervente ili Doboja.

Prije nego što je telefon drugi put zazvonio i opet se čuo njezin plač i prijekor, došlo je jutro. U sobi je vladala jednaka vrućina, kroz tanka vrata od iverice čuli su se glasovi ljudi koji su izlazili iz svojih soba, vjerojatno potjerani dušmanskom klimom, govorili su engleski, izgovarali kratke, besmislene rečenice o doručku i o tome tko se noćas popišao u snu, misleći da je u moru, a ne u postelji.

Obukao sam se i hitro krenuo van. Na recepciji je, osmjehnuta, bila druga recepcionerka, jednako mlada kao i ona prošla, vjerojatno studentica, pitala je jesam li se naspavao. Potvrдно sam odgovorio. Žurilo mi se, a i da mi se nije žurilo, kakva korist od naknadnih objašnjenja. Bilo je već kasno.

Pri dnu ulice zaustavio sam taksi.

Stari, skoro raspadnuti crveni fiat. Taksist me je upitao kako je u Zagrebu, a onda je, ne čekajući odgovor, počeo neku svoju priču. Snijeg još nije, veli, ali će brzo, ovih dana. Uvijek padne kada ga zimske službe ne očekuju. Zimske službe i vozači diletanti. Da se njega pita, postojali bi samo profesionalni vozači. Ovim drugima bi bile oduzete vozačke dozvole. Tako više ne bi bilo prometnih nesreća i popodnevnih gužvi, a taksisti bi dobro zarađivali...

Ne čini mi dobro njegova priča, ali bih htio da vožnja traje što duže, da odgodim trenutak kada ću je vidjeti i kada će ona, sigurno, zaplakati. Živa je i nezakopana. Jutros, kada sam se probudio, u prvi trenutak sam osjetio zahvalnost što je tako. Pomislio sam da sam na vrijeme došao.

Stari se fiat jedva uspinje uz ulicu u kojoj sam odrastao. Ali to vozača nimalo ne ometa u priči. Kći mu je, kaže, položila vozački ispit, ali joj nikada nije dopustio da vozi njegov auto. Taman posla, da ga skrši. I od čega će onda svi zajedno živjeti? Ovo je moje sredstvo za proizvodnju, ponosno naglašava svaku riječ u staroj marksističkoj frazi, i na kraju kaže da je dvije godine studirao filozofiju. Od tada me se sjeća, bili smo na istoj godini, ali ga, eto, nisam prepoznao.

Izgovorio je to optužujućim glasom.

Na povratku, niz ulicu idem pješke. Osjećam neobuzdanu sreću što je sve tako brzo prošlo, žurim, stropoštvam se, rušim niz Sepetarevac, pa niz Mejtaš i Dalmatinsku, pokraj poznatih zgrada, koje su u međuvremenu oronule, uvukle se u sebe, opustjele, u kojima više ne živi nitko, ili ne žive oni koji su živjeli, moji školski drugovi, njihovi pijani očevi i čika Bato Narančić, koji je pedeset i neke upao u otvor za lift i ostao živ, bježim, strčavam u dolinu, da ih ne sretmem ako su, ipak, još tu, sretan, kao da je to kraj priče i neće biti nastavka, ili će se odsad sve razvijati mnogo sretnije.

Nebo je sivo i nisko, neba ustvari nema, nad dolinom je poklopac, hrđav i težak, od magle i dima, od teških metala i dvjesto pedeset hiljada ljudskih tijela, koja se u vrućici znoje, isparavaju i smrde, probavljajući hranu i s njom, greškom, probavljaju svoje živote. Poznati vonj sagorjeloga bosanskog ugljena, u pećima dvjesto pedeset hiljada ljudi dogorijeva utroba zemlje, kao što je bilo i nekad, kada sam ja bio jedan od tih dvjesto pedeset hiljada ljudi.

Dan je i ne čuje se lavež. Psi drijemaju, sklopčani pred ulazima u haustore, ili ispruženi nasred pločnika. Prolaznici ih pažljivo zaobilaze, zbog njih silaze na kolovoz, i nastavljaju dalje s uspinjanjem uz brdo, koje sam opisao u priči Gospar, objavljenoj davno, u knjizi *Sarajevski Marlboro*. U to vrijeme išlo se po vodu, na bunar, jer su vodovodne cijevi bile prazne. Iz neba su sipale granate i mine, život je tekao normalno, ali je pasa bilo manje.

Ona je s dva kanistera odlazila na bunar u Ulici Džemila Krvavca, uplašena za svoj život. Nije znala da će skončavati ovako, dvadesetak godina kasnije. Da je znala, bilo bi joj puno lakše. Bila bi mirna, jer je pred njom čitavih dvadeset godina života. U tome, u toj misli, hlapi moja pretpodnevna euforija.

Na Titovoj sam ulici, po kojoj opasno brzo, kao da traju trke, protutnje jedan za drugim, dva, pa tri, i četiri automobila. Stare, raspadajuće krtije, iz predratnih vremena. Iz zahrđalih, prošupljenih auspuha začuju se pucnji, ali nikoga to neće uznemiriti. Nitko se neće osvrnuti, uvući glavu među ramena i ubrzati korak. Iz daljine, od Velikog parka i Higijenskog zavoda, njihova pucjava ima nostalgični prizvuk starih dobrih vremena. O, Bože, kako bismo bili sretni, samo da se nismo toliko plašili, dok su se oko nas rušili svjetovi, dok su gorjele stare austrijske zgrade u centru grada, i Pošta, i Vijećnica dok je gorjela, kako bismo bili sretni dok su okolo padali mrtvi i obezglavljeni ljudi koje smo dobro poznavali, a heroji obrane grada odvodili su srpske udovice, umirovljene učiteljice, da ih prikolju, ritualno i bez emocija, negdje visoko na obroncima Trebevića, kako bismo bili sretni, samo da smo znali da nas je slučaj odredio da doživimo ovaj dan...

Sedmi je novembar 2012, sto i peta godišnjica Oktobarske revolucije, a ja žurim Titovom ulicom, kao da imam nekog posla, i trudim se da ne vidim nijedno ljudsko lice. Strijeljam ih u visini grudi, pa mi se pogled, uznemiren razdrljenom košuljom nekoga prosjaka, spušta sve do koljena, i kad ne može niže, polako raste, od širokih ženskih bedara, kao u novoprosavljenog kineskog nobelovca, preko polurastvorenih rasporaka i toka na opasačima i remenima, do muških trbušina, koje se prelijevaju, žudeći za životom, i bježim tako, trudim se da nikoga ne sretnem, jer sretnem li, ispriječi li mi se, spusti li mi šaku na rame, prozove li me po imenu ili prezimenu, ili me, ne daj Bože, zagrlj, morat ću da govorim, da odgovaram koliko sam već tu, do kada, i jesam li poslom ili samo onako, privatno, i upitat će, vjerojatno, kako je ona. A pitaju li to, ja neću moći da znam što iza takvog pitanja stoji – znaju li da mi se sinoć, u pregrijanoj hotelskoj sobi, u snu iz groba javljala, znaju li da je smrtno bolesna, pa provjeravaju, uživaju u ispitivanju i u vlastitoj sućuti, ili im se čini da su je, evo jučer, sreli, da su sa njom promuhabetili, da su za mene pitali, da im je ona rekla, da im je bilo drago, da su je na kafu zvali, ali je žurila, da je rekla drugi put, kad li evo, drugoga puta nema, niti će drugoga puta na ovome svijetu biti, osim ukoliko požure, pa joj uz bolesničku postelju prokahljenišu, sve uz šale i pošalice, kojima se u ovom gradu, evo već punih pet vijekova, samrtnici nasmijavaju, i taj im smijeh otklanja svaku misao na smrt i svaku bol, bolje od kapi morfija, koji ona, hvala na pitanju, nije još počela uzimati, ali hoće za koji dan.

Ispred tržnice žena koju poznajem prodaje novine. Okrećem glavu na drugu stranu i požurujem korak. Ona me vidi, ali upravo naplaćuje Oslobođenje, vraća kusur, i ne stigne me zazvati. Tako

skoro natrčavam na bezubog, visokog starca, sasušenog kao rogač, i kad pokušam pobjeći on me zaustavlja.

– Ja vas znam! – ozaren grabi me za nadlanicu.

Pomišljam da će me sad tražiti novac, marku-dvije, gladan je i hladno mu je. Ali ne.

– Poznavao sam i vašeg oca. I gospođu Štefaniju, vašu baku. Ona je bila kuma mojim Antunima.

I kako spomenu Antune, starac vrisnu, potekoše mu suze, a ja više ne znadoh što da činim.

Stojim nasred Ferhadije, ulice koja se u moja doba zvala imenom partizanskog ilegalca i sindikalista Vase Miskina, licem u lice s uplakanim čovjekom, za glavu od mene višim, skoro dvostruko starijim, i osjećam kako su u tom času svi pogledi uprti u mene. Probadaju me slijeva i zdesna, a naročito sleđa, kao kuršum u potiljak, i samo je pitanje trenutka kada će me netko prepoznati i prići, ili će bez prepoznavanja prići, da razriješi tu neugodnu situaciju, za grad i njegove žitelje, slučajne prolaznike, u kojoj starac nasred ulice plače, jer mu je, očito, nešto skrivio taj neugledni sredovječni dugokosi muškarac s bradom...

Uznemiren, pozivam ga na kavu, da razriješimo stvar.

– Ja pijem čaj... – kroz suze će starac.

Proračunat je, nema što.

Pronalazim najskrovitije mjesto, stol u uglu praznoga Ćumeza, vječno zadimljene mehane, u koju smo, kao gimnazijalci, izlazili poslije škole. Tu nas, nadam se, nitko neće naći.

Starac naručuje nanu. Iz vreloga lončića diže se oblak pare, i obuhvata ledenu prostoriju. Tek tada osjećam koliko je hladno. Ćumez se ne grije, zato i nema gostiju. Konobar je isti kao i prije trideset godina: Nuno. Ali onda je bio samo konobar, a sad je i gazda. Zuri u mene, činim mu se poznat ili, možda, očekuje da ga pozdravim, pa je bijesan što to ne činim.

– Vaša baka Štefanija bila je duševna žena – počinje starac, dok mu se suze suše po obrazima ili kroz crne, duboke bore, poniru negdje ispod kože – duševna i prava kršćanka. Takvih je u Sarajevu bilo malo, ovo nikada nije bio naš grad – smrači se dok to izgovara – ovo je vazda bila Turska, orijent, halva, salep. Slatki otrov! A ona je to, vidite, znala. Ona je to, gospodine moj, osjećala...

Slušam ga kako govori o babi Štefaniji, strašnoj ženi, o kojoj sam pisao u više prilika, bez imalo radosti, i pokušavam dokonati tko je ovaj čovjek, odakle bih ga trebao znati. On se ne predstavlja, valjda se podrazumijeva da se znamo, a meni je, kao i obično u takvim situacijama, neugodno upitati, nego se pravim kao da se znamo.

– Kada se rodio moj Antun, prvi Antun, bila je to 1941, proljeće u Sarajevu, dvadeset sedmi dan mjeseca svibnja, sve propupalo, procvjetalo, izletjelo van iz kuća, naivno, budalasto i čisto. I koje ime sinu da nadjenem, nego ono koje se tih dana izgovaralo s najviše one čiste kršćanske ljubavi. Neka bude Ante! Ali ne Ante Padovanski, nego naš Ante, od ovoga doba i našega roda, proljetnoga. Krstili smo ga u fratara, kod Svetoga Ante, na Bistriku. A tvoja dobra baka Štefanija, bila je Antunu krsna kuma. Imao je, dječaćić, tri mjeseca kada je umro. U snu, samo je prestao disati. Dotakao sam mu lišce kažiprstom, a ono hladno. Hladan obraz, i vlažan kao sušilo za tintu. Pokopali smo našega Antuna na groblju Svetoga Josipa.

Nakon toga, žena mi od straha nije mogla zanijeti. Stalno joj je na pameti, jadnoj, bilo to kako je dijete mrtvo našla. I lako biva da živi stvor odjednom, bez vidne muke, samo tako prestane disati. To je njoj bilo u glavi i na duši, pa nikako ponovo da zanese. A tvoja baka Štefanija ju je

tješila, zazivala na nju blagoslove, upućivala molitve, preporučivala utrobu njezinu Blaženoj Djevici, sve dok, nesretnica moja, nije zaniжела i rodila, opet u svibnju, godine 1945. I opet proljeće, opet sve propupalo, procvjetalo i izletjelo iz kuća van, veseli se i pjeva neke nove, jednako nevine, naivne i čiste pjesme.

Kada sam pošao u mjesni odbor, da prijavim novorođenoga, nisam znao koje bi mu ime nadjenou. I tad neki partizan, Pavle bješe da se zvao, vidjevši me kako sam zdvojan, reče mi – Neka se, brate, zove kako god, sva su imena lijepa, Pero, Jozo, Mustafa, samo neka nije, po onom zlotvoru, Ante! A kako on to reče, tako meni kroz pamet prođe prvorođenac moj, tri su mu mjeseca bila, anđelak se samo ugasio, i kad me ponovo taj partizan upita koje ću ime sinu dati, ja izgovorih – Ante.

Bit će da se smrkao, nisam mu gledao lice, ali je upitao kako rekoh: Ante.

Antuna smo našeg krstili u fratara, kod Svetoga Ante, na Bistriku, u julu iste godine. Umro je šest mjeseci kasnije, od difterije.

Žena luda, lud ja, skupa s njom.

A tvoja baka Štefanija nam iz zatvora svoga, u Zenici, šalje pisma, tješi nas i bodri, te iz njezine utjehe zanese mi žena i treći put.

Trećega sina dobili smo u studenome 1946. Bilo je hladnije nego sad, mnogo hladnije, i padao je snijeg. Nosio sam ga iz bolnice, umotanog u krpe i povoje načinjene od bolničkih plahti. Bio sam sretan, ništa slutio nisam, ni tada, ni na Dan nevine dječice, 29. prosinca, kada smo sina krstili, u fratara, kod Svetoga Ante, na Bistriku. Tvoja baka Štefanija je te jeseni izašla iz zatvora, ali smo je svejedno uzeli za kumu. Ne bi bilo pravedno, ni pošteno da nismo. Bilo bi da smo se uplašili, da smo se predomislili i odrekli kumstva zarad politike, da smo prezreli njezine utjehe, iz kojih su se Antuni naši rađali. Tako smo i trećega svoga sina Antom nazvali. Ali već tad je bilo svejedno. Nije bilo partizana Pavla, niti ikoga kome bi zasmetalo to ime, ili tko bi u njemu čuo ime zlotvora.

Kraj veljače je bio kada je umro naš Ante. Opet u snu, i opet sam mu kažiprstom dodirnuo lišce, a ono hladno kao nož, i nekako tvrdo. Do podne sam, naizmjenice s dvojicom grobara, Savom Vlaškalićem i Nurijom Idrizom, kopao maleni, plitki grob za svoga Antu. Zemlja je bila zaledena i kamena, nikoga nije u sebe primala, svi su drugi sprovodi tog dana bili otkazani, minus trideset je bilo na termometrima, ali Savo i Nurija nisu hteli odustati. Bilo im je ispod časti, što bi svijet rekao da čuje da nisu mogli iskopati ni jedan plitki, dječji grob.

Poslije više nismo imali djece. A bez djece u starosti nije lako. Nemaš koga ni da ti skuha čaj, šalicu da ti prinese...

Završio je starac svoj monolog, pa žedno počeo piti nanu, koja se, u međuvremenu, već ohladila. Ni traga od maloprijašnjih suza. Iskapio je čaj, čilo poskočio, promrmljao nešto u znak isprike, i skoro istrčao iz Ćumeza.

– Balo, eh, Balo, i tebe je nasanjkao? Ne brini se, svakoga tako, barem jednom, odere. Ti si još dobro prošao, platio si mu nanu, a mogao te je uhvatiti za ćevape. Ili za konjak. Balo do četiri pije čajeve, a poslije četiri konjak. Takvo mu je pravilo. Eto, sad ga i ti znaš. E, pa sretan ti povratak u Sarajevo, jarane! – reče Nune, naplaćujući starčev čaj i moju kafu.

Rekao je – jarane, znači ne pamti mi ime, ili se nije sjetio tko sam. Dobro je da je tako.

Ne pitam ga tko je Balo, što zna o njemu, iako će me i to kasnije mučiti. Dok odlazim, pokušavam ostaviti dojam turista. To, vjerojatno, djeluje jadno, pa mi se učini da u Nunetovoj

kretnji, u načinu na koji je prešao krpom preko šanka, osjetim podsmijeh.

Oprezno izlazim na ulicu, kao da bi iz neba mogla pljusnuti granata, a onda žurno nastavljam prema Bašćaršiji. Izbjegavam lica, gledam u visini grkljana, i opet niže, sve do širokih bedara vječno nezadovoljnih šalterskih službenica, i još niže, do koljena i do vrhova cipela...

Taj starac bez zuba, suharak, visok i prav, prevario me je za šalicu uvarka od mente, koji se, posve krivo, u nas zove čajem. I neka mu bude, platio je nanu svojom fantastičnom pričom, naravno izmišljenom, ali u toj priči me nešto, ipak, muči: odakle on zna da se moja baba, strašna očeva majka, zvala Štefanija, i da je bila bogobojazna katolkinja? Možda je o njoj čitao u knjizi priča – koju mi je, opet na prevaru i na lažno prijateljstvo, izmamio lokalni novinski izdavač i borac za ljudska prava, rodom sa Sandžaka – koja se po ulici, kod novinskih kolportera godinama prodavala za dvije-tri marke, ali ako je tako, ako je bezubi Balo čitao priče o Štefaniji, mora mu se priznati da je s darom i pripovjedačkim umijećem pristupio njezinom liku, i zatim ga ugradio u svoju priču.

Dok sam ga slušao, mogao sam vidjeti babu Štefaniju kako triput dolazi kod Svetoga Ante na Bistrik, i kako triput svjedoči krštenju novorođenih Antuna, sinova jednoga oca i jedne matere, koji, sva trojica, umiru prije nego što prohodaju i progovore. Prvi je postao Ante na valu narodnoga oduševljenja Antom Pavelićem, drugog je ćaća nazvao Antom da ne iznevjeri očinski dug prema prvom, a treći je ponio isto ime zbog prve dvojice. U toj Balinoj priči, u kojoj nema baš nimalo istine, jer takve su priče u Sarajevu uvijek bivale izmišljene, nesretni otac i mater nisu bili ustaše, nego siroti, tužni sarajevski katolici, podvornici, konobari i čeljad za klanje, koje je travnja 1941. ponijelo, a poslije nisu znali kako bi se odrekli onoga što ih je ponijelo, nego su svakome sljedećem sinu nadijevali isto ime, po onome Neumrlom, koji i dan danji tako živ leži u Madridu, u kovčegu od zlata, i čeka čas uskrsnuća svojega. Hrvatska mu je, ima tome dvadeset i dvije godine, već uskrsnula. Ali koliko god njegova priča bila izmišljena, moja baba u njoj nije izmišljena. Sve oko Štefanije je lažno i fantastično, ali ona, ona je istinita, dok u času svoje epifanije, triput, kao što su tri uzdignuta prsta u Isusa Krista povrh sarajevske katedrale, kao što su tri uzdignuta prsta u prisezi Poglavnikovoj pred Bogom i narodom, i trojstvo je Božje u Božanskom jedinstvu, svjedoči Štefanija rođenju novoga Ante. To je istina, kao što istinom mora biti i to da je Štefanija trostruka kuma Smrti, u ime Oca i Sina i Duha Svetoga, a istina je i to da tri Antuna sad nisu trojica anđela, koji se uzdižu nad Poglavnikovim grobom i nad svom Hrvatskom na Blagdan Nevine Dječice, na dan njegova upokojenja, nego pod zemljom trunu, konačni kao dijalektični materijalizam. Ili hlape u fantaziji onoga koji ih je izmislio da bi mu bio plaćen uvarak od nane, u Ćumezu, nekadašnjoj gimnazijskoj mehani.

I dok tako dumam o tri Antuna i Balinoj izmišljotini, brzo se i lako provlačim među prolaznicima u Ferhadiji, neotkriven i anoniman. Neprimijećen od onih koji bi me, možda, i prepoznali, kada bi mi svojim adamovim jabučicama, stomačinama, rasporcima i butinama mogli uloviti pogled.

U hotelskoj sobi ponovo pokušavam isključiti grijanje. Kada se umorim, padam preko postelje. Htio bih se smiriti i odmoriti, ali me vara san. Spavam čvrsto, bez snova i bez svijesti o vremenu koje je proteklo. Tek povremeno, kada san oplića, stiže me ista misao kako je spavanje ljekovito i kako ja, evo, upravo ozdravljam. Ali ne znam od čega sam bolovao. Ništa u svom snu ne znam, i to me olakšava.

Tako me olakša da su me užasnule prve jasne i budne misli, kada su se počele nizati činjenice, puni se radna memorija, zemlja na plećima biva sve teža. Ustajem iz kreveta, pognut kao Atlas, dok na leđima nosi balkon zgrade na Marijin Dvoru. Niz leđa mi se slijeva znoj. Znam sve ono

što u snu nisam znao: i zašto sam u Sarajevu, i zašto spavam u hotelu, a ne u kući u kojoj sam živio... Sve znam, a ničega dobrog nema, niti može biti, u tom saznanju. To je ta moja bolest.

Prošlo je pet, a obećao sam majci da ću biti kod nje najkasnije u pola šest.

Na recepciji nema nikoga – osim udžbenika iz psihologije – pa nemam kome reći da mi je u sobi vruće, a radijatori se ne mogu isključiti. Žurim prema taksi-stajalištu uvrh Bašćaršije. Ledeni zrak reže pluća, i miješaju se mirisi ugljenog dima, ćevapčića, svježe ispečenih somuna, mačje mokraće i psećih govana. Zagreb je bezmirisan, pomislim, i prvi put me, u posljednjih dvadesetak godina, otkako sam odselio u taj hladni katolički grad, gane to gladno pseto nostalgije. Volio bih da sam tamo, gdje sve je bez okusa, boje i mirisa, i gdje još uvijek nikoga ne poznajem.

Sjedam u prvi taksi, u dugom šarenom redu vozila koja čekaju mušterije. Skoro sasvim novi mercedes, sjedala presvučenih u ovčje kože. Umjesto islamske brojanice, zastavice nogometnog kluba ili fotografije maršala Tita, na retrovizoru visi najobičniji osvježivač zraka – zeleni borić, s mirisom Zaostroga u rano kolovoško jutro 1975. Taksist, stariji, krupan čovjek, može mu biti i sedamdeset, nezdravo žute puti, sa skupim rolex-satom na ruci.

Jest, pravi je – kaže, i ja shvatim da zurim u čovjekov sat.

Oprostite, nisam...

Nema veze, zato ga i nosim na ruci. Vozim, uglavnom, noću, vi ste mi za danas prva mušterija, i čekam kada će se nekome svidjeti moj rolex.

Svakakvih ljudi ima.

Svakakvih? Nije dobra riječ. Ja bih rekao: nikakvih!

Dobro kažete.

U Njemačkoj sam ga zaradio – govori, i pokazuje na sat – i svašta sam još u Njemačkoj zaradio, u Rostocku. To vam je nekada bio DDR, Deutsche Demokratische Republik, kako bi se stručno reklo.

Pa zar nije malo opasno, tako sa satom, pa još noću?

Opasno? I ta vam je riječ slaba! Nije opasno, nego je smrtonosno. A meni, vidite, ništa. Ima godina i po otkako sam se vratio iz Njemačke, i otkako sam počeo taksirati, ovako s novim merdžom i s rolexom, i ništa. Da čovjek ne povjeruje. Zimus sam, kada je zapadao onaj veliki snijeg, vozio jednoga prema Trnovu. Frajer, jak, nabijen, obrijane glave, zlatan lanac oko vrata, sjeo odozada, i sve se namješta da ga ne mogu vidjeti u retrovizoru. To je to, pomislim, sad će me priklati i baciti u jarak, u snijeg, da me do proljeća ne pronađu. Kad ono ništa, još mi se fino zahvalio što sam ga vozio, i ostavio deset maraka bakšiša. Kaže da ga po takvom kijametu nitko osim mene ne bi ni vozio. Kriva riječ, kažem mu, vozio bi te svaki kojemu je velika potreba. A meni je, vidiš, velika potreba.

Nisam ga upitao za čime mu je potreba, već smo stigli do Sepetarevca – Stanite kod onog znaka zabranjenog parkiranja, pa onda možete skrenuti prema Kevrinom potoku! – a dok sam izlazio, rekao mi je – Zdravo, sine, i dabogda se više ne vidjeli! Tu sam se malo štrečno, ali već je bilo kasno.

Bio sam pred vratima njezine kuće.

Ključ je lako kliznuo u bravu, kao da ju je netko u međuvremenu podmazao. Šarke su poznato škripnule.

Odavno je već pala noć kad sam se spuštao niz ulicu. U osvjetljenim dnevnim boravcima, kuhinjama i spavaćim sobama kraju se bližila predstava u kojoj su sudjelovali ljudi koje sam jednom poznao. Prepoznajem njihove lustere i zidne kuhinjske ormariće – ili kako to oni kažu: kuhinjske elemente – nape i frižidere, kupovane sredinom osamdesetih, u zlatna vremena ovoga grada, kada su se od novca zarađenog po iračkim i libijskim gradilištima renovirali stanovi i snovi Mejtaša i Sepetarevca. I dok se pogledom tako zavlačim po jazbinama svojih nekadašnjih susjeda, ne primjećujem da me prati čopor pasa. Tek kada se nađem na Mejtašu, pred semaforom, i prvi put se osvrnem, vidjet ću ih kako čekaju, nekoliko metara iza mojih leđa, da pređem kolovoz i nastavim niz Dalmatinsku.

Na čelu im je dalmatiner s glavom labradora.

Lijep, graciozan pas, krupnih tužnih očiju. Kada krenem prema njemu, on uzmiče, poskakujući unatraske, i ne prestaje me gledati. Oni iza njega, petorica kusavih, gladnih i blatnjavih desperadosa, uzmiču režeći, kao da su spremni napasti nastavim li. Ali neće mu oduzimati prvenstvo. On je, takav plah i nesiguran, bespogovorni vođa čopora.

Jesam li ih se uplašio?

Ne znam, možda i jesam, malo, jer tek tada, spuštajući se niz Dalmatinsku, pokraj parka ispod opservatorija, gdje je 1981. posađeno osamdeset osam stabala za druga Tita, a barem ih je polovica posječena za hladnih ratnih zima, primjećujem noćne zvukove grada. Negdje daleko, u bijesnome propnju, turira stari golf dizelaš, i to je jedini preostali zvuk civilizacije. Okolo se, sa svih brda koja okružuju dolinu, čuju dozivanja, cvilež, zapomaganje i očaj stotina, tisuća pasa. Ljudi su se zavukli u svoje domove, pokrili se jorganima preko glava, hladno je, dolazi ledena zima, i spuštaju se jesenje magle nad dolinom, a noć, mučna i gladna, pripada psima, koji se u čoporima spuštaju prema centru. Ili se meni čini da se spuštaju, jer mene moj čopor prati još s vrha Sepetarevca.

Još jednom se, kod nekadašnjeg naselja Sunca, i ulice koja se u ono vrijeme zvala po Staki Skenderovoj, osvrnem i krećem prema njemu, ali on ponovo uzmiče i poskakuje poput srne, dok oni iza njega reže. I gleda me jednako tužno.

Dušo moja, dušo moja... – šapućem mu, jer se ničega drugog ne mogu sjetiti.

Na Titovoj sam, ispred nekadašnjeg dragstora, malo je ljudi na ulici, ali mene moj pasji čopor i dalje prati. Ne sakrivam pogled, nije doba kada bih mogao nekoga poznatog sresti. Pijani klinci, adolescenti ohrabreni i obezbriženi pivom, urlajući se dozivaju s jedne na drugu stranu ulice, dvojica mladića, odrpanih i šutljivih, griju se uz Vječnu vatru, okašnjeli vjernik u potkraćenim hlačama – novi, mondeni znak skrušenosti pred Bogom – žuri, jer već odavno nekamo kasni...

Kod bivšega Jatovog nebodera, koji danas zovu Vakufskim neboderom, pred izlogom Kulturnog centra Islamske Republike Iran, ispod fotografije imama Ruholaha Homeinija, na kartonu od kutije Rubinovog vinjaka, sjedi pogrbljena mlađa žena. Ispred nje muška kapa francuzica, u koju prosi.

Nikada nisam vidio prosjaka u ovako kasna doba. Obično se razilaze s prvim mrakom, ili vrebaju ispred boljih i frekventnijih gradskih restorana, ali nikada ih, ni u Sarajevu, nisam vidio da malo prije ponoći sjede na ulici i prose.

Pogotovo žena.

Ne vidim joj lice. Pognuta je, skoro da nosom dodiruje karton na kojem sjedi, i mrmlja arapske formule, uz pokoju našu, sramom ispunjenu riječ. Nakon što prođem pokraj nje, još desetak

koraka kasnije, čujem je kako šišti:

Mrš, džukelo...

A zatim pse kako zareže u skladnom višeglasju čopora. Ne osvrćem se, ali znam da vođa čopora – dalmatiner s glavom labradora, plahost sušta i dobrota – nije zarežao, nego je, pred teškom i olovnom ljudskom kletvom, možda samo odskočio u stranu.

Prate me sve do kraja Ferhadije. Onda se još jednom, na Slatkom ćošetu, osvrćem. Čopor je nestao, ali on je i dalje tu.

Tada mi se njegov pogled učini poznatim. Ne mogu se sjetiti čije su to oči, tko me je tako gledao, ali pamtim ga iz Sarajeva. Nisu to oči iz nekoga drugog grada, s nekoga drugog mjesta, do kojeg sam putovao vlakom ili automobilom.

Valjda sam učinio neki pokret, kao da ću mu prići, ili sam se samo zagledao duže nego što je trebalo, pas je opet odskočio, a onda se okrenuo i pošao Ferhadijom, natrag prema gradu. Stajao sam i gledao za njim.

Osvrnuo se.

Još jednom.

I opet.

Osvrnuo se četiri puta, prije nego što je zamaknuo prema Katedrali.

Više se nećemo vidjeti.

Rastužilo me je to, na trenutak, pa sam, nastavljajući hodom niz puste Sarače, razvio u mislima priču o onome što bi se događalo da pas nije otišao tako zauvijek.

Poveo bih ga sa sobom, do hotela. Sigurno ga ne bi pustili sa mnom u sobu, nego bih prenoćio s njim, u avliji iza kuće. Ionako je u sobi vrućina, i ništa od spavanja. Ili bih platio, samo da mi ga pričuvaju. Ujutro bih ga vodio do veterinarskog fakulteta – valjda bi se u Sarajevu našao neki taksist koji bi primio psa u auto – tamo bi ga pregledali i cijepili, izdali mi potrebna uvjerenja i dozvolu da sa psom mogu preko granice, u Hrvatsku.

I to bi, da nije uzmakao, bio moj pas. S vremenom bih, sigurno, otkrio čijim me on očima gleda.

Tako se razvila priča, koja nije bila istinita, nego je bila samo priča. Nikada ja ne bih poveo psa sa sobom.

Ispred Sebilja je otvorena piljarnica. Očito radi cijele noći. Ispred: banane, posivjele od zime, blijede španjolske naranče, vjenčići bamije i dvije gajbe tamno crvenih jabuka, sjajnih kao da su lakirane bezbojnim lakom za drvo.

Ulazim unutra, malena ostakljena prostorija vonja na plin, mlađa žena, kose pokrivene u skladu s islamskim pravilima pruža mi dvije bočice s vodom – “voda bosanskih izvora i planina” – i uzvrća pola marke kusura. Nije izgovorila ni riječi. Dobro je tako. Da živim tu, svakoga bih dana dolazio u ovaj dućan.

Prvi put mi je otkako sam doputovao palo na um, makar i kao fraza – da živim tu...

U sobi je tako vruće da moram otvoriti prozor. Stojim, naslonjen na okvir, i gledam u mrkli mrak, ili u zid susjedne kuće, vjerojatno nadograđene poslije rata. Ne vidi se ništa, ali znam kako izgleda taj zid i malena avlija ispred njega. Dolje je kaldrma, načinjena od savršeno obloga i glatkog kamenja, vjerojatno vrlo davno, prije stoljeća ili dva, jer su ga kiše zagladile do savršenstva, tako da bih – da nisam ovaj koji jesam – sad sišao dolje, kleknuo nasred avlije i,

onako naslijepo, dlanovima prelazio preko hladnih oblutaka. Sve dok se ne smrznem, dok me ne nestane ili se iz onoga koji gladi glatku kaldrmu ne pretvorim u misao o onome koji gladi glatku kaldrmu i u osjećaj dlana koji preko kamena prelazi.

Osjećam te kamenove pod prstima i na dlanovima, i slušam, sa svih strana, lavež sarajevskih pasa. Gutam mrak, očiju širom otvorenih, ne vidim ništa osim mraka, i ne uznemirava me nimalo mrak, uživam u mraku, u tome što, kao slijepac u Sidranovoj pjesmi, širim oči, i ne vidim ništa osim mraka, koji pritom nije moj unutrašnji mrak, nego je njegov mrak, mrak ovoga grada, u kojem sam se rodio i u kojem sam se zatekao slučajno, ili po nalogu sudbine, jer upravo sada, iza mojih leđa, dva kilometra jugozapadno, u brdima, iza nekoliko gradskih mahala, u jednoj od njih, boluje žena koja me je u ovome gradu rodila, i ja sam došao da je posljednji put vidim. Veličanstven je noćas, divan i dubok, sarajevski mrak. Ako je u smrti takav mrak, ako je smrt mrak i ledena kaldrma na dlanovima, ako je smrt u Sarajevu mrak u kojem se sa svih strana čuju psi, hiljade, neizbrojivo mnoštvo pasa, koji laju kao anđeli kada na Sudnji dan, svi, zalepeću krilima, ako je to smrt, tada bi se bez imalo straha i žaljenja ove noći moglo umrijeti u Sarajevu.

Iznenada sam, sasvim neočekivano, osjetio dragost za Sarajevo. Umalo što se nisam srušio pred tim osjećajem, klecnula su mi koljena u naletu unutrašnjega mraka i dragosti. Ništa ja više ne mogu učiniti u Sarajevu, osim da ovoga trenutka umrem, prestanem disati, a zatim zaustavim srce, i srušim se nauznak, na leđa, i mrtav zatiljkom udarim o ivicu kreveta, ili se, mrtav, presamitim preko prozorskoga okvira i ostanem tako, mrtav, do jutra, kada bi me pronašli, ukočenog od smrti i hladnoće, prelomljenog po sredini kao apostrof i kao znak da je na ovome mjestu izostavljen jedan glas, samoglasnik ili suglasnik, jedno slovo, po čijem će se izostanku znati da je govornik, ili lik u pripovijetki, bio Bosanac. Nijedno mjesto na svijetu nije za smrt tako mehko kao Sarajevo, nijedan drugi mrak nije mrak smrti, i nigdje ne laju psi, ne čuje se lepet anđela...

Ujutro, pa sve do podneva, gost nije izlazio iz sobe broj 14. U 12 i 30 djelatnica na recepciji Almira H., studentica psihologije na sarajevskom Filozofskom fakultetu, pokucala je na vrata, s nakanom da gosta iz Zagreba, hrvatskoga državljanina M. J., obavijesti da bi, po hotelskome pravilniku, trebao napustiti sobu, jer će mu, u protivnomu, biti naplaćena još polovica cijene jednoga noćenja, a ukoliko ne izađe do 16 h i cijelo noćenje, ali se vrata nisu otvarala, niti je gost davao glasa od sebe. Recepcionerka je sačekala sve do 13 i 45, a zatim je upotrijebila rezervni ključ i ušla u sobu. Time je, nepromišljeno, prekršila pravilo službe. Trebala je pozvati hotelskoga menadžera, a ako nije u kancelariji, telefonski ga pozvati da hitno dođe, i onda zajedno s njim ući u sobu, ili – ako nadređeni tako odluči – telefonirati u policiju, da službeno asistira ulasku u sobu broj 14.

Umjesto toga, Almira H. se sama suočila s mrtvim, već ukočenim tijelom, hotelskoga gosta M. J. Našla ga je nalakćenog preko prozorske daske. Izgledalo je, tako s leđa, kao da je živ. Probudio se, otvorio prozor da prozračí sobu, i ostao tako zamišljen. Ali jedan je detalj naveo djevojku na pomisao, uvjerio je da vidi mrtvoga čovjeka.

Na glavi presamićene muške osobe, u njegovoj dugoj, raskuštranoj kosi, stajao je sivi baščaršijski golub i lijeno kljućkao prhut.

Tako na brončane glave slavnih bosanskih pisaca u parku kod Svjetlosti sleti golub, pomislila je. Na Branka Ćopića, Isaka Samokovliju, Mešu Selimovića. U tom nizu brzih asocijacija, koji je krenuo od M. J., jer i on je pisac, nekada bosanski i hrvatski, a poslije ničiji, preko izlivenih bista mrtvih klasika, recepcionerka je u trenu shvatila da je i on mrtav. Golub je znak njegove smrti.

U tom je trenutku Almira H. vrisnula.

Njezin vrisak, prodoran i čist, nije imao tko da čuje. Bila je sama s tim čovjekom, u cijelome hotelu. Hotel je mali, gluho je doba godine, svi su se razišli da obavljaju svoje privatne poslove. A ona sama, s mrtvacem.

Obaviješteno je hrvatsko veleposlanstvo. Potom je netko telefonirao i piščevoj majci. Javila se žena koja se o njoj preko dana brine. Zatim i druga žena, koja se o njoj brine noću. Pa prijateljica, patronažna sestra i časna sestra iz obližnjeg samostana. Svakoj od njih rečeno je isto: M. J. je umro, ne zna se od čega, ni kako, pa bi netko to trebao reći gospođi.

Svakoj od pet žena ta telefonska vijest učinila se čudnom i nemogućom. Još sinoć je bio tu, razgovarao s bolesnicom, ispitivao je o njezinom djetinjstvu i mladosti, ispovijedao je na neki svoj, bezdušan i bezosjećajan, stranjski način. Kao da joj i nije sin, nego omiljeni pisac. A sad tako. A sad se sve vraća u neke okvire ljudskih sudbina, koje su uvijek strašne, nepodnošljivo užasne, ali svaki put nam se čini kao da smo za takvu sudbinu već čuli.

Majka umire od raka.

Sin koji joj je izdaleka došao u posjetu, mlad i zdrav, umre naglo, bez umiranja.

Čuli smo to već, mnogo puta. I zato zvuči tako nevjerojatno. Te žene ne znaju što je opće mjesto u književnosti, ali veoma dobro znaju za opća mjesta u životu. To su one riječi koje nisu istinite čak ni kada su tačne. To su oni događaji koji nisu stvarni ni kada se dogode. To su one sudbine koje i dragome Bogu na jedno uho uđu, a na drugo izađu, jer mu je već dosadilo koliko se puta ponavljaju.

Zato ne znaju kako da joj kažu. Traže neki dokaz, nešto novo.

Ili pomisle kako u tom dugom varakanju, u toj prevari od života, koja dolazi s teškom i neizlječivom bolešću, u prevari kojom gospođi olakšavaju njezin odlazak, nije prevelik dodatak prešutjeti to da joj je umro sin. Reći će joj da se javio, hitno je morao u Zagreb, javili su mu da je dobio neku veliku književnu nagradu. Ali kako će opravdati to što se ne javlja? To nisu znale. Nisu imale srca lagati joj da je se sin iznenada odrekao, da više nije u stanju njezinu muku nositi kao svoju vlastitu, i odlučio je da je zaboravi. Lakše im je reći joj da je umro.

U sarajevskom hotelu iznenada umire hrvatski državljani, vrlo poznat pisac, premda ne omiljen u službenim krugovima u Zagrebu, što je, naravno, dobar povod za službeni ceremonijal, uzaludan i enervantan poput operne predstave s lošim pjevačima.

Na licu mjesta su se, prije nego što je tijelo prevezeno na Institut za patologiju sarajevskoga Kliničkog centra, našli i policijski inspektori, i prvi tajnik hrvatskoga veleposlanstva Domagoj Antun K., i žena iz ureda sarajevskoga gradonačelnika, koja je policajcima rekla da je tu po gradonačelnikovom nalogu, ali i da je prijateljica pokojnikove majke.

Nagurali su se tako u sobu, koja se najednom činila manjom od nečije špajze, dok je M. J., mrtav, i dalje stajao tako presamićen preko prozorske daske. Kao da su se očekivali nekakvi forenzičari, ali oni nikako da dođu, jer su u Sarajevu viđani samo na televizijskim ekranima, u američkim kriminalističkim serijama.

Ali šta učiniti, “kako pomaknuti stvari s mrtve tačke”, kako se izrazio čovjek iz hrvatske ambasade, neki vrlo antipatičan, dežmenkast mladić, femininih, damskih kretnji i izrazitog zapadnohercegovačkog naglaska, koji je oko sebe širio snažan miris Gaultierovog parfema, od kojega je prisutnima zastajao dah. U sobi je, bez obzira na otvorene prozore, i dalje bilo nepodnošljivo vruće.

“Kako pomaknuti stvari s mrtve tačke?” ljutito je zapitao Domagoj Antun K., na što je gospođa iz gradonačelnikova ureda briznula u plač.

“Gospodine, kako samo možete!” optužila ga je, kroz suze.

Prvi tajnik se unezgodio, učas se smanjio, kao da je glasno kihnuo usred mise, i zapravo mu nije bilo jasno za što ga ta žena optužuje. Ni drugima nije bilo jasno, ali nisu pokazivali. Nije ih bilo briga, a bilo im je i drago što je žena tako spustila tom malom karanfilu.

Scenu su prekinula dvojica mrtvozornika, dva snažna, postarija muškarca, u zelenim radnim ogrtačima, očajno zamazanim, koji su, ne pitajući nikoga ništa, ne provjeravajući je li policijski uviđaj proveden po pravilu, zgrabili tijelo, i spustili ga, onako prelomljenog, na nosila.

Bio je tako ukočen da ga nisu mogli ispraviti.

Oči su mu bile otvorene, ogromne, sivoplave, poput neba nad Makarskom iz kojeg će svakog časa, uz grmljavinu, pljusnuti kiša.

Gospođa iz gradonačelnikova ureda je zajecala.

Policajci kao da su se smijuljili. Pokojnik je, doista, izgledao smiješno, presavijen kao apostrof, pa povaljen na bolnička nosila.

Prvi tajnik hrvatskoga veleposlanstva u Sarajevu Domagoj Antun K. korotno je sklopio ruke na preponama. Izgledalo je kao da će i on zaplakati. Ipak je M. J. državljanin njegove zemlje.

Tijelo je pokriveno plahtom za dvostruki krevet, pa je, mimo uplakane recepcionarke, izneseno iz hotela. Nosači u prljavim zelenim kutama hitro su ga, po specijalno načinjenim šinama, skupa s nosilima ubacili u volkswagenov mrtvozornički kombi. Iza M. J.-a su se, zauvijek, zatvorila vrata Sarajeva. Kada ga budu iznosili, nalazit će se u zeleno obojenoj garaži prosekture, na samome pragu podzemnoga svijeta. Nevjernika i nevoljnika, neće imati tko da uznesu u nebo, iz ove olovne doline, prosječene plitkom i smrdljivom žilom nečiste vode, koja od pamtivijeka nosi staro slavensko ime – Miljacka.

U času dok je, prekriven bijelom plahtom, utisnut u kombi, ispratio ga je još samo jedan ulični pas. Grijao se u ledeno novembarsko jutro ležeći uz vrata zakatančene obučarske radnje, i lijeno žmirkao prema nosilima. Vjetrić blag, spuštao se od Kovača, i nanosio mu mirise prizora. O psima i pasjoj perspektivi čovjek malo zna, i nije mu lako ni zamisliti sliku svijeta prenesenu preko pasjeg njuha, tako da ne možemo znati ni što je pomislio i na koji se način od rođenoga Sarajlije, pisca nastanjenog u Zagrebu, oprostio taj kudravi, dugodlaki mješanac, kratkih nogu i izdužena lica, daleki potomak jazavčara, škotskih ovčara i tko zna čiji još, u čijoj su se duši miješali i nadopunjavali međusobno suprotstavljeni instinkti i nagoni, prenatalna i kolektivna sjećanja, uspomene i frustracije, različiti po svome porijeklu i identitetu, izmiješani, sukobljeni i unesrećeni, kakvo je, uostalom, bilo i porijeklo toga mrtvog, presavijenog, čovjeka.

Naravno, ni obdukcija nije mogla proći u miru i obično.

U prvobitnome nalazu, koji je potpisao doktor Fahrudin Karaosmanović, stajalo je da je “pacijent preminuo uslijed zastoja srca, izazvanog koronarnim šokom, koji je nastupio zbog niskih temperatura”. Ili, jasno rečeno, doktor Karaosmanović sugerirao je da se M. J. naprosto smrznuo, dok je nalakćen preko prozorske daske zurio u zid susjedne kuće i u ostatke stare bosanske avlije.

Na to je iz hrvatskoga veleposlanstva stigao vrlo oštro formuliran zahtjev da se obdukcija ponovi, uz nazočnost jednoga zagrebačkog patologa. U prvi mah, uvrijeđeni doktor Karaosmanović je – uz pismenu podršku direktora Kliničkog centra, doktora Salčinovića –

odgovorio da, barem što se njihove institucije tiče, ponovljene obdukcije neće biti, jer je prva izvršena uza svu pažnju i po najvišim standardima struke, pa i više od toga, jer je, pisalo je, “riječ o našem sugrađaninu, velikome piscu ovoga grada”, a ako gospoda iz Zagreba sumnjaju u nalaze doktora Karaosmanovića, specijalista patologa, ordinarijusa sa stažom dužim od tri desetljeća, neka u svom aranžmanu, po mogućstvu, i u svojim prostorima, ponove cjelokupnu proceduru, ali nakon što se u cijeli slučaj umiješao i netko iz političkih struktura (vjerojatno iz Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine), odluka je promijenjena, kao i ton u elektronskom dopisivanju sa Zagrebom, pa je rečeno da će doktor Fahrudin Karaosmanović i njegova ekipa vrlo rado ugostiti kolegu, ili kolege, iz Zagreba, te skupa s njima ponoviti obdukciju pokojnoga M. J., ili, budu li gospoda iz Zagreba tako željela, samo im asistirati u ponovljenome postupku.

Tijelo M. J. je, uz dobivene preparate i cjelokupnu dokumentaciju prve obdukcije privremeno pothlađeno u prostorijama bolničke mrtvačnice, gdje će sačekati na ponovnu obdukciju.

U kasnim večernjim satima, u Ministarstvo vanjskih poslova BiH javljeno je iz Zagreba da sutradan, redovnom zrakoplovnom linijom, u Sarajevo stiže profesor doktor Emil Steinbruckner, patolog, s dvojicom forenzičara, Đokom Firaunovićem Antolićem i Igorom Meisnerom. Ta je informacija trenutačno prenesena doktoru Salčinoviću, koji je odmah telefonirao doktoru Karaosmanoviću.

Doktor Fahrudin Karaosmanović dobro je poznao doktora Steinbrucknera. Mlađem je kolegi nakratko bio i mentor, kada je u proljeće 1996. Steinbruckner došao u Sarajevo na specijalizaciju pod pokroviteljstvom neke američke fondacije, koja je brojne masovne grobnice, te činjenicu da je iz plitkih grobova diljem Bosne i Hercegovine bukvalno izvirivalo cijelo jedno usmrćeno čovječanstvo, kanila iskoristiti za znanstvena istraživanja iz patologije i forenzike, a usput su stipendirali i lokalne specijalizante. Međutim, Steinbruckner se ubrzo odmetnuo od mentora, združio se s Amerikancima, i pronašao druge putove da dođe ne samo do specijalizacije i doktorata, nego i do stanovite slave u stručnim krugovima, ali i u medijima koji su, opet zbog tolikih masovnih grobnica iz prošloga rata, postali zainteresirani za patologe i forenzičare.

Karaosmanović ga je upamtio kao simpatičnoga, ali hiperaktivnog mladića, vrlo pristojnog u komunikaciji, punog poštovanja i prema starijim kolegama, i prema gradu u koji je došao. Kasnije je, godinama, od Steinbrucknera dobivao novogodišnje čestitke, na koje, naravno, nije odgovarao – jer tko još danas šalje novogodišnje čestitke? – ali mu je svejedno bilo drago svako njegovo javljanje i s veseljem je pratio vijesti o profesionalnim i javnim priznanjima mlađemu kolegi. Jednom je, vrlo žučno, branio doktora Emila Steinbrucknera, kada su se neki kolege zgražavali nad tim što je ovaj sudjelovao u nekakvom talk showu Hrvatske televizije.

Sve to valja napomenuti i ispričati ne bi li se kako opisala šokiranost doktora Fahrudina Karaosmanovića kada mu je Salčinović javio tko mu iz Zagreba dolazi. Čim su završili telefonski razgovor, Karaosmanović je uključio kompjuter, da izgugla imena Firaunovića Antolića i Meisnera, e ne bi li tako otkrio što stoji iza Steinbrucknerova dolaska.

Svašta mu je u međuvremenu na um padalo. Pa i ono najbanalnije, da Zagreb kani politički instrumentalizirati iznenadnu smrt jednoga svog državljanina.

Evo što je, u najosnovnijim crtama, našao na internetu.

Đoko Firaunović Antolić, rođen 1968, diplomirani je kriminalist i dragovoljac Domovinskog rata još od takozvanoga Krvavog uskrsa na Plitvicama, branitelj Vukovara, zatočenik srpskih

koncentracijskih logora, priučeni forenzičar, čije se ime pojavljuje u nizu medijski zanimljivih slučajeva, pri pretraživanju masovnih grobnica po istočnoj Slavoniji, Lici i Dalmaciji, ali i u istragama vezanim za pojedinačna ubojstva, ili u ponovljenim istragama oko krvnih delikata koji godinama nisu razriješeni, a uz koje su bile vezane političke ili nacionalne kontroverze. Nigdje nije pronašao nikakvu Firaunović Antolićevu izjavu ili intervju, a cjelokupna slika koja se može dobiti na najnepouzdaniji od svih načina na koji se pokušavamo izvijestiti o ljudima i njihovim naravima – guglanjem, bila je pomalo zastrašujuća, ali u načelu pozitivna. Koliko god zazirao od viška patriotizma u biografijama znamenitih Hrvata današnjice, doktoru Karaosmanoviću je Firaunović Antolić, ipak, imponirao.

O drugome forenzičaru, Igoru Meisneru nije se moglo skoro ništa naći, osim da je završio dva fakulteta, medicinu i kriminalistiku, i da je rođen 1985. u Zagrebu. Balavac, dakle, jedva da mu je dvadeset sedam. I još nešto: ime Igora Meisnera nalazi se i na društvenoj mreži, na Facebooku, ali kako je riječ o osobi koja se predstavlja kao fanatizirani navijač Dinama i poštovatelj katoličkog karizmatika Zlatka Sudca, doktor Karaosmanović je posumnjao da se ne radi o istome čovjeku, nego postoje dvojica Igora Meisnera.

Zrakoplov s trojicom eksperata kasnio je s polijetanjem iz Zagreba, pa je umjesto u 14 i 40 uzletio sedamdesetak minuta kasnije. Na butmirski aerodrom sletio je malo prije 17. Ponovljena obdukcija je, prema međusobnom dogovoru sarajevske i zagrebačke ekipe trebala biti obavljena sat kasnije, ali se od toga odustalo.

Prema prijedlogu doktora Fahrudina Karaosmanovića, obdukcija je odložena za sutra ujutro, u devet sati.

Steinbruckner, Firaunović Antolić i Meisner smjestili su se u hotelu Europa, najstarijem i jednom od skupljih hotela u gradu. Doktor Karaosmanović se premišljao da li da ih pozove na večeru u neki od boljih sarajevskih restorana, recimo Kod Kibeta, na Sedreniku, na jedno od onih mjesta kojima najbolje Sarajlije i mjesni kompleksaši fasciniraju goste sa strane, ali je na kraju, ipak, odustao. I dalje ga je mučilo pitanje što stoji iza hrvatskoga zahtjeva za drugom obdukcijom, na koju se onda šalje ovako visoka, ali i pomalo misteriozna delegacija. I što će stručnjak za masovne grobnice na obdukciji osobe koja je preminula u hotelskoj sobi?

Sa njima se sreo malo prije devet, u kancelariji direktora Kliničkog centra, doktora Salčinovića.

Srdačno se rukovao s Emilom Steinbrucknerom, i upoznao se s drugom dvojicom. Ostao je završen pojavom Đoke Firaunovića Antolića. Oniži, nevjerojatno ružan čovjek, kosih, mongolskih očiju, širokih ramena, prsat i krivonog, izgledao je poput gangstera iz nekoga starog sovjetskog filma. Ali kada progovori, glas mu je mekan i blag, vrlo uljuđen, i što je najčudnije s obzirom na ono što je o njemu saznao s interneta, Firaunović Antolić u govoru miješa ijekavicu i ekavicu. To čini nekako prirodno, ne unezgodni se nakon što izgovori neku srpsku riječ, ne ispravljajući se u govoru, nego nastavlja mirno i slobodno da govori kako mu riječi same dolaze, ne poštujući ni jezična pravila, ni državne granice, ni ratne traume.

Drugoga, Igora Meisnera, skoro da nije ni primijetio. Viši mladić, obrijane glave, u frotirskoj majici s kapuljačom, neprikladan i sav mučaljiv, u tih dvadesetak minuta, koliko će potrajati kafa kod Salčinovića, nije progovorio riječi. Sjedio je, gledao preda se, i povremeno vrtio palčevima, kao starac koji se dosađuje.

Steinbruckner više nije bio mladić kojeg je poznavao. Raskvasao se i otežao, glave koja se pretvorila u krušku, u koju su se sitne oči nekako uvukle, odalečile se tako da se Karaosmanoviću činilo kao da razgovara s nekim tko je već otišao, odselio se, i privid je da je

sad tu, prisutan, sjedi s druge strane stola.

To ga je ražalostilo.

Gdje li je, Bože dragi, nestao taj lijepi i ambiciozni dječak, čije su misli, riječi i rečenice prestizale jedna drugu, pa ga je bilo teško slušati, tako je bio brz. U međuvremenu je usporio, kao stari kasetofon kojem su se potrošile baterije, i svakog bi se trenutka mogao zaustaviti, i tako ostati, dok mu netko ne promijeni baterije.

Nije mu se ta slika učinila smiješnom.

Doktor Fahrudin Karaosmanović samo što se nije rasplakao, tu u kancelariji, kod Salčinovića. Gledao je u Steinbrucknera, klimao glavom, kao da sluša i čuje ono o čemu se razgovara, i mislio je malo o njemu, a malo o tijelu koje ih čeka u prosekturi, i o onom kome je to tijelo pripadalo, o piscu M. J.-u, kojeg je, činilo mu se, sretao prije rata, kao mladog pjesnika i perspektivnog novinara Naših dana, a zatim je nestao, usred rata se odselio u Hrvatsku, i nije mu često na um padao, sve dok ga nije vidio mrtvoga, čudno prelomljenog, širom otvorenih očiju, nad koje se nikako nisu mogli navući kapci. Plave je oči imao taj mladić, u trenutku smrti i on već odavno sredovječan čovjek, ali kao da su u smrti, ili prije nje, za života u Zagrebu, te oči nekako posivjele. Kako je to samo neobično, mislio je doktor: dok je živio u Sarajevu, u ovom smogu i magli, vječnoj kiši i laptavici, bile su mu plave kao more, a kada je otišao u onaj čisti i uredni grad, posivjele su mu oči kao da je gledao u ovaj naš smog i maglu, u ovu vječnu laptavicu. Zar to nije neobično, smiješio se doktor, posve neobično i neobjašnjivo, kako za medicinu, tako i za sve druge znanosti i umjetnosti. A patologija, pogotovo rad na mrtvim tijelima, za njega je prelaz iz nauke u umjetnost. Mrtva tijela su božanske skulpture, dragi ih je Bog za taj trenutak izvajao, a na patolozima je da se dive njegovome djelu, da ga poštuju tokom obdukcije, tako što će, osim bolesti, deformacije, famoznoga uzroka smrti, primjećivati i njegovu ljepotu. O ljepoti tijela koje je pripadalo piscu M. J. on ništa ne zna, niti bi išta mogao reći, jer mu iz glave nisu izlazile te oči. Rastužila ga je ta siva koja je, činilo mu se, nekada bila plava. I tko bi sve to mogao razumjeti? Tko bi shvatio što se to događa u čovjeku da o istome danas misli ovako, a sutra onako? Tako je i on o tom čovjeku još do prekjučer drukčije mislio. Nisu mu se sviđali njegovi novinski članci. Knjige mu nije čitao. Općenito, doktor Karaosmanović odavno već nije čitao knjige. Ali članke jest, i nisu mu se sviđali, jer su bili nekako – hrvatski. Ne, Bože sačuvaj, nema on ništa protiv Hrvata, ljudi su kao i svi drugi, ima ih i među njegovim prijateljima, voli on i Zagreb i Hrvatsku, a ono što je bilo u ratu, bilo je i ne ponovilo se, ali ne može on podnijeti, ne može shvatiti, kako se netko može roditi na Mejtašu, a pisati članke koji su tako nekako – hrvatski. Ne bi on to znao objasniti, njegova pamet je doktorska, praktična, a nije književna, novinarska i umjetnička, ali on tako osjeća. I siguran je u to da je prava istina u onome što čovjek osjeća. Da, nije ga volio kada bi čitao te njegove članke, ili kada bi mislio o njemu, ni tada ga nije volio. Činilo mu se da mu taj čovjek svojim pisanjem oduzima nešto, kao da mu oduzima dio njegova života, ono što je bilo prije dvadeset, dvadeset i pet godina, u vrijeme kada ga je, činilo mu se, sretao po Sarajevu kao mladoga pjesnika, perspektivnog novinara Naših dana. Tada, u to vrijeme, doktor Karaosmanović nikada ne bi mogao ni zamisliti da će taj dječak pisati članke koji su nekako – hrvatski. Ne samo to, nije on tada ni znao, niti bi mogao shvatiti da mu je netko objašnjavao, kako postoji nešto loše, krivo i lažno, za što bi se kazalo da je – nekako hrvatsko. Misleći tako o M. J., gledao je Emila Steinbrucknera, i bile su to za njega dvije iste, jednako tužne pojave. Mrtvi i živi, patolog i njegov leš, jedan su isti bivši dječak.

Obdukcija je protekla uredno. Nije pronađeno ništa novo, ništa atipično. Doktor Steinbruckner

se u svemu složio sa starijim kolegom, ali je predložio da zajednički potpišu da je M. J. preminuo od srčanog udara.

Zašto? začudio se doktor Karaosmanović.

Zato što nam nitko neće vjerovati ako objavimo da se smrznuo jer se nešto zamislio dok je gledao kroz prozor.

Na ovo se Meisner histerično nasmijao. Tog časa Karaosmanović bio je uvjeren da je to, ipak, onaj Igor Meisner – navijač Dinama i sljedbenik karizmatičnoga katoličkog svećenika.

Ali istina je da se smrznuo. Nije na nama da procjenjujemo koliko je to kome vjerojatno.

Slažem se. Ali dovoljno je to što mi znamo da se smrznuo. Javnosti takva saznanja nisu potrebna. Tem u takvo što neće povjerovati, tem će iz svega ispasti neki cirkus.

Nije to cirkus, to je istina!

Istina je, dragi doktore, najveći cirkus.

Rekao je tako i nasmiješio se, kao da je pacijentu upravo izrekao najgoru dijagnozu. I sad mu se smiješkom ispričava.

Tu se, na kapiji staroga bolničkog kruga, ograđenoj još u austrougarska vremena, doktor Karaosmanović rastajao od gostiju iz Zagreba. Prošla ga je volja da ih vodi na večeru, da im kroz prozor Kibetove gostionice pokazuje grad u dolini, cijelo Sarajevo, onakvo kakvo je nekada bilo, nije više u njemu bilo snage, ali ni interesa za razgovor. Želio je što prije otići kući, leći, ne misliti ni na šta i tako zauvijek izaći iz ove i iz svake druge napisane i ispričane priče. I evo, već ga više nema.

Zašto je doktor Emil Steinbruckner, jedan od najperspektivnijih hrvatskih znanstvenika, ali i jedna od najpopularnijih javnih osoba u državi, dolazio iz Zagreba, i zašto je sa sobom vodio forenzičare Đoku Firaunovića Antolića i Igora Meisnera, možda će biti ispričano drugom prilikom, u nekoj drugoj priči, u kojoj Karaosmanović jedva da će i biti spomenut, a leš pisca M. J. bit će samo zgodan povod i alibi za neku novu pripovijest, koja će pripovijedati o tko zna čemu, ukoliko i ona, već unaprijed, ne bude zaboravljena.

Izvještaj o drugoj obdukciji bio je već sljedećega dana u veleposlanstvu Republike Hrvatske, na stolovima veleposlanika Tončija Staničića i prvoga tajnika Domagoja Antuna K. Veleposlanik je bio usplahiren, kao da se događa nešto veliko, dolaze mu gosti i valja ih dočekati, ali ga sami nalazi obdukcije nisu pretjerano zanimali. Njemu je bilo nekako normalno, skoro i očekivano, da čovjek u tim godinama umre od srčanog udara. Srušiš se kao da te je pogodio grom, i gotovo.

Ali prvi tajnik nije bio zadovoljan.

Ustvari, bio je bijesan.

I lud od razočaranja.

Očekivao je da mu ta iznenadna hotelska smrt promijeni život. Vidio je slučaj trovanja – islamski fundamentalisti, islamisti, Al Kaida, ubacili su hrvatskome piscu otrov u čaj – vidio je gušenje jastukom, ubojstvo trikom, likvidaciju, smrt, stradanje jednoga hrvatskog mučenika, koje će doći na naslovnice domaćih i svjetskih novina, on će davati izjave na engleskom, francuskom i njemačkom za europske televizijske stanice, svijet će brujati o tom strašnom događaju, a on će, negdje u pozadini, biti jedino vidljivo lice te velike afere.

Bujne mašte, pri kvarnoj naravi i slaboj pameti, Domagoj Antun K. je učas zamislio nastavak svoje diplomatske karijere, osjetio je kako ga podiže val koji je izazvala smrt slavnoga pisca, i

kako ga nosi u svijet, u Berlin, Pariz i London, daleko od ove vukojebine, u kojoj se našao mimo svoje volje, cinizmom neke loše i nedovršene povijesti, koja je odredila da Republika Hrvatska ima veleposlanstvo u Sarajevu. A to nema smisla, u tome nikakve logike nema, jer Sarajevo što je? Čaršija na kraju svijeta, varoš i palanka, najsličnija onome gradu u dubokoj Anadoliji, u Kurdistanu, u Nigdjestanu, u koji se odvija roman Snijeg, turskoga pisca Orhana Pamuka, koji je Domagoj Antun K. čitao onoga ljeta, na Palmižani, dok je čekao da na Zrinjevcu odluče gdje će ga i u koju diplomatsku misiju poslati. I nije mu tada na um palo, pod palmama i borovima, na dvoru kod gospođe Dagmar Meneghello, da bi na svijetu uopće mogla postojati prijestolnica nalik tom strašnom, snijegom zametenom gradu, u Turskoj, u toj plitkoj Europi i dubokoj Aziji, da bi zatim našao svoj klaustrofobični, zatureni Kars, jedva petstotinjak kilometara od Zagreba, prekriven maglom i smogom, pod snijegom koji je već u trenucima dok pada siv i crn od dima i gareži, u kojem ljudi sjede u malenim čajdžinicama, piju tursku kavu i presladak, gust salep, ne razgovaraju jedni s drugima osim u polurečenicama, uzdasima, pogledima punim mraka, očaja i beznađa, i neke mukle podlosti, koje se on, svilen u duši, tako plaši, jer ga ona, ustvari, privlači. Bacio bi im se preko njihovih malih drvenih stolova, među njihove šolje i fildžane, i neka ga rastrgaju, iskoriste i odbace, neka ga izbodu kao svetoga Sebastijana, neka ga prljaju, a on će uživati u njihovoj prljavštini i prostirat će se kao asfalt na autocesti prema Zenici, koja nikada neće stići tamo kamo se zaputila, nedovršena, s vijaduktom koji vodi u provaliju, u rijeku Bosnu, u blato i snijeg, u nastrane čežnje kakve se u čovjeku rode na ovako klaustrofobičnim mjestima.

Mislilo, zapravo maštao je i u svoje maštarije povjerovao, prvi tajnik, očekujući da mu mrtvi pisac donese spas i izbavljenje iz ovoga strašnog mjesta.

I sada ništa, sve je propalo, pisac je, kažu, umro od srčanog udara.

A to ne može biti, zna prvi tajnik, nikako to ne može biti. Možda se i smrznuo, kao što je napisao onaj čudak zaplakanih očiju, zubati doktor Karaosmanović, ali od srčanog udara sigurno nije umro.

A onda je trebalo odlučiti gdje će i kako tijelo biti pokopano.

Prvi tajnik gnjevno je nazvao ured gradonačelnika Sarajeva, iz ureda su telefonirali piščevoj majci – opet nisu dobili nju, nego neke nepoznate ljude – pa su nazvali veleposlanstvo, rekli su prvome tajniku da ne znaju što da rade, nego neka on telefonira u Zagreb, prvi tajnik im je bijesno, usred rečenice, spustio slušalicu, ali potom je nazvao Zagreb, gdje su, na iznenađenje prvog tajnika bili vrlo tužni zbog piščeve smrti, nije mogao ni sanjati da bi im M. J. mogao postati toliko važan, nije razumio zašto bi im uopće bio važan, nitko mu nikada nije govorio da bi trebao čitati njegove knjige, ali dobro, ako je već toliko važan, onda je najbolje da ga sahranimo u Zagrebu, uza sve državne počasti spalit ćemo ga na Mirogoju...

Eh, da, ali ni to ne može tek tako. Prethodno treba konsultirati najbliže srodnike, a to je u ovome slučaju pokojnikova majka. Nju treba pitati gdje želi da joj sin bude sahranjen.

I tako se Domagoj Antun K. zaputio pješice na Mejtaš, pa uz Sepetarevac, da porazgovara s gospođom. Ako nitko drugi neće, on će joj reći da je izgubila sina...

Eto tu se, na tom mjestu, moja priča prekida.

Dalje ne mogu, bivam svjestan da već pola sata stojim tako nalakćen na prozor hotelske sobe, natkoljenice mi gore od vreline radijatora, trbuh, grudi i glava mi se smrzavaju, jer izvana bije led, i svaka me kost boli od tog neprirodnog položaja, dok ispruženih dlanova gledam u mrak, zamišljam kako dlanovima prelazim preko glatke kaldrme u avliji pod prozorom i puštam priču, dokle god ide, o mojoj smrti, kojom sam preduprijedio, nadigrao i u samom finišu prestigao

njezinu smrt, koja, optužujuća i mučna, baš kao da sam ja ubojica, u moj život provaljuje već skoro deset mjeseci, dolazi, a nikako da dođe, jer još uvijek nisam dovoljno kriv. Tek kada budem sasvim kriv, kada za nju i za sav svijet oko nje, po mogućnosti za cijeli ovaj grad, i za samoga sebe prije sviju njih, budem ubojica svoje majke, tek tada će jednoga jutra zazvoniti telefon, i netko će mi javiti da je umrla. Svejedno je hoću li tada biti u hotelskoj sobi u Sarajevu, ili ću biti u Zagrebu, u Varšavi, Grazu, Dubrovniku, Rimu, u telefonskoj slušalici ta će vijest jednako zvučati, i bit će jutro. U to nema nikakve sumnje, bit će jutro. Svi Stubleri umirali su u zoru, tačnije u onome trenutku kada je noć već istekla, a nije još svanulo. Sunce je tik iza crte horizonta, iza visokih brda koja okružuju Sarajevo, i traje ono međuvrijeme između noći i dana, kojega većina ljudi nije ni svjesna, koje za njih niti ne postoji. Ali za Stublere oduvijek itekako postoji. To je vrijeme kada oni konačno umru, prestaju disati, staje im srce, a njihove bezbožničke, stranjske i kuferaške duše munjevito kliznu tim procjepom između noći i dana, tako da se ne sazna na kojoj su završili strani. U prostornim, zemaljskim kategorijama, to vrijeme između noći i dana jasno se zrcali, ima svoj korelativ, u pojasu ničije zemlje, koji dijeli države i ne pripada nikome. To je, zamišljam, razlog zašto Stubleri umiru u ta doba ni noći, ni dana. To je njihovo vrijeme, njihova temporalna domovina. Zato će, vjerujem, i ona umrijeti u zoru i još malo prije zore.

O tome mislim da bih pobjegao od pripovijesti koja mi se tako glatko odvijala pred očima, u mraku sarajevske noći, a onda je, užasnuta, pobjegla od mogućnosti da bude ispričana. Nisam mogao nastaviti dalje s Domagojem Antunom K., maštovitim i zlobnim bedakom, hrvatskom budalom i glupanom, u čijem je liku svakako i neka moja već pomalo bolesna omraza prema institucijama zemlje u kojoj živim, nisam ga mogao dovesti pred vrata kuće u kojoj sam živio, gdje bi pozvonio, i gdje bi ga sigurno, kao predstavnika hrvatskoga veleposlanstva i pustili, da mojoj majci kaže, onako kako samo on to zna, jadan i glup, kao što su jadni i glupi službujući Hrvati kojih se u ovome trenutku mogu sjetiti, ili ih zamisliti svom silinom svoje izvježbane imaginacije, da joj je prije dva dana umro sin.

Ona leži i jedva da se još diže iz postelje. Treba joj pomoć da se dovuče do zahoda, a kada telefonira, lakše joj je da razgovara na mobilni telefon, jer je malo lakši od prenosive slušalice fiksnoga telefona. Uskoro, znam, neće moći da drži ni taj mali, jedva vidljivi telefončić, kojim nikoga ne može nazvati, jer je više ne slušaju prsti. Preslabi su da pritisnu sedam-osam brojčica, jednu za drugom. I to netko drugi treba učiniti za nju.

Ona leži i, uglavnom, plače. Ne zna što bi drugo radila. Ili se zagleda u prozor i šuti. Viče da bi u zahod. Koji put jaukne, onako, jer je živa. Glas joj je i dalje zdrav. Pa kad je izdaleka netko nazove, misli da je skoro zdrava, da se žali i plače zato što je uvijek bila takva, sklona dramtiziranju svake svoje životne situacije, a pogotovo bolesti. Uskoro neće moći ni to.

Nitko tko je dobro poznaje ne može znati koliko je boli. Ili, kako se to u bolesničkom svijetu kaže, kakvi su i koliki njezini bolovi. Među bolesnicima, a katkad i među liječnicima bol prestane biti stanje, i postaje pojava, živa ili neživa materija. Bol više nije jedan, nego su bolovi. Mnogo ih je različitih, grupišu se i nasrću, po cijele dane i noći su tu, ne povlače se sa zaposjednutih položaja, i bit će tu do kraja, dok je živa čovjeka.

Nitko tko je dobro poznaje ne može znati koliko su brojni i raznoliki, koliko su snažni i izluđujući svi njezini bolovi. Bolje to znaju oni koji je znaju samo ovakvu, bolesnu. Ili umiruću.

Umire li to ona?

Umire li to sad moja majka?

Ovo me pitanje uznemiri, na čas zažalim što ne pušim. Da pušim, zapalio bih cigaretu i nekako bih se sabrao. Ovako nema sabiranja, nema mjesta, ni vremena za sabranost, nego se uspravljam i zatvaram prozor, šetam kao zarobljeni štakor po hotelskoj sobi, sve do vrata, pa oko kreveta, u kupaonicu sa zahodom. Volim hotelske kupaonice i zahode, jer su tako čisti, puno čistiji od najčistijih zahoda i kupaonica, i mogu se zalijevati vodom pri tuširanju, mogu se bezdušno trošiti ručnici, može se ručnicima brisati pod, jer će netko sve to srediti, očistiti i obrisati. Netko će ući nakon što izađem van, i obrisati sve tragove. U hotelskim kupaonicama čovjek se liječi od rada koji ga je stvorio i od sitnih dnevnih poslova i obaveza, koje ga uništavaju, ali ovoga trenutka, dok pokušavam iz glave istjerati to strašno pitanje – umire li već moja majka? – kao što se istjeruje ružna i nakičena radijska melodija, neka Jelena Rozga, neka Bižuterija, kojom se Hrvati ponose kao velikim dostignućem svoje kulture na polju borbe protiv orijentalnih narodnjaka i srpskoga turbofolka, dok pokušavam zaboraviti na majku i misliti o nečemu drugom, dobro bi mi bilo kada bih mogao čistiti kupaonicu, prati kađu, četkati zahodsku školjku, kada bih mogao prati prljavo suđe, brisati prašinu s polica, trpati prljavo rublje u perilicu, otvarati i zatvarati prozore, da se kuća prozračí, podmazivati vrata koja škripe, bilo bi dobro kada bi neka vrata zaškripala, kada bih mogao zamijeniti žarulju, promijeniti crijevo za tuš, kada bih mogao bilo šta raditi, kada bih se mogao bacati u zaklon od granate, kada bih mogao prelaziti ulicu po kojoj pucaju snajperisti, samo da mi iz glave nestane, da se ispere ta melodija od tri riječi – umire li majka?

Ali što je u tome tako strašno?

Znao sam, kada se prije desetak mjeseci razboljela, da će završiti upravo ovako.

Čak sam znao i kada bi se ovo moglo događati, pretpostavljao sam, prema onome što sam pročitao o njezinoj bolesti. A čitao sam o tome u blaženome miru, iz znatiželje, godinama prije nego što se razboljela.

I zašto me onda rastura misao o njezinom umiranju? Ili nije problem u umiranju, nego u rečenici, kada se izgovori ili napiše, kada nadodje u priči koja teče nad kaldrmisanom avlijom, u mrkoj sarajevskoj noći, ispunjenoj lavežom tisuća hiljada pasa?

Umire mi majka.

Nismo bili bliski, kao što zvuči kada se to kaže. Ili, možda, nijedan sin s nijednom majkom nije bio toliko blizak kao što je u rečenici, izgovorenoj pa napisanoj: Umire mi majka.

Takva bliskost naprosto ne postoji. Nismo izabrali jedno drugo, nego smo bili osuđeni da se imamo, ona sina, ja majku, po zakonima vjerojatnosti i po pravilima po kojima je ustrojen sav živi svijet na zemlji. Ničega previše osobnog nije bilo u tome što sam ovo ja, i što je ono ona. Da je bilo birati, ne bismo izabrali jedno drugo, kao što nijedan sin, kada bi stvaran bio takav izbor, i kada bi prije rođenja bio moguć, ne bi izabrao tu majku, kao što nijedna majka, da je unaprijed mogla birati, ne bi izabrala tog sina. Veza na kojoj se držimo slaba je i zasnovana na narodnim predajama i vjerovanjima, crkvenim učenjima, bajanjima i praznovjericama, kulturnom naslijeđu i prihvaćenim društvenim pravilima, pa zašto je onda tako strašna ta rečenica?

Nisam mogao uvesti Domagoja Antuna K., prvoga sekretara hrvatske ambasade, načinjenog od moga unutrašnjeg jada i od znanja o svijetu pored kojeg u Zagrebu živim, u kuću na Sepetarevcu, u taj stan u kojem sam nekada živio, koji je sad prepun ljudi, jer majka boluje, a oni je trebaju opslužiti. Da je prekoračio taj prag, ušao bi mi ravno u utrobu, i ušla bi s njime ona Hrvatska koja me svih ovih godina pokušava ispljunuti, i više se ne bih imao gdje sakriti.

Iako je izmišljen, ne postoji izvan moje svijesti i mogu ga uništiti ako to želim, Domagoj Antun K. ne smije vidjeti to mjesto, proći hodnikom niz koji još uvijek škripe parketi, čuti kako se za

njim zatvaraju vrata – isti zvuk već četrdeset godina, poznajem ga, iako ne pamtim glasove onih koji su u tom stanu živjeli, Stublera i Rejca, i uskoro neću pamtit ni njezin glas – pa osam koraka do sobe, nekada moje sobe, u kojoj na desnoj polovini bračne postelje svojih pokojnih roditelja leži i boluje moja majka.

Ne mogu ga pustiti da joj priđe i pruži ruku, ozbiljan i vrlo službujući – to im, doista, ide od ruke u Zagrebu, jer nitko ne umije biti tako službujući kao oni – iako bi, možda, bilo dobro kada bih imao hrabrosti to da učinim. On bi joj, naime, pružio ruku, ali mu ona ne bi uzvratila. Povikala bi da ne može, da je boli, svojim bi čistim, skoro dječaćkim, djetinjim sopranom vinula uvis, u plafon i u nebo, vapaj i optužbu što joj se nije pomoglo, koja je, zapravo, i savršeno uvjerljiva. Moja majka, naime, više nije u stanju podići desnu ruku na rukovanje. Onu ruku kojom jedva drži svoj mali, minijaturni mobilni telefon. Lijeva joj je, pak, otekla i modra, kao da je ona, ta ruka, prva preminula u tom skoro započetom umiranju.

O kako li bi se samo unezgodio Domagoj Antun K. kada bi mu moja majka, uz glasan i čio uzvik, odbila rukovanje. Jer njemu to rukovanje treba da ozbiljno i skrušena izraza lica – kao da se sprema zijevnuti, da mu otac biskup hitrom kretnjom gurne tijelo Isusovo među čeljusti – izjavi sućut gospođi majci, jer joj je umro sin.

Teško bi prvi tajnik obavio svoj ceremonijal ako bi mu se dogodilo nešto toliko nepredviđeno. Ali me zanima što bi ona rekla, kako bi reagirala, kada bi joj Domagoj Antun K. to, ipak, uspio reći. Od riječi koje bi izgovorila, ili ih ne bi izgovorila, zavisit će nastavak priče. Ili nastavak moga života.

Što god da bi rekla, u tom bi se trenutku moja majka osjetila samom i savršeno napuštenom. Uglavnom se tako i osjećala, svojih sedamdeset godina. A ponekad se i pravila, pred drugima i pred sobom, da se osjeća upravo tako. Sada bi osjetila savršenu samoću i napuštenost. Bez obzira na to što se nismo međusobno izabrali, i što smo, za razliku od većine majki i sinova, veći dio zajedničkoga života jasno osjećali da nismo jedno za drugo i da je naš odnos jedna posve nevjerovatna slučajnost, ja sam joj, barem otkako je bolesna, bio siguran izuzetak u njezinoj samoći.

Kada bi ostala sama, u tom prvom trenutku, na koga bi pomislila, na sebe ili na mene? Odgovor na to dječje, sebično pitanje još jedan je razlog zašto nisam smio Domagoja Antuna K. pustiti k njoj...

Zatvaram prozor, u sobi je svježije, i pokušavam nabrzinu zaspati, prevariti tijelo snom, u nadi da neće osjetiti i da me neće probuditi kada u sobi opet postane nepodnošljivo vruće.

Grlim jastuk, i mislim gdje je sad ona – u Novom Zagrebu ili na selu – spava li već, i prvi put mi na um pada da sam je poštedito svoje pripovijesti. Nje nema u priči o piscu M. J., hrvatskome državljaninu, rođenjem Sarajliji, koji se smrznue na prozoru vrele hotelske sobe, ove iste sobe broj 17, u ovome istom hotelu. Kada u uredu sarajevskog gradonačelnika i u hrvatskome veleposlanstvu raspravljaju o tome gdje će slavni pisac biti pokopan, nju ne zovu, premda mu je žena, nego pokušavaju doći do njegove umiruće majke, da ona odluči.

U mojoj priči, pisac M. J. je neoženjen. U Zagrebu živi sam.

Ali kada bih je napisao, ili kada bih joj priču ispričao, ona bi se užasnula. Ne bi podnijela da se tako poigravam vlastitim životom, da smrt tako neoprezno pripuštam u našu blizinu, pa bi tražila da to što sam napisao izbrišem, ili da zaboravim. A ne može se ni izbrisati, ni zaboraviti, zato što se dogodilo. Došao sam u Sarajevo, da posjetim bolesnu majku, i ovo će, vjerovatno, biti posljednji put da je vidim, u sobi je nepodnošljivo vruće, vani je mrak, čuju se samo psi, i jedino

što u toj neprobojnoj sarajevskoj noći još postoji je – glatka kaldrma pod prozorom.

I tako je onda potekla priča u kojoj nje nije bilo.

I ta se priča završila prije nego što se prvi tajnik hrvatskoga veleposlanstva u Sarajevu Domagoj Antun K. uspeo na vrh Sepetarevca, da majci javi da sam je prestigao i da sam umro prije nje.

Sada sam opet živ, pokušavam zaspati na kameno tvrdom ležaju sobe broj sedamnaest, i ona nema razloga za praznovjericu. Smrt je minula u molu, kao u komičnoj operi mladoga hrvatskog skladatelja, pisanoj prema libretu jednoga od onih neduhovitih hrvatskih pisaca. Kada se u Zagrebu osvrnem i iza sebe vidim sve te književne nule, osjećam se kao milijunaš. Zato se tako rijetko i osvrćem...

Ni ta me misao ne hvata, ležaj je tvrd kao stećak, u sobi će uskoro postati neizdržljivo vruće...

Kad sam napokon shvatio da se ne može tako zaspati, na silu, udarnički i s mišlju na hrvatske pisce, otvorio sam oči. Htio sam ustati, možda otvoriti prozor i zablujiti se u mrak, ili se obući i izaći, ni sam ne znam što, toliko me je užasnulo ono što sam vidio.

Nasred sobe, bliže ulazu u kupaonicu, stajao je pas. Gledao me je tužno, ali pogledom koji je bio ispunjen prijekorom. Te oči više nisu bile pseće, nego su bile ljudske, oči nekoga koga sam, očito je, poznavao. Kriknuo sam i skočio u stranu, na drugu polovicu postelje, a on je samo malo uzmaknuo. Učinio je dva sitna pseća koraka unazad, toliko da se nađe pod neonskim svjetlom kupaonice, koje pred spavanje nisam ugasio, da soba ne ostane u potpunom mraku.

Šta tu radiš? – povikao sam. I shvatio da je to pas, i da nije u prirodi pasa da odgovaraju na takva, ili bilo koja druga pitanja. (Gospode, u što se to Sarajevo pretvorilo. Po hotelskim sobama, sasvim slobodno, zalaze psi. Sjetih se *Mame Leone*, i rečenice kojom knjiga počinje: “Kada sam se rodio, zalajao je pas na hodniku rodilišta.” Koja je to godina bila? 1997? Taj lavež sam izmislio, da bi potom cijela priča zazvučala bajkovito i izmišljeno. Kao da sam znao...)

Htio sam ustati i sići do recepcije. Zaprijetiti toj balavici, studentici psihologije, sa šarenim drvenim bojcama, da ću napraviti skandal, tužiti hotel, pisati o ovome u hrvatskim novinama... I neka mi odmah tog psa izvede iz sobe.

Ali nisam mogao, jer sam se osjećao krivim.

Svojim me je pogledom pas podsjetio na nešto što sam krivo učinio. Nisam znao što bi to moglo biti, jer se nisam mogao sjetiti čiji je to pogled, odakle ga znam, tko me je tako gledao. Mene ili nekoga drugog?

Shvatio sam da poznajem tog psa. Ako se tako može reći.

Dalmatiner s glavom labradora. Vođa čopora, koji me je sinoć pratio sve do Slatkog ćošeta. Zamišljao sam poslije da bih ga mogao povesti sa sobom, da bude moj pas, ali sam se predomislio. I dobro je što sam se predomislio. Ne znam kako bih živio sa psom koji me ovako gleda. Ili koji okolo skuplja ljudske poglede namijenjene meni, pa mi ih onda prenosi. Bilo bi to nepodnošljivo.

Digao sam se i krenuo prema njemu.

Pas je zarežao, pogled mu više nije bio tako blag – imao je čeličnomodne oči, kao Helmut Berger, u nekom nikad snimljenom Viscontijevom filmu. Ustuknuo sam, plahta je kliznula niza me, i vidio sam najstrašniji prizor koji živ čovjek može vidjeti.

Vidio sam da to nisam ja.

Svojim sam očima, koje, možda, i nisu bile moje, gledao tijelo koje sasvim sigurno nije bilo

moje. Znam to, jer je tijelo, čudno je, mučno je reći – bilo žensko.

Gospode, moj Bože, dragi!

Ali i glas je bio ženski. I bio mi je poznat. Skočio sam, da ću u kupaonicu. Zrcalo mi je potrebno više od zraka, gušio sam se dišući tuđim plućima, ali on se ispriječio, iskeženih zubiju. Ugrist će me, ako učinim korak.

Pusti me, samo da vidim... – rekao sam, i onda sam, iz prošlosti, iz najdublje dubine sjećanja, prepoznao glas. Iako sam ga čuo iznutra, onako kako čovjek čuje sebe samoga, iako sam ga, prethodno, zadnji put čuo prije dvadeset i šest godina, u proljeće 1986, bio je to glas moje None.

Gospode, moj Bože, dragi! – ponovio sam, da provjerim.

Pas je tiho zarežao, a kada se uvjerio da neću učiniti taj zabranjeni korak, smirio se i opet me gledao onim tužnim, optužujućim pogledom.

Pomislio sam, to netko tako gleda Nonu, a ne mene. I bilo mi je lakše. Ali svejedno nisam znao kako mi taj pogled može biti poznat. Pomislio sam da će ujutru ona otići na Sepetarevac, da se oprostila sa svojom kćerkom. Neću ići ja da se opraštam sa svojom majkom. I opet mi je bilo lakše...

Nijednoga trenutka nisam pomišljao da je to san. Probudio sam se, okupan znojem, nasred užarenog stečka od postelje, olakšan za saznanje da sam ovo ipak ja i da je ovo moje tijelo.

Odlučio sam da do jutra više ne pokušavam zaspati.

Obukao sam se i pošao van.

Djevojka je sjedila iza recepcije, zadubljena u onu knjigu. Imala je naočale za čitanje, kojih se malo sramila. Vidjelo se to.

Uh, baš ste me uplašili! – rekla je, i naglim pokretom skinula naočale.

Nasmiješio sam se, i učinio neki besmislen pokret rukama, kao da dlanovima govorim Zemlji neka se zaustavi. Mogao sam učiniti i nešto drugo, svejedno. Ništa noćas, između nas dvoje, nije moglo biti od nekog značaja. Nasmiješio sam se, govoreći joj tako da nisam primijetio da je imala naočale, da ih je naglo skinula, i da ih sad drži u desnoj ruci. Onda se i ona meni nasmiješila. I već sam bio vani, na ulici, koja se u blagom padu spušta prema Baščaršiji. S jedne strane ulice su stare kuće, sagrađene još u turska doba, koje su renovirane, i sad su unutra prenoćišta, moteli i maleni butique-hoteli, koji su sad moderni po Europi. S druge strane ulice su nove trokatnice, ružne i sive, građene u posljednjem desetljeću socijalizma. Tu je filijala neke strane banke, kiosk, zamazani prazni izlozi, s natpisima – iznajmljuje se. Iako je kolovoz pust, nigdje ni auta, ni ljudi, ja idem krajem, po uskome pločniku, obilazeći nepokrivene šahtove i rupe nastale djelovanjem vremenskih prilika i podzemnih voda, urušavanjem temelja ceste, temeljene još u ona doba, kada nisu postojali automobili, i kada su se ovim putem prema gradu povremeno spuštala samo zaprežna kola, pješaci ili poneki konjanik, na povratku iz daleka, s istoka, iz Pljevalja, Novog Pazara ili Istanbula, i još dalje, iz duboke Azije. Što god da je nosio od tovara, svaki je taj konjanik bio lakši od najlakšeg automobila, i ova ga je cesta lako podnosila. A sad pješak mora stalno gledati pod noge, među noge i pred sebe, da ne upadne u neku rupu, nastalu tako što je sarajevskim ulicama već odavno postala preteška težina svijeta koji po njima hoda. Tako je noćas, a tako je bilo i u vrijeme moje mladosti i djetinjstva, uvijek sam hodao tako da gledam gdje ću ugaziti. Ta navika me je držala još neko vrijeme kada sam se doselio u Zagreb, a onda sam s vremenom, polako, počeo dizati pogled. I dan-danas, od Sarajeva najbolje znam sarajevske pločnike i trotoare, razlokani asfalt sokaka i uličica na padinskim

dijelovima grada, koji se nikad ne popravljaju, i po kojem su rupe iste kakve su bile i u vrijeme kada sam polazio u školu. Sve drugo se, u međuvremenu, promijenilo. Ljudi i fasade kuća, promijenile su se i kuće, one stare su se urušile same od sebe, jer u njima više nitko nije živio, pa su na njihovom mjestu sagrađene nove, koje je naselio neki tuđ svijet, ali pločnici i sokaci ostali su nepromijenjeni, onakvi kakvi su nekada bili, tako da i oni koji su se umjesto nas doselili u Sarajevo moraju gledati sebi pod noge, moraju učiti topografiju izrovašene i uništene derme ovoga grada, u stavu vječne poniznosti, da u hodu nikada ne okrenu pogled prema nebu. Nego ako žele pogledati kakvo će biti vrijeme, hoće li popodne kiša, prvo neka stanu, kao što bismo i mi, nekadašnji, uvijek stali. I zato, usprkos svim tim rupama i nepokrivenim šahtovima, u Sarajevu bi se rjeđe nego u nekom drugom gradu moglo dogoditi da građanin upadne u neku rupu i slomi nogu ili ruku.

Iako je prošla ponoć, na taksi stajalištu u dnu ulice, pred izlazak na čaršijski trg, trojica vozača, jedan iza drugoga, čekaju mušterije. Malo je vjerojatno da će, sve do jutra, itko naići. Ali oni tu stoje, jer im je to posao, pa čak ako noćas ne zarade ni marku, u duši će biti mirni, jer su odradili svoju smjenu. Ne razgovaraju jedan s drugim, hladno je, i zatvoreni su u autima. Vozač bijeloga golfa dvojke, poluraspadnutog auta, staroga barem četvrt stoljeća, zavukao se u kaput od ovčje kože i drijema. Crvenkastim svjetlima svijetli autoradio. Ne čuje se šta svira, vjerojatno noćni program Radija Stari Grad. Vozač crvenog opel kadeta, muškarac srednjih godina, obrijane glave, u trenerci, sjedi za upravljačem i pod žmirkavom svjetlošću lampice nad retrovizorom čita novine. On je, vjerojatno, tek došao, nestrpljiv je, smjena mu je tek počela, još uvijek je daleko od uminuća svake životne aktivnosti i od nirvane, nego se nada i u nešto vjeruje, uzrujan je zbog političke situacije u zemlji, i zla koje ovome svijetu čine Izraelci, Amerikanci, Srbi i Hrvati, ali i on će uskoro sklopiti novine, ugasiti svjetlo, i presabirati svoje životne račune, zadovoljan sobom, jer njemu ne trebaju bunde i kaputi, njemu ni u trenerci nije hladno. I treći, vozač najboljeg auta, skoro novog mercedesa, malo zavirim i vidim, da to je onaj starac koji me vozio, nedavno se vratio s privremenog rada u inozemstvu, i sad taksira na rizik. Eno, lijevi rukav mu je podvrnut taman toliko da zablista srebrni rolex. On samo gleda pred sebe i čeka.

Prelazim bivšu Titovu ulicu, koja sad nosi ime mitskoga osnivača grada Isa bega Isakovića. Pod nogama više nije asfalt, nego nepravilne i klizave kamene ploče, postavljene početkom osamdesetih, pred Zimske olimpijske igre, da dočaraju ugođaj staroga turskog makadama. Nekoliko zima tu se padalo, lomile su se kosti, sve dok se svijet nije navikao. Na sve bi se svijet navikao, samo ako mu se da vremena. A tada je bilo vremena u velikim količinama, toliko ga je bilo da su se na pogon svih sarajevskih vekerica i ručnih satova mogle graditi elektrane. Prolazilo je sporo, bilo ga je, u svim godišnjim dobima, mnogo, i nigdje mu se nije nazirao kraj. I onda su lako, u tom sporom toku vremena, ljudi naučili kako da hodaju po tim klizavim i ružnim pločama kojima je bila popločana čaršija. Ali i to je umijeće podrazumijevalo da hodač gleda u svaki svoj korak, da ga oprezno mjerka, pazeći gdje će i kako ugaziti. Samo tako je mogao biti siguran da neće pasti. I sad slijedim ono što sam tada naučio. Drugo sam, možda, i zaboravio, trudio sam se da zaboravim, ali upamtio sam kako se hoda po kojoj sarajevskoj mahali, a kako po Bašćaršiji. Samo se širokim pločnicima Titove ulice, Obalom koja je nekada nosila ime vojvode Stepe, i onom koja se zvala po Otokaru Keršovaniju, moglo slobodno prošetati uzdignuta pogleda. I naravno, Ulicom Vase Miskina, sve do Slatkoga ćošeta. Zato su ljudi u ona vremena polazili u te čudne, besmislene šetnje, negdje od Marijin dvora, Ulice Đure Đakovića ili Higijenskog zavoda, pa do Vječne vatre, i dalje, Ulicom Vase Miskina, prema Bašćaršiji. Išli su, tako, uzdignutih glava, pozdravljali poznate, zastajali bi i upitali se s njima, i onda nastavljali dalje, ili bi se okrenuli, pa bi, s onima koje sretnu, kretali u njihovom pravcu, sve dok se ne izgube u nekom

haustoru, u podrumskom baru ili, u proljeće i ljeti, u nekoj zaklonjenijoj kafanskoj bašti. U tu promenu kroz grad polazilo se pod kraj osnovne škole i išlo se njome, svake subote i nedjelje, ili čak i svakoga dana, sve do kraja života, ili dok čovjek toliko ne onemoća da više ne može van. Nitko više ne bi mogao izračunati koliko sam puta prošao tom putanjom, i koliko sam kilometara tako prepješačio, ali znam da sam se uvijek, na tom putu, nečemu nadao, i da ta nada nikada nije bila do kraja ostvarena. Ostvarila bi se taman toliko da sljedeće subote ponovo krenem. Ako mi je ikada nedostajalo Sarajevo – a čini mi se i danas da nekada jest – onda mi je nedostajala ta duga hodnja onim dijelom grada u kojem nisam gledao sebi pod noge, nego sam pogledom tražio koga ću sresti. Jučer, taj dio grada prehodao sam gledajući ljude u njihove stomake i vratove, u poluotvorene rasporke i u koljena, pazeći dobro da se s nekim od njih ne prepoznam.

Stao sam ispred Sebilja.

Iz jedne od česama, curak tanak kao konac, neprekinut pada u kameno pilo, i otječe, pomalo, prema podzemlju. Da je tišina, možda bi se čuo taj pad vodenog konca, s visina koje moraju biti velike, goleme i visoke, tamo gdje mlaz ovako tanko teče. Ali zvučni je svijet zaglušen lavežom, koji se pruži s jednoga na drugi kraj doline, odbije se o padine Trebevića, o Sedrenik, Pothrastove i Bjelave, pa sune sve do Igmana, i utopi se u tamnim borovim šumama, u njihovom crnom zelenilu, beznadnom i tako dubokom, da u njemu već hiljadama godina potone i nestane sva znana i neznana historija ovoga svijeta, sve ljudske sudbine, iščezle porodice tajnih i sakrivenih vjeroispovijesti, s njima i sudbine svih divljih životinja, medvjeda, zečeva i lasica, svih sarajevskih moljaca, svečano doseljenih u ovaj zatvoreni grad u šinjelima i svečanim uniformama soldateske generala Filipovića, sudbine kišnih glista, crva i kukaca, noćnih leptirova, zemnih mrava i mrava krilatih, sudbine bakterija, bacila, virusa, sviju njih, sitnih, tek otkrivenih u laboratorijima Pariza, Beča i Züricha, u tim igmanskim šumama sve je tonulo i nestajalo, da Sarajevo nikada ne prekorači tu planinu i da se Sarajlije, bilo da su ljudi, hajvani ili sitna kućna gamad, nikada ne spuste prema moru, i da ovaj grad zauvijek i sa svih strana ostane zatvoren, i da mu jedini izlaz bude prema nebu.

Da nije tih igmanskih šuma, oglušili bismo noćas od laveža, pomislim. Ali tko bismo bili mi? I s kime sam još u Sarajevu – mi, osim s njom, koja sada, vjerojatno, spava, dok u njoj raste njezina smrt? S nekim sigurno jesam, ali to bi trebalo otkriti.

Bezuspješno pokušavam zatvoriti česmu iz koje teče kao dlaka tanak mlaz.

Kada bi se moglo neživjeti, a svejedno biti prisutan, Sarajevo bi bilo najčudesnije mjesto za bivanje. Nigdje, osim tu, nema tako tankog mlaza, i nigdje česme nisu tako načinjene da iz njih voda može tako tanko teći. Ali u tom čudu čovjek uživa samo ako okolo nema drugih ljudi, koji ga grizu, trgaju mu meso sa stražnjice, potihlo i nisko mu glođu cjevanice, sve dok ih sasvim ne oglođu, dok ne bljesne čista i gola bijela kost. Dok je ljudi, ne može se uživati u čudima.

Grad je stisnut među planinama, usmjeren i koncentriran na malu, oplićalu rječicu, koja je veći dio godine prljavožute boje, osim što je osamdesetih, u rana popodneva, pogotovo petkom, u ljeto, kad svi odu na more, postajala šarena, izmjenjivala bi boje, bivala ružičasta, zelena i žuta, pa bi se, u sljedećih pola sata, ružičasta pretvarala u ljubičastu, zelena u boju igmanskih šuma, a žuta bi bila kao karmin crvena. Ljudi su se okupljali na mostovima, da promatraju tu neobičnu prirodnu pojavu. Upućivali su joj, praznovjerno, svoje želje i nade, očekivali od boja da učine za njih ono što nije mogao dragi Bog, u kojega su vjerovali i u kojega nisu vjerovali. Tiho su molili zelenu i žutu koja je već postajala narančasta, da im promijeni sudbine, da ih zamijeni, kao što se na blagajni, uz ispostavljen račun, može zamijeniti preuzak zimski kaput. Miljacka bi se tako zašarenila da bi izgledala kao Benettonov džemper – ta je marka tih godina bila u modi – i samo

je tada, u svojoj dugoj i nesretnoj historiji otkako su Osmanlije podigli grad, Miljacka djelovala veselo i zadovoljno. To planinsko potoče, premaleno da bi na svojim obalama ponijelo cijeli jedan grad, za tih bi se ljetnih popodneva, tako obojeno pretvaralo u neko luckasto živo biće, u neku kurvicu, koja se, nakon mjeseci potucanja vratila iz Pariza u svoju kasabu, pa sad naokolo pokazuje kakva je najnovija pariška moda.

Ali nisu je ljudi s mostova takvom vidjeli. Rečeno već bi, oni su od nje nešto očekivali, ufali su se u nju, i nadali. I noćas, dok o njima mislim, i stojim ispred Sebilja, premišljajući se kamo da krenem, dok čekam da me s ovoga mjesta potjera zima, a okolo nikoga nema, nijednoga živog ljudskog stvora, čini mi se da su bili nesretni, ti ljudi s mostova nad šarenom Miljackom, kao što su nesretni i ovi današnji sarajevski ljudi, koje ne poznajem i od kojih bježim, samo što su oni od neobičnih prirodnih pojava, igara na sreću, taloga u dnu fildžana, igraćih karata ili tombole, očekivali ono što ovi današnji očekuju od Boga. Ali valjda mi se zbog toga i čini da su bili bolji ljudi: morali su svojom dobrotom i ljudskom ispravnošću zadovoljiti tolike faktore i čimbenike, koji se, inače, hladno podvedu pod pojam slučajnosti, i kocku, i kartu, i talog u džezvi, i kotač na tomboli i Miljacku u hiljadu vodenih šara, dok ovi današnji ljudi, bogobojazni po novom tabijatu, trebaju zadovoljiti samo jednog faktora – dragoga Boga, u kojega samo donekle vjeruju, ako uopće i vjeruju. A i taj Bog, naročito kada se spusti na Balkan, pogotovo u Bosni, takav je da ga zadovolji koješta drugo prije ljudske dobrote. Znaju to oni koji su mu se uspjeli umiliti.

Miljacka se prestala ljeti šareniti kada više nije bilo ljudi na mostovima, koji bi neku svoju nadu položili na njezine boje. Dogodilo se to u ljeto 1992, kada nitko nije bio lud da stoji na mostu, jer više nije bilo mosta po kojem ne ciljaju neprijateljski snajperi. Ali nije u tome bila stvar: rječica se nije šarenila, jer više nije radila tvornica koja je u nju ispuštala boje. Nikada nisam saznao koja je to tvornica bila. Govorilo se Tvornica čarapa Ključ, ali ja sam htio vjerovati da je Miljacku bojila sarajevska tkaonica ćilima, koja je 1892, odlukom Zemaljske vlade, pokrenuta na Bistriku. U tkaonici su, za najmodernijim tkalačkim strojevima toga doba, radile same žene. Mudre carske i kraljevske vlasti imale su s tim industrijskim pogonom dvostruke namjere. U Sarajevu, dokle su oni došli, nastajao je i nestajao onaj mitski Orijent iz *Priča o hiljadu i jednoj noći*, putničkih veduta i crteža, i putopisa po Carigradu i Maloj Aziji, a sve je to raspaljivalo maštu bečkih i budimskih dama i gospode, te im, pomalo, i remetilo osjećaj za prostor, za geografske dužine i širine, za razdaljine i granice u tom njima privlačnom i dalekom istočnom svijetu. Tako uvijek biva kada se naiđe na urođenike, pa se još divi njihovoj kulturi i narodnim umotvorinama: čovjeku međusobno bližim postanu granice urođeničkoga svijeta, i Sarajevo se nađe u predgrađima Samarkanda i Buhare, i nekako se naravnim čini da se u njem otvori tkaonica orijentalnih, možda i perzijskih ćilima. Drugi razlog za tkaonicu bio je, za razliku od prvoga, vrlo praktičan i racionalan: žene su izvedene iz kuća, iz avlija i mutvaka, i poslone na posao u tvornicu. Za ovaj svijet to je, bit će, bila prava revolucija. Ali već desetak, petnaestak godina kasnije, te će se žene ponašati kao njihove europske drugarice i supatnice na dugome putu prema slobodi i općoj jednakosti: organizirat će štrajkove i jurišati golim šakama na policiju. Neće ni u tome biti romantike. Štrajkat će jer će biti gladne, jer više neće znati kako da prehrane svoju sitnu i rahitičnu djecu, a to su znale dok su se oko njih brinule u svojim mutvacima i avlijama, iza visokih avlijskih zidova.

I tako, ne mičući se ispred Sebilja, došao sam u mislima i u nadopričavanju, samo da ne bih mislio o onom što me je dovelo u Sarajevo, preko šarene ljetne Miljacke, sve do tkaonice ćilima na Bistriku. A kako mi je Miljacka na um pala, to više ne znam. Možda preko čudesa koja su moguća samo u ovome gradu, i u kojima bi čovjek mogao vječno uživati, kada bi mu se dalo da ostane neprimijećen, da uopće ne živi, nego da je u Sarajevu prisutan kao nevidljivo oko i uho,

kao čulo mirisa, koje samo za sebe njuši zrak, i onda mirise katalogizira u vječnom katalogu, u kojem je, opet, ispričana povijest grada, kroz povijest njegovih mirisa.

A onda su tkaonicu preselili u južno predgrađe, na Ilidžu, i na Blažujušku cestu, kojom je započinjao put prema moru. Davno se to dogodilo, toliko davno da se odavno živi ne sjećaju toga da je postojala tkaonica na Bistriku. Ali mrtvi to sigurno pamte. Svidjelo mi se da je Miljacku bojila tkaonica ćilima na Bistriku, i da niz nju plove boje što su ih pustila tkanja, konci, vune i vunice prije stotinu i više godina. I sad te boje pretvaraju rječicu u živi, ploveći ćilim, koji se mijenja i transformira sa svakom kaskadom, i nestaje prije nego što se spusti noć. Razrijedi se i razvodni, taj ćilim, po kojem su se kretali samo neki nama nepoznati duhovi, ili duhovi vrlo bliski, ali koje ne uspijevamo razaznati, jer im se ne možemo približiti tako što ćemo zagaziti na njihove ćilime, rukovati se i upitati s njima, pitati ih ono što nismo ranije stigli, ono čega se nismo sjetili ili što nam je izmaklo, jer smo se prethodno mimoišli za pedeset, sto ili hiljadu godina. U to sam htio vjerovati. I vjerovao sam, kad god bih se sjetio te ljetne, šarene Miljacke, pa bih zaboravio i ne bih godinama o njoj mislio.

Sada kada stvari dolaze svome kraju, zatvara se krošnja nad porodičnim stablom Stublera, koje više ne pušta izdanke i skoro svi su već mrtvi, dok na Bašćaršiji čekam jutro, jer ne mogu u prevruću sobu, slučajno se, gledajući jedan, kao dlaka tanak curak vode, ponovo sjetim šarene rijeke.

Tako se vrteći oko Sebilja zagledam curi li još koja česma, kaplje li barem, pa ne primjećujem da su se, na sigurnoj razdaljini od ruke koja bi mogla zamahnuti i baciti kamen, pojavili psi. Njih trojica – tri, nije li to najmanji čopor i ljudima, i psima? – jedan krupniji, kudrav poput tornjaka, i dvojica sitnih, kobasičastih mješanaca, sličnih jazavčarima, stoje kod tramvajske stanice i gledaju prema meni. Trebat će im nekoliko sekundi, i tri puta manje skokova, jedan brz a sitan trk, i već su tu, sva trojica. Okrenem se, mahinalno, na drugu stranu: na početku Sarača, uz čepenak dućana sa suvenirima, preko puta slastičarne Carigrad, još četvorica: vođa, širokih grudi i krivonog, s glavom staford terijera, golemih, širokih čeljusti, koje sa svakim udahom otvara, kao da se sprema progovoriti; a gleda podlo, sitnooko, onim podcjenjivačkim pogledom, koji dobro pamtim, jer me je pratio dugo, pola moga života, ono sarajevsko pola. I taj sam pogled skoro već zaboravio. Ne bih ga se sjetio da nije ove ružne i mučne prilike. A uz njega još jedan takav, veći i ofucaniji, s odgrizenim lijevim uhom, možda i jači od vođe, ali je i gluplji, pa to ne zna. Do njega leži, umoran, sjedobradi mješanac šnaucera i nekoga vitkoga kratkodlakog psa, argentinskog doga, možda. Gleda prema meni, sažaljivo i s razumijevanjem, kao svećenik koji, na žalost, ispovijeda vjeru na nekom meni nerazumljivom jeziku. Da ga razumijem, znao bih, spasenje je tu, samo treba kleknuti i moliti. Četvrti, ošugani smeđi kućak, brat rođeni onom Fidu kojega je sedamdeset i neke po Dubrovniku vodio profesor Dragutinović, sve dok mu ga nisu otrovali, na što je njemu prepuklo srce.

Fido moj! – šapnuh, pa se posramih.

S druge strane, ispred džamije, njih petoro: bijela kuja, obješenih sisa, kao da još uvijek doji, i njezina dva mladunca, koje pokušava odbiti od sebe. Nervozna je, jer su je prerasli, a nikako da odu. I još jedan potpuno crni pas, možda čistokrvni labrador. I malo krupniji muški pudl. On je, začudo, u ovome čoporu vođa.

Uplašio sam se.

Ali ne toga da će me napasti, toga se ne bojim, nego što sam prepoznao Fida – “ošuganog smeđeg kućka”, i sjetio se da ga je tako zvala teta Franka, kada bi vidjeli Dragutinovića kako

prelazi Lapadsku rivu, toga sam se uplašio, i krenuo sam namjeran da im umaknem svima.

Išao sam, ne brigajući za njihove emocije i eventualno mišljenje o meni, pravo na bijelu kuju i njezino društvo. Ona dvojica preraslih balavaca, već odavno adolescenata, zbili su se uz nju – da ih zaštiti, a majka ne zna što bi i kud bi prije, zarezala je na njih, pa onda i mene. Pudl se zaletio da ih sve skupa brani, lud i srčan, kao što samo mali psi znaju biti, sitni stasom, a dovoljno mahniti da budu vođe, ali sam ga, prije nego što me je šćepao za nogu, prokinuo nogom među rebra, jako i bijesno, na što je pas kriknuo nekim sasvim ljudskim krikom, i oteturao je kao da sam mu polomio rebra. Čim sam ga udario, istoga trenutka, shvatio sam da to nisam smio učiniti, i da ću do smrti pamtititi kako sam zamahnuo i iz sve snage svojom teškom martensicom, prvi put u životu udario psa. Ali nisam mislio na njega, nego na one ljude koje sam izbjegavao sresti, na desetine muških i ženskih grla i adamovih jabučica, pored kojih sam prošao, na ovaj grad koji me je ispljunuo, a ja sam svejedno morao doći, jer ona tu boluje, ona umire, i još ju, mrtvu, Sarajevo nije ispljunulo, kao što jest, mene živoga, na nju sam mislio, zamahujući nogom, i taj je udarac teškom omladinskom čizmom bio i njoj namijenjen. I pas još nije ni kriknuo svojim ljudskim glasom, a meni se na savjest svalilo to što sam učinio.

Zato ovo i pišem, to je pravi razlog za priču, i njezino centralno mjesto, nakon kojega će, nadam se, započeti silazak, smirenje i utišanje, sve dok, nadam se, priča ne ode u fade out i u tišinu iz koje je sve nastalo, i na kraju ne ostane samo jedno pitanje: je li se ovo stvarno dogodilo ili je plod pišćeve mašte? Nije to pitanje za čitatelje, nego za onoga tko je priču napisao. Da, sve je ovo plod pišćeve mašte, i kad u to povjerujemo, mirna će, opet, biti i njegova savjest.

Sivi je pudl legao uz džamijsku ogradu, svalio se uz nju, i nastavio tiho cviliti, kao da mu se sa svakim izdahom iverci rebara zabijaju u pluća i jetru. Prišao mu je crni labrador, koji je do tog trenutka bio skoro nevidljiv, i onjušio ga po vratu. U pripovijetkama i romanima, u filmovima s glavnim junacima psima, koji su posljednjih desetljeća postali moderni, kao što su u devetnaestom i na početku dvadesetog stoljeća bile moderne egzotične, kolonizatorske pripovijesti o urođeničkim plemenima i njihovim običajima, ta bi gesta crnoga psa, to nježno njuškanje bolesnoga druga, imala prvorazrednu sentimentalnu vrijednost. Ali u stvarnome svijetu, među psima i ljudima, bila je to hitra anamneza vođinog fizičkog stanja: ako nije sposoban da obavlja svoju dužnost, da ga se trenutačno smijeni.

Bijela se kuja s onom dvojicom propalica izmakla dva metra dalje, kao da to više nije njezin čopor, niti je ovo njezin svijet. Nije ju bilo briga za njegovo stradanje, nije imala vremena, jer je opet, u odsudnom trenutku, postala majka, skrbna i brižna oko svojih mladunaca i stoga nezainteresirana za sve aspekte društvenoga života, i za sve povijesne i kulturne posljedice zločina koji se upravo pred njezinim očima dogodio. Toliko je, naime, obuzeta brigom o svojim sinovima, njihovom dobrobiti i privatnom srećom, da je ništa drugo i ne zanima. Ona će se za njih žrtvovati, umrijet će, ako treba, braneci ih, ali nemojte od nje očekivati da se pritom bavi sudbinom čopora ili da sudjeluje u ratovima. Kad bi se majke pitale, ratova ne bi ni bilo. Tako govore ljudi, a takvo je pravilo i u pasjem svijetu. One će u svemu sudjelovati, sve dok se ne zarati, bit će odane vođi čopora, dobre Führerove ženke, matere i rađalice, čestite katolkinje i muslimanke, čija će se nacionalistička dreka širiti putem svih televizijskih odašiljača na Balkanu, ali kada se zarati, e tada se sve mijenja. One predvode sve molitve za mir, lažno se predstavljaju inozemnim dopisnicama kao matere palih boraca, iz njihovih su rodnih utroba poispadale čitave masovne grobnice, njihovo je mučeništvo nadaleko poznato, a da ih nitko nikada ne upita od kada, od kojeg trenutka započinje to njihovo ekskluzivno majčinstvo, i zašto se njime poništava sva njihova ljudska i pasja odgovornost. Uostalom, kada sam ih ugledao, nije mi na kraj pameti

bilo da je taj mali pudl vođa čopora. Mislio sam da ih ona vodi, visoka, vitka i lijepa, bez obzira na to što se toliko puta kotila. Samo te obješene, ružne sise pokazuju da nije u prvoj mladosti. Ali i to je politički nekorektna primjedba, kakve se ne bi smjele izgovarati čak ni u trenucima potpunog očaja, u ovoj sarajevskoj noći, na kraju mog porodičnog vremena.

Prošao sam nekako mimo njih, i zaputio se prema ćevabdžinici Petica. Tu sam često dolazio nakon rata, čim bih doputovao u Sarajevo. U ovo doba noći ne radi, ali barem da prođem pored nje.

Ne osvrćem se, ne gledam prate li me. Ali lavež ne prestaje, sa svih strana doline, s obje obale Miljacke, i s njime teče moj i njihov društveni život, u gradu bez ljudi, jer su oni polijegali i pozaspali, sklonili se od teške, zagušljive i maglovite novembarske jeseni, i zime koju se, uvijek, u Sarajevu preživljavalo s mišlju da treba, s Božjom pomoći, dočekati i doživjeti proljeće. Nigdje, kao tu, jesen i zima nisu bili, kao u pohabanim metaforama i prvoškolskim udžbenicima iz poznavanja prirode i društva, doba umiranja, nasuprot proljeću i ljetu, vremenu preporađanja i sazrijevanja.

U pasjem svijetu je drukčije. Da se ne bih u pregrijanoj hotelskoj sobi mučio sa sobom i svojim strahom, da ne bih čeprkao po onom zbog čega sam doputovao, noćas ću šetati pasjim svijetom.

Drži me i dalje bijes prema bijeloj kuji i dvojici njezinih sinova. Tim bijesom bih da pokrijem tu grizodušnu, razjedajuću sliku pudla koji se svalio uz džamijski zid, polomljenih rebara.

Jednom sam, 1991, u ljetu pred rat, blizu nebodera Oslobođenja, vidio kako je automobil naletio na psa koji je mirno, ne gledajući oko sebe i ne očekujući nikakvo zlo, prelazio ulicu. Odbacio ga je nekoliko metara u stranu, čulo se pucanje kralježnice, kao da je netko preko potkoljenice prelomio suhu debelu granu, i odmah zatim vrisak, kao da je vrisnula žena, a ne pas. Automobil, bijeli prašnjavi golf, malo se u brzini zanio, ali je nastavio dalje, bez zaustavljanja. Pas je na trenutak zastao, iznenađen, i zatim je nastavio prelaziti cestu. Išao je, prelomljen po sredini. Gledao sam u njega kao u optičku varku – s očajničkom željom da sve bude u redu – čak je izgledao smiješno, poput psa kojeg u crtanom filmu udari auto. Učinio je tako nekoliko koraka, a zatim se srušio. Digao je glavu, pa je pokušao ustati, ali su ga slušale samo prednje noge. Nije bio svjestan što mu se dogodilo, ni kakve bi posljedice sve to moglo imati. Neki čovjek pretrčao je cestu, uhvatio ga za nogu i odvuкао u kraj. Bacio ga je u travu pokraj puta, a zatim se vratio na pločnik, i mirno nastavio svojim putem. Dok ga je vukao, pas je ostajao nepomičan. Već je bio mrtav. Za njim na cesti nije ostao ni krvav trag. Ništa.

Pudl me je podsjetio na njega. Nije bio svjestan što mu se dogodilo. Nije znao da mu je učinjena velika nepravda, ni da je ovo – smrt. Legao je uz džamijsku ogradu, da se odmori. Nitko mu nije objasnio da to nije odmor. U njegovoj pasjoj pameti smrti nema. Došao je, kao što bolesnik dolazi na odjel za umiranje, u vjeri da će se oporaviti. I ta ga vjera ne napusti do kraja, sve dok mu se ne rastopi svijest, poput kompjutora napadnutog informatičkim virusom, ili dok ga u blaženstvo samoće i u duboku tugu ne odvedu morfijumske kapi. Između psa i umirućeg razlike nema. Razlika je u onom tko prisustvuje tuđoj smrti, njegov je sav užas. A psi su poput vjernika, ako su takvi vjernici ikada postojali, koji misle da je umiranje samo mali odmor prije prave zabave. Postoji pasji raj. On je odsustvo ideje o smrti i o konačnome kraju. Pasji raj ne razlikuje se od kršćanskoga i muslimanskoga raja. Vjernici ne prihvaćaju ideju da je smrt kraj. Zato vjera i postoji. Da nije smrti, ne bi bilo vjere ni Boga.

Na kamenom pragu, na ulazu u Peticu, leži oštrodilaka smeđa kujica. Jedva da je veća od krtice. Jedno joj je oko zatvoreno, zalijepljeno žutim krmeljima, ali drugo je posve bistro. U njemu se,

kao u okruglom, crnom ogledalu, zrcali uličica sa ćepencima i ćevabdžinicama, Kod Mrkve i Kod Hodžića, brijačnica Abdulaha Skake, u kojoj se sunetila cijela čaršija, a preko puta dućan sa suvenirima, i nad tim turističkim sokakom nadnesen, velik kao brdski duh Ribecal, stojim u njezinom oku ja, i virim je li to i ona umire.

Iako je sve u tom pasjem oku izobličeno, i moje lice izgleda kao da se ogledam u žličici za čaj, velikoga nosa, širokih jagodica i uskoga čela, koje se sužava i smanjuje u vrh sagorjele žigice, izobličeni su ćepenci i dućani, natpisi s nazivom firme i reklamom, iako ništa nije kako je bilo, u tom oku još uvijek je sve.

Ona leži pomirena, i gleda mirno i bezizražajno. Oko se ne pomiče, tako da se u njemu stalno vidi isti kadar, ista iskrivljena sličica, čvrsta i nezaljuljana. Samo se ja mijenjam, moja glava, lice, usta, jer se pomičem i htio bih joj nešto reći.

Tako se iskupljujem za to što sam nogom udario psa.

Čučnuo sam ispred nje, da bolje vidim ono što se ogleda iza mojih leđa. Vidim da su se, u dubini slike, tamo ispred Skakine brijačnice, pojavile dvije dvonožne prilike. Osvrnem se, ali njih nema. Pogledam u oko, tu su – zastaju pred brijačnicom. Osvrćem se još jednom, ali sokak je pust, nema nikoga, i sigurno neće nikoga ni biti. A onda vidim, dvije prilike: jedna visoka, muška, u sivom kaputu i sa šešikom, i druga, dječja – dječarac, možda mu je pet ili šest godina – ulaze u brijačnicu. Muškarac je, izvježbanim pokretom, skinuo šešir prije nego što je zakoračio unutra. Ako se pomaknem ulijevo, mogao bih ih vidjeti u kujičinom oku: sjeli su na stolice iza brijačevih leđa, a on, upravo, malenim škaricama, poput onih za nokte, štricka brčiće muškarcu kojeg je upravo podšišao. To su hitlerovski brkovi, uski i zbijeni, kao da niču iz nosnica, ali njihova je moda u Bosni starija od Adolfa Hitlera, i nadživjela je fašizam. Takve su brčiće donijeli željezničari, skretničari, mašinovođe i sitni željeznički činovnici, koji – krajem prethodnog stoljeća – nisu imali vremena ni novaca da njeguju raskošne i uzvinate kavalirske brkove, kakve su Sarajevom pronosili – iritirajući, tako, lokalni svijet – carski i kraljevski oficiri, direktor banke, Zemaljskog muzeja i Velike muške gimnazije. Za takve je, veličanstvene, skupe brkove, bila potrebna i posebna kozmetika, koja se naručivala iz Beča i Zagreba, i ništa – kao brkovi – nije dijelilo ljude po slojevima i klasama, pokazujući, uvijek, gdje je kome mjesto. Brkovi su određivali izraze lica, emocije i raspoloženja, po brkovima se znalo kakav je netko u duši.

Sitni, uski i svakoga jutra kresani željezničarski brčići bili su znak urednosti, vjere u dragoga Boga i sina njegovog Isusa Krista. Ponio ih je konzervativni kuferaški svijet, i nosit će ih do kraja povijesti. U njihovu su šablonu svoje raščupane epske brčine kresali romanijski pravoslavci i fojnički katolici, kad bi se, od jada i sirotinje, selili u Sarajevo, da u Sarajevu postanu građani. Neće ih, ne daj Bože, obrijati ni zbog Hitlera, ni za strašnoga bratoubilačkog rata, ni poslije, kada se tom zločincu bude zatiralo ime, opstajat će u Bosni njegovi brkovi, i nitko ih neće povezivati s njim.

Željezničarskih brčića nestat će kada nestane i željeznice, kada 1965. uskotračna pruga prema Pločama bude zamijenjena normalnim kolosijekom, i konačno, desetak godina kasnije, kad bude ukinuta pruga prema Višegradu. U to vrijeme s pruge i s ovoga svijeta otići će jedna velika generacija, a s njom će nestati i civilizacije koja je prugu uvela u Bosnu. I nestat će brčića.

Štucovanje brkova dobri i ugledni brijači ne naplaćuju.

A Skaka je ugledan brijač, možda i najugledniji kojega je Sarajevo upoznalo. I to stari Uzeir Skaka, kojeg se ne sjećam, umro je prije nego što sam se rodio, ja se sjećam Abdulaha i Abdulahova sina, ali evo i Uzeira, gledam ga, dovršio je s potkresivanjem, i sad nanosi kolonjsku

na mušterijino lice i pljeska ga dvatriput. Šamara ga, onako šaljivo, dok čovjek na stolici trepće, buni se, i nešto mu govori, na šta ga stari Skaka još jednom, još jače pljesne. Rumen i nasmijan željezničar skače na noge i htio bi nekako doskočiti brijaču, koji ga je, eto, dobro našamarao, ili mu, možda, najavljuje rođenje unuka, kojeg će trebati obrezati, a u ovome gradu, u ovoj čaršiji, nitko ne suneti kao Skaka.

Kod Skake dolaze samo muslimani. Takav je običaj, ali ne i pravilo. Brijali su se kod njega, šišali, brkove potkresivali, i Švabe, katolici, pravoslavni i Jevreji, ali više slučajno, ili ako su živjeli na čaršiji, bivalo ih je, možda, i u mladoga, i u još mlađega Skake, u vrijeme mog djetinjstva, opet slučajno. Musliman je i ovaj željezničar, koji je od drugova na poslu prihvatio modu bečkih brčića, ali gospodin sa šeširod i njegov mali dječak, oni nisu muslimani. Oni čekaju i šute. Gospodin rijetko progovara, ne smije se šalama brijača i njegovog mušterije, i drži se kao da je prvi put tu. Dječak je uplašen. Uvlači glavu među ramena, kao grbavac, kao kornjača...

Mijenjam položaj, ukočilo mi se koljeno od čučanja, gubi se prizor Skakine brijačnice, i s druge strane pasjeg oka, na drugoj strani ulice, vidim gužvu ispred pečenjarnice, koja se nalazi na mjestu na kojem bi trebala biti ćevabdžinica Kod Hodžića.

Osvrnem se, uplašeno.

Kroz izlog svjetlucaju ugašeni, hladni, neoni, prazna je rashladna vitrina za meso, žmirka, polumrtva, reklama za Sarajevski kiseljak: ćevabdžinica Kod Hodžića.

Tražim je, sa svih strana, u pasjem oku, ali nje više nema. Samo pečenjarnica, ispred koje je strašna gužva. Naprijed su muškarci, iza njih su žene, i preko ruka, iznad svojih glava, prenose raskomadnog pečenog ovna. Masnim ga šakama trgaju, to čine gore u zraku, tako da se životinja smanjuje, i skoro već nestane, kada je uhvate ženske ruke. Zatim se pojavljuje drugi ovan, jedva ga provuku kroz drvena, neostakljena vrata, trgaju ga i prenose dalje, u zastrašujuće velikoj muškoj šaci ostala je cijela ovnujska glava, prst se, pri trganju, zabada u očnu duplju, i oko iskoči, kao čep iz šampanjske boce i pada u masu.

Ponovo se pokrenem, prizor je mučan.

Sredinom džade, korak pred korak, prolaze gospoda, s damama, idu kao da će prema Vijećnici. Tamo se nešto događa. Svečano su odjeveni, kao da idu na oficirski bal. Dok prolaze, prijezirno zagledaju prema pečenjarnici, ispred koje i dalje traje trganje ovnujskoga pečenja. U pasjem oku to se, srećom, više ne vidi...

Albert Berti Plaschka upravlja svim vagon-restoranima na području sarajevske direkcije željeznica.

Rođen 1880, u Bitovu, u Češkoj. Studirao u Pragu, gdje je upoznao Milenu Panenka, kćerku siromašnog pekara. Zagledali su se i zaljubili te se, na kraju i vjenčali prve godine dvadesetog vijeka. Bertijevi roditelji su se na to odrekli sina jedinca. Otac, bogati industrijalac, rekao mu je da se može pokajati i vratiti kući, ali tek nakon što napusti tu djevojčuru. On će ga, rekao je, strpljivo čekati, dok god je živ. Ali neka zna, umre li prije Bertijeva pokajanja, neće mu u nasljedstvo ostaviti ništa. A stari Plaschka bio je, i još uvijek jest, bogat čovjek. Toliko bogat da Berti ne bi do kraja života morao ništa raditi, ako mu se ne bude radilo. Ali to bogatstvo nije moglo biti toliko i takvo da Berti može oženiti kćer siromašnoga pekara.

U proljeće 1905, iz Beča je stigao befel da se uz veće putničke kompozicije koje prometuju kroz Bosnu priključe vagon-restorani. Naročito na dužim linijama, i ako se pretpostavlja da bi među

putnicima moglo biti više stranaca. Za prvo vrijeme, iz Zagreba će, redovnom linijom, dopremiti tri specijalno sagrađena vagona, koji će biti iskušavani do kraja ljeta 1905, pa ako se iskaže potreba, ako putništvo pokaže interes za ovu vrstu užitka, usluga će biti stalna, a pri sarajevskoj će direkciji biti imenovan ravnatelj vagon-restorana.

Iz Beča, na priobuku konobara Gradske kafane u Sarajevu, odabranih za neobičan posao, kakvoga nije bilo otkad je svijeta, da rade u toj pokretnoj mehani, krčmi i kafani, stigao je nesvršeni student filozofije, mladi voditelj restorana Hotela Plank, pri direkciji svih Carskih i kraljevskih željeznica, Albert Plaschka.

On je u Sarajevo doveo svoju trudnu ženu, koja će se tog ljeta, s Božjom pomoći, u unajmljenoj sobi na Bistriku i poroditi.

Čudna novotarija, mehana u kojoj se jede, pije i teferiči, kao i u svakoj drugoj mehani, samo što teferič započneš u Sarajevu, pijan si u Doboju, a mahmuraš u Brodu, naišla je među bosanskim svijetom, naravno muškinjem, na ushit kao rijetko koja od stotina novotarija što ih je Austrijanac uveo otkako je 1878. provalio u Bosnu. Ljudi su počeli putovati i kada za to nisu imali baš nikakva razloga, niti posla tamo gdje bi oputovali, samo da vide je li i to moguće: zarakijati na Marijin dvoru, zapjevati u Zenici, zaspati na Vranduku i probuditi se pred Usorom. I zbilja, bilo je moguće! Većega čuda svijet nije vidio.

Na kraju, u tih nekoliko proljetnih i ljetnih mjeseci bi golema gužva i pomama za ta tri vagon-restorana, ljudi bi se tužili sudu nakon što bi kupili kartu, te bi ih konduker sproveo do njihova vagona i sjedala – i kad tamo: nigdje meze, ni rakije, sve je to laž, prevara i reklama – jer je bilo svijeta koji je mislio da je voz – taj šejtanski izum nevjernika, “što odvraća pravovjernog s Allahova puta”, kako je vazio jedan hodža u Visokom – sastavljen od lokomotive, koja za sobom vuče pet vagona, a u svakom od njih, po jedna mehana. I silno su se neki besposleni ljudi razočarali kada su shvatili da postoje i takvi, obični vagoni, koji služe samo tome da se živo čeljade premjesti s jednoga na drugo mjesto. Ako je tako, onda željeznica nema nikakvog smisla, jer ga tako premjesti i konjska ili volovska zaprega, a jednako može i na magarcu jahati! E, da – objašnjavali bi entuzijastično mladići koji nisu skidali željezničarske uniforme ni kada su bili izvan službe – ali put koji konj pređe za tri dana, brzi voz prelazi za tri, najviše četiri sata! Tek tu bi se protivnici običnih vagona zaintačili da se radi o najobičnijoj prevari: zašto bi insan, iz koje, molit ću, potrebe, toliko žurio da put od tri poštena dana jahanja prelazi za tri sata? A to je jedno od onih pitanja na koja odgovora nema, niti će ih ikada biti.

Tripud je Albert Plaschka telegrafisao u Beč, tripud je pitao šta da radi, i kako da odbije putnike od vagon-restorana, jer svako malo “izbija tuča između onih koji su ušli i onih koji pokušavaju u vagon-restoran ući”, a gužva je uvijek tolika da je nemoguće slijediti i poštovati pravila dobre posluge te održavati kavalirski red, po kakvom su znane kompozicije Carskih i kraljevskih željeznica. Tripud je upozoravao da mu povjereni vagon-restorani više nalikuju “vagonima za prijevoz stoke” jer su u njima smrad i gužva toliki kao “u krava i volova”, a “muško se bedro o muško tare”, što nije ni moralno. Na te njegove živopisne depeše, u kojima je bio sažet sav Plaschkin očaj, ali i entuzijizam početnika, iz Beča su svaki put odgovarali da podigne cijenu rakije, jer da će to odbiti suvišak gostiju. I tripud je Plaschka udvostručavao cijenu, dok se vagon-restorani nisu malo poispraznili, toliko da je u njima mogao mjesta naći i poneki strani putnik.

Tako je, u proljeće i ljeto 1905, prošao pokusni rok vagon-restorana u kompozicijama bosanskih željeznica, nakon čega je u Beču, pri nama nepoznatom nadleštvu, odlučeno da od tada vozovi po Bosni imaju prometovati s vagon-restoranom u svakoj kompoziciji većoj od tri vagona,

svejedno o kojoj se relaciji radi. Stoga bi u Doboj odmah trebalo poslati i na mrtvi kolosijek ukotviti pet gotovih, novih vagon-restorana, koji će zatim, s vremenom, biti uvedeni u promet. Tako je u Bosnu stiglo još pet lutajućih mehana.

U isto vrijeme je u Beču odlučeno, a u Sarajevu potvrđeno, da se za prvoga ravnatelja svih vagon-restorana u Direkciji željeznica u Sarajevu postavlja Albert Plaschka. Tada je njegov i Milenin prvorodenac već imao tri mjeseca.

David je bio bolešljivo dijete. Mučile su ga bolne upale mjehura, koje bi se širile na bubrege, te su otac i majka stalno za njega strahovali. Nije to dijete od duga života, strepio je Berti Plaschka, ali nije to ženi smio reći. I još joj je nešto dugo prešućivao: David je bolestan, jer je bolesna sarajevska voda, zaražena je nekom orijentalnom nečisti, začarana je, ureknuta da okameni bubrege nevjerničkoj djeci, djeci kuferasa... Bog zna što si je sve Berti umišljao, i kakve li je krivnje glede Davidove boljetice sebi na duši gomilao, tek vjerovao je da bi mu sin bio zdrav da se nije polakomio i prihvatio ponudu da ravna svim bosanskim vagon-restoranima, nego da su skromno i siromašno nastavili živjeti u Beču. Tamo bi se David i rodio, pošao bi u školu s radničkom djecom, uzrastao bi u obučarskog šegrta ili u sitnoga trgovca, ali bi bio zdrav. Ovako, uza sva bogata beriva visokoga državnog činovnika, njegovo dijete polako odlazi.

Šutio je o tome pred Milenom.

A šutjela je i Milena, koja je vjerovala kako David boluje od neke malo drukčije, ali jednako neizlječive bolesti. Začet od nje sirote i njega bogatog, napola Čeh, napola Nijemac, zasadili su ga nasred ove zemlje koja se do jučer zvala Turskom, i on se naprosto nije primio, kao što se sadnica ne primi u slabu i jalovu zemlju. Za nekog drugog ova zemlja nije jalova, ali za njezina sina jest.

Nije to mužu mogla reći, jer je vjerovala da će joj odgovoriti kako ljudi nisu stabla. Djeca se ne sade i ne presađuju. A ako joj tako kaže, što bi ona njemu na to mogla odgovoriti?

S proljeća 1914. David je pao u vrućicu, koja je potrajala puna dva tjedna. Jedne je večeri izgubio svijest i pao u stanje bunila. Milena i Berti bili su na svečanom primanju koje je davao general Oskar Potiorek u čast skore posjete princa prijestolonasljednika voljenoj Bosni i Hercegovini, a dječaka su ostavili s dadiljom. Uplašila se kada je progovorio, sklopljenih očiju, o događajima koji su njoj bili nepoznati, ali je uspjela naslutiti kako ono o čemu David govori nikako nije mogao doživjeti. Glasom djeteta, skoro sasvim razgovijetno, pripovijedao je o nečemu što se, shvatila je, zbivalo vrlo davno. Frau Rosie Steinhuber nije sasvim dobro razumjela lokalni, zemaljski i bosanski jezik, učila ga je, silom prilika, u posljednje dvije godine, otkako je došla u Sarajevo, tako da je bila pošteđena jezovitoga sadržaja Davidove priče. Da je razumjela, pričat će se poslije, frau Rosie bi, onako osjetljive i ćutilne naravi, vjerojatno izgubila razum.

I sutra, i sljedećih večeri David će, uslijed rasta temperature za koji dugo nitko neće ni znati što ga je izazvalo, padati u ta stanja izbezumljenja i bunila, tokom kojih će, najozbiljnije rečeno, biti sasvim izvan sebe.

Prve večeri, pred užasnutim ocem, jer je Milena od brige za djetetom popodne završila u žestokom migrenoznom ataku, koji je nije otpuštao, David je izgovarao rečenice u kojima je Berti prepoznao svoga djeda po majci, rabina Samuela Hallera, kojega nikada nije sreo. Rabin za unuka nije ni znao, nakon što mu je najdraža kći Mirjam pobjegla za nevjernika, čime je za uciviljenoga oca postala ravna babilonskoj bludnici.

U svome je bunilu David izgovarao jevrejske molitve, na jeziku koji nije poznavao, a zatim se na

jidišu i češkom, koje u budnome stanju, također, nije govorio, te na njemačkome, obraćao nekim nevidljivim ljudima, muškarcima i ženama, koje je zvao po imenu, ili po činu i gospodstvu, a među kojima je ishaviješćeni otac prepoznavao neke ljude: rabinovog brata, a svoga prastrica Mosesa Hallera, slavnoga praškog firmopisca i portretista; staru medicinsku sestru i babicu Mitzi Glovatzki; doktora Artura Silbersteina, poznatoga praškog liječnika i dobrotvora. S njima je David razgovarao svojim djetinjim glasom, savjetovao ih oko financijskih pitanja, raspitivao se o njihovim bližnjima, držao kratka predavanja o tome što jest, a što nije košer, uplašeno im govorio o užasima gehene, da bi na kraju, slabim i žalosnim glasom, pripovijedao o tome kako ga je izdala i iznevjerila njegova kći Mirjam. Završit će ona u paklu, kao i svaka druga bludnica, ali neka se njemu, ocu njezinom, Bog dragi smiluje, i neka je on u geheni odmijeni, a neka Mirjami sve bude oprošteno.

Tako je David rekao, duboko uzdahnuo, i zatim potonuo u miran, zdrav san.

Drugoga dana, opet u isto vrijeme, kada se smrklo i kada sve vrućice buknu, David se opet obeznanio, i nakon što je kratko ječao i gušio se, kao da isplavljava iz sebe samoga, nanovo je progovorio. Ali sad to više nije bio rabin Haller, nego neka žena. Govorila je njemački i žalila se da je bole kosti, da ne može pomaknuti ruku, uzeti žlicu i jesti.

I Milena je bila prisutna, plakala je, što li joj se, Bože, zbiva sa sinom, hoće li se vratiti ili će umrijeti, paničila je i hysterizirala... A onda je naglo zašutila, skoro se i ozarila.

Babica Helena! Berti, pa to je babica Helena!

Helena Panenka, Milenina prabaka, umrla je one godine kada su se njih dvoje uzeli. Imala je 103 godine, i bila je stara kao stari hrast, kao najstariji starozavjetni starac. Godinama je ležala na otomanu, u dnevnoj sobi. Samo bi jela, pušila i žalila se na kostobolju. Svi su na babicu Helenu bili naviknuti, kao na neki stari komad namještaja, koji je oduvijek tu i nikada neće biti zamijenjen, jer su Panenke siromašni pekari i nemaju novca za nove stvari. Da je bilo više novca, babica Helena odavno bi bila zamijenjena. A kada se, konačno, moglo malo lakše živjeti, jer je Milena otišla za Bertiju, pa su u kući bila jedna usta manje, babica Helena više nije mogla podići žlicu, bila je preslaba, boljele su je kosti, a uskoro nije mogla ni sažvakati i progutati hranu koju bi joj drugi prinosili ustima. I tako je umrla od gladi, jer nije mogla gutati. Napatila se, nesretnica, kao gladno dijete u belgijskom Kongu.

Imajte milosti, govorila je, gladna sam. O, imajte milosti! – vapila je u posljednji dan svoga života.

Imajte milosti, gladna sam. O, djeco moja, smilujte se mojoj velikoj gladi! – ponavljao je David, a onda je iznenada zastao, ukočio se, duboko uzdahnuo, i zaspao mirnim, pravedničkim snom.

Bože, tako je umrla naša babica Helena! – rekla je Milena, dok su joj se oči punile suzama. Je li bila više potresena dječakovom bolešću, ili time što se sjetila svoje prabake i poslušala ono što je izgovorila na dan svoje smrti, to vjerojatno ni sama nije znala.

U sumrak, trećega dana, ponovilo se isto: David je pao u bunilo, izašao iz svoje djetinje uloge i ušao u ulogu strica Ernesta, brata staroga Plaschke i Bertijeva jedinog strica, buzoranta i veseljaka, koji je živio svojim životom, mimo obitelji, Praga i boljih praških običaja, čineći sve da mu baš svaki svaki dan u životu prođe u radosti i u užitku. Ni od koga nije skrivao svoju sklonost prema mladićima i dječacima, tako da su ga često zaticali u postelji, u društvu gospode, jednoga, dvojice, pa čak i trojice, u uvijek drugoj od dvadesetak soba prostranoga doma obitelji Plaschka. U njihovoj kući su odrasli, sjećao se Berti, vrata oduvijek otvarali sa zebnjom, ili se unaprijed crveneći pred onim što bi mogli vidjeti, i pred vlastitom maštom koja je strica Ernesta

zamišljala u sve nevjerojatnijim erotskim pozama, razapetog na križu svojih nastranih strasti, sretnoga i nasmijanog, u vječitoj jurnjavi za onim konačnim trenutkom životne sreće, u kojem će se, kao sunčevi zraci u optičkoj leći, sabrati u jedno sve proživljene minute, dani i godine.

Dok je umirao od srca – ili od pića i mladića, kako je sam rekao – stric Ernest je pričao viceve, šale i anegdote iz praških pivnica. Sve to je David ponovio, a zatim je duboko uzdahnuo i usnuo snom djeteta.

Jedanaest se večeri ponavljala ista stvar, ali s različitim likovima. David bi pao u bunilo, i onda, na različitim jezicima, poznatim i nepoznatim, izgovarao posljednje riječi Bertijevih i Mileninih upokojenih stričeva, djedova i rođaka. Sve su ih, u Davidovim selidbama u svijet mrtvih, prepoznali – osim jednoga koji je govorio nekim potpuno nerazumljivim jezikom. Berti misli da bi to mogao biti Ciganin Geza, violinist, koji je, prema traču koji se pronosio porodicom, ljubovao s njegovom prababom. Ako je tako, ako se Davidu prislanjaju i sebi ga puste samo njihovi rođaci, tada bi Ciganin Geza mogao biti stvarni Bertijev pradjed. A to bi onda značilo da mu trgovac i zelenaš Manfred Plaschka, kojeg je ubio neki Rus, jer mu nije mogao vratiti dug, a Plaschkine kamate bile su strašne, ustvari nije ništa. On je njegov lažni pradjed. Zbog nečega, Bertiju se to svidjelo. Zapravo, svidjelo mu se to što svoje pravo prezime, a s njim i svoj stvarni identitet, u tom slučaju ne poznaje, pošto ne zna koje je prezime nosio njegov novootkriveni pradjed Ciganin Geza.

Nije se usuđivao priznati to sebi, a kamoli Mileni, ali kao da su ga više opčinjavala otkrića u dječakovom buncanju nego što je strahovao za njegov život.

Milena je otrčala u crkvu, i sva u suzama ispovjedila se don Serafimu Balti da u svome srcu više ne osjeća ljubavi za sina, jer je on za nju prešao na drugu stranu, odakle šalje izvještaje iz svijeta mrtvih, koji nju, živu, toliko uzbuđuju da je u duši zanemarila svoje majčinstvo.

Don Serafim joj je rekao da se ne brine, da to dolazi svakoj majci i svakome ocu, i da nakon nekoga vremena prođe, pa sve bude kao što je bilo i kao što treba biti. Da bi se znalo što je majčinska ljubav, valja osjetiti njezino strašno odsustvo. Pa i Bogu jedinome, učini se njemu, don Serafimu, dođe tako, ponekad, da se zagleda u svijet mrtvih, pa zaboravi na žive. I onda zemljom zavladaju epidemije kuge, požari, poplave, ratovi...

Proći će tebe, dijete, to, samo strpljiva budi!

Bila je strpljiva, ali ni ona svoju muku nije povjerila Bertiju, kao što on nije njoj povjerio svoju.

Dvanaestoga dana, David je iznenada ozdravio. Nisu ni znali da je ozdravio, sve dok nije došla večer, a on umjesto da padne u bunilo, ostao je budan. Veseo i brbljav, stalno je nešto zapitkivao, kao što i pristaje djetetu.

Bili su razočarani, jer su oboje znali da je to kraj.

Kako je don Serafim i najavio, Mileni se već nakon nekoliko dana povratila majčinska ljubav. A Bertija je spopao strah, pa je odveo dječaka doktorima, da ga pregledaju i kažu šta mu je bilo.

Spomenuo je samo Davidove česte upale mokraćovoda i bubrega, rekao je i to da je dva tjedna imao vrlo visoku temperaturu, ali bunilo nije spominjao. Doktor Markus Freud samo je klimao glavom, nije ništa govorio, a onda je zamolio oca da izađe van iz ordinacije i da ga ostavi nasamo s dječakom.

Nije stigao ni sjesti, a doktor ga je već zvao natrag.

Fimoza – rekao je, ne tiho, ne pogledavši Bertija u lice.

Što je to? – uplašio se otac.

Doktor Freud je kratko objasnio da je dječaku prepucij gotovo sasvim prirastao uz glans, jednostavno – kožica mu je prirasla uz glavić, i to je vjerojatni razlog čestih upala.

Rješenje je vrlo jednostavno. Dječaka treba obrezati.

Postoji li neki drugi način? – upitao je Albert Plaschka.

Bilo šta drugo? – uspaničio se.

Doktor Freud ga je pogledao, i u tom je pogledu bilo nečeg zbog čega je Berti osjetio nelagodu.

Za jednostavne probleme obično postoji samo jedno rješenje. Tako je to i u ovom slučaju. Cirkumizacija, ništa drugo.

Zgrabio je dječaka za ruku, i bez riječi pozdrava pobjegao iz ordinacije. Dok su se spuštali niz park, prema izlazu iz bolničkoga kruga, Albert Plaschka, prvi ravnatelj svih vagon-restorana i putujućih mehana u povijesti Bosne, osjećao je da će svisnuti od srama.

Podigao je Davida u naručje, i potrčao. Dječak je bio težak, devet mu je godina već, a devetogodišnjaci se ne nose na rukama, pa su ih zgledali bolesnici koji su pušili, sjedeći na drvenim klupama, ali njega nije bilo briga. Htio je samo što dalje pobjeći i zaboraviti ono što mu se dogodilo, a što ni samome sebi nije uspijevao lako i do kraja objasniti.

Uхватила ga je nelagoda, koja će narasti u tako silni sram kada je pomislio da doktor Freud misli kako on ne želi da mu obrežu sina zato što se obrezuju Židovi i što bi to Davida za cijeli život moglo označiti kao Židova. Odmah zatim, pomislio je i to da doktor Freud misli kako je Albert Plaschka neki pokršteni mojisijevac, koji bi da sakrije svoje porijeklo i svoju svježiu i nesigurnu privrženost Isusu Kristu. Tako je Bertijev sram postao još veći. A onda se, bježeći iz ordinacije, posramio najviše, kada je shvatio da je doktor Freud – koji je, vjerojatno, i sam Židov – skoro u svemu u pravu. Osim što on nije pokršteni Židov, ali ideja da mora obrezati Davida u trenutku mu se učinila jednakom prelasku među Židove. A to je za Alberta Plaschku bilo strašno.

Ne bi mu, možda, bilo strašno da je dječaku nadjenuo neko obično, svakodnevno ime, da su ga nazvali Franz, Karl, Rudolf, ili, možda, Jacek, ili Vaclav, ili Jaroslav, a ne imenom koje, uglavnom, daju Židovi. Ako je David neobrezan, to ne mora biti židovsko ime, ali šta ako je obrezan?

Postoji li – pitao se očajni otac – na ovome svijetu ijedan obrezani David, a da nije Židov?

U vrijeme kada se dječak rađao, bili su siromašni i mladi, tek su došli u Sarajevo, ničemu se nisu nadali, osim što su htjeli nekako da prežive. Učio je konobare kako da poslužuju dok je kompozicija u punoj brzini, govorio im o razlici u kelnerskome bontonu i držanju, o pravilima koja važe kada je sigurno tlo pod nogama i kada se pod nogama izmiče zemlja. Nije ni pomišljao da bi ga mogli postaviti na tako visoku dužnost, niti da bi se tako brzo u Sarajevu mogao skućiti, i skoro već i zaboraviti na staroga Plaschku i njegovu ucjenu. Ni o čemu nije mislio, nego je slobodno od svake misli dječaku dao Davidovo ime.

I kako je mogao znati za fimozu?

Ovoga puta sve je ispričao Mileni. Ona ga je u miru saslušala i nije se zabrinula. Prvi put, Berti je oko nečega dizao paniku, a ona je bila tako mirna. Toliko da se i šalila.

Misliš li, zbilja, da bi netko mogao naložiti Davidu da skine hlače i da pokazuje je li obrezan? Misliš da bi mogla doći i takva vremena kada će muškarci postati tako intimni jedni s drugima? Ili će to, može biti, raditi žene?

Malo ga je smirila, ali nije dolazilo u obzir da ide u onu istu bolnicu, istome doktoru Freudu, da obrezuje Davida.

Pa idi nekom drugom doktoru. Nije on jedini doktor u bolnici.

Ne dolazi u obzir da idem tamo! To nikako ne dolazi u obzir!

I tako je odlučeno da Berti priupita nekoga od svojih podčinjenih, muslimana po vjeri, najbolje nekog starijeg i ozbiljnijeg konobara, gdje oni obrezuju svoju djecu. Tako je i učinio.

Vi ste Ćifutin! – zaprepášteno je uzviknuo Hasan Soha, i ugrizao se za jezik.

Plaschka je to doživio i kao uvredu, i kao potvrdu svojih strahova, ali je Hasanu vrlo sabrano i smireno objasnio da on nije Židov, nego je Austrijanac i katolik, ali da mu sin boluje od jedne bolesti zbog koje se mora obrezati da bi poslije bio zdrav.

Ih, šteta što se ne rodi ko musliman – tiho je, skoro za sebe, izgovorio stari mehandžija, a zatim je gospodina ravnatelja uputio na najboljega čovjeka u toj stvari, čaršijskoga berberina Uzeira Skaku, iz familije koja već stotinama godina suneti, tojest obrezuje djecu, i nikada nije bilo nikakvih problema. On će ga, ako treba, preporučiti Uzeiru i reći mu za tu dječakovu bolest. Specijalnu bolest, zbog koje bi bilo bolje da se rodio kao musliman ili, gluho bilo, Ćifutin.

Bilo je to početkom ljeta, i nije bilo vremena za čekanje, jer bi se dječak obično u ljeto i razbolijevao. Upalio bi mu se mokraćovod, jedva bi iz njega kapalo, a onda bi znala doći i upala bubrega, i jad koji bi se zavukao do duboko u jesen.

Odlučio je da ga kod Skake vodi u nedjelju. Tamo da se dogovore, pa da iste večeri, ako je moguće, berberin dođe kod njih kući, i obavi stvar. Zašto baš u nedjelju, to Berti nije znao. Nije mogao reći ni Mileni, kad ga je pitala. Ali je znao da u obzir dolazi samo nedjelja. Poslije je malo mislio, samog je sebe u zrcalu sažalijevao za vrijeme jutarnjeg brijanja, a onda ga je ponovo uhvatio sram. Nije znao zašto.

Te nedjelje Sarajevo je bilo na nogama. Svatko je obukao ono najljepše što je imao i krenuo u čaršiju. Mjesni svijet, starosjedioci muslimani, katolici i pravoslavni nisu sa sobom vodili žene. Nije bio takav običaj. Ali Švabe, Austrijanci i drugi kuferashi, pa i ono našega došljačkog svijeta što ga je u gradu bilo, a koji se uvijek radije ugledao u stranca nego u svoga, uzimali bi pod ruku i svoje gospođe, pa bi krenuli skupa s njima, kao da su pošli na bal ili u pozorište. Albert Plaschka, kako je bio na visokom položaju na željeznicama, trebao se tog dana javiti u Direkciju – više zbog zajedničke svečanosti, manje zbog potreba posla – ali je odlučio uzeti dopust, ispričavši se da mu je sin nešto bolestan. U neku ruku, odgovarala mu je sva ta gungula, jer se Davidovo obrezivanje na dan Prijestolonasljednikove posjete gradu činilo nekako manje strašnim. Kao da je bio anestetiziran i umrtvljen veličinom povijesnoga trenutka.

Svuđ okolo nešto se slavilo. U prinčevu čast, pekari su besplatno dijelili somune. Najprije sirotinji, a poslije svakom tko bi htio uzeti. Kada bi neki pekar vidio da onaj do njega časti narod, i on bi, koliko god škrt bio, morao počastiti. A kada bi drugi zanatlije vidjeli što rade pekari, ni oni nisu htjeli zaostati. Pogotovo ako koji gazda pravoslavac vidi šta mu radi gazda musliman, on bi krenuo da duplo dijeli i dariva, da tko, ne daj Bože, ne pomisli kako je on protiv cara. A znalo se pričati po Sarajevu, naročito zadnjih mjeseci, da su pravoslavni redom protiv austrijskoga cara, jer da bi oni htjeli da sve ovo bude Srbija i da se ujedine tri plemena i četiri vjere istoga naroda, što sve skupa, barem s gazdinskog ćepeneka gledano, nije bilo tačno. Takvo što mogao je pomisliti samo besposlen svijet, radnik nezadovoljan nadnicom ili gimnazijalci iz Velike muške gimnazije, ali takvi bi, ionako bili nezadovoljni i iste ovakve bundžije i kad bi im tu,

nasred Bašćaršije, bila Srbija. Otprilike to se mislilo među svijetom koji je tog dana davao sve od sebe da obilježi dan prinčeva dolaska na način koji se jedini ovdje priznavao: čašćavanjem.

A Berti, o Berti, nije mislio ama baš ništa, dok je Davida držao za ruku, da jedan drugoga ne izgube, i provlačio se kroz tu masu ljudi. Raznih i svakakvih, bogatih, siromašnih, namirisanih i smrdljivih, muških i ženskih, svih vjera i jezika koji su se mogli čuti u Sarajevu, a koji su izmilili van, e ne bi li nešto ušćarili na ovom velikom događaju, na blagdanu i prazniku mimo svih slava i svetaca, kada su gazde izgubili razum i račun, pa rade ono što inače ne bi. Troše i razbacuju, dijele, kidaju sa sebe da bi dali drugome, kao da dolazi Sudnji dan, a ne princ prijestolonasljednik.

Jedva su se probijali pored pečenjare, iz koje je, preko visoko uzdignutih muških ruku, izlazio pečeni ovan. Bio je ogroman, ispečen zajedno s rogovima, a šake koje su ga prenosile, otkidale su s njega meso, kako je tko stigao i koliko je tko uspijevao da ugrabi. Prizor je bio jezovit, ljudi su vikali i zapomagali, kao da im naživo deru kožu, strašno su psovali, najgore psovke na svim jezicima. Osim zemaljskoga, bosanskog – koji u Beču svi zovu srpskohrvatski, pa ga i Berti najradije tako zove – čulo se kako psuju na turskom i mađarskom, a sve u bijesu i očaju, jer bi ovan kliznuo dalje, izvan domašaja ispružene, gladne ruke. Iako su ga kasapili, čupali mu meso, lomili rebra i zavlčili šake duboko u utrobu, većina ruku ne bi ugrabila ništa. Masno bi im meso pobjeglo kroz prste, pa bi grabili zrak i proklinjali do u deseto koljeno ovna i one koji su nešto, ipak, uspjeli otkinuti. (Na kraju, bit će, da su im se primile kletve...)

Berti je jedva proveo dječaka kroz tu gužvu. Bio je potresen, jedva je zadržavao suze. Zaplakao bi odmah, ali kako će pred djetetom. Dogodit će se nešto strašno, mislio je. Svijetu koji može ovakvo što da učini, mora se nešto strašno dogoditi. Svejedno je gleda li ih Bog, ima li Ga uopće, hoće li ih On kazniti, ili će se to dogoditi po nekom prirodnom redu stvari, po evoluciji gospodina Darwina, koji je hrabro dokazao da je čovjek nastao od životinja, i da je sav život na zemlji nastao od neke praživotinje i prabiljke. Svejedno kako, ali dogodit će se nešto strašno, ponavljao je svoju litaniju, u pokušaju da se oslobodi slike ovnujskoga pečenja, koje nestaje, smanjuje se, dok prelazi s jednoga na drugi kraj sokaka.

Uto su stali pred Skaninom berbernicom.

Berti je ušao i pozdravio. Dječak je ušao za njim. Majstor je, pognut nad čovjekovim nosom, upravo zadavao formu sitnim, neuglednim brčićima. Nasmiješio se, tako pognut, i odzdravio. Berti nije morao objašnjavati tko je i zašto dolazi. Sve je to obavio stari natkonobar Hasan Soha. Što li je samo rekao berberinu, kako li ih je najavio? Neće to Berti saznati, i draže mu je da ne sazna. Čudan je ovaj svijet, neće ga shvatiti, koliko god dugo živio s njim: indiskretan, grub i divljački otvoren, pun neke olake mržnje, u kojoj nema ničega naročito osobnog, jer se svaka razlika i sličnost, svaki razlog za mržnju, ovdje tiče nečije vjere i podrijetla, a istovremeno, kada nekome treba učiniti neku uslugu, srediti neki problem, napraviti nešto što se samo najbližem rodu, kao velika usluga ili kao familijarna obaveza napravi, tada oni to čine lako i tiho, bez velikih ceremonijala, tako da onaj kome se usluga čini tu uslugu što lakše primi. Tako i Hasan. Iz Skakinog smiješka vidjelo se da berberin zna sve ono što i treba znati. I ništa preko toga.

A to je naš junak! – potapšao je Davida po ramenima, nakon što je mušterija s brčićima izašla iz radnje.

Neka te, neka, ništa se ti meni nemoj brinuti. A i što bi se brinuo? Ko bi na ovakav dan, kad u čaršiju dolazi budući car, imao za što da se brine! Je li tako? Pa, bezbeli da jest!

Uzeir Skaka najavio se da će doći kod njih, u stan na Marijin dvoru, tačno u šest. Neka bude

tope vode i leda, za umrtvljivanje bola. A sve drugo je, kaže, njegova briga.

Na povratku kući, Albert Plaschka osjetio je da se svijet čudno uzmuva. Bilo je ljudi koliko i maločas. Nisu se baš toliko dugo zadržali kod brijacha Skake, ali kao da su se u međuvremenu promijenili. Nepovjerljivi i užurbani, zvjerali su oko sebe, domaći ljudi i gradska gospoda. Žena kao da je negdje nestalo, jedva da je još koji postariji gradski sudac ili financijski direktor, uspuhan i crven, promakao s gospođom.

Ljudi u ovom gradu munjevito mijenjaju raspoloženja, mislio je prvi ravnatelj svih vagon-restorana u povijesti Bosne i Hercegovine, Albert Plaschka. To je karakteristika Orijenta, negdje je čitao. Svako oduševljenje i svaka žalost, ovdje se kolektivno ispoljavaju. Ne daj Bože, ako nešto osjećaš mimo svijeta, ako si veseo kada cijeli grad plače, ili ti se stuzi dok svi okolo tebe nešto slave. Redarstvu ćeš biti sumnjiv, komšijama mrzak, a najrođeniji će posumnjati u tvoj zdrav razum. Sarajevo je grad, vjerovao je Plaschka, koji čovjeka maltretira i izluđuje kolektivnim emocijama, Sarajevo je jedan veliki antički kor, u tom amfiteatru među planinama, u tom grotlu davno zgaslog vulkana, a glavne su ličnosti ludaci, osobenjaci i mučenici, izopćenici i krivovjernici, derviši, rabini, fratri i poludjeli monasi, koji se spuste odnekud sa Romanije, noseći u jednoj ruci sjekiru, a u drugoj ikonu, namjereni da mire svijet, iako ne mogu pomiriti ni svoje dvije ruke.

Tog popodneva, prije dolaska berberina Uzeira Skake, koji će mu obrezati sina Davida, Albert Plaschka osjetit će tugu, koja će prekriti i poništiti sav njegov prostrani i sveprožimajući sram. Otpustit će ga, zauvijek, i potreba da analitički pristupa svijetu oko sebe, da proučava i zapisuje svoja iskustva o Bosni i Orijentu, uglavnom negativna i poražavajuća za svakoga tko bi poželio, makar kao avanturist, da posjeti ovu zemlju. Svoje će sveščice i bilježnice ponijeti sa sobom u Beč, da bi ih odmah zatim zaboravio, iza reda s knjigama u malenoj biblioteci, što će ju dati sagraditi u radnoj sobi, kao što će, uskoro, zaboraviti Sarajevo i Bosnu, obuzet sasvim, monotonim dužnostima direktora jednoga drugorazrednog bečkog hotela.

Premda je situacija bila izvanredna, po čaršiji su razbijani pravoslavni dućani, gradom je zavladao histerija, praćena potjerom za svakim koga bi se rulja sjetila kao dobrog i ponosnijeg Srbina, i bližio se Sudnji dan, pa bi čovjek odustao od svakog posla koji je započeo, Uzeir Skaka poštovao je dogovor. Došao je tačno u zakazano vrijeme, te je brzo, efikasno i skoro pa bezbolno obavio delikatnu operaciju. Iako je sve učinio onako kako bi to i svaki kirurg, preskačući sav onaj dugi folklorni i vjerski ceremonijal, kojim su praćena obrezivanja muslimanske djece, ipak je, na kraju, Davidu predao svoj dar, onako kako rodbina i prijatelji, po običaju, darivaju osunećenike: bijelu mušku maramicu, na kojoj su bili izvezeni inicijali D. P.

U rano proljeće 1919, dok se Trebević još bijelio pod snijegom, redovnom željezničkom linijom prema Zagrebu, Sarajevo je, s porodicom, napustio u povijesti prvi i posljednji ravnatelj svih bosanskih vagon-restorana, Albert Plaschka, sa ženom i sinom. Nitko ga nije ispratio, ni sa kim se pred odlazak nije posebno pozdravio. Rastanak sa Sarajevom bio je neočekivano hladan.

Tih tjedana i mjeseci mnogi su kuferasi odlazili iz grada. Putovali su, uglavnom, u Beč, gdje su pokušavali dogovoriti novu državnu službu, i kada im to ne bi uspjelo, a skoro nikome takvo što nije uspijevalo, životno poraženi, melankolični i izgubljeni vraćali su se u svoje daleke zavičaje, koji su se nalazili u novonastalim državama, da tamo odtuguju ostatak života, kao ljudi koji više nigdje nisu pripadali, niti su ijedan grad ili selo, ijednu zemlju, doživljavali kao zavičaj ili domovinu. S nestankom Austro--Ugarske rođen je jedan mali europski narod, bez zajedničkog jezika, bez vjere, nacije i države, ali koji je, snažnije od ijednoga drugog naroda, bio povezan zajedničkim osjećajem nepripadanja, iskorijenjenosti i žala za mladošću, snažnom i živom

uspomenom na gradove koji više ne postoje, i njihove ulične šlagere, pjesme i pjesnike, na daleke i zaturene pokrajine nekadašnje države, u kojima su živjeli i gdje se sve događalo izvan one logike i stvarnosti na kojima funkcioniraju sve ljudske i društvene zajednice. Ovo je bilo nešto drugo, te pokrajine čudnih, stranih imena, bile su drukčije: sjećanja na njih nalik su sjećanjima na bajku. Tužnu i radosnu, stašnu i poučnu, ali uvijek bajku, koja bi onima koji su takav život doživjeli oduzimala dar i mogućnost da bilo koju buduću državu dožive svojom. Jedni su se od melankoličnog nepripadanja liječili tako što su nastojali sve zaboraviti. Rijetki su, poput Alberta Plaschke bili blagoslovljeni da i zaborave. A drugi su se mirili sa svojom doživotnom tugom, uživali su u njoj, prenoseći je, ponekad, na djecu i unuke.

Taj mali europski narod, kojem se ne zna imena, a koji se u Bosni, pogrдно, nazivao kuferašima – da bi se onda iz tog imena vremenom gubila pogrđa, ili se pogrđa pretvarala u sažetak i smisao jednoga identiteta – namro je Europi veliku književnost i glazbu, ali tako da se ne sazna kome je i čemu ta njegova posljednja umjetnost bila posvećena.

Tom narodu Berti i Milena pripali su već u Doboju, na mrtvome kolosijeku, gdje je kompozicija puna kuferaša, s dva teretna vagona puna prtljage i nešto malo pokušstva koje su odlučili seliti, čekala dva dana i jednu noć da iz Vinkovaca stigne snažnija lokomotiva, koja će ih odvući do Zagreba. Tada su, u tom čekanju, i jedno i drugo prvi put pomislili kako im se život razdijelio i razveo u dva odvojena toka, kao rijeka, koja se nekim čudom podijelila na više manjih rječica, koje nastavljaju teći svojim novim koritima, sve više se udaljavajući jedna od druge, da bi uskoro izgubile svaku međusobnu vezu, a možda i sjećanje na veliko korito iz kojega su nastale. Tu, dok su čekali, na kolodvoru u Doboju – raspitujući se kod neljubaznih peronskih radnika, nosača, hamalina i bozadžija zna li se što, priča li se po stanici kada bi mogla stići lokomotiva iz Vinkovaca – osjećali su intenzivno kako prestaju biti Sarajlije, marindvorski Švabe i bosanski došlje, Berti više nije visoka bečka šarža, gospodin direktor, svjetski čovjek sa bečkim manirima, ona više nije dama s bijelim šeširom, koja prolazi Obalom, za sobom ostavljajući mirise cedra, ružina ulja i neke neobične karipske voćke, koju će Sarajevo prvi put vidjeti stotinjak godina kasnije, nakon što izblijedi svako sjećanje na Alberta i Milenu Paschka, a u ratnom požaru izgori sva dokumentacija o životu i ratu prvoga i posljednjeg ravnatelja svih bosanskih vagon-restorana. Umjesto onoga što su bili, oboje su već tu, u Doboju, dvoje katolika, čeških Nijemaca, pomalo i Austrijanaca, s obrezanim sinom Davidom, koji u džepu svoga gimnazijskog kaputića nosi lijepu mušku maramicu, s monogramom, a za koga bi neki neupućeni antisemit, možda i sam gradonačelnik Beča, pomislio da je Židov.

Berti je, naime, bio uvjeren da mu sin svakim danom sve više izgleda kao Židov. Iako svi drugi i dalje govore da je pljunuti Albert Plaschka (koja lijepa, ali i upozoravajuća bosanska fraza: za nekoga tko nekome slični reći da je “pljunuti” on), on primjećuje taj oblik nosa, držanje i glavu, te neobično krupne oči, kakve je viđao samo kod Židova, na bečkoj tržnici, subotom. Otac vjeruje u nešto što je i njemu, kada to sebi izgovori, posve suludo: nakon što je dječak obrezan, nastavio je odrastati u Židova. Obrezano spolovilo je na neki zagonetan i đavolski način određivalo njegovu fizionomiju. Kao da je jedan dio tijela odaslao vijest o promjeni, kojoj će se onda prilagođavati cjelina, jer očito je, mislio je otac u svom strahu, da čovjek ne može dopola biti Židov, a otpola nešto drugo.

Ta mu je opsesija, koja se tu, na dobojskome mrtvom kolosijeku, samo pojačavala, tako da ni o čemu drugom nije više ni mislio, naglašavala taj užasni, upravo porođeni osjećaj bezdomništva. Nije o tome htio razgovarati s Milenom, nije ju htio uzrujavati. Osim toga, kad joj je jednom, u Sarajevu, dok su u foajeu novoootvorenog pozorišta čekali početak drugoga čina neke dosadne

nordijske drame, rekao da mu se čini kako u Davidovoj pojavi ima nečega semitskog, Milena se počela smijati kao da je skrenula s uma. Bilo je nečega obijesnog i očajnog, bio je nečega histeričnog u tom njezinom smijehu. Nimalo radosti ili čuđenja zbog onoga što je rekao, samo neki bolesni grč, kojim je htjela otkloniti njegove riječi, učiniti ih bespredmetnim i glupim. Ili se to njemu tako učinilo.

David nije primjećivao ništa, osim uplašanih i upitnih očevih pogleda. Gledao ga je kao tuđinca, ali dječaku to nije smetalo. Na tom očevom pogledu naučio je kako je to kad te u lice i u oči pogledaju slabi i nemoćni. Iako je od njega veći i još uvijek fizički snažniji onako kao što je većina očeva još uvijek snažnija od svojih četrnaestogodišnjih sinova, gledao ga je pogledom uplašenog slabića, kako dobroćudno indijsko goveče nazvano gnu gleda upola manjeg, divljeg psa, koji će mu pregristi tetive na prednjim nogama, da bi klecnulo, toliko da mu može zubima dohvatiti vrat.

S vremenom David će shvatiti zašto ga otac tako gleda i što u njemu vidi. Umjesto da ga uvrijedi ili uplaši, to je u njemu probudilo gnjev, koji će rasti kako vrijeme bude prolazilo, te će na drugi način osvijetliti i objasniti događaje iz života porodice Plaschka, okolnosti Davidova odrastanja i način na koji se povijest odrazila na njih. Zato bi i ovu priču trebalo ispričati još jednom, ispočetka, ali onaj koji ju priča nema za to vremena. Hladno mu je, dok čuči nasred jednoga sarajevskog sokačeta, ispred ulaza u ćevabdžinicu Petica, na čijem kamenom pragu leži oštrodlaka smeđa kujica, malo veća od krtice, i gleda u njega sveobuhvatnim, pomirenim pogledom indijskoga fakira, prosjaka, jednog od milijuna istih.

U predvečerje drugoga dana, nova je lokomotiva prošla kroz dobojski kolodvor i umorno se zaustavila. Trošna, zahrđala, jedva pokretna manevarka je, uz kašalj i hroptanje dizelskoga stroja, dovukla sarajevsku kompoziciju s mrtvoga kolosijeka, i tiho nestala s pozornice povijesti. Bio je to posljednji njezin posao. Još neko vrijeme na željezničkoj stanici u Doboju neće biti potrebe za manevarskom lokomotivom, a kada se, u proljeće 1920. željeznički promet u novoj Kraljevini napokon sredi, toliko da je izdan i prvi veliki red vožnje, koji će važiti za sve željeznice na njezinom teritoriju, dobojska stanica će dobiti, umjesto ratne odštete, dvije nove njemačke manevarke.

Kompozicija je vrlo brzo spojena s vinkovačkom lokomotivom, pa je vlak za Beč krenuo. Iako nisu mogli znati da je to kraj svih njihovih nevolja, zastoja i zlopaćenja po bivšim carskim i kraljevskim željeznicama, njih oboje su, skoro u dah, odahnuli. Nikakvu čežnju nisu osjetili. Na Bosnu je pao mrak. Kad sljedeći put bude svitalo, ona će već biti daleko iza njih.

U Sarajevu i u Bosni neće ostati nikakvoga sjećanja na Alberta Bertija Plaschku, ravnatelja svih vagon-restorana u pokrajini. Ime mu više nikada nije spomenuto u novinama, niti je javno izgovoreno. Ako ga se, tokom dvadesetih, još netko privatno sjetio, to nam je ostalo nepoznato. Možda se njegovo djelo pamtilo kroz pokrete, manire i namještene osmijehe konobara i poslužitelja u vagon-restoranima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a zatim i Kraljevine Jugoslavije, ali i to je, vjerojatno, izbljedito u desetljećima koja su prolazila.

Da je, ne daj Bože, stradao, on ili njegovo dvoje bližnjih, bio bi pokopan na groblju Svetoga Josipa, na Koševu. Tada bi zauvijek ostao u Sarajevu.

David Plaschka odrastao je u bitangu i probisvijeta. U Beču je završio gimnaziju, dvadesetih je studirao politehniku, ali je nikada nije završio. Od oca se sve više udaljavao, majka ga je njegovala i čuvala za vrijeme teških mamurluka, koji bi uslijedili poslije višednevnih opijanja po pajzlovima u mračnijim dijelovima grada. Izbjegavao je centar grada, prejaka svjetla i sjaj.

Privlačile su ga mračne uličice, uplašeni žena i nastranih muških usidjelaca, sitnih činovnika i bijednika, miris mokraće po haustorima njihovih zgrada, radnička sirotinja, njihova dječica, curice koje bi, dok su im očevi na poslu a matere po uličnim uglovima sačekuju mušterije, istrčavale iz kuća u košuljicama za krizmu, ispod kojih ne bi bilo ništa. Kada je 1938. Njemačka okupirala Austriju, i kada je sve ovo, od sjevernih mora, pa skoro do Jadrana, postalo jedna velika država, u kojoj se govori isti jezik, David se za trenutak osjetio sudionikom velikog događaja i sljedbenikom misli o europskome ujedinjenju i zajedništvu, pod vodstvom velikog Führera. Ustvari, uzbuđivao ga je židovski strah, to što bi silazili s pločnika, na kolovoz, kada bi naišao on, bečka danguba i besposličar, naizgled nitko i ništa, ali ipak, eto, toliko ugledan i važan da Židovi pred njim silaze na kolovoz, ne gledajući hoće li ih pogaziti tramvaj. Zurio je svaki put u tog nesretnika ili nesretnicu, obilježene znakom Davidova slova, ne bi li nekako prodro u njihovu svijest. Ne bi li osjetio ono što su u tom času osjećali oni. To ga je uzbuđivalo.

Ali ubrzo ga je od svega toga prošla volja. Ili je Židova nestalo s ulica kojima se on kretao. San o velikoj državi, koja se prostire od sjevernih do južnih mora, i u kojoj će živjeti svi, a svatko će imati svoga Židova, da pred njim silazi s pločnika na kolovoz, raspršio se i nestao. Više nisu na ulicu istrčavale gole djevojčice samo u košuljama za krizmu, nije više bilo njihovih matera, po uglovima bečkih ulica. Uskoro je sve postalo tako nepodnošljivo prazno, da je David Plaschka izgubio volju da izlazi. Ni haustori više nisu vonjali na mokraću.

Nitko ga nikada nije skidao, da provjeri je li mu obrezano spolovilo, je li Židov. Otac je prestao brinuti. Bio je udubljen u posao, u ružni, sitnočinovnički hotel, svratište nevoljnika koji bi dolazili u Beč po nekom moranju, i nije više mislio o Davidu. Nije se htio podsjećati.

A majka ko majka, okreće stranice prijeratnih magazina, zbunjena jer joj se čini kako nikada nije bila mlada, i ne zna kako se i zašto udala za tog čovjeka.

Kada sam pošao prema njemu rukom, da ga pomilujem, mali je pas uplašeno ustuknuo, skupio se u kut vrata. Oštrodlaka kujica, jedva veća od krtice. Ne pokušava me ugristi, ne reži, samo se povlači u kut, i skoro se već uvukla u zid.

Nema te – šapnem, a ona jedva vidno načuli uši.

Osluškuje, kakav je ton moga glasa, režim li, prijetim, ili, možda, cvilim, iako sam velik i jak. Ne usuđuje se više pogledati me, spustila je pogled i zuri u iskrzane krajeve mojih nogavica, pa se polako, da me ne uznemiri, izvrne na leđa, prepušta mom ugrizu vrat i meki trbuh. Kaže da se predaje, ne samo da me neće napasti, nego se neće ni braniti.

Ali svejedno, čuli uši, osluškuje, još uvijek znatiželjna. Mogao bih je sad zgnječiti nogom, tu u uglu vrata, ne bi mogla pobjeći, samo bi vrisnula, i to bi joj osluškivanje bilo posljednje u životu. Trenutak u kojem bi se život zamrznuo u posljednjoj slici, u zadnjem šumu koji su čule njezine uši, tisućama puta osjetljivije od mojih. Ako je tako, mislim, tada je pasje sjećanje u zvukovima, a ne u slikama. Od jednoga ljudskog i jednoga pasjeg sjećanja, moglo bi se načiniti cijelo sjećanje. Ali ona nikada neće vidjeti ono što vidim ja, a ja neću čuti ono što ona čuje, tako da takvoga sjećanja ne može biti.

Šušnem kroz zube, i ona još više načuli uši. Malo pokrene glavu, nervozna, ali i dalje vrlo oprezna, jer je šuštanje iritira, kao grebanje noktima po školskoj ploči, ili zato što joj taj zvuk sakriva sve druge zvukove, pa se najednom nađe u potpunom mraku.

Ustajem iz čučnja, i u tom trenutku, kao da smo stvoreni jedno za drugo, i ona skače na noge, spremna da me prati. Zaboravila je svu opasnost, zaboravila je prijetnju zbog koje se čas prije izvrnula na leđa i predala se pred mojim ugrizom. Pred slikom i zvukom mog ugriza, budućim

bolom, koji je lako mogla zamisliti.

Nije to ona zaboravila zato što je plitke i kratke pameti, nego zato što ona ne može zamisliti smrt. Koliko god puta gledala svoje drugove i drugarice mrtve, pregažene na cesti, rastrgane od drugih pasa, utroba razjedenih otrovom za štakore, ona ne bi shvatila da pred sobom vidi svoju budućnost, smrt svakome dođe pa će i njoj. Ili nije znala ni da su oni umrli, da su te strvine, koje privlačno i gadno zaudaraju, ali s kojih se širi i neki poznat zadah, zapravo njeni drugovi. Pasja sloboda od smrti nešto je čemu vrijedi zavidjeti. Ta sloboda je Bogom dana besmrtnost. Ako bih na čas povjerovao – u Sarajevu, sasvim sam, dok mi umire majka – da je Bog stvarao svijet i da određuje sudbinu svakome svom stvorenju, povjerovao bih i da je pse učinio sretnijim i savršenijim od ljudi. Psima ne treba Bog, jer psi ne poznaju smrt. Psi ne posumnjaju, oni nikada ne umiru...

Ništa se ti ne brini – kažem joj – ja samo malo mudrujem...

Ona me gleda s povjerenjem, misli da smo postali prijatelji. Ustaje na noge i proteže se, kao da je pred nama neki dug put.

Sad bi mi bilo teže da je zgnječim nogom. Ne bih to mogao učiniti. S njezine strane, među nama postoji veliko prijateljstvo, najveća u svemiru moguća bliskost, i tako će uvijek biti. Nema smrti, nema prekida, nema jutra ovoj hladnoj noći. Ostajemo u ovoj vječnoj sadašnjosti, i to mora da je lijepo. Zamišljam da je lijepo, jer nisam ona, ne mogu do kraja znati.

Otkad se posljednjih dana prošle godine majka razboljela, često mi se događa da zamišljam ovo: u kavanu u kojoj svako jutro pijemo kavu redovno s gazdaricom dolazi lijepi i veliki zlatni retriever, drag i prijazan sa svima; zamišljam da će majka čudom ozdraviti ako ubijem tog psa; imam pola sata vremena da to učinim, inače čarolija propada; gledam oko sebe, po lokalu, čime bih ga mogao zatući, čime bih ga dovoljno brzo mogao ubiti, prije nego što se ispriječi njezina gazdarica – lijepa, dugokosa profesorica francuskog jezika, ljubiteljica moje literature – ili prije nego što me zgrabe muškarci koji sjede za okolnim stolovima...

Vidim stariju gospođu, profesoricu u penziji, vodi psića pored utrinske tržnice. Nedjelja je, sve je pusto, samo nekoliko kilometara dalje gori limeni kontejner. Dim iz njega suklja u nebo, izbija plamen, modar i žut po rubovima. Lako bih joj otrgnuo psa, i u dva koraka bacio ga u užareni kontejner. Majka bi istog časa ozdravila.

Rana jesen, početak septembra, ono doba kada se dogodi da priroda na čas izgubi orijentaciju u kalendaru, i grad miriše na zrelo svibanjsko proljeće. Negdje već rude žita i zriju rane trešnje, i skoro će zamirisati lipa... Stojim na pješačkom prelazu, na vrh Frankopanske. Ispred mene mladić, tetoviranih golih ramena, jak kao zemlja, balansira na rubu pločnika. Dok nailazi tramvaj, čujem – ozdravit će ona učinim li to. Dovoljno će biti da ga lako, skoro nehotice gurnem, i on već gubi ravnotežu i pada na tračnice. Njegovo iskomadano tijelo završit će u mrtvačnici i u novinskim crnim kronikama. Možda nitko neće vidjeti da sam ga gurnuo.

I tako, već deset mjeseci, otkako je bolesna i spremam se za njezino umiranje, koje će, prema odavno napisanim biografijama njezine bolesti, biti dugo i bolno, i završit će kapima morfija – tada će moja majka govoriti besmislice, kao hipici na heroinu, u davnome disko klubu Kaktus – svakoga dana, u mislima, za njezino ozdravljenje žrtvujem barem jednoga psa, mačku, čovjeka; grabim dijete iz kolica ostavljenih ispred samoposluge i tresnem ga o zemlju dok me nitko ne gleda, i tako se smirujem, zamjenjujući jedan užas drugim užasom, koji je lakše podnošljiv, s kojim ću živjeti, a da ne pomislim na one koje sam ubijao. Njezinu bolest i umiranje, načine na koje mi se u svakodnevnim telefonskim razgovorima navaljuje na savjest, kao da će ju to

ozdraviti ili kao da joj je bolest od mene, već dugo ne mogu preživjeti. Nagutao sam se njezine smrti, kao što se neplivač naguta mora, prije nego što u njemu propliva. Da bih proplivao, mora se dogoditi čudo ozdravljenja, ili bih morao vjerovati u Boga. Morao bih provjerovati, kao što stari pokvareni mikser odjednom proradi, kada ga netko, greškom, uključi u struju. Ali, lakše bih gurnuo čovjeka pod tramvaj, vjerujući da će je njegova žrtva ozdraviti, nego što bih provjerovao u Boga.

Malo je trebalo da to i učinim, da ga gurnem. Onako mišićav i jak, s hrvatskim grbom u pleteru, tetoviranim na ramenu, mladić bi bio žilav komad mesa za oštre kotače tramvaja. Možda bi ostao živ, u invalidskim kolicima, možda bi tako pao da mu kotač prereže glavu. U njoj bi ostala još samo ljutnja, i bijes: tko ga je samo gurnuo, i vjerojatno bi pomislio na nekog, prije nego što bi nestalo svega. Bio je početak septembra, kalendar je u trenutku dezorijentacije najavljivao proljeće, zamirisale su lipe, i pomislio sam kako ona, prema planu i programu svoje bolesti, neće doživjeti sljedeće proljeće. I još sam pomislio da ću doživjeti svašta, prije nego što ona nestane. Pomislio sam da će me povući za sobom, snažno, kao u ono vrijeme, dok sam se, kao četverogodišnji dječak, jedva održavao na površini mora, a ona me je snažno povukla za nogu, da naučim roniti, da se naviknem na more u bronhijama, ili iz čiste okrutnosti.

A onda mi se ona omili, sagnem se, pa je pomilujem po glavi. Učinim to iz grižnje savjesti. Ona ustukne, uvuče se u sebe, postane još manja, zamorac, miš; nenaviknuta je na ljudsku ruku, vjerojatno je nikada nije pomilovala, pa je sad moja ruka prvi, u povijesti uspostavljen kontakt, između jednoga psa i čovječanstva. Ništa se o tome neće znati, nitko to neće zapisati, a ja ću zaboraviti, nakon što ova noć prođe i nakon što ujutro još jednom posjetim majku, sjednem u auto i krenem prema Zagrebu. Taj veliki trenutak, jednak čovjekovom spuštanju na Mjesec, ili veći od toga, jer je Mjesec mrtvo nebesko tijelo, a ova je kujica živa, ostat će neprimijećen i prešućen, iako je, znam, mogao promijeniti tok ljudske povijesti. Ili barem povijesti ruke koja je prva pomilovala glavu ovoga od krtice manjeg psa.

Dlaka joj je čvrsta i oštra. Kao bodlje vrtloga ježa. Uvijek smo, u našoj bašči, imali ježa. U mom djetinjstvu, davno, u Sarajevu, pod prozorom sobe u kojoj leži majka. Možda je i ona jež, ali ja to zbog nečega ne vidim, nego mislim da je pas. Kada bi se, Bože, u jednoj rečenici, omaškom, majka pretvorila u psa, u kujicu ispred čevabdžinice Petica, i kada bi tu, na ulici, svisnula od svoje bolesti, a kada bi se pas pretvorio u majku, odjednom zdravu, i kada bi svi drugi mislili da je to ona, čudom, ozdravila, dok bih ja jedini znao da je svisnula tu, na ulici, bilo bi mi lakše, i tog bih psa, koji se pretvara da mi je majka, volio bodrom i čistom ljubavlju sina.

Idemo sad – kažem joj, i ona, poslušno, kreće za mnom, kako majka nikada nije.

Ona bi se požalila, rekla bi da ne može sad, našla razlog da krenemo na drugu stranu, dolje prema Skakinoj brijajnici i niz Sarače, prema gradu, a ne prema Vijećnici, kamo bih ja da idemo. Osvrćem se, jednom, dvaput, i vidim je ozbiljnu, ide, pa se i ona osvrne, da vidi prati li nas tko, i spremna je da me zaštiti i obrani, da svoj mali i savršeno beznačajni život žrtvuje braneći me od pripadnika svoje vrste, koji sve glasnije laju, laju kao u kvadrofoniji Dark Side of the Moon, sa svakog brda, s kraja na kraj doline, sa dna bubnja koji odjekuje, a na kojem je dnu smješten ovaj grad, bivši grad. I gane me ta njezina briga da mi se što ne dogodi, da ne stradam ako me prestane pratiti, ako na čas izgubi moj miris ili ako ne bude vidjela moj obris na svojoj, jednodimenzionalnoj podlozi noći, poluslijepa, kao što je pas slijep u odnosu na čovjekov vid.

Do ceste vode tri visoka, odavno cementirana, stepenika. Provjeravam može li se ona uspeti. Sjećam se, u martu 1992, mjesecu prije rata, tu je, na najvišem stepeniku sjedio mladić i pio pivo, kupljeno u dućanu preko puta. Tada je već bio mrtav čovjek koji se prezivao Čelik. Ubili su

ga na vrhu žičare, na Trebeviću. Bio je čuvar žičare, koja danas više ne postoji. Kao što ni on ne postoji. Ni mladić koji je sjedio na najvišem stepeniku i pio pivo.

Ona cvili, grebe kandžicama po betonu, i pokušava da se popne. Neću joj pomoći, ako ne može, neka ostane tu. Ionako se moramo rastati. Bolje odmah, prije nego što se nakupi previše zajedničkih sjećanja. Malo je sjećanja koja me raznježe iz vremena kada je bila zdrava. A pogotovo iz prijeratnih vremena. Uvijek neka nervoza i nelagoda. Ili mi ne bi vjerovala kada se na nešto požalim. Mislila je da lažem. Ili joj je neka moja iznenada iskazana potreba bila teška. Jednom mi se grdno išlo u zahod. Prikakilo mi se nasred ulice, ali ona je morala u apoteku. Bilo je to u Titovoj ulici, apoteka Zvijezda. Dugo se zadržala, kupovala plivadone protiv glavobolje, uvin čaj, lijekove protiv krvnog tlaka, tablete za smirenje. Uslijedilo je dugo penjanje prema Mejtašu. Nakon što smo prošli dječje igralište, niz zgrada iznad igrališta i raskršće niz koje se spuštala Ulica Stake Skenderove, nakon što je započeo onaj teži uspon, pokraj livade nad kojom se, gore na brdu, uzdizao opservatorij Čolina kapa, rekao sam – gotovo je. I govno je kliznulo u gaće. Teško, toplo i vlažno, iznenadilo me je, debelo kao krvavica, živo se kretalo među mojim nogama, oblikovalo se prema mom hodu. Osjećaj je bio ugodan i bio je ponižavajući. To me je govno promijenilo, nikad ga neću zaboraviti. Godinama kasnije, u Zagrebu, nakon što sam izašao iz rata, a po njoj su, u Sarajevu, padale bombe, ona je pobjeđivala u svome ratu protiv Radovana Karadžića i četnika, prvi put sam pomislio da me je mogla odvesti u zahod neke od kafana u Titovoj ulici, samo da je to htjela učiniti, da joj se nije žurilo za njezinim potrebama, da mi je vjerovala ili da joj na tom putu nisam bio višak. Sažalio sam se nad sobom, kao da mi je pet godina i ukakio sam se. Poslije rata smo se, jednom kada sam došao na Sarajevo film festival, slučajno sjetili tog događaja. Ona se smijala, pa sam se i ja nasmijao. Ili obrnuto: ja sam se smijao, pa se i ona nasmijala, u nelagodi. Nešto smo, oduvijek, tajili jedno od drugog.

Neću se okrenuti, a ona neka grebe, neka cvili i doziva me. Sve je ovo tako naivno, čak i za psa, ne većeg od krtice. Do maloprije bi me branila, pravila se da bi život za mene dala, a sada se ne može popeti uz stepenice.

Nastavio sam prema Vijećnici, i više je nisam čuo. Pomislio sam da me je zaboravila, našla je novu životnu opsesiju: omotnicu parizera, koja miriše na meso mrtvih životinja, i sad je grize i razvlači, kao što psi to čine otkada se u Sarajevu ždere parizer, ali onda sam je čuo iza leđa, kako brzo i važno tapka za mnom. Moja tjelesna garda, i jedina poznata u ovome gradu, osim one koja sad – nadam se – spava, ništa je ne boli i slobodna je dok sanja.

Penjem se stepenicama kojima se nekoć uspeo prijestolonasljednik Franjo Ferdinand. Ili možda nije, toga se ne sjećam s fotografija, ali sad mi treba da vjerujem u to. Ona se s mukom penje za mnom, jednu po jednu stepenicu. Niže su, i ona ih hrabro svladava.

Vrata su i dalje zakovana, unutra se ne može ni po danu, iako je izvana Vijećnica obnovljena. Ponovo je dizana, ciglu po ciglu, nakon što je u augustu 1992. spaljena neprijateljskom granatom. Blažena su vremena krvoprolića i rata, kada se znalo tko su neprijatelji. Između svježe obojenih stupova vuku se umorno sjenke i duhovi vatrogasaca i bibliotekarki, ratnika iz prvoga, drugog i trećeg rata, osjeća se težak vonj mačje mokraće i sitnih mišjih lešina.

Ona se uspjela popeti, stoji mi uz lijevu nogu, kao da je dresirana, i zabrinuto njuška zrak, striže nosnicama, htjela bi da idemo odavde, ali me ne napušta. Plaši se, privija mi se uz potkoljenu – o, Bože, popiščila mi se na nogavicu! – ali čega bi nju moglo biti strah ako ne zna za smrt?

Otresam nogavicu, saginjem se, uzimam iz džepa papirnu maramicu i pokušavam obrisati njezin mlaz. Tako se pokret za pokretom, nehotice, okrećem prema ulici. Na obali, s druge strane ceste,

psi. Šute, ne miču se i čekaju. Petnaestak ih je u čoporu, nikad ih nisam vidio toliko. Nekoliko koraka ispred njih, nasred kolovoza stoji veliki sivi rundov, pas kao iz pripovijetki Branka Ćopića. Rep mu je uzdignut, izvijen u mlad mjesec, i gleda u našem pravcu.

Zatim liježe na asfalt, uz duboki uzdah umornog vođe, ali ne spušta glavu na šape. Uzdignuta je, kao da napeto čeka, i spremna je svakog trenutka da skoči.

A rekla si da ćeš me braniti?

Ona kratko mahne repom, uzdiže lijevo uho, ohrabrena mojim glasom. Do tog trenutka nisam pomislio da bi me čopor mogao napasti. Nikada u životu, sve do sad, nisam pomislio da bi me mogli napasti psi. Nisam ih se plašio.

Ni sad ih se ne plašim, ali vidim kako skaču na mene, grizu i laju. Zamahujem lijevom pa desnom nogom, bijesno ih udaram, a oni mi se vješaju o rukave kaputa... Zamišljam njihov napad, ali ih se i dalje ne bojim.

Ne osjećam strah, jer se ne mogu uživjeti. Ovo nije stvarnost, iako je moj užas stvaran, i stvarno je da majka boluje, i čeka se još onaj nevidljivi prijelaz, kada se bolovanje pretvara u umiranje. Ali će se i to dogoditi izvan stvarnosti. U tom užasu ima mjesta samo za njezinu bolest. Ne i za pse koji bi me mogli izujedati.

Ona drhti, i ja se saginjem da je uzmem na ruke. Nije mi na pameti da bih je tako mogao zaštititi. Samo bih htio da u tom trenutku budemo zajedno. Ništa drugo. Ali čim sam je dotakao, vođa čopora, rundov, skočio je na noge i zarežao. Učinio je to poput dobrog glumca: toliko glasno da ga čujem, ali ne toliko glasno da se ne kaže da je – tiho zarežao. Naglo sam povukao ruke, kao da sam prstima dotakao vrelu peć. Adrenalin mi je štrcnuo u žile, osjetio sam mu okus u grlu, tada sam se prvi put uplašio.

Vođa čopora je zijevnuo, i skoro nezainteresirano legao nazad. Iako mu je glava i dalje bila uzdignuta, žmirkao je kao da bi svaki čas mogao zaspati.

Težak dan – šapnuo sam.

Nije načulila uši. Ili je već premrla od straha, ili je bila uvrijeđena što nisam ustrajao. Ne smijem ju ni pogledati, jer sve čini da mi ostane na savjesti. Pravim se kao da me nije briga, i ne znam što se događa. Nije ovo stvarnost, ona u mom životu ne postoji. Ovo je bio samo slučajni susret, ispred čevabdžinice Petica, bila je sitna, zagledao sam joj se u oči, a ona se nije micala. Da se pomaknula, već bih otišao dalje. Izvan vlastitoga života svatko je slučajni turist, putopisac, pisac turističkih bedekera, sve to skupa, i ne može se tu više učiniti ništa. Gotovo je. Svatko svoj život živi. Sudbina. Tako sam pokušavao misliti nakon što se razboljela, i nakon što je tražila načina da rastereti sebe svake krivice za svoju bolest. Ili da spriječi ono što je gore i od krivice: pomisli da je bolest posljedica slučaja ili lošeg zapisa u dezoksiribonukleinskoj kiselini. Ne može to biti da je sedamdeset godina živjela, a da je bila načinjena od slabog materijala, od jeftine sintetike i malo pamuka. Ili da je preživjela rat, a sad će ju ubiti slučaj. Ne može tako biti. Nije pravedno.

Netko je za bolest morao biti kriv. Krivi su bili liječnici. Onaj koji nije na vrijeme otkrio bolest. Ružnjikavi, postariji Don Juan i bekrija, koji se u životu i u dijagnostici pouzdavao u sretan slučaj. Ako je pacijent u takvome stanju da je pedeset posto vjerojatnoće da je smrtno bolestan, a pedeset da mu nije ništa, on ga neće poslati na dodatne pretrage, niti će insistirati na redovnim kontrolama, nego će postaviti konačnu dijagnozu da je čovjek zdrav. Jer kakav bi to samo nevoljnik trebao biti, pa da ne iskoristi pedeset posto sretnoga slučaja, protiv pedeset posto nesretnog. I tako, poslao ju je kući, i pogriješio. Greška se razbukovala i metastazirala nakon dvije

godine. Spora i temeljita, ostvarila se kada su je već svi zaboravili. Zatim, kriva je bila doktorica koja je tada predložila metode liječenja. Bila je spora i nesavjesna. Kriv je bio i doktor koji je njezine metode provodio... E, da, ali nije dovoljna samo liječnička krivica da bi se ona nekako nosila s bolešću koja je, kako piše na internetu, uglavnom neizlječiva. Naročito u starijih bolesnika, koji, piše, u devedeset posto slučajeva nakon prve dijagnoze ne požive ni godinu dana. Početak je novembra, studeni je mjesec u svijetu i karcinom zri, a ona svakodnevno mora pronalaziti nekoga ili nešto što je skrivilo njezinu strašnu sudbinu. Ne mogu to biti nepoznati ljudi, oni koje nikada nije upoznala, ni srela, ne mogu to biti ni liječnici, koliko god puta pogriješili, zavirili joj u utrobu, prepisali terapiju, izrezivali limfne čvorove, podvezivali maternicu, i radili sve ono što liječnici rade neizlječivim bolesnicima, poštujući proceduru i slijedeći tu divnu iluziju da ih liječe, oni će ostati strani i nepoznati ljudi, koji ne mogu ponijeti težinu njezine sudbine. Jednostavno zato što ih se ona ne tiče. Brinu se, tobože, za njezino zdravlje, a kako se mogu brinuti za nešto čega nema?

Kada se jednom dnevno čujemo telefonom, prijekornim glasom mi govori da nije dobro. Strano tijelo u njoj raste, grana se i cvjeta. Cvjetovi bacaju polenov prah, koji se zatim širi tijelom. Samo da krene na mozak, govori. Ili na pluća. Najgore bi bilo na jetru ili na gušteraču. Tada više nema lijeka, kaže. Kao da lijeka ovako ima, samo što nisam dobar sin, nego sjedim u Zagrebu, umjesto da krenem u svijet da ga nađem. Kao u dječjoj bajci: preko sedam gora i sedam mora, dok majci za njezinu bolest ne nađem lijek. U bolesti, kada je strašna i neizlječiva, sve se pretvori u dječju bajku, očekivanja glavnih junaka, ono što se zbiva između njih, i razgovori. U bajci postoji nezahvalni sin, koji ne čini ništa, lakomisleno guta svaki životni trenutak, i nije ga briga. Ali kad majka jednoga dana umre, tada će on osjetiti što mu je ona značila. I bit će kasno.

Pravim se kao da nje više nema. Ne mogu joj objašnjavati, jer me ne može razumjeti. Između nas postoji nerazumijevanje, kao između čovjeka i životinje, između svjetla i mraka, između glasa i jeke, jer ja odlazim, a ona mora ostati, ili ona odlazi, a ja ostajem, spašen. Malena, skoro kao krtica, skutrila se uz gležanj moje desne noge, i grije ga.

Pomislim da je još jednom, za rastanak pomilujem, ne činim ni najmanji pokret, ali ona to već zna. Muklo zareži i spusti uši, a onda prostački zijevne.

Iako to ne može biti izrečeno, između čopora i mene postoji ovakav dogovor: oni će me pustiti da idem, i ja ću otići, a ona ostaje. Neka se ne osvrćem, jer neće me učiniti sretnim ono što bih mogao vidjeti. Iako ne znam što će biti s njom, hoće li je rastrgati i prožderati, ili je primiti u čopor. Ali psi se ne otimaju za nove članove čopora. Pogotovo se ne otimaju sa čovjekom. Ako sam za njih čovjek.

Pokušavam još jednom, dodirnom joj krzno na vratu, ali vođa skače na noge, zatrčava se preko ulice, prema meni, već su i ostali iz čopora krenuli za njim, pa brzo povlačim ruku, odustajem, dižem se i krećem, pravim se kao da ih nema, spuštam se niz stepenice i skrećem prema bivšoj Titovoj ulici – koja se danas zove tko zna kako – iza sebe čujem tapkanje otvrdlih, uličarskih šapa, stotina u isto vrijeme, potom režanje, kratak lavež, i tišina.

Ne osvrćem se, pa ne znam što se dogodilo s njom. Neću to saznati, i nikada je više neću vidjeti, ni nju, ni ikog iz čopora. Ni vođu, rundova, više neću vidjeti. Ulični psi žive kratko, ginu u borbama i umiru u epidemijama zaraznih bolesti, ili se, poput ljudi, sele iz jednoga u drugi grad, stradaju u seobama, pod kotačima automobila na autoputu prema Zenici, dok prelaze s jedne na drugu stranu kolovoza...

Mislim o tome, i pokušavam zaboraviti da sam je ostavio.

Prolazit će vrijeme, i ovaj će se događaj, znam, oslobađati od svega što je u njemu nebitno. Gulit će se, sloj po sloj, znakovi, boje i glasovi: prvo ću zaboraviti taj neprestani lavež, na koji sam se već navikao kao na otkucaje kućnoga sata, dok polako, nogu pred nogu, zamičem za leđa Vijećnice, u vječitu sjenu, gdje je i noću tamnije i vonja na tešku vlagu suterena, onda ću zaboraviti vonj mačje mokraće, oko stupova te pseudomaurske građevine, tog posljednjeg habsburškog kiča, zaboravit ću amaterski obojana i zakovana ulazna vrata, i ono o čemu sam razmišljao – to sam već zaboravio – dok sam jagodicama prelazio po kvaki i po nakrivljenim glavama zahrđalih čavala – čavao, nakrivljen, poput Krista na križu – zaboravit ću kako se s mukom uspinjala uz stepenice, još uvijek uvjeren da me štiti od cijeloga svijeta, i od cijelog će događaja ostati samo:

- njezin strah
- zapišana nogavica mojih traperica
- prijetnja da će me čopor napasti, ako ju zaštitim
- i izdaja.

Ako i to zaboravim, ako se u me, doživim li duboku starost, uvuče teška magla alzhajmera, upamtit ću samo to da sam je izdao, i da ju je moje izdajstvo ubilo. Jednom, još na početku bolesti, nazvala me je ranim jutrom, da mi ispriča noćasnji san: sanjala je, kaže, da ne može govoriti, zanijemila je, i ugušit će se ako ne progovori. Trajalo je dugo, kaže, a onda je kriknula, i probudila se. Dozivala me je, sve dok se nije sasvim rasanila, ali ja se nisam javljao. Nisam je mogao čuti, u Zagrebu. Bila je sama, nikoga drugog nije bilo tko bi je mogao čuti, osim, možda, susjeda, jer je jako vikala: Miljenko, Miljenko, Miljenko...

Ispričala mi je svoj san, a mene je počeo obuzimati užas. Koji je pritisnuo neki prethodni, već nakupljeni, užas. Nije moguće zamisliti koliko užasa može u čovjeka stati. Kao u bocu od jedne litre, u koju se da naliti tisuću litara vode. A nakon svake se litre čini da ne može više stati ni kap. Iako može, beskrajno mnogo užasa, i svaki čovjeka ispuni i obuzme od vlasi kose na tjemenu, do nokta na malome nožnom prstu, i ostaje tu i nakon što dođe sljedeći, koji ga, također, svog ispuni. Nema tome kraja – u Auschwitzu, i u životu, dok umiru oni čije nam se smrti upisuju u savjest, kao najveća moguća krivnja – sve dok u jednom trenutku svega ne nestane, dok 27. siječnja 1945, na Savindan, Crvena armija ne oslobodi preživjele u Auschwitzu, dok se bolovanje ne pretvori u umiranje, a umiranje u smrt. Tada užasa nestaje, magla se razilazi, i ostaju samo veličanstveno oblikovane ruševine, koje su ljepše i skladnije, bliže božanskom idealu stvaranja, nego cijele i nove građevine. Njezina smrt, ako je bude, bit će oslobođenje od svih užasa. Ali tko bi žudio za tim da mu umre majka? Onaj tko je majku i ubio.

Kada je ne bude, jednom, ona će nastaviti da živi kao teret na mojoj savjesti. Takvo je pravilo, i uzalud ga, unaprijed, nastojim prekršiti i ukinuti svojim gađenjem i odbijanjem, ili pokušajima da skandaliziram okolinu. Pričam viceve o njezinoj bolesti, govorim da je nikada nisam volio, da mi je bila teška, jer nije bila sposobna da bude majka, kao što ni otac nije bio sposoban da bude otac, ili kažem da sam pripravan na njezinu smrt, pošto se ona meni dogodila čim sam saznao dijagnozu, ali sve to, zapravo, nije istina. Nakupljaju se u meni užasi, koji će se, jednom, pretvoriti u sitno i gorko trpljenje duše.

Možda to treba tako biti, možda ljudima tako umiru majke, pa nas onda i time smrt razlikuje od pasa. Psi su slobodni, čak i od majčinskih smrti. Ili zaborave na nju, kao da nikada nije postojala, ili njezin nestanak doživljavaju kao još jednu izdaju. Osnovni osjećaj psa, njegova pasja melankolija, temelj pasje lirike, osjećaj je trajne napuštenosti. Ona ga prati otkako se okotio,

ponavlja se u nizu životnih varijacija, i nikada nijedan pas nije izbjegao svoju napuštenost. Čak i one rijetke, koji su voljeni i zaštićeni, ostave pred ulazom kada ulaze u samoposlug, ili ih napuštaju kada se idu tuširati ili oprati ruke, kada odlaze da gostima otvore vrata ili se zatvaraju u radnu sobu. Ta napuštenost jednako je strašna kao i napuštenost uličnih pasa. Možda je i strašnija, jer se svakodnevno ponavlja. Psi nemaju doživljaj vremena kao ljudi. Psima vrijeme traje beskonačno dugo, pasja sekunda je ljudska minuta, ljudski sat je psu cijeli dan, dan je godina, godina je stoljeće... Deset ljudskih godina je hiljadu pasjih. Prosječan pasji život dugo je tisućljeće napuštenosti. U tisuću ljudskih godina stvori se, sazrije i uruši se cijela jedna civilizacija, sa svojom glazbom, umjetnošću i poezijom, mitovima i narodnim predanjima, romanima i cjelokupnom historijom filma, sa svakom se civilizacijom rađa, traje i nestaje, utjeha ljudi pred smrću. Nakon tisuću godina, svega obično nestaje. Tisuću godina pasje napuštenosti, koje odživi i doživi svaki sretniji pas, po jedna je ljudska civilizacija.

Ona je sa mnom provela skoro godinu dana.

A ja sa njom niti sat, i već sam je izdao i napustio.

Vučem se uskim pločnikom niz bivšu Titovu ulicu, gledam pred noge, zaobilazeći male otklopljene šahtove, jedva veće od stopala. Bože, mislim se, gdje su završili svi ti poklopci za šahtove?

Prije nego što se izbije na bačaršijski plato, stotinjak koraka bliže zavoju kojim se bivša Obala Vojvode Stepe utopila u bivšu Ulicu maršala Tita, kuća je, visoka četverokatnica, s dvije spomen--ploče. I jedna i druga govore o tome da je u ovoj kući živio pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević. Prva je postavljena davno, prije četrdesetak godina, odmah uz ulazna vrata, tamo gdje se spomen-ploče obično i prikivaju. Druga je visoko iznad, ne može ju dohvatiti ljudska ruka, ljepša je i prostranija, a postavilo ju je Hrvatsko kulturno društvo Napredak, nakon posljednjeg rata. U nekom drugom gradu, u drugoj zemlji, prva bi ploča bila skinuta, nakon postavljanja druge. Nju je postavila neka socijalistička kulturno prosvjetna zajednica u vrijeme kada je Kranjčević bio zajednički pjesnik. Ti ljudi danas su sjene, u svijetu Kranjčevićevih sjena. Njihova kulturno prosvjetna zajednica od ovoga je svijeta jednako daleko kao Direkcija carskih i kraljevskih željeznica, časnici i službenici u svečanim odorama i odijelima, koji dočekuju princa prijestolonasljednika Franza Ferdinanda, i sam princ daleko je koliko i socijalistička kulturno prosvjetna zajednica koja je Kranjčeviću postavila ploču. Postavili su je nisko, na dohvat ruke, jer tada još nije bilo ruke koja bi zamahnula čekićem, i razbila pjesnikovu ploču. I nije bilo čekića, niti se znalo da čekići tome služe.

Na njegov su sprovod uoči Svisvetih 1908. iz Zagreba došli svi. Vlakovi su, priča se, bili puni, više ni igla ne bi u kupe stala, jer je krenuo svatko tko je u toj književnosti nešto značio, pozvani i nepozvani, s talentom ili bez njega, lirici raznih političkih opredjeljenja, pravaši, republikanci, koalicionisti, madžaroni i austrofilo pošli su u Sarajevo, da pokopaju najvećega među sobom. Nakon toga predugog putovanja željeznicom, vjerojatno i najslavnijeg u povijesti hrvatskoga umiranja od ljepote, Silvije je isklicanom odlukom visokoga hrvatskog literarnog zbora postao najznačajniji hrvatski pjesnik, uopće. Dok je mrtav ležao u sarajevskoj mrtvačnici, i već pomalo zaudarao na memlu, vlagu i trulež zgrade s dvije spomen--ploče, dok je čekao da ga svečano i uz sva čaršijska i nacionalna poklonstva pokopaju na groblju svetoga Josipa, pjesnik, nesretan, nije mogao znati ništa o svojoj veličini. Jer, jučer još, ili prekjučer, prije šest mjeseci, godinu, dvije, bio je mnogo manji. Toliko je manji on bio, ne samo onoj za hrvatsku kulturu tipičnoj i mondenoj, austrofilskoj ili madžaronskoj većini, nego i njegovim političkim istomišljenicima pravašima, koji su – čim ih je pritislo – utulili sav svoj državotvorni i starčevićevski žar,

progovorili su njemački i, uz dubok naklon carskoj i kraljevskoj kruni, odigrali svoj oprostajni waltz, a Kranjčevića su zatajili, kao da pjesnik i nije, ili su, naprosto, kazali kako se u modernu liriku baš slabo razumiju. Tako je Silvije, nesretnik, i završio u Bosni, u Livnu pa u šehar Sarajevu, najprije privremeno, a poslije zauvijek, u progonstvu, za koje, opet, nisu bili krivi ni Beč, ni Pešta, nego Zagreb, u svim svojim političkim bojama i nijansama. Pokušavao se, nesretnik, vratiti u užu si domovinu, ali uzalud, jer se nigdje za njega nije moglo pronaći namještenje. Previše je, činilo se, u malenoj hrvatskoj kulturi velikana, strašna je gužva u njezinim vrhovima. Zato za živoga Silvija nije bilo mjesta, ali za njegov mrtvački sanduk jest. Groblja su u Hrvatskoj prostrana, golema je i neutaživa hrvatska glad za smrću. Dok je nad zemljom to narod od jedva koju stotinu tisuća, milijun, možda, ili tri, podzemna hrvatska nacija broji nekoliko stotina milijuna usmrćenih, pomorenih i upokojenih duša. Nadzemlje njezine kulture oskudno je i przničavo, nemaju Hrvati svijesti o umjetnosti i o umjetničkim vrijednostima, o razlikama između diletantizma i stvarne pjesničke veličine, oni su narod lovačkoga nagona, dobra oka, mirne ruke i hladna srca, iz zasjede pucaju po zvjerinju i neprijateljima od sebe slabijima. Jačima se oni poklone, a uskoro ih i obogotvore. Sila je Hrvatima na zemlji jedini zakon koji poštuju, a na Nebu Blažena je Djevica, koju zovu svojom Kraljicom i Zagovornicom. Na zemlji jedna republika i republikanska svijest u tuđemu kraljevstvu, a na Nebu beskrajno Kraljevstvo Nebesko, gdje ih je, uz Njezine skute, više nego Kineza. Jer Ona, Bogoroditeljica, njihova je, a ne kineska mater. Ali ne znaju oni, niti mogu znati, razliku između Petrarčinog soneta i pjesmuljaka u čast predsjednika mjesne zajednice, po kojima su pjesnici hrvatski naročito znani. Tako nisu znali ni razliku između Silvija, i onih, danas bezimenih lirika – koji iz anonimnosti izlaze samo u edicijama Hrvatskoga biografskog leksikona, izdanje Leksikografskoga zavoda Miroslava Krleža, i zbog kojih, uostalom, Hrvati i imaju najizrazitiju leksikografiju u Južnih Slavena, jer valja popisati sve te nacionalne beznačajnike, hulje i diletante – te je zato Silvije morao otegnuti papcima, pa da Hrvati krenu, kao da će u Austriju na skijanje, na njegov sprovod u Sarajevo. Na tom putu, koji je, aman, potrajao, bilo je dovoljno vremena da ga podignu iznad svih drugih svojih pokojnika, i proglase najvećim pjesnikom svojim. Ponekad žalim što sam bio premlad, ni začeti još, u bjelančevini koja je, još uvijek, bila skrivena u zemlji, u crvu ili šumskoj glisti, i u vodi, u oblaku koji je plovio iznad Atlantika, i još se nisu bili rodili ni moj otac i majka, pa nisam stigao da, zajedno s njima, besmrtnim Hrvatima, nazočim ukopu pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića. S njima i sa Silvijevim sarajevskim ahababima, sa katolicima, muslimanima i pravoslavicima, koji će – kad kucne čas – nad otvorenim grobovima da šire ljubav, razumijevanje i toleranciju. Kako onda, tako i u dan današnji.

S Kranjčevićem započinje ta slavna tradicija hrvatske književnosti, po kojoj je ona u širem europskom kontekstu jedino i vrijedna spomena, da sve svoje velike pjesnike šalje u progonstvo. Ne čine to vlastodršci, vladari, ministri i ravnatelji zagrebačkoga gradskog redarstva, nego pjesnike protjeruju njihovi slabi i nemoćni kolege, ti slavni hrvatski impotenti, čija književna veličina traje koliko i konjska smrt, koju oni, poetično, nazivahu – vilinim konjicom. Čine to da bi si našli mjesto na Parnasu, kao podstanari i privremenici, i da bi, na koncu, dočekivali prognanike u mrtvačkim sanducima, ili im pohodili sprovode po beogradskim i sarajevskim grobljima.

I dok me hvata bijes, usred mrzle sarajevske noći, početkom studenoga dvije hiljade i dvanaeste godine, samo tada, nakratko, ne mislim o njoj i njezinoj bolesti, ni o mojoj krivnji, koja je započela prije deset mjeseci i koja će trajati dok god sam živ. Zato je dobro sačuvati tu misao na Hrvate. Ona čovjeka oslobađa svega u njemu osjetljivog, svake krivnje, nelagode i žalosti,

oslobađa ga onog što se teško može izgovoriti, a što nas čini samima, čak i kada smo opkoljeni ljudima ili psima, njihovom ljubavlju i srdačnošću. Dok mislim o Hrvatima, o tom plemenu, kojem pripadam nesretnim spletom okolnosti, jer se moji pređi nisu znali iz njega ispetljati, kao ni dupini iz ribarske mreže, dok mislim o Hrvatima, ja sam slobodan od svake poniznosti, slobodan od bola i nesreće, koja je za mene uvijek privatna. Ništa me kolektivno i zajedničko ne čini nesretnim. Osim, možda, kada Hrvati pobjeđuju u kolektivnim sportovima, zbog čega me je – kako je to priznao u razgovoru sa srpskim veleposlanikom u Zagrebu, a ovaj to stavio u svoje memoare – glavni autoritet žive hrvatske književnosti, tog veličanstvenog književnog Jakuševca – proglasio, ni manje ni više, nego četnikom. Jer tko ih ne cijeni onako mlade i mišićave, kako naganjaju loptu, i u tom su naganjanju vještiji od momaka iz većih i kulturnijih zemalja, taj mora biti neprijatelj naroda, djecoubojica, silovatelj i palikuća iz filmskih i televizijskih serijala.

Preko puta taksi stajališta na Bašćaršiji, svratište je Erzurum. Unutra gori svjetlo, nekoliko muškaraca sjedi za stolom u kutu, blizu improvizirane recepcije. Hladno mi je, kao da sam se smrznuo dumajući o Kranjčeviću i Hrvatima – a htio bih i da zapišem tu priču o kompoziciji koja pred Svisvete 1908. polazi iz Zagreba za Sarajevo, na pjesnikovu sahranu, pa odlučim svratiti u Erzurum. Zapahne me topli zrak, mirisi butana iz dvije uključene plinske grijalice, muškoga znoja i bugarskoga ružina ulja. Vrata škripnu, i sva se četvorica u isto vrijeme okreću prema ulazu, iznenađeno me pogledaju, kao da godinama već nitko nije ušao. Kimnem im u znak pozdrava – ovdje se više ne govori ni dobra večer, ni zdravo, pa je bolje komunicirati grimasama – na što se oni naglo vraćaju svome poslu. Glava natiskanih prema sredini stola, tiho razgovaraju na jeziku koji ne razumijem. Pred njima su malene vatrostalne čašice s gustim salepom. Sjede u kaputima, iako je unutra toplo. Kao da čekaju da netko dođe po njih, svakog će trenutka skočiti i nagnuti van.

Iz ruksaka vadim novu bilježnicu, i u vrhu prve stranice zapisujem: 8. studeni 2012.

A ispod:

Bolovao je dugo, Ella se sve do pred kraj nadala ozdravljenju, a onda je otišla po don Serafima Urlića, staroga makarskog popa, koji je već nekoliko godina živio na Palama, blizu Sarajeva. Tamo je ispovijedao vjernike, i šetao po Romaniji i okolini, uvjeren da mu planinski zrak produžuje život.

Uto se pojavila konobarica: krupna, tamnoputa i prenašminkana djevojka, poblajhane kose, već blizu četrdesetih. U prijevodima iz vremena klasičnoga realizma, na početku dvadesetog stoljeća, ili u onoj slavnoj ediciji Nikole Andrića, otrprve bi se za nju napisalo djevojčura, a ne djevojka.

Glas joj je dubok i hrapav.

Naručujem salep. Nisam ga pio dvadeset i više godina, još od prije rata, ali to nije razlog. Prilagođavam se ljudima u kutu, da me prihvate kao svoga, i ne pitaju ništa. Njihov je govor puno uzdaha i guturala, grlenih glasova iz kojih je teško razabrati raspoloženje. Oni mogu biti bijesni, i biti sretni, možda ugovaraju svadbu, a možda se bave krijumčarenjem ljudskih organa, komentiraju rezultate nogometnih utakmica, u potrazi su za dobrovoljcima za rat u Siriji, ili se spremaju da otputuju u Njemačku, gdje rade na građevini. Jedino što se može znati jest da su ti ljudi bliski, i da njihov razgovor nije neobavezan, ne časkaju o vremenu ili o smislu života, nego im se glave sve više pomiču prema sredini stola za kojim sjede, prema središtu zamišljene kružnice, koju će u jednom trenutku, preko njihovih leđa i turova, iscrtati nevidljivi šestar.

Don Serafim se danima nećkao i premišljao, odlagao je posjetu bolesnom pjesniku, izlagao se grdnome grijehu da mu bolesnik umre, a da ga, vlastitom krivnjom, nije ispovjedio. Pred Bogom

se, svakoga jutra i večeri, pravdao da je star, pamet mu lagano hlapi, iako je u nogama kao mladić, i hvala Bogu što je tako.

Jedan dan ne bi otišao, jer bi, kobajagi, zaboravio. Drugog mu dana nije bilo dobro, učinilo mu se da je iskašljao krv, pa se uplašio da mu se ponovo otvorila kaverna. Ali, srećom, nije bilo tako, samo mu se učinilo. Treći dan, don Serafim je imao posla na Palama, umiralo se te subote kao nikad, i nije stigao da siđe do Sarajeva. Četvrtog dana bila je nedjelja, a nedjeljom don Serafim ne radi ništa, nego odmara dušu i Bogu se moli.

U ponedjeljak nije imao kud, nikakvo mu opravdanje nije više na um padalo, nego je, sav nevoljak, pošao do željezničke stanice, kupio je kartu i krenuo u Sarajevo, da obiđe pjesnika.

Don Serafim je i sam, ko biva, sastavljao strofe, sve u slavu dragoga Boga i Božje milosti, pa je prije koju godinu poslao u Nadu, na ime glavnoga urednika, gospodina Koste Hörmanna, jednu rukovet svojih stihova, uz preporuku za objavljivanje, ako su toga vrijedni. U popratnome pismu, vrlo ljubaznim tonom, punim latinske poniznosti i skrušenosti, molio je visoko nadleštvo da uputi stihotvor na procjenu g-dinu Silviju Kranjčeviću, a on će, pak, dati svoju stručnu pjesničku ocjenu. I još je don Serafim napomenuo kako je i on, kao što je i naš veliki pjesnik, rodom s obalnih strana, samo nešto južnije, iz Drašnica kod Makarske, “dok je gospodin Kranjčević iz Senja, gdje su slavni uskoci i hajduci bjehu”.

Promišljao se je li ovo zadnje pretjerano razmetljivo, hoće li pjesnik te riječi doživjeti kao svojevrsno zemljačko nametanje – a pritom i nisu zemljaci, jer je od Senja do Drašnica dalji put nego od Sarajeva do Zagreba – ili će ih već i sam urednik Hörmann smatrati suvišnim i nepristojnim, pa ih Kranjčeviću neće ni pokazati?

Nekoliko puta je iznova započinjao pismo, pa bi ga na tom istom mjestu zgužvao i bacao u koš, i još se nekoliko puta predomišljao dok ga je pokušavao dati u čistopis, ali je na koncu, ipak, ostavio sve, pa i to “gdjeno slavni uskoci i hajduci bjehu”.

Sav zdvojan stavio je papire u kuverat, sedam stranica stihotvora i osmu s pismom, koji je zatim pečatio u vosku, svojim ličnim pečatom. Nakon što je odnio kuverat u sjedište časopisa i predao ga nekome mladom, stasitom gospodinu, za kojega je po imenu zaključio da je po svoj prilici hrišćanin, istočne vjere – naime, zvao se Lazar, don Serafim je shvatio da je u tom nesretnom i razmetnom dodatku na rečenicu moguće bilo i nečega što bi moglo uvrijediti vlasti i gospodina Hörmanna, kao sentimentalnog habsburgovca.

Hoće li mu se učiniti da on to hvali uskoke i hajduke? Šta ako gospodin Kosta Hörmann, ne daj Bože, pomisli da bi se on, don Serafim, hajdučki i uskočki obračunavao s bečkom vlašću i ispostavljaio joj račun u krvi, olovu i barutu? Nije ga plašilo, star je već on, da bi ga zbog toga mogli privesti u redarstvo ili, gluho bilo, zlo i naopako, ni kriva ga ni dužna utamničiti, nego je mislio da će Hörmann, čim dođe do tog mjesta u pismu, uvrijeđeno zgužvati papire i baciti ih u koš.

Ili će provjeravati pjesnika i njegovo rodoljublje, tako što će mu šutke proslijediti pismo, i onda čekati hoće li Silvije postupiti prema glasu koji ga je u Bosnu dopratio, pa objaviti pjesme popu koji, nasuprot Beču i Pešti, hvali uskoke i hajduke, ili će ih, kao budni stražar u zaštiti državnih interesa, baciti u smeće?

Don Serafim je bio spreman da se vrati u sjedište Nade, da ispravi grešku i izbjegne moguće nesporazume, ali bilo je kasno. I nije znao kako da objasni zašto sad natrag traži kuverat s pjesmama koje je donio za štampanje, i pismom kojim se preporučuje gospodi Hörmannu i Kranjčeviću. Tek tada bi, vjerojatno, postao sumnjiv, mislio je. Tek tada bi njegovo pismo

pročitale četvere oči, i otkrili bi što u njemu piše, a ovako, možda ništa i ne primijete.

A možda spomen senjskih uskoka i hajduka i ne prime deranžirajućim i nezgodnim prema bečkoj gospodi i državnim interesima? Ta oni su se i tako bunili protiv Venecije i Turaka, nikako protiv Austrije, tješio se don Serafim.

Noćima don Serafim Urlić nije mogao mirno spavati. San mu ne bi na oči, dok su mu se, jedna za drugom, u mislima obrtale i izmjenjivale sve zamislive i nezamislive varijante događaja. I svaka bi došla svome kraju, uplićući se u njegovu sudbinu, ne neki novi, uvijek nesretan način. U onu jednu jednostavnu mogućnost, da će njegovi stihovi sastavljeni u slavu Božju biti objavljeni u Nadi, don Serafim skoro da više nije ni vjerovao.

Proći će mjeseci prije nego što se smiri, godine prije nego što zaboravi, sve dok prvi put – moglo je to biti u zimu one godine kada je Silvije konačno pao na postelju – ne otvori novi broj Nade, a da na naslovnoj stranici, među imenima autora, ne potraži svoje ime.

Stihovi don Serafima Urlića, kao što je dobro poznato pomnijim biobibliografima hrvatske književnosti s početka dvadesetog stoljeća, nisu objavljeni u Nadi, niti u jednom drugom časopisu ili novinama. I dalje je vrijedno pisao stihove, vezujući ih pedantno metrom i rimama, i pisat će ih do kraja života (umro je na Palama, 1937, nekoliko tjedana prije nego što je navršio stotu), ali nikad ih više nije odnio niti u jednu književnu redakciju. Davao ih je rado na čitanje, ali samo sestrama milosrdnicima i ponekom mlađem svećeniku, koji će se diviti njegovoj pobožnosti i pjesničkom umijeću. Svakome bi, više usput, napomenuo da su to pjesme isključivo za vjerničke oči. Pripovijetke i romani su za bezbožnike, kojima nije dosta ono što je Bog stvorio, a ljubavna je lirika za nesretnike i za nastranu čeljad, tako da se on, govorio bi, ne kani miješati ni s jednima, ni s drugima. Tako si je olakšavao onaj jedan životni poraz – to da mu stihovi nisu objavljeni u Nadi – i tjerao od sebe onu jednu predugu brigu, koja ga je stajala duševnoga mira – to što će Hörmann i Kranjčević pomisliti kada pročitaju fatalni kraj rečenice, čijeg se porijekla već odavno nije sjećao: “gospodin Kranjčević (je) iz Senja, gdjeno slavni uskoci i hajduci bjehu”.

Nije prepoznao mladu pjesnikovu ženu, kada mu je banula na vrata brvnare, u kojoj je živio na Palama, iako su mu je prije toga nekoliko puta pokazali, na svečanim večerima, slavama i procesijama u Sarajevu. Valjda ju je nastojao zaboraviti, jer ju je povezivao s događanjima kojih se nije htio sjećati. (Da ne bude zaboravljeno niti to: jednom je, krajem 1906, oko Božića, ne znajući ništa o njihovoj tajnoj vezi, bankar Dušan Plavšić, muž Elline sestre Mile, nakon neke priredbe poželio upoznati don Serafima s pjesnikom. Rukovali su se, ali Kranjčević nije reagirao prepoznavanjem kada je čuo ime Serafima Urlića. I o tome je on poslije puno razmišljao, i to mu je stvaralo nesanicu.)

Iznenadio se kada mu je rekla da je Silvije, možda, na samrti.

Došlo je i do njega da je pjesnik bolestan, načele su ga sarajevska vlaga i magla, tumačio je sebi don Serafim, ali nije mu na um padalo da bi sve moglo ići tako brzo. Mlad čovjek. Čak mu se događalo da Kranjčevićevom mladošću objašnjava nemar prema rukopisu koji mu je poslao. I to mu je bilo jedno od milijih objašnjenja što mu pjesme nisu objavljene u Nadi. Činjenica da bi mogla biti istina da pjesnik umire tako mlad, don Serafima je potresla i uzrjala. Najednom je sve oko pjesnika postalo ozbiljno. Najednom mu se Kranjčević učinio stariji i od njega samog, i ne samo da se pred kapijama Nebeskim našla duša pjesnikova, nego su se tamo zatekli i neobjavljeni don Serafimovi stihovi.

Naime, on se, ipak, sve ovo vrijeme, u dnu duše nadao da će saznati što je bilo s njegovim

pjesmama, i jesu li ostale neobjavljene poradi one svakako neprikladne rečenice.

Sad će mu se pružiti prilika da upita.

Bolest Silvija Strahimira Kranjčevića već je, tokom 1907, postala u Sarajevu javna stvar. Takav je to grad: kada se netko razboli, svakoga zanima šta mu je. Jedne zanima da bi bolesnika mogli žaliti, druge da bi mu, makar preko posrednika, mogli preporučiti travku koja sve liječi, a neke, na žalost, zanima samo da bi se potihom mogli naslađivati nad tuđom nevoljom. Najviše je, ipak, onih koji bi da saznaju zato što je takav običaj, uska je ova dolina, zbijene su u njoj mahale, tamo gdje jedna kuća počinje, druga još nije ni svršila, u tvom je mutvaku njegov dnevni boravak, a u njegovom dnevnom boravku započinje već, da prosti, nečija čenifa, i sve je tu blizu jedno drugome, u mržnji i u ljubavi, pa je nekako i prirodno da se zna od čega netko boluje, iako se, ruku na srce, čak ni u Sarajevu nikada ne sazna od čega je onaj drugi zdrav.

Kako je pjesnikovo bolovanje potrajalo, a nije se dao, nego je svakoga dana, ako bi stekao snage, izlazio na ulicu, pa bi se s vrha Baščaršije zaputio prema Katedrali, ili bi svratio u redakciju Nade, tako je Silvija Strahimir Kranjčević među Sarajlijama vrlo brzo postao poznatiji po svojoj bolesti nego po pjesmama. Ustvari, po pjesmama skoro da ga se nije ni znalo. Bio je na glasu kao narodni učitelj, brižan oko sirotinjske stvari, dobar i pošten Hrvat u austrijskoj službi, kojemu su, ipak, draži domaći, koje god vjere bili, nego Švabe. Imao je lijep, ponosit brk, što mu je davalo izgled bundžije, a od takvih bi Sarajlije zazirale čim prigusti, ali su ih rado primali u svoje društvo, dok god je bivalo mira i rahatluka. Iako, Kranjčević i nije bio pretjerano druževan. Takvi su, govorilo se, ljudi u njegovom kraju. Duševni i pristojni, ali o svom poslu.

U bolesti, kao da mu se duša izvrnula kao rukavica.

Sa svakim bi stao da popriča, a zaustavljalo ga je muškinje od svake vjere, položaja i stališa. Da se upita s pjesnikom, uputi ga na kakvoga romanijskog travara, nadriliječnika, hodžu ili fratra, ili na kakvu seosku čarobnicu, koja ozdravlja pogledom, a pogled joj kao u srne, lijep, da se u nju zaljubiš.

U tom ispitivanju, svi su se pravili da već znaju sve, tako da nisu saznavali ono glavno. Naime, po čaršiji su se razilazila mišljenja: jedni su govorili da Silvija, nesretnik, ne može mokriti, i da se oko toga muči kao Isukrst, drugi, pak, da će na kraju dušu iz sebe ispišati, i da sva voda iz njega ide, a čovjek, i to se zna, ne može bez vode živjeti.

Kada je odlazio u Beč, a išao je dvatriput u bečki bubrežni špital, gdje je jednom i operiran, strahovalo se da se neće živ vratiti. Umrijet će Silvija Strahimir Kranjčević u tuđini, mnogi su već tako umrli, odlazeći u Beč po zdravlje, a sahranit će ga ili u Beču, ili u njegovome rodnom kraju, uz more. Tako bi se tada mislilo, i ljude je hvatala neka sjeta, žalost neka, šta li je, koja ne bi bila takva i tolika samo da im je netko mogao reći da će pjesnik biti ukopan u Sarajevu.

Pitanje gdje će netko biti sahranjen važnije je mnogo od pitanja o ozdravljenju. Dok je ozdravljenje od neke bolesti samo odlaganje nečega što je neumitno, a prema tom odlagaju čaršija i ne gaji prevelike osjećaje – osim kada je vlastiti život u pitanju – pitanje ukopa je pitanje vječnosti. Ne samo za onoga tko će biti ukopan, niti samo za one koji će ga žaliti, nego je to važno za sve one koji će mu doći na sprovod. Stariji i zreliji za još jednu vječnost, ljudi će se osjetiti sigurnijim, i nekako će im lakša biti misao o vlastitoj smrtnosti.

Uredno, lijepo i po redu, uz popa ili fratra, umire se i sahranjuje po Sarajevu, na nekom od brojnih gradskih grobalja. Uz hodžu, uz rabina, jednakim redom kao i kod nas, uz malo drukčije običaje i predstavu, ali o istom poslu i u istu svrhu, umire se i sahranjuje, da bi živima vlastita smrt postala što lakša. Sarajevo je grad mrtvih, i sve je ovdje okupljeno oko smrti i potrebe za

sahranjivanjem.

Umirući se ovdje lako uživljavaju u umiranje, jer ih svi u tome podržavaju, u njihovu umiranju sudjeluju, a pomalo već i umiru skupa s njima.

Kada je zadnji put bio u Beču, Silviju su doktori stavili do znanja kako mu nema spasa. Nisu mu baš tako rekli, ali on je to tako shvatio.

A dobro je i shvatio, jer se i Sarajevom raširio glas da je pjesnik, izgleda, pri kraju.

Pyelonephritis ili Pyelitis. Mjehur mu je bio pun čireva, koji se više nisu mogli operirati. Prvi put kada je dolazio, izgleda da je već došao prekasno. Upala se raširila, zahvatila je zdjelicu, i nije bilo sredstva kojim bi se smirivala. Kao kad izbije šumski požar; vatra je u početku mala, od slučajno bačenog opuška plane suha trava, bukne sam od sebe grm, ali ubrzo već gori cijela šuma, i tad više pomoći nema.

Don Serafim Urlić, pošto se nije kretao čaršijom, nije o svemu previše ni znao. Kako o Kranjčevičevoj bolesti, tako ni o sarajevskim naravima i običajima. Hodao je po Romaniji, obilazio Novakovu pećinu, slušao šta narod o toj čudesnoj špilji govori, ali ni u tim razgovorima, kao ni u ispovijedima malobrojnih katolika s Pala i iz okoline, o sarajevskim naravima ništa nije mogao saznati. Drukčiji je gore svijet od onoga čaršijskog dolje, pa iako do grada nema ni dvadeset kilometara, stvarna razdaljina između Pala i Sarajeva veća je nego što bi itko mogao pomisliti. Prevari se svaki koji misli da zna nešto o ljudima u kotlini, o njihovim naravima i nagonima.

Drvenim basamacima popeo se do prvoga kata i pozvonio.

Otvorila mu je starija žena, u crnim dimijama, služavka kod Kranjčevičevih. Čim je koraknuo unutra, mašila mu se za ruku, poljubila je i promrmljala:

Blagoslovi, oče!

Neka, neka... – mahnuo je, kao da rastjeruje muhe, ali njoj se, bit će, učinilo da je načinio križ od zraka.

Stan je vonjao na ljekarije, na sredstva za dezinficiranje, i na još nešto što don Serafim nije mogao razabrati. Bio je to neki težak i prodoran kemijski miris, koji se osjetio gdje god bi okrenuo glavu. Taj mu vonj danima neće izlaziti iz glave, dobro će ga upamtiti, i još će ga samo jednom u životu osjetiti. Ali o tome na kraju...

Silvije je sjedio u fotelji, uz sam prozor. Kada bi okrenuo glavu, mogao je vidjeti ulicu, ljude kako prolaze, idu prema čaršiji, nose sepete s robom. Mogao je vidjeti konjske i volovske zaprege, i prve tramvaje – tu čudnu novotariju za plašenje ljudi i živine...

Vidio sam vas još od Vijećnice, pa sam mislio jeste li vi onaj koji ide k meni – rekao je veselo.

Glas mu je bio kao u zdrava čovjeka. To je don Serafima obodriilo u njegovu naumu da ga, kad bude prilika, priupita za one svoje pjesme.

Jesam, eto, čuh da ste hasta, kao što se u Bosni veli, pa rekoh, da vas obidem.

Ne morate izmišljati, ona vas je zvala. Znam ja to – nasmiješio se tugaljivo.

Brci mu više nisu bili kao na slikama, i kao ono jednom kad su se upoznali. Urijedili su i otanjili, objesili se, kao u one čudne zvijeri iz sjevernih mora. Ili kao u fra Grge Martića, pod stare dane.

Pa i ako je zvala, učinila je to da mi olakša. Sve bi učinila, samo da mi olakša. Tako je otpočetka. Najprije je olakšavala nevolje moje naravi, a sad olakšava muke moje bolesti.

Bog je za to stvorio ženu... – bubnu don Serafim, i odmah pomisli da je kazao nešto neprikladno, nešto što će ga uniziti u Kranjčevićevim očima. Netko tko piše stihove, nipošto ne bi smio izgovoriti nešto toliko podrazumijevajuće, obično.

Možda i prvi put otkako se zaredio, nije o sebi mislio kao o svećeniku, ni hoće li u očima ovoga čovjeka, i dragoga Boga, biti dostojan svoga pastirskog i tješiteljskog zvanja. Bilo mu je važno hoće li Kranjčević u njemu osjetiti pjesnika. Ništa drugo.

Da, da... – reče on, pa pogleda nanovo prema ulici – u pravu ste, sasvim ste u pravu, zato je Bog stvorio ženu. Čovjeka je stvorio da se muči, i traje u svom jadu i poniženju, a nju je stvorio da mu neprestano stvara priviđenja, tako da ne primijeti koliko je jadan i koliko je nisko pao. Na to ste mislili? – pogledao je don Serafima nekim zajedljivim, skoro zlim pogledom.

Ljudi se u bolesti prozliju, i to im treba oprostiti.

Nisam na to mislio – odgovori svećenik.

Žena je čovjeku kao kinematograf. Jeste li čuli za kinematograf?

Moram priznati da nisam.

Otiđite, ako bude prilike, gostovat će ponovo s proljeća, na cirkus placu. Pokretne slike. Zanimljivo je, pogledajte to, i sjetite se mene. Na nebu.

Želite li dušu olakšati?

Tako naglo? – začudio se pjesnik.

Kad god želite.

Ako je prerano olakšam, sunut ću u nebo kao balon punjen toplim zrakom! – nasmijao se.

Smijeh liječi dušu – priznao je don Serafim.

Hoćete li da vam Mara skuha kamilicu? Maro, Maro, srećo, deder, uvari velečasnom kamilicu!

Nakratko, miris kamilice prekrio je sve druge mirise. I onaj teški, neljudski vonj kemije, za koji nije znao odakle dolazi, ali mu se činilo da Kranjčevića razbolijeva i preko njegove bolesti, da će mu taj vonj prekratiti život. Ali nije smio upitati što to vonja.

Sjedio je na rasklimanoj trpezarijskoj stolici, preko puta bolesnikove fotelje, laktom naslonjen na stol. Na čas su obojica ušutjeli, i mogao ga je bolje osmotriti. Iako je u sobi bilo toplo, možda i pretoplo, jer je Mara stalo ložila veliku peć na ugljen, uvjerena, po bosanski, da se svaka boleština da izliječiti samo ako se bolesnik dobro utopli, Silvije je bio do grla pokriven sivom vojničkom dekom. Malene, koštunjave šake izvirivale su mu iz džemperu od debele seljačke vune. Nije ga bilo lako ni gledati, najednom tako sitnog, ispod svih tih vunениh naslaga.

U sobu je ušla mlada, bljedunjava ženica, lijepoga lica, ali u tijelu nalik starici. Na srebrnom pladnju bile su dvije šalice od kineskoga porculana, isti takav čajnik i posudica sa šećerom.

O Elli Kranjčevićevoj znao je mnogo više nego o pjesniku. Poznavao je njezina oca Franju, a baku joj, gospođu Slavu, pripremio je za pokoj vječni. Tiha i smjerna obitelj carinika, darivana obiljem pobožnosti, ali i čežnje za nekim dalekim svijetom, za bijegom iz Bosne i iz Sarajeva. Franjo Kašaj perfektno je govorio francuski, tom jeziku od malih je nogu učio Ellu i njezinu mlađu sestru, snivajući, potajno, o tome da se odsele u Francusku.

Don Serafim nije imao takvih snova, ali je imao srca i za nesretnoga graničara Franju, i za sve njemu slične ljude, koje je sretao u svojoj službi, a najviše na samrtničkim posteljama, koji bi cijeloga života imali tu jednu želju, često vrlo običnu i banalnu, pa bi oko nje, poput biljke

puzavice, svijali i granali svoje zemaljsko postojanje, dopuštajući često da im takva želja i sudbinu odredi. Takvi ljudi su, vjerovao je, Bogu mili, s njima je lakše živjeti, naivniji su od onih koji ne sanjaju ništa, ali ih ta naivnost čini plemenitijim.

Spustila je pladanj na stolčić na koji je bio naslonjen.

Oboje su osjećali nelagodu od susreta. Ona nije znala je li don Serafim priznao Silviju da ga je zvala da dođe. Don Serafim se uzbihuzurio, kako da ju pozdravi, kojim riječima, kao da se dobro poznaju, ili je se sjeća samo kao Slavine male unuke?

Lijep čajnik – rekao je.

Da – nasmiješio se Silvije – kineski porculan, napravljen u Češkoj. Nije li to čudno, da se u Češkoj peče kineski porculan?

Čini mi se da to jest čudno – složio se don Serafim, glasno srkćući kamilicu.

A tebi, zlato?

Ella mu nije odgovorila. Nasmijala se i odmahнула prema Silviju. Kao, on ju začikava, a ona se brani.

Don Serafimu bilo je na vrh jezika da ga upita. Ali ga je i dalje zbunjivalo to što Kranjčević ničim nije pokazivao da ga se sjeća. Više nije bio siguran ni da mu je izrekao svoje prezime.

Serafim Urlić, to nije obično ime i prezime, nije često, i nije ga mogao zaboraviti, nakon što je pročitao pismo i stihove. Ako ih je pročitao. Ako gospodin veleuvaženi Hörmann nije bio tako uvrijeđen sadržajem pisma i invektivom izrečenom u njemu, da ga je odmah bacio u koš.

Pomisli da bi mu mogao reći da je i on s mora, iz Drašnica, drevne turske kasabe Makarske, ne bi li tako našao načina da mu ponovi svoje prezime, ali odmah odustaje. Bilo bi to ponižavajuće, i nedostojno nekoga tko bi da bude pjesnik. A svakako nedostojno i svećenika, pozvanog da ispovjedi bolesnika.

Znate, velečasni, bio mi je u posjeti i sam otac nadbiskup. Uručili su mi ko neku nagradu, priznanje, što li je. Jedva su svi stali u ovu sobicu, koliko ih je bilo.

Zaslужili ste?

Zbilja mislite to? Recite mi zašto mislite da sam zaslužio? Pa, nije davno otkada je sam otac nadbiskup, i to pred Uskrs, u dane odricanja, propovijedao na temu mojih stihova. I nije za njih našao lijepe riječi. Što se u međuvremenu promijenilo? Nagrađuju li, preuzvišeni i njegova pratnja, moje pjesme, učiteljski rad, pripomaganje u Nadi, kao što su rekli, ili možda nagrađuju moje umiranje? Ako je to, moram vam reći da u tome mojih zasluga nema.

Što god tko rekao, Silvije, vi ste veliki pjesnik. Svakome se, pa i ocu nadbiskupu, može dogoditi da pogriješi.

To ste u pravu. Ali ja ne mislim da je pogriješio. Barem nije kada je propovijedao suprotivu mojih pjesmah. Pogriješio je što se predomislio. Vi mislite da je pokazao velikodušnost? Ne, dragi gospodine, otac nadbiskup se uplašio smrti. I to čije smrti! Kranjčevićeve!

Don Serafim Urlić gledao ga je uplašeno. Nije znao što bi rekao, osim što je želio pobjeći i ne vraćati se pred ovoga čovjeka. Ovo mi je kazna, mislio je, što sam dolazio da ga upitam za svoje stihove, a ne s namjerom da ga ispovjedim. Ispovjednik je zaštićen od svega što bi mu samrtnik mogao reći, od svakoga jada, ali i od svake pizme, zla i nastranosti, od svakoga zločina koji se u riječi može saliti, kao što se užarena željezna lava salije u oštar nož, jer je on s druge strane, i riječi mu ne mogu ništa, dok god se Bogu podnosi račun. A ovo je nešto drugo: razgovor dvojice

pjesnika, od kojih je jedan pravi, dok je drugi skriveni.

A da ga, možda, Kranjčević nije prepoznao pa mu se zato ovako obraća? Uplašila ga je takva pomisao, i najednom je poželio sakriti ono do čega mu je maloprije bilo toliko stalo, da je ikada pisao pjesme, i da ih je nosio u sjedište Nade.

Ne zamjerite mi...

Ništa vam ne zamjeram.

Gorčine se u meni nakupilo.

U svakom bi se nakupilo. I jest. U svakom.

Kad me ne boli, bivam gorak. A kad me boli, izvjetri iz mene gorčina. Nego samo boli. Ne znam što je od toga dvoga gore: kad boli ili kad ne boli.

Razumijem vas.

Nisam htio ovdje ostati. Otkako sam došao u Livno, samo sam gledao kako da odem iz Bosne. Dotjerali su me po kazni, a po Božjoj milosti tu sam sreo Ellu. Htio sam naučiti francuski, a ona mi je predavala. Meni i jednom mom prijatelju. Uzeli smo se na moj trideset i treći rođendan. Strašan je snijeg pao, prvi te godine, 17. veljače. Jedva smo se probili do Katedrale. Velečasni Josip je rekao da je to sretan znak, taj veliki snijeg. I bio je sretan, iako ne znam kako svećenik može vjerovati u takve praznovjericice, te ih još s oltara izgovoriti.

To je on da vas odobrovolji.

A ne, nije me tada trebalo odobrovoljiti – nasmijao se – bio sam itekako dobre volje.

Evo, i sad ste.

Jesam, na trenutke. Kad sa nekim porazgovorim, pa zaboravim, ili kad se osamim, tu, u ovom starom fotelju, što nam ga je ustupio gospodin Studnička, knjižar, poznajete ga?, i kad gledam ljude dok gmižu ulicom. Pomislim da je lakše meni koji ih gledam nego njima koji sa svojim brigama idu, i odma mi dobro bude. Gledam ljude, konje gledam, i tramvaje, prođe i pseto cestom. Ali rijetko prođe netko poznat. Kada tako gledate, skoro da i ne vidite poznate ljude. I onda mi, na čas, bude milo što smo ostali, i što mi je u Sarajevu mrijeti. Ovdje to lakše ide, nitko se oko smrti ne bihuzuri, kao kod mene u Senju, ili u Zagrebu, gdje se umire na visokoj nozi. I s visoka se u grobnu raku pada. A onda se okrenem na drugu stranu, prema onom tamo zidu, ne vidim ulicu, i opet me stara muka spopadne, ili mi se bolovi vrate, pa mislim, Bože, što li me ostavi u Bosni, na mome bosanskom križu, što li me ne pusti da se vratim kući, kada su se svi već vratili?

Zato vam je najbolje da ne skidate pogleda s ulice – pokušao je biti duhovit. Pjesnik se nasmijao, toliko da ostane pristojan, ili da se priča ne vrati svome mračnome toku.

Još sam lani, u svibnju, kada sam zadnji put bio u Beču, u špitalu, snivao da se u Zagreb vratim. Doktor Jelovšek mi spomenuo da se negdje na Pantovčaku prodaje krasna vila, skupa s voćnjakom, za šest tisuća forinti. Veli, prodaje se dugo, cijena povoljna, ali nema tko da kupi. Daleko od Gornjega grada, daleko od placa i od gradske vreve, pa još uzbrdo. Da je u centru, prodala bi se odmah, po trostrukoj cijeni. A kako mi je on to spomenuo, ja iz večeri u večer krenuo da mislim kako bi dobro bilo da skupimo novce, da se zadužimo, i kupimo tu kuću. Ozdravila bi me, čini mi se, odmah. I što više mislim, sve mi se više čini da sve to skupa nije sanak pusti, nego da se da ostvariti. I čim duže što su bile moje nesanice i fantazije, Zagreb mi se sve izglednijim činio. Sad vidim, nakon moje smrti mogli bi za mnom ostati dugovi, u visini

koštanja vile na Pantovčaku. Skupa je bolest, čovjeka osramoti na svaki način, moralno i fizički.

Duša je besmrtna – šapnu don Serafim.

Molim?

Velim – duša je besmrtna, tijelo prepuštamo prolaznosti.

Silvije je izvukao ruku ispod pokrivača i pružio je na rukovanje. Šaka mu je bila vrela, imao je fibru. Čovjek ne može dugo biti tako vruć, pomislio je don Serafim. Nije ga više pitao želi li se ispovjediti. Niti je to Kranjčević spomenuo.

Ella ga je ispratila do vrata. Bila je uplakanih očiju, mirna lica. Htio ju je utješiti. Na odlasku joj je pružio ruku. Šaka joj je bila dugoprsta, ali neobično sitna.

Dok je izlazio na ulicu, zrak mu se svom silinom natisnuo u pluća. Čist i hladan, kasnojesenski zrak. Nestalo je onoga teškog, kemijskog mirisa, koji je prekrivao sve druge mirise u domu Kranjčevićevih.

Nije ga više vidio živog.

Nju je vidio iz daljine, na pogrebu, koji je vrvio tisućama ljudi. Živa ga nisu voljeli, ali zaljubiše se u Kranjčevićevu smrt. Tako će i ostati.

Navršio je devedeset i petu, nije više planinario. Bio je skoro gluh, nije mogao ispovijedati vjernike, koliko god su iskali samo njega, i teško su prihvaćali mlađe ispovjednike. Ali i dalje bi svakodnevno prošetao s kraja na kraj mjesta.

Otišao bi do novosagrađenog hotela, sjeo na terasu, za stol odakle se širio vidik na cijeli kraj. Tako je bilo i tog jutra, bio je ponedjeljak, ljeto, godine 1932. Sjedio je i pogledom prelazio izlomljenu crtu horizonta, kojom su planinski vrhovi bili odvojeni od neba. Tamnozeleno, skoro crno, šume, i svijetloplavo, augustovsko nebo, s rijetkim paučinastim tragovima magle, koja, možda, i nije bila magla, nego rasuti i razneseni oblaci, anđeli koji su otpjevali svoje i iznenada prhnuli u Ništa. Kada bi pogledom prešao sav put, s kraja na kraj horizonta, vraćao se na početak, poput valjka pisaćeg stroja, pa bi prelazio isti put, nastojeći da uoči razlike i promjene, ono što je propustio vidjeti ili što se u međuvremenu pojavilo, oblačić, orla koji nadlijeće dolinu, narušava crtu horizonta, njezin nevidljivi integritet, prelazeći stalno granicu između neba i zemlje.

Mogao bi on tako, sve do večeri, do duboko u noć, kada će crta horizonta biti jednako vidljiva, osvjetljena tek zvjezdanim nebom, samo što više neće biti boja, ali ne smije predugo ostati, jer ga domaćica Ruža čeka na ručku. A Ruža je strogo žensko, ne trpi kašnjenja, a naročito je stroga prema njemu, ispovjedniku i pastiru Božjem. Izvikat će se, naružiti ga kao kakvog balavca, iako će joj poslije biti žao. Doći će joj da mu se umili, kao mater djetetu, nakon što mu je dala po turu, a on će se joguniti i odbijati je, baš poput djeteta. Ruža mu je pod stare dane došla kao druga mater, iako je pola stoljeća od njega mlađa. Tako to, biva, bude, da u starosti stekneš mlađu majku. Nekad mu se dogodi, zamisli se, izgubi se, pa mu najednom dođe da bi popio čašu mlijeka.

Majko! – vikne, pa shvati što je rekao, i kobajagi uzdahne, kao od neke težine – O, majko moja!

Na to se ona pojavi, pa mu kaže:

Velečasni, vi samo kukate. Sreća da pokojnica nije živa, koliko ju samo zazivate.

I strah ga je da se jednom sasvim ne zaboravi, i da Ruža na koncu ne shvati da on tako nju zove.

I jutros je njemu na umu da mu je vrijeme ograničeno, i da već u jedanaest mora biti za trpezom,

na ručku. Ruža je ponosna na svaku od njegovih devedeset i pet godina. Misli da je toliku starost doživio zbog njezine dobre i zdrave hrane.

Ne bi vam tu molitve pomogle – govori mu – da ste nastavili jesti ono što biste sami sebi skuhalo. Ne bi ni dragi Bog imao strpljenja održavati tako nezdravo čeljade, koje ne gleda kako da tijelu dobrim ugodi.

Još će dvatripit, polako, preći pogledom duž horizonta, pa će malo gledati gradić u dolini, kućerke po zaseocima, i planinske drvene kolibe, koje samo njegovo izvježbano oko može prepoznati u zelenim i smeđim tonovima planinskih obronaka, i već će biti vrijeme da pođe.

U tom trenutku je osjetio miris.

Isti onaj težak kemijski vonj koji je obujmio i prožeo pjesnikov dom, onoga dana kada je išao da ispovijedi Kranjčevića. Nije se više mogao sjetiti je li ga ispovjedio, i što mu je samrtnik na ispovijedi povjerio. Smije li se to zaboraviti? Što o tome piše u knjigama?

Nije se više sjećao da ga je kanio pitati što je bilo s njegovim stihovima, zašto nisu objavljeni u Nadi. Zaboravio je don Serafim na te stihove, kao i na većinu onoga što u čovjeku stvara nelagodu. Isparile su mu ružne uspomene, i bio je sretan.

Pisao je stihove o kukcima, divljim zvijerima i šumskome bilju. O crti horizonta i o dragome Bogu.

Ali svejedno ga je malo uhvatio strah, jer je u čas pomislio da to vonja njegova smrt.

A onda mu je na um pala luda ideja: taj miris se osjeti kada na pjesnika dođe red. I odmah ga prođe strah.

Tek tada je opazio da za susjednim stolom sjedi dvoje Nijemaca. Mladi bračni par, koje viđa svakoga jutra. Muškarac čita novine, a ona svoj maleni pemzl umače u bočicu, pa prelazi preko crveno obojanih nokata. Kako preko kojeg pređe, tako boje nestaje.

Oprostite, gospođo, a što je to u bočici?

Aceton – odgovori ljubazno žena.

Don Serafim važno klimnu, kao da zna o čemu je riječ. Sljedećih pet godina, sve dok se nije, blago u Kristu, upokojio, stari je svećenik dumao o acetonu. Dok nije znao što to u Kranjčevića vonja, još se i mogao nositi s misterijom mirisa, ali sad mu više nije izlazila iz glave. Najviše ga je, ipak, mučilo što se nije zagledao u Elline nokte, jesu li bili crveni? Nikome se oko ovoga nije povjerio, ni svojoj strogoj domaćici, ni dragome Bogu, koji sve ionako zna.

Gospodine, a šta vi to pišete? – trgnu me glas u pola rečenice. Nisam napisao ni pola priče o Kranjčevićevom umiranju i o dolasku željezničkih kompozicija iz glavnoga hrvatskog grada. Ako sad prekinem, znam neću više nastaviti. Priča će biti izgubljena.

Ispred mog stola stajao je starčić, ne viši od metar i pol, bijele brade i živih plavih očiju. Preko ramena je nosio torbu s novinama. Kolporter.

Pišem nešto što ću do ujutro zaboraviti – odgovorio sam dovoljno mrzovoljno da ga odbijem, a opet toliko pristojno da mi samom ne bude ne ugodno.

Ih, pa jutro je još daleko, nije još ni pola dva! A je li važno to što pišete?

Za mene jest. Kao da bih pisao da nije važno.

O čemu je?

Nešto o jednom pjesniku.

Kako se zove pjesnik, je li Sidran?

Ne, nije on. Silvije Strahimir Kranjčević.

A on! Ih, on je stvarno bio pjesničina. Čim sklopim ujutru oči, da ću da odspavam, ja pomislim na ono: iza spuštenijeh trepavica! I odmah zaspem. Zamislite, gospodine dragi, kako je to lijepo: spuštenijeh! Nije spuštenih, nego je spuštenijeh! Samo tu riječ da je napisao, a ne onolike pjesme, bio bi veliki pjesnik. Ama, šta veliki, najveći koji je u ovom gradu živio. A nesretnik, bio bolešljiv, stalno je bio kaharli, neka je muka u njemu bila, i nikako nije mogla van. Ja sam mu govorio, gospodine Silvije, nemojte se toliko sekirati. Sve je u ovome gradu prolazno, svi mi smo prolazni. Samo su vaši stihovi danas, ovdje, vječni. Svega će ovog nestati, doći će velika nesreća, glad, kuga, rat, ove će kuće biti srušene sa zemljom, ali vaše pjesme ostaju. Pa nemojte se onda sekirati, dragi gospodine Silvije!

Starčić se izvijao dok je govorio, kao da je na kazališnoj pozornici, stari baletan, koreograf koji mladićima pokazuje scenu, foršpila im, kako se to govorilo u kazališnim podrumima i kafanama, a oči mu samo plove, slijeva nadesno i natrag, kao da su na zaljuljanom brodu, i ne zna se u što gledaju i je li uopće išta gledaju, ili su okrenute unutra, oči luđaka.

Jesen je, početak studenog 2012, došao sam u Sarajevo da obiđem bolesnu majku i da ju, vjerojatno, posljednji put vidim.

Preda mnom stoji, ljulja se, starčić, figurom kao s orijentalnih intarzija i veduta, i pripovijeda o tome kako je Kranjčeviću pokušavao povratiti samopouzdanje. Kranjčević je umro 1908, ali, možda, starčić to ne zna. Možda nije lud, nego je samo patološki lažov, neostvareni pisac, dovoljan mu je i najmanji šlagvort za veliku i razgranatu laž. Zna se tako udesiti u malešnih ljudi, pogotovo muškaraca, kad nedostatak stasa nadomještaju izmišljenim pričama, koje sve imaju isti cilj i poantu – da pričača prikažu velikim.

Mogu li sjesti – pita – svašta vam ja o Silviju mogu, iz prve ruke, ispričati?

Ne znam što ću, rukom mu pokazujem neka sjedne. Tako je to u Sarajevu, čak i u ova doba, kada je grad prazan, narod se uvukao u kuće, svud okolo šervane i caruju psi, svejedno će se naći netko tko će nepozvan sjesti za stol i bespovratno prekinuti čovjekovu misao.

Zove konobaricu, za sebe naručuje rakijicu, za mene salep.

Jahja, Jahja, čime ćeš to platiti? – ruga mu se ona, ili me to upozorava da će račun na mene pasti.

Nije to tvoja brigaa, ženo! Jesam li ti kada ostao dužan?

Nimalo ga nije uznemirila njezina indiskrecija, nije zadrhtao, lice mu je mirno, oči jednako plove u svakom njegovom pokretu. Oči kao libela.

Bio je drag čovjek. Silvije. Ali mogu zamisliti i da je ukućanima znao biti težak i kompliciran. Znao je, kada živite među ženama – a on ih je imao dvije, gospođu Ellu i malu Višnjicu – a bavite se sve samim muškim stvarima – politikom, nacijom i revolucijom – počinjete se ponašati kao pijani otac, kao, božemiprosti, onaj nasilnik koji ili je mahmuran pa bi se vješao, ili je pijan, pa mlati sve po kući. Ali nikada nikoga Silvije nije udario, nije na čovjeka digao ruku, a kamoli na njih dvije. Neću to da kažem, nego bih rekao da su i nacija, i revolucija, pogotovo u ono vrijeme, nasilje nad svakom intimom...

Iznenadio sam se kada je izgovorio tu riječ: intima. Kao da riječ nije bila u skladu sa starčevom pojavom. Bila je odveć birana i fina za jednoga uličnog kolportera. Ali tako, valjda, biva kada čovjek svakodnevno čita tolike novine. Na kraju nauči i takvu riječ: intima. A neki unutarnji, nerazvijeni, rudimentarni talent učini da takvu riječ udjene na pravo mjesto, bolje nego što bi to

znao učiniti sve i jedan ovdašnji pisac. Zbilja, ima li u Sarajevu još živa pjesnika, koji zna gdje spada riječ intima?

Od toga je Ella i umrla – nastavljao je starčić govoriti – najprije je godinama Silvija čuvala i tetošila, a onda joj se, usred najgore njegove bolesti, i majka razbolje. Gospođa Slava, krasna žena, mehke duše, ali slabe vjere, plašila se nesretnica smrti, pa je Ella, čim je pokopala muža, morala u Zlatar, u Zagorje, da se materi nađe pri ruci u njezinom umiranju. Strašno se, nesretnica, plašila te pustoši, ništavila koje slijedi nakon posljednjega čovjekova uzdaha, i tim je strahom nju, nesretnicu, opterećivala. Iz jednog umiranja, samo je prešla u drugo, na Silvijevo umiranje, nastavila se njezina majka, kao što se, naprimjer, jedni drugima nastavljamo i nadovezujemo na misao i rečenicu. Kada je odlazila u Zlatar, ja sam joj govorio da se čuva, da pokuša biti na distanci, koliko god nije lako s majkom, u najtežim trenucima njezina života, biti na distanci. Ella, dušo moja, nemoj da te ona povuče za sobom u grob, govorio sam joj. A ona meni: Ivane, nemojte tako govoriti, ona mi je sve, nakon što Silvija više nema...

Ivan? Zar vi niste Jahja? – lovio sam ga u sitnoj laži.

Pa Jahja je Ivan, i vi to znate! – nasmijao se starčić. – Nego, da nastavim, da ne prekinem nit priče, kao što ste vi prekinuli svoju kada ste me pozvali za svoj stol. Dakle, nije me Ella, nesretnica, poslušala, nego je uronila u majčinu bolest, zagnjurila u nju, i više nije izašla na površinu. U Sarajevu se više nije pojavila živa. Galopirajuća jektika, kažu. Sušica, bolest grada i jedne epohe, odnijela je tolike, pa će onda i nju, Ellu Kranjčevićevu, rođenu Kašaj. Ali nije to bila tuberkuloza, dragi moj gospodine, nego se ta mlada žena navikla na smrt, utonula je u nju bez ikakva straha, kao i Silvije, umrla je lako, kao da i nema ništa prirodnije od toga, kao da ništa drugo i nema smisla, osim smrti i umiranja! Povukla ju je gospođa Slava za sobom, da ne bude sama, da manje samuje u svom mračnom grobu. Bio sam na Ellinoj sahrani...

Bilo je to 1911! – primijetih zajedljivo.

U pravu ste, bilo je to početkom aprila, travnja mjeseca, rano je stiglo proljeće, a s proljećem, u kompoziciji jutarnjega voza, koji je sinoć krenuo iz Zagreba, u vagonu s prtljagom, i naša Ella, u sanduku od višnjeva drveta, ljepšem i raskošnijem od svog namještaja u Kranjčevićevom stanu. To su, pred njezino posljednje putovanje, mladu udovicu hrvatskoga pjesnika opremila zagrebačka gospođa domoljubi i književnici. Htjedoše se pokazati galantnima pred smrću, i to im je, moram priznati, uspjelo. Hrvati su galantni ljudi. Vi to znadete bolje od mene, dugo već živite u Zagrebu...

Da, silom prilika, uskoro će biti i dvadeset godina...

Silom prilika? Ta, molim vas lijepo, nemojte tako govoriti. Lijep je to grad, lijepi i galantni ljudi.

Znači, ipak ste me prepoznali?

Pa, svi se u ovoj čaršiji znaju. I svi vas znaju. Samo što se neki prave da vas ne znaju, tako da bi bilo zabavnije. U pravu ste ako sad mislite da sam vas namjerno prekinuo u pisanju priče. Učinio sam to zato što vam nije dobra priča o Kranjčeviću. Nemojte nikada pisati o čovjekovoj gorčini. Takve priče ne mogu biti dobre. Svi smo mi, znate, gorki na isti način, pogotovo u ovome gradu. I vi ste gorki, i samo vas još to veže za rodno mjesto. Sve drugo ste mogli prezreti, sve vam je drugo moglo omrznuti, ali tek kada biste se uspjeli odreći gorčine, mogli biste rahat, i s mirom u duši, odavde otputovati, da se više nikada ne vratite.

Niste u pravu...

Ako nisam, onda zaboravite da sam vam išta rekao. Najlakše je kad nisam u pravu. Tad samo

prelazimo na sljedeću temu. Ili se vraćamo onoj već započetoj. Stao sam kod trenutka kada sedmoga aprila 1911, bio je petak, putnički voz iz Zagreba ulazi u staru sarajevsku željezničku stanicu na Marijin dvoru. Rano je jutro, šest i trideset, ili malo više, ako je voz kasnio, toga se više ne sjećam. Ali znam da je putnika bilo mnogo. Te je nedjelje bila Cvjetnica pa su se katolici prepoznavali po maslinovim granama, kojih je u Zagrebu bilo za nabaviti, a u Sarajevu nije. Započinjao je Veliki tjedan, ljudi su se vraćali kući, da dočekaju Uskrs. Studenti su dolazili iz Beča i Graza, poneko i iz Zagreba, i osjećala se ta neka blagdanska atmosfera, kakvu danas ne možete ni da zamislite. Pogotovo ne u Sarajevu. Mi smo stajali sa strane da se voz isprazni i da se putnici razidu s perona, pa da se otvori teretni vagon, i da iznesemo van Ellu Kranjčevićevu. Tako vam se to, znate, radi s mrtvačkim kovčezima. To je drevno putničko pravilo, postoji otkako je željeznica, a danas važi i u avionskom prometu. Mrtvački kovčeg iznosi se mimo očiju putnika, poskrivečki, dok nitko ne gleda, jer ljudima ne bi bilo drago kada bi znali da je s njima, u istom vozu ili avionu, putovao mrtvac. A možda bi im bilo svejedno, tko to zna, nije se provjeravalo, nego postoji pravilo i onda se svi tog pravila držimo...

Vi ste osobno iznosili sanduk s Ellom Kranjčević?

Ne, nisam. Nemam, da tako kažem, tu visinu da bih mogao držati ravnotežu, nego su kovčeg nosila četvorica mladića iz Napretka. Kada biste mi dali vremena, možda bih se sjetio njihovih imena...

Nije važno.

Da, zaista, to danas više nije važno. Našli su se u Napretkovoju palači kada su se raspoređivali zadaci u povodu smrti Kranjčevićeve udovice, pa su pristali doći. Bila je to slučajnost.

Tako su i vas rasporedili?

Ne, dragi moj gospodine – starčić se opet slatko nasmijao – ja sam se tu našao po nekim drugim ovlastima i rasporedima. Ali da nastavim: tu su, pokraj ceste, odmah uz prugu, čekala zaprežna mrtvačka kola Hrvatskoga katoličkog pogrebnog poduzeća Pokop, s dva lijepa upregnuta konja. Jedan je, sjećam se, bio prelijepi bijelac, bez ijedne tamne mrlje na sebi, pravi generalski konj, kakvi će, koju godinu kasnije, biti vrlo cijenjeni po Europi. Nikad ga neću zaboraviti, tog bijelog lipicanera, upregnutog u jedna sarajevska mrtvačka kola. To vam je, dragi moj gospodine, belle époque, posljednje divno doba čovječanstva, i to vam je nekadašnje Sarajevo. Grad u kojem najljepši paradni konji vuku mrtvačka kola. Tog istog dana, u petak, sedmoga aprila, bio je sprovod. U Kranjčevićevu grobnicu, na Svetome Josipu, pokopana je i njegova Ella. Ali na njezinoj sahrani više nije bilo onoliko svijeta. Ama, pošteno govoreći, nije bilo nikoga. Nešto ljudi iz Napretka i iz drugih hrvatskih društava, par državnih činovnika, koji su poznavali Silvija, ali nitko od Muslimana i Srba. Zasitili se ljudi katoličkih sprovoda, ili su zaboravili. Od rodbine, bili su samo Ellina draga sestra Mila, njezin Dušan, i naravno Višnja. Eh, nesretno dijete, nije još ni u školu pošla, a ostade bez oba roditelja. Velika je to tragedija – uskukao se starčić – baš velika – a one mu oči igraju, kao u nekome vodvilju ili kao da je sve ovo nekakva šala.

Otpočetak mi se činilo da bi to mogla biti neka ružna sarajevska šala na moj račun. Prepoznao me je i pratio, sigurno zna zašto sam došao u grad, majka nije baš nimalo diskretna, razglasila je svoju bolest, i svatko tko želi za nju znati, već odavno je saznao, i uskoro će cijeli grad umirati skupa s njom, i samo je vrebao trenutak kada će me zaskočiti. Vjerojatno mi je s leđa prilazio dok sam pisao, i pročitao je Kranjčevićevo ime. To mu je bio zgodan šlagvort. A znao je da pišem priču, jer što bih i pisao ako ne piču...

A onda bi mi se, opet, učinilo da je starac posve lud, i da vjeruje u ono što govori. Nema on

nikakvih problema s tim da je od Elline smrti prošla sto i jedna godina. Bio je na njezinom sprovodu, ponešto je zaboravio, ali većine toga se sjeća. A najbolje se sjeća kakav je bio dan: rano sarajevsko proljeće, bez ijednog oblačka na nebu, toplo kao da je svibanj, a samo se po dalekim, osnižeženim vrhovima Bjelašnice i Igmana vidi da je zima jedva prošla, i da bi se, možda, još mogla vratiti, i zatrpati snijegom njen svježi grob. Pamti teške mirise ugljenog dima, pune sumpornog smrada, taj autentični vonj utrobe ove zemlje, i rijetke, tako plemenite, mirise naloženih borovih trupaca, parfeme plamteće smole, pamti prolitalu lipu, uz grobljansku kapiju, i luđake pamti, koji su pobjegli iz koševske umobolnice, pomiješali se sa sprovodom, i dali se u gorki plač – njih četvero, tri muška i jedno žensko – jer nas je pokojnica zauvijek napustila, i taj je njihov plač jedina suza koju je Sarajevo pustilo za Ellom Kranjčevićevom... Sve to u svom ludilu ovaj starac pamti, ovaj Jahja, koji je istovremeno i Ivan, kako već kome zatreba i kako to oduvijek i jest u ovome gradu, s prosjacima i jurodivima, čija je vjera oduvijek ovisila o vjeri onoga od kojeg nastoje isprostiti groš ili dva.

A najvjerojatnije će, ipak, biti da je varalica, koji se izvještio u svom poslu, pa koristi priliku da se malo ugrije i da na moj račun popije rakijicu-dvije...

Još jednu rakiju?

A ne, nisam vam ja za drugu. Jedna će mi biti dosta... Ali, vi ćete još jedan salep? Ženo, još jedan salep za gospodina! – viknuo je, a ona se mrzovoljno dogegala. Sada je već i mene gledala jednako ružno kao i njega, nezadovoljna, valjda, što nisam Jahju potjerao od svog stola.

Tog vam je petka, dragi gospodine, i svršila sva povijest Kranjčevićeve familije u Sarajevu. Dušan Plavšić je Milu poveo u Zagreb. Višnjica je bila na njihovoj brizi, oni su joj, možda, bili bolji nego što bi joj bili rođeni majka i otac, eh da su, nesretni, poživjeli. Kasnije je, pred kraj života, Plavšić bankrotirao. On vam je, znate, bio bankar. A Višnja je godinama bila sekretarica u Hrvatskome narodnom kazalištu. Izmjenjivali su se intendanti, a ona je ostajala, kao dobar i skup komad scenografije, i tako desetljećima. Ako već nisu pomogli ocu, da barem pomognu kćeri. Osim toga, po njoj im je, rodbinski, Kranjčević i pripadao, jer je sve drugo njegovo ostalo u Sarajevu i u Bosni. Grobovi, grobovi, grobovi, gospodine moj dragi, sve su vam to samo grobovi. Kada se čovjek malo zamisli, shvaća da mu ništa drugo nije ostalo osim grobova. Uzaludan je bio trud, sve te rasprave i objašnjenja, uzalud sam im svima govorio da će im jednom biti žao, da pjesnik nije duga života, i bilo bi lijepo da ga prime u Zagrebu, da mu omoguće da umre tamo, kada već nije mogao živjeti, da ga sahrane u mirogojskim arkadama i da imaju jedan svoj veliki grob. Grobovi, grobovi, grobovi, gospodine moj dragi, ali me nisu slušali, nije ih bilo briga, sve dok nije umro. A nakon što je pokopan, uz onoliku pompu, lažljivu, sarajevsku, kad su se točile lažne suze, kao prvijenac iz rakijskog kazana, iz Zagreba su stizala pisma, molbe i befeli, krenuli su i izaslanici, zahtijevajući da se Silvije iskopa iz groba, kao oko iz žive glave, i da ga se mrtvog seli u Zagreb, na Mirogoj. Ella je tada još bila živa, brinula se oko matere u Zlataru, ali nju nisu pitali ništa. Biva, nije udovica ta koja će brinuti o važnim nacionalnim pitanjima, nije za ženske glave da misle u kojem će grobu, u čijoj zemlji, biti dovršeno raspadanje truloga tijela barda hrvatske poezije...

I tu je riječ fino udjenuo: bard! I raspadanje truloga tijela. Bit će da je negdje to pročitao, ili je stvarno talent za dovođenje riječi u neobične i paradoksalne suodnose, da ne kažem kako bi mogao imati dara za književnost, ali za praznoslovlje svakako da.

Vi prodajete novine?

Da, ali kakve sad to veze ima? – prvi put se žacnuo, i oči su mu se najednom umirile. Gledao me

je koncentrirano i pažljivo, kao što kemičar zuri u pločicu dok se sprema da je stavi pod mikroskop, onako kao što gledaju samo ljudi koji su jako sigurni u sebe. Završio je ovaj škole, pomislio sam, i stvarne, i zatvorske...

Nema veze, samo me zanima.

Da, prodajem novine: Oslobođenje, Dnevni avaz, Vesela sveska... Zainteresirani ste? Evo, imam još primjerak Dnevnog avaza, drugo se prodalo. Danas je svijet mnogo pismeniji nego nekad. Nade bih za cijeli dan prodao jedva desetak primjeraka, na cijeloj Bašćaršiji. A nijedne novine nisu tada bile važne i tražene kao Nada, ali nije bilo pismena svijeta. Nećete mi vjerovati kako se iščekivao svaki novi broj, pa se gledalo kome su danas štampani stihovi. Bio je na čaršiji jedan dugmetar, zvao se Haim Albahari, drag čovjek, Jevrejin, a Jevreji vam sarajevski, znate, nisu naročito begenisali Nadu. Ali moj Haim je bio izuzetak. Rodio se takav, za pjesme i priče, a ne za života, ali šta ćeš, iz siromašne kuće, pa ga je dopalo da od životinjske kosti reže dugmad i češljeve. A to vam je, gospodine moj dragi, težak posao. Teže je, beli, napraviti dugme, nego razbiti stijenu u kamenolomu. A ne vidi se, i nitko to nikada ne sazna. Nakon rudarskoga, najteži je dugmetarski posao. Tako kažu, oni koji znaju. E, vidiš, taj ti je Haim Albahari bio jedini Jevrejin koji je od mene kupovao Nadu. Bilo je sigurno i drugih, koji su bili pretplatnici, ali to je bio neki finiji i učevniji jevrejski svijet, naročito oni koji su radili u državnoj službi. Njih ovi naši nisu priznavali, zvali su ih Švabama i dugo nisu dali reći da su i to Jevreji. Među njima je sigurno bilo takvih koji su čitali Nadu. Ali moj ti Haim ne bi samo tako kupio list, nego bi me zovnuo da dođem nakon njegova posla, oko osam, pola devet, i tad bih mu ja morao čitati pjesme. Ne vidim ti ja, sine, slabe su mi oči! Slabe mu oči, a pravi onu najsitniju dugmad, i tačno pogodi gdje će udariti rupicu! Vidim, ne govori meni Haim Albahari istinu, pa mislim: drago mu je čuti moj glas, uživa u recitaciji. Godine su prošle prije nego što mi je stari, srameći se, priznao da je nepismen. Ne zna slova, a voli poeziju. Eto, i toga ti je u nas bilo, među svakojakom čeljadi bi i Haim Albahari. Bi Haim, a bi mu i grob. Danas: ni groba, ni Haima!

Davno je to bilo – kažem – prije stotinu i više godina.

Jest, jest, za nekoga davno, za nekoga i nije.

A čovjek u prosjeku živi sedamdeset pet, osamdeset godina...

Ima ih koji ne dožive ni pedesetu, a već su starci.

A vi ste i prije sto godina prodavali novine?

Jesam, pa šta onda?

Pa koliko ti je, čovječe Božji, godina? – konačno sam upitao.

Vjerujte, ne znam. Do četrnaeste sam brojao, a poslije više nisam. Nema to svrhe! A i čemu nagoniti vrijeme da prolazi, osim ako ti se plaho negdje ne žuri. Meni se nije žurilo, nisam imao gdje ići. Tu sam gdje jesam. Tako ti je to s vremenom: ako ga ne nagoniš, ono prestane da prolazi. Zaustavi se kotač, pa ni tamo, ni vamo.

Oči su mu opet igrale, plovile kao grah zraka u libeli, na neravnoj i uzluljanoj površini. Ipak starčić nije lud, nego je karijerni prevarant, to je nekada u Sarajevu bilo cijenjeno zanimanje. Znao sam ih nekoliko, na Mejtašu, sedamdesetih. I mene su varali, iako sam bio dijete. Činili su to da se zabave, ali i iz pedagoških razloga, da se naučim. Znao sam da se nemam pravo ljutiti, niti se smijem osjećati poniženim, jer su me izvarali. To je njihov posao, kao što je mama šef računovodstva, a tata doktor, tako su oni profesionalni prevaranti. Svaki je posao za čovjeka, i svaki je jednako vrijedan. Samo se ne smije drugome činiti zlo i nanositi bol. Ako nema bola,

nema ni zla. U dobroj prevari ne samo da nema bola, nego ima pouke i humora, prevarenom se šire i otvaraju vidici, potiče mu se mašta.

Zato mi je nekako laknulo kada sam shvatio da starčić nije lud. Opustio sam se i pokušavao ga uloviti u grešci. Vrebao sam kada će izgovoriti krivu rečenicu, postavljao mu pitanja na koja je već odgovorio, lovio ga u nedosljednostima, pokušavao mu rasklimati i rastaviti priču, ali bio je siguran i nijednom nije pogriješio. Shvatio je što pokušavam, ali se nije ljutio – kao što se ljutnuo kada sam ga usred pripovijesti o Kranjčevićevom pogrebu – upitao radi li kao kolporter. Bio je strpljiv, mogao je po nekoliko puta odgovarati na isto pitanje, zaobilazno i direktno, varirajući do u beskonačnost kranjčevićevsku temu, nije pokazivao nikakav umor ili nestrpljenje. Prestao sam kad mi se učinilo da je spreman da do kraja svijeta, u tisuću različitih varijanti, pripovijeda istu priču, i da je izvjesno da ću se prije slomiti ja koji mu postavljam pitanja, da ću zaspiti, ogladniti, onemoćati, ili ću se zaplesti i zaboraviti što bih ga trebao pitati, nego što će on izgubiti nit. I nijednom nije ponovio priču na isti način.

Na kraju mu je dojadilo:

Dragi gospodine, sada sam već jako umoran! Morao bih poći, a vi se, za svoje dobro, ostavite Kranjčevića i njegove gorčine. Ništa vam ta priča ne vrijedi. Bio je Silvije puno krotkiji nego što ste ga predstavili. I nisu mu otkazali bubrezi, da bi mu kuća vonjala na aceton. Umro je od tuberkuloze bubrega, gnoj je pišao nesretnik. Ali to su vaše umjetničke slobode, na to imate pravo. Nemate, međutim, prava na njegovu gorčinu, a pogotovo ne na to da svoju gorčinu objašnjavate njegovom gorčinom. Biva, vama je Zagreb tuđina, kao što je njemu Sarajevo bilo tuđina. Uostalom, nećete nikakva dobra vidjeti ni od vlastite gorčine, budete li je sijali po svojim pričama. Jalovo je to. Sve su ljudske gorčine iste, nema među njima razlike, ni u njima kakve umjetnosti. To sam vam morao reći, zato sam vam ovako prišao. A bio sam spreman i pričati vam o Kranjčeviću, kakav je bio u duši, kako je mirisao, kakvi su mu bili zubi, je li imao smisla za glazbu, je li išao u pozorište, svašta sam vam mogao ispričati, jer mu nitko nije bio blizak kao ja, ali, eto, vas su zanimala trivijalije. I to vam je, također, cijena gorčine. Nego, evo vam nešto da pogledate, kada ja izađem van, i da zadržite za uspomenu.

Rekao je i na stolić, ispred mene, pokraj bilježnice u kojoj sam zapisivao priču “Skupa je bolest domovina”, koja mi je nadošla dok sam gledao dvije spomen-ploče, s dva gotovo istovjetna teksta, na kući u kojoj je živio Silvije Strahimir Kranjčević, spustio je neku fotografiju, i licem je okrenuo prema stolu.

Na požutjeloj pozadini, izbljedjelom crnom tintom, krasopisom ispisana je stajala legenda: Sarajevo, 31. listopada 1908., sprovod S. S. Kranjčevića.

Zbunjeno sam zurio u taj žuti karton, izbrazdan tragovima lijepka iz nečijeg fotoalbuma, i umjesto da odmah pogledam fotografiju, čekao sam da Jahja ode, kao dijete koje bespogovorno poštuje pravila igre.

Čim je prešao prag svratišta Erzurum i izašao na ulicu, okrenuo sam sliku.

Bio sam pomalo razočaran: crno-bijela fotografija 15 x 12 centimetara, u formatu koji nije bio čest u ta vremena, snimljena je preko glava i leđa brojnoga muškog svijeta, u tamnim kaputima, gologlavih ili s fesovima. Uvrh iskopane rake stajao je stariji, sijedi gospodin s halpcilindrom na glavi i držao križ na kojem je rukom, crnom bojom, pisanim slovima bilo napisano pjesnikovo ime. Iza leđa, tamo gdje su u moje vrijeme bili stari, u travu zarasli i urušeni nadgrobnici, još uvijek je bila pusta ledina, a još iza, novosagrađeni grobljanski zid.

Trebalo mi je, možda, i pet-šest sekundi da primijetim ono zbog čega mi je i ostavljena

fotografija. Stresao sam se od užasa i nagle provale adrenalina, skočio sam od stola i potrčao van, za Jahjom.

Ali njega više nije bilo, niz ulicu, prema tramvajskoj stanici i Sebilju, ni uzbrdo, prema mom hotelu. Kao da je nestao, jer nije mogao tako brzo iščeznuti iz vidokruga. Vjerojatno je pretpostavio što ću učiniti, pa se brzo sklonio u nekoj od brojnih avlija, ili u nekom kućnom ulazu.

Tri su po ponoći, i ne bih ga našao čak ni kada bih znao na koju stranu da ga tražim.

Vratio sam se u Erzurum.

Konobarica je stajala, slavodobitno naslonjena na šank. Između oznojenih dojki, izvirivale su tri debele crne dlake. Ili mi se i to učinilo.

Eto, rekla sam vam! Svakoga tako Jahja jedanput prevari. Drugi put neće.

Vratio sam se do stola, ali tamo više nije bilo slike.

Oprostite, a gdje je fotografija? – pitao sam je.

Kakva fotografija? – mrštila se kao da ću je optužiti da mi je nešto ukrala.

Odmahnuo sam.

Sklopio sam bilježnicu koja je sve vrijeme bila otvorena na posljednjoj rečenici priče “Skupa je bolest domovina”, koju, vjerojatno, nikada neću dovršiti, spremio je u ruksak, platio račun i izašao iz Erzuruma.

Oni ljudi su i dalje jednako sjedili, razgovarali na svom nerazumljivom jeziku, glava natiskanih prema sredini stola, i ništa, bit će, nisu ni primijetili.

Na fotografiji koje više nije bilo prikazan je trenutak kada uz pomoć dva konopca muškarci u crnom, što uglednici, što grobari, spuštaju Kranjčevićev lijes u grob. Onaj čije se lice najbolje vidi i koji u trenutku kada se blenda rastvorila gleda ravno u objektiv, bjelobrađi je, sitni, starac. Nitko drugi, nego on. Jahja ili Ivan, koji je 31. listopada 1908. godine jednako star kao i danas. On je, vjerojatno, i napisao legendu na pozadini slike.

Ako i ta legenda i ta fotografija nisu proizvod nečega o čemu ovoga trenutka ništa ne mogu reći. Jer ne znam. Jahja me je začarao, nešto mi je usuo u salep, ili mi se na trenutak zanebesalo, pa mi se sve ovo prividjelo.

Majka mi je bolesna, traje to već dugih deset mjeseci, prošle noći jedva da sam mogao od vrućine zaspati. Noć prije toga nisam spavao, jer sam bio užasnut time što moram u Sarajevo. Noćas sigurno neću spavati, umoran sam kao pas.

A njihov lavež je malo prorijedio. Pred jutro se uvijek smiruju, negdje se zavlače, griju se jedni uz druge, i kratko spavaju. Mnogo kraće nego ljudi. Oni koji još nisu pozaspali, izdaleka, poput vukova, zavijaju, ili se bijesno naganjaju, psuju jedni na druge na nemuštome pasjem jeziku, ili sitno lajućaku, pometeni nekim svojim pasjim strahom, o kojem čovjek ništa ne zna, kao što ni oni ništa ne znaju o ljudskom strahu od smrti.

Opet prolazim pokraj taksi stajališta. Prva će mušterija, bude li išlo po redu, u lijepi, novi mercedes, u kojem budan čeka krupni muškarac, bivši gastarbajter, sa sjajnim roleksom na lijevoj ruci, koju drži na volanu. Rukav njegove bijele košulje visoko je podvrnut, kao da je došao u ambulantu, da mu izvade krv. Iza njega su još četiri auta, sa četiri usnula vozača. Ili su izgubili nadu da bi mogao netko naići, ili ih je pred jutro prevario san. Nakon ponoći, u vrijeme kad oko pola dva zakukuriču prvi pijetlovi, započinje mistično doba dana, kada se nešto u

čovjekovom duhu i tijelu mijenja i premeće, ili kada Bog, ako ga ima, povede računa o ljudima i o psima. Jedne u to vrijeme prevari san, pa zaspe, a druge, bolesne, stiže smrt. Guše se, krkljaju, srce im zastaje, neko vrijeme miruje, pa nastavlja kucati, ili tonu sve dublje u komu, nestaju, iščezavaju u trenutku, bez najave, lako i tiho, kao da im je anđeo Gabriel krilom prešao preko lica. Između pola dva i šest ljudi umiru po bolnicama, umiru u svojim domovima, u samrtničkim posteljama svojih bračnih soba, i sve težim biva ono što ih odozgor pritiska, i sve jači je nagovor na odlazak, i tako traje borba između disanja i nedisanja, dijele se duše od tijela, i lomi se napola svijet, svaki put iznova, svake noći od pola dva do jutra, da bi se, zatim, sve vratilo u normalni dnevni ritam, onima koji su od noćas preostali kao da je malo bolje, vraća im se rumen u obraze, dišu mirnije, kao da samo spavaju, oko podne pomalo dođu sebi, a onda se, s približavanjem večeri, vraćaju u svoje samrtničko stanje, i bliži se već doba prvih pijetlova, a s njima i vrijeme smrti. Nijedno živo stvorenje, ptica, životinja ili kukac, ne najavljuje smrt onako kako je najave pijetli, ali ni u jednoj vjeri, nikome, pijevac nije simbol smrti. U Sarajevu se niotkud, ni s jedne strane svijeta, ne čuju pijetli. Samo lavež pasa, a poslije škripa skretnica i zvon prvih jutarnjih tramvaja, zatim će i crkvena zvona, glas mujezina s magnetofonske vrpce... Ali tada su već mrtvi svi kojima je bilo suđeno da umru, a sigurni su svi koji će umrijeti sutra.

Tih dvadesetak koraka, od bivše krčme Drina do Stare pravoslavne crkve, posljednji je komadićak Sarajeva koji prelazim uvijek s istom mišlju i osjećajem. I kada u grad dolazim zbog njezine bolesti, i draga mi je misao da više nikada ne vidim Sarajevo, da na njega živ ne pomislim, kao i u vrijeme kada sam u Sarajevu odrastao, kada me Nona još uvijek vodila za ruku, i kasnije, kada sam postajao svjestan svoje seksualnosti i zamišljao trenutak u kojemu ću – tako se onda govorilo – “skinuti mrak s očiju”, leći sa ženom, kliznuti u nju, ostvariti svoju muškost, osjetiti to najveće, opričano i opjevano fizičko zadovoljstvo, koje, međutim, nikada neće biti onakvo i onoliko koliko je bilo dok sam ga zamišljao, tih dvadesetak, ili pedeset, koraka od ulaza u krčmu Drina do drvenih kapija crkve.

Drina nije bila obična krčma. Ne znam kada sam to saznao. Čini mi se da znam, otkada znam za sebe, da je Drina kupleraj, da je unutra kurva Šuhra, stara koliko i Sarajevo, s kojom liježu neki nepoznati i nevidljivi ljudi. Nevidljivi su, jer se svi vidljivi groze Drine i stare kurve, i jer nitko ne bi legao u tako prljavu postelju. To su bila moja prva saznanja o seksu – Drina i Šuhra – s njima sam se, čini mi se i rodio, a sve drugo je dolazilo onako kako već dolazi, od Sigmunda Freuda do naših dana, svim dječacima svijeta, kao nadogradnja onom od čega je sve i započelo. Utroba u koju se u mislima vraćam, iza svijesti, iza života, iza sna, nije utroba one koja boluje, i čije se umiranje još uvijek čeka, nego je utroba Sarajevo, u tih dvadesetak koraka od Drine do Stare pravoslavne crkve, utroba je između Šuhrinih starih nogu, u toj prljavštini i nečisti, kroz koju je, na putu prema konačnom zadovoljstvu, promarširao sav moj svjesni i nesvjesni svijet.

Nikada nisam vidio Šuhru. Uživio ili na slici. I ne znam kako Šuhra izgleda. Znam kako ju danas zamišljam, ali se ne sjećam kako sam ju zamišljao prije dvadeset godina, u vrijeme u kojem je započinjala opsada grada, ili ranije, kada sam bio gimnazijalac, i još ranije, dok me je Nona vodila za ruku, pored Drine i Stare pravoslavne crkve. Ali dobro znam da sam je oduvijek zamišljao i da sam tako, kroz Šuhru, odrastao, smirivao se i stario, a da se nikada nisam odvažio nogom stupiti u Drinu, pogledati kako izgleda unutrašnjost krčme. Ne bih sjeo, nikoga ništa ne bih pitao, samo bih pogledao, i izletio van. Ali ni to se nisam usudio, nego sam i unutrašnjost Drine samo zamišljao, kao što sam zamišljao i Šuhru, i kao što ću godinama zamišljati to najveće od svih zadovoljstava, kad živ ponovo jednom klizneš u utrobu iz koje si davno iskočio.

Ne znam kakvom sam je vidio, jer sam u svakoj sljedećoj fazi razvoja morao zaboraviti Šuhru iz

one prethodne. Tako se odrasta. Zaboravljao sam jučerašnju Šuhru, zbog današnje Šuhre. Pamtim samo to da sam kao mali dječak, osmoškolac i adolescent bio zgrožen pred pomišlju na užitak u tome da se klizne u tako staru i prljavu ženu. Bila je to kazna i prokletstvo, morao bi čovjek nešto gadno skriviti, pa da legne sa Šuhrom. Kasnije je čist doživljaj seksa – u petogodišnjeg dječaka, i u dvanaestogodišnjaka – nestao, ili se pretvorio u mračnu mušku fantaziju o staroj zapišanoj kurvi, i o vratima utrobe kao vratima pakla, pred kojima se uživa kad nestane iluzije raja i kad čistoća prestane da bude uzbudljiva.

Govorili su: vidio sam Šuhru, joj Šuhre, kakva je gadna, rekla mi je to Šuhra, moj stari je bio kod Šuhre, pa su se zato stara i on razveli – netko joj je rekao, govorili su: evo, maloprije prođe Šuhra, bila, ušla i izašla, stala za šank, trgnula jednu rakiju i otišla, ništa nije rekla, govorili su: e, da mi je otići kod Šuhre da se malo olakšam, e, da mi je mog Sarajeva pa da pođem kod Šuhre, e, kad sam ja od Šuhre fasovao triper... I tako otpočetka, otkako sam pošao u školu, moji vršnjaci, drugovi iz razreda redom su je poznavali i viđali, kasnije su, u gimnaziji, neki i legli s njom, jedini ja nikad Šuhru nisam vidio.

Nije to bilo zajedničko ime za više žena, kao što je zapisao, nekoliko mjeseci pred rat, jedan slovenski novinski reporter, u članku objavljenom u Delu, koji je nosio naslov: “Grad u kojem neće biti rata, jer svatko svakoga poznaje”. Bilo je to pogrešno, kao što je sve u njegovome sarajevskom putopisu bilo pogrešno, iako dobronamjerno i pitomo. Šuhra je u stvarnosti bila samo jedna – kurva iz Drine. Osim nje, u Drini nije bilo drugih kurvi. Bio je to jedini kupleraj na Orijentu, i u Europi, u kojem je ordinirala samo jedna stara kurva, o kojoj su pripovijedali svi, čim krenu u školu, ili još ranije – u vrtić, to ne znam jer me nisu slali u vrtić, pa sve do kasnih godina, do mirovine, po šahovskim klubovima, u Domu penzionera na Trebeviću, na bočalištima umirovljenika porijeklom iz Dalmacije, na klupicama ispred povrtlarnica i obučarskih radnji, ispred Sebilja, u vrijeme dok su golubove hranili krušnim mrvicama i zrnima kukuruza, razgovarali su sarajevski starci o Šuhri. Ni o kome se drugom, osim, možda, o drugu Titu, u Sarajevu nije razgovaralo i među jednima, i među drugima. Među pionirima i među penzionerima.

Svi su je vidjeli kako je maloprije prošla ulicom. Osim mene. Ja je nikada nisam vidio.

Svaki put, kada bih ovako prolazio pored Drine, pogledao bih, ne okrećući glavu, prema vratima, koja su često bila otvorena, pogotovo za toplijih dana, i vidio bih uvijek isto: mračnu utrobu krčme, s nekoliko stolova za kojima nitko ne sjedi, pod od neopranih, ružnih keramičkih pločica, kao u javnom nužniku, a odmah do vrata, s lijeve strane, šank, i bijela vitrina s izloženim tvrdo kuhanim jajima. Možda je tu bilo još nečega, ali mi je promicalo, jer se nisam usuđivao stati i pogledati, nego bih ubrzavao korak, dok su mi se očne jabučice okretale prema van, prema ulazu u Drinu, sve dok Drina ne bi nestala u mrtvome kutu pogleda, negdje u mome zatiljku, precizno upisana i nezaboravna, pretvorena u osjećaj pripadnosti, u ono što se danas moderno zove – identitet, koji će nadživjeti sve moje druge sarajevske identitete. U tom gradu koji mi je postao najudaljenija od svih tuđina, i u kojem me već svaka mrtva stvar nastoji podsjetiti da nisam odavde, nakon što su me godinama, kad god bih došao, neki bivši živi ljudi podsjećali da nisam odavde i da sam poput onih sustanara koji su, poslije Drugoga svjetskog rata, morali proći kroz vaš dnevni boravak da bi došli do zajedničkog zahoda, jedino što mi je ostalo kao moj povlašteni fragment grada, jest tih dvadesetak, ili pedeset, koračaja od Drine do Stare pravoslavne crkve, koje upravo prelazim, pa iako to ne činim naročito sporo, hodam kao što sam uvijek hodao, čini mi se da moj prolazak već dugo traje, i da ono što mi je od Sarajeva ostalo baš i nije tako malo.

Tu gdje je bila krčma Drina, objekt u vlasništvu nekoga od gradskih ugostiteljskih poduzeća,

danas su zakovana ulazna vrata, prazan i prašnjav izlog, a gore, ispod prozora prvoga kata, gdje je nekada bilo prenoćište, stoji natpis – reklama koja se razvila od jednoga do drugog kraja kuće – za striparnicu. Nisam siguran, ali mi se čini da se u nekadašnjem kupleraju, baš gore gdje je Šuhra obrađivala nevidljive mušterije, danas prodaju stripovi. Ako je tako, priča je obišla geometrijski savršeno oblikovanu elipsu. Legenda o Šuhri, ako je takve legende ikada bilo, jedinoj poznatoj kurvi u jedinome sarajevskom socijalističkom kupleraju, ako je i te kurve bilo, ako je Šuhra, zaista, ikada postojala, ili je poput Grozdane iz Huminoga pjesničkog romana, mogla bi biti ispričovijedana samo u stripu. I to u dugom, epskom stripu, u grafičkoj noveli o orijentalnom gradu, bastionu bratstva i jedinstva, najtvrdem komunističkom uporištu sve do Taškenta, Buhare, Tbilisija, koji je u Šuhri spojio dvije svoje potrebe: za izmišljenom tradicijom i za seksom, također izmišljenim.

I tako me, evo, pred Starom pravoslavnom crkvom, uz dvorišni zid od sedre, izjeden vremenom i kišama, kiselinama koje nastaju kada se u vodi rastvori sarajevska čađ i smog, zapišan ljudskim i pasjim pišakama, prolazim, kao što sam prolazio uvijek, s mišlju kojoj će trebati da izvjetri, uvijek joj je trebalo, o krčmi Drini i o kurvi Šuhri, uz koju nitko nikada nije prenoćio, iako su gore, u prenoćištu, toliki lijegali s njom, da dožive malu smrt, i da što prije ustanu. Iako me Bog nikad nije upozorio na svoju prisutnost, nego mi je otpočetak bio maštarija, san i lirska prikazba, književni lik izvan književnosti, pred Starom pravoslavnom crkvom uvijek bih osjetio isti sram zbog kurve Šuhre, i svoje misli o njoj. Još dok me je Nona vodila za ruku, uz ta drvena vrata, uz taj vječni vonj urina, podno uskih i malenih volta, kamenih lukova nad glavama prolaznika, isto me grizodušje hvatalo radi Drine i Šuhre, i moje misli o njoj. Stara pravoslavna crkva bila je prvi i posljednji moj hram, ako je grižnja savjesti mjera kršćanske vjere, a jest, jer sam tu, od onih vremena, do danas, osjećao jednaku nelagodu pred mogućim Božjim saznanjem moga grijeha i moje misli o Šuhri i Drini, započete dvadesetak, ili pedeset koraka prije. I tko zna kakav bi bio moj život, i kakav bi bio moj odnos s Bogom, da je kojim slučajem malo niže Drine neka drukčija kuća: banka, biblioteka ili samoposluga. Bi li me tada uopće grizla savjest? Ako ipak bi, možda bi tada grizodušje potrajalo duže, šireći se sa mnom po gradu, svugdje gdje bih išao. Ovako, ostalo je u tom prostoru od dvadesetak, ili pedeset koraka, i ogradilo taj posljednji komadićak Sarajeva koji mi je ostao.

Stojim pred dvorišnim vratima, kao da iznutra čujem neke glasove. Možda je neki pravoslavni svetac, neka ranojutarnja molitva na koju se skupe monasi – njih dvojica, trojica koliko ih je u ovom gradu – ili mi se samo pričinja.

Kada bih sad jako šakom udario dvatriput po vratima, bi li se uplašili da sam neki nasilan inovjerac, ili bi povjerovali da sam neki njihov, pa mi otvorili vrata, da uđem? Vjerojatnije je prvo. U ovome gradu jedva da je još ostalo njihovih. Zato su mi tako bliski. Njih je malo, a ja sam jedan. Skoro da smo neki rod.

Ako triput udarim šakom u vrata, ako mi povjeruju i otvore, to će biti dobar znak, pomišljam. Ako tako bude, dogodit će se čudo i majka će ozdraviti. Na čas me zabavi ta misao, ali ne toliko da lupam na vrata.

Uvijek tako odustanem. Što bi bilo kada jednom ne bih odustao?

Bivša Titova ulica, koja se danas drukčije zove, pusta je i tiha. Nitko se ne čuje, osim što iz daljine, tiho, zaječi pas, druga mu dvojica odgovore kratkim lavežom, s druge obale Miljacke, negdje od Bistrika začuje se zavijanje, na koje odgovori netko s Vratnika ili s Kovača. A zatim ispočetka: tiho, izdaleka, zaječi jedan, kao da je otrovan, i raspada mu se utroba, dvojica mu ljutito, bez sućuti i razumijevanja, odgovaraju lavežom, a s druge obale Miljacke, s Obilaznice ili

sa Soukbunara počne zavijanje, na koje uzvratiti netko s Bjelava ili s Mejtaša, pod prozorima moje majke, koja spava i sanja košmarne snove ili doziva nekoga da joj pomogne, ne bi li se dovukla do zahoda.

Umiranje obično započinje kada bolesnik ne može otići do zahoda? Ili kada više nema snage da se obriše? Ili umiranje započinje kada prestane biti svjestan da mora na zahod? Kada započinje umiranje?

Prelazim Titovu i skrećem u uličicu s imenom prote Bakovića. Ne znam tko je bio prota Baković, ali je tu, desetak koraka niže, s desne strane, jedna avlijica, iz koje se ulazilo u malenu gostionicu, u kojoj sam samo jednom bio: septembra 1999. tu me je doveo sarajevski pisac, ime mu godinama pokušavam zaboraviti, jer tu se, kaže, jede najbolje u Sarajevu. Pamtim taj skućeni pajzl, zidove koji me stiskaju u ramenima, kao tijesan maturski sako, i težak vonj zaprške i ulja u kojem su danima cvrčale bečke šnicle, pamtim gazdaricu, masnu ženu sa zamazanom bijelom pregačom, koja se svima obraćala kao da su joj djeca. Sama je kuhala i raznosila hranu za tričetiri u prostoriju jedva ugurana stola. Na izlazu bi naplaćivala onim svojim zamašćenim prstima, po novčanicama su ostajali sitni komadići sirovoga mesa, zagorjela prezla i palmino ulje, ali gosti to nisu primjećivali, nego bi nasmijani i raspričani tiskali po džepovima banknote s likovima bosanskohercegovačkih pjesnika. Njihova iznenađena lica, uhvaćena u trenutku kada su se slikali za osobne dokumente, a zatim na prijeveru iskorištena za potrebe vječnosti, ispresavijana i umrljana miješala bi se tu sa zrcima džepnoga smeća, končićima i vlasima kose, prahom sasušene epiderme i mirisom mokraće i znoja. Tu, u džepu prežderane poslijeratne sirotinje, svome je kraju te 1999. stizala bosanskohercegovačka poezija. Uskoro će sve to postati bošnjačko, a ono što ne može biti bošnjačko, jer nije muslimanskoga imena i prezimena, podijelit će između sebe Srbi i Hrvati...

Gostionica se zvala "Kod tetke", i svi su gazdaricu morali tako zvati. Drugog imena nije imala, tako da se nije znalo koje je vjere. Ali kako se pajzl nalazio u Ulici prote Bakovića, povjerovao sam da je Tetka pravoslavka. Osim toga, da nije, vjerojatno bi rekla kako se zove.

Kako bi donosila hranu, tako je opominjala:

U ovoj kući se mora pojesti sve, i na kraju hljebom pomazati tanjur!

To joj je, valjda, bio reklamni slogan. I nama je tako rekla, nakon što je na stolić spustila dvije do ruba napunjene tanjurčine graha ("domaći grah s goveđom kobasicom, originalni tetkin", pisalo je u jelovniku):

U ovoj kući se mora pojesti sve, i na kraju hljebom pomazati tanjur!

Na to se moj drug, sarajevski pisac, slatko nasmijao. Takav je, izgleda, bio običaj. Kako bi Tetka za koji stol spustila tanjur, i izgovorila čarobnu formulu, tako bi se pogošćeni za stolom smijali. Bez obzira na to što su svakoga radnog dana dolazili u gostionicu "Kod tetke", i ona bi im svaki put na isti način, jednakim strogim tonom, uputila istu rečenicu, gosti bi se slatko nasmijali, kao da se sve događa po prvi put. I vjerojatno tako mjesecima, i godinama, prepričavao se isti vic, u kojem su se tek neznatno, s promjenama političkih i povijesnih okolnosti, mijenjale i prilagođavale neke sitne pojedinosti. Akobogda, neka je sreće i zdravlja, i sve će stotinama godina biti isto, u tom gradu i u toj krčmici, u kojoj se jede najbolje...

Malo što može čovjeka tako onespokojiti i suočiti s njegovim prirodnim ograničenjima, pa i s vlastitom smrtnošću, kao tanjur iz kojeg se prelijeva svijetlosmeđe more graha. Pred takvim iskušenjem ja više nisam bio gladan, iako još nisam zaronio žlicu u tanjur, i već sam razmišljao o tome kako da se iz svega ovog izvučem, kako da otpim svu tu provalu sarajevskoga humora,

prisnog i privatnog, koja će uslijediti čim se dignem od stola, u očajničkom pokušaju da izađem na slobodu.

Moj književni sudrug, kojem uzalud pokušavam da zaboravim ime, jer me na njega stalno nešto podsjeti, nije se obazirao na moju nemoć i vječno presenečenje nad svim teškim slučajevima sarajevske gostoljubivosti, nego je kusao grahovu čorbu, junački, kao da je na Zapadnoj fronti 1915, negdje oko Kobarida, i zasjeo je uz vojnički kazan, pa savršeno bezosjećajno ždere, nesposoban da imaginira sljedeću scenu, u kojoj će mu, u borbi prsa u prsa, neprijatelj bajunetom rasparati trbuh i po snijegu prosuti crijeva, napuhana od svježega graha, poput balona grofa Zeppelina.

Grabio je on svojom kašikom i zalagao komadićima kruha, koji mu se mrvio među prstima, ali je nakon svakog zalogaja uspijevaio izreći novu pohvalu Tetkinoj kuhinji, i još pridodati pitanje za mene:

- kako mi se sviđa grah, je l' da bolji grah nisam još od vojske jeo?
- je li *Sarajevski Marlboro* preveden na engleski? Joj, šteta što nije!
- šta ima u Zagrebu, ima li koncerata?
- koliko ostajem u Sarajevu?
- zašto tako kratko?

Odgovarao sam mu, sjećam se, u kratkim rečenicama, dekoncentrirano, i osjećao sam kako se, u skladu s mojim odgovorima, burno izmjenjuju njegova emocionalna stanja. Možda bih mogao i uživati u tome da nisam bio tako zabrinut zbog onoga što sam vidio ispred sebe.

Moj drug, duhovit pisac jednoga dobrog romana o opsadi, i nekoliko slabih romana o rastavi braka, već je izjeo pola tanjura graha, prije nego što sam se odvažio da zgrabim prvu žlicu.

Čorba je još bila vrela, onako gusta od zaprške sporo se hladila, pa sam dugo puhao u kašiku, a kada bih nakon toga udahnuo, svaki put bih sve jače osjetio tmuran i težak miris brašna zaprženog na ulju, koji je prekrivao sve druge mirise, pa i slatkast i dobroćudan vonj prekuhanoga graha trešnjevca, te najdraže balkanske mahunarke, koja milijune lijernih i zlobnih ljudi, prostodušnih mrzitelja svega što je slabije ili pametnije, već stoljećima spašava da ne umru od gladi, ali ih odvraća i od svake pomisli da nešto ozbiljno u životu rade. Ta duboka kulturna zaostalost, intelektualna inferiornost i emocionalna bijeda, koje krase većinu Balkanaca, nastanjenih između južnoga izlaza tunela kroz austrijske Alpe i jugoistočnih granica Habsburškog carstva, u najvećoj mogućoj mjeri uzrokovane su pogubnim utjecajem graha trešnjevca.

To sam mislio, pušuci u tu prvu kašiku graha. Želudac mi se dizao kada bih zatim udahnuo miris zaprške, miris ružnoga austrougarskog djetinjstva, upisanog u privatna i obiteljska sjećanja, miris štublerovske kuhinje u sva teška vremena, kada bi im umirali sinovi, i trebalo je nakuhati lončinu graha, za svu onu rodbinu, za željezničare, rudare, radnike i njihove žene, što će doći iz svojih malih industrijskih gradova, na sprovod i na dugo žalovanje. I nisu mi izlazili iz glave, čak ni kada ne bih bio svjestan da o njima mislim, kao što tada, "Kod tetke", nisam bio svjestan da o Stublerima mislim, jer je zaprška bila njihov znamen i identitet. Zaprška, a poslije onaj tupi bol u trbuhu, koji se širi crijevima i krvotokom, dolazi do srca, pluća i mozga, i na kraju prožme cijeloga čovjeka, u vidu popodnevnog melankolije, naročito izražene nedjeljom. I svi su Stubleri, muški i ženski, nosili u svojim glavama spiskove jela koja im škode. Ta jela su se razlikovala, i rado su s gostima, po čekaonicama ambulanti ili na autobusnim stanicama, referirali listu

škodljivog jestiva, čak i sasvim nepoznatim ljudima. Ili naročito njima. Onima koji su im nepoznati ili su im mrski i odiozni, onima za koje bi opravdano ili ne sumnjali da špijuniraju za policiju, da rade za Gestapo ili Udbu, traže neprijatelje naroda ili skrivene Židove, njima bi govorili o tome da im škode zemrl knedle, ili ajnpren juha, ili boranija ako je puna nesvarljivih žilica, ili taj nesretni grah, težak, uznemirujuć... Onako kako su drugi ljudi u svome sitnom ćaskanju i sakrivanju bivali opsjednuti vremenskim prilikama i njihovim utjecajem na kostobolju, tako su Stubleri sitno ćaskali o jelima koja im škode. A da im nije na um palo da to ne škode knedle, i ne škodi đuveč, nego u želucu boli zaprženo brašno, taj nepodnošljivi austrijski dodatak svakom varivu i čorbuljku, zbog čije je pogube, možda, i palo carstvo. One koji su ga trebali braniti, nakon ručka je zabolio trbuh.

Progutao sam tu prvu žlicu, za njom i drugu, i tko zna koliko sam tog mučnog popodneva 1999. progutao žlica grahove čorbe, prije nego što se vodostaj tanjura malo spustio i prije nego što sam mogao započeti tu mučnu i kompliciranu operaciju, čiji je cilj da bez velikih uznemirenja odem s ovoga mjesta i da što prije zaboravim da sam tu ikada bio. Prvo sam morao riješiti problem sa sarajevskim piscem, kojem nikako da zaboravim ime, a onda i s Tetkom, koja će iskoristiti priliku da svoju maksimu – U ovoj kući se mora pojesti sve, i na kraju hljebom pomazati tanjur! – razvije u socijalni dramolet.

Tako je i bilo. Tetka je priredila predstavu za sve prisutne.

Prvo mi je, tobože strogo, naredila da neću izaći van dok sve ne pojedem. Ne samo ja, nego ni svi ovi ljudi, koji moraju na posao, ili moraju doma, ženama i djeci, pa je izvadila ključeve iz pregače i krenula da će, tobože, zaključati vrata.

Naravno, odmah su se, prigodnim šalama, uključili i svi prisutni.

I svi su me odjednom poznavali, i to na vrlo prislan način. Bilo je to ono Sarajevo, čiji duh i neposrednost nisu mogle uništiti ni godine opsade, ono Sarajevo koje stranci toliko vole i koje zna ganuti i najtvrdja srca.

Da, ali ja, na svoju žalost, nikada u ovom gradu neću biti stranac, čak ni nakon što se pretvorim u najgorega tuđina, kada će mi Sarajevo manje pripadati nego što pripada svakome onom Amerikancu i Iranu, kojeg Sarajlije dočekuju otvorena srca...

Nakon tog prvog naleta, ispunjenog pedagoškim prijekorima – pomazat ćete vi tanjur, ne bila ja Tetka, hoćete bogami, ili odavde ne izlazimo! – rekla je:

Pokvario vas je Zagreb, odučili ste se od domaće hrane, bezbeli tamo jedete suši, kavijar i bifteke! Tri posljednje riječi izgovorila je vrcakajućim glasom. Zaljuljala je svojim ogromnim bedrima, nahnula glavu i zatreptala, čime je izazvala buran smijeh prisutnih, uključujući i mog druga, pisca. Iz njega kao da je izbijao ponos, što me je doveo baš na ovo mjesto. Poslije mi je nešto govorio o piscima koji pišu o Sarajevu, a da Sarajevo zapravo i ne poznaju. Učinilo mi se kako misli na sve one koji nikada nisu bili “Kod tetke!”

Nisam bio siguran imitira li to Zagrepčane ili pedere. Ali drugi su očito bolje razumjeli o kome se tu radi. Osim što su se smijali, pridodavali su priči svoje upadice – Bože, mislio sam, hoću li odavde izaći živ? – i uzaludni su bili svi moji pokušaji da se izvučem tako što ću, poput majmuna, činiti isto što i oni. Odgovarao sam im nekim svojim šalama, narugao sam se Zagrebu i ljudima s kojima sad živim, i sam sam malo imitirao da l’ Zagrepčane, da l’ pedere, ali sve je bilo uzalud, jer ni Tetka, ni svi oni skupa nisu bili spremni da me prihvate kao svoga. Promijenio sam naglasak i intonaciju, govorio sam onako kako nikada ne bih, govorom sarajevskog jalijaša, lošega glumca u trivijalnoj televizijskoj seriji, Sarajlije koji Zagrepčanke pokušava fascinirati

svojim sarajevstvom, ali sve je to bilo uzalud.

Nisam bio njihov, nego su na meni demonstrirali svoje gostoprimstvo. Činili su to mnogo srdačnije i odlučnije nego što bi nad nekim stvarnim Zagrepčaninom.

Na kraju se rastužila, kao strašna je za nju uvreda što nisam pojeo više od deset kašika njezina nezaboravnog graha. Kor je i to zdušno prihvatio, okomili su se na mene, jedni u zboru, drugi pojedinačnim glasovima, podsmješljivo me nagovarajući da se vratim grahu, da ne udaram Tetki u obraz, da pojedem barem pola tanjura, što je ona uvrijeđeno odbacila, grabeći tanjur ispred mene, i u jednom histeričnom zamahu poškropivši me neprožderanom grahovom čorbom. I to je, na koncu, izazvalo buran smijeh gostiju, smijao se i moj sudrug, sarajevski pisac, a ja sam bio spreman da otpim i mnogo strašniju kaznu, neka me okupa u svojoj masnoj govedskoj juhi, neka me zatim kaštriga svojom musakom, neka me oblijepi pireom i pospe perjem, samo da me što prije pusti da odem i više se nikada ne vratim.

Godinama nisam s te strane, od Titove ulice, skrenuo u uličicu koja nosi ime prote Bakovića, plašeći se da bih je mogao sresti, ili da bih samo mogao osjetiti miris Tetkine kuhinje, i njezine nezaboravne zaprške.

Onda sam jednom, ipak, morao proći, jer sam bio s nekim prijateljima, s kojima sam došao na Sarajevski filmski festival, s redateljem Goranom Rušinovićem i njegovom Olgom, i bilo bi mi teško objašnjavati im zašto nikada s te strane ne zalazim u Ulicu prote Bakovića, ali svi su se moji strahovi pokazali bespotrebnima. Gostionica "Kod tetke", s pravom domaćom hranom, više nije postojala. Nije otvoren nikakav novi lokal. Prašnja vrata bila su zaključana katancem, jedno od dva stakla na vratima bilo je odavno razbijeno, na zidu se vidio svijetli pravougaoni trag, na mjestu na kojem je nekada bila ploča s nazivom lokala.

A s tim sarajevskim piscem s kojim sam se družio tog ljeta 1999, kada sam na nekoliko dana došao u Sarajevo, razmišljajući pomalo o tome da se za stalno vratim u svoj rodni grad, već odavno ne razgovaram. Ne znam kada sam, i zašto, prestao. Dogodilo se tako da su u časopisima koje je on uređivao počeli izlaziti neki uvredljivi članci o meni i mojim knjigama, njegovi studenti – pisac je, naime, bio i profesor – počeli su me proganjati po forumima na internetu i u nekome opskurnom studentskom magazinu koji je, u ime širenja međunacionalne tolerancije, novčano pomagao neki američki filantrop, nekadašnji bankar, koji je kao židovski dječak pobjegao iz fašističke Europe, pa je, eto, ostao trajno osjetljiv na dječake. Nikada taj sarajevski pisac nije sam napisao ili rekao nešto na moj račun, da jest, lakše bih cijelu stvar podnio i ne bih se trudio da mu zaboravim ime. Mogao je, recimo, da opiše taj zajednički grah u gostionici "Kod tetke", i da na kraju, u poanti, napomene kako je on platio račun, premda su moja zagrebačka mjesečna beriva zacijelo veća od njegove sarajevske profesorske plaće.

Ali sve su to samo sarajevske putositnice, sjećanja i uspomene čiji je jedini cilj da me malo zagriju, jer pred jutro postaje sve hladnije, i da mi prekrate vrijeme dok lunjam po čaršiji, pošto ne mogu u hotelsku sobu. Tamo je vruće kao u paklu, tamo me sustižu ružne misli, i hvata me strah od onoga što će se događati sljedećih dana i mjeseci, kada majka počne umirati, i ne bih mogao da prestanem razmišljati o tome, zato hodam, i mislim o nečemu drugom, i čekam jutro, kada ću je još jednom obići, a zatim sjesti u auto i krenuti prema Zagrebu.

Zagreb je tako dalek i lijep, tih i tako ugodno tuđ, kada se o njemu misli iz uličice prote Bakovića, malo pred jutro, sada već devetoga studenog 2012. godine. I čini mi se da više nikada neću stići tamo. To me plaši, ali me, još više, ispuni tugom. Ostao sam zarobljen u ovome gradu, na ovome mjestu, u uskoj kotlini, koja me stiska u ramenima, kao gostionica "Kod tetke", i više

se nikako ne mogu izvući.

Vičem, ali me nitko ne može čuti. Samo zalaju ona dva-tri još uvijek budna psa, začuje se zavijanje s Mejtaša, pa odgovor s Bistrika. Ponovo vičem, ali nikoga nema, kao da vičem u snu, i nikako da se probudim.

Krivo mi je što sam Jahju ili Ivana pustio da onako ode. I što su mi ukrali njegovu fotografiju, na kojoj se vidi kako Kranjčevića spušta u grob. Ako se pojavi, neću mu je moći pokazati. Mislit će da sam je bacio. I možda će se naljutiti. A sad mi se čini – i odjednom me užasno boli glava – da mi je samo on mogao pomoći. Da sam ga poslušao, možda da sam zapisao sve što mi je želio ispričati o pjesnikovom životu, da sam mu obećao kako ću od toga napisati priču – kako da mu obećam, kad Jahja zna kad čovjek laže, kad govori istinu? – pomogao bi mi da nekako odem iz ovoga grada, da se spasim, ako spas još uvijek postoji.

Još jednom ću viknuti, pa šta bude:

I dok vičem, dozivam Jahju, vičem Jah-jaaaaaa, Jah-jaaaaaa, Jah--jaaaaaa, kao neki turski zvjezdoznac, koji bdije u gluha doba, dok se po ćepencima širi priča, nijemo se prenosi iz oka u oko, da je sultan noćas otrovao svoja dva jedina sina, samo da bi duže vladao, i opet vičem Jah-jaaaaaa, Jah-jaaaaaa, Jah-jaaaaaa, najednom, od Sarača, na uličicu prote Bakovića izbijaju dvojica policajaca. Kao da sam ih dozvao. Prvi ljudi koje noćas srećem na ulici.

Strah me hvata, a oni čim su ugledali izvor vike, ubrzavaju prema meni, onaj lijevi, deblji, mahinalno se hvata za pendrek. To je prijatna, ili je profesionalna deformacija: čim usred noći ugledaš živo čeljade, koje se pritom još i bezglavo dere, uhvatiš se za pendrek, da taj shvati tko si i što si.

Gospodine, vaše dokumente, gospodine! – kaže debeli.

Iz unutarnjeg džepa kaputa vadim hrvatsku putovnicu. Mogao sam mu pokazati i bosansku ličnu kartu, ali ovo je bolje.

Miljenko, ime oca!

Dobroslav.

Gospodine Miljenko, znate li koliko je sati?

Sat mi je stao, tražim po džepovima mobitel...

Tri sata, prošlo je tri sata, a vi, gospodine, vičete. Ljudi, gospodine Miljenko, spavaju, dok vi vičete. To nije red.

Znam, nije!

Pa, zašto to radite? Zašto niste u krevetu i ne spavate kao sav pošten svijet?

Zbunjen sam, ne znam što bih mu odgovorio. Što god bih mu slagao, bilo bi uvjerljivije od istine. Ali nijedne se laži ne mogu sjetiti.

Neko vrijeme šutim.

On me gleda ravno u oči, tako su ga, valjda, naučili, u očima se prvim prepozna laž. A nije ni lako slagati kada te netko s druge strane tako fiksira.

Vruće mi je u sobi.

Molim?

Kažem, vruće mi je u sobi, zato ne mogu spavati.

Pa, otvori prozor, jadan ne bio! – reče onaj drugi, stariji i mršaviji, na šta ga kolega prostrijeli pogledom.

Kakve su to gluposti?

Grijanje se ne može isključiti, a hladno je kada se otvori prozor. Na hotelskoj recepciji radi neka čudna djevojka. Studira psihologiju, ne razumije se u taj posao.

U hotelu spavate! – debeli se iskreno začudio. – A zašto niste kod kuće? Pa zar vi niste iz Sarajeva, pisac, je li tako?

Jest. Majka mi umire, pa u kući nema mjesta.

Au, tugo moja – stuži se policijac – koliko joj je godina?

Sedamdeset.

Nije to starost. E, Bože mili, stvarno mi je žao. I sad tako noćivaš u hotelu?

Jest.

Pa, kako ćeš tako sam u hotelu, trebao si kod nekog prijatelja, da ne budeš sam...

Slegnuo sam ramenima, opet nisam znao što da slažem. A kada bih nepoznatom čovjeku i htio kazati istinu, ne znam kako bi istina glasila. Eto me, zamišljam, u stanu na šestom katu zgrade na Alipašinom polju. Ležim u dječjoj sobi, postelja je na kat, ne mogu se baš do kraja ispružiti, ali dobro mi je, kod svojih sam. Na itisonu po kojem je iscrtan mali grad, s ulicama za dječje autiće, karirane su muške papuče. Vonjaju na nečije bivše noge. Nekoga tko više nije živ, ili je negdje u Kanadi ili Americi, što je, također, s onu stranu groba, i jedino što je od njega ostalo taj je bolesni i neotklonjivi vonj nogu. Uzalud je, nesretniku, bilo triput dnevno prati noge, svakoga jutra navlačiti čiste pamučne čarape, smrad je ostajao, trajan. I smrad ga je, možda, nadživio. Zamišljam se tako da ležim na tom dječjem krevetu i pred jutro razmišljam o tome može li mi netko nad kime se već slegla grobljanska ilovača prenijeti gljivično oboljenje od kojeg noge doživotno smrde. Bilo bi neke lirske pravde u tome da iz Sarajeva ponesem takvu bolest i da je nosim kao znak, uspomenu i sjećanje...

Jedino čega se ne mogu sjetiti, tog trenutka dok stojim pred dvojicom kantonalnih policajaca, jest tko su ti prijatelji koji su me primili u goste, da ne budem sam u hotelu?

Šutnja je predugo trajala, ili se policajac zasramio svoga sentimenta, tek u trenutku se uozbiljio, pružio mi putovnicu i rekao:

Dobro, gospodine, život je, znamo svi, muka živa, ali nemojte, gospodine, da okolo vičete i budite ljude. Nije, gospodine, red!

Dodirnuo je kažiprstom šapku, u znak pozdrava. Predratna škola, pomislio sam.

Laku noć – rekao sam.

Laku noć – odgovorio je mršavi.

I samo mirno, gospodine!

Riječ gospodin izgovarao je, i ponavljao, kao što to rade djeca, kada nauče novu riječ. Htio sam mu još nešto reći, bilo mi je neugodno, želio sam se nekako ispričati, ali nisam to učinio. U isto vrijeme, drugim dijelom svijesti i dalje sam se pokušavao sjetiti čiji bi to stan mogao biti na šestome katu, na Alipašinom polju, i gdje su sad djeca u čijoj postelji na kat pokušavam zaspati...

Nastavljam niz Sarače, prema Slatkom ćošetu. Klokoće česma uz haremski zid Begove džamije, teče živa voda, bez prestanka. Još nije toliko hladno da bi je zatvorili. Iako se ne mogu sjetiti da

sam ikada prošao pored te česme, a da voda nije tekla. Sjećam se, čak i usred zime, kada bi se oko odvoda stvorile ledene gromade, ta voda bi i dalje slobodno tekla. Vjerojatno su je neprimjetno zatvarali, kada se temperatura spusti na deset ispod nule, ali nikome ne bi govorili, niti bi Oslobođenje ili Večernje novine o tome objavili vijest. Uzdali su se u to da ljudi ne primjećuju takve stvari. Za njih, voda vječno teče, i onda kada zbog niskih temperatura prestaje teći. Njihove uši naviknute su na taj zvuk, čuju ga i kada voda ne teče. Oči im vide ono čega nema: bujan i slobodan mlaz, koji se nikada ne prekida. I nema onoga tko bi primijetio da su ljudi koji se brinu o Begovoj džamiji i njezinom okolišu zatvorili vodu, da ne popucaju cijevi, olovne i kamene, negdje duboko u podzemlju, ispod džamije oko koje je stoljećima raslo, širilo se Sarajevo. Stranci i turisti, kojih je u gradu mnogo u sva godišnja doba, ne mogu primijetiti kada se zbog leda česma zatvori, jer oni ne znaju da iz nje voda neprestano teče, nisu uz njezin mlaz proveli godine, desetine godina, nisu uz njega odrastali, kao u nekoj patetičnoj bilješci iz turističkoga bedekera, nego i kada teče, oni ne primjećuju da teče, i ne stižu se na to naviknuti.

Jedini koji bi, možda, i mogli zabilježiti dan i sat kada se zatvori voda na česmi uz Begovu džamiju jesu oni Sarajlije, bivši Sarajlije, koji su odselili preko oceana i više ne dolaze, ili dođu samo kad im je vrijeme za generalni remont čeljusti, jer su u Sarajevu zubari puno jeftiniji nego u Americi, ali i takvi dolaze, uglavnom, ljeti, u vrijeme kada se česma ne zatvara. Morali bi doći usred zime, u prosincu ili siječnju, kada je u Bosni najhladnije, a kotlinu pritisnu magla i smog, no tada bez velike muke – puno više od karijesa i keramičkih navlaka – nitko u Sarajevo ne dolazi. Zimi u Sarajevo dolaziš samo ako ti je netko na samrti, i htio bi ga vidjeti posljednji put. Tada ćeš, možda, biti onaj jedan jedini čovjek koji će vidjeti i čuti da su zatvorili česmu pored Begove džamije.

Stojim pred izlogom dućana u kojem se prodaju svilenkaste ženske papuče, natikače, ukrašene lažnom srmom i plastičnim draguljima. Postale su moderne u zadnjih petnaestak godina, tako što bi ih, dan pred odlazak, kupovali mamurni filmski radnici, i nosili ih svojim ženama i djevojkama u Zagreb, Ljubljanu, Beograd. Poslije su i stranci kopirali taj običaj, misleći, kao i uvijek, da sve to ima neke dublje razloge i korijene. Recimo, da se takve papuče u Sarajevu šiju otkako su Osmanlije Bosnu osvojili i upravo na ovome mjestu udarili temelje gradu. U takvom će ih uvjerenju držati i sam gazda dućana, dežmenkasti šezdesetogodišnjak, obrijane glave i karakteristične, orijentalne potrebe da strancima udvara tako što će pronaći neku fatalnu sličnost između zemlje i grada iz kojih dolaze, i Sarajeva. To je nešto što je, vjerojatno, postojalo oduvijek, ali sam ja to počeo primjećivati tek kada sam ovim ljudima postao stranac. Prije su bili mučaljivi i mrzovoljni: ako bi i progovorili, bila bi to nekad priča o Želji i Sarajevu, bureku i jogurtu, dok danas, vjerojatno, jednakim tonom pripovijedaju o genocidu i Republici Srpskoj, miroljubivom islamu i izraelskim agresorima, tako da ništa ne bih saznao, zauvijek bi to za mene ostala tajna, e da se nisam iselio iz Sarajeva, o tome kako majstor od papuča poznaje i voli Zagreb, i u svojoj glavi, skoro, da ima napamet naučen plan toga grada, i sve one podatke koji se mogu naučiti samo iz turističkih vodiča, jer su, mahom, nepoznati i rođenim Zagrepčanima. Recimo, on zna koje su godine sagrađena Kamenita vrata i zna da je Ilica nekada bila najduža u Jugoslaviji. Zna navike Zagrepčana, i njihove omraze, pa hvali i jedno i drugo, čak i ako se radi o pogledu na svijet i običajima koji su u potpunoj suprotnosti s onim u što vjeruje on. Naravno, prije nego što mu se stranac, naprimjer Zagrepčanin, pojavi u dućanu. Čuda je taj čovjek spreman ispričovijedati, samo da bi, po cijeni od 25 konvertibilnih maraka, prodao svoje svilom tepecirane papuče, koje me podsjećaju na bombone u svilenkastim papirićima, kakvi su se prodavali prije četrdesetak godina po jugoslavenskoj provinciji.

S godinama, te papuče su dobile i svoj naziv: aladinke. Nije sigurno jesu li tako nazvane u

Sarajevu, ili su im ime nadjenuli oni koji su ih raznosili diljem nekadašnje Jugoslavije i svijeta, ali to odavno više nije važno.

U izlogu stoji reklama: aladinke svih brojeva, boja raznih.

U polumraku dućana, na zidu iznad stolice na kojoj majstor stoji, levha s arapskim pismenima. Na suprotnom zidu uokvirena fotografija: majstor se rukuje s američkim predsjednikom Clintonom, tu u radnji, u vrijeme njegove posjete Sarajevu. Sigurno mu je tada poklonio dva para aladinki: za ženu i kćer.

Jedni, kada uđu u dućan, gledat će u jedan zid, drugi će gledati u drugi, kako kome bude odgovaralo. On će im prodati papuče, i svakome će reći ono što pomisli da bi taj želio čuti.

Sjećam ga se, preplanule ćele i poniznog smiješka, hvatao me je za ruku i unosio mi se u lice dok je govorio ono što je mislio da bih ja želio čuti. Nakon toga bih svaki put požurio u prolasku pokraj njegovog dućana, da me slučajno ne vidi i ne pozove da uđem.

Na Slatkom ćošetu, jedna preko puta druge dvije su slastičarnice: kod Ramisa su vazda bili ljepše oblikovani kolači, u modernijim vitrinama i frižiderima. Tu su dolazili turisti i oni koji ne znaju. S druge strane sokaka koji presijeca Sarače starija je, oskudnije uređena slastičarnica. Njezino ime se mijenjalo kako su se mijenjali vlasnici, ili kako bi koji vlasnik poželio promijeniti ploču s nazivom lokala. Najduže se jednostavno nazivala Slatko ćoš. Tu sam početkom sedamdesetih popio prvu bozu.

Između te dvije slastičarne, na samome kraju orijentalne čaršije, prije nego što se Sarači uliju u Ulicu Vase Miskina, koja se danas naziva Ferhadija, uspostavljala se ravnoteža jedne civilizacije, koja nije bila svjesna sebe ni svoga postojanja, kao što sebe nije svjesna nijedna civilizacija, prije nego što ne iščezne i ne pretvori se u historiografsku i romanesknu građu. Gledam kroz izlog slastičarnice Ramis: stolići od inoks čelika i lažnog mramora, čiste staklene vitrine, u kojima će se već ranim jutrom zašareniti torte obojene umjetnim bojama, ukrašene šlagom i kandiranim voćem. Zid je sav u zrcalima, da bi prostorija djelovala prostranija, i u njima se, u tim zrcalima, ogleda konkurentski lokal s druge strane sokaka. Iako je još uvijek noć, ulična rasvjeta jedva žmirka, u zrcalu se vide trošni kafanski stolići i stolice, mutna vitrina za kolače, koja je, valjda, tu preživjela i ratna bombardiranja, a na njoj dva staklena galona: za bozu i za limunadu. Iako je kod Ramisa uvijek bila veća gužva, išli bi tamo i turisti i domaći, oni u lokalu preko puta nikada se nisu pokušali prilagoditi, nositi se s konkurencijom onako kako to propisuju udžbenici kapitalističkoga poslovanja. Gostiju je kod njih bilo manje, ali je boza bila bolja. I svi su to znali, da je preko puta bolja boza. A možda su bolji i kolači? To se ne može reći, jer nitko, osim turista, na Slatko ćoš i nije dolazio zbog kolača. Pa ni oni koji bi kod Ramisa kupovali kolače. Na Slatko ćoš išlo se zato što je bio takav običaj. I zbog boze. A boza je preko puta oduvijek bila bolja. Možda zato što je zaista bila bolja – dobra boza mora malo uzavreti, skoro bi se počela pretvarati u alkohol, pa zato Ismet K., inženjer metalurgije, kolega mog ujaka Dragana Rejca, nije pio bozu, jer je grijeh piti alkohol – a možda se boza pila u slastičarnici preko puta zato što je ona ulijevala povjerenje svojim siromašnim uređenjem. Boza je iz prošlosti, iz stare i ruševne slastičarnice, koja samo što nije zauvijek zatvorena. I uvijek se pije posljednji put.

Kada bi nestala jedna ili druga slastičarnica, ili kada bi se ona siromašna preuredila da postane konkurencija bogatoj, sve bi se ovo raspalo, i nestalo bi ravnoteže na kojoj, još uvijek, opstaje ovaj orijentalni grad, mračan kao Kars u Pamukovom romanu *Snijeg*, i slikovit kao kičasta devetnaestovjekovna veduta, djelo francuskog putnika po Bosni.

Ganimed Troyanovsky u Bosnu je došao po pozivu Omera paše Latasa. Godina je bila 1851,

proljeće. Od Pariza do Sarajeva putovao je trideset i sedam dana. Na put je pošao s groznicom, koja ga je već dugo mučila, tako da je oslabio i tjelesno i duhovno. Ionako nije bio čvrstog karaktera, lako bi se predomišljao i nikada ne bi bio siguran da je ispravan put kojim se zaputio i da je dobro ono što je odlučio, tako da se, još dok mu je Pariz, kada se osvrne, bio na vidiku, gorko pokajao što se odazvao pozivu bosanskoga seraskera. Ali nije se moglo natrag, jer je Latas po njega poslao ljude, dvojicu vrlo obrazovanih Venecijanaca, graditelja mostova i pričača Sarchionea i nekog Bottu, za kojeg se nije znalo što je, osim što je vrlo ljubazno pazio da mu on, Ganimed, nikada ne izlazi iz vidokruga. Došli su s dvanaesticom pomoćnika, nosača, konjevodaca, kočijaša i oružnika, odabranih ljudi, kakve se u ta doba slalo da preko nesigurnih zemalja i pokrajina provedu neki za vezira ili Visoku Portu dragocjen teret.

No, ovaj put drugoga tereta nije bilo, osim Ganimeda Troyanovskog, koji tad jedva da je navršio dvadeset treću, pa će, vjerojatno i zauvijek, ostati tajna preko koga je i kako Omer paša Latas za njega čuo, i zašto je odlučio da baš njega dovede u Sarajevo po tako delikatnom i ozbiljnom poslu, za koji se, u pravilu, izabiru dokazani neimari i umjetnici, na profesionalnom vrhuncu, ili čak i na kraju, kada im je potrebno da stave tačku na jednu veliku karijeru, i da tom tačkom zauvijek zaduže carstvo. Umjesto da iz Pariza ili iz Beča – kako je već sklon zapadnjačkom ukusu i mjeri – dovede četrdesetogodišnjaka, ili nekog još starijeg, što bi bilo i u tradiciji velike imperije, pozvao je jednog skoro dječarca. No, da je sve o njemu znao, da je nesigurne naravi, melankolik i vjetropir, potvrđuje i to što je po Troyanovskog slao tako brojnu i iskusnu momčad, na čelu sa Sarchioneom koji će ga zabaviti i obodriti, i s kime će moći, bude li mu se prohtjelo, da putovanje krati razgovorima o umjetnosti, pjesništvu i graditeljstvu, i Bottom, koji će se brinuti da se mladić slučajno ne izgubi.

Čim je sjeo u kočiju, i čim mu je sluga pokrio noge vunanim prekrivačem, i ponudio ga uvarkom od kamilice, koji će, kaže, izliječiti njegovu boljku, Ganimed je shvatio da su se stvari počele odvijati mimo njegove volje, i da bi tako moglo ostati do kraja. Ta pomisao ga je onespokojila, postalo mu je tijesno u kočiji, zatim i u vlastitoj koži, i pritiskalo ga je sa svih strana, tako da je skoro bez prestanka uzdisao.

Pio je kamilicu. Uistinu, prvi put u životu pio je kamilicu, i zamišljao je da je to neka opojna turska biljka, koja u zarobljeniku slama volju za bijegom, učini ga nujnim i baca ga u plač. I tako, danima je Ganimed plakao – što je pratinju najprije zbunjivalo, potom plašilo, a na kraju zabavljalo – nije mu bilo do razgovora o mostovima na Istoku i mostovima na Zapadu, ni o Giovanniju Battisti Tiepolu, mletačkome slikaru i odmetniku, i njegovim zagonetnim Scherzima, ni o projektu zgrade bečkoga kazališta, ni o Rusiji, ogromnoj i nepreglednoj, iz koje je, u carsko poslanstvo u Pariz, stigao Ganimedov otac Ivan Vasiljevič, da u Parizu sretne Ganimedovu majku Elise, i ne vrati se više u Petrograd... I tu je priču Sarchione znao, a ako je priču znao on, morao ju je znati i Omer paša Latas.

Ni o čemu Ganimed nije htio razgovarati. Ništa ga nije zanimalo, osim što je htio natrag, kući, i gorko se kajao što se odazvao pozivu tog nepoznatoga turskog paše. Bio je počašćen, bolje – bio je uljuljkan u svoju bezmjernu taštinu što je glas o njemu stigao čak do Istanbula i do krajnjih istočnih granica poznatog mu svijeta, i nije imao drugoga izbora nego da pristane. Tko ne bi na njegovu mjestu pristao? Kada je potvrdno odgovorio na pašin poziv, do putovanja u Sarajevo ostalo je šest mjeseci. Dugih pola godine da Ganimed uživa u ukazanoj mu časti. Ali to vrijeme je brzo prošlo, a kada se putovanje približilo, on se već bio pokajao, i razmišljao je o tome kako da ga odgodi. Uto ga je spopala i ta čudna groznica – ujutro bi bio dobro, a navečer ga je, naizmjenice, hvatala vrućica pa treskavica, i tako svakoga dana – pa je to mogao biti dobar

razlog za odgađanje ekspedicije, ali čak i da je Ganimed Troyanovsky napisao pismo – a nije, ili da je imao glasnika kojeg bi slao u Sarajevo – a nije ni to, do Omera paše Latasa ne bi stigli ni pismo, a ni živ čovjek. Do seraskera se jednostavno nije moglo. Ni veći i važniji ljudi, poslanici i konzuli najmoćnijih država Europe, do njega ne bi došli, a kamoli mladi i očajni Ganimed. Paša je birao kada će se obratiti svijetu, to bi i učinio, a zatim bi nestao, i ne bi ga bilo sve dok sam ne odluči da ga bude. Nakon što je jednom pristao da ide na taj dugi i neizvjesni put, Ganimed više neće biti u prilici da bilo šta u toj stvari mijenja. Nije morao pristati, nitko ga na to ne bi prisiljavao, a najmanje sam bosanski paša. Njemu bi, vjerojatno, bilo žao, ali sigurno ga ne bi dvaput nagovarao. Ali u tom slučaju cijela bi stvar bila zaboravljena, a Ganimed ne bi ugodio svojoj taštini.

Nakon što se dobro isplakao, stanje sa groznicom mu se samo pogoršalo. (Umjesto da se popravi, kako to, sigurni smo, predviđaju narodne i fratarske bosanske likaruse, jer u njima od suza razna dobra dođu, a jedino je zlo to što muški koji plaču baš i nisu pravi muški...)

Zbog toga su jedan dan putovali, a i to sporo i nesigurno, jer bi bolesnik bez prestanka nešto izvolijevao, a druga dva dana bi čekali u nekom usputnom belgijskom svratištu, da se bolesniku stanje popravi.

To je čak i staloženoga Bottu dovodilo do očaja, a zatim i do bijesa, koji je smirivao natjecanjem u hrvanju s Mulom, golemim Turčinom, obrijane glave, s tatarskim perčinom spletenim u pletenicu, koji je bio zapovjednik karavanske pratnje. Skinuli bi se goli do pasa, namazali bi trup i ruke uljem, pa bi se poduhvatili nasred livade. Još uvijek je ponegdje, po prisojima trajala zima – a ako je vjerovati dnevnicima, kronikama i zabilježbama, zima 1850. na 1851. bila je jedna od najsnjegovitijih u stoljeću, i zbilja je pomalo neobično da već iz tog razloga Latas nije odložio putovanje u Bosnu Ganimeda Troyanovskog – pa su se Botta i Mula hrvali u snijegu, koji je obično bio i zaleđen, pa bi pucao pod njima i ranjavao ih po leđima. Ali ništa oni u žaru borbe ne bi osjećali, nego bi se tako nosili i po dva cijela sata, sve dok, na koncu, Mula ne bi pobijedio.

Botta se hrvanju učio kad i svim drugim vještinama: bacanju noža, baratanju sabljama dimiskijama i onim drugim, davljenju čovjeka svilenom ešarpom i davljenju golim rukama, dugom boravku pod vodom i bez daha, usporavanju rada srca, postavljanju šumskih, drumskih i pustinjanskih zamki, spravljanju otrova i kako smrtonosno zatrovati upotrebne predmete: košulju, knjigu ili maštrafu, ali i finijim vještinama, kao što su zagovaranje ljudskih masa, uvjeravanje pogledom u ovo ili u ono, naprimjer, u to da je nadmoćan njima deseterici, da im svima želi dobro i da im je vođa, u koje fine vještine spada i vještina razgovora o knjigama koje nije pročitao, kao i najneobičnija obmana od svih: naučio je kako uvjeriti ljude da čuju najljepši od svih pjevačkih glasova, dok on samo otvara usta. Sva ta znanja, a još i neka druga, koja nije dobro spominjati jer su – kao i pjevanje ili čitanje knjiga – u protivnosti s Bottinom stvarnom naravi, te se takvim znanjima i ne služi, čak ni kada ih ima, Venecijanac je naučio putujući po istoku. Od Soluna i Istanbula, sve do Samarkanda, Buhare i Bagdada, učio se vještinama samosavladavanja i hladnog postupanja, koje su od njega učinile jednoga od najsvirepijih i najpouzdanijih krvnika svoga vremena, o čijoj nepogrešivosti svjedoči i to što je ostao sasvim izvan historije, ime mu nije zabilježeno ni u jednoj knjizi, špijunskom izvještaju, kronici ili dnevniku. Čak i Omer paša Latas, koji ga je cijenio više nego ijednog čovjeka iz svog okruženja, nije znao njegovo puno ime. I njemu je, kao i drugima, on bio samo Botta iz Venecije. Sve preko toga bilo bi previše, i poništilo bi sve vještine i znanja kojima je ovaj ledeni čovjek ovladao.

Ali svejedno, Mulu nije mogao svladati i oboriti na leđa. Iako je od Turčina bio fizički jači i spremniji, iako je od njega bio okretniji – i to mnogo okretniji, čemu su doprinijele i sve druge

Bottine vještine i znanja – iako je bio neusporedivo lukaviji – lukavstvu se čovjek uči iz života, ali i iz knjiga, a Mula je bio nepismen čovjek – iako je po svemu bio predodređen da podebelog i tromog Mulu tresne leđima o led, on to nije uspijevao učiniti. I dugo mu je trebalo da shvati što mu to nedostaje i u čemu je protivnikova prednost. A kad takvo što borac shvati, tada te prednosti nestaje. U svakom slučaju osim u jednom: za razliku od Botte koji je o hrvanju naučio sve, i već je bio bolji hrvač od svih svojih učitelja, Mula tu orijentalnu vještinu – i jedno od temeljnih umijeća Osmanskoga Carstva – nikada nije učio. On se u tome rodio, hrvao je otkada je prohodao, i hrvao je kako je i hodao, ne misleći o tome, nemajući o toj stvari nikakvu misao ili ideju, i ne razmišljajući o hrvanju kao o načinu na koji se nekoga pobjeđuje, još manje ponižava. Botta je ubrzo shvatio: hrvanje je Muli igra bez koje ne može, kao što ne može ni bez disanja. Kada Botte ne bi bilo tu, hrvao bi on s nekim drugim. Ako ne bi bilo dostojnog protivnika, hrvao bi s nekim tko uopće nije hrvač. Ako ne bi bilo odraslih, hrvao bi Mula s djetetom, i jednako bi pobjeđivao kao što pobjeđuje njega, shvaćajući to kao završetak igre i mogući početak nove, a ne kao bilo kakvu svoju nadmoć.

Eto, to je Mulu činilo nepobjedivim. Da bi ga se pobijedilo, shvatio je Botta, moralo bi se u sebi unaprijed ubiti svaki nagovještaj nadmoći, i moralo bi se s njim hrvati kao s rođenim djetetom. Bilo mu je žao što u karavanu nema nijednog dječaka, pa je obigravao okolo, ne bi li nekog malog Belgijanca, ili kakvo Ciganče, nagovorio da hrve s njim. Belgijanci su bježali od ludoga Turčina, i sakrivali djecu po štalama i štagljevima. Mislili su da je Botta Turčin, što je na neki način i bio. Zapravo, Botta po svemu i jest bio Turčin – jer nije nikada razmišljao o tome što zapravo jest i u kakve je halje odjeven Bog u kojega vjeruje – osim po tome što je sva svoja znanja teškom mukom naučio, a više ih je bilo nego i u jednoga turskog krvnika i mudraca, dok su se oni u tim znanjima i vještinama rađali. Istina, pravi bi Turčin vladao jednom ili dvjema Bottinim vještinama i umijećima, a ne s njih trideset ili četrdeset, i nije mu ni trebalo da više od toga uči.

Mula, naprimjer, umio je hrvati, jednim udarcem sablje odsjeći živome volu glavu, i pucati bičem, u zraku iznad glave. To su bila, uglavnom, sva njegova znanja.

Belgijanci su skrivali svoju djecu, jer su mislili da je Turčin nastran, kad predlaže da bi se pohrvao sa sedmogodišnjacima. A dočulo se s istoka i to da orijentalci odveć vole dječake. Odraslim muškarcima sijeku glave, dok dječake istinski vole, uvjereni da bi putem njihove ljubavi dječaci mogli odrasti u prelijepu djevojku. Tako se, po prilici, vjerovalo u Belgiji, sredinom devetnaestog stoljeća, u vrijeme putovanja Ganimeda Troyanovskog prema Bosni.

Cigani, opet, svoje dječake nisu sakrivali: nudili su ih Botti na prodaju, u paru ili pojedinačno, neka ih sa sobom vodi u Tursku, da tamo budu sretni i odrastu u paše i velike vezire. Uzalud im je nudio novce da se pohrve s dječakom, pa da ga vrati. To bi ih svaki put silno ražalostilo, i nije bilo novca za koji bi ijedan belgijski Ciganin dao dječaka da se pohrve s Turčinom. Kad je jednog od očeva napokon pitao zašto mu ne da sina da se sa njim pohrve, iako mu nudi dvostruko veći novac od novca koji je otac tražio da mu istoga sina proda, odgovorio mu je kako to nije ljudski – pružiti djetetu nadu, a zatim ga ostaviti, i da je to jedini razlog zašto mu nijedan Ciganin neće posuditi sina. Ili neka ga kupi, ili neka se drži dalje od njihova svijeta...

Botta nije razumio, ali nije više pokušavao.

Ne bi priča o Bottinom hrvanju s Mulom bila ispričana, jer ne bi ni bila važna, da se jedanaestog dana putovanja, negdje po širokim njemačkim zemljama, nije dogodilo da Ganimed Troyanovsky nestane.

Bilo je rano popodne, karavan je zastao da se objeduje, a njih dvojica su se otišli pohrvati. Kao i uvijek u takvim prilikama, Botta je naložio dvojici mladića iz pratnje da drže mladića na oku dok njega nema, oni su, kao i svaki put, to i obećali, ali izgleda da nisu bili svjesni onoga što bi se moglo dogoditi – jer zašto bi mladi gospodin igdje bježao, i koji to gospodin bježi od svoga gospodstva? – ili ih je omamilo rajnsko vino, koje se loncima pilo uz pečenu ovčetinu, tek Ganimeda na kraju ručka više nije bilo.

Ostali su porculanski tanjur, srebrni escajg i čaša od muranskog stakla.

(Tako je bilo naređeno: svi drugi su jeli iz limenih vojničkih porcija, prstima i drvenim kašikama, a samo je još Sarchione uz Ganimeda jeo iz istoga takvog tanjura i pio iz čaše od muranskog stakla. Postojao je, istina, još jedan gospodski pribor – za Bottu, ali on ga nikada nije koristio, nego je, kao i drugi, jeo po askerski.)

Potruga za mladićem nije dugo trajala. Našli su ga u štaglju, na prvom seoskom imanju, kako leži u sijenu i roni suze. Ali je sam njegov bijeg bio veliki Bottin poraz. Vlastita ga je taština učinila neopreznim, nije više obavljao svoju dužnost, jer nije mogao podnijeti poraz i jer mu se sve vrijeme činilo da mu još malo treba da Mulu baci na pleća i da bude Turčinu ravan. Ganimedov bijeg pokazao mu je koliko je od toga daleko.

Nakon ovog događaja prekinuti su hrvački megdani. Botta nije skidao očiju s Ganimeda Troyanovskog ni dok je mladić spavao. Ne bi išao u postelju, nego je sjedio sa strane i promatrao ga, bjeloočnica zakrvavljenih od muke i nespavanja, ali to nije umanjivalo njegov duboki osjećaj, koji nikome neće prenijeti, ali koji je očit svakome tko zna gledati, da je poražen konačno i potpuno, i ne može se dogoditi ništa što bi tu stvar popravilo.

Učio se po Orijentu tolikim fizičkim i duhovnim vještinama, došao na glas kao prvi krvnik velikoga Omera paše Latasa, čuvara imperije na zalasku, i nitko mu nikada neće biti ravan, niti će historija svijeta i carigradske kronike zabilježiti njegovo ime (ali hoće njegovo djelo), a pao je na nečemu tako naizgled nevažnom. Zasljepila ga je taština i dopustio je da mu pobjegne onaj kojega mu je serasker povjerio na čuvanje, da ga zdrava i čitava dovede u Sarajevo. To što ga je lako i brzo pronašao, i što gospodar neće ni saznati što se dogodilo, a kada bi mu netko i rekao, samo bi odmahnuo rukom, kao da muhe rastjeruje, to Botti nije važno, jer ovaj poraz, kao ni većina pravih i velikih poraza čovjekovih, nije se dogodio pred svijetom, niti zbog svijeta, nego pred njim samim i pred dragim Bogom, ako Boga još uvijek ima. U što Botta, također, nije bio siguran.

Nastavak putovanja još neko vrijeme bio je mučan i spor. Ganimedova groznica nije popuštala, svake bi se večeri činilo da ga hvata neka teška bolest, koja će ga konačno srušiti u postelju, pa bi se cijeli karavan zabrinuo – tko će pred gospodarom izaći ako mladić umre? – da bi izjutra, nakon što se dobro isplače i naspava, ponovo bio ko zdrav. I tako: jedan dan se putovalo, druga dva se logorovalo, ne bi li Ganimed ozdravio, ili se, gluho bilo, sasvim razbolio.

Posada je spavala po kočijama ili ispod njih – hrvač Mula, uvijek, nasred polja, bez ikakva pokrivača, tako da bi se do jutra po njemu nahvatalo inje, a dva-triput ga je zatrpao snijeg, tako da se umalo nije ugušio – a Ganimed Troyanovsky kako bi prilike odredile, po svratištima i gradskim hotelima, ali češće i on u kočiji, jer su kroz besputi Bavarske svratišta bila sumnjiva i rijetka, i lako se u njima gubila glava, jer su okolo vrebali pljačkaši, sačekujući usamljene putnike, koji su često i sami bili razbojnici. Prenoseći plijen nekoga koga su ubili noć ili dvije ranije, i sami bi po tim svratištima bili zaklani ili probodeni, kao što će, možda, pedesetak kilometara dalje, u sljedećem svratištu isto tako stradati njihovi ubojice. I tako su zlatnici, turski

džepni satovi, šafran, cimet i muškatni oraščići prenošeni s istoka na zapad Europe, dok su oko tog blaga padale mrtve glave, i vrlo brzo se više ne bi znalo odakle zlatnici stižu, i tko je bio onaj prvi avanturist i nesretnik, koji je na dalekom Orijentu, u nekoj od indija, od domorodaca za mali novac kupio šafran, cimet i muškat. Zato ni historija ta putovanja ne bilježi, i jedva da se zna za rutu tih karavanskih puteva, duž kojih je s istoka prema zapadu putovala smrt, donoseći Europi zlato i začine, napredak i bolji život.

Koliko god bio sigurne ruke, Botta često nije dopuštao da Ganimed Troyanovsky prenoći na takvome mjestu. Iako ga je mogao zaštititi od svakoga razbojnika i svakoga živog čovjeka kojeg će sresti na putu, nije bio siguran, nije znao, može li ga zaštititi od sudbine, koja je po tim svratištima sačekivala ljude, pristajala uz njih, razvrstavajući ih na one na čijoj će hrabrosti i sposobnosti počivati buduća Europa, bogata, sjajna i moćna, i na one čija će žrtva biti cijenom velikoga napretka. Bilo je to previše za jednoga čovjeka, koliko god velik i snažan bio, previše i za najboljega krvnika imperije na zalasku. Botta je to znao, i koliko god ne vjerovao u Boga i Božju prisutnost na način svoga vremena, bio je ponizan pred zakonima povijesne nužnosti. Sarchione ga je podbadao da se plaši razbojnika ili je izgubio samopouzdanje, jer mu je mladić pobjegao, dok je on vodio svoj tko zna koji unaprijed izgubljeni megdan s Mulom, ali njega to nije ni najmanje uzrujavalo, niti vrijeđalo. Sarchioneov mu je cinizam godio, kao gorak pelin u tršćanskome liker, i nikada ga nije od sebe odbijao.

Eustachio Millas Sarchione bio je čovjek nadaren u svemu što čini ukras, dodatak i začim ovome svijetu, a naročito državi i državnoj vladavini. Glazbenik, šarlatan i izvrstan portretist, karijeru je započeo kao luda na dvoru nekoga danas bezimenog mletačkog velikaša. Bio je – stoji u dokumentima – iz neke sirotinjske, možda prosjačke obitelji s ruba Lagune, koju je pomorila velika epidemija kolere. Od dvadesetak muških i ženskih članova obitelji Lazarusa Sarchionea, preživjelo je samo najmlađe muško dijete, trogodišnji sin Eustachio. Našli su ga u gomili smeća i u vlastitome izmetu, preživljavao je danima glođući cjevanice svojih mrtvih rođaka. Bila je to velika priča, prenosila se među muškim i ženskim, s kraja na kraj Venecije, pa je cijele godine, od jeseni do jeseni, ubijala u ljudima potrebu da ogovaraju vlast, iz koje se uvijek rađa i misao o pobuni. Mletačke su vlasti, kao i sve druge na svijetu, vodile računa o tome da u narodu ubiju potrebu za ogovaranjem, ili da je preusmjere s politike i državne vladavine na nešto drugo, na strance, nastrane muškarce i žene, na Crkvu, pa i na dragoga Boga, samo da ne pričaju ništa o vladaocima i njihovim naravima. U tome su im od velike pomoći bile i prirodne katastrofe, potresi i epidemije, jer bi na duže vrijeme odvratile narod od krivih i opasnih misli. Otkada je imperija onemoćala i svela se na jednu smrdljivu lagunu i njezinu okolicu, pa više nije bilo ratova, ni ratnih prijetnji, mogla ih je spasiti još samo kolera, ili velike boginje, malarija, kuga, ako bi ih mornari i trgovci donijeli iz dalekih zemalja.

Epidemija iz Sarchioneova djetinjstva bila je jedna od najvećih. Ili je to postala u njegovoj mašti, nadopričavanju i literarnim mistifikacijama, kojima je bio sklon, pogotovo za vrijeme putovanja, kada je svake večeri oko sebe okupljao slušatelje, da im svaki put ispočetka ispriča svoj život. Svi su ga slušali, jer je i u tome, u tim pričama, Sarchione bio nenadmašan umjetnik.

Usvojio ga je, po njegovoj priči, bogati udovac, patricij bez djece. Učinio je to, jer je bio meka srca, ili ga je, možda, privukla blizina smrti. Starac, kojega je Sarchione ponekad zvao Muscha, ponekad gospodar Pio, ili starac Silvester, Kanibal, Dužd, Elijah, ali najčešće, ipak, “moj dragi papa”, bio je težak melankolik, nikada se i ničemu nije smijao, živio je planirajući samoubojstvo. Imao je kolekciju bodeža, a sa svih strana svijeta naručivao je da mu se donose otrovi, čuvao ih je u nekoliko stotina bočica, u vitrini u vinskome podrumu. Nakon što mu je 1803. jedan

dubrovački pomorac donio otrove novozelandskih urođenika, do kojih je, samo dvadesetak godina ranije, kao prvi Europljanin, doplovio kapetan Robert Cook, starac je, i ne znajući to, u svojih četrstotinjak bočica (prestanimo okolišati: u 429 staklenki, različitih po boji i veličini) konačno okupio svih šest kontinenata budućega svijeta, ne računajući onaj jedan, koji je pod vječnim ledom, gdje se i ne spravljaju otrovi, u jedinstveni atlas svijeta, vjerojatno prvi u Veneciji, a možda i u Europi. Tako je naša moderna povijest, bez sivih mrlja na geografskoj karti i neoplovljenih mora, započela atlasom otrova. Ako i to Sarchione nije izmislio, da svoju priču učini uzbudljivijom.

Starac je iz dvije svoje strasti nabavljao otrove, i vrlo ih skupo plaćao: kolekcionarske i samoubilačke. Prva je bila tipična za Veneciju njegova vremena: svi su nešto sakupljali, dok se država raspadala. A popovi su započeli sakupljati blaga, nakon što su prestali vjerovati u Boga.

Međutim, prepoznavši drugu strast svoga dobročinitelja, dječak je krenuo činiti sve da ga zabavi i nasmije. Iako nije bio svjestan što čini, niti da se bavi jednim od najstarijih zanimanja naše civilizacije, već je kao petogodišnjak bio mala dvorska luda. Tako se oblačio i tako je svakoga jutra pred starca nastupao. Nijednom se papa, Muscha, gospodar Pio, Dužd i Elijah nije nasmijao, ali ga je dječak uspio okupirati i zainteresirati. Kada je za to došlo vrijeme, poslao ga je u školu, kod redovnika dominikanaca, a zatim i kod armenskih monaha, koji će ga prvi upoznati sa čarima Orijenta, ili, općenito, s tim da osim lijeve postoji i desna strana svijeta, da osim zapada postoji i istok. I dok je zapad plitak, i vrlo se brzo utopi u Atlantskom oceanu, istok je dubok i prostire se do krajnjih rubova čovjekova uma i saznanja. Istok je, naučili su ga armenski učenjaci, dublji i od vasiona sa svim zvijezdama, toliko dubok da mu nitko nikada nije našao dno. Oni su ga i navratili da jednoga dana, nakon što papa umre, krene na put na istok. Istina, nikada neće stići ni do Ararata i Erevana, jer će ga u Istanbulu dočekati čudesni grad, u kojem će ostvarivati sve svoje talente: pripovijedat će, sastavljati zapadnjačke sonete i istočnjačke gazele. U pisanju gazela, distiha u koje stane sve što se treba reći i što je vrijedno čovjekove pažnje i pjesme, takmičit će se s Mirzom Ghalibom. Iako pjesnika neće nikada sresti, između Istanbula i Samarkanda godinama će glasnici na konjima i na devama prenositi svitke, na kojima će uz najnovije gazele stajati tek kratka poruka, pitanje o zdravlju i o tome jesu li nam svima dušmani na tragu.

U Stambolu Sarchione će se učiti kaligrafiji i slikarstvu, svirat će tarabuku, ali i violinu i klavir. Na kraju će se, zahvaljujući klaviru, i upoznati sa šarmantnim ličkim Srbinom, elegantnim, obrazovanim i duhovitim Omerom, koji je imao samo jednu ozbiljnu manu: sramio se vlastite mašte kao što se žena srami golotinje. A znao je satima i danima uživati u Sarchioneovim fantazijama, u njegovim izmišljenim pripovijestima, a naročito u njegovome nadopisivanju vlastite biografije. Time je Omera znao sasvim opčiniti.

Jednom je tako, u rijetkim časovima slabosti, Omer Latas uzdahnuo:

Eh, da je meni tako!

Ali čim ga je Venecijanac počeo nagovarati, govoreći mu da svatko može tako i da je svima dano da nadopisuje vlastiti život, i da u fantaziji bude ono što u životu nije moglo biti, Omer se stužio, pa smrknuo, zatvorio se u svoju školjku, i ubrzo nestao. Tjednima ga nije bilo, a kada se pojavio, samo jedno je prijatelju imao za reći:

O tome nećemo!

Sarchione je znao na što Omer misli. Ništa ga nije upitao, niti je više ikada zametnuta priča o tome. Naprosto, nije svakome dano da izmišlja i nadopričava ni tuđe živote, kamoli će svoj

vlastiti. Neki za to nemaju dara, njima je svejedno. Drugi se srame izmišljanja, kao svoje golotinje. Takvi su, u pravilu, nesretni ljudi. Pa onda i druge učine nesretnima.

Samo u tome leži objašnjenje neobične naravi i ratničke okrutnosti Omera paše Latasa. Ubijao je, i naređivao ubijanje, mirno i bez premišljanja, ne dopuštajući da mu mašta kvari račun i raspaljuje osjećanja. Istovremeno, bio je vrlo osjetljiv i zainteresiran za svaku umjetnost. Kao mlada askera, zapovjednik utvrde u Vidinu unajmio ga je za učitelja crtanja svojoj djeci. On ga je i preporučio u Istanbul, gdje se Omer upoznao sa zapadnjačkom književnošću i arapskom poezijom, i pomalo je naučio svirati klavir.

Vjerovao je u umjetnost više nego u rat. Kao i Sarchione bio je žalosno svjestan da je njegova imperija na zalasku, ali ga je to samo učvršćivalo u uvjerenju da je učinio pravu stvar kada se poturčio, i kada je od Miće postao Omer. Dobro je, opojno je, doći na kraju, kada je sve gotovo, i kada se svaka ljudska osobina, lična narav i narodno raspoloženje, toliko jasno razaznaju da čovjek zna što treba da čini da bi bio u pravu. S jedne strane mu je bio Sarchione – prijatelj, kojem se divio, a s druge će mu se strane jednom naći Botta – krvnik, kojega je cijenio, jednako kao i prijatelja, jer ako je Sarchione imao dar za lijepo i za neobično, i znao je lagati tako da mu se laž dobro prepoznaje, ali da je ljepša, ljudskija i čovjeku potrebija od istine, Botta je imao nepogrešiv dar za ispravno i pravedno.

Eustachio Millas Sarchione i Omer Latas upoznali su se sredinom tridesetih, u Istanbulu, gdje je budući paša boravio kao učitelj crtanja budućega sultana Abdul Medžida. Omer još nije navršio ni dvadeset sedmu, kad počinje doba muške zrelosti, Sarchione je bio nekoliko godina stariji. Bili su dvojica stranaca u velikome gradu, ali nije ih to zbližavalo, nego sklonost prema umjetnostima i opčinjenost Carigradom i njegovom veličinom.

Uskoro se Latas otkinuo od mladoga carevića, ili ga više nije imao čemu naučiti, tek bježeći od vlastitog srama i od poroka velikog grada, vratio se svom temeljnom vojničkom pozivu. Kao dječak, Mićo iz Janje Gore, blizu Plaškog, na Kordunu, završio je u Gospiću dobru kadetsku školu, što će mu u Carigradu vrlo koristiti. Snažnoga duha i jaka glasa – i njegov bi se šapat čuo s brda na brdo, samo ako je to poželio – a još prijatelj Abdul Medžidov, vrlo brzo je, 1838. promaknut u pukovnika. Čim je, uskoro, Abdul Medžid postao sultan, Latasa je imenovao pašom, nakon čega je, odmah, započela njegova velika vojnička karijera. Carstvo se, poput starog šinjela, paralo i raspadalo po rubovima, a Omer ga je, iako nije vjerovao u spas, munjevito krpio i spašavao. Pobune u Siriji i Albaniji, te na krajnjem jugoistoku, u Kurdistanu, gušio je u krvi, svirepo se obračunavajući s narodnim i političkim elitama, koje su se, u skladu s prevladajućim europskim modama, nastojale preporoditi u nove nacije. Carigrad im je bio daleko, imperija se svakome pismenijem već činila zastarjelom i dotrajalom, a ništa u čovjeku ne budi divlju potrebu za slobodom kao taj čudni dojam o demodiranosti carstva, pa su, eto, računali da bi se mogli odmetnuti u očeve nacije. Latas bi ih sve bezdušno posmicao, i ne bi se reklo da u tome nije bilo i neke njegove privatne strasti. Vrijeđala ga je primisao da su ljudi samo štakori, koji napuštaju probušeni brod. Kada bi bilo tako, kada bi ljudi bili štakori, umjetnost ne bi imala smisla.

Godinama se njih dvojica ne bi viđali. Do Sarchionea bi samo stizali glasovi o prijateljevima, o njegovim ludo odvažnim upadima u neprijateljske logore i tvrđave, koji su svi potvrđivali Omera kao čovjeka kojem nije prevelik zor ni poginuti. Poslije će ga jednom pitati: Zašto? Zato što ne može drukčije, odgovorio mu je Latas razložno. Preskupo je, možda i nemoguće, čuvati granice carstva, ako neprijatelji ne žive u uvjerenju da su čuvari ludi i krvožedni, i da neće stati, nakon što jednom krenu. A strah? Svaki čovjek se jednako plaši, samo

što se većina ljudi plaši tako da sav svijet vidi, a malobrojni se plaše duboko u sebi, jer ih je sram da ista svoje drugome pokažu. Takvima je dato da budu čuvari carstva.

Mene je, eto, dopalo da se sramim, i da drukčije ne mogu – reći će mu Omer, kao da pomalo i žali što nije drukčije.

Kada ga je 1850. slalo da skrši pobunu bosanskih begova, Omer je pozvao Sarchionea da mu se nađe pri ruci. Ovome se nije išlo. Dok je on gradió karijeru u vojsci, Sarchione se bavio projektiranjem i izgradnjom mostova – tom starom strašću stambolskih umjetnika i arhitekata od koje su, u međuvremenu, odustali svi, a za mostovima više nije bilo ni tolike potrebe, pošto su se druge obale, odavno već, gubile, umjesto da se osvajaju – a Latas ga se sad nadovezao da od toga diže ruke i da pođe s njim u Bosnu. Znao je Sarchione, ako sad odustane, bit će to za cijeli život, a da nije nacrtao i sagradio onaj most o kojem je maštao, tanak kao nokat, tanji od mosta u Mostaru, toliko tanak da ostane nevidljiv svakome tko ne umije dobro gledati, ali, istovremeno, znao je i to da će izgubiti prijatelja, ako ne pođe s njim.

Latasu se nije išlo na Bosnu. Prvi put se uplašio, ali nije bio običan taj njegov strah. Bojao se iznenadne vedrine koja ga je iznutra obasjala, kada mu je veliki vezir najavio tu vojnu kampanju. Mogao je pred svojim očima jasno vidjeti te guste crne šume, ispresijecane i razrezane snažnim planinskim potocima, mogao je nanjušiti težak miris zaorane zemlje, njezinu boju, koju bi mogao prepoznati među svih drugim zemljama i zemljanim bojama... Plašilo ga je što sve o tome zna, i sve unaprijed može zamisliti, ali bilo je još nešto, od toga mnogo gore: s nekom radošću, iznenadnom i đavolskom, pomislio je na pobunjeni bosanski begovat, na te ljude koje je u glavu znao, i u sebi je prepoznavao svaki njihov razlog i motiv. Za razliku od sve i jednog vojskovođe, oficira i podoficira u Osmanskom Carstvu, za razliku od paša i svakoga tko bi pašom tek mogao postati, Omer paša Latas znao je do u dušu ljude koji su se u Bosni nadigli protiv sultana, za neka svoja prava i za svoje starodrevno i primitivno shvaćanje Boga, vjere i tabijata.

I pomislio bi:

Kako ih samo nije sram!

I kako bi to pomislio, krv bi mu pošla u glavu, i bio je spreman sve ih posmicati.

Oni su radili ono što bi i on, samo da se, ne daj Bože, našao na njihovom mjestu, da je tako ispalo, ili da je Bog tako htio, Bog u kojeg Omer baš i ne vjeruje, da ga umjesto kordunskim i ličkim Srbinom učini bosanskim begom, pa da bude u prilici da gleda kako se u Stambolu raspada i razjeda nešto što je bilo stvoreno za sva vremena, i kako se po rubovima runi carstvo, kao da je od krušnih mrvica načinjeno. Da, jednako bi tako i on postupao, eh da je po nevolji bosanski beg, ali srećom, eto, nije. I onda mu je još nešto na um palo, što će u njemu naroditi još gori bijes: kao Srbinu, bečkom krajišniku, vrijednom i darovitom đaku gospićke podoficirske škole, bilo mu je moguće i da Carigrada vidi, i da Turčin postane, i u Osmanskom Carstvu maršalski čin da stekne, ali nikad mu ne bi bilo moguće, njemu iz Janje Gore, blizu Plaškog, da se jednoga jutra probudi kao bosanski beg.

Oni su, biva, iznad njega.

To mu ne bi smetalo.

Oni su, biva, iznad njega, a nemaju nikakav osjećaj srama pred onim što čine i što su zamislili da će učiniti.

E, to Omeru smeta, i u tom ih času, njih bosanske begove, on ne gleda očima turskoga paše, nego u njima vidi ono što je vidio dok je bio Mićo.

I to ga plašilo. U trenutku, nije više bio paša. Bio je koljač i palikuća, ubojica iz strasti. Plašio se da to zaista i ne postane. Zato je zvao Sarchionea da pođe sa njim u Bosnu.

Venecijanca ta uboga i primitivna zemlja nije impresionirala, prije nego što ju je vidio, a ni nakon što je u Sarajevu i po Bosni proboravio nekoliko mjeseci. Ako je išta u vezi s Bosnom stvarno uzbudljivo, onda je to činjenica da je tako pametan čovjek, a njegov prijatelj Latas je, zacijelo, među najpametnijim i najdarovitijim ljudima u carstvu, u stanju zbog Bosne izgubiti dušu i pobudaliti. I nije on u tome jedini: sretao je po Carigradu, dok su se spremali na put, i kasnije, na putu, i u Sarajevu, mnoge mudre, suzdržane i nadarene strance, ljude različite po vjeri i podrijetlu, koji bi, jednako kao i Omer, bili u stanju zbog nje da sve svoje stave na kocku. Nije ga to poljuljalo u saznanju da se radi o ubogom i zaostalom kraju, koji nije vrijedan njegove pažnje, gdje se ne da vidjeti nijedna stvarno lijepa građevina, niti se od domorodaca može čuti išta pametno i veliko – osim što je velika njihova žalost što ne žive na nekom drugom kraju svijeta, u Stambolu ili u Beču, nego je shvatio da u Bosni postoji nešto što strancu zamuti pamet. Nešto što je poput bunike ili opijuma, čemu se inficirani duh teško može oprijeti, a što nakon nekog vremena postaje smrtonosno.

Pošao je s Omerom da mu po Bosni čuva glavu i, više od toga, da mu čuva zdrav razum i čistu dušu.

Što god netko o tome mislio, za Eustachija Millasa Sarchionea Omer paša Latas bio je čovjek djetinje čiste duše. Zato je i odustao od životnog sna o savršenom, nevidljivom mostu, i pošao je s pašom u Sarajevo.

Hladno i munjevito, Omer paša Latas je posvršavao svoje poslove. Pobunu je ugušio brzo i lako, mnogo lakše nego onu u Siriji, jer se pokazalo da za pobunu nije bilo velikog razloga. Nisu begovi zamišljali Bosnu ni kao Francusku, ni kao Prusku, ni kao Veneciju, ni kao Ugarsku. O Bosni begovi nisu ni mislili, nego im je na pameti, oduvijek, bio samo njihov begluk i begovat. I čim im se na to udarilo, povukli su se u svoje avlije, i više ih nije bilo briga što se sa zemljom i narodom zbiva. Ali to Omeru nije bilo dosta, nego ih je probrao, one najuglednije među njima, koji su se najviše dali u svoj visok nam i o čijoj su se veličini, časti i ugledu, širile legende i među njihovim kršćanskim kmetovima, pa ih je ponizio na najgore načine, krenuo je s vojskom da im plijeni i uništava imovinu, tukao ih je i ubijao kao pse, vodio okolo i pokazivao ih narodu u stanju koje je ponižavajuće za svakoga Božjeg stvora, a kamoli za uglednoga, dobrostojećeg čovjeka, patricija i uzornika jedne zemlje i njezina probuđenog naroda. Računao je na to da će i to ući u narodnu priču i legendu, u pjesmu koja će se stoljećima pjevati, kao što su se prethodno stoljećima pjevale neke druge pjesme. Žalit će ovaj narod svoje prvake, i taj će žal, vjerovao je Omer, nadživjeti i njega, a možda i njegovu slavnu imperiju, ali mu više nikada, tom narodu, neće na um pasti da povjeruje kako je jednak s drugim narodima. Jer nije i neće biti jednak, pošto je tako odlučio on, Omer paša Latas.

Sarchionea je čudilo otkuda takav i toliki bijes, što se to s Latasom zbiva? Da ga to ne stižu godine? Četrdeset i dvije je navršio, posijedila mu je brada, ramena su mu se pognula, i sav se nekako smanjio – evo ga, dođe Sarchione od njega za glavu veći, a do prije godinu dvije činilo se da su istoga rasta – i možda mu to starost prerano stiže, pa ona budi u njemu gnjev?

Sve u čovjeku, uče nas drevne mudrosti Grčke i Istoka, treba da bude u ravnoteži, da bi on bio potpun i sretan. A u Latasu je, suprotno tome, sve u neravnoteži. Silan pjesnički i umjetnički dar, ali još veći sram od mašte i od zamišljanja nečega što nije stvarno ili nije istina. Maršal velike armije, dive mu se i u Carigradu i u Beču – žali Švabo što je izgubio takvoga čovjeka! – ali doma, i u srcu: pustoš! Ni kućeta, ni maćeta Latas, nesretnik, nema. Istina, ni on, Sarchione

nikad se nije ženio, ali to je drugo. Njega, istini za volju, žene nikada nisu privlačile, porodični život, a ni djeca. Da nije ovako ispalo, zamonašio bi se u Mlecima, i ne bi kršio celibata. Sve druge propise i zakone crkvene i svjetovne, on bi barem po jednom prekršio, i ovako to jest učinio, ali bi u celibatu ostao nevin i čist. Ali ono što je njemu bila muka, i odvratnost prema ženskoj puti i tjelesnosti, Latasu je bilo velika, neispunjena čežnja. Još jedna neravnoteža duše. Ona većinu ljudi čini nesretnim, a njega je, eto, učinila gnjevnim.

Tako je sebi objašnjavao bosanske sunovrate Omera paše Latasa njegov najbolji prijatelj i tajanstveni savjetnik Eustachio Millas Sarchione, čije ime se – valjda iz ćudorednih i konspirativnih razloga – uglavnom prešućuje u Latasovim životopisima. A ako se Sarchionea i spomene, uglavnom se kaže da je to onaj koji je, pri Latasovoj vojnoj kampanji kroz Bosnu, dopremio u Sarajevo prvi koncertni glasovir.

I jest, to je istina: nekoliko tjedana nakon što u Sarajevo, sa srećom, dopremi Ganimeda Troyanovskog, Sarchione će poći u Beč, po klavir. Bit će to lakše i manje neizvjesno putovanje.

Dok smo mi nadugo i naširoko pripovijedali priču o Sarchioneu i Latasu, na putovanju karavana kroz Bavarsku nije se događalo ništa. Ganimed je više svojim hirovitim ponašanjem i suzama usporavao put nego što je smetnju predstavljala njegova svakovečernja groznica.

I nije pokazivao baš nikakva interesa za Sarchioneove pripovijesti, mnogo duže i od ove koju smo mi umetnuli u priču o putovanju Ganimeda Troyanovskog po Bosni, s proljeća 1851. Činilo se da je ravnodušan i prema glazbi, i prema poeziji, i prema čudima arapske kaligrafije. Uzalud je Venecijanac pred ljudima iz karavana prepričavao svoj životopis, tako da ga i Ganimed čuje, uzalud je u priču uplitao i takve fantastične detalje kakvi mu nisu trebali ni u Istanbulu, dok je pripovijedao pred haremskim ljepoticama i dvorskim damama, umnim i obrazovanim ženama, koje su zasićene velikim ljubavnim pričama i strašnim ljudskim sudbinama, jer samo o tome i slušaju cijeloga svog života, jer bi i njih prije i lakše pridobio u uvukao u svoju pripovijest nego lijepoga Ganimeda Troyanovskog, koji ili bi plakao, ili ga je tresla groznica, a najčešće i jedno i drugo, i nije pokazao baš nikakvog interesa za prizor od kojega je sve i jednoj dvorskoj dami i hanumi zastajalo srce od ganuća, kada maleni Sarchione glođe cjevanice svoje mrtve braće i sestara.

Nije sramota izmišljati! – pomalo uvrijeđeno je rekao Sarchione, usred neke svoje priče, koja je prolazila mimo mladića. On je samo gledao kroz prozor kočije, u bistar dan i osniježene planinske vrhove u daljini, i neprestano je uzdisao.

Sramota je ono zbog čega čovjek mora izmišljati da ga ne bi spalili na lomači ili nabili na kolac!

Mladić se iznenada okrenu i prvi put ga pogleda u oči:

Tako vi mislite?

Da, baš tako mislim.

Šta je od svega što ste nam ispričali istina, a šta ste izmislili?

Otkud bih ja to mogao znati? – začudi se Sarchione. – Pripovijedam već tridesetak godina, a dvadeset i tri godine zapisujem ono što sam ispričavao, prvo latinicom, a poslije arabicom. Ako sam ikada i znao što je istina, dakle što se stvarno dogodilo, jer vi, pretpostavljam, istinom smatrate samo ono što se stvarno dogodilo, a sumnjam da sam takvo što znao, u međuvremenu se to zagubilo i pomiješalo s onim što, kako biste vi rekli, nije istina, nego sam izmislio.

Zapetljali ste se, gospodine?

Nisam, nego bih vam želio reći da mi izmišljamo svoja sjećanja. Čak i časni serasker, i on

ponešto izmisli, pa ga poslije muči sram.

A šta se stvarno dogodilo?

Ništa. Ako nešto i jest, bilo je toliko nezanimljivo da i nije vrijedno života.

A ovo, ovo se također ne događa? Mi ne putujemo?

Sarchione je slegnuo ramenima, i nasmijao se:

Nije na meni da vam to govorim. Nipošto to nije na meni. Bilo bi nepristojno.

Sutradan, zastali su na tržnici posljednjega gradića u dolini. Poslije će cesta zaći u planine, i započinje najteža, neizvjesna etapa putovanja, koju su mogli izbjeći da su krenuli preko Ugarske. Ali tada bi se putovanje razvuklo, što ni Botta ni Sarchione nikako nisu željeli. Osim toga ni jedan, ni drugi nisu se plašili avanture u planini. (Ako, možda, i jesu, nisu to jedan pred drugim htjeli priznati...)

Ganimed je bio neočekivano dobro raspoložen.

Držao je Sarchionea pod ruku, i bez prestanka brbljao, skaćući s teme na temu, o kremonskim graditeljima violina i o razlici između javorova i orahova drveta, o Goetheu, Danteu i Shakespeareu, i o tome kako će se u budućnosti izgubiti svaka razlika između kralja i njegovih podanika, o ljekovitim karakteristikama melankolije i o tome kako će se za najduže pola stoljeća, negdje usred Karpata, roditi Rumunj, sin pravoslavnog svećenika, koji će napisati ovakvu rečenicu: Da nije melankolije, slavuje bismo pekli na roštilju; samo šteta što mi nećemo doživjeti taj trenutak, jer ćemo već odavno biti mrtvi. Zatim je brbljao o dagerotipiji, najnovijemu pariškom izumu, koji zaustavlja vrijeme i prenosi svu okom obuhvaćenu stvarnost na posrebreanu bakarnu ploču, o tome da će se u budućnosti i čovjekove misli, a zatim i njegova ličnost, utiskivati u takve ploče, kad god nekome dojadi život, pa poželi živjeti u nekom drugom, dalekom budućem vremenu, samo što će morati da izume i de-dagerotipiju, koja će ljudsko tijelo i dušu, zarobljene u dvije dimenzije, moći da vrati u njihovu, Bogom danu, trodimenzionalnu pojavnost, pa o tome da su Rusi krvoločan i sentimentalni svijet, zna to Ganimed po svome ocu, i da su i u jednom i u drugom veći od svakoga drugog naroda, naročito od lakomislenih, fizičkim užicima opsjednutih Francuza, i da u tome leži razlog zašto su Rusi, tačnije knez Igor osobno, birajući između katolicizma i pravoslavlja izabrali pravoslavlje, estetičniju, slađu i raspjevaniju varijantu kršćanstva, kojoj će pridodati svoje mistično rusko krvoločstvo, pa je, zatim, pričao o nekom Jeanu Maraisu, koji je u Lionu ubio dvadeset sedam mladih žena, prije nego što su ga uhvatili, a poslije su ga vodili u Pariz, da mu na pariškoj giljotini sijeku glavu, i tad je Jean Marais rekao da je time zadovoljan, zato je ubijao sve te nesretnice, da napokon vidi Pariz i umre...

Okolo, sa drvenih stolova, mirisalo je ljekovito bilje, prelijevale su se kante s kravljim i ovčjim mlijekom, djeca su, od dosade, obujmljivala goleme kolutove sireva, natječući se koje će prvo uspjeti da zagrlji sir: u ovom gradiću, nadomak kraja svijeta, onaj tko zagrlji sir, tako da mu se dodirnu jagodice srednjaka, smatra se odraslim muškarcem. I više mu nikad nije dosadno, više nikad ne grli sir.

Starci s alpskim šuširćima na glavama znatizeljno su pogledima pratili skupinu neobičnih stranaca. Žene su brisale dlanove o pregače, obrazi su im se rumenili, dok su ih pokušavale dozvati pogledom, da spuste poglede na njihovu ponudu. Stranci su, očito je, u ovome kraju rijetki, putnički i trgovački karavani zaobilaze Alpe, većina puteva od zapada prema istoku vodi preko Moravske i Slovačke, pa niz beskrajnu mađarsku nizinu, ali ovakve strance, brkate Turke s džefendarima, i turbanima na glavama, viđali su samo na sličicama u avanturističkim

romanima. Pa makar da pogled spuste na njihove sireve, ništa ih ne bi koštalo, a domaćicama bi to mnogo značilo...

U svijetu koji nitko ne posjećuje, vrijeme sporo protječe i život se čini mnogo dužim. Svaki pogled tu biva važan, jer i pogled je dosta da se od njega isprede narodna legenda.

Botta je stajao pokraj tezge jedinoga staretinara na tržnici, i pogledom pratio mladića. Bez obzira na to što se više nije odvajao od Sarchionea, i što ga je ovaj uzeo pod svoje, Botta se držao svoga posla. Nakon što je samo u jednom trenutku bio nepažljiv, i to ga je porazilo i ponizilo u vlastitim očima, pokušavao je, uzaludno, popraviti stvar, ne bi li pretjerivanjem u revnosti nadoknadio gubitak. Činio je ono što su oduvijek činile sve loše uhode ovoga svijeta, i proći će još dana na putu, prije nego što Botta ponovo bude ono što u ovoj priči, i u životopisu Omera paše Latasa, doista jest: najveći skriveni krvnik imperije na zalasku.

Zato je Sarchione i insistirao na ovoj naizgled besmislenoj šetnji. Paradirao je s Ganimedom pod rukom pred Bottinim očima, i bio je spreman to da čini sve do večeri, ili do zatvaranja tržnice, kad zbunjeni starci i žene pobjegnu svojim kućama, dumajući o tome bi li bilo bolje da ih svakoga tjedna ovako obilaze Turci, ili bi, možda, bilo mnogo bolje i sigurnije da se nikada nisu ni pojavili. Njima, kao ni većem dijelu karavana, nije bilo jasno čemu ova ceremonija služi, zašto Sarchione okolo šeta s mladićem koji najednom blebeće kao da je sišao s uma, nakon što je danima cendrao i izvolijevao, a ni zašto Botta sve vrijeme stoji na istome mjestu, ni sa kim ne razgovara, nego zuri u njih dvojicu, kao da provjerava je li mu s očima sve u redu, ima li Ganimed tri ili svih sedam puceta na košulji, i koliko je bora Sarchione nanizao oko usta, koliko onih sitnijih, bora od brige, a koliko onih drugih, bora od veselja.

Bio je to ceremonijal koji liječi dušu.

Najprije jednu: krvnika Botte, koji nije skidao oka s onoga kojeg je treba pratiti.

Pa i drugu: mladoga Ganimeda Troyanovskog, koji se raspričao nakon dana i tjedana sumornoga raspoloženja, i uskoro će iz njega ishlapati i želja da se vrati u Pariz, da pobjegne kući, umjesto što ide u Bosnu, vođen slatkim, ali vrlo muškim komplimentima jednoga turskog vojskovođe.

A onda, šetnja niz tržnicu liječila je i treću dušu: Sarchione je konačno mogao šutjeti, nije morao ništa izmišljati ni pripovijedati, jer se oko njega sve odvijalo samo od sebe.

Nakon što su tako dva puna sata obilazili malenu tržnicu i provlačili se između drvenih stolova, Ganimedu je ponestalo tema, ili je od brbljanja izgubio dah.

Hoćemo li krenuti? – pitao je Botta.

Nisu mu odgovorili, samo su poslušno krenuli prema kočijama.

Mladić je zaspao čim se zavalio u svoje sjedište, Sarchione ga je još neko vrijeme gledao, a onda je izvukao knjižicu iz džepa kaputa i udubio se u uzbudljiv avanturistički roman, naslovom: Robinson Crusoe, djelo engleskoga pisca Daniela Defoea. Obično je na putovanja nosio filozofske romane, ili Montaignea, Dantea, Goethea, ali sada je tražio nešto što će ga razonoditi i pomladiti. I onda mu se, zbog nečega, učinilo kako je roman o muškarcu koji je jedini preživio brodolom, i živi sam na pustome otoku, odlazi u lov i ribolov, kao što su to činili ljudi u kamenom dobu, knjiga koja bi ga mogla vratiti u Ganimedove godine.

Dok se kolona pokretala prema prvoj uzbrdici, Sarchione je upravo stigao do onoga trenutka kada se na otoku pojavio crnac Petko.

U tom trenutku to prestaje biti roman za djecu. Čitatelja je u trenutku oblio Latasov sram. Sjetio

se razloga zbog kojeg je Robinsona Crusoea ponio na put. Pogledao je Ganimeda, to lice mladoga efeba, i naglo je sklopio knjigu. Čuo se prisan, topao sudar dva čvrsto uvezana štampana snopa papira, kao sudar poznatoga i nepoznatog svijeta.

Zaklopio je knjigu tako da ne zna na kojem je mjestu stao, namjeren da ju više nikada ne otvori.

Putovanje preko Alpi bilo je rizičnije i teže nego što je itko mogao zamisliti. Putevi su bili smrznuti i zameteni, široki carski drumovi pretvarali su se u uske puteljke i još uže planinske staze, a onda je i staza nestajalo, i svud se pružao besput koji je jednako plašio konje i ljude. Prvi su njištali, a drugi su se molili Bogu, ili su zagledali zemljopisne i planinarske karte, ukoliko u Boga nisu vjerovali. No kartografija im je na ovome mjestu, i po ovakvome vremenu, pomagala manje od molitve.

Ganimed je, međutim, bio miran. Iznenađujuće miran. Ako bi koga trebalo utješiti i umiriti – činio je i to. Jednome priprostom nosaču, Jusufu iz Anadolije, koji nije znao ni riječi nijednoga drugog jezika osim turskog, rekao je da ne brine ništa, jer da je on, Ganimed, u Parizu, u jednome antikvarijatu, pronašao knjigu u kojoj je zapisano kada će i gdje umrijeti. Neće mu reći datum, jer to je previše intimna stvar, ali je mjesto njegove smrti od ovoga mjesta udaljeno tačno 543 kilometra, mjereno po putu koji još uvijek nije ni sagrađen. Pa ako se on, Jusuf, plaši smrti, neka se samo njega drži, i bit će siguran.

Zahtijevao je od Botte da uplašenom nosaču prevede sve i jednu njegovu riječ. I još da mu naglasi kako se antikvarijat zove Minerva, nalazi se u toj i toj ulici na Montparnasseu, a knjiga je na desnoj polici, kada se gleda od ulaza, u sedmom redu od poda. Visoko je, pa neka od knjižara, koji se zove Joseph Levy, zatraži ljestve, i neka sam provjeri piše li na sedamdeset osmoj stranici, u dvanaestom redu odozgor, datum i mjesto smrti Ganimeda Troyanovskog, onako kako mu je upravo sad rekao.

Nesretnik Jusuf bio je nepismen, ali je mladiću sve povjerovao, i više se nije od njega odvajao, sve dok se, s Božjom pomoći, čudom i slučajem, nisu probili do južne strane Alpi, i počeli se spuštati prema dolini.

Ako i nije čudno što je Jusuf iz Anadolije povjerovao neobičnom gospodinu – kako mu i ne bi vjerovao, on sitan i jadan, kada mu vjeruje i slavni serasker, pa ga je sebi u Sarajevo pozvao – ali u tu suludu priču o knjizi iz antikvarijata Minerva povjerovao je, izgleda, i sam Botta, bez obzira na to što je profesionalno obučen na ne vjeruje ni u što.

Zašto ste vratili tu knjigu, zašto je niste kupili, kada u njoj piše nešto što je za vas toliko važno?

Zašto bih je kupio? – iznenadi se Ganimed. – Pa mogu, valjda, upamtiti nešto toliko jednostavno, kao što su datum i mjesto moje smrti. Ništa me drugo iz te knjige nije zanimalo, samo bi mi skupljala prašinu u biblioteci.

Na koncu je naložio Botti da Jusufu na komadić papir zapiše:

“Desna polica, sedmi red od poda, knjiga uvezana u crvenu kožu, na čijem hrptu ne piše ništa, a na naslovnoj stranici latiničnim pismom piše Sarajevski psi, sto sedamdeset peta stranica, četvrti red odozdo.”

Kada sljedeći put bude išao u Pariz, a ići će sigurno, po državnim i po pašinim poslovima, neka se uvjeri da mu gospodin nije lagao. Ne smeta Ganimedu nimalo što će Jusuf znati datum i mjesto njegove smrti. Nema od znanja nikakva zla. Možda će se po tom znanju pobratimiti.

Jusuf je držao papirić u ruci, kao da je na njemu zapis protiv uroka. Bila je to najveća dragocjenost koju je u životu dobio na dar. Iako je Ganimed trebao biti njemu od koristi dok su

prelazili planine – jer ga je Ganimedov zapis spašavao od stradanja – veće je stvarne koristi Ganimed imao od Jusufa. Pomagao mu je, nosio ga na leđima, na svojim plećima izvlačio kočije iz snijega, grijao ga na mrazu i ledu, i ništa mu nije bilo teško. Vjerovao je u gospodarevu besmrtnost – ili u to da je njegova smrt pouzdano odložena za daleku budućnost – ali mu je bio stalno od pomoći, kao što je i red da snažniji bude pametnijem od svake pomoći, naročito ako je pametniji – gospodar. Tako je to zamišljao Jusuf, koji se, za razliku od Ganimeda, silno plašio smrti, premda je, za razliku od njega, vjerovao u Boga.

Nije samo taj neuki mladić povjerovao u postojanje knjige Sarajevski psi, na desnoj polici, sedmi red od poda, u kojoj je zapisano mjesto i datum smrti Ganimeda Troyanovskog, nego je u to povjerovao i sam Botta. Pamćenja koje je izvježbao po mletačkim i stambolskim špijunskim školama, u kojima se svaka greška glavom plaća, otišao je do kočije, i na posljednjoj stranici Cervantesova Don Quijotea, knjige koju je na sva putovanja nosio sa sobom, jer je vjerovao da mu donosi sreću, iako je nikada nije do kraja pročitao, još jednom je zapisao:

“Desna polica, sedmi red od poda, knjiga uvezana u crvenu kožu, na hrptu ne piše ništa, a na naslovnoj stranici latiničnim pismom piše Sarajevski psi, sto sedamdeset peta stranica, četvrti red odozdo.”

A onda je malo zastao, i dopisao:

“Možda izmišlja? Ako izmišlja, zašto to čini?”

Za razliku od Latasa, koji nikada nije ostvario svoje umjetničke talente, nije napisao svoj lički krajiški roman, ni svoju veličanstvenu istanbulsku sagu, nije napisao bildungsroman o sinu vidinskog kapetana i o mladome Abdul Medžidu, koje je učio crtanju, jer se sramio svakog izmišljanja, gore nego vlastite golotinje, a čovjeku Bog nije dao ni da se sjeća a da pritom pomalo ne izmišlja i ne nadopisuje, Botta nije mogao razumjeti kakva to, zapravo, potreba ljude tjera na izmišljanje? Ono što je za gospodara bilo izvorom umjetničkog stvaralaštva, i razlogom zašto sam ne može biti umjetnik, za Bottu je bilo samo moguće sredstvo neprijateljske špijunaže ili simptom opasne i ozbiljne duševne bolesti. Ili je Ganimed francuski špijun, ili je šenuo umom.

Od tog trenutka još ga je pažljivije promatrao.

A mladić, koji je naglo postao dobre volje, i otpustile su ga, gore u Alpima, i one njegove groznice, kao da je ubrzo i zaboravio na njih, sve je više lagao i izmišljao. Svima je, čak i njegovome vjernom Jusufu, bilo jasno zašto on to čini: nije im mogao biti ni od kakve pomoći, fizički nemoćan, šeprtljav u svakome konkretnom poslu, a ono što bi i mogao uraditi, nisu mu dali da radi, da se ne ozlijedi ili ne umori, pa je pokušavao biti od koristi barem tako što će ih zasmijavati svojim pričama. U njima je uživao i sam Sarchione, najveći majstor pripovijedanja, jer ga je opčinjavalo to što u Ganimedovim pričama nije bilo ama ni zrnca istine. Sve je bilo izmišljeno i sve je, zapravo, bilo nemoguće. Za Sarchionea je to bilo nešto novo, on nije znao tako pripovijedati, jer bi svaka njegova, i najveća, izmišljotina započinjala od nečega što se stvarno dogodilo, a ono što bi izmišljao moralo je djelovati stvarno, tako da slušatelji ne znaju gdje počinje laž, dokle ide istina. U njegovim, pak, pričama ništa nije nalikovalo stvarnosti, ni istini. Sve je bilo puno brodova koji su nestajali na oceanima, zahvaćeni olujom, da bi se zatim, skupa s mornarima, pojavljivali na Dunavu i po Kaspijskome jezeru, a da nikome nije bilo jasno kako su tamo dospjeli. Biblioteke su obilovale raznim tajnama, nevjerovatnim podacima o onome što će se tek dogoditi i nemogućim objašnjenjima onoga što se tek dogodilo. A tu je bila i Ganimedova opsesivna pripovijest o Isusu Kristu, kojem desnicu ruku nisu uz križ zakovali dovoljno dobro, pukao je čavao ili je drvo bilo natrulo, pa se rasklimao i ispao, tek mladić iz

Judeje ostao je da visi samo o jednoj ruci. Urlao je od bola, zazivao oca da mu pomogne, smrtno uplašen, jer kako je bio i čovjek i Bog, on je sve unaprijed znao, i vidio je jasno stotinama i tisućama godina u budućnost, križeve na zidovima crkava, uz koje je pribijena drvena figura ni nalik njemu, kao zrcalo, metaforu, stilizaciju njegove patnje. Što se to dogodilo, pitao se užasnuti Krist, zašto se je jedna njegova ruka oslobodila čavla? Što će dalje biti s njim, hoće li uopće uskrsnuti, i je li on Bogočovjek, ili je sve ovo samo neka nepopravljiva greška? Ako je tako, njegova muka je uzaludna, nije on protuprilika, model i predložak za milijune budućih križeva, s razapetim drvenim, zlatnim, srebrnim, kamenim, voštanim, mjedenim, aluminijskim, gvozdanim, papirnim, kobaltnim, zemljanim, dijamantnim čovječuljcima, nego je Bogočovjek netko drugi, a on je samo siromah i sirotan iz Nazareta, kopilan jedne nesretnice i posinak lakovjernoga, dobrog stolara, i suđeno mu je da umre u mukama, kako su umrli i toliki drugi prije njega.

Mislio je Isus Krist i urlao od muke i užasa, jer ga je zakovana, lijeva ruka sve jače boljela...

Dok ga je tako slušao, Botta je još jednom posumnjao. Turci iz pratnje su se smijali, jer je mladić pripovijedao na neki vrlo smiješan način, razmahujući rukama, poput žene koja po zraku razbacuje i vitla tijesto za pitu, a Sarchione ga je gledao oduševljeno, čeljusti razjapljenih od iznenađenja, dok su mu niz obraze tekle suze, koja bi se mrznule na pola obraza i padale su i zvonile po ramenima poput malenih kristala.

Pomislio je, ponovo, Botta da je sve to, ipak, istina. Mladić izgleda šašavo, ali ništa ne izmišlja. Tko bi mogao izmisliti Isusa koji urla na križu, jer mu se otkočila desna ruka, i sad mu slobodno visi, ili njome maše, pokušavajući da dozove svoga nebeskog oca?

Izvadio je iz džepa papirić i potajice još jednom pročitao:

“Desna polica, sedmi red od poda, knjiga uvezana u crvenu kožu, na hrptu ne piše ništa, a na naslovnoj stranici latiničnim pismom piše Sarajevski psi, sto sedamdeset peta stranica, četvrti red odozdo.”

U nastavku putovanja, dok su se korak po korak probijali kroz snijeg, prekoračivši, konačno, na drugu stranu planinskoga vijenca, i započeli se spuštati prema slavenskim zemljama, Botta je po sjećanju, a sjećanje mu je, rečeno je, bilo izvježbano u mletačkim i stambolskim špijunskim školama, gdje se svaka greška plaćala glavom, ponavljao sve i jednu Ganimedovu pripovijest, šapćući:

Nemoguće, nemoguće, nemoguće...

Ali je ona druga njegova strana najednom bila jača:

Istina je, istina je, istina je.

Bottu je njegova priča raznosila i bacala s jedne na drugu stranu, jer nikako nije uspijevao shvatiti odakle ona dolazi. Izmišlja li taj mladić, ili govori istinu? Ako govori istinu, kako je moguće da Isus s križa visi na jednoj ruci, jer mu druga više nije prikovana, i urla od bolova...

Noć je na Golgoti – nastavlja Ganimed – ona noć kada će čuvari pozaspiti, a kada se probude, njega više neće biti na križu. Ali kako da zaspe, ako nesretnik bez prestanka zapomaže, nikako da se onesvijesti, i pusti ih da se malo odmore.

Eh, da su tu ljestve, netko bi se mogao popeti gore i iznova prikucati mladićevu desnicu uz križ. Ali gdje bi se, u ovo doba noći, mogle pronaći ljestve?

Izgovarao je Ganimed misli jednoga od rimskih vojnika.

Botta se znojio od muke, iako je temperatura bila dvadesetak stupnjeva ispod nule, i puhao im je

u leđa, dok su se spuštali, hladan sjeverni vjetar. A Turci su se i dalje smijali kao blesavi. Uživali su u priči, i nisu u Isusu vidjeli Issu Pejgambera, poslanika i predšasnika Muhamedovog, kao što bi pretpostavio neki idealist ili sljedbenik svetoga Franje, nego su u Raspetome vidjeli nevjernika koji pati, i kojem se dogodilo nešto strašno, nešto što će, pouzdano, promijeniti povijest europske civilizacije – iako, nisu oni tu stvar nazivali baš tako: civilizacija – i zacijelo će biti dobro i za islam, jedinu pravu i istinsku vjeru, i za Carigrad, i za slavnu Imperiju, što kaurski bog više neće biti Bog, nego ga eno gore, kako na križu cvili i zapomaže. Baksuz je, brate, taj njihov bog, o kojem mladić tako lijepo pripovijeda, a baksuz, bezbeli, ne može biti Bog. Allah je sve ono što je suprotno od baksuza, baksuzluk je čovjekova navada i sudbina, i to ne svakoga čovjeka, nego samo onog tko duboko i iskreno ne vjeruje u jedinoga pravoga Boga, u Allaha dželišanuhu...

Ono što je Turcima iz pratnje bilo samo komedija, dvojici Venecijanaca je bilo čudo.

Razlika nije u vjeri, mjestu rođenja, pogledu na život i svijet. Razlika je, jednostavna, u tome što su svi Turci u pratnji bili nepismeni. Ili su, jedva, natucali zmijolike arapske znakove, koji su se, pod njihovim tvrdim perima, pretvarali u kvrgavo korijenje masline. Njima je sve bilo smiješno, jer su ostajali pred kapijama svih Ganimedovih priča. Sarchionea su mogli razumjeti, ali mladića nikako.

Čuj, kuća u kojoj je stanovao neki Fijuman preko noći je preletjela s jedne na drugu stranu mora! Pa kakva je to kuća, čudili bi se, a kada se čovjek čudi onome što ne razumije, najlakše će mu biti ako se opet počne smijati.

Tako im je, u priči i čuđenju, proteklo spuštanje prema dolinama slovenskih rijeka. Prelazak preko Alpi učinio im se, zbog Ganimedovih fantastičnih priča, lakšim i ugodnijim nego što je zapravo bio. Zbog promrzlina, pratnja je ostala bez, ukupno, dvanaest prstiju na nogama. Hrvač Mula stručno bi svaki odsjekao, kao sjekiricom, s po jednim udarcem svoga teškog gibraltarskog noža. Čovjek bi jeknuo, pocrnjeli prst bi odletio u zelenu travu, rana bi bila spaljena užarenim gvožđem, i sve bi vrlo brzo bilo gotovo.

Da nije cijelo vrijeme pričao, tko zna koliko bi još bilo smrznutih prstiju, i koliko mrtvih glava. Ovako, svi su ostali živi.

Prizor je bio veličanstven:

Brežuljci, obasjani proljetnim suncem – bilo je toliko toplo da su zbacili sa sebe gunjeve i košulje, i kretali se polugoli uz kočije – a na vrhu svakoga brda uzdizala bi se poneka skromna crkvice, ili vojna utvrda iz nekih davnih vremena. Sve je bilo puno svijeta, vrvež, žamor i škripa kola, izbijali su sa svih strana. Bio je sajmeni dan, jedni su žurili prema tržnici, a tržnica je bilo na svakome koraku, u svakome selu, a drugi su se s robom vraćali kući, duboko zamišljeni jer nisu bili sigurni da su obavili dobar pazar, ili veseli i pijani, uvjereni da su kupili jeftinije nego što roba vrijedi i prodali skuplje nego što vrijedi.

Kolona koja je izazivala znatiželju i strah, gdje god bi se pojavila od Pariza, preko Belgije i germanskih zemalja, ovdje skoro da je ostajala neprimijećena. Lokalno stanovništvo, koje se međusobno sporazumijevalo na različitim slavenskim, germanskim i romanskim jezicima, kao da je bilo sviknuto na turske karavane, ili im je na sajmeni dan sve drugo bilo zanimljivije od pojave ljudi s Orijenta.

Sarchione bi nekoga nešto upitao, kupio bi kokoš, košaricu gljiva, vreću smežuranih jabučica, koje su prezimile u nečijem trapu, kolut sira, ili bi samo glasno, na lokalnome slavenskom jeziku, kojim se vrlo dobro služio, pohvalio nečijeg konja ili vola.

Je li to radio zbog sebe, jer mu je nedostajalo priče s nepoznatim ljudima, pošto prethodno danima nisu nikoga sreli, ili je htio odobrovoljiti domoroce, pokazati im da oni, možda, izgledaju kao prethodnica neke istočnjačke ordije koja će porobiti sve do Beča, ali su, ustvari, pristojni i civilizirani ljudi, koji kupuju domaću hranu i spremno se dive divotama i krepostima zemlje kojom prolaze.

Sarchione se pokušavao osloboditi nekih svojih strahova, ali pažnju domaćega svijeta nije uspijevao privući ni svojom agresivnom ljubaznošću, ni luckastom potrebom da od svakoga ponešto kupi. Nisu mu se čak ni čudili. Pomalo odsutno su se osmjehivali, rumenih lica i kosa boje kukuruzne strnjike, izgledali su poput junaka neke ruske narodne bajke. Viđao ih je on i ranije, još je u Veneciji imao kontakata sa Slovencima, poslije je u Trstu trgovao s njima, čak je i u Stambolu znao jednog kožara, rodom iz Maribora, ali težak i drugotrajan prelazak Alpa učinio je da on sada u njima vidi neke drukčije ljude, i nikako da se na njih navikne.

Ali za Ganimeda Troyanovskog bio je to neki posve novi, nepoznat narod. Turke i Arape je znao, sretao ih je u Parizu, ili ih je viđao na ilustracijama u knjigama i na slikama i crtežima, izloženim po gradskim muzejima, ali Slovence, općenito Južne Slavene, nije dosad viđao.

Pomislio je da su mu sve ovo neki daleki rođaci, zatražio je da mu se iz kovčega izvade crtaći blok, bočice s tintom u desetak različitih boja i pera.

Ono što je nacrtao na putu od Maribora do Varaždina i Zagreba, pet gradskih i pastoralnih veduta, koje je crtao u vrijeme stanki na putovanju, po pivnicama, krčmama i drumskim svratištima, te sedam virtuoznih, lelujavih crteža, također raznobojnim tušem, s fantastičnom tematikom, koje je crtao dok bi kočija bila u pokretu, danas su dio Grafičke zbirke Sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Pronađeni su, sasvim slučajno, krajem kolovoza 1992, na gomili trulog namještaja i kojekakvog drugog smeća, pred odvoženje krupnoga otpada. Nalazili su se u sivoj mapi, dimenzija 90 x 75 centimetara, koja je bila odložena na staroj Obodinovoj perilici rublja, iz koje je netko već izvadio bubanj. Mapa je svojim izgledom privukla Anastasa Popovića, tada osamdesetpetogodišnjaka, grafičkog radnika u mirovini, jer je na koricama, crnim tušem, bila u nekoliko poteza skicirana Arslanagića ćuprija u Trebinju. I sam Trebinjac, Popović je prepoznao jedan od simbola rodnoga grada, i uzeo je mapu. Upravo je počinjala padati kiša. Da je naišao desetak minuta kasnije, tuš bi se razlio po kartonu, nestalo bi svih dvanaest crteža francuskoga putnika po našim krajevima, baletana i slavnoga arhitekta Ganimeda Troyanovskog.

Crteže je Popović odnio na ekspertizu povjesničaru umjetnosti i pjesniku Y. R., bliskome suradniku, savjetniku za kulturu hrvatskoga predsjednika Tuđmana. Y. R. mu je najprije ponudio da za ukupno tristo njemačkih maraka otkupi dvanaest crteža, da bi zatim svoju ponudu povukao. Kada je Anastas Popović zatražio crteže natrag, Y. R. mu je, prema pisanju tjednika Globus, rekao da su ti crteži hrvatsko nacionalno blago, i da bi kao Srbin mogao imati problema sazna li se da su bili kod njega. U svakom slučaju, morao bi policiji objašnjavati kako je došao u njihov posjed i tko mu je crteže dao.

Našao sam ih na smeću! – zavapio je, navodno, starac.

Nitko vam to neće povjerovati – mirno mu je odgovorio akademik Y. R.

Siva mapa, sa skicom Arslanagića ćuprije u Trebinju, ostala je kod Popovića. Navodno, bilo ga je sram tih ružnih kartonskih korica. Tako, barem, svjedoči njegov sin. Sve do starčeve smrti, u siječnju 1994, mapa je stajala u njegovome dnevnom boravku, uz televizor marke Gorenje, izložena tako da može stalno gledati obris trebinjskoga mosta. Kada je 2001. iseljavao u Kanadu, inženjer Miodrag Mišo Popović mapu u kojoj su nekada čuvani crteži Ganimeda

Trojanovskog predao je piscu ove priče u priči, i otada je ona njegovo vlasništvo.

Izložba “Dvanaest crteža Ganimeda Trojanovskog” održana je u Umjetničkom paviljonu, još za Popovićeve života, u listopadu 1993. Na otvorenju, kojem je nazočio predsjednik države, Y. R. je održao govor u kojem je hrvatskoj javnosti otkrio kako su pronađeni ovi do sada nepoznati radovi slavnoga pariškog arhitekta. Priča je nalikovala uzbudljivome špijunskom trileru, dostojnom hrvatskoga Le Carrea, u kojem su, osim Y. R.-a, sudjelovali i jedna mlada, lijepa dama, mornarički pukovnik Hrvatske vojske, koji je nekada, u JNA, radio u bezbjednosnim službama, jedan povjesničar umjetnosti iz Beograda i jedan pravoslavni vladika. U toj priči, koja se danas, u Hrvatskoj, smatra službenom verzijom događaja, Y. R. je, zapravo, trgovao i do crteža je došao ustupivši neprijateljskoj strani tri manje vrijedne pravoslavne ikone, grčka škola 17. stoljeće, za koje su oni tvrdili da su tokom Drugoga svjetskog rata ukradene iz Nikolajevske crkve u Zemunu.

Nakon zagrebačke izložbe, dvanaest Ganimedovih crteža izloženo je i u Beču i Berlinu, na Danima hrvatske kulture u Njemačkoj, a akademik Y. R. napisao je o njima knjigu Pogled iz kočije, meditacije tušem jednoga Europljanina, u kojoj je, kako piše oduševljena Vjesnikova likovna kritičarka, “dekonstruirao svaki crtež, rastavio ga na crte, što ih je povukla ruka genijalnog Parižanina, analizirao svaku crtu, opisao njezin razlog, a zatim nanovo sastavio cjelinu crteža, kao da sastavlja savršeni švicarski sat, koji sad mnogo bolje radi, nakon što je došao pred značajko oko.”

Pisac ove priče u priči, koja se piše u ledenu sarajevsku noć, pred samo svitanje 9. studenoga 2012, pitao je Anastasovog sina Mišu je li otac ikada poželio da demantira ono što je Y. R. kazao na otvaranju izložbe u Umjetničkom paviljonu. Mišo je odgovorio da mu je otac rekao samo to da je u očima slavnoga akademika vidio svoju smrt, nakon što ga je upitao za svojih tristo njemačkih maraka. A zatim je dodao da je tom čovjeku, očito, više stalo i do crteža i do pripovijesti o njima nego njemu, Anastasu. U današnje vrijeme priča pripada onome tko je za nju spreman da ubija, ja nikad nisam bio spreman, rekao je starac, a piscu ove priče u priči prenio njegov sin, na zagrebačkom aerodromu, pred polijetanje aviona za Kanadu.

U Zagrebu su se zadržali duže od dana.

Stigli su u subotu, kasno popodne, i smjestili se u prenoćištu “K slepe Marice”, koje se nalazilo podno Gornjega grada, oko današnje Tkalčićeve ulice. Putovanje su namjeravali nastaviti odmah ujutro, ali su se predomislili jer je Sarchionea uhvatio nenadani umor, ili napadaj male snage i bezvoljnosti. Rekao je da ga probada u prsima, što je svakako bio dovoljan razlog da se ne ide dalje, ali njega je mučilo nešto drugo, gore i od srčanog napada – to je ono kada ti se mramorna grobna ploča sruči na prsa, objašnjavao im je – naprosto mu se dalje nije išlo. Ali ne da mu se nije kretalo danas, sutra ili u ponedjeljak, nego ga je hvatala zebnja od bilo kakvog pokreta, bilo kad. Najradije bi ostao tu, u svratištu “K slepe Marice”, na truloj stjeničavoj slamarici, i da više nikada nigdje ne mora ići. Nikoga u Zagrebu nije poznavao, iako je barem dvadeset puta prošao kroz taj grad na samom rubu Panonije, taj germanski otok okružen slavenskim plemenima, i nije ni imao želju da ikoga upozna. Samo bi bio tu, i ne bi se micao nigdje dalje, zaustavljen konačno u svojoj bježaniji.

Život je jedna duga bježanija, ništa drugo! – uzdahnuo je.

Botta ga je zabrinuto pogledao, ali nije odgovorio. Izašao je iz sobe, pa iz kuće, van na svježi noćni zrak. Izdaleka je vonjala kanalizacija, koja je tekla kao otvoren potok. Bio je to miris zapadnjačke varošice, na putu da postane grad. Jednom, kada propadnu sva velika carstva, a

propašće, gleda to Botta u Carigradu, gleda a negledao bi najradije, jer mu je kao da vidi vlastitu desnicu kako odumire od gangrene, kada tako nestane i Beča, i Rima, i Carigrada, uzdići će se te varoši, i premetnuti u metropole, ali prvo po čemu će se prepoznati njihova veličina, bit će taj miris otvorene kanalizacije, po kojem se razlikuju zapadne od istočnih prijestolnica. Na istoku drukčije smrdi. Gradovi tamo drukčije smrde. Na užeglo ulje i na ljudski znoj, na sumpor milijuna pokvarenih jaja, na barut, na ovčju mast i na raspadajuće utrobe mrtvih životinja, na truli luk i krumpir, na zagorjelo mlijeko, na meso koje se peče na bezbroj roštilja, na ljudska i životinjska govna, i naravno na kanalizaciju, ali svi se ti smradovi u svakom trenutku miješaju, nadgornjavaju se i natječu, prevladava jedan, pa drugi, izmjenjuju se kako vjetrovi mijenjaju smjer ili kako se hodač premješta iz jednoga u drugi dio grada. Tako je na istoku. Na zapadu, jednolično, smrdi samo kanalizacija, i nikada, ni najosjetljivije nosnice, ni Botta koji je izvježban da u zraku osjeti svaki opasan i neprijateljski miris, ne mogu niti naslutiti ništa osim kanalizacije. Kao da se cijeli zapadni svijet, velika rimska prijestolnica, iz koje dolaze svi blagoslovi i sva prokletstva zapadnoga kršćanstva, svela na govna, i pretvorila u jedan zajednički, sveprožimajući smrad, u kojemu su, do neraspoznavanja ujedinjeni svi pojedini smradovi, svih stanovnika grada, pravovjernih i nevjernih, žrtava i njihovih dželata, ribara ljudskih duša, crkvenih pastira, biskupa i pijanih očeva porodice, rodonačelnika i tirana, i svih onih bezimernih i nevidljivih Božjih stvorova, putnika namjernika, lotalica, nevoljnika i bjegunaca pred tko zna kojim i čijim zakonom, koji su se olakšali u rimsku kanalizaciju i pridonijeli tom velikom i nepobjedivom, ujedinjujućem smradu zapadnoga svijeta.

Zato će zapad jednoga dana i pobijediti, nespokojan je razmišljao Botta, najsposobniji krvnik, uhoda i ukoljica iščezavajućega carstva istoka, nevidljiv za sve svoje protivnike, i za historiju koja o njemu neće zabilježiti ni riječi, neprisutan čak i za najslavnijega bosanskog pripovjedača, Beograđanina Ivu Andrića, koji će zadnjih desetljeća svoga života, nostalgičan za vremenima prošlim, pisati svoj veliki roman o Omeru paši Latasu, u kojem pašinog prijatelja i pratitelja neće ni spomenuti. Koliko god da je veliki pisac istraživao, krvnik mu je ostajao nevidljiv i bezimen. Na njegovome mjestu u priči Andrić je osjećao prazninu, koja ga je mučila i koju je pokušavao ispuniti drugim likovima, ljudima koji su nekada živjeli i onima koji postoje samo u njegovoj mašti, ali uzalud, svi su ti likovi, koliko god bili živopisni, samo propadali kroz priču, i nestajali u njoj kao u kraškoj vrtači. To je, a ne starost, bolest i smrt koja ga je sustigla u nezavršenom poslu, pravi razlog zbog kojeg Ivo Andrić nije završio svoj roman o Latasu, svoj roman o Sarajevu.

A onda se najjednom zapitao: a što li je to Sarchione mislio kada je rekao da je život jedna velika bježanija? Od čega on to bježi?

I čim si je to počeo preturati po glavi, čim više nije mislio o razlikama između istočnih i zapadnih gradova i kanalizacija, Botta se ponovo osjećao dobro.

Ujutro, u nedjelju, kako se Sarchioneu nije dalje išlo, nego je tražio da ga ostave u postelji, jer mu je preko grudi pala teška kamena ploča, ostatak karavana zaputio se u skitnju Zagrebom.

Turci iz pratnje, sa čalmama na glavama, kojima se, inače, ne bi zakitili, i s kuburama i kamama za šarenim pojasima, koje, također, nikada nisu nosili, krenuli su u obilazak tog malenog grada. Znali su, netko im je to rekao, ili su već bili u Zagrebu, da ih u ovome gradu žele vidjeti upravo takve. Ili nisu željeli da razočaraju debele, masne domaćice, koje su izvirivale iza zastora i djeci zaklanjale oči, da ne vide nešto što nije za njih, i njihove ponosne muževe, malene i kočoperne, s husarskim brkovljem, vazda spremnim za borbu, ili im je godilo da ponekad izgledaju upravo onako kako ih ovi ljudi zamišljaju, kao strašni i nemilosrdni Turci, spremni za svako zlo. U

Parizu, kao ni duž njemačkih zemalja, to je odavno izgubilo svaki smisao: nagledali su se oni već Turaka, više na slikama nego uživo, i nisu im za čudo njihovi turbani i jatagani, ali ovdje, u Zagrebu, svijet se ne prestaje čuditi. Kao da svakoga jutra svijet gledaju prvi put.

Ganimed Troyanovsky ponio je pod miškom crtaći blok, a za njim je, tri koraka iza, išao vjerni Jusuf, noseći kovčežić s bočicama tinte u svim bojama i srebrenim i zlatnim perima.

Cijeloga je dana, od trenutka u kojem narod ulazi u crkvu, na nedjeljnu misu, do vojničkog večerja, kada gradić bez ulične rasvjete uroni u mrak, mladić vrijedno crtao. Prema Sarchioneovom dnevniku – ne baš uvijek pouzdanom – i prema procjenama stručnjaka, koji su pokušavali izračunati koliko je Ganimedu trebalo vremena za jedan crtež, nacrtao je između šest i dvadeset zagrebačkih crteža i veduta. Nije sačuvan nijedan. Ili su uništeni, ili su izgubljeni u neredu pariških arhiva i biblioteka, iz kojega već duže od stoljeća, skoro u pravilnom vremenskom ritmu, izviru crteži baletana i arhitekta Ganimeda Troyanovskog, s njegovih putovanja po istoku, sve do Bagdada i Samarkanda. Postoji mogućnost i da su neki od crteža bili u fundusu Narodne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu, koja je izgorjela u srpskome bombardiranju u kolovozu 1992, a s njom i katalog malene, ali vrlo vrijedne grafičke zbirke. Prema sjećanjima posljednjega predratnog direktora Borivoja Pištala, u zbirci su se nalazila dva manja Ganimedova crteža, skica iz mahale na Kovačima i vrlo poman i precizan crtež unutrašnjosti jedne sarajevske pekarnice, ali Pištalo govori da se, osobno, nikada nije bavio grafičkom zbirkom i njezinim inventarisanjem, nije to bio njegov posao, a ni stručni interes, tako da je sasvim moguće da je u zbirci bilo i mnogo više Ganimedovih radova. Kustos koji je bio zadužen za zbirku, i taj posao je radio posljednjih dvadeset pet godina, još od 1967, prvih je dana rata izbjegao u Beograd, gdje je i umro, u domu za stare i nemoćne, početkom 1994, prije nego što je postojala mogućnost da ga se intervjuira, u pokušaju rekonstrukcije sadržaja spaljene grafičke zbirke. Danas se o njezinom sadržaju može samo nagađati, a iz nagađanja se, to znamo, u Bosni i na Balkanu stvaraju mitovi, koji zatim narastu do nevjerojatnih razmjera, tako da nije daleko vrijeme kada će jedna mala grafička zbirka u sjećanjima narasti do spaljenoga bosanskoga Louvrea. Zato je bolje i ne spominjati mogućnosti da su se neki od izgubljenih zagrebačkih radova Ganimeda Troyanovskog nalazili na ovome mjestu.

Sarchione se cijeloga dana nije dizao iz postelje.

Ručak i večeru su mu donosili u krevet. Pojeo je tek nekoliko žlica geršla, onoga teško probavljivog ričeta, koji će Krleža, sedamdesetak godina kasnije pretvoriti u metaforu srpsko-hrvatskih odnosa, ali Sarchione, naravno, nije mogao znati za Krležu, niti bi ga Krleža imalo zanimao da su kojim slučajem živjeli u isto vrijeme. Stanje u kojem se našao jednoga dana nazvat će se slučajem akutne depresije, nastale iznenada, posljedicom dugogodišnjega bezdomništva, neukorijenjenosti i stalnog premještanja iz jednoga u drugi grad, kojim je pokušavao sakriti od samoga sebe muku da ne pripada nigdje, da je ničiji i da je, zapravo, nitko. Za sve koje poznaje i s kojima je lako sklapao prijateljstva, pa i za samog seraskera, Sarchione je – priča. Nije on čak ni pričač, jer bi i to bilo nekakav zanat i zvanje. On je priča, čiji je krajnji smisao da slušača omami i opčini, ali koja iza sebe ne ostavlja ništa. Sarchione postoji onoliko dugo koliko njegova priča traje, a kada se priča završi, on se pretvara u dangubu, besposličara i skitnicu. Nikome ne treba, nitko od njega nikakvo dobro (a ni zlo) ne očekuje, trpe ga, hrane i poje samo zato što od njega očekuju da se preporodi i započne ispočetka novu priču. Hvata ga strah da će jednom njegove priče prestati da budu zanimljive, postat će nepotrebne, suvišne, kao što danas više nikome ne trebaju mostovi koje je nekada gradio. Zamuknut će i on, kao što muče Jusuf i Mula, nesposobni da ispričovijedaju i najkraću skasku, koju su čuli u djetinjstvu, ili da o

sebi izreknu i najjednostavniju stvar: kako se osjećaju, što ih boli, što žele i o čemu sanjaju. Ili oni nemaju snova?

Učinilo mu se, odjednom, da ni on više nema snova. Jedino što još želi jest da zauvijek ostane tu “K slepoj Marici”, da mu svakoga dana donose geršl, i da taj geršl, na kraju postane njegovo ime, porijeklo i domovina. A onda da, napokon, umre, i da ga pokopaju tu, u ovome gradu na krajnjoj istočnoj tački zapada. Cijeli mu je život bio bježanija – život je jedna velika bježanija – a da se nije ni sjećao od čega bježi, kada je i kako sve to počelo, zašto je otišao iz Venecije i zašto je bježao sve do Istanbula?

Kasnije će se, te nedjelje, pojaviti Botta, nakon što je obišao grad i nije našao ništa, osim tog kanalizacijskog smrada, iz kojega će jednom nastati prijestolnica, ući će u sobu i pogledati ga, bez riječi. U tom pogledu Sarchione će prepoznati njegovu profesionalnu sumnju, jer nije dobio odgovor na to važno pitanje – zašto je Sarchione rekao da je život jedna velika bježanija, od koga on to bježi? – i tog trenutka će mu postati lakše, sve će pomalo, opet, dobiti smisao.

Kada Botta izađe iz sobe, mrk i hladan, sačekat će ga starija, debela žena, koja upravlja životom u svratištu, možda je ona ta slepa Marica:

Hoće li gospon umrijeti? Da zovemo velečasnog da ga ispovjedi?

Ne – kratko je odgovorio – on je Turčin!

Ona je otišla nazad u kuhinju, i sve klimajući glavom, gore-dolje, lijevo- -desno, kao da je iščaišila vrat, ili ne može da shvati što je to u Turčinu da odbija velečasnog, kad bi mu velečasni mogao pomoći, koliki god on Turčin bio. Onda se sjetila, pa potrčala natrag:

A pileću juhicu da mu skuhamo?

Ganimed je spavao kao zaklan, u dubokim i bogatim perinama, priređenim naročito za njega. Ostali su, uključujući Bottu i Sarchionea, spavali na običnim vojničkim slamaricama, ali njemu su, kao posebnom gostu, priredili perine, koje su se čuvale, čistile i provjetravale ako jednoga dana, daj Bože, “K slepoj Marici” navrati neki bečki princ ili peštanski grof. Kako već desetljećima nikakav princ nije dolazio, ni u Zagreb, a pogotovo ne u svratište, koristili bi priliku da gostu koji im se učini dostojnim takve pažnje ponude perinu. A Ganimed je izgledao upravo tako: lijep i tankovijast, uznosita držanja, nalik kakvome ruskom kraljeviću. Istina, nisu debela žena i njezin mladi sobar, s brčićima kao u finijeg poštaru, tu čast činili zbog Ganimedu, nego zbog sebe, i zbog priče koja će se poslije dugo pričati, i od koje će živjeti sve do prinčeva dolaska, o mladiću u kojeg se nije moglo gledati, tako je silno bio lijep.

A spavao je, doista, “kao zaklan”. Toj čudnoj lokalnoj frazi naučio ga je sobar, govoreći mu da će spavati upravo tako, u postelji od guščjeg perja. Botta mu je posve mirno preveo njegove riječi, Ganimed se zaprepastio, ali ga je to onda inspiriralo za onaj njegov čuveni autoportret, sigurno i najpoznatiji sačuvani crtež Ganimedu Troyanovskog, o kojemu bi upravo sad vrijedilo kazati nekoliko riječi, jer poslije više neće biti vremena.

Slika Autoportret s prerezanim vratom nalazila se, sve do rata, u stalnome postavu Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine. Zbog financijskih razloga, ili uslijed manjka javnog interesa za umjetnošću, nakon svršetka rata stalni postav nikada nije u cjelini pokazan, a galerija je 2012. konačno i zatvorena. Autoportret s prerezanim vratom sve to vrijeme čuva se u galerijskom depou, a samo je dvaput, u posljednjih dvadeset godina, pokazan javnosti. Prvi put, neposredno poslije rata, 1996. godine, na izložbi Crtež slobodnom rukom – crtačka i slikarska djela poznatih arhitekata, koja je održana u pariškome Muzeju arhitekture, a drugi je put izložena 2005. u Beču,

na maloj izložbi Ganimeda Troyanovskog, priređenoj u foajeu Opere, povodom godišnjice njezine izgradnje.

Autoportret s prerezanim vratom jedan je od najrazrađenijih Ganimedovih crteža, s mnoštvom detalja, načinjen perom, u pet boja, uz mali dodatak, izveden u akvarelu. Prikazan je interijer hotelske sobe, vjerojatno svratišta “K slepoj Marici”, krevet od grubo tesanog drveta, visoko uzdignut, s bogatom posteljinom i golemim, malo predimenzioniranim jastukom. Ispod kreveta je keramička noćna posuda, oslikana floralnim motivom, a na zidu iznad postelje visi sveta sličica Bogorodice s djetetom. U uglu sobe paučina, s paukom, koji upravo razapinje novu nit. Ulazna vrata djeluju natrulo, s teškom, zahrđalom kvakom i ključem u bravi. Sjajno je nacrtan i drveni pod, s izlizanim dijelovima i udubljenjima na sredini sobe.

Arhitekti u svojim amaterskim likovnim radovima ponekad imaju problem sa slikarskom perspektivom, koja ne postoji, nema za njom potrebe, u tehničkom crtanju. Ganimed Troyanovsky je i tu bio potpuni izuzetak, što se, možda, i najbolje vidi na Autoportretu s prerezanim vratom, gdje su prostornost sobe, međusobna udaljenost predmeta, dubina prizora, nacrtani s gotovo hiperrealističnom imaginacijom i klasičnom crtačkom izvježbanošću. Doista, to je “crtež slobodnom rukom”, što su francuski kustosi imali na umu kada su baš ovaj rad odabrali za svoju izložbu, bez obzira na to što je do njega bilo teško doći, jer su pripreme za izložbu započete još u vijeke opsade Sarajeva, kada se sa sigurnošću nije znalo ni da li Autoportret s prerezanim vratom uopće još uvijek i postoji. Na kraju, Ganimedov je rad završio i na službenom plakatu izložbe.

Na postelji, s glavom na jastuku, sklopljenih očiju, leži figura, pokrivena do pola grudi jorganom, u svilenoj prugastoj pidžami. Blaženog izraza lica, lako nasmiješen, kao da upravo nešto sanja, muškarac prerezana vrata. To je Ganimed. I svoje lice je crtao vrlo pažljivo i precizno, ali pomalo samoljubivo. Ako ovaj portret usporedimo s one dvije sačuvane dagerotipije Ganimeda Troyanovskog, vidimo isto lice, crtački gotovo virtuosno izvedeno, ali s jednim pomalo zapanjujućim nedostatkom. Kao da je crtač sebe vidio sa ženskim licem. To se zna dogoditi u naročito lijepih muškaraca, naročito u mladićkim godinama, da imaju lica djevojaka. Ali ovo nije taj slučaj: na dagerotipijama, Ganimed je izrazito lijep, ali na vrlo muževan način. Samoga sebe je, međutim, vidio drukčije.

Vrat je prerezan kao u anatomskim priručnicima ili na današnjim snimcima iz crnih kronika, vrlo stručno i bez imaginiranja nečega što bi slikaru bilo nepoznato. Naprosto, morao je znati kako u stvarnosti izgleda prerezani vrat, da bi ga tako nacrtao. Morao je to već negdje vidjeti. U vrijeme izrade crteža nije bilo načina da takvo što vidi na nekoj slici ili u prosekturi. Niti je usput, prema Sarajevu, bilo prosekture, niti se moglo naći knjiga sa zaklanim ljudima.

I ono što je najzanimljivije i najzagonetnije na slici, što crtež čini istovremeno jezovitim i privlačnim, skoro erotičnim: na slici nema nijedne kapi krvi. Sve je savršeno čisto. Gledatelj se prvo začudi: gdje li je sva ta krv mogla završiti, a onda shvati ono što je genijalno objasnio Marko Čelebonović, beogradski slikar i likovni pisac, koji je, pišući o crtežu Autoportret s prerezanim vratom, iznio pomalo kozersku pretpostavku da je to, zapravo, “satirični prikaz jedne srpske ili srpskohrvatske uzrečice: spavati kao zaklan”. Mora da ju je Ganimed Troyanovsky čuo na svome putu prema Sarajevu, i toliko mu se sviđjela da ju je odlučio ugraditi u autoportret. Kada je ovo Čelebonović napisao, bila je to mračna i teška jugoslavenska 1948, nitko ga nije naročito ozbiljno shvatio, ali mu je kao Jevrejину i pravovjernom revolucionaru i to bilo dopušteno. Međutim, kada su, dugo nakon Čelebonovićeve smrti, u Parizu pronađeni Ganimedovi dnevници, i u njima zapisana upravo ta fraza – spavati kao zaklan, Čelebonović je,

makar i na tren, stekao posmrtni ugled proroštva ili pronicanja u samu bit umjetničkog djela, ili bolje kazano, bit umjetničke nakane.

Nije jednostavno rekonstruirati kako je i gdje nastao Autoportret s prerezanim vratom. Moglo se to dogoditi samo negdje na pauzama putovanja, negdje između Zagreba i Gradiške, gdje je karavan, s Božjom pomoći, prešao Savu. Nakon ulaska u Bosnu, Ganimed Troyanovsky bit će sasvim obuzet drugim i drukčijim temama.

Ovo je jedini autoportret u njegovom opusu. Zna se da ga je imao u svojoj mapi kada je stigao u Sarajevo. Morali su ga sakrivati od Omera paše Latasa, prije nego što će mu Ganimed pokazati svoje slike s putovanja. Nisu znali što bi paša rekao na taj crtež, niti su mogli pretpostaviti, ali je Sarchione odlučio da se takvo što Latasu ne pokazuje. Botta ga je u tome podržao. On je i tako mislio da je Autoportret s prerezanim vratom nastrano djelo, živi dokaz da bi Ganimeda Troyanovskog trebalo strpati u ludnicu prije nego što koga ubije. A najvjerojatnije sebe.

Kada je karavan krenuo iz Zagreba, Sarchionea su počele prolaziti njegove mračne misli i bezvoljnost, a kada je za leđima sasvim nestalo grada u ravnici, i nisu se više vidjeli vrhovi Medvednice, nevisokog brda iznad Zagreba, kojem je taj svijet, kao da tješi brdo, ili kao da sebe brdom plaši, nadjenuo to pogolemo, ozbiljno ime, Sarchione je bio kao preporođen, pripovijedao je o svemu i svačemu, izmišljao nove priče, i nadopisivao stare.

Uskoro, kada su kod Gradiške skelom prešli Savu, svud okolo buknuo je i zazelenilo proljeće u svome, i noći više nisu bile hladne, nije bilo jutarnjega mraza. Priroda se preporučala, dočekujući goste sa zapada, smjenjivale su se usput ubave varošice s bijelim minaretima po sredini sa kršćanskim, katoličkim i pravoslavnim selima, niskim i zbijenim, i onim trećim, najčudnijim, mjestima, selima i gradićima za koje se nije moglo znati jesu li muslimanska ili su kršćanska, jer je u njima bilo i minareta i crkvice, a stanovništvo se po ulicama i sokacijama međusobno miješalo, kao da jedni drugima i nisu neprijatelji. Nigdje se nisu primjećivali tragovi pobune zbog koje je Omer paša Latas i došao u Bosnu. Kao da tu nema rata i nije ga stoljećima ni bilo, nego je sve pitomo, naivno i ljupko, onako kako bi europski putnik samo mogao poželjeti kada se zaputi na Orijent.

Iako su, očito, po prirodi nepovjerljivi, domaćim ljudima je veoma stalo da putnika uvjere u svoju pitomost. Naročito Turci, domaći muslimani, plavokosi i plavooki, kakvi su i kršćani, žele pokazati svoju gostoljubivost i poznavanje zapadnih adeta i običaja. Očito im je netko kazao da tako treba.

A kršćani, osobito ortodoksni, koji sebe zovu Krajišnicima i Srbima, jednako su srdačni, ali stranca bi da uvjere kako ovo baš i nije tako pitoma zemlja. Nema tu slobode, govore oni, i stiskaju šake, pritom. A kada ih priupitate što je to sloboda, što pod slobodom podrazumijevaju, oni ili ne znaju da kažu, ili govore da je sloboda kad nema Turaka. Oni su, očito je, spremni ginuti za tu slobodu, ali ustanak koji je u Bosni pokrenut, išao je mimo njih. A dobrim dijelom i protiv njih, jer su carigradske vlasti pod pritiskom modernizacije i reformi unutar carevine nakanile kršćanima u Bosni pružiti prava koja do tada nisu imali...

Slušao je Ganimed Troyanovsky Sarchionea dok mu je o tome govorio, upoznao se i rukovao, gdje god je bilo prilike, s domaćim muslimanima i kršćanima, i ubrzo je sasvim zaboravio i na domotužje, i na muku koju mu je ovo putovanje dugo priređivalo, a od groznice koja ga je mučila i samo što ga nije pomorila, odavno više nije bilo ni traga.

U samo nekoliko dana, ili manje od toga, zagledao se i zaljubio u ovu zemlju. Ali to, možda, ne bi trebalo spominjati. I drugim putnicima po Bosni se to događalo, ili bi takvo što izmišljali slabi

pisci i glasni trgovci sentimentima, pa je nekako već postalo i općeprihvaćeno da se u Bosnu i njezine ljude zagleda svatko tko stupi nogom preko Save. A nije tako. Više je onih koji bi pobjegli glavom bez obzira, da im ovu zemlju nitko više ne spomene. Ganimed nije bio jedan od tih. Samo recimo tako, i bit će dovoljno.

Što zbog Sarchioneove poduke i priče o bosanskoj povijesnici i o naravima ovdašnjega svijeta, što zbog razgovora s ljudima, ali i opijanja rakijom šljivovicom, pušenja dobroga makedonskog opijuma i terevenki po usputnim krajiškim hanovima i mehanama, sve do Sarajeva Ganimed je nacrtao samo tri crteža. To je onaj čuveni Vrbaski triptih, u koji spadaju crteži banjalučke čaršije na sajmeni dan, jajačkih vodopada i crkvice u Podmilačju, koji su vlasništvo bečke Albertine. O Vrbaskome triptihu pisao je Italo Svevo, malo pred smrt, esej Što je vidio mladić koji je gledao vodu, koji neki teoretičari književnosti smatraju uvodom u nenapisani roman, koji je trebao biti svojevrsni nastavak Zenove savjesti. Svevo vrlo pomno opisuje tri Ganimedova crteža, promatrajući ih kao narativnu cjelinu, svojevrsni strip, ali kako nijednom ne spominje umjetnikovo ime, niti поближе objašnjava o kojim se djelima radi, ni gdje ih je vidio, dugo se mislilo da se radi o fikcionalnom tekstu, tojest da je pisac izmislio i crteže i umjetnika, “mladića neodoljive pojavnosti, lomnoga i gipkog, kao šumska zvijer, čija ljepota pripada spolu u čijim se očima ogleda”. Tek je 1962. francuski povjesničar umjetnosti Claude Bassani, u članku prvotno objavljenom u beogradskome Svetu umetnosti, otkrio i obrazložio da je Svevo zapravo pisao o tri crteža Ganimeda Troyanovskog, koje će Bassani prvi i nazvati Vrbaskim triptihom. Osim što piščevi opisi prilično precizno odgovaraju onome što se nalazi na Ganimedovim radovima, Svevo piše o umjetnikovom razotkrivajućem putu po Bosni, “zemlji primitivnoj i orijentalnoj, u kojoj bujaju sve ljudske strasti, ničemu se ne zna stvarna narav i podrijetlo, a nastranost čovjekova, svaka tjelesno izražena ljubav, plaća se glavom, na inkvizicijskim lomačama ili na otomanskim, lojem podmazanim drvenim ražnjevima”. Na tom je putu, piše Svevo, umjetnik otkrio da je “ženska ljepota poput prazne orahove ljuske” i da ga više privuče “mlad efeb, rimski, ili turski musavi dječarac”. Istina, Svevove invektive o Ganimedovoj homoseksualnosti, potaknute, vjerojatno, piščevim psihoanalitičkim opsesijama, nemaju potvrde u drugim izvorima, pa ih treba prihvatiti samo u okvirima književne reinterpretacije, pogotovo ako je istina da je proza Što je vidio mladić koji je gledao vodu trebala biti nastavak psihoanalitičke duologije, započete Zenovom savješću.

Ganimed Troyanovsky u Sarajevo je stigao krajem aprila 1851. Omera paše Latasa nije bilo u gradu, nalazio se na jednome od svojih disciplinskih pohoda po Bosni, tako da se s mladim arhitektom, vjerojatno, sastao tek prvoga ili drugog dana mjeseca svibnja. Dan je bio četvrtak ili petak.

Sarchione je dopratio Ganimeda Latasu, i zatim se, nakon kratkoga ceremonijalnog razgovora, povukao iz pašinih odaja, uz izliku da ima važnoga i neodgodivog posla. Bilo mu je važno da njih dvojica razmijene prvih nekoliko rečenica, da osjete i onjuše jedan drugoga. Uzaludna su bila sva Latasova nagovaranja da ga zadrži da ostane. On nije htio preuzimati odgovornost za njihovo poznanstvo, pomalo se i plašio kako će jedan na drugoga reagirati, ali i kakvo će, od više svojih lica, Ganimed pokazati pred seraskerom. “Paši nisam bio dužan ništa više od toga da Ganimeda zdravog i čitavog dovedem iz Pariza. To sam i učinio, a zatim sam se izmaknuo”, napisao je Sarchione u svojim Sjećanjima na Bosnu, prevedenim iz rukopisa i objavljenim u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1951. godine, u redakciji Miroslava Krleže.

U tom prvom susretu Omera paše Latasa s arhitektom koji je projektirao zgradu Sarajevske

opere, postoji još jedna zanimljiva i nerazrješiva intriga. Susreli su se, prema Sarchioneovom svjedočenju, “u podnevni sat”, uz kratki, ali vrlo zvanični ceremonijal, koji je mladome umjetniku trebao pokazati da ga se dočekuje i prihvaća uz sve državne i carevinske počasti, delegirane izravno od Visoke porte. U ceremonijalu su sudjelovali pašini vojni i civilni pobočnici i pomoćnici, po strogom hijerarhijskome redu poređani i postrojani.

Ako se Ganimed Troyanovsky susreo s Latasom prvoga svibnja, o podnevnome satu, tada događaj ne izlazi izvan okvira koji su uobičajeni u procedurama Osmanske Imperije, sredinom devetnaestog stoljeća. Osim što je bio okrutan vojnik, ljuti Krajišnik, obraćenik zgađen pred zatucanošću i prevrtljivošću bosanskih begova, Latas je imao prosvjetiteljske i umjetničke ambicije. Želio je pokazati se pred Parizom, ali i ostati upamćen u Istanbulu i u Bosni, kao onaj koji je dopremio prvi klavir u Sarajevo. Sultana Abdul Medžida nagovorio je na to da se u Sarajevu gradi prva operna kuća u Osmanskoj Imperiji, kao simbol modernizacije i preobražaja, ali i prihvaćanja zapadne kulture i običaja, koje će carevina prilagoditi naravima Orijenta, e ne bi li tako zadržala svoju važnost i prisutnost u Europi. Stoljeće kasnije, govorit će se o očajničkom pokušaju Stambola da se operom zaustavi habsburški prodor na istok i okupacija Bosne i Hercegovine, ali je pitanje koliko je u tome bilo očaja, a koliko Latasove genijalnosti.

Ako se to dogodilo u četvrtak, prvoga maja 1851, nije bilo ni velikog čuda, ni mogućega skandala.

Međutim, ukoliko je Latas primio Ganimedu u petak, drugoga maja, “u podnevni sat”, tada se dogodilo nešto u najmanju ruku neobično: državni ceremonijal priređen je u vrijeme džume, kada su svi pravovjerni muslimani na tjednom bogoslužju, osim onih koji imaju dobru izliku. A dolazak francuskoga arhitekta u grad sve je samo ne dobra izlika za neodlazak u džamiju. Ne samo da Latas nije išao na džumu – neizvjesno je je li serasker to i inače činio, ili se pravdao svojim vojničkim dužnostima – nego na džumu nisu otišli ni svi drugi, koji su u njegovoj administraciji imali neku važniju ulogu.

U prvi mah, čini se vjerojatnijim da se susret dogodio prvoga maja, u četvrtak. Ali zašto samo oko tog datuma postoji dvojba, kada su svi drugi datumi iz Latasovog boravka u Bosni sigurno fiksirani i u knjigama zapisani? Kako je moguće da se već krajem te 1851, u ljetopisima, dvorskim dokumentima, dopisima i stambolskim defterima spominje da je Omer paša Latas primio pariškoga arhitekta Ganimedu Troyanovskog prvoga ili drugog maja protekle godine? Zato što se doista siguran datum nije znao, ili zato što se nakanilo prikriti da je Latas u vrijeme džume organizirao svoje ceremonije i državne svečanosti?

Najvjerojatnije je, ipak, da su se Omer paša Latas i Ganimed Troyanovsky upoznali u petak, drugoga svibnja, godine 1851, u podnevni sat, a da ni ljetopisci i kroničari nisu željeli tu okolnost prešutjeti, nego su je formulirali tako da je više ne može zaobići ni zatajiti nijedna vjerska ili svjetovna cenzura, elementarni ljudski obzir ili pristojnost.

O čemu su razgovarali nakon što su nakon kratke ceremonije ostali sami, to nećemo saznati. Ganimed je o tome šutio, niti je o tome što zapisao u svojim dnevnicima i naknadnim sjećanjima na putovanja po Bosni, niti se o poznanstvu i prijateljstvu sa turskim pašom nađe tragova i svjedočanstava u bogatoj korespondenciji koju je, već u dubokoj starosti, vodio s američkim arhitektom Frankom Lloydom Wrightom, na prijelomu stoljeća.

Sarchione se raspitivao kod obojice, pomalo ih i uhodeći, ali uzalud. Prijateljstvo započeto u pašinom konaku, između mladoga francuskog arhitekta i plesača, i paše Latasa, nikada nije razotkriveno, ni opričano. O čemu su razgovarali, ne zna se. Mogli su o koječemu, a najprije o

crtanju, jer je toj vještini i umjetnosti Latas bio najvičniji. Uostalom, preko crtanja je i došao do Istanbula, vojne karijere i maršalske časti, ali je crtanje, pričao je Sarchione, zauvijek ostalo i jedina njegova neostvarena želja. Nije on htio biti vojnik, a ni političar, nije mu želja bila da utjeruje bosanske begove u suru, da spašava carevinu kojoj nije bilo spasa, da bude upamćen kao onaj koji se nikada ne smije, kao maštar koji se sramio svoje mašte, nego je htio da bude kaligraf i crtač, makar živio skromno, i nitko da za njega ne sazna. Međutim, ako je postojao način da bistro hrišćansko seljače s granice carstava postane maršal u Osmanskome Carstvu, jedan od posljednjih velikih vojnika staroga kova i doba, nije bilo načina, niti će ga skoro biti, da takav jedan postane skromni pariški slikar, carigradski kaligraf ili barem firmopisac.

Ganimed Troyanovsky u Sarajevu je ostao pola godine. Grad i Bosnu napustio je sredinom mjeseca listopada. Karavan prema Parizu bio je manje brojan, jer u njemu više nije bilo Sarchionea. Ali radi mladićeve sigurnosti, Botta je bio zapovjednik puta. Putovanje u suprotnome pravcu trajalo je skoro dvostruko kraće. To je pravilo: povratak u pravilu kraće traje. Ne zna se, međutim, je li Botta pohodio antikvarijat Minerva na Montparnasseu i provjerio knjigu uvezanu u crvenu kožu, u kojoj bi trebalo pisati je li Ganimed lažov, prevarant, opasan strani špijun i uhoda. Ako je bio tamo, nikome o tome nije govorio. Danas je nemoguće išta više provjeriti, jer za Bottom nije ostalo traga ni da je ikada postojao.

Tokom šest sarajevskih mjeseci Ganimed je svakodnevno radio od zore do mraka. Nije se više smijao, nije brbljao, pio i pušio opijum, samo je s grupom crtača i ratnika, najboljih u Bosni, koje mu je dodijelio Latas, mjerio zemlju na Bistriku, obavljao probna iskopavanja i po više puta provjeravao, za suhих i za kišnih dana, u proljeće, u ljeto i u jesen, je li tlo dovoljno stabilno, ima li opasnosti od klizišta, prijete li podzemne vode, koliko je duboko potrebno kopati da bi se građevina utemeljila i utvrdila.

Ne zna se tko je izabrao mjesto na kojem će se podizati zgrada Sarajevske opere, prve i posljednje operne zgrade u Osmanskoj Imperiji, Omer paša Latas ili Ganimed Troyanovsky, ali koji god od njih dvojice, birao je mjesto na kojem će se Opera vidjeti s koje god tačke grada gledali. Proći će skoro sto i dvadeset godina prije nego što se Sarajevo proširi do mjesta s kojega se Opera neće vidjeti. Cjelokupna arhitektonska zamisao, kada za nekoliko mjeseci bude prenesena na papir, i odaslana specijalnom pošiljkom iz Pariza (opet u Bottinoj pratnji), bila je određena time da se s pozornice, nakon što se rastvore kapije, mora vidjeti cijelo Sarajevo. To je razlog zbog kojega će franjevački samostan svetoga Ante i zgradu Sarajevske pivare nove habsburške vlasti graditi vodeći računa da Operi ne zaklone vidik. Iako su se smijenila carstva, Omera paše Latasa više nije bilo, a njegova legenda bila je, uglavnom, na zlu glasu, ostalo je da se s pozornice, kroz rastvorena vrata i kapije, vidi grad.

Ganimed nije prisustvovao izgradnji Sarajevske opere, a na njezinom otvorenju, u svibnju 1870. neće biti ni njega, ni Latasa. Pašin se život bližio kraju, bolovao je u Stambolu, nakon što se povratio iz Pariza, iz vojne misije, tokom koje se viđao s Ganimedom Troyanovskim, na javnim mjestima, po kazalištima i kavanama, odjeven alla turca, i bio je upamćen po besprijeckornim manirima i sjajnom znanju francuskog jezika, a arhitekt nije putovao u Sarajevo, na otvorenje svoje prve velike građevine, kratko objasnivši da u tom gradu više nema nikoga poznatog, i da se osjeća nesigurno među nepoznatim svijetom.

Sarajevska opera otvorena je izvedbom Mozartove *Così fan tutte*, jedne bečke putujuće pjevačke trupe. Ne zna se kako je izvedba zvučala, ni izgledala, kako su se zvali pjevači i pjevačice, ništa od toga nije zabilježeno, osim što se zna da je radnja djela prilagođavana turskim adetima i lokalnome ćudoređu, da ne izazove preveliku sablazan. Za sarajevsku čaršiju i za Bosnu, opera

je, već sama po sebi, morala biti pravo čudo. Svih tri stotine i četrdeset dva mjesta, koliko je bilo sjedala u parteru, dva reda balkona i u svečanoj loži – takozvanoj sultaniji – bila su ispunjena, ali se ne zna je li na izvedbi Cosi fan tutte bilo ikoga tko je prethodno barem jednom bio na nekoj opernoj predstavi.

Bila je to prva, ali i posljednja operna predstava u osmanskom Sarajevu. Do sljedeće proći će deset godina. Za to vrijeme carstvo se urušavalo, Turci su se spremali na povlačenje iz Bosne, a velebna građevina Ganimeda Troyanovskog polako je počela propadati. Lokalni svijet, uglavnom muslimani, koji su se zvali domaćim Turcima, bili su ponosni na zgradu Opere, ufali su se u njezinu veličinu i simboliku, nekako se nadajući da je u toj veličini i potvrda kako carevina nikako ne može propasti, ali istovremeno, nisu pravo ni znali čemu ta kuća služi i hoće li se ponovo zvati Švabu iz Beča da dovede muškarce okrugle kao kace za kiseljenje kupusa i njihove debele, goleme hanume, da u akšam revu i ciče uz trube, violine i bubnjeve.

Sljedeći put Sarajevo će dočekati operu 27. srpnja 1880. godine. O gostovanju operete Šišmiš, Johanna Straussa mlađeg, pisale su sve novine u Monarhiji, izvještaji o tom čudnom događaju, o Straussu u gradu stotinu mošeja, vijesti su stigle i do Pariza i Londona. U njujorškome Manhattan Tribuneu objavljena je kratka nepotpisana reportaža – vjerojatno je prepričan neki veći članak iz bečkoga tiska – pod naslovom Muhamed u operi, koja će, stotinjak godina kasnije, poslužiti kao inspiracija Paulu Austeru za kratki roman Doktor Blind.

Ova je predstava, čini se, glasnije odjeknula u stranoj štampi, bila je važnija u europskoj percepciji bosanskoga orijenta nego za sam Orijent, i ne bi bilo pretjerano reći da je Šišmiš u Sarajevu ugluho prošao. Grad je još uvijek bio pod dojmom događaja iz ljeta 1878, kada su trupe baruna Filipovića okupirale Bosnu i zauzele Sarajevo. Domaći svijet nije se izmirio s novim vaktom i zemanom, Austrijanci su doživljeni kao okupatori, uljezi i bezvjernici, i još će proći vremena prije nego što se Sarajevo s njima izmiri, a zatim i sasvim prihvati njihove ceremonijale, običaje i opere.

Šišmiš je iz još jednoga razloga dočekan kao teška uvreda: udoše Švabe u Sarajevsku operu, kao da su je oni gradili, pa si zapjevaše i zasviraše, kao da je sve ovo njihovo i kao da će do kraja svijeta tu da ostanu. A kakvo je vrijeme došlo, bit će da će i ostati, i da će se na tuđemu gostiti i o turskome računu dernečiti...

Šišmiš je imao tri izvedbe, 27, 28. i 30. srpnja 1880. Svaki put, Opera je bila puna, a bečki student prava Vjekoslav Sunarić, budući advokat beogradski, bio je među rijetkim domaćim ljudima prisutnim na ovome događaju, možda i prvi Sarajlija u povijesti koji je već negdje čuo neku operu ili operetu, prije nego što je prisustvovao sarajevskoj izvedbi. U Sećanjima na ljude i događaje, koje je objavio u nakladi Gece Kona, u Beogradu 1927, o predstavi Šišmiša samo ovo: “te večeri bi otužna priredba za austrijske oficire i njihove gospođe, gde se aplaudiralo, smejalo i tancalo, kao na kakvoj periferijskoj svadbi. Orkestar je bio očajan, muzičari umorni od puta, a gospođa Rosie Felbingerova, u ulozi Rosalinde von Eisenstein i gospodin Markus Spitz von Marburg, u ulozi Gabrijela, pevali su kao da se bore s teškom prehladom. Gospođa je, čini mi se, i kijala u pauzama između pevačkih deonica. Katastrofa, užas, izgubljeno veče za kratkoga studentskog dopusta u rodnome gradu.”

Nakon ovoga neuspjeha, kojim je potvrđeno da se opera i nije baš najbolje primila u Sarajevu i na Orijentu, pa čak ni u svojoj najraspjevanijoj i najlakšoj, štrausovskoj varijanti, zgrada će godinama biti korištena za oficirske balove i proslave, kao dvorana za ples ili prostor za naučna i književna predavanja.

Još jednom će, neposredno nakon aneksije 1908, austrijske vlasti pokušati da inficiraju Sarajevo duhom opere i time privedu zgradu Ganimeda Troyanovskog njezinoj zamišljenoj namjeni. Najprije gostovanjem Milanske opere, koja će u pet repriza, izvesti Verdijevu Aidu (u drugome tjednu, listopada 1908, samo nekoliko dana nakon objavljivanja Dekreta o aneksiji), a zatim i pokušajem da se u proljeće sljedeće godine oformi i ansambl Sarajevske opere, koji je trebao, u sezoni 1909/10. izvesti i prve predstave.

I jedan, i drugi događaj podrobno su opisani i dokumentirani u historiografskim knjigama, člancima i znanstvenim radovima. Gostovanjem Milanske opere i formiranjem ansambla najtemeljitije se bavio sarajevski povjesničar Risto Besarović, kojemu dugujemo zahvalnost na neobično pomnoj obradi teme, ali i sabiranju artefakata, poput ulaznica za Aidu, afiša, svečanih pozivnica, lepeze što je gospođa Elisabeta Marinelli, koja je pjevala Aidu, poklonila nepoznatoj garderobijerki, jelovnika sa svečanog prijema nakon predstave... Sve to je Besarović sakupio i donirao Muzeju Sarajeva. Dvije kutije, s natpisom "Aida u Sarajevu, oktobar 1908", vjerojatno su i danas u depou muzeja. Ako su preživjeli opsadu grada.

U Besarovićevim člancima i u knjizi Kultura i svakodnevnica Sarajeva 1878-1914 mogu se naći imena i kratki životopisi sviju koji su sudjelovali oko organizacije gostovanja i izvedbe Aide u Sarajevu. Kako po svome temeljnom zvanju, kao ni talentu, Risto Besarović nije pisac, niti je literarizirao svoja istraživanja, nego ih je samo bilježio i dokumentirao, na osnovu njegove knjige, a naročito poglavlja o Aidi, tek bi jednoga dana mogli nastati ozbiljniji, sintetizirajući, znanstveni radovi, ali i šire umjetničke interpretacije događaja, romani, pripovijetke, filmovi. Nadajmo se da pritom neće biti zaboravljen jedan marljivi i samozatajni istraživač kulturnog života Sarajeva u jedno već davno prošlo vrijeme.

Po nalogu koji je, pred sam odlazak iz Sarajeva, 14. veljače 1909. potpisao zemaljski guverner Anton von Winzor, utemeljena je Sarajevska opera. Iz Zagreba je ubrzo stigao njen prvi – a i posljednji – ravnatelj, nekadašnji bariton Bečke opere Emil Albori, s troje pjevača: gospođom Nadicom Štefan, sopranisticom, te gospođom Dimitrijem Pop Nikolićem i Ferdinandom Šupfom, tenorima. Njih dvojica povremeno su nastupali na bečkim, peštanskim i zagrebačkim pozornicama. Iako se nigdje nisu duže zadržali, niti je, očito, postojala pomama za pjevačkim uslugama te dvojice tenora, nisu, ipak bili sasvim anonimni. Dočim, ime Nadice Štefan nemoguće je pronaći u opernim i kazališnim kronikama Monarhije. Nigdje nije pjevala, nitko za nju nije znao, naprosto nije postojala.

Tu ženu pamtile su stare Sarajlije – još uvijek živi svjedoci u vrijeme Besarovićevih istraživanja – vidali su je s gospodinom Alborijem, kako ruku pod ruku šetaju obalom Miljacke, kao dvoje zaljubljenih, ali već vrlo starih ljudi. On jedva da je navršio pedesetu, ona je, vjerojatno, bila dvadesetak godina mlađa. Staračko je, međutim, bilo njihovo držanje, starački je bio očaj koji ih je doveo u taj grad, da u njemu tobože pokreću scensko--glazbeni život. To dvoje očajnika i prevaranata – tko zna je li gospođa Nadica Štefan uopće imala sluha – šetali su tako kejom, tužni i uzaludni, melankolični kao sarajevski psi.

Početak ljeta, u grad su iz Beograda doputovali gospođa Milica Lukacz Bogdan, sopranistica, i gospodin Svetolik Sveta Bogdan, bas--bariton. Albori ih je pozvao i primio u angažman, premda je malo vjerojatno da je prethodno bio u Beogradu ili da je na bilo koji način provjerio njihove pjevačke sposobnosti.

Milica Lukacz i Sveta Bogdan zadržali su se u Sarajevu nekoliko mjeseci, zapravo sve do propasti ideje o sarajevskom opernom ansamblu. Vratili su se u Beograd, odakle su početkom rata izbjegli u Pariz, a zatim i u Sjedinjene Američke Države. Tamo će, kao što se zna, Milica

Lukacz Bogdan napraviti veliku karijeru, kao jedna od najvećih interpretatorica Wagnerovog opusa izvan Njemačke, a Svetolik Sveta Bogdan predavat će glazbu na Princetonu, i napisat će Kratku historiju glazbe u sto taktova. Neobično je da su to dvoje slavni umjetnika sudjelovali u bizarnom i neuspjelom poduhvatu osnivanja ansambla Sarajevske opere. Beogradski novinar Miroslav Radojčić, rođenjem Sarajlija, sreo je Milicu Lukacz Bogdan u Londonu 1977. Bila je skoro devedesetgodišnjakinja, “dobrodržeća dama starinskoga kova”, vrlo rječita, raspričana po svim temama vijeka što ga je, skoro, ostavila za sobom, ali kada ju je Radojčić upitao za Svetinu i njenu sarajevsku epizodu, odgovorila je da se ničega ne sjeća, osim da je bilo hladno i da su svu noć u tom gradu lajali psi. Toliko je bilo hladno, da su se početkom oktobra 1909. morali vratiti u Beograd.

Jeste li poslije išli u Sarajevo? – pitao je Radojčić.

Ne, više nikada nisam bila u tom gradu. Postoji li Sarajevo uopšte? – smijala se stara dama.

Naravno da postoji, velik je to, lep i moderan grad. Morate ići u Sarajevo!

Dvije godine kasnije, Milica Lukacz Bogdan umrla je u Santa Monici, u Kaliforniji. Sahranjena je u grobnici sagrađenoj od bračkoga mramora, uz svoga Svetu i uz njihovu kćer jedinicu, Svetlanu, koja je umrla mlada 1941, ne navršivši dvadesetu.

Projekt osnivanja ansambla Sarajevske opere doživio je slom iznenadnom smrću Emila Alborija, 29. kolovoza 1909. pronađen je mrtav u hotelskoj sobi. Ležao je, obeznanjen, na polovini bračnoga kreveta. Druga polovina bila je prazna. Sobu je iznajmljivao kao samac, ali su, pri raspreamanju Alborijevih stvari, ispod postelje pronađene svilene damske čarape, a na noćnom ormariću bočica parfema koji je mirisao na bugarske ruže. Kada je trebalo poslati brzojav u Zagreb, o iznenadnom i tragičnom preminuću slavnoga našeg pjevača, nije pronađena prigodna adresa. U tom gradu Emil Albori više nije imao rođaka. Zatim su provjereni Beč i Trst, ali ni tamo više nitko nije znao za njega. Telegram na kraju nije poslan, a Emil Albori ukopan je na sarajevskom katoličkom groblju na Koševu, nekoliko grobnih mjesta od pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića, nad kojim se zemlja još nije bila ni slegla. O državnome trošku sagrađen mu je lijep spomenik, s uklesanim stihovima Petra Preradovića, koji sugeriraju da je Emil Albori iznad svega ljubio domovinu i svoj hrvatski rod.

Ne zna se je li gospođa Nadica Štefan bila na ovom sprovodu, jesu li joj vratili njezine svilene čarape i bočicu s bugarskim ružinim uljem, poklon od dragog Emila, koji je donio s jednoga od svojih kratkih putovanja u Beč. Ništa se više ne zna o Nadici Štefan. Ona je nestala iz naše povijesti istoga ljetnog jutra kada je iznenada umro, puknućem jedne tanke žilice u mozgu, prvi i posljednji ravnatelj Sarajevske opere iz vremena Habsburgovaca, Emil Albori.

Nekoliko puta Ganimed Troyanovsky je, kao zaslužni arhitekt i neimar, pozivan u Sarajevo, da prvi put vidi svoje djelo. On je to odbijao, pravdao se starošću i lošim zdravljem, rezignirano poručivao da u tom gradu više nikoga ne poznaje, obećavao je, pa se predomišljao, sve dok nije umro, u Parizu, u dubokoj starosti, na Novu 1920. godinu, čime biva i završena ova ranojutarnja priča, iza koje je ostala samo ta, najčudnija od svih sarajevskih građevina, koja više nikada nije poslužila namjeni za koju je projektirana i sagrađena.

Dan je još daleko, sve kasnije sviće u studenome iza visokih tamnih brda koja okružuju grad s tri strane, ali ljudi su već počeli da izlaze iz kuća. Sivih i podbuhlih lica, mrzovoljni i nepovjerljivi izlaze na ulicu, gledaju prijeti li opasnost, hoće li kiša, i onda kreću, u koraku pale prvu cigaretu, a zatim duboko hriplju i kašlju, ishraknu na pločnik ono što im se tokom noći nakupilo u bronhijama, i polako, bez velike žurbe, nastavljaju tamo gdje su krenuli. Ne osvrću se, ne gledaju

ispred sebe dalje od nekoliko metara, nego idu pognuti, gledajući pred noge, pazeći da ne upadnu kroz rupu u asfaltu ili kroz otvoren šaht, s kojega su noćas Cigani iz predgrađa ukrali poklopac, da ga prodaju u sekundarne sirovine. Zatim ponovo kašlju, zastaju u hodu, i opet pljuju. Taj kašalj je ranojutarnja muzika grada, čija se pušačka pluća godinama raspadaju, još od prije rata, od dobrih vremena, kada je bilo manje očaja, a mržnja je još uvijek bila nepristojna i kažnjiva po zakonu.

Kašalj je lavež ljudi, pomislim, i to mi se sviđa. Mogao bih to jednom da iskoristim, u nekom članku za novine. Ili u priči. Samo što bi morala mračna biti ta priča, pa da izdrži rečenicu: Kašalj je lavež ljudi. Ili je to, možda, stih? Ali kako bi tek mračna morala da bude pjesma u kojoj bi moguć bio stih: kašalj je lavež ljudi.

O tome mislim, dok hodam prema obali koja se nekada zvala Obalom vojvode Stepe. Ne mogu da se sjetim kako se sada zove. Tri me već dana to muči, zaboravim da pogledam, a sram me je da upitam. Prepoznat će da sam rođen tu, pa će uz srdačni prijekor, karakterističan za one koji te prepoznaju u gradu za koji bi volio da te nitko u njemu više ne poznaje, i da to možeš slobodno reći kao što je rekao Ganimed Trojanovsky, kazati kako se danas ta obala zove, po kojem novom vojvodi je dobila ime. Prijašnja vremena ružna su i tuđa, to su imena neprijatelja, a nova imena su prava, naša. Tako je uvijek. Postoje ružna imena jučerašnjih i dobra imena današnjih vojvoda i junaka.

Kašalj je lavež ljudi, još jednom ponavljam. Trudim se upamtiti, nemam više olovku, nigdje je nema po džepovima, pa da zapišem. Znam da onoga što mi pred jutro na um padne kasnije više neće biti. Zaboravit ću, nestat će i više se nikada neće pojaviti. Pogotovo na ovakvu noć i na sljedeći dan. Ujutro idem kod majke, na Sepetarevac, da se još jednom vidimo, da razgovaram s njom, da mi priča o svome djetinjstvu i mladosti, priče koje će mi, vjeruje ona, koristiti u književnosti, a zatim se vraćam do hotelskog parkirališta, po auto, i krećem prema Zagrebu. Kako ću voziti nakon što skoro dvije noći nisam spavao? I kako nakon svega toga upamtiti: kašalj je lavež ljudi?

Prelazim Carevu ćupriju, idem prema Bistriku.

Rječica je tamna i šumna, plitka je još uvijek, jer nisu u rujnu i listopadu pale velike kiše. Pokušavam joj osjetiti miris, ali ničega u zraku, osim loše sagorenog ugljenog dima i teškoga vonja vlage, koji podsjeća na miris gradskih mrtvačnica. S druge strane mosta ostaci su parka, velika natrula stabla, posađena još u austrijska vremena, gomile smeća, mokri kartoni, na kojima su, bit će, spavali beskućnici, sve dok kartoni nisu pokisli, pa su ljudi tražili nove kartone...

Blagi uspon uz bivšu Komandu grada i Konak, u čijoj je blizini bila i rezidencija Omera paše Latasa, pa uz samostan i crkvu svetoga Ante, i dalje, uz kamene stepenice i vododerine, uličice čiji je asfalt odavno raznesen, a koje poznajem dobro od vremena kada sam ovuda išao s Nonom. U to vrijeme još se mogao čuti pisak čire, sa stanice na vrhu Bistrika, odakle je kretala uskotračna pruga prema Višegradu, i Nona bi uvijek kada bi se pisak čuo ponavljala isto:

Nije tu mogla proraditi opera, jer kako bi to bilo da se usred *Turandota* čuje pisak parne lokomotive?

Izgovarala je to nekim pobjedonosnim tonom, kao veliko i definitivno otkriće i objašnjenje zašto je Sarajevo sto i dvadeset godina imalo zgradu na čijem pročelju latiničnim i arapskim pismom piše Sarajevska opera, a jedina se prava opera, ona u kojoj ljudi pjevaju, nalazi u malenoj i skućenoj sivkastoj zgradi Narodnog pozorišta, i osnovana je više od pola vijeka nakon što je Omer paša Latas započeo gradnju ovog čuda na Bistriku. Vodila bi me da gledamo tu neobičnu

kuću, veću od svih velikih i starih sarajevskih kuća, veliku skoro kao Vijećnica, kuću od koje čovjek ogladni, ako ju gleda iz daljine, jer izgleda kao torta, pogotovo kada se zatvore one njezine široke kapije, svojevremeno najšire drvene kapije u Kraljevini Jugoslaviji. Dolazili smo da je gledamo i da joj se rugamo. Nona bi o Operi nešto rekla, pa bih se ja tome smijao, jer je bilo smiješno, jer je njoj bilo drago kada bih se ja smijao nečemu što ona kaže. Ali samo kada bismo bili tu i kada bi se ona rugala Operi. Inače joj baš i ne bi bilo drago da sam se smijao svemu što ona kaže.

S vremenom, i ja sam naučio reći o toj zgradi nešto čemu bi se onda ona nasmijala. Ne znam je li se smijala zato što joj je stvarno bilo smiješno, ili se smijala da me podstakne u izmišljanju. Ali sigurno je znala da je i meni drago kada se ona smije nečemu što ja kažem o Sarajevskoj operi.

Tada sam počeo izmišljati. Bile su to prve metafore, za koje nisam znao da se tako zovu, hiperbole, parabole, metonimije, usporedbe, rimovane rugalice, vicevi i anegdote. Tako je to počelo, na Bistriku, za ljepših dana, u proljeće, ljeto i u jesen. Mama bi bila na poslu, Nono bi se negdje bavio svojim poslovima, učio bi novi strani jezik, čitao priručnike o pčelarstvu (iako više nije imao svoje košnice), ili bi bio na kartanju sa svojim društvom, a Nona bi mene vodila na Bistrik, do Opere. Da joj se rugamo, opisujemo je i izmišljamo. Svako iz svoga razloga. Ona, zato što joj je, nakon svega što se u životu dogodilo, važno bilo da može reći:

Nije tu mogla proraditi opera, jer kako bi to bilo da se usred *Turandota* čuje pisak parne lokomotive?

A ja svoj razlog tada nisam dobro poznao, iako sam znao da on postoji. Ne poznajem ga ni danas, ali znam da sam se tada, zapravo, počeo baviti književnošću. Moj prvi književni posao bio je da smislim nešto što će Nonu nasmijati, dok oboje, izvijenih vratova, kao da gledamo u nebo, stojimo ispred kapija Sarajevske opere i gledamo kuću od koje ćemo oboje toliko ogladniti da ćemo na povratku obavezno svratiti do slastičarnice Egipat, na kolače, Nona s bijelom kremom, ja sa čokoladom.

I svraćali bismo svaki put u Egipat, a onda jednom, bila je nedjelja, Egipat nije radio, pa smo otišli u neku drugu slastičarnicu. Tamo sam pojeo kolač od kojeg mi se zauvijek smučila čokolada. Puno godina kasnije saznat ću da to nije bila čokolada, nego salmonela, ali uzalud, meni je ostalo gađenje na čokoladu, i u ovih skoro četrdeset godina, koliko je prošlo od te nedjelje, nije me to prošlo. Na čokoladi je, možda, započeo moj razlaz sa svijetom i s ljudima, moja nedruštvenost, asocijalnost, psihopatologija. Iz gađenja prema čokoladi rođena je pomisao kako bi sve bilo drukčije i bolje da sam – sâm. Da nema nikoga od njih, da umru svi čije se smrti plašim, i da ostanem sam i lak, opterećen još samo sobom, što i nije neko preveliko opterećenje. Tada, bio bih licem u lice sa čokoladom. I čokolada bi za cijeli svijet bila ono što je za mene. Nitko više ne bi bio zbunjen pred time što ovo dijete ne voli čokoladu. A zašto je ne voli? I kako je to moguće? A da gricne samo jednu kockicu, da provjerimo je li još uvijek ne voli čokoladu? I ne bi se više događalo da mi za rođendane i Nove godine donose velike mliječne čokolade, belgijske čokoladne praline i švicarske milke s kravama i s alpskim pejzažima, ne bi se događalo da mi zbog čokolade omrznu i krave i pejzaži, i da, na kraju, to što ne volim čokoladu, što mi se čokolada gadi, postane najvažnija stvar koja se o meni uopće može reći.

To je ono dijete koje ne voli čokoladu!

Kolač je bio kao što su do tada bili svi čokoladni kolači. Ne sjećam se više kakvi su mi bili, ali sigurno je bio upravo takav. U ponedjeljak je škola bila u popodnevnoj smjeni. Probudio sam se u osam, morao sam za zadaću da naizust naučim pjesmu Dobriše Cesarića o slapu koji kaplje.

Pjesma je bila kratka i laka, ali mi nije išla u glavu. Bio sam pospan, zijevao sam, a kada zijevam, počinju mi suziti oči. I suzile su mi oči, ali sam uporno ponavljao istu mantru o slapu, sve dok mi se konačno nije uklesala u čeonu kost. Prvi sat bila je matematika, drugi opet matematika, treći sat bilo je likovno – mučan miris vodenih bojica, od kojeg mi se malo povraćalo – četvrti sat bio je srpskohrvatski. Jedno za drugim, po abecednom redu u imeniku, recitali smo pjesmu o slapu. Bio sam broj sedamnaest u imeniku. Sa svakim ponavljanjem osjećao sam sve veću muku. Mislio sam da je od pjesme. I da je nisam naučio, upamtio bih je po monotonim, cikličnim recitacijama razrednih odlikašica. Zavrtilo mi se u glavi od njihovih glasova. Kada je na red došao Jakubović Adnan, broj petnaest u imeniku, i kada je zamuckujući krenuo ponavljati riječi pjesme, ja sam se nekontrolirano isповraćao po školskoj klupi.

Nisam znao što se događa, gorio sam, zvali su Nonu da dođe po mene, htjeli su me voditi na hitnu pomoć, ona je rekla da ne treba, imao sam temperaturu trideset devet sa pet, ležao sam na krevetu, posteljina je bila mokra i hladna, tekle su mi suze, nisam znao šta mi je, opet sam povraćao, Nona mi je dala vode, povratio sam i vodu, došao je tata s medicinskom sestrom, ona mi je dala injekciju, nakon čega sam još jednom povratio. Tri dana sam ležao s visokom temperaturom, ni živ ni mrtav, pričala je poslije Nona, a onda je iznenada sve prošlo. Tako će mi u životu prolaziti još samo mamurluci.

Ali ostalo je gađenje na čokoladu. Zauvijek. Zato što je bila nedjelja, slastičarnica Egipat nije radila, otišli smo u neku drugu slastičarnicu, Nona je pojela kolač s bijelom kremom, ja sa čokoladom, i to je bilo sve. Nakon toga smo i dalje išli na Bistrik, da se šetamo po hrskavom šljunku ispred zgrade Sarajevske opere, da smišljamo kako bismo joj se narugali i vodimo ozbiljne razgovore o životu i smrti, ali poslije više ne bismo svraćali na kolače. Ja nisam volio kolače s bijelom kremom, a čokolada mi se gadila. Tako je i danas. Skoro svi su mrtvi, ali gađenje je ostalo.

Do Sarajevske opere dolazi se istim putem, uskim sokacima i uličicama, razlokanim kamenim stepenicama, pa kroz blato i preko zidarskih dasaka i šahtova bez poklopca, kako se išlo i nekad. Ali tada sam, s Nonom, mogao do Opere stići zatvorenih očiju. Sad više ne mogu. Mrak je, moji koraci ne prepoznaju više tlo po kojem idu, ne osjećaju širinu stuba, koje su, u međuvremenu, raznijele i pomjerile proljetne i jesenje bujice. Trudio sam se zaboraviti ovo mjesto, trudio sam se zaboraviti Sarajevo, jer mi je od tog imena i mjesta ostala još samo muka, i mati koja se, vjerujem, sada već budi, bude je bolovi, njezino odumiruće tijelo, koje je živo počelo trunuti, ali ništa, zapravo, nisam zaboravio, osim što moja stopala više ne pamte sarajevske korake, moje ruke ne poznaju visinu kvaka na ulaznim kapijama i vratima, iznenadi me širina tramvajskih tračnica, mnogo širih nego u Zagrebu, visina pultra na trafikama, dubina provalije koja mi se otvara pod nogama. U Zagrebu je plitko i lako, Zagreb je tuđina, plitko i snebljivo klanje, gluho mjesto, Zagreb je prašina na zrcalu furnira, ne bih ga se više sjetio kada bih jednom, konačno, iz Zagreba otišao...

Brbljam, puštam misli niz vjetar, da mi lakše prođe uspon. Znoje mi se leđa, to je u Sarajevu najgore. Toliko je strm taj grad da se čovjek istovremeno znoji i smrzava, dok se penje uz čudovišne i kvrgave strmine njegovih ulica. Znojenje se može izbjeći samo na jedan način: da se o nečemu drugom opsesivno misli, pa da se hoda bez svijesti o hodanju, da se penje, bez ikakve misli o penjanju.

Uzalud, jer sam uzbuđen, kao što sam svaki put uzbuđen kada se penjem uz ovo brdo, prema Operi. Oduvijek je tako, i u trenutku sam spreman zaboraviti da mi ovdje više nije mjesto, da me je ovaj grad ispljunuo iz svojih usta – zbog toga kako se zovem?, zbog toga kakav sam?, ili

naprosto zato što svaka ptica svome jat u leti, a onu koja ne želi letjeti umočiti ćemo u govna, pa će onda da leti, ako bude imala kome – i odjednom više ništa nije važno, jer ja ponovo idem gore, uz Bistrik. Tamo gdje sam bio toliko puta, više nego što sam ikada na nekom mjestu bio, više nego što ću ikada na nekom mjestu – koje nije moja postelja – u životu uopće i biti, i sada opet idem, da se poklonim veličanstvenom i besmislenom djelu Ganimeda Troyanovskog i njegova velikog prijatelja i pokrovitelja Omera paše Latasa. I patetičan sam dok to izgovaram, i pričam svašta, jer mi, zapravo, na pamet ne pada da se bilo kome i bilo čemu klanjam, iz prostog razloga što ne znam kako se to radi. Kako se obavlja ritualno poklonjenje.

Sretan sam, najednom, jer postoji, barem na trenutak, barem do jutra, nešto što me obuzima i što je veće od toga što majka boluje, uskoro će započeti njezino umiranje, a možda je već i započelo. Ali sad o tome mogu da mislim, a da me to ne proguta, i skoro da sam pribran pred njezinom izvjesnom smrću, jer više nisam sam, kao da imam brata ili sestru koji se brinu o njoj i o meni, kao da u Sarajevu imam prijatelje, kao da mi je ovaj grad prijatelj, pa ću je, kada umre, sahraniti u stotinu srdaca i rasporediti je u isto toliko grobova, kao da mi neće cijela i teška, mnogo teža nego što je živa bila, pasti na srce, glavu i sve unutrašnje organe, na slezenu i na jetru, meni samom, jer nesretnica nikoga nema, nikoga u životu nije stekla, i ostalo joj je da se padne po meni, jer me je rodila i jer ja stojim na kraju jednoga dugog lanca nesreća, kao onaj koji će konačno posjeći porodično stablo i zaključati zauvijek vrata svih praznih soba, u kojima su ostale svijetle mrlje po zidovima, tamo gdje su nekada visile slike. Ali lako mi je sad o tome govoriti, raspjevan kao u mjuziklu, jer idem gore, uz Bistrik, do Opere.

Ne sjećam se da sam tu ikada bio s majkom. Vjerojatno jesam, vjerojatno jesmo barem jednom na ovom mjestu bili sve četvero: Nona, Nono, majka i ja. A nakon što je u listopadu 1972. umro Nono: Majka, Nona i ja. Sigurno smo bili, ali ja se toga ne sjećam. Zaboravio sam, jer ona ne pripada tu. Ona se sigurno nije rugala ovoj građevini, i smijala se, sve dok joj suze ne poteknu niz lice. Ne sjećam se da se ona ikada smijala nečemu što bih izgovorio. Nikada nisam smišljao nešto što će njoj biti smiješno. Možda i jesam, ali samo jednom. Ona je to prečula, bila je mrzovoljna ili zabrinuta, boljela ju je glava, bila je obuzeta sobom... Drugi put nisam pokušao, ako je bilo i tog jednog pokušaja da ju nasmijem.

Nona se smijala da su joj suze tekle niz lice.

I Sarajevskoj operi, toj čudnoj i besmislenoj zgradi, u kojoj se nikada više nisu pjevale opere, iako je, kažu, imala savršenu akustiku u vrijeme kada je bila sagrađena, i meni koji sam znao izmisliti najsmješniju rečenicu na svijetu, rečenicu od koje će joj poteći suze niz lice.

Kao što su joj potekle kada je onog dana, u ranu jesen 1943, došao vojni kurir, pružio joj papir i rekao:

Žao mi je, gospođo!

Njoj su potekle suze, kao niz lice Madone, niz kameno lice nadgrobne Madone, potekle su joj suze, i to bi bilo čudo da je imao tko da vidi, ili da se u to vrijeme nije često događalo da ženama tako teku suze niz kamena lica.

I sad su joj isto tekle suze, ali od smijeha. Toliko se Nona smije da će joj srce pući. Drži se za grudi i posrće, tu pred Operom, i srećom da nikoga u blizini nema, srećom da nikada nikog ispred Opere nema kada mi dolazimo, jer bi se po Sarajevu pričalo da je gospođa Rejc sišla s uma. A nije! Nije moja Nona sišla s uma, nego ja pričam tako smiješno.

A onda ona to koristi da joj u miru mogu teći suze, da nitko ništa ne pita i da nikome ništa ne mora govoriti. Ni zašto joj teku suze, a prošlo je već toliko godina. Ni od čega je prošlo toliko

godina, ni zašto se to nikada nikome nije moglo ni smjelo ispričati.

Na malenom trgu ispred Opere više nema šljunka. Samo nabijena zemlja, po kojoj će, uskoro, pasti snijeg, i možda se neće topiti sve do proljeća. Zgrada je osvijetljena s dvadesetak reflektora, da bi se i noću vidjela sva njezina ljepota. Otkad ju je 1998. obnovila francuska država – u ime donacije napaćenom gradu, a osvijetljenje projektirao i osobno nadgledao njegovo postavljanje slavni Hector de Silva Jimenez, zgrada Opere izgleda kao operna scenografija. Francuzi su je preuredili u koncertnu dvoranu, koju su nazvali “Dvorana razumijevanja i prijateljstva”. Možda mjedena pločica s tim nazivom još uvijek stoji u predvorju, ali niti se to ime ikada koristilo, niti se na tom mjestu održavaju koncerti. Na svečanom otvorenju, krajem kolovoza 1998, svirali su violinist Gidon Kremer i Kremerata Baltica, i to je bio prvi i posljednji koncert u Sarajevskoj operi. U posljednjih četrnaest godina održano je nekoliko komemoracija, u čast zaslužnih Sarajlija, multikulturalnih pokojnika, a 2007. i trodnevni skup posvećen Susan Sontag. Mimo toga, Opera je pusta, Francuzi se brinu o njezinom održavanju, čuvaju je u konzerviranom stanju, kvake i metalne ukrase premazuju nekom vrstom kolomasti, protiv hrđanja, redovi stolica prekriveni su bijelim navlakama, pozornica je spakirana u najlonu, zimi se grijanje održava na nužnom minimumu... O tome da sve bude u redu brinu se jedna čistačica – gospođa Fatima, i hauzmajstor Ljupko Huterer, predratni inženjer strojarstva, koji je rat proživio kao izbjeglica u Parizu, odakle su ga doveli i zaposlili na održavanju Opere. Film o Fatimi i Ljupku, snimljen u produkciji televizijskoga kanala Arte, izazvao je, prije nekoliko godina, veliku pozornost u Europi, a prikazivan je i u Americi. Bila je to upečatljiva slika Sarajeva, petnaestak godina nakon rata, jednom viđena, i odmah zatim ponovo zaboravljena. Jedina posljedica filma *Gluha opera, ili priča o Fatimi i Ljupku* bila je što su nakon toga počeli dolaziti novinari i televizijske ekipe, pa je bilo više posla za to dvoje ljudi, jer će svako malo dekonzervirati i čistiti kvake na vratima, razotkrivati dvoranu, skidati najlone s pozornice, a nakon što novinari odu i kamere se pogase, sve to ponovo vraćati, mazati, pokrivati, zatvarati, lijepiti.

Sviće, uskoro će Fatima na posao. Barem je tako na filmu prikazano. A Ljupko će doći malo prije podne, nakon što se nađe s prijateljima na Bašćaršiji, s njima popije kavu i popriča o starim dobrim vremenima, kada su se ljudi cijenili i poštovali, a Sarajlije su jedni drugima išli u goste na Božiće i Bajrame. Što li su Sarajlije radili u onih tristopedeset i pet dana u godini kada se ne slave nikakvi vjerski blagdani, božići ni bajrami? Prema dokumentarnim filmovima i po pričama ljudi, izgleda da je u Sarajevu onoga vremena svaki dan bio ili Božić ili Bajram.

Rasvjeta će raditi još nekoliko sati, a onda će se, malo-pomalo pogasiti, u ritmu koji je zadao Hector de Silva Jimenez, tako da ljudi ne budu svjesni trenutka kada se i zadnji reflektor ugasio. To je zbog nečega važno, čitao sam u nekom njegovom intervjuu, ali se više ne sjećam zbog čega.

Obilazim oko zgrade, onako kako bismo Nona i ja išli, prije nego što smislimo čemu ćemo se danas smijati, ali više se ne može okružiti Operu. Sa stražnje strane, negdje po sredini, postavljena je, i već je zahrđala, teška metalna ograda. Hrđa je, po tankom vodenom curku, pošla po bijeloj fasadi i malo ju zaprljala. Čudno je kako Ljupko to nije primijetio. Na filmu, ili u knjizi koju će napisati poznati francuski pisac i povjesničar umjetnosti, Ljupko bi to vidio, uzrujao se i odmah otišao do trgovine bojama, kupio četku i kreč, prebojio tu tanku smeđu crtu, visoku kao ja, metar i osamdeset centimetara, a zatim bi srušio ružnu metalnu ogradu.

Vraćam se, da još malo stojim ispred Opere. Koračam unatraske, provjeravam koliko se daleko moram odmaknuti da zagrlim zgradu, a cijela stane između dva srednja prsta kada sasvim raširim ruke. Trg ispred Opere je mali i uzak, i trebao sam odrasti da mi zagrljaj bude dovoljno širok.

Nona je još bila živa, ali više nismo zajedno išli pred Sarajevsku operu. Prvo sam bio dovoljno velik da odlazim sam, poslije je ona već bila stara, plašila se za svoje srce, jedva da je izlazila iz kuće, a Bistrik je bio daleko, s druge strane rijeke i brda. Operu je, međutim, mogla gledati kroz prozor, iz kuhinje i iz spavaće sobe. Ne znam je li to činila. Nisam je stigao pitati, a ona o takvim stvarima nije govorila čak ni ako bi je se pitalo. Naljutila bi se, otišla bi svojim poslom, promrsila bi nešto što ne bi imalo veze s pitanjem, a onda bi ostatak dana bila neraspoločena.

Dan nakon atentata u Sarajevu tijela princa Franje Ferdinanda i barunice Sofije bila su izložena na odru postavljenom na pozornici Opere. Vrata i kapije bili su širom rastvoreni. Dan je bio sunčan i vrlo lijep, nije bilo prevruće, kao da ne dolazi ljeto, hladnjikav, osvježavajući vjetrovi spuštao se s planina. Ležali su na ravnome, njihove sklopljene oči bile su zagledane u strop, ukrašen tustim i vragolastim baroknim anđelčicama (rad vajara i gipsera Haralda Bitza, pri prvoj obnovi i stropnom uređenju Sarajevske opere 1880. godine). Da su im jastuci bili pod glavama, mogli su oboje, mrtvi, kroz spuštene očne kapke, da vide Sarajevo sleđeno od straha i jeze pred onim što će se tek zbiti. Ne bi njih dvoje osjetili tu sarajevsku jezu, niti bi vidjeli kako se po čaršiji razbijaju izlozi srpskih dućana, razbija to komšija komšiji, što od bijesa i jada, a što da se Švabi sviđi, ne bi vidjeli ništa od tog sarajevskog užasa, nego bi mrtvi gledali grad vječan i lijep. Onako kako su ga Franjo i Sofija mogli vidjeti, da su imali jastuke pod glavama, tako sam ga gledao ja, ne primjećujući i ne sluteći to zlo i užas, koji će me odvojiti od rodnoga grada.

Ah to samosažaljenje!

Odmičem se, korak po korak, i došao sam do ruba zemljanog trga, ali nisam zagrlio Operu. Nedostaje mi, barem, još jedan, skoro dva zgloba.

Trg je iste širine, nisu ga suzili ni skratili, čudno je onda kako to da ne mogu pogledom, između dva srednjaka, obuhvatiti zgradu, ne mogu zagrliti Operu, koju bih nekada lako zagrlio.

Pomičem se nekoliko koraka u lijevo.

Pa u desno.

Ali isto je.

Nedostaje mi centimetar, ili malo više, Opera je tri-četiri metra preširoka da bih je obuhvatio. Kao da su mi u međuvremenu, u posljednjih dvanaest godina, ruke okraćale. Tu sam 2000. doveo tadašnju djevojku, da joj pokažem ovo najveće sarajevsko čudo, važno djelo europske devetnaestostoljetne arhitekture i neobične imaginacije slavnoga crtača, projektanta, pa još i plesača, ali ona je ostala hladna. Vidjela je u životu većih čuda. Kao da veća čuda čovjeka čine neosjetljivim na manja čuda. Pa je i Isus, nahranivši onolike gladuše jednom ribicom, ubio svijetu dar čuđenja.

Poslije sam, razočaran, zagrlio Operu. Nisam joj rekao što to činim, ni zašto širim ruke. Ubrzo smo se, po povratku u Zagreb, i rastali. Ona je, srećom, našla drugoga, pa je to bio dobar razlog da više ne budemo skupa.

Tada sam je posljednji put grlio. I stala mi je između dva srednjaka. Nešto se u međuvremenu dogodilo. Ne znam što.

Najprije je bio predviđen mimohod pokraj odra Prijestolonasljednika i njegove žene, ali onda je plan iznenada promijenjen. Ne zna se tačan razlog. U kanonskom djelu o atentatu *Sarajevo 1914.*, Vladimir Dedijer pretpostavlja da je do odustajanja od svečanih pogrebnih ceremonijala došlo zbog nereda u čaršiji, razbijanja srpskih dućana i pojedinačnih slučajeva linča. Međutim, tko se ikada dovde penjao dobro zna da je razlog drugi. Ni 1914, kao ni danas, do Opere nije bilo

jednostavno doći: uskim sokacima i uličicama, u kojima se miris mokraće i tuberanskih ispljuvaka miješa s kupusom kuhanim na biljnom maslu, preko avlija i kroz sirotinjske mutvake, uzbrdo, mimo ruke i strogog urbanističkog smisla, na kojemu je Habsburška Monarhija toliko insistirala, s tom lijepom, velebnom zgradom pred očima – vidiš ju, a nikako da do nje stigneš – nije se moglo ići na odavanje počasti onom kome je bilo suđeno da bude austrougarski suveren, nego je postao žrtvom jedne lude sarajevske mladosti.

Zgrada Opere smatra se vrlo solidnom i uspjelom građevinom. Dobro projektiranom i sjajno temeljenom, izgrađenom od kvalitetnog materijala. Samo se po jednoj stvari zna da je podignuta u žurbi, u povijesnoj iznudici i emocionalnom afektu Omera paše Latasa: nije predviđen prilazni put koji bi bio u skladu s veličinom i značajem građevine. Ustvari, nije predviđen i probijen upravo nikakav prilazni put, jer se do Opere otpočetak dolazilo istim sokacima kao i do Kevrinih šljivika, koji su ranije bili na tom mjestu.

Dvaput su se donosili planovi o probijanju široke ceste, koja bi vodila od pivare i samostana svetoga Ante do Opere. Prvi put, nakon aneksije 1908, drugi put u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, 1934. godine. Trebalo je porušiti sirotinjsku mahalalu na Bistriku, daidži Mati Karivanu dolazili su iz gradske uprave s pisanom i pečaćenom ponudom za kupovinu, jer se i njegova kuća našla na trasi, on je ponudu prihvatio, i već je razgovarao sa ženom da bi se mogli seliti u Zagreb, jer bi za ponuđenu cijenu kuće na Bistriku mogli kupiti ljepšu kuću na Tuškancu, ali na kraju od svega nije bilo ništa. Kao i prvi put, burni su politički događaji omeli i na neodređeno vrijeme odgodili sve građevinske planove, prvi put nastupila je aneksiona kriza i zemlji je prijetio rat, drugi put je u Francuskoj ubijen kralj, i nikome više nije bilo do bistričke ceste.

Poslije više nikome nije padalo na um da zbog prilazne ceste ruši cijelu mahalalu. Bistrik se u međuvremenu izgradio, a Sarajlije su se, malo-pomalo, pomirile s tim da imaju jednu od najljepših opernih zgrada u Europi, i jedinu u Jugoslaviji, ali u kojoj se ne održavaju operne predstave. Nedostatak prilazne ceste, vjerojatno, nije glavni razlog što u Sarajevskoj operi nikada nije bilo opere, ali je činjenica da je to zaštitilo zgradu od svake ambicioznije prenamjene prostora, koja bi, sasvim sigurno, vodila uništenju arhitektonskog remek-djela Ganimeda Troyanovskog. U pedesetim, šezdesetim, dijelom i sedamdesetim godinama u Operu su se useljavala i iz nje iseljavala folklorna društva, Udruženje filatelista i numizmatičara Bosne i Hercegovine, Udruženje slijepih i slabovidnih, a od proljeća 1966. do jeseni sljedeće godine u Operi je svoje prostorije imalo i Udruženje književnika Bosne i Hercegovine. No, kako se do vrha Bistrika trebalo penjati i pješaćiti, svi bi tu bili samo privremeno, dok ne nađu prostorije na drugom, pogodnijem mjestu u gradu. Još nešto je ljude odbijalo: zahvaljujući slikaru i društvenom radniku Đoki Mazaliću, Opera je već početkom pedesetih postala zaštićeni spomenik kulture. To znači da se ništa nije smjelo pregrađivati, rušiti, adaptirati, tako da je i pomalo tragikomično djelovao prizor zabilježen na onoj jednoj rijetkoj sarajevskoj fotografiji Toše Dabca: Ispod baroknog svoda s anđelčićima, na jednom kraju dvorane sjede penzioneri i igraju šah, na drugom kraju filatelisti i numizmatičari sređuju i selektiraju svoje zbirke, dok na pozornici folklorni ansambl upravo ima probu. Istovremeno, balkoni i galerije pretvoreni su u malene kancelarije, s pisaćim stolovima, za kojima sjede birokrati i marljivo kuckaju po svojim mehaničkim strojevima. Jedini ustupak prenamjeni dvorane bio je taj što su bili povraćeni redovi sjedala za publiku i pospremljeni u skladišta za scenografiju.

Na kraju, tog sablasnog 29. lipnja 1914, jutro nakon atentata, dok se na drugome kraju grada pripremala željeznička kompozicija koja će pokojnike prevesti sve do Beča, prema Sarajevskoj

operi penjali su se samo najprobraniji pripadnici sarajevskog političkog i društvenog života, poneki visoki carski i kraljevski oficir, i uspuhani činovnik, da se poklone vladarskome paru, koji bi, da su im bili jastuci pod klonulim glavama, svojim mrtvim očima vidjeli cijelo Sarajevo.

Skoro će šest, vrijeme je da se rastajemo.

Baš tako, kao da smo oboje živi, ili kao da sam i ja kuća, samo hodajuća kuća, pa da se rastajemo. To što je nisam uspio zagrliti bio je uznemirujući znak. Ne želim o tome dalje da mislim. Ali znam da je ovo zauvijek. Neću dolaziti pred Sarajevsku operu nikada više. Osim ako me dovedu i primoraju da budem tu. U Sarajevo ću, to znam, doći opet, i taj će mi dolazak biti još mučniji od ovoga. Svaki sljedeći dolazak u Sarajevo bit će mi sve mučniji, osjetit ću ga kao zlu sudbinu i kao moranje, osuđen sam na taj grad po štablerovskom usudu, i nije izvjesno da će ikada doći taj dan kada više neće biti ničega, nikakve administrativne prinude, ljudskoga obzira ili razloga da odlazim u Sarajevo. Kada bi se to dogodilo, znam, ne bih više išao, ništa me ne bi vuklo u moj rodni grad, ne bih se dolazio oprostiti od njega, kao što sam se upravo opraštao od Sarajevske opere, i bio bih sretan kada bi mi izvjetrile sve uspomene i sjećanja na Sarajevo. Ono ružno što pamtim i što me je od njega odvojilo veće je, dublje i intenzivnije od svega dobrog i lijepog.

Ne osvrćem se posljednji put.

Htio bih da se ne osvrnem za njom dok god ne otputujem iz Sarajeva. Pokušavam to, bez obzira na činjenicu, poznatu iz ama baš svih turističkih vodiča i bedekera, iz književnih opisa grada i njegove okoline, da se “ta bela, pomalo avetinjska kuća, taj duh neke pariške lepote, u koju se Latas zagledao dok je bio u svome šestomesečnom vojnom poslanstvu”, kako Operu opisuje Ivo Andrić, vidi sa svake tačke u gradu, odakle god čovjek gleda, čim pogleda digne, ima ju pred očima. “Ganimedova kuća trajno podseća Sarajlije, mlade i stare, bogate i sirotinju, od svake vere i verovanja, na to šta su mogli da budu, a nikada neće biti. Ona je spomenik njihovome nezadovoljstvu i jadu što ne žive na drugom mestu, negde bliže moru, bliže središtu carstva, pogled na nju budi melanholiju u čoveku, a dert i sevdah, kao trajna stanja bosanske duše, o kojima se ne bez izvesnog ponosa pripoveda putnicima i gostima grada, kao da sva izviru i nastaju iz jednoga jedinog pogleda na tu belu francusku građevinu. Da znaju kolikom ih je bezrazložnom žalošću u životu natopila njihova Opera bez opere, Sarajlije bi, zajednički, krenuli na tu kuću s krampovima i čekićima, da je sa zemljom sravne. Ali srećom po lepotu, oni to nikada neće znati. Neće čuti ni ako im se to kaže.” Tako, Andrić.

Trebam utući i potrošiti barem još tri sata. Na Sepetarevac, k majci, ne smijem ići prije pola deset. Spava li, one će me žene počastiti kafom i sokom, i posjesti me na Nonin kauč u dnevnom boravku, da čekam da se majka probudi. To bi bilo nepodnošljivo. Ali u deset mora biti budna. Tada ona uzima svoju dnevnu terapiju, čudotvorne lijekove protiv njezine bolesti, koji bi je koštali pedeset tisuća dolara mjesečno, e da terapija još uvijek nije u eksperimentalnoj fazi. To je sreća, rekao sam joj, velika sreća da je baš sarajevska bolnica sklopila ugovor s njemačkom farmaceutskom kompanijom. Da nije tako, ne bi imala te čudotvorne lijekove, ili bismo ih kupovali za pedeset tisuća dolara mjesečno. A otkud nama pedeset tisuća dolara?

Ne idem u hotel, ne znam što bih sad tamo, u pretoploj sobi, među praznim bijelim zidovima – u Bosni, izgleda, ne postoji, kao u Hrvatskoj, zakonsko pravilo koliko slika mora biti povješano po zidovima hotelske sobe – osim što bih, možda, mogao uključiti kompjutor i zapisati sve ono što mi se dogodilo. Ili napisati priču Jahje kolportera o Silviju Strahimiru Kranjčeviću, koju sam čuo noćas? Malo je vremena još ostalo, ne može se u tri sata napisati jedna duga i zamršena priča, koja bi, između ostaloga, trebala objasniti i moje duševno stanje. Ako bude potrebno, ako ima

smisla, ta će priča kad-tad biti napisana, ili će jednostavno biti zaboravljena, kao i svaki drugi košmar, budni ili sanjani, koji čovjek uspije preživjeti.

Ulazim u Hotel Evropu, u obnovljenu Bečku kafanu.

Dvije čistačice, s dva teška usisivača, sive bačvice na kotačićima koji se okreću na sve strane, rutiniranim pokretima budističkih redovnika kupe trunčice blata i prašine sa crvenih tepiha. Navlače cijevi ritmično, nije ih pristojno dugo gledati, kao da k vrhuncima zadovoljstva vode dva debeljuškasta hotelska činovnika.

Pokraj šanka, mrzovoljni, stoje konobari. Nalakćeni, u urednim odorama i uštirkanim bijelim košuljama, mamuraju sinoćnja pijanstva, i pripremaju se za novi radni dan. Za njima su duga putovanja s periferije na posao, neraspoloženja poslom i plaćom, obiteljski užasi... Ili je stvar u tome da konobari u Sarajevu odvajkada tako izgledaju. Negdje se u kafanu ide radi druženja i dangube, a ovdje se pred konobara staje kao pred svetoga Petra ili pred onog antičkog gondolijera, koji pokojnike prevozi na drugu obalu. I to im je onda u držanju: gledaju kafanske goste kao da su već pomalo pokojni, pa treba biti strog i pravedan prema njihovim grešnim dušama.

Sjedam za stol uz prozor, sva četvorica gledaju u mom pravcu, procjenjuju me nekoliko trenutaka, bez riječi se laktom od šanka odvaja krupni, stameni muškarac, najstariji među njima, i kreće prema mom stolu.

Hoda dugo, polagano:

Izvoli.

Dupla, kraća kava i mineralna.

Dupla, kraća kafa i kisela – ponavlja on, kao da se trudi da upamti.

Prepoznao me je, i ispravlja me u govoru. Misli: rođen sam tu, u Sarajevu, a govorim kava i mineralna, nije to u redu, trebao bih govoriti kafa i kisela, jer se tako govorilo na Mejtašu. U mojoj rodnoj mahali, misli konobar, misle s njim oni koji me ovdje prepoznaju, oduvijek se govorilo kafa i kisela, pa je nekakvo prenemaganje i kurčenje, možda čak i nacionalizam reći: kava i mineralna. Zato je Bosna došla i došla, odumrla, raspala se, zbog onih koji su se rodili s kavom i mineralnom, pa su prešli na kafu i kiselu. Svi imaju gdje otići, misli konobar, Hrvati u Hrvatsku, Srbi u Srbiju, i onda tamo da govore: kava i mineralna. Samo muslimani Bošnjaci nemaju kamo, nego moraju govoriti onako kako je jedino ispravno: kafa i kisela. Misli konobar, misle oni koji me prepoznaju, misle muslimani Bošnjaci koji već dvadeset i koju godinu žive u Rimu, Beču i Berlinu, srećem ih po tim gradovima, na moj užas me i dalje prepoznaju i da govore isto: svi imaju gdje otići, Hrvati u Hrvatsku, Srbi u Srbiju, jedino oni, muslimani Bošnjaci, nemaju kamo da iz Bosne odu. I ne primjećuju ti ljudi, koji tako beskompromisno i danas govore kafa i kisela, da po Rimu, Beču i Berlinu govore kako nemaju gdje iz Sarajeva i iz Bosne otići, iako su otišli prije dvadeset i koju godinu.

Mrgodim se, spuštam pogled, čitam nešto sa zaslona svoga mobilnog telefona, vadim iz ruksaka bilježnicu, otvaram je, na prvoj stranici datum 8. studeni 2012, to je bilo jučer, i polovina priče o Silviju Strahimiru Kranjčeviću. Drugu polovinu nikada neću napisati, jer me je Jahja omeo u pisanju, i još je rekao da ta priča nema smisla, kao ni sva ta moja gorčina. Zloupotrebljavam pjesnika da bih se obračunavao s rodnim gradom.

Počinjem čitati i ispravljati napisano, samo da ne gledam prema šanku:

Bolovao je dugo, Ella se sve do pred kraj nadala ozdravljenju, a onda je otišla po don Serafima

Urlića, staroga makarskog popa, koji je već nekoliko godina živio na Palama, blizu Sarajeva. Tamo je ispovijedao vjernike, i šetao po Romaniji i okolini, uvjeren da mu planinski zrak produžuje život...

Uto on prilazi stolu, našao mi se nekako za leđima, i vidim kako drhtavom rukom spušta pred mene šalicu s kavom, čašu i bočicu mineralne vode. Šalica je do ruba puna, iako sam naručio kraću kavu. Tako mi se osvećuje jer nisam prihvatio igru, smračio sam se kao nebo nad Sarajevom, zatvorio se u se i stegnuo, kao artiljerijski obruč oko grada, i ne pada mi na pamet da s njime raspravim lingvističke nedoumice ili prihvatim da je sve to samo šala, da je sve taj slavni bosanski smisao za humor, i kava i kafa, i mineralna i kisela. Prije nekoliko mjeseci, prije godinu, dvije ili tri, prihvatio bih spremno i tu šalu, pristao uz njegove argumente, i učinio sve da pridobijem konobarove simpatije i zadobijem njegovu milost. Jer Sarajevo je, da se poslužimo konobarskim jezikom, moj grad i ja sam Sarajlija gdje god da pođem, pa ga vučem, taj moj grad, na plećima gdje god se pokrenem. Pognuo sam se i zgrbio od Sarajeva i njegove težine, svih ovih godina otkada živim u Zagrebu, i žalio sam što nemam te snage, i nisam jak i moćan kao sveti Vlaho, koji Dubrovnik nosi na dlanu, lako i bez napora. Da je meni tako sa Sarajevom, žalio sam se, da ga na dlanu nosim, a ne na leđima, bilo bi mi lako. Ali mi se onda dogodilo nešto, što možda nekome na mom mjestu i ne bi bilo tako važno, ali nakon čega sam izgubio volju za te male sitne sarajevske razgovore s konobarima. Neću u ovom gradu ostajati više nego što moram, ni jednoga dana duže, ni sata, pa me nije briga za lokalnoga svetog Petra i Harona u kelnerskoj odori i savršeno bijeloj košulji.

Skinuo sam, definitivno, izvjesni teret s grbače pretprošloga ljeta, krajem srpnja 2011. godine. Bilo je kasno popodne, oluja se spustila nad grad, u koji smo došli zbog filmskog festivala. Pljuštalo je kao da nas Bog zalijeva s neba, za sreću, kao pred važan ispit na fakultetu, a nas troje smo išli ispod dva kišobrana preko Čobanije mosta, i taman kad smo skrenuli kod Dva ribara, Obalom Otokara Keršovanija, pa prema Skenderiji, iz natkrivene bašče toga drevnoga sarajevskog intelektualnog i umjetničkog pajzla zaderao se jedan pijani glas:

Jergoviću, šta ti radiš ovdje, jebem ti mater ustašku u usta.

Mladi pjesnik i prozaist, ratni veteran negdje iz unutrašnjosti, koji se poslije rata doselio u grad, ponovio je još nekoliko puta te dugo izabirane riječi. Bio je, očito, pijan kao zemlja nad masovnom grobnicom, ali su riječi bile domišljane i slagane u dugim sarajevskim noćima, koje sam ja provodio daleko od ovoga grada, i koje su, zapravo, sazrijevale godinama, i riječi i noći, sve dok se nisu pretvorile u pjesmu-parolu, u programatski stih toga sarajevskog Majakovskog:

Jergoviću, šta ti radiš ovdje, jebem ti mater ustašku u usta.

I sve tako, u pjesničkim varijacijama, nekoliko puta, ne bi li me izazvao da se vratim, da mu pridem onako pijanom, uđem mu u biografiju.

Okrećem se, i vidim da s njime za stolom sjedi još jedan lokalni pjesnik, čije sam stihove svojedobno uvrstio u antologiju mlade bosanske lirike *Ovdje živi Konan*. On ne govori ništa, ima lice unezgođene budaletine, i već ga čujem kako okolo govori kako s ovim lirskim ispadom nema ništa.

Doista, sutradan će po Sarajevu raširiti priču, koja će na kraju doći i do moje majke, o tome da mladi lirik nije normalan, da je mladi lirik bio pijan kao zemlja i da je u mom pravcu izvikivao:

Jergoviću, šta ti radiš ovdje, jebem ti mater četničku u usta.

To je ono zbog čega sam prestao da razgovaram sa sarajevskim konobarima. Taj mali zaokret,

cenzura u stihu, gdje moja majka od ustaške biva četnička, i gubi se tako možebitna nacionalistička konotacija u lirskome iskazu, podsjetila me je u trenutku na to koliko sam sretan što ne živim u Sarajevu i što sam daleko od nove sarajevske poezije.

Sutradan, rano ujutro, otputovali smo iz grada.

Tako smo planirali, ali i da nismo, morao bih otići, jer mi je svaki dalji boravak u tom gradu bio nepodnošljiv. Znao sam, naime, da će unezgođeni Konan raširiti priču o majci ustaškoj – iako ni u najgoroj maštariji ne bih mogao zamisliti da će majka postati četnička – i već sam ih vidio kako me presreću po gradu, pjesnici, uzgrednici i drugari, i tobože zabrinuto me ispituju što se to dogodilo. Baš kao da se nešto dogodilo, kao da sam se na neki način lično preporučio da mi lokalni bošnjačko-muslimanski pjesnik psuje mater ustašku. Ili četničku. Nije mi do sitnog konobarskog ćaskanja.

Vukao sam naš crveni kofer niz hodnik, ruksak mi je bio na ramenu, u ruci zembilj s knjigama. Jedva sam se takav pretovaren provukao kroz vrata. Sišli smo niza stepenice, majka je ostala gore, da nas s ulaza isprati. Mogu zamisliti kako sam tada izgledao u njezinim očima, dolje kod kapije, pod jutarnjim svjetlom.

Eto te, pobijelio, a u mene nijedne sijede! – rekla je, s ponosom u glasu.

Tada sam je posljednji put vidio zdravu.

Mjesecima nisam dolazio u Sarajevo. Sljedeći put vidjet ću je na trinaestom katu bivše Vojne bolnice, u krevetu, s tumorom koji se rano rascvjetao i razlistao, preuzimajući polako sve što je od nje ostalo. Nitko se od psovke nije razbolio, krajem srpnja 2011. u njoj je već klijala, pupoljke bacala, njezina buduća smrt, ali meni je ostalo da sam je posljednji put vidio cijelu dan nakon što mi je bošnjačko--muslimanski pjesnik, ratni veteran iz unutrašnjosti, psovao mater ustašku. Oslobodio je Sarajevo od mene, ali i mene je oslobodio od Sarajeva. Inšallah, akobogda, zauvijek.

Ne prigovaram konobaru, ne tražim da mi ponovo kuha kavu – ali kraću, nego mirno, kao da je sve normalno, i baš sam ovakvu kavu naručio, srkcem tu kafenu pišoku – tako je Nona govorila kada bi joj skuhalo slabu kavu: pišoka, a ne kafa, i ta riječ pišoka nije imala drugog značenja. Riječ pišaka bila je nepristojna, pa ju nije izgovarala, pišalina je bila loše skovana, a takve je riječi izbjegavala, mokraća je bila pretvrda, urin je bio medicinski, bolesnički i nezdrav za izgovoriti...

On me, osjećam, gleda sa šanka, očekuje nešto, barem da podignem pogled, ali ja sam zabio nos i vrlo pažljivo ispravljam priču koju nikada neću dovršiti:

Još sam lani, u svibnju, kada sam zadnji put bio u Beču, u špitalu, snivao da se u Zagreb vratim. Doktor Jelovšek mi spomenuo da se negdje na Pantovčaku prodaje krasna vila, skupa s voćnjakom, za šest tisuća forinti. Veli, prodaje se dugo, cijena povoljna, ali nema tko da kupi. Daleko od Gornjega grada, daleko od placa i od gradske vreve, pa još uzbrdo. Da je u centru, prodala bi se odmah, po trostrukoj cijeni. A kako mi je on to spomenuo, ja iz večeri u večer krenuo da mislim kako bi dobro bilo da skupimo novce, da se zadužimo, i kupimo tu kuću. Ozdravila bi me, čini mi se, odmah. I što više mislim, sve mi se više čini da sve to skupa nije sanak pusti, nego da se da ostvariti. I čim duže što su bile moje nesanice i fantazije, Zagreb mi se sve izglednijim činio. Sad vidim, nakon moje smrti mogli bi za mnom ostati dugovi, u visini koštanja vile na Pantovčaku. Skupa je bolest, čovjeka osramoti na svaki način, moralno i fizički.

Prekrižim zadnju rečenicu i ponovo pišem:

Skupa je bolest, čovjeka osramoti na svaki način, moralno i fizički.

Radim to iz opreza, da izgleda kao da nešto radim. Tačna je to rečenica, ali nikad je se ne bih sjetio, njezina misao bila mi je nepoznata, da majka ne boluje od kraja prošle godine, sve bliže grobu, sve skuplje i sve sramotnije. U nekom višem, metafizičkom smislu, ta bolest nema nikakvog smisla. Sve što se jednom rodilo, to mora i umrijeti. Ali može se umrijeti i na neki drugi, lakši i ljudskiji način. Njezino bolovanje, a uskoro i umiranje – umire li već? – posve je neljudsko. Kao da je Bogu, u kojeg još uvijek ne vjeruje, nešto strašno skrivila. Ili je konačni smisao Stublerovog progonstva iz Dubrovnika u Bosnu bio u toj bolesti, ružnoj i prljavoj, s kojom ima biti okončana naša porodična povijest u Sarajevu. Kazna što je podržao sindikalni štrajk na željeznici bit će dovršena njezinim umiranjem. Za Stublerima neće ostati nikakvog traga, pisanih dokumenata, sagrađenih kuća ili zasluga upisanih u novu povijest ovoga grada. Samo rečenica da je bolest skupa, i čovjeka sramoti. Moralno i fizički.

Zavlačim lijevu ruku u džep, vadim šaku kovanica, i među kunama i eurima razabirem tri i pol marke, tačno koliko piše na računu. Stavljam to na stol, tako da se čuje, da zvecne sve do šanka. Oblačim kaput i idem prema izlazu.

A platiti? – više on za mnom.

U poluokretu, ne gledajući ga, pokazujem prstom prema stolu.

Izlazeći iz Bečke kafane, slušam ga kako nešto romori za mnom. Šušanj i zveket riječi koje više ne razumijem, iako su izgovorene na mom jeziku, podsjetite me na još jednu dječju maštariju. Bilo bi dobro i lijepo kada bi čovjek svjesno prestao razumjeti neki jezik koji inače zna. I da ga onda ne razumije isto onako kao što ne razumije kineski, japanski ili njemački.

Tako sam se kao dječak igrao: sjedio sam ispod stola oko kojeg su odrasli o nečemu živo razgovarali i trudio sam se da ih više ne razumijem, da se njihove riječi i rečenice pretvore u kaskade nepovezanih glasova, koji se ne sklapaju u riječi i koji ne znače ništa, jer ih ja više ne razumijem. Čini mi se, u sjećanju, da sam ponekad uspijevao: govorili su, a ja ih nisam razumio. Dobro bi bilo ne razumjeti više ni ovaj jedan jezik kada ga drugi govore, i ostati sam. Ne sjećam se je li to bio smisao te dječje igre. Danas bih volio da jest.

Zrak je težak i smrdljiv, vonj sarajevskoga novembarskog jutra, vonj ugljenog dima, memle i truleži, vonj magle u koju se, kao u posteljinu koja se dugo ne zrači, uvuku svi mirisi u zraku. U magli je sjećanje grada, sarajevska magla pamti sve mirise posljednjih šeststo godina, kada je, kažu, sagrađeno Sarajevo. U magli je memorija ovoga mjesta, magla je spomenik i nadgrobnik svih koji su ovdje živjeli. I ja sam u mirisu magle, kako prije trideset, četrdeset godina hodam prema školi, ili me vode u ambulantu u Skerlićevoj, na cijepljenje protiv velikih boginja. Kada bih među svim drugim mirisima uspio razabrati sebe, istog bi se trenutka, paralelno, odvijali različiti vremenski tokovi, i moglo bi se dogoditi da se susretnem na ulici s onim sobom čiji sam miris nanjušio.

Kada bismo se tako pogledali u oči, nestalo bi nas u trenutku, obojice. Jedan bi progutao drugog, jedno bi vrijeme nestalo u drugom vremenu, i slika bi se u beskonačnost umnožila, poput ogleдалa u velikoj briačnici, preko puta hotela Evropa, u kojima bih gledao svoja leđa i zatiljak kako se ogledaju u zrcalu, u kojem vidim moja leđa i zatiljak, i novo, manje zrcalo u kojem se vide moja leđa i zatiljak, s još manjim zrcalom, mojim leđima i zatiljkom... Sve dok u zrcalima ne nestane, dok zrcala ne progutaju sve ono što se u njima ogleda.

Pokušavam usporiti vrijeme pred odlazak na Sepetarevac. Bojim se onoga što ću tamo vidjeti. I bojim se rastajanja. Vjerojatno ću je posljednji put vidjeti živu. To ne bi bilo strašno kada bih

znao da ona ne zna, ili ne misli o tome, da me, možda, posljednji put vidi.

Idem u Sahat kulu na buređžike.

Mala, stiješnjena buregdžinica postoji tu, u Malom Čurčiluku, barem trideset godina. Zapravo, trideset godina je prošlo otkako sam prvi put došao u Sahat kulu, na buređžike. Nikada ovo mjesto nije bilo na glasu po najboljim pitama, ali je dugo bilo jedino – a možda je i danas – s buređžicima. Te pituljice s mesom, prelivene vrhnjem u koje je nasjeckan bijeli luk, više nigdje nisam jeo, osim u Sarajevu. Prije nekoliko godina, bila je sasvim zdrava, govorila je da planira živjeti devedeset i sedam godina, majka je učinila uslugu jednoj svojoj poznanici, rodom iz Sandžaka, koja se nakon rata doselila u Sarajevo, i živi negdje pri vrhu grada, pod samim Trebevićem. Ne sjećam se o kakvoj se usluzi radilo, ili joj je pozajmila neki sitan novac, ili je bilo nešto još sitnije, tek žena je nekako htjela uzvratiti. A sirotinja u Sarajevu kad uzvraća, to se, obično, pretvori u neku veliku priču ili čovjeku zađe u sudbinu.

Stigao je Bajram, i žena šta će, nego put pod noge, pa preko grada, s jednoga na drugo brdo, s prigodnim bajramlucima. Dogodilo se tako da sam baš tih dana došao iz Zagreba, pa sam među svim tim sitnim blagdanskim jelima, donesenim da se pogosti ona prema kojoj se osjećao dug, našao pituljice s mesom, burekčiće, koji, međutim, nisu bili buređžici. Razlikovali su se od njih, a u toj je razlici bilo nečega što u čovjeku stvori dojam da se odjednom s jednoga mjesta premjestio na drugo, i jedno vrijeme zamijenio drugim.

Kada se čitaju veliki romani – što se dogodi dva-tri puta u životu, jer velikih romana nema mnogo, i ne pogodi se često vrijeme kada ih treba čitati – ili za trajanja neke velike muzike, Mahlerove simfonije, Goldberških varijacija koje svira Glen Gould, ili pred praznom, ledenom dvoranom u kojoj su izložene slike Borisa Bućana, osjeti čovjek, najednom, kako se seli, jednu civilizaciju zamjenjuje drugom, premješta se tisućama kilometara daleko, i uvjeren je, u trenutku, da nikada neće osjetiti nostalgiju za onim što ostavlja. Lako biva otići, dok svud okolo grmi Peta simfonija, jer je tamo, odakle grmi, sve bolje i ljepše, ali ne samo da je ljepše, nego je čovjeku prirođenije, više mu pripada, njegovo je. I tako se, barem nakratko, mijenjaju svjetovi i uvjerenja, čovjek se oslobađa viška koji mu predstavljaju domovina i to što se u njoj svako jutro budi. Ispunjen tom muzikom i njezinim sadržajem, svom poviješću i kulturom jednoga svijeta, lako postaje drugi. Svoje osjećaje, sjećanja i mladost, i svoje uspomene iz mladosti, zamijenit će, nikad ne požalivši, muzikom u kojoj su sadržani osjećaji i uspomene, cijeli jedan život i djetinjstvo u njemu.

Eto, to sam osjetio kada sam prvi put jeo mantije. Majka je rekla da se tako zovu: sandžačke mantije. Ni ona nije za taj naziv čula, niti je takav burek ikada jela.

Od tada, pa sve do majčine bolesti, žena koju nikada nisam upoznao vraćala je svoj sitni dug. Kada bih god dolazio u Sarajevo, majka bi joj javila da mi ispeče mantije. Ona bi pred moj dolazak donijela tepsiju, tako da je ne vidim i ne sretnem. Ne volim upoznavati ljude, ne volim im glasno zahvaljivati na onome što su učinili za mene. Zato što mi se čini da je u tom zahvaljivanju uvijek zrnce laži. Bilo bi dobro kada bi se podrazumijevalo sve dobro što bismo trebali izreći drugim ljudima, i kada ne bismo govorili ništa, nego bi se to po nečemu znalo i vidjelo. Neki ljudi umiju tako: nevidljivi su, ne pružaju priliku da im se izgovore ceremonijalne riječi. Na kraju, potrude se da ih nikada i ne sretnemo.

Sad mi se ukazalo: tu ženu nikada neću sresti, nikada mi više ona neće peći mantije. Moja majka umire. Nikad više, nikad više...

Poslije je ona toj ženi davala novce za meso od kojega će ispeći za mene pitu. Pokušavala je

odbiti, opirala se, ali onda joj je majka rekla da drukčije ne ide i da meni njezine mantije puno više znače nego brašno, ulje i meso od kojih su mantije načinjene. Njoj se to svidjelo, možda ju je ispunilo ponosom, uvuklo je u neku njezinu mistiku i metafiziku, koja sigurno nije daleko od Mahlerove Pete simfonije i Bachovih Goldberških varijacija, i nije se više opirala da uzima novac za materijalne troškove. Kao da uzima za kistove, platno i boje. To nije sramota kada se radi o umjetnosti.

Hoću li joj nedostajati? Ne majci, koja će uskoro umrijeti, i više je neće biti pa joj ništa neće ni nedostajati, nego toj ženi koja više neće peći mantije, da bi ih nosila na drugu stranu rijeke, na drugo brdo, nekome koga nije ni upoznala?

Sjedim u Sahat kuli i jedem pitu zeljanicu. Rano je, nije ni osam, buređžika će biti tek oko deset, govori mlada trgovkinja. Nepovjerljiva je prema meni, gleda me sa strane, odnekle sam joj, očito, poznat, ali ne može da se sjeti. Ne želim joj pomoći, nego glave zabijene u metalni tanjur prstima jedem zeljanicu, zalijevam je jogurtom, i znam da će se, pojedem li sve, moje lice ukazati u zrcalu tanjura.

Zabavlja me da smišljam priču o čovjeku koji je tako, jednoga ranog jutra, pred posjetu umirućoj majci svratio u buregdžinicu da uspori vrijeme. Inače nikada ne doručkuje, ne ogladni tako rano, nego jutrom osjeća trudničku mučninu, još od davnih vremena kada je bio pušač, ali ispalo je tako, nema drugog načina nego da se učini nešto što čine i drugi ljudi. Neki to rade ranim jutrom zato što idu na posao, drugi zato što su mamurni od sinoćnjega pijanstva pa će im zeljanica pomoći, a trećima umire majka, pa ozbiljni i sabrani, kakvima ljudi i jesu kada im umiru majke, odlaze da pojedu pitu, prije nego što će je posjetiti u njezinoj umiraonici. Tako je i taj čovjek, kojega ja zamišljam, pošao na zeljanicu, i na silu ju je jeo – kao u onoj narodnoj: jede on pitu, jede pita njega – a kada ju je dojeo, užasnua se jer je u fino uglačanom zrcalu metalnoga tanjura ugledao nekog drugog. To više nije bio on, dobrodržeci četrdesetpetogodišnjak, sportski tip, koji svakodnevno odlazi na bazen i u saunu, i igra tenis nakon napornoga kancelarijskog rada, nego je u ogledalu vidio starca, šezdesetpetogodišnjaka, sijedog i sivog u licu, kojemu čak nije ni sličio. Čovjek je bio plavook, a starac u ogledalu imao je crne, ugašene oči.

Zabavlja me da smišljam priču o njemu, iako ni nju neću napisati.

Što taj čovjek koji je ranim jutrom došao u buregdžinicu da se sabere, jer mu umire majka, prvo pomisli kada u ogledalu tanjura ugleda drugog čovjeka, od sebe mnogo starijega, a po izrazu lica, čini se, i nesretnijeg, vjerojatno i siromašnijeg?

Izbeumljen, dok mu srce tutnja u grudima, a na nepcu, visoko gore, uvrh lubanje iz koje kao da je iskočio mozak, osjeća okus adrenalina, čovjek se ne sjeti svega onog što će se u njegovome životu promijeniti ako više nije onaj za koga je mislio da jest, već je ovaj kojeg gleda u zrcalu metalnoga tanjura, nego pomišlja na majku koja je sigurno već budna, čeka ga, a on neće doći, jer pred nju ne može kao nepoznati strani čovjek, vjerojatno od nje stariji.

I što da učini čovjek, koji je došao u Sarajevo da obiđe umiruću majku, i onda se pretvorio u nekoga drugog? Ustvari, ostao je on isti, samo se našao u tuđem tijelu i obličju. Dogodilo mu se to zato što je prekršio pravilo i doručkovao, iako inače nikada ne doručkuje. Jeo je zeljanicu, zeljanica jela njega, i kao u bajci, promijenio je fizionomiju. Vjerojatno s nekim siromahom koji bi rado doručkovao, ali nema novca za doručak.

Mogla bi to biti vrlo duga priča, možda i cijeli roman: s majkom, kojoj dolazi nepoznati čovjek i zaklinje se da joj je sin, a pravoga sina nigdje nema, nestao; sa ženom i djecom, bogatom Belgijankom za koju se odavno oženio i tako za cijeli život riješio sve materijalne probleme, i po

povratku iz Sarajeva pojavljuje joj se na vratima kao stari i potrošeni Sarajlija, sive kose i siva lica, s ispucalim kapilarima i s golemim ušima čovjeka kojem se bliži smrt. Kažu da se čovjeku na samrti istaknu uši, kao da narastu, prevelike za tu sitnu, umiruću glavu.

(Sad mi je i to došlo: sve vrijeme ću joj, znam, i protiv svoje volje, zagledati uši...)

On će moliti majku da ga sasluša.

I ženu će poslije moliti, da ga i ona sasluša.

Reći će majci, i podsjetiti je na nešto što nikako ne bi mogao znati da joj nije sin. Kako se 1971, u gostinskoj sobi tetke Lole u Dubrovniku pred njim skinula potpuno gola, da je takvu vidi, jer je u knjizi *Vi i vaše dete*, u izdanju preduzeća Vuk Karadžić iz Beograda pročitala da to treba učiniti, da djetetu treba suzbiti jedan opasni tabu, pogotovo muškome djetetu, kada je majka u pitanju... Skinula se gola pred njim, i bilo joj je jako neugodno.

To će on ispričati bolesnoj majci, i ona će tad znati da joj je on sin.

I bit će nesretna.

A žena će pokušati da mu zalupi vrata pred nosom čim ustvrdi da je on njezin muž, i otac njezine djece. Kao što bi, uostalom, učinila svaka žena na svijetu, kad joj se na vratima pojavi prosjak koji tvrdi da ima nešto s njom, da ima s njom djecu i ostatak života. Ali on će to znati, gurnut će nogu u dovratka, i brzo će govoriti, jer neće imati vremena, pošto će ona vikati i prijetiti mu policijom.

Podsjetit će je na njezinu staru tetku Josephine, odavno već pokojnu, koju su 1996, odmah nakon rata u Hrvatskoj vodili na more. Bilo joj je osamdeset i pet, i željela je još jednom da vidi Dalmaciju, koju je posjećivala pedesetih i početkom šezdesetih godina sa svojim pokojnim mužem, čika Frankom. Ni ti se ne sjećaš čika Franka, reći će joj on, jer je čika Frank umro one zime kada si dolazila na svijet...

Tako će i bogata žena Belgijanka shvatiti da je to on.

I bit će nesretna.

Pustit će ga u kuću, ali oboje će već tada znati da je gotovo. Moraju se razvesti. A djeca za njega više ne smiju znati. Krhke dječje psihologije, piše u knjizi *Vi i vaše dete*, koja je, sigurno, prevedena i na francuski, ne bi mogle izdržati takvu traumu, takav udarac kakav bi izazvala spoznaja da im je otac promijenio lik zato što je jednoga jutra prekršio pravilo što mu ga je zadalo njegovo tijelo, pa je doručkovao...

I tako bi, mislim, završila priča o dobrostojećem čovjeku s belgijskim pasošem, koji je došao u rodno Sarajevo da još jednom vidi majku koja je na samrti. Šteta što neće biti napisana – bila bi zanimljiva i ta epizoda kada on, nakon što je obišao majku, po Sarajevu traži nekoga tko bi mu mogao krivotvoriti pasoš, jer sa svojim više ne može putovati. Mnoge bi ljude tom prilikom mogao sresti, atmosfera tog dijela priče sličila bi kafkijanskim prozama Paula Austera. Osim što u Sarajevu više nikoga ne poznaje, nitko ga ne može ni prepoznati, jer izgleda tako da ga ne prepoznaju. Istovremeno, osjeća strah da netko ne prepozna lik čovjeka čiju je fizionomiju preuzeo. Iako, možda taj čovjek nije iz Sarajeva, možda je Poljak, Islandanin, Finac. Tako oni izgledaju, nakon što ih alkohol potroši...

U zamućenom tanjuru vide se samo obrisi: bljedunjava, prazna ploha lica, uokvirena bradom i kosom. To sam definitivno ja. Bez lica i nevidljiv, kao da će sve ovo što mi se događa u posljednja dva dana, i u posljednjih deset mjeseci, odmah biti zaboravljeno. Dobro bi bilo tako, da već u sljedećem trenutku, čim stvari dođu svome kraju, ne pamtim ništa.

Da platim... – govorim, ne pogledavši je.

Tri i po marke – odgovara, promuklim, grloboljnim glasom.

Pomišljam da bi me mogla zaraziti tom svojom gnojnom anginom. Izlazim van, zamišljajući dva blijedožuta gnojna brežuljka na njezinim mandulama. Mučnina od te slike, ili od zeljanice, koja mi je teško pala na želudac.

Devet je sati, i ljudi su se razmilili po ulicama. Navrli su iz svojih mravinjaka, iako je vrlo hladno, sudaraju se po Ulici Vase Miskina, kašlju jedni drugima u lice, grle se i pozdravljaju, izgovaraju svoje vjerske pozdrave, jedni ironično, drugi iz vjere i uvjerenja, i stvaraju tako sebi iluziju da govore arapski. Riječ Allah u ovo mrzlo jutro izgovore na neki vrlo poseban način, kao da je riječ uzdah, i kao da je Bog uzdah, kao da si spominjanjem Božjeg imena s grbače nastoje zbaciti neki težak teret. Govore jedni drugima svoje allahimanet, vrlo glasno, da se čuje, pa se čini kao da, najednom, cijela Ulica Vase Miskina uzdiše. A teret je i dalje na plećima, jednako težak, usprkos uzdasima.

Opet žurim, provlačim se između ljudi, kao da imam jasan cilj i već kasnim, a zapravo i imam cilj – idem k njoj, na Sepetarevac. Samo što to, opet, nije razlog moje žurbe: htio bih da me ne primijete, da mi se ne obrate ako me prepoznaju, da ne čujem ako mi za leđima izvikuju ime, nego da sve brzo prođe i da nestanem. Pa se ponovo stvorim negdje vrlo daleko.

A onda s usponom uz Dalmatinsku postaje jasno da povratka više nema. Ali i da vjerojatno više nikoga neželjenog neću sresti. Uzbrdo se ljudi ne penju da bi sretali jedni druge, niti se oni koji silaze sreću s onima koji se penju. U ovome gradu, odvajkada, ljudi se sreću i pozdravljaju – po ravnome.

Ulazim u kuću. Vrata su otključana, nema straha od lopova. Hodnik vonja po kuhanom kelju. Kelj vonja po ljudskim crijevima, po raspadajućoj čovjekovoj utrobi. Zato bolesnicima ne bi trebalo kuhati kelj. Kada im dođu u goste, mogli bi pomisliti da dolaze umirućima.

Šest je koraka do sobe. I onda desno. Vrata su otvorena. Ona leži, s glavom na nisko položenom jastuku, i tiho stenje. Pitam – kako si?, ali to pitanje nema smisla. Jebeno – odgovara već mjesecima na telefon. Jebeno – kaže sad. Bolje je kad kaže da je jebeno nego kad samo kaže – loše. Između te dvije riječi, između loše i jebeno, život moje majke ide svome kraju. Desetoga svibnja navršila je sedamdesetu. U glavi bistra, sasvim pribrana, okupljena oko sebe kao oko središta svijeta, onakva kakva je bila otkada ju znam. Dugo joj je i glas bio isti, mladenački. U posljednjih nekoliko tjedana počeo se mijenjati, otanjio je, povukao se u pluća. Samo kada više, kada ju jako boli, glas joj je ponovo mlad. Bila je vrlo muzikalna, mogla je postati pjevačica. Imala je čist, tonski razabran glas, malo zatamnjeni sopran. Nekad je znala histerično vrištati. Kada bi se svađala s Nonom, svojom majkom, jer joj je Nona upropastila život, i godinama kasnije, nakon Nonine smrti, kada bi se svađala sa mnom. Jednom sam tako šakom razbio staklo na vratima od dnevne sobe. Vidiš li sad, vikao sam, dok mi se krv slijevala niz ruku. Nije bila impresionirana. Vrištala je. Danas, na desnom zapešću, imam ožiljak u obliku slova V. Imam ga već duže od pola života. Taj ožiljak me podsjeća na nju. Dugo sam ga, godinama, pogledivao s gnjevom i jadom, s očajem jer nismo kao drugi: obična majka i njezin sin. Kasnije sam se, nakon odlaska u Zagreb, tom ožiljku obraćao s nekom vrstom ljubavi. Dok je još trajao rat u Sarajevu, gledao sam ga misleći – je li živa, ili ju je maloprije ubila granata? A ona je i tog trenutka bila živa. Radovao sam se tome, iako je, sve više i više, bila živa samo za sebe. Heliocentrični sustav moje majke: ona kao sunce koje obasjava samo sebe. Ne ljutim se dok to govorim. Nikad se ne ljutim. Možda jesam, kad mi je bilo petnaest ili sedamnaest godina, dok sam još mislio da može

drukčije. A nije moglo. Mogla je postati pjevačica, kažem, bila je vrlo muzikalna, kažem, vrištala je da su se zidovi u uglovima razdvajali, i naša bi kuća umjesto stropa imala nebo, dok bi moja majka vrištala. A kada bi bila dobro raspoložena i ne bi se svađala ni sa mnom ni s Nonom, prala bi rublje i pjevala u kupaonici: u tem Somboru i Sejdefu majka buđaše i lepe ti je Zagorje zelene i tamo daleko – eh, kada bi hrvatska književna gamad znala da je moja majka sedamdesetih godina, dok bi prala veš, pjevala tamo daleko, daleko od mora, tamo je selo moje, tamo je Srbija, u zboru bi mi, skupa s onim muslimanskim pjesničićem, ratnim veterančićem, ispsovali majku četničku, ali već je kasno za to, ona leži i više se neće dići, a ja nekako tražim način da je nagovorim da podvikne, da je naljutim, da vrisne tim svojim mladim, pjevačkim glasom. Muzikalna je, kažem, bila moja majka.

– Boli li te šta?

– Sve!

– Prestat će.

– Neće!

– Eh, ti sad. Stoput sam ti rekao da moraš malo otrpiti. To ti je od terapije.

Zahvalno me pogleda, i tada znam da je dobro. Kada je dobro, zahvalna je ako joj govorim da su sve njezine muke i bolovi, koža koja se naočigled pretvara u kožu mrtvacu, kosti koje bole na svaki dodir, da je sve to, dakle, posljedica terapije pametnim lijekovima. Vjeruje mi tada kao što mi nikada nije vjerovala, od toga živi, kao što bi živjela od molitve da joj se Bog smilovao i učinio je vjernikom. Ali kada je loše, a ja joj govorim da joj je to od terapije pametnim lijekovima, ljuti se, govori mi da lažem, ponaša se prema meni kao prema podlacu i pokvarenjaku, jer ona zna, i gorko je tada njezino znanje, da ju to boli njezina buduća smrt, a ne lijekovi i terapije. Tada joj je još jedino važno da mi padne po savjesti, jer ju tada samo još moja savjest dijeli od groba. Mislim da moja majka vjeruje da će umrijeti – a smrt je za nju strašna praznina, nikakva joj patnja nije strašnija od smrti – onoga trenutka kada se više ne bude držala za svoju savjest. Kad iščezne moja savjest, ona će se, poput utopljenika, prstima hvatati za prazan zrak, i propast će u svoj tamni grob. To njezino vjerovanje mi onda pada na savjest, i teret biva mnogo teži...

Bio sam jutros, ranom zorom, na Bistriku, ispred Opere – kažem joj, provjeravam sjeća li se.

Gdje si bio? – mršti se.

Pa ispred Sarajevske opere, na Bistriku, tamo gdje sam išao s Nonom.

Gleda me, ne zna što bi rekla. Kakva Opera, nema u Sarajevu nikakve Opere! Tužna je, zaplakala bi, jer zna da ja to provjeravam sjeća li se. Provjeravam koliko je prisebna. I zna da provjeravam koliko joj je blizu smrt. Znači, maločas sam je pokušavao prevariti, lagao sam kada sam joj govorio da je to boli njezina terapija. Ona zna da lažem, ali to nije važno dok god me ne uhvati u laži. Cijeli život je obična, svakodnevna laž, disanje je laž, dišući čovjek nekoga vara, laže uzdahom, laže izdahom, i sve je dobro, dok laž ne postane očigledna, dok ne bude izrečena na ovako strašan način. Ako provjeravam koliko joj je blizu smrt, to znači da ne vjerujem da će živjeti. I da je, prema sinovljevske obavezi, upravo ispraćam na drugi svijet, onako kako je ona, prema istoj takvoj obavezi, ispratila Nonu i Noneta. Lažući ako treba i ako stanje bolesnika to zahtijeva.

Ona leži na desnoj, zidu bližoj polovici bračnoga kreveta spavaće sobe koju su Nona i Nono dobili za svadbeni dar kada su se 1922. u Doboju vjenčali. Osim kreveta, soba se sastoji od dva

ormara, dva noćna ormarića i psihe s trodijelnim ogledalom. Glavno, središnje ogledalo u posljednjem je ratu pogođeno gelerom. Zrakasto naprsnuće, kao na dječjem crtežu sunca. Prije devedeset godina, u jesen, svadbeni je dar doputovao teretnim vagonom iz Zagreba. Namještaj je prvi put razmještan u spavaćoj sobi stana namijenjenog otpavniku vozova. Nono će uskoro napredovati na poslu i postati šef stanice. Soba će putovati po Bosni, prateći ga u njegovim premještajima. Osim što je, kao željezničar, imao pravo na besplatnu, takozvanu režijsku kartu, mogao je za preseljenja besplatno koristiti cijeli teretni vagon. Iako tako ne izgleda, u teretni vagon može stati jedna porodična povijest, skupa s namještajem, pokuštvom i knjigama. Iako se, kažu, namještaj u preseljenjima rashrnda i razglobi, pa ga se nakon dva seljenja može baciti, Nonina i Nonetova spavaća soba izdržala je pet preseljenja, sve dok se nisu doselili u Sarajevo, gdje je Nono postavljen na najviše mjesto u željezničarskoj hijerarhiji: postao je konstruktor reda vožnje. Gospodar vremena na željeznicama. Soba će se još jednom seliti: 1969, kada iz Ulice Jugoslavenske narodne armije, iz zgrade gospođe Emilije Heim, prve do pozorišta, budemo pošli na Sepetarevac. Tada se majka htjela riješiti ove sobe. Starinska i demodirana, bila je nedostojna modernoga života i novoga socijalističkog namještaja. Ali već je podigla dva kredita, nije mogla još jedan, tako da nije imala novca za novu spavaću sobu. Nije voljela taj bračni krevet, jer ju je podsjećao na rastrojenu brak njezinih roditelja, na dva njihova vjenčana grizodušja. A možda i na to da je za sobom već imala dva rasturena braka, iako je tek bila navršila dvadeset i sedmu. Spavaća soba bila je raspoređena u sjevernoj sobi, u kojoj će u prvih nekoliko godina ona spavati. U južnoj sobi, s novim socijalističkim namještajem – koji je već odavno nestao, iscijepan, naložen, recikliran... – u jesen 1972. umirao je i umro Nono. Trideset osam godina kasnije, u ljeto 2010, kada je renovirala stan, bračnu spavaću sobu svojih roditelja selila je iz sjeverne u južnu sobu. I još je zvala restauratora namještaja – kako se u današnje vrijeme nazivaju stolari – da pregleda krevete i ormare, zaštiti ih od crvotočine i ponovo lakira. Restaurator joj je rekao da je soba sagrađena od vrlo kvalitetnog jasenovog drveta. Bila je ponosna, odbijala je sjećati se kako je prije četrdeset godina htjela te krevete i ormare izbaciti iz kuće.

Sada boluje u sobi u kojoj je umirao njezin otac, moj Nono, na njegovoj polovici bračne postelje. Nonina polovica je prazna.

Nisam spavao cijelu noć! – pokušavam joj odvratiti misli.

Zašto? – pita, a osjećam da je ne zanima.

Bilo je vruće u sobi.

Trebao si otvoriti prozor.

Nije se mogao otvoriti – slažem.

Kakav je to prozor koji se ne može otvoriti – kaže.

Lijeva noga, ona od koje je bolest krenula ogromna je, prava i naduta. U posljednja dva dana počele su joj se otvarati rane. Na potkoljenici je gaza, zalijepljena flasterom. Malo iznad koljena, na pidžami, pojavila se mrlja svijetle krvi, koja raste dok razgovaramo. Bila je kao vrh palidrvca, a sad je kao nokat na malom prstu.

Lijevu ruku ne može micati. Otekla je i bolna. Kada joj tu ruku dodirnem, više:

Jož, joj, joj...

I kada joj drugu ruku dodirnem, kao po nekom upravo ustanovljenom običaju, nešto tiše više:

Jož, joj, joj...

Kao da nema nijednog uda, nijednoga dijela tijela koji ju ne boli. U tome jedna je sretna okolnost. Uvijek je bila osjetljiva na bol, iako je tvrdila suprotno, govoreći o svojim nadčovječanskim porođajnim mukama ili migrenama kad bi joj oči iskakale iz glave, kao osuđeniku na električnoj stolici. Ali i kada ju baš ništa ne bi bolilo, ona bi našla načina da se požali. Jednom je, sjećam se, u Drveniku stala na ježa. Vrištala je dok joj je otac iglom vadio bodlje iz nožnoga palca. Došli su skupa u Drvenik, da dijete osjeti da ima oba roditelja, bilo je to 1971, godinu dana pred Nonetovu smrt, i ona je vrištala kao da ju živu režu, dok joj je on strpljivo vadio bodlje iz prsta. Tek ću puno godina kasnije shvatiti da ju to nije moglo boljeti, ali možda nikada neću shvatiti zašto je onda vrištala. No, to sad cijelu stvar čini lakšom. Iako joj je teško, muči se, i njezina muka ne može se jednostavno izreći, ja imam utjehu u tome što je vrištala i kad je nije boljelo. I sad se tješim, uvjeravam se, kako je ni sad ne boli, nego se to moja majka samo pravi. Ne znam kako bih drukčije ovo podnio. Svakoga dana, barem po pola sata, ujutro ili oko podne, slušam kako je boli. Ta bol je vrlo autentična, i ja sam suživljen s njom. Ona po meni pada, ruši se kao knjige za vrijeme zemljotresa, i pretvara se u moju krivnju. Njezina bol zbog nečega je moja krivnja. Tako osjećam da majku boli. Čim povjerujem da se ona samo pravi, više nisam kriv.

Ideš danas za Zagreb? – pita me, iako zna.

Da, moram na posao. Nakupilo mi se.

Ne pita me čega mi se nakupilo. Vjerojatno zna da lažem, kao što i ja znam da ona laže. To se naše dvije samoživosti podržavaju. Kada su je, prije nekoliko tjedana pitali, sućutno, sarajevski – zašto ti Miljenka nema, zašto ne dolazi iz Zagreba? – odgovorila je vrlo pribrano: mora netko da zarađuje, skupa je ova bolest!

Ne znam je li štitila mene, ili je štitila vlastitu iluziju da ima sina, da ima nešto za što bi se držala dok je, u žalosnome životnom finalu, uz miris kuhanog kelja i metalni okus pametnih lijekova, vuče zemljina gravitacija. Gravitacija groba. Ali što god da je, znala se ona obraniti. I još uvijek zna, ovako pretvorena u bol i trpljenje, jer joj je sve ono što se može obraniti riječima veće i važnije od onoga za što bi se trebalo nešto učiniti. Tako je uvijek bilo. Iako je u životu napisala samo jednu pjesmu, i to prije nekoliko mjeseci, posvećenu svojoj patnji i bolesti, te liječnicima koji prema njoj nisu dobri, kao što su veterinari bili dobri prema našim kućnim mačkama i psima, majka je oduvijek više držala do riječi nego do stvarnosti i stvarnoga života. Sve je ona bila u stanju da pusti niz vodu: i porodična nasljedstva, i neostvarene ljubavi, novac i priliku da se do novca dođe, i prijateljstva, ali riječi nikada nije puštala da odu neizgovorene i prešućene. Ako bi joj netko nešto ružno rekao, ako bi je uvrijedio, ne bi mu ostala dužna koliko god je, možda, skupo koštalo. Ako je za riječ, ništa nije preskupo. Za riječ valja gubiti živce i zdravlje, jer sve što je važno u njezinu životu ionako će stati u riječ-dvije. U ono što je nekome odbrusila, čuvajući sebe i svoj ugled. Od čega je sačinjen majčin ugled? Samo od riječi, od onoga što može biti izgovoreno. Drugo nije važno. Ni novac, ni stanovi, ni auti, ni bilo kakva materijalna sigurnost, ništa nije tako važno kao riječi. I ništa je u životu nije tako povrijedilo kao ono što su joj rekli. A rekli su joj svašta, uvijek je o tome spremna da govori. I ovako bolesna je spremna. Dok se tako sjeća, u njoj raste bijes, gnjevi se, pa izviru iz nje potoci riječi, onih koje je izgovorila braneći se od nečijih napada, onih koje su tada ostale neizgovorene, onih kojih se naknadno sjetila, pa bi ih sad meni izgovorila.

Ali ja sad baš nemam vremena, žuri mi se u Zagreb, iako bi mi ona rado pričala. Dok priča, ne misli o bolesti. Ili: dok priča, ona uopće i nije bolesna. Kada bi samo mogla govoriti, kada bih ja bio tu, ili kada bismo dvadeset četiri sata dnevno telefonirali, majka bi dvadeset četiri sata

dnevno bila izvan svoje bolesti. Bila bi zdrava. Pobjedila bi bolest pripovijedajući, ili bi napustila svoje tijelo, ono joj više ne bi bilo potrebno, pošto bi se sva pretvorila u priču.

Znam da joj je žao što odlazim. Mislim da zna da me više neće vidjeti. Nikada u životu. Ali ne pada joj to teško, nego što mi neće pričati. A baš bi jutros imala o čemu. Govori mi to, a ja ponavljam, kao da me nije čula – moram u Zagreb, moram na posao, nakupilo se! – iako, zapravo, ne moram nigdje, osim što želim pobjeći s ovoga mjesta, iz ove kuće i iz Sarajeva. Svjestan sam, svakoga trenutka, da je više neću vidjeti – sljedeći put kada budem dolazio, ona će ležati mrtva u gradskoj mrtvačnici – i nikada mi neće ispričati ono što bi jutros željela da mi ispriča.

Hoćeš li me poljubiti? – pita.

I ja je ljubim u onaj dalji, desni obraz.

Ni to nije patetično, nije sentimentalno. Uvijek kada bih odlazio, ona bi insistirala da je poljubim. Ponekad bih to i izbjegao. Bio je to pokušaj da se, barem u tom kratkom ceremonijalu, odnos između nas pretvori u jedan običan i dosadan odnos majke i sina. Taj poljubac nije bio ni zbog mene, a ni zbog nje, nego zbog neke tajne, skrivene kamere, koja će sve ovo snimiti i sačuvati. Ili zbog priče u kojoj će sigurno biti rečeno da me ona pita – hoćeš li me poljubiti? – a ja je, bez odgovora, ljubim u onaj dalji, desni obraz. Tu priču će ispričati netko drugi, ali ona o tome ne razmišlja tako. Njoj se čini da će je sama jednom ispričati. Kada ponovo bude zdrava i sve bude drukčije.

Još jednom je pogledam s vrata sobe, mahnem joj. Mahinalno. Njezino lice ostaje bezizražajno. Kao što je i moje lice ostalo bez nekoga posebnog izraza. Dok me ispraćaju njezine čuvarice, ja se ponovo pravdam kako moram žuriti, malo je vremena, gužva je na poslu. Treba ispisati i ispuniti sve te prazne novinske stranice. Velik je to i važan posao. Jednom, kada se na kioscima pojave potpuno prazne novine, samo svesci bijeloga papira, znat će se da je svijet mrtav i više nikoga na svijetu nema.

Ulazim u hotel. Kada me vidi, djevojka za pultom zatvori knjigu, svoj udžbenik iz psihologije. Umjesto *senjalibra*, žuta drvena bojica pokazuje do koje je stranice došla. Kažem da odlazim, plaćam račun, pakiram stvari. Na vrhu torbe debela, teška knjiga – Péter Nádas, *Paralelne pripovijesti*.

Dok idem prema parkiralištu, mislim jesu li mi, možda, opet razbili staklo na autu, ne bi li nešto iz njega ukrali. Prolazim pored taksi stajališta, i čujem zabrinuti razgovor dvojice vozača:

Zaklalo ga zbog rolexa! – izgovara stariji. – E, jebem ti život i Boga!

Drugi se samo strese, od psovke ili od zime.

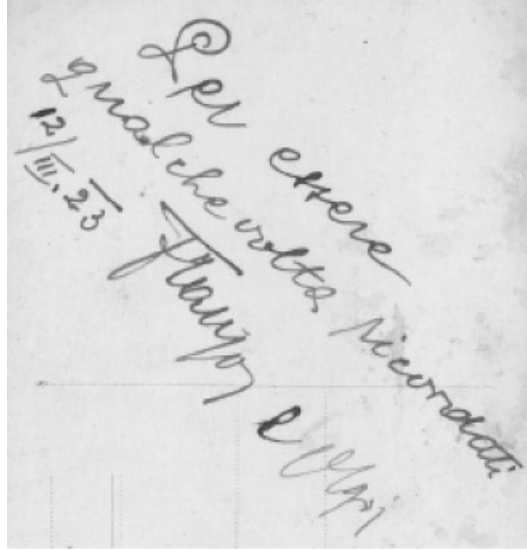
Na pultu zatvorenog kioska uokvirena crno-bijela fotografija s florom. Pokraj nje vaza sa sparušanim grobljanskim cvijećem. Iznad, na prozorčiću kroz koji je nekada izvirivala trafikantica, selotejpom zalijepljena zelena smrtovnica. Lice mi je poznato.

Dok ulazim u auto, čujem da me netko po imenu zove. Sjeo sam za upravljač, okrenuo ključ, ubacio u brzinu. Auto se pokreće niz grbavo, neasfaltirano parkiralište. Šljunak šumno hrska pod kotačima. Umirujući zvuk, dugo bih ga slušao.

Povijest, fotografije

Spavaća soba od jasenovog drveta, dopremljena iz Sarajeva, sredinom ožujka 1923, kao svadbeni dar mladencima. Dva kreveta, noćni ormarići, dva ormara za garderobu i psiha, sagrađeni su u nepoznatoj stolarskoj radnji na Bašćaršiji, prema modi onoga doba. Soba je prvi put postavljena u Doboju, a zatim se s Olgom i Franjom selila od stanice do stanice, kako je njega vodila služba. Kvalitetu majstorskoga posla potvrđuje to što je namještaj ostao jednako čvrst i nakon pet selidbi i putovanja u teretnim vagonima Jugoslavenskih državnih željeznica. Zadnja selidba bila je kamionom, ljeta 1969, kada se obitelj selila iz zgrade gospođe Heim na Sepetarevac. Sljedećih četrdeset jednu godinu spavaća soba od jasenovog drveta bila je u najvećoj prostoriji u stanu, koju su zbog nečega zvali Ženska soba. U ljeto 2010, nakon što joj nepoznati stolar, kojeg slučajno sreće, pripovijeda o plemenitosti jasenovog drveta, Javorka odlučuje restaurirati namještaj. Posao je obavljen stručno i nije bio skup. Majstor se divio jasenovom drvu, pa je zato manje naplatio. Užitak je ugradio u cijenu. Istog ljeta namještaj je selila u manju, nepogodniju prostoriju, sobu u kojoj je 1972. umirao Franjo, a kasnije je pripadala dječaku. Na slici snimljenoj kamerom mobilnoga telefona osjeti se tjeskoba. Tu će, na desnom krevetu (iz perspektive onoga koji gleda), dvije godine kasnije Javorka umirati. Fotograf to ne zna, samo pokušava optičkim okom obuhvatiti sobu, ali ne ide.

Per
12/III.23
Franjo
Ricordati

Prva zajednička slika, snimljena u fotografskoj radnji, na dan vjenčanja. Franjo u tamnom odijelu, rubac u džepiću, i leptir-mašna. Njezina bluza je široko rastvorena, rukavi kratki, premda je još uvijek zima. Sliku je režirao mjesni fotograf koji se, mimo običaja, nije potpisao na rad, nije utisnuo pečat firme, i trebalo bi istražiti kako se u to vrijeme zvao dobojski fotograf. Ili su, kako je to bivalo po bosanskim kasabama, postojala dva fotografska dućana, dva majstora koji se međusobno nisu podnosili. Slika je bila izrađena u najmanje tri primjerka. Ovaj je darivan Olginim roditeljima. Oboje su se potpisali, a poruku je sastavljao Franjo. Zašto je pisao na talijanskom, a ne na njemačkom? Zato što su se Stubleri dvije godine ranije doselili iz Dubrovnika, pa da im se obrati na tom jeziku mora? Malo prije njih, Franjo se u Bosnu vratio iz talijanskoga zarobljeništva. Iako su jako mladi, njihovi su rukopisi formirani, onakvi kakvi će im biti i u starosti. Samo slovo P u riječi Per djeluje ekstravagantno, mladalački.

Razlog ovoj slici je bretela koja je kliznula niz rame. Ona je to osjetila, mogla ju je podići prije nego što je fotograf zaledio prizor. Ali nije to učinila, nego je okrenula glavu i preko golog ramena pogledala u dječaka. Na koži se očitala bijela crta, lijep znak prolaznosti godišnjih doba. Ljeto je 1929, dvadeset četiri su joj godine.

Olga, Franjo, Dragan, Mladen i pas čije ime nema tko da pamti. On je slučajno na slici, jer su živjeli tako da nisu mogli imati psa. U službenim stanovima i kućama šefova stanice nije moglo biti pasa. Slika je snimljena 1933, posljednjega ljeta pred selidbu u Sarajevo, na meraji pokraj Kaknja. Svaki će gitarist znati, po hvatu na vratu gitare, koji je ton odsvirala u trenutku kada je slika snimljena. Mlađi sin je sluša, opčinjeno, a stariji je, kao i otac, koncentriran na slikanje. Trenutak obiteljske sreće, draga uspomena, ono na što je snimatelj računao obilazeći od proljeća pa do jeseni, svakoga petka i subote, livade oko grada, protokom vremena će se pretvoriti u dokument stradanja. Olga će, sve do smrti, po zakucima stana, u ladicama i po albumima pronalaziti ovakve slike i uništavati ih. Nesreća se ne može uništiti. Ona nije na licima s fotografije, niti je u neskladu između živih na slikama a mrtvih u životu, nego je nesreća u prstima na vratu gitare, u tonu koji traje u smrti s fotografije, i prepoznaje ga svatko tko svira gitaru. Na pečatu utisnutom na poledini piše: foto: Kohn, Zenica.

Godina 1938, u Sarajevu. Izgledaju kao junaci američkoga igranog filma o njujorškoj obitelji koja je preživjela Veliku depresiju. Pred njima je sjajna budućnost u velikom gradu, koji je ispunjen optimizmom i vjerom u čovjekovu snagu. Čime ova slika općinjava, kao nijedna u porodičnoj povijesti? Kao i u svakoj velikoj drami, umjetničkoj ili životnoj, protagonisti nisu svjesni onoga što im se upravo događa. Nije svjestan ni njezin autor, koji ih je doveo pred oko kamere, odredio im uloge i zatim ih prepustio sudbini. Za kompoziciju obiteljske fotografije, karakteristične za cijelu epohu, sve do vremena kada svaka obitelj dobiva vlastitu kameru pa se više ne odlazi fotografu, neobično je da su roditelji u sredini, a sinovi ih sa strane štite. Usmjereni su na oca i majku, koji ih i ne primjećuju, upućeni jedno na drugo i na objektiv. Olga nosi skupu končanu bluzu, kupljenu u Beču, u nekom francuskom butiku, kod modista ruskog emigranta, koji se hvalio da je oblačio princeze Romanove. Njemački je govorio jedva, ali mu je talijanski odlično išao. Govorio je talijanski kao da tepa umirućem djetetu. Tako je rekla, pravdajući se što je kupila tu bluzu, najskuplji komad odjeće u životu. Pedesetak godina kasnije, u ljeto 1986, među stvarima koje su se nosile u Crveni križ, kako se to već čini s odjećom pokojnika, bila je i ta končana bluz, kupljena u Beču, u francuskome butiku, kod ruskoga emigranta.

Fotografiju je snimio Ivica Lisac, slavni sarajevski fotograf, Franjin prijatelj. Na poleđinu je utisnuo svoj pečat, ali i bez toga, njegova bi se slika prepoznala među slikama svih drugih fotografa, kao što se rečenica dobroga pisca prepozna među rečenicama drugih pisaca. Lisac je snimio dramu koja će se tek dogoditi.

Karlo Stubler na jednoj fotografiji na kojoj nema bradu. Godina je 1938. ili 1939, slika za dokumente, možda za putni list. Planirao je da još jednom pođe u Bosowicz, ali je uskoro počeo rat. Nakon 1945. više nije spominjao rodno mjesto, nije pričao o bratu, sestri i rođacima, niti se o njima raspitivao. Dobio je neku tešku infekciju kože na licu, koja se liječila tako što je svakoga jutra, jednu po jednu, pincetom čupao dlake iz brade. Malo nakon što svane, dok svi u kući još spavaju, otata sjedi na verandi. Na stolu pred njim su stalak i zrcalo, i čupa bradu, a niz obraze mu se slijevaju suze. Na stolu, oko zrcala saksije su s kaktusima različitih veličina. Uzgajao ih je otkako su došli u Bosnu. Dvadesetak godina nakon njegove smrti, još uvijek je na verandi stol s kaktusima. Imam pet godina. Čini mi se da u tim kaktusima živi pradjedov duh. Plašim se duhova, ne izlazim sam na verandu. Nikome ne govorim zašto.

Obasjano okruglo lice kršćanske mučenice, svete sa sličice u izlogu kuhinjskog kredenca. Bosanski majstori nisu ovako stilizirali svoje modele. Slika je snimljena u Temišvaru ili u Budimpešti. Poslana je na dar i dugo sjećanje stricu Karlu u Bosnu. Na slici je Karlova nećakinja Regina. Vrijeme kada se fotografije poklanjaju kao intimne dragocjenosti. Rjeđe se vidamo, pa nam fotosi služe kao podsjetnici. Regina je liječnica, udala se u Bugarsku, i sve do rata Karlova djeca dopisuju se s njom. Nestala je. Nakon oslobođenja ništa se o njoj više nije znalo. Rudi se raspitivao, pisao u Sofiju, tražio preko Crvenog križa. Na radiju se na raznim jezicima, bugarskom, srpskohrvatskom, njemačkom, rumunjskom, spominjalo njeno ime. Jeste li sreli Reginu Dragnev? Nisu je sreli. Ostala je slika, i čuđenje da je fotografska tehnika već tako stara da postoje lica koja nisu gledale nijedne žive oči.

Tu čeljust, usne, izraz lica, imala je na samrti njena unuka. To je neobično, jer se njihova sličnost nije ranije primjećivala. Ostala je skrivena, sve do kasne jeseni 2012, kada se na unukinom licu, skoro kao anatomska degeneracija, ili poput sjene smrti, posljednji put među živima pojavila žena sa slike. Johanna Stubler nije se voljela slikati. Srčana mana koju su liječnici otkrili kada je rodila svoje posljednje, četvrto dijete, učinila je da stalno iščekuje smrt, nada joj se kao petom godišnjem dobu, koje ne može biti drukčije od ostala četiri. Svako proljeće bilo je za omamu zadnje proljeće, zatim svako ljeto i svaka jesen. Pa zadnja zima, i još jedno zadnje proljeće. Nadživjela je muža i umrla u dubokoj starosti. Udunula se kao svijeća kada stijenj sagori do dna. Nikada se nije voljela slikati, jer je strepila da će baš ova njezina slika, koja, evo, baš sad treba da bude snimljena, biti na njezinoj smrtovnici. Drugi su se radovali fotografiranju, svakoga je zanimalo kako će ispasti na slici, a njoj se činilo da je upravo slikaju za smrt. Izbjegavala je svako obiteljsko slikanje, tiho bi se izmaknula, u času bi nestala i sve dok ne ode fotograf nitko ne bi znao gdje je omama. Možda joj je to do u beskraj produžilo život. Smrt je redovno listala porodične albume s fotografijama, njenu sliku nikako da nađe. Olga, Johannina kći, zavjetovala nas je: kada jednom umre, rekla je, neka joj ne stavljamo sliku na novinsku osmrtnicu. Naslijedila je to od majke.

Johannina i Karlova djeca: Olga, Regina (Rika), Karla (Lola), Rudolf (Rudi, Nano). Slika je, vjerojatno, nastala u Dubrovniku, malo prije Karlova progonstva. Sestre se još nisu zadjevojčile, nisu pošle frizeru, a vrijeme je ludih, ekstravagantnih frizura, završio je Veliki rat, gripa španjolka poharala je Europu, i upravo je započela nova epoha. One stižu na sam početak, što će se uskoro vidjeti na njihovim glavama, nakon što se otrgnu od Karla Stublera i njegove stege. Sestre Štublerovke djeca su art decoa. Njihova mladost kratko će trajati, između dva rata, u posljednja doba umjetnosti. Rudi će, pak, ostati bez to malo svojih slabih, svilenkastih vlasi, naslijeđenih po majčinoj, škedeljevskoj lozi. U dvadeset prvoj počinje ćelaviti, ali ne pušta vjenčiću da izraste oko tjemena, nego brije kosu, i do kraja života nosi голу glavu. Pokriva je šeširom, zimi sivim, od zečje dlake, ljeti bijelim, panamskim. Po goljoj glavi poznat je u Sarajevu dvadesetih i tridesetih godina, kada se kosa smatrala izrazom muškog dostojanstva. Golih tjemena regruti su i robijaši. I Rudi Stubler, violinist s kino soareja.

Marija Brana i Vasilj Nikolajevič, u svome sarajevskom domu. Iza leđa su im zidni prekrivači, ili zidnjaci, koje su sa sobom donijeli iz Rusije. U Rusiji su imali sina, ali ga više nemaju. Vasilj Nikolajevič visoki je carski oficir. On ima oficirske čizme, sat i orden kojim ga je odlikovao njegov car. Uvijek je hladno u kući tih ljudi. Zato su iz Rusije ponijeli zidnjake. Da zidovima ne bude zima. Karlo Stubler dobro se razumio s Vasiljem Nikolajevičem. Uglavnom su šutjeli. Godinama nakon što je umro Karlo, i više nije bilo Marije, Vasilj Nikolajevič dolazio je u Kasindolsku. Sjedio bi i šutio.

Sve do početka osamdesetih oko peskarije, u luci i na Porporeli kružili su fotografi. Slikali su ljude u prolazu, očeve s djecom, strance i turiste, svakoga za koga bi pomislili da bi volio vidjeti svoju fotografiju. Lovili su izraze lica, dobroćudne geste, prepoznavali raspoloženja, računali na neobjašnjivu ljudsku potrebu da se zaustavi vrijeme i da se na fotoosjetljivom papiru inscenira vlastita smrt. Svaka fotografija jedna je smrt. Onda bi, sa već gotovim snimkom, prilazili mušteriji, nudeći joj da za vrlo povoljnu cijenu izrade fotografiju. Je li bilo onih koji bi odbijali vidjeti ono što je već bilo dokumentirano u mračnoj komori fotografske kamere? Vjerojatno je bilo, ali takve povijest ne pamti. Nedjelja, 6. travnja 1941, kišni je dan u Dubrovniku. Jugo će okrenuti na buru. Lola s Minom Jelavićevom ide od Peskarije. Nešto joj govori. Trenutak je u kojem Mina opaža gospara Luju Bernera s kamerom. On okida, krugoval javlja da je bombardiran Beograd.

Ratna pustošenja na licu domobranskog natporučnika Rudolfa Stublera. Vječiti student politehnika u Grazu i Beču, darovit violinist, ljubitelj glazbe, poezije i matematike, pčelar koji je znao s pčelama, voljele su ga ženski vjerno i nisu ga bole ni kada su bile bijesne. Danguba fine duše, dobar i pametan, u vrijeme slikanja u Fotografskoj radnji Winterfeld, kao četrdesettrogodišnjak još nema ni dana radnoga staža. Ovu je sliku poslao svojimima u Kasindolsku. Da ga ne zaborave, i da ga imaju pred očima. Smršavio je od straha, kao da svakoga dana s povećerjem liježe u postelju, okreće leđa pozaspalim domobranima, i umjesto da mu je pred nosom zid barake, Rudi je, oči u oči, sa svojom smrću. Pa joj očima govori – nemoj.

Lica onih koji su u ratu nastradali nasmijana su, vedra, puna optimizma zagledana u budućnost. Ponosni sinovi, u odorama zaraćenih vojski, dok se još ne zna koje su uniforme osloboditelja. Takvi će ostati u fotografskim albumima. Rudi je preživio jer su mu se na lice preslikali užasi europskoga rata. Nije se smijao i nije gledao u pobjedu. To mu je spasilo glavu. Jedini on je od svih Stublera prihvatio pravila korienskoga pravopisa. Druge nije zanimao hrvatski pravopis. Njega je zabavljao. Svidjelo mu se što nova pravopisna pravila podsjećaju na matematičke zakone. Rudijeve riječi bezazlene su poput matematike. I sentimentalne.

Tetka Lola je dunda Andriju upoznala nakon što je demonstrativno odbila ići u očevo bosansko progonstvo. Ostala je sama u Dubrovniku, dvadesetogodišnjakinja s trgovačkom školom. On je bio dvadeset godina stariji, dobro situirani neženja, tajnik Trgovačke komore. Dundo je volio Lolu, a ona se za njega udala iz prijekne potrebe. Čim ju je sreo, znao je zašto je čekao tolike godine. I prihvatio je da će se njegova ljubav sastojati od poniženja, trpljenja i podnošenja i da, uglavnom, neće biti uzvraćena. Je li Andrija Ćurlin skrušeno prihvaćao nešto što drugi ne bi, ili je bio tako samoživ da mu je bilo dosta to što on voli Lolu, i nije mu trebalo da i ona voli njega, tema je velikoga ljubavnog romana. Ako bi bio napisan, u njemu bi morale biti Loline i Andrijine fotografije, kao vjerodostojan dokument njihove žarke, jednostrane ljubavi. 1924. rođen je Željko, šest godina kasnije Branka. On je pilot iz romana *Gloria in excelsis*. I u knjizi nosi svoje ime. Imena ne valja mijenjati. Treba ih ostaviti, i onda upravljati sudbinama književnih junaka, voditi ih uskom biokovskom stazom između zbilje i teksta, između života koji je odživljen i života koji će biti ispričovijedan. Ali tako da bude vjerodostojniji od zbilje i da načinom pripovijedanja bude naslućen i životopis pripovjedača. Sve je istina i ništa ne mora biti istina. U zbilji, Željko je kao ratni heroj RAF-a, posuđeni partizanski pilot, koji je zatim vraćen Jugoslavenskom ratnom zrakoplovstvu, želio studirati medicinu. Zabranili su mu. Više je domovini vrijedio kao pilot nego kao liječnik. Nije to mogao preboljeti. Napio se i uzletio s borongajskog aerodroma, a zatim je strmoglavio zrakoplov. Branka je studirala medicinu u Zagrebu. Odselila se u Njemačku, i radila kao anesteziolog. Umrula je s jeseni 1979, u snu, od aneurizme. Nije navršila pedesetu.

Dundo Andrija za četiri je godine nadživio sina. Umro je u kasno ljeto 1955. Željko je stradao u rujnu 1951. Karlo Stubler umro je u travnju. Johanna deset godina kasnije. I Lola je umrla u snu, ljeta 1974.

U potkrovlju, na Bunićevoj poljani 1 (ili Iza Gospe 1), vrata do vrata sa Ćurlinima, stanovali su drugi ljudi. Trebali su nam ostati nepoznati. Međutim, iz elektronske poruke, poslana 6. kolovoza 2013, u tri sata i pedeset minuta poslije podne, javila se njihova dvoipolgodisnja kćerka, koja je već navršila šezdesetu. Otac joj je dao ime Branka, po Branki Ćurlinovoj. Djevojčica se 1955. sjeća kako tetka Lola izlazi na hodnik, i u nekoj polutami traži bječve da ih obuče mrtvome dundu Andriji. Mala Branka imala je četiri godine kada su se odselili na Prijeko. Njezino rano sjećanje dragocjeno je za priču o Stublerima, ali i za ljubavni roman o Loli i Andriji. Ako i ne bude napisan, roman se upravo dovršava u prvome sjećanju dvogodišnje djevojčice: Lola kod susjeda traži posmrtnu čarape za mrtvoga Andriju.

Poro-daj je prošao lako. Djevojčica je, po majčinih riječima, izletjela na svijet kao čep od šampanjca. U prvi mah nije zaplakala, pa su pomislili da je možda mrtva. Prihvatila ju je velika, debela babica, i oživjela s nekoliko stručnih pokreta. Kao da pleše, upravlja marionetama u lutkarskoj igri, mijesi tijesto za pitu. Sve u isto vrijeme. Babici su zaboravili ime. Znaju samo da je bila Srпкиnja. U rodilištu je nisu dirali, jer bolje od nje nije bilo, a djeca su se morala rađati. Jednom se vratila kući s noćne smjene i zatekla praznu kuću. Ustaše su joj odveli muža i trojicu sinova. Objesila se o tavansku gredu, prije nego što su ustaše pustile svu četvoricu, jer je netko intervenirao. Zar ćete klati muža i djecu najbolje babice u bolnici? Zatekli su je kako visi, pola metra iznad Nezavisne Države Hrvatske. Babica koja je moju majku iznijela na svijet. Po običaju, fotograf je čekao u zasjedi ispred rodilišta. Kada bi izlazila majka s djetetom, nudio se da ovjekovječi prizor. Olga nije ostala dugo u bolnici. Samo je prenoćila. Bio je 12. svibnja 1942. Na autorskom pečatu stoji: foto "Šeher" Sarajevo.

Dvanaest joj je godina, na Ilidži, u oglednoj Stublerovoj bašči. August 1954, otata je već tri godine mrtav, ali se prema njegovoj zamisli u dijelu bašče sije kukuruz. Kada se, nakon desetak žetvi, zemlja od kukuruza umori, prelazi se na drugu kulturu. O tome je otata čitao u nekom istočnonjemačkom časopisu za naprednu poljoprivredu. Iako je bio pri kraju, oduševljeno je govorio o onom što će sijati kada prođe kukuruzno desetljeće. Činilo mu se, bezvjerniku, da će mu vjera u kukuruz produžiti život, jer ne može umrijeti sve dok, kao u časopisu za naprednu poljoprivredu, jedna kultura ne bude zamijenjena drugom. Javorka se skrivala među živim strnjikama. Nepoznati fotograf rekao joj je neka se skriva, a on će je slikati. Već je imala lice odrasle žene, osmijeh koji će preživjeti sve do kasnih četrdesetih, ali će ružnjati sa životnim iskustvima, rasturenim brakovima, tjeskobom i nezadovoljstvom drugima, koje će na kraju prekriti i poništiti sve druge njezine osobine. U starosti, Javorka je nasmijano, nezadovoljno dijete. Umiranje je doživjela kao najstrašnju nepravdu. Ostavila mi je taj osjećaj.

Sedmi razred gimnazije, tada je muškarcima bila najprivlačnija. Dom je ispunjen mukom i potmulom mržnjom. Olga i Franjo ne prestaju se optuživati zbog Mladenove smrti. Ili se nikada istinski nisu voljeli, ili je ljubav trajala kratko: noć ili dvije, u Doboju 1923. Javorka se

zadjevojčila, u majci to stvara bijes. Bijesna je i na njezine ambicije: odlazi na radne akcije, članica je SKJ i gradskog komiteta omladine, želi studirati medicinu... Ništa od toga se Olgi ne sviđa. Hjela bi da joj kćerka sjedi u uglu i šuti. Njezine ambicije podsjećaju je na Mladena, a njega je djevojčica nedostojna. Imala je sedamnaest godina kad joj je prvi put rekla: kurvo! Je li se to dogodilo prije ili poslije ove fotografije? Ne može se vidjeti. Dogodilo se tih mjeseci, kada je Javorka pozirala umjetničkom fotografu, uz stećke ispred Zemaljskog muzeja. Rekla mi je kako se zvao fotograf, ali sam mu zaboravio ime.

Prvi privatni automobil u štablerovskoj povijesti polovna je Opel Olimpija iz 1953, koju je Dragan dovezao sa službenog puta u Njemačku. Mladi inženjer metalurgije, bio je već oženjen, imao je dvoje djece, kada je 1959. kupio taj auto. Služio ga je kratko, dvije bosanske zime, ali su njime 1960. putovali u Srbiju, da obiđu Javorku, koja je bila na omladinskoj radnoj akciji izgradnje Autoputa bratstva i jedinstva. Sliku je snimio Dragan, na njoj su Olga, Javorka i Viola. Olga u desnoj ruci drži cigaretu. Olimpija ima ćirilčnu registraciju: BH 10640. Još uvijek su na registarskim tablicama oznake republika. Obitelji se fotografiraju pokraj svojih automobila. U modi su plisirane suknje. Detalji važni za priču o obiteljskom putovanju u južnu Srbiju, u mjesto Džep, u posjetu brigadirki. U priči treba izmisliti što su joj nosili u paketu i rekonstruirati najvjerojatniju trasu putovanja. Uz priču bi trebala biti karta s ucrtanom krivudavom crvenom linijom, koja će Drinu preći kod Foče.

Mrzila ga je onom obavezujućom mržnjom, punom bliskosti i prepoznavanja, opsesivnom mržnjom ljubavi. Iznevjerio ju je, domaći izdajnik, kvisling, hulja iz utrobe, i napravio joj dijete. Ono na njega sličiči, tako da se ni na ovoj slici ne zna grli li to tridesetosmogodišnji Dobro svoju šesnaest godina mlađu djevojku, ili ja grlim vlastitu majku, toliko još mladu da me nije ni rodila. Otac ima moju glavu i lice, on ima moj izraz lica, moju misao i blagi smiješak nelagode, grli je, i sav je u koljenu, u unutrašnjem dijelu svoga koljena, gdje je ona spustila svoju ruku. Dok gledam ovu sliku, koju je snimio slučajni prolaznik – Dobro mu je pružio aparat, pokazao mu gdje da pritisne – osjećam njezinu ruku na unutrašnjem dijelu svoga desnog koljena. Ruka moje mrtve majke, mlade i lijepe, na koljenu moga mrtvog oca, koji frapantno meni živome sličiči. A s plaže, slučajno fotografirana, gleda ih nečija glava. Muška je ili ženska? Tko je to bio?

Krajem ljeta Olga je s unukom otputovala u Drvenik, a Franjo je ostao u bolnici. Dječak je polazio u prvi razred – sredinom lipnja djed i baka su ga, mimo znanja roditelja, vodili na polaganje testova – i Nona je trebala biti uz njega. Vjerovali su da je pametan, poslali su ga godinu dana ranije u školu. Dva tjedna kasnije, bilo je to oko dvadesetoga rujna, Nona se vratila u Sarajevo. Nono je ležao u bolnici, pa su ga vratili kući, a onda je ponovo išao u bolnicu. Na EKG-u mu se linija života skoro izokrenula, tonula je tako nisko da mu je svaki otkucaj srca zvučao kao posljednji. Inače je bio dobro, bistre glave i priseban, samo je malo teško disao. Nitko to nije htio priznati, ni liječnici, ni Dobro, ali započelo je već, i neko je vrijeme trajalo, njegovo umiranje. Godinama je miokard slabio, dvadesetak godina nije bio dovoljno jak da utisne krv u Franjina pluća, ali još proljetos bio je tako dobro da je svakodnevno kilometrima

pješao do Zaostroga ili Donje vale. U lipnju je vodio dječaka na polaganje testova pred polazak u školu. I poslije je u krčmi kod Mare naručio rakiju, da proslave dječakovu pamet. Bio je ponosan na način čovjeka koji u životu još ima velikih planova. Dječak će krenuti u školu, svijet će biti zaslijepljen njegovim darom, pa će upisati gimnaziju i fakultet, i postati će arhitekt. U trenucima kada se djed rastajao od unuka, a to je baš bilo vrijeme polaganja testova za školu, činilo se izvjesnim da će on biti arhitekt. Dane je provodio na taraci, a kada bi zahladilo ili je padala kiša u sobi koja izlazi na taracu, i gradio je kuće od lego-kockica. Vrlo maštovite, šarene kuće, s mnogo prozora. Ili bez ijednoga prozora. Izgradio bi čitav grad, tu na taraci ili u sobi za kišnih dana, samo da mu je dostajalo kockica. I što bi mogao postati, nego arhitekt? Djed nije mogao znati za dječakovu neurednost, nedostatak talenta za crtanje i priglupost – koja graniči s retardacijom – u svakoj, pa i najjednostavnijoj matematskoj operaciji. O tome će se doznati već nakon prvih mjeseci škole, ali djeda više neće biti. Kada bi postojao život vječni, onakav kakvim ga zamišljaju katolici, ili bilo kakav drugi život vječni, i pamćenje nakon smrti, tada bi Franjo Rejc vječnost provodio u uvjerenju da mu je unuk slavni arhitekt.

Što se dogodilo nakon rakijice kojom je proslavljen dječakov uspjeh? Počele su mu naticati noge. Voda je prodrla u njegova stopala, potopila mu članke, penjala se uz potkoljenice, malo-pomalo je gutala tijelo i gušila ga. Jednom, kada voda dođe do srca, to će biti smrt. Utopit će se Franjo u vlastitome tijelu. Dobro je pacijentu prepisao jaku dozu diuretika. S diureticima valja oprezno, oslobađaju organizam od viška vode, ali su teški srcu. Dehidrirano srce slabi, prestaje kucati. Zato treba u miligram omjeriti dozu. Ali kako kada se srce već skoro utopilo u tom vodenom tijelu?

Nono je dušu ispišao, govorila je Javorka, optužujući Dobru da ga je ubio. Bili su još uvijek svježije rastavljeni: on se nadao da će mu se ona vratiti i da će, makar i zbog djeteta, živjeti zajedno, ona je bila ozlojeđena, govorila je da je on psihopat, da ju emocionalno ucjenjuje, da je izjutra dobar i blag, a navečer zao i svirep. Voljela je taj pridjev – svirep. I onda ga je, tako, optužila da je skrivio Nonetovu smrt prejakom dozom diuretika. Istina je da je njegovo srce bilo već tako slabo, iza svakog je otkucaja stajao udarnički napor mišića na koji se svela egzistencija istovremeno sitna kao mrav i velika kao narod, civilizacija i svih sedam jezika, materinjih i stranih, kojima je vladao Franjo. Udarništvo njegova srca bilo je te jeseni veličanstveno. Moj djed umirao je kao što umire vijek, kada iscuri godina devedeset i deveta.

U rujnu, Dobro je poslao Franju u Dom invalida na Trebeviću. Bio je to jedan od onih socijalističkih zdravstvenih hotela, u koji se moglo doći na turističko ljetovanje, ali se uglavnom dolazilo s liječničkom uputnicom. Zračna banja nad Sarajevom, gdje je zrak oštar kao žilet a miriše na borovu smolu, na živu travu i na nebo koje je vrlo blizu, trebala mu je pomoći tako što će njegovu krv obogatiti hemoglobinom. Srcu je lakše tjerati zdravu i bogatu krv, krv tanku kao bolnička juha. Bio je to očajnički pokušaj, u koji je bio upisan privatni odnos liječnika s pacijentom. Na kraju, kada pomoći više nema, liječnici često prepisuju čudne terapije. Ne vjeruju oni u čuda, nego povlađuju obiteljima pacijenata koje samo u čuda i vjeruju. Dobro je u ovom slučaju bio liječnik i obitelj. Poslao je Franju u Dom invalida, u vjeri očajnika da bi mu to moglo pomoći.

Smješten je u jednokrevetnu sobu, s posteljom drvenog okvira – većina kreveta bila je željezna – i s modernim jogi madracem. U sobi je imao lavabo i ogledalo nad njim. Imao je i noćnu posudu, za ispljuvke noćnoga kašlja. Tri knjige Nono je ponio u Dom invalida: *Engleski rječnik s gramatikom*, *Red vožnje Jugoslavenskih željeznica za 1972. godinu* i roman Dmitrija Merežkovskog *Antikrist*, posvećen biografiji cara Petra Velikog. Tu knjigu dugo je vukao sa

sobom, ali nikad je nije pročitao. Imao je svoje smeđe odijelo, nekoliko bijelih košulja i dvije kravate. Trenirku, pidžamu, papuče. Džepni sat, nalivpero Pelikan, rokovnik u koji je bilježio telefonske pozive, kad mu je stiglo pismo, novogodišnja čestitka, dopisnica, razglednica. Bilježio je nazive lijekova koje pije, posjete turista vidikovcu blizu Doma invalida, promjene vremena, jutarnju temperaturu... Čemu su mu služile te bilješke? Je li odlagao smrt tako što je pokušavao sjećati se svakoga budnog trenutka u prethodnome danu?

Osmoga dana boravka na Trebeviću, bila je subota, u posjetu su mu došli Olga i Dragan. On je doletio iz Moskve da ga vidi. Rekao je da ima nekog posla u Zenici: izvanredna porudžbina velikih količina čelika za Sibir. U neki je rokovnik trebalo bilježiti sve laži izgovorene bolesnima. U Nonetovom slučaju lagalo se zbog sebe, a ne zbog njega. On se radovao Draganu i ništa mu nije vjerovao.

Dragan je donio novu fotografsku kameru, Yashicu, koju je za velike novce kupio u Njemačkoj. Na Trebeviću je prvi put snimao njome. Nije znao kontrolirati osvjetljenje, pa su slike ispale tamne. Bilo je hladno, kako često biva u ranu jesen, na planinama oko Sarajeva. Olga je pokrila usta šalom koji je dvije godine ranije kupila u Rusiji, kada je tamo išla posjetiti sina i snahu. Plašila se prehlade i sakrivala izraz lica. On je dočekao ženu i sina u odijelu, s bijelom košuljom i kravatom. Živjet će još tri tjedna. Smiješi se u objektiv, smiješi se Draganu koji griješi dok namješta otvor blende. Iako je snimka zatamnjena, boje su neobično prirodne. Kao da je snimano u sumrak. Ovo je njihova posljednja fotografija.

U posjeti nisu ostali duže od dva sata, a onda su se vratili u Sarajevo. U utorak je došao Dobro, poslušao mu srce i pogledao posljednji ispis elektrokardiograma. Krv je, možda, bila puna hemoglobina, ali to nije bilo važno. Bolničkim kombijem spustili su se u Sarajevo. Nije ga vodio kući. Smjestio ga je na svoje odjeljenje, bez nade da bi mu moglo biti bolje.

Pet dana prije smrti zatražio je da ga vode kući. Ležao je nasuprot prozoru kroz koji je s uzglavlja mogao vidjeti Trebević, podtrebevićka naselja i dijelove staroga grada, kada se navečer upale svjetla. Slušao je pisak parne lokomotive, kada bi vlak kretao prema Višegradu. Ostao je do kraja bistre glave, ili do pred kraj. Posljednje noći, Olgu je srušio umor i morala je spavati. Javorka je bdjela s njim. Rekao joj je: Tu smo samo nas dvoje. Ostali su razbojnici. Umro je prije nego što će svanuti. Srce nije imalo snage da otkuca trenutak kada se noć prevali u dan. Kada je prvi put ušla u sobu iz koje je iznesen, osjećala je da je netko unutra. Tako je pričala, a ja joj nikada nisam vjerovao. To su bapske priče i praznovjerice. Otvorila je prozor, i najednom se čuo lepet golubljih krila, iako nigdje nije bilo ptice. A u sobi više nije bilo nikoga. To je rado pričala, ne znajući da će u toj sobi i ona umirati.

Postoji i jedna epizoda, toliko nevjerovatna, da su je nerado spominjali i kada bi izgovarali praznovjerice. Ni ja je nikada nisam upotrijebio, jer mi se činilo da je literarno neuvjerljiva. Skoro sve što je u zbilji fantastično, u književnosti je neuvjerljivo. Uvjerljive su samo vrlo obične stvari. Svakodnevne sitnice pretvaraju se u čuda. Ali da ispričamo još i to, uz ovu sliku. Dok je Franjo odlazio, Dragan je bio na službenom putu u Lenjingradu. Kada su javili da mu je umro otac, zamijenio je avionsku kartu, i umjesto da leti za Moskvu, odletio za Beograd. Tupoljev na letu Lenjingrad – Moskva srušio se po polijetanju, i poginuli su svi putnici i članovi posade. Da je Franjo poživio dvadeset četiri sata duže, njegov sin bio bi u tom avionu.

O tome se nije moglo razgovarati. Živoga od te priče poduzme jeza i kada su oni već mrtvi.

Fasada zgrade koja je nekada pripadala gospođi Mariji Heim, snimljena 2. studenog 2012. Nekoliko sati kasnije posljednji put ću vidjeti majku. Zgradu sam snimio u prolazu, slika je trebala biti podsjetnik na ono što sam tog trenutka osjećao. Slika poput bilješki u Nonetovim rokovnicima i stolnim kalendarima. Mogao sam poslije doći, i snimiti je kako treba. Ili zamoliti prijatelja fotografa da je snimi. Ali to bi bilo besmisleno, jer je majka već bila mrtva. A na slici ne bi bilo osjećaja na koji me je trebala podsjetiti. U prizemlju, gdje su nekada bili stanovi i ulazna vrata u zgradu, danas je samoposluga, u zeleno-crvenim bojama poznatoga trgovačkog lanca. Nakon što sam snimio ovu sliku, ušao sam u samoposlugu i uzeo kutiju deterdženta plavi radion, jer mi se učinilo da je to jedini predmet u dućanu koji je izgledao kao u vrijeme dok smo tu stanovali. A onda sam malo šetao između dućanskih polica, i pokušavao zamisliti gdje je bio stan, gdje dnevni boravak, gdje predsoblje, one naše susjede, stare napuštene Jevrejke, od čijih je molbi i plača odjekivalo stubište, dok su je 1941. odvodili. Dok sam hodao samoposlugom, morao sam se više puta susresti s njom, jer tu negdje je njezino predsoblje, tu negdje su vrata koja je otvarala posljednji put. Da ne budem sumnjiv blagajnici, kupio sam plavi radion. Odnio sam ga na Sepetarevac, i potajno ga ostavio u kupaonici. Obuzeta umiranjem, nikada nije za njega saznala.

O autoru

Miljenko Jergović (Sarajevo, 1966.) književnik je i novinar koji živi na selu nedaleko od Zagreba. Prvi tekst u novinama objavio je 1983., a prvu pjesničku zbirku *Opservatorija Varšava* 1988. Za njegovu zbirku priča *Sarajevski Marlboro* iz 1994. kritičari smatraju da njome započinje trend tzv. stvarnosne proze. Zatim objavljuje još nekoliko zbirki priča (*Mama Leone*, *Inšallah Madona*, *Inšallah*) te desetak romana, među kojima su *Dvori od oraha* i *Ruta Tannenbaum*. Poljski prijevod njegova romana *Srda pjeva, u sumrak, na Duhove* dobio je 2012. godine u Wrocławu književnu nagradu Angelus za najbolju knjigu Srednje Europe. Djela su mu prevedena na više od dvadeset jezika.

U *Jutarnjem listu* i na portalu Radio Sarajevo redovito objavljuje eseje o umjetnosti i društvene komentare. Takvim angažmanom, kao što je bio slučaj i s autobiografskom proznom knjigom *Otac*, posljednjih godina često izaziva neugodne reakcije sredine u kojoj živi i koja nevoljko prihvaća pozive na obavezu pojedinca da se suočava s vlastitim i nacionalnim odgovornostima.

Nakladnik Fraktura, Zaprešić

Za nakladnika Sibila Serdarević

Urednik Seid Serdarević

Korektura Margareta Medjurečan

Grafička urednica Maja Glušić

Prijelom Fraktura

Ilustracija na naslovnici Zlatan Vehabović

Dizajn naslovnice Luka Predragović

Fotografija autora Krešo Kopčić

Godina izdanja 2013.

ISBN 978-953-266-528-4

www.fraktura.hr fraktura@fraktura.hr

T: +385 1 335 78 63 F: +385 1 335 83 20